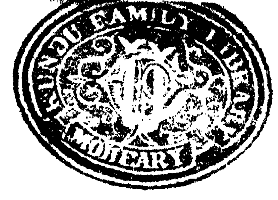

HINDU FAMILY LIBRARY
MOHEARY

वाचस्पत्य

बृहत् संस्कृताभिधान

सप्तमखण्डम् ।

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-
श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण
सङ्कलितम्
तेनैव संस्कृतम्

१८३१ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

PART VII

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

প্রিন্টার শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায় ।

1875.

Published by Pandit Jibananda yasagara B. A.
Superinte Free Sanskrit College, Calcutta

यैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति न वा ऋतुग्रहाणामनु वषट्कुर्व्वन्त्येतेभ्यो वा ऐन्द्राग्नं ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति तदास्यैन्द्राग्नेनैवानुवषट्कृता भवन्ति यद्वैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति सर्व्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानग्रहीत्स इदं सर्व्वं प्रजनय्येदमेवैतत् सर्व्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठापयति तदिदं सर्व्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी हि प्राणोदानाविमे हि द्यावापृथवी प्राणोदानावनयोर्हीदं सर्व्वं प्रतिष्ठितम् । यद्वैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति । सर्व्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानग्रहीत्स इदं सर्व्वं प्रजनय्यास्मिन्नेवैतत् सर्व्वस्मिन् प्राणोदानौ दधाति तावस्मिन्नेव सर्व्वस्मिन् प्राणोदानौ हितौ । अथातो गृह्णात्येव । इन्द्राग्नी आगतं सुतं गीर्भिर्नभोवरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति । अथ वैश्वदेवग्रहं गृह्णाति । सर्व्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानग्रहीत्स यद्धैतावद्देवा भविष्यन्न प्राजनिष्यन्त । अथ यद्वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । इदमेवैतत् सर्व्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवास्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति । अथातो गृह्णात्येव ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति" ।

ऋतुथा अव्य॰ वीप्सार्थे बा॰ थाल् । काले काले इत्याद्यर्थे "ऋतवस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु" यजु॰ २१,४०, "ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले" वेददी॰ । "या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि" ऋ॰ १,१६२,१९ ।

ऋतुपति पु॰ ६त॰ । वसन्तकाले तस्य सर्व्वर्त्तुषु प्रथमत्वात् "ऋतूनां कुसुमाकरः" गीतायां भगवद्विभूतित्वेनोक्तेश्च तथात्वम् । ऋतुनाथादयोऽप्यत्र । [मेवर्त्तुपर्य्यये" मनुः ।

ऋतुपर्य्यय पु॰ ६त॰ । ऋतूनां परिपाट्या गमने । "अय-

ऋतुपा पु॰ ऋतून् पाति निर्वाहकतया, ऋतुषु सोमं पिबति ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति वा पा-पालने पा-पाने वा क्विप् । वर्षपालके तथाभूतसोमपातरि च १इन्द्रे "उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र !" ऋ॰१,४७,२ २ऋतुयाजदेवे च । "सजोषा इन्द्र ! वरुणेन सोमम् सजोषाः पाहि गिर्वणोमरुद्भिः । अग्ने पाभिर्ऋतुपाभिः सजोषाः" ऋ॰ ४,३४,७। "ऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैः" भा॰

ऋतुपात्र न॰ ऋतूनुद्दिश्य पात्रम् । आश्वत्थे औपशीर्षिके भवे वा यज्ञिये ग्रहरूपे पात्रभेदे तदाकारश्च "ऋतुपात्रे पूर्व्वे स्रक्पुष्कराकृती उभयतोमुखे काश्मर्य्यमये आश्वत्थे वा" कात्या॰९,२,१२ उक्तः । "पूर्वे आग्रयणस्थाल्याः पूर्व्वे द्वे ऋतुग्रहपात्रे योजनीये स्रक्पुष्करस्येवाकारोऽस्य योस्ते अग्रे मूले च मुखं ययोस्ते द्विमुखे इत्यर्थः । काश्मर्य्यमये औपशीर्षिकविकारौ आश्वत्थे वा पिप्पलवृक्षकाष्ठनिर्म्मिते वा" कर्कः । "तद्यन्मरुत्वतीयान् गृह्णातीत्युपक्रम्य । "तस्मादाश्वत्थे ऋतुपात्रे स्यातां काश्मर्य्यमये त्वेव भवतः" शत॰ ४,३,३,४ ।

ऋतुप्राप्त त्रि॰ ऋतुस्तद्योग्यः पुष्पादिः प्राप्तोऽनेन निष्ठान्तस्य परनि॰ । फलेग्रहौ अवन्ध्यवृक्षे ।

ऋतुबल पु॰ ऋतौ ऋतुभेदे बलं यस्य । शिशिरादिषु बलयुक्तरव्यादिग्रहेषु ते च यथा । "शशिशुक्रकुजेन्दुजगुरवः शिशिरादिषु । भवन्ति कालबलिनो ग्रीष्मे सूर्यस्तथैव च" ज्यो॰ ।

ऋतुमत् त्रि॰ ऋतुस्तत्कालयोग्यप्रशस्तपुष्पफलादिर्भोग्यतयाऽस्त्यस्य ऋतु+प्राशस्त्ये मतुप् । १प्रशस्तर्त्तुफलपुष्पभोक्तरि । "कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान् भवति यएवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते" छा॰उ॰ । "आर्त्तवैर्भोगैश्च सम्पन्नो भवति" भा॰ । ऋतुकाले २यजनीयपितृभेदे पु॰ । "अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे" यजु॰ १९, ६१ । ऋतुः स्त्रीरजःकालः प्राप्तत्वेनास्त्यस्याः मतुप्

ग्रीष्मः षष्ठी, ग्रीष्मः सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी, यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्यधिरूढ़ः प्रतिष्ठितः ऋतुमय्यामर्व्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति"

ऋतुमुख न० ६त०। गौणचान्द्रमासप्रथमदिने प्रतिपद्रूपे तिथिभेदे। "चातुर्मास्येषु चर्त्तुमुखश्रुतेः" कात्या० १, २, १३। "चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् कुतः ऋतुमुखश्रुतेः 'ऋतुमुख ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति" वोप्साश्रवणात् ऋतोर्मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः। अत एव वैश्वदेववरुणप्रघासादीनि चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येव क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवसीयते यतः प्रतिपदेव चर्त्तुमुखं न पौर्णमासीति तथा च श्रूयते" "एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा मुखतएव तत् संवत्सरमारभते" शत०ब्रा० ६, २, १, १७, कर्कः। "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावस्ये" इति श्रुतेः योत्तरा पौर्णमासी कृष्णप्रतिपदित्यर्थः। तथा च पौर्णमास्यां दीक्षा प्रतिपदि पौर्णमास्येष्टिसमापनम् ऋतुसन्धिशब्दे विवृतिः। एतच्च पौर्णमासेष्टिविषयम् अमावास्येष्टौ दर्शएव दीक्षा शत० ब्रा० ६, २, २, २०, २६, "अमावास्यायां दीक्षते" इत्युपक्रम्य "या प्रथयामावास्या तस्यां दीक्षित एतद्वै संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते" २०इत्युक्तेः।

ऋतुराज पु० ऋतूनां राजा ६त० टच् समा०। वसन्ते ऋतौ

ऋतुलिङ्ग न० ६त०। वसन्तादिषु जायमाने चूतमञ्जर्य्यादिरूपे तल्लिङ्गे "यथर्त्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्त्तुपर्य्यये" मनुः। तल्लिङ्गानि च ऋतुशब्दे दर्शितसुश्रुतवाक्यादवगम्यानि।

ऋतुवृत्ति पु० ऋतूनां वृत्तिः पर्य्यायेणावर्त्तना यत्र। १वत्सरे त्रिका०। ६त०। २ऋतुधर्म्मे स्त्री।

ऋतुशस् अव्य० कारकार्थे ऋतु+शस्। ऋतौ ऋतौ इत्याद्यर्थे "यज्ञविष्णुऋतुशोदेवयानम्" ऋ० १, १६२, ४। "ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले" भा० "कति होतार ऋतुशो यजन्ति" यजु० २३, ५७। ऋतुशः काले काले" वेददी०।

ऋतुष्ठा(स्था) त्रि० ऋतौ तिष्ठति स्था—क्विप् वेदे षत्वं लोके तु न। वसन्तादिषु स्थायिनि। "ऋतवःस्थ ऋतावृधः ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधः" यजु० १७, ३,।

ऋतुसंहार पु० ऋतूनां संहारः समूहोवर्ण्यत्वेन यत्र। कालिदासप्रणीते काव्यभेदे।

ऋतुसन्धि पु० ऋत्वोः सन्धिः। दर्शान्तमुख्यचान्द्रमासपक्षे १दर्शे, पौर्णमासान्तगौणचान्द्रमासपक्षे २पौर्णमास्याम्। ऋतोर्मासघटितत्वात् मासस्य च पर्व्वसन्धियुक्तत्वेन पर्वसन्धिरेव ऋतुसन्धिः अतः प्रसङ्गात् पर्व्वसन्धिर्निरूप्यते स च कालमा० उक्तः यथा "कुहूव्यतिरिक्तानां लघ्वक्षरोच्चारणपरिमितः कालः सन्धिरित्युच्यते कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं भगवतीपुराणे "अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृतेति" तत्र लवस्वरूपं स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमिति" एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं लघ्वक्षरसमं भवति तस्मिन् लघ्वक्षरपरिमिते काले एकः पर्वणोभागः, द्वितीयः प्रतिपदः, तदुभयं मिलित्वा सन्धिर्भवति कुहूप्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वस्मात् द्विगुणः अक्षरद्वयपरिमितत्वात् मत्स्य ब्रह्माण्डपुराणयोः "राका चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा। कुहूरिति कोकिलेनोक्ते यावान् कालः समाप्यते। तत्कालसंमिता चैषा अमावस्या कुहूः स्मृता। इत्येष पर्वसन्धीनां कालोयोद्विविधः स्मृत" इति।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तोविचारस्तत्र सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् "सन्धौ यजेतेति" श्रुतेः नैवं सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः का तर्हि श्रुतेर्गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति तथा सन्धिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयतु। अतएव श्रुत्यन्तरं "सन्धिमभितो यजेतेति" बौधायनोऽपि "सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते। सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाप्यपरेण चेति" अत्र पूर्वापरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते। तत्र पूर्व्वस्मिन् पर्वदिने प्रयोगप्रारम्भः नोत्तरस्मिन्, प्रतिपद्दिने यागसमाप्तिः अन्वाधानमिध्माबर्हिःसम्पादनमग्निपरिस्तरणमुपस्तरणं चेत्येवमादि प्रयोगप्रारम्भः स पूर्वेद्युरनुष्ठेयः तथा च तैत्तिरीय ब्राह्मणे श्रूयते "पूर्व्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य श्वोभूतोपवसतीति" शतपथब्राह्मणेऽपि "पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति" तत्र ग्रहणं नामाध्वर्युणा आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु "ममाग्ने वर्च्चः" इत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाणे पार्श्वस्थेन यजमानेनापि श्वश्रुमीत्यादीनां मन्त्राणां पठनं तदिदं पर्वदिने क्रियते। प्रतिपद्दिने तु "कर्मणे वां देवेभ्य" इ-

त्वादिभिरध्वर्युर्हस्तप्रक्षालनतण्डुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादि-कलापप्रयोगं करोति तदिदं यजनम्। एतदेवाभिप्रेत्य गोभिल आह "पर्वान्ता उपवस्तव्याः पर्वादयोऽपि यष्टव्याः" इति अत्रोपवासशब्देनान्वाधानपस्तरणादिर्विवक्षितः तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् "उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवताः सन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणातीति" उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्व्वणि चतुरंशवति आद्यास्त्रयोऽंशा विहितः कालः न तु चतुर्थोऽंशः यागशब्दाभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्वोक्तः पर्वचतुर्थोऽंशः प्रतिपदंशास्त्रयश्च विहितः कालः न तु प्रतिपच्चतुर्थोऽंशः। तदेतदाह लौगाक्षिः "त्रीनंशानौपवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः। द्वावंशावुत्सृजेदन्त्यौ यागे च व्रतकर्मणीति" तमेतं यज्ञकालं यज्ञपार्श्वोऽप्याह "पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः। कालः पार्वणयागे स्यादन्त्ये तु न विद्यत इति" वृद्धशातातपोऽपि "पर्वणोयश्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति" अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्योदयस्योपरि मुहूर्त्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपदश्चतुर्थांशं निषेधति कात्यायनः "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित्। रक्षांसि तद्धि लुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति" तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सन्धिपार्श्वयोरुभयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते। यदा पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य सम्पूर्णतिथी भवतः तदा न सन्देहः यदा तु खण्डतिथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र गोभिलः "आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत्। तदहर्याग इष्येत परतश्चेत् परेऽहनि। पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि। तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युस्तदुपक्रमः। आवर्त्तनात् परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः। परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिश्चयः" इति आवर्त्तनमह्नोमध्यभागः। लौगाक्षिरपि "पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते। उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते। अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते। उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यत" इति एषु वचनेषु मध्याह्नादिशब्दा यौगिकाः न तु पञ्चधा विभागमाश्रित्य प्रवृत्तास्तथा सत्यह्नोमध्योमध्याह्न इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं मध्याह्नशब्देनाभिधीयते अतएव गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः शातातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः "पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते। तदुपवासः पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते" इति अह्नोऽपरोभागोऽपराह्णः अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्त्तनात् पूर्वोत्तरभागावभिधीयेते। वाजसनेयिनान्तु विशेषमाह भाष्यार्थसंग्रहकारः "मध्यंदिनात् स्यादहनीह यस्मिन् प्राक् पर्वणः सन्धिरियं तृतीया। सा खर्विका वाजसनेयिमत्या तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिरिति" आवर्त्तनादूर्द्ध्वमस्तमयादर्वाक् यदा सन्धिर्भवति तदाहःसन्धिमती तिथिः प्रथमा, रात्रौ सन्धिश्चेत् सा तिथिर्द्वितीया उभे अपेक्ष्य पूर्वाह्णे सन्धिमती पर्वतिथिस्तृतीया भवति तस्यां तृतीयतिथौ पर्वकालस्याल्पत्वात् सा खर्विकेत्युच्यते। शाखान्तराध्यायिनामीदृशे विषये पूर्वेद्युरन्वाधानादिकं सन्धितिथाविष्टिर्वाजसनेयिनान्तूत्तरतिथाविष्टिः एवं सति वाजसनेयिनां न क्वापि सन्धिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति सोऽयं विशेषः आवर्त्तनेतत: पुरा वा यदा सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयिव्यतिरिक्तानां पर्वचतुर्थांशे इष्टिः प्राप्नोति तत्र विशेषमाह गार्ग्यः "प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि वेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीय कर्त्तव्या यागवित्तमैरिति" पर्वणश्चतुर्थांशः प्रतिपदस्त्रयोऽंशाश्च यागकालत्वेन विहिताः। अत्र पर्वचतुर्थांशस्य विषय उदाहृतः प्रतिपदंशानां विषय उदाह्रियते। उषःकाले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः निशीथे सन्धौ द्वितीयांशः रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयांशः अनेनैव न्यायेनापराह्णे सन्धौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागकालत्वं प्राप्नोति तच्च प्रतिषिद्धं "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे" इति स्मृतेः अतस्तादृशे विषये याग एव लुप्येतेति चेत् नैवं वृद्धशातातपेन प्रतिप्रसवाभिधानात् "सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि। कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यतीति" एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्नैवं सद्यस्कालविषये चरितार्थत्वात् तं च विषयं दर्शयति कात्यायनः "सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक्चेदावर्त्तनाद्रवेः। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति" भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि "अन्वाहितिस्रास्तरणोपवासः पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम्। आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्वसन्धिस्तदैव यागः क्रियते समस्तः" इति। आपस्तम्बोऽपि "पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते" इति सङ्गवावर्त्तनयोर्मध्ये पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्धौ सति पूर्वोदाहृतैर्वचनैः सन्धिदिनात् पूर्वेद्युरन्वाधानादिकं प्राप्तं तच्च

सद्यस्कालवाक्यैः सन्धिदिन उत्कृष्यते । मन्वीदृशे विषये सन्धिदिनात् परदिने याग उत्कृष्यतां तथा सत्यपराह्णादिसन्धिविषयान्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्तः वाजसनेयिनामीदृशे विषये, अन्वाधानोत्कर्षे सति यागस्याप्युत्कृष्टत्वात् नैवम् अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्यामस्याः शङ्काया निवारितत्वात् तत्र सद्यस्कालविधयोऽन्वयरूपाः, प्रतिपच्चतुर्थभागे प्रतिषेधाश्च व्यतिरेकरूपाः एवं च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति । अमावास्यायां विशेषमाह वृद्धशातातपः "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिका । अग्न्याधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति" सोऽयं विशेषो नाश्वलायनापस्तम्बविषयः किन्तु बौधायनमतानुयायिविषयः अतएव बौधायनः "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपच्चेत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् । चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी । प्रातरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिका क्रियेति" एतेषां वचनानामयमर्थः अह्नि चतुर्दश्यां संपूर्णायामस्तमयादर्वागमावास्या स्वल्पा ततएवापराह्णव्याप्त्यभावाच्छ्राद्धायान्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात्तद्दर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युतायाममावास्यायामिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां श्राद्धाग्न्याधानादिकं कर्त्तव्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य स्मृत्यन्तरे "आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यामुदियात् यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत्तदेति" छन्दोगपरिशिष्टेऽपि "ऐन्द्रे निरुप्ते पयसि पुरस्तादुदिते विधौ । यद्वैगुण्यं कृतं तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेदिति" अस्यायमर्थः यदा सम्पूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वा अग्न्याधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते तस्मिन् उषःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा न दर्शकर्म भवितुमर्हति दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् किन्तु कालापराधनिमित्तोक्तत्य दर्शदेवता अपनीय दात्रादिगुणविशिष्टाग्न्यादिदेवतान्तराण्युद्दिश्य हविःप्रक्षेपो विहितः तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्य्यात् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति" सोऽयं दृष्टान्तोऽहविषि निरुप्ते सति तदूर्द्ध्वं पूर्व्वस्यां दिशीन्दावुदिते सति दर्शकर्मविधेर्यद्वैगुण्यमुक्तरीत्यावस्थितं तदेव वैगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायनमतमुपोद्बलयति श्रुतिः "यस्मिन्नह्नि पुरस्तात्पश्चात् सोमो न दृश्यते तदहर्यजेतेति" अयमर्थः सिनीवाल्यां पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रो दृश्यते तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुह्वां द्विविधमपि चन्द्रदर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यष्टव्यमिति चन्द्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः "यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये" इति चन्द्रदर्शनरहितमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पठ्यते "इष्टेरत्र प्रातिपदादिनाड्यः सप्ताष्ट वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् । क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ वृद्धौ च भवेद्द्वितीयः" इति अयमर्थः अमावास्यातिथेः सम्बन्धिनीषु नाडीषु क्षीणासु सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्सम्बन्धिन्यो नाड्यः सप्ताष्ट वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टेरत्र योग्यं सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्द्धेते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमायामग्निमाधाय सोमदर्शनरहिते प्रतिपद्दिने यागः कर्त्तव्य इति । स्मृत्यन्तरेऽपि "अर्वागस्तमयात् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र यागं न कुर्व्वीत सुदेवास्तु पराङ्मुखाः" इति बौधायनमतानुसारिणामग्न्याधानवद्दर्शश्राद्धमपि स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तम् "यदा चतुर्दशी यामान्तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् । चतुर्दश्यां च यामे अमा यत्र न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यादिका क्रियेति" चतुर्थे यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्वयामे स्वल्पा सा चेत् परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां श्राद्धमाचरेत् । ननु चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समाम्नाता तथा च शतपथब्राह्मणम् "यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजन्निमाँल्लोकानभ्युदेतीति" । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि "एषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोके समर्द्धुकं भवतीति" अयमर्थः येयमिष्टिश्चन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनःशब्दवाच्या तादृशीमिष्टिं कृतवन्तं यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन् दिने पश्चाच्चन्द्रमा उदेति तस्मै यजमानायास्मिँल्लोके समृद्धिर्भवतीति बाढं तदेतच्छ्रुतिद्वयं बौधायनमतानुसारिव्यति-

रिकविषयम् एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपच्चतुर्थ्यंशे याग उदाहृतः। ननु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चन्द्रदर्शनयोग्यद्वितीयायुतं प्रतिपद्दिनमिष्टौ निषिद्धं तथा च स्मृतिः "पर्वणोऽंशे चतुर्थे तु कार्या चेष्टिर्द्विजोत्तमैः। द्वितीयासहितं यस्मात् दूषयन्त्याश्वलायनाः" इति तदेतदावर्त्तनतत्पूर्वकालयोः सन्धौ सति द्रष्टव्यं अपराह्णादिसन्धिषु चतुर्थस्यैष्टावप्राप्तत्वात्। तदेवं प्रकृतिरूपाया इष्टेः कालो निरूपितः विकृतेस्तु कालो निरूप्यते तत्र कात्यायनः "आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन् दिवसे प्रकृत्याः। तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति" आवर्त्तने तत्र पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विकृतिसम्बन्धी यागः कर्त्तव्यः। यद्यावर्त्तनात्परतः सन्धिस्तदा केवलं विकृतियागः सन्धिदिने कर्त्तव्यः प्रकृतियागस्तु सन्धिदिनात्परेद्युरनुष्ठेय इत्यर्थः। आवर्त्तनतः पूर्वकाले ततः परकाले वा सन्धिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु सन्धिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्वानुष्ठानं व्यवतिष्ठते

इष्टीनां सर्वासां प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासौ "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम" इत्यादयः काण्डान्तरपठिताः काम्येष्टयो विकृतयः। तत्र "प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति" न्यायेन विकृतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्य्यते"।

तेन सन्धेः सूक्ष्मकालत्वेन कर्म्मानर्हत्वात् संक्रान्तिवत्तदुपलक्षितदिनविशेषे तत्तत्कर्म्म कर्त्तव्यमिति फलितम्। अत एव "ऋतुसन्धिषु वापयेत्" इतियतिधर्म्मे स्मृतिः तत्र यदि दर्शान्तविवक्षा स्यात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वपनं कुर्य्युः कुर्व्वन्ति तु पूर्णिमायां तन्मतात् दर्शान्तत्वपूर्णिमान्तत्वयोः समो विकल्पः अनुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छिष्टाचाराच्च व्यवस्था" कालमा०। अयञ्च कालः श्रौतस्मार्त्तकर्म्माङ्गम् वैद्यके तु कालविशेषोऽपि परिभाषितः "यथा ऋत्वोरन्त्यादि सप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः। तत्र पूर्वोविधिस्त्याज्यः सेवनीयः परोविधिः" वाग्भटः। ज्योतिःशास्त्रे तु ऋत्वोः सन्ध्युपलक्षितस्य कालभेदस्य "रवेर्भभेदेकदण्डाधिकस्य यदंशद्वन्द्वं खलु सायनस्य। तदत्र राशिद्वयभागतद्वं स्मृतं वसन्तादृतवो भवन्ति। तत्सन्धयोऽगाङ्क ६७घटीसमाः स्युर्हि संगुणा (१२४ घटीसमाः) स्युः विषुवायनीयाः। स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेष विशेषपुण्यः" केशवार्केण सन्धिसन्धिस्तु नापि परिभाषा कृता तत्र शून्यावशेषे स्नानदानादौ विशेषपुण्यफलम्। इतरस्य विवाहे वर्ज्यता। यथाह स एव "सन्धौ पुरन्ध्री शुचमेति वन्ध्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः" इति।

ऋतुसेव्य त्रि० ऋतुभेदे सेव्यं वैद्यकोक्तगुणयुतमाहारादि। सुश्रुतोक्ते ऋतुभेदे सेवनीये पथ्यरूपे वस्तुभेदे तच्च प्रदर्शितं यथा। "यस्मिन्यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्। तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता।

प्रक्लिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम्। मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति संहर्षान्मारुतादयः। तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणाय च। कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमथाऽद्रवम्। नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च। देयमन्नं नृपतये यच्चान्यच्चोक्तमादितः। तप्तावरतमम्भो वा पिबेन्मधुसमायुतम्। अह्नि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थं शीताम्बुसङ्कुले। तरुणत्वाद्विदाहञ्च गच्छन्त्योषधयस्तदा। मतिमांस्तन्निमित्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत्। अत्यम्बुपानावश्यायव्याधर्मातपांस्तथा। भूबाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि। शीते साग्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे। यायाच्चागरुधूमिश्च प्रशस्तागरुभूषितः। दिवास्वप्नमजीर्णञ्च वर्जयेत्तत्र यत्नतः"। वर्षासेव्यासेव्ये।

"सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः। क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्रशालिमुद्गादिजाङ्गलाः। सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्व्वमेव तदा हितम्। सरःस्वाप्लवनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु। प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनञ्चानुवासनम्। तिक्तस्य सर्पिषः पानै रक्तस्रावैश्च युक्तितः। वर्षास्वुपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः। नोपेयात्तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवाऽऽतपम्। रात्रिजागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्जयेत्। स्वादु शीतजलं मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम्। शरच्चन्द्रांशुनिर्धौतमगस्त्योदयनिर्विषम्। प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्व्वमेव तदा हितम्। सचन्दनं वा कर्पूरं वाससामलिनं लघु। भजेच्च शारदं माल्यं सौधेः पानञ्च युक्तितः। पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्व्वं समाचरेत्"। शरदि सेव्यासेव्ये।

"हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दसूर्य्योऽनिलाकुलः। ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति। कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तःपिण्डीकृतोऽनलः। रसं शुच्छोषयत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम्। हेमन्ते लवणक्षारतिक्ताम्लकटुकोत्कटम्। सर्पिस्तैलमतिगुरुमशनं हितमुच्यते। तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः। तैलाभ्यक्तः सुखोष्णेन वारिकोष्णेऽवगाहयेत्। साङ्गारधाने सद्मनि कौशेयास्तरणास्तृते। शयीत

शयने वापि हृते गर्भगृहोदरे। स्त्रीःस्निग्धागुरुधूपाढ्याः पीनोरुजघनस्तनीः। प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृपः। मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च। अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च। तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि। प्रसहानूपमांसानि क्रव्यादबिलशायिनाम्। औदकानां प्लवानाञ्च पार्दिनाञ्चोपजायते। मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्बलप्रदम्। कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे” हेमन्तसेव्यादि

“एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः”।

“हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम्। औष्ण्याद्वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून्। ततोऽम्लमधुरस्निग्धलवणानि गुरूणि च। वर्जयेद्वमनादीनि कर्म्माण्यपि च कारयेत्। षष्टिकांश्च यवान् शालीन् मुद्गान् नीवारकोद्रवान्। लावादिविष्किररसैर्दद्याद्यूषैश्च युक्तितः। पटोलनिम्बवार्त्ताकुतिक्तकैश्च हिमात्यये। सेवेत माधवेऽरिष्टान् सीधुमाध्वीकमासवान्। व्यायामञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम्। सुखाम्बुना च सर्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे। तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायं कोष्णमद्रवम्। य सुद्गमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम्। व्यायामोऽत्र निरुद्धाध्वशलाभिघातजो हितः। उत्सादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च। सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम्। शिरोविरेकवमननिरूहकवलादिभिः। वर्ज्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रवान्” वसन्तसे०

“व्यायाममुष्णमायासं मैथुनञ्चातिशोषि च। रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत्। सरांसि सरितोऽपि वनानि रुचिराणि च। चन्दनानि परार्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः। तालवृन्तानिलाहारांस्तथा शीतगृहाणि च। घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च। शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च। पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान्। भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम्। शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च। प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णशयने हर्म्यसंस्थिते। शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानोऽनिलैः सुखैः” ग्रीष्मसेव्यादि।

“तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्तथा। पयोमांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च। दं हुणश्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च। निदाघोपचितञ्चैव प्रक्षयन्तं समीरणम्। निहन्याद्निरूहेण विधिना विधिकोविदः। नदीजलं रूक्षमुष्णमुदमन्थं तथाऽऽतपम्। व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत्। यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनवांस्तथा। हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां मृदूत्तराम्। सविषप्राणिविण्मूत्रलालानिष्ठीवनादिभिः। समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम्। वायुना विषदुष्टेन माहाष्ण्येन च दूषितम्। तच्च सर्वोपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत्। निरूहैर्वस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मारुतापहैः। कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेद्विधिम्। ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः। घोरानृतुकृतान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन” प्रावृट्से०

ऋतुस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे “नाकसद ऋतुस्तोमादिकस्तोमाश्चाभिप्लवाहानि” आश्व० श्रौ० ६,८,२६। “ऋतुस्तोमनामानश्च षडेकाहाः” नारा०।

ऋतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे “ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्व्वचित्त्यपि” भा० आ० १२३ अ० अप्सरोभेदकथने।

ऋतुस्नाता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (चतुर्थदिवसे) स्नाता। ऋतुकाले चतुर्थदिवसे शुद्ध्यर्थं कृतस्नानायां स्त्रियाम्। “ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति” मिता० स्मृतिः धर्म्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन्” रघुः। “पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना। तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः” सुश्रुतः। अधिकमृतुमतीशब्दे ऋतुमतीशब्दे च। दारविशेषणत्वे पुंस्त्वम् “यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति” मिता० स्मृतिः।

ऋतुस्नान न० ऋतौ शुद्ध्यर्थं स्नानम्। रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकर्त्तव्ये स्नाने तस्या आर्त्तायाः स्नानप्रकारश्चार्त्तवशब्दे ८०८पृ० उक्तः।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदेन सेव्या हरितकी। वर्षादिषु ऋतुषु क्रमेण सैन्धवशर्कराशुण्ठीजीरकमधुगुडैर्मिश्रणेन सेव्यायां हरीतक्याम्। “सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात्। वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा” भावप्र०।

ऋते अव्य० ऋत (सौत्रः) के। १वर्ज्जने २विनार्थे च। “अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्” रघुः “अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” कुमा०। “शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम्” भा०व० ३६ अ०। “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते” मनुः “अभ्यासको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुतादृते” या०। एतच्छब्दस्य विनार्थत्वात्

तद्योगे पञ्चमी द्वितीया तृतीया च भवति उक्तोदाहरणेषु पञ्चमी द्वितीयाद्रष्टव्या। तृतीयाया उदाहरणं मृग्यम्।

ऋतेकर्म्म अव्य० वेदे वा०वर्ज्जने अव्यय० अव्ययीभा०। कर्म विनेत्यर्थे। "ये कर्म्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्म्ममुदाजायन्त देवाः" ऋ० १०,५५,६०।

ऋतेजा त्रि०ऋते यज्ञनिमित्तं जायते जन-विट् अलुक्-स०। यज्ञनिमित्तजाते। "अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजाः" ऋ० ६,३,१। "ऋतेजा यज्ञनिमित्तं जातः" भा०।

ऋतेयु पु० वरुणस्य ऋत्विजि १ऋषिभेदे। "दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्त्तिमान्। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः। अत्रेः पुत्रश्च धर्म्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा। वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः" भा० आनु० १५० अ०। २पौरवे नृपभेदे। "पुरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्य। "संयाचितस्याहंयातिरौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः। ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः। जलेयुः सन्नतेयुश्च धर्म्मसत्यव्रतेयवः। दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः। घृताच्या इन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः। ऋतेयोरन्तिनावोऽभूत्" भाग० ९।२०, २।

ऋतेरक्षस् पु० ऋते उद्देश्यतया वर्ज्जितं रक्षो यतः। यज्ञे "ऋतेरक्षा वै यज्ञः" ऐत०ब्रा०। यज्ञस्य रक्षोभ्यो रक्षणीयत्वात् तथात्वम्।

ऋतोद्य न० ऋत+वद-भावे क्यप्। सत्यकथने "ऋतं वदन्त ऋतोद्येषु" अथ० १४,१,२१।

ऋत्विज् पु०ऋतु+यज-क्विन् उ०प०। १याजके,"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्। यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते" इति मनूक्ते २स्वानुष्ठेयवैदिककर्मकरे। ऋत्विजश्च षोडश तत्र मुख्याश्चत्वारः तेषां प्रत्येकं सहकारिणस्त्रयस्त्रय इति षोडश। विवृतिरध्वर्युवाक्यशब्दे ८५ पृ० दृश्या। "यथर्त्विजो यां काञ्चिदाशिषमाशासते सा यजमानस्यैवेति श्रुतेः "ऋत्विग्वादिनियुक्तौ च समौ संपरिकीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा जयम्" इति बृहस्पत्युक्तेश्च ऋत्विक्कृतयज्ञफलं वेतनदक्षिणादिना वरणाद्देव। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्" या०। "तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां बिभ्रतः स्वयमकुर्व्वतः क्रियाः। कर्त्तृता तदुपलम्भतोऽभवद्वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि" माघ०। ऋत्विजः कर्म घञ्। आर्त्विज्य ऋत्विक्कर्मणि आर्त्विज्यशब्दे उदा०। ऋत्विक्कर्मार्हतीति खञ्। आर्त्विजीन ऋत्विक्कर्मार्हे "दाक्षिणीयर्द्धिमत् कृतमार्त्विजीनैः" भट्टिः।

ऋत्विय त्रि०ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्रानुष्ठेयं वा वेदे घस् सित्त्वात् भत्वाभावेन न गुणः। १प्राप्तर्तुकाले २कालभवे ३ऋतुकालानुष्ठेये च "अयं वो गर्भऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत्" यजु० ११,४८। "दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः" २३,६३। ऋत्वियावान् लोके तु यत्। ऋतव्य इत्येव तेष्वर्थेषु त्रि०।

ऋत्वियावत् त्रि०ऋत्वियमृतुकालभवं प्रजोत्पादनकर्म्म तत्रानुष्ठेयकर्म वास्त्यस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः। १प्रजोत्पादनकर्मयुक्ते २तत्रानुष्ठेयकर्मयुक्ते च। "कृतं न ऋत्वियावतः" ऋ० ८,८,१० स्त्रियां ङीप्। 'इयं त ऋत्वियावती धीतिरेति नवीयसी' ऋ० ८,१२,१०। "ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्वियं तद्वतो" भा०।

ऋत्व्य त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्रानुष्ठेयं वा कर्म यत् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न गुणः अजयवत्। ऋत्वियशब्दार्थे "अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम्" ऋ० १०,८३,२।

ऋदूदर त्रि० ऋद उदरं यस्य वेदे पृ० सलोपः। मृदूदरे निरु०। 'ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै' ऋ०२,३३,५, "ऋदूदरेण सख्या सचेय' ऋ० ८,४८,१०।

ऋदूपा त्रि०पृषो०। १अर्द्दनपातिनि २गमनपातिनि ३दूरपातिनि निरु०। "उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा" ऋ० ८,७७,११। इमामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निर्वचनं कृतम्।

ऋदूवृध पु० पृषो०। १मर्मणार्द्दनवेधिनि २गमनवेधिनि ३शब्दवेधिनि ४दूरवेधिनि च निरु०। ऋदूपाशब्दे उदा०। तामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निरुक्तम्।

ऋद्ध न० ऋध-क्त। १पक्वम र्दतधान्ये २सिद्धान्ते ३वृद्धौ च। ४समृद्धे ५सम्पन्ने त्रि"इयमृद्धवनी इयाऽवनी" नैष०। अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्" गीता "धर्मज्ञानवैराग्यादिभिः सम्पन्ने प्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमाने च ईश्वरे पु०। "ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्र" विष्णुस०। धर्मादिभरूपेतत्वात् ऋद्धः' भा०। "सहर्द्धिर्ऋद्धो इद्धात्मा" विष्णुस०। "प्रपञ्चरूपेण वर्द्धमानः ऋद्धः" भा०

ऋद्धि स्त्री ऋध-भावे क्तिन्। १वृद्धौ २सम्पत्तौ ३सिद्धौ च। "परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना" कुमा०। "ऋद्ध्या भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते" भा० व० १११। कर्त्तरि क्तिच्। ४पार्व्वत्यां शब्दरत्ना०। ५लक्ष्म्यां

६देवभेदे । करणे क्तिच् । ७ओषधिभेदे स्त्री राजनि० । तल्लक्षणं यथा । "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः । स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे । तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।"ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः । प्राणैश्वर्य्यकरी मूर्च्छा रक्तपित्तविनाशिनी" भावप्र० । "काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ । तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका । निकृष्टेषु यथालाभमेष वर्गो विधीयते" सुश्रु० । तयोरलाभे वर्गमध्ये वाराही देया ऋषभशब्दे प्रमाणम् ।८कुवेरपत्न्याञ्च । "ददौ तत्र निबध्याथ कश्यपं प्रददौ शुभा । अदितिर्मम पुण्यार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च । निष्क्रयेण मया मुक्तः कश्यपस्तु तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम ! सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च धनदस्तथा । एवं सौभाग्यदोक्तः पारिजातो न संशयः" हरिवं० १२६ । "ऋद्धिः कुवेरकान्ता च जलेशमहिषी तथा" हरिवं० १३६अ० । "सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती । मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च" भा० अनु० १४६ अ० । "शक्रः शचीपतिर्देवोयमोधूमोर्णया सह । वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः" हरि० १५अ० । साऽस्यास्ति मतुप् । ऋद्धिमत् वृद्धियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैः" कुमा० । "धाराग्टहेष्वातपमृद्धिमन्तः"रघुः तन्त्रोक्ते ठखकारे । "अथाभिधास्ये त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम् । "तारो रमा वर्म्मबोजमृद्धिरीशखरान्विता" ऋद्धिः खकारः" तन्त्रसारः ।

ऋध वृद्धौ दिवा० स्वा० च पर० अक० सेट् उदित् इरित्त्व । दि० ऋध्यति ऋध्यात् ऋध्यतु आर्द्धत् स्वा० ऋध्नोति ऋध्नुवन्ति ऋध्नुयात् ऋध्नोतु ऋध्नुहि आर्ध्नोत् । उभयतः । आर्द्धत्—आर्द्धीत् । आनर्द्ध आनृधतुः । अर्द्धिता ऋध्यात् अर्द्धिष्यति आर्द्धिष्यत् । अर्द्धितव्यः अर्द्धनीयः । ऋध्यः । ऋद्धः ऋद्धिः । ऋध्यन् ऋध्नुवन् अर्द्धः । उदित्त्वात् वेट् अर्द्धित्वा ऋद्ध्वा । समृध्य । "नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्द्धते" मनुः "सपत्नामृध्यतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री नचाप्यस्त्री न पुमान् नापुमानपि" भा० स० ४६अ० । "पृथिव्यामग्नये समनमन्त्स आर्ध्नोत्" अथ० ४,३९,१ । ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुः" २,२५,८ । आत्मनेपदित्वमपि "ते च लोमश ! लोकेऽस्मिन् ऋध्यन्ते केन हेतुना" भा०व० ९४ । वेदे गणव्यत्यासात् श्नम् । "य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात्" ऋ० १,८४,१६ । मन्मानि धीतिरुत यज्ञमृन्धन्" १०,११०, २ । अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सक० । णिचि अर्द्धयति ये "त्वां यज्ञैर्यज्ञिये अर्द्धयन्ति" अ० ७,८२,४ । सनि वेट् अर्दिधिषति ईर्त्सति । वेदे गणव्यत्यासात् श तेन ।"इन्द्रानास्त्वा शतं हिमा ऋधेम" अथ० १९,५५,४ । ऋधच्छब्दे उदा० । "ऋधद्यस्ते धिया मर्त्तः शशमते" ऋ० ६,२४ । स्वा० तर्पणे वर्द्धने च सक० । "आ-ध्नोति हविष्कृतिम्" ऋ० १,१८,८ । "अन्तत एव तद्देवानृध्नुवन्ति" ऐ०ब्रा० । "सोऽहं प्रागभवतैव भूतजननीमृध्नोमि" भवभूतिः ।

अधि+अधिकवृद्धौ । "यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्वर्द्धिः" इति शत०ब्रा० १४,६,१० ।

आ+समृद्धौ । "ऋणाच्चोनर्मेत् समानो यमस्य लोकेऽधिरज्जुरायत्" अथ० ६, ११८,२ । ताच्छील्ये चानश्

उप+उपगमे । "तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेर्त्सेज्जिघांसतीव" शत०ब्रा० २,१,२,१७ । "उपेर्त्सेत् स्वीकुर्य्यात्" भा० । "एतेषामेव संवत्सरमुपेर्त्सेत्" २,२,२,१४ ।

वि+ऋद्धिविगमे विगतायां वृद्धौ "अथ यस्मान्न कृत्तिकास्वादधीतर्क्षाणां वा एता अग्रे पत्न्य आसुः सप्तर्षीनु ह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्द्धन्नामी ह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति पुर एता अशमिव वै तद्यो मिथुनेन व्यृद्धः स नेन्मिथुनेन व्यृद्धा" इति शत०ब्रा० २,१,२,४ । "व्यार्द्धन्त विगतर्द्धिका अभवन्" भा० । गणव्य०साधुः । "यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्त्स्यात्" १२,१,२,८ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० सूत्रे विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः" सि०कौ० ।

सम्+ऋद्धेराधिक्ये अतिशयितवृद्धौ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० "ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः" सि०कौ० । "कः क्षिप्रं स्तान् समृध्नुयात्" मनुः । "शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात् समुपेक्षते" भा० व० ५४ अ० "अयं कामः समृध्यताम्" यजु० २६,२ । पदव्यत्यासः ।

ऋधक्(क्) अव्य० ऋध–बा० क्विन्(कि)क् स्वरा० । १सत्ये, २वियोगे, ३शैघ्र्ये, ४सामीप्ये, ५लाघवे, च प्रौढम० । वियोगः पृथक्करणम् । "ऋधग्द्वेषः कृणुत" ऋ० ८,१,८,११ । "ऋधक् पृथक् कृणुत कुरुत" भा० । "यदि-

न्द्रो दिवि पर्य्यो यदृधक्” ऋ० ६,४०,५ । “ऋधक् सा वो मरुतः” ७,६७,४ । “ऋधग्देवा इह यजा चिकित्वः” ३,२५,१ । “ऋधगित्था स मर्त्यः” ऋ० ८,१०१,१ । “ऋधक् सत्यम्” भा० । “ऋधगयतो अनिमिषं रक्षमाणाः” ६१,२ । “ऋधगयतः सत्येन गच्छतः” भा० । कर्त्तरि अजिक् । ६समृद्धे, ७वृद्धके च त्रि० । “ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः” यजु० ८,२० । “ऋधक् समृद्धमयाः” “ऋधक् यज्ञं समर्द्धयन्” वेददी० । “ऋधक् सोम ! स्वस्तये” ऋ० ९, ६४,३० । “ऋधक् ऋध्नुवन् तथा च” यास्कः “ऋधगिति पृथग्भावस्यानुप्रवचनम् भवति अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते” भा० । “ऋधगृध्युवेम कविनेषितासः” ऋ० ६, ५९,१० । “ऋधक् समृद्धं यथा तथा ऋध्येम” भा० ।

ऋधत् त्रि० ऋध० शतृ वेदे गणव्यत्यासः । वर्द्धमाने । “दश श्यावा ऋधद्रयो वीतवारास आशवः” ऋ०८.४६,२३ । “ऋधद्रयोऽवृद्धवेगाः” भा० । रयशब्दो वेगवाची जसः स्थाने प्रथमा । “शमाभिरृधद्वारायाग्नये ददाश” ६,३, २ । “ऋधद्वाराय ऋधत् समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य” भा० ।

ऋन्फ(म्फ) हिंसायां तुदा० मुचा० सक० पर० सेट् । ऋम्फति आर्म्फीत्—आर्फीत् ऋम्फाम् बभूव आस चकार आनर्फ

ऋफ दाने हिंसायां निन्दायां युद्धे च सक० श्लाघायाम् अक० तुदा० पर० सेट् । ऋफति आर्फीत् । कविकल्पद्रुमे ऋफधातुस्तदर्थे पा० मते रिफधातुस्तेष्वर्थेषु ऋफधातुस्तु हिंसायामिति भेदः । आनर्फ आनृफतुः ।

ऋबीस न० ऋ+वर्जने भास–अच् पृ० । १पृथिव्यां निरु० तत्स्थे २अग्नौ च । “हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । “ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति” ऋ० १,११६,८ । इमामृचमधिकृत्य यास्केन ऋबीसमपगतभासमन्तर्हितभासं गतभासम् वा इति निरुच्योक्तम् “योऽयं ऋबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तस्य उन्नयतुः” “धुवमृबीसमुत तप्तमत्रये” ऋ० १०,३९,९ । “तप्तमृबीसमग्निकुण्डम्” भा० । “अतिर्यद्वामवरोहन्नृबीसम्” ऋ० ५,७८,४ । “ऋबीसं तुषाग्निम्” भा० । “अनृतातिथ्यपनोदपूतिदारौबीसपक्वनाव्युदकानि वर्ज्जयेत्” कात्या० ४,१०१,५ । “ऋबीसशब्दः पृथिवीवाची “योऽयमृबीसे पृथिव्यामिति” यास्कोक्तेः ऋबीसे यत् पक्वं तिन्दुकादि” कर्कः ।

ऋभु पु० ऋरि स्वर्गे अदितौ वा भवति ऋ+भू–डु । १देवे । तेन ऋभुशब्दस्य स्वर्गवाचित्वं द्रष्टव्यं तच्च प्रमादात् पूर्वमनुक्रान्तमिति तस्य च स्वर्गे पुंस्त्वम् बोध्यम् । “समीचीनास ऋभवः समस्वरन्” ऋ०८,३.७ । “तं नेमिमृभवो यथा” ऋ०७५,५ । २मेधाविनि निरु० । “अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षुः” ऋ० १०,८०,७ । “ऋषिर्विप्रः पुर एता जनानामृभुर्धीर उशना काव्येन” ऋ०९,८७,३ । ३देवानामपि यष्टव्ये देवे । “ऋभवोनाम तत्वान्ये देवानामपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः” भा० व० १५४५९ । चाक्षुषमन्वन्तरीये ४देवगणभेदे च । “चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु । आप्याः प्रभूताः ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः । लेखानाम महाराज ! पञ्च देवगणाः स्मृताः” हरिवं० ७ । त्रैवर्णिकहीने ५जातिभेदे “ऋभूणां त्वेति रथकृतः” कात्या० ४,९,५, “ऋभुः सौधन्वन सात्वतापरपर्यायस्त्रैवर्णिकेभ्यो हीनो नियतः कश्चिज्जाति विशेषः इति पार्थसारथिमिश्राः” कर्कः । तृतीयसवनीये सुधन्वनः पुत्ररूपे ६देवभेदे च । “इहोपयात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो माप भूत” ऋ० ४,३५,१, एतत्सूक्ते च नवचैस्तस्यैव गुणादिवर्णनम् । ऋ+भा–डु । ७उरुभासमाने त्रि० “ऋभुमृभुक्षणो रयिम्” । ऋ० ४, ३७.५, “ऋभुमुरुभासमानम्” भा० ऋभुरस्त्यस्य उद्देश्यतया मतुप् । ऋभुमत् ऋभुदेवताके त्रि० । “ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे” ! ऋ० ३,५२,६ । ऋभुणा दृष्टं साम अण् । आर्भव तदृष्टे सामभेदे आर्भवशब्दे उदा० । क्विप् । ऋभूरपि देवे पु० ।

ऋभुक्ष पु० ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्त्यत्र क्षि+आधारे बा० ड । १स्वर्गे २वज्रे ३इन्द्रे च रायमुकुटः । ऋभुनाम्ना क्षीयते गम्यते कर्म्मणि बा० ड । ऋभुनामके देवे “उप नो वाजा अध्वरमृभुक्षाः” ऋ० ४,३७,१, “ऋभुक्षा ऋभवः” भा

ऋभुक्षन् पु० ऋभुनाम्ना क्षायते क्षै–क्षये धातूनामनेकार्थत्वात् ख्यातौ कर्मणि कनिन् । ऋभुनामख्याते देवभेदे “स्तोमो वाजा ऋभुक्षणो ददे वः । “ऋभुमृभुक्षणो रयिम्” ऋ० ४,३७,२,५ ।

ऋभुक्षिन् पु० ऋभुक्षः वज्रं स्वर्गो वाऽस्यास्ति इनि । इन्नेस्वादौ ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ शसादावजादौ टिलोपः ऋभुक्ष इत्यादि “इन्द्रो विभ्वां ऋभुक्षा वाजो अर्य्यः” ऋ० ७,४८,३ “ऋभुक्षेवाचरति ऋभुक्षिन्+आचारे क्विप् अनुनासिकदीर्घः ऋभुक्षीणति । ततः क्विप् ऋभुक्षीन् तद्वदाचारान्विते त्रि० ।

ऋभ्व त्रि० उरुभूतः पृषो०। महति उरुभूते निरु०। "स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम्" ऋ० १०,१२०,६, अस्या ऋचः यास्केन "स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामिति" क्रमेण पदानि निरुक्तानि। ऋभुः उरुभूत इवाचरति ऋभु+आचारे क्विप् ततो बा० अतु। ऋभ्वत् उरुभूते महति। "पुरुहूतोयः पुरुगूर्त्त ऋभ्वा एकः पुरुप्रशस्तः" ऋ० ६,३४,२, "ऋभ्वान् महान्" भा० अत्वन्तत्वान्नान्त्यलोपः। कनिन्। ऋभ्वन् तत्रार्थे "जुषद्व्या मनुषस्योर्द्ध्वासाऋभ्वा यन्ति" ऋ० १०,२०,५ बा० असच्। ऋभ्वस अतिदृढे। "सत्यशवसमृभ्वसम्" ऋ० ५,५२,८, "ऋभ्वसम् अतिप्रवृद्धमिति" भा० "इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्त्तमृभ्वसमधृष्टम्" ऋ० ८,७०,२,

ऋश हिंसायां गतौ च सौ० पर० सक० सेट्। ऋशति आर्शीत् आनर्श आनृशतुः अर्शः। ऋश्यः।

ऋश्य त्रि० ऋश-कर्मणि क्यप्। १हिंस्ये २मृगे पुंस्त्री शब्द-रत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। "ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि" ऋ० ८,४,१०, "ऋश्य ऋश्याख्योमृग इव तृष्यन्" भा० "वसुभ्य ऋश्यानालभेत" यजु० २४,२७, "ऋश्यो मयूरः सुपर्णास्ते गन्धर्वाणाम्" यजु० २४, २७, ततः चतुरर्थ्याम् ऋश्या० क। ऋश्यक तत्-सन्निकृष्टदेशादौ। भावे क्यप्। ३हिंसायां न०। ऋश्यं हिंसां पतनेन ददाति दा-क। ऋश्यद कूपे पु० "युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुः" ऋ० १०,३९,८। "ऋश्यदात् कूपात्" भा०।

ऋश्यपाद् त्रि० ऋश्यस्येव पादावस्य अन्त्यलोपः समा०। मृ-गभेदहिंस्रपादयुक्ते स्त्रियां ङीप् पद्भावश्च। "ऋश्यपदीं वृषदतीं गोषेधां विधमामुत" अथ० १,१८४।

ऋश्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे-स च गणः। "ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, अश्मनि, सित, मत वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु"।

ऋष गतौ बधे च तुदा० पर० सक० सेट्। ऋषति आर्षीत्। आनर्ष आनृषतुः अर्षिता ऋष्यात् अर्षिष्यति आर्षिष्यत्। अर्षितव्यः अर्षणीयः ऋष्यः। अर्षिता ईदित् ऋष्टः ऋष्टवान् ऋष्टिः। "शृङ्गाभ्यां रक्ष ऋषत्यवर्तिम्" अथ० ९, ४,१७। "अथ दक्षिणायुग्यमुपार्षति" शत० ब्रा० ५, ४,३,८। "हृदं न हित्वान्यृषन्त्यूर्मयः" ऋ० १,५२,७। "यदुदर्यस्य मेदसः परिशिष्यते तद्गुदे न्यृषेत्" शत० ब्रा० ३,८,४,५। "अथ पश्वृषति" इत्युपक्रम्य "समं भूमि पर्यर्षणं करोति" ३,६,१,१८। अस्य वेदे भ्वादित्वमपि दृश्यते। गणव्यत्यासात् साधुः। "अर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः" ऋ० ३,३०९। "ऋषो गतौ व्यत्ययेन शप्" भा० "तस्मा-आपोघृतमर्षन्ति सिन्धवः" १,१२५,५। "महो न धारा-त्यन्धो अर्षति" ९,८६,४४। "एता अर्षन्त्यनला भवन्ती" ४,१८,६। "एता अर्षन्ति हृद्यात् समुद्रात्" ४,५८,५। "शशमास्कन्दमर्षति" यजु० २३,५५। अभि+आभिमुख्येन गतौ "अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मा-सु" ऋ० ४,५८,१०। "क्षरन्ति वह्नयो गवे अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्" ९,६२,३।

नि+परि+सम्+इत्यादौ गत्यर्थधातोरिवार्थे। "गुहाकरिन्द्रं याता वीर्येण न्यृष्टम्" ऋ० ४,१८,०। "न्यृष्टं नितरां प्राप्तम्" भा०। "अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभि-रश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः" १०,१०८,७।

ऋषङ्गु पु० यदुवंश्ये राजभेदे। "यदुस्तस्मान्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति" इत्युपक्रम्य "वृजिनीवतस्तु भविता ऋषङ्गुरपराजितः। ऋषङ्गोर्भविता पुत्रस्ततश्चित्ररथ-स्तथा" भा० अनु० १४७ अ।

ऋषभ पु० ऋष-अभक्। १ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च द्रव्य-गणान्तर्गतः। स च सुश्रु० दर्शितः यथा

"अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। समा-सेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति। तद्यथा विदारिगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवाश्वदंष्ट्रा प्रत्यकपर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादो वृश्चिकाल्यृषभी चेति"। तल्लक्षणाद्युक्तं भावप्र० "ऋषभातिविषा कृष्णा काकनासा च चामरैः। जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्च-काकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्। जीवको मधुरः शृङ्गी ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः। ऋषभो वृषभो वीरो विषाणी ग्राम्य इत्यपि। जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहघ्नौ कासवातक्षयापहौ"। अयश्चाष्टवर्गान्तर्गतः। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्ट-भिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" भावप्र०। "राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः। तस्माद्दस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं

भिषक्। मेदा जीवककाकोल्यौ ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा ऽष्टमी। वरीविदार्य्यश्वगन्धावाराहीस्तु क्रमात् क्षिपेत्” भावप्र०। २मुनिभेदे च। ऋषभकूटशब्दे मुनिभेदो दृश्यः। वर्षति रेतः वृष-अभक् पृ०बलोपः। ३वृषभे “ते ते भवन्त्वृषभ ऋषभासो वशा उत” ऋ० ६,१६,४७। ऋषभासो रेतोवर्षकावृषभाः” भा०। “उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र! तव वीर्य्ये” २८,८ ‘ततो नियुक्ताः पशवो यथा शास्त्रं मनीषिभिः। तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये” सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि” भा० आश्व०८८। अश्वमेधस्य वृषभादयश्च सलक्षणा अश्वमेधशब्दे दर्शिताः अस्य व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः। नरः ऋषभ इव वाक्ये नरर्षभः एवं राजर्षभः पुरुषर्षभ इत्यादि। सर्वत्र प्राशस्त्यं तेन द्योत्यते। ‘स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” अमरोक्तेः। क्वचिद्वाक्येऽपि श्रेष्ठत्वं द्योत्यते। ‘सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत’ भाग० ३०२,१०। “स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतु”भाग० २,४,२२। गोलक्षणान्तर्गतवृषभलक्षणमुक्तं वृहसं० ‘सास्नाबिलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः। प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः। दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठाः। ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च। श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिवृहद्भिर्वा। अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च। वृषभो ऽप्येवं स्थूलातिलम्ववृषणः सिराततक्रोडः। स्थूलासिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च। मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः। कृष्णौष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः। स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च। गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः। श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो बिडालाक्षः। विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः। ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशग्रीवाः। कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारसहाः। मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिचस्ताम्रतालुजिह्वाश्च। तनुह्रस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च। आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का वृहत्ककुद्युक्ताः। स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः। तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः। सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः। वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः। शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः। वैदूर्य्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्माणः। पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भारसहाः। घ्राणोद्देशे सबलिर्मार्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः। कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः। लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणक्रोडः। ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः। सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः। हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः। भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च। कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः। यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः। मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति”। “ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसाः सगौ चेत्”इत्युक्ते ४छन्दोभेदे ५कर्णच्छिद्रे ६कुम्भीरपुच्छे मेदि० ७पर्वतभेदे धरणिः। ८वराहपुच्छे ९जिनभेदे च हेम० “नाभिमूलात् यदा वर्णं उत्थितः कुरुते ध्वनिम्। ऋषभस्य विनीतिं हेलया ऋषभः स्मृतः” इति सङ्गीतदा० उक्ते १०स्वरभेदे। “निषधर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः” अमरः। ११भगवदवतारभेदे स च नाभेर्मेरुदेव्यामजनि भाग० ५।६ अ०। “नाभिरपत्यकामो मेरुदेव्यां भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत्” इत्युपक्रम्य तद्‌प्रसन्नो भगवांस्तयोः पुत्रतयावतीर्णः इत्युक्तं तत्रैव यथा “भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति” १८। यथाहमेवाविरूपस्य कैवल्यात् १९ अथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद् द्विजदेवकुलम् २० तत आग्नीध्रीयेऽंशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमान इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान्! बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त! भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् प्रदर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्धमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार” ६अ०। “शुक उवाच अथ तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्य्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः। तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा वृहच्छ्लो-

तेन च ओजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्य्यशौर्य्याभ्याञ्च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार। यस्य हीन्द्रः स्पर्द्ध-मानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य्य भगवानृषभदेवो-योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्वं वर्षमजनाभं नामाभ्य-वर्षत्। नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वमवरुध्याति-प्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलो-कसाधर्म्यं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः। विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं स-मयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरु-देव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपःसमाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्म-हिमानमवाप। यत्र ह पाण्डवेय! श्लोकावुदाहरन्ति। कोनु तत् कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान्। अपत्यता-मगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा। ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो ना-भेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः। यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासु-रोजसा। अथ ह भगवानृषभदेवः स्वं वर्षं कर्मक्षेत्रमनुम-न्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृ-हमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभय-विधलक्षणं कर्मसमाम्नायमभियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास। येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति"। १२राजकर्त्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये याग-भेदे "ऋषभगोसवौ" कात्या० २२,११,२, "ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः" कर्कः "पूर्वोराज्ञः" ४। "पूर्वः ऋषभसंज्ञोराज्ञः" कर्कः "दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम्" ५। "ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा" संग्रहः। १३ याज्ञतुरपुत्रे नृपभेदे च। "एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्नानां राजा तदेतद्गाथयाऽभिगी-तम्। याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे जनाः। अश्व-मेधे धनं विप्रा विभजन्ते स्म दक्षिणाः" शत० १३,५,४,१५,

ऋषभकूट पु० हेमकूटपर्वते भा० व० ११० अ०। "पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम्। अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून् नृप!" इत्युपक्रम्य तदाश्चर्य्यमूलप्रश्ने युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं यथा

"अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभोनाम तापसः। अनेकशत-वर्षायुस्तपस्वी कोपनोभृशम्। स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह। य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानु-त्सृजेस्त्वम्। वातश्चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः। व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यताम्। एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा। कृतानि कानि चित् क्रो-धात् प्रतिषिद्धानि कानि चित्। नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः। अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः। ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः। दुर्गञ्चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम्। तदा प्रभृति कौन्तेय! नरा गि-रिमिमं सदा। नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम्। नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः। आरोढुं वाऽपि कौन्तेय! तस्मान्नियतवाग्भव। इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान्। तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽ-द्यापि भारत!। कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरि-यम्। यूपप्रकाराबहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते!। देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत!।"

ऋषभगजविलसित न० "भत्निनगैः स्वरात् खलु ऋषभगजवि-लसितमिति" वृ० र० उक्ते षोडशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

ऋषभतर पु० तनुः ऋषभः तनुत्वे ष्टरच्। भारवहने मन्द-शक्तौ वृषभे। जातित्वेन षित्त्वात् स्त्रियां ङीष्। वृषभतरी।

ऋषभद्वीप पु० न० ऋषभ इव श्वेतः द्वीपः। द्वीपभेदे श्वेतद्वीपे यत्र क्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः "ऋषभ-द्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदकम्" भा० व० ८४ अ०।

ऋषभध्वज पु० ऋषभोवृषभोध्वजोऽस्य। वृषवाहने १महादेवे। ऋषभकेतनादयोऽप्यत्र। २अर्हद्विशेषे मेदिनिः।

ऋषभी स्त्री ऋषभ+गौरा० ङीष् जातौ वा ङीष्। १नराका-रायां स्त्रियाम् २शूकशिम्ब्याम् ३सिरालायाम् ४विध-वायाञ्च मेदिनिः। ५ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम् ६कपिकच्छ्वाञ्च। ऋषभशब्दे उदा०।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपारं ऋषी गतौ कि। ज्ञा-नेन संसारपारगते १वशिष्ठादौ २शास्त्रकृदाचार्य्ये ३वेदे ४किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। ऋषी हिंसा गतौ धातु-र्विद्यासत्यतपःश्रुतिः। एष सन्निचयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः। निवृत्तिसमकालं तु बुद्ध्या व्यक्तमृषिस्त्वयम्। ऋषन्ति परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः। गत्यर्थादृषते धीतोर्नामनिर्वृत्तिकारणम्। यस्मादेतत् स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मतेति" मत्स्य० पु० १२० अ० "अजान् ह वै पृश्नीं स्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्ते ऋषयोऽभवन् तदृ-षीणामृषित्वम्" ऐत० आ० हलादिरप्यत्र "पित्र्या विद्वत्स-मवायेनिमग्नः मनिज्ञाः" भरतः। "सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षिम-

र्षिपरमर्षयः। काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः” रत्नकोषोक्ते सप्तविध ऋषिभेदवति। तेषां विशेषः त्रिका० उक्तः यथा “व्यासाद्यास्तु महर्षयः। परमर्षयस्तु भेलाद्याः देवर्षयः कण्वादयः। ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्याः सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः। ऋतपर्णादयो राजर्षयः काण्डर्षयस्तमी। जैमिन्यद्याः” वसिष्ठाद्याश्च मरीच्याद्याः दश। “भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिरा पुलहः क्रतुः। मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश। ब्रह्मणो मानसाह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः। परत्वेनर्षयस्तस्मान्मताश्चा- स्मार्हर्षयः” मत्स्य० १२० अ०। तेषां पुत्राणां तु तपसैव ऋषित्वं यथोक्तं तत्रैव “ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोधत। काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा। उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा। कर्द्दमो बालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्चसः। इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः”। किन्तु मरीच्यादीनामेव ऋषित्वं भूरि प्रसिद्धम्। तएव भोगसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण गगनमण्डले उत्तरस्यां सारुन्धतीकाः स्थिताश्चभ्रंश्यन्ते तेषां च गति कालसहितचारादि निरूपितं वृह० सं० यथा “सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव। नाथवतीव च दिग्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभिः। ध्रुवनायकोपदेशान्नरिनर्त्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च। यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात्। आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च। एकैकस्मिन्नृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम्। प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः। पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात्। तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च। पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः। तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी। उल्काशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः। हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्ध्यै। गन्धर्वदेवदानवमन्त्रौषधिसिद्धयक्षनागानाम्। पीडाकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च। शकयवनदरदपारतकाम्बोजांस्तापसान् वनोपेतान्। हन्ति वसिष्ठोऽभिहतो विवृद्धिदो रश्मिसम्पन्नः। अङ्गिरसो ज्ञानयुता धीमन्तो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः। अत्रेः कान्तारभवा जलजान्यम्भोनिधिः सरितः। रक्षःपिशाचदानवदैत्यभुजङ्गाः स्मृताः पुलस्त्यस्य। पुलहस्य तु मूलफलम् क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञभृतः”।

एते च स्वायम्भुव मन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ततोऽधिकारसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले स्थिताः। मन्वन्तरभेदे तु अन्ये एव सप्तर्षयोभवन्ति यथाह हरि०।

१ “मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः। पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः। उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्। सप्तर्षयः स्मृताः। नाभा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे”।

२ “और्वो वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च। प्राणो- बृहस्पतिश्चैव दत्तोनिश्च्यवनस्तथा। एते महर्षयस्तात! वायुप्रोक्ता महाव्रताः।

३ वसिष्ठपुत्राः सप्तासन् वासिष्ठा इति विश्रुताः। हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जानाम सुतेजसः। ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्त्यमानान्निबोध तान्।

४ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जन्तुर्धामा च भारत। कपीवान कपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे।

५ वेदबाहुर्य्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा- पर्जन्य ऊर्द्धबाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे

६ भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजस्तथा। अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः। चाक्षुषस्यान्तरे तात! मनोर्द्देवानिमान् शृणु

७ अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः गौतमश्च भरद्वाजोविश्वामित्रस्तथैव च। तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः। सप्तमोजमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि। मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः। कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्। ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानं तत्पूरयन्त्युत। अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारत!। एतान्युक्तानि कौरव्य! सप्तातीतानि भारत!

८ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः। भारद्वाजस्तथाद्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः। गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः। कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च। एते सप्त महात्मानोभविष्या मुनिसत्तमाः। ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः।

९ मेधातिथिस्तु पौलस्त्योवसुः काश्यप एव च। ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा। सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः। पौलहः सत्यः इत्येते मुनयो रौहितेऽन्तरे

१० दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः। हविष्मान्

पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः। आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः। पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः। अङ्गिरानभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः।

११ एकादशे तु पर्य्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः। तस्य सप्त ऋषींश्चापि कीर्त्त्यमानान्निबोध मे। हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः। तरुणश्च तथात्रेयो वाशिष्ठस्तनयस्तथा। अङ्गिराश्चोद्‌धिष्णश्च पौलस्त्योनिश्चरस्तथा। पुलहश्चाग्नितेजाश्च भव्याः सप्त महर्षयः।

१२ चतुर्थस्याथ सावर्णे ऋषीन् सप्तशृणुष्व मे। द्युतिर्वशिष्ठ पुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा। अङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा। तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः। भार्गवःसप्तमस्तेषाम्”

१३ त्रयोदशेऽथ पर्याये भव्ये मन्वन्तरे मनोः। अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः। पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः। निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्म्मोहः काश्यपस्तथा। वेतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः।

१४ चतुर्द्दशेऽथ पर्य्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः। अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा। भार्गवोह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा। युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रोवाशिष्ठ एवच। अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते।

सप्तर्षीणां उत्तराह्युदयश्च” शत०ब्रा० २,१,२,१। उक्तः यथा “सप्तर्षीनुह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते अमीह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति”।

विश्वामित्रसृष्टाः सप्तर्षयस्तु दक्षिणस्यां नभोमण्डले स्थिताः तदुक्तं “ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः। ससर्ज दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरान् पुनः”। “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः”। “ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः”। “ऋषयःसंयतात्मानः इति च” मनुः। “वसन्नृषिकुलेषु सः” “आकोसमृषिपत्नीनाम्” रघुः। “ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त” “सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः” कुमा०। वेदमन्त्रस्य प्रथमं १४द्रष्टरि च। “येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै। मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमृषिभावः स उच्यते”योगिया०। येन ऋषिणा कल्पादौ यो-मन्त्रोदृष्टस्तस्य मन्त्रस्य स ऋषिः। तज्ज्ञानावश्यकत्वमार्षग्रन्थे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृषिनिरूपणञ्च सर्वानुक्रमणिकादौ दृश्यं संक्षेपेण तत्रोक्तमत्रोच्यते। “सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयम्, सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्व्वणिकम्। सर्वं वार्हस्पत्यं वार्हतमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुणं पाङ्क्तमालम्बायनीयम्, सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदैवतं जागतम् कौत्सम्। ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यमाण दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णू गायत्री। प्रायणीये, आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक्, क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप्। आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्वृहती, प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः। उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप्। अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती। प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती, चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शक्वरी। अतिप्लवे षड़हे सावर्णोऽर्द्धमासा मासाश्चेति शक्करी, पृष्ठ्ये षड़हे सावकायन ऋतवोऽष्टिः, अभिजिति, प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः,स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः,विषुवति रौहिणायण आदित्योऽतिधृतिः, विश्वजिति सौभर इन्द्र निरुक्तिः कृतिः,गो आयुषोर्वार्क्षिर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः, दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके पृष्ठ्ये षड़हे मात्रेयो दिशो विकृतिः, छन्दोगेषु श्रौल्वायन इमे लोकाः संकृतिः,दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिकृतिः, महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः”। अधिकं हेमा० व्रत०दृश्यम्। भावे क्तिं। १५दर्शने १६ज्ञाने च। ऋषिकृत् ऋषिमनाः। १७तन्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोदाशानेन सिद्धे ऋण्यादिशब्दे पु० उदा०।

ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणां कुल्येव। १नद्यां त्रिका०। ऋषीणां कृतिमा सरित्। मानससरोऽन्तिकस्थे ऋषिनिर्म्मितसरोवरे “तांस्तु सान्त्वेन निर्ज्जित्य मानसं सर उत्तमम्। ऋषिकुल्यास्तथा सर्व्वा ददर्श कुरुनन्दनः। सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभो!। गन्धर्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्ततः” भा०स० २७ अ०। २तीर्थभेदे “ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठञ्चैव भारत! वासिष्ठीं समभिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः। ऋषिकुल्यां समासाद्य नरःस्नात्वा विकल्मषः। देवान् पितृंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते” भा०व०८४अ०। “भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च। ऋषिकुल्यास्तथामेध्या नदी चित्रवहा तथा” भा०अनु०१६५अ०। ऋषिकुलाय हितं यत्। ४ऋषिकुलहिते त्रि०। “उभयोरृषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः” भाग० ३,२२,२६। “ऋषिकुल्यायाः ऋषिकुलहितायाः सरस्वत्याः” श्रीधरः। ऋषिकुलमर्हति

यत् । ५ऋषिकुलयोग्ये त्रि० । "अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम्" भाग० ३,१६,१३, । सा च "भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्" भाग० ५,१५,६ । भारतवर्षस्थे ६महानदीभेदे तत्रत्यमहानदीकीर्त्तने भा० ५,१९,१८ । चन्द्रवशा ताम्रपर्णीत्युपक्रम्य "ऋषिकुल्याऽऽदिसामा कौशिकी मन्दाकिनीति ताः प्रदर्श्य इति महानद्य इत्युक्तम् ।

ऋषिकृत् त्रि० ऋषिं दर्शनं करोति कृ-क्विप् ६त० । सर्व्वद्रष्टरि । "ऋषिमनाय ऋषिकृत् स्वर्षाः" ऋ० ९,९६,१८,

ऋषिगिरि पु० गिरिव्रजाख्यमागधदेशस्थजरासन्धपुरसन्निकृष्टस्थेषु पञ्चसु पर्व्वतेषु मध्ये पर्वतभेदे "एष पार्थ ! महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् । निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः । वैहारोविपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा । तथा ऋषिगिरिस्तात ! शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्व्वताः शीतलद्रुमाः । रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्" भा० स० २० अ० [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी । ऋक्षगन्धायाम्

ऋषितर्पण न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीनुद्दिश्य जलाञ्जलिदाने तद्विधिः आ० त० "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा । सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् सर्वानृषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः" अक्षता अत्र यवाः "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ताः" इत्युक्तेः । तच्च स्नानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह शाता० "तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् । "नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्" मनुः । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते ।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्षीणां पूजाङ्गं पञ्चमी । भाद्रशुक्लपञ्चम्याम् । तत्र हि सप्तर्षीन् प्रतिमास्थान् पूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशाकेन वर्त्तनम् कार्यम् । सप्त वर्षाण्येवं कृत्वा अष्टमेऽब्दे सप्तकुम्भस्थितासु प्रतिमासु सप्तर्षीन् संपूज्य तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिलैर्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधिः । मूलं हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यम् । सा च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या "पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति" माधवीये हारीतोक्तेः दिनद्वये तथालाभे हेमाद्रिमते परा ग्राह्या "पराविद्धा स्यात् पञ्चमीति" दीपिकोक्तेः माधवमते पूर्व्वा "सर्व्वत्र पञ्चमी पूर्वा" इत्युक्तेः युग्मशास्त्राच्च । "ऋषिपञ्चमी षष्ठीयुतैव ग्राह्येति" दिवोदासः । [षपर्दीम्" रत्नमा० ।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैषज्याय प्रोक्ता । मा-

ऋषिबन्धु पु० ऋषिर्बन्धुः उत्पादकोऽस्य । १ऋषिवंशजाते अकल्मषौ २शरभनामके ऋषौ च । "वस्त्रपाष्टणः शरभाय ऋषिबन्धवे" ऋ० ८,१००,५ । ६त० । ३ऋषिमित्रे च ।

ऋषिमनस् पु० ऋषिर्व्वार्थदर्शि मनोऽस्य । सर्वार्थदर्शिमनस्के ऋषिकृच्छब्दे उदा० ।

ऋषियज्ञ पु० ऋष्युद्देश्यको यज्ञः ऋषिर्वेदस्तदध्ययनरूपो यज्ञो वा । नित्यं गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते वेदाध्ययनरूपे ब्रह्मयज्ञे "ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः" । स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा" मनुः

ऋषिलोक पु० ऋषिभिर्भोग्योलोकः । सत्यलोकसन्निकृष्टस्थे ऋषीणां भोगस्थानभेदे ऋषिकुल्याशब्दे उदा० । स च लोकः शनिलोकादूर्द्धं ध्रुवलोकादधोवर्त्तमानः यथाह काशीखण्डे शनिलोकवर्णनानन्तरं "नेत्रयोः शाशुणीचक्रे ततः सप्तर्षिमण्डलम्" इत्युपक्रम्य "शिवशर्मन् ! शिवमते ! सदा सप्तर्षयोऽमलाः । वसन्तीह प्रजाः स्रष्टुं विनियुक्ताः प्रजासृजा । मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वसिष्ठश्च महाभागा ब्रह्मणोमानसाः सुताः । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । संभूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नतिः । स्मृतिरूर्ज्जा क्रमादेषां पत्न्योलोकस्य मातरः । एतेषां तपसा चैतद्धार्य्यते भुवनत्रयम् । उत्पाद्य ब्रह्मणा पूर्व्वमेतत् प्रोक्ता महर्षयः । प्रजाः सृजत रे पुत्रा ! नानारूपाः प्रयत्नतः" इत्यादिकमुपवर्ण्य "ब्रुवतोरिति संकथां तथा गणयोर्वैष्णवयोर्मुदावहाम् । ध्रुवलोकमुपागतस्तयोर्नयनातिथ्यमतथ्यवर्ज्जितः" १८अ० ।

ऋषिश्राद्ध न० ६त० । ऋषीणां कर्त्तव्ये श्राद्धे । तत्र हि बह्वारम्भे लघुक्रिया तदुक्तम् "अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे । दम्पत्योः कलहे चैव बह्वारम्भे लघुक्रिया" ।

ऋषिसाह् त्रि० ऋषीन् सहते अभिभवति सह-ण्वि ६त० । ऋषीणां द्रष्टृणामभिभावके । "ऋतस्य धीतिमृषिषाड्वीवशत्" ऋ० ९,७६,४ । "सहेसाड" पा० षत्वपक्षे

षत्वमन्यत्र ऋषिसाह्वौ इत्यादौ न षत्वमिति भेदः ।

ऋषिषाण पु० ऋषिभिः सायते भज्यते षण-संभक्तौ कर्मणि घञ् वेदे षत्वम् । ऋषिभिः संभक्ते । "ये त्वा सृजन्त्यृषिषाण ! वेधसः" ऋ०९,८६,४। "ऋषिषाण ! ऋषिभिः संभक्त" भा० । लोके तु न षत्वम् ।

ऋषि(ष्टि)षेण पु० नृपभेदे । ततो विदा० अञ् । आर्षि(र्ष्टि)षेणः । तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

ऋषिष्टुत त्रि० ऋषिभिः स्तुतः वेदे षत्वम् । ऋषिभिः स्तुते "ऋषिष्टुता जरयन्ती" ऋ०७,७५,५। २अग्नौ च "ऋषिष्टुत इति ऋषयोह्येतमग्रेऽस्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत इति" शत० १,४,२,६ । लोके तु न षत्वम् । क्वचिल्लोकेऽपि षत्वम् । "ऋषिष्टुतां विप्रुषदां पुराणाम्" भा०अनु०२७

ऋषिस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे । "ऋषिस्तोमा व्रात्यस्तोमाश्च इष्ट्याहानि" आश्व०श्रौ० २५ । "ऋषिस्तोमा नाम सप्त एकाहाः । उभयत्र सप्तमोज्योतिष्टोमः प्रकृतिः" नारा० ।

ऋषिस्वर पु० ऋषिभिः स्वर्य्यते शब्द्यते स्तूयते स्वृ—कर्मणि अप् ईत० । ऋषिभिः स्तुत्ये । "ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते" ऋ० ५,४४,८ । "ऋषिस्वरमृषिभिः स्तुत्यम्" भा० । [कृते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग पु० ऋषिभिः कृतः सर्गः । ब्रह्मणा नियुक्तैर्ऋषिभिः

ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा० स्त्रियां ङीप् । ऋषिपत्न्याम् ।

ऋषि(षी)क पु० ऋष्यां भवः क वा ह्रस्वः । ऋषिपत्नीगर्भजाते ऋषेरौरसे पुत्रे । "ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनात् गर्भसम्भवात् । परत्वेनर्षयस्ते वै भताये ऋषिकास्ततः। ऋषीकाणां सुताये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः" इत्युपक्रम्य कतिचिदृषीनुक्त्वा "तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत" इत्युपक्रम्य ऋषीणामौरसान् कतिचिनुक्त्वा "इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषितां गताः" मत्स्यपु० १२०अ०।

ऋषीवत् त्रि० ऋषेः स्तोत्रत्वेनास्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा० मस्य वः दीर्घः । ऋषिस्तोत्रके ऋषिस्तुते । "शिप्रिन्नृषीवः शचीवो" ऋ० ८,२,२८, "ऋषीवः ! ऋषिभिर्युक्त" भा० । अत्र "मतुवसोरु सम्बुद्धौ छन्दसि" पा०सम्बुद्धौ नस्याने रुः । ऋषीवःशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । लोके तु ऋषिमत् इत्येव ।

ऋषीवह त्रि० ऋषीन् वहति पचा०अच् ईत० "इकोवहेः पीलो" पा० दीर्घः । ऋषिवाहके

ऋषु पु० ऋष-गतौ कु । "अनवरतगतियुक्ते सूर्य्यरश्मौ" ज्येष्ठे भिर्यो भानुभिरृषूणां पर्य्येति" ऋ०१०,१, "ऋषूणां सूर्य्यरश्मीनाम्" भा० १गन्तृमात्रे २महति ३बलवति ४प्राज्ञमात्रे च "अग्ने रेभोन जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम्" ऋ०१,१२०, "ऋषूणामागन्तॄणाम्" "ऋषूणां महताम् प्राज्ञानाञ्च" भा० । ५मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ च "हव्योभुवद्वसुर्ऋषूणाम्" ऋ०८,७१,१५, ऋषूणामृषीणां सूक्तादिद्रष्टॄणाम्" भा० ।

ऋष्टि स्त्री ऋष-करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते १खड्गे । २खड्गमात्रे अमरः । ३आयुधमात्रे च "चित्रोवोयामः प्रयतास्वृष्टिषु" ऋ०१,१६६,४, "ऋष्टिषु युद्धस्यहेतिषु" भा० । "अंसेष्वेषां निमिमृक्षुर्ऋष्टयः" ऋ०१,६४,४, "ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत" ऋ०५,५२,६, "ऋष्टीरायुधविशेषान्" भा० "वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः" ऋ०५,५७,२, "ऋष्टिर्नाम छुरिका" भा० "शरशक्त्यृष्टि इष्टिभिः" देवीमा० "धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च चित्रा शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषणाश्च" भा० आ०१८४अ० "कोवोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतः" ऋ०१,१६८,५, "ऋष्टिविद्युत ऋष्ट्या मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः" भा०भावे क्तिच् । ४हिंसायाम् ५अनिष्टोत्पादने । "हिरण्यनिर्णिगुपरा ऋष्टिः" ऋ०१,१६७६, रिष हिंसायां रिष्टिरप्यत्र "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचकाः" ज्योति० ६दीप्तौ च । ऋष्टिरस्त्यस्य मतुप् । रिष्टियुक्ते दीप्तियुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् "विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवोमर्या" ऋ० ३,५४,१३ "ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः" भा०

ऋष्टिषेण पु० नृपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा० अण् वा । आर्ष्टिषेण ततपुत्रे [illegible]आर्ष्टिषेणोहोत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं "चिकित्वान्" एतामृचमधिकृत्य यास्केनेतिहासो वर्णितः यथा "तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शान्तनुश्च द्वौ कौरव्यौ भारतौ बभूवतुः स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रपेदे ततः शान्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणाः अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरेत्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति" ऋष्टिषेणस्य नामान्तरं प्रतीप इति । "प्रतिश्रवसः प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं वाह्लीकं चेति देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूवेति" भा० आ० ९५ । "कुरुस्तस्माद्दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चा-

त्मजः। देवापिः शान्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः। पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः। अभवच्छान्तनूराजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः। समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः। शान्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ता यदग्रभुक्। राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये। एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत्। नाहं राजा त्वमेवाङ्ग विप्रान् दृष्टौ दृणु! प्रभो। तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा। वेदवादातिवादान् वै ततो देवो ववर्ष ह। देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग०९,२२.१२ श्लो०। आर्ष्टिषेणशब्दस्यावयवार्थौ निरु० दर्शितौ यथा "आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः इषितसेनस्येति वा। सेना सेश्वरा समानगतिर्वा। पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुन्नरकं ततस्त्रायते इति वा"।

ऋष्य पु० ऋष-हिंसायां कर्म्मणि क्यप् अघ्न्यादि० यत् नि०। "ऋष्यो नीलाण्डको लोके सरोष इति कीर्त्तितः" इत्युक्ते १मृगभेदे।

ऋष्यकेतु पु० अनिरुद्धे त्रिका०। ऋष्यकेतनादयोऽप्यत्र।

ऋष्यगता स्त्री ऋष्यइव गता ज्ञाता। ऋष्यप्रोक्तावृक्षे शब्दरत्ना०

ऋष्यगन्धा स्त्री ऋष्यस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः। १वृद्धदारके वृक्षे। २क्षीरविदार्यां ३महाश्वेतायाम्।

ऋष्यजिह्व न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठरोगभेदे। सुश्रुते। "सप्त महाकुष्ठानि" इत्युपक्रम्य "तत्र महाकुष्ठान्यरुणौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रव इति" विभज्य। तत्र "वातेनारुणं, पित्तेनौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणानि। श्ले[illegible]ौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति" तन्निदानमुक्त्वा "ऋष्यजिह्वाप्रकाशं खरत्वानि ऋष्यजिह्वानि" लक्षितम्।

ऋष्यप्रोक्ता स्त्री ऋषिभिः प्रोक्ता ऋष्य इव प्रोक्ता इति वा। १शतावर्याम्, २अतिबलायाम्, ३शूकशिम्बीवृक्षे च। "ऋष्यप्रोक्ता वयस्था च" सुश्रु०।

ऋष्यमूक पु० ऋष्या मृगो मूको यत्र। "ऋष्यमूकस्तु पम्पायाः पुरतः पुष्पितद्रुमः" इति रामायणोक्ते पम्पासरोऽन्तिकस्थे पर्वतभेदे "ऋष्यमूकमगात् कपिः" भट्टिः अयञ्च पर्वतः कूर्मविभागे वृह० दक्षिणस्यतयोक्तः "अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रम्य "क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्य ऋष्यमूकश्च"।

ऋष्यशृङ्ग पु० ऋष्यस्य मृगभेदस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य। विभाण्डकमुनिपुत्रे लोमपादराजकन्यायाः शान्तायाः पत्यौ ऋषिभेदे तस्योत्पत्त्यादि भा०व० ११० अ० उक्तं यथा।

"विभाण्डकस्य विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः। अमोघवीर्य्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः। शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान्। महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसम्मतः। महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः। दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसम्मतः। तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम्। अप्सूपस्पृशतो राजन्! मृगी तच्चापिबत्तदा। सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः। सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा। देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे। अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्म्मितात्। तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः। ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत। तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः। तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं ततः स प्रथितोऽभवत्। न तेन दृष्टपूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः। तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप। एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै। लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत्। तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतम्। स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः। पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया। न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः। स ब्राह्मणान् पर्य्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः। प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथ्वीपते!। कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम्। तमूचुर्नोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः। तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह। कुपितास्तव राजेन्द्र! ब्राह्मणा निष्कृतिं चर। ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव!। वानेयमनभिज्ञञ्च नारीणामार्जवे रतम्। स चेदवतरेद्राजन् विषयं ते महातपाः। सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः। एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्! कृत्वा निष्कृतिमात्मनः। स गत्वा पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु। राजानमागतं श्रुत्वा प्रतिसंजहृषुः प्रजाः। ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान्। ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चयम्। सोऽध्यगच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत!। शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः। तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः। वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः। ऋष्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः। लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः!"।

ततो वेश्याभिश्छलेन तस्योपहरणमुपवर्ण्य "ततो राजन्!

काश्यपस्यैकपुत्त्रं प्रवेश्य योगेन विभुश्च नावम् । प्रमोदयन्त्यो विविधैरुपायैराजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् । संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु सन्तारितां नावमथातिशुभ्राम् । तीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देवं सहसा प्रवृष्टमापूर्य्यमाणञ्च जगज्जलेन । स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्ताम्" अनेनैव याजयित्वा दशरथेन पुत्रचतुष्टयं लेभे इति कथा रामायणादिस्थानुसन्धेया "मान्योमुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः" भट्टिः ।

ऋष्यादि पु० ऋषिरादिरस्य । वैदिकमन्त्रस्यावश्यज्ञातव्ये ऋषिप्रभृतिपञ्चके तच्च पञ्चकं यथा "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता" योगिया० । ब्राह्मणेन सह आर्षादिकमित्यर्थः व्यक्तमाह स एव "यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च । एकैकस्या ऋचः सोऽभिवन्द्योऽतिथिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु । मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु । विज्ञानपरिपूर्णस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते । छन्दांस्ययातयामानि भवन्ति फलदान्यपि । श्रेयश्च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह । तिष्ठन्ति तत्र तैः सार्द्धं तत्तुल्यश्चैव जायते" । ऋष्यादिपदार्थानाह स एव । "येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत्प्रोक्तमृषिभावस्तदात्मकः । छादनाच्छन्द इत्युक्तं वाससेवाऽथ वा क्षते । आत्मा तु च्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन च्छन्द इतीरितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते । पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते । निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं त्वभिधीयते । एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जपकालेष्वनुस्मरेत् । होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा" ।

ऋष्यादिन्यास पु० ऋष्यादीनां न्यासः । तन्त्रोक्ते मूर्द्धादिषु ऋष्यादीनां न्यासे । ऋष्यादिशब्दार्थप्रदर्शनपूर्ब्बकं तन्न्यासप्रकारः तन्त्रसा० उक्तः । "महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा यः साक्षात्तपसा मनुम् । संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः । गुरुत्वात् मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तितः । सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां छादनात् छन्द उच्यते । अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे छन्दः समीरितम् । सर्वेषामेव जन्तूनां भावनात् प्रेरणात्तथा । हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् । ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभाग्भवेत् । दौर्बल्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम्" । तन्त्रान्तरे "ऋषिं न्यसेन्मूर्द्ध्नि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे । देवतां हृदये चैव बीजन्तु गुह्यदेशके । शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे कीलकं न्यसेत्" । "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् । ध्यानं पूजा जपश्चेति सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः" तन्त्रम्" । तत्तद्देवमन्त्राणां विशेषत ऋष्यादयस्तु तन्त्रसारादौ दृश्याः ।

ऋष्व त्रि० ऋष व—उल्वादयश्च नि० । महति महन्नामसु निरु० । "अजा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वाः" ऋ० ६, २४, ८, "ऋष्वा महान्तः" भा० । "गम्भीरय ऋष्वया यः" ऋ० ६, १८, १० । "गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः" ऋ० ४, २०, ६ । "त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः" ऋ० १, ५२, १३ । "प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष" ऋ० १०, १०५, ६ । "ऋष्वा ऋष्टीः" ऋष्टिशब्दे

ऋहत् त्रि० रह-शतृ पृ० साधु । ह्रस्वकायात्मके । "ऋहन्तं चिदृहते रन्ध्यानि" १०, २८, ६ । "ऋहते ह्रस्वकायात्मकाय" भा० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ॠ

ॠकारः स्वरवर्णविशेषः मूर्द्धन्यः स च दीर्घः उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः पुनः अनुनासिकाननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षट् । मातृकान्यासे वामनासायां तस्य न्यस्यतया वामनासाशब्देनाप्यभिधेयता । तस्य कामधेनुतन्त्रे ध्येयस्वरूपमुक्तं यथा । "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं

सदा। चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये!"। अस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या दीर्घस्य द्विमात्रत्वेन त्रिमात्रोच्चार्य्यप्लुताद्भिन्नत्वात् आकारभेदाच्च।

ॠ गत्यां क्र्यादि० प्वादि० पर० सक० सेट्। प्वादि० शाप्रत्यये ह्रस्वः। ॠणाति ॠणीतः ॠणन्ति। ॠणीयात् ॠणातु ॠणीहि। आर्णात् आर्णीताम् आर्णन्। आरीत्। आर। आरतुः। अरिता। ईर्य्यात्। अरिष्यति। आरिष्यत्। अरितव्यः अरणीयः आर्य्यः। अरिता। ॠणन्। ईर्णः। अरः।

ॠ अव्य० ॠ-क्विप् बा० इत्वाभावः। १वाक्यारम्भे २रक्षायां मेदि०। ३निन्दायां ४भये च शब्दरत्ना०। ५देवमातरि ६दानवमातरि ७स्मृतौ ८गतौ च स्त्री० वर्त्मनि न० मेदि० ९भैरवे १०दनुजे पु० मेदि०।

इति वाचस्पत्ये ॠकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ऌ

ऌकारः स्वरवर्णभेदः स च दन्तमूलीयः। उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं पुनर्द्विधेति षड्विधः। तस्य मातृकान्यासे दक्षगण्डे न्यस्ततया तच्छब्देनाप्यभिधानम्। तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा। "ऌकारश्चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली परदेवता। अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तयोऽस्ति सततं प्रिये!। पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा। पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथागुणत्रयात्मकम्। विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता यथा"। अस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या एकमात्रत्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात्। ऌकाररहितस्तु द्वादशानां बोधक इति सि० कौ० ऋशब्दे विवृतिः।

ऌ अव्य० ऌगतौ ऌ-क्विप् लुगभावः लत्वम्। १देवमातरि २भूमौ ३पर्व्वते च मेदि०।

इति वाचस्पत्ये ऌकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ॡ

ॡकारः तन्त्रमते मुग्धबोधमते च स्वरवर्णभेदः पा० मते तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च षड्विधः। अतेदं बोध्यम् ऌवर्णस्य दीर्घत्वाभावेऽपि "ऌति ॡ वा" वार्त्ति० उक्तेः लकारद्वययुत ऌवर्ण एव तत्र विधेयः तत्र लकारद्वयरूपव्यञ्जनद्वयस्य एका मात्रा अचश्चापरा इति द्विमात्रत्वं तेन होॡकारः इत्यादौ दीर्घत्वव्यवहारः। मुग्धबोधे ॡत्रयमित्युक्तिरपि एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया। तेन न विरोधः। अतएव शिक्षायां "दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ॡकारः प्लुतएव वेति" ऋकारऌकारयोः दुःस्पृष्टत्वोक्तिः। दुःस्पृष्टत्वञ्च ईषत्स्पृष्टत्वं तस्य रकारलकारादित्वे एव सम्भवति "अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" शिक्षायां यरलानामीषत्स्पृष्टत्वोक्तेः। "तेन ऋकार ऌकारयोरीषत्स्पृष्टत्वात् दुःस्पृष्टत्वम्। एवं सर्वेषामङ्गस्य ऌवर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्। अस्य च लकारद्वयघटितत्वात् दन्त्यता। अन्ते च स्वरवर्णयोगात् अस्पृष्टत्वम्। तस्य च उदात्तादिभेदैः षड्विधत्वमपि। मातृकान्यासे च तस्य वामगण्डे न्यस्तता तेन तच्छब्देनाप्यभिधानम्। कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयस्वरूपमुक्तम् यथा "ॡकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम्। पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं तथा। ऋणत्रयात्मकं वर्णं तथाविन्दुत्रयात्मकम्। चतुर्वर्गप्रदं देवि! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्"।

ॡ अव्य० ऌ-रस्य लः। १देवनार्य्याम् २दैत्यस्त्रियाम् ३दनुजमातरि ४कामधेनुमातरि च स्त्री एकाक्षरकोषः। ५महादेवे पु० एकाक्षरकोषः।

इति वाचस्पत्ये ॡकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

एकारः स्वरवर्णभेदः एषः "एदैतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठताल्वोः स्थानयोरुच्चार्य्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैरनुनासिकाननुनासिकाभेदभ्याञ्च षड्विधः। तस्य मातृकान्यासे जङ्घोर्ध्वस्थाने न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे । ''एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । रक्तिनीकुसुमप्रख्यम् पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्" । एशब्दस्य वाचकाः शब्दास्तन्त्रे उक्ता यथा "एकारो वासवं शक्तिर्झिण्टीशोऽष्टौ भगं मरुत् । सूक्ष्मो भूतोऽर्धकेशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्द्दनः । भयं ज्ञानं कृशा धीरा जङ्घा सर्वसमुद्भवः । वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसुः । योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः । सन्ध्यैरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः" । "एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्झिण्टी भगन्तथा । माधवीजङ्घ विजया ओष्ठः एकादशस्वरः" इति बीजवर्णाभिधानम्

ए अव्य० ई-विच् बा० न ह्रस्वः । १स्मृतौ २असूयायाम् ३अनुकम्पायाम् ४संबोधने ५आह्वाने च" मेदिनिः ६विष्णौ पु० एकाक्षरकोषः ।

एक त्रि० इण्-कन् । १एकत्वरूपप्रथमसंख्यान्विते, २केवले, ३मुख्ये, ४अन्यार्थे, ५सत्ये, ६अद्वितीये, ७समाने, ८अल्पे च । प्रायशः संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्वेऽपि एकशब्दस्य भूरिशः एकत्वसंख्यान्वितपरत्वम् । तेन एकोघटइत्यादि न तु घटस्यैकः। क्वचित्तु भावप्रधाननिर्द्देशपरत्वेन संख्यावाचकत्वमपि । "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा०। इह द्वित्वम् एकत्वं च द्व्येकशब्दयोरर्थः। अत्र द्विवचनान्तत्वमेव तथार्थत्वे लिङ्गम् संख्येयपरत्वे द्व्येकेषामिति स्यात् द्व्यर्थानां संख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विवचनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थकः तत्रार्थे तयोः परिभाषितत्वात् अतएव "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्" इति सुपां तिङाञ्च संख्यावाचकत्वमुक्तम् । तथा "अनेकमन्यपदार्थे" पा० सूत्रे अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं यत्र इति विग्रहेण एकत्वस्यार्थकता । एकसंख्यान्वितपरत्वे अनेके इति स्यात् "पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः" इत्यादौ बहुवचनान्ततयैवानेकशब्दस्य प्रयोगात् । स्वारसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन घटस्यैक इत्यादि न प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् । इतरसंख्यासु एकत्वस्यानुगमात् द्वित्वादीनामेकत्वबुद्ध्यैव जननाच्च इण्धात्वर्थानुगमात् तस्य अन्वर्थनामता । संख्या च द्रव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्वयः परम्परयेति विशेषः । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुणत्वव्यवस्थापनं कणा० सू० वृत्त्योः कृतं यथा "रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम्" क० सू० "रूपरसगन्धस्पर्शेति संख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थः, एकोघट इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणज्ञानजन्या, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे सामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चान्यूनानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ताऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्वयोरपि भेदापत्तेः । न च स्वरूपाभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात् स्वरूपभेदोद्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रिचतुरादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तेरिति भावः" । वैया० सू० सङ्ख्यानिरूपणपूर्वकं तद्विवचनादिनिरूपणं यथा "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वन्यायाद्यथोच्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये । "यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति" । परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च "भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति" । अस्याः वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थितिवैयाकरणानाम् । अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञोराज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादव-

श्यको ध्वतस्तस्यां शक्तिरिति । तथा एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिञ्जलेति । बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति॰। वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तत्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम्" । तथा च उत्सर्गात् सर्वत्र अभेदैकत्वसंख्यैव वृत्तौ प्रतीयते न तु विशेषेण । अत एव "संख्या तु व्यञ्जकाभावाद्व्यक्ता प्रातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित् तत्र संख्या प्रतीयते"इति वाक्यपदीये उक्तम्

तेन राजपुरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीतिः व्यञ्जकाभावात् त्वत्पुत्रः युष्मद्धनम् इत्यादौ तु विशेषेण तत्प्रतीतिः त्वादेशतदभावयोर्व्यञ्जकत्वात् "त्वमावेकवचने"इति पा॰एकवचने त्वमादेशस्य विधानात् । तदभावादेव द्वित्वबहुत्वयोर्विशेषेण प्रतीतिः । एवं द्रव्यैक्ये एकदेशितत्पुरुषविधानात् अर्द्धपिप्पलीत्यादौ एकत्वप्रतीतिः द्वित्वादौ विवक्षिते तु पिप्पल्यर्द्धमित्यादौव स्यादिति तत्र विशेषसंख्याप्रतीतिः । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" श्रुतिः । ८भेदत्रयशून्ये परमेश्वरे पु॰।"एकोऽनेकः सवः कः किम्" विष्णुस॰ । "परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यात् एकः" भा॰ । सजातीयभेदः यथा वृक्षे वृक्षान्तरात् भेदः विजातीयभेदः यथा वृक्षे घटाद्भेदः । स्वगतभेदः यथा वृक्षे शाखादिभ्योभेद इत्येवं भेदत्रयराहित्यञ्च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य्यकारणयोरभेदात् तदतिरिक्तपरमार्थवस्त्वन्तराभावाच्च । तदेव "एकमेवाद्वितीयमिति"श्रुतौ पदत्रयेणोक्तम् इह तु अन्यपदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्रयराहित्यपरत्वमिति बोध्यम् । सांख्यमते तु "एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि सैधर्म्यलक्षणभिदाविरहं वदन्ति" इत्युक्तवैधर्म्यरूपभेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु "एकत्वमनुपश्यतः" इति श्रुत्यन्तरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधान्येन वा एकत्वं समर्थनीयम् ।"एकातपत्रा पृथिवीभृताङ्गणैः"माघः । "त्वमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यः" "समानभावैकरसं मनः स्थितम्" कुमा॰ त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः" मनुः । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेते"श्रुतिः।"एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्"

"त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणी काचि । सततम्"कर्पू॰स्त॰ "हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्याव्यभिचारिता" भाषा॰ । विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वविवक्षया क॰स॰ एकशब्दस्य पूर्वनिपातः एकधनुर्द्धर इत्यादि "अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः" रघुः । वीरशब्देन समासे तु एकवीरः वीरैक इति रूपद्वयं भवतीति भेदः । वस्तुतस्तत्र वीरैकः इत्येव एकेषु मुख्येषु वीरयते इति वीरधातोः रूपवीरशब्देन सप्तमीतत्पुरुषे एकवीर इति प्रौढम॰ । एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि "संख्यापूर्वो द्विगुः" पा॰ न द्विगुत्वमिति । अस्य सर्वनामकार्य्यम् एके एकस्मै एकस्मात् एकेषाम् एकस्मिन् । स्त्रियाम् एकस्यै एकस्याः एकासामेकस्यामित्यादि नञ्तत्पुरुषे तु । अनेक एकभिन्ने त्रि॰ब॰व॰। तत्र एकत्व संख्यान्वयासम्भवाद्बहुवचनप्रयोगः । तत्र च सर्वनामकार्य्यम् "अनेके अनेकस्मै इत्यादि अनेके सेवन्ते भवदधिकगीर्वाणनिवहान्" कर्पू॰स्त॰ । एकत्वार्थकेन तेन बहुव्रीहौ एकवचनप्रयोगोऽपि "अनेकमन्यपदार्थे" पा॰ ।

एकस्य भावः त्व । एकत्व न॰ तल् । एकता स्त्री, ष्यञ् ऐक्य न॰ एकत्वसंख्यायां साम्ये श्रेष्ठत्वे अभेदे च । "तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" श्रुतिः "अर्थान्तरमेकत्वम्"कणा॰सू॰।"एकत्वं सागता यस्मात्" स्मृतिः । "समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्करस्य च" भा॰व॰ २२३ । "व्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकताम्" माघः "ऐक्यं सोऽन्वये" मुग्धबो॰ । "द्रव्यैक्ये" सि॰कौ॰ । डतर । एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि॰ एकतरो ब्राह्मणः एकतरः कठः एकतरो नीलः एकतरस्तत्र इत्यादि । "अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मचैकतरं ह्य" भा॰ आ॰१६६अ॰ । "एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना"न्याय॰। स च शब्दः अन्यतरान्यतमवत् अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमित्यन्ये अतएव"अड्डुतरादिभ्यः"पा॰एकतरशब्दाच्च अड्ड् । एकतरं कुलम् । तेन न सर्वनामकार्य्यम् "द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामित्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नार्थे अमरः । डतम । एकतम बहूनां मध्ये जात्यादिभिः निर्द्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि॰ "यदि ह्येकतमोह्येषां क्षोभनं भक्षयेद्बलात्"काल्या॰स्कू॰ । सर्वनामकार्य्यम् एकतमे एकतमस्मादित्यादि क्लीवे स्वमोः अड्ड् एकतमत् । तसिल् । एकतस् एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य॰ "एकतोदतः"मनुः "तामेक-

तस्तव विनर्त्ति गुरुर्वितन्वा" रघुः । त्रल् । एकत्र एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० "एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः" माघः । "तथैकत्र करे दश" मनुः "अन्त्यजैर्गर्द्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते" या० । दाच् । एकदा एकस्मिन् काले अव्य० । "स च भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा । एकदा चाल्पकं भुङ्क्ते" भा० अनु० १५६ अ० । अल्पार्थकात् कारकार्थवीप्सार्थे शस् । एकशस् अल्पमल्पमेकमेकं वेत्याद्यर्थे अव्य० "परिस्तीर्य तं पूर्ववत् पात्रासादनमेकशः" कात्या० ४,२,४ । एवमेकेनैकेन एकैकशः इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" श्रुतिः । ध्यमुञ् ऐकध्यम् एकधेत्यर्थे अव्य० ।

एकक त्रि० एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये "त्वमाचरिष्णुकं भरतामप यद्रपः" ऋ० १०,५६,६ । "महामप्येककोवृक्षः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः" पञ्चत० । "विधिरेककचक्रचारिणम्" नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि तु । एकशब्दार्थे इति भेदः

एककपाल त्रि० एककपाले संस्कृतः अण् तस्य लुक् । एककपालसंस्कृते पुरोडाशादौ । "एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम्" शत० ब्रा० २,४,३ ।

एककर त्रि० एकं करोति एक+कृ–"दिवाविभेत्यादिना" पा० संख्यापूर्वकत्वेन अणोबाधकः ट उप० स० स्त्रियाम् ङीप् । एकमात्रकारके एवं द्विकरत्रिकरादयोऽपि तत्तत्संख्यान्वितकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एककार्य्य त्रि० एकं समानं कार्य्यं यस्य । समानकार्य्यकरे एकस्य पाककर्त्तुर्दर्शने अन्यस्य पाककर्त्तुः स्मरणं भवतीति स्मारकगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । "प्रणिधान निबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसंबन्धानन्तर्य्य वियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियाधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" सू० । "एककार्य्यात् एककर्त्तृदर्शनात् कर्त्त्रन्तरस्य स्मृतिः" वृत्तिः । एकं कार्य्यं ययोः तयोर्भावः । एककार्य्यत्व-तुल्यकार्य्यकरत्वरूपे सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्य्यकारित्वं स्वकर्त्तव्यकार्य्यकारित्वं सङ्गतिः । "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वं षोढा सङ्गतिरिष्यते" अनुमानजा० । कर्म्मधार० । एकस्मिन् कार्य्ये "एककार्य्ये समुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ" भा० स० १० अ० । "गुणागुणमनासङ्गमेककार्य्यमनन्तरम् । एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं त्वयम्" भा० व० २१२ अ० ।

एककाल कर्म्मधारयः । एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्जेत विस्तरे" मनुः । "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तम्" इत्युक्तेर्भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्व्वजनीनं यतेस्तु भिक्षाप्राप्तभोजनस्य रागप्राप्ततया तदंशे विधित्वासम्भवेन एककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्था परिसंख्यैवेहाश्रयणीया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषाश्रवणात् । एककालोजनकतयास्त्यस्य ठन् । "कालाट्ठञ्" तु न भवति समासप्रतिप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । एककालिक एककालभवे त्रि० । "तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयेदैककालिकम्" स्मृतिः । तत्रभवः खञ् । एककालीनोऽप्यत्र त्रि० ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । १बलरामे २कुवेरे च मेदि० ।

एककुष्ठ न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुश्रुतोक्ते कुष्ठभेदे । तत्र "एकादशक्षुद्रकुष्ठानीति" उद्दिश्य "क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलम् विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिमं पामा रकसेति" विभज्य "कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यमिति" लक्षितम् ।

एकगम्य त्रि० एकत्वेन गम्यः । १निर्विकल्पकसमाधिगम्ये अखण्डाकारे चिदात्मनि । तत्र च मितिमातृमेयशून्यत्वेनैकरूपतया ज्ञानात् तथात्वम् । परमेश्वरतया गम्ये २परमेश्वरे च "नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव" पुष्पदन्तेन तस्यैकपगम्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थ्ये ।

एकग्राम पु० कर्म० । १अभिन्नग्रामे । "एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति" ज्यो० । तत्रभवः ख । एकग्रामीण एकग्रामभवे त्रि० । "नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं यथा । गृहे उपस्थितं विद्यात् भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा" मनुः अस्य गहा० पाठात् छएव एकग्रामीय तत्रार्थे । एकग्रामीणप्रयोगस्तु आर्षः । एकोग्रामोऽस्य । २समानग्रामवासिनि त्रि० ।

एकचक्र न० एकं श्रेष्ठं वा चक्रं यत्र । १हरिस्थ्ने २सूर्य्यरथे पु० । ३पुरीभेदे स्त्री यत्र बकासुरस्य बधो भीमेन कृतः । "एकचक्रोरथो यस्य" सूर्य्यस्तुतिः "प्रथुवर्त्तुलतत्स्वतलम्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया । विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मितुमति मान्मथं रथम्" नैष० सूर्य्यरथस्यैकचक्रता-

रित्युक्तम्” । ४ असहायवरे त्रि० “सूर्यरथवर्णनम्” ऋ० १,१६४,२ । “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः” । व्याख्यातैषा भाष्यकृता यथा “एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनं सप्तैतत्संख्यका अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं कृत्वा वहतीत्यर्थः वायुधीनत्वादन्तरिक्षसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् । अजरम् अमरणधर्मकम् । अनर्वम् अशिथिलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन सञ्चरन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्य्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतवः एकः साधारण इत्येवं रूपाः अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सन्नमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्त ऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः । किं भूतं ? त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीया सन्ध्यासम्बद्धा वा ऋतवो यस्य तत्तादृशं के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरमसरणं न हि कदाचिदपि कालोम्रियते “अनादिनिधनः कालः” इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्थुः । आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा चेत्यनुक्रमणयासुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्केन सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तदत्राप्यनुसन्धेयम्” भा० ।

भाष्येऽनुसन्धेयतयोक्तं यास्कवाक्यमुदाह्रियते “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमित्यादि” श्रुतिमधिकृत्योक्तम् सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्म रश्मयो रसानभि संनामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसंनामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसाः, वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभि संतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमानः” श्रुतिःपञ्चर्त्तुतया । “पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति” इति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन । “षडर आहुरर्पितमिति” श्रुतिः षडृतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । षट् पुनः सहतेः । “द्वादशारं नहि तज्जराय द्वादशप्रधयश्चक्रमेकम्” इति श्रुतिः मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितोभवति “तस्मिन्त् साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः” श्रुतिः। “षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं समासेन । “सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः” श्रुतिः । “सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं विभागेन” ५ दनोः पुत्रभेदे पु० “चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः” इत्युपक्रम्य “एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ” भा० आ० ६५ । स एव प्रतिविन्ध्यतया जातः यथाह भा० आ० ६७ । “एकचक्र इति ख्यात आसीद् यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” भा० पुरीभेदस्तु “एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः” इत्युपक्रम्य “मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । तत्रासमाद क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः । भीमसेनो महाबाहुर्वकं नाम महाबलम्” भा० आ० ६१ अ० उक्ताः । एकमेव चक्रं सैन्यसंघो यत्र । ६ एकराजचिह्ने त्रि० । “तावत् शशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः” भाग० ३,१,६० । “एकस्यैव चक्रं सैन्यं

यत्र” श्रीधरः । “वकराक्षसमिव त्वद्दोतैकचक्राम्” काद० । बकस्य तत्पुरीयदरणभीमकर्त्तृकबधकथा च भा०आ० १५७ अध्यायादौ । “एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्राः महाबला” इत्यादिना “भक्ष्यमाणस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षस” इत्यन्तेन १६२अ० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा०त०।(एकचल्लिश) १एकाधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च बहुत्वबोधकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकवचनम् । एवमेकविंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एकसप्तति एकाशीति एकनवति इत्येते शब्दाःक्रमेण एकविंशत्यादिसंख्यायां तदन्विते च स्त्री एकाधिकादश इत्यत्र तु स्यात् एकादश इति भेद: सर्वेभ्यः पूरणे डट् । एकचत्वारिंशादिस्तत्तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एकचर त्रि०एकः सन् चरति चर–पचा० अच् सुप्सुपेति स०। एककोभूत्वा चारिणि सहायचारिणि । “मुनिरेकचरः श्रीमान्” धर्म्मो विग्रहवानिव” भा०व०७६अ०।“अनोकशायी लघुरल्पचारश्चरन् देशानेकचरः स भिक्षुः” भा०आ० ६१अ०। “न भक्षयेदेकचरान् अज्ञातांश्च मृगद्विजान्” मनुः । “ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्” कुल्लू० “अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्” किरा० । “पृथिव्यामेकचरः परिवब्राम” भा०५,५,२० ।

एकचरण पु० एकश्चरणो यस्य । एकपादयुक्ते १मनुष्यभेदे २तद्युक्तजनपदभेदे च स च देश: वृहत्सं० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । “ऐशान्यामेकलव्यराज्यपशुपालकीरकाश्मीरा” इत्युपक्रम्य “एकचरणानुविश्वाः सुवर्णभूर्वसुवनं दिविष्ठाश्च” [यगमने

एकचर्य्या स्त्री एकस्य चर्य्या चर–भावे क्यप् ६त०। असहा-

एकचारिन् त्रि०एकः सन् चरति चर-णिनि “सुप्सुपेति” स०। असहायचरे १एकचरे त्रि० । २बुद्धसहचरभेदे पु० त्रिका०।

एकच्छाया स्त्री एकस्य ऋणशोधनेऽन्यासहायस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यम् । अधमर्णसादृश्ये । “बहवः स्युर्यदि स्वांशान् दद्युः प्रतिभुवोधनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि” या० । “एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा ऋणदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं द्रव्यदानाय स्थिताः” मिता० । “एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतो दाप्यः पितृऋणं मृते सति” कात्या०स्मृ०। एकैव छाया आच्छादनरूपा यत्र । तुल्यच्छादने त्रि० “एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः” भा० वि० १८७ ।

एकज त्रि० एकस्मात् जायते जन–ड ५त० । १एकस्माज्जाते “शाकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजम्” ऋ० १, १६४,१५ । “शाकंजानामेकस्मादादित्यात् सहोत्पन्नानाम् ऋतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुम् एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः, चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्त्तुः” भा० । एकेन जातमित्युक्तिश्चिन्त्या कर्त्तृकरणयोरेव तृतीयासमासो न हेतुतृतीययेति नियमात् ।२सोदरासोदरभ्रातरि तयोरेकशरीरोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् ३भगिन्यां स्त्री जन–क्त । ५त० । एकजातादयोऽप्यत्र “सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्” स्मृतिः “बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत” मनुः । एकः असहाय एव जायते जन–ड सुप्सुपेति स० । ४असहायतया जाते “एकजम्” कात्या० ६, १,१ । “एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेकं यूपं दर्शयति” कर्कः। “उप ते पाजो न त्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज ! त्वम्” ऋ० ,८४,२ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः । सर्व्वतारिणीगणप्रकृतिरूपे देवीभेदे तदाविर्भाव: कालिका०६१अ०वर्णितो यथा “सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततोगत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः । अनेकशः स्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करैः । मातङ्गवनिताभूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत । युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी । किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति । एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः । समुद्भूता ब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति । शुम्भो निशुम्भश्चासुरौ बाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात् तयोर्वधायाहं स्तुयेऽद्य सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा । भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया । तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः । उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका । एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्त्रमेव च । एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका । शृणुत चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ ! । यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् । चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम् । खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं द्वयम् । कर्त्रीञ्च

खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रती । खं लिखन्ती जटामेकां बिभ्रती शिरसा स्वयम् । मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा । वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रती रक्तलोचना । कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विता । वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् । विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानाऽऽसवं स्वयम् । साट्टहासमहाघोरारावयुक्ताऽतिभीषणा । चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः । एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिन्योमताः । महाकाल्यश्च रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च । घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी । भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्तु प्रपूजयेत्" । तन्त्रसा० पञ्चाक्षरीं विद्यां प्रदर्श्य "पञ्चाक्षरी एकजटा(ओम्)ताराभावे महेश्वरि ! । (ओम्) ताराद्या तु भवेद्देवि! श्रीमन्नीलसरस्वती" । "अन्यासां विद्यानामेकजटैव देवता प्रकीर्तितत्वात्" कृष्णा० । तद्भेदाश्च "ताराचोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणीभिदाः" तन्त्रसा० ।

एकजन्मन् पु० एकं प्रधानं जन्म यस्य एकेभ्यो प्रधानेभ्यो दिक्पालांशेभ्यो वा जन्म यस्य वा । १नृपे त्रिका० इतरमनुष्यापेक्षया प्रधानभोगसाधनजन्मत्वेन दिक्पालांशभूतत्वेन च तथात्वम् । एकमेव न द्वितीयं जन्म यस्य ।२ शूद्रजातौ पुंस्त्री तस्य सावित्रजन्माभावात् गर्भमात्रजन्मकत्वात्तथात्वम् स्त्रियां वा ङाप् ।

एकजाति पुंस्त्री एका जातिर्जन्मास्य । शूद्रजातौ "ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः" मनुना तस्यैकमात्रजन्मत्वप्रतिपादनेन द्विजातिवत् सावित्रजन्मराहित्येन एकजातित्वम् । "एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्" मनुः । "एकजातेरयं धर्मो यन्नित्यं द्विजधारणम्" पुरा० । सुश्रुतोक्ते २कीटभेदे । "एकजातीनतस्त्रींस्तु कीटान् वक्ष्यामि भेदतः । सामान्यतोदृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च । त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः" इति कीटकल्पे विहतिः । एका तुल्या जातिः सामान्यधर्मोऽस्य । ३तुल्यधर्मयुक्ते त्रि० कर्मधा० । ४तुल्यधर्मस्त्री । तामर्हति छ । एकजातीय समानधर्मान्विते त्रि० "एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीराः प्रधानतमाः" सुश्रु० "एकः प्रकारः जातीयर् । एकजातीय । तुल्यप्रकारे त्रि० ।

एकजीववाद पु० एक एव जीव इत्येवं वादः । एकं चैतन्यमेकयैवाविद्यया बद्धं संसरति तदेव ज्ञानेन कदाचिन्मुच्यते नास्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इत्येवं रूपे विदान्त्येकदेशिवादभेदे । उक्तौ चैकानेकजीववादौ वेदा०प०यथा "एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः अनेकजीववादे तु अन्तःकरणप्रतिबिम्बः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् । तत्र जाग्रद्दशा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावान्नातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्यज्ञानञ्चान्तःकरणवृत्तिः स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात् । साचान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् । तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् । तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं, तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितं चैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य आवरणभङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिकोजीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव समस्तवस्तुसम्बद्धस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतं असङ्गत्वश्रुत्या सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः किन्तर्हि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो विषयावभासकस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः कादाचित्कस्तत्तदाकारवृत्तिनिबन्धनः । तथाहि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ।

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति । स्वच्छस्य स्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम् । घटादेरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वम् चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्षस्थले तु वह्न्यादेरिन्द्रियसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम्" । "एकानेकजीववादौ सिद्धान्तलेशे दर्शितौ यथा । "अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् । उच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकजीववादमभ्युपगम्य बद्धमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतजीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीववदीश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधिविलयेन तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात् तत्सम्भवे कदाचिज्जीवरूपबिम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो नाद्रियते तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गे पुनरपि बन्धापत्तेः प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वकर्त्तृत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते । न तु मुखमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायवत् तथैकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानावश्यम्भावात् । न च मुक्तस्याविद्याऽभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराऽविद्यासत्त्वात् न हीश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामादिगुणविशिष्टत्वञ्च स्वाविद्याकृतं तस्य निरञ्जनत्वात् किन्तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमनवद्यम्" ।

एकत पु० पिष्टलिप्तपात्रीप्रक्षालनजलनिनयनोद्देश्ये देवभेदे । तस्योत्पत्तिकथा यज्ञांशभागित्वकथा च शत० ब्रा० १, २,३,१, दर्शिता यथा । "चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूता स्थ या अप्रपदनं स्थ याभ्यो वोमामकामं नयन्तीति तत आप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः । तइन्द्रेण सह चेरुः यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित एव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः । त उ हैत ऊचुः । उपैवेमएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्यावेदिषुरिति किमिति यज्ञ एवैषु मृष्टामिति तदेषु यज्ञो मृष्टे य देभ्यो: पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ।
त उ हाप्त्या ऊचुः । अत्येव वयमिदमस्मत् परो नयामेति कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति तस्मादादक्षिणेन हविषा यजेताप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते । ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् यदन्वाहार्यं नेदद्क्षिणं हविरसदिति तन्नाना निनयति तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि तपति तथैषां शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति" "यं होत्रकर्मणे प्रावृणत ते देवा इत्यर्थः। प्राधन्वत् प्रागच्छदम्रियत धवि गमने । भीषा पूर्वाग्निवन्मरणभयेन निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । लिव निरसने । अप्रपदनमनाश्रयभूताः । यः पञ्चम्यर्थे चतुर्थी युष्मत् सकाशात् । ततो निष्ठीवनलक्षणवीर्य्यधारणात्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् । यथेदानीं ब्राह्मणः पुरोहितः। तं वध्यं वधार्हं ज्ञातवन्तः। अनन्तरं चैनं विश्वरूपं त्रित एवेन्द्रस्याहाय्यार्थं जघान इन्द्रस्य तद्धननजनितात् पापादति मुक्तोऽभवत् यस्मात्स इन्द्रो देवः अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः । ते लौकिकाजना विश्वरूपहननानन्तरमेतदूचुः । एषु त्रितादिषु यद्विश्वरूपवधजनितमेनस्तद्यज्ञो मृजीत शोधयेदिति अत एतत् एतेन पात्रीनिर्णेजनादिनिनयनेन एषु तदेनो यज्ञः संशोधयति तस्मादयहननपेक्षणादिजनितस्यैनसो रूपं पा-

त्वग्रादिनिर्णेजनमात्रेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः। वयमपीदृमेनः परःपरस्मादन्यत्राधारान्तरे अन्यत्रास्मन्नयाम अन्वाहरति यत्तत्सम्बन्धि दोषजातं परिहरत्यनेनेति अन्वाहार्य्योनाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः। निनीतमुदकमङ्गारेण प्रतपति” शा०।

“त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा” यजु० १,२३, “पात्राङ्गुलप्रक्षालनोदकं त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वा त्वां निनयामीति, तथा द्विताय त्वा निनयामि, तथा एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय शत० ब्राह्मणोक्ता कथा संक्षेपेण दर्शिता यथा “पूर्व्वं कुतश्चित् कारणात् भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततोदेवास्तं ज्ञात्वा जग्टहुस्तदाग्निना वीर्य्यमप्सु सक्तं तत आप्त्या उत्पन्नाः त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे” इति वेददी०। “तदुदकनयनप्रकारः” कात्या० २,५,२५,दर्शितो यथा “पात्राङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम्” सू० “पिष्टलिप्तपात्रप्रक्षालनं पिष्टलिप्ताङ्गुलिप्रक्षालनम् चाभितप्य पात्रोस्यमेव ज्वलतोल्मुकेन तापयित्वा प्रत्यक्संस्थमस्यन्दमानं परस्परसङ्गतिमप्राप्नुवदाप्त्येभ्यो देवभूतेभ्यो निनयति स्विष्टकृद्देवोभयरूपमेतत् कर्म प्रतिपत्तिरूपमपूर्व्वोत्पादकञ्च। तेन द्रव्यविनाशेऽपि स्विष्टकृदञ्च द्रव्यान्तरेणापि निनयनं कर्त्तव्यम्। अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात् तद्विनाशे नोत्पत्तिमिच्छन्ति” कर्कः। ब्रह्मणोमानसपुत्रे २ऋषिभेदे “प्रजापतिसुताश्चात्र सदस्याश्चाभवंस्त्रयः। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः” “द्वितैकतत्रिताश्चोचुस्तदा चित्रशिखण्डिनम्” “वयं हि ब्रह्मणः पुत्रामानसाः परिकीर्त्तिताः” भा० शा० ३३८अ० स एव वरुणस्यर्त्विक्सप्तकान्तर्गतः तत्र प्रमाणम् रूतेयुशब्दे भा०अनु०१५०अध्यायस्थवाक्यमुदाहृतम्।

एकतान त्रि० एकं तानयति चु० तन+संज्ञायाम् अण् उ० स०। १अनन्यचित्तवृत्तौ एकविषयासक्तचित्ते २तद्गतचित्ते च। “सहैकतानस्तनयः प्रवाहैः क्षतत्वक्सुरेणैकतानयोः” भाग० १, २०,२,। ख्वुल्। एकतानकोऽप्युक्तार्थे त्रि० “एकस्तानो विस्तारो गीतिभेदोऽस्य। ३एकरूपविस्तारे ४एकताप्राप्ते स्वरभेदे च। “तानोनाम स्वरान्तरप्रवर्त्तकः रागादिस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुः अंशापरनामा वंशाश्रयसाध्यः स्वरविशेषः! “गाता यं यं स्वरं गायेत् तं तं वंशेन तानयेत्” इति भरतः” कुमा०टी० मल्लिनाथः

एकताल पु० एक. समस्तालोमानं यत्र। १समन्वितलये, विच्छेदरहिते नृत्यवाद्यगीतादौ। एक एव तालोयत्र। २शाखभेदे च (एकताला)।

एकतीर्थिन् एकं समानं तीर्थमाश्रममस्यास्य इनि। समानाश्रमयुक्ते। “वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः। क्रमेणाचर्य्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः” इति या० “एकतीर्थी एकाश्रमी” मिता०।

एकतोदत् त्रि० एकतोदन्ता अस्य दतादेशः। एकपार्श्वे दन्तपङ्क्तियुक्ते पशुभेदे गवादौ “अनुष्ट्रांश्चैकतोदतः” मनुः।

एकत्रिक पु० अन्नाद्यकामकर्त्तव्ये एकाहसाध्ये यागभेदे “एकत्रिकेण त्र्येकेण वान्नाद्यकामेन” आश्व० श्रौ० ६,५,१२,सू०। “एकत्रिकः त्र्येकश्च द्वावेकाहौ तयोरन्यतरेणान्नाद्यकामो यजेत। एकत्रिक एवं भवति एकस्तोमो बहिष्पवमानः त्रिस्तोमोहोतुराज्यम्, एवं व्यत्यासेन सर्व्वतौ स्तोमौ भवतः त्र्येकस्त्वेतावेव स्तोमौ विपरीतौ भवतः त्रिस्तोमो बहिष्पवमानः एकस्तोमोहोतुराज्यम्। एवमेव व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत्” नारा०। कात्या० २२,३,२४, २५,२६ सूत्रैः तस्य साद्यस्कत्वेन परिभाषां कृत्या तद्विधानाद्युक्तम्। “षट् साद्यस्काः” ६ सू० इत्युपक्रम्य पञ्चक्रतून्क्रमेण प्रदर्श्य षष्ठमेकत्रिकं प्रतिपादयितुं तद्धर्माः प्रथमसुक्ताः “साद्यस्कधर्म्मा हिरण्यस्रग्वत्” २४ सू०। “साद्यस्कशब्देनात्र श्येनोऽभिधीयते तस्य धर्म्मालोहितोष्णीषादयः हिरण्यस्रग्वत्। यद्यस्योपसुक्तं तत्तस्य भवति” कर्कः। “साद्यस्कधर्म्मा लोहितवस्त्रादय यथा वाजपेये हिरण्यस्रजो यथोपसुक्तं दीयन्ते एवमत्रापि येन यद्वस्त्रादि परिहितं तत्तस्मै देयम्” संप० “एकत्रिके दक्षिणा षष्टिशतं षट् च २५सू०। एकत्रिकः षष्ठः साद्यस्कः तत्र षट्षष्टिशतं दक्षिणा” कर्कः। इतःपरं साद्यस्कधर्म्माः २६सूत्रजातैः उक्ताः। तत्र स्तोमादि सामसं० भा० निरूपितं यथा

“एकत्रिकनामकः कश्चित् क्रतुर्भवति, सचैवं श्रूयते “अथैष एकत्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्पवमानम्। तिसृषु होतुराज्यम् एकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः” इति [illegible] सन्ति प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः “उच्चा ते जातम्” इत्ययं (उ१प्र,८सू० २,३ ऋ०) प्रथमोगायत्रीच्छन्दस्कः, “पुनानः सोम” इत्ययं (उ१प्र,६सू० १,२,३ ऋ) द्वितीयोबृहतीच्छन्दस्कः, “प्र तु

इष्टं' इत्ययं (ऊ।।प,१०सू० १,२,३ च) तृतीयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कः । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रम्, त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः' इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दिनपवमाने तिस्रः स्त्रिष्विति यदुक्तं तत्र किं त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्रः ऋचो ग्राह्याः? किं वा प्रथमतृचस्थाः क्रमपठितास्तिस्रः? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्यः इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् विकृतावपि तत्सर्वमतिदिष्टमिति चेत् बाढम्! अत एव पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति प्रक्रान्तगायत्रीच्छन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् बृहतीच्छन्दस्के तृचे प्रथमाया ऋचः प्रारम्भावसरः स चारम्भस्तिसृषु इति विशेषविधानेन बाध्यते, तस्मादाद्यास्तिस्रो ग्राह्याः"

एकत्वादिविवक्षान्याय पु० जैमिनीयोक्ते एकत्वादिसंख्याविवक्षावधारणार्थे न्याये स च न्यायः ४अ० १पादे ११सूत्रभाष्यादौ दर्शितो यथा "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" ११सू० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो, यो दीक्षितः 'यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते" इति, तथा, "अनडुहो युनक्ति" इति, तथा, अश्वमेधे, "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते" इति । तत्र सन्देहः, किं विवक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं च, उत अविवक्षितम्? इति । तत्र एकत्वमयज्ञाङ्गभूतं न विवक्षितम्, इत्यर्थः, अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलम्भस्य गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि? पशोः अनडुहोः कपिञ्जलानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं ब्रूते, वाक्येन सा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति" "अस्तु मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्वादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति" उच्यते, न, पश्वादीनामङ्गेन उक्तेन अनुक्तेन वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपन्नेन प्रयोजनम्, विपन्नेऽपि हि पश्वाद्यङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञाच्च फलं न पश्वादेः । तस्मात् पश्वादेर्गुणेन अज्ञातेन ज्ञातेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्, यद्धि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते" भा० । "एकश्रुतित्वाच्च" १२सू० "भवति च किञ्चित् वचनं येन विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, 'यदि सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्, इति, यदि हि विवक्षितं भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्, तथा, "अग्नी द्वे धेनू द्वे" इत्यत्रापि द्वे इति वचनं ज्ञापकम्, अविवक्षितम् अग्नी इति द्वित्वम् इति "त्रीन् ललामान्" इत्यत्रापि त्रीनिति वचनं लिङ्गम् । ललामानिति बहुवचनम् अविवक्षितम् इति" भा० । "प्रतीयते इति चेत्" १३सू० "एवं चेत् पश्यसि, अविवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा "पशुमानय" इत्युक्ते एक एवानीयते, पशू इति, द्वौ, पशून् इति बहव आनीयन्ते, यश्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात् यज्ञाङ्गभूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमानम् ऋते कारणात्, अविवक्षितं भवति" भा० "नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्व्ववत्" १४सू० 'नैतदेवं', सत्यं प्रतीयते, न तु अयं शब्दार्थः व्यामोहादेषा प्रतीतिः । कुतः एतत्? वाक्याद्धि यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च श्रुत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यत् एकत्वादीति अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्व्वो धावति इति, स पूर्व्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्व इत्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो, धावति इति श्रवणात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते, न तु यज्ञे यथैव हि पूर्व्व इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव केवलं, न तु स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे, एवम् इहापि संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विधीयते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते? इति चेत् विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भविष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य स विधायकः सन् आलभते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं विधातुमर्हति इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् अविवक्षिता संख्या इति" भा० । "शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्" १५सू० "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यत् संख्या शब्देन श्रूयते इति, आख्यातवाच्ये हि अर्थे उपलभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वपशुविशिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमपैति, द्वित्वमुपजायते । यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते तस्य ज्ञानं, यथान्येषाम् शब्दानाम्, अश्वमानयेति उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, न गामानय इति ज्ञायते, अश्वशब्दस्य अश्वोऽर्थो गोशब्दस्य गौः इति । यदुक्तं, श्रुत्या

वाक्यार्थो बाध्यते, इति, उच्यते, न श्रुतिर्ब्रूते, वाक्यार्थो नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतां संख्यामाह । तादृशी संख्या वाक्येन यत्र विधीयते, प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाच्येन सम्बध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथा हि तद्विशेषणविशिष्ट आलम्भो गम्यते, तत्र एकार्थत्वात् एकवाक्यम् अवकल्पते। यदि हि संख्यायां विधीयमानायामेक आख्यातशब्दो न शक्नुयात्, आख्यातार्थं विधातुम्, संख्यासंख्येयसम्बन्धं च । तस्मात् यत्र विवक्षिता संख्या इति" भा० "तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्" १६सू० । किम्? इति । "कर्णायाम्या, अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नो दशमः" इति, यदि त्रित्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नो दशमो भवति । तथा "कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षाः, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः, सिध्मास्तारकाः" इति प्रकृत्य आह । "अर्द्धमासानां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनः" इति तस्मात् अपि पश्यामि, विवक्षिता संख्या इति । यत्तु उक्तम्, "एकां गाम्" इत्यविवक्षां दर्शयति इति । अत्र उच्यते गोसंख्यासम्बन्धं विधातुम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्यते । तस्मात् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत् । अथो द्वे धेनू द्वे त्रीनुक्षामान् इति च अनुवादाः" भा० "तथा च लिङ्गम्" १७सू० "एवं च कृत्वा समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, "वसन्ते प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमालभते, ग्रीष्मे माध्यन्दिने संहितामैन्द्रीं शरदि अपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्याम्" इति । तत्र श्रूयते, "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, गर्भः स्त्रीणां गुणः, तेन स्त्रीत्वं दर्शयति इति भविष्यति । तथा "अश्व ऋषभो वृष्णिर्बस्तः पुरुषः इति ते प्राजापत्याः" इति । तत्र श्रूयते "मुष्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय" इति, मुष्करत्वं पुंसां गुणः, तेन पुंप्राप्तिं दर्शयति इति । अधिकरणान्तरं वा, तथा च लिङ्गम् इति, संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणेऽतिदिश्यते । लिङ्गम् अविवक्षितं, श्रुत्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितमिव श्रूयते इति, भवति लिङ्गं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, स्त्रीवचनात् सोमक्रयणी इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । 'ननु कथं छगलीमानय इति न छगः आनीयते?" नैवम्, तत्, अश्वस्तु पूर्वो धावति इति यथा । लिङ्गं विवक्षितं वाक्यार्थस्य श्रुत्याऽप्रतिसिद्धत्वात्, तथा च लिङ्गम् "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, तथा "मुष्करा भवन्ति" इति । यदुक्तं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, तत्र स्त्रीत्वविवक्षितं, तथा "प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते" इति, पुरुषग्रहणम् अविवक्षितं, विस्पष्टो हि न्याय उक्तो लिङ्गविवक्षायाम् । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति" भा० ।

तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टमुक्तं यथा "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" "पशुना रुद्रं यजेत" इत्यादौ पशोरेकत्वं विवक्षितं न वेति संशयः । तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयान्तादिश्रुत्या पुंस्त्वैकत्वयोरुपस्थितयोः परस्परान्वये परस्पराकाङ्क्षाभावात् तथैवापेक्षणे पश्वेकत्वयोः परस्परमन्वयः पश्चात्तु आलभेतेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वाश्रयपशोर्यागादावन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेन पशुविशेषणत्वेनोपक्षीणस्यैकत्वस्य न यागादावन्वयः निराकाङ्क्षत्वात् तथा च सूत्रम् "एकत्वमयुक्तमङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" । अर्थस्य पशोर्गुणभूतत्वात् विशेषणत्वेन प्रागन्वयात् तस्मादेकत्वमविवक्षितं द्वाभ्यां बहुभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते उच्यते । पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरूपस्थापितः प्रत्ययेन चैकत्वं कारकत्वञ्च ततश्चैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या एकत्वस्य कर्मत्वादौ कारकेऽन्वयः कारकत्वञ्च क्रियानिमित्तत्वमिति क्रिया चोपस्थितयागादिरिति पशोः प्रथमं कारकद्वारा क्रियायामन्वयः । पश्चात्त्वामूर्त्तस्यैकत्वस्य क्रियासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या द्रव्यद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेनान्वयः अरुणान्यायादिति विवक्षितमेकत्वमतो द्वाभ्यां बहुभिर्वा न यागसिद्धिः तदुक्तं "समानप्रत्ययस्थेन कारकेणात्मसात्कृता । क्रिया वै नीयते संख्या न परस्वंपदाङ्गवेदिति" । एवमनड्वाहौ युनक्ति कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वम् । एवं पुंस्त्वमपि विवक्षितं प्रत्ययार्थत्वेन कारकान्वयित्वात् । अथ कथं लिङ्गं विवक्षितं शब्दार्थस्य तदनुष्ठानस्य विचारे तदुपयोगादर्शनात् अपुंस्यपि दारे दारशब्दः, मक्षिकादौ चास्त्रियामपि मक्षिकादिशब्दः प्रयुज्यत इति लिङ्गं न शब्दार्थः अपितु प्रयोगसाधुतामात्रार्थं तत्प्रयोगोऽनुष्ठाने एकत्वविशिष्टपशुत्वस्याविशेषात् स्त्रियामपि अनुष्ठानसाम्यात् जात्येकत्वादिवत् लिङ्गस्य वृद्धव्यवहारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावगमात् तस्य च तत्तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्पदवाच्यत्वाभ्युपगमात् दारादिषु न वाच्यं पुंस्त्वं किन्तु अभियुक्तोक्तिबलेन तेषां पुंसि साधुतेति । न चानुष्ठानसाम्यं पुंपशौ विशेषसम्भवात् "ऊरू ते आध्येताम्" इत्यादि-

मन्त्रैकदेशवशस्याप्यायनकाले "मेढ्रं ते आप्यायताम्" इति पुंमवचनस्याप्यायनश्रवणात्। यत्र च सारस्वतमेधीययागादौ स्त्रिया आत्मानमनुक्तं तत्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्"।

उद्देश्यगतसंख्यायास्तु विवक्षा नास्तीति ग्रहन्यायशब्दे वक्ष्यते एकत्वविवक्षास्थले गदाधरेण धर्म्मिपारतन्त्र्येण एकत्वादेर्योगादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्मिणः पशोर्योगान्वये तद्गतैकत्वस्य स्वाश्रयपशुकरणकत्वस्यानाश्रयपशुकरणकत्वोभयसम्बन्धेन यागेऽन्वय इति तेनोक्तेः।

एकदंष्ट्र पु० एका दंष्ट्रा यस्य। गणेशे त्रिका०। तस्य परशुरामेणैकदन्तस्योत्पाटनात् तथात्वम् परशुरामेण तद्दन्तस्योन्मूलनकथा च ब्रह्मवै०पु० गणेशखण्डे दर्शिता। शिवपार्वत्योः रहसि वर्त्तमानयोर्द्वारपालत्वेन स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य शिवं द्रष्टुं अन्तःपुरमध्ये जिगमिषोर्द्वाररोधे कृते तयोः कलहवादसमपवर्गात् "चिक्षेप पर्शुमव्यर्थं शिवतुल्यं तु तेजसा" इति गणेशं प्रति परशुनिक्षेपमुक्त्वा "निपत्य पर्शुवेगेन छित्वा दन्तं समूलकम्। जगाम रामहस्तं तु महादेववरेण च" इत्युक्त्वा "पपात भूमौ दन्तश्च महान्तं शब्दमुच्चरन्" इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्येकवचननिर्द्देशात् एकस्यैव दन्तस्य भग्नता प्रतीयते। एकदन्तादयोऽप्यत्र। "कपिलश्चैकदन्तश्च" गणेशस्तवः।

एकदण्डिन् पु० एकः केवलः शिखायज्ञोपवीतादिशून्यो वा दण्डोऽस्यास्ति इनि। "यदा हृदाध्यवसितं परं ब्रह्म सनातनम्। तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत्" इत्युक्तलक्षणे परिव्राजके। संन्यासी तावत् चतुर्विधः कुटीचकबहूदकहंसपरहंसभेदात्, तत्र कुटीचकबहूदकयोस्त्रिदण्डधारणं हंसस्यैकदण्डधारणम् परमहंसस्य न दण्डधारणमिति भेदः। तदेतत् निर्ण०सि० निरूपितं यथा

'कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमहंसोयोयः पश्चात् स उत्तमः" हारीतः। आद्यः पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्रैव वसन् काषायवासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मवान् भवेत्। एतदशक्तावस्थापरम्। द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेशः स्यात्। हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः। "एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरादिति" स्कान्दात्। विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम्। शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्" अयमप्येकदण्ड एव। ये तु शिखोपवीतादित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः।

यत्तु मेधातिथिः "यावत् स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन वर्त्तयेदिति"। तदपि तत्परमेव। यच्चात्रिः "चतुर्थौ भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तत् वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम्। "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च। यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते" इति मनूक्तेः। तस्मात् परमहंसस्यैकदण्ड एव। सोऽप्यविदुषः। विदुषस्तु सोऽपि नास्ति। "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंस" इति मन्त्रोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्य दण्ड इति" वाक्यशेषाच्च। यत्तु यमः 'काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान् घोरान्महारौरवसंज्ञकानिति" तद्वैराग्यं विना जीवनार्थं संन्यासपरम्। "एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः। नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते" इति स्मृतेः। यच्चाश्वमेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा। काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति" तस्यापि पूर्वोक्ता व्यवस्था ज्ञेया। 'त्रिदण्डो एकदण्डो वेति" बौधा० "चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः। एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्ज्जितः" चतुर्विंशतिमतञ्च व्यवस्थितविकल्पाश्रयणात् कुटीचकबहूदकविषयम् इति शङ्कराचार्य्यमतानुसारिणः। रामानुजमतानुसारिणस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरन्तः सम्प्रदायाचारो व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति। एतेषां शिखायज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकम्। "शिखी मुण्डी वेति" गौतमवचनात् "मुण्डोऽममोऽपरिग्रह" इति वशिष्ठवचनात्। "सशिखान् केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति" काठकश्रुतेः "कुटुम्बपुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः। केशान् यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः" वाक्यशेषोक्तेः मिता०। एतदपि कुटीचकबहूदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेनावगन्तव्यम्। अत्र प्रसङ्गात् यतिधर्म्मा उच्यन्ते ते च मिता० दर्शिता यथा

'सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः। एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्" या०।

'काषायी मुण्डः त्रिदण्डी सकमण्डलुः पवित्रपादुकासनकन्थामात्र" इति देवलः। कौपीनाद्यं कमण्डलु सहितञ्च भवेत्। एकारामः प्रव्रजितान्तरैरसहायः सन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च 'स्त्रीणां चैके' इति बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रव्रज्यास्मरणात्। तथा च दक्षः "एकोभिक्षु-

यथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम्। तयोर्ग्रामः समाख्यात ऊर्द्धं तु नगरायते। राजवार्त्तादि तेषान्तु भिक्षावार्त्ता परस्परम्। अपि पैशुन्यमात्सर्य्यं सन्निकर्षान्न संशय” इति। परिव्रज्य परित्यज्य व्रजतिस्त्यागे वर्त्तते। अतश्चाहंममाभिमानत्यक्तस्तु लौकिककर्म्म निखिलं वैदिकञ्च नित्यकाम्यात्मकं सन्त्यज्य। तदुक्तं मनुना “सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च। प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकम्। इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्व्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते। यथोक्तान्यपि कर्म्माणि परिहाय द्विजोत्तमः। आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति”। अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासः। तत्र यत्नवान्। भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम्। वर्षाकाले तु न दोषः। “ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति” शङ्खस्मरणात्। अयन्तौ पुनर्मासचतुष्टयपर्य्यन्तमपि स्थातव्यम्। “न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात्” इतिस्मरणात्। “एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम्। वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्” इति कण्वस्मरणात्। कथम्भिक्षाऽऽदानङ्कार्य्यमित्यत आह। “अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्ने नाभिलक्षितः। रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः” अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापलरहितो भैक्ष्यञ्चरेत्। वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः। “सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्ष्यमिति”। सायाह्ने अह्नः पञ्चमे भागे। तथाच मनुः “विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने। वृत्ते शरावसम्पाते नित्यम्भिक्षां यतिश्चरेत्” तथा “एककालञ्चरेद्भिक्षाम्प्रसज्जेतत्र विस्तरे। भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जतीति”। अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः। “नचोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया। नानुशासनवादाभ्याम्भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदिति” तेनैवोक्तत्वात्। यत्तु नर्सिंहवचनम् “ब्राह्मणकुले यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायम्प्रातर्मांसवर्जमिति”। तदशक्तविषयम्। “भिक्षुकैर्भिक्षणशीलैः पाषण्ड्यादिभिर्वर्जिते ग्रामे। मनुना चात्र विशेष उक्तः। “न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः। आकीर्णम्भिक्षुकैरन्यैरागारमुपसं व्रजेदिति”। यावता प्राणयात्रा वर्त्तते तावन्मात्रं भैक्ष्यञ्चरेत्। तथाच संवर्त्तः “अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा। अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्व्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यत”इति। अलोलुपः मिष्टान्नव्यञ्जनादिष्वस्पृहः। भिक्षाचरणार्थं यतिपात्राण्याह। “अतैजसानि पात्राणि मृद्वेण्वदार्व्वलावुमयानि च। सलिलैः शुद्धिरेतेषाङ्गोवालैश्चावघर्षणम्” या०। मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः। तेषां सलिलं गोबालावघर्षणञ्च शुद्धिसाधनम्। इयञ्च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्गभूताऽमेध्याद्यनुपहतिविषया तदुपघाते द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या। अतएव मनुना “अतैजसानि पात्राणि यस्य स्युर्निर्व्रणानि च। तेषामद्भिः स्मृतं शौचञ्चमसानामिवाध्वरे” इति चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता। पात्रान्तराभावे भोजनमपि तत्रैव कार्य्यम् “तद्भैक्ष्यं स्पृष्टास्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं मात्रया भुञ्जीतेति” देवलस्मरणात्। एवम्भूतस्य यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविशेषमाह। “सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च। भयं हृत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः” या०। चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यक् निरुध्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय त्यक्त्वा चशब्दाद्दयादीनपि। तथा भूतानामपकारकरणेन भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सदद्वैतसाक्षात्कारेणामृती भवति मुक्तो भवति। किञ्च। “कर्त्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः। ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च” या०। विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कल्मषक्षयः प्राणायामैः कर्त्तव्यः। तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्। एवञ्च सति विषयासक्तितज्जनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो भवति। भिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया। तस्य मोक्षप्रधानत्वात् मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभत्वात्। यथाह मनुः “दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः। तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहादिति”।

तेषां कर्त्तव्यानि च निर्णं० सि० दर्शितानि यथा “प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा दण्डादीनि भूमौ निधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणं शौचं कृत्वाऽऽचम्य पर्णद्वादशीभर्ज्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव मृदा बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्ज्जं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि स्पृष्ट्वा केशवादिनामोन्तनामभिस्तर्पयित्वा भूस्तर्पयामीत्यादिव्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिर्महर्जनस्तर्पयामीति तर्पयेत्। ओं भूः स्वा-

हेति स्वाहायन्त्रान्तैस्तैभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित् । ततं आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभि-रहृत्य गायत्र्या त्रिः क्षिप्त्वा त्रिः गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिरर्घ्यं निर्दत्त्वा मित्रस्य चर्षणी-धृत्यैः पूर्वोक्तैः सौरैः इदं विष्णुरिति वैष्णवैः ब्रह्म-यज्ञानमिति वोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिण-मावर्त्तते । ततो नत्वादित्याय विद्महे सहस्राक्षाय धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् इति त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्य्यात् । अथ भिक्षा । "विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे" इत्यादिमनूक्तकाले उदुत्यमित्यादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा "आकृष्णेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा "ये ते पन्थान" इति जप्त्वा "योऽसौ चिदाख्ये आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदिस्थितः । सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे त्वंसे ततः समार्य्य बाहुना । पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा लेपयेद्दक्षिणेन-त्विति" बौधायनोक्तदिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वं भिक्षां याचित्वा "पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः" इ-त्यागत्य शुचिरन्नं प्रोक्ष्य ओं भूः स्वधा नम इत्यादिव्य-स्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा भुक्त्वाऽऽचम्य प्रणवेन षोडशप्राणायामान् कुर्यादिति संक्षे-पः । गौतमव्याख्यायां भृगुः । "यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सा-गरोपमम्" अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्न स्मृत्यर्थसारादौ ज्ञेयम् । जाबालिस्मृतौ "शून्यागारे देवगृहे तृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृह-नदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः" इति । मात्स्ये "अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयता-त्मनाम् । एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः । अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते" । अत्रिः । "भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्च-नम् । कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् । मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवा-स्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पा-त्रलोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापो वृथाजल्पो य-तेर्बन्धकराणि षट्" । दक्षः "नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन" । मदनरत्ने उश० "पित्रर्थकल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् । वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां पर-बाधाकरीं तथा" बृहस्पतिः "न तीर्थवासी नित्यं स्याद्नो-पवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यान-परो भवेत्" । एतद्वेदभिन्नपरम् । अत्रिः "स्नानं सु-रार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्ततः । भिक्षाटनं जपः सन्ध्यात्यागः कर्मफलस्य" च । अन्योऽपि माधवीयमिताक्ष-रादौ ज्ञेयः । यतिधर्मसमुच्चये "न स्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते । पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शु-द्ध्यति साम्बरः" । वापनं च पौर्णमास्यां कार्यम् "ऋतुस-न्धिषु वापयेत्" कालमा०धृतवाक्यात् । [कदिक्" पा० ।

एकदिश् त्रि० एका समाना दिक् यस्य । तुल्यदिक्स्थे "तेनै-

एकदृश् त्रि०एका दृक् यस्य । १एकनेत्रे काणे । २काके पु० एकं सर्वमभिन्नं पश्यति दृश—क्विन् । ३शिवे । एकत्वेन सर्वद्रष्टरि ४तत्त्वज्ञे त्रि० ।

एकदृष्टि स्त्री एका अभिन्ना अनन्यविषयत्वात् दृष्टिः । अन-न्यविषयदर्शने । "सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन्" पञ्चत० । बहु० । २तथादृष्टियुक्ते ३काणे च त्रि०काणत्वस्य चक्षुःशून्यक-गोलकत्वमन्धत्वं चक्षुरिन्द्रियशून्यत्वमिति भेदः । ४काके पु०

एकदेव पु० कर्म्म० । मुख्यदेवे परमेश्वरे "एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः इति" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् "स हि पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात०उक्तेः यो "ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति" श्रुतेश्च ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

एकदेवत त्रि० एका देवतास्य । एकदेवताके १अग्निहोत्रादौ । "एकदेवतेषूभयम्" कात्या०२२,८,४। "यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथाऽग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयं तद्देवत्यञ्चेति" कर्कः । एकदेवतोऽप्यत्र कर्मधा० । एकस्यां देवतायां स्त्री ।

एकदेवत्य त्रि० एका श्रेष्ठादेवतात्ता मर्हति यत् । १श्रेष्ठदेवता-के । "तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रश्रेष्ठादेवा इत्येतद्वै देवास्तर्ह्येकदेवत्या अभवन्" शत०ब्रा० १,६,३,२२ । २एकदेवताके च । "सोमादिषु उभयमेकदेवत्यं भवति" कात्या० संग्रहव्याख्या । एकदैवत्योऽप्यत्र त्रि० ।

एकदेश पु० कर्म्म० । १अवयवे, प्रतीके । अवयवश्च समु-दायस्यांशरूपः स च वास्तवो बुद्धिकल्पितश्च सावयवानां घटादीनामंशविशेषः ग्रीवामूलादिः वास्तवः, कालवियदा-दीनां निरवयवानां तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाह्णः पूर्वरात्र इत्यादि । तथा गुणविशेषाणामपि शब्दादीनां बुद्धिक-ल्पितस्तथा "एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति" व्या०परिभाषा "एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः" मनुः मन्त्र-समूहात्मकवेदस्य शौङ्गमेव तथात्वम् । "सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः" सा०द० । विद्याविशेषरूपक-

शानां तथात्वम्। "उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या" भा० अनु० २६ अ०। अत्रापि तथा। "तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः" माघः "शामित्रं कदेशमाहवनीये प्रास्यति" कात्या० २, ६, १४। एकदेशशब्दस्य पूर्वापरमध्योत्तरादिशब्दैः तेन सहैकदेशिना षष्ठीसमासापवादकः एकदेशिसमासः। "पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" पा० "सर्वोऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते" सि० कौ०। "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्" किरा०। एवं मध्यरात्र इत्यादि। एकाधिकरणे इत्युक्तेः पूर्वश्छात्राणामित्यादौ न। तत्रार्द्धशब्दस्यैकदेशवाचकत्वेऽपि समांशवाचिन एव एकदेशिसमा० अर्द्धं पिप्पल्या इति वाक्ये अर्द्धपिप्पलीत्यादि। असमांशवाचित्वे तु षष्ठीसमासः "क्रोशार्द्धं स्तिमितजवेन गत्वा" रघुः। द्रव्यैक्य एव तेन पिप्पलीनामर्द्धमित्यादौ न किन्तु ईत०। एकदेशोऽस्त्यस्य इनि। एकदेशिन् उक्तांशयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अमुमेव शब्दमाश्रित्य प्रवृत्तसमासस्य एकदेशिसमाससंज्ञा तत्र प्रमाणम्। "पूर्वापरेत्यादि" पा० सू०।

एकदेशविभावितन्याय पु० एकदेशोविभावितः प्रमाणादिना संसाध्याङ्गीकारितो येन तमधिकृत्य न्यायो न्यायसाध्यस्तर्कविशेषः। ऋणादानादिव्यवहारे सुवर्णादिबहुद्रव्याभियोगे प्रतिवादिनाऽपह्नवे वादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणैः साधने एकदेशे तयोः सत्यमिथ्यात्वावधारणमूलके सर्वधनदापनानुकूले तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने क्वचित् पूर्वं निवेदितसर्वधनदापनं क्वचिन्नेति विषयविशेषव्यवस्थापनम् मिता० यथा। "निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः। दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं, न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः" या०। नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निह्नुते अपजानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्मृतम् इति निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेण। एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वसम्भवात्। अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात्। एवं तर्कापरनामसम्भावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनतः सर्वं दापनीयम् नृपेण इति निर्णयः। एवञ्च तर्कवाक्यानुसरणेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहार-दर्शनान्न दोषः तथा च गौतमः "न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपेयस्तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेत्" इत्युक्त्वा "तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ" इत्युपसंहरति। नचैकदेशविभावितोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात्। यत्तु कात्यायनेनोक्तम्। "अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्धनी। साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनमिति" तत् पुत्रादिदेयपित्राद्यृणविषयम्। तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन् निह्नववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादीति "निह्नुते लिखितं नैकमिति शास्त्रं तत्र न प्रवर्त्तते। निह्नववाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च" "अनेकार्थाभियोगेऽपीति" कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्त्तते। ननु "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्। ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यतीति" वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे विभाविते अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम्। तथा सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशासिद्धिः कुतस्त्यात्? उच्यते लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने च कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थस्तत्रापि निश्चितञ्च सिध्यतीति वचनात्पूर्ववत् संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव "छलं निरस्येति" नियमात्। साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च। "साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्। स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत्साध्यं परिकीर्त्तितम्"।

अमुमेवार्थमवलम्ब्य एकदेशविभावितन्यायः प्रवर्त्तते इत्येकदेशविभावितन्यायस्य तादृशार्थकत्वम् इति बोध्यम्।

एकदेह पु० एकः श्रेष्ठो देहोऽस्य। १बुधग्रहे त्रिका०। तस्य ग्रहेषु अतिसुन्दरत्वात् तथात्वम्। एकस्तुल्यो देहो यत्र एकस्मात् देहो यत्र वा। २वंशक्रमे गोत्रे तत्र सर्वेषां तुल्यदेहत्वादेकस्मादुत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम्। "बहूनि विप्र! गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्। एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" हरिवं० ४६। ३समानदेहाकारे सावयवे च एकमेकतां गतं देहमस्य। ४दम्पत्योः तयोर्विवाहेन एकदेहतोत्पादनात्तथात्वम् "अस्थिभिर-

स्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति" श्रुतेः। "आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः। शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा। यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति। जीवत्यर्द्धशरीरे तु कथमन्योधनं हरेत्" वृह०स्मृतेश्च तयोरेकदेहत्वम्। तत्र पुंसि पुं०, स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽप्यत्र। स्त्रियां ङीष् इति भेदः। कर्म्म०। ५एकस्मिन् देहे न०।

एकद्यू पु० एकेन परात्मना दीव्यति दिव--क्विप् ऊठ् श्त०। आत्मारामे ऋषौ सहि आत्मनैव रमत इति प्रसिद्धम्। "अमन्दीदेकद्यूर्देवाउत याश्च देवीः" ऋ०८,८०,१०, "एकद्यूः ऋषिः" भा०।

एकधन न० एकमेव धनम्। १एकमात्रधने "हतानां धावतामेकधनमुपाह्नितम्" शत०ब्रा०११,४,१,१, "एकमेकमसमयुग्मं धनं धीयमानमुदकं यत्र। २अयुग्मसंख्याके उदकाधारे कलसे "अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति "त्रयो वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा,सप्त वा नव वा, नव वैकादश वा, एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमर्हांमिथुनं प्रजननम्। अथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्यदेषां सधनं तस्मादेकधना नाम" शत०ब्रा०३,९,२,४, "प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्यः" कात्या० ६, ३,२२, "उत्तरस्यैवानसोऽध्यात् प्रत्यक् अधोभूमौ एकधनानयुग्मसंख्यान्निदधाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव व्याचष्टे उदहरणानिति उदकं ह्रियते एभिरित्युदहरणाः कलसास्तान् त्र्यादिपञ्चदशपर्यन्तायुग्मसंख्यान् विषमसंख्यान्। तत्राग्निष्टोमे त्रयः पञ्चम वा, अत्यग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उकथ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिनि सप्त नव वा, वाजपेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश त्रयोदश वा आप्तोर्यामे त्रयोदश पञ्चदश वेति" कर्कः "अत्र कलशपरत्वात् पुंस्त्वम् अपां विशेषणत्वे स्त्रीत्वम् "आवर्त्ततीरधनु द्विधारा इत्याद्यास्वेकधनासु" आश्व० श्रौ० ५,१,६। "द्विविधा आपः वसतीवर्य एकधनाश्च तत्र पूर्वेद्युरेव वसतीवर्यो गृहीता एकधना इदानीं गृह्यन्ते। ता गृहीता ग्रहणदेशादेव यजनदेशं प्रति यथा वर्त्तन्ते तद्देयमनुक्रमया" नारा० वृ०। अपाञ्चाधारं विना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रागुक्तवाक्याच्च पुनरयुग्मकलसैराहरणं कर्त्तव्यमिति बोध्यम्। वस्तुतः एकधनशब्देन अयुग्मसंख्याककलसा एवोच्यन्ते। स आधारत्वेनास्त्यस्य अच्। ३तत्स्थे जलादौ त्रि०इत्येव न्याय्यम् "तावन्त्येकधनानाम्" कात्या०९,३,२२,सू० "एकधनानामेकधनस्थानामपामिति" कर्केण तथा व्याख्यानात् "एकधनांस्त्रीनुन्नयन्ति"कात्या० ३,१०, "एकधनान् उन्नयन्ति उदकेन पूरयित्वा उत्क्षिपन्ति जलमध्यादूर्द्ध्वं निनयन्ति निष्काशयन्ति" कर्कः एकं मुख्यं धनम् कर्म०। ४मुख्ये धने न० "सोमसाम्यायनामिन्द्रायैकधनविदे" यजु०५,७, "एकं धनं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित्। यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भाः एकधना एकं धनं सोमरूपं यत्रेति वेत्ति जानातीति" वेददी० "एकधनस्तात्रक् कलसः अस्त्यस्य इनि। एकधनिन् तादृशैकधनयुक्ते त्रि०"प्रत्नि रुद्रानयैकधनिनः" शत०ब्रा०३,६,२,१७, "एकं समानं साधारणं धनं यस्य। ५अविभक्ते ६संसृष्टिनि च त्रि०। अविभक्तधनानां संसृष्टधनानाञ्च साधारणधनस्यात् तथात्वम्। ७एकमात्रधनयुक्ते त्रि०।

एकधर्म्मन् त्रि० एकस्तुल्योधर्म्मो यस्य अनिच् स०। तुल्यधर्मयुक्ते स्त्रियां वा डाप्। एकोधर्म्मोऽस्त्यस्य इनिरप्यत्र साधुः। "सर्वेषामेकधर्म्मिणाम्" स्मृतिः। अत्र स्त्रियां ङीप्

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म्म०अ समा०। १एकभारे। तद्वहतीत्यर्थेऽण् तस्य लुक्। एकधुर-एकभारवाहके २गवादौ त्रि०। अस्त्यर्थे अच्। ३एकधुरायुक्ते त्रि०। एकधुरं वहति ख। एकधुरीण एकधुरवाहके त्रि०।

एकधुरावह त्रि० एकधुरां वहतीति वह-अच् ६त०। एकभारवाहके गवादौ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत्र। एकतारात्मके नक्षत्रभेदे आर्द्रा चित्रा स्वातिश्च एकतारात्मकं नक्षत्रं तच्च अश्लेषाशब्दे ४६७पृ०दर्शितम्। शत०ब्रा०भाष्ये तु पुष्यस्यैकतारात्मकत्वमुक्तं तदनुसारेण सरलायामस्माभिस्तथोक्तं किन्तु तन्मूलं ज्योतिषवचनं मृग्यम्। वस्तुतोऽत्र एकशब्दस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च त्रितारात्मकत्वेन तथात्वाभिप्रायेण पुष्यस्योक्तिः "अयुग्मं हि पितॄणामेकनक्षत्रे एकनक्षत्रं हि पितॄणाममावास्यायाम् अमावास्या वा एकनक्षत्रमेको हि यद्वेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संवसन्ति तेनो तं काममाप्नोति या सर्वेषु नक्षत्रेषु" शत० ब्रा० १०,१३,८,१,२। 'एकनक्षत्रे कात्या० २१, ३,२। एकं नक्षत्रं हि पितॄणामिति" एकनक्षत्रं च यत्रैका तारा चित्रा स्वाति रेवत्यादि यथा"

कर्कः। अत्र रेवत्या द्वात्रिंशत्तारकात्मकत्वम् अश्लेषाशब्दे उक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेवत्यादिशब्देन बहु॰ अश्विन्यादि बोध्यम् तस्याश्च त्रितारत्वेनायुग्मपरत्वम्। अमावास्या वा एकनक्षत्रमित्युक्तेः २अमावास्यायाञ्च। तत्र च रविचन्द्रयोरेकनक्षत्रस्थितत्वात् एकनक्षत्रतुल्यफलदातृत्वाद्वा तथात्वम् कर्म०। ३एकस्मिन् नक्षत्रे

एकनट पु॰ एको मुख्यो नटः। नाट्यप्रवर्त्तके मुख्यनटे त्रिका॰

एकपक्ष पु॰ एकः पक्षो यस्य। १सहाये कर्म॰। एकत्र २पक्षे पु॰

एकपत्नी स्त्री एकः समानः अनन्यो वा पतिर्यस्याः नान्तादेशः नान्तत्वात् ङीप् १सपत्न्याम् "सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः" मनुः २पतिव्रतायाञ्च। "यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्" मनुः "तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्" मेघ॰। "कामेकपत्नीं व्रतदुःखशीलाम्" कुमा॰। एकः पतिरीशो यस्य वा कप्। एकपतिक एकस्वामिके त्रि॰ स्त्रियां टाप्। "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इत्यधिकारात् भर्त्रर्थकस्यैव नादेशङीपौ नेतरस्य।

एकपत्रिका स्त्री एकं गन्धयुक्ततया श्रेष्ठं पत्रं यस्याः कप् टापि अत इत्त्वम्। गन्धपत्राख्ये राजनि॰।

एकपद न॰ एकं पदं पदोच्चारणयोग्यकालो यत्र। एकपदोच्चारणयोग्यकाले १तत्काले। कर्म॰। एकस्मिन् २स्थाने ३सुप्तिङन्तरूपे पदे च "निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" माघः। "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" पा॰ एकपदे अन्यस्वरस्य उदात्तेन निघातविधानात्तेन सादृश्यमिहोक्तमिति बोध्यम् "कथमेकपदे निरागसम्" रघुः। एकं पदं चरणो यस्य। ४एकचरणमनुष्ये ५तद्युक्ते देशभेदे पु॰ स च देशः बृहत्सं॰ कूर्म्मविभागे प्राच्यामुक्तः। अथ पूर्वस्यामञ्जन इत्याद्युपक्रम्य "एकपदतामलिप्तककोशलकावर्द्धमानाश्चेति" एकं पदं कोष्ठं पूजास्थानं यस्य। वास्तुमण्डले एककोष्ठपूज्ये ६देवभेदे पु॰ "भृगुश्चैकपदो ज्ञेयः" वास्तु॰ त॰ देवीपु॰। एकं पदं कोष्ठरूपं स्थानम्। कर्म॰। वास्तुमण्डलस्थे ७एककोष्ठात्मकस्थाने न॰ "इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावेकैकपदसंस्थिता" तत्रैव। तत्कोष्ठविन्यासनादिप्रकारो वास्तुशब्दे वक्ष्यते। एकं पदं चरणोऽस्य। ८मृगभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कर्णैकपदाश्वास्यैर्निजुष्ट एकचक्रिभिः" भाग॰ ४, ६, १५। एकं सुबन्तं पदं वाचकं यस्य। ९एकपदवाच्ये त्रि॰ "किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः। किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम्"। यक्षप्रश्ने "दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः। सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम्" भा॰ व॰ ३१२ अ॰। युधिष्ठिरेणैकपदबोध्यदाक्ष्याद्युत्तरे उक्तम् एकं पदं पदविन्यासविशेषो यत्र। १०रतिबन्धभेदे पु॰ "पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम्। कामी कृत्वा रमेत् कामां बन्धस्त्वेकपदः स्मृतः" रत्नमालोक्तेः।

एकपदि अव्य॰ एकः पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे। द्विदण्ड्यादि॰ इच् समा॰ भत्वात् पद्भावश्च। पादसाधने प्रहरणे।

एकपदी स्त्री एकं गन्तुः समानं पदं तच्चिह्नमत्र गौ॰ ङीष्। पथि अमरः। तत्र हि गन्तुः पदसमानचिह्नं दृश्यत इति तस्य तथात्वम्। एकः पादो यस्याः संख्यापूर्वकत्वात् पाद्भावः कुम्भपद्या॰ ङीप् पद्भावश्च। २एकचरणयुक्तायां स्त्रियाम् ३एकवृत्तचतुर्थांशयुक्तायामृचि च "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी" श्रुतिः। "एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीम्" यजु॰ ८, ३१।

एकपरि अव्य॰ एकेन विपरीतं वृत्तम् "अक्षशलाकासंख्याः परिणा" पा॰ अव्ययी॰। एकेन विपरीततया पतनेन पराजये द्यूते व्यवहारे चायं प्रयोगः। यस्य यथा पातने जयो भवति तस्य एकस्यान्यथाचारेः पातने एवं प्रयोजनः एवं व्यवहारेऽपि।

एकपर्णा स्त्री एकं पर्णं तपःसाधनतया आहारो यस्याः। शैलराजस्य मेनायामुत्पन्ने हिमवत्त्रयमध्ये १दुहितृभेदे। "तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट्। अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम्" इत्युपक्रम्य। "आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत्" हरि॰ १८ अ॰। स्वार्थे कन् बहु॰ कप् वा अत इत्त्वम् अपर्णिकाप्यत्र। "अप्यपर्णा निराहारा एकाशा एकपर्णिका" देवीपु॰ ४५ अ॰। अस्य पूर्वोक्तवाक्यैकवाक्यतया हिमवत्कन्याभेदपरत्वम् न तु दुर्गापरत्वमिति बोध्यम्। एकमात्रं पर्णमस्य। एकपत्रावशेषे वृक्षादौ त्रि॰

एकपर्व्वतक पु॰ पर्वतभेदे "कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु (कृष्णभीमार्ज्जुनाः) मध्येन कुरुजाङ्गलम्। रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च। गण्डकीञ्च महाशोणं सदानीरां तथैव च। एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते। उत्तीर्य्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोशलाम्" भा॰ स॰ २१ अ॰।

एकपलाश पु॰ एकः पलाशो यस्य। एकपत्रमात्रवृक्षे तत्र भवः तस्येदं वा गहा॰ छ। एकपलाशीय तत्रभवे तदीये च त्रि॰

एकपाटला स्त्री एकं पाटलं पुष्पं तपःसाधनतया आहारो

यस्याः। ह्रिमवतोमेनायामुत्पन्नदुहितृत्रयमध्ये दुहितृभेदे एकपर्णागब्दे मूलं दृश्यं तत्रैवं तन्नामनिरुक्तिर्यथा। "पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला"।

एकपातिन् त्रि० एकः सन् पतति पत–णिनि "सहसुपेति" स०। एकाकितया १पतनशीले अतिरात्रयागस्थे २ग्रहविशेषे न० "एकपातीनि त्वह्नानान्यतिरात्राः" आश्व०श्रौ०११,६,२२। "चतुर्विंशाभिजिद्विषुवन्महाव्रतादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि भवन्ति" नारा०। ३ऋग्भेदे स्त्री ङीप्। "धाय्याश्चैकपातिनीः" आश्व०श्रौ० ५,१९,११। "अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः"६,५,६।

एकपाद् त्रि० एकः पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा०। १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" विष्णुसं०। "एकः पादोऽस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानीति" श्रुतेः "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" गीतोक्तेश्च" भा०। परमेश्वराभिन्नत्वेन एकपादयुक्तत्वेन वा २शिवे च। स च रुद्रभेदः। "अजैकपादहिर्बुध्नोविरूपाक्षश्च रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्राएकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" विष्णुध० अन्यनामानोऽपि रुद्राः सन्ति तुल्यदानादौत्येत एव पूज्याः। अजेतिनामान्तरं तेन एकादशसंख्यापूर्त्तिः अतएव विष्णुध० "अजनामा महारुद्रः" इत्यादिना तद्ध्यानमुक्तम् "एकपादभिधो विप्र! त्वेडाद्र: स्वादहन् शरम्। चक्रं डमरुकं शूलं मुद्गरं तदधोगरम्। अक्षं सूत्रं मेखलावान् खट्वाङ्गञ्चापि मस्तके। धनुर्घण्टां कपालञ्च कौमुदीं तर्ज्जनीघटम्। परशुं चक्रमाधत्ते क्रमाद्वामाष्टके करे। अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यज्वनः सदा"इति तत्रैव एकपदोध्यानान्तरमुक्तम्। ३एकपादयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीपि पद्भावः एकपदीति भेदः एकपदीशब्दे उदा०।

एकपाद पु० कर्म०। १एकमात्रचरणे "व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थितः" भा०अनु ०८३अ०। "उत्तिष्ठदेकपादेन ददृशे विबुधर्षभान्" भाग० ४,१,१९. "एकःपादोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् नान्त्यलोपः। एकपादयुक्ते २परमेश्वरे। "पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युक्तेः ब्रह्म सर्वभूतरूपैकपादत्वात् तथात्वम् "तत्र विश्वेऽज एकपादः" अथ० १३,१,६,२. एकचरणयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप् टाप् वा। "इरावीं तरवीं विषावाचीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्। त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा०व०२७९अ० "एकपादांश्च पुरुषान् केरलान् वनवासिनः" भा० स० ३०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये" "एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान्" ५०अ०। ४असुरभेदे "एकपादमहोदरौ" भा०आ० असुरगणनायाम्। एकपादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्य अच्। ५एकपादमात्रावलम्बके। "पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम्। निरीक्षेत निराहार ऊर्द्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः" भा०आ०१२५अ०

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्याः ठन्। एकपादावलम्बनेन खगानां स्थितिभेदे "अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकाम् तदा निदद्राबुपपल्वलं खगः" नैष०।

एकपिङ्ग पु० एकं पिङ्गं नेत्रमस्य। कुबेरे। तस्य क्रूरदृष्ट्या पार्वतीदर्शने वामनेत्रस्य स्फुटने शिवराकोपेन प्रसन्नायास्तस्या वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

"प्रसार्य्य नयने पूर्व्वसुमामेव व्यलोकयत्। शम्भोः समीपेका योषिदेषा सर्वाङ्गसुन्दरी। अनया किं तपस्तप्तं? ममापि तपसोऽधिकम्। अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यञ्चोरहो भृशम्। क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन्। तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात्। अथ देव्यब्रवीद्देवं किमसौ दुष्टतापसः। असकृद्वीक्ष्य मां वक्ति व्यकुर्व्वन्मे तपःप्रभाम्। असकृद्दक्षिणेनाक्ष्णा पुनर्मामेष पश्यति। असूयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः। इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः। उमे! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा। सं पश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन्। इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत्। वरं ददामि ते वत्स! तपसाऽनेन तोषितः। निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः। यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत!। पतिः-पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदोभव। मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके। अलकां निकषा मित्र! तव प्रीतिविवर्द्धयन्। आगच्छ पादयोरस्याः पतते जननी त्वियम्। इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवां शिवाम्। प्रसादं कुरु देवेशि! तपस्विन्यङ्गजे तव। देव्युवाच। वत्स! ते निर्म्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा। भवैकपिङ्गोनेत्रेण वामेन स्फुटितेन च। देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराःसन्तु तथैव ते। कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत!"एकपि-

कृतोऽप्यत्र । एकपिङ्गलवर्णनेनयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् ।

एकपिण्ड त्रि० एकः समानः पिण्डः देहः श्राद्धदेयपिण्डो वा यस्य । १सपिण्डे तस्य एकदेहारब्धदेहकत्वात् दौहित्रभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वाद्वा तथात्वम् । "त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमोनोपपद्यते" इति मनूक्तेः । "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इत्युक्तेः "जीवति यत्पिण्डदाता स स्मृतः सन् तत्पिण्डभोक्तेत्युक्तेश्च सप्तानामेव सपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

एकपुरुष पु० एकः श्रेष्ठः पुरुषः । १पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं गीतायाम् "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" तस्य च पुरुषत्वमन्तर्यामितया सर्व्वदेहे पुरि वासात् । "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" श्रुतौ वृक्षरूपदेहे वासोक्तेश्च पुरुषत्वम् । २प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यस्मिन् । ३एकपुरुषान्विते त्रि० । "तदेकपुरुषं राष्ट्रं विलम्बाद्दृष्टनिर्गमम्" भाग० ६, ५, ७, "एकः पुरुषोभोक्ता यत्र । ४एकपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्रायं भेदः प्रपितामहादीनां त्रयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यथाह दा० त० व्यासः "पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयो ह्येकपुरुषः" । "युगपद्भोगे वर्षशतेऽपि न त्रैपुरुषिकः प्रपितामहस्य तत्र स्वातन्त्र्यात् तस्यैव भोगस्तेन तत्रैकपुरुषो भोगः" दाय० त० रघु०

एकपुष्कल(र) पु० एकं पुष्करं मुखं यस्य रस्य वा लः । काहले वाद्यभेदे । "अथ प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्क(रा)लाः" भा० उ० ८३ अ० "एकपुष्कराः काहलाः" नीलकण्ठः

एकपुष्पा स्त्री एकं पुष्पं यस्याः । वृक्षभेदे यत्रैकमात्रं पुष्पं जायते तस्मिन् जातित्वेऽपि अजा० टाप् ।

एकप्रस्थ पु० कर्म० । १एकस्मिन् प्रस्थे धान्यमानभेदे मावादि० आद्युदात्तोऽयम् । एकः प्रस्थोऽस्य । २एकप्रस्थयुक्ते पर्वते पु०

एकफला(ली) स्त्री एकं फलमस्याः मुग्धबोधमते टाप् । पा० मते ङीप् । एकमात्रफलके ओषधिभेदे

एकभक्त न० एकं भक्तं भोजनं यत्र । स्मृत्युक्ते व्रतभेदे तत्स्वरूपकालादिनिरूपणं कालमाधवीये यथा "अथैकभक्तनिर्णयः । ब्रह्मपुराणे वैश्वानरव्रते पठ्यते "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः" इति । तत्रादावेकभक्तव्रतं त्रिविधम् स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधिरूपं चेति । तेष्विदानीमुदाहृतं स्वतन्त्रम् । तत्रेदं चिन्त्यते । किमुपवासवत् तिथिरस्मिन् ग्रहीतव्या ? उत प्रकारान्तरेणेति ? । उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् "दैवं पित्र्यं तथा कार्य्यम्" इति वचनेन उपवासैकभक्तादिव्रतस्वरूपस्य विवक्षितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्त्या तन्निर्णय इति शङ्कनीयम् । तत्कालस्य व्याप्त्यनिर्णीतत्वात् । किञ्च तन्निर्णये कर्मकालव्याप्तिवचनस्य पित्र्यविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मादुपवासवन्निर्णय इति प्राप्ते ब्रूमः । कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः । कर्मकालस्तत्कर्मस्वरूपं चेत्युभयं स्कान्दपुराणे दर्शितम् । "दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत् स्याद्दिवैव हीति" । देवलोऽपि "दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तु तत् प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति" । अत्र च दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्त्तपरिमितो मुख्यः कालः पञ्चधा विभागे मध्याह्नस्यापरभाग एकभक्तस्य कालः दिनार्द्धेऽतीते सति समनन्तरत्वात् । अस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टो गौणः कालः दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् एवं स्थिते सति मुख्यकालव्यापिनी तिथिर्ग्रहीतव्या अतएव पद्मपुराणम् । "मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिरिति" । बौधायनोऽपि "उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति" न चात्रोपवासन्यायो युक्तः तत्र पूर्वविद्धायामेव विशेषशास्त्रपर्यवसानात् । द्विविधं हि विशेषशास्त्रं तिथिप्रयुक्तमेकं कर्मप्रयुक्तमपरम् । तत्र "पौर्वाह्णिकास्तु तिथयो दैवे" इत्यनेन कर्मविषयेण सामान्यशास्त्रेणोत्तरविद्धायां प्राप्तायाम् "उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः" इत्यनेन कर्मविषयेण विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्धतिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदाहृते "पूर्वाह्णिकास्तु तिथय" इति तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् सामान्यशास्त्रम् "प्रतिपत् सम्मुखी कार्य्येति" तिथिविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वाद्विशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्धायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र तु मध्याह्नव्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अतस्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते । ननु प्रतिपत्सम्मुखी कार्य्येत्यनेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णय इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः । ननु मध्याह्नव्याप्तिवचनमपि तिथ्यन्तरैकभक्तविषयत्वेनोप-

पादयितुं शक्यम् अतः कर्मविशेषशास्त्रतिथिविशेषशास्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नश्छिन्नं मध्याह्नव्यापित्वस्य मुख्यत्वयोः पूर्वविद्धायामापादयितुं शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदा तूत्तरविद्धायामेव मध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् । बाढम् । तथापि तिथिविषयविशेषशास्त्रात् कर्मविषयविशेषशास्त्रं प्रबलं मध्याह्नविशेषणत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात् । तस्मादेवं विधैर्विषयैः कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यम् । अत्र निर्णेतव्योविषयोभिद्यते । पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र तदव्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वम् । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात्पूर्वविद्धैव । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । षष्ठे तु यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकालव्याप्तेश्च पूर्वेद्युर्ग्राह्या । यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या ! नन्वस्त्वेवं स्वतन्त्रैकभक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम् ? । तत्र कानुपपत्तिः ? इति चेत् । "पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी तिथि"। "मध्याह्ने पूजयेन्नृपेत्यादि"शास्त्रैरङ्गिनः पूजादेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ मुख्यकालासम्भवः । मा भूदीदृशविषये मुख्यःकालः । प्रधानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात् । यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते तदा किमु वक्तव्यम् अन्याङ्गे । यत्तूपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तं तदुपवासतिथौ कार्य्यं तस्य गौणेऽभ्यनुज्ञातत्वात् । अतएव सुमन्तुः "तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथेति"नच तादृशमेव नास्तीति शङ्कनीयम् । उपवासव्रतं प्रक्रम्य रोगादिना तदशक्तौ गुर्वनुज्ञयातस्यैकभक्तस्य सम्भावितत्वात् । "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलम्पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति" शास्त्रात्" । "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च" या० "एकस्मिन् नान्यस्मिन् भक्तः । २नितान्तभक्ते ३अन्यस्मिन्नभक्ते च त्रि० "प्रोष्यास्य चैकभक्तास्तु" मनुः । एकभक्तास्तु अन्यानासक्तास्तास्तु ।

एकभक्ति स्त्री एका अनन्यविषया भक्तिः । १नितान्तभक्तौ २अनन्यभक्तौ एकस्मिन् अनन्यस्मिन् भक्तिरस्य । ३नितान्तभक्ते त्रि० "एकभक्तिर्विशिष्यते" गीता ।

एकभङ्गीनय पु० एका भङ्गी रीतिस्तस्य तामधिकृत्य नयः । एकरूपाणां बहूनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि तथा प्रवृत्तिरित्येवं ज्ञापके न्यायभेदे "सर्वेषामेकरूपाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्कुर्य्यादेकरूपाहि ते स्मृताः" इत्युक्तेस्तथात्वम् ।

एकभार्य्या स्त्री एकस्यैव भार्य्या । १अनन्यपतिकायां साध्व्यां स्त्रियां "तामेकभार्य्यां परिवादभीरोः" रघुः । "एकभार्य्याम् साध्वीम्" मल्लि० । एका भार्य्या यस्य । २अन्यस्त्रीरहिते पु० । एकेन भार्य्यः । ३एकभर्त्तव्ये त्रि० ।

एकभाव पु० एको भावः । अनन्यविषये १रागे २एकस्वभावे ३एकाशये "स्त्रीणांशत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः । यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः" इति पञ्चत० । एकस्य भावः ष्यञ् । ४अभिन्नत्वे अभेदे "स्वतेजसा सत्त्वगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा" भाग० ४, २१, १६, एकोभावोयस्य । ५तुल्यभावके त्रि० "या वै यूयं सोहृमद्यैकभावः" भा० अनु० ७६अ० ।

एकभूत त्रि० अनेक एको भूतः च्व्यर्थे अच्या० त० स० । १एकीभूते । एकस्मिन् भूतः । २एकासक्ते च "नियतेनेकभूतेन मनसा यदर्शनम्" भा०शा० ४२अ० ।

एकभूम पु० एका भूमिर्यत्र ब स मा० इष्व० । एकभूमिरस्त्यस्य अर्श० अच् पा० । (एकतला) प्रासादभेदे एवं द्विभूमादयोऽपि (दोताला) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे ।

एकमति स्त्री एका मतिः । एकस्यां मतौ "तथा मनुर्वोभगवान् पितामहोयमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः" ४, १, २४, एका मतिर्यस्य । २एकविषयमतियुक्ते "नरैकमतिभिर्भूत्वा यच्चोक्तं शास्त्रमुत्तमम्" भा० शा० २३७अ० । मतेरेकत्वञ्च एकरूपविषयावलम्बनं विरोधिविषयानवलम्बनञ्च । तस्य भावः ष्यञ् । ऐकमत्य एकविषयज्ञाने विसंवादिज्ञानाभावे च "ऐकमत्यं महाधियाम्" पुरा० ।

एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत्र । १एकप्रधाने द्यूतादौ "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । एकं मुखं द्वारं यत्र । २एकद्वारे मण्डपभेदे । "मण्डपं कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम्" पुरा० अत्राचलादौ एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्र तु चतुर्मुखमिति भेदः ।

एकं मुखमिवोद्वत्ताकारविशेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोऽन्नतांश-विशिष्टे रुद्राक्षफलभेदे । तत्फलस्य एकादिबदनयुक्तता शास्त्रे उक्ता । तन्माहात्म्यन्तु "रुद्राक्षश्चैकवक्त्रः प्रोक्तं सुखं मुक्तिन्तु निश्चगम्" तन्त्रसा० स्कन्दमहेश्वरे उक्तम् । रुद्राक्षशब्दे विवृतिः । एकवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

एकमूला स्त्री एकं मूलमस्त्यस्य अच् । एकं मूलमस्याः बहु० तु जातौ ङीप् स्यात् । (शालपान) १शालपर्ण्याम् अतस्याञ्च वैद्यकम् । २एकमूलयुक्ते त्रि० ।

एकयष्टिका स्त्री एका यष्टिरिवावली यस्याः ब०कप् । (एकनर) एकावली हारभेदे ।

एकयोनि त्रि०एका समा योनिर्जातिरस्य ।१समानजातौ "एत-द्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु" मनुः "समानजा-तिषु" कुल्लू० कर्म० । २एकस्मिन्नुत्पत्तिस्थाने स्त्री एका योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। ३समानोत्पत्तिस्थानके त्रि०।

एकरज पु० एकं श्रेष्ठतया रज्यते केशोऽनेन रन्ज-घञर्थे करणे क । भृङ्गराजे जटा० । स च केशरञ्जनद्रव्यम् ।

एकरस त्रि० एकोऽनन्यविषयकोरसः रागः अभिप्रायः एको-ऽभिन्नः स्वभावो वाऽस्य । १एकरागे २एकाभिप्राये ३स्व-भिन्नस्वभावे च "अस्थूलमनणु ह्रस्वमदीर्घममनन्तमनपरम-वाह्यं प्रज्ञानघनमेकरसम्" इति श्रुतिः "चिदेकरसवस्तुनि वेदा० । एकोरसोयत्र । ४एकरागविषये त्रि० "तपस्येक रसे रतम्" रामा० । एकोरसोऽवयर्त्त्वेन यत्र । प्राधा-न्येन एकरसयुक्ते ५नाटके न० । "एकएव भवेदङ्गी शृ-ङ्गारो वीर एव वा । अङ्गान्यन्ये रसास्तत्र" इति सा०द० उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारवीररसान्यतरवत्त्वेन वर्णनीयत्वात्तथात्वम् ।

एकराज् पु०एको राजते क्विप् । १सार्वभौमे "हिरण्यकशि-पूराजन्नजेयमजरामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं व्यधित्सत" भाग०७,३,१, "तस्मिन् महेन्द्रभवने महा-बलो महासुरोनिर्जितलोकएकराट्" भाग०७४, ११, "यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट्" भाग० १,१८,६, "एकएव राजते राज-क्विप् । २पर-मेश्वरे तस्यैव भासा सर्वस्य भासनात् तस्य तथात्वम् । तथा हि "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" श्रुत्या "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखि-लम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" गीतोक्तेः "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रिकं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वयम्" इत्युक्तेश्च तस्य सर्वेषां भानप्रयोजकत्वात् "एष स्वयंज्योतिरिति श्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् स्वप्रकाशे अन्यानपे-क्षणाच्च तथात्वम् ।

"स वा एष द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट्" भाग०३,५,२०,

एकराज पु०एको राजा टच्स०। एकस्मिन् श्रेष्ठे च राजनि

एकरात्र न०एका रात्रिः-नि०अच् संख्यापूर्वकतया रात्रा-न्तत्वेऽपि न पुंस्त्वम् । एकाहोरात्रे । "एकरात्रं तु नियमन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः" "यत् करोत्येकरात्रेण वृष-लीसेवनात् द्विजः" । "एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतः" मनुः । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । "कललं त्वेक-रात्रेण" भाग०३,३१,२ । एकरात्रभोजने पर्य्याप्तम् ठञ् । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्य्याप्ते त्रि० "आददीतामभैगाश्चादकृत्ताबेकरात्रिकम्" मनुः ।

एकराशि पु० कर्म०। १एकस्मिन् मेषादौ राशौ । "एकराशि-गतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदा" ज्यो०। २एकस्मिन् धान्यादेः स्तूपे च । "एकराशिं पञ्चधा कुरुते" सि०कौ० ।

एकरिक्थिन् त्रि० एकस्य पितुः रिक्थमस्त्यस्य इनि । एकपित्रंशहरे ।"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ" मनुः । एकं समानं रिक्थमस्त्यस्य इनि ।२अवि-भक्ते ३संसृष्टे च । स्त्रियां ङीप् ।

एकरूप त्रि० एकं समानं रूपमस्य । १तुल्यरूपे "सर्वेषामेक-रूपाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेव-रूपाहि ते स्मृताः" स्मृतिः । कर्मधा०। २एकस्मिन् रूपे । "पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण सां०का० । एक-रूपस्य भावः ष्यञ् । ऐकरूप्य तुल्यरूपे न० । त्वएक-रूपत्व न० तल्, एकरूपता स्त्री तत्रार्थे ।

एकरूप्य त्रि० एकस्मात् एकस्या वा आगतः रूप्यप् । १एकत आगते । कर्म०। २केवलरजते न० बहु०। ३तद्वति त्रि० ।

एकर्च पु०न० एका ऋक् क समा० अर्द्धर्चादि । १एकस्यामृचि एका ऋक् यत्र । २एकर्चयुक्ते सूक्ते न०। "चतुरुत्तराण्ये-कर्चानि" शत०ब्रा०१०,१,२,६, ३एकर्चस्तुत्ये देवभेदे "त्र्-चेभ्यः स्वाहा एकर्चेभ्यः स्वाहा" यजु० १६,२३,२०,

एकल त्रि० इण-विट् एगता कला यस्य । १असहाये एककमवलायते इलनाते आयते ला-घञर्थे क "एक भूमिति" स०। २असहाये एकके "अथ आर्द्रं उदेन्न नैवेदेता नास्मेतैकल एव भक्ष्ये स्याता" छा०उ० "एकलोऽ-द्वितीयोऽनयस्तो वा" भा० "जायेत चैकलः प्राणीप्रणीयेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुङ्क्तेऽज्ञोऽयाद्दुष्कृतमेकलः" काशी०

एकमेकत्वं लाति ला क। एकत्वाश्रये "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने" भाग० ५, ७, १२।

एकलव्य पु० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुत्रे तत्कथा भारते आ० १३४ अ०।

"ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः। एकलव्यो महाराज! द्रोणमभ्याजगाम ह। न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन्। शिष्यं धनुषि धर्म्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया। स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तप!। अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम्। तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा। इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः। परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च। विमोक्षादानसन्धाने लघुत्वं परमाप सः। अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्डवाः। रथैर्विनिर्ययुः सर्व्वे मृगयामरिमर्द्दन!। तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया। राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान्। तेषां विचरतां तत्र तत्तत् कर्म्मचिकीर्षया। श्वा चरन् स वने मूढो नैषादिं प्रतिजग्मिवान्। स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम्। नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके। तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे। लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा। स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह। तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः। लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत् परमं तदा। प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन् प्रशशंसुश्च सर्व्वशः। तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम्। ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान्। न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम्। अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य वेत्युत। एकलव्य उवाच। निषादाधिपतेर्वीरा! हिरण्यधनुषः सुतम्। द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम्। वैशम्पायन उवाच। ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः। यथावृत्तं वने सर्व्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम्। कौन्तेयस्त्वर्ज्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन्। रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत्। अर्ज्जुन उवाच। तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्व्वमिदं वचः। भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति। अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्य्यवान्। अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः। वैशम्पायन उवाच। मुहूर्त्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम्। सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान्। ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम्। एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान्। एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात्। अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम्। पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स निषादजः। निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः। ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः। यदि शिष्योऽसि मे वीर! वेतनं दीयतां मम। एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम्। एकलव्य उवाच। किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः। न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम!। द्रोण उवाच। यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य! प्रयच्छ मे। एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम"। "एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम्। प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा। तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः। छित्त्वाऽविचार्य्य तं प्रादात् द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः। ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत। न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्व्वं नराधिप!"। अयञ्च निषादराजस्य पालित पुत्रः श्रुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिवं० ३५ अ०। "श्रुतदेवात् प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः। एकलव्यो महाराज! निषादैः परिवर्द्धितः" अतएवांशावतारे "रुक्मी च नृपशार्द्दूल! राजा च जनमेजय"! इत्युपक्रम्य एकलव्यप्रभृतीन् कतिचिन्नृपानुक्त्वा "गणात् क्रोधवशादेष राजपूगोऽभवत् क्षितौ" आ० ६७अध्याये तस्य राजवंशत्वेन राजपूगान्तर्गनतोक्तिः। "एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्" काद०

एकलिङ्ग न० एकं पञ्चक्रोशमध्ये लिङ्गं यत्र। १सिद्धिसाधनक्षेत्रभेदे "पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते। तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" आगमः। एकं लिङ्गं पुंस्त्वादि यस्य। २नियतैकलिङ्गे शब्दे पु०। एकं लिङ्गमिन्द्रियं चक्षुर्यस्य। ३कुवेरे शब्दरत्ना०।

एकलू पु० एकं लुनाति लू०क्विप् ६त०। ऋषिभेदे ततः गोत्रे गर्गा०यञ्। ऐकलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे यञो लुक्। एकल्व इत्येव स्त्रियां न लुक् ऐकलव्यः स्त्रियः

एकवक्त्र पु०। १असुरभेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसन्निभः" हरिवं २६२अ०। २एकमुखे रुद्राक्षफले न०।

एकवचन न० एकमेकत्वमुच्यतेऽनेन वच—करणे ल्युट् ६त०। व्याकरणोक्ते एकत्वसंख्यावाचके "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा०उक्ते स्वादौ तिङादौ च। "एकत्वबोधकाच

सु अम् टा ङे ङसि ङस् ङि इत्येवं रूपाः तिप् सिप् मिप् ते से इ इत्येवं रूपाश्च प्रत्ययभेदाः "अथोनेदेकवचनेन बहुवचनं व्यवायामेति" शत० ब्रा० १३,५,१,१८ ।

एकवत् अव्य० एकस्येव वति । १एकताश्रयस्य सदृशे कार्य्ये "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" पा०। शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् इत्येषां वाक्ये नपुंसकमात्रशेषे विकल्पेन एकवत् कार्य्यविधानात् इदं शुक्लम् इमानि शुक्लानीति वा" सि०कौ०। २एकवचनवदित्यर्थे च । "एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे" विष्णुः । "एकवत् एकवचनवत् यथा स्यात्तथोहेत" श्रा०त०रघु० । एकेन तुल्यक्रियं वति । ३एकेन तुल्यक्रियायाम् अव्य० ।

एकवद्भाव पु० एकेन तुल्योभावः भवनम् । एकत्वाश्रयत्वादेकवचनान्तताद्रूपे शब्दनिष्ठे कार्य्यभेदे ।

एकवर्ण त्रि० एको वर्णो रूपं यस्य । अन्यरूपामिश्रितवर्णयुक्ते । एको वर्णः जातिभेदो यत्र । २ब्राह्मणादिवर्णविभागशून्ये कलियुगावशेषस्थलोके । "एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये" भा०व०१९० अ० । वर्ण्यतेऽनेन वर्णः एकः वर्णः स्वरूपं यस्य । ३एकस्वरूपे । "य एकवर्णं तमसः परम्" (उपासते) भाग० ८,५,१८ । एकवर्णमेकस्वरूपं ज्ञानम् एकरूपमित्यर्थः । कर्मधा० । एकस्मिन् ४शुक्लादौ रूपे एकस्मिन् ५ब्राह्मणादौ जातिभेदे एकस्मिन्नक्षररूपे ६शब्दे च । ७श्रेष्ठवर्णे ८श्रेष्ठजातौ च पु०। तमर्हति ठक् । ऐकवर्णिक असाधारणे ब्राह्मणवर्णमात्रार्हे कृतधर्मादौ त्रि० । "द्विजातीनामृतं धर्मो ह्येकवर्णैकवर्णिकः । यज्ञाध्ययनदानानि त्रयःसाधारणाः स्मृताः" भा०व० १५० अ० । ९वीजगणितोक्ते सजातीये तुल्यवर्णे द्रव्यभेदे च ।

एकवर्णसमीकरण न० एकवर्णौ तुल्यरूपौ समीक्रियेते अनेन करणे ल्युट् ६त०। वीजगणितोक्ते वीजचतुष्टयान्तर्गतवीजभेदे अव्यक्तशब्दे तद्गणितप्रकारो दर्शितः 'प्रथममेकवर्णसमीकरणं वीजं, द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं वीजम्, यत्रैकवर्णयोर्द्वयोर्बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम्, यत्र भावितस्य तद्भावितमिति वीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्य्याः" भास्कराचार्य्यः । अस्योदाहरणम् । "एकस्य रूपत्रिंशती षडश्वा अश्वादशान्यस्य तु तुल्यमूल्याः । ऋणं तथा रूपशतञ्च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम्" एतद्व्याख्याव्यक्तशब्दे व्याख्यातम् । अत्र तुल्यमूल्यसाम्यरूपस्यैकविधस्यैव दृष्टसंख्यान्वितस्य समीकरणात् एकवर्णसमीकरणमित्यनुगतार्थसंज्ञा ।

एकवर्णी स्त्री एकमसहायं यथा तथा वर्ण्यते शब्द्यतेऽनया वर्ण–करणे अच् २त० गौरा० ङीष् । करतालीरूपे वाद्ये शब्दरत्ना० । कराभ्यामितरकारणानपेक्षया तद्वाद्यवादनात् तथात्वम् ।

एकवर्षिका स्त्री एको वर्षो वयःकालो यस्याः कप् अत-इत्वम् । एकहायन्यां स्त्रीगव्याम् हेम० एकवर्षभवे त्रि०।

एकवस्त्र त्रि० एकं वस्त्रं यस्य । १उत्तरीयवस्त्रशून्ये २एकजातीयवस्त्रान्विते च एकवाससःप्रभृतयोऽप्यत्र । कर्म० । एकस्मिन् वस्त्रे उत्तरीयरहितपरिधानमात्रवस्त्रे न० । तन्मात्रे स्नाननिषेधमाह आ०त० गौतमः "एकवस्त्रेण यत्स्नानं कृत्वा विप्रेन चेत् हि । स्नातस्तु न च विशुद्धः स्यात् श्रिया च परिहीयते" अतएव "स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा" । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति । तत्र "एकवस्त्रा स्नातयः" इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् "एकेन एकजातीयेन इति" वाचस्पतिमिश्रः "येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव तर्पणम्" इति कृत्यतत्त्वार्णवः । न च "स्नानशाट्यान्तु दातव्यास्तद्दशास्तु विशुद्धये । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः । निष्पीड़यति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्" । इति वशिष्ठवचने स्नानशाट्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोधृतवस्त्रस्यैव स्नानशेषे प्रक्षालनं नतूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव "स्नात्वैवाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य" इत्याह्निकचिन्तामणिः । वशिष्ठवचनैकवाक्यतया "स्नातोनाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्ज्जनं निषिध्यते । एतेन "निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकवचननिर्देशः" आ०त० रघु० । एवं वैदिककर्ममात्रे एकवस्त्रतानिषेधः उत्तरीयशब्दे दर्शितः ।

एकवाक्य न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षिताकाङ्क्षापूरणेन विशिष्टैकार्थबोधके १वाक्यभेदे तच्च द्विविधं पदैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तच्च वेदा०प० निरूपितं यथा "एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसापराणां प्राशस्त्ये लक्षणा, सोऽरोदीदित्यादिनिन्दार्थवादवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्

एवञ्च विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता। क्व तर्हि वाक्यैकवाक्यता? यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वं यथा "दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां "समिधो यजति" इत्यादिवाक्यानाञ्च परस्पराङ्गाङ्गिभावबोधकतयैकवाक्यता। तदुक्तम् भट्टपादैः "स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते इति"। एकमविसंवादितया तुल्यरूपं वाक्यम्। अविसंवादितया तुल्यरूपे २वाक्ये च। "अवगात् नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" रघुः। "एकमविसंवादिवाक्यमेकवाक्यम्" मल्लि०।

एकवाद पु० एकेन हस्तेन वाद्यते वाद–कर्मणि अच्। १डिण्डिम वाद्ये शब्दरत्ना० तस्यैकहस्तेन वादनात् तथात्वम्। वादः कथाभेदः एकस्य एकत्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्य वादः। २वेदान्तिभिरुक्ते वादभेदे सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वेनैकत्वस्य प्रतिपादनात्तद्वादस्य तथात्वम्।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः पृ०। (एकुश) १संख्याभेदे २तदन्विते च एकविंशतिशब्दोऽप्यत्र स्त्री। एकविंशतः एकविंशतेर्वा पूरणः डट्। एकविंश तत्संख्यापूरणे स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे "दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम्" मनुः। पूरणार्थे डटि वा तमटि तु एकविंशत्तम एकविंशतितम इतिभेदः तत्पूरणार्थे स्त्रियामनयतो ङीप्। तदस्मिन्नधिकं शते सहस्रे वेत्यर्थे कन्। एकविंशतिक एकविंशत्क एकविंशत्यधिकशतादौ वृद्ध्यायलाभोपदारूपेण दीयते इत्यर्थे कन्। एकविंशतिक एकविंशत्क वृद्ध्यादिरूपेण दीयमानविंशतिके शते। अवयवे कन् रूपमुक्तरूपं एकविंशतिसंख्यायां न०। एकविंशतिमन्त्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य ड। एकविंश १तावन्मन्त्रके स्तोमभेदे एकविंशस्तोमशब्दे विवृतिः। "शत्शनोर्डिनिर्वक्तव्यः" "विंशतेश्च" वार्त्ति० डिनि। एकविंशिन् एकविंशतिसंख्यायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। प्रकारे धा एकविंशतिधा एकविंशतिप्रकारे अव्य०। एकाधिका विंशतिः संख्येया अच् समा०। एकाधिकविंशतिसंख्येये। एकविंश संख्यातः स्तोमोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। एकविंशवत् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधात्येकविंशवतीं पश्चात्" शत०ब्रा०८,४,४,१।

एकविंशस्तोम पु० कर्म्म०। एकविंशतिमन्त्रपरिमिते स्तोमभेदे "एकविंशस्तोमेन ऋषभो यामतुरईजे" शत०ब्रा० १२,५,४,१५, स्तोमश्च सोमादियागेषु सामगैः क्रियमाणः पृष्ठ्यादिसंज्ञः स्तुतिभेदः। एकविंशस्तोमस्य विष्टुतिप्रकारः ताण्ड्य० ब्रा० भा० दर्शितो यथा "एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः। तत्र सप्तसप्तिन्याख्यां प्रथमां विष्टुतिं दर्शयति" भा०। "सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्स तिसृभिस्स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्स एकया स तिसृभिः, सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिः" ब्रा०। "अथास्यैव स्तोमस्य उद्यत्याख्यां द्वितीयां विष्टुतिमाह" भा०। "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिरुद्यत्येकविंशस्य विष्टुतिः" ब्रा०। "अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्टुतिर्नाम तृतीया विष्टुतिः प्रदर्श्यते" भा०। "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः, प्रतिष्टुतिः" ब्रा०। "त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयप्रतिरूपकत्वात् अस्याः प्रतिष्टुतिरिति संज्ञा यौगिकी अथास्यैव स्तोमस्य सूर्म्याख्यां चतुर्थीं विष्टुतिं दर्शयति" भा०। "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः, तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः सूर्म्युभयत आदीप्ता" ब्रा०। "उभयत आद्यान्त्ययोः पर्य्याययोर्नवस्तोमकत्वेन त्रिवृत्त्वादुभयतः आदीप्ता त्रिवृतश्चाग्नेश्च प्रजापतिमुखात् सहोत्पत्तेरादीप्ता सूर्मी कथा मध्ये सूक्ष्मेतरा तत्सादृश्यादस्या अप्येषा संज्ञा। अस्या अपि मध्यमपर्य्यायस्य चतुष्कत्रयात्मकत्वेन पञ्चनवकाभ्यामल्पत्वात्" भा०। अत्र उद्यतीशब्दे दर्शिततद्भाष्यानुसारेण एतदर्थो दर्श्यते एकैकस्य साम्नः पञ्च भक्तयः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः तत्र हिङ्कारस्तु त्रिभिस्त्रिभिरुद्गातृभिः कर्त्तव्यः "साम्ने साम्ने हिंकुर्य्युरिति" श्रुत्युक्तेः। तथा च सप्तभ्य इति चतुर्थी सप्त ऋचोगातुं हिङ्कुर्य्युरित्यर्थः। तत्र एकैकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम्। तत्राद्यावृत्तौ आद्याया द्वितीयायाश्च त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ द्वितीयाया अन्त्यायाश्च त्रिरभ्यासः। तृतीयावृत्तौ

आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। एवं सप्तसप्तिनी नाम विष्टुतिः। पर्य्यायत्रयेऽपि सप्तर्चैः स्तवनात् तथात्वम् सप्त सप्त ऋचः प्रतिपर्य्यायं परिमाणमस्याः "अतइनिठनौ" पा° इनि ङीप्। सप्तसप्तिनीति व्युत्पत्तेरन्वर्थसंज्ञा। पञ्चऋचोगात् हिङ्कुर्य्युरित्यर्थः। तत्र पञ्चानां मध्ये आद्यावृत्तौ आद्याया स्त्रिरावृत्तिः। द्वितीयावृत्तौ सप्तर्चोगात् हिङ्कुर्य्युः तत्र मध्यमान्त्ययोस्त्रिरावृत्तिः। तृतीयावृत्तौ नवर्चो गात् हिङ्कुर्य्युः तत्र च सर्वासां त्रिरावृत्तिः इयमुग्र्ये कविंश स्तोमस्य विष्टुतिः। पञ्चर्चसप्तर्चनवर्चानां यथोत्तरमुत्कर्षाधिक्येन उद्यतीतिसंज्ञाऽन्वर्था। नवर्चो गात् हिङ्कुर्य्युः तत्राद्यावृत्तौ सर्वासां त्रिरभ्यासः। ततः पञ्चर्चो गातुम् हिङ्कुर्य्युः। तासु द्वितीयायाः त्रिरावृत्तिः। ततः सप्तर्चोगात् हिङ्कुर्य्युः। तृतीयावृत्तौ तासु आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। इयं प्रतिष्टुतिर्नाम तस्य स्तोमस्य विष्टुतिः। नवर्चोगात् हिङ्कुर्य्युः आद्यावृत्तौ तासु सर्वासां त्रिराभ्यासः। ततस्त्रिसप्तर्चोगात् हिङ्कुर्य्युः। द्वितीयावृत्तौ तासां कस्याश्चपि न त्रिरावृत्तिः। ततो नवर्चो गात् हिङ्कुर्य्युः तत्र तृतीयावृत्तौ सर्वासां त्रिरावृत्तिः। इयमस्य स्तोमस्य कूर्मी नाम विष्टुतिः तत्संज्ञानिमित्तं भाष्ये उक्तम्।

एकविध त्रि° एका विधा प्रकारोऽस्य। एकप्रकारे "मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सां°का।

एकविलोचन त्रि° एकं विलोचनं यस्य १काणे। २तत्प्रधानदेशभेदे च स च देशः वृहत्सं° कूर्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यामुक्तः। पश्चिमोत्तरस्यामित्युपक्रम्य एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च"। ३कुवेरे पु° तस्य वामनेत्रस्य स्फोटनात् तथात्वम्। एकपिङ्गशब्दे विवृतिः। ४काके पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। तस्योभयगोलकसत्त्वेऽपि एकमेव नेत्रेन्द्रियमुभयगोलके सञ्चरतीति तस्य तथात्वम्। एकलोचनादयोऽत्र। कर्म्म°। ५एकस्मिन् लोचने न° वौद्धभेदैर्हि। एकमेव लोचनं नासास्थिभेदेन व्यवधानाद्द्वित्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्मतमुत्थाप्य गौत°सू° वृत्त्योः खण्डितं यथा

"नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात्" सू°एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव" वृ°। "एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्" सू° "एकस्मिन् उपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहण-

लिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" वृ°। "अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः" सू° 'एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः" वृ°। "दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः" सू° "न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्य्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः। येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति। अथ वैकविनाशस्यानियमात् द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुद्ध्यते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" अवपीडनं चिपिटीकरणम्।

एकवीर पु° कर्म्म° वा° एकशब्दस्य पूर्वनि°। १श्रेष्ठवीरे "यस्त्वेकवीरोऽतिरथो विजिग्ये" भाग° ३,१,४०। "गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः" ४,१६,१८। २महावीरे 'मादकोऽम्लुष्णकटुकस्तोदवातादिनाशकः। चटुलीकटिपृष्ठादिवलपक्षादिघातकः" इति वैद्यकोक्तगुणके ४वृक्षभेदे वीरैक इत्यपि साधुः वस्तुत एकशब्दस्य संख्यापरत्वे वीरैकः श्रेष्ठपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था।

एकवीराकल्प पु° एकः प्रधानं वीरः कुलाचारी यस्याः तादृश्याः तारादिविद्यायाः कल्पः उपासनाज्ञापकशास्त्रम्। तन्त्रभेदे यत्र वीराचारसेव्यायाः देव्या रहस्यादिकमुक्तं तस्मिन् तन्त्रशास्त्रभेदे।

एकवृक्ष पु° एकोवृक्षोयत्र। "चतुः क्रोशान्तरे यत्र न वृक्षान्तरमीक्ष्यते। एकवृक्षः स विज्ञेयोदेशः सिद्धिप्रदायकः" इत्यागमोक्ते १देशभेदे। कर्म्म°। २एकस्मिन् वृक्षे 'एकवृक्षो पञ्च नौका भवतीति" सारमञ्जरी।

एकवृत् स्त्री एकधैव वर्त्तते अन्तर्भूतण्यर्थे वृत—भावे क्विप्। १एकधावर्त्तने एकावृत्तौ "एकवृत्स्तरणम्" कात्या° ८,२, ३८। कर्त्तरि क्विप्। २एकधा वर्त्तमाने। एकधा वर्त्ततेऽत्र आधारे क्विप्। ३स्वर्गलोके। "एकोत्तराजुहोत्येकवृद्वै स्वर्गो लोकएकधैवैनं स्वर्गं लोकं गमयति" शत° ब्रा° ११,२,१,५।

एकवृन्द पु° "वृत्तोन्नतोयः श्वयथुःसदाहः कण्डून्वितोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च। नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ" इति सु-

श्रुतोक्ते १रोगभेदे स च कण्ठगतो मुखरोगभेदः। "मुखरोगाः पञ्चषष्टिः" इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठमूले इत्युक्त्वा "अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकमधिजिह्वो बलयं बलास एकवृन्दो वृन्दः शतघ्नीगिलायुर्गलविद्रधिर्गलौघः स्वरघ्नो मांसतानो विदारी चेति" इति कण्ठगतान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने एतल्लक्षणस्योक्तेस्तस्य मुखरोगत्वम्। "एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्" सुश्रु०। कर्म्म०। एकस्मिन् वृन्दे २एकराशौ न।

एकवृष पु० कर्म्म०। १एकस्मिन् वृषे तस्य स्वामिनोऽनिष्टदायकत्वम् यथा "एकोवृषस्त्वयोगावः सप्ताश्वा नवदन्तिनः। सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः" पुरा० वङ्ग०। २एकवृषयुक्ते त्रि० "एकवृष इन्द्रसखा जिगीवान्" अथ० ४,२२,६ "इमं विशामेकवृषं कृणु त्वम्" अथ० ४,२२,१।

एकवेणि(णी) स्त्री एकीभूता संस्काराभावेन जटावत् संहतिं प्राप्ता वेणी। प्रोषितभर्त्तृकायाः स्त्रियः केशसंस्कारराहित्येन एकीभूततां प्राप्तायां जटाकारायां वेण्याम्। "गण्डाभोगात् पतनविषयामेकवेणीं करेण" मेघ०। "एकवेणीम् एकीभूतां वेणीम्" मल्लि०। वेणीनां संस्काराभावेन एकीभूतत्वेन गुम्फितत्वम् "प्रोषितेषु पतिषु द्युयं षिताम् गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्" इति माघे वर्णितम्। "ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला" शकु०।

एकशत न० एकाधिकं शतम् शा०त०। १एकाधिकशते एकमितं शतम्। २एकमिते शते ३तत्संख्यान्विते च। तत्र संख्येये "विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप!" भाग० ९,१६,१७। संख्यायाम् "प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम्" मनुः ततः पूरणे डट् तमट् च। एकशततमः तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। एकशतं परिमाणमेषाम् कन्। एकशतक तत्परिमाणे त्रि०। अवयवे कन्। एकशतक तत्संख्यायां न०। प्रकारे धाच्। एकशतधा एकशतप्रकारे अव्य० वीप्सार्थे कारकार्थवृत्तेः शस्। एकशतस् एकशतमेकशतमित्याद्यर्थे अव्य०।

एकशफ पु० एकं शफं खुरो यस्य। एकखुरयुक्ते खरादौ ते च "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्" भा० ३,१०,२२ उक्ताः। "अजाविकं चैकशफं न जातु विषमं भजेत्" मनुः अविक्रेयमध्ये "मद्यं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्वांश्चैकशफांस्तथा" मनुः अभक्ष्यमध्ये "अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्" मनुः "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च" "एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः" शत०ब्रा० ७,५,२,२३। "इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु" यजु० १३,४८ "एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" यजु० १४,३०। "एकत्रिंशत्यास्तुवतैभिः। दशहस्त्या अङ्गुल्यः दश पाद्याः आत्मैकत्रिंशस्तेनैतदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृजन्तैकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" शत०ब्रा० ८,४,१३। एकशफमांसगुणाः "वृंहणं मांस मौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु। मेदः पुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः। औरभ्रवत् स लवणं मांसमेकशफोद्भवम्" सुश्रुते उक्ताः।

एकशाख त्रि० एका तुल्या शाखा वेदशाखा यस्य। १तुल्यशाखे "एकशाखोद्भवोदत्तो गृहीतश्चोपनायितः" स्मृतिः। एका शाखा यस्य। एकशाखके २वृक्षे च। ततः गहादि० भवादौ छ। एकशाखीय तद्भवादौ त्रि०।

एकशाला स्त्री कर्म०। एकस्यां शालायाम्। सेव ठन्। एकशालिक वा ठक् ऐकशालिक तत्सदृशे त्रि०।

एकशितिपाद् पु० एकः शितिः कृष्णः पादोऽस्य। अश्वभेदे। स च अश्वमेधे वरुणदैवत्यः पशुः। "वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वा" यजु० २९,५८। अस्य कुम्भारोह्यादि० आद्युदात्तता। तद्गणे हलन्तपाठात् नि० अन्तलोपः।

एकशुङ्ग त्रि० एकं शुङ्गं मञ्जर्य्यग्रं यस्य। (एकशुङ्गो) ओषधिभेदे "प्रस्तृणतीस्तम्बिनीरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरावदामि" अथ० ८,७,४,

एकशृङ्ग पु० एकमेकत्वं शृङ्गं प्राधान्यमत्र। एकत्वस्वभावे १विष्णौ त्रिका०। २पितृगणभेदे। "पितॄणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ!। मूर्त्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः। वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत!। गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः। सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदकलास्तथा। एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप!। एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्यायते पुनः" भा० स० ११ अ०। ३शुकदेवमहिष्याम् स्त्री। शृङ्गशब्दस्य प्राधान्यवाचकतया अस्वाङ्गवाचित्वात् न ङीष्। "तत्रैव वंशे या दत्ता शुकस्य महिषी प्रिया। एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्त्तिवर्द्धिनी" हरिवं० ११८ अ०। एकं शृङ्गं शिखरमस्य। ४एकशिखरे पर्वते पु०। एकं शृङ्गमस्य। ५एकशृङ्गयुक्ते पशौ पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्।

एकशेप पु० एकः शेपो मूलमस्य ।(एकशिकड़युक्त) एकमूले वृक्षभेदे

एकशेष पु० एकः शिष्यतेऽन्योलुप्यते यत्र शिष-आधारे घञ् । "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इत्यादिना पा० उक्ते वृत्तिभेदे । अस्य समासत्वतदभावौ मतभेदेन सरलायामस्माभिर्दर्शितौ यथा सरूपाणां समानार्थानां समानानुपूर्व्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्समुदाय व्यक्तिबोधकः" तत्र अपरांशोलुप्यते इति बोध्यम् । अयम्वैकशेषः "प्रत्यर्थंशब्दनिवेशः" इति मते व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः । एष च सुबुत्पत्तेः पूर्व्वमेवोत्पद्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधक इत्येके । सुबुत्पत्त्यनन्तरमुत्पद्यत इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्यादिवृत्तिभेदगणने पृथङ्निर्द्देशस्तथा च समासत्वाभावेन पत्न्यानावित्यत्र न समासान्त इति एकपक्षः । अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गोबलीवर्द्दन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्ग्रहणं समासान्ताभावश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् । "विरूपाणामपि समानार्थानामिति" वार्त्ति० घटस्य कलसस्य घटौ कलसौ वा । तथा च समानानुपूर्व्वीकाणां भिन्नानुपूर्व्वीकाणाञ्च समानार्थानामेकशेषः । स प्रकारान्तरेण द्विविधः समानार्थकानां भिन्नार्थकानाञ्चेति भेदात् । तत्र घटौ इत्यादौ समानार्थकानामेकशेषः । भिन्नार्थकैकशेषः यथा पितरौ श्वशुरौ भ्रातरावित्यादि । एकः प्रधानं शेषोऽन्तः । २एकान्ते पु० बहु० । अतिशयिते त्रि० । "कृत्तद्धितसमासैकशेषस । नाद्यन्तधातवः वृत्तयः पञ्च" सि० कौ० ।

एकश्रुति त्रि० एका श्रुतिर्यस्य । १उदात्तानुदात्तस्वरितानामविभागेनैकस्वरश्रवणायोच्चारिते शब्दभेदे कर्म्म० । २तथैकस्वरश्रुतौ स्त्री । कुत्र कुत्रैकश्रुतिर्भवतीति पा० उक्तं यथा "एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ" पा० दूरात् सम्बुद्धौ वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्ताद्यपवादः । "यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" पा० यज्ञक्रियायायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात् जपादीन् वर्ज्जयित्वा । यज्ञेत्युक्तेः स्वाध्यायकाले यथोक्तस्वराः प्रयोक्तव्याः । जपोनाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खानाम षोड़श ओकाराः सामानि गीतयः । एषु यथोक्तस्वरा नैकश्रुतिरिति बोध्यम् । "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" पा० यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्द उदात्तो वा स्यात् पक्षे एकश्रुतिः । "विभाषा छन्दसि" पा० व्यवस्थाविकल्पः संहितायां यथोक्तस्वराः ब्राह्मणे तु एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् अन्येषान्तु यथासम्प्रदायात् व्यवस्था । अस्यापवादः । "न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः" पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे "यज्ञकर्म्मणीति" "विभाषा छन्दसीति" प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । "स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्" पा० स्वरितात् परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात् एकश्रुतेरेव प्रचयनाम" सि० कौ० । एकश्रुतेर्भावः ष्यञ् ऐकश्रुत्य "उदात्तानुदात्तस्वरितानां परःसन्निकर्षं ऐकश्रुत्यम्" आश्व० श्रौ० १,२,६ उक्ते उच्चारणभेदे "उदात्तानुदात्तस्वरितानामभिव्यञ्जका ये प्रयत्ना आयामविश्रम्भाक्षेपास्तेषामन्यतमस्यैकस्यैवात्यन्तसन्निकर्षेणासजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन यदुच्चारणं तदैकश्रुत्यम्" नारा० । कतिचिद्दृच उक्त्वा "ता एकश्रुतिसन्ततमनुब्रूयात्" आश्व० श्रौ० १,२,८ । एका श्रुतिः कर्णो यत्र । क्षेत्रव्यवहारे भुजकोटिवर्गयोगस्य मूलमितकर्णयुक्ते त्रिकोणादौ ३क्षेत्रे ४एककर्णयुक्ते त्रि० । एका श्रुतिर्वेदः कर्म्म० । एकस्मिन् ५वेदवाक्ये । "उभयोरेकश्रुतिमूलकत्वादिति" स्मृतिनिबन्धेषु भूरिप्रयोगः ।

एकषष्ट त्रि० एकषष्ट्याः पूरण' डट् संख्यापूर्व्वकत्वात् डटि न तमट् । एकषष्टिपूरणे यत्संख्यया एकषष्टिः पूर्य्यते तत्संख्यान्विते स्त्रियां ङीप् । एकषष्ट्या युतं शतादि डट् सुप्ध० । २एकषष्ट्या युते शते सहस्रे च तेन स्वयं कविकल्पद्रुमे [illegible] "इति स्फीतः सप्तदशशत्या षट्कोनषष्ट्या" । पा० मते तु नात्र डट् तेन दशान्तात् शदन्तात् विंशतेश्च तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे डटोविधानादिति भेदः । तेन तन्मते एकषष्टिरस्यस्याधिकृतया अर्श० अच् । तेन तद्रूपसिद्धिः स्वरे भेदः । इदन्त्ववधेयम् येषाम् अच्प्रत्ययेन न रूपसिद्धिस्तेषामेव सूत्रकृता दशान्तस्य शदन्तस्य विंशतेश्च ग्रहणं कृतम् षष्टिसप्तत्यशीतिनवत्यन्तानां तु अच्प्रत्ययेनैव तद्रूपसिद्धेर्न तेषां ग्रहणमिति । एवमेकसप्ततादयोऽपि तत्तत्संख्यापूरणे त्रि० तत्तत्संख्याधिके शते सहस्रे च न० । एकषष्ट्यादि परमाणमेषां ड । एकषष्ट्यैकसप्ततादि तत्तत्संख्यामिते त्रि० एकषष्ट्यादि अधिकमस्मिन् शते सहस्रे वा कन् एकषष्टिकैकसप्ततिकादितत्तत्संख्याधिके शते सहस्रे च । अवयवे कन् । एकषष्टिकैकसप्ततिकादयस्तत्तत्संख्यायां न० ।

एकसभ त्रि० एका सभा गोष्ठी समुदायो यत्र । जगदात्मैकगोष्ठीयुक्ते "भ्रमसि व्यवदसि पूर्णमसि प्रस्क्मस्येकसभमसि"

शत० ब्रा० १४, ६, २, ६ । "याखल्वेका सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसीति" भा० ।

एकसर्ग पु० एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत्र । १एकाग्रे एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः । कर्म्म० । २एकसृष्टौ पु०

एकसूत्र पु० एकं सूत्रं वादनसाधनं यत्र । डमरुरूपे वाद्ये शब्दरत्ना० । तस्य एकसूत्रवेष्टनेन वादनात् तथात्वम् ।

एकस्थ त्रि० एकस्मिन् तिष्ठति स्था–क ७त० । एकत्रस्थिते "एकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव" कुमा० । "तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा० व० २७ अ० । "हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि ! सादृश्यमस्ति" मेघ० । स्था–क्त ७त० । एकस्थितादयोऽप्यत्र त्रि० ।

एकहंस म० एकः श्रेष्ठो हंसोऽत्र । सरोभेदरूपे तीर्थभेदे "एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ! । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः" भा० व० ८२ अ० । "हन्ति गच्छति जाग्रदाद्यवस्था इहलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म० । २जीवे । "शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" "स ईयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" शत० ब्रा० १४, ७, १, १२, १२ । "शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्नहेतुकर्मोपरमानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं स्थानमागच्छति हिरण्मयश्चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुष एव स्वार्थे अण् एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्येकहंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नादिहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंसः" भा० जीवस्योपाधिकृतजाग्रदाद्यवस्थाभिन्नं किञ्चिद्विकृतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्वविशेषणम् ।

एकहायनी स्त्री एको हायनो वयोमानं यस्याः ङीप् । एकवर्षवयस्कायां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्के पशुमात्रे त्रि० । "अजमेषावनड्वाहं खरं ग्रैवैकहायनम्" मनुः । २एकवर्षोत्पन्ने धान्यादौ त्रि० तत्र वयोवाचित्वाभावेन स्त्रियां न ङीबिति भेदः एकहायना इत्येव

एका स्त्री सर्वत्र अभिन्नत्वेन स्थितायां १दुर्गायाम् "एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विश्रुता । यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः । तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेषु वर्ण्यते" देवीपु० ४५ अ० । २द्वितीयरहितस्त्रियाम् । "एकैवाहं जगत्यत्र का द्वितीया ममापराः" देवीमा० । ३एकत्वान्वितस्त्रियाञ्च "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इति श्रुतिः "एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेनेति" भट्टिः । पुत्रयोरेकत्वोत्पत्तिकथनार्थमेकेति विशेषणम् । अन्ये तु ए विष्णौ कायति अभिरमते कै–क अलुक् स० । विष्णुरतेत्यर्थमाहुस्तेन ४तदर्थे त्रि० ।

एकाकिन् त्रि० एक+असहाये पक्षे आकिनि । सजातीयसहचररहिते "एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्" देवीमा० । अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वेऽपि न क्षतिः । असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सहचरत्वाभावात् नानुपपत्तिः । तत्रान्यत्वं प्रकृत्यर्थसंख्यान्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन "एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव" माघे प्रत्येकमेकत्वसंख्यान्वितानां रामकृष्णोद्धवानामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः । "एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति" मनुः । "एकाकिना चात्ययिके" मनुः । स्त्रियां ङीप् । "एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्रोतस्तमालाकुलम्" सा० द० ।

एकाक्ष पु० एकमक्षि यस्य षच् समा० । १काके । २काणे त्रि० । स्त्रियां ङीष् । काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं रामा० अ० का० १०५ अ० यथा

"एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य्य स वायसः । अध्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः । सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसादान्नराधिप ! । रामानुज्ञातमेकं तत् (इषीकास्त्रम्) काकनेत्रमघातयत्" । तज्जातीयत्वादन्येषामपि तथात्वम् । एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र । स्त्रियामुभयार्थे टाप् ।

एकाक्षर न० एकमद्वितीयमक्षरम् । १एकमात्रवर्णे "एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति" शत० ब्रा० ११, १, ६, ४ । २एकस्वरवर्णे "“एकाक्षरात् कृतोजातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ" व्या० का० ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मोपासीत" छा० उ० । "एकाक्षरं परं ब्रह्म इति" मनुः । "एकाक्षरम् ओङ्कारः" कुल्लू० । ओङ्कारस्य द्विवर्णत्वेऽपि एकस्वरवर्णवत्त्वात् एकाक्षरत्वम् । अष्टाक्षराऽनुष्टुबादौ स्वरवर्णेनैवाक्षरत्वव्यवहारात् स्वरवर्णमनुच्चार्य्य केवलव्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अनुच्चार्य्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे क्षरणाभावात् अक्षरत्वम् । एकमक्षरं यत्र । ३एकाक्षरयुक्ते त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीष् । "शिरो मे कालिका पातु क्रीङ्कारैकाक्षरी परा" श्यामाकवचम् ।

एकागार न० एकमसहायमगारम्। द्वितीयजनानधिष्ठित गेहे तत्प्रयोजनमस्य ठञ् ऐकागारिक चौरे त्रि० स्त्रियां ङीप् "केनचित् हस्तयैकागारिकेण" दशकुमा०। चौरादन्यत्र वृद्धत्वात् छ। एकागारीय मुन्यादौ त्रि०।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं विषयप्रवणता यस्य। १विषयान्तरव्यावृत्तैकमात्रविषयकचित्तवृत्तिके २विक्षेपरहितज्ञाने च। "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" मनुः। स्वार्थे अण्। ऐकाग्र अत्रार्थे त्रि०। तस्य भावः ष्यञ् ऐकाग्र्य तद्भावे न० "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः" भा० व० २५ अ०। "तद्भूतिमन्तवर्णैकाग्र्या संसद्यसुखी बभौ" रघुः। तल् एकाग्रता स्त्री, त्व एकाग्रत्व न० तत्रार्थे।

एकाग्रता च चित्तस्य धर्म्मविशेषः विषयान्तरावलम्बनरूपसंसर्गशून्यः। "एकविषयकधारावाहिकवृत्तिरूपः स च त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य सत्वगुणोद्रेके रजोगुणकृतविक्षेपाभावात् तमोगुणकृततन्द्राद्यभावाच्च उदेति। तत्र "बाह्याभ्यन्तरकोणान्युक्तानि" पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा "यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म्म निर्दिश्यते, तत्कथम्? भा०।

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" सू०।

"तत्र सर्व्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यशीलेषूपेक्षाम्। एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म्म उपजायते ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा०।

"अपरिकर्म्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्यनुत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते-यस्य,-चित्तस्यावस्थितस्येदमिति। मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम्। सुखितेषु मैत्रीं सौहार्द्दं भावयत ईर्षाकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य। दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। ततश्चास्य राजसतामसधर्म्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म्म उपजायते। सत्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति। वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्रसादलाभाच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते। असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्पन्ते-तानिदानीं स्थित्युपायानाह" वाचस्पतिविवरणम्।

"प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" सू०।

"कोष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वमनं प्रच्छर्द्दनं, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत्" भा०

"वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षो विकल्पार्थो न, मैत्र्यादिभावनापेक्षया तया सह समुच्चयात्। प्रच्छर्द्दनं विवृणोति-कोष्ठ्यस्येति। प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहितात् येन कोष्ठ्योवायुर्नासिकापुटाभ्यां शनैरेच्यते। विधारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य कोष्ठ्यस्य वायोर्यदायामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघूकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते। अत्र चोत्तरसूत्रगतात् स्थितिनिबन्धनीतिपदात् स्थितिग्रहणमाकृष्य सम्पादयेदित्यर्थप्राप्तेन सम्बन्धनीयः" विव०। "स्थित्युपायान्तरमाह" भा०

"विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी" सू०

"नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्रवृत्तिः, जिह्वाग्रे रसंवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वामूले शब्दसंवित्, इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति समाधिप्रज्ञायाञ्च द्वारीभवन्तीति" भा०।

"व्याचष्टे—नासिकाग्रे धारयत इति। धारणाध्यानसमाधीन् कुर्वतस्तज्जयात् या दिव्यगन्धसंवित् साक्षात्कारः, एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यम्। एतच्चागमात् प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः" विवरणम्।

तत्र सामान्यकारणञ्च शौचमेव तत्रोक्तम् "शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" सू०। "शुचेः सत्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्वस्य भवतीति एतत् शौचस्थैर्य्यादधिगम्यते" भा०। तत्राद्यं सूत्रं वाह्यशौचसूचकं द्वितीयन्तु आन्तरशौचसूचकम् "चित्तमलानां क्षालने चित्तममलं भवति वैमल्यात् सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छत्वादैकाग्र्यं ततो मनोवश्यादिन्द्रियाणां जयस्तज्जयादात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण आन्तरशौचस्य फलमुक्तम्। एतच्च विवरणे स्थितम् एकाग्रताया आविर्भावे यथा समाधिलाभस्तथा तत्रैवोक्तम् "सर्वार्थतैकाग्र्यतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः"

सू० "सर्व्वार्थता चित्तधर्म्मः एकाग्रता च चित्तधर्म्मः सर्व्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्म्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः" भा० ।

"संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति । सर्व्वार्थेत्यादि । विक्षिप्तता सर्व्वार्थता । सन्न विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्व्वार्थतैकाग्रतयोः धर्म्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्व्वार्थताया अपायः एकाग्रताया उपजनस्त-योरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्वापरीभूतसाध्यमान समाधिविशेषणं भवतीति" वा० विवरणम् ।

"ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" सू० ।

"समाहितचित्तस्य पूर्व्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव आ समाधिभ्रेषादिति । स खल्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" भा० ।"

"पुनः समाधेः पूर्व्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीतवर्त्तमानौ तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः सादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथैवैकाग्रस्यावधिमाह आसमाधिभ्रेषात् । असमाधिभ्रंशादिति" । वा० विवरणम् ।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं यस्य । एकतानै एकावलम्बने ।

एकाङ्ग पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । ग्रहमध्ये-अतिसुन्दराङ्गे १बुधग्रहे त्रिका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् । २चन्दने न० हारा० । कर्म्मधा० । ३एकस्मिन्नङ्गे न० । "अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकृतमिति" भा० अनु० ८२ अ० ३मूर्द्धाङ्गे मस्तके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतां प्राप्तयोः ४दम्पत्योः क्रमेण पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

एकाण्ड पु० एकमण्डं वृषणमस्य । अश्वभेदे अश्वशब्दे विवृतिः

एकात्मन् पु० कर्म्म० । १एकस्मिन्नात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम् स्वभावो वा यस्य । २एकस्वरूपे ३एकस्वभावे त्रि० स्त्रियां वा डाप् । एकोऽसहाय आत्मा यस्य । ४असहायात्मनि त्रि० । "नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः" भा० व० ८२ अ० । तस्य भावः ष्यञ् । ऐकात्म्य तद्भावे न० । "अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम्" भाग० ४,१३,८ ।

"वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना" भाग० ४,२१,२६

एकादशन् त्रि० एकाधिका दश नि० आत् । (एगार) १संख्यान्विते २तत्संख्यायाञ्च ततः पूरणे डट् । एकादश तत्पूरणे यत्संख्यया एकादशसंख्या पूर्य्यते तादृशसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । एकादशी सा च चन्द्रस्य सूर्य्यमण्डलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रमण्डलकलाक्रियारूपे तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । डटि संख्यापूर्व्वकादपि क्वचित् मट् । एकादशम तदर्थे त्रि० । "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" भाग० ८,१३, १२ । स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् । एकादशक तत्संख्यामिते गणे । "एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव" "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां० का० स च गणस्तत्रैव दर्शितः "बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः" सां० का० । एवं रुद्रगणः । एकादशानामवयवः कन् । एकादशक तत्संख्यायाम् न० "रुद्रैकादशकेऽधिकम्" मुग्ध० ।

एकादशद्वार न० एकादश द्वाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तत्र नवद्वारत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदेकादशद्वारत्वं कथ्यते । सप्त शीर्षण्यानि नाभिसहितान्यधःस्थाने त्रीणि शिरस्येकं ब्रह्मरन्ध्रमित्येकादशच्छिद्रवत्त्वात्तस्य तथात्वम् । नवद्वारव्यवहारस्तु नाभिशिरसोश्छिद्रस्य सूक्ष्मत्वात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् । प्रधाननवच्छिद्रावलम्बनेन ।

एकादशाह पु० एकादशानामह्नां समाहारः टच् समाहारे नाह्नादेशः अहान्तत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामह्नां समाहारे । ङौ तु एकादशाह्ने एकादशाह्नि एकादशाहनि रूपाणि । स साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे "एकादशाहैरयजन् सदक्षिणैर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव" भा० अनु० १०३ अ० । ब्राह्मणजातीनामेकादशाहकर्त्तव्ये २श्राद्धे च । तमधीष्टो भृतोभूतोभावीत्यर्थे ख । एकादशाहीन उक्तार्थे त्रि० ।

एकादशिन् त्रि० एकादश संख्या परिमाणमस्य इनि । एकादशसंख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । "एकामेकादशिनीमपश्यत्" "स एकादशिन्येवा प्रजापतिः पुनरात्मानम्" "तस्मै कमेकादशिन्या यजेत" शत० ब्रा० ३,९,१, ४,५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" ३,७,१,२२ । यद्यु पञ्चैकादशिनी स्यात् ३,९,१,२२ ।

एकादशी स्त्री० एकादशानां पूरणी । उभयपक्षीयप्रतिपदादितः

एकादशपूरण्यां तिथौ । यत्र हि हरिवासरव्रतम् । अस्यां व्रतस्य नित्यत्वादिसमर्थनतद्व्रतकालव्यवस्थादि कालमा० दर्शितं यथा "अथैकादशी निर्णीयते । तत्रैकादश्यामुपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसाधकानां श्रवणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि संग्रहकारेण संगृहीतानि । "नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागनोदनात् । फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्"। अत्र च नित्यशब्दादोन्यष्टौ नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदाहृतो गारुड़पुराणे "उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति" । सदाशब्द उक्तः सनत्कुमारसंहितायाम् "एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोरिति" यावदायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये "द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" । आग्नेयपुराणेऽपि "उपोष्यैकादशी राजन् ! यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" अतिक्रमनिषेधः कण्ठेन दर्शितः "एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति" विष्णुनापि "एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः" इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः "न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवन्तमसावृतम् । एकादश्यां मुनिश्रेष्ठ ! यो भुङ्क्ते मूढचेतनः । प्रतिमासं स भुङ्क्ते तु किल्विषं श्वादिविट्समम् । निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः । एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता । मद्यपानात् मुनिश्रेष्ठ ! पातैर्नरकं व्रजेत् । एकादश्यन्नकामस्तु पितृभिः सह मज्जतीति" नारदीये "पापानि कानि चिद् यानि ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे । तानि पापान्युपाश्नाति भुञ्जानो हरिवासरे" इति स्कान्दे "मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपीति" अकरणे प्रत्यवायश्रवणे दोष उक्तो विष्णुरहस्ये । "परित्यज्य व्रतं शम्यगेकादश्यादिकं नरः । न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति" अत्यागनोदना दर्शिता विष्णुरहस्ये "पक्षमापदमापन्नोऽहर्षेण वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतमिति" विस्पष्टं फलाम्नानन्तु केषुचिद्वाक्येषु तत्र कात्यायनः "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कान्देऽपि "उपोष्यैकादशी सम्यक् पक्षयोरुभयोरपीति" कूर्मपुराणेऽपि "वदन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ! । न भक्तव्यं न भक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे" वीप्सामाह सनत्कुमारः "पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" नारदोऽपि "नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् । काम्यत्वं च सायुज्यादिश्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णुरहस्ये "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान् सम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" । कूर्मपुराणेऽपि "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" कात्यायनः "संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः । ऐश्वर्य्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कन्दपुराणे "यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् मुक्तिं चात्यन्तदुर्लभाम् । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति" नारदोऽपि "एकादशीसमं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते । स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी । सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनीति" । तदेवं फलश्रवणात् काम्यत्वं सिद्धम् । ननु काम्यत्वमनित्यत्वमसति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्योपपत्तेः । तथा हि । "खादिरो यूपो भवतीति" क्रतौ नित्यः खादिरो विहितः । "खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति" तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वेनानित्यः खादिरो विहितः । तत्र यथा प्रमाणद्वयसम्बन्धादेकस्यापि खादिरस्य द्वैरूप्यमङ्गीकृतं तद्वदत्रापि द्विविधप्रमाणसद्भावादुपवासस्य द्वैरूप्यं किं न स्यात् ? । ननु विषमो दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थ एव तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गताबोधकप्रमाणाभावात्, बाढम् । अस्तु एवं वैषम्यं, प्रयोजकं तु द्वैरूप्ये प्रमाणद्वयमस्त्येव । सूत्रकारेण प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वोपन्यासात् । तथा च सूत्रम् "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति" (जै०) । अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वैरूप्यमविरुद्धम् । यदि बुद्ध्यारोहस्य सदृशो दृष्टान्तोऽपेक्षितः तर्ह्यग्निहोत्रादिर्दृष्टान्तोऽस्तु । न ह्यग्निहोत्रं क्रत्वर्थं तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यकाम्यत्वे वाक्यद्वयादवगम्येते । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः"

इति च काम्यत्वावगमकम्। तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावेन केवलपुरुषार्थत्वैव। अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति। तत्र शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदहेत्वभावेनैकस्यैव कर्मणः सतः प्रयोगभेदोऽवगन्तव्यः। प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः। तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः।"यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा। कालः पुरुषधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम्। न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः। काम्यः प्रयोगभिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः" इति। अयमर्थः "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इति। काम्याग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पठ्यते "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" तत्र संशयः। किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं नोद्यते किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति। यदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्मधर्मः उत पुरुषधर्म इति। यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमितः कालोऽभिधीयते। काम्येन चाग्निहोत्रेण कालविशेष आकाङ्क्षितः। तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्मधर्मः। तस्मात् गुणविधिः। तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यप्रयोगः एक एव न त्वन्यो नित्यप्रयोग इति प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः। किन्तु लक्षकः। वाच्यार्थस्तु तत्प्राणजीवनं तच्च न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति जीविधातुः प्राणधारणमभिधत्ते न तु कालम्। प्राणधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य तदसम्भवात्। तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम्। तस्मादधिकारान्तरनोदना। तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयोगश्च परस्परं भिद्येते इति सिद्धान्तः। अनेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्तु। नन्वेकस्य कर्मणः कालभेदेन कर्त्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः। न चात्र कालभेदः सम्भवति नित्यकाम्योपवासयोरेकादश्यामेव विधानात्। नाप्यत्र कर्त्तृभेदोऽस्ति। यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं तथापि काम्यमनुतिष्ठता नित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात्। अतः कर्त्रैक्यात् कालैक्याच्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते। नायं दोषः, विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेवानुष्ठितः प्रयोगद्वयसिद्धेः। तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथ वा सकृत्। प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते। श्राद्धं भुक्त्वा यथा तृप्तिर्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा। अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मतः" इति। अयमर्थः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति" श्रुतिवाक्येन यज्ञादय आत्मविद्योदयाय विहिताः गृहस्थाद्याश्रमधर्मत्वन्तु यज्ञादीनां सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम्। तत्र संशयः किं यज्ञादीनां द्विःप्रयोग? उत सकृदिति?। तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इति पूर्वपक्षः। निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणभोजनेन यथा अन्यकर्त्तृकश्राद्धनिष्पत्तिः स्वतृप्तिश्च न च द्विर्भुज्यते। तद्वद्ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति। न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः खादिरवद्वाक्यद्वयेन तदुपपत्तेः। तच्च पूर्वमुपपादितं तस्मात् सकृदेव प्रयोग इति। एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वतः काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति। ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्द्विधा भवति तन्त्रेण वा प्रसङ्गेन वा। तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति। तदिदं तन्त्रम्। पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं प्रसङ्गः। एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत्। प्रसङ्गस्येति ब्रूमः। काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मृतिः। "काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मकः इति" तदेवमेकादश्युपवासस्य नित्यत्वकाम्यत्वलक्षणद्वैरूप्ये विरोधाभावात् द्वैरूप्यमभ्युपेयमिति स्थितम्।

अत्रोपवासाङ्गतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते। स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः सूर्य्योदयवेधः पञ्चदशनाडीवेधश्चेति। तत्रारुणोदयवेधो भविष्यत्पुराणे दर्शितः। "अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते। सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति"। "अरुणोदयवेलायां दिशो गन्धो भवेद्यदि। दुष्टं तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप!"। गारुडपुराणेऽपि "दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति"। अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कान्दनारदाभ्यामुक्तम्। "उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय" इति। तस्मिन्नरुणोदये वेधा बहुविधाः। ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिताः। "कीदृशस्तु भवे-

द्वेधो योगोविप्रेन्द्र! कीदृशः?। योगवेधौ समाचक्ष्व याभ्यां दुष्टमुपोषणम्। चतस्रोघटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः। अरुणोदयवेधःस्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयम्। अतिवेधोद्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः। महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते। तुरीयस्तत्र विहितोयोगः सूर्य्योदये सतीति"। अयमर्थः वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वार उपवासस्य दूषकाः। तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात्पूर्व्वं सार्द्ध घटिकात्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने घटिकार्द्धे अरुणोदयसम्बन्धिनि दशमीसद्भावे वेध इत्युच्यते। यदा सूर्य्यदर्शनात्पूर्व्वं घटिकाद्वयमुपरितनमेकादशीव्याप्तं पूर्व्वं तु घटिकाद्वयं दशमीव्याप्तं तदाऽतिवेध इत्युच्यते। यदा सूर्य्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकालमेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् कृत्स्नोऽरुणोदयकालो दशमीव्याप्तस्तदा महावेधः। यदा सूर्य्योदये स्पष्टे सति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्याक्रुदयवेलायां दशमी विद्यते तदा योगशब्देनाभिधेयोदोषोभवति। स च वेधाद्यपेक्षया तुरीयोभवतीति। नन्वरुणोदयात्पूर्व्वमपि यदि मध्यरात्रानन्तरं दशमीकला विद्येत तदा नोपवासस्तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः। तथा च स्मृतिः "अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते। तत्रोपवासः कर्त्तव्यो न तु वै दशमीकलेति"। अतोयथानिर्दिष्टेभ्य स्त्रिभ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् मैवम्। अर्द्धरात्रवेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किमु वक्तव्यम् अरुणोदयवेध इति वक्तुमर्धरात्रवेधउपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रायेण। तदेव ब्रह्मवैवर्त्ते शौनकेन स्पष्टीकृतम्। "अर्द्धरात्रेतु केषाञ्चिद्दशम्या वेध इष्यते। अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे। कापालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः! न तन्मम मतं यस्मात्त्रियामा रात्रिरिष्यत इति। य एते वेधातिवेधमहावेधयोगाःपूर्व्वमभिहितास्तेषु त्रयोऽरुणोदयवेधाश्चतुर्थउदयवेधः। तत्रोदयवेधश्चाग्नेयोऽप्याह 'उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा। दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासन इति"। स्मृत्यन्तरेऽपि। 'दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः। तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय त्विति"। पञ्चदशनाडीवेधस्तु स्कन्दपुराणे दर्शितः "नागोद्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा। भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरान्तिथिमिति"। तदेवं वेधत्रयं निरूपितम्। तत्र पञ्चदशनाडीवेधस्य वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निगमे दर्शिता। "सर्व्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः। सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति"। सर्व्वप्रकार इत्यत्र प्रकारशब्देन कलाकाष्ठादयोवेधातिवेधादयो वा गृह्यन्ते नात्र तिथ्यन्तरवर्त्तिमुहूर्त्तत्वं वेधेऽपेक्षितं किन्तु लवकलाकाष्ठादिकमपि ग्राह्यम्। तदुक्तं नारदीये। "लवादिवेधे विप्रेन्द्र! दशम्यैकादशीं त्यजेत्। सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्म्मलमिति"। स्कन्दपुराणेऽपि "कलाकाष्ठादिमात्रैव दृश्यते दशमी विभो,। एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन्! कदाचनेति"। स्मृत्यन्तरेऽपि। "कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि। तदाप्येकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति"। सोऽयं कलाकाष्ठादिवेधोऽरुणोदये सूर्य्योदये च समानः। तत्रारुणोदयवेधोवैष्णवविषयः। तच्च गारुडपुराणे विस्पष्टमवगम्यते। "दशमीशेषसंयुक्तोयदि स्यादरुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति"। वैखानसपञ्चरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्तोवैष्णवः। अत एव स्कन्दपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम् "परामापदमापन्नोऽहर्षे वा समुपस्थिते। नैकादशीं त्यजेद्यान्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी। समात्मा सर्व्वजीवेषु निजाचारादविच्युतः। विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते" इति। विष्णुपुराणेऽपि। "न चलति निजवर्णधर्म्मतोयः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे। न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तमिति"।

यथोक्तगुणसम्पन्नो वैष्णवदीक्षां प्राप्तोयस्तं प्रति तिथिवेधोनिर्णीयते। एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती शुद्धा चेति। तत्र वेधवती सर्व्वा त्याज्या। "तद्दिनैकादशीव्रतमिति" गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात्। विशेषस्तु संपूर्णादिभेदेन प्रतिषेधोद्रष्टव्यः य एते वेधातिवेधमहावेधयोगाख्यादोषाः पूर्व्वमुक्तास्तेषु सत्स्वेकादशी संपूर्णासंदिग्धसंयुक्तासंकीर्णनामभिर्व्याह्रियते। अरुणोदयस्य प्रथमघटिकायां दशमीसद्भावे वेध इत्युक्तः। स च द्विविधः। घटिकाप्रारम्भे कृत्स्नघटिकायां च दशमीस्थितिभेदात्। तत्र प्रारम्भमात्रदशमीयुक्तैकादशी संपूर्णेत्युच्यते। कृत्स्नघटिकावर्त्तिदशमीसद्भावयुक्तैकादशी सन्दिग्धा। अरुणोदयप्रथममुहूर्त्तादधोदशमीव्याप्तिरतिवेधस्तदुपेतैकादशी संयुक्तेत्युच्यते। सूर्य्यमण्डलदर्शनसन्देहवेलायां दशमीसद्भावे महावेधः तद्यु-

क्तैदकाशी संकीर्णेत्युच्यते । ता एताः संपृक्ताद्यस्तस्रोऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः "अरुणोदयवेलायां यदिदशमीसङ्गता । संपृक्तैकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुरिति" । गारुडपुराणे "उदयात् प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्म्मकाङ्क्षिभिः । उदयात्प्रागमुहूर्त्तेन-व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेत्तां समुद्भवे । आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्म्मफलेप्सुभिः। पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । यद्यपि पूर्व्वत्र वेधवाक्ये "सार्द्धं तु घटिकात्रयम्" इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिग्धैकादशीवाक्ये त्रिघटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता वैषम्येण विरोधः शङ्कनीयः शास्त्रद्वयस्यापि दशमीवेधत्यागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धत्वादरुणोदयविद्धैकादशी वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योगसंज्ञकस्तुर्य्यो योगस्तस्य त्याज्यत्वमर्थात्सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमु वक्तव्यं सूर्य्योदयवेध इति । यच्चनन्त्वत्र कण्वप्रोक्तं पूर्व्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्व्विधवेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्यं च त्रिविधम् एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यं चेति । त्रिष्वप्येतेषु पक्षेषु अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशीं परित्यज्य परेद्युरुपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये नारदः "संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कार्य्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" विष्णुरहस्येऽपि "एकादशीकलाप्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता । तस्य क्रतुशतं प्रोक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" द्वादश्याधिक्ये व्यास आह "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिम्" उभयाधिक्ये गुरुराह "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति" नारदोऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्व्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदीति" स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी यदि । एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति" । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्देहोऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्य्यवसितानां पञ्चरात्रादिदीक्षारहितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेधः स्मार्त्तानुष्ठानविषयत्वेन परिशिष्यते । अतएव स्मर्य्यते "अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्व्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्य्योदये मतः" इति । एवञ्च सति सूर्य्योदयवेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र शुद्धायां पूर्व्ववच्चत्वारो भेदा भवन्ति एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं विद्धायामपि चत्वारो भेदा उन्नेयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिथ्योरुपवासयोग्यतामाह वृद्धवशिष्ठः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथम्भवेत् ? । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" । उभयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्कान्दपुराणे दर्शिता "प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां च तथा तात ! दृश्यते पुनरेव च । पूर्व्वा कार्य्या गृहस्थैस्तु यतिभिस्तूत्तरा तिथिरिति" एतच्च परेद्युर्द्वादश्यभावविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे । "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितस्तुर्य्याश्रमवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । गारुड़पुराणेऽपि "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । पुराणान्तरे "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा ; पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" एवमेकादश्याधिक्यपक्षे गृहस्थोव्यवस्थाऽभिहिता । द्वादश्याधिक्ये पूर्व्वेद्युरुपवासमाह नारदः "न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" । स्कान्दपुराणेऽपि "शुद्धा यदा समा हीना समहीनाऽधिकोत्तरा । एकादश्यामुपवसेच्च शुद्धां वैष्णवीमपीति" दशमीवेधरहिता शुद्धैकादशी यदा परेद्युरुदयादूर्द्ध्वं नास्ति किन्तूदये समा ततोन्यूना वा द्वयोरपीत्यर्थः । एवं च सति प्रकृते द्वादश्याधिक्येऽपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपोष्येत्युक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युरुपवासो गारुड़पुराणे दर्शितः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

च सा । तत्रोपोष्या पराऽऽयुष्या परतो द्वादशी यदीति" वराहपुराणेऽपि ।"एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" स्मृत्यन्तरेऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते । गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा । पूर्णाप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदीति" एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि निर्णयो दर्शितः । अनुभयाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः । इति शुद्धायां चत्वारो भेदा व्यवस्थिताः । अथ विद्धायां चत्वारो भेदा व्यवस्थाप्यन्ते । तत्राप्येकादश्याधिक्ये पूर्ववद्गृहस्थयत्योर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह प्रचेताः "एकादशी विद्धा चेच्छुक्ले कृष्णेऽविशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृहीति" नचैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शङ्कनीयम् बाधकाभावेन विद्धाधिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये परेद्युरुपवासः । तदाह व्यासः "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिमिति" लुप्ता आदौ दशमीमिश्रितत्वात् परतो वृद्ध्यभावाच्च क्षयं गतेति यावत् । उभयाधिक्येऽपि परेद्युरुपवासः । तदुक्तं भविष्यपुराणे "एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्ज्जयेत् । चयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतामिति" उभयानाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः कोट्यन्तराभावात् । न च विद्धत्वादस्ति सन्देह इति वाच्यं कोट्यन्तराभावे विद्धाया अप्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णुरहस्ये 'एकादशी भवेत् काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः । वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षेऽतिपुण्यदेति" । इति विद्धाभेदा व्यवस्थापिताः । अत्र शुद्धाविद्धयोरप्येष निर्णयसंग्रहः । एकादशीद्वादश्योरुभयोरपि वृद्धौ परेद्युरुपवासः । द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वेद्युः । एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्था । द्वादशीमात्रवृद्धौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वेद्युः विद्धायां परेद्युरिति तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यावन्ति सन्दिग्धवाक्यानि विधायकानि निषेधकानि सर्वाणि तान्यविरोधेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः स्कन्दपुराणे 'प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः'' इति हरिवारेषु तु संपूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गारुड़पुराणे "उदयात् प्राग्यदा विप्र ! मुहूर्त्तद्वयसंयुता । संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीति" भविष्यपुराणेऽपि "आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्धाऽन्या परिकल्पितेति" । तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्वैष्णवविषयम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युपलभ्यन्ते । कानिचिदरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानिचित्तदननुवादेनेति । यथा भविष्यपुराणे "अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनीति" कौर्म्मे 'अरुणोदयवेलायां विद्धा गान्धार्य्युपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्ज्जयेदिति" एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि द्रष्टव्यानि । अरुणोदयानुवादमन्तरेण दशमीविद्धानिन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा नारदः 'दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् । तत्रोपवासं नाशाय परेत्य नरकं व्रजेदिति" ब्रह्मवैवर्त्ते "दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः । एकादशीफलं तस्य नश्येत् द्वादशवार्षिकमिति" विष्णुरहस्येऽपि "दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल । संवत्सरकृतेनेह नरो धर्म्मेण मुच्यते" इति ईदृशानि सर्वाण्यपि वेधविषये वैष्णवविषयाण्यन्यविषये तूभयाधिक्ये द्वादश्याधिक्ये च सर्वपुरुषविषयाणि द्रष्टव्यानि । दशमीविद्धाभ्यनुज्ञापकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्दपुराणे 'त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि चेति" स्मृत्यन्तरे "उपोष्यैकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि । दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्येव धर्म्मकृदिति" बृहद्वशिष्ठः "द्वादशी स्वल्पस्वल्पापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनीति" ऋष्यशृङ्गः "एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीदिति" हारीतोऽपि 'त्रयोदश्यां यदा नष्टं द्वादशीघटिकाद्वयम् । दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति" एतादृशानि वाक्यानि सर्वाणि अनुभयाधिक्ये सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये तु स्मार्त्तगृहस्थविषयाणि द्रष्टव्यानि नत्वेतानि वैष्णवविषयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विद्धाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात् । संपूर्णैकादशीपरित्यागविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे "एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति" तथा कालिकापुराणे 'एकादशी यदा

पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते इति” गारुडपुराणे “पूर्णा भवेद् यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते । तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिप्रशस्तिर् इति” । एतद्वचनानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि । दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । यदाह नारदः “यदि दैवात्तु संस्पृशेदेकादश्यां तिथित्रयम् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादश्यापारणे भवेदिति” कूर्मपुराणेऽपि “द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः । तामेवोपवसेत् कामी अकामो विष्णुतत्परः” इति अत्राद्यन्तयोर्दशमीद्वादश्योर्मध्ये एकादशीस्थितदिनत्रयं यदाप्नोति तदा परतो द्वादश्या वृद्धिरवृद्धिर्वोभयं सम्भाति । तत्र यदा वृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम् । तदुक्तं पुराणान्तरे “दिनत्रयस्पृगेकादशी नोपोष्या दशमीयुता । सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति” द्वादशीवृद्धौ “एकादशी यदा लुप्ता” इत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युरुपवास इति पूर्वमेव निर्णीतं यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशीस्थितादृशं दिनत्रयं तदा नारदेन स्मर्यते “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” । “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति” । तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा द्रष्टव्यम् । गृहस्थे तु तन्निषिद्धम् तथा च कूर्मपुराणे “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः” इति पद्मपुराणे “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृगयदहोरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिरिति” यत्तु ऋष्यशृङ्गेणोक्तम् । “अविद्धानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु । मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः । तदविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः । पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी । एकादशीं तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदीति” अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्गृहस्थविषयः वेधबाहुल्ये हेयत्वशङ्का मा भूदिति पञ्चभिर्मुहूर्त्तैरित्युक्तम् । तदेवं नानाविधवचनस्य व्यवस्थापनप्रकारो बहुत्वादिनः । अनया व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव । इत्युपवासतिथिर्निरूपिता ।

अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः “अष्टावद्धादधिको मर्त्त्यो ह्यपूर्णाशीतिहायनः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृदिति” कात्यायनोऽपि “अष्टवर्षाधिको मर्त्त्यो ह्यशीतिर्न्यूनवत्सरः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति” । गृहस्थस्य तु शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः यथा कूर्मपुराणे “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृहीति” भविष्योत्तरेऽपि “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृहीति” नारी विधवा तस्या एव यतिधर्मत्वात् । पतिमत्यास्तूपवासं निषेधति विष्णुः “पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्त्तुर्नरकं चैव गच्छतीति” मनुः “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति” मार्कण्डेयपुराणे “नारी त्वननुज्ञाता भर्त्त्रा पित्रा सुतेन वा । निष्फलं तु भवेत् तस्या यत्करोति व्रतादिकमिति” आदिशब्दाद्वस्त्रालङ्कारगन्धधूपाञ्जनादिपरिग्रहः मनुः “पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनमिति” पत्युरनुमत्या व्रतादिष्वधिकारिणी भवति तदाह कात्यायनः । “भार्य्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदेति” शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णैकादश्युपवासनिषेधपरः । तथा च कूर्मपुराणे “संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणमिति” गौतमोऽपि “आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीषु च । व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृहीति” । अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतो दोषविशेषप्रतिपादनार्थम् तथा च पद्मपुराणे “संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ! । एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति” नारदीयेऽपि “चन्द्रग्रहे संक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे । उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्सन्ततिं स्थिरामिति” । अत्र संक्रान्त्यादिषूपवासस्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तकस्य । तथाच कात्यायनः “एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही । तत्र युक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । निमित्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति” जैमिनिरपि “तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुषङ्गकृतो ग्राह्योऽयतीनामुपोषणमिति” । अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च काम्यत्वात् काम्योपवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति । संक्रान्त्यादिनिमित्तस्योपवासः संवर्त्तेनोक्तः । “अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिथ-

यो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति" । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव नित्योपवास इत्युक्तम् । नैमित्तिककाम्योपवासौ तु कृष्णायामपि कर्त्तव्यौ । तत्र नैमित्तिकः स्मृत्यन्तरे पठ्यते । "शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति" । काम्यस्तु स्कन्दपुराणे "पितॄणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेदिति" सनत्कुमारः "भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रान्तिसंयुता । एकादशी सदोपोष्या सर्व्वसम्पत्करी तिथिरिति" । मत्स्यपुराणेऽपि "एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः । पुत्त्रानायुः समृद्धिं च साम्राज्यं च स गच्छतीति" । दिनक्षये पुत्त्रवतो गृहस्थस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितामहः "एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्त्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथेति" । मत्स्यपुराणेऽपि "दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । उपवासं न कुर्व्वीत पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः" इति । दिनक्षयलक्षणं पद्मपुराणे "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः" इति । वशिष्ठोऽपि "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलमिति" । फलमत्रोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं द्रष्टव्यम् उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईदृश विषये किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पठ्यते "उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत्" । "नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलन्तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति" । उपवासासमर्थस्त्वेकभक्तादीनि कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः । "उपवासेत्व शक्तानामशीतेरूर्द्ध्वजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्य्यमाह बौधायनो मुनिरिति" । मार्कण्डेयपुराणे "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेदिति" । कूर्म्मपुराणेऽपि "एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् । नातिक्रमेद्द्वादशीन्तु उपवासव्रतेन चेति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् । पयोमूलं फलं वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेदिति" । भविष्यपुराणेऽपि "एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेदिति" । नित्यकाम्ययोरशक्तास्तु प्रतिनिधिभिर्व्रतङ्कारयेयुः तथा च विष्णुरहस्ये "असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्म्मपत्नीं वा पुत्त्रं वा विनयान्वितमिति" । पैठीनसिः "भार्य्या पत्युर्व्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" इति । स्कन्दपुराणे "पुत्त्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" । अन्यत्रापि "भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिभिरिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्व्वर्थभूभुजाम् । अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेदिति" कात्यायनः । "पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्व्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् । दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः । उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् । राज्यस्थक्षत्त्रियार्थे च एकादश्यामुपोषितः । पुरोधाः क्षत्त्रियस्यार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम् । पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे । कृते ते तु फलं विप्राः ! समग्रं समवाप्नुयुः । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति" । प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः स्मृतौ "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुरिति" । अयमर्थः नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्यं तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात् असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं स्मर्य्यते "अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां दिवा भुक्त्वैन्दवं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तञ्चैव तु पर्व्वणीति" स्मृत्यन्तरे "अर्कें पर्व्वद्वये रात्रौ चतुर्द्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" ।

अथ काम्योपवासक्रमः तत्राङ्गिराः "सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम्" इति । देवलः "दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः एकादशीमुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि । देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यतीति" बृहस्पतिरपि "दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेदिति" कूर्म्मपुराणे "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियमिति" स्मृत्यन्तरेऽपि "शाकं मांसं मसूरांश्च

पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेदिति" विष्णुधर्मोत्तरे" असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यसिकादलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति" "असकृज्जलपानं च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्ज्जयेत् व्रतवासरे" इति च । वसिष्ठः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि चेति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये "श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्याः शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुद्ध्यतीति" हारीतः "पतितपाषण्डिनास्तिकसम्भाषणमनृताश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्जयेदिति" कूर्मपुराणे "बहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतिं पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" इति विष्णुरहस्ये "स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्त्तनम् । अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् । तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह कात्यायनः "उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितमिति" तथा "मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा । अभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति" यत्तु वचनम् "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति" तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयम् आघ्राणेनापि भोजनकार्य्यं सिध्यति तस्य भोजनकार्य्ये विधानात्"

सूतकादौ दानार्च्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्य्यात् तदुक्तं कूर्म्मपुराणे "काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यं व्रतं कुर्य्यात् दानार्च्चनविवर्जितम्" इति वराहपुराणे "सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते । मृतके न च भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्च्चनं सूतकान्ते कुर्य्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "सूतकान्ते न स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः किन्तु देवतार्च्चनादिरहितं सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्य्यं तदाह पुलस्त्यः "एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि" इति । ऋष्यशृङ्गः "संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां चेद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति" शुद्ध्यनन्तरं देवतार्च्चनादिकं कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः "स्नात्वा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि शुद्धा स्यात् परिचारणे । पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः "अथ नित्योपवासी चेत्तदायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे" इति ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि "इति विज्ञाय कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः । निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धासहायो विष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः" । शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्यायनः "शक्तिमांस्तु ततः कुर्य्यान्नियमं सविशेषणमिति" ।

यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत् तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य द्वादशीमेवोपवसेत् तथा च नारदीये "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति" तथा "एकादश्यान्त्वविज्ञायां संप्राप्ते श्रवणे तदा । उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्व्वपापक्षयावहेति" यदा पारणपर्य्याप्ता द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पारणा कार्य्या न तु त्रयोदश्यां तदुक्तम् "भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्तु कलाद्वयम् । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् । कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति" ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नास्ति दोषः "सा तिथिः सकला ज्ञेयेति "वचने साकल्यविधानादिति चेत् नैवं साकल्यस्य स्नानादिविषयत्वात् वाक्यशेषे "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु साकल्यवचनं न प्रवर्त्तते "तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः"

अल्पद्वादशीकाले यदा पारणन्तदा सद्भिः प्रागेव सर्व्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः तदुक्तं नारदीये "अल्पायामथ विप्रेन्द्र! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्च्चनाक्रियाः कार्य्या दानहोमादिसंयुताः । एतस्मात्कारणाद्विप्र ! प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् । पितृतर्पणसंयुक्तं स्मृत्वा दृष्ट्वा च द्वादशीम् । महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृ-

णाम्। करोति धर्म्महरणमस्नातेव सरस्वतीति" गरुडपुराणेऽपि "यदा स्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षे भुजेर्भवेत्। प्रातर्मध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणमिति"। स्कन्दपुराणेऽपि "यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्मध्याह्निकञ्च यदिति"। तत्र पारणासम्भवे अद्भिः पारणं कुर्य्यात् तदाह कात्यायनः "सन्ध्यादिकम्मवेच्चित्य पारणन्तु निमित्ततः। अद्भिस्तु पारयित्वाथ नैत्यकान्ते भुजिर्भवेदिति" देवलोऽपि "सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम्?। अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति"। यदा कलयापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्य्यात् तदुक्तं नारदीये "त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम्। शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति"। पारणञ्च नैवेद्यमिश्रितं कुर्य्यात् तदुक्तं स्कन्दपुराणे "कृत्वा चैवोपवासन्तु योऽश्नाति द्वादशीदिने। नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनमिति"।

अस्यामेकादश्यां यान्युपवासप्रतिनिधिरूपाणि एकभक्तनक्तायाचितदानानि तेषां प्रतिपद्युक्तन्यायेनोपवासतिथावेवानुष्ठानं, यानि तु स्वतन्त्राण्येकभक्तनक्तादीनि तेषां पूर्व्वोक्तन्यायेन मध्याह्नादिव्यापितिथिग्रहणप्राप्तौ दशमीविद्धा प्रतिषिध्यते द्वादशीकल्पे "पूर्व्वविद्धादिनार्द्धेन नन्दां पूर्णामपि त्यजेत्। यदोच्छेदात्मसन्तानं नियमेषु चतुर्ष्वपि। नोपोषितं च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम्। नन्दायां पूर्व्वविद्धायां कुर्य्यादैश्वर्य्यमोहितः। एकादशी युता यस्ता द्वादश्या समुपोषणे। नक्ते चायाचिते नित्यमेकभक्ते तथाऽनघ!। नक्तञ्चायाचितं तात! नैकभक्तमुपाहरेत्। दशमीसहिते दानमनर्थं हरिवासरे" इति दिनार्द्धेन षाड्सप्तमुहूर्त्तैरित्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य "दिक्पञ्चदशनिघ्नयेति" उदाहृतम्। तथा "षाड्सप्तमुहूर्त्तैस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति" एतदूनवेधे तु तिथ्यन्तरवन्मध्याह्नादिव्याप्तिर्ग्रहीतव्या"।

अत्राधिकारिविशेषः हरि०भ० आग्नेये "गृहस्थो ब्रह्मचारी वा आहिताग्निर्यतिस्तथा। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि"। पाद्मोत्तरखण्डे "वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि! एकादश्युपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः"। "एतस्मात् कारणाद्विप्र! एकादश्यामुपोषणम्। कुर्य्यान्नरो वा नारी वा पक्षयोरुभयोरपि" विष्णुधर्मोत्तरीयम् "वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्य्यादेकादशीव्रतम्"। सौरपुराणम् "वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोऽप्येतत् समाचरेत्"। स्कान्दम्। "न शैवो न च सौरो वा नाश्रमी तीर्थसेवकः। यो भुङ्क्ते वासरे विष्णोः श्वपचादधिको हि सः। विप्रियं तेन मे गौरि! कृतं दुष्टेन पापिना। मद्भक्तिबलमाश्रित्य येन भुक्तं हरेर्दिने"। "विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने। तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिनेदिने" कात्या०। एकादशीं विना रण्डा यतिश्च सुमहातपाः। पच्यते ह्यन्धतामिस्रे यावदाहूतसंप्लवम्" नारदीयम्। "सधवायास्तु पत्युरनुमत्या सह वाधिकारः। "सपुत्त्रश्च सभार्य्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतः। एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि" विष्णुध०। तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता कालमा० दर्शिता।

"वैष्णवस्योभयपक्षयोर्नित्याधिकारः यथाह तत्त्वसागरे। "यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा। तुल्ये ते मनुते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते" एवमेव ए०त०रघु०। "व्याधिभिः परिभूतानां पित्ताधिकशरीरिणाम्। त्रिंशद्वर्षाधिकानाञ्च नक्तादिपरिकल्पनम्" मार्क० पु०।

प्रागुक्तकालमाधवमतानुसारिण्येकादशीव्रतकालादिव्यवस्था सर्व्वदेशवासिभिः प्रायेणाद्रियते। गौड़निवासिभिस्तु रघुनन्दनोक्ता व्यवस्थाद्रियते। तन्मतसिद्धव्यवस्था तु एकादशीत०धृतवचनजातादनुसन्धेया। तत्र संक्षेपस्तत्र दर्शितो यथा "तत्र संक्षेपः पारणादिने द्वादशीलाभे सर्व्व एव पूर्व्वां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् तदलाभे गृही पूर्व्वां तदन्यः परां विधवापि। यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात्। परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्यामपीति। यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत्। (अत्र माधवमते भेदः) यदा तु सूर्य्योदयात् प्राक्कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत्। यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत्। यदा तु पूर्व्वदिने त्रिदण्डैकादशी परदिने च द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विद्धामुपोष्य परदिने द्वादश्याः प्रथमपादमतीत्य पारयेत्। वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेदिति।

सर्व्वस्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्त्राणां गृहस्थानामप्युपवासो नित्यः। ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः। वैष्णवेतरेषान्तु तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषूपवासो नित्यः। अपुत्त्राणां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः। काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः। नित्योपवासे तु रविसंक्रमादिदोषो नास्ति अष्टाब्दादधिकोऽमर्त्त्योऽह्यपूर्णाशीतिवत्सरो नित्याधिकारी विधवायास्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः।

अत्र मलमासादिदोषो नास्ति। यथा ज्योतिःपराशरः "अनादिदेवतार्च्चासु कालदोषो न विद्यते। नित्यस्वाध्याययोगे च तथैवैकादशीव्रते" एका० त० रघु०।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे। "एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयं गता। नक्तं तत्र प्रकुर्व्वीत नोपवासं गृहाश्रमी"। अत्रोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण बाधः। "एकादशी कलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते। तत्रोपवासं कुर्व्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः" तत्रैव स्कान्दम्। 'तत्र पूर्व्वापरवचनपर्य्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्योपवासव्रतविषयं, निष्कामस्य, नित्योपवासार्थिनो विष्णुपरायणस्य गृहस्थस्याप्युपवासः" ए० त० रघु०। वाचस्पतिमते "निष्कामैस्तु गृहो कुर्य्यादुत्तरैकादशीं तथा। सकामस्तु सदा पूर्व्वां कुर्य्याद्बौधायनोऽब्रवीत्" विष्णुरहस्यात् सकामेन तत्र दशमीविद्धा कार्य्या निष्कामेण द्वादशीयुक्तोपोष्येतिभेदः।

वेधविषये हेमाद्रौ तु सार्द्धघटिकात्रयोऽतिरष्टाविंशतिमानरात्रिविषया मद्दत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चतस्रोघटिकाप्याहुः "निशःप्रान्ते तु यामार्द्धे देववादित्रवादने। सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते इति स्मृतेरित्युक्तम्। हेमाद्रिमतानुसारेण निस०सि० एकादशीभेदा अष्टादशेत्युक्ताः तद्व्यवस्था तत्रोक्ता यथा

"शुद्धा विद्धा द्वयी नन्दा त्रेधा न्यूनसमाधिकैः। षट्प्रकाराः पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिकाः" इत्यष्टादशैकादशीभेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनद्वादशिका शुद्धाधिकसमद्वादशिका च सकामैः पूर्व्वा निःकामैरुत्तरा कार्य्या 'प्रथमेऽहनि संपूर्णेति" पूर्व्वोक्तस्कान्दात् "ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्य्यम् "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत्?। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" इत्यविरोधोक्तेः। "शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्धसमाधिकद्वादशिका च सर्व्वेषां परैवेति" हेमाद्रिः मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा। "संपूर्णैकादशी यत्रेति" पूर्व्वोक्तेः। "शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा। एकादशीमुपवसेत् शुद्धां वैष्णवीमपीति" स्कान्दात् अत्र शुद्धा एकादशी, उत्तरा द्वादशी "नचेदेकादशी विष्णाविति" नारदोक्तेश्च। यत्तु "अविद्धापि च विद्धा स्यादिति" पाद्मात् तच्छुद्धाधिकापरम्। यत्तु "संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्" इत्यादि तद्वैष्णवपरम्। स्मार्त्तानां तु पूर्व्वैवेत्युक्तम्। विद्धन्यूना समद्वादशिका तु मुमुक्षूणां पुत्त्रवतां च परा अन्येषाञ्च पूर्व्वा। पुत्त्रवतोऽपि पूर्व्वेति मदनरत्ने। विद्धसमा समद्वादशिकोनद्वादशिका च मुमुक्षुभिः पराऽन्यैः पूर्व्वा कार्य्या। "दशमी मिश्रिता पूर्व्वा द्वादशी यदि लुप्यते। शुद्धं द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" व्यासोक्तेः मोक्षकाङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्व्वैव। "पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत्। तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिरिति" ऋष्यशृङ्गोक्तेश्च। विद्धाधिका समद्वादशिका च सर्व्वेषां परैव माधवमते त्वत्र गृहिणः पूर्व्वा यतेरुत्तरा "सर्व्वत्रैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः। प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणमिति" पाद्मोक्तेः। विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपरैः विष्णुप्रीतिकामैः परा कार्य्या गृहस्थेन तु नक्तं कार्य्यम् "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्व्वीत पुत्त्रपौत्त्रसमन्वित" इति कौर्म्मे दिनक्षये उपवासनिषेधात्। "दशम्येकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता। क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणः स्मृतमिति" वृद्धशातातपोक्तेश्च गृहिणः पूर्व्वत्रोपवासः। एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः। यानि तु "दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम्। धर्म्मापत्यधनायूंषि त्रयोदश्यां तु पारणमिति" कौर्म्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानि तानि विहितभिन्नपराणि, अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया। यत्तु कालहेमाद्रौ "बहुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा। द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति" मार्कण्डेयोक्तेः "सन्ध्येषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत्। विवादेषु च सर्व्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम्। पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयं मा-

मकी सुते !" इति पाद्मोक्तेश्च वेधसन्देहे ज्योतिर्विदां वि प्रतिपत्तौ वा परा कार्य्येत्युक्तम् । तद्वैष्णवविषयम्"

"अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य एव भोजनम् । "एकादश्यां न भुञ्जीतेति" तस्या एव निमित्तत्वात्, "निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते" इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्व्वेद्युरेकभक्तविधानादिविधिस्पृष्टे च विषये निषेधानवकाशेन काम्यव्रताङ्गे न भोजननिषेध प्रवर्त्तते ते नैकादशीमध्येऽपि पूर्व्वदिने भोजनमित्याहुः" निर्ण० सि० । तत्रैकादशीदिवसे श्राद्धप्राप्तौ विशेषः नि० सि० उक्तः

माधवीये "उपवासो यदा नित्यः" इत्यादि प्रागुक्तकात्यायनवाक्यमाश्रित्य उपवासदिनेश्राद्धं कृत्वा श्राद्धशेषघ्राणं कार्य्यमिति व्याख्यायोक्तम् । "हेमाद्र्यादिसर्व्वनिबन्धेष्वेवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्य्यमिति" वदन्तः परास्ताः किञ्च, महालये । "स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रतीति, स्मृतं षोडशत्वम् । पौर्णैकादश्यां च मन्वादिश्राद्धं, चयाहापरिज्ञाने च कृष्णैकादश्यां विहितं श्राद्धं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकास्थं पठन्ति । "अन्नाश्रितानि पापानि मद्भोक्तृहतिरेव वा । भञ्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा" इति । तत्रापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धगोचरयतां मह्त्साहसमित्यलम् । योऽपि "अकृतश्राद्धनिचया जलपिण्डविनाकृताः" इति वसुनारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नविषयः पूर्व्ववाक्ये तद्ग्रहणात्"

हरिभक्तिविलासानुसारिणस्तु वैष्णवदीक्षावतां तद्दिने श्राद्धनिषेधः द्वादश्यां तत् करणीयमिति वदन्ति यथा "अथोपवासदिने श्राद्धनिषेधः । पाद्मे पुष्करखण्डे "एकादश्यां यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । तत्रैवोत्तरखण्डे "एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृताहनि । द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् । गर्हितान्नं नचाश्नन्ति पितरश्च दिवौकसः" । स्कान्दे "एकादशी यदा नित्या श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यात् द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । ब्रह्मवैवर्त्ते । "ये कुर्व्वन्ति महीपाल ! श्राद्धं त्वेकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः" । हरिभक्ति० धृतवाक्यानि ।

"एकादश्यां यदा रामेत्यादिना उपवासदिने श्राद्धं निषिद्धम् । यच्च स्कान्दादौ "श्राद्धदिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् । तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भक्तशेषन्तु यद्भवेत् । तत् सर्व्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाथ शिखिध्वज ! । आजिघ्रेदनेनाथ भवेत् श्राद्धं शिखिध्वज ! । पितॄणां तृप्तिदं तात ! व्रतभङ्गो न विद्यते" इत्यादि । तच्च वैष्णवेतरविषयं मन्तव्यम् वैष्णवपितॄणामपि श्रीविष्ण्वादिने श्राद्धभक्षणायोगादिति" तट्टीका ।

अतेद बोध्यं स्मृतिचन्द्रिकास्थवचनेन हरिभक्तिविलासधृतवचनचतुष्टयेन च उपवासदिने श्राद्धनिषेधात् प्रागुक्तकात्यायनस्कान्दादिवचनेन श्राद्धशेषभोजनाशक्यवेऽपि आघ्राणमात्राङ्गकतया श्राद्धविधानात् परस्परं विरोधस्तयोर्विरोधपरिहाराय कर्त्तृभेदविषयकत्वमवश्यं कल्पनीयं तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आघ्राणाङ्गश्राद्धस्य, वैष्णवविषयकतया च श्राद्धनिषेधस्य कल्पनं युक्तं न च विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं शङ्कनीयं वैष्णवस्य सत्त्वगुणाधिकविष्णोः सेवकत्वेन सात्त्विकपुराणोक्तविधेरेव ग्राह्यतया सात्त्विकपुराणेषु च पाद्मस्य कीर्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव ग्राह्यतौचित्येन स्कान्दस्य तामसत्वेन तदुक्तविधेस्ततरैर्ग्राह्यतौचित्येन च विनिगमनासम्भवात् पाद्मस्कान्दयोर्यथा सात्त्विकतामसत्वं तथोक्तम्" मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत । वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि षट्" पद्मपु० । एवञ्च सति पाद्मवाक्यस्य वैष्णवविषयकत्वनिश्चये स्कान्दकात्यायनादिवाक्यस्य तदितरविषयत्वं निर्णीयते । निर्णयसिन्धुकृता श्राद्धनिषेधवाक्यस्य मातापितृश्राद्धव्यतिरिक्तविषयकत्वं यत्कल्पितं तन्न मनोरमं पाद्मोक्तवाक्ये गर्हितान्नं न गृह्णन्ति पितरइति पितृमात्रस्यापहणोक्तेः सर्व्वश्राद्धस्यैव निषेधात् मातापित्रोर्मृताहमात्यादिपाद्मोत्तरवचने तयोरपि श्राद्धनिषेधात् । तेन वैस्मृतिकन्यायेनेतरश्राद्धस्यापि निषेधः स्रूपपन्न एव । किञ्च शेषभोजननिमित्तकाशयोरुभयोर्प्यरङ्गतया आर्त्तानां शेषभोजनरूपाङ्गबाधः वैष्णवानां तु कालबाध इत्युभयोरपि एकतरबाधस्य शास्त्रबोधिततया न दूषकत्वम् । आर्त्तैरपि ग्रहोदयादिनिमित्तकोपवासदिने श्राद्धं निषिध्य परेद्युः श्राद्धविधानेन कालरूपाङ्गबाधस्य तत्र स्वीकारात् तद्-

इत्यापि एकादश्युपवासदिनसम्बन्धिकृताहरूपकालबाधेनोत्तरदिने श्राद्धविधानेनावैषम्यम् । तथा च "पक्षोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽहनि" "पक्षावेशास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽहन्येव सर्व्वदा" मि० सि० धृतवचनैः निमित्तकालबाधेनापरेद्युः श्राद्धकालः । एतेन एकादशीव्रतदिवसे श्राद्धनिषेधे विष्णुपतितश्राद्धस्य कृष्णैकश्यां विधानम् अश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडशश्राद्धविधानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन व्यवस्थासम्भवात् । तथाहि विष्णुपतितश्राद्धे श्राद्धकालव्याप्यैकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य व्रतदिवसात् पूर्व्वेद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषयलाभेन निर्विषयत्वाभावात् क्वचिदेकदिने तत्प्रसक्तावपि सामान्यमुखेन प्रवृत्तशास्त्रस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथिखण्डविषयकत्वकल्पनेनाविरोधः । किञ्चात्र कर्त्तृभेदेनव्यवस्थाप्युपपद्यते वैष्णवेतरसपुत्रगृहस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं श्राद्धविधानं, वैष्णवविषयः श्राद्धनिषेध इति कर्त्तृभेदसम्भवात् । अश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडशश्राद्धविधानमपि न निर्विषयं तिथिह्रासादिवशादेकसावनदिवसे तत्रविहितश्राद्धद्वयवद् वैष्णवैः द्वादश्यां श्राद्धद्वयकरणेन षोडशसंख्यापूर्त्तिसम्भवात् । पौर्णमासीकाकारूपमन्वादिनिमित्तकश्राद्धस्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिकृत्यत्वेन पूर्व्वाह्णे विहितत्वेन उपवासदिन एव तत्खण्डस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व्वदिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसक्तेऽपि वैष्णवानां द्वादश्यामेव कृताहश्राद्धस्येव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृहस्थस्य तद्दिने कर्त्तव्यतेति कर्त्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्तिः ।

पाद्मे नैमित्तिकमित्युक्तेः ब्रह्मवैवर्त्ते परेतकृत्युक्तेश्च आद्यश्राद्धमपि एकादश्युपवासदिवसे वैष्णवैर्न कर्त्तव्यमेव । "एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैविकं कार्य्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्" इति भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात् प्रेतोद्देश्यकश्राद्धस्य च एकोद्दिष्टत्वाच्च तस्यापि तद्दिने निषेध एव प्रेतश्राद्धस्य यथैकोद्दिष्टत्वं तथैकोद्दिष्टशब्दे वक्ष्यते इत्थं स्मार्त्तवैष्णवकर्त्तृभेदात् व्यवस्थाभेदः ।

एकादशगुरु पु० एकदशमिता गुरवः । "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवोमताः" इति देवलोक्तेषु आचार्य्यादिषु । त्राता त्राणकर्त्ता । वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादिः । "अनेनैकादश गुरवःसङ्केतिताः । कथमनेकेषामेकगुरुशब्दवाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् इति चेन्न "गुरुरनुगन्तव्यः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादि धर्म्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणीयता श्रूयते तथापि तदन्येष्वतिदिश्यते अतोऽतिदिष्टधर्म्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टशब्दप्रवृत्ताविव तद्धर्म्मसंबन्धः शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वं वोपाधिर्भवतु विशेषाग्रहादक्षादिशब्दवदनेकार्थतैव कोदोषः" प्रा० वि० । अयञ्च शब्द एकादशिनृशब्दात् पूर्व्वं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनधिकृत्य प्रवृत्तं गणनम् कन् । लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारश्च तत्रैव यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयनं फलच्छिदाम् । संविधाय बहुराशिजे बधे स्वल्पराशिबधभाजिते फलम्" इत्युक्तदिशा फलानयनम् । तत्रोदा० "पिण्डे येऽर्कमिताङ्गुलाः किल चतुर्वर्गाङ्गुला विस्तृतौ

पि० १२ ८ पट्टादीर्घतया चतुर्दश कराखिंशन्मिताः"

वि० १६ १२ "एता विस्तृतिदीर्घपिण्डमितयो येषां

दी० १४ १० चतुर्वर्जिताः" इति नवराशिके उक्ता ।

मि० ३० १४

"पट्टीये प्रथमोदितप्रमितयोगव्यूतिमात्रे गतास्तेषा-

पि० १२ ८ मानमनाय चेच्छकटिनां द्रम्माष्टकं भाट-

वि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने

दी० १४ १० चतुर्वर्जितास्तेषां का भवतीति भाटक-

मि० ३० १४ मितिगव्यूतिषट्के वद" । अत्र फलस्येतर-

ग० १ ६ पक्षनयने तस्य बहुराशिकत्वं तद्रहितपक्षस्य

भा० ८ ० स्वल्पराशिता तेन समानाङ्केनोभयपक्षयोरपवर्त्तने फलसहितबहुराशिपक्षस्याङ्कस्य परस्परगुणने जाताः ४८अङ्काः फलरहितपक्षाङ्कानां परस्परघातनिष्पन्नेन ६ षड्ङ्केन भाजिते लब्धाः ८अष्टौ अङ्कास्तेन अष्ट द्रम्मास्तत्र भाटकमितिरिति तत्र निश्चयः । अत्रेदमवधेयम् फलच्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिन्नराशिच्छेदस्यैव अन्योन्यपक्षनयनम् न तु फलच्छेदस्येति । अयञ्च शब्दः एकादशद्वारशब्दात् परं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्रोक्तः ।

एकादि त्रि० एक आदिर्यस्य । १एकत्वसंख्यान्वितमारभ्य परार्द्धान्तसंख्यायुक्ते ।२ तत्कारके ऐकारबिन्दुविसर्गविशेषरूपे-

अङ्के च । अङ्काश्च नव तेषामेव स्थानविशेषयोगभेदेन विभिन्नसंख्याबोधकत्वम् । अथ एकाद्यङ्कैः यद्यत्संख्यान्विताः बोध्यन्ते तदुच्यते । १ इत्यङ्केन एकः एवं २, द्वौ, ३, त्रयः, ४, चत्वारः ५, पञ्च ६, षट् ७, सप्त ८, अष्टौ ९, नव १०, दश । दशानामेकादिनवभिरङ्कैराधिक्ये ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९ इत्येतेऽङ्काः क्रमेण एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्द्दशपञ्चदशषोड़शसप्तदशाष्टादशनवदशानां बोधकाः । दशाङ्कस्य च द्व्यादिनवभिर्गुणने क्रमेण २०, ३०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९० एतेऽङ्काः क्रमेण विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिसंख्यान्वितानां बोधकाः । एषाञ्च एकादिकनवभिराधिक्ये २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, इत्येतेऽङ्का एकविंशत्यादीनां बोधकाः । एवं ३१ इत्यादयोऽङ्का एकत्रिंशदादीनां बोधकाः । दशभिर्गुणिते दशाङ्के १०० इत्यङ्कः शतस्य बोधकः । क्रमेण दशोत्तरगुणने "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वं महापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः" इति लीलावत्युक्तदिशावसेयम् । संक्षेपेण तत्रैकाद्यङ्कानां क्रमशः स्थितानां योगजसंख्याज्ञानार्थमुपायान्तरमुक्तं तत्रैव यथा "एकादिनवानामङ्कानां योगे का संख्येति प्रश्ने "सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" इत्युक्तरीत्या पृष्ठसंख्यापदं एकयुक्तेन तेन १० अङ्केनाहतं पृष्ठाङ्कार्द्धम् ९/२ ४५ संङ्कलितसंख्या । तथाचैकादिनवाङ्कानां योगे ४५ संख्या भवतीति निश्चय एवमन्यत्राप्यूह्यम् । "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः" लीला०

एकादिसंख्यानां वाचकाश्च कतिचित् शब्दाः कविकल्पलतायां संगृहीताः यथा ।

"एको ब्रह्मेन्द्रहस्त्यश्वगजास्यदन्तशुक्रदृक् १ । द्वयं पक्षनदीकूलासिधारारामनन्दनौ २ । त्रयं कालोऽग्निभुवनं गङ्गामार्गशिवदृग्गुणाः । वलीरेखा कालिदासकाव्यस्थूलशिखा वलिः । सन्ध्यापुरपुष्कराणि रामविष्णुपदं वयः ३ । चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाश्रमहरिबाहवः । स्वर्द्दन्तिदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः ४ । पञ्च पाण्डवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्रुव्रताग्नयः । महापापमहाभूतमहाकाव्यमहामखाः । पुराणलक्षणान्यङ्गानिलकर्म्मेन्द्रियार्थकाः ५ । षट् वज्रकोणत्रिशिरोनेत्रतर्काङ्गदर्शनम् । चक्रवर्त्तिमहासेनवदनानि गुणा रसाः ६ । सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः । धाराब्धिच्छन्दपराज्याङ्गर्षिह्रीर्वह्निशिखाद्रयः ७ । अष्टौ योगाङ्गवस्वीशमूर्त्तिदिग्गजसिद्धयः । ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पालाहिकुलाचलाः ८ । नवाङ्गद्वारभूखण्डक्षत्तारावणमस्तकाः । व्याघ्रीस्तनसुराग्रखण्डसेवध्यङ्करसग्रहाः ९ । दश हस्ताङ्गुलीशम्भुबाहुरावणमौलयः । कृष्णावतारदिग्विश्वेदेवावस्थेन्दुराजिनः १० । एकादश महादेवाः सेनाश्च कुरुभूपतेः ११ । द्वादशार्कमासराशिसंक्रान्तिगुहबाहवः । शारीकोष्ठकसेनानीनेत्रच्छायापतिमण्डलाः १२ । त्रयोदश स्युस्ताम्बूलगुणा १३ अथ चतुर्दश । विद्यामनुत्रिदिवराड्भुवनध्रुवतारकाः १४ । तिथयः स्युः पञ्चदश १५ षोड़शेन्दुकलात्मिकाः १६ । अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम् १८ । विंशतीरावणभुजाङ्गुलयो २० ऽथ शतं यथा । धार्त्तराष्ट्राः शतभिषक्तारकाः पुरुषायुषम् । रावणाङ्गुल्यब्जदलशक्रयज्ञाब्धियोजनम् १०० । सहस्रं जाह्नवीवर्त्मशेषशीर्षाम्बुजच्छदम् । रविशाखार्ज्जुनकरा वेदशाखेन्द्रदृष्टयः" । १००० ।

शा० ति० केषाञ्चित् संख्याभेदान्विततयोत्पत्तिकथनेन तेषां तत्तत्संख्याबोधकत्वं सूचितं यथा "हंसवर्णौ परात्मानौ शब्दार्थौ वासरक्षपे । सृजत्येषा परा देवी तदा प्रकृतिपूरुषौ । यद्यदन्यज्जगत्यस्मिन् युग्मं तत्तदजायत २ । त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी । प्रसूते त्रैपुरं मन्त्रम्" इत्युपक्रम्य "लोकत्रयगुणत्रये । धामत्रयं सा वेदानां त्रयं वर्णत्रयं शुभम् । त्रिपुष्करं स्वरान्देवी-ब्रह्मादीनां त्रयं तथा । वह्निकालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं महत् । नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत्त्रिधा मतम् । चतुःप्रकारगुणिता शाम्भवी शर्मदायिनी" इत्युपक्रम्य "चतुरः सागरानन्तःकरणानां चतुष्टयम् । स्रष्ट्रादींश्चतुरोभावान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम् । चतुष्टयं गणेशानामात्मादीनां चतुष्टयम् । उड्डियानादिकं पीठं धर्मादीनां चतुष्टयम् । दन्तकादीन् गजान् देवी यद्यदन्यच्चतुष्टयम् ४ । पञ्चधा गुणिता पत्नी शम्भोः सर्वार्थसाधिनी । पञ्चरत्नं महादेवी सर्वकामफलप्रदम् । पञ्चाक्षरं महेशस्य पञ्चवर्णान् गरुत्मतः । सम्मोहनान् पञ्च बाणान् कामान् पञ्च सुरद्रुमान् । पञ्च प्राणादिकान् वायून् पञ्च वर्णान् महेशितुः । मूर्त्तीः पञ्च कलाः पञ्च पञ्च ब्रह्मऋचः क्रमात् । सृजत्येषा परा शक्तिर्वेदवेदार्थरूपिणी ५ । षोढा संगुणिता देवी धत्ते मन्त्रं षडक्षरम् । ऋतून् वसन्तप्रमुखाना-

निरूपं जन्मत्रयम् । वाजपेयोपलक्षितं कर्ममात्रम् तच्च वेदभेदात् द्विजभेदाच्च त्रयम् । त्रय्येव प्रातर्मध्याह्न्त्तीयसवनानि । त्रयो लोकाः स्वर्गोनरकं भूश्चेति भोगभूमयः । त्रीणि ज्योतींषि जाग्रदाद्यवस्थात्रयम् । ३ । निकेतमाश्रमम् यज्ञमिह ज्ञानयज्ञं तेन चातुर्वर्ण्यमध्ये शूद्रस्यापि तत्राधिकारः । *दिशः विराट्सूत्रान्तर्यामितूर्य्यसाक्षात्काररूपाः चतस्रः दिशः । वाङ्मयप्रणवस्य वर्णचतुष्टयम् अकारउकारोमकारः अर्द्धमात्रा इत्येवं चतुष्टयम् । चतुष्पदा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति भेदात् गौर्वाक् चतुष्पदा ४ । पञ्चाग्नयः गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्याख्याः । पञ्चपदाऽष्टाक्षरैः पादैः पङ्क्तिः छन्दः पञ्चपदा । यज्ञाः पञ्च ब्रह्मर्षिपितृनृभूतयज्ञाः पञ्च स्मार्त्ताः, अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति श्रौता वा पञ्च । अप्सु शरीराकारपरिणतासु जलप्रधानासु मात्रासु सरति गच्छतीत्यप्सराः चितिः पञ्चचूडा तत्तद्विषयाकारतया प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपवृत्तिपञ्चकसारूप्येण शिखापञ्चकवती पञ्चानां विषयरूपस्रोतसां समाहारः पञ्चनदम् ५ षट् आधाने गाइति शेषः । मनस इन्द्रियत्वमभ्युपेत्य षट्कोपपत्तिः साद्यस्का यज्ञविशेषाः ६ । "ग्राम्यारण्याः पशवश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः महिषवानरराक्षससरीसृपरुरुपृषन्मृगाश्चेति सप्तारण्याः" पैठीनसुक्ताः । सप्त छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीसमाख्यानि । सप्तर्षयः सप्त प्राणाः "प्राणा वै ऋषय" इति श्रुतेः मनोबुद्धिसहिताः प्राणादयः पञ्च सप्तर्षयः । सप्त अर्च्चनानि अर्चनीयानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियैः मनोबुद्धिभ्यां प्रार्थनानि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त । ७ "अष्टौ पक्षा अष्टावतिपक्षाः" श्रुतेः शाणाः शाणनिर्मिता गौण्यः आवपनविशेषा इव इन्द्रियप्रवेशयोग्याः अष्टौ । ८ । पितृणामिष्टौ "उशन्तस्त्वा निधीमहीति" ऋक् त्रिरभ्यस्ता प्रत्येकं त्रिसमित्का नव सामधेन्योऽग्निसमिन्धनार्था ऋचः सम्पद्यन्ते । तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकद्विगुणप्रधानभावविमर्द्दनैः प्रत्येकं त्रिविधा नवैव संपद्यते तथा नवैवाङ्काः क्रमस्थानभेदात् यथेष्टसंख्यावाचिनो भवन्ति ९ । दिश उपदेष्टार दाशा तत्त्वलेपकाः । अर्हास्तत्त्वाधिकारिणश्च दश १० । इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणि तेषां विषयाः तद्रूपरूजाविकाराश्च एकादश ११ । प्राकृतयज्ञः द्वादशाहताध्यत्वात् द्वादशाहः १२ । त्रयोदशद्वीपवती भूरादिषट्केन पातालसप्तकेन युक्ता च मध्यस्था मही त्रयोदशद्वीपवती १३ । एवमेकादिसंख्याया बोधकत्वं तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम् । अन्ये च शब्दाः शास्त्रान्तरेषु एकादिसंख्याबोधकतया प्रयुज्यन्ते ते च शब्दाः पूर्व्वदर्शितशब्दाश्च यथा तत्तत्संख्याबोधका भवन्ति तथा दर्श्यन्ते तत्र सर्व्वत्र शब्दतदर्थयोरभेदात् स्वशाच्यार्थगतसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन स्ववाच्यार्थसंख्यापूर्त्तिसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन वा तथात्वं बोध्यम् । सर्व्वेषाञ्च क्वचित् तत्तत्संख्यापूरणवाचकतापि "युग्माग्नी कृतभूतानि षण्मुनी वसुरन्ध्रयोः" स्मृतौ युग्मादिभिः तत्संख्यापूरणद्वितीयादीनां बोधनात् ।

१ तत्रादौ एकत्वबोधकाः । कवि०ल० । ब्रह्मणः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतेरेकत्वात्तथात्वम् विरञ्चिवाचिब्रह्मणोप्येकमहासर्गे एकत्वात्तथा क्ष्मेन्द्विन्द्रेति पाठे भूमिचन्द्रयोरेकत्वात्तथा । इन्द्रहस्तिन ऐरावतस्य तदश्वस्योच्चैःश्रवसश्चैकत्वात् तथा । गणेशदन्तस्य शुक्रनेत्रस्य चैकत्वात् तथा एवं काकनेत्रस्यापि । भा०व०उक्ताः । स्वप्रकाशस्य अन्यप्रकाशकस्य सूर्य्यस्याग्नेश्च यमस्य सर्व्वनियन्तुरीश्वरस्य, इन्द्रपदाभिधेयस्य, तथा "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदवाच्यत्वात् ।

रूपम् वैशेषिकमतसिद्धचतुर्विंशतिगुणेषु आद्यत्वात् तथा । "भजेच्छिदोऽंशैरथ तैर्विमिश्रं रूपं भजेत् स्यात् परिपूर्त्तिकालः" लीला० । अश्विनी तस्याः ताराद्याद्यत्वात् अभेदात्तदधिपाश्विशब्दोऽपि । तस्य स्वपरत्वे द्वित्वबोधकतेति भेदः । उक्था तस्या एकाक्षरपादकत्वात् प्रधानवाची प्रकृतिशब्दस्तथा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्यैकत्वात् ।

२ द्वित्वबोधकाः । कवि०ल० उक्ताः । चान्द्रमासघटकयोः पक्षिच्छदरूपयोर्वा पक्षयोः, नदीकूलयोः, असिधारयोः, कुशलरूपयोर्दारधिपुत्रयोश्च तथा । शा० ति०" उक्ताः । हंस इति वर्णौ जीवपरमरूपौ परात्मानौ शब्दार्थौ दिनरात्री स्त्रीपुरुषौ, परस्परविरोधिगुणरूपा शीतोष्णसुखदुःखादयश्च तथा । भा०व० उक्ताः । इन्द्राग्नी सत्वजीवौ नारदपर्व्वतौ अश्विनौ रथचक्रे च तथा । एवम् भरणी ताराया तस्याद्वितीयत्वात् तदभेदात् तदधिपोयमोऽपि । यमशब्दस्य यमयितरीश्वरपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगाश्रय-

मोदादीन् गणाधिपान् । कोणानूर्म्मीन् रसान् शक्तीर्डाकिन्याद्याः षडध्वनः । यन्त्रं षड्गुणितं शक्तेः षडाधारानजीजनत् । षड्विधं यज्ञमत्यस्मिन् सर्वन्तु परमेश्वरीं६ । सप्तधा गुणिता नित्या शङ्कराङ्गशरीरिणी । सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम् । सप्तकं व्याहृतीनां सा सप्तवर्णं सुदर्शनम् । लोकानद्रीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् पयांनपि । समिधः सप्त संख्याताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः । अन्यत् सप्तविधं यद्यत्तदस्याः समजायत७ । अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमष्टाक्षरद्वयम् । सम्वाप्य शुभं देवीदेवानां हृदयङ्गमम् । ब्राह्म्याद्या-भैरवान् सर्वान् मूर्त्तीरेवाष्टसूनपि । अष्टपीठं महादेव्या ध्यष्टाष्टकसमन्वितम् । अष्टौ सा प्रकृतीर्विभ्रान् वक्रतुण्डादिकान् क्रमात् । अणिमादिगुणाष्टागान् यक्षे-मूर्त्तीर्यमादिकान् । अष्टात्मकं जगत्यन्यत् सर्वं वितनुते तदा ८ । गुणिता नवधा नित्या सूते मन्त्रं नवात्मकम् । नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी । नवकं पीठ शक्तीनां शृङ्गारादीन् रसानपि । माणिक्यादीनि रत्नानि नववर्गयुतानि सा । नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शुभम् । यद्यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्यास्तदस्तु त ६ । दशधा गुणिता शम्भोर्भामिनी भवदुःखहा । दशकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी । नाडीनां दशकं विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दशकं लोकपालानां यद्यन्यत्तकल्पयत्यसौ१० । एकादश क्रमात् संवित् गुणिता सा जगन्मयी । रुद्रैकादशनामाद्या शक्ते रेकादशाक्षरम्११ । समुद्गिरति सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात् । राशीन् मासान् हरेर्मूर्त्तीर्यन्त्रं सा द्वादशात्मकम् । अन्यदेतादृशं सर्वं यत् तदस्याव्यजायत" ।

अत च यो यः पदार्थः यद्यत्संख्यान्विततया उत्पन्नः स तःस्वगतसंख्यातुल्यसंख्यासूचकः भवति च निर्दर्शित पदार्थानां तत्तत्संख्यायुक्ततया लोकशास्त्रप्रसिद्धिः इत्यत स तत्तच्छब्दानां तत्तत्संख्याबोधकत्वम् । तथाचैकविधसंख्यागुणितप्रकृतिकार्यत्वेन तुल्यसंख्याबोधकत्वम् । अन्येऽपि केचित् संख्याविशेषसूचकाः भा० व० १३४ अ० दर्शिता यथा । "वन्द्युवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्य्यः सर्व्वमिदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव१ । अष्टावक्र उवाच । द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्व्वतौ च । द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा२ । वन्द्युवाच । त्रिः सूयते कर्म्मणा वै प्रजेयं त्रयोयुक्ता वाजपेयं वहन्ति । अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः३ । अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता४ । वन्द्युवाच । पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्चाप्सराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदञ्च पुण्यम्५ । अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षड् वै चेमे ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्काः सर्व्ववेदेषु दृष्टाः६ । वन्द्युवाच सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्त च्छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चार्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा७ । अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टास्त्रिर्व्विहितः सर्व्वयज्ञे८ । वन्द्युवाच । नवैवोक्ताः सामधेन्यः पितॄणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा दृहती संप्रदिष्टा नवाङ्कयोगोगणनामेति शश्वत्६ । अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णा शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशेरका दश दाशा दशार्हाः१० । वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ११ । अष्टावक्र उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः १२ । वन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च । लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टावक्रः । अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः" १३ अत्र नीलकण्ठोक्तदिशाव्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्य्यो वा इतराप्रकाशोऽन्यप्रकाशकश्च । एवं देवानामिन्द्रियाणां राजा प्रधानभूतः अरिहन्ता पराभिभूततत्त्वान्तराभिभावकः। यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितॄणां विषयोपहारद्वारा पालयितॄणामिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता प्रधानभूत एक एव १। सखायौ सत्वजीवौ जीवेश्वरौ वा । २पुण्येन देवस्यावरमनुष्यरूपं, पापेन नारकस्यावरतिर्य्यक्वो-

रत्वे अष्टत्वस्य बोधकतेति भेदः। प्रेतराजपरकालशब्द-स्यापि तथात्वम्। तस्य समयपरत्वे त्रित्वस्य, शिवपरत्वे आर्द्रांधिपत्यात् षट्कस्येति भेदः। आयुकथा इत्यत्र पा-दत्वात्तथा। शकटांशभेदार्थकयुगशब्दस्तथा तस्य शकटादौ द्वित्वसंख्यकतयैव योजनात्। एवं द्वन्द्वार्थकयुगशब्दोऽपि। अयनशब्दोऽपि तथा वर्षे तदर्थयोर्द्वयोरेव घटकत्वात्। पक्षसन्धिः चान्द्रमासे तयोर्द्वित्वात्। शब्दः ध्वन्यात्मक-वर्णात्मकरूपः, अदृष्टम् पुण्यापुण्यरूपम्, शब्दशक्तिः अभिधालक्षणारूपा, बुद्धिः अनुभवस्मृतिरूपा, गन्धः सुरभिदुर्गन्धरूपः, ध्वनिधर्मः तारत्वमन्द्रत्वात्मकः, स्पर्शः उष्णानुष्णात्मकः, मृदुत्वकाठिन्यात्मको वा, अभावः, संस-र्गाभावभेदात्मकस्य द्वित्वस्य बोधकः। सामान्यं व्याप्य-व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पदा-र्थः चिज्जडरूपः द्रष्टृदृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीव-रूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम् वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च द्वित्वात्तथा। वैशेषिकमते तु अणुमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वरूपं चतुष्कात् चतुष्कस्य तथेति भेदः। पदम् सुबन्ततिङन्तरूपत्वात्, धात्वर्थः फलव्यापाररूपत्वात् तथा। प्रयोजनं गौणमुख्यरूपत्वा-त्तथा। न्यायमते व्याप्तिः अन्वयव्यतिरेकरूपत्वात्तथा।

वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तस्याः एक-त्वादेकत्वस्येति भेदः। संयोगः कर्मजसंयोगजात्मकः, विभागः कर्मजविभागजात्मकस्य द्वित्वात् तथा। नाटक-प्रस्ताव्यवस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं द्वित्वात् तथा। काव्यम् दृश्यश्राव्यरूपं द्वित्वात् तथा अवान्तरभेदपरत्वे ध्वन्यादिपरत्वात् त्रित्वस्येति भेदः। गुरुत्ववद्द्रव्यम् रस-वद् द्रव्यञ्च क्षितिजलात्मकत्वात्तथा। नैमित्तिकद्रववद्द्रव्यं क्षितितेजोरूपत्वात्तथा। समाधिः सविकल्पनिर्विकल्पा-त्मकः सबीजनिर्बीजात्मकः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातात्मको वा द्वित्वात्तथा। समापत्तिः सविचारनिर्विचारात्मिका द्वित्वात् तथा। परब्रह्म ऋषिदेहकैवल्यात्मिका द्वित्वा-त्तथा। सालोक्यादिपरत्वे चतुष्कस्येति भेदः। समाधि-प्रज्ञा ज्योतिष्मत्यृतम्भरात्मिका द्वित्वात्तथा। कर्मकारकं मुख्यगौणात्मकं द्वित्वात्तथा। कर्तृकारकं स्वतन्त्रप्रयो-जकरूपं, सम्प्रदानकारकं प्रेरकानुमन्तृरूपञ्च द्वित्वात्तथा। प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकात्मकतया द्वित्वात् तथा अवान्तरप्र-भेदपरत्वे षट्त्वस्येति भेदः। ज्ञानं सविकल्पकनिर्वि-कल्पकात्मकं तथा। अनुमानं स्वार्थपरार्थात्मकं अनु-मानफलं तत्त्वनिर्णयविजयरूपं तथा। ब्रह्म सगुणनिर्गुण-रूपम्, जीववादः एकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं वृत्तिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यात्मकम् जीवभेदकः अवच्छेद-प्रतिबिम्बरूपस्य द्वित्वात् तथा। कर्म शुक्लकृष्णात्म पु-ण्यापुण्यसाधनम् विहितनिषिद्धरूपं, धर्मः प्रवृत्ति-निवृत्तिलक्षणः वेदमेयं सिद्धसाध्यरूपं, प्रयागःपश्चि-मदक्षिणरूपः, वेदान्तिमते अविद्या कार्यकारणरूपा तूल्याविद्यामूलाविद्यात्मिका द्वित्वात्तथा। काञ्चिः विष्णुशिवकाञ्चिरूपत्वात् तथा। आगमरूपप्रमाणशब्दः दृष्टादृष्टार्थकत्वात्तथा उदाहरणं साधर्म्यवैधर्म्यकृतम्, शृङ्गारः विप्रलम्भसंभोगात्मकः, मानश्च प्रणयेर्ष्याजातः द्वित्वात्तथा

३ त्रित्वबोधकाः कवि० ल० उक्ताः। कालः भूत-भविष्यद्वर्त्तनरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणाग्निगार्हपत्याह-वनीयरूपत्वात्, लोकः स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, ग-ङ्गावर्त्म त्रिलोकस्थत्वात्, शिवनेत्रम् सूर्य्येन्दुवह्निरूप-त्वात्, गुणः सत्वरजस्तमोरूपत्वात् तथा। नीतिशास्त्रप्र-सिद्धगुणपरत्वे षट्कस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति-त्वस्य बोधकइति भेदः। पीवारेखा, कालिदासकृतकाव्यं कुमा-ररघुवंशमेघदूतरूपत्वात्, त्रिशूलशिखा, देहोदराधःस्थव-लितमांसरूपवलिश्च त्रित्वात् तथा। प्रातर्मध्यसायाह्नरूप-सन्ध्यानां, त्रिपुरासुरस्वर्गादिस्थपुराणां, वातपित्तकफ-त्वभेदात्मकज्योतिषोक्तपुष्करदोषाणाम्, परशुरामदाशरथि-बलभद्रात्मकरामाणां, त्रिलोकव्यापिवामनरूपविष्णुपदानां, बाल्ययौवनजरारूपवयसाञ्च त्रित्वात् तथा। शा० ति० उक्ताः। सूर्य्येन्दुवह्निरूपधाम्नाम्, ऋग्यजुःसामरूप-त्रयात्मकवेदानां त्रित्वात् तथात्वम्। अथर्ववेदसहितत्र-यीपरत्वे तु चतुष्टयस्य बोधकतेति भेदः। प्रणववर्णानाम् अकारोकारमकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्व-राणाञ्च त्रित्वात् तथा। स्वरस्य षड्जादिपरत्वे सप्त-कस्य अजवर्णपरत्वे षोडशत्वस्येति भेदः। देवीनां गायत्रीसावित्रीसरस्वतीरूपाणां, ब्रह्मविष्णुशिवरूपेश्वर-मूर्त्तीनाञ्च त्रित्वात् तथा। कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यरूपा याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपा वा आजीविकात्मिका वृत्ति-स्तथा मनोवृत्तिपरत्वे चतुष्कस्य, प्रमाणादिवृत्तिपरत्वे पञ्चकस्य, शब्दनिष्ठबोधनाशक्तिरूपवृत्तिपरत्वे आल-ङ्कारिकमते त्रित्वस्य, अन्यमते द्वित्वस्य, वाचक-शब्दभेदपरत्वे तद्धितादिपञ्चत्वस्येति भेदः। ज्येष्ठारौद्री वामारूपा, ज्ञानेच्छाक्रियारूपा वा प्रभावोत्साह-

मन्त्रजाड्या वा शक्तिः तथा, नाडो इडापिङ्गला-सुषुम्णात्मकप्रधाननाड़ीरूपा तथा । गान्धार्य्यादिनाड़ी-परत्वे सप्तत्वस्य, दण्डपरत्वे तस्याः षष्टिपलात्मकत्वात् दिवसे षष्टिसंख्यकत्वाच्च षष्टित्वस्येति भेदः । भा०व०उक्ताः। प्रजा देवतिर्य्यग्मनुष्यरूपा, त्रयीभेदात् द्विजभेदाच्च वा-जपेयादिकर्म च तथा । प्रातर्मध्यसायाह्नकर्त्तव्यानि सव-नानि, ज्योतिः विश्वप्राज्ञतैजसरूपम् तथा । एवम् कटु शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपतया, फलम् हरीतक्यामलकीविभ-त्याकरूपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागद्वेषमोहरूप-तया वा तथा । कृत्तिका तस्या राशिचक्रे तृतीयत्वात्, अभे-दोपचारात् तदधिप वह्निरपि । तद्घटकतारापरत्वे तु षट्कस्य बोधिका इति भेदः । मध्या त्र्यक्षरपादत्वात् तथा शब्दशक्तिः शक्तिलक्षणाव्यञ्जनारूपा तथा इत्यालङ्कारिकाः अन्यमते द्वित्वस्येत्युक्तम् । कारणम् समवाय्यसमवायि-निमित्तात्मकं त्रित्वात् तथा । फलावहहेतुः दैवपुरुष-कारकालात्मकः "दैवं पुरुषकारश्च काले फलति पार्थिव ! । त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं फलवाहम्" इत्युक्ते स्तयाणां तथात्वात्तथा । "अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्" गीतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि । संस्कारः स्थितिस्था-पनवेगभावनात्मकस्त्रित्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्वे द्वा-त्वस्य चत्वारिंशत्त्वस्य वेति भेदः । संसर्गाभावः प्रागभाव-ध्वंसात्यन्ताभावात्मकत्वात्तथा । यत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवन-योनिरूपत्वात्तथा । दुःखम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-विकात्मकत्वात्तथा । त्यागिकर्त्तृकरणकर्म्मज्ञानबुद्धिधृतिसु-खादिकं गीतोक्तं प्रत्येकं सात्विकराजसतामसरूपतया त्रित्वात्तथा । अवस्था सांख्यमते आविर्भावतिरोभावाभि-व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जागृत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा, अधिकारस्य गङ्गास्रोतोमण्डूकप्लुत सिंहावलोकितात्मकः त्रित्वात् तथा

असिद्धिः आश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्धि-रूपत्वात् तथा, विरुद्धहेतुदोषः साधारणासाधारणा-नुपसंहारिरूपत्वात् तथा । न्यायमते "प्रकृतिः प्रत्य-यश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा" इत्युक्तानां प्रकृत्यादीनां सार्थकशब्दानां त्रित्वात् तथा । वाचकशब्दः रूढयोगि कयोगरूढरूपतया त्रित्वात्तथा वाचकशब्दशक्तिः नैमित्तिक्यौपाधिकीपारिभाषिक्यात्मकतया त्रित्वात्तथा । लक्षणा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाजहदजहत्स्वार्थात्मिका त्रित्वात्, आलङ्कारिकमते बहुत्वस्येति भेदः । ग्रामः

स्वरारोहावरोहक्रमात्मकः त्रित्वात्तथा "सप्त स्वरास्त्रयो-ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः । तानाश्चैकोनपञ्चाशत् मात्रातिस्रोलयास्त्रयः । स्थानत्रयं यतीनाञ्च षडास्यानि रसा नव । रागाः षट्त्रिंशच्च भाषाश्चत्वारिंशन्मताः (तान) स्मृताः" भरतोक्तेः द्रुतमध्यविलम्बितकालरूपा मात्रा, लयः उत्तममध्याधममानात्मकः, आदिमध्यान्त्यरूपयतिस्थानं, च त्रित्वात् तथा । विष्टफलम् भूमिच्छिद्रत्र्यमित्रहाभा-त्मकं त्रित्वात् तथा । काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याव्यङ्ग्या-त्मकमुत्तममध्यमाधमात्मकं त्रित्वात् तथा । देहः कारण-स्थूलसूक्ष्मात्मकः त्रित्वात् तथा । मूर्त्तभेदः देहेन्द्रियवि-षयात्मकस्तथा । सर्गः सात्विकराजसतामसात्मकस्तथा । तुष्टिसिद्धिः दुःखत्रयाभिघातात्मिका प्रमोदमुदितमो-दमानाभिधेया त्रित्वात् तथा । सिद्ध्यङ्कुशः विपर्य्ययाशक्तितुष्टिरूपस्त्रित्वात् तथा । कर्मविपाकः जात्या-युर्भोगात्मकस्त्रित्वात् तथा । अतीन्द्रियगुणः गुरुत्वा-दृष्टभावनात्मकः त्रित्वात् तथा । कर्मजगुणः वेग-संयोगविभागात्मकस्त्रित्वात्तथा । मित्रभेदः सहज-भेदस्य सहजप्राकृतकृत्रिमात्मकस्त्रित्वात्तथा । संसृतिमार्गः देवायानपितृयान यमयानात्मकः त्रित्वात्तथा । वि-ल्वपत्रम् तस्य प्रत्येकपत्रे त्रित्वात् तथा । वेदान्तिमते सत्ता पारमार्थिकीव्यावहारिकीप्रातिभासिकीरूपा त्रि-त्वात्तथा । स्रोतः ऊर्द्ध्वाधस्तिर्य्यग्रूपं त्रित्वात्तथा । ईप्सिततमकर्म्म निर्वर्त्त्यविकार्य्यप्राप्यात्मकं त्रित्वात्तथा । आधारकारकम् औपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकात्मकं त्रि-त्वात् तथा । अपादानकारकम् निर्दिष्टविषयोपात्त-विषयापेक्षितक्रियात्मकं त्रित्वात्तथा । व्यापारः कायिक-वाचिकमानसात्मकस्तथा । स्तवं देवर्षिपितृसम्बन्धिरूपं तथा । अलौकिकसन्निकर्षः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्ष-णायोगजात्मकस्त्रित्वात्तथा । काव्यगुणः माधुर्य्यौजःप्रसा-दात्मकः त्रित्वात्तथा । श्लेषौदार्य्यादीनामोजस्यन्तर्भावात् त्रित्वम् सा० द० । नायिका स्वकीयापरकीयासाधार-ण्यात्मिका, मुग्धा मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तासा-मेकैकस्या उभयधर्मत्वे नवत्वस्य अवस्थाभेदात् बहुत्वस्येति भेदः । अनुमितिलिङ्गं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टात्मकं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपं वा त्रित्वात्तथा फलं वाक्सामान्योपचारछलात्मकं त्रित्वात्तथा ।

४ चतुष्कबोधकाः कवि० क० उक्ताः । वेदः ऋग्यजुःसा-माथर्व्वात्मकः, चतुर्थ्याश्रमश्रेणीसुखानि, पूर्व्वापरदक्षिणो-

सरस्वतश्च, चतुष्ट्वात् तथा । अश्वयसमुद्रादिपरत्वे सप्तत्व-
बोधक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णुबाहुशब्दोऽपि तथा ।
स्वर्गहस्तिनामैरावतादीनां चतुर्दन्तानामुत्तरं दन्तशब्द-
स्तथा । हस्त्यश्वरथपादातरूपसेनाङ्गम्, उपायः साम-
दानभेददण्डरूपः, दिनरात्र्योश्चतुरंशरूपयामशब्दश्च
तथा । युगं सत्यत्रेताद्वापरकलिरूपं तथा शकटांशविशेषपरत्वे
द्वन्द्वपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आश्रमः ब्रह्मचर्यगा-
र्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासरूपस्तथा । शा० ति० उक्ताः ।
तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे
चतुर्विंशतिसंख्याबोधकमिति भेदः । मनोवृत्तिः संशयनि-
श्चयगर्वाभिमानरूपा तथा । वाग्वृत्तिः परापश्यन्तीम-
ध्यावैखरीरूपा तथा । अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य
त्रित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तिमते
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपस्तथा । सांख्यमते तु धर्माद्य-
ष्टपरत्वेनाष्टत्वबोधकः वैशेषिकमते षट्त्वस्येति भेदः ।
विष्णुमूर्त्तिः वासुदेवानिरुद्धसंकर्षणप्रद्युम्नरूपा तथा ; शङ्खा-
दिचतुष्टयविन्यासभेदकृता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य
बोधिकेति भेदः । गणेशः "गणाधिपं गणेशानं तृतीयं
गणनायकम् । गणक्रीडं पीतगौररक्तनीलरुचः क्रमात्"
शा० ति० १२पं० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूप-
स्तथा । आत्मादि आत्मान्तरात्मजीवात्मपरात्मरूप
स्तथा । पीठशब्द उड्डियानजालन्धरपूर्णगिरिकामार्थकः
तथा । धर्मादि धर्मज्ञानैश्वर्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि
अधर्माज्ञानानैश्वर्यावैराग्यरूपञ्च तथा सांख्यमते धर्मादि
अष्टत्वस्य बोधकमिति भेदः । लक्ष्मीगजः दमकादि-
रूपः, दिशः प्राच्यवाचीपश्चिमोत्तररूपा तथा । अवान्तर-
दिक्परत्वे अष्टत्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेदः ।
ज्योतिः विश्वप्राज्ञस्थूलात्मान्तर्यामिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा
रोहिणी राशिचक्रे तस्याश्चतुर्थत्वात् तदभेदात् तदधिप-
ब्रह्माऽपि तथा । प्रतिष्ठा तस्याश्चतुरक्षरपादकत्वात् तथा ।
सत्ययुगार्थककृतशब्दः "चतुस्त्रिद्व्येकसंगुणा" सू० सि०
उक्तेः "सन्ध्याद्युगप्रमाणद्वादशसहस्रदशांशस्य चतुर्गुणरू-
पत्वात्तस्य तथात्वम् । सार्थकशब्दः नामाख्यातनिपातोपस-
र्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थश्च धर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा ।
नायकः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तात्मकत्वात्
दक्षिणधृष्टानुकूलशठात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येक-
मुभयधर्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेदः ।
काव्यरीतिः वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटिकात्मिका चतुर्द्धा-

त्तथा । प्रलयः नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकात्मकत्वात् तथा
भगवद्भक्तः "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तो
जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च पुरुषर्षभ !" इति गीतोक्तेः
चतुष्कत्वात् तथा । अभिनयः आङ्गिकवाचिकाहार्य्य-
सात्त्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापार-
विशेषात्मकरीतिः कौशिकीसात्त्वत्यारभटीभारतीरूपा
चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् 'नर्म्म च नर्म्मस्फुर्जो
नर्म्मस्फोटश्च नर्म्मगर्भश्च" इत्युक्तनर्मादिरूपं तथा ।
सात्वत्यङ्गम् ।"उत्थापकोऽथ संघात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।
विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिता" इत्यु-
क्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभट्यङ्गम् "वस्तूत्थापनसंफेटौ
संक्षिप्तिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः
प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तवस्तूत्थापनादिरूपं तथा । अनेका-
श्रितगुणः संयोगविभागद्वित्वादिसंख्याद्यादिपृथक्त्वरूपः
चतुर्द्धा तथा । आध्यात्मिकतुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः" सा० का० उक्तप्रकृत्यादि-
रूपा चतुर्द्धा तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना मैत्रीकरुणा-
मुदितोपेक्षात्मिका चतुर्द्धा तथा । समाधिविघ्नः लयविक्षेप-
कषायरसास्वादात्मकः चतुष्कत्वात्तथा । संन्यासी कुटीचक
बहूदकहंस परमहंसात्मकस्तथा । अनुबन्धः विषयप्रयो-
जनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविविदिषासाधनम्
इहामुत्रार्थफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेक शमादि-
षट्कमुमुक्षारूपं तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्य-
प्राप्तानीप्सिताकथितान्यपूर्वकरूपं तथा । बीजम् एकानेक
वर्णसमीकरणमध्यमाहरणभाविताकं तथा । सङ्केतविषयः
जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । द्रव्यारम्भकः स्पर्शवद्द्रव्यञ्च
क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपरमुक्तिः सालोक्य-
सायुज्यसार्ष्टिसारूप्यात्मिका तथा । कार्य्योत्पत्तिप्रकारः
असतः सदुत्पत्तिः सतोऽसदुत्पत्तिः सतोविवर्त्तः सतः
सदुत्पत्तिश्चेति चतूरूपत्वात् तथा । वृद्धिः कायिकाका-
लिकाकारिताचक्रवृद्धिरूपा तथा । सिद्धान्तः सर्वतन्त्र
प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुर्द्धा तथा ।
वर्णोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृता-
त्मकश्चतुष्कत्वात्तथा । विप्रलम्भः, पूर्वरागमानप्रवास-
करुणात्मकः चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधकाः । कवि०क० युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवा-
नाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिववक्त्राणां, श्रोत्रत्वग्नेत्र-
रसनघ्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-

पादपायूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, सन्तान-
कल्पवृक्षमन्दारपारिजातहरिचन्दनानां देववृक्षाणां, म-
हानाम्न्यादिवेदपक्षार्थानां व्रतानाम्, दक्षिणाग्निगार्ह-
पत्याहवनीयान्वाहार्य्यपचनावसथ्यानां वह्नीनां, ब्रह्महत्या-
सुरापाणब्राह्मणस्वामिकसुवर्णहरणगुर्वङ्गनागमनतत्संसर्ग-
जानां पातकानाम्, क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमरूपाणां
भूतानां, कुमाररघुवंशमाघकिरातनैषधाख्यानां महा-
काव्यानां; होमस्वाध्यायपाठपितृतर्पणातिथिपूजन-
वैश्वदेवबलिरूपाणां गृहस्थकर्त्तव्यानां स्मार्त्तानाम्,
अग्निहोत्रादीनां शौ०क० प्रागदर्शितानां श्रौतानां
वा यज्ञानां, सर्गप्रलयमन्वन्तरराजवंशतच्चरितरूपाणां
पुराणलक्षणानाम्, प्राणापानसमानोदानव्यानरूपाणां
देहस्थवायूनाम्, उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनात्म-
कानां क्रियाणां, ज्ञानेन्द्रियविषयाणां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धात्मकानां, कर्मेन्द्रियविषयाणां वचनादानगमनविस-
र्गानन्दात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा। शा०ति० उक्ताः।
नीलकहीरकपद्मरागप्रवालमौक्तिकरूपाणां स्थाप्यघटे
देयानां रत्नानां पञ्चत्वस्य बोधकता वास्तुभूमावारोप्यर-
त्नानां कालिदासादिकवीनाञ्च नवत्वात् तत्परत्वे नवत्वस्य
बोधकताग्रे वक्ष्यते। श्वेतगौररक्तहरितश्यामरूपाणां वर्ण-
विशेषाणाम् पञ्चत्वात् तथा पाटलादिवर्णानां मिश्रणेनैव
जातत्वात् न पृथग्वर्णता, वर्णशब्दस्य ब्राह्मणादि-
जातिपरत्वे चतुष्कस्य, अक्षरपरत्वे तन्त्रमते पञ्चाशल्लिपि-
भिर्विभक्तत्वाद्युक्तेः पञ्चाशत्त्वस्य, शिक्षामते "चतुः षष्टि-स्त्रि
षष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमतोमताः" इत्युक्तसंख्याबोधकत्वमिति
भेदः। तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणां शिव-
मूर्त्तीनाम्, "सम्मोहनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा।
उन्मादनश्च कामस्य वाणाःपञ्च प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानां
कामवाणानाम् "निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्ति-
रनन्तरम्। शान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेयाः" इति
उक्तानां कलाविशेषाणाम्, ईशानमनोभवतत्पुरुषमकरध्व-
जाघोरकुमारतेजोवामदेवमन्मथसद्योजातकामदेवात्मका-
नाम् तत्रैव उक्तानां कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात्तथा।
तत्पुरुषादिमन्त्ररूपाणां ब्रह्मणाञ्च पञ्चत्वात् तथा।
भा०व०उक्ताः। प्रमाणविपर्य्ययविकल्पस्मृतिनिद्रारूपाणां
वृत्तीनाम्, इन्द्रियवृत्तिरूपाणां स्रोतसाम्, "विरजा
धूतपापा च शुभ्रतोया सरस्वती। गङ्गा च यमुना चैव
पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः" काशी० उक्तानां नदीनां वा
पञ्चत्वात्तथा। वृत्तिः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा,
पल्लवश्च "आम्राश्वत्थवटप्लक्षयज्ञोडुम्बरपल्लवाः। पञ्च-
पल्लवमित्युक्तम्" इत्युक्तानां पल्लवानां पञ्चत्वात्तथा। मूलम्
"बिल्वशोनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका। पञ्चमूलमिति
ख्यातम्" इत्युक्तबिल्वादिमूलानां पञ्चत्वात्तथा। कषायः
"जम्बुशाल्मलिवाट्यालम् वकुलं वदरं तथा। कषायाः
पञ्च विज्ञेयाः" इत्युक्तजम्ब्वादीनां कषायाणां
पञ्चत्वात् तथा। कोषः वेदान्तोक्तानामन्नप्राणमनो
विज्ञानानन्दमयानां कोषाणां पञ्चत्वात्तथा। देहत्वक्
परत्वे षट्कबोधकताग्रे वक्ष्यते। गव्यम् "पञ्चगव्यं
दधि क्षीरं घृतगोमूत्रगोमयैः" इत्युक्तानां दध्यादीनां,
पञ्चत्वात्तथा। तत्त्वम् "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथु-
नमेव च। पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तमद्यादीनां पञ्च-
त्वात् तथा। वल्कलम् "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्क-
लम्। पञ्चवल्कलमित्युक्तम्" इति न्यग्रोधादिवल्कलानां
पञ्चत्वात् तथा। शस्यम् "धान्यं मुद्गास्तिलामाषा यवाः सिद्धा-
र्थकोऽपि वा। पञ्चशस्यमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तानां धान्यादी-
नां पञ्चत्वात्तथा। सुगन्धिः कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्पगुवा-
कजातिफलरूपाणां सुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा। सूना
"पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी
चोदकुम्भश्च" इत्युक्तचुल्ल्यादिरूपवध्यस्थानानां पञ्चत्वात्
तथा। एकवृक्षाङ्गम् "त्वक् पत्रं कुसुमं मूलं फलञ्चैकस्य
शाखिनः। एकवृक्षस्य तु पञ्चाङ्गम्" इत्युक्तानां एकस्य
वृक्षस्य त्वगादीनां पञ्चत्वात् तथा। पुरश्चरणाङ्गम्
"जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासनं
शास्त्रे पुरश्चरणमिष्यते" इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वात
तथा। अमृतम् "दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा
मधु। पञ्चामृतमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तानां दुग्धादि-
रूपाणाममृततुल्यस्वादूनां पञ्चत्वात्तथा। नाट्योक्तिः-
स्वगतप्रकाशापवारितजनान्तिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात्
तथा। अनुप्रासः छेकवृत्तिश्रुत्यन्त्यलाटानुप्रा-
सात्मकः पञ्चत्वात् तथा। लघुलौहकम् "सुवर्णं रजतं
ताम्रं रङ्गं नागं तथैव च। पञ्चलौहमिति प्रोक्तम्"
इत्युक्तसुवर्णादिलौहानां पञ्चत्वात्तथा। मृगशिरा
तस्याः राशिचक्रे पञ्चमत्वात्तथात्वम्। अभेदोपचारात्त-
द्धिपचन्द्रोऽपि तथा। सुप्रतिष्ठा तस्याः पञ्चाक्षरपाद-
त्वात्तथा। तर्कः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्र-
माणबाधितार्थकप्रसङ्गरूपतया पञ्चत्वात्तथा। काशीस्था

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमात्मिका पञ्चत्वात्तथा । नाटकस्य सन्धिः मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शोपसंहृतिरूपः पञ्चत्वात्तथा । प्रस्तावना उद्घात्यककथोद्घातप्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलगितात्मिका पञ्चत्वात् तथा । प्रयोजनसिद्धिहेतुः बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्य्यात्मा तथा । विपर्य्ययः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः तथा । अश्वगतिः 'आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्' इत्युक्तास्कन्दितादिलक्षणा तथा । गर्भस्थानुगामिधर्मः "आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च । पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः" इत्युक्तायुरादिलक्षणस्तथा । योगाङ्गासनं "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं वज्रभद्रासने तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" शा० ति० उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा । पूजाङ्गासनं तु आसनशब्दे उक्तसंख्याबोधकमिति भेदः । हेत्वाभासः अनैकान्तविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षबाधात्मकः तथा । न्यायावयवः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकः तथा । वेदान्तिमते तु त्रित्वस्येति भेदः । कालगुणः दिग्गुणः मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणश्च संयोगविभागपरत्वापरत्वपृथक्त्वात्मकः तथा । बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकस्तथा 'दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च' इत्युक्तविज्ञानादिलक्षणः स्कन्धस्तथा । प्रातिपदिकार्थः विशेष्यविशेषणसंख्याकारकलिङ्गात्मकस्तथा । अधिकरणावयवः "विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इत्युक्तसंशयादिरूपस्तथा वर्णविभाजकोपाधिः "वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" शिक्षोक्तेः उदात्तादिस्वरोच्चारणकालस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानां पञ्चत्वात् तथा ।

६ षट्संख्याबोधकाः कवि० क० उक्ताः । षड्वास्रकोणानां, त्रिमूर्द्धासुरनेत्राणां, तर्काणां ज्ञानसाधनप्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपाणाम्, विनियोगसाधनरूपाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां वा षट्कत्वात्तथात्वम् । आपादकज्ञानाधीनापाद्यज्ञानरूपपरत्वे आत्माश्रयादिपञ्चविधप्रसङ्गरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति भेदः । अङ्गानां मस्तकबाहुद्वयपदद्वयमध्यरूपाणाम् प्रधानाङ्गानां, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिषच्छन्दोरूपाणां वेदाङ्गानां वा, न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तात्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रावयवरूपाणाम् अराणां, कलौ शकप्रवर्त्तकानाम् "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथो विजयाभिनन्दनः । इमे तु नागार्ज्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" ज्योति० उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्व्वभौमानां वा, षडाननकार्त्तिकेयमुखानां, सन्धिविग्रहयानासनद्वैधाश्रयरूपाणां नृपगुणानाञ्च षट्त्वात्तथात्वम् । गुणशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्रित्वस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशतित्वस्येति भेदः । मधुरकटुकषायाम्लतिक्तलवणानां रसानां षट्कत्वात्तथा । शृङ्गारादिरसपरत्वे नवत्वस्य बोधकतेति भेदः । शा० ति० उक्ताः । आमोदप्रमोदसुमुखदुर्मुखविघ्नविघ्नकर्त्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमेणोक्तामोदादिप्रियाणां सिद्धिसमृद्धिकान्तिमदनावतीमदद्रवाद्राविणीरूपाणाम् "स्नाय्वस्थिमज्जशुक्राणि त्वङ्मांसरुधिराणि च । षाट्कौषिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनामिति" तन्त्रोक्तानां स्नाय्वादीनां कोषाणाम्, बुभुक्षापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपाणामूर्म्मीणाम्, डाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनीशाकिनीहाकिनीरूपाणाम् षट्चक्राधिष्ठितानां शक्तीनाम्, "कलाध्वा चैव तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम् । वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेत्यपरं त्रयम्" इत्युक्तानां कलाध्वादीनामध्वनाम्; मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञारूपाणां देहस्थचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिषट्शक्त्याधाराणां च षट्कत्वात्तथा । ऋतूनां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरात्मकानां षट्त्वात्तथा भा० व० उक्ताः । आधाने दक्षिणात्वेन विहितगवानां षट्त्वात्तथात्वम् । कृत्तिकाः तासां षट्तारात्मकत्वात् तथा नक्षत्रचक्रस्थतृतीयपरत्वे त्रित्वस्येति भेदः । एकाहसाध्यानामेकाहकर्त्तव्यदीक्षोपसदुत्याङ्गकानां सद्यस्क्रियावतां "षट् साद्यस्काः" कात्या० १२, २, ६, ह० उपक्रम्य १२, १२, २५, सूत्रान्तेषु दर्शितानां साद्यस्कदीर्घव्याधिप्रशमादिकामकर्त्तव्यानुक्रीविश्वजिच्छिल्पश्येनैकत्रिकरूपाणाम् षट्त्वात् तथात्वम् । आर्द्रा राशिचक्रे तस्याः षष्ठत्वात् तथा तद्भेदात् तदधिपशिवकालादिशब्दोऽपि तथा । गायत्री तस्याः षडक्षरपादत्वात् । भावविकाराणां जन्मसत्त्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशरूपाणां यास्कोक्तानां षट्त्वात्तथा । भावपदार्थानां वैशेषिकशास्त्रोक्तानां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकानां षट्कत्वात्तथा । "ऐश-

धर्मस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीर्य्यते" इत्युक्तभगस्य षट्संख्यायोगात्तथा। कारकाणामपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मकर्तृरूपाणां षट्कत्वात्तथा "सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैः" इत्युक्तानां, द्वन्द्वकर्मधारयद्विगुतत्पुरुषबहुव्रीह्यव्ययीभावात्मकानां वा समासानां षट्त्वात्तथा। सङ्गतिः प्रसङ्गोपोद्घातहेतुतावसरनिर्वाहकैककार्य्यत्वरूपा षट्कत्वस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्गतिरूपा तु त्रित्वस्य, अधिकरणसङ्गतिरूपावान्तरसङ्गतिस्तु आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिरूपा बहुत्वस्येति भेदः। अङ्गन्यासः शीर्षशिखामुखहृदयनेत्रकरतलतत्पृष्ठन्यासरूपतया षट्त्वस्य, अभिज्ञा दिव्यचक्षुःश्रोत्रपरचित्तज्ञानपूर्वनिवासानुस्मृतिस्वात्मतत्त्वज्ञानवियद्गतिकायव्यूहादिसिद्धिरूपबौद्धधर्मभेदरूपा षट्त्वस्य, नृपसैन्यं मौलभृत्यसुहृच्छ्रेणीपराजितशत्रुसैन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा। सुरापाणसमम् "ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापाणसमानि षट्" इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा। नारीदूषणानि "पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्। स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट्" काशी० उक्तानि षट्त्वात्तथा। शास्त्रतात्पर्य्यनिर्णायकः "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इत्युक्तेः षट्त्वात् तथा। प्रीतिलक्षणम् "ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति। भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्" इत्युक्तदानाद्यात्मकम् षट्कत्वात् तथा। गीताङ्गषड्जादिरागः षट्त्वात् तथा। पताकास्थानाङ्गफलम् "इष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः। रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा। प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधम् फलम्" इत्युक्तेष्टार्थरचनादिरूपं षट्त्वात्तथा। रिपुः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यात्मकः षट्त्वात्तथा अन्यजन्मावधिकशत्रुस्थाने चिन्तनीयत्वाच्च तथा। विप्रकर्म यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहात्मकं षट्त्वात् तथा। अभिचारः मारणोच्चाटनविद्वेषणस्तम्भनमोहनवशीकरणात्मकः षट्त्वात् तथा। शमादिः शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधिरूपस्तथा। प्रत्यक्षम् श्रावणत्वाचचाक्षुषरासनघ्राणजमानसात्मकं षट्त्वबोधकम् लौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षः इन्द्रियार्थसंयोगतत्संयुक्तसमवायतत्संयुक्तसमवेतसमवायसमवायसमवेतसमवायसंयुक्तविशेषणतात्मकः षट्कत्वात्तथा। आकाशगुणः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दात्मकः षट्त्वात्तथा। निमित्तासमवायिकारणतापन्नगुणः उष्णस्पर्शद्रवगुरुत्ववेगसंयोगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा। मानभङ्गोपायः सामदानभेदनत्युपेक्षारसान्तरात्मकः षट्कत्वात्तथा।

७ सप्तसंख्याबोधकाः। कवि०ल० उक्ताः। लोकः भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्यात्मक ऊर्द्ध्वस्थः, अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपातालात्मकः अधःस्थो वा, द्वीपः जम्बुशाकशाल्मलिकुशक्रौञ्चगोमेदपुष्करात्मकः, मुनिः वैवस्वतमन्वन्तरे वसिष्ठकश्यपात्रिविश्वामित्रजमदग्निगौतमभारद्वाजात्मकः स्वायम्भुवान्तरे मरीच्यत्रिपुलस्त्यपुलहक्रतुप्रचेतोवशिष्ठात्मको वा सप्तत्वात् तथा। सूर्य्यहयः तदश्वानां सप्तत्वात् तथा। समुद्रः लवणेक्षुसुराघृतदधिक्षीरस्वादूदकात्मकः, नृपराज्याङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलात्मकम्, धान्यम् यवव्रीहितिलमाषश्यामाककङ्गुमुद्गात्मकं सप्तत्वात् तथा। वह्निशिखा कालीकरालीमनोजवासुलोहितासुधूम्रवर्णास्फुलिङ्गिनीविश्वधामात्मिका, अद्रिः महेन्द्रमलयसह्यशुक्तिमदृक्षविन्ध्यपारियात्रकुलपर्व्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा। शा०ति० उक्ताः। सुदर्शनम् आचक्रविचक्रसुचक्रधीचक्रसञ्चक्रज्वालाचक्रसुदर्शनचक्रात्मकम्, स्वरः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमात्मकः सप्तत्वात् तथा उदात्तादित्वे त्रित्वस्य, अजवर्णरूपत्वे षोडशत्वस्येति भेदः। ग्रहः रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिरूपः सप्तत्वात् तथा। राहुकेत्वोर्ग्रहत्वमते तु नवत्वस्य यज्ञियपात्रभेदत्वे दशत्वस्य "दश ग्रहान् गृह्णातीति" श्रुतौ दशानामेव सोमग्रहणपात्राणां विधानात्। "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति श्रुतेः ज्ञानसाधनात्मत्वे पञ्चज्ञानेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मकाष्टविधार्थग्रहणहेतुत्वात् अष्टत्वबोधक इति भेदः। समिधाम् अर्कपलाशखदिरापामार्गपिप्पलोडुम्बरशमीरूपाणां, गो०क० उक्तानां ग्राम्यपशूनां गवादीनां, वन्यपशूनां महिषादीनाञ्च भूरादीनां व्याहृतीनाञ्च सप्तत्वात् तथा। भा०व० उक्ताः मनोबुद्धिवर्ज्जितज्ञानेन्द्रियपञ्चकात्मप्राणरूपः ऋषिः सप्तत्वात् तथा। मनोबुद्ध्यादिप्राणाधिष्ठानानि मुखानि सप्तत्वात् तथा, वीणातन्त्री तासां लोके सप्तत्वप्रसिद्धेस्तथा। छन्दः गायत्र्यादिजगत्यन्तवैदिकछन्दोरूपम् सप्तत्वात्तथा लौकिकछन्दःपरत्वे

षड्विंशतित्वस्येति भेदः । सामभक्तिः ओङ्कारहिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा । "लोकेषु सप्तविधं सामोपासीतेति" श्रुतौ साम्नां सप्तविधत्वोक्तेस्तथात्वम् । वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावात्मकः सप्तत्वात् तथा । प्रकृतिविकृतिः महदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात् तथा । पुनर्बृहस्पत्याराधिचक्रे सप्तमत्वात् तथा । अभेदात्तदधिपतिरदितिरपि । उष्णिक् तस्याः सप्ताक्षरपादत्वात् तथा । अश्वजन्मस्थानम् "अमृताद्वाष्पतोवह्नेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । साम्नोद्भयामासुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तानां सप्तत्वात्तथा । तार्क्ष्योत्पत्तिस्थानत्वेन अश्वशब्दोऽपि तथा । मदस्रुतिस्थलं "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । वरगुणाः "कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्" इत्युक्तकुलादीनां सप्तत्वात् तथा । पौनर्भवा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्म्यवित्तागमः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्युक्तदायादीनां सप्तत्वात् तथा । मरुत्, आवहप्रवहोद्वहसंवहविवहपरावहपरीवहात्मकः सप्तत्वात्तथा । मतान्तरभेदपरत्वे ऊनपञ्चाशत्त्वस्येति भेदः । मोक्षदपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात्तथा ।

अष्टबोधकाः कवि० क० उक्ताः । योगाङ्गं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्त्तिः क्षित्यादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्य्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकरूपो दन्ती च अष्टत्वात्तथा एकशेषात् करिणीशब्दोऽपि तथा करिण्यश्च अभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाताम्रकर्णीशुभ्रदन्त्यङ्गनाञ्जनावतीरूपाः । सिद्धिः अणिमलघिमप्राप्तिप्राकाम्येशितावशिता व्याप्तिकामावसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुर्वेदमध्यकर्म्म तथा । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशकृत्स्नापिशलिशाकटायनपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकाष्टकर्तृकम् अष्टत्वात् तथा । दिक्पालाः इन्द्रवह्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिशामीश्वराणामेषामष्टत्वात् तथा । ऊर्द्धाधोदिक्सहितदिक्पालपरत्वे दशत्वस्येति भेदः । अहिः शेषवासुकिपद्मनहापद्मतक्षककुलीरकर्कटशङ्खात्मकः अष्टत्वात्तथा । कुलाचलः मतान्तरे हिमाचलसहितः पूर्व्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः अष्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्तत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदष्टत्वव्यवहारः । "अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः" मोहमुद्गरः । शा० ति० उक्ताः । भैरवः असिताङ्गरुरुचण्डोन्मत्तकपालिभीषणक्रोधनसंहारात्मकः । प्रकृतिः प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा । प्रकृतिशब्दः प्रधानपरत्वे एकत्वस्य तत्त्वान्तरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेदः । गणेशः वक्रतुण्डैकदंष्ट्रमहोदरगजाननलम्बोदरविकटविघ्नराजधूम्रवर्णात्मकः अष्टत्वात्तथा । अग्निमूर्त्तिः "जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः । अश्वोदरजसंज्ञः स्यात् पुनर्वैश्वानराह्वयः । कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुख स्मृतः" शा० ति० उक्तानां जातवेदआदीनामष्टत्वात्तथा भा० व० उक्ताः । शाणः आवपनतुल्यपूरणीयः महदहङ्कारचित्तसहितज्ञानेन्द्रियरूपः अष्टत्वात्तथा । शरभपादस्य लोकेऽष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । यूपकोणस्य वेदे अष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । द्विजगुणाः "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति" गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा । वैशेषिकोक्त ईश्वरगुणः संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणबुद्धीच्छाकृतिरूपः अष्टत्वात्तथा । राज्याङ्गम् पौरश्रेणीसहित स्वाम्यमात्यादिसप्तकम् अष्टत्वात्तथा । नृपगतिः "आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे । दण्डशुद्ध्योः सदा रक्तः स्तेनाष्टगतिको नृपः" उशनसोक्तगतिरूपा अष्टत्वात्तथा । तारिणी "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिण्यो मताः" इत्युक्तानां तारामूर्त्तिभेदानामष्टत्वात्तथा । होमद्रव्यम् "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । धातुः "स्वर्णं रौप्यञ्च ताम्रञ्च वङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा देहस्थधातुपरत्वे सप्तत्वस्येति भेदः । महासरस्वतीभुजस्तस्या अष्टभुजत्वात्तथा । सात्त्विकभावः "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु

...लय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" सा०द० उक्तस्तम्भादीनामष्टत्वात्तथा। असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दात्मकः अष्टत्वात्तथा। निमित्तकारणगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनात्मकस्तथा। मनोगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगात्मकस्तथा। मङ्गलम् "मृगराजो वृषो नागो कलसो व्यजनं तथा। वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तानां "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो, गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः" इत्युक्तानां चाष्टत्वात्तथा। नायिकावस्था स्वाधीनभर्तृका खण्डिताभिसारिका कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका वासकसज्जा विरहोत्कण्ठितात्मिका अष्टत्वात् तथा। इह लौहम् "सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं कान्तिकं तथा। रङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं लौहान्यष्टौ इमानि तु" इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा। लघुलौहपरत्वे पञ्चत्वस्य बोधकमित्युक्तम्। आयुर्वेदाङ्गम् "शल्यं शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्याऽगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" सुश्रुतोक्तानामष्टत्वात्तथा। अर्घाङ्गम् "आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इति इत्युक्तानाम् "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि। रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम्। अष्टाङ्ग एव वा अर्घ इत्युक्तानां चाष्टत्वात् तथा। प्रणामाङ्गम् "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। "मैथुनाङ्गम् स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। पुष्यं तस्य राशिचक्रे अष्टमत्वात् तथा। तद्भेदात् तदधिपो जीवोऽपि। अनुष्टुप् तस्याः अष्टाक्षरपादत्वात् तथा। तमः अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मकेष्वनात्मभूतेष्वात्मबुद्धिरूपमष्टविधविषयत्वात् तथा। "भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च तथा" सा०का०। मोहः अणिमादिसिद्धीनामात्मगतानां शाश्वतिकत्वाभिमानरूपः अणिमाद्यष्टविधविषयत्वात् तथा। विवाहः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचात्मकः अष्टत्वात् तथा। सिद्धि "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ" सा०का० उक्तोहादीनामष्टत्वात्तथा। उक्तसिद्धीनां नामान्तराणि सा०कौ०दर्शितानि। तारसुतारतारतारम्यकसदामुदितप्रमोदमुदितमोदमानरूपाणि। खगगतिः "संपातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम्। वक्रं तिर्य्यक् तथा चोर्द्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम्" इत्युक्तसम्पातादिरूपा अष्टत्वात् तथा परिकर्म्म अङ्कशास्त्रोक्तयोगवियोगगुणनभागवर्गतत्पदघनतत्पदरूपम् अष्टत्वात् तथा" वर्णोत्पत्तिस्थानम्। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्तोष्ठौ नासामूलं तालु च" शिक्षोक्तोरआदीनामष्टत्वात् तथा। अव्रतघ्नम् "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" इत्युक्तावादीनामष्टत्वात्तथा। महारोगः उन्मादत्वग्दोषराजयक्ष्मश्वासमधुमेहभगन्दरोदराश्मरीरूपः अष्टत्वात् तथा।

नवत्वसंख्याबोधकाः कवि०ल०उक्ताः। मुखनासिकानेत्रकर्णद्वयोपस्थपायुरूपाणां देहद्वाराणाम् नवसंख्यायोगात् तथा भारतकिन्नरहरिकुरुहिरण्मयरम्यकेलावृतभद्राश्वकेतुमालाख्यानां भूखण्डानाम्, तपस्याकाले स्वयं कृत्तानां रावणमस्तकानाम्, व्याघ्रस्तनानां "गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा" इति त्रिविधसुरायाः सात्त्विकराजसतामसाधिकारिभेदसेव्यतया नवत्वात्तथा। कुण्डानां अष्टासु दिक्षु अष्टौ ऐशानीप्राच्योर्मध्ये आचार्य्यकुण्डमेकमिति मण्डपाङ्गकुण्डानां नवत्वात्तथा। "पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्व्वोऽपि निधयो नव" हारा०उक्तानां पद्मादीनाम्" अङ्कानामेकादीनां नवानां, शृङ्गारवीररौद्रकरुणाद्भुतहास्यभयानकबीभत्सशान्ताख्यानामलङ्कारोक्तानां रसानाम्, रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिराहुकेतुरूपाणां ग्रहाणाञ्च नवत्वात् तथात्वम्। शा०ति०उक्ता "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः। बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्व्वागमविशारदैः। रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। वामा, ताभ्यः समुद्भूताः रुद्रब्रह्मरमाधिपाः" तन्त्रादौ उक्तानां शक्तित्वानां पीठशक्तीनां तत्तद्देवताभेदेन भिन्नानां तन्त्रोक्तानाम् "मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ। पुष्परागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात्" इत्युक्तानां रत्नानां

नवत्वात् तथा । वर्गाणामकचटतपयशलरूपाणाम् नवत्वात् तथा लोके लवरूपलवर्गस्याभावात् अष्टसंख्याबोधक इति भेदः । प्राकारचक्रदुर्गभेदरूपाणाम् शा० ति० २३प० उक्तानां प्राणाहुतीनाम्, नवत्वात्तथा । भा० व० । ग्रामधेनो तस्याश्च यथा नवत्वं तथा नी० क०व्या० दर्शितं प्रकृतिसंयोगस्य च सृष्टौ यथा नवधा योगस्तथोक्तं प्राक् ।

ईश्वरलक्षणम् जगज्जन्मस्थितिप्रलयेषु प्रत्येकं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नात्मतया नवत्वात्तथा । "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्" श्रीधरः । पत्रिका कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचुः । विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः" इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात् तथा । नवपत्रिकास्थदेवीरूपा दुर्गा ब्रह्माणीरक्तदन्तिकालक्ष्मीजयन्तीचामुण्डाकालिकाशिवा शोकरहिताकार्त्तिकीरूपाणां नवत्वात् तथा । कविश्रेष्ठार्थकरत्नशब्दः "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्वि० उक्तानां विक्रमादित्यसभास्थकविश्रेष्ठानां नवत्वात् तथा । विष्णुभक्तिः "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा" भाग० ७,५ उक्तश्रवणादिरूपा नवत्वात् तथा । तुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयो भवन्तीह" सां०का० उक्तानां नवत्वात् तथा । अभ्यागतेऽव्ययकार्य्यम् । "नवैतानि गृहस्थेन कार्याण्यभ्यागते सदा । अव्ययानि च यत् सौम्यं वाक्यं१ चक्षु२र्मनो३ मुखम्४ । अभ्युत्थान५मिहायाते सस्नेहं६ पूर्वभाषणम् ७ । उपासन ८ मनुव्रज्या९" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा । अभ्यागते ईषद्व्ययसाध्यकार्य्याणि । "तथेषद्व्ययुक्तानि कार्य्याण्यभ्यागते नव । आसनं १पादशौचं२ च यथाशक्त्यशनं३ क्षितिः ४ । शय्या५ तृणं६जला७भ्यङ्ग८ दीपा९गार्हस्थ्यवृत्तिदाः" काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । गृहस्थावश्यत्याज्यनिन्द्यकार्य्याणि "तथा नव विकर्माणि त्याज्यानि गृहमेधिना । पैशुन्यं परदाराश्च द्रोहः क्रोधानृताप्रिये । द्वेषोदम्भश्च माया च स्वर्गमार्गार्गलानि च" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अवश्यकर्त्तव्यानि "नवावश्यककर्म्माणि कार्याणि प्रतिवासरम् । स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम्" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा । गोप्यानि "जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्व्वथा" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । प्रकाश्यानि "नवैतानि प्रकाश्यानि बहुपापमकुत्सितम्१ । प्रायोग्य२मृणशुद्धिश्च३ स्वान्वयः४ क्रय५ विक्रयौ६ । कन्यादानं७ गुणोत्कर्षः८" काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । अक्षयदानपात्राणि । "पात्रमित्रविनीतेषु दीनानाथोपकारिषु । पितृमातृगुरुष्वेतन्नवकं दत्तमक्षयम्" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । निष्फलदानपात्राणि "निष्फलं नवकं दृष्टं चाटचारणतस्करे । कुवैद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मन्दे च बन्दिनि" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अदेयवस्तूनि "आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्व्वदा । अन्वये सति सर्व्वस्वं दाराश्च शरणागताः । न्यासाधी कुलवृत्तिश्च निक्षेपः स्त्रीधनं सुतः" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । साधारणकर्म्म 'सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः । अस्तेयमिन्द्रियाकोचः कर्म्म साधारणं नवम्" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा । द्रव्यं क्षितिजलतेजोवाय्वाकाशकालदिग्मनआत्मरूपं नवत्वात् तथा । तमसोद्रव्यत्वमते दशत्वबोधकमिति भेदः । स्थायिभावः "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा०द०उक्तरत्यादीनां नवत्वात्तथा ।

१० दशत्वबोधकाः । कवि०व० उक्ताः । हस्ताङ्गुलीनां, दशभुजशम्भुबाहूनां, दशमुखरावणमौलीनां, मीनकूर्म्मवराहनृसिंहवामनपरशुरामदाशरथिबलभद्रबुद्धकल्किरूपाणां कृष्णावताराणाम्, पूर्व्वाग्नेयीदक्षिणनैर्ऋतीपश्चिमावायव्योत्तरैशान्यूर्द्ध्वाधोरूपाणां दिशां,गविश्वेषां देवानां गणदेवताभेदानां, क्रतुदक्षवसुसत्यकामकालध्वनिरोचकपुरूरवोमाद्रवसोरूपाणाम्, दशाश्वरथचन्द्राश्वानाञ्च दशत्वात्तथा शा०ति०। शक्तितत्त्वानि "निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो विन्दुकला पुनः। नादः शक्तिः सदापूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः" इत्युक्तनिवृत्त्यादिरूपाणि दशत्वात्, तथा । नाडीनाम् इडापिङ्गलासुषुम्णासहितानाम् "गान्धारीहस्तिजिह्वा सम्प्रपालम्बुषा मता । यशस्विनी शङ्खिनी च कुहूः सु

सप्त नाडिकाः” इत्युक्तानां दशत्वात् तथा । भा० व० । पुरुषस्य वागादीनामधिदैवमधिभूतं स्थितानां विषयसर्पण वर्त्मात्मकदिशां दशत्वात्तथा “ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति” श्रुतेस्तथात्वम् । गर्भमासानाम्, उपनिषद्भेदेन उपदेशकमहावाक्यानाम् “ब्रह्माहमस्मीति” एवमादीनां तद्विनेयानां तद्विक्षेपकाणाञ्च दशत्वात्तथा ।

महाविद्या “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तकाल्यादीनां दशत्वात्तथा । ब्राह्मणः सारस्वतकान्यकुब्जगौडमैथिलोत्कलद्राविडमहाराष्ट्रतैलङ्गगुर्जरनागररूपतया दशत्वात्तथात्वम् । पापानि “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यं चापि सर्व्वशः । असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् । एतानि दश पापानि” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा योगाङ्गरूपो यमः “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं क्षमार्जवम् । दया धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश” इत्युक्ताहिंसादीनां दशत्वात्तथा । नियमः “तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ताः” या० त० उक्ततपआदीनां दशत्वात् तथा । रूपककाव्यम् “नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इत्युक्तनाटकादीनां दशत्वात्तथा लास्याङ्गम् “गेयं पदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका । प्रच्छेदकान्त्रिमूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् । उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः” इत्युक्तगेयादीनां दशत्वात्तथा । धर्म्मलक्षणम् । “धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्” इत्युक्तधृत्यादीनां दशत्वात् तथा । पञ्चमूलद्वयम् “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम्” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा । पञ्चमूले च “श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका । श्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलमुदाहृतम् । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम्” भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रत्येकमूलशब्दः पञ्चार्थकत्वात् पञ्चत्वस्य बोधक इति भेदः । उपनिषद् “ईशाकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश” इत्युक्तेशादीनां प्रधानोपनिषदां दशत्वात्तथा । मन्त्रसंस्कारः तन्त्रोक्तदशविधतया दशविधत्वात्तथा ।

न्यायावयवः केषाञ्चिन्मते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदाससहितानां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानां दशत्वात्तथा । मघा राशिचक्रे तस्या दशमत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपपितृशब्दोऽपि तथा । पङ्क्तिः दशाक्षरपादत्वात्तथा दशरथ इत्यर्थे पङ्क्तिरथ इत्यादिः । बौद्धबलम् “दानं शीलं क्षमा वीर्य्यं ध्यानं प्रज्ञा बलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै” इत्युक्तदानादीनां दशत्वात्तथा । वह्निकला “धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि” इत्युक्तधूम्रार्चिरादीनां दशत्वात्तथा । योगभङ्गः “तिथ्यङ्कवेदैकदशोनविंशभैकादशाष्टादशविंशसंख्याः । इष्टोडुना सूर्य्ययुतोडुयोगाद्योगाश्च तु दश योगभङ्गाः” ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदशाद्युक्तानां दशत्वात्तथा । विप्राशौचदिनम् “शुध्येद्विप्रो दशाहेन” मनूक्तेः विप्राशौचस्य दशदिनव्यापित्वात्तथा । लघुद्विजसंस्कारः गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्म्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनविवाहरूपतया दशत्वात्तथा । बृहत्संस्कारस्तु अष्टचत्वारिंशच्छब्दे उक्तचत्वारिंशत्त्वावबोधक इति भेदः । महापुराणलक्षणम् “सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् महदल्पव्यवस्थया” भाग० १२,७ । महामोहः दिव्यादिव्यशब्दादीनां तद्विषयाणां दशत्वात्तथा । “दशविधो महामोहः” सा० का० ।

देहस्थवायुः प्राणादिपञ्चकसहितनागकूर्म्मधनञ्जयकृकलदेवदत्ताख्यानाम् देहस्थानां दशत्वात्तथा । वह्निः “भ्राजको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा । धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मकः दशमः स्मृतः” इति पदार्थादर्शोक्तानाम् देहस्थाग्नीनां “तेजको दीपकश्चैव विभ्रमस्वनशोषणाः । आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः” इति तन्त्रोक्तानां बाह्यवह्नीनां वा दशत्वात्त-

था। दिक्पालवाहनम् ऐरावतच्छागमहिषसिंहमकरहरिणाश्ववृषभहंसपद्मरूपम् दशत्वात् तथा। मतान्तरे सोमस्थाने कुबेराधिपतित्वे तस्य नरवाहनत्वमिति भेदः। दिक्पालास्त्रम् वज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिशूलचक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा। दुर्गाभुजः तस्या दशभुजत्वात् तथा। सामान्यगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रवगुरुत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा। तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम्। अमूर्त्तगुणः "धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा। बुद्ध्यादयश्च षट् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नरूपा इति दशत्वम्। मूर्त्तगुणः "रूपं रसःस्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी" इत्युक्तरूपादीनां दशत्वात् तथा।

एकादशबोधकाः कवि०ल० उक्ताः रुद्राणाम् "अजैकपादहिर्बुध्नोविरूपाक्षश्च रेवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा। दुर्य्योधनसेनानामेकादशाक्षौहिणीमितत्वात् तथा।

भा०व०उक्ताः। पशुयागे स्तोमभेदानां, तत्स्थयूपानां चैकादशत्वात्तथा मनसा सहितज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणां तद्ग्राह्यविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा।

इन्द्रियघातः "बाधिर्य्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैवोदावर्त्तमन्दताः" इत्युक्तबाधिर्य्यादीनामेकादशत्वात्तथा। "एकादशेन्द्रियबधाः" सां०का०। पूर्वफाल्गुनी तस्याः नक्षत्रचक्रे एकादशत्वात् तदधिपोभगश्च तथा। तेजोगुणः रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगनैमित्तिकद्रवरूपतया एकादशत्वात् तथा। कारणोद्भवगुणः अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शापाकजद्रवस्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकसंस्काररूपत्वात् एकादशत्वबोधकः। अव्याप्यवृत्तिगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनाशब्दसंयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा।

द्वादशबोधकाः कवि०ल०उक्ताः "धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः। एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" विष्णु ध० उक्तधात्रादीनां, चान्द्रचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गपौषमाघफाल्गुनरूपाणां मासानां, मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनरूपाणां राशीनां, तेषु सूर्य्यादिसंक्रान्तीनाञ्च द्वादशत्वात् तथा। कार्त्तिकबाहूनां, तन्नेत्राणां शारीफलककोष्ठानाम् अरिषट्के दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा शा०ति०। आदित्यानां विष्णुधर्ममूर्त्तीनाञ्च तथात्वम्। तत्रैव १५ प० "द्वादशादित्यसहितामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत्। केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः। ललाटे केशवं १धात्रा, कुक्षौ नारायणं २पुनः। अर्य्यम्णा हृदि मित्रेण३माधवं ३कण्ठदेशतः। वरुणेन४ च गोविन्दं४, पुनर्दक्षिणपार्श्वके। अंशुना५ विष्णु५ मंसस्थं भगेन६ मधुसूदनम्६। गण्डे विवस्वता७ युक्तं त्रिविक्रम७ मनन्तरम्। वामपार्श्वस्थमिन्द्रेण८ वामनाख्य८ मथांसके। पूष्णा९ श्रीधरनामानं९ गले पर्जन्य१० संयुतम्। हृषीकेशाह्वयं १० पृष्ठे पद्मनाभं११ ततःपरम्। त्वष्ट्रा११ दामोदरं१२ पश्चात् विष्णुना१२ ककुदि न्यसेत्१२" इत्युक्तानां द्वादशत्वात् तथा। भा०व०। जगती तस्याः द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा। प्राकृतयज्ञसाधनाहः तस्य द्वादशाहसाध्यत्वात् तथा।

नाटकीयमुखाङ्गम् "उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्। युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना। उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे" सा०द०उक्तोपक्षेपादिरूपतया तथा। बौद्धमतसिद्धमायतनम् 'अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्म्मेन्द्रियाणि च। मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः" इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा। उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अभेदोपचारात् तदधिपार्य्यमापि तथा। तुषितः "प्राणापानसमानाश्च उदानोव्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते च तुषिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे" इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेवात्मकत्वात्तथा। जटाधरमते 'षट्त्रिंशत्तुषितामताः" इत्युक्तेः षट्त्रिंशत्त्वस्येति भेदः। क्षत्रियाशौचदिनम् "द्वादशाहेन भूमिपः" इति मनूक्तेस्तस्याशौचस्य द्वादशाहसमाप्यत्वात्तथा। साध्यः "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान्। विनिर्भयो नयश्चैव दंशो नारायणो वृषः। प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्याः द्वादश पौर्व्विकाः" इत्युक्तमनादिगणदेवात्मकः द्वादशत्वात्तथा। सूर्य्यकला 'तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि-

ज्वालिनी रुचिः । सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा" शा०ति० उक्ततपिन्यादीनां द्वादशत्वात् तथा मद्यम् "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् माध्विकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्"। पुलस्त्योक्तपानसादीनां द्वादशत्वात्तथा

१३ त्रयोदशसंख्याबोधकाः । कवि०ल०उक्ताः ताम्बूलगुणाः ताम्बूलशब्दे वक्ष्यमाणात्त्रयोदशविधत्वात्तथा । भा० व० । महाद्वीपः ऊर्द्ध्वलोकषट्काधोलोकसप्तकरूपत्रयोदशद्वीपत्वयोगात्तथा । अतिच्छन्दः गायत्र्यादीनि दिक्छन्दःसप्तकातिक्रान्तातिजगतीच्छन्दोरूपम् त्रयोदशाक्षरपादतया तथा । प्रतिमुखाङ्गं "विलापः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा । नर्म्म नर्म्मद्युतिश्चैव तथा प्रशमनं पुनः । विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्य्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि" सा०द० उक्तविलासादीनां तथात्वात्तथा । गर्भाङ्गम् "अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः । संग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थना क्षिप्तिरेव च । त्रोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा" तत्रोक्ताभूताहरणादीनां तथासंख्यत्वात्तथा । विमर्षाङ्गम् "अपवादोऽथ संफेटो व्यवसायो द्रवः स्मृतिः । शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् । प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा" सा० द० उक्तापवादादीनां त्रयोदशत्वात्तथा । हस्तनक्षत्रं तस्य राशिचक्रे त्रयोदशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपदिनकृदपि तथा । करणं "करणं त्रयोदशविधम्" सा०का० उक्तज्ञानकर्म्मेन्द्रियदशकमनोबुद्ध्यहङ्काररूपं त्रयोदशत्वात्तथा ।

चतुर्द्दशसंख्याबोधकाः कवि०ल० उक्ताः । विद्या "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्द्दश" इत्युक्ताङ्गविद्यादिरूपा मनुः "स्वायम्भुवो मनुरभूत् प्रथमस्ततोऽभी स्वारोचिषोत्तमजतामसरैवताख्याः । षष्ठस्तु चाक्षुष इति प्रथितः पृथिव्यां वैवस्वतस्तदनु सम्प्रति सप्तमोऽयम्" सि०शि०उक्तानां "सावर्णिर्दक्षसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिकस्तथा । धर्म्मसावर्णिको रुद्रसुतो रौच्यश्च भौत्यकः" पुराणोक्तानां च चतुर्द्दशत्वात्तथा । इन्द्रः इन्द्रशब्दे मन्वन्तरभेदे उक्तनामयुक्तः, भुवनम् भूरादिसप्तकातलादिसप्तकरूपं ध्रुवतारकयोगताराश्च चतुर्द्दशत्वात् तथा । एवं यममूर्त्तिः यमधर्म्मराजमृत्य्वन्तक "वैवस्वतकालसर्वभूतक्षयौडुम्बरदध्ननीलपरमेष्ठिवृकोदरचित्रचित्रगुप्तात्मिका चतुर्द्दशत्वात्तथा । क्षितिगुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगुरुत्वद्रवत्वात्मकः, जलगुणः गन्धहीनस्नेहसहितक्षितिगुणात्मकः, आत्मगुणश्च बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागभावनाधर्म्माधर्म्मात्मकः चतुर्द्दशत्वात्तथा । चित्रा तस्या राशिचक्रे चतुर्द्दशत्वात्तथा तद्भेदात्तदधिपत्वष्टापि तथा । शक्वरी तस्याश्चतुर्द्दशाक्षरपादकत्वात् तथा । श्रीविद्यायन्त्रबाह्यकोणम् तन्त्रे तेषां चतुर्द्दशत्वोक्तेस्तथा । निर्वहणाङ्गम् । "सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् । भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे उक्तान्यङ्गानि नामतः" सा०द० उक्तसन्ध्यादीनां चतुर्द्दशत्वात्तथा ।

पञ्चदशसंख्याबोधकः विशेषव्यवहार्य्या चन्द्रकलाक्रियात्मिका तिथिः उभयपक्षीयप्रतिपदादिरूपा पञ्चदशत्वात्तथा । चन्द्रस्यामाकलायाः सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो व्यवहाराभावात् न पञ्चदशत्वव्याघातः । स्वातिनक्षत्रं तस्यर्क्षचक्रे पञ्चदशत्वात् तद्भेदात् तदधिपपवनोऽपि तथा अतिशक्करी तस्याः पञ्चदशाक्षरपादकत्वात् तथा । वैश्याशौचाहः "वैश्यः पञ्चदशाहेन" मनूक्तेस्तस्याशौचस्य पञ्चदशाहव्यापकत्वात्तथा । पक्षमानं तस्य पञ्चदशतिथिरूपत्वात् तथा । कालीयन्त्रकोणं "त्रिपञ्चारे पीठे" इत्युक्तेस्तेषां पञ्चदशत्वात्तथा ।

षोडशसंख्याबोधकाः इन्दुकला "अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः । शशिनश्चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः" शा०ति०। उक्तामृतादिरूपा, कलाशब्दे वक्ष्यमाणा दिशादिरूपा ब्रह्मकला च षोडशत्वात् तथा । स्वरवर्णः तन्त्रमते अकारादिविसर्गान्तकः षोडशत्वात् तथा । शिक्षामते "स्वरा विंशतिरेकश्चेति" इत्युक्तेः एकविंशतित्वस्येति भेदः । अष्टिः षोडशाक्षरपादत्वात् तथा । विशाखा राशिचक्रे तस्याः षोडशत्वात् तथा । तद्भेदात् तदधिपौ इन्द्राग्नी अपि तथा । तत्त्वज्ञानोपयोगितया ज्ञातव्यपदार्थः "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानरूपः गौतमोक्तः षोडशत्वात्तथा । प्रेतश्राद्धम् आद्यद्वादशमासिकषाण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणरूपं षोडशत्वात्तथा । नृप षोडशराजिके प्रसिद्धमरुत्तादिरूपः षोड-

त्वात्तथा। ते च नृपाः “मरुत्तः, १सुहोत्रः२ पौरवोऽङ्गः३ औशीनरशिबिः४ दाशरथिरामः५ भगीरथः६ ऐलविल-दिलीपः७, यौवनाश्वोमान्धाता८, नाहुषययातिः९ नाभागोऽम्बरीषः१० शशविन्दुः११, गयः१२ साङ्कृतिः रन्तिदेवः१३, दौष्मन्तिर्भरतः१४, वैण्यः१५, जामदग्न्यो-रामः१६ इत्येते भा०द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः। तत्त्वान्तरानुपादानलक्षणः सांख्योक्तः विकारः एकादशे-न्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन षोडशत्वात्तथा। “षोडशकस्तु विकारः” सां०का०।

१७ सप्तदशसंख्याबोधकाः। अनुराधा राशिचक्रे तस्याः सप्तदश-त्वात् तथा तद्भेदात्तदधिपमित्रोऽपि तथा। अत्यष्टिः सप्त-दशाक्षरपादत्वात् तथा। लिङ्गदेहावयवः “पञ्चप्राणमनोबुद्धि-दशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोग-साधनम्” इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः। सांख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्मात्राणीति भेदः “स सप्तदशकेनापि युज्यते नात्र संशयः”। “सप्तदशैकं लिङ्गम्” सां०सू०।

१८ अष्टादशसंख्याबोधकाः कवि० ल० सप्त द्वीपाः महाद्वीपा जम्बुप्रभृतयः एकादश उपद्वीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा। “अष्टादशद्वीपनिखातयूपः” रघुः “नवद्वयद्वीपपृथग्-जयश्रियामिति” नैष०। विद्या धनुर्वेदायुर्वेदगान्धर्व्वार्थ-शास्त्रसहितचतुर्दशविद्यारूपा अष्टादशत्वात् तथा। महापुराणम् उपपुराणशब्दे दर्शितब्राह्मादिरूपम् अष्टादशत्वात् तथा। स्मृतिः अष्टादशस्मृतिकारिशब्दे-दर्शितविष्णुप्रभृतिप्रणीता अष्टादशत्वात् तथा। धान्यम् अष्टादशधान्यशब्दे दर्शितयवादिरूपम् तथा। महा-लक्ष्मीभुजाः तस्या अष्टादशभुजत्वात्तथा। ज्येष्ठा राशि-चक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि तथा। धृतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा। विवादः अष्टादशविवादपदशब्दे दर्शितर्णादानादीनामष्टादश-त्वात्तथा। कुण्डसंस्काराः “अष्टादश स्युः संस्काराः कुण्डानां तन्त्रनोदिताः। वीक्षणं मूलमन्त्रेण फडस्त्रेण प्रोक्षणं मतम्। तेनैव ताडनं दर्भैर्वर्म्मणाभ्युक्षणं स्मृतम्। अस्त्रेण खननोद्धारौ तन्मन्त्रेण प्रपूरणम्। समीकरण-मस्त्रेण सेचनं वर्म्मणा मतम्। कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्म्म-मन्त्रेण मार्जनम्। विलेपनं कलारूपं कल्पनं तदनन्त-रम्। त्रिसूत्रीकरणं पश्चाद्धृदयेनार्च्चनं मतम्। अस्त्रेण वज्रीकरणं हूंमन्त्रेण कुशैः शुभैः। चतुष्पथं तनुत्रेण

नवयोन्नत्वपाटनम्” शा० ति० उक्तानाम् अष्टादशत्वात्तथा। भाषा संस्कृता शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी अर्द्धमागधी आवन्तिका दाक्षिणात्या शाकरी वाह्लिकी द्राविडी आभीरी चाण्डाली शावरी पैशाची प्राकृता चेतिसा०द० उक्तानां षोडशानां राक्षसीपाशान्यासहितानामष्टादश-त्वात् तथा “अष्टादशभाषावारविलासिनी” सा०द०। व्यसनम् “दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्। मृगयाऽक्षो-दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः। तौर्य्यत्रिकं वृथा-ट्या च कामजोदशकोगणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्या-ऽसूयाऽर्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” मनूक्तमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा। भारत पर्व्व तेषामष्टादशत्वात्तथा।

१९ ऊनविंशतिबोधकाः। धर्म्मशास्त्रकारकः “मन्वत्रिविष्णुहा-रीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः। यमापस्तम्बसंवर्त्ताः का-त्यायनबृहस्पती। पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौत-मौ। शातातपोवसिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः” इत्युक्त मन्वादीनामूनविंशतित्वात्तथा। मूलनक्षत्रम् तस्य राशिचक्रे ऊनविंशतितमत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिप-निर्ऋतिरपि तथा। अतिधृतिस्तस्या ऊनविंशत्यक्षरपादत्वा-त्तथा। अभिजिन्नामम् तस्याः उत्तराषाढापञ्चदशदण्ड-श्रवणाचतुर्दण्डरूपतयोनविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानां, नखानाम्, अङ्गुलीनां च हस्तपादयोस्तावन्मितत्वात् तथा। पूर्व्वाषाढा राशिचक्रे तस्या विंशत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपजलमपि तथा। छन्दोरूपा कृतिस्तस्याः विंशत्यक्षरपादत्वात्। शनेस्तुला-यामुच्चांशः मेषे नीचांशश्च तथा। तत्र तस्य विंशांशे एव परमोच्चनीचयोः ज्यो० उक्तत्वात्। ताजकोक्तपञ्चोत्तमबलम् “त्रिंशत्स्वभे विंशतिरुच्चभे स्वे” नी० क० उक्ते-स्तस्य विंशतितमत्वात्तथा।

२१ एकविंशतिसंख्याबोधकाः। परशुरामक्षितिजयस्तस्य एकविं-शतिमितत्वात् तथा। उत्तराषाढा तस्या राशिचक्रे एक-विंशत्वात्तथा। तदभेदात् तदधिपविश्वोऽपि तथा। छन्दोरूपा प्रकृतिस्तस्या एकविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। मूर्च्छना “मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः” भरतोक्तेः सप्तस्वराणाम् आरोहावरोहक्रमकृपैक्यत्वात् एकविंशतिरूपतया तथा। स्वरवर्णः “स्वरा विंशतिरेकश्चेति” शिक्षोक्तेस्तन्मते स्वराणां तत्संख्यत्वात्तथा।

२२ द्वाविंशतिसंख्याबोधकाः । श्रवणा तस्या नक्षत्रचक्रे द्वाविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपहरिरपि तथा । आकृतिः तस्या द्वाविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा । निग्रहस्थानम् "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च" गौ० सू० उक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनां द्वाविंशतित्वात् तथा ।

२३ त्रयोविंशतिसंख्याबोधकाः । धनिष्ठा तस्या नक्षत्रचक्रे त्रयोविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपवसुरपि तथा । विकृतिः तस्याः त्रयोविंशत्यक्षरपादत्वात् तथा ।

२४ चतुर्विंशतिसंख्याबोधकाः । तत्त्वम् प्रधानमहदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चस्थूलभूतरूपं चतुर्विंशतित्वात् तथा । पुरुषसहितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंशतित्वस्य पुरुषेश्वरयुततत्परत्वे षड्विंशतित्वस्य बोधकमिति भेदः । गायत्र्यक्षरम् तस्या षडक्षरपादत्वाच्चतुष्पाद्यां तथासंख्यायोगात् तथात्वम् । जिनः ऋषभाजितसम्भवाभिनन्दनसुमतिपद्मप्रभसुपार्श्वचन्द्रप्रभसुविधिशीतलश्रेयांसवासुपूज्यविमलानन्ततीर्थकृद्धर्मशान्तिकुन्थ्वरमल्लिमुनिसुव्रतनमिनेमिपार्श्ववीरात्मकश्चतुर्विंशतित्वात् तथा । अवक्रान्तिश्च सि० शि० चतुर्विंशतिमितत्वोक्तेस्तथा । शतभिषा तस्या राशिचक्रे चतुर्विंशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपवरुणोऽपि । खगततारासमुदायपरत्वे शतत्वस्येति भेदः । संकृतिस्तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षरपादत्वात्तथात्वम् । जातिः न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतुः चतुर्विंशतित्वात् तथा । सा च गौ० सू० दर्शिता यथा "साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः" इति । वैशेषिकोक्तः द्रव्याश्रितः गुणः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारपुण्यापुण्यशब्दात्मकत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकः । अन्यार्थपरत्वे तिस्रादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक् । विष्णुमूर्त्तिः शङ्खचक्रगदापद्मानां दक्षवामहस्तेषु विन्यासविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्त्तिभेदोध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

२५ पञ्चविंशतिसंख्याबोधकाः "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सां० का० उक्तपुरुषसहितप्रधानादिपञ्चविंशतितत्त्वानामङ्गीकारात् तथा । "पञ्च पञ्चजनाः" इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता । शा० भा० तु तस्याः श्रुतेः देवपितृगन्धर्व्वासुररक्षआदीनां पञ्चप्राणादीनां पञ्चविंशतित्वपरतेत्युक्तम् । पूर्वभाद्रपदा तस्याराशिचक्रे पञ्चविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपः अजैकपादपि तथा । उत्कृतिः तस्याः पञ्चविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा । स्पर्शः कादिमावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात् तथा । "स्पर्शानां पञ्चविंशतिः" शिक्षा ।

२६ षड्विंशतिसंख्याबोधकाः तत्त्वम् जीवेश्वरसहितप्रकृत्यादिरूपं तस्य षड्विंशत्वात्तथा । उत्तरभाद्रपदा तस्याः राशिचक्रे षड्विंशत्वात् तथा तद्भेदात् तदधिपाहिर्बुध्नोऽपि तथा । संकृतिस्तस्याः षड्विंशत्यक्षरपादात्तथा ।

२७ सप्तविंशतिः । नक्षत्रं उडुचक्रशब्दे दर्शितराशिचक्रस्याश्विन्यादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेवती तस्या राशिचक्रे सप्तविंशत्वात्तथा । शुक्रस्य मीने स्वोच्चं कन्यायां सुनीचं च तथा ।

२८ अष्टाविंशतिसंख्याबोधकाः साभिजिन्नक्षत्रम् तस्याष्टाविंशत्वात्तथा । सात्त्विकनार्य्यलङ्कारः "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता । औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्बोकः किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः । विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः" सा० द० उक्तदशस्वभावजभावसहितलीलादीनामष्टानामष्टाविंशतित्वात्तथा ।

३२ द्वात्रिंशत्त्वबोधकाः दन्तः तस्य नरमुखे द्वात्रिंशत्संख्यकत्वात्तथा । भगवदपराधः अपराधशब्दे २३२ पृ० दर्शितानां यानगमनादीनां चत्रियसिद्धान्नभोजनादीनां वा द्वात्रिंशत्त्वात्तथा ।

३३ त्रयस्त्रिंशत्त्वबोधकः । नाट्यालङ्कारः "आशीराक्रन्दकपटाऽक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः । उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः । आशंसाऽध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् । प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् । उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् । प्रवर्त्तनाख्यान

युक्तिप्रहर्षोपपदेशनम्" सा० द० उक्तागौरादीनां तत्संख्यकत्वात्तथा। व्यभिचारिभावः "निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्व्वा मरणमलसताऽमर्षनिद्रावहित्थाः। औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः" सा० द० उक्तानां तत्संख्यत्वात्तथा।

३६ षट्त्रिंशत्संख्याबोधकाः। रागिणी "रागाः षट्त्रिंशच्च भार्य्याः इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभार्य्याणां तत्संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता। रागिणीशब्दे तास्रु वक्ष्यन्ते। नाटकलक्षणम् सा०द० "षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र" इत्युपक्रम्य "भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा। हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च। दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा। विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिभ्रंशविपर्य्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणा तथा। पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यम् संक्षेपोगुणकीर्त्तनम्। लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा" इत्युक्तभूषणादीनां षट्त्रिंशत्त्वात्तथा।

३८ अष्टत्रिंशत्संख्याबोधकाः सोमसूर्य्याग्निकला "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्णसम्भवाः अष्टत्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः" शा० ति० उक्तानां सोमषोडशकला सूर्य्यद्वादशकलावह्निदशकलारूपाणामष्टत्रिंशत्त्वात्तथा।

४० चत्वारिंशत्संख्याबोधकः। तालः "चत्वारिंशत्तालमताः" इति भरतोक्तेः ततशब्दवाच्यतालानां तत्संख्यत्वात्तथा।

४९ ऊनपञ्चाशत्संख्याबोधकः। अनिलः अनिलशब्दे दर्शितोनपञ्चाशद्भेदत्वात्तथा।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधकः। मातृकालिपिः तस्याः तन्त्रमते पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वात्तथा। "पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तत्यादि" शा० ति०।

५१ एकपञ्चाशद्बोधकः महापीठः महापीठशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां महापीठविशेषाणां तत्संख्यकत्वात्तथा।

६४ संख्याबोधकाः। वर्णाः शिक्षामते "चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतोमताः। स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृताह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारोविसर्गश्च+कँपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव वा" इतिशिक्षोक्तेस्तथा। कला कलाशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां तासां चतुःषष्टित्वात्तथा।

महादेवीपीठम् "मायामधुपुरनागराममहालक्ष्मीचरित्राद्रिगुच्छायाच्छत्रहिरण्यमहाकालिनमहेन्द्रोड्डीशचम्पापुरम्। पद्मं क्षीरकमङ्गलेश्वरपटेलीचन्द्रपूः श्रीगिरिः कोलापुरकपूर्णपर्व्वतककवेलकलिङ्गार्बुदाः। काश्मीरैकाम्रकाञ्चीमलयगिरिवरेकरानुभूतदेवीकोट्टदाम्नालेशजालन्धरसुरभिमयीगोदिकाशीप्रयागाः। त्रिस्रोतःकाककोण्युज्जयिनिसमपुरं कोशलाकान्यकुब्जौ डाकिंकाराट्टहासा विरज इह ततः कुविडनं राजगेहम्। नेपालं पुण्ड्रवर्द्धनमालवपारसीकाम्रकूपकेदाराः। विन्ध्यमहामठगोश्रुतिकण्वक्षाम्बीपीठमहदेशाः" पदार्थादर्शोक्तानां तत्संख्यकत्वात्तथा।

१०० शतसंख्याबोधकाः पुरुषायुषम् "शतायुर्वै पुरुषः इति श्रुतेस्तथा। रावणहस्ताङ्गुलिः तस्य विंशतिबाहुत्वेन प्रत्येकं बाहौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम्। इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा।

१००० सहस्रबोधकाः। इन्द्रनेत्रः तस्य सहस्रनेत्रतया तन्नेत्राणां सहस्रत्वेन तथा। विराट्पुरुषचक्षुः तत्पादः तद्बाहुस्तन्मूर्द्धा च तथा। "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" श्रुतिः। कार्त्तवीर्य्यार्जुनबाहुः वाणासुरबाहुश्च तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा। अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्रशीर्षतया तथा। गङ्गास्रोतोमुखम् समुद्रसङ्गमसमीपस्थाने सहस्रमुखतया तस्याः प्रवहणात्तथात्वम्। सामवेदशाखा तद्वेदस्य सहस्रशाखत्वात् तथा।

१०००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकालः "दश वर्षसहस्राणि रामोराज्यमकारयत्" रामा० उक्तेस्तथा।

अत्रेदं बोध्यम्। शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यद्यत्संख्यकतया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्तत्संख्याबोधकाः। तेषु दिङ्मात्रमत्र दर्शितम् अनयैव रीत्यान्येषामपि सुश्रुताद्युक्तभेदयुक्ततत्तत्पदार्थपराणां शब्दानां तत्तत्संख्यार्थकत्वं कल्पनीयम्। शब्दार्थयोरभेदाच्च कचिच्छब्दस्य तदर्थकता उक्ता कचिच्चार्थस्यैव तत्तत्संख्यायोगउक्तः तेनैव तत्तदर्थकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता ज्ञेया। इयांस्तु विशेषः समुदायवर्त्तिपदार्थस्यैकदेशवृत्तित्वाभिप्रायेण बहुसंख्यान्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि। यथा "रामोऽगवेदैर्जलधिस्तु मैत्रैरित्यादौ" रामजलध्योः त्रित्वचतुष्ट्वबोधकत्वेऽपि एकवचनान्तता अगवेदैरित्यादौ सप्तत्वचतुष्ट्वबोधकयोः बहुवचनान्तता। एवमन्यत्रापि। उक्तशब्दानां कचित्संख्यापरत्वम् कचित्संख्येयपरत्वम्

क्वचिच्च पूरणार्थताऽपि यथा "दिग्भिर्गुणैरष्टयमैः शरैश्च वीर्यैर्भसंख्यैर्नखसंमितैश्च" नी०क०दिगादिशब्दानां दशमाद्यंशपरत्वम् । एवं "युग्माग्नौ कृतभूतानि षण्मुनी वसुरन्ध्रयोः" इत्यादौ युग्माग्निप्रभृतीनां तत्तत्संख्यापूरणी द्वितीयादिपरत्वम् । अत्र च ये शब्दा उक्तास्तत्पर्य्याय शब्दा अपि तत्तत्संख्याबोधकाः इति ।

एकादेश पु० कर्म० । पाणिन्युक्ते उभयस्थानिप्रभवे एकस्मिन्नादेशे । एकादेशश्च यथा सुरारिरित्यत्र सुरशब्दस्य अन्त्याकारस्य अरिशब्दादिभूताकारस्य चेत्युभयोः स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एवमन्यत्रापि । "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" पा० ।

एकादन(न्न)विंशति स्त्री एकेन न विंशतिः । एक+न+आदुक् दस्य वा न । १एकोनविंशतिसंख्यायां, २तद्युक्ते च एवमेका(दन)न्नत्रिंशदादयः ।

एकानंशा स्त्री एको न अंशोयस्याः असमर्थसमा० । अनेकांशायां दुर्गायां सा च यशोदागर्भसंभूता प्रजापतेरंशजाता । तथोक्तं हरिवं० ६०अ०यथा "नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम्" इत्युपक्रम्य "वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात् । उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुन्दुभिः । निवेदयामास तदा कन्यां तां वरवर्णिनीम् । तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगितः । आजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्य्यवान् । स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत् । दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयन् । ततो हाहाकृताः सर्व्वा देवकीभवने स्त्रियः । उवाच देवकी दीना वाष्पविक्लवया गिरा । दारिका पुत्र! जातेति कंसं समभियाचती । श्रीमन्तो मे हताःसप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो! । दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे । दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामकृष्यत मुदा युतः । हतैवैषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा रुषान्वितः । सा गर्भशयनक्लिष्टागर्भाम्बुक्लिन्नमूर्द्धजा । कंसस्य पुरतोन्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा । पादे तां गृह्य पुरुषः समाविध्यावधूय च । उद्यच्छन्नेव सहसा शिलायां समपोथयत् । साऽवधूता शिलापृष्ठे निष्पिष्टा दिवमुत्पतत् । हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मुक्तमूर्द्धजा । जगामाकाशमाविश्य दिव्यस्रगनुलेपना । कन्यैव चाभवत् सा तु दिव्या देवैरभिष्टुता । नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी । रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा । विद्युद्विस्पष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा । पयोधरस्तनवती सन्ध्येव सपयोधरा । सा वै निशितमोयस्ते सर्व्वभूतगणाकुले । नृत्यन्ती हसती चैव विपरीतेन भस्वति । विहायसि गता रौद्री पपौ पानमनुत्तमम् । जहास च महाहासं कंसञ्च रुषिताऽब्रवीत् । कंस कंसात्मनाशाय यदहं घातिता त्वया । सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायामभिपोथिता । तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा । पाटयित्वा करैर्देहमुष्णं पास्यामि शोणितम् । एवमुक्त्वा वचो घोरं सा यथेष्टेन वर्त्मना । खं सा देवालयं देवी सगणा विचचार ह । सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसद्मनि पूजिता । पुत्रवत् पाल्यमाना सा देवदेवाज्ञया तदा । विद्धि चैनामथोत्पन्नामंशाद्देवीं प्रजापतेः । एकानंशां योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य च । तां वै सर्व्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः । देवोक्तं दिव्यवपुषं कृष्णः संरक्षितो यया । तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः" । "सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसद्मनि पूजिता । पुत्रवत् पाल्यमाना वै वसुदेवाज्ञया तदा । एकानंशां तु यामाहुरुत्पन्नां मानवा भुवि । योगकन्यां दुराधर्षाम्" इति च । वृहत्सं० मूर्त्तिलक्षणे "एकानंशा कार्य्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये" ।

एकानुदिष्ट त्रि० एकमनु दिष्टम् "सहसुपा" पा० । एकोद्देशेन दत्तश्राद्धे । "यावदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत्" मनुः ।

एकान्त त्रि०एकः अन्तः निश्चयः सीमा वा । २अत्यन्ते अतिशये "तेजःक्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघः । "शान्तमेकान्तमनोविनोदिनम्" नै० । क्रियाविशेषणत्वे नात्र न० । "एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानाम्" रघु० "नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति नचैकान्तमनश्नतः" गीता । तद्वति ३द्रव्ये त्रि० । "एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्" रघुः । "एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः" कुमा० । एक एवान्तो यत्र । निर्जने ४रहसि । "तस्माद्ध्वान्ते हर्म्यस्थाम्भः शय्यैकान्ते कर्त्तव्या" ज्यो०त० । "वादे बहूनां कलहो भवेद्वार्त्ता द्वयोरपि । तस्मादेकान्तमास्थाय चिन्तयेत् नित्यसंयुतः, पुरा० । ततः तसिल् । एकान्ततस् एका-

न्ते इत्याद्यर्थे । "इष्टे साध्यार्थो चेद्दकान्ततोऽत्यन्ततोऽभावात्" सां० का० । तत्र भवः ठञ् । ऐकान्तिक एकान्तभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरतृपातायैव कल्पते" पुरा० । एक एवान्तः स्वभावो यस्य । एकरूपताप्राप्ते त्रि० । "विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः । स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्द्धं यया पुंसां मतिर्हृता" भाग० ६,१८,२२ ।

एकान्तत्यागवाद पु० वस्तुनः एकान्तता एकस्वरूपता अस्तीत्यादिसम्बन्धरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवादः । अर्हद्विशेषोक्तवादभेदे । स च वादः अर्हच्छब्दे स्याद्वाद प्रकरणे ३८६ पृ० दर्शितः ।

एकान्तदुःषमा स्त्री दुष्टा समा वर्षोदुःषमा सुषमा० पत्वम् एकान्तं दुःषमा २त० । बौद्धकल्पिते कालभेदे हेमच० । यथा "कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः । सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते । अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः । एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम् । तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोटयः । सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटयः । सुषमदुःषमाने द्वे दुःषमसुषमा पुनः । सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता । अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात् । एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः । प्रथमारत्रये मर्त्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः । त्रिद्व्येकगव्यूत्युच्छ्राया स्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः । कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः । पूर्व्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः । पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः । षष्ठे पुनः षोड़शाब्दायुषो-हस्तसमुच्छ्रयाः । एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः । पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि" ।

एकान्तर त्रि० एकमन्तरं व्यवधानम् । १एकव्यवधाने "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" मनुः । बहु० । २एकान्तरवर्त्तिनि त्रि० । "एकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्" मनुः । एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे ३व्रतभेदे न० एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ज्वरभेदे पु० ।

एकान्तसुषमा स्त्री० सुषमा वर्षः सुषमा सुषमादि० पत्वम् २त० । बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुःषमाशब्दे विवृतिः ।

एकान्तिन् त्रि० एकान्तमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । १अतिशययुक्ते एकान्तः एकस्वरूपः उपास्यत्वेनास्त्यस्य इनि । स्त्रियां ङीप् । २भगवद्भक्तविशेषे त्रि० । "एकान्तेनासमोविष्णुर्यस्मादेवं परायणः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः" गरुडपु० १३१ ।

एकान्न त्रि० एककालमेवान्नं भक्ष्यं यत्र । १एककालिकभक्षणे एकभक्तरूपे व्रते कर्म्म० । २एकमात्रभक्ष्ये अन्ने न० । "अन्नं ग्रामस्यनीयादेकान्नमथ वा पुनः । एन्ताकं मूरणञ्चैव मूलकञ्चिल्लीञ्च वर्जयेत्" काशी० । "भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् व्रती" मनुः । "कृत्वा वाच्यं प्राप्य गेहमेकान्नमलवणमेकरात्रं त्रिरात्रं वा भोक्तव्यमिति" शु०त० स्मृतिः । एकस्मिन् स्थाने पचनीयमन्नं यस्य । अविभक्ते भ्रात्रादौ "एकान्नवर्त्तिनाञ्चैव एकोद्दिष्टं न पार्वणम् । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् गृहेगृहे" दक्ष० ।

एकायन त्रि० एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य । १विषयान्तरव्यावृत्तचित्ते एकाग्रमनस्के २एकावलम्बने च । "तानि वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि" छा०उ० । एकमयनमवलम्बनीयं यस्य । ३एकावलम्बनीये त्रि० । "एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदोजनाः" भा०शा० ७८७२ श्लो० । एकमायनं गतिर्यत्र । ४एकमात्रगमनयोग्ये त्रि० "भ्रातरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः । दिव्यङ्गं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् । अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः । आस्त एकायने मार्गे कदलीखण्डमण्डिते । भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थम्" भा० व० १४६ अ० । कर्म्म० । ५एकस्थाने न० । "यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्" भा० अनु० ५३२ श्लो० ।

एकार्थ पु० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा । एकस्मिन् १प्रयोजने २अभिधेये ३पदार्थे च । "वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः" सा०द० । बहु० । ४एकाभिधेये शब्दभेदे एकार्थस्य एकशब्दोपस्थापितार्थकः । ५एकप्रयोजनयुक्ते त्रि० । अभूततद्भावे च्वि+भू-घञ् । एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु० "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः" इति भर्त्तृहरिः । कर्त्तरि क्त । एकार्थीभूत परस्परमन्विते एकस्मिन् विशिष्टार्थे च "एकार्थमनेकशब्दं वाक्यम्" निरु० । वै०मते वाक्येऽपि शक्तिः अखण्डवाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् "पदे न वर्णाविद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ।

ब्राह्मणार्थोयथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” इति “वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति च” हरिः ।

एकावली स्त्री एकाऽद्वितीया आवली माला मणिश्रेणी । (एकनर) हारभेदे, सा०द० उक्तेऽर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३९८ पृ० विवृतिः ।

एकाब्दा स्त्री एकः अब्दो वयोमानं यस्याः । १एकहायन्यां स्त्रीगव्याम् । “एकाब्दा त्वेकहायनी” अमरः । २एकवर्षयुक्ते त्रि० । एकवर्षादयोऽप्यत्र । “एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते” स्मृतिः । एकहायनोऽप्यत्र हायनस्य वयोवाचित्वे तु संख्यापूर्ब्बकत्वात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः । “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति” श्रुतिः ।

एकाशीतिपद न० एकाशीतिः पदान्यत्र । गृहारम्भप्रवेशादौ वास्तुपूजार्थं कर्त्तव्ये तावन्मितकोष्ठके वास्तुमण्डलभेदे । तत्र मण्डलं तिर्य्यगूर्द्ध्वस्थाभिर्दशभीरेखाभिः एकाशीतिकोष्ठात्मकं गृहारम्भाद्यर्थं वास्तुयागे लेख्यम् यथाह देवीपु० । “प्रासादे च चतुःषष्टिरेकाशीतिपदं गृहे” तल्लेखनप्रकारादि वास्तुमण्डलशब्दे वक्ष्यते ।

एकाश्रय त्रि० एक आश्रय आधारोऽवलम्बनं वा यस्य । १अनन्यगतिके । २एकाधारवृत्तौ ३वैशेषिकोक्तगुणभेदे च ते च गुणाः अनेकाश्रितगुणभिन्नाः । “संयोगश्च विभागश्च संख्याद्वित्वादिकास्तथा । द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः । अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः” भाषा० दर्शिताः । एवं च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः एकत्वमेकपृथक्त्वं परिमाणपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नगुरुत्वस्नेहसंस्कारादृष्टानि च तादृशाः, तेषां प्रत्येकस्य एकैकवृत्तित्वात् संयोगादीनान्तु एकैकस्यैव द्विवृत्तित्वमिति न तथात्वम् । एकाधिकरणादयोऽप्यत्र । कर्म० । ४एकस्मिन् आधारे पु० “हेतोरेकाश्रये तेषां स्वसाध्याव्यभिचारिता” भाषा० ।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका । १माघकृष्णाष्टम्याम् २तत्कर्त्तव्ये श्राद्धे च । अष्टकानां तासु कर्त्तव्यश्राद्धानां च त्रित्वेऽपि आ०श्रौ०सू० “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वेति” एकस्या अपि कर्त्तव्यतया विधानात्तथा । सा च मध्यत्वेन माघकृष्णाष्टमी ग्राह्या । अत एव “गवामयनायैकाष्टकायां दीक्षा” कात्या०१३,१,२, सू० व्या० “एकाष्टका नाम माघस्य कृष्णाष्टमी प्रसिद्धेः” कर्कोक्तम् । ३तदभिमानिदेव्यां शच्याम् “एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन देवा असहन्त शत्रून् हन्तासुराणामभवच्छचीभिः” सा०ब्रा०२प्र०२ख० । शचीभिरित्यत्र शचीपतिरिति” अथ० ६,१०,१२,पाठः । “एकाष्टके ! सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रयीणाम्” अथ०३,१०,५

एकाष्ठील पु० एकमस्थीव काण्डं तद्वत्कठिनत्वात् जाति व क पृषो०षत्वं दीर्घश्च । बकवृक्षे अमरः पाठायां स्त्री । (आकनादी) राजनि० ।

एकाह पु० एकमहः टच्समा० एकशब्दोत्तरत्वात् नाह्नादेशः । “अह्नाहान्ताःपुंसि” पा० पुंस्त्वम् । “एकस्मिन् दिवसे “एकाहेनैव निर्वपेत्” आप०स्मृतिः “समब्रह्मचारिण्येकाहः” मनुः । “अश्वस्यैकाहगमः” पा० । उपचारात् । २एकाहसाध्ये अग्निष्टोमादौ यागभेदे च । “उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः” आश्व० ९,१,१ । “उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिभूतः उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सात्रिकाणि एतेभ्य एव सात्रिकेभ्योऽहोभ्यो ऽहीनैकाहा व्याख्यायन्त इत्युक्तम् इदानीं तानेकाहाहीनान् वक्तुकामेनाचार्य्येण ‘उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहा’ इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृतिर्येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः । प्रकृतिः प्रकारो न रूपान्तरमित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामेकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिरिति सिद्धम्” नारा० । “अनतिदेशे त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिणेन यज्ञमेकाहानाम्” ९,१,२ ।

एकाहगम पु० एकाहेन गम्यते गम–कर्म्मणि घञ् । एकाहगम्ये देशे “अश्वस्यैकाहगमः” पा० ।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहारः । एकस्मिन् दिने सकृद्भोजने “एकाहारस्तया (विधवया) कार्य्यो न द्वितीयः कथञ्चन” शु०त०पुरा० । “मुनिभिर्द्विरशनमुक्तम्” इत्यादिना द्विर्भोजनस्य विधानेऽपि एककालमात्रभोजनं तस्या विहितम् । एकाहारे च परिसंख्यैवाहारस्य रागप्राप्तेः न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपादनात् । एक आहारो यस्य । एकस्मिन्नह्नि सकृद्भोजिनि त्रि० “पौष्टपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः” भा० अनु०१०६अ० ।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे च्वि-कृ–अनुप्रयोगः ल्युट् । अनेकधान्यादेः राशिकरणेन एकतापादने । कर्म्मणि क्त ।

एकीकृत तथापादिते धान्यादौ त्रि०एकी+भू-घञ्। एकीभाव अनेकधान्यादेः राशितापादनरूपे व्यापारे पु०। कर्त्तरि क्त। एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ। कृ-ल्यप्। एकीकृत्य तथापादनं कृत्वेत्यर्थे अव्य०भू-ल्यप्। एकीभूय एकत्वं प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

एकीय त्रि० एक+भवार्थे तस्येदमित्यर्थे वा छ। १एकपक्षभवे सहाये, २एकसम्बन्धिनि च।

एकेक्षण पु० एकमीक्षणं यस्य। १काके २एकचक्षुर्युतमात्रे काणे त्रि०। ३शुक्राचार्य्ये पु०। बलिना वामनाय दीयमानत्रिपदभूमिं प्रतिषेधतः शुक्रस्य वचनमनादृत्य तद्दानाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्ष्य दानार्थगृहीतजलपात्रद्वारं सूक्ष्ममूर्त्त्या प्रविश्य रुन्धतस्तस्य छलं बुद्धा जलद्वारावरणनिवारणच्छलेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन विदारितमिति तस्य तत्कालादेकनेत्रतेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया।

एकैक त्रि० सुबन्तस्य एकस्य वीप्सार्थे द्वित्वम् "एकं बहुव्रीहिवत्" पा० द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् तेन सुब्लोपपुंवत्भावौ। प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् पुनः सुप्। स्त्रियां टाप्। एकैका व्याहृतिः। "न बहुव्रीहौ" पा० सर्वनामसंज्ञानिषेधः मुख्यबहुव्रीहिपरस्तेन एकैकस्मै एकैकस्मात् इत्यादौ सर्व्वनामकार्य्यम्। "दश दश वा एकैकस्मिन् प्राणाः" श०ब्रा० ८,१,१,२। ततः कारकार्थे शस्। एकैकशस् कारकरूपप्रत्येके अव्य०। "एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये" प्रा०त० विष्णु० "ब्राह्मस्य त्वयाहस्य यत् प्रमाणं समासतः। एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तान् निबोधत" मनुः। स्वार्थे यत्। एकैकश्य तदर्थे न० "एकैकश्येनानुपूर्व्या भूत्वा भूत्वेह जायते" भा०७,१५,४२ "एकैकश्यं तदा योधा धार्त्तराष्ट्रस्य भारत। पर्य्यवर्त्तन्त गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह" भा०व०। २४०। नीलकण्ठेन "एकैकश्येति पठित्वा एकैकमिति व्याख्यातम्" एकैकशो भावः यत्। एकैकश्य "एकैकराशिभवने "एकैकश्येन यथानुपूर्व्यम्" भाग०५,१,२५।

एकैषिका स्त्री नित्यकर्म्मधा०। (आकनादी) इत्ये रत्नमाला। "एकैषिकाजशृङ्गी च प्रलेपे श्लेष्मशोथहृत्"। "एकैषिकातैलं मधुतमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभिहरणम्" इति च सुश्रु०। क्वचित् रत्नमालायाम् एकोषिकेतिपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तादृशशब्दोल्लिखितः।

एकोक्ति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः। उभयपदार्थविषयिण्यामेकस्यां शक्तौ। यथा पुष्पवन्तौ इत्यादौ पुष्पवत्पदेन दिवाकरनिशाकरयोरुभयोरेव बोधः न तु अश्वपदादिवत् प्रत्येकपदार्थबोध इत्याकरे दृश्यम्। एवं "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" गौ०सू० जात्यादीनामेकशक्त्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः।

एकोत्तर त्रि०एकैकमुत्तरं यत्र वृत्तौ सप्रच्छवत् संख्याशब्दस्य वीप्सार्थता। एकैकाधिके। "एकाद्ये कोत्तरा अङ्का व्यस्ताभाज्याः क्रमस्थितैः" लीला०। "सर्गादौ तु यथा काशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम्। सृज्यत्येकोत्तरगुणां स्तथादत्ते भवन्नपि"। "तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च" इति च याज्ञ०। "यथासंख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः" सुश्रु० एकाधिकादयो-ऽप्यत्र त्रि०।

एकोदक पुंस्त्री एकं समानमुदकं यस्य। समानोदके सप्तमपुरुषादूर्द्ध्वं चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्ते गोत्रजे "समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्" स्मृतेस्तत्पर्य्यन्तानामेकोदकत्वम्। "जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते" मनुः।

एकोदर पु० एकं समानमुदरं गर्भस्थानं यस्य। समानोदरे १भ्रातरि स्त्रियां टाप्। कर्म्म०। २समाने उदरे न०। "एकोदरप्रसूतानाम्" स्मृतिः।

एकोद्दिष्ट न० एकः प्रेतः उद्दिष्टोयत्र। प्रेतोद्देश्यके श्राद्धभेदे तस्य इतिकर्त्तव्यतादिकं श्रा०त०निरूपितं यथा। गोभिलः। "अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम् उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने, अभिरम्यतामिति विसर्गे, अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति"। अथेत्यनेनैकोद्दिष्टस्य पार्व्वणानन्तर्य्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं सूचयति। अतएवैकोद्दिष्टे पार्व्वणधर्मप्राप्त्याशाहनादिप्राप्तौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावान्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात्। एतत् प्रेतश्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्। अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम्। अत्रार्घ्यैक्यादिद्विदलरूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानमसार्थकत्वाय तद्वयवैकदलपरम्।

आज्योत्पवनप्रकरणे "बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" इति गोभिलसूत्रे पवित्रपदस्य दलपरत्ववत् । अत्र नावाहनं नाग्नौकरणमिति निषेधयोः पौर्व्वापर्य्यादग्नौकरणपूर्व्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि श्राद्धसूत्रोदितं श्राद्धाङ्गावाहनमेव निषिध्यते नत्वप्रधानसम्बन्धि पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डाङ्गावाहनमिति । एतेन पिण्डाङ्गावाहननिषेधो मैथिलोक्तो हेयः । अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषस्यालाभे "हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवीत्यादि स्वाहेत्यन्तसूत्रोक्तपात्रालम्भनस्यापि बाधः आनन्तर्य्याभावात् अमृतमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न इति तृप्ताःस्थ इति तृप्तिप्रश्ने, स्वदितमिति प्रश्नः । कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः अक्षय्यशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेनान्नादिकमित्यस्यान्वये अक्षय्यस्यान्वयानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः । अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम् । ततश्च "प्रेतायाक्षय्यमस्तु च" इति ब्रह्मपुराणीयं "ततो वदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुपतिष्ठताम्" इति मार्कण्डेयपुराणीयञ्च गोभिलविरुद्धत्वात् शाखान्तरीयम् । अभिरम्यतामिति "वाजे वाजे" इति स्थानेऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति । एतेन "प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्" "इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणववर्जितस्वस्त्यस्त्वित्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतश्राद्धविषयम् अभिरम्यतामिति तु सांवत्सरिकविषयमिति कल्पतरुश्रीदत्तवाचस्पतिमिश्राद्युक्तं निरस्तम् । बह्वृचानामेव पार्व्वणेऽभिरम्यतामिति विसर्जनस्य प्राप्तत्वादेकोद्दिष्टेऽपि तथात्वात् सर्व्वशाखिसाधारणनिषेधानुपपत्तेश्च । एतदिति पूर्व्वोक्तेतिकर्त्तव्यताकश्राद्धमित्यर्थः । प्रेतश्राद्धं नतु पार्व्वणविकृतित्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितुः श्राद्धम् अकृतसपिण्डीकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात् । अतएव तन्न्यायमूलकमेवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि "पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते" इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना "प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्त्वाक्षय्योदकेषु"च इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्येत्युक्तं नतु सम्बन्धिन इत्युक्तम् ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिकएव पितृपदस्थाने प्रेतपदोहो नतु अग्निष्वात्ताद्युपाधिके । एवमभिलापवाक्ये सम्बन्धित्वेन नोल्लेखः किन्तु प्रेतत्वेन असम्बन्धिनोऽपि शूद्रब्राह्मणादेरपि प्रेतश्राद्धाधिकारित्वात् । अतएव शातातपेनापि "प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्" इत्युक्तम् । अत्र प्रेतस्यान्तः प्रेतान्तो नतु सम्बन्धिवाचकस्यान्तः तथा मैथिलोक्तौ बहुव्रीहिस्तस्य तत्पुरुषापेक्षया जघन्यत्वात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्थानीयत्वेन तत्पुरुषस्यैव युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्तनाम च गोत्रञ्च इति द्वन्द्वः अतएव तर्पणे विष्णुः "ततश्च सर्व्वे शवस्पर्शिनो गत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणे पितृहा भवति" इति । एतेषां वचनानां न्यायमूलकत्वात् सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविकृतीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रेऽभिलापे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोल्लेखः । एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र न प्रेतपदोहः तत्र पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् एवं नैकवचनोहोऽपि तथा "मधु द्यौरस्तु नः पिता" इत्यस्य द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्व्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयो भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेति पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि धर्मिणोः सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृतुल्यपरं नतु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं नतु प्रेतपदोहः तथा "पितृशब्दं न युञ्जीत" इत्यनेन निषेधः । एवम् आमावेति मन्त्रे पितरेत्यत्र नोहः यदाऽहं श्राद्धं करोमि तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनुव्रजने क्रियमाणे श्राद्धफलस्य प्रार्थनीयत्वात् । एवं वृद्धिश्राद्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्व्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोहः कार्य्यः ।

"अत्रैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्तोविशेषोऽभिधीयते ; यथाह विष्णुः "एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे" इति एकवत् एकवचनवदूहयता स्यात्तथोहेत "अपूर्व्वोत्प्रेक्षणमूहः" (जै०) इत्युक्तेन पूर्व्वाप्राप्तैकवचनान्तत्वकल्पनेन बहुवचनान्तान्मन्त्रान् विकृतान् कुर्य्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वात् प्रकृतार्थप्रकाशनाख्यदृष्टप्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोहः कर्त्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यद्वा "पवित्रे स्थो वैष्णव्यावित्यत्र "पवित्रमसि वैष्णवी"इति न चात्र पवित्रमसि वैष्णवम् इति पितृदयितोक्तं युक्तं "पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति" मन्त्रस्य हे पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थः भवथः स्त्रीलिङ्गत्वं छान्दसमिति सायनाचार्य्यव्याख्याने गुण-

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्ध्यन्ततापतीतेः । एवं "विष्णोर्मनसा पूते स्थः" इत्यत्रापि पूतमसीति ।"अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्" इति मन्त्रे अत्र प्रेत ! मादयस्व यथाभागमावृषायस्वेत्यूह्यम् । प्रार्थनार्थकलोट्लकारीयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव उह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारीयमावृषायथा इत्यनिरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव श्रीदत्तादिभिरपि "मादयस्वेत्युक्तम्" "अमीमदन्त पितरः" इत्यत्र अमीमदतप्रेतेति वृषायिषतेत्यत्र वृषायिष्टेति । एत पितर इत्यादिपिण्डाद्यावाहनमन्त्रे एहि प्रेतेति, सोम्यास इत्यत्र सोम्येति दत्तास्मभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र नियच्छेति, नमोवइत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतेत्यूह्यम् । एवं वइत्यत्र ते इति । आगःप्रार्थने च येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्यूह्यम् । एतद्वः पितरइत्यत्र तु प्रेता इति विकारावृत्तो न तु बहुवचनस्य "एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक्" इति ब्रह्मपुराणेन प्रकारावेव पार्व्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रान्वर्थत्वेन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थं बहुवचनस्यैव युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकारोक्तेः । सांवत्सरिके त्वेकवचनान्ततयैवोक्तो न तु पितृपदस्य तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तथैव युक्तत्वात्" श्रा० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टञ्च "द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा" इत्युक्तपञ्चदशश्राद्धात्मकम् । अत्र द्वादशपदं त्रयोदशानामप्युपलक्षणम् "संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकमिति" काल० मा० कौथुमिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य विधानात् अत एव "द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः संवत्सरः" इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदशमासात्मकत्वमुक्तम् ।

अथैकोद्दिष्टनिमित्तकालो निरूप्यते स च श्रा० त० रघुनन्दनेन दर्शितो यथा

याज्ञवल्क्यः । "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" । एकादशेऽहनीति स्वस्वाशौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् । "श्राद्धादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान्" इति मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडशश्राद्धानामादिभूतम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । "श्राद्धमग्निमतः कुर्य्यात् दाहादेकादशेऽहनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्व्वीत प्रमिताहनि सर्व्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येवं श्राद्धषोडशम् । एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा" । अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात् । अन्येषान्तु मरणादि तथा च शङ्खः "मरणादेव कर्त्तव्यम् संयोगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः" । वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्निपदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च केवलस्मार्त्ताग्निमतो निरग्नेश्च मरणादेवाशौचम् । ध्रुवाणि एतानि षोडश श्राद्धानि नित्यानि सर्व्वदा मृतधनालाभेऽपि । प्रमिताहनि मृततिथौ आद्यश्राद्धषाण्मासिकश्राद्धद्वयेतरश्राद्धानि कार्य्याणि आद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् षाण्मासिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अत्राशौचान्तद्वितीयदिवसीयाद्यश्राद्धस्यादिमपदसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमासिकानियतमृततिथित्वानुपपत्त्या तत्सजातीयत्वमेव प्रतीयते । तेन प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धिरिति । एवञ्च एकाहेन तु षण्मासा न्यूना इत्यनेन मृततिथिपूर्व्वतिथिः प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्याप्येकाहादिन्यूने । अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि षाण्मासिकत्वं द्विर्ययषण्मासभवत्वाज्ञानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानत्वादिमध्याधिमासयुक्तषण्मासद्वय "द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः संवत्सरः" इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात् त्रयोदशमासएव द्वितीयषाण्मासिककरणाय कालः सप्तममासकर्त्तव्यस्य षाण्मासिकत्वं 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः' इत्यनेनाविरुद्धम् । ननु षोडशश्राद्धगणने द्वादशमासिकस्योक्तौ कथं मलमासयुताब्दे त्रयोदशमासिकत्वमिति चेन्न "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशश्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्" इति सत्यव्रतवचनेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं श्राद्धमित्युक्तेः । एतद्वचनं न्यायमूलकम् । "एवं मृताहनि प्रतिमासं श्राद्धं कुर्य्यादतन्द्रितः" "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्" इति वचनद्वयेन पूर्व्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदशमासात्मकं संवत्सरं व्याप्य मृततिथेर्मृततिथिं यावच्चान्द्र इत्युक्तप्रतिमासकर्त्तव्यमासिकानुरोधेन तत्पत्नीयतकालीयमपि श्राद्धमिति बोधयता अर्थापत्त्या वैशाखादि

भूतस्यान्त्यमासिकं तन्मासीयतत्पक्षीयतत्तत्तिथिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे मासि मृतमासीयतिथ्यप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य सपिण्डनस्य चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमासेऽपि अतएवाद्याब्दे ऽधिमासपातेऽपि लघुहारीतेन द्वादशमासे यद्द्वादशमासिकमित्युक्तं तदन्त्याधिमासविषयम् तत्र द्वादशमासे मृतमासीयतत्तिथ्यप्राप्तेः । यथा लघुहारीतः 'प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्डक्रिया द्विजैः । क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् । चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्य्यः कालवशाद्यतः । अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् । मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघादमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः । असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्व्वं सपिण्डीकरणं तथा । गर्भे वार्द्धिके च मृतानां पिण्डकर्म्म तु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः" । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्य्यान्मलिम्लुचे" श्रा॰त॰ रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टञ्च मध्याह्नकालव्यापितिथौ कर्त्तव्यं यथाह "आमश्राद्धं तु पूर्व्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः । पार्व्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" हारी॰ । "पूर्व्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" मनुः । 'यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" व्यास॰ । मध्याह्नकालश्च त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागरूप एव । तत्रापि कुतपप्रथमभागस्था तदारम्भकालः "कुतपे प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्" काल॰ व्यासोक्तेः आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्गमनारम्भकालः तत्समीपे कुतपेऽष्टमदण्डे । गौतमोऽपि "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्" अत्र कुतपारम्भकालतयोक्तेः पूर्व्वेद्युः रौहिणमात्रलाभे परदिने कुतपमात्रलाभेऽपि परेद्युरेव श्राद्धं "योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्याभिमता सा तु ग्राह्या नोपक्रमोज्झिता" बौधायनेनोपक्रमयोग्यतिथेरेव ग्राह्यतोक्तेः । उभयदिने कुतपालाभे रौहिणमात्रलाभे तु तत्रैव श्राद्धम् 'रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्युक्तेः । उभयदिने तयोरलाभे सप्तममुहूर्त्ते कार्य्यं तस्यालाभे तयोर्लाभे वा पक्षभेदेन व्यवस्था "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः । तया कर्म्माणीत्यादि स्कन्दपु॰उक्तेः । "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशना" व्यासोक्तेश्च । तत्र स्कान्दवाक्ये ह्रासवृद्धिशब्दः तिथिविषयः व्यासवाक्ये चन्द्रह्रासवृद्धिपरत्वेन कृष्णशुक्लपक्षभेदेन व्यवस्थेति स्थितम् । तदेतत् कालमा॰ निर्णीतम् यथा । "नन्वत्र क्षयवृद्ध्युपजीवनेन निर्णयः क्रियते । सचानुपपन्नः । व्यासवाक्ये ह्रासवृद्धिनोदनायाः पित्र्यविषयत्वाभिधानात् । "एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिनोदनेति" हि पूर्व्वमुदाहृतम् । "दानव्रते चैवदैवे" च अतः कथमनयोर्वृद्धिक्षयाभ्यां निर्णयः । किञ्चोदाहृतयाज्ञवल्क्यस्कान्दपुराणगार्ग्यवचनेषु "ह्रासवृद्धी न कारणमित्युक्तं तत्कथमत्र ह्रासवृद्ध्योर्निर्णयकारणत्वम् । अत्रोच्यते । सन्ति ह्यन्यानि ह्रासवृद्धिवाक्यानि । तत्रोशनाः, "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकी" । पितामहोऽपि "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा पूर्व्वत्र पूजयेदिति" भविष्योत्तरे "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकीति" । खर्व्वः साम्यमल्पक्षयो वा । दर्पो वृद्धिः । हिंसाधिकक्षयः । एतैः खर्व्वादिवाक्यैः सह यस्मिन्विषये युग्मादिवाक्यस्य विरोधः प्राप्नोति तत्र दैवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यम् ननु प्रकृतयोः क्षयवृद्ध्योः पित्र्यविषयत्वप्रतिपादकयाज्ञवल्क्यादिवचनेष्वपि कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य खर्व्वदर्पादिशास्त्रस्य च विरोधे प्राप्ते सति कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते न तु प्रकृतयोः क्षयवृद्ध्योः निर्णयहेतुत्वं प्रतिषिध्यते । न तु व्यासः खर्व्वादिवाक्यानि पित्र्यविषयत्वेन संकोचयामास, याज्ञवल्क्यादयस्तु पित्र्येऽपि कर्म्मकालव्याप्त्या खर्व्वादिवाक्यान्यबाधन्त, एवञ्च निर्विषयत्वमेषां प्रसज्येतेति चेत् नैवं यदा पूर्व्वोत्तरदिनयोः पित्र्यविषयकर्म्मकालव्याप्तिः समाना यदा वा दिनद्वयेऽपि कर्म्मकालव्याप्त्यभावः तत्रोभयत्र खर्व्वादिवाक्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वात्" । तत्रैवास्य विषयलाभ इति भावः ।

"एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते । मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः"

देवलः" । एकोद्दिष्टेतिकर्त्तव्यत्वात् सांवत्सरिकं श्राद्धमपि एकोद्दिष्टशब्देन शास्त्रे व्यवह्रियते । "एकोद्दिष्टं सुता दश" "एकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" इति च स्मृत्योः सांवत्सरिकेऽपि तथा प्रयोगात् ।

एकोद्दिष्टाधिकारिणस्तु निर्ण०सि०दर्शिताः यथा "चन्द्रिकायां सुमन्तुः "मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः । पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रार्च्चकमादृतः" । तत्रैव हेमाद्रौ शङ्खः "पितुः पुत्त्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । पुत्त्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः । अत्र पुत्त्रपदं यद्यपि क्षेत्रजादिद्वादशविधपुत्त्रपरम् । ते च द्वादशपुत्त्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः "औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्त्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः । अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः । उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः । पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परः परः" । इति तथापि "दत्तौरसेतरेषां तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः" इति हेमाद्रावादित्यपुराणे कलावितरेषां पुत्त्रत्वनिषेधाद्दौरसदत्तपरमेव । यद्यपि "पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परः परः" इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौरसाभावे पौत्त्रः प्रपौत्त्रस्तदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयम् । "पुत्त्रेण लोकान् जयति पौत्त्रेणानन्त्यमश्नुते" इति "अथ पुत्त्रेण पौत्त्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति" जीमूतवाहनधृतहारीतवसिष्ठशङ्खलिखितोक्तेः "लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रकैरिति" याज्ञवल्क्योक्तेश्च । "पुत्त्रः पौत्त्रश्च तत्पुत्त्रः पुत्त्रिकापुत्त्र एव च । पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा । भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा । असन्निधाने पूर्व्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः" इति स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्त्रानन्तरं पुत्त्रिकापुत्त्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य । यद्यपि वृहस्पतिना "पौत्त्रश्च पुत्त्रिकापुत्त्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ । रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तिताविति" पौत्त्रसाम्यमुक्तम् । याज्ञवल्क्येन च "औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्त्रिकासुतः" इत्यौरससाम्यमुक्तम् तथापि लोके राजसमो मन्त्रीत्यादौ किञ्चिन्न्यूने समशब्दप्रयोगाद्गौण-

मुख्ययोः साम्यायोगाच्च स्तुत्यर्थत्वात् न तु समविकल्प इति भावितव्यम् । "पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डः सन्ततिर्व्वापि क्रियार्हो नृप ! जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षः सपिण्डेन सम्बद्धो यो जलेन वा । कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ! । तत्सङ्घातान्तर्गतैर्व्वापि तत्‌क्रियाभ्यः कारयेन्नृपः" इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्त्रानन्तरं दत्तकादयः इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । बोपदेवकल्पधरादयस्तु "पुत्त्रेषु विद्यमानेषु नान्यौ वै कारयेत् स्वधाम्" इति सुमन्तूक्तेः "पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति । पौत्त्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् । नैतत् पौत्त्रेण कर्त्तव्यं पुत्त्रवांश्चेत्पितामहः" इति छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्त्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात् पूर्व्वाभावे परः पर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्त्रादीनामधिकार इत्याहुः । अतएव निषेधादुपनीतपौत्त्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्त्रस्यैवाधिकारः । औरसस्याप्यनुपनीतोऽपि कुर्य्यादित्याह पृथ्वीच० सुमन्तुः । "श्राद्धं कुर्य्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकोद्विजः । व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एकएव भवेद्यदि" वृद्धमनुः । "कुर्य्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः । पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः" मनुः "नह्यस्मिन् युज्यते कर्म्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्" । सुमन्तुरपि नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी निबध्यते । मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेक औरसः" । ब्रह्म वेदम् मन्त्रपाठस्त्रिवर्षकृतचूडस्यैव । "अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् । यद्यसौ कृतचूड़ः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः" इति सुमन्तूक्तेः । यत्तु व्याघ्रः "कृतचूड़स्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च । स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेदिति" यच्च स्मृतिसंग्रहे "कृतचूड़ोऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् । उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति" । तत्प्रथमवर्षचूड़ाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः । त्रिवर्षोर्द्ध्वं मन्त्रवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका बोपदेवश्च । मदनरत्ने स्मान्दे । "यत्रेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्य्याद्यथा नृप ! । तथौर्द्ध्वदैहिकं कर्म कुर्य्यात् सा धर्म्मसंस्कृता" । अयत्नौ तु कात्यायनः । "असंस्कृतेन पत्न्या च अग्निदानं समन्त्रकम् । कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि" । पुत्त्रश्च न जन्मतोऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कालादर्शः "चौलाद्याविद-

कादशाहं न कुर्य्यात् पितृमेधिकम्” इत्युक्तेः । मदनरत्ने सुमन्तुरपि “पुत्त्रस्योत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्य्यादग्निमोचनात् । पितरं नाविद्काञ्चौलात्पितृमेधेन कर्म्मणा” । एतच्चौरसस्यैव दत्तकादीनां तूपनीतानामेवाधिकारः इति कालादर्शः । पृथ्वीच० स्कान्दे “पितुरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः । और्द्ध्वदैहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः” इति । अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः पूर्व्वमुक्तः । सपौत्राभावे दत्तकादयो द्वादश पुत्त्राः । तदभावे भर्त्तुः पत्नी तस्याश्च सः “अपुत्त्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति” वृद्धमनूक्तेः । “भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्तुर्भार्य्या तथैव च । श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिण्डकाः” इति । पुत्त्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे सहोदरः” इति च हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः । देवयाज्ञिकस्तु ‘कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्च ये । पत्न्यभावेऽपि कुर्य्युस्ते अप्रशस्ताः स्मृताः हि ते’ इति स्मृतिसंग्रहात् पत्न्यभावे कानीनादय इत्याह । पत्युरपि सपत्नीपुत्त्रे सति नाधिकारः । “पितृपत्न्यः सर्व्वा मातरः” इति सुमन्तूक्तेः । ‘विदध्यादौरसः पुत्त्रो जनन्या और्द्ध्वदैहिकम् । तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथा सुताः । तेषामभावे स्वपतिस्तदभावे सपिण्डकाः” इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेः । “बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः । एका चेत्पुत्त्रिणी तासां सर्व्वासां पिण्डदस्तु सः” इति बृहस्पतिवचनाच्च । अपरार्कोऽप्येवम् । तेन यच्छ्राद्धविवेके उक्तम् “सत्यपि सपत्नीपुत्त्रे पत्युरेवाधिकार इति तन्निरस्तम् । यच्च तत्रैव कात्यायनः “न भार्य्यायाः पतिर्दद्यादपुत्त्राया अपि क्वचित्” । यच्च विष्णुपु० “कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृपेति” । यच्च मार्क० पु० “सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकमिति” । तदासुरादिविवाहोढाविषयम् “धर्म्मविवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्त्तिता । क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां मुनयो विदुरिति” माधवीये शातातपोक्तेः । यत्तु शुद्धिरत्नाकरः स्मृत्यर्णवे च ‘अपुत्त्रस्य च या पुत्त्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैकं वा एकाहेनैव निःक्षिपेत्, इति जाबालोक्तेः ‘भर्त्तुर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्त्रवद्दुहिता नराधिपेति” बृहस्पतिना दुहितुर्धनहारित्वोक्तेश्च पुत्त्राभावे कन्या तदभावे पत्नी इत्याहतुः । तन्न पूर्व्वविरोधात् ‘मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इति दुहितुर्मातृधनहारित्वेन पुत्त्रस्य तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यम् । वचनं भ्रातृपुत्त्राद्यभावविषयम् । पत्न्यभावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्व्वोक्तशङ्खवचनात् । विभक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात् पूर्व्वोक्तजाबालवचनाच्च । तत्राप्यूढानूढासमवायेऽप्यूढैव “दुहिता पुत्त्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता । आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोरिति” भरद्वाजोक्तेः । तदभावे दौहित्रः धनहारित्वात् । “मातापित्रोरुपाध्यायाचार्य्ययोरौर्द्ध्वदैहिकम् । कुर्व्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतादिति’ चन्द्रिकायां वृद्धमनूक्तेः “यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्य्यात्क्रियां नृप ! । उदकाद्यां महाबाहो ! दौहित्रो दुहिताकृतीति’ अपरार्कभविष्योक्तेश्च । एतद्धनहारिण आवश्यकं नान्यस्येत्याह तत्रैव स्कान्दः ‘श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा । दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं पूर्व्वसुतरामिति’ । तेन दौहित्रोऽत्र पुत्त्रीकृत इति देवयाज्ञिकोक्तिः परास्ता । अत्र पत्नीदौहित्रसमवाये ऽशंहरत्वात्पत्न्येव कुर्य्यात् । दौहित्रभ्रातृपुत्त्रसत्त्वे विभक्तस्य दौहित्रः । अविभागे भ्रातृपुत्त्रः । भ्रातृतत्पुत्त्रसत्त्वे कनिष्ठश्चेद्भ्रातैव । ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्त्रः कुर्य्यादिति दाक्षिणात्यग्रन्थः । हारलतादौ तु ‘भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्राह्मोक्तेः ‘पत्नी कुर्य्यात् सुताभावे पत्न्यभावे सहोदरः” इति कौर्म्माच्च । ज्येष्ठभ्रातैव कुर्य्यान्न तत्पुत्त्रः । यत्तु “नानुजस्य तथाग्रजः” इति, तत्कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् । यच्च मनुः “सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्त्रवान् भवेत् । सर्व्वांस्तांस्तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणो मनुरब्रवीत्” इति तत् सोदराभावविषयमित्युक्तम् ।। एतेन पुत्त्रव्यतिदेशोऽयम् अतस्तस्मिन् सत्येकादश पुत्त्राः प्रतिनिधयो न कार्य्याः । स एव पिण्डदोंऽशहरश्च” इत्यत्रापीति वाचस्पतिमनुटीकाकृद्रत्नाकरादयः परास्ताः । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे “पुत्त्रः कुर्य्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तद्विधौ । धनहार्य्यपि दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः । भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्य्याद्दाहादि तत्सुतः । ततश्च सोदरभ्राता तद-

भावे च तत्सुतः” इति । भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृस्नुषास्वसृतत्सुतादयः धनहारित्वात् । “भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः “अनुजो ह्यग्रजो वापि भ्रातुः कुर्वीत संक्रियाम् । ततस्तत्सोदरस्तद्वत् क्रमेण तर्पयेत्तयोः” अपरार्के कार्ष्णाजिनिः । “पुत्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः । स्त्रीहारो धनहारी यः कुर्य्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” । मार्कण्डेयपुराणे “पुत्रो भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्ध्वदेहिकम्” । तेन धनहारी एतद्भिन्न इति कालादर्शः । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः पूर्व्ववाक्येषु अथ ततःशब्दादिभिः श्रौतक्रमोक्तेः “अथ जिह्वाया अथ वक्षसः” इति वत् । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धमनुः । “स्नुषास्वस्रीयतत्पुत्रज्ञातिसम्बन्धिबान्धवाः । पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्तं यथाविधि” । मार्कण्डेयपुराणे “पुत्राद्युच्छिन्नबन्धोश्च सखापि श्वशुरस्य च । जामाता स्नेहवान् कुर्य्यादखिलं पैतृमेधिकम्” । चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः “मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याणां श्वश्रुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो विदुः” । शुद्धिविवेके ब्राह्मे “दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः” । दत्ता वाग्दत्ताः । “मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा । जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषान्तेऽपि च संयताः । मित्राणां सदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा । भागिनेयसुतानां च सर्वेषान्त्वपरेऽहनि । राज्ञोऽपि सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः । मन्त्री वा तदशौचान्ते पुरा चोर्ध्वं करोति सः” । अत्र द्वितीयाहादौ श्राद्धविधानमस्थिसञ्चयनपरम् । कालादर्शे “दाहादि सम्बन्धपित्रोर्विदध्यादौरसः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिकासुतः । दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्र एव च । पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च । सपिण्डः सोदकोमातुः सपिण्डश्च सोदकः । स्त्री च शिष्यर्त्विगाचार्य्या जामाता च सखाऽपि च । उच्छिन्नबन्धोरिक्थेन कारयेदवनीपतिः” । गौतमः “पुत्राभावे सपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ” । यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः “प्रीत्या श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं सर्वेषां व-र्णविद्भिरमानिति” तत्सवर्णविषयम् । “ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्य्यात्कर्म किञ्चन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत्” इति ब्राह्मोक्तेः “न ब्राह्मणेन कर्त्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकम् । शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित्” इति पारस्करोक्तेश्च । पारशवः ऊढशूद्रापुत्रः । अत्रेदन्तत्त्वं सर्व्वपुत्रादेः पूर्व्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्राभावोऽसन्निधिः नाशश्चोच्यते । अतएव पूर्व्वत्र “असन्निधाने पूर्व्वेषाम्” इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सर्व्वत्राधिकारे प्राप्ते “प्रोषितावसिते पुत्रः कालादतिचिरादपि । एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः” “ज्येष्ठेनैव च यत्कृतम्” इत्याद्युद्देशान्तरेऽपवादात्पुत्रनाश एव पत्न्यादेः सपिण्डनाद्यधिकारः । असन्निधौ तु पूर्व्वमेव नोह्यम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापकर्षोऽप्यावर्त्तनीयः । एकादशाहमासिकानि नावर्त्त्यन्ते “तज्ज्यायसापि कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनरिति” वदावृत्तिविधानाभावादिति केचित् । तन्न तस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्त्त्यते वृद्धिश्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्त्त्यते । नासपिण्डेऽग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् । न पार्व्वणं नाभ्युदयिकं कुर्व्वन् लभते फलमिति” इत्युत्तरनिषेधनादिति “भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा” इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिकारात् तथा चात्र ज्येष्ठकर्तृकत्वबाधः । सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तन्निर्णये वक्ष्यामः । अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे (पूर्व्वादिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) । “प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया पुत्र प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा । तत्सङ्घान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्व्वा मध्याश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेवचोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः” । दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम् । एवमन्यत्र धनहर्त्तुः । “यथार्थहरः स पिण्डदायी स्यात्” शङ्खोक्तेः । “प्रेतस्य प्रेतकार्य्याणि अकृत्वा धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेदिति” पृथ्वीचन्द्रोदये व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्कान्देऽपि “सममेतन्महत्यायां द्रविणं यत्प्रकीर्त्तितम्” इत्युक्त्वा “ऋषिभिस्तद्

निर्द्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य कुर्य्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” इत्युक्तम् । क्रियानिबन्धे कात्यायनः “न च माता न च पिता कुर्य्यात्पुत्त्रस्य पैतृकम् । नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातृणां तु कनीयसाम्” । पृथ्वीचन्द्रोदये बौधायनः । “पिता श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्त्राणां तु कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्त्तव्यं भ्रातॄणाञ्च कनीयसाम् । यदि स्नेहेन कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्” । अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्य्यात् । “उच्छिन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राताथ वाऽग्रजः । जननी वापि संस्कुर्य्यान्महदेनोऽन्यथा भवेदिति” सुमन्तूक्तेः । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके श्राद्धे “असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः । श्राद्धं तु मातापितृभ्यां न तु तेषां करोति सः” । श्राद्धं मासिकाब्दिकादि सर्व्वं कार्य्यमित्यर्थः । मत्पितृ निषेधोऽन्यसत्त्वे । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे “न त्यजेत्सूतके कर्म्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् । न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् । पितर्य्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् । अशौचं कर्म्मणां न स्यात् त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम्” । तत्र याज्ञवल्क्यः “न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकम्पतितास्तथेति” । तदप्यन्यसत्त्वे । अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्य्यम् पूर्व्वोक्तशुद्धमनुवचनात् । “आचार्य्यपित्रुपाध्यायान् निर्हृत्यापि व्रती व्रती । स तदन्नं च नाश्नीयान्नच तैः सह संवसेदिति” तेनैवोक्तेः । “ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणोव्रतान्निवृत्तिः अन्यत्र मातापित्रोरिति” वशिष्ठोक्तेः । अत्राशौचमेकाहं वक्ष्यामः । प्रागुपनयनात्तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डीकरणवर्ज्जं षोडशश्राद्धादि सर्व्वं कार्य्यमित्युक्तं देवजानीये “असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति” प्रचेतोवचनात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः । अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः । “बहवः स्युर्यदा पुत्त्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्व्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्” । ज्येष्ठस्य कर्त्तृत्वेऽपि सर्व्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्य्यपराचवर्ज्जनादयः कथिताः संस्कारास्ते सर्व्वेषां भवन्तीति सिद्धम् संसृष्टिनामप्येवम् तुल्यत्वात् । विभक्तानां विशेषमाहोशनाः । “नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्य्याणि संविभक्तधनेष्वपि” । लघुहारीतः “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् । ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्व्वे कुर्य्युः पृथक्पृथक्” । मदनरत्ने “विभक्तास्तु पृथक्कुर्य्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्व्वैस्तु तत्कृतम्” एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियम इति वदन् स्मृतिसागरः परास्तः” । अयमधिकारिक्रमोदाक्षिणात्यप्रचलितः ।

गौड़देशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था क्रियते सा च व्यवस्था शुद्धितत्त्वे तेन दर्शिता यथा व्यासः “कृतचूड़स्तु कुर्व्वीत उदकं पिण्डमेव च” । एतच्च पुत्त्रेतरपरम् “असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठोनापरोवेदपारगः” इति दायभागधृतात् । अन्यथा सुतत्वेन विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । श्राद्धेऽनुपनीतस्य मन्त्रपाठाधिकारमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते” । अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् स्वार्थे णिच् । तत्र प्रथमतोज्येष्ठपुत्त्रः यथाह मरीचिः ‘मृते पितरि पुत्त्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्त्राः पितुरेकत्र वासिनः । सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्” । तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राः । तथाच विष्णुपुराणम् ‘पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्हो नृप ! जायते” । एतच्च षोडशश्राद्धपर्य्यन्तम् तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् “पितामहः पितुः पश्चात् प्रेतत्वं यदि गच्छति । पौत्त्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् । नैतत् पौत्त्रेण कर्त्तव्यं पुत्त्रवांश्चेत् पितामहः” । सपिण्डीकरणपर्य्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह लघुहारीतः ‘सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” । एषामभावे पत्नी तथाच शङ्खः ‘पितुः पुत्त्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः । भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च’ । इति “अपुत्त्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीत्यादि” विष्ण्वादिवचनेन धनाधिकारश्रुतेः । तदभावे इति प्रपौत्त्रपर्य्यन्ताभावपरं पार्व्वणपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां बलवत्त्वात् । ‘अपुत्त्रा स्त्री यथा पुत्त्रः पुत्त्रवत्यपि भर्त्तरि । पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव अकस्मात्तु पुत्त्रिणी” इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्त्रसद्भावविषयमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः । पत्न्यभावे कन्या । ‘अपुत्त्रस्य तु

या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैवं-
तामेकाहेनैव निर्व्वपेत्” इति कात्यायनवचनात् “गोत्र-
रिक्थानुगः पिण्डः” इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया
तस्याबलवत्त्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वाग्दत्तादत्ता-
दौहित्राः “दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्व्वीरन् सुसमाहिताः” इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु “दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मा-
तापित्रोश्च संस्कृता । आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं
सदा तयोः” इति यमवचनात् पुत्रानन्तरमेव दुहित्रधि-
कारश्रुतेः इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारश्रुतेः
यथा याज्ञवल्क्यः । “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ
भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्य सब्रह्म-
चारिणः । एषामभावे पूर्व्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः” इति ।
तथा “मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे” ।
इति ब्रह्मपुराणात् । “पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषो-
ऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य
देहतः” । इति मनुवचनेन ‘पौत्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा
चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च बालानां ते नराः स्वर्गगा-
मिनः” इति विष्णुधर्म्मोत्तरेण पौत्रतुल्यताभिधानाच्च ।
तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । न
च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक् सगोत्रत्वात् सोदराधिकार
इति वाच्यम् गोत्रजत्वापेक्षया पिण्डदानादेर्धनसाध्य-
त्वात् रिक्थग्राहिणोर्दुहितृदौहित्रयोर्बलवत्त्वात् । अत
एव दुहितृधनाधिकारे तद्धनेन कृतोपकारकरणं हेतु-
रित्याहापस्तम्बः । “अन्तेवास्यर्थांस्तदर्थेषु धर्म्मकृत्येषु
प्रयोजयेत् दुहिता चेति” तदर्थेषु मासिकादिना तद्भोगार्थं
धर्म्मकृत्येष्वदृष्टार्थमिति । “गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः”
इति मनूक्तेः । “अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ
तथा । उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः” । इति
मनूक्तानां “पितृद्विट्पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः” इति
नारदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधि-
कारः । जात्यन्धबधिरौ जन्मप्रभृतिअन्धबधिरौ निरिन्द्रियाः
पङ्ग्वादयः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मानधिकारिणोऽपि गृह्यन्ते
इति रत्नाकरः । तथाच वृद्धशातातपः । “चाण्डालं
पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् । सूतिकां सूयिकां नारीं
रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्
संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शु-
ध्यति” । व्यङ्गः पाण्यादिविकलः । व्यङ्गोन्मत्तयोः
सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौ-
तस्मार्त्तक्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूत्रपुरी-
षाद्यशौचापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सूयिकां प्रस-
वकारयित्रीम् । पितृद्विट् पोषणादेर्दैहिकविमुखः । औ-
पपातिकः उपपातकैः संसृष्टः । उपपातकीति प्रकाश-
कारपाठेऽपि स एवार्थः । अपपातित इति पाठे तु
राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्ज्जनं कृतमिति
कल्पतरुः । व्यक्तं याज्ञवल्क्येनोक्तम् “न ब्रह्मचारिणः
कुर्य्युरुदकं पतिता न च । पाषण्डमाश्रिताः स्तेना व्रात्या
न विकर्म्मिणः । गर्भभर्त्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषितः” ।
पाषण्डं त्रयीबाह्यधर्म्मम् । स्तेनाः सततं चौर्य्यरतयः ।
व्रात्याः षोड़शवर्षपर्य्यन्तमप्राप्तोपनयनाः, विकर्म्मिणः आ-
लस्येनाश्रद्धानतया स्वधर्म्मानुष्ठायिनः व्यङ्गत्वा-
दिना स्वधर्म्मानुष्ठानासमर्थाश्च बोध्या इति “कश्चित्
क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः । गृहीत्वास्थीनि
तद्बन्धुर्नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत्” इत्यादिपुराणे क्रम-
दर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्व्वोक्तयमवचनेऽ-
प्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठः कनिष्ठश्चाविशेषात् । “नानु-
जस्य तथाग्रज” इति छन्दोगपरिशिष्टं कनिष्ठभ्रातृश्राद्ध-
विषयं तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ । “भ्रातुर्भ्राता
स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे
यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्रह्मपुराणाद्वैमात्रेय-
स्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । “देशान्तरस्थक्लीवैकवृष-
णानसहोदरान्” इत्यादिछन्दोगपरिशिष्टेन परिवेदने वैमात्रे-
यस्य भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च ।
पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः । गुणश्च बीजि-
पुरुषापेक्षया समानसंख्यजनकजन्यत्वमिति । धनिपित्रादि
पिण्डद्वयदातुः सोदरपुत्रात् धनिपित्रादिपिण्डत्रयदा-
तृत्वाद्वैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च । ततश्च
सहोदर इति पूर्व्वोक्तानुरोधात् वैमात्रेयपरमपि अन्यथा
सहोदराभावे वैमात्रेयसत्त्वे वैमात्रेयपुत्राधिकारापत्तेः ।
तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातृक्रमवत् सोदर-
पुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तन्मातृभोग्यपिण्डदातृतया
प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तस्यातिदिष्टपुत्रत्वाच्च । तद-
भावे पिता । “पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।
एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः” इति प्रचे-
तोवचनात् । ‘न पुत्रस्य पिता दद्यात्” इति छन्दोग-

परिशिष्ट भ्रातृपुत्त्रपर्य्यन्तसङ्ख्याविषयम् । तदभावे माता ।"पुत्त्रोभ्राता पिता वापि" इत्यत्रापिशब्देन मातुः समुच्चयात् । "पितरौ भ्रातरश्चे"त्यादौ धनाधिकारे तथा दर्शनाच्च । अतएव श्राद्धविवेके पितुरभावे तुल्यन्यायतया मातापीत्युक्तमिति । तदभावे पुत्त्रवधूः । तथाच शङ्खः "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्त्रे भार्य्या तथैव च । श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः" । अत्रादिपदात् श्वशुरादेरपि परिग्रहः इतरत्र स्नुषात्वाभावात् । द्विजोत्तमइत्यत्र सपिण्डक इति मैथिलानां पाठः । स्वस्वपदोपात्तसपिण्डविशेषाभावे "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" इति धनाधिकारे तथादर्शनादत्रापि सन्निधितारतम्येन माता पुत्त्रवधूः पौत्त्री पौत्त्रवधूः प्रपौत्त्री प्रपौत्त्रवधूः पितामहः पितामही पितृव्यादयः सपिण्डाश्चाधिकारिणः" "पुत्त्राभावे स पिण्डाः" इति वक्ष्यमाणवचनात् । शङ्खवचनस्यमैथिलपाठाच्च । तदभावे समानोदकाः ।"सपिण्डसन्ततिर्वापि" इति वक्ष्यमाणात् । सपिण्डसन्ततिः समानोदकाइत्यर्थः । तदभावे सगोत्त्राः "सगोत्त्रैश्चेति" "गोत्रजक्रमानुगः पिण्डः" इत्युक्तत्वात् "एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिरिति" वक्ष्यमाणाच्च । तदभावे मातामहः "दातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा" इति ब्रह्मपुराणात् । तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च" इति शातातपीयपाठक्रमात् । तदभावे सन्निधिक्रमेण मातामहसपिण्डाः । तदभावे मातामहसमानोदकाः ।"सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्होऽन्तप! जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा" विष्णुपुराणात् । तदभावे श्वशुरः तदभावे जामाता "जामातुः श्वशुरास्तत्कुर्त्तेषां तेऽपि च संयताः" इति ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तदभावे पितामहीभ्राता । "भागिनेयसुतानाञ्च सर्व्वेषान्त्वपरेऽहनि । श्राद्धं कार्य्यञ्च प्रथमे स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम्" इति ब्रह्मपुराणात् । अपरेऽहनि इत्यत्राशौचान्तदिनस्येति शेषः । तदभावे यथाक्रमं शिष्यर्त्त्विगाचार्य्याः, गौतमेन "पुत्त्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डा वा शिष्या वा दद्युः तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ" इत्युक्तत्वात् । तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ "मित्राणां तदपत्यानामिति" ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तदभावे एकग्रामवासी । "संघातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्यसत्क्रिया" इति विष्णुपुराणात् तदभावे तद्धनं गृहीत्वा यः कश्चित् सवर्णः । "उच्छन्नबन्धुस्वे श्राद्धं कारयेदवनीपतिः" इति विष्णुपुराणात् । और्द्ध्वदेहिकमधिकृत्य विष्णुपुराणं "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्" ।

स्त्रियास्तु यथाक्रमं पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राः विष्णुपुराणे "पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वा" इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे कन्या ।"अपुत्त्रस्य च या पत्नी" इतस्योर्द्ध्वगतलिङ्गाविवक्षया स्त्रीपुंसाधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च । तदभावे वाग्दत्ता "दत्तानामप्यदत्तानाम्" इत्यत्रापि पितृपदस्य मातृपदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता "दुहिता पुत्त्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता" इति मनुवचनात् । तदभावे दौहित्रः प्रागुक्तब्रह्मपुराणे तथा दर्शनात् । "पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः" इत्यनेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रः तथा दुहित्रभावे दौहित्रः इति प्रागेव उक्तत्वात् । "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषां चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः" इति शङ्खशातातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षात् दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्त्रः । तस्य पुत्त्रत्वस्मरणात् । यथाह मनुः । "सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुः" । एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासामिति अत्र सपत्नीपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न "पुत्त्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पुरुषस्य पुनस्तन्ये भ्रातृपुत्त्रादयोपि ये" इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्त्रनिषेधात् । अतएवोत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्त्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा पुंसां तत्र पुत्त्रत्वातिदेशात् पुत्त्रत्वेनैव प्राप्तेः भ्रातृपुत्त्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तथाह मनुः । "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्त्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणोमनुरब्रवीत्" एकजातानामेकपितामातृजातानां तथाच "हलायुधः । एकजाता बहवो भ्रातरः स्युः सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्त्रिणोमताः" । एतद्ग्रन्थमूलं तदिति चेन्न आदिपदग्राह्येषु "भ्राता वा भ्रातृपुत्त्रो वा सपिण्डः शिष्यएव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयन्ततः" इति लघुहारीतोक्तेः न्यायानुपपत्तेः । भ्राता वेति वाशब्दात् पूर्व्वेषां दौहित्रादीनां तदपेक्षया प्रधानाधिकारिणां समुच्चयः। अत एव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्त्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । पुत्त्रत्वातिदेशफलन्तु पुन्नामनरकनिस्तारः । अतस्तत्सत्त्वे क्षेत्रजाद्यकरणञ्च । तथाहि "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् सन्ततिधर्म्मेणापि तदुत्पत्तौ यतेत सः" इति मनुवचने पुन्नामनरकत्राणाय पुत्त्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यद्यतिदिष्टपुत्त्राभ्यां भ्रातृसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे इच्छाविरहात् तदुपायान्तरपुत्त्रप्रतिनिधीभूतक्षेत्रजादेर्नोपादानम् । पुत्त्रोत्पादनन्तु तथापि कार्य्यं पुत्त्रसत्त्वेऽपि पुत्त्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतेः यथा मत्स्यपुराणम् । "एष्टव्या बहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्" । एवमेव कल्पतरुपारिजातस्मृतिसारमहामहोपाध्यायरत्नाकरवाचस्पतिमिश्रादयः । स्त्रीणामपि पुत्त्रात् पुन्नामनरकनिस्तारमाह रत्नाकरे शङ्खलिखितौ "आत्मा पुत्त्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् । पुन्नाम्नस्त्रायते पुत्त्रस्तेनापि पुत्त्रसंज्ञितः" । पूर्व्वोक्तलघुहारीतवचने पुत्त्रश्चेति तत्सत्त्वभात् विवक्षितम् । "सपिण्डीकरणान्तानाम् पुत्त्राभावे न विद्यते" इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । "यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्त्रस्येतराणि च । एकस्यैव तु दातव्यमपुत्त्रायाश्च योषितः" इति छन्दोगपरिशिष्टेऽपुत्त्राया एकाद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेतत्वपरिहारोक्तत्वाच्च । एतत् पत्युरभावे द्रष्टव्यम् । "अपुत्त्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्" इति पैठीनसिवचनात् । ततश्च यथा पित्रो पुत्त्रेऽन्यस्यापि सपिण्ड्यते । एवं पतिसत्त्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं नास्तीत्युक्तम् तदभावे पतिः । "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात्" इति शङ्खवचनात् । "न जायायाः पतिः कुर्य्यादपुत्त्राया अपि क्वचित्" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् सपत्नीपुत्त्रपर्य्यन्तसद्भावविषयम् । पत्यभावे स्नुषा "श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव" इति यमवचनात् । तदभावे सान्निध्यक्रमेण सपिण्डाः । शङ्खवचने "तदभावे सपिण्डकाः इति मैथिलपाठात्" । "तदभावे सपिण्डः" इति पूर्व्वोक्तगोतमवचने सामान्यतः श्रुतेश्च । तदभावे समानोदकाः । "सपिण्डसन्ततिर्वेत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे सगोत्राः । समानोदकसन्ततिरिति वक्ष्यमाणात् । श्राद्धविवेकेऽप्येवम् । एषामभावे पिता । "दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता" इत्युक्तत्वात् । तदभावे भ्राता । "पुत्त्रो भ्राता पिता वापि" इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे यथाक्रमं दायभागोक्तोपकारतारतम्येन, "मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः" इति शातातपवचनात् भगिनीपुत्त्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्त्रजामातृभर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः पत्न्यपेक्षया पौत्त्रादिवत् पिण्डदानतारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वात् भगिनीपुत्त्रः । तदभावे भर्त्तृभागिनेयः । पुत्त्राद्भर्त्तुर्दुर्बलत्वेन तत्स्थानपातिनोऽपि तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुत्त्रत्रयपिण्डतद्भर्त्तृपिण्डदत्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्त्रः । तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् । तदभावे जामाता । "मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा । श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः" इति वृहस्पतिवचनेन मातृष्वस्रादीनां मातृतुल्यत्वाभिधानात् । स्वस्रीयादेः सह जामातुः पुत्त्रतुल्यत्वप्रतीतेः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह वृहस्पतिः । "यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः" । धनग्राहित्वेनापि पिण्डदातृत्वमाह मनुः । "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः" इति । तदभावे भर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः क्रमेणाधिकारिणः शातातपीयपाठक्रमाविरोधात् । प्रातिस्विकानामभावे पितृवंश्यमातृवंश्यौ । "पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैर्नृप !" इति ब्रह्मपुराणेऽविशेषश्रुतेः । तयोरभावेऽसम्बन्धी द्विजोत्तमः पूर्व्वोक्तशङ्खवचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् संघातान्तर्गतैर्व्वापीति अविशेषश्रुतेः ।

त्रिधाक्रियाकर्त्तृनाह विष्णुपुराणम् "पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्हो नृप ! जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा । कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप । संघातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया ।

उत्तरद्वयं च कथाह्वा कारयेद्देवनीपतिः । पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिप्रकाराः क्रियाश्चैतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे । आदाहाद्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः । ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः । प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा । सङ्घातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ । कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः । प्रतिसंवत्सरं राजन् ! एकोद्दिष्टविधानतः । आदाहेति दाहावधेरशौचान्तविहिताश्चायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्ताः पूर्वाः । मासिमासीत्येकदशाहादिदिनपिण्डदानादिप्रेतक्रियोपलक्षणम् । सपिण्डनोत्तराः पार्वणादिरूपा उत्तराः । अत्र पुनरादिसपिण्डादयः पूर्वाः क्रिया आश्रयकर्त्तारः । मध्यमक्रियायामनियमः । उत्तरक्रियायां पुत्रादयो मृतस्य निपर्य्यन्ता नियताः । श्राद्धविवेकोऽप्येवम् । दौहित्रैर्वेति वाशब्दः समुच्चये, तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी । दौहित्रतनयैरिति पुत्रकपुत्रिपर्य्यन्तमिति कल्पतरुः । कर्त्तृप्रकरणात् स्त्रीणामिति "वा कर्त्तरि कृत्ये" इति कर्त्तरि षष्ठी । उत्तरक्रियायां प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टविधाननियमात् । न पार्वणवृद्धिश्राद्धादौ स्त्रीणामधिकारः । मार्कण्डेयपुराणम् "सर्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् । स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्विहितं हितम्" । स्त्रियोऽत्रासवर्णोढाऽपरिणीता वेति श्राद्धविवेकः । सवर्णोढायाः पुत्रपौत्रपर्य्यन्ताभावएव विधानात् । स्त्रीणामिति तु संप्रदानपरम् । एवमेवामन्त्रकमिति श्राद्धविवेकः । अत्र स्त्रियश्चासवर्णोढाऽपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्संप्रदानकश्राद्धएवावगम्यते । ननु स्त्रीमात्रसंप्रदानके । एतच्च विप्रेतरपरं तस्य हीनवर्णस्यामन्त्रनिषेधात् । कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकश्राद्धे सुतरां मन्त्राः पाठ्याः । याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीमप्युक्ता । एतत् सपिण्डकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रियाश्चापि इत्यनेन स्त्रियाश्चापि तथैवेत्युक्तम् । "मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् । यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकया न चेत् कृतः" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेनेत्यनेन मन्त्रादिकमतिदिष्टम् । व्यवहारोऽपि तथेति ।

तदयं संक्षेपः । ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रापुत्रपत्नीकन्यासमर्थपत्नीकपत्न्यवाग्दत्तादत्तकन्यादौहित्रकनिष्ठसहोदरज्येष्ठसहोदरकनिष्ठवैमात्रेयज्येष्ठवैमात्रेयकनिष्ठसहोदरपुत्रज्येष्ठसहोदरपुत्रकनिष्ठवैमात्रेयपुत्रज्येष्ठवैमात्रेयपुत्रपितृमातृस्नुषापौत्रवधूप्रपौत्रवधूपितामहपितामहपितृव्यादित्रिपुरुषसमानोदकसगोत्रमातामहमातुलभागिनेयमातृपक्षसपिण्डसमानोदकसवर्णभार्य्याऽपरिणीतस्त्रीश्वशुरजामातृपितामहीभ्रातृशिष्यर्त्विगाचार्य्यामित्रपितृमित्रकन्याम्नायस्वहितवत्सजातीयाः अष्टचत्वारिंशत्प्रकाराः क्रमेणाधिकारिणः ।

स्त्रियास्तु ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्यावाग्दत्तादत्तादौहित्रपतिसपत्नीपुत्रस्नुषासपिण्डसमानोदकसगोत्रपितृपक्षभगिनीपुत्रभर्तृभागिनेयमातृपुत्रजामातृभर्तृमातुलभर्तृशिष्यपितृसमानोदकपितृश्वश्रूमातृसमानोदकमातृवंश्यद्विजोत्तमाश्चतुर्विंशतिप्रतिनिधिकाः" इति

अथाब्दिकश्राद्धकल्पको दृष्टे विशेषः श्राद्धतत्त्वे निरूपितः यथा गोभिलः । "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति" । अत ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणानन्तरं इति मत्वाद् द्वादशसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात् । व्याघ्रः । 'प्रतिसंवत्सरञ्चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि' । एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिधृतवचनम् । 'पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोड़शं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते" । अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धद्वयस्योभयनिर्व्वाहकत्वात् अपकृष्टसपिण्डीकरणश्राद्धादुभयनिर्व्वाहो न पूर्णसंवत्सरे वार्षिकान्तरम् एवं पञ्चदशश्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् । मत्स्यपुराणम् "ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । ततः प्रेतत्वपरिहारात् त्रिपिण्डं त्रिपुरुषम् । निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदात्तु क्वचित्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासम् कुर्य्यादित्यादौ । यमः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयम्

कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृतेऽह्नि । अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः" । त्रयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्य्यात् त्रियो दद्याद्दक्षिणाः । मृताहपर्य्युदस्तत्वाद्दैवतत्वस्य प्रति-प्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः आश्व-युक्कृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसा-मान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः । पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमदनाचार्य्यधृतं नागरखण्डम् 'नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्याद-न्यत्रैव तु पञ्चमः' । अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मल-मासत्वे आषाढ्यपेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वम् । अत-एव प्रेतपक्षकृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णादिमृतस्य । ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्व्वणो विधिः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यता नैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृ-तयः । तन्न पञ्चदैवत्यत्रिपुरुषिकत्वात् मृताहपर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तथात्वे सत्येकोद्दिष्टं त्रिपुरुषिकं न तु षट्दैवतिकं 'कव्यसमन्वितं मत्वा त-थाद्यं स्यादुपेक्षणम् । पत्न्यादिकन्तु शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्भिरिति स्थितिः' इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन पत्न्यादि-कर्त्रतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवममावास्यादिमरण-निमित्तेन मातुरपि पत्न्यादिकं पार्व्वणविधिनैव 'अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्' इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्व्वणस्यानुज्ञानात् । एतच्च मात्रादित्रितयदैवतं कार्य्यम् । "मातृपितामह्यौ-प्रपितामह्यौ च पूर्व्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्व-ष्टकायां तथा दर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्व्वण-विधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां श्राद्धं कर्त्तव्यं "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" इति छन्दोग-परिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डी-करणेऽपि । एतच्च मृताहपार्व्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिधृतं कात्यायनवचनम् । "सपिण्डीकरणा-दूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणा-मेकोद्दिष्टं सदैव तु" । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमातरित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् पर-निपातः । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । 'औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश' इति जाबालिवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च "प्रत्य-ब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः" । अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे यदे-कोद्दिष्टपदसत्त्वं तत् प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्त्यर्थम् । ततश्च योग्यत्वादेकार्घ्यादिलाभः न च यथा प्रेतश्राद्धे पितृशब्द-स्थाने प्रेतपदोहः तथात्रापीति वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्-सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थकपदं आर्थाःप्रार्थं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलायां विशेषयति गौतमः 'अपुत्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात्तत्पञ्चमे दिने' । कुर्य्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ 'एकोद्दिष्टं लौकिकेन सिद्धान्नेन क-र्त्तव्यम् । "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्" इति लघुहारी-तवचनात् पाकपात्राभावः पाकसामग्र्याभावोपलक्षणं त-दपि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानादपाटवादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम् अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृतकृत्यतया आशौचादिवचनादपि नैकादश्या-मनुष्ठानमिति" तन्न पितृतृप्तेरजातत्वेनैकादश्यां तदनु-ष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोडशश्राद्धाधिकारिणः कदा-चित्तथात्वे 'यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश । पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि' इति यमवचनेन षोडशश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरिहारो न स्यात् । तस्मादुपवा-सेन श्राद्धार्थः किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः यथा स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे तत्करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन विशेषणीयं 'न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यं सगोत्रजैः' इति प्रेतश्राद्धे ब्रह्मपुराणात् । अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निषिध्यते सगोत्रायेत्यस्य व्य-र्थापत्तेः तस्मादगोत्रजद्वारभूतैः सगोत्राय श्राद्धं न

कार्य्यमित्यर्थः । तथाच पर्य्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव । प्रसज्यपक्षे तु असगोत्रजविशेषणस्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्तिल्यात् सांवत्सरिकमपि तथेति श्राद्धविवेकः । कल्पतरुरत्नाकरयोस्तु स्वगोत्रायेति पठितं समानमायं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र इत्यर्थः । यस्मै श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन संघातान्तर्गतेन राज्ञा श्राद्धं न कारयितव्यमिति व्याख्यातञ्च । एतन्मतेऽप्युद्दुहित्रादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः । वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्म्मधारयापेक्षया बहुव्रीहेर्जघन्यत्वात् समानमायञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा श्राद्धं न कार्य्यमित्यर्थः । अतोलघुहारीतवचने स्वयंपदं स्वगोत्रपरम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः “मृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात् । मातुश्चैव वरारोहे ! वत्सरान्ते मृताहनि । नाहन्तस्य महादेवि ! पूजां गृह्णाति श्रीहरिः” मत्स्य० । “पतिताऽज्ञानिनोमूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्मचारिणः । मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते” । इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकश्राद्धस्य मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताहे स्वयं कर्त्तव्यत्वसम्भावनारहितेन मृताहात् पूर्व्वकालेऽपि प्रतिनिधाप्यते । ‘प्रतिष्ठाग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यार्त्विजं तथा । प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रोवृथैव न चिरं क्वचित्” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तसाय प्रातर्होमप्रतिनिधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरणएव एकादश्यां क्रियते । नच पाकस्याङ्गत्वेन प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् । ‘श्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी” इति वचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं पाके तदसम्भवात् । एतद्दोष्याद्धपभोजनेऽपि न तन्नियम इति” । एतञ्च पुत्रदुहित्रोर्नित्यं प्रागुक्तवचनेभ्यः । अनपत्यकपौत्रस्यापि तथा । “मृतमासस्य यः पक्षस्तत्तिथौ प्रतिवत्सरम् । “यावत्कर्त्ति पौत्रोऽपि एकमुद्दिश्य दापयेत्” प्रचेतोवाक्यात् लघुहारीतवाक्येन द्विजाति विज्ञाते नैवेकोद्दिष्टकरणविधानात् तत्पाकेऽधिकारिविशेषोनिरूप्यते । तत्र श्रा०त० देवलः “तथैवामन्त्रितोदाता प्रातः स्नातः सहाम्बरः । आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भं दिवास्वपः” । अत्र सवास्य इत्युक्तेः सपिण्डानामपि पाकाधिकारः इति गौडाचारः । नि० सि० विशेष उक्तः । हेमा० आश्वला० “समानप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः । कृतोपकारिभिश्चैव पितृकार्य्यं प्रशस्यते” । व्यासः “महिला चैव सुस्नाता पाकं कुर्य्यात् प्रयत्नतः । निवपनेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्” पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे । “रजस्वलाञ्च पाषण्डां पुंश्चलीं पतितां तथा । त्यजेच्छूद्रीं तथा वन्ध्यां विधवाम् चान्यगोत्रजाम् । व्यङ्गकर्णीं चतुर्थाहस्नातामपि रजस्वलाम् । वर्ज्जयेच्छ्राद्धपाकार्थमभातृपितृवंशजाम्” स्मृतिसारे “न पाकं कारयेत् पुत्रीमन्यां वाप्यसगोत्रजाम् । मृतवन्ध्यां पुंश्चलीं च गर्भिणाञ्चैव दुर्मुखाम्” ।

एकोनचत्वारिंशत् स्त्री एकेनोना चत्वारिंशत् । (ऊनचल्लिश) १संख्यायां २तत्संख्यान्विते च एवम् एकोनविंशत्यादयोऽपि एकेनोनतत्संख्यासंख्येययोः स्त्री ।

एकौघ पु० एकः अविच्छिन्नओघः प्रवाहः । अविच्छिन्नप्रवाहे “एकौघेन स्वर्णपुष्पैर्दिषन्तः” माघः ।

एज कम्पने भ्वा०आत्म०अक०सेट् । एजते ऐजिष्ट एजाञ्चक्रे एजाम्बभूव आस चक्रे । एजकः एजितव्यः एजिता । एजितः एजमानः एजनम् णिच् । एजयति जनमेजयः । “कुरून्नमत एजयतेऽलिनी मे” भाग०५,२,१५ । वेदे गणव्यत्यासः । “एजतु दशमास्यो गर्भः” यजु०२८ अथास्य मध्यमेजतु” २३,२७ सुष्का विदसा एजतो गोशफे” २३,२८ । “उदेजति पतति यस्य तिष्ठति” अथ० २०८ ११,१ । “सुखेन स्पिणरेजति” ऋ० १,१०,२ उदस्य के जत्यन्तरा वा एतदाहवनीयम्” श०ब्रा० १,५,१,२५ क्वचिल्लोके तथा । “शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः । सर्पाणां प्रपदा यान्ति धृतराष्ट्रोऽयमेजति” भा०आ० ८० अ० ‘त्वत्तःपरं नापरमप्यनेजदेजच्च किञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति” भाग० ७,३,३० । कर्म्मापचित एजतकः” भाग० ६,८,३२, एजत्कः कम्पमानशीर्षः”

अप+अपगमने एङि पररूपम् अपेजते । कचिदन्तर्भूतण्यर्थेऽपि । “अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्” ऋ० ६,६४,३ “शत्रून् अपेजते अपगमयति भा० । उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उदेजते । “उदेजतु प्रजापति र्वृषा शुष्मेण वाजिना अथ० ४,४,२, “उदेजयान् भूतगणानन्यवेधीत्” भट्टिः । प्र+प्रकर्षचलने पररूपम् प्रेजते । सम्+सङ्गतौ नियमेन चलने ‘एवेदनु द्यून् किरणः समेजात्” ऋ० १०, २७,५ । ‘समेजात् नियमेन प्रयाति” भा० ।

एज दीप्तौ भ्वादि० पर० अक० सेट् । एजति ऐजीत् । एजाम्-बभूव आस चकार । एजन् । [युष्टे" अथ० १२,१,१८ ।

एजथु पु० एज-वा० भावे अथु । कम्पे "महानुवेग एजथुर्वेप-

एजय त्रि० एज-णिच्-खश् । कम्पके जनमेजयः अनङ्ग-मेजयः अरिमेजयः विश्वमेजयः ।

एजि त्रि० एज-इन् । वातरोगग्रस्ते ततोऽपत्ये कुर्वा० ण्य । ऐज्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

एज्य त्रि० आ+यज-कर्म्मणि क्यप् । सम्यग्यजनीये "आय-जतामेज्या इष इति प्रजाया इषस्ता एवैतदायजते" शत० ब्रा० १,७,२,१५ ।

एठ बाधने भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एठते ऐठिष्ट एठाम् बभूव आस चक्रे । एठनम् एठितः । बाधनमत्र शाठ्यम्

एड पुंस्त्री इल-स्वप्ने अच् डस्य लः । १मेषे "श्वैडवराहेषूद भारा माचोद् विष्णुरिति" कात्या० २५,४,१८ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २बधिरे त्रि० । एडमूकः ।

एडक पुंस्त्री० इल-ण्वुल् डस्य लः । १वनच्छागे, २पृथु-शृङ्गे मेषे ३मेषमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि त्वात् टाप् क्षिपकादि० नात इत्त्वम् एडका । एड इव प्रतिकृतौ कन् । मेषसदृशे दक्षिणापथप्रसिद्धे ४पशुभेदे । वर्त्तन्ते पशिसंघाश्च तथा पशुगवेडकम्" भा० व० १४२ अ० । तस्येदम् अण् । ऐडक तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अमैडकीरूर्णाः प्रक्षाल्य" कात्या० ५,३,७ । एडको नाम दक्षिणापथे मेषाकृतिः पशुः तस्येमाः ऐडक्यः" कर्क० "तयोर्मेषि मेष्यां च यद्यमैडकीरूर्णा विन्देत ताः प्रपिष्य निक्षिपेत्" शत० ब्रा० २,५,२,१५, एडकइवाचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्यावर्णात् परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति

एडगज पु० एडोमेष एव गज इव भञ्जकत्वादस्य । (दाद-मर्द्दन) चक्रमर्द्दे दद्रुघ्ने हस्ते अमरः । [श्रुतिरहिते ।

एडमूक त्रि० श्रुतिरहितएडोबधिरश्चासौ मूकः । वाक्श्रुति-

एडु(डू)क न० ईड-(ऊ)उक उलूका० नि० गुणः । १अ-न्तर्न्यस्तास्थियुक्ते २अन्तर्न्यस्तकठिनद्रव्ययुक्ते च कुड्यतभि-त्तिमात्रे च । एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता:" भा० व० १० । तस्य पुंस्त्वमपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः" भा० व० १९० अ० । स्वार्थेऽण् । ऐडूकमपि वा० ओकः एडोकमपि तत्रैव द्विरूपकोषः ।

एण पुंस्त्री इ-ण तस्य नेत्त्वम् । कृष्णवर्णे मृगे । स्त्रियाम् ङीप् "तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैः" रघुः । "अष्टा-वेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु" मनुः । तस्य कृष्णत्व-मुक्तम् छन्दोग० "अङ्गुष्ठेमात्रमेणस्य एणः कृष्णमृगः स्मृतः । कृष्णगौरस्तथः प्रोक्तः शम्बरः शोण उच्यते" । "तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानुह्यमानम्" भाग० ५,८,८ "एणकुणकं मृगशावकम्" श्रीधरः । एण्या क्रीतम् "एण्या ढञ्, पा० ढञ् । ऐणेय एणीक्रीते त्रि० । एणेन क्रीत-मित्यत्राणेव । ऐण तत्क्रीते त्रि० । स्वार्थे कन् । एणक तत्रैव शब्दरत्ना० । [शब्दा० ।

एणतिलक पु० एणस्तिलकमिव चिह्नं यस्य । मृगाङ्के चन्द्रे

एणभृत् पु० एणं बिभर्त्ति भृ-क्विप् ईत० । चन्द्रे तस्य-मृगाङ्कत्वात् तथात्वम् ।

एणीपचन न० एणी पच्यते अत्र पच-आधारे ल्युट् "एणी-पाकाधारे देशभेदे तस्योपयोरवध्यत्वेऽपि तद्देशवासिभि-र्निषेधसल्लङ्घनात् तत्पचनात्तथात्वम् । तत्र भवः पक्षे छ । एणी-पचनीय तद्देशभवे त्रि० [एणीपादाकारपादयुक्ते ।

एणीपद त्रि० एणयाः पादाविव पादावस्य अच् नि० पद्भावः ।

एत पु० इण-तन् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० । तोपध-वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । "एन्यः शतल्याः" श्रुतिः "मैत्रावरुणयोऽस्यत एन्योमैत्राः" यजु० २४,८ । वर्णवाचिनि एते परे "वर्णोवर्णेष्वनेते" पा० एतशब्दपर्य्युदासात् तत्पुरुषे पूर्व्वपदं न प्रकृत्या । कृष्णैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिस्वरः । आ+इण-कर्त्तरि क्त । ३आगते त्रि० । "कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति" ऋ० १,१६५,१ । "एतास आगताः" भा० सप्तो-भिरेता उपयुजमक्षे" ऋ० १,१६६,५ । "एतानागन्तृन्" भा०

एतग्व पु० एतवर्णोऽश्वः पृषो० । १चित्रवर्णाश्वे । "एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते हरी" ऋ० ८,७०,७ । "एतग्वा एतवर्णावश्वौ" भा० । "पिपस्त्येतग्वा चिद्य सुयुजा युजानः" ऋ० ७०,७,२ । २अश्वमात्रे निघ० ।

एतद् त्रि० इण-अदि तुक् च । बुद्धिस्थे समीपवर्त्तिनि "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्त्ति चैतदोरूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेः समीपवर्त्ति-बुद्धिस्थोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्ने एतदो वृत्तिः । क्रिया-विशेषणत्वेऽस्य क्लीवता "न वा उ एतन्म्रियसे" ऋ० १,१६२,२१ । अस्य सर्व्वनामकार्य्यम् । एते एतस्मै एत-स्मात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्या एतासामित्यादि । "एते वयममी दाराः" कुमा० । "देवा एतस्यामवदन्त पूर्व्वे" १०,१००,१४ । एष वै प्रथमः कल्पः" मनुः । "एतस्मि-

न्तरे दैवी" देवीभा० "एतान् महाराज ! विशेषधर्म्मान्" भु० त० पुरा० । "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" "एतत्ते सर्वमाख्यातम्" गीता। अनुक्तौ तु "द्वितीयाटौस्स्वेनः" पा० एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः । "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" रघुः । "महाशनोमहापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" गीता क्वचिदपि अनुक्तौ एनादेशः । इदं कुलं शोभते एनत्पश्य । परिमाणे वतु आदन्तादेशश्च । एतावत् एतत्परिमाणे त्रि० "एतावानेव पुरुषोयज्जायात्मा प्रजेति ह" मनुः "किं वैतावन्मात्रमुपजानीत" शत० ब्रा० १,६,१,४ । "एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे" रघुः "एतावता नन्वनुमेयशोभि" कुमा० स्त्रियां ङीप् । "एतावती महिमा स बभूव" ऋ० १०,१२१,८। एतादि दृश–क्विन् कञ् टक् । आदन्तादेशः । एतादृश् एतादृक्ष एतादृश एतत्तुल्यदर्शने त्रि० तत्र क्विनन्तस्य झलि पदान्ते च कः "एतादृक्कृतागता कृतः" सा० द० । टगन्तस्य स्त्रियां ङीप् । "अस्थाने पतताऽतीव महतामेतादृशी स्यादगतिः" उद्भटः । तस्येदमित्यर्थे छ । एतदीय एतत्सम्बन्धिनि त्रि० । एतदात्मकः मयट् एतन्मय एतदात्मके त्रि० । परिमाणे मात्रच् । एतन्मात्र एतत्परिमाणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । दिग्देशकालवृत्तेरस्मात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे त्रल् तसिश्च । एतत्र एतस् प्रथमाद्यर्थयुक्ततच्छब्दार्थदिगादौ अव्य० । अन्वादेशे "एतदोऽश् त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ" पा० उक्तेः अशादेशे अत्र अतः इत्येवेति भेदः । [र्त्तित्वात्तथा ।

एतन पु० आ+इण–तन । निश्वासे हेमच० । निश्वासस्य सन्तत-

एतर्हि अव्य० इदम्+काले र्हिल् "एतेतौ रथोः" पा० एतादेशः । अस्मिन् काले इत्यर्थे "अथ यो ऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये" शत० ब्रा० १,२,३,१ । "एतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखम्" तैत्ति० ।

एतश पु० इण–तशन् । १ब्राह्मणे उज्ज्व० २अश्वे निरु० । "येन सूर्य्यादेतशो ब्रह्मणस्पतिः" ऋ० १०,५३,९ । "वर्त्तत्मशोऽभिधीयसे" यजु० ४,२२ । "सजूः सूर एतशेन" १२,७४ । एतशेनाश्वेनेति" वेददी० "उभे चक्रे न वर्त्येतशम्" ऋ० ८,६,३८ ।

एतशस् त्रि० इण–तसुन् । १ब्राह्मणे २अश्वे च ।

एदिधिषुःपति पु० इण–क्विच् कर्म्म० पृषो० मध्ये सुट् । अग्रे दिधिषुपतौ । "निर्ऋत्यै परिविन्दानमाराद्ध्या एदिधिषुःपतिं निष्कृत्यै" यजु० ३०,९ । पुरुषमेधीयपशुदेवताभेदकीर्त्तने

एध वृद्धौ भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एधते ऐधिष्ट । एधाम्बभूव आस चक्रे । एधितव्यः एधनीयः एध्यः एधिता एधितः एधनम् एधः एधमानः एधित्वा समेध्य एधांसि । "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते" मनुः । क्वचिदस्य आत्मभावः "यत् मैथुनेरेधिरे प्रजाः" भाग० ३,२१,१ । आर्षत्वात् समाधेयः "तपसा महतैधित" भा० आ० ८८३ । "विवर्द्धे ज्वलता इवैधमानाः" ७१,५५ । "लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम्" रामा० । क्वचित् पर० । "न हि मादृशकर्त्तारः सुखमेधन्ति भारत !" भा० व० २४५ अ० । णिचि एधयति ते ऐदिधत् त । "किं त्वं मामजुगुप्सिष्ठानैदिधः स्वपराक्रमम्" भट्टिः । उपसर्गस्यावर्णात् वृद्धिरेव न पररूपं प्रैधते एङादित्वे एव तथा तेन मा प्रैदिधत् इत्यादौ न वृद्धिः ।

एध पु० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध–करणे घञ् नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे" रघुः "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युदितं च यत्" मनुः । "यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति" भा० व० ८४ अ० ।

एधतु पु० एध–कर्त्तरि चतु । १पुरुषे उज्ज्व० । २अग्नौ मे० ३वृद्धियुक्ते त्रि० शब्दर० भावे चतु । ४वृद्धौ स्त्री । "युवं श्रिया पुरुभुजेममेधतुम्" ऋ० ८,८६,३, "एधतुं धनादिवृद्धिम्" भा० "तं हैतामेधतुमेधाञ्चक्रिरे" शत० ब्रा० ६,२,३, "एतामेधतुमृद्धिम्" भा० ।

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध–असि नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन !" गीता । "अनलायागुरुचन्दनैधसे" रघुः । "फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्" "यथैधस्तेजसा वह्निः" मनुः ।

एधा स्त्री एध भावे अ । समृद्धौ अमरः

एधित त्रि० एध–कर्त्तरि क्त । १वृद्धे णिच्–कर्म्मणि क्त । २वर्द्धिते त्रि० । "मधुसमृद्धिसमेधितमेधया" माघः ।

एनस् न० एति गच्छति प्रायश्चित्तेन क्षमापणेन वा आगसि अर्थे इण–असुन् नुट् च । १अपराधे । ईश्वराज्ञालङ्घनरूपानिषिद्धाचरणापराधजन्यत्वात् २पापे च । "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" । "अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा" । "एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्" मनुः । पापभेदाश्च प्रा० वि० दर्शिताः यथा "अथ पापोद्देशः । तत्र विष्णुः "अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण महाम्भिघ्रस्तेनायमाक्रान्तोऽतिपातक

महापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च" । अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तम् । हारीतस्तु पञ्चविधत्वमाह "पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातकपातकमहापातकान्यनुपातकानि" पूर्व्ववचने पूर्व्वं पूर्व्वं गरीयः अत ऊनरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जातिभ्रंशकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायः । ननु नवस्वेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठीनसिः "स्त्रीगोब्रह्मवैश्यक्षत्रियघाती शूद्रसहभोजी कन्यादूषणगारदाही वृषलीपतिः अग्न्युच्छेदी इति पातकानि" नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः । "एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः । तिर्य्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च" । याज्ञवल्क्यः "नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्त्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्" । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः । "अन्यत्पुटीबकुलमिति" करणेऽनीयर् । तथा गौतमः "ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताश्च पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्" । पातकसंयोजकाः सुरापाणादौ यः परान् प्रयोजयति सः । बाढम् । सामान्यशब्दस्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति स्वर्गादिपदस्येव, हारीतेन विशेषगणने पाठात् । तथा च्यवनः "अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः" इति । तथा च पठन्ति । "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातकमिति" । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेऽप्यस्य शक्तिः । पतनशब्दार्थमाह गौतमः "द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनम् परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्" । द्विजातिकर्म्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्ततदङ्गजपादिव्यतिरिक्तम् तेभ्यो हानिरनधिकार इति । द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पातित्याभिधानात् । इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चासिद्धिः पापकर्म्मप्रतिबन्धादुपात्तसुकृतफलानिष्पत्तिः नरको वा । सूतकादिव्यावृत्त्यर्थमिदम्" ।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा०वि०दर्शितं यथा "ननु किं पापलक्षणम्" उच्यते "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः ।" इत्यत्र सूत्रे वेदैः प्रतिपाद्योऽर्थो धर्म्म इति धर्म्मलक्षणं कुर्व्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थोऽधर्म्म इत्यधर्म्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थश्चानिष्टसाधनं तथाचोक्तं भाष्यकृता "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयायेति" । ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावद्वेदः तस्य कार्य्ये कार्य्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्व्वं कार्य्यं कार्य्यान्वितं वा । न च नित्यकर्म्माकरणस्य निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्त्या कल्प्यम् तस्य तत्प्रतिपादकशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चावगन्तुमशक्यत्वात् उच्यते "यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयेदिति" श्रुतौ लिङ्द्वयश्रुतेरवगोरणशतयातनयोः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते "हेतुहेतुमतोर्लिङिति" पा०लिङः स्मरणादिति यथोक्तं शंय्वधिकरणे, तथाऽत्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिच्च विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" । मनुः "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् । इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम्" । तथा विष्णुपुराणम् "नरकं कर्म्मणः पापादेवमाहुर्महर्षय" । तथा यमः "सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः । पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः । एते पतन्ति सर्व्वे वै नरकेष्वनुपूर्व्वशः" । अत्र ते सुरापादयः पतन्तीति सुरापादीनां पतनकर्त्तृत्वावगतेः कर्त्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः अतः सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापाणादेः सति सम्भवे पतनसाधनत्वमवगम्यते "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति" वत् । एवं "वारिदस्तृप्तिमाप्नोति" इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्य्यान्वयाभावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् शंयुवद्विषयविशेषणतया इति ब्रूमः यथा शतयातनासाधनादवगोरणान्निवर्त्तितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणादेर्निवर्त्तेतेति, नित्येऽपि यस्याकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्म्मणि प्रवर्त्तेतेति विध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् यत्साधनं तद् तदनिष्टपरिहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अर्थात् प्रत्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारो नित्यनिषेधयोरपि । ननु "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ जीवनस्य सन्ध्योपासनव्याप्यत्वगमात् जीवनवतोऽधिकारः । "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादौ निवृत्तिसाधनेच्छा प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं तथाचोक्तं "मनसा ह्य प्र-

इत्यस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा। यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनमिति" अतः कथं प्रत्यवायपरीहारार्थिनोऽधिकारः उच्यते प्रत्यवायपरीहारस्याप्युपस्थितत्वात् जातेष्टिवत् संवलिताधिकार एव भविष्यति तथा च जाबालः "क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। नित्यक्रियान्तथैवान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्"। अनुत्पत्तिमित्यनेन प्रत्यवायपरीहारः फलमित्युक्तम्। अथवा प्रायश्चित्तविधिवद्रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकप्रत्यवायार्थिनोऽधिकारात्। एवं च विधयः पापसत्तां बोधयन्ति तथाचाङ्गिराः "उद्गच्छन् यद्वदादित्यस्तमः सर्व्वं व्यपोहति। तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् नरं पापं व्यपोहति"। पापञ्चेद् पुरुषं कृत्वा कल्याणमभिपद्यते। मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्महाभ्रैरिव चन्द्रमाः"। कल्याणं प्रायश्चित्तम्। यमः "तपसोऽन्ते विशुद्ध्यन्ति कर्म्मणां वापरिक्षयात्। तस्मात् कर्त्तव्यमेतत्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये"। कर्म्मणां भोगेन परिक्षयादित्यर्थः। अपरं स्मृत्यन्तरे ज्ञेयमिति। ननु किं पापोत्पत्तिकारणम्? उच्यते विहिताकरणं निषिद्धाचरणञ्च पापकारणं तदाह मनुः। अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः"। प्रायश्चित्तार्हताज्ञापनेन पापसत्तां प्रतिपादयति। तथा याज्ञवल्क्यः। "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति"।

पापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा मीमां०भा०दर्शितम् यथा "उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च इति कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः। कोऽनर्थः? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्रः इषुरित्येवमादिः तत्र अनर्थो धर्म्म उक्तो मा भूत् इति अर्थग्रहणम्। कथं पुनरनर्थः? हिंसा हि सा साच प्रतिषिद्धेति। कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते?। उच्यते नैव श्येनादयः कर्त्तव्याः विज्ञायन्ते यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हि तेषामुपदेशः "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति समामनन्ति हि "नाभिचरितव्यम्"। "अतएव मूलकर्म्मकृताभिचारस्योपपातकसंज्ञा कृता मनुना तेन तस्यानर्थहेतुत्वं सुव्यक्तमेव। यथा च कलञ्जभक्षणश्येनादेरनिष्टसाधनत्वेऽपि वेदबोध्यत्वं तथा तत्त्व०चि० समर्थितं यथा ननु "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य इष्टसाधनत्वात्। न चासुराविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनताबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य "सविशेषणे हीति" न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणानिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात्। इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यम् तथा चाशक्यविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथाहि योग्यतया छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति कथं निषेधः?। "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वादिति चेत् तत्र कृतिसाध्यत्वे सति इष्टसाधनता योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वात् निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन वा हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वोपगमात्। अत एव विहितेऽपि श्येने विगानान्नास्तिकप्रवृत्तिः। रागद्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टाननुबन्धांशस्य तिरोधानात् कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके। अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवधफलत्वेन श्रुतत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु वधसाध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतत्वात्। न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः कुम्भकारपरम्परायाः कुम्भकारणत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधनाच्च। न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वेनापेक्षितवैरिवधहेतुत्वे सत्यविगीतत्वेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्। श्येनाद्वैरिवधो वधाच्चावश्यं नरकमिति प्रतिसन्धानेन विगानात्। ननु श्येनो मरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च नरकजनिकेति चेन्न। नहि साक्षात् परम्परासाधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा कूपादौ नष्टे गवि तत्कर्त्तुर्हन्तृत्वप्रसङ्गात् वध्यस्यापि हन्तृमन्यूत्पादनद्वारा हन्तृत्वप्रसङ्गाच्च। न ह्यनुत्पादितमन्युः कश्चित् कञ्चित् व्यापादयति। नन्वनुनिष्पादितमरणफलकव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव न च श्येनस्तथा किन्तु खड्गहननादिकमेव। अथ मरणानुकूलो व्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा, कूपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति चेत् एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन विप्रमारणावहते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात्।

हिनस्तिधात्वर्थतावच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणम् अ-
व्यवहितफलकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् अन्यथा परम्प-
रया विक्लित्तिफलकाद्यकामे तण्डुलं कुर्वत्यपि पचतीति
प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रण-
पाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं
प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तस्य तीर्थं
हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु लाघवमेव ।

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो-
व्यापारः हिंसा श्येनस्याऽदृष्टद्वारामरणसाधनमतो न हिंसा ।
यद्यदृष्टद्वारा मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सप्रमीतेस्वाभ्य-
ङ्गस्याऽदृष्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्त्तुः हिंसकत्वा-
पत्तिः । अतएव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्तृता तत्-
कर्त्तुः, गललग्नान्नमरणेन भक्तुरन्नहन्तृत्वं, परिवेषयितुर्वा
ब्राह्मणहन्तृत्वम् । व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विष-
प्रयोगेण च हन्तृत्वं तुल्यमेव । नाप्यनुनिष्पादितमरणफल-
कत्वं, गललग्नान्नमरणेऽन्नहन्तृत्वापत्तेः । अन्योद्देशेन विप्रेना
दाचहते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न इष्टा
पत्तेः । व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्य
ते, तत्पक्षेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनि-
गमनम् । अन्योद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तं उक्तम् ।
अपरे तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरण-
साधनं हिंसा, खड्गकारस्यानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा
मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः ।
किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विषस्यान्ने
प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेदं
भोक्तव्यमिति सन्धाय विषप्रयोगादिति हि तैव विषप्रयोग
इति तत्र गललग्नान्नकवलादूयत्र मरणं तत्र परिवेषयितु
र्घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमित्यनभिसन्धायैवान्न-
परिवेषणात् भोक्तुः हन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितमवान्तर
व्यापारमद्वारीकृत्य मरणानुकूलभक्षणानुष्ठानात् । अत एव
अव्यवहितप्राणवियोगफलकोव्यापारो हिंसा व्रणपाकपर-
म्परयामृते न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधानकृत्वादिति निरस्तम्"

एनमादेर्दैवोधितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तथाऽभि-
चारशब्दे दर्शितवचनैरुक्तम् अधिकं नयशब्दे वक्ष्यते ।
एनस्याकृतम् यत् । एनस्य पापरचिते त्रि०"यच्चमेनस्यम्"
अथ० ८,७,३ । एनोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । एनस्वत्
त्रिनि । एनस्विन् पापयुक्ते त्रि० उभयत्र स्त्रियां
ङीप् । "मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम" ऋ० ७,८८,६ ।
एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ८,१८,१२ । "एनस्विभि-
र्नानिर्णिक्तो नार्थं किञ्चित् समाचरेत्" । "अब्दार्द्धमिन्द्र-
मित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत्" मनुः । "इण आगमात्नि"
उणा० अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वरास्माव
कृपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम् ।

एम त्रि० इण-कर्मणि म । प्राप्ये । "अर्यस्य म एमस"
यजु० १८,१५. "एमः प्राप्तव्यार्थः" वेददी० ।

एमन् न० एत्यनेन मार्गेण इण–करणे मनिन् । १गतिमार्गे
"कृष्णं त एम रुशतः" ऋ० ४,७,९ । "कृष्णं त एम रुश-
दूर्मे १,५८,४ । "एमनशब्देन गमनमार्ग उच्यते" भा०
एत्यत्र आधारे मनिन् । २अवस्थितिस्थाने । "पृष्ठे स-
दस्सेमन्" यजु०१२,१७, "एमन् अवस्थाने" वेददी० ।
"अपां त्वेमन्त्सादयामि" १३,५३ । सप्तम्या लुकि न
नलोपः । भावे मनिन् । ३गमने । "दूरे ह्यो ये
चितयन्त एमभिः" ऋ०५,५९,२ एमभिर्गमनैः" भा० ।

एरका स्त्री इण-वा० र ततः संज्ञायां कन् । निर्ग्रन्थि-
तृणभेदे (नलखाडा) "एरका गुन्द्रमूला च शिम्बी
गुन्द्रा शरीति च । एरका शिशिरा दृष्या चक्षुष्या
वातकोपिनी । मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितना-
शिनी" भावप्र० । "ददार करजैरुरावेरकां कटकृद्यथा"
भाग० १,३१९, "एरकाणां तदा सृष्टिं कोपाज्जग्राह
केशवः" । भा०मौस०३अ० "एरकारूपिभिर्वज्रैर्निज-
घ्नुरितरेतरम्" भा० आ० २अ० । २कौरव्यवंश्ये
सर्पभेदे "एरकः कुण्डलोवेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः"
भा०आ०५७अ० । नागनामकीर्त्तने

एरङ्क पु० आ+ईर-अङ्कच् । मत्स्यभेदे "एरङ्कोमधुरः स्निग्धो
विष्टम्भी वातलो गुरुः" राजनि० तद्गुणः ।

एरण्ड पु० ईरयति वायुम् मलं वाऽधः ईर-अण्डच् नि०गुणश्च ।
१वृक्षभेदे (एरंडी) । (भेरण्डा) । "एरण्डयुग्मं मधुर
मुष्णं गुरु विनाशयेत् । शूलशोथकटीबस्तिशिरःपीडो-
दरज्वरान् । ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति"
एरण्डयुग्मम् शुक्लरक्तैरण्डौ "एरण्डपत्रं वातघ्नं कफ-
कृमिविनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोप-
णम् । वाताग्र्यदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् ।
कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि । एरण्डफल-
मत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् । यकृत्प्लीहोदराशौघ्नं क-
टुकं दीपनं मतम् । तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मो-
दरापहः । काथेऽस्य मूलं संग्राह्यमिन्नालंदरपरेऽवमाः"

"एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु। वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम्। कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्। विस्रं स्वादुरसं पाके सुतिक्तं कटुकं सरम् (रेचकम्) विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठ-गुह्यादिशूलनुत्। हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटि-ग्रहान्॥ वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन्। आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः। एक एव निह-न्तायमेरण्डस्नेहकेशरी" भावप्र०। स्वार्थे कन्। तत्रैव। एरण्डस्य फलम् अण्। ऐरण्ड तत्फले। "ऐरण्डं कोमलं ग्राह्यं फलं तक्रेण स्वेदितम्। पाचितं कटुतैलेन हिङ्गुनातिसुवासितम्। कफानिलहरं वृष्यं रूक्षमुष्णञ्च पित्तलम्। अग्निसंजननं रुच्यं गुरु पाके-ऽतिपिच्छिलम्" भावप्र०। "फले लुक्" पा० अणो लुग्वि-धानात् एरण्डमित्येव साधु। २पिप्पल्यां स्त्री शब्दच०। टाप् गौ० ङीप् वा।

एरण्डपत्रिका स्त्री एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् संज्ञायां वा कन् अत इत्त्वम्। दन्तीवृक्षे। [वृक्षे। राजनि०।

एरण्डफला स्त्री एरण्डस्य फलमिव फलमस्याः। लघुदन्ती-

एरु ति० आ+ईर–उन्। गन्तरि। "एजाति ग्लहा कन्येव तुत्वैरुं तुन्दाना पत्येव जाया" ऋग्० ६, २२, ३,

एर्वारु पु० आ+ईर–क्विप् एरं वारयति वृ–णिच् उण्। चिर्भट्याम् कर्कटीभेदे (काँकुड) "एर्वारुबीजं तोयेन-पिबेद्वा लवणीकृतम्" सुश्रु०। "कर्कटर्वारुरौ यथा पक्वे मधुरः सुनुरसोऽपि न" या० स्वार्थे कन् तत्रैव।

एलक पुंस्त्री एडक+डस्य लः। मेषे स्त्रियां अजा० टाप् क्षिपा० नातइत्त्वम् डलयोरैक्यस्मरणात्।

एलङ्ग पुंस्त्री आ+इल–अङ्गच्। (राइखड़ा) मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष्। "एलङ्गोमधुरोवृष्यः संग्राही कफ-वातहा। मेधाग्निपुष्टिकारी च शीतलः स्नेहलो गुरुः" राजनि०।

एल(ला)वालु न० एलेव वलते वल–उण् ङ्याप्योरिति संज्ञायां वा ह्रस्वः। (वालुका) सुगन्धिद्रव्यभेदे "पुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलासिता" सुश्रु०। स्वार्थे कन् एल(ला)वालुकमप्यत्र न०।

एला स्त्री इल–अच्। १स्वनामख्यातलतायाम्। (एलाचि) तद्भेदगुणादि भावप्र०उक्तम्। "एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च। भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटी। स्थूलैला कटुका पाके रसे पानाहृक्लघुः। रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तास्रकफश्वासतृषापहा। हृल्लासविषवस्त्यास्य शिरोरुग्वमिकासनुत्। सूक्ष्मैला कुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः। एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शो-मूत्रकृच्छ्रहृत्। रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता" "एलालतालिङ्गितचन्दनासु" रघुः। तस्याः फलम् अण् तस्य लप् लुपि प्रकृतिलिङ्गत्वेन तत्फलेऽपि स्त्री। "ससञ्चरच्छ्वकुमानामेलानामुत्पतिष्णवः" रघुः। "सजना मयौ शरदशयतिरियमेला" वृ०र० उक्ते २पञ्चदशा-क्षरपादके छन्दोभेदे।

एला विलासे कण्ड्वा० प० अक० सेट्। एलायति ऐलायीत्। एलायां बभूव आस चकार।

एलाक पु० एलाय–ण्वुल्। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। ऐलाक्य तदपत्ये पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीपि यलोपः। ऐलाकी।

एलादिगुटिका स्त्री "एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्ध-पलं तथा। सितामधूकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः। संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः कारयेद्भिषक्" चक्रद०उक्ते रक्तपित्ताधिकारस्थे गुटिकारूपौषधभेदे।

एलापत्र पु० एलापत्रमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्। नागविशेषे "नागस्तथा पिञ्जरकः एलापत्रोऽथ वामन." भा० आ० २५ अ०। नागनामकोत्सने। [(कादा आमरूल)।

एलापर्णी स्त्री एलाया: पर्णमिव पर्णमस्याः। रास्नायाम्

एलापुर न० नगरभेदे।

एलीका स्त्री आ+इल–ईकन्। सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटि) राजनि०। [च सर्वेषु लवणेषु च" सुश्रु०।

एलुक न० इल–उक। गन्धद्रव्यभेदे। "भद्रदार्वेलुकाख्ये

एल्लवालुक न० एलवालुक पृषा० लुडागमः। एलवालुके सुगन्धिद्रव्ये (वालुका) राजनि०

एव अव्य० इण्–वन्। १सादृश्ये, २अनियोगे, ३वाक्यभूषणे, ४चार्रनियोगे, ५विनिग्रहे, ६परिभवे ७ईषदर्थे च। विशेष्यसङ्गतः ८अन्ययोगव्यवच्छेदे। यथा पार्थ एव धनुर्द्धरः इत्यादौ पार्थान्यपदार्थे प्रशस्तधनुर्द्धरत्वम् व्यवच्छिद्यते। विशेषणसङ्गतः ९अयोगव्यवच्छेदे यथा शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डरत्वायोगो व्यवच्छि-द्यते। क्रियासङ्गतः १०अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यव-च्छिद्यते। ११गन्तरि त्रि०। "एवेत्यवधारणानियोगौ-पम्यनियोगेषु" इत्युक्त्वा गणरत्ने यथाक्रममुदा-हृतम्। "अहमेव ददामि। अद्येव। इहैव। भोक्तएव-

मेऽस्तु । अद्यैव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् । "एवे चानियोगे" वार्त्ति० । तत्र क्वेव भोक्ष्यसे" इत्यत्र पररूपैकादेशः । एतद्योगे च "न च वाहाहैवयुक्ते" पा० न वसनसाद्यादेशः । "ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः" । "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" मनुः । १२एवमित्यर्थे च । "एवा न इन्द्रोतिभिः" ऋ० ४,२२,७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे "एवा नु दूर्वे प्रतनु" इत्यादि वत् दीर्घः । तत्र गन्तरि "एवा न देव्यादितिरनर्वा" तैत्ति० २,१,१५, "एवा गमनशीला" भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १३अश्वे पु० । "शूरोनाम पतयद्भिरेवैः" ऋ० १,१५८,२, 'एवैरश्वैः' भा० । करणे भावे वा वन् । १४गमनसाधने १५गमने च । "एवैन सद्यः पर्य्येति पार्थिवम्" ऋ० १,१२८,३, "एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा" भा० ।

एव त्रि० एवमस्त्यस्य अच् अव्य० टिलोपः । एवंक्रियमाणप्रकारे "सुदानुनेवया मरुतः" ५,४१,१६, एवया एवंक्रियमाणप्रकारेण" भा० तृतीयस्थाने याच् ।

एवथ पु० अव—भावे अथ पृषो० अतः एत्त्वम् । गमने "न को राया नैवथा न मन्दना" ऋ० ८,२४,१५, एवथा शत्रुपुराणि संग्रामं प्रति गमनेन । तृतीयास्थाने आङ् ।

एवम् अव्य० इण-बा० म् । "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारैवार्थोपदेशनिर्द्देशनिश्चयाङ्गीकारवार्थेषु" गणर० उक्तेषु अर्थेषु । क्रमेण उदा० तत्रैव । १प्रकृतपरामर्शे "एवं वादिनि देवर्षौ" कुमा० । २प्रकारे । एवं कुरुते । इवार्थे ३सादृश्ये अग्निरेवं विप्रः । ४उपदेशे एवं पठ । ५निर्द्देशे एवं तावत् । ६निश्चये । एवमेतत् कः सन्देहः । ७अङ्गीकारे एवं कुर्मः । वार्थे ८समुच्चयार्थे "अहृष्य"मेवं गगनाभिपत्नम्" । "यथैतमनेवम्" शा० सू० । ९सम्बन्धये १०परकृतौ ११प्रश्ने च मेदि० । तत्र एवम्भूतः एवंकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एवंविधः एवंप्रकार इत्यादौ द्रव्यविशेषणत्वमिति भेदः "एवंविधेनाहवचेष्टितेन" रघुः । "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान्" "अन्येषाञ्चैवमादेनाम् मद्यानामोदमस्य च" मनुः ।

एवया त्रि० एव एवं अयनं वा याति या—क्विप् पृषो० । रक्षके "द्युम्न एवया उ सप्रथाः" ऋ० १,१५६,१, "एवया रक्षणप्रापयिता" भा०

एवयामरुत् पु० एवया रक्षकोमरुद्यस्य । ऋषिभेदे । "मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । "एतन्नामकस्य ऋषेः षष्ठ्यालुक्" भा० ।

एवयावन् पु० एवस्य एवंप्रकारस्य यावा या-वनिप् । १रक्षके विष्णौ । "विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः" ऋ० ७,१००,२, "एवयावः ! विष्णो !" भा० । वेदे सम्बुद्धे रुत्वम् । एवं गन्तरि त्रि० "तान्वो महो मरुत् एवयाव्नोः ऋ० ८,२४,११, स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । एवयावरी । "या सुम्नैरेवयावरी" ऋ० ६,४८,१२,

एवार पु० एवं एवमृच्छति ऋ—अण् । सोमभेदे । "एवारे वृषभा सुते" ऋ० ८,४५,३८, "एवारोनाम कश्चित सोमः" भा०

एवावद पु० एव एवमावदति आ+वद—अच् । ऋषिभेदे "सहि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः" अवत्सारस्य स्पृणवाम्" ऋ० ५,४४,१, "क्षत्रस्य मनसश्चैवावदस्य यजतस्य सध्रेरवत्सारस्य चैषामृषीणाम्" भा०

एष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषाम् बभूव आस चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषितः एषिता । एषितुम् एष्टिः एषणम् एषा एषमाणः । "पराङमित्र एष त्वर्वाची गौरुपेषतु" अथ० ६,६७,२, वेदे गणव्यत्यासात् पर० । उपेषतु एङिपररूपम्" । "स वै वत भ्रष्टमतिस्तवैषते यः कर्म्मणां पारमपारकर्म्मणः" भाग० २,११,४४, धातूनामनेकार्थ्यात् अवलोकयतीत्यर्थः" "तस्माद्दिशा नष्टैष एति" शत० ब्रा० १२,२,४,२, ।

परि+अन्वेषणे पर्य्येषते पर्य्येष्टिः लोकेऽपि क्वचित् गणव्यात्यासः । "जग्मुः संसिद्धसंकल्पाः पर्य्येषन्तो विभावसुम्" भा० अनु० ८५ ।

एष स्त्री एष—भावे क्विप् । गतौ "तावामेषे रथानामुर्वीम्" ऋ० ५,६६,३, "एषे गन्तुम्" भा० । "राय एषेऽवसे दधीत" ५,४१,५, "एषे प्राप्तुम्" भा० । "तेभ्यः स्वमेषमेव चकार" शत० ब्रा० २,४,२,४, । इष—विच् । २इच्छौ । "न चोदोऽसृणीतमेषे" ऋ० १,१८०,४, एषे सौख्यमिच्छते" भा० ।

एषण पु० एषते शत्रुहृदयम् ल्यु । १लौहमयवाणे इच्छायुधः । इष इच्छायां णिच् भावे युच् । एषणा २प्रेरणायां ३पुत्रलोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री "न कश्चिदन्यः पंसार उत्सादस्येषणात्रयात्" वेदा० । "तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे

भवतः” शत०ब्रा०१४,६,४,१, “पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिसहितस्य दारसंग्रहस्येच्छालक्षणा। वित्तं द्विविधं मानुषं गवादि, दैवं विद्यादि, तस्य कर्मणा साधनस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणा,अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकम्। केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा लोकैषणा। एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह उभे हीति” भा०। “अपहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः” भाग० ४,२१,१८, एष्यते ज्ञायते मानमनया करणे ल्युट् ङीप् एषणी। ४तुलासाधने (निक्ति) मानयन्त्रभेदे मेदिनिः। स्वार्थे कन्। एषणिकाऽप्यत्र। अमरः। एषते व्रणपारमनया करणे ल्युट् ङीप्। (बेलकार) ५व्रणस्फोटनास्त्रभेदे मेदि०। भावे ल्युट्। सुश्रुतोक्ते ६व्रणविदारणव्यापारभेदे। तत्र हि “यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणेत्याद्युपक्रमे “चूषणैषणदारणेत्यादि पठित्वा चतुर्विंशतिरित्युक्तम्। तत्र एषणमभ्यन्तरे शस्त्रप्रवेशनेन पूयादेरपसारणम्। तत्साधनशस्त्रमेषणी यथा ह सुश्रुतः “विंशतिः शस्त्राणि तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रेत्याद्युपक्रमे “बडिशदन्तशङ्क्वेषण्यो” इत्युक्ता “एषण्येषणे चानुलोम्ये च” इति तत्प्रयोजनमुक्तम्। एषणमभ्यन्तरगमनमानुलोम्यं पिण्डावयम् तत्रैवैषणीलक्षणं “एषणी गण्डूपदाकारमुखी” उक्तम्। “एष्ये पूयगताभे तु बाला कुल्यङ्कुरा हिताः” सुश्रुतः।

एषणीय त्रि० इष–एष–वा कर्मणि अनीयर्। १आशास्ये “जायापती लौकिकमेषणीयम्” कुमा०। २गम्ये च।

एषा स्त्री एष–अ। इच्छायां जटाधर।

एषावीर पुंस्त्री। एषाऽर्थं यथेष्ट धर्मादिप्रतिपक्षेच्छायां वीरः। यतः कुतश्चित् प्रतिग्राहके निन्दितब्राह्मणभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “यद्येनमेषावीरा याजयेयुः” शत० ब्रा० ११,२,७,३२, “एषावीरो नाम निन्दितब्राह्मणजातिविशेषः तत्संबन्धिन ऋत्विजः” भा०

एषिन् त्रि० इष–णिनि। इच्छौ अभिलाषुके। “यौवने विषयैषिणाम्” “बभूव युद्धं तुमुलं परस्परजयैषिणोः” रघुः। स्त्रियां ङीप्। “तदाश्रिता हि सा ज्ञेया वृद्धिसम्प्रेषिणी भवेत्” भा०व० ८९ अ०।

एष्टव्य त्रि० इषु वाञ्छायाम् तव्य। वाञ्छनीये। “एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत्” पु०त० मत्स्यपु०

“तद्यैव ब्राह्मणेनैष्टव्यम्” शत०ब्रा० १,६,३,१७।

एष्टि स्त्री आ+यज आ+इष–वा क्तिन्। १अभियजने २अभिकामनायाञ्च। “पितृणां यज्ञदुरभूय सुमृडदी” ऋ०६,२१ ८,। “एष्टौ आयजनेऽभिकामने वा” भा० करणे क्तिन् ३आयासनसाधनेषु ऋक्सामेषु। “प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा सर्वं सर्वमकरोत् मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसः इति मनो ह गन्धर्वः ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोक्रामैष्टयोनामेत्यृक्सामानि वा एष्ट्य ऋक्सामैर्ह्याशासते इति नोऽस्त्विति नोऽस्त्विति” शत०ब्रा० ९,४,१,१२। “प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयोनाम” यजु० १८,४३।

एष्य त्रि० इष–कर्मणि यत्। १वाञ्छनीये भावे यत् सुश्रुतोक्ते “तच्च शस्त्रकर्माष्टविधं तद्यथा छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्यं विस्राव्यं सीव्यमित्युक्तेषु अष्टसु मध्ये २शल्यकर्मभेदे न०। “एष्यथ्यैषणयानामे” सुश्रु०’ एषणकार्यं वेणुनलनालीशुष्ककालाङ्कुलेषु यस्य इत्युक्तेषु तत्कर्माचरणम्। कर्मणि यत्। ४एषणकर्मसाध्ये त्रि०। “एष्या नाडयः सगत्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये” सुश्रु० एष गतौ यत्। ५गन्तव्ये त्रि०। “गतैष्यदिवसाद्येन गतिर्निर्णीयते खण्डपूर्ता” नील०ता०। इष गतौ दि० इष इच्छायां भ्वा० इष आभीक्ष्ण्ये क्र्या० एभ्यः यत्। एष्य तत्तद्धात्वर्थकर्माणि प्राक् प्रैष इत्येव प्रेष्यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु इत्यस्य गयदन्तस्य रूपम् इति भेदः।

एह त्रि० आ+ईह अच्। सम्यक् चेष्टायुक्ते। एहा एहाः परिपाते दहस्यान्’ ऋ० १२,२,३२। आ ईषदर्थे ईह घञर्थे करणे क। २क्रोधे निरु० क्रुद्धस्य सम्यक्कार्याईहत्वात् ईषच्छाक्येन तथात्वम्। [ङीन्। एही।

एहि त्रि० आ+ईह–त इन्। सम्यक् चेष्टाविते स्त्रियां शाङ्र्ग०

एहीड न० एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर० नि०। एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि तादृशे कर्मणि एवं एहिकटा, एहिवाणिजका एहिद्वितीया एहिस्वागता एहिविषसा इत्यादयोऽपि तत्तत्क्रियायाम् स्त्री एहियवं तु तत्कर्माणि न० इति भेदः।

इति वाचस्पत्ये एकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ऐकारः स्वरवर्णभेदः एदैतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठतालुस्थानयोरुच्चार्य्यः। स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्र इति भेदः। द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विधः एवं प्लुतस्यापीति द्वादशविधः। तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा। "ऐलज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः। दक्षा दामोदरः प्रज्ञो धरो विकृतमुख्यपि। क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत्। ज्ञानामृता कपर्द्दिश्रीः पीठेशोऽग्निः समात्रकः। त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनम्। महेश्वरी द्वादशी च विमलश्च सरस्वती। कामकोटो वामजानुरंशुमान् विजयो जटा"। "ऐकारः कोटराक्षी च मालिन्युन्मत्तभैरवी" इति च वर्णाभिधा० मातृकान्यासेऽधरोष्ठे न्यस्यत्वात् तच्छब्दाभिधेयता। तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा "ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं स्वयम्। कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा। ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये!। सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्"। तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः।

ऐ अव्य० आ+इण–विच्। १आह्वाने २स्मरणे ३आमन्त्रणे च ४महेश्वरे पु० तस्य सर्वगत्वात्तथात्वम्।

ऐक त्रि० एक+स्वार्थे अण्। एकशब्दार्थे ततोभवाद्यर्थे गहा० छ। ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्भवादौ च त्रि०।

ऐकध्यम् अव्य० एकधा+धास्थाने ध्यमुञ्। एकधेत्यर्थे "ऐकध्यं च श्रपणम्" कात्या० १४,२,२४। "एतदैकध्यं संटहृत्" सुश्रु०। ततः स्वार्थे ड। ऐकध्य तदर्थे न० "ऐकध्येन श्रपणम्" उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्कः।

ऐकपत्य न० एकपतेर्भावः कर्म वा ष्यञ्। सार्वभौमत्वे "अप्रतिद्वन्द्वतामैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्" भाग० ७,३,२४। एकपतौ भवः पत्युत्तरपदत्वात् ण्य। एकपतिभवे त्रि०।

ऐकपदिक त्रि० एकस्मिन् पदस्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः ठञ्। १एकस्थानभवे २एकविभक्त्यन्तपदभवे च। एकपदाय प्रभवति ठञ्। "ततोऽप्येकपदिका भवन्ति यथा व्रततिदमूनाः" इत्यादि निरु० 'एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिकमित्याचक्षते इति निरु० उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरे समासादिवृत्तिरूपे ३वाक्यभेदे च।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्थैकविभक्त्यन्तस्य भावः ष्यञ्। संस्कृतार्थत्वे अनेकपादानामेकार्थबोधकतासम्पादने समासादिभावे। [भावत्वे।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। एकस्व-

ऐकमत्य न० एकं मतं येषां तेषां भावः ष्यञ्। तुल्यसम्मतौ "स्वर्गाभिष्यन्दस्य तमेकमत्यात्" रघुः। "ऐकमत्यं हि नो राजन्! सर्वेषामेव लक्ष्यते" भा०व० ७अ०। "ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति" भा०व० २९८ अ०। "सुहृदश्चैकमत्यात्" भा०उ० २७ अ०। "कैकमत्यं महाधियाम्" नीतिः। ऐकमत्यमत्रास्ति अच्। ऐकमत्ययुक्ते त्रि०। "गर्हितान्योन्यमतयो मन्त्रिणो ब्रुवते सदा। नचैकमत्यः श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते" रामा०।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः ष्यञ्। चक्रवर्त्तित्वे "यत् सुपर्णो येनैकराज्यमजयो हि ना" आश्व०श्रौ०५,१९,४।

ऐकलव्य पुंस्त्री एकलवः अपत्यं गर्गा० यञ्। एकलूनामकब्रह्मगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी। ऐकलव्यस्य छात्राः कण्वा० ततोऽण् यलोपः। ऐकलव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप्।

ऐकशतिक त्रि० एकशतमस्यास्ति ठञ्। एकशतपरिमितद्रव्यस्वामिनि। एवमैकसहस्रिकादयोऽपि तत्तत्संख्यद्रव्ययुक्ते त्रि०।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यत्र तस्य भावः ष्यञ्। "उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्" आश्व०श्रौ० १,२९, इत्युक्ते स्वरभेदे। एकश्रुतिशब्दे विवृतिः ऐकस्वर्य्यमप्यत्र न०।

ऐकागारिक त्रि० एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ्। चौरे स्त्रियां ङीप्। "ऐकागारिकवद्भूमौ दूराज्जग्मुरदर्शनम्" माघः "केनचिदैकागारिकेण हस्तवता" दशकु०।

ऐकाग्र त्रि० एकाग्र+स्वार्थेऽण्। एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते

ऐकाग्र्य न० एकाग्रस्य भावः। अनन्यासक्तचित्तत्वे एकमात्रालम्बिचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विवृतिरुदाहरणञ्च।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः ष्यञ्। १ऐक्ये २एकस्वरूपत्वे। "तथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम्" भाग० ६,८,२१। "एतेषां श्रेयआशासे उतैकात्म्यं महात्मनि" ७,१२,२९। "एकात्म्यगमनात् सद्यः कलुषाद्विप्रमुच्यते" भा०अनु० १७५। २अभेदे च

"ऐकात्म्यं वासुदेवस्य मोक्षयानञ्जनस्य च" भा० व्या० १अ० । एकश्चात्मा तस्य भावः । ४आत्मन एकत्वे ऐकात्म्यवादः ऐकात्म्यवादी

ऐकादशिन त्रि० एकादशानां संघ इति एकादशिनी तत्ति-नीवत् स्त्रीत्वं सा साधनतयाऽस्त्यस्य अण् । एकादशिनी-साध्यफले । "द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेत य एवैका-दशिनेषु कामस्तस्याप्त्यै" शत० ब्रा० १३,२,२,२ तत्रा-श्वमेधिकैकादशसंख्यपशुभेदाः देवतासहिताः यजु० २६,५८,५६ उक्ता यथा

"आग्नेयः कृष्णग्रीवः१ सारस्वती मेषी २बभ्रुः सौम्यः३ पौष्णः श्यामः४ शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः५ शिल्पो वैश्वदेवः६ ऐन्द्रोऽरुणो७ मारुतः कल्माषः८ ऐन्द्राग्नः संहितो९ ऽधो रामः सावित्रो १०वारुणः कृष्ण एकशितिपात्११पेत्वः" ५८ "अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति" तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कण्डिकाद्वयेनो-च्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रति-पादकानि नतु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेषी स्वारस्वती सरस्वती-देवताका२ बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः३ श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः४ शिति श्यामं पृष्ठ-मस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः५ शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः६ अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुद्देवत्यः८ संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः९ अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः१० एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः११ । एव मेकादश" वेददी० । "अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरन-ड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः" ५६ । "द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलको यस्य सोऽनड्वान् वृषभोऽनीक वतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीक-वान् तस्मै १ अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ२,३ । रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ४,५ "पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्व देवौ विश्वदेवदेवत्यौ६,७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः८ कृष्णः श्यामोऽजोमेषः आग्नेयः अग्निदेवत्यः९ मेषो सारस्वती१० पेत्वः वेगवान् वरुणदेवत्यः११ एवमेकादश" इति वेददी०पः

ऐकाधिकरण्य न० एकाधिकरणस्य भावः ष्यञ् । एकाधि-करणवृत्तित्वे सामानाधिकरण्ये । "अथवा हेतुमन्नि-ष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा० । तुल्यविभक्तिकपदयोः स्वोप-स्थाप्यार्थयोरभेदबोधकत्वे च ।

ऐकान्तिक त्रि० एकान्तमवश्यं भावी ठञ् । १अवश्यम्भव्ये । "सुखस्यैकान्तिकस्य च" मनुः । "ऐकान्तिकमात्यन्तिक-मुभयमाप्नोति कैवल्यम्" सां०का० ऐकान्तिकमवश्यं भावि" कौ० । एकान्तं भूतः स्वसत्तया व्यापी ठञ् । २एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके "कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत्" भाग० ३,२, स्त्रियां ङीप् । "ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्-पातायैव कल्पते" वरा०पु० ।

ऐकान्यिक त्रि० एकमन्यत् विपरीतं वृत्तमध्ययनेऽस्य । "कर्माध्ययने वृत्तम्" पा० ठक् । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलनमेकं जातम् तादृशे कुपाठके छात्रे ।

ऐकायन पुंस्त्री एकस्य तन्नाम्नोमुनेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । एकस्यर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् ।

ऐकार्थ्य न० एकार्थस्य भावः ष्यञ् । एकशक्त्या विशिष्टैका-र्थोपस्थापने एकार्थीभावे । १एकप्रयोजने च । "२पक्ष-बन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः" सि०कौ० ।

ऐकाहिक त्रि० एकाहमधीष्टोभृतोभृतोभावी वा ठञ् । १ए-काहसाध्ये यागादौ स्त्रियां ङीप् । ततोऽन्यान्यैका-हिकानि" आश्व० श्रौ० ८,१६,१६, "ताभ्यां पूर्व्व ऐकाहिके" ९,१०,१०, "अन्यामामैकाहिकानामुत्त मान्" २एकाहव्यापके ज्वरादौ "समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विपदोनाम वानरः । ऐकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानु-कीर्त्तनात्" । ऐकाहिकज्वरश्च एकाहानन्तरे एकदिनं व्यापकोज्वरः इति वैद्यके प्रसिद्धम् । एकाहमधीष्टे ३दासे एकाहमधीष्टे सत्कृत्य व्यापारिते ४अध्यापके स्वसत्तया एकाहव्याप्यकाले ५ एकाहभाविनि उत्स-वादौ च । एकाहसाध्ययागभेद एकाहः तस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् । ६एकाहसाध्ययागदक्षिणायां स्त्री ।

ऐक्य न० एकस्य भावः ष्यञ् । १एकत्वे २अभिन्नत्वे ३एकार्थी भावे च "ऐक्यं सोऽन्वगात्" सुश्रु० "ऐक्यसंयोगनानात्व समवायविशारदः" भा०स०५अ० । ४ऐकमत्ये सौहार्द्दे च "तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभेदे न कथञ्चन" रघुः । एकस्या-

त्यं गर्गा०यञ् । एकापत्ये पुंस्त्री०स्त्रियां ङीप् यलोप ऐकी

ऐक्षव त्रि० इक्षोर्विकारः बिल्वा० अण् । इक्षुविकारे गुडादौ इक्षुविकारभेदाश्च इक्षुशब्दे ९०९ पृ० उक्ताः । "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" "फलान्यगुडमैक्षवमिति" च स्मृतिः । २मद्यभेदे च । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् । माक्षिकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्यः । मद्यान्येकादशेत्युक्तिः अधिकदोषार्था अन्येषामपि मद्यानां मदनपालेन दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्श्यन्ते ।

"मद्यं हाला सुरा शुण्डा मदिरा वरुणात्मजा । इरा गन्धोत्तमा कल्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकर प्रायं सरं रोचनदीपनम् । विदाहि सृष्टविण्मूत्रं तीक्ष्णं वातकफापहम् । विधिना तु युतं पीतं तस्मादमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानतिपीतं विषोपमम् । १द्राक्षोत्थमविदाहि स्याद्रक्तपित्तेषु शस्यते । बल पुष्टिकरं मद्यं रक्तार्शोहारि दीपनम् । माध्वीकस्य गुणं किञ्चित् २खार्ज्जूरमनिलप्रदम् । तदेव विशदं रुच्यं श्लेष्मघ्नं कर्षणं लघु । शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा ३मता । सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा । ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् । पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी ४मता । सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् । प्रसन्ना ५स्यात् सुरामण्डस्तस्मात्कादम्बरी ६घना । ७जङ्गलस्तदधः प्रोक्तो जङ्गलान्मेदको ८धनः । पक्कसो ९जङ्गलः सारः सुरायां जन्तु किण्वकम् १० । प्रसन्नानाहशूलार्शोच्छर्द्यरोचकवातजित् । दीपन्याध्मानहृत्कुक्षितोदशूलप्रणाशिनी । कादम्बरी गुरुर्हृद्या दीपनी वातकृत् सरा । जङ्गलः कफहृद् ग्राही शोफार्शोग्रहणीहरः । मेदको मधुरो बल्यस्तम्भनः शीतलो गुरुः । पक्कसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातवर्द्धनः । किण्वकं वातशमनमहृद्यं दुर्ज्जरं गुरु । आक्षिकी ११सा सुरा या स्यादक्षत्वक्शालितण्डुलैः । आक्षिकी पाण्डुशोथार्शःपित्तास्रकफकुष्ठनुत् । किञ्चिद्वातकरी रूक्षा दीपनी रेचनी लघुः । यवपिष्टकृतं मद्यं प्रोक्तं यवसुरा १२च सा । काकोलिकी १३हला सैवा मैरेयो १४धान्यजासवः । आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजनम् । साधनं तद्विजानीयात् मैरेयमुभयात्मकम् । क्वचित्तु धातकीपुष्पं गुडधान्याम्लसाधितम् । गुर्व्वी यवसुरा रूक्षा स्याद्विष्टम्भित्रिदोषकृत् । काकोली बृंहणी हृष्या दृष्टिमान्द्यप्रदा गुरुः । मैरेयं बृंहणं हृद्यं गुरु सन्तर्पणं सरम् । मद्यं सर्व्वरसं जातं मधूलकमुदीर्य्यते । मधूलकं १५गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्रकफप्रदम् । शर्करो १६दीपन स्वादुः पाचनो रोचनो लघुः । स्त्रीविलासकरो वातशोषार्त्तिविकारनुत् । मध्वासवो १७लघूरूक्षः कुष्ठ मेहविषापहः । गौडोऽग्निसन्दीपनो वर्ण्ण बलकृत्तर्पणः कटुः । तिक्तको बृंहणः स्वादुः सृष्टविण्मूत्रमारुतः । इक्षोः शीतरसः १८पक्कः सीधुः २०पक्करसः स्मृतः । आमैः स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । सीधुः पक्करसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरो हृद्यस्नेहनो रोचनो जयेत् । विबन्धमेदःशोथार्शःशोषोदर कफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः । जाम्बवः क्षौद्रसम्भूतः जम्बूरसगुडोद्भवः । जाम्बवो २१बद्धनिष्यन्दः कषायोऽनिलकोपनः । अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत् । बुद्ध्वा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं क्रिमिसङ्कुलम् । अहृद्यं तरुणं रूक्षगुणं दुर्भोजने हितम् । अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यर्थपिच्छलञ्च यत् । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनलं पूतिक्लिन्नं विरसं गुरु । तथा पर्य्युषितं वापि विन्द्यादनिलकोपनम् । सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम् । चिरस्थितं यातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मेध्यं सेव्यं महासवम् । तस्मादनेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः । स सौक्ष्म्यादौष्ण्याद्व्यवायित्वाद् विकाशित्वाच्च वह्निनुत् । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागताः । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि मदयत्याशु वीर्य्यतः । चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः । अचिराद्वातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । नवं मद्यमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् । अरिष्टं बृंहणं दाहि दुर्गन्धि विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्रिमिश्लेष्मानिलापहम् । हृद्यं सुगन्धि सुगुणं लघु स्रोतोविशोधनम् । सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् । तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम् । शाण्डं क्रिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् । गौडादिरसयुक्तानि मद्योक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ।

स्यात्काञ्जिकन्तु २२सौवीर २३मारनालं २४तु दोषकृत् । काञ्जिकं शिशिरस्पर्शं पाचनं रोचनं लघु । तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः सकलैः कृतम् । सौवीरकं कृतन्त्वामैः पक्वैर्वा निस्तुषैर्यवैः । सर्व्वैरेतैरसाम्लं २५स्यात् सौवीरकमिति क्वचित् । तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डु क्रिमिगदापहम् । सौवीरकं ग्रहण्यर्शोनाशनं भेदि दीपनम् । धान्याम्ल२५ न्मान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् । स्पर्शदाहकरं पानात्पाचनं श्लेष्मनाशनम् । गण्डूषान्मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यकफक्लमम्"। ऐक्षवस्य द्वैविध्यमाह भावप्र० "इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः । आमैस्तैरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः" इति । इक्षुः काशमूलं तस्येदम् अण् । २काशमूलावयवभूते स्त्रियां ङीप् । इक्षुः इक्षुपत्राकारः अस्त्यस्य अण् । ४इक्षुपत्राकारे च स्त्रियां ङीप् । "ऐक्षव्यौ विधृती" कात्या० ८,१,१४, "विधृती ऐक्षव्यौ काशमूलावयवभूते अत्र भवतः 'काशमयः प्रस्तरः काशमूलमये विधृती' शाखान्तरीयवाक्यशेषात्" कर्कः । अधिकरणमालायां "बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्य्यक्प्रसार्य्यमाणौ दर्भौ विधृती ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याताभिति" माधवः । तेनात्र ऐक्षव्यशब्दकल्पनं प्रामादिकम् । "द्रोणकलशं वायव्यानिध्मकार्ष्मर्यमयान् परिधीनाश्वालं प्रस्तरमैक्षव्यौ विधृती तद्बर्हिरुपसंनद्धं भवति" शत०ब्रा० ३,६,३,१०,

ऐक्षुक त्रि० इक्षौ साधु गुडा० ठञ् । इक्षुसाधुनि क्षेत्रादौ इक्षुं भारभूतं वहति आवहति वा ठञ् । १भारभूतेक्षुवाहके २तदावाहके च । इक्षवः सन्त्यस्यां नडादि० छ कुक् च । इक्षुकीया भूमिस्तस्यां भवः अण् बिल्वकादि० छस्य लुक् । ऐक्षुक । तादृशभूमिभवे त्रि० ।

ऐक्षुभारिक त्रि० इक्षुभारं वहत्यावहति वा ठञ् । इक्षु १वाहके २तदावाहके च ।

ऐक्ष्वाक पु० इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यम् अण् नि० । १सूर्य्यवंश्ये नृपे बहुषु अणो लुक् । "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" रघुः । इक्ष्वाकोरयं जनपदः । ऐक्ष्वाक २तद्राजके जनपदे च बहुषु लुक् । तत्र भवः कोपधत्वात् अण् ऐक्ष्वाक तज्जनपदभवे बहुषु लुक् । क्वचिन्न लुक् । "ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च कुलन्ययमकमद्यापि सः" इति मुरारिः । "ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम्" भा० आ० २६अ० । "त्रिशङ्कुर्बन्धुभिर्मुक्त ऐक्ष्वाकः प्रीतिपूर्व्वकम्" भा० अनु० १अ० । अत्र ऐक्ष्वाकुरितिपाठस्तु आर्षत्वात् साधुः [इङ्गुदीवृक्षफले (जियापुती)

ऐङ्गुद न० इङ्गुद्याः फलम् फले अण् तस्य प्लक्षा० न लुक् ।

ऐच्छिक त्रि० इच्छया निर्वृत्तः ठञ् । इच्छया कृते स्त्रियां ङीप्

ऐड पु० इडाशब्दोऽस्त्यत्रानुवाकेऽध्याये वा विमुक्ता० अण् । इडाशब्दयुते १अध्याये २अनुवाके च एडस्येदम् अण् । ३मेषसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । इडा+अपत्ये शिवा० अण् । इडापत्ये पुरूरवसि पु० ।

ऐडक पुंस्त्री एडक एव स्वार्थेऽण् । १मेषाकारे दक्षिणापथप्रसिद्धे पशुभेदे "तयो वा पशवोऽमेध्यादुर्वराह ऐडकः श्वा च" शत०ब्रा० १२,४,६,४ । एडकस्येदम् अण् तत्सम्बन्धिनि त्रि० एडकशब्दे उदा० ।

ऐड(ल)विड(ल) पु० इड(ल) विडा(ला) या अपत्यम् "ऋष्ट्राभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः" पा० ढकोऽपवादः अण् डलयोरैकत्वस्मरणात् उभयत्र अन्यतरतो वा डस्य लो वा । कुबेरे । "तस्य प्रीतेन मनसा तान् दृष्ट्वैडविडस्ततः" भाग० ४,१२,८ ।

ऐडिविड पु० सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे "नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् । ततो दशरथः पुत्रस्तस्मादिडिविडस्ततः" भाग० ९,९,३२ । सूर्य्यवंशवर्णने ।

ऐण त्रि० एणस्य कृष्णमृगस्येदम् अण् । कृष्णमृगचर्म्मादौ । एणशब्दे उदा० । [एणीपचनदेशभवे ।

ऐणीपचन त्रि० एणीपचनदेशे भवः छाभावपक्षे अण् ।

ऐणेय त्रि० एण्या इदम् ढक् । १कृष्णमृगचर्म्मादौ "ऐणेयरौरवाजानि अजिनानि" गोभि० । २रतिबन्धभेदे हेम० ।

ऐतर त्रि० इतरस्यादूरभवादौ सङ्कलादि० चतुरर्थ्याम् अण् । इतरादूरभवदेशतत्सन्निकृष्टदेशादौ ।

ऐतरेय न० इतरस्य तन्नाम्न ऋषेरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । १इतरर्षेरपत्ये । 'महिदासः ऐतरेयः ऋषि तेन प्रोक्तम् छ० अण् । २आरण्यकादि प्रताख्यापके ऋग्वेदीयब्राह्मणभेदे "ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश" इत्युक्ते तदीये ३उपनिषद्भेदे ४वेदशाखाभेदे च तदधीयते इनि । ऐतरेयिन् तदध्येतृषु "अन्तरेण हविषो विष्णुमुपांश्वैतरेयिणः" आश्व०श्रौ०१,२,१२ "अग्नीषोमावेवमित्यैतरेयिणः २,६,२ । एकाहांश्चैतरेयिणः" १०,१,१२ ।

ऐतिकायन पुंस्त्री इतिकस्यर्षेर्गोत्रापत्यं नडादि० फक् । इतिकर्षेर्गोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये तु इञ् । ऐतिकिरिति

ऐतिशायन पुंस्त्री ऐतिकवत् । इतिशर्षेर्गोत्रापत्ये ।

ऐतिहासिक त्रि० इतिहासादागतः इतिहासं वेत्त्यधीते वा

ठक्। १इतिहासप्रभवलब्धे २तद्देशरि ३तदध्येतरि च।

ऐतिह्य न० इतिह पारम्पर्य्योपदेशः अनिर्द्दिष्टप्रवक्तृकोपदेश इति यावत् स्वार्थे ष्यञ्। पारम्पर्य्योपदेशे। यथात्र वटे यक्षः प्रतिवसतीत्यादि परम्परोपदेशमात्रम् न तु केनाप्येतदुपलभ्य कथितम्। अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिका इदं प्रमाणान्तरमुरीचक्रुः तदेतन्मतं सां० कौ० निराकृतम् यथा "यच्चानिर्द्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यमात्रम् इति होचुर्वृद्धा इत्यैतिह्यं यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति न तत् प्रमाणम् अनिर्द्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति" "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्" ऐतरे० "ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम्। ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता" रामा०। [साधौ

ऐदंयुगीन त्रि० इदंयुगे साधु प्रतियुगा० खञ्। इदंयुग-

ऐनस न० एन एव प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। पापे।

ऐन्दव न० इन्दुर्दैवताऽस्य। १मृगशिरोनक्षत्रे २इन्दुदेवताके हविरादौ त्रि०। तस्येदम् अण्। ३चान्द्रे मासे पु० "ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते" सू०सि०। ४चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि०। इन्दुः इन्दुलोकप्राप्तिः प्रयोजनमस्य अण्। ५चान्द्रायणे व्रतभेदे। "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्" मनुः। "कर्त्तव्यमैन्दवद्वयम्" स्मृतिः तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते। ६सोमराज्याम् स्त्री ङीप्।

ऐन्द्र त्रि० इन्द्रोदेवताऽस्य अण्। इन्द्रदेवताके १हविरादौ "ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः" श्रुतिः। २ऋग्विशेषे स्त्री। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः। सा च ऋक् "कदाचन स्तरीरसीत्यादि"। ३तद्दैवताके ज्येष्ठानक्षत्रे न० "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा" ज्यो० त० पुरा०। तस्येदम् अण्। ४इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि० "अद्य हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः" "ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते" रघुः। "ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" "ऐन्द्रस्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्" मनुः। ५तच्छक्तिरूपदेवीमूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप्। "ऐन्द्रीतमहदैश्वरम्" देवीमा०तन्त्रोक्ते भूतशुद्धौ ६धारणाभेदे "ऐन्द्र्या धारणया देहं स्थिरीकृत्येति भूतशुद्धौ" रघु०। तत्र भवः अण्। ७अर्ज्जुने दशाविशमरे च पु०तयोस्तत उत्पत्तिमत्त्वात्।

अपत्ये तु इञ्। ऐन्द्रिरित्येव इवनादौ न०राजनि०। "ज्यैष्ठे मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि बृहस्पतिः। ऐन्द्रः संवत्सरः स स्यात् सर्वभूताशिवप्रदः" विष्णु ध० उक्ते द्वादशवर्षमध्ये १०संवत्सरभेदे पु०। तत्फलञ्च "ज्यैष्ठे जातिकुलश्रेण्यो श्रेष्ठा नृपाः सधर्मज्ञाः। पीड्यन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कुशमीजानि" मत्स्य०त०।

ऐन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालेन चरति ठक्। मायाविनि (बाजिकर) जटाधरः।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण्। इन्द्रद्युम्नन्टपाधिकारेण कृते आख्याने "ब्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च" भा०आ०१अ०। इदञ्चाख्यानं ब्रीहिद्रौणिकाख्यानात् परं छद्रितभारते न दृश्यते क्वचित् पुस्तकान्तरेऽस्ति।

ऐन्द्रमहिक त्रि० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणं फलं वास्य ठञ्। १ऐन्द्रमहकारणके २तत्फलके च।

ऐन्द्रवायव त्रि० इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू वायुशब्दयुक्तत्वात् देवताद्वन्द्वेऽपि नानङ् तौ देवते अस्य अण्। इन्द्रवायुदेवताके हविरादौ। "ऐन्द्रवायवपात्रं तत्तस्य द्वितीयम्" शत०ब्रा० ४,१,५,१६ "यदैन्द्रवायवाग्रान् प्रातःसवने" ४,४,१,१०।

ऐन्द्रशर्म्मि पुंस्त्री इन्द्रशर्म्मणोऽपत्यं बाह्वा० इञ्-टिलोपश्च। इन्द्रशर्म्मनामकन्टपस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

ऐन्द्रहव त्रि० ऐन्द्रहव्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यञो लुक्। ऐन्द्रहव्यछात्रे। इन्द्रहूशब्दे इन्द्रहव्यसाधनं दृश्यम्।

ऐन्द्राग्न त्रि० इन्द्राग्नी देवते अस्य अण्। इन्द्राग्निदेवताके हविरादौ। "एता ऐन्द्राग्नौ द्विरूपा अग्नीषोमीया" यजु० २४,८ "ऐन्द्राग्नः संहितोऽघोरामः" २९,५८। "ऐन्द्राग्नेन विधानेन" भा० अनु० ६ अ०।

ऐन्द्रापौष्ण त्रि० इन्द्रश्च पूषा च द्वन्द्वे आनङ् इन्द्रापूषणौ देवते अस्य अण् उपधाऽलोपः। इन्द्रापूषदेवताके हविरादौ। "ऐन्द्रापौष्णं चरुमिति" शत०ब्रा० ३,२,५,५। "अन्नापौष्णः ऐन्द्रापौष्ण कात्या० १५,२,१४ एवम् ऐन्द्रामारुतैन्द्रावार्हस्पत्यादयोऽपि इन्द्रसहित तत्तद्देवताके हविरादौ त्रि०।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् बा० फक्। इन्द्रापत्ये ततः चतुरर्थ्यां अरीह०वुञ्। ऐन्द्रायणक तेन निर्वृत्तादौ त्रि०।

ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इञ्। १जयन्ते २अर्ज्जुने ३वालिवानरे ४काके च" मेदिनिः। तत्र काके। "ऐन्द्रिः किल

नवैन्द्रास्त्राः” रघुः । जयन्ते “कामस्तु कमलेक्षणः । ऐन्द्रमभ्यर्द्दयामास शार्ङ्गशार्गीविषोपमैः” हरिवं० १२२ अ०, अर्ज्जुने “सम्मोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैन्द्रिरवार्य्यवीर्य्यम्” भा०वि० ६६ अ० ।

ऐन्द्रिय त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यते अण् । १इन्द्रियप्रकाश्ये प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम् अण् । २इन्द्रियसंबन्धिनि त्रि० “चतुर्थस्त्वैन्द्रियः सर्गः” भा०३,१०,१६ । स सर्गः “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चेति” भाग० ३,१५,२६, उक्तः । स च तैजसएव “तैजसानीन्द्रियाण्येव” भा० ३,२५,३१, उक्तेः । इन्द्रियमेव स्वार्थेऽण् । ३इन्द्रिये न० । “वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे” भाग०५,२४,१७ ।

ऐन्द्रियक त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यः वुञ् । इन्द्रियप्रकाश्ये १प्रत्यक्षात्मके ज्ञाने २तद्विषये च “स च परिणामभेद ऐन्द्रियक इति नास्ति प्रत्यक्षादनवक्लृप्तोऽपिस्य इति” सां०कौ० “यथा मनोरथः स्वप्नः सर्व्वमैन्द्रियकं मृषा” भाग० ७,२,४४ ।

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रस्येयम् इन्द्रो देवताऽस्या वा अण् ङीप् । १शच्याम् । २ज्येष्ठायां तारायां ३पूर्व्वस्यां दिशि ४अलक्ष्म्याम् त्रिका० । इन्द्रवारुण्यां (राखालसशा) रत्नमा० ६सूक्ष्मैलायाम्” राजनि० । ऐन्द्रशब्दोक्तार्थेषु च ।

ऐन्धायन पुंस्त्री इन्धस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । इन्धनामर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । [र्थभवे २स्वामिभवे च ।

ऐन्य त्रि० इने सूर्य्ये स्वामिनि वा भवः कर्व्वा० ण्य । १सू-

ऐभावत पु० इभावतोऽपत्यम् अण् । ऋषिभेदे प्रतोदर्षौ । “तद्वैतत् पपच्छुः कुशाः मार्ग्य्यः प्रतोदर्षिमैभावतम्” शत०ब्रा० २,८,२,२ ।

ऐभी स्त्री इभ इभगात्रवत्काण्डः अस्त्यस्याः प्रज्ञा० अण् ङीप् । १हस्तिघोषलतायाम् राजनि० इभस्येयम् अण् ङीप् । २हस्तिसम्बन्धिनि त्रि० ।

ऐर त्रि०इरायाम् अन्ने भूम्यां जले वा भवः अण् । १अन्नभवे मण्डे २तत्पूर्णे ब्रह्मलोकस्थे सरसि न० । “तदैरं मदीयं सरः” छान्दो०उ० । “तत् तत्रैव इराह्वं तन्मयैरोमण्डस्तेन पूर्णमैरम् मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः” भा० । तेन ऐरमित्येकं पदम् मदीयमित्यपरं पदम् ऐरं मदीयमित्येकपदत्वकल्पनं प्रामादिकमेव । ३भूमिभवे ४जलभवे च त्रि० ।

ऐरका त्रि०एरका+भार्थे कृशा०दि० ण्य । एरकाभवादौ त्रि० ।

ऐरावण पु० इरा सुरा समुद्रके यत्र तत्र भवः अण् । पूर्व्वपदादिति णत्वम् । १इन्द्रगजे ऐरावते । इरया उदकेन वणति शब्दायते वण-अच् इरावणः समुद्रस्तत्र भवः अणित्येव न्याय्यम् । “श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवत् वज्रभृता धृतः” भा०आ०१८अ० । तस्य क्षीरसमुद्रोद्भवत्वेन सुरासमुद्रोद्भवत्वाभावात् । सुरैरापेयत्वात् समुद्रकमस्य तत्र भवः अण् णत्वमित्यपि साधु । प्रागुक्ता क्षीरस्थाव्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी सुरासमुद्रे तस्याजातत्वात् । २सर्पभेदे “वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा” भा०स०६ अ० । वरुणलोकवर्णने ।

ऐरावत त्रि० इरा जलानि भूम्ना सन्त्यस्य इरा+मतुप् मस्य व इरावान् समुद्रस्तत्र भवः अण् । समुद्रजाते इन्द्रगजे । “प्राङ्‌पेत्य पयोवाह विद्युदैरावताविव” ऐरावतास्फालनविश्लथं हरिः” रघुः । “ऐरावतस्फालनकर्कशेन” कुमा० “कुर्व्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य” मेघ० । ३नागरङ्गे ४नक्तचरे ५ च मेदि० । ५पञ्चकलमात्राप्रस्तारे आदिलघुके अन्त्यगुरुद्वयके प्रथमे भेदे पु० ६ऋजुदीर्घे शक्रधनुषि मेदि० । इरावत्याः नद्याः सन्निकृष्टदेशः अण् । ७सरस्तत्भेदे न० । “बभूव परमात्मानामैरावतपथे यथा” भा०व०१६२अ० तत्र भवः “धन्वयोपधाद्वुञ्” पा० वुञ् । ऐरावतक ऐरावतरूपधन्वदेशभवे त्रि० ।

ऐरावती स्त्री इराः सन्त्यस्य भूम्ना मतुप् मस्य वः इरावान् मेघः तत्र भवा अण् । १विद्युति । २ऐरावतयोषायां च मेदि० ३वटपत्रीवृक्षे राजनि० । ४पाञ्चालदेशस्थे नदीभेदे ।

ऐरिण न० इरिणे ऊषरे भवम् अण् । लवणभेदे । (पाङ्गा) राजनि० [त्तत्र भवः ढक् । २मङ्गले पु० ३अन्नादौ त्रि०

ऐरेय न०इरायामन्ने भवम् ढक् ।१अन्नदिष्टभवे मद्ये । इराभूमि-

ऐर्म्य न० इर्माय हितम् ष्यञ् । “महावार्य्यस्तुवरकः कुष्ठमेहापहः परः । सोन्तधूमस्तस्य मज्जा तु दग्धः शिप्रनीले सैन्धवं चाञ्जनश्च । ऐर्म्यं हन्यादिमनक्ताभ्याकाचार्मीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन” सुश्रुतोक्ते अञ्जनभेदे अञ्जनेन नेत्रे लेपनेन ।

ऐल पु०इलाया अपत्यम् शिवा०अण् । १बुधपुत्रे पुरूरवसि । “सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः । जनयित्वा सुतं सा तस्मिला सुद्युम्नतां गता” हरिवं० १७८अ० इडाशब्दे विवृतिः । “षट्सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्व्वशीसुताः” भा० आ० ७५अ० । इला पृथ्वी तस्यां भवः । २भौमे

मङ्गले । इलानामन्नानां समूहः अण् । ३अन्नसमूहे न० । इलायाः पृथिव्याइदम् अण् । ४पृथिवीजाते अन्ने च । "ये पथां पथि रक्षस ऐलबृदा आयुर्युधः" यजु०१६,६०, ऐलमन्नसमूहमन्नं वा बिभ्रति ऐलभृतः परोक्षवृत्त्या भत-कारयोर्बदकारौ । डलयोरैक्यात् ऐडशब्दोऽप्युक्तार्थेषु

ऐलवालुक एलवालुकमेव स्वार्थे अण् । एलवालुके (लालुका) सुगन्धिद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

ऐलविल न० राजभेदे । "भरतस्य दिलीपस्तु लेभे भूमिशयां दिवम् । तस्माल्लेभे च धर्म्मज्ञो राजन्नैलविलस्तथा । ततश्चैलविलाल्लेभे" भा० शा०१६१अ० । असिविद्यावंश-वर्णने । २कुबेरे च । "वरासनगतं तत्र यथैवैलविलं तथा" हरिवं०१७७अ० । ऐडविडशब्दे व्युत्पत्तिः ।

ऐलाक त्रि० ऐलाक्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यञोलोपः । ऐलाक्यछात्रे ।

ऐलिक पु० इलिन्यां भवः ठक् पुंवत् । इलिन्यपत्ये दुष्मन्तादिपितामहे तंसौ राजनि "इलिनीनाम तस्यासीत् कन्या वै जनमेजय ! । ब्रह्मवादिन्यधि स्त्री च तंसुस्ता-मभ्यगच्छत । तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्म्मनेत्रः प्रताप वान् । ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्य्योपदानवी । उप-दानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजात् । दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा" हरिवं०३२

ऐलेय पु० इलायाः अपत्यम् ढक् । १भौमे मङ्गले इलायां भवः ढक् । २एलवालुके गन्धद्रव्ये न० शिवादौ० इला-शब्दस्तु भानुपुत्रोडापरस्तेन ततोऽणेवेति भेदः ।

ऐश त्रि० ईशस्येदम् अण् । ईशसम्बन्धिनि "सुरसरिदिव ते-जो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्" रघुः "यो लोकवीरसमितौ धनु-रैशमुग्रम्" भाग० ८,१०,६ । एवमैशानैश्वरादयोऽ-प्यत्र स्त्रियां ङीप् । ऐशानी "पूर्वोत्तरयोरन्तरालदिशि "ऐशानीक्रमतो रेखोत्तराग्रा देवमण्डले । नैरृतीक्रमतो-रेखा प्रागग्रा पितृमण्डले" स्मृतिः । "ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने" ति०त०वर्षकृत्यम् । ईश्वरसम्बन्धिनि त्रि० "पश्य मे योगमैश्वरम्" गीता "ऐश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया" रघुः २दुर्गायां स्त्री ।

ऐश्वर्य्य न० ईश्वरस्य भावः ष्यञ् । १प्रभुत्वे "तस्मै निशाच-रैश्वर्य्यं प्रतिशुश्राव राघवः" रघु० । इच्छानभिघातात्मके २ईश्वरधर्मे ३अणिमादौ च "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः" इति पुरा० । ऐश्वर्य्यञ्च द्विविधं नित्यं नित्येश्वरानुध्यानजन्यं योगजं वा तत्र नित्यैश्वर्य्यमीश्वरस्य स्वाभाविकम् "स्वाम्यं यस्य निजं जगत्सु" आत्मत० । योगजञ्च बुद्धेः सात्त्विकगुणभेदः यथोक्तम् "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्म्मो-ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपम् तामसमस्माद्वि-पर्य्यस्तम्" सां०का० । व्याख्यातञ्चेदं वाचस्पतिना "ऐश्वर्य्य-मपि बुद्धिधर्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्राणिमा अ-णुभावः यतः शिलामपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः सूर्य्यमरीचीनालम्ब्य सूर्य्यलोकं याति । महिमा महतो-भावः यतोमहान् संभवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतोभूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्य-स्यावश्यम् । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिलोपे यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया निश्चेतव्य-मनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्थाः निश्चयमिति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्म्माः" ।

पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु कारणफलसहितं तस्य स्वरूपादिकं दर्शितं यथा । "कायाकाशयोः सम्बन्धसं-यमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" ४१ सू० । "यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघु-र्भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभि-तन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाश-गतिरस्य भवतीति" भा० ४१ ।

"कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृत-संयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्समलघुतां लब्ध्वेति सिद्धि-क्रममाह जलइति" वि० ४१ ।

"बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० "शरीराद्बहिर्मनसोवृत्तिलाभोविदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसोबहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयन्त्य-कल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य य-दावरणं क्लेशकर्म्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयोभवति" भा० ४२ ।

"अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्म्मविपाक-क्षयहेतुं विदेहामाह शरीरादिति । अकल्पितायां

महाविदेहाया य उपायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह सा यदीति। इत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन महाविदेहामाह या त्विति। उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयोराह तत्रेति। किं परशरीरावेशमात्रमितो नेत्याह ततश्चेति। ततोधारणातो महाविदेहायै मनसि प्रवृत्ते सिद्धे क्लेशश्च कर्म्म च ताभ्यां विपाकत्रयं जात्यायुर्भोगाः तदेतद्रजस्तमोमूलं विगलितरजस्तमसः सत्वमात्रात् विवेकख्यातिमात्रसमुत्पादात्तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोभूतया तदात्मकं सह बुद्धिसत्वमाहृप्योति तत्क्षयाच्च निरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति जानाति” वि० “स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः” सू० ४२। “तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहकारादिभिर्धर्म्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिता एतद्भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिर्भूमिः स्नेहोजलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी सर्व्वतोगतिराकाशइत्येतत् स्वरूपशब्देनोच्यते अस्य सामान्यस्य शब्दादयोविशेषाः तथाचोक्तम् “एकजातिसमन्वितानामेषां धर्म्ममात्रव्यावृत्तिरिति” सामान्यविशेषसमुदयोऽत्र द्रव्यः। द्विष्ठोहि समूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षोयूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एकोभागो मनुष्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः। स च भेदाभेदविवक्षित आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ “आम्रवणं ब्राह्मणसंघ” इति स पुनर्द्विविधोयुतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवः समूहोवनं सङ्घ इति। अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः। एतत्स्वरूपमित्युक्तम्। अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं? तन्मात्रं भूतकारणं तस्यैकोऽवयवः परमाणुसामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्व्वतन्मात्राणि एतत् तृतीयम्। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलगुणाः कार्य्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चमरूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्। तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्योभूतप्रकृतयो भवन्ति” भा०। स्थूलञ्च स्वरूपञ्च सूक्ष्मञ्चान्वयश्चार्थवत्त्वञ्चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात्तज्जयः। स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाः प्राथसीयास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासम्भवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सौरभादयश्च, एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतोभिद्यन्तइति विशेषाः एतेषां पञ्च पृथिव्यां, गन्धवर्ज्जञ्चत्वारोऽप्सु, गन्धरसवर्ज्जं त्रयस्तेजसि, गन्धरसरूपवर्ज्जं द्वौ नभस्वति, शब्दएवाकाशे। तत्र तदेषा विशेषाः सहकारादिभिर्धर्म्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्म्माः। “आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्य्यमेव च। इत्तिभेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्व्वभोग्यता”। अपां धर्म्माः “स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्द्दवं गौरवञ्च यत्। शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणाः”। तैजसाधर्म्माः “ऊर्द्ध्वभाक् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम्। प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्व्वाभ्यां भिन्नलक्षणम्”। वायवीयाधर्म्माः “तिर्य्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम्। चलमच्छायता रौक्ष्यं वायौ धर्म्माः पृथग्विधाः”। आकाशीया धर्म्माः “सर्व्वतो गतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति च त्रयः। आकाशधर्म्मा व्याख्याता पूर्व्वधर्म्मविलक्षणाः” इति। तत्र आकारप्रभृतयो धर्म्मास्तैः सहेति आकारश्च सामान्यविशेषो गोत्वादि। द्वितीयरूपमाह। द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं, स्नेहः जलं सक्तुजलजपुष्टिर्बलाधानहेतुः। वह्निरुष्णता औदर्य्ये शौर्य्ये भौमे च सर्व्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति सर्व्वञ्चैतद्धर्म्मधर्म्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानम्। वायुः प्रणामी वहनशीलः तदाह “चलनेन तृणादीनां शरीरस्पाटनेन च। सर्व्वगं वायुसामान्यं नामित्वमनुमीयते” सर्व्वतोगतिराकाशः सर्व्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम्। अस्यैव मूर्त्त्यादिसामान्यस्य शब्दादयः षड्जादयः उष्णत्वादयः शुक्लादयः कषायत्वादयः सुरभित्वादयो मूर्त्त्यादीनां भेदाः सामान्यान्यपि मूर्त्त्यादीनि जम्बीरपनसामलकफलादीनि रसादिभेदात् परस्परं व्यावर्त्तन्ते तेषामेव एते रसादयो विशेषाः तथा चोक्तम् “एकजातिसमन्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्त्तिस्नेहादीनां समन्वितानामेषां षड्जादिधर्म्ममात्रव्यावृत्तिरिति। तदेवं सामान्यं मूर्त्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः।

शेषाहुः "सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति" तान् प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम् येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः नच तदपह्नवे तदाधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यां, तत्समुदायाच्च तदाधारमपरद्रव्यमुपलभामहे पाषाणयो पाषाणसमुदायादितश्च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरं समूहो द्रव्यमित्युक्तम्। तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति प्रसक्तापनुत्तये समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्द्धारयितुं समूहप्रकारानाह। द्विष्ठोहीति यस्मादेवं तस्माच्च समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। एकं प्रकारमाह। प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितोभेदो येषामवयवानां ते तथोक्ताः प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यते इतियुतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेनचोदाहरणचतुष्टयम्। युतायुतसिद्धावयवत्वञ्चाग्रे वक्ष्यते। द्वितीयं प्रकारमाह। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ। ननूभयशब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यतआह। ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः। पुनर्द्वैविध्यमाह स चेति। भेदेन चाभेदेन च विवक्षितमाह। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति। भेदएव षष्ठीश्रुतेः। यथा गर्गाणां गौरिति। अभेदविवक्षितमाह। आम्रवनम्। आम्राश्च ते वनञ्चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। विधान्तरमाह। स पुनर्द्विविधः युतसिद्धावयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्चायुतसिद्धावयवश्च समूहो द्रव्यणीः परमाणुरिति निरन्तराहि तदवयवाः सामान्यविशेषा वा साक्षादवयवेति। तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति। तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति अथेति। उत्तरमाह। तन्मात्रमिति। तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुसामान्यं मूर्त्तिः। शब्दादयोविशेषाः तदात्मानः अयुतसिद्धा निरान्तरायेऽवयवाः सामान्यविशेषास्तद्भेदेष्वनुगतः समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपम् एवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति उपसंहरति एतदिति। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्य्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अतएवान्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं विवृणोति भोगेति। नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तस्तत्कार्य्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह। गुणा इति। भौतिका गोघटादयः। तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत् फलञ्चाह तेष्विति। भूतप्रकृतयोभूतस्वभावाः" ४२ वि० ॥

"ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्माऽनभिघातश्च" सू० "तत्राऽणिमा भवत्यणुः। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम्। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति मज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम् ईशित्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथाभूतप्रकृतीनामवस्थानम्। न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्य्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति। एतान्यष्टावैश्वर्य्याणि। कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्म्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्त्या न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिक्रियाः शिलामप्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहत्यनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्योभवति" भा० ।

"सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह "स्थूलसंयमविजयात्तस्य सिद्धयो भवन्तीत्याह। तत्राणिमा १महानपि भवत्यणुः। लघिमा २महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूल इवाकाशे विहरति। ३महिमाऽल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति। प्राप्तिः ४सर्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनस्तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्। स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह। प्राकाम्यमिच्छानभिघातो ५नास्य रूपं भूतस्वरूपं मूर्त्त्यादिभिरभिहन्यते भूमावुन्मज्जति मज्जति च यथोदके। सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रोभवति६। तेषां त्ववश्यं तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्य्यवशीकारस्तेन यानि

यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठन्ते इत्यर्थः । अन्वय-विषयसंयमजयात् सिद्धिमाह ईशितृत्वं ७ तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पादो यथापायो विनाशो यश्च व्यूहो यथावदवस्थारूपः तेषामीष्टे । अर्थवत्त्वसंयमात् सिद्धिमाह । यत्र कामावसायित्वं ८सत्यसङ्कल्पता विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति । स्यादेतद् यथा शक्तिविपर्य्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्य्यासमपि कस्मान्न करोति तथाच चन्द्रमसमादित्यं कुर्य्यात् कुहूञ्च सिनीवालीमित्यत आह न च शक्तोऽपीति । न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्र तत्रभवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहन्ते । वस्तुपदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति । एतान्यष्टावैश्वर्याणि तद्धर्मानभिघात इति अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवत् एतत् सूत्रोपनिबद्धसकलविषयसंयमफलवत्त्वज्ञापनाय । सुगममन्यत्” ॥४४ वि० ।

वेदान्तिमते नित्यैश्वर्य्यमीश्वरस्यैव योगिनान्तु ऐश्वर्य्यं तदधीनमित्यतोन जगत्सर्ज्जने तेषां शक्तिः । यथोक्तं शारीरकसूत्रभाष्येषु

“जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च” सू० । “ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किन्तु एषां निरवग्रहमैश्वर्य्यं ? भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्य्यं भवितुमर्हति “आप्नोति स्वाराज्यम्” “सर्व्वेऽस्मै देवाबलिमावहन्ति” “तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारोभवतीत्यादि” श्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति जगद्व्यापारवर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्य्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वादसन्निहितत्वाच्चेतरेषाम् । परएवह्यीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्व्वकमितरेषामादिमदैश्वर्य्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्सङ्कल्पमन्वन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत । ततः परमेश्वराकूततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते” भा० ।

ऐषमस् अव्य० अस्मिन् वत्सरे नि० । वर्त्तमानवत्सरे । ततः भवार्थे ट्युल् तुट् च । ऐषमस्तन तद्भवे स्त्रियां ङीप् । पक्षे त्यप् । ऐषमस्त्य तदर्थे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

ऐषीक न० इषीकमेव स्वार्थे अण् । इषीकाशब्दार्थे ।

ऐषुकारि पु० इषुकारस्यापत्यम् इञ् । शरकारापत्ये तस्य विषयोदेशः भक्तल् । ऐषुकारिभक्त तद्विषये देशे ।

ऐषुकार्य्यादि पु० पाणिन्युक्ते विषये देशेऽर्थे भक्तलप्रत्ययनिमित्ते शब्दगण भेदे । स च गणः “ऐषुकारि, सारस्यायन । चान्द्रायण । द्व्याक्षायण । त्र्याक्षायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण द्राक्षायण, शायण्डायन । तार्क्ष्यायण । शौभ्रायण । सौवीर । सौवीरायण । शयण्ड । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वमानव । वैश्वधेनव । नड । तुण्डदेव । विश्वदेव । सापिण्डि” ।

ऐष्टिक पु० इष्टेर्व्याख्यानो ग्रन्थः द्व्यच्कत्वात् ठक् । इष्टेर्व्याख्याने १ग्रन्थे इष्टाय हितम् ठक् । इष्टरूपयागादेर्हिते २अन्तर्वेदिके कर्मभेदे “दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्” मनुः । “अस्ति तावत् प्राचीनवंशशाला तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्च” यजु०५,१४ वेददी० इष्ट्यै प्रभवति ठक् । ३इष्टिसाधनसमर्थे प्रयोगे च । “यजमानशब्दादैष्टिकेषु निगमेषु” आश्व० श्रौ० ५,३,७, । तेषां समावापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे” ४,१,९ ।

ऐहलौकिक त्रि० इहलोके भवः ठञ् द्विपदवृद्धिः । इहलोकजाते “ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम्” भा०व० २८१ अ० । “ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्द्धनम्” भा०व० ११८ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

ऐहिक त्रि० इह भवः कालाट्ठञ् । १इहलोकभवे २स्वकीयशरीरसम्बन्धिनि स्रक्चन्दनादिसुखानुभवादौ च । “कच्चिद्भवदैहिकार्थेषु स्पृहेषु” भाग०५,१४,२२ । “यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः” भाग० ५,१९,१४ । इह विदितः ठञ् । ३इहविदिते ४“ऐहिकमप्यसम्पतेर्दुर्ग्रहादिनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत पर सहमरणेनोद्धारः” शु०त० रघु० । स्त्रियां ङीप् ।

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ओ

ओकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठौष्ठस्थानयोरुच्चार्य्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्रः। सचोदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकानुनासिकाभ्यां द्वैविध्यात् षड्विधः तथा प्लुतोऽपि षड्विधः एवं द्वादशविधः। तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरः। तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "ओकारः तैजसो दीर्घो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा। सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दण्डकुण्डकः। आप्यायनी चोर्द्ध्वदन्तो लक्ष्मीर्वाणीमुखो द्विजः। उड्डीश दर्शकस्तीव्रः कैलासो वसुधाक्षरः। प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेयः सर्वमङ्गला। त्रयोदशी दीर्घनासारतिनाथो दिगम्बरः। त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिर्वीजादिकर्षिणी" इति। तदधिष्ठातृदेवता च तन्त्रे उक्ता "वामाक्ष्यौकारगा ज्ञेया भीमा च मत्तमालिनी"। तस्य ध्येयरूपं कामधे॰त॰ उक्तं यथा। "ओकारं चञ्चलापाङ्गि! पञ्चदेवमयं सदा। रक्तविद्युल्लताकारं त्रिगुणात्मा नमीश्वरम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम्। एतद्वर्णं महेशानि! स्वयं परमकुण्डलीम्"।

ओ अव्य॰ उ–विच्। १सम्बोधने २आह्वाने ३स्मरणे ४अनुकम्पने च मेदि॰। ५ब्रह्मणि पु॰ एका॰ क्षरकोषः।

ओक पु॰ उच–घ चस्य कः। १पक्षिणि २वृषले ३आश्रये च। "अनोकशायी लघुरल्पप्रचारश्चरन् देशानेकचरः स भिक्षुः" भा॰ आ॰ ९१ अ॰। उच भावे घञ् कुः। ४समवाये च। ओकाय हितं यत्। ओक्य निवासाय हिते त्रि॰ "ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः" ऋ॰ ९, ८६, ४५। [(उकुण) कोषकीटे शब्दर॰।

पु॰ उ–विच् ओः सन् कणति कण–अच्–इन् वा

ओकस् न॰ उच–असुन् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। १गृहे २आश्रयमात्रे च। "यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः" ऋ॰ २, १९, १। "यस्मिन् देवा ओकांसि चक्रिरे" १, ४०, ५। "शोभाश्चास्य सभाः पार्थ! गीतमौकःसमीपजाः" भा॰ स॰ २०। वनौकसः त्रिदिवौकसः दिवौकसः जलौकस इत्यादि।

ओकिवस् त्रि॰ उच–समवाये क्वसु वेदे नि॰। समवेते "ओकिवांसा सुते सचा" ऋ॰ ६, ५९, ३। ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ" भा॰।

ओकुल पु॰ उच–उलच् न्यङ्क्वा॰ नि॰ कुः। अर्द्धाग्निदग्धे अपक्वे गोधूमे (हडा) 'ओकुलस्तु गुरुर्वृष्योमधुरो बलकारकः। रक्तपित्तापहः स्निग्धो हृद्योमदविवर्द्धनः" राजनि॰। [गौ॰ ङीष्। (उकुण) कोषकीटे शब्दरत्ना॰।

ओकोदनी स्त्री ओक आश्रयः मूर्द्धरूपम् अदनं भक्ष्यं यस्याः

ओक्कणी स्त्री उच्–विच् ओक् सती कणति कण–अच गौ॰ङीष्। (उकुण) कोषकीटे शब्दरत्ना॰।

ओख शोषे सामर्थ्ये अक॰ भूषणे वारणे सक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् ऋदित्। ओखति औखीत् ओखाम् बभूव आस चकार। ओखितः ओखनम्। ओखः णिचि ओखयति ते मा भवान् ओचिखत् त ऋदित्त्वात् न ह्रस्वः। उपसर्गावर्णात् पररूपम् प्रोखति परोखति।

ओगण त्रि॰ अव–गणयते अव+गण कर्म्मणि घञर्थे क षष्ठ॰। अवगणये अधरतया गणये। "नहि ग्रावभ्ल ओगणास इन्द्र" ऋ॰ १०, ८९, १५ ["बलं सत्यादोगीयः" बृह॰ उ॰।

ओगीयस् त्रि॰ ओजीयस् वेदे नि॰। अत्यन्तौजस्विनि।

ओघ पु॰ उच–घञ् पृषो॰ घ। १समूहे २जलवेगे, ३द्रुतनृत्यादौ ४आध्यात्मिक तुष्टिभेदे च सा च तुष्टिः प्रव्रज्यायां चिरकालसमाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिरोघ इत्युच्यते" इति सां॰ प्र॰ भा॰ उक्ता। इयं तुष्टिः सां॰ कौ॰ अन्यथैव परिभाषिता यथा "प्रव्रज्यापि ते न सद्यो निर्वाणदेति सा च कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते"। क्वचित् पुस्तके मेघ इत्यत्र ओघ इत्येव पाठः। तत्र जलवेगे "ओघवाताहृतं वीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति" मनुः। "भङ्गीभक्त्या विरचितवपु स्तम्भितान्तर्जलौघः" मेघ॰। "पुनरोघेन हि युज्यते नदी" कुमा॰। समूहे "स्त्रीव्यर्जितमर्थौघमवाप्य कुरूत्तमः" भा॰ व॰ २५५ अ॰ 'गजवाजिरथौघेन बलेन महताऽगमत्" भा॰ ११२ अ॰ ३परम्परायाम् ६उपदेशे मेदि॰ परम्पराऽविच्छिन्ना सन्ततिः" "तोऽनौघभग्निलुङ्हन्"भाग॰ ४, १२, ११।

ओघरथ पु॰ ओघवतो नृपतेः पुत्रे। "अथोघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामहः। तस्यायोघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत्" भा॰ अनु॰ २ अ॰।

ओघवत् त्रि॰ ओघः जलवेगादिरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १जलवेगादियुक्ते स्त्रियां ङीप्। "एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी"भा॰ व॰ १२९। नृगनृपस्य पितामहे २नृपभेदे पु॰ ३तत्कन्यायां स्त्री ङीप्। सा च भर्त्राज्ञया

द्विजरूपधरधर्म्मरूपातिथेः आत्मपर्य्यन्तप्रदानादिरूपपरिचर्य्येण तुष्टधर्म्मवरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पावनार्थं नदीत्वमाप्ता इति तन्नामप्रसिद्धे कुरुक्षेत्रस्थे नदीभेदेऽपि। तत्कथा भा० अनु० २ अ० यथा "तस्यां समभवत्पुत्त्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः। सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपमः। शिशुरेवाध्यगात्सर्व्वं परं ब्रह्म सनातनम्। अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः। तस्याप्योघवती कन्या पुत्त्रश्चौघरथोऽभवत्। तामोघवान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम्। सुदर्शनाय विदुषे भार्य्यार्थे देवरूपिणीम्। स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः। कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः। गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो!। प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दीप्ततेजा विशाम्पते!। तामथौघवतीं राजन्! स पावकसुतोऽब्रवीत्। अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं कथञ्चन। येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः। अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्य्या विचारणा। एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते। गृहस्थानाञ्च सुश्रोणि! नातिथेर्व्विद्यते परम्। प्रमाणं यदि वामोरु! वचस्ते मम शोभने!। इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा। निष्क्रान्ते मयि कल्याणि! तथा सन्निहितेऽनघे!। नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव। तमब्रवीदोघवती तथा मूर्द्ध्नि कृताञ्जलिः। न मे त्वद्वचनात्किञ्चिदकर्त्तव्यं कथञ्चन। जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम्। पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन् रन्ध्रान्वेषी तदा सदा। इध्मार्थन्तु गते तस्मिन्नग्निपुत्त्रे सुदर्शने। अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा। आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि!। प्रमाणं यदि धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः। इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्त्री यशस्विनी। विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशाम्पते!। आसनञ्चैव पाद्यञ्च तस्मै दत्त्वा द्विजातये। प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते। तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्त्रीं सुदर्शनाम्। त्वया ममार्थः कल्याणि! निर्व्विशङ्कैतदाचर। यदि प्रमाणं धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः। प्रदानेनात्मनो राज्ञि! कर्त्तुमर्हसि मे प्रियम्। स तया छन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया। नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वव्रे वरं द्विजः। सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्त्तुर्व्वचनमादितः। तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम्। ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह। संस्मृत्य भर्त्तुर्व्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः। अथेध्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत्। मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः। ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा। तां व्याजहारौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत्। तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्त्रे न प्रददौ तदा। कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्त्तृव्रता सती। उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्त्तुरेव च। तूष्णीम्भूताऽभवत्साध्वी नचोवाचाऽथ किञ्चन। अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः। क सा साध्वी कुतो याता गरीयः किमतो मम। पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता। कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा। उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम्। अतिथिं विद्धि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके! च माम्। अनया छन्द्यमानोऽहं भार्य्यया तव सत्तम!। तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषा वृता मया। अनेन विधिना सेयं मामर्च्चति शुभानना। अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान् कर्त्तुमर्हति। कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात्। हीनप्रतिज्ञमत्रैनं वधिष्यामीति चिन्तयन्। सुदर्शनस्तु मनसा कर्म्मणा चक्षुषा गिरा। त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम्। सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य! प्रीतिर्हि परमा मम। गृहस्थस्य तु धर्म्मोऽग्र्यः सम्प्राप्तोऽतिथिपूजनम्। अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य हि गच्छति। नान्यस्तस्मात्परो धर्म्म इति प्राहुर्म्मनीषिणः। प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु। अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम्। निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम्। तेनाहं विप्र! सत्येन स्वयमात्मानमालभे। पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्। बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश। नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः। सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म्म धर्म्मभृतां वर!। यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदीरिता। तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा। ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्व्वासु भारत!। असकृत् सत्यमित्येवं नैतन्मिथ्येति सर्व्वतः। उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः। वपुषा द्याञ्च भूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः। स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रींल्लोकाननुनादयन्। उवाच चैनं धर्म्मज्ञं पूर्व्वमामन्त्र्य नामतः। धर्म्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासार्थं तवानघ!। प्राप्तः सत्यञ्च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्म्मे परमा त्वयि। विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति। रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः। न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये

कस्यचित् पुरुषोत्तम। पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्दीक्षितुमच्युत। रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा। अष्टम्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत्। एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी। पावनार्थञ्च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति। अनेन चैतद्देहेन लोकांस्त्वमिह पत्स्यसे। अङ्गनौघवती नाम त्वामर्द्धेनानुयास्यति"

ओङ्कार पु० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्ययः। प्रणवे। "प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" मनुः। "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा" पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे वक्ष्यते। "ओङ्कारं पूर्व्वमुच्चार्य्य पश्चाद्वेदमधीयते" इति स्मृतेः "तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः" इति गीतोक्तेः "स्वस्त्ययनोङ्कृतं सर्व्वम्" इत्युक्तेश्च ओङ्कारस्य सर्व्वकर्म्मारम्भादौ पाठ्यत्वात् आरम्भसाधनत्वेन २आरम्भे। सप्तानां सामावयवानां ३प्रथमावयवे च। उद्गीथशब्दे ११७० पृ० सप्तावयवसामानि दृश्यानि। ओङ्कारः तदाकारः अस्त्यस्य अच्। काशीस्थे ४शिवलिङ्गभेदे "ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयन्तु त्रिलोचनमिति" काशीस्थचतुर्द्दशप्रधानलिङ्गकथने। तदाविर्भावकथा तत्रैव ७३अध्याये "यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत्। पुरानन्दवनेऽत्र ब्रह्मणा विश्वयोनिना। तपस्तप्तं महादेवि! समाधिं दधता परम्। पूर्णे युगसहस्रेऽथ भित्त्वा पातालसप्तकम्। उदतिष्ठत् पुरोज्योतिर्विद्योतितहरिन्मुखम्। यदन्तरायविरभवन्निर्व्याजेन समाधिना। तदेव परमं धाम बहिरान्तरभूद्विधेः। अभूच्चटचटाशब्दः स्फुटिता भूमिभागतः। तच्छब्दाद्व्रह्मजह्नुधाः समाधिं क्रमतोऽशौ। स्रष्टाऽस्फूर्ज्यत तत्स्थानौ यावदुन्मील्य लोचने। पुरःपश्चाद्ददर्शाग्रे तावदक्षरमादिमम्। अकारं सत्त्वसम्पन्नमकल्मषं सृष्टिपालकम्। नारायणात्मकं साक्षात्तमःपारे प्रतिष्ठितम्। ओङ्कारमथ तस्याग्रे रजोरूपं यजुर्जनिम्। विधातारं समस्तस्य स्वाकारमिव चिन्तितम्। नीरवध्वान्तसङ्केतसदृशाभं तदग्रतः। मकारं स ददर्शाथ तमोरूपं विशेषतः। साम्नां योनिं लये हेतुं साक्षाद्रुद्रस्वरूपिणम्। अथ तत्पुरतोधाता व्यधात् स्वनयनातिथिम्। विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणञ्चापि निर्गुणम्। अनाख्यमाद्यदनं परमानन्दविग्रहम्। यद्ब्रह्मेति वत् ख्यातं सर्व्ववाङ्मयकारणम्। अथोपरिष्टात्तस्य बिन्दुरूपं परात् परम्। कारणं कारणानाञ्च जगदासञ्जनं परम्। विधिर्विलोकयाञ्चक्रे तपसा गोचरीकृतम्। अवनादोमिति ख्यातं सर्व्वस्यास्य स्वभावतः। भक्तमुच्यते यस्मात्तदोमिति यदीरितः। अरूपोऽपि स्वरूपाख्यः स धात्रा नेत्रयोः कृतः। तारयेद्यद्भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम्। ततस्तार इति ख्यातोयस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्। प्रणूयते यतः सर्व्वैः पुनर्निर्व्वाणकाङ्क्षिभिः। सर्व्वेभ्योऽभ्यधिकस्तस्मात् प्रणवोयः प्रकीर्त्तितः। हंसं वितारं पुरुषं प्रणमेद्यः परस्मादम्। अतस्तं प्रणवं शान्तं प्रत्यक्षीकृतवान् विधिः। त्रयीमयस्तुरीयोयस्तुर्य्यातीतोऽखिलात्मकः। नादबिन्दुस्वरूपो यः स प्रैक्षि हिंसगामिना। प्रावर्त्तन्त यतोवेदाः साङ्गाः सर्वस्य योनयः। स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवलोकितः। शषभोयस्त्रिधाबद्धोरोरवीति महोदयः। स नेत्रविषयीचक्रे परमः परमेष्ठिना। शृङ्गाश्चत्वारि यस्यासन् हस्तासन्सप्त एव च। द्वे शीर्षे च त्रयः पादाः स देवोऽधिनेक्षितः। यदन्तर्लीनमखिलं भूतं भावि भवत् पुनः। तदोजं बीजरहितं द्रुहिणेन विलोकितम्। लीनं स्रक्ष्येत यत्रैतदाब्रह्मस्तम्बभाजनम्। अतः सभाज्यते सद्भिर्यल्लिङ्गं तद्विलोकितम्। पञ्चार्थायत्र भासन्ते पञ्चब्रह्ममयं हि यत्। आदिपञ्चस्वरूपं यन्निरैक्षि ब्रह्मणा हि तत्। तमालोक्य ततोवेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम्"। ओङ्कारेश्वरोऽप्यत्र। ४शुद्धशक्तिभेदे स्त्री त्रिका०। अवर्णोऽस्यादेः परत्वे पररूपम्।

ओज बले अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। ओजय-ति-ते औजिजत्-त ओजयाम् बभूव आस चकार चक्रे। ओजितः

ओज पु० ओज-अच्। "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च"। ज्यो० त० उक्ते मेषादीनां द्वादशानां मध्ये १अयुग्मे विषमे राशौ यथा १,३,५,७,६,११, अङ्कबोधिता मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भाः ओजराशयः "ओजे रवीन्द्वोः समइन्दुरव्योः" नील०ता०। ओजस् शब्दोऽप्यत्र न०। "कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात्। पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु ह्योषमोजस्य राशिषु" ज्यो०त०अत्र ओजेषु राशिषु इत्येव क्वचित्पाठः। २अयुग्ममात्रे (विजोड़) च "भत्रयमोजगतं गुरुणा चेत्" "ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत्" इत्यादौ अयुग्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न० उब्ज-असुन् बलोपे गुणः। १दीप्तौ २अवष्टम्भे, ३प्राणबले, ४प्रकाशे, ५सामर्थ्ये ६ज्योतिषोक्ते प्रथमतृतीयादौ विषमराशौ, ७गन्धादिकौशले, ८धातुतेजसि, ९ज्ञानेन्द्रियाणां ६पाटवे, १०काव्यगुणभेदे, ११शौभा०दीप्त्याम्,

वैद्यकोक्ते, "भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा सम्भ्रियते मधु। तद्वदोजः शरीरेभ्यो धातुभिर्भ्रियते नृणाम्"इति १२लक्षणे धातुरसपोषके वस्तुभेदे च। अच्। ओजशब्दोऽप्यत्र। ओजःस्वरूपं मिता०स्मृत्यन्तरे दर्शितं यथा। "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति"। "पुनर्द्वात्रौ पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतोगर्भोजातः प्राणैर्वियुज्यते"या०स्मृतिः सुश्रुते तु बलपर्य्यायत्वमस्योक्त्वा तत्फलान्युक्तानि यथा "बललक्षणं बलक्षयलक्षणमत ऊर्द्धं वक्ष्यामः। तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात्। तत्र बलेन स्थितोपचितमांसता सर्व्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्यानामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यप्रतिपत्तिर्भवति। भवन्ति चात्र। "ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्। विविक्तं मृदु मृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम्। देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्। तदभावाच्च शीर्य्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्। अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानात् श्रमात् क्षुधः। ओजः सङ्क्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम्। तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः। तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति। सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्रंसे। स्तब्धगुरुगात्रता वातशोथोवर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये। भवन्ति चात्र। "एते दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः। विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्रंसनक्षयाः। अप्राचुर्य्यं क्रियाणाञ्च बलविस्रंसलक्षणम्। गुरुत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्व्वर्णस्य भेदनम्। तन्द्रा निद्रा वातशोथौ बलव्यापदि लक्षणम्। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च। पूर्व्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये। तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमाप्याययेत्। नष्टसंज्ञमितरञ्च वर्जयेत्"।

"ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बर"मित्युक्तलक्षणः काव्यगुणभेदः। सा०द०तु "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा। एवं माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते" त्रिधा इति गुणान् विभज्य तल्लक्षणमुक्तम् "ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते। वीरबीभत्स रौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु"इति। तद्व्यञ्जकवर्णादयश्च तत्रोक्ताः। "वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधोद्वयोर्वा स्यात् रेफः टठडढैः सह शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकताङ्गताः तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी" "इन्द्रौजसा तु प्रहृतं त्वयाऽस्याम्"रघुः। "महाभूतादिर्वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुद" "पुरुषाणां महौजसाम्" "महात्मानो महौजसः" इति मनुः। अतस्तृतीयायाः करादौ अलुक्। ओजसाकृतम् तस्यापत्यम् इञ्। ओजसायनिः तदपत्ये। ५तद्विशिष्टे त्रि०ततः भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च। "ओजायते ओजायमाना तस्याश्च्यं प्रणीय जनकात्मजा" भट्टिः। "ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते" ऋ० १,१४०,६।

ओजसीन न० "ओजसोऽहनि यत्खौ"पा० ओजोऽस्त्यत्राहनि इत्यर्थे ख। ओजोयुक्तेऽहनि। "शुचिः शुक्रे अहन्योजसीना"तैत्ति० "पक्षे यत् ओजस्यमहः" सि०कौ० "मत्वर्थे मासतन्वो" पा० मत्वर्थे यत्। ओजस्या तनुः।

ओजस्वत् त्रि० ओजोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। बलवति तेजस्विनि "मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तम्" ऋ०८,७६,५ विनि। तत्रार्थे त्रि० "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यम्" रघुः। "ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनम्" माघः। "शतक्रतुरिवौजस्वी धर्म्मात्मा संशितव्रतः" भा० आश्व० ५अ०। स्त्रियामुगितो ङीप्। "ओजस्वतीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमस्मै दत्त" यजु०१०,२२। ताभ्याम् अतिशायने तरप् तमप् वा। ओजस्वितर ओजस्वितम अत्यन्तौजोयुक्ते। तत्रार्थे इष्ठन् ईयसुन् वा। मतोर्लुक्। ओजिष्ठ ओजीयस् तदर्थे त्रि० ईयसुन्नन्तात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः ओजीयसी।

ओज्मन् त्रि० आ+उज–इमनिप् बा० सम्प्र०। १प्रेरके २वेगे पु० "अपामोज्मानं परि गोभिः"ऋ०६,४७,२७। "ओज्मानं प्रेरकं वेगं वा" भा०।

ओडव पु० सङ्गीतदामोदरोक्तेषु पञ्चस्वरयुक्तरागभेदेषु तत्र पञ्चस्वराश्च ऋषभपञ्चमवर्जिताः निषादगान्धारषड्जमध्यमधैवताख्याः।

ओडिका स्त्री उ–ड तस्य नेत्त्वम् गौरा० ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः। (उडिधान) नीवारे०स च "नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्" भावप्र० उक्तगुणकः।

ओडी स्त्री उ–ड तस्य नेत्त्वम् गौरा० ङीष्। (उडिधान)नीवारे

ओड्र न०आ+ईषत् उनत्ति उन्द रक् नि०दस्य डः। १जवापुष्पे २उत्कलदेशे पु०(उडिया) तद्देशस्य राजा तत्रभवो वा

अण् । ओड्र, तद्देशवासिनि तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक् । ओड्रास्तज्जनपदवासिनः तद्देशस्थपास्त ते च क्रमेण शूद्रत्वं प्राप्ता यथाह मनुः । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजाः जवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशस्य वृह० सं० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्व्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठाः" उत्कलशब्देऽधिकमुक्तम् । "तत्र चौड्राः पौण्ड्राश्च वामचूलाः सकेरलाः" हरि० २२६

ओड्रपुष्प पु० ओड्रं पुष्पमस्य । जवावृक्षे ।

ओण अपनयने अपसारणे च्रदिन् भ्वादि० पर० सक० सेट् । ओणति औणीत् । ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् कनिप् अवाणा स्त्रियाम् अवावरी । ओणयति ते मा भवान् ओणिणत् त ।

ओणि त्रि० ओण–इन् । १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री ङीप् द्वि० निरु० । "प्रते सोतार ओण्यो-रथम् मदय" ऋ०८,९६,१ । "तं त्वा धर्त्तारमोण्योः" ८,६५,११,"ओण्योः द्यावापृथिव्योः" भा० ।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त । १अन्तर्व्याप्तौ कर्म्मणि क्त ।२तथाभूते त्रि० "यस्मिन्नितं सर्व्वमोतं जनानाम्" यजु०३४,५ । "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुतिः । ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसुत) । "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतं च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि । छा०उ० बहुलत्वः प्रयोगः । तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा०उ० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा०उप० । "यदिदं सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपट-तन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितनं वा अद्भिःसर्व्वतो-ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्वि-शीर्य्येत । इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम् । यत्कार्य्यं परि-च्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम् । यथां पृथिव्यद्भिस्तया पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्त-रेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मनः प्र-श्नार्थः । यत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरं सूक्ष्म-भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुतेः । सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा । कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । तासामपि कार्य्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्-ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः" भा० ।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताः प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, सहोवाच गार्गि ! मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि ! मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपर-राम" उपनि० ।

"वायौ गार्गीति । नन्वग्नाविति वक्तव्यम् । नैष दोषोऽग्नेः पार्थिवमपां वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत्-स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति । तस्मादोतप्रोतभावो नो-पदिश्यते । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-लोकेषु गार्गीति । तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलो-कास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वा-दित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्-शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि । सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकार-परिणतानि संहतानि । तान्येवं पञ्चेति बहुवचन-भाञ्जि । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि ! मातिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः । पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तदित्यर्थः मा पतेत् । देवतायाः प्रश्नः आगम-

विषयत्वं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्नः आनुमानिकत्वात् यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्न्या नातिप्रश्न्याम् अनतिप्रश्न्यां स्वप्रश्नविषयैव केवलागमगम्येत्यर्थः । ताम् अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि अतो गार्गि ! मातिप्राक्षीर्मा मूर्द्धा ते व्यपप्तदिति ततो ह गार्गी वाचक्नवी उपरराम" भा० ।

ओतु पु० स्त्री० अव-तुन् ऊठ् गुणः । १विडाले मार्ज्जारे । आ+वे-तुन् बा० संप्रसारणम् (पश्चानसुते) तिरश्चीनसूत्रे । "नाहं तन्तुं न विजानाम्योतुम्" ऋ०६,९,२ । "तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि" ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि" भा० । अत्र रूपकतया वियदादीनां विस्तीर्य्य मानत्वात् ओतुत्वं यथा तत्रैव भाष्ये "वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्मादिवि यः स्थितः । कल्दांश्च्चरतस्तस्य स्तुतवस्ताणि तन्तवः । यजूंषि येऽन्यान्योतु स्याहस्तं वाक्यमक्षरः" ओतुमोतुन् पञ्चीकृतानि स्थूलानि ओतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि" भा० । "ये अन्ता यावतो सिचो य ओतवो ये च तन्तवः । वासो यत् पत्नीभिरुतं तन्नः स्योनमुपस्पृशात्" अथ०१४,२,५१ । समासेऽवर्णात्परस्यास्य द्वैर्वा पररूपम् स्थूलौतुः स्थूलोतुः ।

ओदती स्त्री उषसि-निरु० । "नदं व ओदतीनाम्" ऋ० ८,७९,२ । "ओदतीनाम् ओदत्यः उषसः तासाम्" भा०

ओदन पु० उन्द-युच् नलोपो गुणश्च । १मेघे निघ० । २भक्ते सिक्थे अर्द्धर्चादि० पु०न० । "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा० स० गुडोदनः घृतोदनः दध्योदन इत्यादि मिश्रीकरणद्वारा सामर्थ्यम् । "गुडोदनं पायसं च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् । दध्योदनं हविःसर्पिः मांसं चित्रान्नमेव च" वा० स्मृतिः गुडमिश्र ओदनः गुडौदन एवं दध्योदनः हविष्योदनः" मिता०ततो हितादौ छ यत् वा । ओदनीय ओदन्य ओदनसाधने तण्डुलादौ । "अमी जगज्जन्ममखण्डितारखिलं विसृक्कमन्योन्यरसुक्कमार्हवम् । रसोत्तरं गौरमपीवरं रसादभुङ्क्ताओदनमोदनं जनाः" नैषधे अन्नवर्णने "अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च" मनुः

ओदनपाकी स्त्री ओदनस्य पाक इव पाको यस्याः ङीष् । १नीलझिण्टिकायाम् । २ओषधिभेदे शब्दार्थच० ।

ओदनाह्वया स्त्री ओदनस्याह्वय आह्वयो यस्याः । महासमङ्गायां (बेलियाडा) राजनि० ।

ओदनी स्त्री ओदन इवाचरति ओदन+आचारे क्विप्-ततः अच् गौरा० ङीष् । (बेडेला) बलायाम् ।

ओद्म पु० उन्द-क्लेदने भावे मन् नि० । उन्दने क्लेदने ।

ओद्मन् त्रि० उन्द-मनिन् नलोपश्च । ओषधौ । "अपांत्वोद्मन् सादयामि" यजु०१३,५३ । अपान ओद्मन् ओद्मनि ओषधौ, भा० सप्तम्या लुकि नलोपाभावः ।

ओम् अव्य० अव-मन् नि० । १प्रणवे, २आरम्भे, ३स्वीकारे, "ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभः" माघः । ४अनुमतौ, ५अपाकृतौ, ६अस्वीकारे, मङ्गले, ७शुभे, ८ज्ञेये, ब्रह्मणि च । अस्य उत्व मत्व तेषां समाहारः । विष्णुमहेश्वरब्रह्मरूपत्वात् ९परमेश्वरे अव्य० यथा तस्येश्वरवाचकता तथा पात०सूत्र भा० विवरणेषु दर्शितं यथा

"तस्य वाचकः प्रणवः" सू० । "वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य, किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाचकत्वम् ? अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः, सङ्केतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः, सङ्केतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते" भा० ।

"सम्प्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह, तस्य वाचकः प्रणवः । व्याचष्टे, वाच्य इति । तत्र परेषां मतं विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति, किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वम् इत्यर्थः । परे हि पश्यन्ति, यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः सङ्केतेनाश्वाच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्येत तर्हि यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केतशतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यङ्ग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यञ्जयितुम् । कृतसङ्केतस्तु करभशब्दोच्चारणे वारणप्रतिपादको दृष्टः सङ्केतकृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतमवधारयति, स्थितोऽस्येति । अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दा सर्व्वाकारार्थाभिधानसमर्था इति स्थित एवैषां सर्व्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः । ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केतात् सङ्केतकृतत्वाच्च वाचकापभ्रंशविभागस्तदिदमाह, सङ्केतस्त्वीश्वरस्येति । निदर्शनमाह, यथेति । ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना ततो महदादिक्रमेणोत्पन्नस्य वाचकस्येव नापेक्षेश्वरेण सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यञ्जयितुं विनष्टशक्तित्वादित्यत आह, सर्गान्तरेष्वपीति । यद्यपि सह शक्त्या प्रधानसाम्यमुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भावे

तत्तत्क्रियुक्त एवाविर्भवति, वर्णातिपातसमधिगततत्तद्भाव इवोद्भिज्जोर्मिवविहृत्यवारिधारावत्तैकात्तेन पूर्वेवत्सम्बन्धसङ्केतानुसारेण सङ्केतः क्रियते भगवता इति तस्मात् प्रतिपत्तेः सर्गव्यवहारपरम्परया नित्यतया नित्यःशब्दार्थयोः सम्बन्धः न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति प्रतिपत्तुमीशत इति भावः" विव० ।

"तज्जपस्तदर्थभावनम्" सू० ।

"प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः, प्रणवार्थञ्च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते । तथाचोक्तं ।

"स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते" इति भा० ।

"वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह, तज्जपस्तदर्थभावनम् । व्याचष्टे, प्रणवस्येति । भावनं पुनःपुनश्चेतसि निवेशनम् । ततः किं सिध्यति इत्यत आह प्रणवमिति । एकस्मिन् भगवति आरमति चित्तम् । अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति, तथा चेति । ततः ईश्वरः समाधितत्फलदानेन तमनुगृह्णाति" विव० ।

ओङ्कारस्य माहात्म्यं स्वरूपादिकं ब्राह्मणसन्दर्शितं यथा योगियाज्ञवल्क्यः "प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः । तस्माच्च निःसृताः सर्वे प्रलीयन्ते च तत्र वै । मङ्गल्यं पावनं धर्म्यं सर्वकामप्रसाधनम् । ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेर्मुखोत्पन्नं तपःसिद्धस्य वै पुरा" । स एव "यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्य्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्य्यते । जपेन दहते पापं प्राणायामैस्तथा मलम् । ध्यानेन ब्रह्मनिर्व्वाणं धारणाभिस्तु सच्यते" । मनुः "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च । गीता "ओं तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्" । योगियाज्ञ० "विज्ञानाञ्चैव सर्व्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽप्योङ्कार उच्यते । प्रणवाद्यास्ततो वेदा प्रणवे पर्य्युपस्थिताः । वाङ्मयं प्रणवः सर्व्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्" । तथा स एव "आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् । एक एव तु विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम् । दृष्टोक्तं सर्व्वसिद्धान्तैरितरैश्च ग्रन्थादिभिः । वेदभारभराक्रान्तो यः स वै ब्राह्मणगर्द्दभः । यो वेत्ति ब्रह्मणोऽन्तं त्रिमात्रार्द्धेषु तिष्ठति" । तथा "त्रिमात्रार्द्धं परं ब्रह्म मात्राक्षरविवर्जितम् । अचिन्त्यमव्ययं सूक्ष्मं निष्कलं परमं पदम्" मनुः "क्षरन्ति सर्व्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः । अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः" । योगिया० यथाऽमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम् । तथोङ्कारविधिज्ञस्य ध्यानत्रयेण विद्यते । सर्व्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते । तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि । यन्न्यूनमतिरिक्तञ्च यत् छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तत्तदोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत्" । छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "यदोङ्कारमकृत्वा तु किञ्चिदारभ्यते तद्वज्रं भवति तस्मात् वज्रभयात्भीत ओङ्कारं पूर्व्वमारभेत्" । गद्यव्यासः ओङ्कारं स्वर्गद्वारं तस्मात्सर्व्वेष्वेव कर्म्मस्वादौ प्रयुञ्जीत" । छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "ओङ्कारपूर्व्वं हि योगोपासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्म्माणि दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपितृमन्त्रोच्चारणमन्त्रारम्भादि यच्चान्यत् किञ्चित्सर्व्वं प्रणवमुच्चार्य्य प्रवर्त्तयेत् समापयेच्च" । मनुः "प्राक्कूले पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" । व्यासः "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्री छन्द एव च । देवोऽग्निः सर्व्वकार्य्येषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः" । तथा "एवमार्षादिकं स्मृत्वा तत ओङ्कारमभ्यसेत् । सार्द्धं त्रिमात्रमुच्चार्य्य दीर्घघण्टानिनादवत्" । योगियाज्ञवल्क्यः "त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः सर्व्वारम्भेषु कर्म्मसु । तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्यामात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः । दैवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्य्यान्न संशयः । तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । अप्लुतं प्रणवस्यान्तं यस्तं वेद स वेदवित् । आद्यं त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् । छन्दोगपरिशिष्टम् "स्वरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्य्योदात्तओङ्कारो यजुर्वेदे, दीर्घोदात्त एकाक्षरः सामवेदे, संक्षिप्तोदात्त एकाक्षर ओङ्कारः अथर्व्ववेदे" बौधायनः "अपि वा प्रणवेन त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते" । वृद्धयमः "स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासं पश्येद्देवं निगूढ-

वत् । गीता "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमाङ्गतिम्" ।
ओङ्कारस्य मात्राविशेषाभिध्यानफलम् प्रश्नोपनिषदीतं यथा

"एतद्वै सत्यकाम ! परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्मा-
द्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । स यद्येकमात्रमभिध्या-
यीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते ।
तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति । अथ यदि द्विमा-
त्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते ।
स सोमलोकं, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ।
यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष-
मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादो-
दरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनि-
र्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-
वघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ
भवतः । "तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्
प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः । ऋग्भिरेतं, यजुर्भिरन्तरिक्षं,
स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेना-
न्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति" उ० ।

"एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरु-
षाख्यमपरञ्च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारा-
त्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षणा-
नर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगो-
चरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुमोङ्कारे तु विष्ण्वादि-
प्रतीकस्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसी-
दतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म ।
तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मा-
देवं विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव ओङ्काराभिध्याने-
नैकतरं परमपरमन्वेति अनुगच्छति नेदिष्ठं ह्यालम्-
बनमोङ्कारो ब्रह्मणः । स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्रा-
विभागज्ञो न भवति तथाप्योङ्काराभिध्यानप्रभावाद्विशि-
ष्टामेव गतिं गच्छति किन्तर्हि यद्यप्येवमोङ्कारमेकमात्रा-
विभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत
स तेनैव मात्राविशिष्टोङ्काराभिध्यानेनैव संवेदितः
सम्बोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते
किं मनुष्यलोकमनेकानि जन्मानि जगत्यां तत्र तं साधकं
जगत्यां मनुष्यलोकमेवोपनयन्ते उपनिगमयन्ति ऋचः
ऋग्वेदरूपा ओङ्कारस्य प्रथमा एका मात्रा । तदभि-
ध्यानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः सन् तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति
न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि
न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो
द्विमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि
मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं
गच्छति स एवं सम्पन्नो मृतोऽन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं
द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं
जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूति-
मनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते ।
यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञान-
विशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं
पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन त्वालम्बनत्वं
प्रकृतमोङ्कारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुतेरोङ्कार-
मिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाध्येत अन्यथा यद्यपि-
तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानु-
रोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणाम्या ।"त्यजे-
देकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन । स तृतीयो मात्रारूपस्ते-
जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात्
सोमलोकादिवन्न पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्ये सम्पन्नमात्र
एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्-
विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा
दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः
सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्द्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्य-
गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां
संसारिणां जीवानामात्मभूतः स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण
सर्वभूतानां तस्मिन् लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः ।
तस्मात्स जीवघनः स विद्वांस्त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञः । एत-
स्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात् परात्परं परमात्माख्यं
पुरुषमीक्षते । पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्याय-
मानः । तदेतावस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ।
तिस्रस्त्रिसङ्ख्याका अकारोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य
मात्राः । मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोच-
रादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो
ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरस-
म्बद्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः ।
तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः

किन्तर्हि विशेषेणोङ्काराभिध्यानकालेऽतिसूक्ष्मासु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञः स योगी यथोक्तविभागज्ञ ओङ्कारस्येत्यर्थः । न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोङ्कारात्मरूपेण दृष्टाः । स ह्येवंविद्वान् सर्वात्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेत् कस्मिन् वा । सर्वार्थसङ्ग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः । ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधलोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव । यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयम् । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योङ्कारेणायनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः" भा० ।

स च सामावयवभेदः ब्रह्मवाचकः आत्मबोधकाक्षररूपश्च तदेतत् छा०उप० भाष्ययोर्दर्शितं यथा ।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा० उ० ॥

"ओमित्येतदक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरम् । परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः । तदिहेति परं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते । तथा चार्च्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते ।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम् । जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्माङ्गावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं सन्तनुयात्" भा० ।

"ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः । अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग्रसो, वाच ऋग्रस, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः । स एष रसानां रसतमः परमः पराद्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः । कतमा कतमर्क्, कतमत्कतमत्साम, कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति । वागेवर्क्, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः, तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च । तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् । आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा, समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन" उप० ।

"स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह । ओमिति ह्युद्गायति । ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति अत उद्गीथ ओङ्कार इत्यर्थः । तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् । प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः । एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य । तत्रापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषावयवानां हि वाक् सारिष्ठा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाचः ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोङ्कारः सारतरः । एवं स एष उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्द्ध्यः अर्द्धं स्थानं परं च तदर्द्धं च तदर्हतीति परार्द्ध्यः परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः । अष्टमः पृथिव्यादिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथः य उद्गीथः । वाच ऋग्रस इत्युक्तम् कतमा सा ऋक् कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति वीप्सादरार्था । ननु वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" पा० न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृगव्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते । ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा

कतमा ऋगित्यादौ उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् स्यात् । विस्पष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति । विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना वागेवर्क् प्राणः सामेति । वाग्वृचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्व्वस्माद्वाक्यान्तरत्वादाप्तिगुणसिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक्प्राणावृक्सामयोनी इति वागेवर्क् प्राणः सामेत्युच्यते । यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्व्वासामृचां सर्व्वेषाञ्च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्वर्क्सामावरोधे चर्क्सामसाध्यानां च सर्व्वकर्म्मणामवरोधः कृतः स्यात् । तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवरुद्धाः स्युः । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशङ्का निवर्त्त्यते । तद्वैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह यद्वाक् च प्राणश्च सर्व्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनम् ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामशब्दोक्तावित्यर्थः । न तु स्वतन्त्रम् ऋक् च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्येकमिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्द्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् । तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्व्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोङ्कारे संसृष्टं विद्यत इत्योङ्कारस्य सर्व्वकामाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोङ्कारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्म्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्व्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोङ्कारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः । तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्म्मा भवतीत्याह आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । "तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति" श्रुतेः । समृद्धिमांश्चोङ्कारः कथं ? तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरञ्च तत् अनुज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव । यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान्धनी वा तत्रानुमतिं कुर्व्वन्नोमित्येव तदाह । तथा च वेदे यत्रदेवास्त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि । तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि इत्युक्ते ओमित्याह । अत एषा उ एव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोङ्कार इत्यर्थः । समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्म्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते इत्यादि पूर्व्ववत् । अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम् । कथं ? तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयमृग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहितं कर्म्मेत्यर्थः । नहि त्रयी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्त्तते कर्म्म तु तथा प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धम् । कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म्म एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा । "स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति स्मृतेः । महिम्ना रसेन किञ्चैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः" भा० ।

ओम्शब्दस्य मङ्गलं तु नार्थः किन्तु मङ्गलसाधनत्वं श्रवणेन भवतीत्येतमर्थमभिसन्धाय तदुत्कीर्त्तनम् अथशब्दवत् । अतएव "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" इत्यत्र ओङ्कारस्य माङ्गलिकत्वमुक्तम् तथाचार्यान्तरे प्रयुक्तावथोङ्कारशब्दौ श्रुत्वा अभिप्रेतार्थसिद्धिरूपमङ्गलं जनयत इत्याकरे दृश्यम् । "अवर्णात् ओम् शब्दस्यादेः पररूपैकादेशः ओम्+कृ–घञ् । ओमित्यस्य करणे ओङ्कार कृ । ओङ्कृत अङ्गीकृते ओमित्यादावुच्चारणयुक्ते च त्रि० । स्ववचनोङ्कृतं सर्व्वं मनुः ।

ओमन् पु० अव–मनिन् ऊट् गुणः । अवने रक्षणे "प्र संमोमना वा यो गात्" ऋ० ७,६८,४ । "ओमनाऽवनेन रक्षणेन" भा० "यो वामोमानं दधते प्रियः सन्" ७,६८,५ । "ओमानं रक्षणम्" भा० । "विश्वेभिर्ग्न्योमभिर्हुवान" ऋ० ५,४३,१२ । "ओमभिः रक्षणैः" भा० । ओमा विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः नि० नलोपः । ओमन्वत् ओमयुक्ते रक्षके "ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये" ऋ० १०,३९,९ । "ओमन्वन्तं रक्षणवन्तम्" भा० ओम्ना त्रायते त्रै क मलोपदीर्घौ । ओमात्र अवनेन त्राणकर्त्तरि त्रि० । "न ओमात्रां कष्ट्यो विदुः" ५,०,५, ओमनि हितम् यत् टिलोपः । ओम्य रक्षणहिते त्रि० "वसूनां रातौ स्याम रुद्राणामोम्यायाम्" सांख्या०

ऋ० सू० १,६,२ । ततोऽस्त्यर्थे मतुप् पूर्वस्य दीर्घः ओम्यावत् तद्युक्ते त्रि० । "तमुषर्बुधमोम्यावन्तमवसे" ऋ०१,११२,७

ओल पु० ओनत्ति आ+उन्द्–क नलोपे पृषो० दस्य लत्वम् ।१सूरणे (ओल) इति ख्याते कन्दे ।२आर्द्रे-त्रि० (भिजा) त्रिका० । ओलस्य गुणाः भावप्र०"सूरणः कन्द-ओलस्य कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि । सूरणोदीपनोरुक्षः कषायः कण्डूकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदोरुच्यः कफार्शः-कृन्तनोलघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहागुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगं सम्प्राप्तः सूरणोगुणवत्तरः" उक्ताः ।

ओलज उत्क्षेपे इदित् भ्वा०पर०सक०सेट् । ओलञ्जति औलञ्जीत् । ओलञ्जाम्–बभूव आस चकार ।

ओलड क्षेपे इदित् वा चुरा०उभ० पक्षे भ्वादि० पर०सक० सेट् । ओलण्डयति ते औलिलण्डत् त औलण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे । पक्षे ओलण्डति औलण्डीत् ओलण्डाम् बभूव आस चकार ।

ओल्ल पु० ओल+पृषो० । ओले सूरणे राजनि० ।

ओष पु० उष–घञ् ।१दाहे । "अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति" । "वैवर्ण्यतोदस्तम्भत्वगुरुत्वौषसमन्वितौ" "तेषां चतुर्णामप्योषचोषपरीदाहधूमायनानि शिरोत्थान प्रपाकभेदित्वानि कृमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि" सुश्रु० । २पाके च ओषः ३क्षिप्रे न०निघ० ।

ओषण पु०उष–ल्यु । कटुरसे (झाल) इति ख्याते १रसभेदे । गौ०ङीष् । ओषणी (पुडिया) २शाकभेदे स्त्री । "ओषणी कफवातनुत्" राजवल्लभः ।

ओषधि(धी) स्त्री ओषः पाको धीयतेऽत्र ओष+धा–कि जातिविषयत्वात् स्त्रीत्वे वा ङीष् ओषधी च । फलपाकान्ते व्रीहियवादौ स्थावरभेदे । ओषधिश्च स्थावरभेदो यथाह सुश्रुतः"तासां स्थावराश्चतुर्विधाः वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधयः । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकान्ता ओषधयः" मनुरप्याह "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहा-ण्येव प्रताना वल्ल्य एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" । ओषधीनामुत्पत्तिः तन्निर्वचनञ्च" 'तां (आकुतिम्) हैनां नाभिराधयांचकार सैषमिन्द्रेव हास तां व्यौषदोषं धयेति तत ओषधयः समभवंस्तस्मादोषधयो नाम' शत०ब्रा० २,२,३,५ दर्शितम् । "तामाकुतिं तस्मिन्नग्नौ व्यौक्षत् अयजत् इदमाकुतिद्रव्यम् ओषं पक्वं कृत्वा धय पिबेति अग्नौ प्रक्षिप्तस्मादोषधयः पृथिव्यां समभवन्"भा०। निरु०"या ओषधीः पूर्वजाताः" इत्येतामृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता "ओषधय ओषं धयन्तीति वौषत्येनाधयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा" । सर्वत्र पृषो० । भाग०३,१०अ०स्थावराणां षड्भेदा उक्ताः यथा"सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां चयः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः । उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः" १८,२०,श्लो०। "मुख्यमेव सर्गः प्रथमः सप्तमसर्गः तस्थुषां स्थावराणाम् । षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः,१ ओषधयः फलपाकान्ताः२, लता आरोहणापेक्षाः३ त्वक्साराः वेण्वादयः४ लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः,५ ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः६ तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते तमःप्रधाना अव्यक्तचैतन्या अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तद्यन्तरेव न बहिः, विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः" श्रीधरः । तत्र भैषज्योपयोगिनोः कतिचिदोषधीः सुश्रुतो लक्षणसहिता दर्शयामास यथा "अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक् । मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रमाणा या विज्ञेयाऽजगरी१ बुधैः । निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलसम्मिता । सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोति२ रुच्यते । द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम् । द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं ३गोनसाकृतिम् । सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरसोपमाम् । एवंरूपरसाञ्चापि कृष्णकापोति४-मादिशेत् । कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा । एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा । छत्रातिच्छत्रके६,७ विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे । जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते । कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः । कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या ८ नाम महौषधी । करेणुः ९ स्वच्छक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्ण-

पलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी। अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी। अजा १०महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा। श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्या समां क्षुपाम्। चक्रका ११मोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम्। मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः। आदित्यपर्णिनी १२ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी। कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति। सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला १३। अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः। पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः। श्रावणी १४महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी। श्रावणीपाण्डुराभासा सैव श्रावणिलक्षणा। गोलोमी १५रजलोमी १६च रोमशे कन्दसम्भवे। हंसपादी १७च विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः अथवा शङ्खपुष्पी च १८समाना सर्वरूपतः। वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्मोकसन्निभा। एषा वेगवती १९नाम जायते ह्यम्बुदत्यये। सप्तादौ सर्वरूपिण्यो याश्चौषध्यः प्रकीर्त्तिताः। तासामुद्धरणं कार्य्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा। महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि। तपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै। मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्व्वानप्यभिमन्त्रयेत्। अश्रद्दधानैरलसैः कृतघ्नैः पापकर्म्मभिः। नैवासादयितुं शक्याः सोमाः २०सोमसमास्तथा। पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः। निहितं सोमवीर्य्यासु सोमे चाप्यौषधीपतौ। देवसुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे। दृश्यते च जलान्तेषु कृष्णे ब्रह्मसुवर्चला। आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये। दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे। काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्। करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा। गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा। वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते। कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः। क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयम्। विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु। मलये नलसेतौ च वेगवत्योषधी ध्रुवा। कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्षयेत्तामुपोषितः। सोमवच्चात्र वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम्। दर्वा विचेयास्त्वौषध्यः सोमे चार्ब्बुदे गिरौ। सङ्कुद्रैर्देवचरितैरम्बुदानीकभेदिभिः। व्याप्तस्तोयैश्च विख्यातैः सिद्धर्षिसुरसेवितैः। गुहाभिर्भीमरूपाभिः सिंहनादितकुक्षिभिः। गजालोडिततोयाभिरापगाभिः समन्ततः। विविधैर्धातुभिश्चित्रैः सर्वतश्चोपशोभितः। नदीषु शैलेषु सरःसु वापि पुण्येष्वरण्येषु तथाश्रमेषु। सर्वत्र सर्वाः परिमार्गितव्याः सर्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते”। शारिवाप्रभृत्योषधीनां लक्षणादिकं भावप्र० दर्शितं तत्तच्छब्दे उक्तं यथास्थानं वक्ष्यते च। वैदिककर्म्मोपयोगिन्य ओषधयो ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः यथा “तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्याः ओषधयः। वेणुश्यामाकनीवारजर्त्तिला गवेधुका मर्कटका गार्मुताश्चेति सप्त आरण्याः ओषधयः” इति तैत्तरीयसंभाष्ये ४र्थ काण्डे ५प्रपाठके ६अनुवाके। “अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ” “महौषधीं नक्तमिवात्मभासः” कुमा० “भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः”। “नवोदयं नाथमिवौषधीनाम्” रघुः। ओषधीनामृतुभेदे गुणविशेषा ऋतुशब्दे १४२५पृ० उक्ताः। २देवपत्नीषु च। “देवानां ह्येतामपि पत्नी देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद्दधुस्ताभिरेवैनामेतद्दधाति ता हैता ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदं सर्वं हितमोषधिभिरेवैनामेतद्दधाति” शत० ब्रा० ६,५,४,४।

ओषधिगर्भ पु० ओषधीनां गर्भ उत्पत्तिर्यस्मात्। १चन्द्रे तत्किरणसम्पर्कादोषधीनामुत्पत्तेस्तस्य तथात्वम्। २सूर्य्ये च। तस्य च वृष्टिद्वारा ओषधीगर्भधायकत्वात् “अपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम्” ऋ० १,१६४,५२ मन्त्रे सूर्य्यस्यौषधीगर्भाधायकत्वोक्तेश्च तथात्वम्।

ओषधिज त्रि० ओषधिभ्यो जायते जन+ड ५त०। ओषधीजाते १औषधे २तज्जाते वह्नौ पु०। “ज्वलयतौषधिजेन वह्निना” माघः।

ओषधिपति पु० ६त०। चन्द्रे तस्य किरणेनौषधीनामाप्यायनात् “अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं तथा” कालमा० सोमोत्पत्तिवाक्याच्च तथात्वम् “अपसार्य मोषधिपतिः स्म करैः”। माघः ओषधीनाथौषधीपादयोऽप्यत्र। २कर्पूरे ३सोमलतायाञ्च। यथा च चन्द्रस्यौषधिपतित्वं तथा हरिवं० २५अ० अत्रेः सोमोत्पत्तिमुपवर्ण्य उक्तं यथा “तस्य यच्चाश्रितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत। ओषध्यस्ताः समुत्पन्नास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत। ताभिर्धार्य्यास्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः। पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतां जगतीपते!। स लब्धतेजा भगवान् संस्तवैस्तैश्च कर्म्मभिः। तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश। हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत्। विधुस्तासामभूत्

देवः प्रख्यातः स्वेन कर्म्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय ! । सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराजराट् । त्रीन् लोकान् भासयामास स्वभासा भास्वतां वरः" । काशीख० १४अ० सोमोत्पत्तिसङ्क्रमे । "तस्य यत् स्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनोषध्यः समुद्भूता याभिः संधार्य्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश । अविमुक्तं समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गममृतं चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूदग्रजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिनः । तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत् संजीवनीं पराम् । पश्चात्पक्षेण शुभ्रोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव यया शशी" ।

ओषधिप्रस्थ पु० ओषधियुक्तं प्रस्थमत्र । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थं स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसेदुरोषधिप्रस्थम्" "दृष्ट्यौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा० ।

ओषम् अव्य० उष-णमुल् । अभीक्ष्णं पक्वत्यर्थे 'ओषं-धयेति" शत० ब्रा० वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् डित्त्वात् टिलोपः । दाहकतरे "ओषिष्ठहनं शिनिकशाभ्याम्" तैत्ति० १,४,२६,१ ।

ओष्ट्राविन् त्रि० उष+करणे ष्ट्रन् तदस्त्यस्य विनि । "छन्दोविन् करणे ओष्ट्रमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घः । दाहकरणयुक्ते । "पुनरोष्ट्राविन्यचत" श्रुतिः सि० कौ० ।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्म्मणि थन् । (ओठ) दशनच्छदे । "अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेत् नृपः" मनुः । निरुपपदोष्ठशब्दस्य प्रायेण उत्तरोष्ठएव कविभिः प्रयुज्यते । "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" कुमा० । 'ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना" माघः । उपपदे तूभयतः "उमामुखे बिम्बफलाधरौष्ठे" कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ इत्यादि । "यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्द्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम्" सुश्रुतः । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्वेऽपि उपसर्ज्जने स्त्रियां वा ङीष् । "बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या" महाना० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्वस्थावर्णस्य वा पररूपम् । बिम्बौष्ठः बिम्बोष्ठः । शरीरावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च "ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्तेः तयोस्तत्भवत्वात्तथात्वम् । ओष्ठे प्रसितः कन् । ओष्ठकः ओष्ठसंस्कारप्रसिते त्रि० । ओष्ठस्य मूलं जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न० ।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तत्रोक्तं यथा

"तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघातनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ । दाल्येते परिपुट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः १ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः २ । सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ ३ गुरू । सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन ४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ । खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ । रक्तोपसृष्टौ ५ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ । मांसदुष्टौ ६ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कयोभयतो मुखात् । मेदसा ७ घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः ८ । ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" ।

इत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु० ओष्ठोपमानं पुष्पं यस्य । बन्धूकवृक्षे । राजनि० ।

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् ततः अच् गौरा० ङीष् । बिम्बफलनामके (तेलाकुचा) वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं यस्याः । बिम्बिकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधरः ।

ओष्ण पु० ईषदुष्णः आ+उष्ण प्रा० स० । ईषदुष्णे ।

ओह पु० आ+वह घञर्थे क संप्र० । १सम्यग्वहने । "दशागोरोहेण तौग्र्यो न जीव्रिः" ऋ० १,१८०,५ । "ओहेन वहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु० क । २वाहके ३प्रापके च त्रि० । "ब्रह्माणा त ओहैः" ऋ० ४,१०,१ । "ओहैः इन्द्रादिप्रापकैःस्तोमैः" भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह एषां ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्तेः पृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचरन्तु त्वे" निरु० १२,१२, । इता स्तुतिः । स्तोत्रेण' भा० ।

ओहस् त्रि० आ+ऊह असुन् । वहनसाधने स्तोत्रादौ । "न ये देवास ओहसा" ऋ० ६,६८,६, "ओहसा वहनसाधने-नाभ० इति वाचस्पत्ये ओकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

औ

औकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठौष्ठस्थानमयोरुच्चार्य्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात्। प्लुतस्तु त्रिमात्रः। स च उदात्तानुदात्त स्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकाभ्यां पुन र्द्वैविध्यात् षड्विधः एवं प्लुतोऽपि षड्विधः। तेन द्वादश-विधः। तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपमात्रपरः। तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा। "औकारः शक्ति-कोनादस्तैजसोवामजङ्घकः। मनुरुर्द्ध्वपचेशच शङ्कुकर्णः सदाशिवः। अधोदन्तश्च कण्ठौष्ठौ सङ्कर्षणः सरस्वती। आज्ञा चोड्डीशी शान्ता व्यापिनी प्रकृतिःपरा। अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्द्दशो रतिप्रियः। नेत्रमात्राकर्षिणी च ज्वालामालिनिका भृगुः"। तदधिष्ठातृदेवता च तत्रैवोक्ता। "औकारे डाकिनी सिंहनादिनी चण्डभैरवी" तस्य ध्येयरूपं कामधे०त० उक्तं यथा "रक्तविद्युल्लता-कारमौकारं कुण्डलीं स्वयम्। अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये!। पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा। सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्व्वर्गप्रदायकम्"। मातृका-न्यासेऽधोदन्तपङ्क्तौन्यस्तत्वात्तच्छब्दवाच्यताऽस्येति बोध्यम्।

औ अव्य० आ+अव–क्विप् ऊठ्। १आह्वाने २सम्बोधने मेदि०। ३विरोधे ४निर्णये" शब्दरत्ना०। ५अनन्ते पु० एकाक्षरकोषः ६निस्वने पु०मेदि०। ७पृथिव्यां स्त्री मेदि० स च "चतुर्द्दशस्वरोयोऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः। सचा-नुस्वारनादाभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते" तन्त्रसारधृत कालिकापु० उक्तेः शूद्राणां जप्यमन्त्रभेदः।

औकथ त्रि० उकथ–गर्गा० अपत्ये यञ् औकथ्यः तस्य छात्राः कण्वादि० अण् यञोलुक्। औकथाश्छात्रे

औकथिक त्रि० उकथं सरमावयवभेदं वेत्त्यधीते वा ठक्। १उकथाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च। तेषां धर्म्म आम्नायो-वा ततः अञ्। औकथा औक्थिकानां धर्म्मे तदा-म्नाये च न०।

औक्ष न०उक्ष्णां वृषाणां समूहः अण् टिलोपः। १वृषसमूहे। वुञ्। औक्षक तत्समूहे न०। तस्येदमण् टिलोपः। २वृषसम्बन्धिनि त्रि०। अपत्ये अणि तु औक्ष्ण इत्येव। वेदे क्वचित् इदमर्थेऽणि उपधातोलोपः। "तामौ-क्ष्णैवरुभिः पश्चात्" शत०ब्रा०१,२,५,२।

औखीय त्रि० उखेन प्रोक्तमधीयते अण्। उखप्रोक्त शाखा-ध्याध्यायिषु ब०व०।

औख्य त्रि० उखायां संस्कृतं यत् ततः स्वार्थे ष्यञ्। १स्था-लीपक्वेऽन्नादौ। २नगरीभेदे स्त्री। उख्यायां जातादि कन्त्र्यादि० ठकञ्। औख्येयक तत्रजातादौ त्रि०।

औघ पु० वहति पुंसि संज्ञायां घ पृषो०ततः स्वार्थेऽण्। जलसंघाते "औघ इमाः सर्व्वाः प्रजा निर्वोढा" शत० ब्रा० १,८,१,२, "वहतीत्यौघ उदकसंघातः" भा०।

औच(त)थ्य पु० उतथ्यस्यापत्यम् अण् वेदे पृषो०। उतथ्यापत्ये दीर्घतमसि "उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येयाः" ऋ० १, १५८,४, "औचथ्यमुतथ्यपुत्रं दीर्घतमसम्" भा०। "दशा ह यद्रेक्ण औचथ्यः" ऋ० १,५८,१, उतथ्यस्यैव नामान्तरमुचथ्येति तेन "उचथ्यानाङ्गिरसौचथ्यगौत-मेति" आश्व०श्रौ०१२,११,१, उक्तम्। तस्य च गोत्रप्रव-र्त्तकत्वम् उक्तवाक्यात्। लोके तु उतथ्यः औतथ्यइत्येव।

औचित्य न० उचितस्य भावःष्यञ्। युक्तत्वे। "एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः" सा०द०। विरुद्धसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमपि तत्र ङीष् यलोपश्च। औचिती तत्रार्थे। सामर्थ्यमौचिती देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः" सा०द० टढा०इत्तनिच् उचितिमाचष्ट पु०।

औजसिक त्रि० ओजसा वर्त्तते ठक्। शूरे तेजस्विनि

औजस्य न० ओजस्+स्वार्थे ष्यञ्। ओजसि। "दौर्गत्याद्यै रनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्" सा०द०।

औज्जयनक त्रि० उज्जयिन्यां जातादि धूमा० वुञ्। उ-ज्जयिनीनगरजातादौ।

औज्जिहानि पुंस्त्री उज्जिहानस्यापत्यमत इञ्। उज्जि-हानप्रत्ये ततः इञन्तत्वात् यूनि फक् पैलादि०तस्य लुक्। तदीययुवापत्येऽपि।

औड त्रि० उन्द–क नलोपः नि० इस्य ड स्वार्थेऽण्। आर्द्रे ततः नडा०फक्। औडायन आर्द्रस्य युवापत्ये तस्य विषयोदेशः ऐषुकार्य्या० भक्तल्। औडायनभक्त तदीये विषये देशे

औडव पु० ओडव+स्वार्थेऽण्। "औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः। सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्ता राग जातिस्त्रिधा मता" सङ्गीतरत्ना० उक्ते रागभेदे। स च भल्लारादिः इति संगीतदामोदरः।

औडवि त्रि० ओडवं रागविशेषमनुशीलयति इञ्। ओडव-रागानुशीले। ततः स्वार्थे दामन्या०छ औडवीय। तदर्थे

औडुप त्रि॰ उडुपेन निर्वृत्तादि सङ्कलादि॰ अण्। १चन्द्रनिर्वृत्ते २प्लवनिर्वृत्ते ३तत्सन्निकृष्टदेशे च।

औडुपिक त्रि॰ उडुपेन प्लवेन तरति ठक्। १प्लवेन तारके उडुपेन हरति उत्सङ्गा॰ ठक्। २प्लवेन हारके च त्रि॰।

औडु(दु)म्बर त्रि॰ उडु(दु)म्बरस्य विकारः रजतादि॰ अञ्। १ताम्रविकारे पात्रादौ। "गृहीत्वौडु(दु)म्बरं पात्रम्" स्मृतिः "सौवर्णराजतौडुम्बरखाड्गमणिमयानां पात्राणाम्" गोभि॰। २यज्ञाङ्गवृक्षविकारे च। "पश्चात्परिवृत्याय युगमन्तमौडु(दु)म्बरं शलाटुग्रथ्नं मा बध्नाति" गोभि॰। स्त्रियां ङीप्। "औडु(दु)म्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत" श्रुतिः। "औडु(दु)म्बरीं शाखामुपगूहति" शत॰ब्रा॰ ५,४,२,२५, ३तपस्विविशेषे पु॰। "वैखानसा बालिखिल्यौडुम्बराः फेनपावने। न्यासे कुटीचरः पूर्व्वम् बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग॰३,१२,२७। "औडु(दु)म्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतफलादिभिः जीवन्तः" श्रीधरः। औडुम्बरं तत्फलं तस्येवाकारोऽस्त्यस्य अर्श॰ अच्। ४महाकुष्ठभेदे। "तत्र महाकुष्ठान्यरुणौडुम्बरर्ष्य-जिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य "पित्तेन पक्वौडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणीति" तल्लक्ष्म सुश्रुते उक्तम्। स च रोगः ताम्रस्तेयकर्मविपाकः यथाह शाता॰ "औडु(दु)म्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते"। ५यमभेदे च "औडुम्बराय दध्नाय" यमतर्पणमन्त्रः।

औडुलोमि पुंस्त्री उडुलोम्नोऽपत्यम् बाह्वा॰ इञ्। उडुलोम्नोऽपत्ये बहुषु च। उलोमाः उडुलोमान्

औड्र पु॰ ओड्रदेशानां राजा अण्। १अड्रदेशनृपे ओड्रशब्दे विवृतिः २तद्देशवासिनि च। बहुषु अणो लुक्।

औत्कण्ठ्य न॰ उत्कण्ठैव चातुर्व॰ स्वार्थे ष्यञ्। उत्कण्ठायाम् "औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः" भाग॰ १,६,१७। "औत्कण्ठ्याद्देवकीसुतः" १,१० ४।

औत्कर्ष्य न॰ उत्कर्ष+स्वार्थे ष्यञ्। उत्कर्षे।

औत्क्षेप पुंस्त्री उत्क्षेपस्य ऊर्द्ध्वक्षेपकस्यापत्यं शिवा॰ अण्। उत्क्षेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

औत्तम त्रि॰ उत्तमेन निर्वृत्तादि सङ्कला॰ अण्। १उत्तमेन निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च।

औत्तमि पु॰ उत्तमस्यापत्यम् इञ्। मनुभेदे उत्तमशब्दे उदा॰। "स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा" मनुः तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ढक्। उत्तमपत्न्यपत्ये तत्पुत्राश्च "औत्तमेयान् महाराज! दश पुत्रान् निबोध तान्" हरिवं॰७अ॰ उत्तमशब्दे ते च नामतो दर्शिताः।

औत्तर त्रि॰ उत्तरत्यस्मात् उद्+तॄ—अपादानेऽप् ततः स्वार्थेऽण्। उत्तारके "इतरेषामुपदेशेन दुःखादिनिस्तारके ऋषौ। "यस्त्वौत्तराणां सर्वेषामृषीणाम् नाहुषस्य च" भा॰अ॰ १०,५४६।

औत्तरपथिक त्रि॰ उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृतं वा ठञ्। उत्तरपथेन अर्च्चिरादिमार्गेण १गन्तरि उपासकभेदे २तेनाहृते च। ग्राहके।

औत्तरपदिक त्रि॰ उत्तरपदं गृह्णाति ठक्। उत्तरपद-

औत्तरवेदिक त्रि॰ उत्तरवेद्यां भवः ठञ्। उत्तरवेद्यां भवे कर्मादौ "औत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा" शत॰ब्रा॰ ७,३,२,१७

औत्तराधर्य्य न॰ उत्तरे च अधरे च तेषां भावः ष्यञ्। ऊर्द्ध्वनीचभावेन स्थितौ। "संघे चानौत्तराधर्य्ये" पा॰

औत्तराह त्रि॰ उत्तरस्मिन् कालादौ भवः "उत्तरादाहञ्" पा॰ उत्तर+आहञ्। उत्तरकालादौ भवे।

औत्तरेय पु॰ उत्तराया अपत्यम् ढक्। अभिमन्युसुते विराटदुहितुरुत्तरायाः पुत्रे परिक्षिन्नृपे "औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत्" भाग॰ १,१७,४०। "अवधार्य्य मतिं कृष्ण औत्तरेयः सतीं व्यधात्" भाग॰ २,४,२।

औत्तानपाद(दि) पु॰ उत्तानपादे नृपे भवः अण्। उत्तानपादभवे ध्रुवे "ध्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च" भा॰ अनु॰ ३अ॰। "उत्तानपाद! भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा" भाग॰ ४,१०,२५। अपत्ये तु इञ्। तत्रैव। "उत्तानपादिर्निर्गत्य ततः काननतो द्विज!" काशी॰। तस्य यथा तपस्यया सर्वनक्षत्राधारतापदप्राप्तिस्तथा वर्णितम् भाग॰ ४,८,६, "जाये उत्तानपादस्य सुनीतिःसुरुचिस्तयोः। सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः। एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन्। उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत। तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम्। सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्व्विता। न वत्स! नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति। न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज!। बालोऽसि तव नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम्। नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः। तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे। गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम्। श्रीमैत्रेय उवाच। मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः। हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः स रुदन् सकाशम्। तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं

सुनीतिरुत्सङ्गमुद्वह्य बालम् । निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या । सोत्सृज्य धैर्य्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला । वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा वाष्पकलामुवाह । दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला । माऽमङ्गलं तात ! परेषु मंस्था भुङ्क्ते जनोयत् परदुःखदस्तत् । सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः । स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्य्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् । आतिष्ठ तत्तात ! विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकम् । आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा । यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः । अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् । तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः । इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्गम् । तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् । अनन्यभावे निजधर्म्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् । नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन । यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग ! विमृग्यमाणया । एवं सञ्जल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः । संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् । नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा चास्य चिकीर्षितम् । स्पृष्ट्वा मूर्द्धन्यघघ्नेन पाणिनाप्राह विस्मितः । अहोतेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् । बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत् समातुरसद्वचः । श्रीनारद उवाच । नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानञ्चापि पुत्रक ! । लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु । विकल्पे विद्यमानेऽपि नह्यसन्तोषहेतवः । पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्म्मभिः । परितुष्येत्ततस्तात ! तावन्मात्रेण पूरुषः । दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः । अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि । यत्प्रसादं स वै पुंसान्दुराराध्योमतोमम । मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः । न विदुर्म्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना । अतोनिवर्त्ततामेष निबन्धस्तव निष्फलः । यतिष्यति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते । यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति । गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् । मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते । श्रीध्रुव उवाच । सोऽयं शमोभगवता सुखदुःखहतात्मनाम् । दर्शितः कृपया पुंसां दुर्द्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः । अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्त्रं घोरमुपेयुषः । सुरुच्या दुर्व्वचोवाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि । पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे । ब्रूह्यस्मत् पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् । नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः । वितुदन्नटते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् । मैत्रेय उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा । प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्तं भज तं प्रवणात्मना । धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः । एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् । तत्तात ! गच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तटं शुचि । पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः । स्नात्वानुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिले शिवे । कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः । प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् । शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् । प्रसादाभिमुखं शश्वत् प्रसन्नवदनेक्षणम् । सुनसं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् । तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् । प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् । श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् । शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् । किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् । कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् । काञ्चीकलापपर्य्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् । दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् । पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्च्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् । स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम् । नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् । एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतोमनः । निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्त्तते । जपश्च परमोगुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ! । यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् । ओँ नमो भगवते वासुदेवाय । मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्य्याद्द्रव्यमयीं बुधः । सपर्य्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् । सलिलैः शुचिभिर्म्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः । शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्च्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् । लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्च्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्च्चयेत् । आभृतात्मा मुनिः शान्तोयतवाङ्मितवन्यभुक् । स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यं निजमायया । करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तं ध्यायेद्धृदयंगतम् । परिचर्य्या भगवतो यावतीः

पूर्व्वसेविताः । ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्त्तये । एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया । पुंसाममायिनां सम्यग् भजतां भाववर्द्धनः । श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्म्मादिषु देहिनाम् ! विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः । अर्हितार्हणो राज्ञा सुखासीन उवाच ह । श्रीनारद उवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मो वार्थेन संयुतः । श्रीराजोवाच । सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्व्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः । श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् । अहो मे वत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते ! । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् । सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्त्रमेवान्वचिन्तयत्"। "तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन् हरिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयद्विभुम् । तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् । पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः । सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे । यदैकपादेन स पार्थिवात्मजस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही । ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे । तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया । लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् ! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तस्मादृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्म्मयि संगतात्मा । त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् । सहस्रशीर्षाऽपि ततो गरुत्मता मधोर्व्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः । स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिः स्थितं तदवस्थं ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् । स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले । स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः"। ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव "अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! । तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत ! । नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् । मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम् । धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः । चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः । प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिता व्याहतेन्द्रियः । त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः । अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति । इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः"

नक्षत्ररूपतत्सन्निवेशविशेषस्तत्रैव ५ स्कं० उक्तो यथा "अथ तस्मात् (शनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सह बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

तस्य महानुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनां अनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते । यथा मेधीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथा स्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेण कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्य्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्म्मसारथयः परिवर्त्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति । केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः” ५, २३, स्क० अ० ।

सि० शि० सर्वनक्षत्राद्याधारौ द्वौ ध्रुवौ अङ्गीकृतौ यथा “निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणेतरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा नरस्तथा तथा स्वान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः । योजनसंख्या भांशैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः । भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम्” शि० । “उदग्दिशं याति यथा यथा नर इत्यनेनापसारयोजनैरनुपातः सूचितः । यदि भूपरिधियोजनैश्चक्रांशा लभ्यन्ते तदापसारयोजनैः किमिति । फलमक्षांशाः । यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिर्लभ्यते तदाक्षांशैः किमिति फलं निरक्षदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युः शेषं स्पष्टम् । एवं निरक्षदेशात् क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुः । तत्र नवतिः ९० पलांशाः” प्रमि० । “सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्ध्वे । सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्” शि० ।

औत्पत्तिक उत्पत्त्या भावेन अवियुक्तः ठक् । १नित्यसंबन्धे शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्याविमुक्तत्वात् औत्पत्तिकत्वम् जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्” । सू०

“औत्पत्तिक” इति नित्यं ब्रूमः, उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया । अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः, औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्म्मस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य ज्ञानं निमित्तम् । कथं ? । उपदेशो हि भवति, “उपदेशः” इति विशिष्टस्य उच्चारणम् । अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य, न, हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्य्येति । यच्च नाम ज्ञानं न तत् शक्यते वक्तुं ‘न एतदेवम्” इति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथैतद्विज्ञायते, तथैतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि स्यात्, एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते, अस्ति नास्ति चेति । तस्मात् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वापि, अयं प्रत्ययो ह्यसौ । बादरायणग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्त्यते बादरायणं पूजयितुं, नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् ।

उत्पत्तिर्भावः १स्वकालः तत्र भवः ठक् । २स्वभावे स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् तथात्वम् । “मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पिता विभक्ताः” भा० ग० ५, २, २१, तन्निशम्याथ हर्य्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया भाग० ६, ५, १० ।

औत्पात त्रि० उत्पातस्य तज्ज्ञापकशास्त्रस्य व्याख्यानो ग्रन्थः तत्रभवो वा ऋगयना० अण् । १उत्पातावेदकग्रन्थव्याख्याने ग्रन्थे २तत्रभवे च ।

औत्पातिक त्रि० उत्पाते दैवारिष्टे भवः ठक् १दैवारिष्टभवे “औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षम्” रघुः । “औत्पातिकं तदिह देव । विचिन्तनीयम्” उद्भटः । “औत्पातिके महाघोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने” वटुकस्तवः उत्पाताय प्रभवति ठक् । उत्पातसम्पादनसमर्थे “प्रयाते तु ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत्” भा० व० २३० अ० ।

औत्पाद त्रि० उत्पादं तदावेदकग्रन्थं वा वेत्त्यधीते वा तत्रभवो वा ऋगयना० अण् । १भावानामुत्पादवेत्तरि २तदावेदग्रन्थाध्येतरि ३तत्रभवे च ।

औत्पुट त्रि० उत्पुटेन निर्वृत्तादि सङ्कला० चतुरर्थ्याम् अण् । उत्पुटेन उन्मुद्रेण १निर्वृत्ते २तत्संनिकृष्टदेशादौ च ।

औत्पुटिक त्रि० उत्पुटेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । उत्पुटेन हारके । [वनसंस्कारान्वितेन हारके ।

औत्पुतिक त्रि० उत्पुतेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । उत्प-

औत्स त्रि० उत्से भवः अञ् । प्रस्रवणभवे स्त्रियां ङीप् ।

औत्सङ्गिक त्रि० उत्सङ्गेन हरति ठक् । क्रोडेन हारके ।

औत्सर्गिक त्रि० उत्सर्गं सामान्यविधिमर्हति ठञ् । सामान्यविधियोग्ये स्त्रियां ङीप् । [फिञ् । उत्सर्गगोत्रापत्ये ।

औत्सायन पुंस्त्री उत्स ऋषिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०

औत्सुक्य न० उत्सुकस्य भावः ष्यञ् । उत्कण्ठायाम् । "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली "तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन" रघुः । "रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना" माघः "इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" मेघ० । तच्च अलङ्कारोक्त व्यभिचारिभावभेदः सा०द०निर्वेदावेगेत्याद्युपक्रमे "औत्सुक्योन्मादशङ्का" इत्युक्त्वा "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता"लक्षितम् । २इच्छामात्रे च । "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः" सा०का० । "औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणमाप्तौ निवर्त्तते इष्यमाणस्य स्वार्थे इष्टलक्षणत्वात् फलस्य" त०कौ० । "मनोयस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् । तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते" भा०अ० ३४ श्लो० ।

औदक त्रि० उदकेन पूर्णं घटमर्हति उदकस्येदं वा अण् । १उदकपूर्णकुम्भग्राहके "अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति" गोभिलः । "औदको घटः पीतोदकुम्भः" सं०त०रघ० । २उदकसम्बन्धिनि । "औदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनुः । उदके भवः अण् । ३जलभवे च । "यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" "स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च" मनुः

औदकि पुंस्त्री "उदङ्क उदक (संज्ञायाम्)" पा०ग० बाह्वा० अपत्ये इञ् । उदकनामर्षेरपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या० छ । औदकीय तत्रार्थे । एवम् औदङ्कि औदङ्कीय इत्यपि उदङ्कापत्ये पुंस्त्री । [स्यापत्ये ।

औदञ्जायनि पुंस्त्री उदञ्जस्यर्षेरपत्यं तिका० फिञ् । उदञ्ज-

औदञ्चन त्रि० उदच्यते उत्क्षिप्य ध्रियतेऽस्मिन् उदञ्चनोजलाधारः मणिकस्तस्येदम् अण् । मणिकस्थिते जलादौ (जालारजल) "एनां (शफरीम्) तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके" भाग० ८,२४,१५ । "औदञ्चनोदके मणिकस्थजले" श्रीधरः उदञ्चनस्य सन्निकृष्टदेशादि अरीहणादि० वुञ् । औदञ्चनक मणिकस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । [नामकर्षेरपत्ये ।

औदञ्चि पुंस्त्री उदञ्चोरपत्यं बाह्वा० इञ् । उदञ्चु-

औदञ्जि पुंस्त्री उदञ्जापत्यम् इञ् । १उदञ्जापत्ये ततः यूनि फिञ् पैला० तस्य लुक् । २तदीययुवापत्येऽपि ।

औदनिक त्रि० ओदनाय प्रभवति संतापा० ठञ् । ओदननिष्पादनाय समर्थे सूपकारे ।

औदन्य पु० उदन्यायुक्तो ऋषौ भवः अण् । पिपासायुक्त र्षिभवे सुण्डिभे ऋषौ । "एतां ह वै सुण्डिभ औदन्यः ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार" शत०ब्रा० १३,३,५,६ । तस्यापत्ये तु इञ् । औदन्यि इत्येव तत्रार्थे ततः युवप्रत्ययस्य फिञः पैला० लुक् । तदीययुवापत्ये च ।

औदपान त्रि० उदपानादागतः शुण्डिका० अण् । आयस्थानरूपोदपानादागते १राजग्राह्यकरादौ । उदपाने भवः पलद्या० अण् । २उदपाननामग्रामभवे करादौ त्रि० । उदपाने जलाधारस्थानभेदे भवः उत्सा०अञ् । ३उदपानभवे त्रि० । स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।

औदभ्रज्जि पुंस्त्री उदभ्रज्जस्यापत्यम् इञ् । १उदभ्रज्जस्यापत्ये ततो युवप्रत्ययस्य पैलादि०लुक् । २तदीययुवापत्ये च । एवं औदमज्जि औदमेधि औदव्रजि औदशुद्धि इत्येतेऽपि शब्दाः तत्तदपत्ये तत्तद्युवापत्ये च । [सम्बन्धिनि ।

औदमेधीय त्रि० उदमेधेरिदम् रैवतिकादि० छ । औदमेधि

औदमेयि पुंस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इञ् । उदमेयस्यापत्ये ततः मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीष् । [स्त्रियां ङीप् ।

औदयिक त्रि० उदये लग्नकाले भवः ठञ् । लग्नकालभवे

औदरिक त्रि० उदरे प्रसितः ठक् । आद्यूने, (पेटुक) उदरमात्रपूरणामिच्छके । "ऐश्वर्यवन्तं रौद्रं च शूरं चण्डमसूयकम् । एकाशिनमौदरिकमासुरं सत्त्वमीदृशम्" सुश्रुते तत्रासुरसत्त्वलक्षणम् । अमरे विजिगीषाविवर्ज्जितस्य तथात्वमुक्तम् । विजिगीषा च विगानेच्छा सा च स्वोदरपूरणासक्ततया निन्देच्छा तस्याःत्याग एवास्य प्रवृत्तिः । "सर्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्य्यीय कल्पते" नाट०

औदर्य्य त्रि० उदरे भवः यत् उदर्य्यः ततःस्वार्थे अण् । १उदरभवेऽनलादौ । २अभ्यन्तरप्रविष्टे च । "स त्वयाऽऽराधितः शुक्लोवितन्वन् मामकं यशः । छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्य्यो ब्रह्मभावनः" भाग०३,२४,५ ।

औदल त्रि० चिकितगालवकालवमनुतन्तुकुशिलानां वैश्वामित्रदैवरातौदलेति" आ०श्रौ० १२,१४,२, उक्ते चिकितादीनां पञ्चानां प्रवरर्षिभेदे ।

औदवापि पुंस्त्री उदवापस्यापत्यम् इञ् । उदवापापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्येदं रैवतिका०छ । औदवापीय तत् सम्बन्धिनि त्रि० ।

औदवाहि पु० उदवाहस्यापत्यम् इञ् । ऋग्वेदिनाम्

प्राचीनावीतितया तर्पणीयर्षिभेदे । द्वादशर्षितर्पणा-नन्तरम् । 'प्राचीनावीती' "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पा-यनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्याजानन्तिबाहु-विगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया गार्गी वाचक्नवी वडवा प्रातिथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं साङ्ख्यायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौ-दवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचा-र्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व०गृ०३,४,४, "त्रयोविंशति वाक्यानि तत्र कहोलादिषु अर्थात् तर्पयामीतिशब्दः कार्य्यः । सर्व्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पणङ्कुर्यात् "एकमन्त्राणि कर्म्माणीति" न्यायात्" नारा० । "औदवाहेश्च शाण्डि-ल्याच्च शाण्डिल्यः" शत०ब्रा०१४,७,३,२६, वंशवर्णने

औदश्वित त्रि० उदश्विति तक्रभेदे संस्कृतः अण् । उद-श्विद्रूपतक्रे संस्कृतभक्ष्यद्रव्ये । पक्षे ठक् उदश्वित्कोऽप्यत्र उदश्विदिव अङ्गुल्या० ठक् । औदश्वितिक तत्सदृशे त्रि०।

औदस्थान त्रि० उदस्थानं शीलमस्य छत्रा० णः । १उदस्थान-शीले । उदस्थाने भवः उत्सा०अञ् ।२उदकस्थानभवे च ।

औदार्य्य न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ् । उदा-रतायाम् । "औदार्य्यं च नायकयोरयत्नसिद्धसात्विकाल-ङ्कारविशेषः । यथाह सा० द० "शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यं च प्रगल्भता । औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युर-यत्नजाः" इति विभज्य । "औदार्य्यं विनयः सदेति" लक्षितम् । सात्विकपुरुषगुणभेदश्च यथाह तत्रैव । "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललि-तौदार्य्यमित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषागुणाः" इति विभज्य । "दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समतेति" लक्षितम् ।२वाक्यस्यार्थसम्पत्तौ च । "ससौष्ठवौदार्य्य विशेष-शालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे" किरा० । "औ-दार्य्यमर्थसम्पत्तिः" मल्लि० । तच्च वाग्गुणभेदः "संस्का-रवत्त्वमौदार्य्यमित्यादिना" हेमच०वाग्गुणदर्शने उक्तेः ।

औदासीन्य न० उदासीनस्य भावः ष्यञ् । शुभाशुभयोरुपे-क्षायाम् ताटस्थ्ये । "पर्याप्तोऽपि प्रजाः पातुमौदासी-न्येन वर्त्तितुम्" रघुः । २राहित्ये ३रागनिवृत्तौ च "न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्त-क्रियार्थत्वं कल्पयितुम्, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्य-व्यतिरेकेण" "अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम्" "तस्मात् प्र-सक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्या-दिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे" इति च शारीरकभाष्यम् ।

औदास्य न० उदास्ते उद्+आस-अच् तस्य भावः ष्यञ् । वैराग्ये रागशून्यतायाम् २मनोयोगविरहे । "औदास्य संविद्वलम्बितशून्यसुद्रां मग्नितदृष्टयोनिपतितामवगम्य भै-म्याः" नैष० "चौर्य्यं विलिखनहेतोर्वैयमपि कुक्षाः किमौ-दास्यम्" पद्यावली ।

औदुम्बरक पु० उदुम्बरस्य विषयोदेशः राजन्या० वुञ् । १उदुम्बरविषये देशे । तत्र सभूह इत्यधिकारात् राज-न्या० वुञ् । २तत्समूहे न० ।

औदुम्बरायण पुंस्त्री उदुम्बरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये तु इञ् । औदुम्बरि तदीयानन्तरापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

औद्गात्र न० उद्गातुर्धर्मम् ऋदन्तत्वात् अञ् । उद्गातुः ऋत्विग्भेदस्य १धर्मे "स्वरित्यौद्गात्र आहवनीये" कात्या०२५,१,८, उद्गात्रवेदविहिते भ्रेषे स्वरित्याह-वनीये जुहोति" कर्कः । उद्गातुः कर्म भावो वा उ-द्गात्रा० अञ् । उद्गातुः उच्चैर्गानात्मके २कर्म्मणि ३तद्भावे च ।

औद्गाहमानि पुंस्त्री उदगाहमानस्यापत्यम् इञ् ततोयूनि फक् तस्य पैला० लुक् । १उद्गाहमानस्यापत्ये २तदीये युवापत्ये च स्त्रियां शारा० ङीष् । ततो भवादौ गहा० छ । औद्गाहमानीय तद्भवादौ त्रि० ।

औद्ग्रभण त्रि०उद्ग्रहणाय साधु अण् वेदे हस्य भः । जर्ङ्-ग्रहणसाधने "सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजूंष्यौद्ग्रभणानि" उद्ग्रभनीते वा एषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि यद्दीजते" शत०ब्रा० ३,१,४,१, "औद्ग्रभणानि जुहोति स्त्याल्याः स्रुवेणाक्तया इति प्रतिमन्त्रम्" कात्या० ७,३,१६ । भत्वाभावे औद्ग्रहणमप्यत्र ।

औद्दण्डक त्रि० उद्दण्डस्य सन्निकृष्टदेशादि वराहक्षा० वुञ् । उद्दण्डसन्निकृष्टदेशादौ ।

औद्दालक न० उद्दालेन उद्दलनेन निर्वृत्तः अण् संज्ञायां कन् । "प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्प-कीटकाः । कुर्वन्ति कपिशं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु" इत्युक्ते वल्मीककीटसम्भृते मधुनि "औद्दालकं रुचि-करं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम् । कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्" तद्गुणा वैद्यकोक्ताः ज्ञेयाः ।

औद्दालकि पुंस्त्री उद्दालकस्यर्षेरपत्यम् इञ् । उद्दालका-पत्ये गौतमे ऋषौ स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ङीष् । ततः

यूनि फक्। औद्दालकायन तदीययुवापत्ये प्राच्यभरते तु बह्वच्कत्वात् तस्य बहुषु लुक्। उद्दालकाः। तदीययुवापत्यानि प्राच्यानि भारतानि वा

औद्धत्य न० उद्धतस्य भावः। अविनीतभावे तच्च "असूयान्य गुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता" सा०द० उक्तलक्षणम्।

औद्धारिक त्रि० उद्धाराय उद्धृत्य दानाय प्रभवति ठञ्। विभागकाले उद्धारार्थं देये द्रव्यभेदे। "विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः" मनुः।

औद्धारि पु० उद्धारस्यर्षेरपत्यम् इञ्। उद्धारर्षेः पुत्रे खण्डिके ऋषौ। "खण्डिक औद्धारिरस्य प्रायश्चित्तं विद" शत०ब्रा० १,८,३४,१। [राजनि०।

औद्भिज्ज न० उद्भिद्य जायते जन–ड स्वार्थेऽण्। पांशुलवणे

औद्भिद न० उद्भिनत्ति उद्+भिद्–क–स्वार्थेऽण्। १पांशुलवणे। "औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटुस्निग्धं सोष्मलं वातनाशनमिति" तस्य गुणाः "विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः" इत्युक्ते २जलभेदे च "औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु"। वैद्यकान्तरम्

सुश्रुते आन्तरिक्षजलमुक्त्वा "तस्यालाभे भौमं तच्चाकाशगुणबहुलं तत्पुनः सप्तविधम्। तद्यथा कौपं नादेयं सारसं ताडाकं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ड्यमिति। तत्र वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्" इत्यादि उक्त्वा "कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम्। मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदम् स्मृतम्"। तद्गुणाः उक्ताः। औद्भिदलवणगुणास्तु तत्रैव। "लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम्। सतिक्तं कटु संक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्" ।

औद्भिद्य न० उद्भिदोभावः ष्यञ्। वृक्षादीनामुत्पत्तौ। "जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्" यजु० १८,९, उद्भिदोभावः औद्भिद्यं वृक्षादितरोरुत्पत्तिः वेददी०।

औद्याव त्रि० उद्यावस्य व्याख्यानोग्रन्थः तत्र भवो वा ऋगयना० अण्। १उद्यावव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च।

औद्वाहिक त्रि० उद्वाहकाले लब्धं दीयते वा ठञ्। विवाहकाले १लब्धे दीयमाने च "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" स्मृतिः "पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" याज्ञ०। तत् सर्व्वैरविभाज्यम्। [इत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च

औद्देप त्रि०उद्देप+चतुरर्थ्याम् सङ्कला० अण्। उद्देपेन १नि-

औधस त्रि० ऊधस इदम् अण्। ऊधःसम्बन्धिनि "यत्र जघन्यनुदिनं नैव दोग्ध्र्यौधसं पयः" भाग० ४,१०,१६, भवार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् ऊधस्यमित्येव। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघः। औधस्यमिति क्वचित् पाठः स्वार्थेऽणन्ततया समर्थ्यः।

औन्नेत्र न० उन्नेतुः कर्म्म भावो वा उद्गात्रादि० अञ्। उन्नेतुः १कर्म्मणि उन्नयने २तद्भावे च। तस्य धार्म्मिकम् ऋदन्तत्वात् अञ्। ३उन्नेतृधर्म्मे च।

औपकर्णिक त्रि० उपकर्णं प्रायभवः ठक्। कर्णसमीपे प्रायप्रभवे। "औपकर्णिकलोचनः"। भट्टिः।

औपकलाप्य त्रि० उपकलापं भवः परिमुखा० ञ्य। कलापसमीपभवे।

औपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। उपकस्य गोत्रापत्ये। बहुत्वे द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च वा फको लुक्। उपका उपकायनाः। उपकलामकाः औपकायनलामकायनाः।

औपगव पुंस्त्री उपगतोगौरस्य उपगुर्गोपः तस्यापत्यम् अण्। १गोपालकपुत्रे २तद्याजिपुत्रे च लक्षणया उपगुशब्दस्य याजिविप्रोऽपि उपगुशब्देनोच्यते "यं वर्णं याजयेद्यस्तु स तद्वर्णत्वमाप्नुयात्। सद्यावर्षेण वर्षैस्तु त्वेवमेवाब्रवीद्भृगुः" हारीतोक्तेः। तत्सम्बन्धिनि ३लक्षणे ४अङ्के ५संघे च तस्यापत्ये तु स्त्रियां ङीप्। औपगवस्येदम् गोत्रचरणात् वुञ्" पा० वुञ्। औपगवक औपगवसम्बन्धिनि "तत आगत" इत्यधिकारे "गोत्रादङ्कवत्" पा० वुञ्। औपगवक ततआगतेऽर्थे। तेषां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्। औपगवक तत्समूहे न० औपगवोभक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलम् वुञ्"पा०। औपगवक तद्भक्तियुक्ते त्रि०

औपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतित्वेन उपगवोगीष्पतिस्तस्यापत्यम् उद्धवो वा इञ्। १गोष्पतेरपत्ये २तच्छात्रे उद्धवे पु० "क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात्" भाग०३,४,२८ "औपगविरुद्धवः" श्रीधरः"

औपग्रस्तिक पु० उपग्रस्तं ग्रासकालं भूतः स्वसत्तया व्याप्तः "तमधीष्टोभृतो भूतोभावी वा" पा० ठञ्। उपग्रासकालस्य स्वसत्तया व्यापके १चन्द्रे २सूर्य्ये च शब्दर०

औपच(ज)न्धनि पु०उपच(ज)न्धनस्यापत्यम् इञ्। शुक्लयज-

आङ्गिरसगोत्रे ऋषिभेदे । "औपच(ज)न्धनेरौपच(ज)न्धनिः" शत० १४.५,५,२१ । १४,७,३,२६, ब्राह्मणे च ।

औपचारिक पु० उपचार+स्वार्थे विनयादि० ठक् । उपचारे उपचारस्य लक्षणया बोधनम् सेवनञ्च । उपचारः प्रयोजनमस्य ठञ् । उपचारहेतुके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । औपचारिकी उक्तिः ।

औपच्छन्दसिक त्रि० उपच्छन्दसा निर्वृत्तं वा० ठक् । उपच्छन्देन निर्वृत्ते । "आतन्वानं मुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसिकं हृदा विनोदम्" छन्दोमञ्ज० । "गद्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला" इति वैतालीयाद्यलक्षणमुक्त्वा "पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिः" वृ० र० उक्ते २मात्रावृत्तभेदे न० । "पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं विदुः" इत्युक्ते ३पुष्पिताग्राख्यवर्णवृत्तच्छन्दोभेदे च ।

औपजानुक त्रि० उपजानु जानुसमीपे प्रायभवः ठक् । जानुसमीपपर्य्यन्तव्यापके "पाणी यस्यौपजानुकौ" भट्टिः ।

औपतस्विनि पु० उपतस्विनस्यापत्यम् इञ् । उपतस्विनस्यापत्ये रामनामके ऋषौ । "तदु होवाच राम औपतस्विनिः" शत० ब्रा० ४,६,१,७ ।

औपदेशिक त्रि० उपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपदेशोपजीविनि । उपदेशेन प्राप्तः वा० ठक् । २उपदेशेन प्राप्ते च

औपद्रविक त्रि० उपद्रवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । उपद्रवाधिकारेण सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे स च "अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य उत्तरतन्त्रागतः सुश्रुतकृतः ।

औपद्रष्ट्र पु० उपद्रष्टृ+स्वार्थे ष्यञ् । पुरुषमेधीये देवभेदे । "निविक्यं क्षत्तारम्, औपद्रष्ट्यायानुक्षत्तारम्" यजु० ३०,१२ । तत्र तदुद्देशेनानुक्षत्ता द्वारपालसेवकः आलभ्यत्वेन विहितः ।

औपधर्म्य उपधर्म+स्वार्थे चातुर्व० ष्यञ् । अपकृष्टधर्मे । "लोकान् प्रतां मतिविरोहमतिप्रलोभं वेशं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम्" भाग० २,७,३८ ।

औपधेनव पु० उपगता धेनुरस्य तस्यापत्यम् अण् । सुश्रुतोक्ते धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारके ऋषिभेदे । "काशीराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपुष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतयः ऊचुः । "औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम्" सुश्रु० । [रथाङ्गे ।

औपधेय न० उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं ततः स्वार्थे ढञ् ।

औपनायनिक त्रि० उपनयनं प्रयोजनमस्य ठक् अनुश० द्विपदवृद्धिः कृत्या० वस्तुतः उपनायनशब्दोऽपि उपनयनार्थे प्राप्तुक्तः ततः ठक् इत्येव न्याय्यम् । उपनायनप्रयोजनके विधाने "एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः" मनुः । उपनायनाय हितः ठञ् । २उपनयनसाधने च । "ब्रह्मचर्यविधौ काले औपनायनिकः परः" याज्ञ० ।

औपनासिक त्रि० उपनासं भवः ठञ् स्त्रियां ङीप् । नासासमीपभवे । "द्विद्वादश नासायां तासामौपनासिक्य-तमस्ताः परिहरेत्" सुश्रुत ।

औपनिधिक न० उपनिधिरेव स्वार्थे ठक् । "वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" याज्ञ० विवृतिरुपनिधिशब्दे दृश्या ।

औपनिषत्क त्रि० उपनिषदा तदुक्तोपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपनिषदुक्तोपदेशेनोपजीविनि ।

औपनिषद पु० उपनिषद्भिरभिव्यज्यते अणिकोऽण् । उपनिषन्मात्रवेद्ये परमात्मनि । "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" बृ० उ० । उपनिषत् ब्रह्मविद्या तस्या इदम् । २ब्रह्मप्रतिपादके वाक्यादौ स्त्रियां ङीप् । "विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः" मनुः । उपनिषदि भवः प्रकाश्यः तस्याव्याख्यानो ग्रन्थो वा ऋगयना० अण् । उपनिषत्प्रकाश्ये ३ब्रह्मणि तस्याव्याख्याने ४ग्रन्थे च ।

औपनीविक त्रि० उपनीवि नीविसमीपे प्रायभवः ठक् । नीविसमीपे प्रायभवे "औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम्" माघः "वस्त्रोद्वेल्लरचार्घसमिर्यमौपनीविकः" भट्टिः ।

औपपक्ष्य त्रि० उपपक्षं बाहुमूलं तस्येदम् ष्यञ् । बाहुमूलसम्बन्धिनि । "तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव प्रश्नश्चौपपक्ष्याणि दुर्वीरणानि जायन्ते" शत० ब्रा० १२,४,१,६ । "उपपक्षं बाहुमूलं तत्सम्बन्धीनि" भा० ।

औपपत्तिक त्रि० उपपत्त्या कल्पितम् ठञ् । उपपत्त्या कल्पिते २युक्ते । "औपपत्तिकमाकारं प्रयच्छस्वेति भारत !" भा० अनु० ६०७० ।

औपपातिक त्रि० उपपातेन उपपातकेन गोवधादिना संयुक्तः ठक् । उपपातकैः संयुक्ते "विट्शूद्रौ पतितस्त्वाङ्गो यश्च स्यादौपपातिकः" नार० "यश्च स्यादुपपातकीति" मिताक्षरात पाठः । [बाहोरपत्ये ।

औपबाहवि पुंस्त्री उपबाहोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपगत

औपभृत त्रि० उपभृता पात्रेण सञ्चितः शैषिकोऽण् । १उप-भृत्पात्रेण सञ्चिते हविरादौ । "ब्रह्मानुज्ञातोऽनुयाजै-स्त्रिभिश्चरत्यौपभृतं समानीय" कात्या० ३,५,२ "अ-ध्वर्य्युरौपभृतमाज्यं सर्व्वं जुह्वां समानीय" कर्कः । तस्येदम् अण् । २उपभृत्सम्बन्धिनि "औपभृतासादनम्" कात्या० ५,४,२८, "औपभृतमुपभृत्सम्बन्ध्यासादनम्" कर्कः । "मध्या श्रोणिरित्यौपभृतानि" कात्या० ६,७,७ ।

औपमन्यव पुंस्त्री उपमन्योरपत्यं विदा० अञ् । उप-मन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । "प्राचीनशालऔपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिः" । "औपमन्यव ! किं त्वमात्मान-मुपास्से ?" इति च छा०उ० ।

औपमिक त्रि०उपमया निर्द्दिष्टः ठक् । उपमया निर्द्दिष्टे । "अभ्रातृकाया इत्यनिर्वाह औपमिकः" "मधु सोमभि-त्यौपमिकं मन्यते" । "पीपिलिकामध्ये त्यौपमिकं पीपिलिका पैलनिगतकर्म्मणः" इति च निरु० ।

औपम्य न० उपमा+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । १उपमायाम् २सादृश्ये "प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः" हितोप० । "आत्मौपम्येन सर्व्वत्र" गीता "सा पूर्णा यदि सामान्य-धर्म्म औपम्यवाचि च" । "औपम्यवाचिनो लोपसमासे तद्धिते द्विधा" इति च सा०द० ।

औपयज त्रि० उपयज इदम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उप यट् च तच्छब्दे दर्शितः । "मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपय-जानङ्गारानाहरेति" कात्या० ६,६,७,

औपयिक त्रि० उप+अय—घञ् उपायस्तेन लब्धः ठक् ह्रस्वश्च । १उपायलब्धे, २युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । "एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेषु चैव हि । एतदौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत !" भा०आ०२०४अ० । स्त्रियां ङीप् । "नचैवौपयिकी भार्य्या मानुषी कृपणा तव" भा० व० २८०अ० "यदत्रौपयिकं कार्य्यं तच्छ्रोतुमर्हसि" भा०उ० १७७ अ० । उपाय एव विनया० स्वार्थे ठक् ह्रस्वश्च । ३उपाये पु० । "शिवमौपयिकं गरी-यसीम्" किरा० ।"औपयिकम् उपायम्" मल्लि० ।

औपयोगिक त्रि० उपयोगः प्रयोजनमस्य ठञ् । उपयोग-निमित्ते "अथात औपयोगिकं चिकित्सितं व्याख्या-स्यामः" सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट त्रि० उपरिष्टात् भवः अण् । "अमेहक्कतसिलेभ्य एव"वार्त्ति०नियमात् न त्यप् टिलोपः । उपरिष्टाद्भवे ।

औपरोधिक त्रि० उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १उपरोध-निमित्ते २पीलुवृक्षदण्डे पु० हेमच० ।

औपल त्रि० उपलादागतः शुण्डिका० अण् । १आयस्थान-रूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि "यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्" मनुः ।

औपवसथिक त्रि० उपवसथे भवः ठञ् । उपवसथकर्त्तव्ये कर्मादौ । उपवसथस्य यागः यागपूर्वदिवसश्च उपवसथ-शब्दे उक्तः । ष्यञ् औपवसथ्य तत्रार्थे । "अग्निप्रणयनीया औपवसथ्येऽनियमः" आश्व०श्रौ० ४,१,२६ । स्वार्थे ष्यञ् । "यागपूर्व्वदिने च । "औपवसथ्येऽह्नि" श्रुतिः ।

औपवस्त न० उपवस्तमेव प्रज्ञा० अण् । १उपवस्ते उपवस्तुः कर्म अण् । २उपवासे । उपवस्ता प्राप्नोऽस्येति विग्रहे "ऋतोरण्" पा० सूत्रप्रदर्शनं प्रामादिकमेव । तत्र ऋतुशब्दस्यैव ग्रहणं न तु ऋदन्तस्य तथात्वे ऋतो-ऽण् इत्येव स्यात् आर्त्तवमित्युदाहरणं चासङ्गतम् इति बोध्यम् "मापान् मधुमस्तूंश्च वर्ज्जयेदौपवस्तकम्" स्मृतिः

औपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युष्टा० अण् । उपवास-व्रते दीयमाने द्रव्ये ।

औपवासिक त्रि० उपवासे साधु गुडा० ठञ् । १उपवासे साधौ । तत्र प्रभवति सन्तापा० ठञ् । २उपवाससमर्थे च

औपवास्य न० उपवास+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उपवासे "लक्ष्मणेन यदानीतं पीत्वा वारि समाहितः । औप-वास्यं तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया" रामा० ।

औपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्वार्थेऽण् । उपवाहने रथादौ "औपवाह्यः कुवेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः" रामा० । सर्वासु भूमिषु विदितः अण् । सार्वभौम इत्यर्थः ।

औपविन्दवि पुंस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । [वेशेनोपजीविनि ।

औपवेशिक त्रि० उपवेशेन जीवति वेतना० ठञ् । उप-

औपश्लेषिक त्रि० उपश्लेषेण निर्वृत्तः ठक् । एकदेशेन सम्बद्धे आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापक-श्चेत्याधार स्त्रिधा" सि०कौ० ।

औपसंक्रमण त्रि० उपसंक्रमणे दीयते व्युष्टा० अण् । उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद पु० उपसच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्ता० अण् । उपस-च्छब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च । उपसत् समीपस्थानं तदस्यस्य प्रज्ञा० अण् । ३द्वन्द्वे "प्रजापतिकाम औ-पसदः" कात्या० २२,१०,१२ । "औपसदो द्वन्द्वः" कर्कः

औपसर्गिक त्रि० उपसर्गाय प्रभवति सन्तापा० ठञ्। उपसर्गसमर्थे। स च सुश्रुतोक्तः रोगभेदः यथा "व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः" इति। वैद्यकान्तरे तु "कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत्। स्वेदशैत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानवः। प्रतिलोमः पुनर्नैव स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात्। औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः" इत्युक्ते २वातादिसन्निपाते च। ३दैवादिरिष्टसूचके पद्दौस्थ्यादौ। ४उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि० शब्दकल्पद्रुमः। तन्मूलं मृग्यम् सम्बन्धिन्यर्थे ठकोऽस्मरणात् कोषान्तराभावाच्च। शीले उपासके।

औपस्थान त्रि० उपस्थानं शीलमस्य छत्रा० ण। उपस्थान·

औपस्थानिक त्रि० उपस्थानेन सेवनेन जीवति वेतना० ठक्। सेवनोपजीविनि।

औपस्थ्य न० उपस्थस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। उपस्थव्यापारसाध्ये सुखे। "औपस्थ्यजैह्वाकार्पण्यात्" भाग० ७,१५,१६ "औपस्थ्यजैह्व्यं बहु मन्यमानः" भाग० ७,६,१४। औपस्थ्यं शैश्न्यं जैह्व्यञ्च सुखम्" श्रीधरः।

औपहारिक त्रि० उपहाराय साधु ठक्। उपहारार्थे द्रव्ये "परमान्नेन यो दद्यात् पितृणामौपहारिकम्" भा० अनु० ६० २० श्लो०।

औपाधिक त्रि० तेन निर्वृत्तः बा० ठञ्। उपाधिकृते स्त्रियां ङीप्। "रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा" शब्दर०

पुरुषस्य बन्धस्तु औपाधिक एव न नैमित्तिकः नापि तात्त्विकः इत्येतत् सां० सू० भाष्ययोः सिद्धमिति यथा

"न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः" सू०

"दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षणमस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते। न ह्यग्नेः स्वाभाविकादौष्ण्यात् मोक्षः सम्भवति। स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्यर्थः। तदुक्तमीश्वरगीतायाम्।

"यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः। न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि"।

"यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्षणम्। ननु सर्वदोपलम्भापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वशङ्कैव नास्तीति चेन्न त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धिवदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात्। दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्बौद्धैश्चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च। स्वधर्मनाशेनात्मनाशादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न। अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति। भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत्र आह" भा०।

"स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्" सू०।

"स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः" भा०। ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह।

"नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः" सू०।

"नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति। यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्यस्योपाये स उपदेशो न भवति। किन्तूपदेशाभास एव "बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति" न्यायादित्यर्थः" भा०। अत्र शङ्कते।

"शुक्लपटवद्बीजवच्चेत्" सू०।

"ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते। यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते। यथा च बीजस्य स्वाभाविक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निनापनीयते। अतः शुक्लपटवद्बीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः" भा०। समाधत्ते।

"शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः" सू०।

"दृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकायोपदेशो लौकिकानां भवति। कुतः शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम्। दृष्टान्तद्वये हि शौक्ल्यादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः। न तु शौक्ल्याङ्कुरशक्त्योरभावो भवति। रजकादिव्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शौक्ल्याङ्कुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः। नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुमानात् श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति। किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव मुक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्मोक्षाप-

त्तिरिति" भा० । स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्यो-ऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वे ज्ञानादुपायोच्छेद्यत्वं न घटेत । अनागतावस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिताशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू० ।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्बन्धाभावादव्याप्त्या व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति अन्यसंयोगे सत्येव बन्धस्तत्रैव सहकारित्वं लाघवाद्बन्धो युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा० "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू० ।

"देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः ? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० ।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू० ।

"सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा यावस्था न तन्निमित्तोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० । ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू० ।

"इति शब्दो हेत्वर्थे । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः । "स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष"इति । सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्ततात्श्रवणाच्च" भा० ।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू० ।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्योपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिसूत्र इति" भा० ।

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह ।

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू० ।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात् । ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रतिबिम्बस्य स्वोपाधिष्वेव भवतीति न सर्वपुंसां सर्वदुःखभोगः इति भावः । "चित्तवृत्तियोगे च पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति"योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति । यत्तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम्"भा० । साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति । संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्भवतीत्यर्थः" भा० । अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं स्यात्तेन तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तरान्तरावधारयति ।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू० ।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धहेतुः । बन्धस्यौपाधिकत्वख्यापनाय नञ्द्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः

प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्त्तेत । न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्प्यं कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्तावधिकाऽकल्पनात् । इत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् । अतो दीपशिखावत् क्षणभङ्गुरतया वृत्तेराशुविनाशित्वे नैव तद्धर्माणां दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिवृत्तिरेव साक्षान्मोक्षोपाय इत्यपि वक्रोक्तिफलम् । तथा च स्मृतिः "यथा ज्वलद्गृहकशालिष्टं स्वगृहं विच्छिद्य रक्ष्यते । तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति" । वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो मा भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते अतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः तथाह सौरे 'यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः" । रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः" । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिबिम्बरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिको बन्धः इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । "अयमात्मा सन्मात्रो नित्यशुद्धः बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः" भा० ।

अयमेव पक्षो वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतः 'तद्गुणसारत्वादित्यादि" शा०सूत्रभाष्ये 'न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्म्माध्यासनिमित्तं हि कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारित्वमकर्त्तुरभोक्तुश्चासंसारिणोनित्यमुक्तस्य सत आत्मनः" इति "यावदात्मभावित्वादित्यादि"शा०सूत्रभाष्ये च "यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसम्बन्धस्तावदेव चास्य जीवत्वं संसारित्वञ्च । परमार्थतस्तु न जीवोनाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण"इति च संसारित्वस्य बुद्ध्युपाधिसंबन्धाधीनतयौपाधिकत्वस्योक्तेः ।इयांस्तु विशेषः एतन्मते बन्धस्येव जीवभेदस्यापि औपाधिकत्वं तदपि शां०सू०भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "अतएव चोपमा(जल)सूर्य्यकादिवत्"सू० "अतएव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपोनिर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधेनोपदिश्यते अतएव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्य्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु 'यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेति" । "एकएव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति" चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते" भा० । "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्"सू० । 'न जलसूर्य्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् । सूर्य्यादिभ्योहि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्त्तञ्च जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्य्यादिप्रतिबिम्बोदयोनत्वात्मा मूर्त्तः नचास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्व्वगतत्वात् सर्व्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते । भा० "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्"सू० । युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसम्भवात् न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित् कञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्व्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते सर्व्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्य्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ? तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्य्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते जलह्रासे ह्रसते जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं जलधर्म्मानुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्य्यस्य तथात्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजतएवोपाधिधर्म्मान् वृद्धिह्रासादीन् एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः"भा० । "दर्शनाच्च"सू० । "दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणोदेहादिषूपाधिष्वनुप्रवेशम् "पुरः स चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति" "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति" च तद्युक्तमेतत्" ।

उपाधिरेव विनया० स्वार्थे ठञ् । साध्यसमव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपे शास्त्रोक्ते उपाधौ 'अनौपाधिको व्याप्तिः', अनुमा० चि० ।

औपाध्यायक त्रि० उपाध्यायादागतः वुञ् । उपाध्यायागते

औपानह्य पु० उपानहे अयम् ।"तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ"पा० इत्यधिकारे ञ्य । उपानद्रूपविकारसाधने तत्प्रकृतौ १मुञ्जे २चर्म्मणि न० ।

औपावि पुंस्त्री उपावस्यापत्यम् इञ् । उपावस्यापत्ये ।

"तत्र औपासिनौ जानश्रुतायनेन प्रत्यवरूढम्" शत० ब्रा० ५,१,?,१ । स्त्रियां ङीप् ।

औपासन त्रि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवः अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रातर्होमादौ कर्म्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः । तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं "नौपासनस्मृतेः" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौतं स्मार्त्तं च कर्त्तव्यमिति तच्च कुतः? औपासनश्रुतेः यत आहिताग्नेरप्यौपासनः श्रूयते पितृमेधे "अग्रतोऽस्यौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्त्तमपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः "स्मार्त्तं कर्म्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" इति" । "तस्मिन् गृह्याणीत्यापस्तम्बसूत्रस्याथ" । गृहाय हितं गृह्यम् गृह्यशब्दश्च दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मिन्नित्यासम्भे । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्विहितं कर्म शान्तिक पौष्टिक व्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्वमौपासनेऽग्नौ भवतीति । तथा च आश्वलायनगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानामौपसद्यानां कृतस्नानौपासने न च । परार्थाग्निकदेशेऽग्नौ स शान्तो लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायनः कर्मप्रदीपे "न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यात् मुक्तैकां समिदाहुतिम् । स्वकर्म्म सर्वक्रियाणाञ्च वा ?? प्रजायते । अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पिता समानीत पुत्रस्य भवति क्वचित्" । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्त्ताग्नावेव कार्यम् अपि च आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्त्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्द्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रलिङ्गात् अन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते" । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासन एव कार्याणि इति" कर्कः ।

विधानपा० तस्यारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्योपासनं तस्य सायमारम्भ" इति । शौनकोऽपि यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु । परिचर्य्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः । यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति । उपक्रमोत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदमुं सति" । इदमपि नवनाड्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृत् सुदर्शनाचार्यः । "अस्यारम्भणं रात्रावेव यदि नव नाड्योनातीताः । अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति" । अन्यत्रापि । "प्रातर्होमे सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदितेऽथ वा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकेति" । अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः । तथा च कात्यायनसूत्रम् । "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति" । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि । "दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः । दायाद्यकालो धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्व्वं यदि विवाहाग्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं निबन्धे "उद्वाहौपासनात् पूर्व्वमनले शान्तिमागते । स्थालीपाकं ततः कृत्वा ह्यौपासनमथाचरेत् । नवनाड्यूर्द्ध्वं चेत्स्थालीपाको भवेद् यदि । औपासनं तदा कुर्य्यात् परेद्युः सायमेवेति" । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्तः आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि । "ज्वालयेद्गृह्यमग्निमस्तं याते दिवाकरे । पर्य्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च ततः परमिति" । स्पष्टमाह कात्यायनः । "सर्व्वं तु गोलमपरो पश्चिमशङ्कुरिहाङ्गुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातरासोमदर्शनम्" । तथा "दुहिता स्नुषया वाग्निविहारो न सिध्यति । निर्लेपनं च पात्राणामुपलेपनमेव चेति" । उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तम् आश्वलायनकारिकायाम् । "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेति" । कात्यायनः अनुदितास्तमयलक्षणमाह । "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्" । तथा "यावत्सम्यङ् न भासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लौहित्यमायाति तावत्सायं तु हूयते" । अत्राश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामत्रिः "हस्तादूर्द्ध्वं रवियावद्गिरिं हित्वा न गच्छति । तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुरिति" । अत्र गौणकालमाह शौनकः "पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्त्तकः । स सायंहोमकालः स्यात् प्रदोषान्त उदाहृतः । यस्तु षड्नाडिकाकालः पश्चाद्वेवोदयाद्रवेः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत" इति । यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

"नित्यहोममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् द्वादशरात्रादूर्द्धं पुनराधानमिति"। केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमकालात् पूर्व्वं सायंहोमः कार्य्यः सायंहोमात्पूर्व्वं प्रातर्होमः कार्य्यइत्याहुः "आसायङ्कर्मणः प्रातरापातः सायङ्कर्म्मणः। आहुतिं नातिपद्येत पार्व्वणं पार्व्वणान्तरादिति" बौधायनस्मृतेरिति। अस्याग्निहोत्रवद्विधानं प्रदर्शितं शौनकेन। "अग्निहोत्रवदिष्टत्रं शौनकेन प्रदर्शितम्। पुनः पर्य्युक्ष्य चाङ्गारानुदगग्नेरपोह्य च। होम्यानां द्वादशानां तु पक्वमेतेष्वधिश्रयेत्। पयोयवागूः सर्पिश्च ओदनं दधि तण्डुलाः। सोमस्तैलमपो व्रीहिद्वादशैते तिलायवाः। पयआदीनि चत्वारि त्रिदः पक्वानि याज्ञिकाः। दध्यादीनामपक्वानामधिश्रयणमिष्यते। उल्मुकेनैव ज्वलयेदपक्वं पक्वमेव च। अधिश्रिते स्रुवेणापः परिषिञ्चेद्यथाधिकाः। पुनस्तज्ज्वलता तेन परिव्यज्य प्रहृत्य तत्। उदक्सं त्रिरुद्वास्याप्यङ्गारानतिसृज्य च। अग्नेः पश्चात्कृणे स्वेव निधाय समिधा सह। त्रिवारमेकं संस्कृत्य गृहीत्वा सायमग्नये (तेषां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः)। स्वाहेति मन्त्रयुक्तां कुर्य्यात् प्रथमामाहुतिम्। प्रातर्होमे तु सूर्य्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम्। तूष्णीं प्रजापतिं ध्यायन्नुभयत्र द्वितीयिकामिति"। अत्रान्यो विशेषः स्मृत्यन्तरोऽवगन्तव्यः। होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे "बहुमुखो भवेनाग्नौ कृष्णपिङ्गे हुताशने। अङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित्। योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः। मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते। अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः शब्दश्च शुभावहः"इति। अग्न्युपस्थानमन्त्रानाह शौनकः "परिसमूह्य च पर्य्युक्ष्याग्न्युपतिष्ठेद्विरूभुजम्। अग्नेः सूक्तैश्च सौरैश्च प्राजापत्यैश्च नित्यशः"याज्ञ०। हुताग्नीन् सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः" एतद्धोमं प्रशंसन्त्यत्र ऋषयः "यद्दद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम्। तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा नवेति"। अन्यत्रापि "नाग्निहोत्रात्परो धर्म्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः। नाग्निहोत्रात्परं ज्ञानं नाग्निहोत्रात्परा गतिरिति" अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः "अनाहिताग्निनाश्नीत ब्राह्मणोऽग्निं विना। तिष्ठेत् देहि जीवात्मा अग्निना निर्मितो भवेत्। तथा स्नानं तथा सन्ध्या इह स्वाध्यायनं तथा। तथैवौपासनं कार्य्यं न स्थितस्तद्विहीनतः। यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति म-

न्यते। अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः। वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत्। प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति"। तस्याग्नेर्लौकिकेऽपि कर्त्तव्यतामाह याज्ञ०। "वैतानौपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्"। ङीबभाव आर्षः लोके तु औपासनीत्येव

औपोदिति पुंस्त्री॰ उपोदितस्यापत्यम् इञ्। उपोदितसैरपत्ये स्त्रियां ङीप्। तस्या अपत्यम् ढक्। औपोदितेयः तस्या अपत्ये। "उतोहस्मा औपोदितेय एषवाव मह्यं गा दास्यति" शत॰ब्रा॰ १.६.२.१६। [स्वार्थविकारे।

औमा(क) त्रि॰ उमाया विकारः अण् वुञ् वा। अत-

औमायन त्रि॰ उमाया निमित्तं संयोग उत्पातो वा अश्वा॰ फञ्। अतस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च स्त्रियां ङीप्। [क्षेत्रे।

औमीन त्रि॰ उमानां भवनं क्षेत्रम् खञ्। अतसीभवने

औरग न॰ उरगदैवताऽस्य अण्। १सर्पाधिष्ठातृदेवताके अश्लेषानक्षत्रे। तस्येदम् अण्। २सर्पसम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

औरभ्र न॰ उरभ्रस्य मेषस्येदम् अण्। १मेषलोमजाते कम्बले २तत्सम्बन्धिनि त्रि॰। "औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै" मनुः। "बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु" सुश्रु॰। धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकर्षिमध्ये ३ऋषिभेदे पु॰ औपधेनवशब्दे उदा॰।

औरभ्रक न॰ उरभ्राणां समूहः वुञ्। मेषसमूहे।

औरभ्रिक त्रि॰ उरभ्रः पण्यमस्य ठञ्। मेषविक्रयोपजीविनि "औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा" मनुः। स्त्रियां ङीप्।

औरस पु॰ उरसा निर्म्मितः तद्भावे अण्। "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्तु यम्। औरसं तं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्" मनूक्ते पुत्रभेदे "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" मनुना द्वादशविधपुत्रमध्ये तस्य प्राथम्योक्तेः "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि" "आत्मा वै जायते पुत्रः" इति श्रुतेश्च स्वदेहजातत्वेनास्य तथात्वम्। १उरसानिर्म्मितमात्रत्वेन अक्षत्रयोगत्वे परपूर्व्वापुत्रेऽपि औरसशब्दस्य वृत्तिः अतएव "अर्जुनस्य परपूर्व्वायां नागकन्यायामुत्पन्नमैरावतमभिप्रेत्य" भा॰भी॰ ९१अ॰ "अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम्" ऐरावतस्य औरसत्वविशेषणम्। "एकएवौरसः पुत्रः सर्व्वस्य वसुनः प्रभुः" मनुः

"औरसः क्षेत्रजः पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ" स्मृतिः "औरसे पुनरुत्पन्ने तेषामंशहराः सुताः" मनुः उरस इदमण्। २उरसा सम्बन्धिनि त्रि०। उरसा नाम पुरभेदः तत्र भवः सिन्ध्वा० अण्। ३औरस उरसापुरभवे त्रि०।

औरसिक न० उरस् अङ्गुल्या० स्वार्थे ठक्। १उरसि। "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० उक्तेरिसुसादिभिन्नत्वात् औरसक इति शब्द कल्पनं प्रामादिकमेव।

औरस्य न० उरसि भवः शरीरावयवत्वात् यत् ततः स्वार्थे अण्। उरसिभवे। "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात्" शिक्षा "औरसपुत्रे तु उरस एव 'उरसोऽण् चेति' सूत्रे चाट् यद्विधानात् अण्। औरस्यार्थे उरस्यशब्द एवामरे बोध्यः तथैव टीकाकृद्भिर्व्याख्यानात्। [लोमविकारे कम्बलादौ।

और्ण(क) त्रि० ऊर्णायाः विकारः अञ् पक्षे वुञ्। मेष-

और्णायन त्रि० ऊर्णानां प्रस्तु अण्। ऋषिभेदे ततः स्वार्थे ष्यञ्। और्णायन्योऽप्यत्र। [तन्निमित्तादौ स्त्रियां ङीप्।

और्मिक त्रि० ऊर्म्याः निमित्तं संयोगः उत्पातो वा ठञ्।

और्द्धकालिक त्रि० ऊर्द्धकाले भवः काश्या० ठञ् ञिठ्च। ऊर्द्धकालभवे। ञिठि स्त्रियां ङीविति भेदः।

और्द्धदेह त्रि० ऊर्द्धदेहस्येदम् अण्। ऊर्द्धदेहसम्बन्धिनि "और्द्धदेहनिमित्तानि चक्रे और्द्धदैहिकं नदीम्" रामा०

और्द्धदैहिक त्रि० ऊर्द्धदेहाय साधु-ठञ्। ऊर्द्धदेहप्रापके शास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः पूरकपिण्डदानेन प्रेतदेहप्राप्तिः श्राद्धादिसपिण्डान्तक्रियाभिः प्रेतदेहनिवृत्त्या भोगदेहप्राप्तिरतः च पूर्व्वोत्तरभवे क्रिये हेतू। तदेतत् शुद्धितत्त्वे निर्णीतं यथा।

"अत्रेदं बीजं पूर्व्वक्रियायाआतिवाहिकदेहत्यागोत्तरदेहान्तरजननं, मध्यक्रियायाअपि प्रेतत्वपरिहारोत्तरदेहान्तरजननं तत्रैकत्र तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचनाभावेऽनर्थकम्। तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरम् "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्धं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवायुकाशानि, ऊर्द्धगामित्वे तु अनेन हेतुः। तत्क्षणात् मृत्युक्षणात्। तथा "आतिवाहिकदेहोऽसौ देहोभवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा "प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गवः। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्माशानिकेभ्योभूतेभ्यश्चाकल्पं नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवाः। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैस्तु कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्म्मणा"। तथा वायुपुराणम् "पूरकेण तु पिण्डेन देहोनिष्पाद्यते यतः। कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्"। अतएवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्म्मासमर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि क्रियते। "पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। संघातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः"।

तत्र क्रियास्त्रिविधाः विष्णुपुराणे दर्शिता यथा "पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः। त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदाहाद्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः। ताः पूर्व्वा-मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा। संघातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहानि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः। प्रतिसंवत्सरं राजन्! एकोद्दिष्टविधानतः"। आदाहेति दाहावधेरशौचान्तविहितशय्यायुधादिस्पर्शान्ताः पूर्व्वाः, मासिमास्येत्येकादशाहादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम्। सपिण्डनोत्तराः पार्व्वणादिक्रिया उत्तराः। अत्र पुत्रादि सपिण्डादयः पूर्व्वाः क्रिया अवश्यं कुर्य्युः। मध्यमक्रियायामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ता नियताः। [illegible]। दौहित्रैर्वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी"। अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टशब्दे १५२५ पृ० उक्ताः "अकरोत् स तदौर्द्धदैहिकम्" रघुः। अनुशतिका० द्विपदवृद्धिरिति सि० कौ० अनुशतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आकृतिगणत्वात् तत्सिद्धिरिति तत्त्वागमः। किन्तु बहुषु स्थलेषु एकपदवृद्धिरपि दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम्। "ब्रह्मवासुपरोऽपि यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम्। तद्भवत्यशुभोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च" मनुः। "उपानहौ च वस्त्राणि प्रतिष्ठन्त्यौर्द्धदेहिकम्" भारते अनु० पर्व्वणि ६२२८ श्लो०

और्द्धदमिक त्रि० ऊर्द्धदमे भवः "ऊर्द्धात् दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदात्तथा" इत्युक्तेः ठक् । ऊर्द्धदमभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

और्द्धस्रोतसिक त्रि० ऊर्द्धस्रोतसि ऊर्द्धरेतसि प्रसक्तः ठक् । शैवे शिवभक्ते त्रिका० ।

और्व पु० उर्व्वस्यापत्यम् ऋष्यण् । १उर्व्वर्षेरपत्ये गोत्रापत्ये तु विदा० अञ् । २उर्व्वगोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङीप् । उर्व्व्यां भवः अण् । ३पांशुलवणे न० राजनि० । ४उर्वीभवमात्रे त्रि० । ऊरुतोजातः ऊरु+अण् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वान्न गुणः । भृगुवंश्ये ५ऋषिभेदे । तत्र भवः अण् । ६वाड़वानले । तदुत्पत्तिकथा ऊरुजशब्दे १३८१ पृ० उक्ता ततो वाड़वानलोत्पत्तिकथा तु भा० आ० १८०।१८१ अ० उक्ता यथा "ब्राह्मण्युवाच । "नाहं गृह्णामि वस्तात! दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षूंषि वस्तात! व्यक्तं कोपान्महात्मना । स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः । गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः! । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः । षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया । सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः । तमिमं तात याचध्वमौर्व्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति । वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्व्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत । चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः" ।

"इच्छन्नपचितिं कर्त्तुं भृगूणां भृगुनन्दन! । सर्व्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः । तापयामास ताँल्लोकान् सदेवासुरमानुषान् । तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन् पितामहान् । ततस्तं पितरस्तात! विज्ञाय कुलनन्दनम् । पितृलोकादुपागम्य सर्व्व ऊचुरिदं वचः । पितर ऊचुः । और्व्व! दृष्टःप्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक! । प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः । नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः । वधो ह्युपेक्षितः सर्व्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् । आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् । तदास्माभिर्व्वधस्तात! क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् । निखातं यच्च वै वित्तं भृगुभिर्भृगुवेश्मनि । वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः । किं हि वित्तेन नः कार्य्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजोत्तम! । यदस्माकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत् । यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्व्वशः । तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात! सम्मतः । आत्महा च पुमांस्तात! न लोकाँल्लभते शुभान् । ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा निपातितः । न चैतन्नः प्रियं तात! यदिदं कर्त्तुमिच्छसि । नियच्छेदं मनः पापात् सर्व्वलोकपराभवात् । मा वधीः क्षत्रियांस्तात! न लोकान् सप्त पुत्रक! । दूषयन्तं तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि" ।

"और्व्व उवाच । उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितरस्तदा । सर्व्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् । वृथारोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे । अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् । यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति । नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् । अशिष्टानां निहन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता । स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः सर्व्वजिगीषुभिः । अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा । आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्व्वधे । संहारो हि यदा लोके भृगूणां क्षत्रियाधमैः । आगर्भोच्छेदनात् क्रान्तस्तदा मां मन्युराविशत् । सम्पूर्णकोषाः किल मे मातरः पितरस्तथा । भयात् सर्व्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् । तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युपपद्यते । माता तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा । प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्व्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते । यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् । तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु । जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति । ईशः सन् सोऽपि तेनैव कर्म्मणा सम्प्रयुज्यते । राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम । शक्तैर्न शकितास्त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् । अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम् । भवताञ्च वचो नालमहं समतिवर्त्तितुम् । ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो महत् । उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्विषाद्भयम् । यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा । भवतां च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम् । तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः! । पितर ऊचुः । य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः । आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापो-

मयं जगत्। तस्मादिमं विसृजेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम!। अयं तिष्ठतु ते विप्र! यदीच्छसि महोदधौ। मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः। एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ! भविष्यति। न चैवं सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम्। वशिष्ठ उवाच। ततस्तं क्रोधजं तात! और्व्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ। महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरन् वक्त्रात् पिबत्यापो महोदधौ"।

बाडवानलस्य स्थितिस्थानम् सि॰शि॰उक्तम् भूमेर्यास्येऽर्द्धे सप्तद्वीपसमुद्राणां स्थितिकीर्त्तनान्ते "स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौपाताललोकाः पृथिवीपुटानि" इति। और्वस्य च प्रवरर्षित्वम् आर्षेयशब्दे उक्तम्। "जामदग्न्यवत्सानामेषां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति च आश्व॰श्रौ॰ १२,१०,६,९ और्वमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण्। भारतान्तर्गते और्वचरिताख्याने। "तापत्यमथ-वाशिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्" भा॰ आ॰ १। तच्चाख्यानं भा॰ आ॰ १८९ अध्यायादौ दृश्यम्।

और्वशेय पु॰ उर्व्वशी तच्छब्दोऽस्त्यत्र विमक्ता॰ अण्। और्वशी शब्दयुक्ते १स्वाध्याये २अनुवाके च। उर्व्वश्या इदम् अण्। २उर्व्वशीसम्बन्धिनि त्रि॰।

और्वशेय पु॰उर्व्वश्या अपत्यम् ढक्। १अगस्त्ये मुनौ हेमच॰ तस्य च उर्व्वशीं दृष्ट्वा मित्रावरुणयोः स्खलितरेतोजातत्वया तथात्वम् तत्प्रमाणञ्चागस्तिशब्दे ४७पृ॰ उक्तम्। ऐलशब्दे दर्शितेषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरूरवसः सुतेषु २आयुरादिषु षट्सु च

औलपि पु॰ उलपस्य कलाप्यन्तेवासिविशेषस्यापत्यम् इञ्। उलपापत्ये ततः स्वार्थे दामन्या॰ छ। औलपीय तदर्थे बहुषु तस्य लुक्। औलपय इत्यादि।

औलपिन् पु॰ ब॰व॰। उलपेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कलाप्यन्तेवासित्वात् णिनि। उलपप्रोक्तछन्दोध्यायिषु

औलान न॰ अवलम्बनं वेदे पृषो॰। अवलम्बने। "विद्वान् पथ ऋतुशोदेवयानानप्यौलानं दिविधे" ऋ॰१०,९८,११।

औलूक न॰उलूकानां समूहः खण्डिका॰अञ्। पेचकसमुदाये

औलूक्य पु॰ उलूकर्षेरपत्यम् गर्गा॰ यञ्। उलूकनामर्षेरपत्ये कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य छात्रः कण्वादि॰ अण्। ततो यञो लुक्। औलूक औलूक्यच्छात्रे वैशेषिकमताभिज्ञे। उलुक इति ह्रस्वमध्यं केचिदाहुः औलूक्यदर्शनन्तु वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषया उच्यन्ते

"अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः"। १सू॰

"तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनुसन्दधाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः। तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं कणादं मुनिमुपसेदुः। स च कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यसम्पन्नः षण्णां पदार्थानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तये परमः पन्था इति मनसिकृत्य तच्च निवृत्तिलक्षणाद्धर्मादेतेषामनायासेन सेत्स्यतीति लक्षणतः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिश्याप्यनन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते। अथातो धर्ममित्यादि"उप॰

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"। २सू॰

"को धर्मः किंलक्षणश्चेति? सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिश्श्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते" तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थासाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्। साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्" उपस्कारः।

"तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्"। ३सू॰

"ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोतीति" विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति योऽनुदिते जुहोति श्यावशवलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" इत्यादिना। तथा "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणाभिधानात् पौनरुक्त्यमेव। न चाम्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रतिपत्तिकरणापाटवादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

सर्व्वमेतदाकुलमत आह । तद्वचनादाम्नायस्येत्यादि ।
तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामृशति यथा
"तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति गौत
मीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते ।
तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य
प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं धर्म्ममेव परामृशति
तथाच धर्म्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आम्नायस्य
वेदस्य प्रामाण्यं यद्धि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति
तत्प्रमाणमेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्तत्वञ्च साधयि
ष्यते यच्चोक्तमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्रा-
नृतत्वे जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्म्मकर्त्तृसाधनवैगुण्य-
कल्पनं वा श्रौतात् साक्षात् कर्म्मणः फलानभ्युपगम-
निश्चयात् न च कारीरीवदैहिकमात्रफलकत्वं तत्र
हि शुष्यत्सस्यसञ्जीवनकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रकाम-
स्येतिविशेषात् नच व्याघातोऽपि उदितादिहोमं विशे-
षतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने "श्यावोऽस्याहु-
तिमभ्यवहरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुन-
रुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात्
"पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेणावबाधे तमिमं भ्रातृव्यम्"
इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्यो
स्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात्"। उपस्का० ३।

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतोलक्षणतश्च धर्म्मं व्याख्या-
याभिधेयसम्बन्धफलप्रतिपादनायाह "धर्म्मविशेषप्रसूतात्
द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां सा-
धर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" ४सू० ।
"एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रे
यसहेतुत्वं दण्डापूपायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करण-
व्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्म्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्वयापत्तेः।
सर्व्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वस्तत्र समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञा-
नस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयो-
र्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः
निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्य्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थ-
शास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एते-
षाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृ-
त्तिः । मोक्षमाणाश्च मुनेर्महोताप्रभावा एव शास्त्रे प्रव-
र्त्तन्ते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनि-
वृत्तेरात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमान-
कालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसमानात्मविशेषगुण-
ध्वंससमानकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिक-
दुःखप्रागभावो वा मुक्तिः नचासाध्यत्वान्नायं पुरुषार्थः,
कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य
प्रागभावत्वक्षतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात्, ज-
नकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावश्चरमसामग्री
येन तस्मिन् सति कार्य्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्य्यस्या-
प्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सहकारिविरहादियन्तं
कालं नाजीजनत् तथाग्रेऽपि तद्विरहान्न जनयिष्यति हेतू-
च्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव
तात्पर्य्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे "दुःखजन्म-
प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापाया-
दपवर्गः" इत्यत्र कारणाभावात् कार्य्याभावाभिधानं
दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं द्रढयति नहि दोषापाये
प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय
इत्यत्रापायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः साच प्रागभाव एव न
च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्र-
सिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखा-
नुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् लोकेऽहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखा-
नुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षा-
वतां प्रवृत्तेः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः
सच यद्यपि नात्मनिष्ठस्तथापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि
साध्यते सिद्धश्च तस्य, दुःखप्रागभावासहवर्त्तिदुःखध्वंस
एव तस्य तत्सम्बन्धतयोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखा-
त्यन्ताभावप्रतीतेः एवञ्च सति "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्च-
रति" इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः तन्न दुः-
खात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न
तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति"
इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ता-
भावसमानरूपत्वतात्पर्य्यकत्वात् । नन्वयं न पुरुषार्थः
निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते
इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तिरिति चेन्न
वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावौपाधि-
कीत्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुखानामपि
दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषभक्षणोद्बन्धनादौ प्रवृत्ति-
दर्शनात् । ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव मुक्तेस्तु
दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्था-
र्थमपि प्रवृत्तेरिति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावे-
द्यत्वानुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-

भवति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिका। अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्कारेण क्षणं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि। योगिनां योगजधर्मबलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च। तथापि तुल्यायव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हाने द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उत्सर्गतो वीतरागाणां दुःखदुर्दिनभीरूणां सुखखद्योतिकामात्रेऽलम्प्रत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः। ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदुच्छेदश्चात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः" उपस्कारः कियदन्तरे च "धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादमधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्यत्यचक्षुः" इत्यत्रापि तथा। स च शास्त्रान्मननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात्" उप० न्यायकन्दल्यां प्रयोजनसूत्रमित्थं विवृतं यथा "तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेति" भाष्यप्रतीकव्याख्यायाम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणोधर्मः साधर्म्यम् असाधारणोधर्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगजं सुखं तावत् क्षणिकत्वमागि दुःखबहुलं स्वर्गादिपदं प्राप्यमपि सप्रलयं, सातिशयञ्च तथा च कस्यचित्स्वर्गमात्रमपरस्य स्वर्गराज्यम् अतस्तदपि सततं प्रच्युतिशङ्कया परसम्पदुत्कर्षोपतापाच्च दुःखाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरमज्ञासंवेदननिखिलदुःखासंवेदनारूपत्वादपरावृत्तेश्च निश्चितं श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिस्वरूपज्ञानम्। एतेनैतत् प्रत्युक्तं मण्डनेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न भिद्यत इति। विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदोनित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थः समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीकतया साधनप्रार्थनायतपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखाक्रान्तस्य विषमिश्रस्येव मधुनोदुःखपक्षे निक्षेपात्"। कियदन्तरे तत्रैव। "तत् निःश्रेयसं धर्मादेव भवति द्रव्यादि तत्त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्यभिप्रायः तत्त्वतोज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्माण्यकुर्व्वतस्तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असंकल्पितफलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्यतः प्रकृष्टविनिवर्त्तकधर्मोपचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्य भावाद्दृष्टोहि विषयाणामहिकण्टकादीनां, परित्यागोविषयदोषदर्शनादभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् प्रयत्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिकः परित्यागोविषयदोषदर्शनपूर्वकानभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविघात इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः। धर्मोऽपि केवलं न तावन्निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते तेनेदमुक्तम् ईश्वरचोदनेत्यादि। नोदयन्ति प्रेर्य्यन्ते स्वकार्य्येषु प्रवर्त्त्यन्तेऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्वरेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्य्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यम् ईश्वनोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्य्यारम्भाभिमुखीकृताद्धर्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना"। एवं विषयप्रयोजनादिकं चतुःसूत्र्यामभिहितं तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च सर्व्वद० दर्शिता यथा "इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तज्ज्ञानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति "यदा चर्म्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तोभविष्यति" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः यदाह "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" तत्र मननमनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकापेक्षम्। अतः पदार्थषट्कम्"। "अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमे

ऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणं, द्वितीयाह्निके जातिविशेषनिरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणं, तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषलक्षणं, द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तःकरणलक्षणं, तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं, तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः, द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु विभागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति चेन्मैवं संस्थाः विभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षडेवैते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् ? उच्यते समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः । अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य, तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात् कर्मणः, पश्चात्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य, तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अवशिष्टस्य समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षडेव पदार्था इति कथं कथ्यते, अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्मैवं वोचः नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात् तथापि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः तथाहि नियमव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं निषेधः अप्रमितत्वे कथन्तराम्, नहि कश्चित् प्रेक्षावान् मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते, ततश्चानुपपत्तेर्नो नियम इति चेन्मैवं भाषिष्ठाः सप्तमतया प्रमिते अन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ सप्तमत्वादेश्च निषेधादिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिर्जातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धासमवेतम् । (गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वं द्रव्यत्वलक्षणम् । सत्तारूपजातिव्यवच्छेदाय गन्धासमवेतत्वमुक्तम् कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य गन्धवृत्तित्वादसम्भववारणाय गन्धसमवेतत्वमुक्तम् संयोगादेर्गन्धासमवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वे नातिप्रसङ्गवारणाय नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वपृथिवीत्वजातौ पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्धासमवेतत्वस्य च सत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्धासमवेतस्य तथात्ववारणायारविन्दसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् इतिबोध्यम्) । गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (सत्तासाक्षाद्व्याप्यस्य समवायिकारणद्रव्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य कर्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारणाय तदुभयभिन्नसमवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम् गुणेषु ज्ञानादिषु असमवायिकारणभिन्नेषु समवेतज्ञानत्वादेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वं नामानित्यसमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (अनित्यमात्रसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वम् कर्मत्वलक्षणम् द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्रसमवेतत्वाभावान्न तथात्वम् । संयोगत्वादेस्तथात्वेऽपि सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽतिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ताभावे तथात्ववारणाय समवेतत्वं विशेषणम्) । विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः । समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति षण्णां लक्षणानि व्यवस्थितानि ।

"द्रव्यं नवविधं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्लक्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । अप्त्वं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे सति सलिलसमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् । वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावात् पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालो दिगिति । संयोगाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाका-

यम् । विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणम् कालः । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कणठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिताः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाःसप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः । तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि । कर्म पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्क्षेपणं नाम ऊर्द्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः । एवमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता वा । अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् । विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वाद्विभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवावादि । (सर्व्वत्वापरत्वं व्याप्यत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वं वा) ।

"द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति" आभाणकस्य सद्भावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः" । तदाह

"आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते । द्वित्वत्वप्रमितिस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति" ।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राङ्कराचार्य्याःअपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति" । वयन्तु ब्रूमः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरसंस्कारादिति । तथाच संग्रहः "आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः । द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः । द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते । अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकानतः । गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः । द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः" इति ।

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणं विवादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्य्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत् । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति सङ्क्षेपः । अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते । नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया तया पूर्व्वदेशाद्विभागः विभागेन पूर्व्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्य्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः । दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसम्मता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते कार्य्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशाद्विभागः । यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागः न तदावयवान्तरादित्स्थिति नियमः कर्म्मणो गगनविभागाकर्त्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजवर्गेणैव व्यभिचारानुपलम्भात् ततश्चावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् तस्माद्विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणाभावात् कार्य्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तस्मा

रणयोरवयवयोर्वर्त्तमानो विभागः कार्यविनाशविशिष्टं
कालं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्ता
दाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य,कारणाभावात् ।
द्वितीयस्तु हस्ते कर्म्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं कुर्व्वत्
आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणवि-
भागाः । कर्म यां दिशं प्रति कार्य्यारम्भाभिमुखतामपेक्ष्य
कार्य्याकार्य्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभागाच्छरी-
राकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्य्यस्तदा तस्य नि-
ष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्य्यः व्यधिकरणस्य कर्मणो
विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः अतः पारिशेष्यात् कारणाकारण-
विभागस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यदप्यादि अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति तद-
सङ्गतं तत्र चतुर्द्धा विवादसम्भवात् तथाहि द्रव्यं तम इति
भाट्टाः वेदान्तिनश्च भणन्ति, आरोपितनीलरूपमिति श्रीध-
राचार्य्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः
आलोकाभाव इति नैयायिकादयः इति चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो
न घटते विकल्पानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारं द्रव्याद्यन्यतम-
मन्यद्वा नाद्यः यत्रान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुण-
कत्वप्रसङ्गात् न च तमसो द्रव्यवहिर्भाव इति साम्प्रतं निर्गु-
णस्य तस्य द्रव्यत्वासम्भवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसम्भवात् ।
ननु तमालश्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं, स्या-
दिति, नीलं नभ इतिवत् भ्रान्तिरेवेत्यलं दृढबाधया ।
अत एव नारोपितनीलरूपं तमः अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणा-
रोपायोगात् बाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे
सामर्थ्यानुपलम्भाच्च । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः तदनु-
विधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न च विधिप्रत्ययवेद्यत्वायो-
गो भावे इति साम्प्रतं प्रलयविनाशावधानादिषु व्यभि-
चारात् । अत एव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियो-
गिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
दालोकाभाव एव तमः न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुरु-
पपादः दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभाग-
त्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात् । नन्वालोकाभावस्य घटाद्य-
भाववद्रूपवदभावत्वे नालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं
स्यादिति त्र्यषितव्यं, यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि
तदपेक्षत इति न्यायेनालोकग्रहे आलोकापेक्षाया अभावेन
तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरण-
ग्रहणावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणावश्यम्भावा-
नङ्गीकारादपरथा निवृत्तः कोलाहल इति शब्दप्रध्वंस-
प्रत्यक्षो न स्यादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम् ।
तत्सर्वमभिसन्धाय भगवान् कणादः प्रणिनाय सूत्रं द्र-
व्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम इति प्रत्ययवेद्य-
त्वेनापि निरूपितम् ।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते ।
स चासम्बन्धत्वे सत्यसमवायः (अनुयोगित्वप्रतियोगित्वतादा-
त्म्यान्यतमसम्बन्धेन समवायशून्यत्वमसमवायत्वम्) स च संक्षे-
पेतो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि
त्रिविधः प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावभेदात् तत्रानित्यः अ-
नादितमः प्रागभावः, उत्पत्तिमान् विनाशी प्रध्वंसः,
प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यन्ताभावः । नन्वन्योन्याभाव ए-
वात्यन्ताभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः अन्यो-
न्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः यथा घटः
पटात्मा न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ता-
भावो यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति । न चास्य
पुरुषार्थौपयिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्यन्तो-
च्छेदापरपर्य्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्" ।

शास्त्रान्ते च १०अ० २आह्निके "दृष्टानां दृष्ट-
प्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय" ६सू० ।
"दृष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां यागदानस्नानादीनां दृष्ट-
प्रयोजनानां दृष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तेषाम् तथाहि
"स्वर्गकामोयजेत" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम"
इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदार्थवादिकं
यथा "यएता रात्रीरधीयीत तस्य पितरोघृतकुल्यामधुकु-
ल्याःक्षरन्ति"इत्यादौ, क्वचिच्चौपपादनिकम्, यथा "विश्व
जिता यजेत" इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं
नाप्यर्थवादोपस्थितमित्यौपपादनिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव
स्वतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाशुतरविना-
शिनामेतेषां कर्म्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनु-
पपद्यमानमतएषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्व्वायेत्यर्थः ।
ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु दुर्लभं नहि मी-
मांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वयेष्यते
पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलि-
प्सादिसम्भवादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरे-
ऽस्मदादौ भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिकं पुरुषदूषणं तदभावे
सतीत्यर्थः । चितिकर्तृत्वेन वेदवक्तृत्वेन वाऽनुमितस्य
पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथा च तद्वचसां न
निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजनाभिधे-

यता, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भ्रमप्रमादकरणापाटवादि-प्रयुक्ता एव वक्तृणामविशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः, तदुक्तम् "रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वाद-नृतं वदेत्। ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति"।

ननु तेनेश्वरेण वेदस्य प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह। उप० "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति" १०सू०। "इति शास्त्रपरिसमाप्तौ। तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्ताव-त् पौरुषेया वाक्यत्वादितिसाधितं नचास्मदादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रि-यार्थत्वात्, नचातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः। किञ्च-आप्तोक्ता वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात् यन्नाप्तोक्तं न तन्म-हाजनपरिगृहीतं महाजनपरिगृहीतश्चेदं तस्मादाप्तो-क्तम्। स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्तोक्तत्वम्। महा-जनपरिगृहीतत्वञ्च सर्व्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठी-यमानार्थत्वम्, क्वचित् फलाभावः कर्म्मकर्तृसाधनवै-गुण्यादित्युक्तम्। कर्तृस्मरणाभावान्नैवमिति चेन्न कर्तृ-स्मरणस्य पूर्व्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च स्वतन्त्र-पुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सहस्रशाख-वेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं संभवतीत्युक्तत्वात्। किञ्च प्र-माया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमायाअपि गुणजन्यत्वमाव-श्यकं तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्य-स्तथा च तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्व्वादिविष-यकसाक्षात्कारवान्, तादृशश्च नेश्वरादन्य इति सुष्ठु"।

औलूखल त्रि० उलूखले क्षुण्णं शैषिकोऽण्। १उलूखलेपिष्ट-यावकादौ। उलूखले भवः अण्। २उलूखलभवे शब्दादौ च। "अभिषुण्वतौलूखलानुन्नायता" कात्या० १०,२,११,। "उलूखलेभवा औलूखलाः ध्वनयः" कर्कः

औविणक न० "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा। औ-वेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गातकानि च" या० उक्ते गीतिभेदे

औशनस न० उशनसा शुक्रेण प्रोक्तम् अण्। शुक्रेण प्रणीते १उपपुराणे "तथैवौशनसेरितम्" कूर्म्मपु० २दण्डप्रणयनरूपे शास्त्रे च। ३धर्म्मशास्त्रभेदे तच्च प्रतिलोमजातवर्णसङ्कर विभागप्रतिपादकप्रायम्। उशनसा दृष्टं साम अण्। ४उशनसा दृष्टे सामनि। तस्येदम् अण्। ५तत् सम्ब-न्धिनि त्रि०। "व्यूह्य चौशनसं व्यूहम्" भा०व० २८४अ०। "लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकञ्च गच्छति" भा०अनु०१०७अ०। उशनसि भवः अण्। ६शुक्रभवे स्त्रियां ङीप्। सा च ७देवयान्याख्यायां तदीय दुहितरि "विद्ध्यौशनसि! भद्रन्ते न त्वमर्होऽस्मि भाविनि!" भा० आ० ८१ अ० देवयानीं प्रति कचोक्तिः।

औशिज पु० उशिगेव प्रज्ञा० अण्। १इच्छायुक्ते। "औशि-जाय वणिजे दीर्घश्रवसे" ऋ० १,११२,११। २प्रवरर्षिभेदे "काक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति" आश्व० श्रौ० १२,११,२।

औशीनर पु० उशीनरस्यापत्यम् उत्सा० अञ्। उशीनरस्या-पत्येषु शिविप्रभृतिषु। उशीनरनृपस्य १२७५पृ० उशीनर शब्दे उक्ताः। तत्सुताश्च "उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राज-र्षिवंशजाः। नृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी तु दृशद्वती। उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः। तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः। नृगायास्तु नृगःपुत्रः कृम्याः कृमिरजायत। नवायास्तु नवः पुत्रोदर्व्वायाः सुव्रतो ऽभवत्। दृशद्वत्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृपः" हरिवं० ३१अ० उक्ताः तच्चरितञ्च भा०वन०१९६अ०। "देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिवि-मौशीनरं साध्वेनं जिज्ञासिष्याम इति। एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठेताम्। अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण। अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत्। अथ पुरो-हितो राजानमब्रवीत्। प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते। वसु दद्यात् अन्नवान् पार्थिवोऽस्य नि-ष्कृतिं कुर्य्यात्। घोरं कपोतस्य निपातमाहुः। अथ क-पोतो राजानमब्रवीत्। प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये। अङ्गरङ्गाणि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्रा-णांस्त्वां प्रपद्ये। स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि। तपसा दमेन युक्तमाचार्य्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् एवं युक्तम-पापं मां विद्धि। गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः। न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि। अथ श्येनो राजानमब्रवीत्। पर्य्यायेण वसतिर्म्मा भवेषु सर्गे जातः पूर्व्वमस्मात् कपोतात्। त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं मा त्वं राजन्! विघ्नकर्त्ता भवेथाः। राजोवाच। केनेदृशी जातु पुरा हि दृष्टा वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता। यो वै कपोतोवदतेमाञ्च श्येन उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु। नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तम्। भीतं प्रपन्नं योहि ददाति शत्रवे न त्राणं

लभते त्वाणमिच्छन् स काले । जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते सदा न वै वासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् । मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् । उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन ! तत्र मांसं शिवयस्ते वहन्तु । श्येन उवाच । नोक्षाणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदन्यन्मांसमधिकं वा कपोतात् । देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैव भक्ष्यस्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् । राजोवाच । उक्षाणं वेहतमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव । भयार्दितस्य दायं ममान्तिकात्त्वां प्रापयन्तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः । त्यजे प्राणानेव दद्यां कपोतं सौम्यो ह्ययं किन्नु जानासि श्येन ! । यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य ! नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् । यथा मां हि वै साधुवादैः प्रसन्नाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्म्मणा तु । यथा श्येन ! प्रियमेव कुर्य्यां प्रशाधि मां यद्वदेस्तत् करोमि । श्येन उवाच । उरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन् ! यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त्वात् साधु त्रातः कपोतः प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं स्यान्ममेति । अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्यदुत्कर्त्त गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्व्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्रापि गुरुतर एव कपोत आसीत् । अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः । अथ राजा अब्रवीत् कपोतं विदुः शिवयस्त्वां कपोत ! पृच्छामि ते शकुने ! को नु श्येनः । नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्य्यादेतं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व । कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः । साधु स्मातु त्वामृषभं सौरथेयं नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ । यामेतां पेशीं मम निष्कृत्याय प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् । एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम । कपोतरोमाणं शिबिनौद्भिदं पुत्त्रं प्राप्स्यति नृपवृषं संहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं सौर-

थानाम्” उशीनरशब्दे दर्शितमुक्तचरितमेवंरूपं तच्च शिवेरेवेति बहुभिः कल्प्यते तत्र पितापुत्रयोरभेदोपचारात् उशीनरशब्दप्रयोगात् इति । वस्तुतः कल्पभेदात् उशीनरस्य तत्पुत्रशिवेश्च तथा चरितमित्यविरोधः । अयञ्च ययातेर्दौहित्रः तेन च ययातेः पुण्यक्षये स्वर्गात् पतने तस्मै स्वपुण्यं दत्त्वाऽसौ पुनः स्वर्गलोकं प्रापितः तत्कथा यथा । “पृच्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं ममापि लोका यदि सन्तीह तात ! । यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्म्मस्य मन्ये । ययातिरुवाच । यत्त्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ! । तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः । शिविरुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन् मया दत्तान् यदि नेष्टः क्रयस्ते । न चाहं तान् प्रतिपत्स्येह दत्त्वा यत्र गत्वा नानुशोचन्ति धीराः” । “अन्ते च ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् । गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतां प्रकाशम्” भा० आ० ९३अ० । उशीनरस्य गोत्रापत्यम् इञ् । औशीनरि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । “शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः । औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः” भा० स० २०अ० । तस्यापत्यम् अत इञपि । औशीनरि शिविनृपे । “आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः । औशीनरिः पुण्डरीकः शर्यातिः शरभः शुचिः” भा० स० ८ । यमसभावर्णने ।

औशीर न० वश–ईरन् किञ्च ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । १मञ्चदतयोः शय्यापीठयोः क्षीरस्वामी । २शय्यायाम् ३आसने च पृथक् इति सुभूतिः । “अभ्यवहार्य्य परमान्नमौशीरेऽस्य कामचारः कृतोऽभूत्” दशकुमा० । उशीरमिवाकारोऽस्त्यस्य अण् । ४चामरे तस्य नलदमूलाकारत्वात्तथात्वम् । औशीरं चामरमस्त्यस्य अच् । ५चामरदण्डे अमरः । हेमच० दण्डार्थतोक्तिश्चामरदण्डपरा “छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च । यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे” भा० श० ६०अ० । उशीरस्येदम् अण् । ६उशीरजे “स्नानन्यस्तौशीरम्” शकु० ।

औषणशौण्डी स्त्री ऊषण एव स्वार्थेऽण् औषणं कटुरसे शौण्डी ७त० । शुण्ठ्याम् तस्याः कटुरसत्वात्तथात्वम् ।

औषदश्वि पु० ओषदश्वस्य नृपस्यापत्यम् इञ् । ओषदश्विनृपभेदापत्ये वसुमति ययातिदौहित्रे । “पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्विर्य्यद्यस्ति लोको यदि मे नरेन्द्र !” भा० आ०

६२अ० । अस्य च यथा ययातिर्मातामहस्तथा औशीनरिशब्दे दर्शितः । तत्र भवच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात्

औषध न० ओषधेरिदम् "ओषधेरजातौ" पा० अण् । ओषधिजाते १अन्नादौ २रोगनाशके द्रव्यभेदे । स्वार्थेऽण् । ३ओषधौ च । औषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः "एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतुष्टयं व्याख्यातम्" इत्युक्त्वा "औषधग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः" इत्युक्तम् । तेन द्रव्यमात्रसाध्यस्यौषधत्वम् । अतएव तैलघृतजलविषविशेषाणामप्यौषधत्वम् । "रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत्" चक्रद० परिपाटीमुक्त्वा रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्तत एव तेऽधिगम्याः । तदुपयोगिभूम्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा

"अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः । विशेषतस्तु तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला सन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाहुराचार्य्याः । प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति ।

सर्व्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्व्वाण्येव सक्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति । भवन्ति चात्र । गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः । मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्व्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्व्वो विधीयते । गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते । तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः । अव्यक्तः किल तोयस्य रसो नित्यं विनिश्चितः । रस एव स चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् । सर्व्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः । विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्द्दिशेत् । विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिर्श्चाप्यनवं हितम् । शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् । प्लुतवस्त्राढकफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् । प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते" ।

औषधग्रहणे परिभाषादिकमुक्तं भावप्र० यथा

"प्रशस्तदेशे सञ्जातं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् । अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् । दोषघ्नमग्लानिकरमधिकं न विकारि यत् । समीक्ष्य काले दत्तञ्च भेषजं स्यात् गुणावहम् । आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः । अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः । आग्नेयाः अधिकाग्न्यंशाः सौम्यः अधिकसोमांशः । औषधय एवौषधानि । अत्र स्वार्थे अण् । अनुरूपाणि तद्गुणानि । अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च । गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे । आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् । साधारणधराद्रव्यम् सर्व्वभूमिभवन्द्रव्यम् । उत्तराश्रितं स्थानात् उत्तरदिग्भवम् । वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः । जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्य्यसाधिकाः । शरद्यखिलकार्य्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमनार्थन्तु वसन्तान्ते समाहरेत् । वसन्तान्तः वसन्तमध्यं समाहरेत् संगृह्णीयात् । अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् । गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । महान्ति येषां मूलानि

काष्ठगर्भाणि सर्व्वतः । तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं सूक्ष्ममूलानि सर्व्वशः । न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्या सारः स्याद्वीजकादितः । तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात् त्रिफलादितः । क्वचिन्मूलं क्वचित् कन्दः क्वचित् पत्रं क्वचित् फलम् । क्वचित् पुष्पं क्वचित् सर्व्वं क्वचित् सारः क्वचित् त्वचः । चित्रकं स्नुरणं निम्बो वासा च त्रिफला क्रमात् । धातकी कण्टकारी च खदिरः क्षीरपादपः । क्वचिन्निम्बस्य गृह्णीयात् पत्राभावे त्वचामपि । बालम्फलन्तु विल्वस्य पक्वमारग्वधस्य च । अङ्गेऽनुक्ते जटा ग्राह्या भागेऽनुक्तेऽखिलं समम् । पात्रेऽनुक्ते मृदः पात्रं कालेऽनुक्ते त्वहर्मुखम् । नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्म्मसु । विना विड़ङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः । धान्यमन्नम् । पुराणन्तु प्रशस्तं स्यात्ताम्बूलकाञ्जिकन्तथा । शुष्कन्नवीनद्रव्यन्तु योज्यं सकलकर्म्मसु । आर्द्रन्तु द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्व्वत्र निश्चयः । गुडूची कुटजो वासा कुष्माण्डश्च शतावरी । अश्वगन्धा सहचरी शतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्या सदैवार्द्रा द्विगुणं नैव कारयेत् । सहचरी कुरण्टकः (कटसैर्य्या) इतिलोके । वासानिम्बपटोलकेतकबला कुष्माण्डकेन्दी वरी वर्षाभूः कुटजाश्च कन्दसहिता सा पूतिगन्धा मृता । ऐन्द्री नागबला कुरुण्टक पुरी कृत्वामृता सर्व्वदा । सार्द्रा एवतु कुत्रचित् द्विगुणिता कार्य्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वरी शतावरी पूतिगन्धा गन्धप्रसारिणी नागबला (गुलशकरि) कुरण्टकः (पीतपुष्पझाँटि) (कटसरैय्या) पुरी गुग्गुलुः । घृतन्तैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् । पक्वा शीतीकृतं चोष्णं तत्सर्व्वं स्याद्विषोपमम् ।

द्रव्याणां परीक्षा । सूक्ष्मास्थिमांसला पथ्या सर्व्वकर्म्मणि पूजिता । क्षिप्राम्भसि निमज्जेद्या भल्लातक्य स्तथोत्तमाः । वराहमूर्द्धवत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञकः । सौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् । सुवर्णमाक्षिकं ज्ञेयं स्वर्णमाक्षिकसन्निभम् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाशा मनोज्ञा चोत्तमा मता । श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं प्रक्षिप्तं न विशीर्य्यते । तोयपूर्णे कांस्यपात्रे प्रतानेन विवर्द्धते । कर्पूरस्तुवरः स्निग्धः एला सूक्ष्मफला वरा । श्वेतचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम् । रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितम्प्रवरं मतम् । काकतुण्डानिभः स्निग्धोऽगुरुः श्रेष्ठो गुरुर्मतः । सुगन्धि लघु रूक्षञ्च सुरदारु वरं मतम् । सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च गुणावहम् । अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः । जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम् । मृद्वीकासोत्तमा ज्ञेया या स्याद्गोस्तनसन्निभा । करमर्द्दफलाकारा मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता । गोस्तनसन्निभा । (मुनक्का) इति लोके । करमर्द्दफलाकारा । (करोन्दीदाख) इति लोके । खण्डन्तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् । गव्याज्यसदृशं रुच्यगन्धं मधु वरम्मतम् । अथ स्वभावतो हितानि । शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु च षष्टिका । शूकधानेष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः । शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढ़की तथा । रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् । दाड़िमामलकन्द्राक्षाखर्ज्जूरञ्च परूषकम् । राजादनं मातुलङ्गं फलवर्गेषु शस्यते । परूषकं (फालसा) इति लोके । राजादनं (खिरणी) इति लोके । मातुलुङ्गं (वीजपूरा) इतिलोके । पत्रशाकेषु वास्तूकं जीवन्ती पौतिका वरा । पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् । एणः कुरङ्गो हरिणो जाङ्गलेषु प्रशस्यते । पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः । हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णतया मतः । कुरङ्गस्ताम्र उद्दिष्टो हरिणः कृत्तिको महान् । जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् । तैलेषु तिलजन्तैलमैक्षवेषु सिता हिता । अथ स्वभावादहितानि । शिम्बीषु माषान् योग्यत्वौ, लवणेष्वौषरं त्यजेत् । फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितम्मतम् । गोमांसं ग्राम्यमांसेषु नहितं माहिषीवसा । मेषीपयः कुसुम्भस्य तैलन्त्याज्यञ्च फाणितम् । इक्षुरसः परिपक्वो योऽर्द्धघनःस तु फाणितम् तद्धि (क्षोयाराव) इति लोके । अथ संयोगविरुद्धानि । मत्स्यमानूपमांसञ्च दुग्धयुक्तं विवर्ज्जयेत् । कपोतं सर्षपस्नेहभर्ज्जितं परिवर्ज्जयेत् । मत्स्यानिक्षुविकारेण तथा क्षौद्रेण वर्ज्जयेत् । सक्तून् मांसपयोयुक्तानुष्णैर्दधि विवर्ज्जयेत् । उष्णैस्तैर्भोऽम्बुना क्षौद्रं पायसं कृशरान्वितम् । रम्भाफलं त्यजेत् तक्रं दधि विल्वफलान्वितम् । दशाहमुषितं सर्पिः कांस्ये, मधुघृतं समम् । कृतान्नञ्च कषायञ्च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् । एकत्र बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । मधुसर्पिर्वसातैलं पानीयं वा पयस्तथा । अथ भेषजप्र[illegible]तः । लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् । चूर्णलेहासवस्नेहाः साध्या धवलचन्दनैः । कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् । अन्तःसम्मार्ज्जने ज्ञेया ह्यजमोदा यवानिका । बहिःसम्मार्ज्जने चैव विज्ञातव्याजमोदिका । पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाह

गृह्यते । अथ प्रतिनिधिः । चित्रकाभावतो दन्ती क्षारः शिखरिजोऽथवा । अभावे धन्वयासस्य पूर्व्वप्रोक्ता दुरालभा । शिखरी अपामार्गः । तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं दद्याद्भिषग्वरः । मूर्व्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिनीप्रभवा बुधैः । अहिंस्राया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्त्तितः । लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठशिखा मता । नीलकण्ठशिखा मयूरशिखा । बकुलाभावतो देयं कह्लारोत्पलपङ्कजम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते । जातिपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते । अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः । पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा लाङ्गल्यभावतः । स्थौणेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयतेऽगदे । चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृतौ । अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम् । यदि न स्याद्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः । सोमराजी वाकुची । प्रपुन्नाटफलं चक्रमर्द्दफलम् । दारुनिशा दारुहरिद्रा निशा हरिद्रा । रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्व्वी प्रयुज्यते सौराष्ट्र्यभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः ! सौराष्ट्री (सोरटीमाटी) इति लोके । स्फटिका (फटिकारी) इति लोके । तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते । भार्ग्यभावे तु तालीसं कण्टकारी जटाऽथ वा । रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांशुपूर्व्वकम् । अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीञ्च प्रयोजयेत् । रुचकं(चौहार) इति लोके पांशुलवणं (खारी) अथ वा (रेह इति लोके । अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम् । तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं बुधैः । लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः । कस्तूर्य्यभावे कक्कोलं क्षेपणीयं विदुर्बुधाः । कक्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते । सुगन्धोत्पलकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः । कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः । कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकुसुमं नवम् । श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते । अभावे तु तयोर्वैद्यः प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः । मुस्ता चातिविषाभावे शिवाभावे शिवा मता । अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते । मेदा जीवककाकोली ऋद्धिद्वन्द्वेऽपि वा सति । वरी विदार्य्यश्वगन्धा वाराही च क्रमात् स्मृता । वरी शतावरी । वाराह्यास्तु तथाभावे चर्म्मकारालुको मतः । वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः । वाराहीकन्दएवान्यचर्म्मकारालुको मतः । अनूपसम्भवे देशे वराह इव लोमवान् । भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते । भल्लातकाभावतश्चित्रं नलदं चोरभावतः । सुवर्णाभावतः स्वर्णमाक्षिकं प्रक्षिपेत् बुधः । श्वेतन्तु माक्षिकं स्नेयं बुधैः रजतवत् ध्रुवम् ! माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकम् । सुवर्णमय वा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते । तत्र कान्तेन कर्म्माणि भिषक्कुर्य्याद्विचक्षणः । कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः । अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् । मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः । मत्स्यण्ड्यभावतो दद्युर्भिषजः सितशर्कराम् । असम्भवे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते । क्षाराभावे रसो भौञ्जो भास्करो वा प्रदीयते । अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च । योज्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता । रसवीर्य्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च । युक्त्यादिविधमन्यच्च द्रव्याणान्तु रसादिवित् । योगे यत्प्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्म्मतः । यत् प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव गृह्यते । व्याधेरयुक्तं यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत् । अनुक्तमपि युक्तं यत् योजयेत् तद्रसादिवित् । द्रव्यगतपञ्चपदार्थकर्म्माण्याह । द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यविपाकः शक्तिरेव च । पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्व्वन्ति कर्म्म च" ।

"वीर्य्यवत्यौषधिनीव विकारे सान्निपातिके" कुमा० । "इष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्यार्त्तस्य यथौषधम्" रघुः । "विषस्य विषमौषधम्"उद्भटः "भवौषधात् श्रोत्रमनोऽभिरामात्" भाग० १,१, "औषधं जाह्नवीतोयं वैद्योनारायणः स्वयम्" पुरा० । संसाररूपदुःखदायकरोगनिवारके ४परमेश्वरे च "औषधं जगतां सेतुः" विष्णु०सं० ।

औषधि स्त्री आ+ओषधि—प्रा०स० । सम्यगोषधौ । "विरमन्ति न ज्वलितमौषधयः" किरा० वा ङीप् । औषधी ।

औषर न० उषरे भवः अण् । पांशुलवणे राजनि० ।

औषरक न० औषरमिव कन् । (खारी) लवणभेदे राजनि० ।

औषस न० उषसि भवः सन्धिवेलेत्यादिना योगविभागात् अण् ।१उषसिभवे । वस्तुतः भवार्थे "कालाट्ठञ्"पा०उक्तेः ठञ् स्यात् तेन उषस इदम् इत्यण् इत्युचितम् । २उषः सम्बन्धिनि । "अनुदितौषसरागेति "औषसातपभयादपलीनम्" इति च" किरा० स्त्रियां ङीप् । "या सोषाः पत्यौषसी सा" शत० ब्रा० ६,१,३,८, उषस्+बा० यत् स्वार्थे अण् । औषस्य उषोभवे त्रि० ।

औष(स्त)स्त्य त्रि॰ उषस्तेरिदम् अण् ष्यञ् वा । उषस्तिचरितात्मके छा॰ उ॰ ब्राह्मणकाण्डभेदे । तच्च "उषस्तिर्ह चाक्रायणः" इत्यादि तत्रत्यं ब्राह्मणं "औषस्ते(स्त्ये) काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात्" छा॰ उ॰ भा॰ ।

औषसिक त्रि॰ उषसा चरति ठक् टिलोपः । १उषसाचारिणि । उषसि भवः कालाट्ठञ्" पा॰ ठञ् । २ उषसिभवे च ।

औषिक त्रि॰ उषा उषसि भवः ठञ् । उषाभवे स्त्रियां ङीप्

औष्ट्र न॰ उष्ट्रस्येदम् अण् । उष्ट्रदुग्धादौ । "औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा । कृमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं सरम्" भावप्र॰ । "अनिर्दशाया: गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथेति" मनुः उष्ट्रशब्दे विवृतिः ।

औष्ट्रक न॰ उष्ट्राणां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् । १उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा वुञ् । २ उष्ट्रविकारे ३तदवयवे च त्रि॰ ।

औष्ट्ररथ न॰ उष्ट्ररथस्येदम् "पत्रपूर्व्वादञ्" पा॰ रथादित्युक्तौ अञ् । उष्ट्रवाह्यरथसम्बन्धिनि ।

औष्ट्रायण पुंस्त्री उष्ट्रस्यापत्यम् बा॰ फक् । उष्ट्रापत्ये ततः चतुरर्थ्याम् अरोहणादि॰ वुञ् । औष्ट्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

औष्ट्रिक त्रि॰ उष्ट्रे भवः ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ "विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्यौष्ट्रिकं दधि" सुश्रुतः ।

औष्ठ त्रि॰ ओष्ठ ओष्ठाकारोऽस्त्यस्य प्रज्ञा॰ अण् । ओष्ठाकारकाष्ठावयवयुक्ते आश्विनपट्टपात्रे । "औष्ठमाश्विनम्" कात्या॰ ६,२,७, "ओष्ठावयवयुक्तमाश्विनपट्टपात्रम्" कर्कः "तद्धि देवत्यमौष्ठमाश्विनपात्रम्" शत॰ब्रा॰ ४,१,५,१६ ।

औष्ठ्य त्रि॰ ओष्ठे भवः यत् स्वार्थे अण् । ओष्ठभवे उवर्ण पवर्गयोः "ओष्ठजावुपू" इति शिक्षोक्तेस्तयोस्तथात्वम्

औष्णिज न॰ उष्णिज्+प्रज्ञा॰ स्वार्थेऽण् । उष्णिगर्थे ।

औष्णिह त्रि॰ उष्णिहि भवः उत्सा॰ अञ् तस्येदमण् वा । १उष्णिक्छन्दोभवे २तत्सम्बन्धिनि च । उष्णिहा स्तुत्यः अण् । ३उष्णिक्छन्दसा स्तुत्ये सवितरि "सवित्र उष्णिहाय" यजु॰ १६,६ ।

औष्णीक त्रि॰ उष्णीषे शोभते अण् पृषो॰ । १उष्णीषधारिणि २तद्धारिजनपदविशेषे ३तद्भूपे च "औष्णीकानन्तवासांश्च योधकान् पुरुषादकान्" भा॰स॰ ५० ।

औष्ण्य न॰ उष्णस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ् । उष्णस्पर्शे स च "उष्णस्पर्शस्तु तैजसः" इत्युक्तेः तैजसएव स्वाभाविकधर्म्मः तत्संयोगादितरेषामौपाधिकः । सुश्रुते तत्कार्य्यपित्तस्य धर्म्म इत्युक्तं यथा "औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं रौक्ष्यं लाघवं वैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुकोरसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति" सुश्रु॰ ।

औष्म्य न॰ ऊष्मणोभावः ऊष्मैव वा ष्यञ् । उष्णस्पर्शे । "पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्" रघुः । उष्णस्पर्शो यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्पर्शः सप्रदशाङ्गसूक्ष्मदेहसंयोगादेव तथोक्तं शा॰ सूत्रभाष्ययोः "अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा" सू॰ "अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यापाश्रय एवैष ऊष्मेति तथा च श्रुतिः "उष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्निति" भा॰ । तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि ऊष्मत्वं व्यवह्रियते इत्युक्तं प्राक् ।

इति वाचस्पत्ये औकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्य-विरचिते वाचस्पत्येऽभिधाने स्वरवर्णादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

ओं तत्सत्

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रो ह्रस्वः	कण्ठः	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
आ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठः	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
अ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	सः	तत्	ते सच
इ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्वः	तालु	तत्	ते सच
ई	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घ	तत्	तत्	ते सच
इ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	तत्	तत्	ते सच
उ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्व	ओष्ठौ	तत्	ते सच
ऊ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	तौ	तत्	ते सच
उ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	तौ	तत्	ते सच
ऋ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्वः	मूर्द्धा	तत्	ते सच
ॠ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	सः	तत्	ते सच
ऋ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	सः	तत्	ते सच
ऌ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्वः	दन्तमूलम्	तत्	ते सच
ऌ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	तत्	तत्	ते सच
अस्य दीर्घाभावेऽपि लकारद्वययोगात् द्विमात्रता			दन्तमूलम्	तत् ईषत्स्पृष्टं च	ते सच
ए	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	विवृतम्	ते सच
ए३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
ऐ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
ऐ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
ओ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते सच
ओ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
औ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घ	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
औ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुत	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
एषामनुनासिकत्वे उदा०		यथाप्राप्तम्	यथास्थानं नासिकाऽपि तत्		यथप्राप्तं बाह्याः
ं अनुस्वारस्य	०	०	नासिका	स्पृष्टम्	संवारनादघोषा महाप्राणश्च
ः विसर्गस्य	०	०	कण्ठः	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च
+क+ख	०	०	जिह्वामूलम्	स्पृष्टम्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
ᳶप ᳶफ	०	०	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
क	०	अर्द्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा अल्पप्राणश्च
ख	०	अर्द्धमात्रा	तत्	तत्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
ग	०	सा	तत्	तत्	संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
घ	०	सा	तत्	तत्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
ङ	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवाराद्यः अल्पप्राणश्च
च	०	अर्द्धमात्रा	तालु	तत्	विवाराद्यः अल्पप्राणश्च
छ	०	सा	तत्	तत्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
ज	०	सा	तत्	तत्	संवाराद्यः अल्पप्राणश्च

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
झ		अर्द्धमात्रा	तालु	स्पृष्टम्	संवारादयः महाप्राणश्च
ञ		सा:	तालु नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ट		सा	मूर्द्धा	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ठ		सा	सः	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ड		सा	सः	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ढ		सा	सः	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
ण		सा	सः नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
त		सा	दन्तमूलम्	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
थ		सा	तत्	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
द		सा	तत्	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ध		सा	तत्	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
न		सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
प		सा	ओष्ठौ	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
फ		सा	तौ	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ब		सा	तौ	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
भ		सा	तौ	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
म		सा	तौ नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
य		सा	तालु	ईषत् स्पृष्टम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
र		सा	मूर्द्धा	ईषत् स्पृष्टम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ल		सा	दन्तमूलम्	तत्	ते च
		सा	दन्तोष्ठौ	तत्	ते च
यवलानामनुनासिकत्वे		०	यथास्थानं नासाऽपि	तत्	ते च
श		सा	तालु	अर्द्धस्पृष्टम्	विवारादयः महाप्राणश्च
ष		सा	मूर्द्धा	तत्	ते च
स		सा	दन्तमूलम्	तत्	ते च
		सा	कण्ठः	अर्द्धस्पृष्टम्	संवारादयः महाप्राणश्च
कँ खँ गँ घँ रूपयमानाम्		सा	यथास्थानं नासिका च	स्पृष्टम्	यथाप्राप्तं बाह्याः
ह्ण ह्न ह्म ह्य ह्र ह्ल ह्व			उरः यथास्थानञ्च	यथाप्राप्तम्	संवारादयः महाप्राणश्च

उदात्तादीनां सूचक चिह्नानि तु ऊर्द्ध्वरेखाचिह्नितः अकारादिवर्णः उदात्तः, अधोरेखाचिह्नितः अनुदात्तः, ऊर्द्ध्वाधोरेखाचिह्नितः स्वरित इति । तत्र अचामेव स्वरकृतविभागः, न तु व्यञ्जनानां तेषामुदात्तादिस्वराभावात् ।

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णा अकारादयः औकारान्ताः शिक्षामते द्वाविंशतिस्त्रयोविंशतिर्वा "स्वरा विंशतिरेकश्च दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव चेति" च शिक्षोक्तेः । तथाहि ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, इत्येते द्वादश ऌकारः ह्रस्व एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ औ, इत्येते दीर्घप्लुतभेदात् अष्टौ इत्येकविंशतिः ॡकारस्य लकारद्वययुक्तत्वेन ईषत्स्पृष्टतया दुःस्पृष्टत्वेन द्वाविंशतिः प्लुतत्वे त्रयोविंशतिर्भेदाः स्युस्ताः । तेषां च प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः त्रैविध्येन ६६ भेदाः ६९ वा भेदाः । पुनस्तेषामनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां द्वैविध्यात् १३२ । १३८ वा सूक्ष्मा भेदाः सर्व्वेषाञ्चैषां स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वरशब्दवाच्यता ।

तन्त्रमते तु अनुस्वारविसर्गसहिताः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, इत्येते दश ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते चत्वारः इत्येते षोडश । पाणिनीयमते ॡकारस्य यथा दीर्घत्वाभावेऽपि लकारद्वययुक्तह्रस्वऌकारैकमात्रया द्विमात्रत्वसाम्यात् दीर्घत्वव्यवहारस्तथा ॡकारादिशब्दे उक्तः । अनुस्वारविसर्गयोश्च अक्षरसमाम्नायसत्त्वेषु अ, इ, उण्, इत्यादिषु माहेश्वरेषु चतुर्द्दशसु सूत्रेषु आम्नानाभावेऽपि भाष्यकृता अट्सूपसंख्यानेऽपि न स्वरवर्णत्वम् "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इत्युक्त्या स्वयंविराजमानत्वाभावात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाभावाच्च । तयोः स्वरवर्णत्वाभावेऽपि अट्सूपसंख्यानञ्च षत्वणत्वकार्य्यार्थम् । तेन हवींषि इत्यादौ अनुस्वारव्यवधानेऽपि षत्वम् । अत्र च नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव निमित्तता न तद्भिन्नस्य, तेन सुहिंसु पुंसु इत्यादौ न षत्वम् । णत्वं तु सर्व्वानुस्वारव्यवायेऽपि तेन बृंहणं बृंहणमित्यादौ णत्वम् "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीत्युक्तेः तत्र अड्ग्रहणेनैवानुस्वारप्राप्तेरनुस्वारमात्रव्यवाये णत्वार्थं नुम्ग्रहणम् न तु षत्ववत् नुम्स्थानिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तोदाहृतौ णत्वम् । सर्व्वेषां स्वरवर्णोच्चारणे विवृतं दूरावस्थानरूपम् आभ्यन्तरप्रयत्नः "विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च" इति "अचोऽस्पृष्टाः इति चोक्तेः । एषां बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवाराः "कण्ठमध्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः" इत्युक्तेः । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरलायामक्षराभिधानं तच्च आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दे उक्तम् । एतेषामुच्चारणस्थानानि प्रदर्श्यन्ते । अ इति वर्णः कण्ठमूलोच्चार्य्यः "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इत्युक्तेः । तत्र अ इति ह्रस्ववर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात् षड्विधः । एवं आ इति दीर्घः द्विमात्रत्वात् तस्य च तथैव षड्विधत्वम् । अ३प्लुतवर्णः त्रिमात्रत्वात् तस्यापि उक्तरीत्या षाड्विध्यम् तथा च अ इत्येतत् अष्टादशानां संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम् इ, इति तालव्यः "इचुयशानां तालु" इत्युक्तेः । तस्यापि इ, ई, इ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । तथाच इ, इति अष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्णः ओष्ठोच्चार्य्यः "ओष्ठजावुपू" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् त्रिविधः तेषां प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्याष्टादशविधता । एवञ्च उ, इत्यष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति मूर्द्धस्थानोच्चार्य्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः त्रिधा एकमात्रत्वादिभेदात् । तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् अष्टादशविधता । "ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्" इत्युक्तेः ऌकारस्य वक्ष्यमाणद्वादशभेदसहिता अष्टादशभेदाः तेन ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा इति भेदः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऌवर्णः दन्तमूलोच्चार्य्यः "ऌतुलसानां दन्ताः" इत्युक्तेः तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वप्लुतभेदेन द्वैविध्यम् तयोश्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् द्वादशविधतेति ऌवर्णः द्वादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । अ, इ, उ, ऋ, ऌ, इत्येषां वर्णपरत्वे अष्टादशादीनामुक्तानां संज्ञा । अधिकं सूचीपत्रे द्रष्टव्यम् एप्रभृतीनां विभागादि तत्तच्छब्दादौ उक्तम्

अकारादीनामनुक्ता वाचकशब्दाः तन्त्रोक्ता वर्णाभिधाने दर्शितास्तेऽत्र क्रमेणोच्यन्ते यथा

अ "अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटं चैकमात्रकः । पूर्णोदरी सृष्टिमेषौ सारस्वतप्रियंवदः । महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतम् । कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरोऽमृत् । ब्रह्मा रामानुजो ह्रस्व कामस्य प्रणवाद्यकः । ब्रह्माणी कामरूपश्च कामिनीवासिनी वियत् । विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिथिरश्विनी । अर्कमण्डलं वर्णाद्यो ब्राह्मणः कामकर्षिणी" ।

आ "आकारोविजयोऽनन्तोदीर्घच्छायोविनायकः । क्षीरोदधिपयोदश्च पाशोदीर्घास्यवृत्तकौ । प्रचण्डएकजोरुद्रो-नारायणइभेश्वरः । प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकौ । पितामहोद्वितीयोम्बुः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः । द्वितीया मानदा कार्या विघ्नराजः कुजोवियत् । सुरान्तकश्च हृदयञ्चाङ्गुष्ठोभगमालिनी ।

इ "इःसूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः । सुमित्रः सुन्दरोवीरः कोटरी कोटरःपयः । भ्रूमध्योमाधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रञ्च नासिका । शान्तः कान्तिः कामिनी च कामोविघ्नविनायकः । नेपालो भरणीरुद्रोनित्यक्लिन्ना च पावकः" ।

ई "ईस्त्रिमूर्त्तिःस्त्री महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् । गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रतिसंज्ञकः । विष्णुलक्ष्मीर्महेशश्च वह्निश्शुद्धःपरापरः । कालोत्तरी भेरुण्डा रतिश्च पाण्डुवर्द्धनः । शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी । वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादिका । पावकः कोटरः कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका । कुचद्वन्द्वं तर्ज्जनीशो शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ।

उ "उः शङ्करोवर्त्तुलाक्षी भूतःकल्याणवाचकः । अमरेशोदक्षकर्णः षड्वक्त्रोमोहनः शिवः । उग्रःप्रभुर्धृतिर्विष्णुः विश्वकर्मा महेश्वरः । शत्रुघ्नश्च कटिः पुष्टिः पञ्चमी वह्निवासिनी । कामघ्नः कमलावेशो मोहिनी विघ्नहृन्महो । तटस्थः कुटिला श्रोत्रं पारद्वीनो हपोहरः" ।

ऊ "ऊःकण्टकोरतिः शान्तिः क्रोधनोमधुसूदनः । कामःराजकुजेशश्च महेशोवामकर्णकः । अर्घीशोभैरवः सूक्ष्मो दीर्घघोणा सरस्वती । विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्षणो रूपकर्षिणी । महाविद्येश्वरी षष्ठी षण्डोभूःकान्यकुब्जकः" ।

ऋ "ऋःसुदीर्घमुखी रुद्रोदेवमाता त्रिविक्रमः । भारभूतिः क्रिया हारोरेचिका नासिका धृतिः । एकपादः शिरोमाला मण्डना शान्तिनी जलम् । कर्णः कामलता सिद्धोनिर्द्धृत्तिर्गणनायकः । रोहिणी शिवदूती च पूर्णा गिरिश्च सप्तमी" ।

ॠ "ॠःक्रोधी तिथीशोवाणीशामनो गोमुखो धृतिः । ऊर्द्धमुखो निशानाथः पद्ममाला विनष्टधीः । शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता । एकदन्ताङ्गयोमहात्वरिता सिन्धुरोदया । कोमला श्यामला मेधा तारकापतिरष्टमी । अष्टात्मपरकोनाले पावकोगन्धकर्षिणी ।

ऌ "ऌःस्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेघोधूम्रो वकोवियत् । देवयोनिर्दक्षगण्डोरुद्रः काकोदरी शुभा । शान्तिकृत् स्वस्तिका शक्रो माया च भ्रामरी शुभा । विश्वेश्वरी दीर्घजिह्वा महाक्षी लाङ्गली परा । चन्द्रिका पार्थिवोधूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः । शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायतकेश्वरः । चित्तस्याकर्षणकरी तुरीया कुलसुन्दरी" ।

ॡ "ॡकारः कमलाकर्षी हृषीकेशोमधुव्रतः । सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डोरुद्रःकाकोदरी शुभा । दशमी सुस्थिरोमाता नीलपीतोगजाननः । कामिनी विश्वपः कालोनित्यशुद्धः शुचिः कृती । सूर्य्योधैर्य्याकर्षिणी च एकाक्षी दनुजप्रसूः"। एकारादीनां वाचका तत्तच्छब्दे उक्ता । एषामधिष्ठातृदेवताश्च तत्रैवोक्ता यथा "अकारे भीषणा कीर्त्तिर्विद्युज्जिह्वेति कीर्त्तिता । आकारे तामसी कालजिह्वाख्या कालभैरवी । इकारे गर्ज्जिनी चण्डा ज्ञेया रुद्रभयङ्करी । ईकारे सूचिनी ख्याता चण्डाख्या धूम्रभैरवी । उकारे कालरात्र्याख्या प्रचण्डा चण्डवल्लभा । विद्या ह्यूकारगा प्रोक्ता तालजङ्घा कपालिनी । ऋकारे कालिका देवी विकटाक्षी भयङ्करी । ॠकारे स्यान्महारौद्री ज्वालिनी योगिनापि । संहारिणी ऌकारे स्यान्मेघनादोग्रवासिनी । रुद्रचण्डा कालरात्री ॡकारे च कपालिनी" । एकारादीनामधिष्ठातृदेवताश्च एकारादिशब्दानामादौ दर्शिताः अकारादीनां ध्येयरूपञ्च कामधेनुतन्त्रे दर्शितं यथा

अ "शृणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने ! । शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितम् । निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमत् । विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपकम्" ।

आ "आकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये ! । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डलीम्" ।

इ "इकारं परमानन्दं सुगन्धकुसुमच्छविम् । हरिब्रह्ममयं वर्णं सदारुद्रयुतं प्रिये ! । सदा शक्तिमयं देवि ! गुरुब्रह्ममयं तथा । सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् । हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् । इकारं परमेशानि ! स्वयं कुण्डलीमूर्त्तिकम्" ।

ई "ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलीम् । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लताकृतिम् । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा" ।

उ "उकारं परमेशानि ! अधःकुण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पक-सङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

ऊ "शङ्खकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा । धर्मार्थकाममोक्षस्य सदा सुखप्रदायकम्" ।

ऋ "ऋकारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ! । सदाशिवमयं वर्णं सदा-ईश्वरसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा । रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम् ।

ॠ "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयम् सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये ।

ऌ "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली परदेवताम् । अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् । बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा ।

ॡ ॡकारं परमेशानि ! पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्व्वर्गप्रदं देवि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । एकारादीनां ध्येयरूपाण्येकारादिशब्देषु उक्तानि" ।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्ण विभागादि

व्यञ्जनवर्णाः त्रिविधाः स्पर्शान्तस्थोष्मभेदात् तत्र कादयो मावसानाः स्पर्शाः, यरलवा अन्तःस्था शषसहा ऊष्माणः । "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति शिक्षोक्तेः सर्वेषां वर्णानां प्राणवायुजन्यत्वम् । तथाहि चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितश्चानलस्तत्स्थलस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितेन चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्त्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो मूर्द्धपर्य्यन्तमाक्रमता तेन आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन ततः परावृत्य मुखविवरे कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । इत्येवं वर्णोत्पत्तिस्तेषाञ्च विभागः पञ्चधा तद्यथा . स्वरतः१ उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अचां त्रैविध्यम् तथा कालतोऽपि २ त्रैविध्यम् "उदात्तमनुदात्तञ्च स्वरितञ्च स्वरास्तथा । ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेः अचामेव स्वरवत्त्वात्तथात्वम् कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अचामेवोक्तस्तथापि "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्" इत्युक्तेः व्यञ्जनानामप्यर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात् कालकृतविभागोऽस्त्येव । मात्राकालस्तु "दशगुर्वक्षरैः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाड़िका" इत्युक्तेः विनाड़िकायाः पलात्मिकायाः षष्टितमभागरूपकालार्द्धभागो मात्रा "द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" इत्युक्तेः दीर्घस्य गुरुतया पलषष्टितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानुपलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः द्विमात्रकालः सार्द्धविपलात्मक कालः त्रिमात्रकालः । तत्तत्कालोच्चार्य्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागवत्त्वम् । इयांस्तु विशेषः स्वराणामिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः किन्तु सर्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो(३)विभागो यथा "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु चेति" सामान्यत उक्त्वा वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिक्षायामुक्तः यथा "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यन्तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् । कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयो

भवेत्। ओकारौकारयोस्तद्वदिति" "अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इति च। यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे ताल्वादिव्यापारोऽधिकोऽप्यपेक्षित इति तन्मात्रामात्रकृतत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम्। "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठमूलीयत्वम् कण्ठ्यत्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेऽपि दन्त्यत्ववत् अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारापत्तेः। जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वे प्रोक्तेः तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वौचित्यात्। दन्तोष्ठ्यो व इत्यादावुभयोरेव वकारस्थानत्वं न तु प्रत्येकस्य तथात्वमिति दन्त्यौष्ठ्य इत्येव परिभिष्येत। अतस्तस्य दन्तौष्ठोभयकार्य्यभाक्त्वम् एवमन्येऽपि द्रष्टव्यम्। यमानां प्रातिशाख्यप्रसिद्धानां कँखँगँघँ इत्येषां यम्प्रत्याहारसंज्ञाबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते। तत्र च यमेत्युपलक्षणम् "अमोऽनुनासिका नह्रौ" इत्युक्त्या हकाररकारभिन्नानाम् अम्प्रत्याहारबोधितानाम् नासिकास्थानत्वविधानात् नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिक शब्दव्युत्पत्त्या नासिकास्थानत्वप्राप्तेश्च। तत्र नह्राविति पुनः हकाररकारयोः पर्युदासः। "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः" पा० सूत्रे मुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया यमानामुभयस्थानत्वम्। अयोगवाहा अनुस्वाराः विसर्गाश्च जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थानभागित्वम्। आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रित्यैते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता समुन्नेया। पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता। उप पश्च आध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मानशब्द ओष्ठवचनः। तत्स्थानोच्चार्य्यत्वादन्वितनामता चावधेया। अतएव कौमुद्यां "जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठौ" इत्युक्तम्। यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारः ताल्वादौ वर्णाभिव्यञ्जकवर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव। तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्पृष्टताद्वावेव करणत्वव्यवहारः इति मञ्जूषायां स्थितम्।

प्रयत्नाः ४ आभ्यन्तरप्रयत्नाः अनुप्रदानानि ५ बाह्यप्रयत्नास्तैरपि वर्णानां विभागः। तत्र वर्णभेदे प्रयत्नभेदादिकं बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नस्वरूपनिरूपणपूर्व्वकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निरूपितं यथा

आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनः, बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः। तथा हि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहत्य वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च उत्पादयति तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नः, यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, तेषां समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता, इत्येवमाभ्यन्तरप्रयत्नभेदैः वर्णानां भेदाः। अतएव इचवर्गयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थाने जिह्वाग्रादीनां सम्यक्स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत्स्पर्शः, शकारोच्चारणे समीपावस्थानम् इवर्णोच्चारणे दूरावस्थानमिति भेदः। एतेषां चाभ्यन्तरत्वम् ओष्ठप्रभृतिकाकलीध्वनिजनककाकलस्थानपर्य्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां प्रागुक्तस्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम्। विवारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशाविकाशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम्।

अथ वर्णभेदेनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्तावदभिधीयते। तत्र कादिमावसानानां स्पृष्टता, अतएव तेषां सम्यक्स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता। यणः ईषत्स्पृष्टता। तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेष्वपि शषसहानां वर्ण्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन चान्तःस्थाशब्दवाच्यता। शषसहानाम् अचाञ्च विवृतता। शषसहानाञ्च ऊष्मशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता। अचाञ्च स्वयंराजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता "अचः स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तमनुदात्तञ्च स्वरितञ्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" इति चोक्तेः। तत्र ह्रस्वस्य संवृतता। "संवृतं त्वेकमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव। तत्र मूलं "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ताः" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अत्राचः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणः यरलवास्त्वीषत् स्पृष्टा इत्यर्थः नेमस्पृष्टाद्वाचो। शलः शषसहा नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा अर्थात्‌द्वि विवृताः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः। बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेश इति "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् बहुसमानधर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।

बाह्याः प्रयत्नाश्चाष्टविधाः काकलकाधःस्थलगलबिलसङ्कोचविकाशश्वासोत्पादकध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्य्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यबहिर्भूतकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खयां यमाः खयः+कपौ विसर्गः शरएव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगाश्च यणश्चाल्पासवः स्मृताः" इतिसिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशावसेयाः। खयां स्थाने जाता ये यमाः कँ खँ गँ घँ इत्येते प्रातिशाख्यप्रसिद्धाः खयः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गाः शरः शषसाश्च एते श्वासा अघोषाः कण्ठं विवृण्वते च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादरूपबाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः पूर्वोक्ताः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च यणः यरलवाः एते अल्पप्राणास्तद्भिन्नाः सर्वे महाप्राणाः इति विवेकः।

तदेवं परस्परविभाजकैर्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नैः स्वरकालविशेषैश्च तेषां परस्परविलक्षणरूपता। प्रसिद्धा हि वर्णाः पुरस्कृतैव कञ्चिद्विशेषम् विलक्षणतामासादयन्ति तत्र वर्णविभाजकानि रूचोपलक्ष्याणि

काव्यादौ विन्यस्तवर्णानां फलमुक्तं वृत्तरत्ना० टी० यथा तत्रप्रसङ्गेनाक्षरशुद्धिरप्यभिधीयते "अक्षरे परिशुद्धे च नायको भूतिमृच्छति" इत्युक्तेरक्षरशुद्धेरावश्यकत्वात्। "अवर्णात् सम्पत्तिर्भवति, यमिवर्णाद्गमनान्यवर्णाद्ख्यातिः, सरभसकवर्णात् वरहितात्। तथाहोच: सौख्यं ङञणरहितादवर्गणात् पद्यादौ विन्यासात् भरवहलपूर्वैर्विरहितात्"। भरवहलास्तत्पूर्वाणि यान्यक्षराणि तैर्विरहितादित्यर्थः। हलवर्णानां फलान्युक्तानि तत्रैव। "कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति, वियशोङ, स्तथा चः सुखं छः प्रीतिं, जोमित्रलाभं, भयमरणकरौ झञौ, टठौ खेददुःखे,। डः शोभां, ढो विशोभां, भ्रमणमथ च णस्तस्तु खं, थस्तु युद्धं, दो, धः, सौख्यं, मुदं, नः, सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः। वो लक्ष्मीं, रस्तु दाहं, व्यसनमथ लवौ शः सुखं, षस्तु खेदं, सः सौख्यं, हस्तु खेदं, विलयमपि च लः, क्षः समृद्धिं करोति। संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्णविन्यासयोगं पद्यादौ, गद्यवक्त्रे, पचसि च सकले, प्राकृतादौस्मोऽयम्"। एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्रैव "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्। अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्"। तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः। "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः। मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः"।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि।

क

व्यञ्जनवर्णभेदः ककारः कण्ठ्यः अर्द्धमात्रः। तस्य तन्त्रे वाचकाः शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा। "कः क्रोधीशो महाकालो कामदेवःप्रकाशकः। कपाली तैजसः शान्तिर्वासुदेवोजयामलः। चक्री प्रजापतिः सृष्टिर्दक्षस्कन्धो विशाम्पतिः। अनन्तः पार्थिवोबिन्दुस्तापिनी परमात्मकः। वर्गाद्यश्च सुखो ब्रह्मा वर्णाद्योऽम्भःशिवोजलम्। माहेश्वरी तुला पुण्यं मङ्गलशरणं करः। नित्याकामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः। श्रीपुरं रमणोरक्तकुसुमा परमार्थकः"।

क पु० कं-शब्दे कच—दीप्तौ वा ड १ब्रह्मणि २विष्णौ ३कामदेवे ४ अग्नौ ५वायौ ६यमे ७सूर्ये ८आत्मनि ९दक्षेप्रजापतौ १०राजनि ११कामग्रन्थौ १२मयूरे" मेदि०। १३विहगे शब्दचि०। १४चित्ते १५देहे १६काले १७धने मेघे १८शब्दे अनेकार्थकोषः १९प्रकाशे च एकाक्षरकोषः। २०शिरसि न० "द्वाभ्यामोषौ द्विवनुम्बत्य

वर्केण चालयेत् करम् । सुखप्रापणेनत्थोलनाभ्य एवं भु-
ञ्जी क्रमात्" तन्त्रसारः कं शिरः २१जले० २सुखे च न०
मेदि० २३केरो पु० धरणी । तत्र ब्रह्माणि "दिग्वा-
तार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" शा०ति०। कः ब्रह्मा।
तट्टीका 'कस्मै त्वा काय त्वा' यजु०२०,४। काय सुखाय
प्रजापतये इत्येके। "कस्त्वमसि कोनामासीति प्रजा-
पतिर्वै कोनाम" शत० ४,५,६,४। "कस्त्वयोयाज्यानु-
वाक्या कोहि प्रजापतिः" ६,२,२,५, प्रजापतिर्वै कस्तस्मा
एवैतद्धिर्वा वषट्करोति" ६,४,२,४। दत्तप्रजापतौ
"ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं
स जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्माय
कायेन्दोर्द्विषट् त्रिनव दत्तवान्" भाग०६,२,२०, काय
दत्तप्रजापतये द्विषट्द्वादश।"स्वेभ्यस्तु च्छन्दांसृषयो मेदृतः
कः" भाग०८,५,२८। कः प्रजापतिः। "यस्मात्पितामहो-
भूतः प्रभुरेकः प्रजापतिः। ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः
कः परमेष्ठ्य" भा०आ०१अ०। "मारीचमाशु विशिखेन
यथा कमुग्रः" ६,६,१० के दत्तम्। सुखे 'प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच जानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च
तु खञ्च न जानामीति तेऽहोचुः यद्वाव कं तदेव खं यदेव
खं तदेव कमिति" छा०उप०। अत्र सुखस्वरूपतया
ब्रह्मरूपत्वम्। यथाह तद्भाष्ये 'तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं
ते ह्यग्नयः ऊचुः यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमा-
काश इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसु-
खादिवर्त्तितं स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः।
यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि
एवञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खाद्वि-
वर्त्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव"। अत्र कंशब्दस्य मान्ताव्ययम्
इत्यन्ये। जले "के शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणोहर्षमुपागतः"
विदग्धमु०। "के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयम्" सा०
त०। कः देवताऽस्य अण्। "कस्येत्" पा० इत्
इद्भिः। काय प्रजापतिदैवते विवाहभेदे। "क्लोऽस्त्रीन्
कायोढजाः सुतः" मनुः।

कंय त्रि० कमित्यव्ययम् सुखार्थकं तदस्त्यस्य य। सुखान्विते
यु। कंयु व—कंव इत्यप्यत्र त्रि० सर्व्वत्र वा यथि पर-
सवर्णे अनुनासिकौ यँकारवँकारौ

कँवूल न० नीलकण्ठोक्ते वर्षलग्नकालिकग्रहयोगभेदे कबूलं
कब्बूलमप्यत्र। तत्स्वरूपादिनिरूपणं तत्रैव यथा
"कार्य्येशलग्नेशयोरित्थशालादिग्विलयभेदतः। कंवूलं श्रेष्ठ-

मध्यादिभेदैर्नानाविधं स्मृतम्। यदीन्दुः स्वहद्दोच्चस्थ-
स्वाद्यगौ लग्नकार्य्ययौ। इत्थशाली कवूलं तदुत्तमोत्तम-
मुच्यते। स्वीयहद्दादिकाणाङ्कभागस्थेनेत्थशालतः। मध्य-
मोत्तमकंवूलं हीनाधिकारतिनोत्तमम्। उत्तमाधमता नीच
रिपुगेहस्थितेन चेत्। स्वहद्दादिगतश्चन्द्रः स्वभोच्चस्थेत्थ-
शालकृत्। मध्यमोत्तममेतच्च पूर्व्वस्मात् विशिष्यते।
स्वहद्दादिपदम्येन कंवूलं मध्यमध्यमम्। मध्यमाधम
कंवूलं हीनाधिकारतिखेटजम्। अधमाधमकंवूलं नी-
चारिभगखेटजम्। इन्दुःपदोनःस्वर्क्षोच्चस्थितेनाप्युत्तमं
तु तत्। स्वहद्दादिगतेनापि पूर्व्ववन्मध्यमुच्यते। पदो-
नेनापि मध्यं स्यादिति युक्तं प्रतीयते। नीचारिस्थेनेत्थशाले
ऽधमं कंवूलमुच्यते। नीचगत्रुभगश्चन्द्रः स्वभोच्चस्थेत्थशाल
कृत्। अधमोत्तमकंवूलं स्वहद्दादिगतेन चेत्। इत्थ-
शाले कंवूलं तदुच्यतेऽधममध्यमम्। पदोनेनेत्थशाली चेत्
कंवूलं मध्यमं स्मृतम्। नीचारिभस्थखेटेन नीचारिभगतः
शशी। इत्थशाली कवूलं तदधमाधममुच्यते। मेषे रविः
कुजोवापि इषे कर्केऽथ वा शशी। तत्रेत्थशाले कंवूलम-
त्तमोत्तममेव तत्। इश्चिकस्थः शशी भौमः कर्के तत्रेत्थ-
शालतः। अधमाधमकंवूलं कार्य्यविध्वंसदुःखदम्। एवं
पूर्व्वोक्तभेदानामुदाहरणयोजना। उक्तलक्षणसम्बन्धा-
दूहनीया विचक्षणैः"।

कंस पु० कम—स। तैजसद्रव्ये, कांसे, ताम्ररङ्गमिश्रणज-
नितधातुद्रव्ये। (कांसा) २स्वर्णरजतादिनिर्म्मितपानपात्रे
आढक इति प्रसिद्धे ३परिमाणे च अस्त्री। वर्त्तुलाकारे
यज्ञिये ४पात्रभेदे। "औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्व्वौ-
षधं समानीय सन्नतय" शत० १४.९.३,१, "कंसे
कंसाकारे वर्त्तुलाकारे" भाष्यम्। इषीे० तालव्यान्त इति
केचित्। कंसपरिमाणञ्च "शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेय-
मत्र विचक्षणैः। शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्त-
थाढकः। भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च सः"
भावप्र० उक्तः चतुःषष्टिपलात्मकाढकरूपम्। उग्रसेनसुत-
भेदे श्रणादेश्च ५नृपभेदे पु०। कंसोत्पत्तिकथा तन्ना-
मनिर्वचनञ्च हरिवं० ८५अ० उक्तं यथा कंसं प्रति
नारद उवाच "हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्!
यथार्थतः। द्रुमिलस्य च माता ते संवादञ्च समागमम्।
सुयामुनं नाम गिरिं तव माता रजस्वला। प्रेक्षितुं सहिता
स्त्रीभिर्गता वनकुतूहलात्" इत्युपक्रम्य यदृच्छयागतस्य
सौभपतेर्द्रुमिलस्य तां दृष्ट्वा काममयमानस्य तां प्रति उप-

सेनमूर्त्या गत्वा तस्याःसङ्गमे कंसोत्पत्तिरिति तत्रोक्तम्। "एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे। हृच्छयाविष्टहृदयो दृष्ट्वा तामसितेक्षणाम्। वार्य्युपस्पृश्य बलवान् ध्यानमेवान्वचिन्तयत्। मुहूर्त्तं ध्यातमात्रे तु दृष्टं ध्यानबलात्ततः। उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमवाप सः। उग्रसेनस्य वै रूपं कृत्वा स्वं परिवर्त्त्य च। उपासर्पन्महाबाहुः प्रसभं दानवेश्वरः। आश्रमानस्य मनकैर्ज्ज्याह्वामितवीर्य्यवान्। उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत्। सा पतिस्निग्धहृदया भावेनोपससर्प तम्। शङ्किता चाभवत् पश्चात्तस्य गौरवदर्शनात्। सा तस्मादुत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम्। कस्य त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता। एकपत्नीव्रतमिदं मम संदूषितं त्वया। पत्युर्मे रूपमास्थाय नीचनीचेन कर्म्मणा। किं मां वक्ष्यन्ति रुषिता बान्धवाः कुलपांसुलाम्। जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निराकृता। धिक् त्वामीदृशमश्रान्तं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम्। अविश्वास्यमनार्य्यञ्च परदाराभिमर्षणम्। स तामाह प्रसज्जन्तीं क्षिप्तः क्रोधेन दानवः। अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्ज्जितः। किं मां क्षिपसि रोषेण मूढे! पण्डितमानिनि!। मानुषं पतिमाश्रित्य नीचं मृत्युवशे स्थितम्। व्यभिचाराच्च दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्व्विते।। न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः। श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमैः। प्रसूता देवसदृशान् पुत्त्रानमितविक्रमान्। अतीव हि त्वं स्त्रीलोके पतिधर्म्मवती सती। शुद्धा केशान् विधुन्वन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि। कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि!। कंसस्त्वाद्रिपुध्वंसी तव पुत्त्रो भविष्यति। सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम्। उवाच व्यथिता देवी दानवं दृष्टवादिनम्। धिक् ते वृत्तं सुदुर्वृत्त! यः सर्व्वा निन्दसि स्त्रियः। सन्ति स्त्रियो नीचवृत्ताः सन्ति चैव पतिव्रताः। यास्त्वेकपत्न्यः श्रूयन्ते ऽरुन्धतीप्रमुखाः स्त्रियः। याभिर्धृताः प्रजाः सर्व्वा लोकाश्चैव कुलाधम!। यस्त्वया मम पुत्त्रो वै दत्तो वृत्तविनाशनः। न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदुच्यते। उत्पत्स्यति पुमान्नीच! पतिवंशे ममाव्ययः। भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्त्वया सुतः। द्रुमिलस्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु"। कांस्यसाधनद्रव्यं कंसकशब्दे वक्ष्यते कांस्यशोधनमारणविधानगुणाः भावप्र० उक्ता यथा "अथ कांस्यस्य रीतेश्च शोधनन्त्वभिधीयते। पत्तलीकृतपत्त्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायेऽत्र त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः संप्रजायते"। अथ मारणविधिः "अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्त्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः। ततोमूषापुटे धृत्वा पचेत् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" एवं मारितयोः कांस्यस्य रीतेश्च गुणाः "कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्"।

"कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डान्तं द्विगौ" पा० द्विगुसमासे आद्युदात्तता। द्विकंसः। द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगुः। कंसशब्दोऽर्द्धर्चादि। "का काली का मधुरा का शीतलवाहिनी गङ्गा। कं सं जघान कृष्णः कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमुखमण्डने समानप्रश्नोत्तरदर्शनात् दन्त्यमध्य एव। ६उग्रसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देवभागभार्य्या "कंसा कंसवती कङ्का सुतनूराष्ट्रपालिका। उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः"। "देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुवृहद्बलौ" भाग० ६,२४,२१,

कंसक न० कंसमेव स्वार्थे कन्। १कांस्ये तदुत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषश्च कंसकम्। उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः। कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः। संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः"। "कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्"। कंसमिव "इवे प्रतिकृतौ" पा० कन्। २कांस्यजाते काशीशे उपधातुभेदे। "काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि। तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते। काशीशमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं [illegible]र्त्तितम्" भावप्र० तद्गुणादि।

कंसकार पु० कंसं तन्मयपात्रं करोति कृ—अण् उप०स०। (कांसारि) वर्णसङ्करजातिभेदे "वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो ह्यम्बष्ठो गान्धिकोवणिक्। कंसकारशङ्खकारौ ब्राह्मणात् संबभूवतुः" ब्रह्म०पु०। तेनैतस्याम्बष्ठवत् द्विजसंस्कार इति किन्तु सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा। गौड़देशवासिनस्तु शूद्राः। "विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः। ततो

बभूवुः शुद्राश्च षडेते शिल्पकारिणः । मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनोवराः" ब्रह्मवै०पु० तेनास्य शूद्राजातत्वात् "माल्यवद्वर्णसंङ्कराः" इत्युक्तेः शूद्रत्वम् । उशनसा तु तस्य प्रतिलोमवर्णसङ्करत्वमुक्तम् । "नृपायां वैश्यसंसर्गात् आयोगव इति स्मृतः । तन्तुवायो भवन्त्येते वस्त्रकांस्योपजीविनः । शिल्पिकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्तुनिर्म्मितम् । आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः" ।

कंसकृष् पु० कंसं कृष्टवान् कृष–क्विप् ६त० । वासुदेवे तेन हि तस्य सभामध्ये कर्षणेन नाशनात्तथात्वं यथाह हरि० ८६ अ० । "क्षिप्ते पितरि चुक्रोध नन्दगोपे च केशवः । ज्ञातीनाञ्च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञाञ्चैव देवकीम् । स सिंह इव वेगेन केशवो जातविक्रमः । आरुरुक्षुर्महाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः । रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिके । असजद्वायुना क्षिप्तो यथाखस्थो घनाघनः । ददृशुर्नहि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् । केवलं कंसपार्श्वस्थं ददृशुः पुरवासिनः । सोऽपि कंसस्तदायस्तः परीतः कालधर्म्मणा । आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं विभुम् । स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसन्निभम् । मूर्द्धजेषु परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि । मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः । शिरसस्तत्र कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना । हस्तेन मस्तकेशस्य कंसोनिर्य्यन्त्रतां गतः । तथैव च विसंमूढो विह्वलः समपद्यत । निरुद्धीतश्च केशेषु गतासुरिव निश्वसन् । न शशाक मुखं द्रष्टुं कंसः कृष्णस्य वै तदा । त्रिकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां च्छिन्नहारेण वक्षसा । विलम्बाभ्याञ्च बाहुभ्यां गात्रविस्रस्तभूषणैः । भ्रंशितेनोत्तरीयेण सहसा चलिताननः । चेष्टनामः समाक्षिप्तः कंसः कृष्णेन तेजसा । चकर्ष च महारङ्गे समाक्षिप्य केशवः । केशेषु तं बलाद्गृह्य कंसं क्षेत्राङ्कितां गतम् । कृष्यमाणः स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः । समाजवाटे परिखां देहकृष्टां चकार ह । [illegible]वाटे विक्रीड्य विकृष्य च गतायुषम् । कृष्णो विसर्ज्जयामास कंसदेहमदूरतः" । "निषेदिवान् कंससकृषः स विष्टरे" माघः । कंसजित्कंसारातिकंसहादयोऽप्यत्र

कंसवती स्त्री उग्रसेनदुहितृभेदे देवश्रवसः पत्न्याम् कंसशब्दे उदा० । "कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीरइषुमांस्तथा" भाग० ६,२४,२ ।

कंसार न० कंसं तदाकारम् ऋच्छति ऋ–अण् उप०स० । अस्मिन् तस्य च कंसवच्छुभ्रत्वात् तथात्वम् "वर्तुर्काञ्चत् कंसारं तदस्मिं" ऐत० ब्रा० । [१कांस्यधातौ त्रिका०

कंसास्थि न० कंसमस्थीव कठिनत्वात् व्याघ्रा० उपमितस० ।

कंसिक त्रि० कंसेन चतुःषष्टिपलमानेन क्रीतः "कंसाट्टिठन्" पा० टिठन् इकार उच्चारणार्थः । १कंसेन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोस्तु तस्य लुक् । अध्यर्द्धकंसं साद्धकंसेन क्रीते त्रि० । द्विकंसं द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीते त्रि० ।

कंसोद्भवा स्त्री कंस इव शुभ्रत्वादुद्भवति उद्+भू–अच् । सौराष्ट्र्यां मृत्तिकायां तस्याः शुभ्रत्वात् कंसतुल्यत्वम् ।

कक इच्छायाम् सक० गर्व्वे चापले च अक० भ्वा० आत्म० सेट् । ककते अककिष्ट चकके [चकक्के प्रनिकक्कते न णत्वम् ।

कक गतौ भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कङ्कते । अकङ्किष्ट

ककन्द पु० कक–अन्दच् । १स्वर्णे उणादिकोषः २नृपे उज्ज्व०

ककर पु० कक–अरच् । पक्षिभेदे । "हेमन्ताय ककरांञ्छिशिराय विककरान्" यजु० २४,२० । ककरः पक्षिविशेषः

ककरघा(हा)ट पु० कं विषं करघाटेऽस्य हस्य घ० वा घः । मूलविषे वृक्षभेदे । "तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघा(हा)टविद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि" सुश्रु० । घमध्यस्तु "अन्त्रपाचक कर्त्तरीयसौरीय ककरघाट करम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि" सुश्रुतोक्ते त्वक्सारनिर्यासविषे २वृक्षभेदे ।

ककर्द्दु पु० कस्य कर्द्दनं हिंसनम् कर्द्द–भावे उन् ६त० । सुखनाशने । "ककर्द्दवे वृषभोयुक्त आसीत्" ऋ० १०, १०२,६ ककर्द्दवे हिंसनाय" भा० ।

ककाटिका स्त्री कृकाटिका पृषो० । १घाटायाम् २ललाटास्थिभेदे च "मस्तिष्कमस्य कतमोललाटं ककाटिकां प्रथमोयः कपालम्" अथ० १०,२,८ ।

ककुञ्जल पुंस्त्री कं जलं कूजयति कूज–अलच् पृषो० नुम् ह्रस्वश्च । चातकपक्षिणि राजवल्लभः स्त्रियां ङीष् ।

ककुत्सल न० ककुत्स्थलं वेदे पृषो० । ककुद्रूपे स्थले "असौ वा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः । अभ्येनं भूम ऊर्णुहि" अथ० १८,४,६६, जामयो नवोढाः ककुत्स्थलं वस्त्रेण यथा ऊर्णुवन्ति तथैव मन आच्छादय इत्यर्थः । लोके तु ककुत्स्थलमित्येव ।

ककुत्स्थ पु० वृषरूपधरस्य शक्रस्य ककुदि तिष्ठति स्था क । पुरञ्जया-ख्ये इक्ष्वाकुपुत्रशशादपुत्रे नृपभेदे । तन्नामनिरुक्तिश्चरिते यथा "इक्ष्वाकौ संस्थिते ताते शशादस्ताभ्यशासत् । शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थोनाम वीर्य्यवान् । इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् । पूर्वमाडीवके युद्धे ककु-

त्स्थस्तेन सः स्मृतः" हरिवं० १० अ०। "शशादीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः। पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः। ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः। कृतान्त आसीत् समरो देवानां सह दानवैः। पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः। वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः। वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः। स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान्। स्तूयमानस्तमारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः। तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः। प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम्। तैस्तस्य चाभूत् प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम्। यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभियुर्मृधे। तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम्। विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम्। जित्वा पुरं धनं सर्वमयच्छद्वज्रपाणये। प्रत्ययच्छत् स राजर्षिरिति नामभिराहृतः" भाग० ९, ६, ११ "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्" रघुः। तस्यापत्यं शिवा० अण्। काकुत्स्थ तदपत्ये। "काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त" भट्टिः

ककुद् स्त्री कं सुखं कौति कु-शब्दे क्विप् तुक् च पृषो० तस्य दः। वृषस्कन्धपृष्ठस्थमांसपिण्डाकारे, (झुंट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे २श्वेतच्छत्रादौ नृपचिह्ने, ३प्रधाने, ४पर्व्वताग्रभागे च। "आस्यं विहृत्य ककुदि पाणिना प्रातिपच्छनैः" भा० अनु० २९१ अ०। ककुदि स्थितः ककुत्स्थशब्दे उदा०।

ककुद पु० न० कस्य देहस्य सुखस्य वा कुं भूमिं ददाति दा-क। (झुँट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे, २प्रधाने, ३नृपचिह्ने, छत्रादौ, ४पर्व्वताग्रभागे च। "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणाम्" रघुः। "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" रघुः। "स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः" रघुः। बहु० अवस्थायामन्त्यलोपः समा०। अजातककुत् अल्पवयाः वृषः। पूर्णककुत् तरुणः। पर्व्वतभेदे चान्त्यलोपः त्रिककुत् त्रिकूटगिरिः।

ककुदाक्ष त्रि० ककुदं राजचिह्नमक्ष्णोति धारकत्वेन व्याप्नोति अक्ष—अण् उप० स०। राजचिह्नधारके। तस्यापत्यम् रेवत्या० ठक्। काकुदाक्षिक तदपत्ये पु० स्त्री

ककुदावर्त्त पु० ककुदि आवर्त्तः। ककुदिस्थे दुष्टरोमावर्त्तभेदे। तस्य प्राणिस्थत्वात् निन्द्यत्वाच्च मत्वर्थे इनि। ककुदावर्त्तिन् तच्चिह्नयुक्ते निन्द्ये वृषे।

ककुद्मत् पु० ककुदस्त्यस्य मतुप् यवादि० न मस्य वः। १वृषे। "दर्पकलः ककुद्मान्" कुमा०। "अथोन्नतोच्चैर्नर्दितं ककुद्मताम्" माघः। "मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः" "वप्रः ककुद्मानिव चित्रकूटः" रघुः। ककुद् सादृश्येनास्त्यस्य मतुप्। २ककुत्सदृशे बहुलोदकसंघातयुक्ते। "ऊर्म्मिः मधुर्ष्टिः ककुद्मान्" यजु० ९ ६, ककुद्मान् ककुच्छब्देन वृषस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैर्युक्तः" वेददी०। ३ऋषभौषधौ" राजनि० ४पर्व्वते स्वामी

ककुद्मती स्त्री ककुदिव मांसपिण्डोऽस्त्यस्याः मतुप् यवा० न मस्य वः ङीप्। कट्याम् अमरः

ककुद्मिन् पु० ककुद्+अस्त्यर्थे मिनि। १वृषे २पर्व्वते च। "अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहम्" भा० आश्व० १०३ अ०। ४रैवते नृपे पु०। "आनर्त्तस्य तु दायादो रेवोनाम महाद्युतिः। आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली। रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः" हरिवं० १० अ०।

ककुद्मिसुता स्त्री ६ त०। बलरामभार्य्यायां रेवत्याम्। ककुद्मिकन्यादयोऽप्यत्र "ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया" माघः।

तस्याः पूर्व्वकालिकायाश्चापि बलदेवपरिणयकथा यथा "रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः। ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम्। स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके। मुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो!। आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम्। कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम्। भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः। ततस्तद्रैवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम!। कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम्। दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संश्रितः। रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी" १० अ०। युधिष्ठिर उवाच "कथं बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम!। न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं वा ककुद्मिनम्। मेरुं गतस्य वा तस्य शर्य्यातेः सन्ततिः कथम्। स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। नारद उवाच। न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ!। ऋतुचक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ। ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह। हृता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली" भा० हरि० ११ अ०।

काकुन्दर न० कस्य शरीरस्य पृष्ठदेशस्य कुं भूमिं दृणाति दृ—बा० खच्। पृष्ठवंशाधःस्थे गर्त्ताकारे कूपके "सक-

द्विभक्तयतरककु(कु)कुन्दरविभागः स्याङ्काकारसंस्थितस्य नितम्बविभागः” इत्युक्तमा०। “कक्षौ यक्ष्मौ भवौ दन्त-वेशावोष्ठौ ककुन्दरे” याज्ञ० “ककुन्दरे जघनकूपकौ” मिता०। पृषो० कुकुन्दरमपि तत्रार्थे।

ककुभ् स्त्री कं प्रकाशं स्कुभ्नाति स्कुन्भ-क्विप् पृषो०। १दिशि, २शोभायाम्, ३चम्पकमालायाम्, ४शास्त्रे, ५रागिणीभेदे च। “अष्टौ व्यख्यत् ककुभः पृथिव्याः” ऋ०१,५८,१। “दाधर्थ प्राचीं ककुभं पृथिव्याः” ७,६,२। ६प्राणे। “ककुप्छन्दः” यजु०१५,४। “कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति दीपयतीति कुप दीप्तौ चुरादि क्विप्। पूर्वस्मिन्पक्षे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः “प्राणो वै ककुप् छन्दः इति श्रुतेः” वेददी०। द्वितीयपक्षे पान्तमिति भेदः। वैदिके ७छन्दोभेदे। “उष्णा वयः ककुप्छन्दः” यजु०१४,६ “आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमौ द्वादशाक्षरौ ककुप्” वेददी०। कात्या० सर्वा० ५अ०। “द्वितीयश्चेदुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः आद्यश्चेत् पुर उष्णिक् मध्यमश्चेत् ककुप्” इति तल्लक्षणमुक्तम्। “सर्वाः ककुभः” आश्व० श्रौ० ६,१,२। ककुभरागिणीरूपमुक्तम् संगीतदामो०“पीतं वसाना वसनं सुकेशी वने रुदन्ती पिकनादद्दूना। विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्”।

ककुभ पु० कं वातं स्कुभ्नाति स्कुन्भ-क पृषो०। वीणाङ्गे, तस्याः स्वरगाम्भीर्य्यसम्पादनार्थमधोवङ्कालाबूमयभागे। कस्य वातस्य कुः भूमिः भात्यस्मात् कु+भा-क। विस्तीर्णशाखाभिः वातभूमिप्रकाशकेऽर्ज्जुनवृक्षे, च तद्गुणादि भावप्रका०उक्तं यथा “ककुभः शीतलोभग्नक्षतक्षयविषास्रजित्। मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्। “मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गी” माघः तांस्तस्य लोद्धतिनिम्नोत्तामविलोलिकुलौ ककुभोलूखले” दशकु०कालकेयं ककुभसुरभौ पर्व्वते पर्वते ते” मेघदू०। ३रागभेदे च ४रागिणीभेदे स्त्री। ककुभ इवाचरति ककुभ+क्विप्-अच्। ५प्रकृति त्रि०निघ०“ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते” यजु०८,४६। ककुभं महत्”वेददी०[ङीप्। नलीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

ककुभादनी स्त्री ककुभ इवादाते तुल्यरसत्वात् अद-ल्युट्

ककुम्मती स्त्री वैदिकेछन्दोभेदे“एकादिनपञ्चकेछन्दः शङ्कुमती षट्के ककुम्मतीति” कात्या०सर्व्वानु० तल्लक्षणमुक्तम्।

ककुह त्रि० कस्य सूर्य्यस्य कुं भूमिं जिहीते उच्चत्वात् गच्छति हा-क दित्व०। १उच्छ्रिते २महति निघण्टुः। “ककुहं चित्त्वा कवे! मन्दन्तु धृष्णविन्दवः” ऋ०८,४५,१४। “ककुहःसोम्योरस इन्द्रिरिन्द्राय”६,६७,८। ककुहः ककुहमिति निघण्टौ पाठान्तरम् तदर्थे।

कक्क हासे भ्वा० पर० अक० सेट्। कक्कति। अचकक्कीत्। चकक्क। कक्कटः। प्रनिकक्कति कादित्वान्न णत्वम्।

कक्कट पुंस्त्री कक्क-अटन्। मृगविशेषे स च अश्वमेधे अनुमतिदेवताकः पशुः। “न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै” यजु० २४,३२। मेदो मृगभेदः न्यङ्कुरपि, कक्कटः सएव, ते त्वयोऽनुमत्यै” वेददी०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कक्कुल पु० कक्क-उलच्। वकुलवृक्षे गणितविस्तारः।

कक्कोल पु०ककते गच्छति क्विप् कक्, कोलति संस्त्यायति कुल-अच् कोलः कक् चासौ कोलश्चेति कर्म्म०। गन्धद्रव्यसाधने वृक्षे (काँकोल) इति वङ्गभाषाख्याते (वनकपूर) इति पाश्चात्त्यख्याते। “आकम्पितकक्कोलैः नमेरुकुसुमपांशुपातिभिः” काद०। “कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम्। आस्यदुर्गन्धिहृद्रोगकफवातामयाऽन्यहृत्” भावप्र० तद्गुणाः “जातीफललवङ्गकक्कोलमेषाश्च षट्पलम्। मोक्षमाचममिति” तन्त्रसारः।

कक्कोलक पु० इदमर्थे कन्। १कक्कोलवृक्षजाते गन्धद्रव्ये (वनकपूर) इति ख्याते। तस्य कोषे फलवत्त्वात् कोषफल इति प्रसिद्धिः २तस्य लमरिचे राजनि०। [चकक्खल।

कक्ख हासे भ्वादि०पर०अक०सेट्। कक्खति अकक्खलत्।

कक्खट त्रि०कक्ख-अटन्। १कठिने अमरः।२हासान्विते त्रि०

कक्खटपत्रक पु० कक्खटं प्रकाशान्वितं पत्रमस्य। (पाट) वृक्षभेदे शब्दमा०[भूमौ वर्ण्णलेखनसाधने द्रव्यभेदे त्रिका०।

कक्खटी स्त्री कक्ख-अटन् गौ० ङीष्। कठिन्याम् (खड़ी)

कच पु० कच हिंसादौ घ। १उत्तरीयवस्त्रस्य पश्चाद्भागस्थे अञ्चले (काँचल) २लतायाम्, ३गुप्तकत्वे, ४शुष्कवने च मेदि०। ५पार्श्वभागे, ६राजान्तःपुरे, ७बाह्योर्मूले ८पृष्ठप्रदेशनिक्षिप्ताधोंऽशुकस्यैकदेशे (काछा) ९कांस्त-बन्धनरज्ज्वां, १०काञ्चनान्, ११प्रकोष्ठके, १२गृहभित्तौ, १३साम्ये १४सर्द्धास्ते मेदि० १५कच्छरोगभेदे च (कांकविरालो) स्त्री। १६पापे न० हेम०। “प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे” माघः०। “कोष्टा वराहं निरतक्ष कक्षात्” ऋ०१०,२८,४। “दवकक्षवनप्रख्या प्रस्रवज्जलनिम्नगा” भा० व० १८२ “कलान्तरगतोवायुर्जीमूत इव गर्जति” रामा०“यथोद्धरति निर्द्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति”मनुः। “कलघ्नः शिशिरक्षया”“मुञ्जाकक्षे विलोकयः। न दृष्टे

र्दिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" भा० आ०१४५ अ० । "अयमग्निर्दहन् कक्षमितश्चायाति भीषणः" भा० आ०८२६६ अन्यत्र "अग्निर्महाकक्षमिवान्तकाले" भा० व० १२० अ० । १७ बाहुमात्रे स्त्रीत्वमपि "कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः" भा०स० २२ अ० । वस्त्राञ्चले तु पुंस्त्री "चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धञ्च चक्रतुः" भा०६०२ । "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रय-मुदाहृतम् । एभिः कक्षैः परीधत्ते योविप्रः स शुचिः स्मृतः" स्मृतिः "परिधानाद् बहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्" योगिया० । १८नौकाङ्गे हेम० । बाहुमूले (बगल) "वैदूर्य्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानक्षान् स कक्षे परि-गृह्य वाससा" भा०वि०२५ श्लो० । प्रकोष्ठे "आ पञ्च-म्यास्तु कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत्" रामा० । "क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश" कुमा० "करेणुकाभिरमून्यकक्ष्यान्तरम्" काद० १९परिकरे "आबद्ध-निबिडकक्षैः" काद० । कक्षारोगस्तु "बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात् संभूतां कक्षा-मिति विनिर्द्दिशेत्" । कक्षाभागेषु ये स्फोटाः जायन्ते मांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः । सप्ताहाद् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्" सुश्रुते उक्तलक्षणः । "दूरविद्धां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकां-स्तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्" सुश्रु० २०कच्छे जलप्राये विश्वः ।

कक्षक पु० जनमेजयसर्पसत्रहते वासुकिकुलजसर्पभेदे । "हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः । एते वासु-किजानागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्" भा०आ०५८अ० ।

कक्षतु द० कक्ष इव तन्यते विटपं तन—बा० डु । वृक्षभेदे तस्य फलम् अञ् तस्य० न लुक् । काक्षतवं तत्फले न० चतुरर्थ्याम् उवर्णान्तत्वात् अण् । काक्षतवः तत्सन्निकृष्ट-देशादौ त्रि० ।

कक्षधर न० कक्षां धारयति धृ—अच् नि०ह्रस्वः । सुश्रुतोक्ते वक्षःकक्षयोरन्तरालस्थानस्थिते मर्म्मस्थानभेदे । "विशेषतस्तु यानि सक्थिगुल्फजानुविटपानि तानि बाह्वोर्मणिबन्ध-कूर्परकक्षधराणि । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपम् एवं वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरमिति" लक्षयित्वा कक्षधरे प-क्षाघातः" सुश्रुते तद्वेधे पक्षाघात उक्तः । [स्त्रियां ङीप् ।

कक्षप पुंस्त्री कच्छे जलप्राये [illegible]ति पा-क०७त० । कूर्मे

कक्षरुहा स्त्री कच्छे जलप्राये [illegible]हति रुह—क । (नागरमुथा) नागरमुस्तायाम् राजनि० तस्याजलप्रायभवत्वात्तथात्वम् ।

कक्षशाय पुंस्त्री कक्षे शुष्कतृणे शेते शी—ण । कुक्कुरे शब्द-माला । स्त्रियां ङीप् ।

कक्षशायु पुंस्त्री कक्षे शेते शी-उण् । कुक्कुरे राजनि० ।

कक्षसेन पु० "परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः । कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्" भा० आ० ९४ अ० उक्ते परिक्षिन्नृपपुत्रभेदे । अयञ्च परिक्षित् आविक्षितःपुत्रः "आविक्षतः परिक्षित्तु" इत्युपक्रमात् । "अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव चेति" यमसभास-वर्णने उक्तम् । तस्याश्रमश्च अवन्तिदेशस्थासितगिरिस्थः । "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै" इत्युपक्रम्य "बहुमूलफलोपेतो ह्यसितोनाम पर्व्वतः । आश्रमं कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर !" भा० व० ८९अ० । तस्य च संन्यास-कथा । "कक्षसेनस्तु राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने । न्यासं यथावत् संन्यस्य जगामाशु महायशाः" भा० अनु० १०७अ० । तस्य प्रातःस्मर्य्यतामाह भा०अनु० १६७अ० । "कक्षसेनश्च राजर्षिर्येचान्ये नानुकी-र्त्तिताः, कल्यमुत्थाय योनित्यं सन्ध्येऽह्न्यस्तमयोदये । पठेच्छुचिरनावृत्तः सधर्म्मफलभाग्भवेत्" । "कक्षसेनाग्नि सेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः । एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः" भा०अनु०९१अ० । २ऋषि-भेदे च । यस्यापत्यमभिप्रतारी । "अथ शौनकञ्च कापेय-मभिप्रतारिणं काक्षसेनिं परिवेष्यमाणौ ब्रह्मचारी वि-भिक्षे" छा०उ० कक्षसेनस्यापत्यम् इञ् भा० ।

कक्षा स्त्री कष—स । १उत्तरीयवस्त्रे २काञ्च्याम् ३मध्य बन्धने ४हस्तिबन्धने च विश्वः ५मध्ये ६संशयकोटौ ७तुल्यतायाञ्च । समकक्षः । कक्षीकृतः क्रोडीकृतः । ८रा-जान्तःपुरे च तत्र मध्यबन्धने "५धेपरैःसह दृढबद्धकक्षया" माघः "कक्षा मध्यबन्धनम्" मल्लि० कक्षशब्दे उक्तार्थेषु च

कक्षापट पु० कक्षाकारः पटः । कौपिने हला० ।

कक्षाय नामधातुः पापचिकीर्षायाम् । "सत्रकक्षक-ष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्" वार्त्ति० क्यङ् । कक्षा-यते कक्षं (पापम्) चिकीर्षति । अकक्षायिष्ट कक्षायां-बभूव आस चक्रे ।

कक्षावेक्षक प० कक्षं वनमुपवनं साध्यं स्त्रीबाहुमूलं वा कक्षां राजशुद्धान्तःपुरीं वाऽवेक्षते अव+ईक्ष—ण्वुल् । १शुद्धान्तपालके, २उद्यानपालके, ३रङ्गाजीवे, ४जारे करौ ६द्वाःस्थे च मेदि० ।

कच्चिन् त्रि० कच्चं पापमच्चस्य सुखा० इनि । पापयुक्ते
कक्षीवत् पु० कक्षा अस्त्यस्य मतुप् नि० संज्ञायां संप्रसारणं दीर्घश्च । स्फोटायने ऋषिभेदे हेमच०। अन्यत्र कक्ष्यावत् कक्षायुक्ते। "सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः" निरु० श्रुतिः कक्षीवान् कक्ष्यावान् निरु० । मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः इति निरु० । "शतं कक्षीवाँ असुरस्य" ऋ०१,१२६,२, "अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः" ऋ०४, २६,१, "कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रस्तत्संज्ञकः" भा० । अयञ्चाङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः । "यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अमावसु परावसू । औशिजश्चैव कक्षीवान् बलशाङ्गिरसः सुताः" भा०अनु०१५०अ० । "यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा" भा०अनु०१६५अ० । अयञ्च गोत्रप्रवर्त्तकः "कक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति। आश्व० श्रौ० १२,११,२, कक्षीवतोऽपत्यम् अण् । काक्षीवत तत्पुत्रे प्रवरर्षिभेदे । "कक्षीवन्तं य औशिजः इति श्रुतिर्मधिकृत्य उशिजः पुत्रः उशिग् वष्टेः कान्तिकर्मणः" निरुक्तोक्तेः औशिजशब्द तालव्यमध्यएव साधुः भारते मूर्द्धन्यमध्यपाठः लिपिकरप्रमादकृत एव। एवं श्रुतिकृत भारतादौ पा०सूत्रे च ईकारमध्यपाठदर्शनात् हेम०कक्षीवच्छब्द एव । शब्दकल्पद्रुमे कक्षावच्छब्दकल्पनं निर्मूलम् ।
कक्षेयु पु० 'रौद्राश्वस्य घृताच्यासम्भूते पुत्रभेदे । "रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रम्य "कक्षेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान्" इत्यादिना तस्य दश पुत्रा दर्शिताः भा०आ०९०अ० 'आयुःसुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः" भा० अनु०१६५अ० । "रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः। कक्षेयुः प्रथमस्तेषां कृकणेयुस्तथैव च । कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च" हरिवं०३१
कक्षोत्था स्त्री० कक्षात् जलप्रायदेशादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क ५त० । भद्रमुस्तायां राजनि० । (नागरमुथा) तस्याअम्बुप्रायदेशजत्वात्तथात्वम् ।कक्षोद्भवादयोऽप्यत्र ।
कक्ष्य त्रि० कक्षे भवः यत् । "कक्षोवीरुधिदोर्मूले कक्ष शुष्कवने तृणे" इति विश्वोक्तार्थेषु भवे । २रुद्रभेदे पु० । "नमो वन्याय च कक्ष्याय च"यजु०१६,३४, रुद्राध्याये रुद्रभेदकथने। ३कक्षपूरके त्रि०।"श्येन आसामदितिः कक्ष्योमदः" ऋ० ५,४४,११, "कक्ष्यः कक्षापूरकः मदः" भा० । कक्षे मध्ये भवः यत् । ४उत्तरीयवस्त्रे ५हर्म्यादिप्रकोष्ठे राजगृहादेरेकनावच्छिन्ने देशे राजगृहादेः ७प्राकारकोष्ठके ८साहस्ये ९कञ्चलवस्त्रकच्चौ १०काञ्च्यां मेखलाराजौ ११वस्त्राञ्चले १२गजमध्यबन्धनरज्जौ च स्त्री । स्वार्थे यत् । १३उद्योगे १४परिकरबन्धने च स्त्री । 'ते तत्रोल्प जनाकीर्णा कक्ष्याश्रित्वा नरर्षभाः" भा०स०२०अ० । 'अभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामपि विविष्टा च"रामा०। अत्र क्लीबमपि "अन्याः कक्ष्योहापश्चा गृहकक्षगताखथा" रामा० । १५गुञ्जायां शब्दरत्ना० १६पार्श्वभागे न० । "शोभितं हेमकक्ष्याश्च हेमपट्टैर्विभूषितम्" । रामा० "परार्ध्ये बहुकक्ष्याणां तादृशां सम्भवः कृतः"पुरा०। १७अङ्गुलौ स्त्री निघण्टुः।
कक्ष्यावत् पुंस्त्री कक्ष्यास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ऋषिसंज्ञाभावात् न संप्र०। हस्तिनि हेमच० स्त्रियां ङीप् ।
कक्ष्यावेक्षक पु० कक्षावेक्षकार्थेषु ।
कख हासे भ्वा० पर०अक०सेट् एदित् घटादि वोपदेवः । कखति एदित्वात् अकखीत् । अकाख णिच् कखयति । पा० मते नास्य एदित्त्वं तेन अकखीत्-अकाखीत् इतिभेदः न वा तन्मते घटादि । तेन काखयत्येव । कादित्वात् प्रनि अखति इत्यादौ न णत्वम् ।
कख्या स्त्री कख-यत् । हर्म्यादिप्रकोष्ठे कक्षार्थे शब्दर० ।
कग क्रियामात्रे भ्वादि० पर० सक० अक० च सेट् एदित् रेप० । कगति अकगीत् । पा० नेदित्त्वम् तेन अकगीत् अकागीत् कागयति । चकाग प्रनिकगति न णत्वम् ।
काङ्क पुंस्त्री कंकि-अच् । १पक्षिभेदे । (काँक) । 'कङ्कपत्रः शिलीमुखः" इत्युक्तेस्तस्य पक्षेण शरपुङ्खः क्रियते ।"शरास्तस्योस्तु बभूवुः कङ्कबर्हिणवाससः" भा० वि०५८ । तस्य पत्नी सुरमासुतकुलजः"अनलायाःशुकी पुत्री कङ्कस्तु सुरमासुतः"भा०आ०६६अ०। २महाराजभूते राजनि०। ३क्षत्रिये यमाले शब्दमाला । ४यमे ५कङ्कना द्विजवेशधरे मेदि० "कङ्कोनाम द्विजोभूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः" भा० व०२अ० युधिष्ठिरस्य कङ्कना द्विजवेशतया तथात्वम् । ६सुदेवातुभेदे "देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् । तस्यां स जनयामास दश पुत्रान् क्रमेण च । वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् । सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम्" इत्युक्त्वा "कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" इति तत्पुत्रोत्पत्तिरुक्ता ।
"कृतवर्म्मा हृतना २ष्टिः शमीकः समितिञ्जयः । कङ्कः शङ्कुश्च कुन्तिश्च सप्तैते वै महारथाः" भा०स०१३ । ७उग्रसेनकन्याभेदे स्त्री "तेषां (उग्रसेनसुतानाम्)

खसारः पञ्चासन् कंसा कंसवती तथा। सुतनूराष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना" हरि० ३८।

कङ्कट पु० कं देहं कटति क+कट–सुम् च, ककि लौल्ये अटन् वा। १कवचे। "सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च" रघुः तेन निर्वृत्तादि कुमुदा० चतुरर्थ्याम् ठक्। काङ्कटिक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०। चतुरर्थ्यां काशा० इल। कङ्कटिल तदर्थे। प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि। कङ्कटिन् तदर्थे त्रि०। अस्त्यर्थे इनि। तद्युक्ते बद्धकवचे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे कन्। कङ्कटकोऽप्यत्र।

कङ्कण न० कं शुभं कणति कम्–कण–अच्। १करभूषणे, २भूषणमात्रे च ३शेखरे ४हस्तसूत्रे च विश्वः "सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किताः" माघः "उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम् बद्धा दृढं मेखला" सा०द०। कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वेऽपि तत्काले करस्थितत्वसूचनाय कर्णावतंसे कर्णशब्दवत् करशब्दप्रयोगः। भूषणमात्रे "के द्रुमास्ते क वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः। नाथ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ता फलं फलम्" सा०द०। कमित्यव्ययम् जलार्थकं तस्य कणः। ५जलकणे पु०। "नितम्बे पत्रालो नयनयुगलं कङ्कणभरम् मुखे हारावाप्तिः सतिलकमभूत् पाणिकमलम्। अरण्ये कर्णाट! त्वदरिवनितानां विधिवशादपूर्व्वोऽयं भूषाविधिरजनि" उद्भटः।

कङ्कणीका स्त्री पुनः पुनः कणति कण–यङ्–लुक्–ईकन् "चङ्कणः कङ्कण च" उणा० कङ्कणादेशश्च। क्षुद्रघण्टिकायाम्" उज्ज्वल०। वा० चङ्कणः–अच् कङ्कणादेशश्च गौरा० ङीष्। कङ्कणोत्यपि तत्रैव भरतः। अत्र मूलं मृग्यम्।

कङ्कत पु० ककि–अतच्। १नागवलाद्वचे। तक+गतौ अतच् पृषो०। २अल्पविषे वृश्चिकभेदे सर्पे पुंस्त्री जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। "कङ्कतो न कङ्कतोऽथ सतीनकङ्कतः" ऋ०१,१९१,१। "कङ्कतोऽल्पविषः सतीनं जलम् तत्र कङ्कतः जलवृश्चिकः" भा०। ३केशप्रसाधन्याम् न० (काँकुइ)। "शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे" माघः पुंस्त्वमपि "कृत्रिमः कङ्कतः शतदन्त्य एषः। अपास्याः केश्यं मलमप शीर्षण्यं लिखात्" अथ० १४,२,६८ प्रसाधनीगुणाश्च स्मृते उक्ताः "केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा" अस्य स्त्रीत्वमपि तत्र गौ० ङीष्। कङ्कती तत्रार्थे विश्वामरौ। स्वार्थे कन्। कङ्कतिका तत्र कङ्कतं तत्संस्कारः प्रयोजनमस्य छ। कङ्कतीय केशप्रसाधनपरे ऋषिभेदे "तद्वैतच्छाण्डिल्यः कङ्कतीयेभ्योऽग्निरहः कर्म्म प्रदिश्य प्रवव्राज" शत०ब्रा०६,४,४,१३। गहस्यं च तस्यैव केशसंस्कारप्रयोजनत्वात्

कङ्कत्रोटि पु० कङ्कस्य त्रोटिरिव चञ्चुरस्य। १मत्स्यभेदे (कांकला) वा० अच् समा०। कङ्कत्रोटोऽप्यत्र। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कङ्कपत्र पु० कङ्कस्य पत्रं पत्रं पक्षोऽस्य। पुङ्खे तत्पत्रयुक्ते १शरे "इयांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्रैः शिलाशितैः" भा०वि० १८ "छित्त्वा च तानाशुगैश्च कङ्कपत्रान् शिलाशितान्" भा०आश्व०७८अ०। इत०। २कङ्कखगस्य पक्षे च। कङ्कस्य पत्रं यत्र। ३तत्पत्रयुक्ते "नखप्रभाभूषितकङ्कपत्र सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव" रघुः। तदस्त्यस्य इनि। कङ्कपत्रिन् कङ्कपत्रयुक्ते बाणे पु० "विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः" भा०व० ५७अ०। "पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः" भा०वि०५६।

कङ्कपर्व्वन् पु० कङ्कः कङ्कमुखमिव पर्व्वास्य। सर्पभेदे। तिरश्चिराजेरसितात् पृदाकोः परि संभृतम्। तत् कङ्कपर्व्वणो विषमियं वीरुदनीनशत्" अथ०७,५६,१,

कङ्कपुरी स्त्री कं सुखं तेन कायति प्रकाशते कै–क कर्म्म०। काशीपुर्य्यां तस्यां वसतां हि सुखबाहुल्यात् तथात्वम्। "अधिज्ञ्युपस्मृत्य पुनःपुनः स (अगस्त्य) प्रासादमालाः परितो विलोकयन्। उवाच नेत्रे! स चले! प्रपश्यतं काशीं पुरीं कङ्कपुरी श्रियं वत" काशी०३अ०।

कङ्कमाला स्त्री ककि–चापले घञ् कङ्कं चापल्यं करचाञ्चल्यं मलते धारयति मल–धृतौ अच् उप०स०। करतालीवाद्ये शब्दर० तत्र हि करचापल्यात् तथात्वम्।

कङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव मुखमस्य। (सांड़াশি) १संदंशे सुश्रुतोक्ते २शल्योद्धारणार्थे यन्त्रभेदे न०। "तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तानि" इत्युक्त्वा "तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्ज्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचासभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवरङ्गाण्यस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते" इति तल्लक्षणमुक्तम्। अस्य प्रशंसापि तत्रैव। "निवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात्। यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव"।

कङ्कर त्रि० कं सुखं किरति क्षिपति कॄ–अच्। कुत्सिते हेमच०। कं जलं धार्य्यतेऽत्र कम्+धृ–आधारे अप्। २तक्रे न०।

कङ्करोल पु० कङ्क इव लोलः लस्य रः। अङ्कोठवृक्षे (आँको-

ङ्) वङ्गभाषा (टेरा) हिन्दिभाषा । [राजवल्लभः ।

कङ्कलोड्य न० कङ्क इव लोड्यते लोड-यत् । चिञ्चोटमूले

कङ्कवाज प्र० कङ्कस्य वाज इव वाजः पक्षोऽस्य । कङ्कपत्रे वाण-भेदे कङ्कपत्रोऽप्यत्र । कङ्कस्य वाजः जातोऽस्य तार० इतच् । कङ्कवाजित कङ्कपत्रयुक्ते सायके । "अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कवाजितैः" भा०भी० ११७अ० । [कत्वात्तथात्वम्

कङ्कशत्रु पु० ६त० । पृश्निपर्णीम् शब्दच० । तस्याः कङ्कनाश-

कङ्कशाय पु० कङ्क इव शेते शी–ण । कुक्कुरे शब्दमाला

कङ्का स्त्री ककि–अच् १गोशीर्षचन्दने शब्दमाला २उग्र-सेनदुहितृभेदे च कंसशब्दे उदा० ।

कङ्काल पु० कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपति कल–अच् । त्वङ्मांसरहितशरीरास्थ्नि केऽस्थिसञ्चये अस्थिपञ्जरे ।

कङ्कालमालिन् पु० कङ्कालानां मालास्त्यस्य इनि । महादेवे

कङ्कालय पु० कङ्कालं याति या–क । देहे ।

कङ्गु पु० ककि–उन् । (काङ्नी) तृणधान्यभेदे हिरूपकोषः । उग्रसेनस्य पुत्रभेदे कंसभ्रातरि ।"कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कुःशङ्कुः सुहुस्तथा । राष्ट्रपालश्च सृष्टिश्च तुष्टिमानुग्रसेनजाः" भाग० ९,२४,१४ ।

कङ्कु(ङ्गु)ष्ठ न० कङ्कुः तृणभेदः तत्र तत्समीपे तिष्ठति स्था–क षत्वम् । पर्वतीयमृत्तिकाभेदे । "हिमवत्-पादशिखरे कङ्कु(ङ्गु)ष्ठं नाम जायते । तत्रैकं नलि-काख्यं स्यात्तदन्यद्रेणुकं स्मृतम् । पीतप्रभं गुरु स्निग्धं तत्र श्रेष्ठं च रेणुकम् । कङ्कु(ङ्गु)ष्ठः रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् । कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफा-पहम्" भावप्र०। अत्रपृषो०कस्य गः कङ्गुष्ठमपि ।

कङ्कूष पु० ककि–ऊषन् । आभ्यन्तरदेहे ।"कर्णाभ्यां ते कङ्कूषेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम् । सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे" अथ० ९,८,२ ।

कङ्केर पु० ककि–एरु । काकभेदे त्रिका० ।

कङ्केलि पु०कम् सुखं तदर्थं केलिरत्र । अशोकवृक्षे राजनि०

कङ्केल्ल पु० ककि-बा-एल्ल । वास्तूके शब्दमाला ।

कङ्केल्लि पु० कङ्क-बा० एल्लि पृषो० । अशोकवृक्षे त्रिका० ।

कङ्ख न० कम् खलत्यनेन खल–बा०ड । पापभोगे शब्दमा० ।

कङ्गु स्त्री कं सुखमङ्गति मृगयु० कु शब्दम्बु० । (काङ्गिनी) धान्यभेदे "सा च चतुर्विधा तासां गुणाः भावप्र०उक्ताः । "स्त्रियां कङ्गुः प्रियङ्गुर्द्वे कृष्णारक्तसितासथा । पीता, चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता । कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद्बृंहणी गुरुः । रूक्षश्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम्" । अप्राणिजातिवाचित्वात् वा ऊङ् । "आर्यास्तु यवशब्दाद्दीर्घशूकविशेषं प्रतियन्ति म्लेच्छास्तु कङ्गुम्" अधिकरणमा०स्वार्थे कन् तत्रैव । "कङ्गुका त्रि-फला लोध्रं काशीशं श्वसाह्वया" सुश्रु० । इयञ्च ग्राम्य ओषधिः । "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः" इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्यधृता स्मृतिः प्रियङ्गुः कङ्गुः । अष्टादशधान्यमध्ये च अस्याग्रह-णम् अष्टादशधान्यशब्दे ५२५ पृ० तत्प्रमाणम् ।

कङ्गुनी स्त्री कङ्गु कङ्गुशब्देन नीयते ज्ञायते नी–बा०कर्मणि ड गौरा० ङीष् । (काङ्गनी) धान्यभेदे राजनि० ।

कङ्गुनीपत्रा स्त्री कङ्गुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः । पण्या-ख्याख्ये तृणभेदे राजनि० ।

कङ्गुल पु० कङ्गुं लाति ग्रह्णात्यनेन ला–बा०घञर्थे करणे क ६त० । पाणौ हस्ते शब्दच० ।

कच रवे भ्वा०पर०अक०सेट् । कचति अकचीत् अकाचीत् चकाच । प्रनिकचति । [कञ्चति अकञ्चीत् कचञ्च ।

कच बन्धे सक० दीप्तौ अक० भ्वादि० पर० इदित् सेट् ।

कच बन्धे सक० दीप्तौ अक०भ्वादि०आत्म०सेट् । कचते अक-चिष्ट चकचे कचः ।"चचाम मधु माध्वीकं त्वक्तञ्चावकचे वरम्" भट्टिः । कादित्वान्न णत्व प्रनिकचति ।

कच पु० कच–अच् । १केशे, २वृहस्पतिपुत्रे, ३शुष्कव्रणे, ४मेघे शब्दमा० हस्तिन्यां स्त्री० मेदिनी । भावे घ । ५बन्धे ६शोभायाञ्च । कचायचरितञ्च भा०आ० ७६,७७ अ० यथा "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यन्तूशनसं परे । ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ भृशम् । तत्र देवा निजघ्नु-र्यान् दानवान् युधि सङ्गतान् । तान् पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधया-ञ्चक्रिरे सुरान् । असुरास्तु निजघ्नुर्यान् सुरान् सम-रमूर्द्धनि । न तान् संजीवयामास वृहस्पतिरुदा-रधीः । नहि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेत्ति वीर्य-वान् । सञ्जीवनीं ततो देवा विषादमगमन् परम् । ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा । ऊचुः कचमुपा-गम्य ज्येष्ठं पुत्रं वृहस्पतेः । भजमानान् भजस्वास्मान् कुरु नः साह्यमुत्तमम् । या सा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽ-मिततेजसि । शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भवि-ष्यसि । वृषपर्वसमीपे हि शक्योद्रष्टुं त्वया द्विजः । रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् । तमारा-

षयितुं शक्तो भवान् पूर्व्ववयाः कविम् । देवयानीञ्च
दयितां सुतां तस्य महात्मनः । त्वमाराधयितुं शक्तो
नान्यः कश्चन विद्यते । शीलदाक्षिण्यमाधुर्य्यैराचारेण द-
मेन च । देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि
ध्रुवम् । तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्व्वणः । स गत्वा त्व-
रितो राजन् ! देवैः सम्प्रेषितः कचः । असुरेन्द्रपुरे शुक्रं
दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह । ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षात्
बृहस्पतेः । नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां
भवान् । ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ । अनु-
मन्यस्व मां ब्रह्मन् ! सहस्रं परिवत्सरान् । शुक्र उवाच ।
कच ! सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः । अर्च्चयिष्ये-
ऽहमर्च्यं त्वामर्च्चितोऽस्तु बृहस्पतिः । वैशम्पायन उवाच ।
कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम् । आदिष्टं
कविपुत्त्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् । व्रतस्य प्राप्तकालं
स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत । आराधयन्नुपाध्यायं देवया-
नीञ्च भारत ! । नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोचरे ।
गायन् नृत्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत् । स शील-
यन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम् । पुष्पैः फलैः
प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ! । देवयान्यपि तं विप्रं
नियमव्रतधारिणम् । गायन्ती च ललन्ती च रहः
पर्य्यचरत्तदा । पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् । गा रक्षन्तं
वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः । जघ्नुर्व्बृहस्पतेर्द्वेषाद्वि-
द्यारक्षार्थमेव च । हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः
कृतम् । ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वन्निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रहिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात् । उवाच
वचनं काले देवयान्यथ भारत ! । देवयान्युवाच । आहु-
तञ्चाग्निहोत्रन्ते सूर्य्यश्चास्तङ्गतः प्रभो ! । अगोपाश्चागता
गावः कचस्तात ! न दृश्यते । व्यक्तं हतो मृतो वापि कच-
स्तात भविष्यति । तं विना न च जीवेयमिति सत्यं
ब्रवीमि ते । शुक्र उवाच । अयमेहीति संशब्द्य मृतं
सञ्जीवयाम्यहम् । ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कच-
माह्वयत् । आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया ।
हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया । स पुन-
र्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया । वनं ययौ कचो
विप्रोऽदृश्यद्दानवाश्च तम् । पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्रा-
म्भस्यमिश्रयन् । चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं समा-
वेदयत् । विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः ।
पुनरावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तद्यथा । ततस्तृतीयं हत्वा तं
दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः । प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायाम-
सुरास्तदा । देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत् कचस्तात ! न दृश्यते । शुक्र उवाच ।
बृहस्पतेः सुतः पुत्त्रि ! कचः प्रेतगतिं गतः । विद्यया
जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् । मैवं शुचो मा
रुदो देवयानि ! न त्वादृशी मर्त्यमनु प्रशोचेत् । यस्या-
स्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।
सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात् ।
अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो वध्यते चैव
भूयः । देवयान्युवाच । यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः । ऋषेश्च पौत्त्रं तम-
थापि पुत्त्रं कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् । स ब्रह्मचा-
री च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्म्मसु चैव दक्षः । कच-
स्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात ! कचोऽभि-
रूपः । वैशम्पायन उवाच । स पीडितो देवयान्या म-
हर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः । असंशयं माम-
सुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् सूदयन्ति । अब्राह्मणं
कर्त्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि । अप्य-
स्य पापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ।
गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत् केन पथोपनीतो ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ! ।
कच उवाच । भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः स्मरामि
सर्व्वं यच्च यथा च वृत्तम् । न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्क्षयो
मे क्लेशं ततो घोरमिमं सहामि । असुरैः सुरायां भवतो-
ऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ! । ब्राह्मीं मा-
यामासुरी चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत् । शुक्र
उवाच । किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से ! वधेन मे जीवितं
स्यात् कचस्य । नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन दृश्येत् कचो
मद्गतो देवयानि ! । देवयान्युवाच । द्वौ मां शोकावग्नि-
कल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः । कचस्य नाशे
मम नास्ति शर्म्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता । शुक्र
उवाच । संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत यत्त्वां भक्तं भजते
देवयानी । विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिन्द्रः कच-
रूपी त्वमद्य । न निवर्त्तेत् पुनर्ज्जीवन् कश्चिदन्यो ममोद-
रात् । ब्राह्मणं वर्ज्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि । पुत्त्रो
भूत्वा भावय भावितो मामस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ! । समी-

च्येषा धर्म्मवतीमवेक्षां गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां स-विद्यः । वैशम्पायन उवाच । गुरोः सकाशात् समवाप्य विद्यां भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः । कचोऽभिरूप-स्तत्क्षणं ब्राह्मणस्य शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः । दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशिमुत्थापयामास मृतं कचो-ऽपि । विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य कचस्ततस्तं गुरु-मित्युवाच । यः श्रोत्रयोरमृतं स निषिञ्चेद्युयो मे नवि-द्यस्य यथा ममायम् । तं मन्येऽहं पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् । ऋतस्य दातारमनु-त्तमस्य निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् । ये नाद्रियन्ते गुरुमर्च्चनीयं पापाल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठाः । वैश-म्पायन उवाच । सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञा-नाशं चैव महातिघोरम् । दृष्ट्वा कचञ्चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन । समन्युरुत्थाय महानु-भावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः । काव्यः स्वयं वाक्य-मिदं जगाद सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः । यो ब्राह्मणो-ऽद्यप्रभृतीह कश्चिन्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः । अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च । मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तिसीमां मर्य्यादां वै स्थापितां सर्व्वलोके । सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे । इतीदमुक्त्वा स महानु-भावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः । तान् दानवान् दैव-विमूढबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच । आचक्षे वो, दानवा बालिशाः स्थ सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे । सञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः । वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः । दानवा विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम् । गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः । अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ।

वैशम्पायन उवाच । समाप्तव्रतं तन्तु विसृष्टं गुरुणा तदा । प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् । ऋषेरङ्गिरसः पौत्र ! वृत्तेनाभिजनेन च । भ्राजसे वि-द्यया चैव तपसा च दमेन च । ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्म्मम महायशाः । तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पतिः । एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपो-धन ! । व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्त्ताम्यहं त्वयि । स समाहृतविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि । गृहाण पाणिं विधि-वत् मम मन्त्रपुरस्कृतम् । कच उवाच । पूज्यो मा-न्यश्च भगवान् यथा तव पिता मम । तथा त्वमनवद्याङ्गि ! पूजनीयतरा मम । प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य महात्मनः । त्वं भद्रे ! धर्म्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम । यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यःशुक्रः पिता तव । देवयानि ! तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि । देवयान्युवाच । गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै ननु त्वमपि मे पितुः । तस्मात् पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम । असुरैर्हन्यमाने च कच ! त्वयि पुनः पुनः । तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमद्य स्मरस्व मे । सौहार्द्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्ति-मुत्तमाम् । न मामर्हसि धर्मज्ञ । त्यक्तुं भक्तामनागसम् । कच उवाच । अनियोज्ये नियोगे मां नियुनङ्क्षि शुभ-व्रते ! । प्रसीद सुभ्रु ! त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरा शुभे ! । यत्रो-षितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! । तत्राहमुषितो भद्रे ! कुक्षौ काव्यस्य भाविनि ! । भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः सुमध्यमे ! । सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्यु-र्विद्यते मम । आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि । अविरोधेन धर्मस्य स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे । अप्र-मत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम । देवयान्युवाच । यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः । ततः कच ! न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति । कच उवाच । गुरु-पुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः । गुरुणा चाननु-ज्ञातः काममेवं शपस्व माम् । आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि ! यथा त्वया । शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य काम-तोऽद्य न धर्मतः । तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति । ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रही-ष्यति । फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा । अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति । वैशम्पा-यन उवाच । एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा । त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः” ।

कचग्रह पु० कचानां ग्रहोयत्र । केशाकर्षणेन घर्षणे “शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः” “अक्षबीजिरुरुधुः कचग्रहैः” रघुः । [हृदस्थाने त्रिका० ।

काचङ्गन न० कच—दीप्तौ अच् कर्म्म० शकन्ध्वा० । करम्भन्य

कचङ्गल पु० कच—बा० अङ्गलच् । समुद्रे त्रिका० ।

कचप न० कच—कपन् । शाकपत्रे उज्ज्वलदत्तः ।

कचपक्ष पु० कचानां समूहः कच+पक्ष । केशसमूहे अमरः एवं केशपक्षादयोऽप्यत्र ।

कचपाश पु०कचानां समूहः कच+पाशप् । केशसमूहे अमरः

इत्थं केशपाशादयोऽप्यत्र । "केशपाशे मनाथे" विक्र० "तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः" कुमा० ।

कचमाल पु० कचं कचकान्तिं मलते मल–धृतौ अण् । उप०स० । धूमे हारा० ।

कचरिपुफला स्त्री कचस्य रिपुः फलमस्याः । शठाद्दृक्षे राजनि० । [केचहस्तादयोऽप्यत्र ।

कचहस्त पु० कचानां समूहः कच+हस्त । केशसमूहे अमरः

कचाकचि अव्य० कचेषु कचेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम् कर्म्मव्यतीहारे स० इच् समा० पूर्व्वदीर्घश्च । केशेषु केशेषु ग्रहणपूर्व्वके प्रवृत्ते युद्धे एवं केशाकेशिप्रभृतयोऽप्यत्र अव्य० ।

कचाकु त्रि० कच इव अकति वक्रं गच्छति अक–उण् । १दुःशीले तस्य हि वक्रगतित्वात्तथात्वम् २सर्पे पु० ३दुराधर्षे त्रि० मेदि० तयोः कुटिलगतित्वात् तथात्वम् ।

कचाग्र न० ६त० । १केशाग्रभागे २तत्परिमिते त्रसरेण्वष्टकभागे च । बालाग्रादयोऽप्यत्र "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागोजीवः स विज्ञेयः" श्रुतिः ।

कचाचित त्रि० कचैरालुलायितैः आचितः । विकीर्णकेशे "कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" किरा० । [ङीप् ।

कचाटुर पुंस्त्री कच इवाटति अट+उरच् । दात्यूहे स्त्रियां

कचामोद पु० कचमामोदयति आ+मुद-णिच्–अच् । (वाला) इति ख्याते गन्धद्रव्ये । [दिशादौ ।

कचिक त्रि० कच+चतुरर्थ्यां कुमुदा०ठक् । केशादूरभव-

कचु स्त्री कच–उन् । स्वनामख्याते कन्दभेदे "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः" दुर्गो०त० । कचुस्था कालिका ।

कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच–बा० एलच् । लेख्यपत्रबन्धने सूत्रादौ त्रिका० । [त्रिते मेदिन्यमरौ ।

कच्चट न० कुत्सितं चटति चट-अच् बा० कोः कत् । कुत्-

कच्चर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच् कोः कद् । कुत्सिते मेदिन्यमरौ ।

कच्चित् अव्य० काम्यते कम–विच्–कम् चीयते निश्चीयते यस्मात् कम्+चि–क्विप् पृषो० मस्य दः । स्वाभिलषितज्ञापनाय कृते कामप्रवेदनरूपे १प्रश्ने, २हर्षे, ३मङ्गले च । कच्चिन्मृगैस्त्रिविधं तपस्तत्""कच्चिदुपप्लवोवः"इति च रघुः ।

कच्चिदध्याय पु० भारतान्तर्गते नारदेन कृतप्रश्नेन भङ्ग्या राजनीतिज्ञापके ग्रन्थभेदे स च भा०सभा०५अ०

"नारद उवाच । कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्म्मे च रमते मनः । सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते । कच्चिदाचरितां पूर्व्वैर्नरदेव ! पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्म्मार्थसहितां त्रिषु । कच्चिदर्थेन वा धर्म्मं धर्म्मेणार्थमथापि वा । उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे । कच्चिदर्थञ्च धर्म्मञ्च कामञ्च जयतां वर ! । विभज्य काले कालज्ञ! समं वरद ! सेवसे । कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ! । बलाबलेन सम्यक् त्वं चतुर्द्दश परीक्षसे । कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ! । तथा सन्धाय कर्म्माणि अष्टौ भारत! सेवसे । कच्चित् प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ! । आढ्यास्तथा व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्व्वशः । कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरिशङ्किताः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा । मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् । कच्चित् सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे । कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे । कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः सम्बोधनक्षमाः । कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर! मन्त्रिणः । विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत! । कच्चित् संवृतमन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं तात ! शत्रुभिर्न विलुप्यते । कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित् कालेऽपि बुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् । कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति । कच्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान् महोदयान् । क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न विघ्नयसि तादृशान् । कच्चिन्न सर्व्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः । सर्व्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं चात्र कारणम् । आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः । कच्चिद्राजन्! कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः । विदुस्ते वीर ! कर्म्माणि नानवाप्तानि कानि चित् । कच्चित् कारुणिका धर्म्मे सर्व्वशास्त्रेषु कोविदाः । कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्व्वशः । कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं परम् । कच्चिद्दुर्गाणि सर्व्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः । राजानं राजपुत्त्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् । कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः । कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतिपन्नश्च सर्व्वदा । नित्योद्युक्तो रिपून् सर्व्वान् वीक्षसे रिपुसूदन ! । कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः । अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ।

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः । हुतञ्च होष्यमाणञ्च काले वेदयते सदा । कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषः प्रतिपादकः । उत्पातेषु हि सर्व्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव । कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्म्मसु योजिताः । अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् । श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्म्मसु । कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः । राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ! । कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा । उग्रं प्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः । कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः । कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव । कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्व्वे युद्धविशारदाः । दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः । कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथोचितम् । संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि । कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्त्तुः कुर्व्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः । कच्चित् सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । हृष्टाः प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि । कच्चिन्नैको बहूनर्थान् सर्व्वशः साम्परायिकान् । अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शासनातिगः । कच्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म्म शोभयन् । लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् । कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान् । यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे । कच्चिद्दारान् मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषाम् । व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ! । कच्चिद्भयादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम् । युद्धे वा विजितं पार्थ । पुत्त्रवत् परिरक्षसि । कच्चित्त्वमेव सर्व्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ! । समश्चानभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता । कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ! । अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् । यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिन्दम ! । पार्ष्णिमूलञ्च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् । बलस्य च महाराज ! दत्त्वा वेतनमग्रतः । कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप ! । उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः । कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः । परान् जिगीषसे पार्थ ! प्रमत्तानजितेन्द्रियान् । कच्चित्ते यास्यतः शत्रून् पूर्व्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः । साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः । कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा परान् यासि विशाम्पते ! । तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि । कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्व्विधबला चमूः । बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधिनी । कच्चिल्लवञ्च मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप ! । अविहाय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् । कच्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव । अर्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् । कच्चिदभ्यवहार्य्याणि गात्रसंघर्षणानि च । घ्रेयाणि च महाराज ! रक्षन्त्यनुमतास्तव । कच्चित् कोषश्च कोष्ठञ्च वाहनं द्वारमायुधम् । आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः । कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते ! । रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् । कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्व्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव । कच्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेण वा पुनः । पादभागैस्त्रिभिर्व्वापि व्ययः संशोध्यते तव । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् वणिजः शिल्पिनः श्रितान् । अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् । कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्व्वे गणकलेखकाः । अनुतिष्ठन्ति पूर्व्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव । कच्चिदर्थेषु संप्रौढान् हितकामाननुप्रियान् । नापकर्षसि कर्म्मभ्यः पूर्व्वमप्राप्य किल्बिषम् । कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् । त्वं कर्म्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ! । कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशाम्पते ! । अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्म्मस्वनुष्ठिताः । कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा । त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः । कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका । कच्चिन्न बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति । पादिकञ्च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् । कच्चित् स्वनुष्ठिता तात ! वार्त्ता ते साधुभिर्ज्जनैः । वार्त्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते । कच्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः । क्षेमं कुर्व्वन्ति संहत्य राजन् ! जनपदे तव । कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत् कृताः । ग्रामवच्च कृताः प्रान्तास्ते च सर्व्वे त्वदर्पणाः । कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च । पुराणि चौरा निघ्नन्तश्चरन्ति विषये न ते । कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः । कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे । कच्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप ! । कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्रेः सुप्त्वा विशाम्पते ! । संचिन्तयसि

धर्म्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे । कच्चिदर्चयसे नित्यं मनुष्यान् समलङ्कृतः । उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव ! मन्त्रिभिः । कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलङ्कृताः । उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ! । कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत् पूज्येषु च विशाम्पते ! । परीक्ष्य वर्त्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च । कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा । मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि । कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः । सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशाम्पते ! । अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान्न पश्यसि कथञ्चन । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात् प्रणयेन वा । आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै । कच्चित् पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः । त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन । कच्चिन्न दुर्ब्बलः शत्रुर्बलेन परिपीडितः । मन्त्रेण बलवान् कश्चिदुभाभ्यां वा कथञ्चन । कच्चित् सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः । कच्चित् प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वयादृताः । कच्चित्ते सर्व्वविद्यासु गुणतोऽर्च्चा प्रवर्त्तते । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव निःश्रेयसी शुभा । कच्चिद्धर्म्मे त्रयीमूले पूर्व्वैराचरिते जनैः । वर्त्तमानस्तथा कर्त्तुं तस्मिन् कर्म्मणि वर्त्तसे । कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः । गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् । कच्चित् क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्व्वशः । पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्त्तुमात्मवान् । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् देवतास्तापसानपि । चैत्यांश्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि । कच्चिच्छोको न मन्युर्व्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ! । अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति । कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ । आयुष्या च यशस्या च धर्म्मकामार्थदर्शिनी । एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति । विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते । कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि । अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः । दुष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ! । उत्पन्नान् कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत । अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः । नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् । एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् । मङ्गल्यस्याप्रयोगञ्च प्रसङ्गं विषयेषु च । कच्चित्त्वं वर्ज्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्द्दश । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला हि पार्थिवाः । कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् । कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् । युधिष्ठिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् । वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय स मुनिर्नारदो वै महातपाः । पप्रच्छानन्तरमिदं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । नारद उवाच । कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् । यथोक्तमवहार्य्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः । कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः । उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः । कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्म्मार्थसहिता गिरः । नित्यमर्थविदां तात ! तथा धर्म्मार्थदर्शिनाम् । कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च । धर्म्मार्थञ्च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी । द्रव्योपकरणं किञ्चित् सर्व्वदा सर्व्वशिल्पिनाम् । चातुर्मास्यावरं सम्यक् नियतं संप्रयच्छसि । कच्चित् कृतं विजानीषे कर्त्तारञ्च प्रशंससि । सतां मध्ये महाराज ! सत्करोषि च पूजयन् । कच्चित् सूत्राणि सर्व्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ! । हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो । कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहे ते भरतर्षभ ! । धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् । कच्चिदस्त्राणि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ । विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुनाशनाः । कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्व्वं व्यालभयात्तथा । रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि । कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान् । पितेव पासि धर्म्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि । षडनर्था महाराज ! कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः । निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्द्दवं दीर्घसूत्रता । वैशम्पायन उवाच । एताः कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् । युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा । उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं सागरमेखलाञ्च" ।

त्रि० केन जलेन छ्याति दीप्यते काशते वा कृ—खद—वा० ड । १जलप्राये देशे । "[illegible]-

कच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र० "चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशः" माघः। २तटे ३नौकाङ्गे च पु० ४परिधानाञ्चले, स्त्री (काछा) हेम० ५वाराह्याम्, ६चीरिकायाञ्च (झिंझि) स्त्री मेदि० ७देशभेदे पु० स च देशः वृह० सं० कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि उक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्कत्युपक्रम्य" "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः" तत्सीमा च "गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रस्योत्तरे तटे। कच्छदेशः समाख्यातः" शक्तिसङ्गम० त० उक्ता। ८तुन्नवृक्षे पु० (तुँद) हेम०। ९सुखसम्पुटे १०आकाशाच्छादने ११कूर्म्मकर्परे च निरु० कच्छपशब्दे विवृतिः कशाशब्दे उदा०।

कच्छक पु० कच्छ+संज्ञायां कन्। तुन्नवृक्षे (तुँद) मेदिनिः

कच्छटिका स्त्री कच्छः कच्छप्रदेशमटति अट—अच् शक० संज्ञायां कन् अत इत्वम्। १कच्छायाम् (काछा) २वस्त्राञ्चले" शब्दार्थर०।

कच्छप पुंस्त्री "कच्छमात्मनो मुखसंपुटं पाति रक्षति किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीर एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति संपुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः प्राणिवाच्यकच्छपुट इति। कच्छेन कटाहेन (कर्परेण) इतराङ्गाणि पाति वा। अथ वा कच्छेन मुखसम्पुटेन पिबतीति "कच्छः। खमाकाशं छादयतिः कच्छः। खच्छः खच्छदः अयम् पीततरो नदीकच्छ एतदीयमुदकं तेन च्छाद्यते" इति च निरुक्तोक्तेः कच्छं पाति कच्छेन पाति वा कच्छेन पिबतीति वा पा—ड। १कूर्म्मे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् सा च २वीणाभेदे ३कच्छपस्त्रियाञ्च। ४क्षुद्ररोगभेदे स्त्री ५कुवेरनिधिभेदे ६मल्लबन्धभेदे च पु० मेदि०। कच्छपीरोगश्च भाव० प्रका० दर्शितः "ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः। कफानिलाभ्यां पिडकाः सा ज्ञेया कच्छपी बुधैः" कच्छपोन्नता मध्ये प्रोन्नता प्रान्ते नता। इयञ्च प्रमेहरोगोपेक्षायां दशविधपिडकान्तर्गता। निधिभेदः एकादिशब्दे नवसंख्यायां दर्शितस्तत्र द्रष्टव्यः। स्वार्थे कन् कच्छपिकाऽपि रोगभेदे। "सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः" वैद्यकम्। कच्छपमांसगुणाः भावप्र० उक्ताः "कच्छपो बलदो वातपित्तनुत् पुंस्त्वकारकः"। अयञ्च भक्ष्यपञ्चनखान्तर्गतः "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः। भक्ष्याः पञ्चनखेष्वेते" इति मनूक्तेः "पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेति" श्रुतिः। अत्र परिसंख्यैतदतिरिक्तपञ्चनखानां भोजननिवृत्तिफलकत्वादित्याकरे स्पष्टम्। समुद्रमन्थनकाले एतत्कूर्म्या मन्दरधारणार्थं भगवानवततार यथाह भाग० १,३अ० भगवतश्चतुर्विंशत्यवतारकथने। "सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः" १७श्लो०। "मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत्। ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन!। ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः। आसन् स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा। विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरन्तवीर्य्योऽवितथाभिसन्धिः। कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत् प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार। तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुद्यता निर्म्मथने सुरासुराः। दधार पृष्ठेन स लक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान्। सुरासुरेन्द्रभुजवीर्य्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः। बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" भाग० ८,७, ७विश्वामित्रसुते मुनिभेदे कतशब्दे प्रमाणम्।

कच्छरुहा स्त्री कच्छे जलप्राये रोहति रुह—क। दूर्व्वायाम् जटाधरः तस्या जलप्रायदेशभवत्वात्तथात्वम्।

कच्छादि पु० पाणिन्युक्ते जाताद्यर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर शल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह निषध कलूतर रङ्कु, एते च देशविशेषवाचकाः तत्र जातादि अण् काच्छ इत्यादि।

कच्छु(च्छू) स्त्री कष—हिंसायां "कषच्छश्चेति" उणा० छु अस्य पृषो० वा ह्रस्वः। "सूक्ष्मा बाह्याः पिडकाः स्राववत्यः पामेत्युक्ताः कच्छुमत्यः सदाहाः। सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छूरुग्रा स्फिचोश्च" उक्ते रोगभेदे (खोस)। [भेदे पटोले राजनि०

कच्छुघ्नी स्त्री कच्छुं हन्ति हन—टक् ङीप् ह्रस्वश्च। हपुषा-

कच्छुर त्रि० कच्छूरस्त्यस्य र "कच्छ्वा ह्रस्वश्च" पा० ह्रस्वः। रविधौ दीर्घप्रयोगार्थं ह्रस्वविधिः १कच्छूरोगयुते २व्यभिचारयुते पुरुषे च पु० ३पामरे त्रि० मेदि०।

कच्छुरा स्त्री कच्छुः साध्यत्वेनास्त्यस्याम् ह्रस्वश्च। १शूकशिम्ब्याम् २शठ्याम् ३दुरालभायाञ्च मेदि० ४स्पा-ङ्गिणाडच्छे (गोवड) रत्नमाला०। ५पुंश्चल्यां स्त्रियाञ्च।

कच्छुराक्षस न० "दन्ती निम्बदलत्रिभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक्। कल्कीकृतैः पचेत्सर्पिः कटुप्रस्थद्वयोन्मितैः। अर्कक्षीरजक्षीर-दुग्धेन पृथक्पलमितेन च। गोमूत्रस्याढकेनापि [illegible]-हाग्निना पचेत्। अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुं दुःसाध्यतामपि पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधीनधिरामयान्।

कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्” इति भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे ।

कच्छुमती स्त्री कच्छुः साधनत्वेनास्त्यस्याः मतुप् ङीप् । शूकशिम्ब्याम् तत्सेवनेहि कच्छूरोगजननात् तथात्वम्

कच्छोटिका स्त्री कच्छस्य उटत्वृणादिकमिव इवार्थे कन् । चेलाञ्चले (काच्छा) हेमच० । [शय्याम् रत्नमाला ।

कच्छोर पु० केन च्छूर्य्यते छुर–लेपे कर्म्मणि घञ् ।

कचुी स्त्री कचु बा०ङीप् । (कचु) प्रसिद्धे कन्दभेदे । “महिषासुरयुद्धेषु कचीरूपासि सुव्रते ! । मम वैरिविनाशाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे “दुर्गार्चापद्धतिस्थ तत्पूजामन्त्रः । “कचुी तु भेदिका गुर्व्वी कटुका पिच्छिला तथा । आमवातपित्तकरी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता” राजवल्लभः ।

कज रोहे (सौत्रः) इदित् पर०अक०सेट् । कञ्जति अकञ्जीत् चकञ्ज रोहोऽत्र जन्म तेनास्याकर्म्मकता । कञ्जारः ।

कज न० के जले जायते जन–ड । पङ्कजे राजनि० ।

कज्जल न० कुत्सितं जलमस्मात् कोः कद् । अञ्जने (काजल) तस्य संयोगाच्छुभ्रमप्युदकमसितं भवतीति तस्य तथात्वम् अञ्जनशब्दे ८४ पृ० विवृतिः । “सकज्जलं ताम्रघटे च दृष्टं सर्पिर्युतं तुत्थकमञ्ज...... सुश्रु० । “नाकूमस्तु सितमस्तु यातुनं कज्जलाभस्थाने ज्जतः” काव्यप्र० । २लेखनसाधने द्रव्ये च (का... असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्”पुष्प (सवभक्त) । मेघे पु०शब्दमा० मत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां गौ०ङी० मध्यस्थ इ०। कज्जलं जातमस्य इतच् । कज्जलित जातकज्जले त्रि० । वमध्योऽपि एकाक्षरकोषेऽयं पठितः कज्ज मिवाचरति कज्जल+क्विप् ततः अच् गौरा०ङीष् ५भिन्नितरसगन्धके स्त्री । स्वार्थे कन् तत्रार्थे “शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्विमर्दयेत् । यावत् सूतं न दृश्येत किन्तु कज्जलवत् भवेत् । एषा कज्जलिका ख्याता दृंहणो वीर्य्यवर्द्धिनी । नानानुपानयोगेन सर्वव्याधिविनाशिनी” वैद्यकम् ।

कज्जलध्वज पु० कज्जलं ध्वज इवास्य । दीपे त्रिका० ।

कज्जलरोचक पुंन० कज्जलं रोचयति रुच–णिच्–अच् । (पिलसुज) । वङ्गभाषायां प्रसिद्धे । दीपाधारे जटाध० ।

कञ्चट न० कचि–अटच् । (कानड़ादाम) जलतण्डुली ये जलजशाकभेदे “पानीयतण्डुलीयीयस्तत्कञ्चटसदाहृतम् । कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु । (चक्राह) (हिन्दिभाषा) भावप्र० ।

कञ्चटादि न० चक्रदत्तोक्ते अतीसारवेगरोधके औषधभेदे “कञ्चटजम्बुदाड़िमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीवेरम् । जलधनिगतसहितं गङ्गावेगमपि रुन्ध्यात्” ।

कञ्चड पु० कचि–बा०अडन् । चक्रमर्द्दनहक्षे शब्दचन्द्रिका ।

कञ्चार पु० कचि–भावे घञ् कञ्चं प्रकाशमृच्छति ऋ–अण् । कं जलं चारयति किरणेन चर–णिच् अण् वा । सूर्य्ये जटाधरः । २अर्कवृक्षे च । [२चुकस्फोटे वैद्यकम् ।

कञ्चिका स्त्री कचि–ण्वुल् ।१वंशशाखायाम् (कञ्ची) शब्दच०

कञ्चुक पु०कचि–दीप्तिबन्धयोः बा० उकन् । १वारबाणे २बोधादेर्योलाकारवस्त्रादौ ३लौहमये कवचे ४सर्पनिर्म्मोके (खोलस) अमरः ४चोलके(काचुलि)५वस्त्रमात्रे उणा०को० ६वर्णपकशङ्गीताङ्गस्थितवस्त्रे (पुत्रादेर्जन्मोत्सवे भृत्यादिभिः स्वामिनोऽङ्गात् बलात्कारेण गृहीते वस्त्रे) हेमच० ।७ओषधिभेदे स्त्री गौरा० ङीष् मेदि० । ८क्षीरीवृक्षे रत्नमा० “बलानि स्फुरासु घनाश्च कञ्चुकाः “घनसंवृतकञ्चुकः कश्चिदवेन्द्रगजाजिनकञ्चुकः” माघः “अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः” रत्ना० । “सन्त्यं किं करवाणियान्ति शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः” अमरुश० । “सुभाषितरसास्वादजातरोमाञ्चकञ्चुकाः” पञ्चतन्त्रम् । “कञ्चुकं तुलगर्भञ्च तूलिकां स्वपवीतिकाम् काशी० । सोऽस्य जातः तारका० इतच् । कञ्चुकित जातकञ्चुके त्रि० ।

कञ्चुकालु पु० कञ्चुकोऽस्त्यस्य आलुच् । सर्पे शब्दच० ।

कञ्चुकिन् पु० कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनि । “अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” इत्युक्तलक्षणे १राज्ञामन्तःपुराधिकारिणि “अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य” रत्ना० । २द्वारपाले ३सर्पे ४जारे, ५यवे, ६चणके च राजनि० । तुषकूपकञ्चुकाद्युतत्वात्तयोस्तथात्वम् । ७आयुक्तकवचे त्रि०

कञ्चुलिका स्त्री कचि–उलच् गौरा०ङीष् स्वार्थे कन् हस्वे टाप् । स्त्रीणां कूर्पासवस्त्रे (काँचली) हेम० “त्वं सुभाषिविनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे”शा०द० । कनभावे । कञ्चुलीत्यप्यत्र ।

कञ्चूल न० कचि–दीप्तौ ऊलच् । स्त्रीगात्राभरणे उज्ज्व०

कञ्ज पु० कम् जले जायते । चतुरानने हिरण्यगर्भे “अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत्” “तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा” मनूक्तेस्तस्य जलेजातत्वात्तथात्वम् । २पद्मे “चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरम्” भाग० ३,२,९ । ३अमृते च न० मेदिनिः । तत्र पद्मस्य जलजातत्वात् अमृतस्य समुद्रोत्पन्नत्वाच्च तथात्वम् अमृतशब्दे विवृतिः । कम्

शिरसि जायते जन कर्त्तरि—ड । ४केशे पु० मेदिनिः ।

कञ्जक पुंस्त्री कजि-वीनधातुः ण्वुल् । (मयना) पक्षिभेदे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जज पु०कञ्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते जन—ड । हिरण्यगर्भे चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दरत्ना०। यथा च ब्रह्मणो विष्णुनाभिजातकमलादुद्भवस्तथा वर्णितं भाग० ३,८,१९,श्लो० "सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः । उवास तस्मिन् सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः । चतुर्युगानाञ्च सहस्रमप्सु स्वपन् स्वयोदीरितया स्वशक्त्या । कालाख्ययासादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान् ददृशे स्वदेहे । तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् । गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् । स पद्मकोषः सहसोदतिष्ठत् कालेन कर्मप्रतिबोधितेन । स्वरोचिषा तत् सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः । तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत् सर्वगुणावभासम् । तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयम्भुवं यं प्रवदन्ति सोऽभूत् । तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि । तस्मात् युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात् सलिलाद्विरूढम् । उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः"।

कञ्जन पु० कं सुखं जनयति जन—णिच्—अण् । १कन्दर्पे त्रिका० (मयना) २पक्षिभेदे शब्दच० ।

कञ्जनाभ पु० कञ्जं पद्मं नाभावस्य संज्ञायाम् अच् समा०। विष्णौ । "व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे" भाग० २,९,४४ ।

कञ्जर पु० कजि—अरन् कं जलं जृणाति वा जृ-अच् वा। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३हस्तिनि ४चतुर्मुखे ५उदरे च उणा०

कञ्जल पु० कजि—कलच् ।(मयना)पक्षिभेदे शब्दचन्द्रिका । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जार पु०कजि आरन् कं जलं आरयति वा ऋ-णिच्-अण्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३चतुर्मुखे ४गजे ५उदरे ६मुनिभेदे च मेदि०।

कञ्जिका स्त्री कजि—ण्वुल् टाप् अ (वामनहाटी) । ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दर० । [चकाट । प्रनिकटति न णत्वम् ।

कट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । कटति अकटीत् अकाटीत्

कट गतौ भ्वादि० इदित् पर०सक०सेट् । कण्टति अकण्टीत् । चकण्ट कण्टकः । प्रनिकण्टति न णत्वम् ।

कट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट ईदित् तेन नेट् कष्टः । प्रनिकटति न णत्वम् ।

कट वृतौ वर्षणे च भ्वादि०पर०सक०सेट् । कटति एदित् अकटीत् चकाट । कटः कटुः प्र+प्रकाशे अक० प्रकटति प्रकटः । णिच्—प्र+प्रकाशने सक० । घटादि० प्रकटयति प्रकटितः प्रकटयन् । युच् प्रकटना । नामधातुरित्यन्ये

कट पु० कट-कर्म्मणि च कर्त्तरि अच् वा। १हस्तिगण्डे मदस्रवणात् तथात्वम् "यद्दन्तिनः कटकटाहतटं मिमङ्क्षो" माघः "कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः" २गण्डमात्रे स्वेदस्रवणात् तथात्वम् "तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः"रघुः। नलाख्ये ३तृणभेदे अमरः। येन (मादुर दड़मा)प्रभृतिद्रव्यं विरच्यते तस्य च तृणादेरावरणसाधनत्वेन कटत्वम् ४तन्निर्मिते आसनभेदे च अमरः "गोऽश्वोयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु" मनुः । "वर्षासु छिन्नकटवत्सिद्धचेतवधोदति" भा०स०१९अ१श्लो०। "ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा"भा० १,३१८,२ । ५कुभूमे (मराट) भरतः तस्य तृणादिरज्जुभिराहतत्वात्तथात्वम् । ६आवरणकारके त्रि० उत्कटः । ७अतिशये उत्कटे । ८[illegible] समये आचारे मेदि । १०उशीरादितृणमात्रे [illegible] ११शवे प्रेते कटपूतनः १२शवरथे (शवर० कटा[illegible]) १३ओषधिभेदे १४श्मशाने हेमच०। कटप्रूः [illegible] (तक्ता) शब्दरत्ना० । १६क्रियाकारकमात्रे १५[illegible] [illegible] । १७द्यूतक्रीडासाधनद्रव्यभेदे च । "नैतावान् [illegible] पावरपतनाच्च शोषितशरीरः । नर्हितदर्शितस्य [illegible] कटेन विनिपातितो यामि" मृच्छक० उत्तरपदस्थे कट-शब्दे परे पूर्वपदस्योदात्तता । दाक्षिकटः सि० कौ० १८श्रोण्यां पुंस्त्री मेदि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । ङीबन्तः १९कटुक्याम् वैद्यकम् । [कटुक्याम् अमरः

कटंवरा स्त्री कटं वृणोति कट+वृ—खच् मुम् च ।(कटकी)

कटक अस्त्री कट-क्वुनादि०वुन् अर्द्धर्चादि ।१हस्तभूषणे वलये, "कटककुण्डलादिवत्" सा०द०। २पर्वतमध्यभागे "प्रफुल्लवृक्षैः [illegible] कैः" कुमा० । "नागैर्षिमो वा कटकान्तरेषु" :।"सद्दलचित्रकटकासु इष्टिततमाः" माघः । ३चक्रे च [illegible]मरः। ४हस्तिदन्तमण्डले । ५सानुसमूहे ६राजधान्यां" मेदि० । ७नगर्य्याम् शब्दरत्ना० ८सैन्ये हेमच०। "स च दिग्विजयक्रमेणागत्य चम्पावतीरे समावेशितकट

९पर्वतसमभूभागे सानौ विश्वः "अथाकोषेषु देवेषु

कटकेषु परेषु च” भारते विराटपर्व्वणि ८७२ श्लोकः।

कटकट त्रि॰ कटप्रकारः प्रकारे द्वित्वम्। १अत्यन्तातिशयिते सर्व्वोत्कृष्टे २महादेवे पु॰ “नमोनाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च” भा॰शा॰२८६अ॰शिवनामोक्तौ। अव्यक्तानुकरणे डाच् कटकटा तदनुकरणशब्दे अव्य॰। “ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः” भा॰व॰ १५७अ॰।

कटकार त्रि॰ कटं करोति कृ–अण् उप॰स॰। १कटकारिणि शिल्पिभेदे “शूद्रायां वैश्यतश्चौर्य्यात् कटकारः इति स्मृतः” उशनसोक्ते २वर्णसङ्करभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्। “वणिग्वृत्तपतत्त्वेषां केचित् पारशवास्तथा। वैखानसेन केचित्तु केचिद्भागवतेन च। वेदशास्त्रावलम्बास्ते भविष्यन्ति कलौ युगे। कटकारास्ततः पश्चान्–नारायणगणाः स्मृताः”। उशनसा तेषां कलौ वैखानसादिसंसर्गेण वेदधर्म्मनिष्ठत्वप्राप्तिः वैष्णवत्वप्राप्तिश्चोक्ता। क–क्विप्। कटकृदप्यत्र “एरकां कटकृद्यथा” भाग॰१,२,१६।

कटकिन् पु॰कटकोऽस्त्यस्य इनि। १पर्वते त्रिका॰२कटकयुक्ते त्रि॰

कटकीय त्रि॰ कटकाय वलयाय हितः अपूपा॰ छ। वलयाधने स्वर्णादौ पक्षे यत्। कटक्य तत्रार्थे त्रि॰।

कटकोल पु॰ कटति वर्षति स्रवति कट–अच् कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः सम्बन्धो यत्र कुल–संस्थाने आधारे घञ् वा। पतद्ग्रहे (पिकदानी) त्रिका॰।

कटखादक त्रि॰कटमपि खादति–खाद–ण्वुल्। १सर्वभक्षके शवखादके २शृगाले पुंस्त्री कटस्यावरणस्य खं मध्यस्थितच्छिद्रमस्ति अद–ण्वुल्। काचनिर्म्मितकलसे तस्य छिद्राभावात् तथात्वम्” मेदि॰।

कटघोष पु॰कटप्रधानोघोषः आभीरपल्ली। प्राग्देशभवे ग्रामभेदे ततः “प्राचां कटादेः” पा॰जातादौ छ। कटघोषीय तज्जातादौ त्रि॰। एवं कटपल्वल कटनगरी कटपल्ली इत्यादयः प्राग्देशस्थितग्रामभेदेषु। ततः जातादौ छ कटपल्वलीय कटनगरीय कटपल्लीय इत्यादयः तत्तद्ग्रामजातादौ त्रि॰

कटङ्कट पु॰ कटं शवं कटति ज्वालया आवृणोति कट–बा॰ खच्। १वह्नौ “कटङ्कटाय भीमाय नमः पशुपलाय च” अग्निपु॰ “अग्नौ कालकटङ्कटः” भा॰अनु॰१७अ॰। शिवनामसु कालाग्निरूपतया तस्य कालकटङ्कटनामता। उपचारात् वह्निजे २स्वर्णे ३चित्रकवृक्षे तस्य तन्नामनामत्वात् ४गणेशे च। गणपतिकल्पे याज्ञ॰ स्मृतौ “मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ। कुष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः” “मितसम्मितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहान्तैर्जुहुयादिति:” मिताक्षरायामुक्तेः।

कटङ्कटेरी स्त्री कटङ्कटं वह्निजं सुवर्णमन्तत्कान्तिमीरयति ईर–गतौ अण् उप॰स॰ अण्णन्तत्वात् ङीप् गौ॰ ङीष् वा। १हरिद्रायां त्रिका॰तस्याः स्वर्णतुल्यपीतवर्णत्वात्–तथात्वम्। २दारुहरिद्रायां रत्नमाला “नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरी” सुश्रु॰

कटदानम् न॰ कट देहावर्त्तनं दीयतेऽत्र दा–ल्युट्। भगवतः पार्श्ववर्त्तनस्य (करोटदेओया)कर्म्मणि। तन्निमित्तोत्सवादि भाद्रशुक्लैकादश्यादौ सन्ध्यायां श्रवणनक्षत्रमध्यपादयोगेन कार्य्यम्। “प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सिते ऽहनि। कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते” एका॰त॰वराहपु॰। “कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः” रघु॰। अत्र कालव्यवस्था उत्थानैकादशीशब्दे ११०७पृ॰ उक्ता।

कटपूतन पु॰कटस्य शवस्य पूतं पवित्रतां तनोति तन+अच्। प्रेतभेदे। “वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतोविप्रोधर्म्मात् स्वकाच्च्युतः। अमेध्यकुणपाशीस्यात् क्षत्रियः कटपूतनः” मनुः अमेध्यकुणपभक्षकत्वं तस्य धर्म्मोऽप्यनेन दर्शितः।

कटप्रू पु॰कटे श्मशाने प्रवते प्रु–गतौ क्विप् नि॰दीर्घश्च। २महादेवे तस्य श्मशानवासित्वात् तथात्वम्। कटं श्मशानं प्रवते कटेन शवेन प्रवते वा। २राक्षसे ३विद्याधरे च मेदि॰ तयोः यथाक्रमं श्मशानवासित्वात् प्रेतवाहनत्वाच्च तथात्वम्। कटेन देवनसाधनद्रव्येण प्रवते। ४अक्षदेवके त्रि॰मेदि॰। कटात् समयात् आचारात् तमतिक्रम्य प्रवते। ५कामचारिणि त्रि॰। कटं नलत्वं प्रवते। ६कीटभेदे च उज्ज्वलदत्तः

कट(टि)प्रोथ पुंन॰कटस्य कक्ष्याः कटेर्वा प्रोथोमांसपिण्डः। १स्फिचि कटिदेशस्थे मांसपिण्डे, अमरः।

कटभङ्ग पु॰ कटस्य सैन्यसंघस्य भङ्गो यस्मात्। १सैन्यसंघभङ्गहेतौ नृपकृत्यौ। कटानामोषधीनां भङ्गः छेदनम्। २शस्यानां हस्तादिना च्छेदने च मेदि॰।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा–क गौरा॰ङीष्। १ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि॰ २लताभेदे भावप्र॰। सा च “कटभी स्वादुपुष्पा च मधुरेणुः कटम्भरः। कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रमीन्। हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटूक्ता च कीर्त्तिता। तत्फलं तुवरं ज्ञेयं विशेषात् कफशुक्रकृत्। भा॰प्र॰ उक्तपर्य्यायगुणा। ३अपराजितायाञ्च श्वेतापराजिता (काँटाशिरीष) इत्यभेदः रत्नमाला।

कटमालिनी स्त्री कटानां किण्वाद्योषधीनां माला साधनत्वे-

नान्तत्वात् इति ङीप् । मदिरायां तस्याः किण्वाद्यौषधिगणप्रभवत्वात्तथात्वम् ।

कटच्छ पु० कट–धातूनामनेकार्थत्वात् वादने अच्छच् । १वादित्रे उज्ज्व० कच्यते आव्रियते यत्नपुरश्चरणेन करणे अच्छच् । २वाद्ये उणादिकोषः ।

कटम्भर पु० कटं गुणातिशयं बिभर्त्ति भृ–खच् मुम् । १कटभीवृक्षे भावप्र० । २श्योनाकवृक्षे राजनि० । ३नागबलायां स्त्री अमरः (गन्धभादाल) ४प्रसारिण्याम् । (कटकी) ५रोहिण्याम् । ६हस्तिन्याम् । ७कलम्बिकायां गोलायाम् । ८वर्षाभ्वां (पुनर्नवा) ९मूर्व्वायाञ्च स्त्री मेदि० ।

कटव्रण पु० कट उत्कटो व्रणोयुद्धकण्डुरस्य । भीमसेने त्रिका० ।

कटशर्करा स्त्री कटः मत्तः शर्करेव मिष्टरसत्वात् यस्याः । (नाटा) गाङ्गेरुकीलतायाम् हारा० ।

काटा(ठा)कु पु० कट(ठ)–कृच्छ्रजीवने काकु । १विहगे कणशीनामाख्यानतथाहाराहरणेन कृच्छ्रजीवनात्तस्य तथात्वम् उज्ज्वलदत्तेन तु कठ कृच्छ्रजीवने इत्युक्तेरयं ठान्तमध्य एव कटेस्तु तदर्थत्वाभावात् कठेः तद्धनरूपतदर्थत्वाच्च ।

कटाक्ष पु० कटं गण्डम् अक्षति व्याप्नोति अच् । अपाङ्गदृष्टौ । अमरः "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" उद्भटः । "आमोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणयस्ते कटाक्षाः" मेघ० "तदान्तरे अमुरस्तं कटाक्षैः" माघः । "भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः" शङ्कराचार्य्यः ।

कटाग्नि पु० कटेन वीरणादिवेष्टनेन जातोऽग्निः । वीरणादिना वेष्टनेन जाते अग्नौ "शतवेश्मनयामविनीतखलदाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना" या० "कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत्" मिता० । "उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना" मनुः । [मूले शब्दर०

कटायन न० कटस्य तत्तामासनस्यायनमुत्पत्तिसाधनम् । वीरण-

कटार पु० कट–बा० आरन् । १नागरे २कामिनि च शब्दमा०

कटाल त्रि० दुष्टः कटः अस्त्यस्य सिध्मादि० लच् "जटाघटाकटालकाःक्षेपे" पा० ग० निर्द्देशात् आत्वम् । दुष्टगण्डयुक्ते ।

कटाह पु० कटमाहन्ति आ+हन–ड । १तैलादिपाकपात्रभेदे (कडाइ) २कूर्म्मपृष्ठे ३द्वीपभेदे । ४आयमानशृङ्गाग्रमहिषीशिशौ च मेदि० । ५नरकभेदे हारा० । ६खर्परे शब्दरत्ना० । ७शूर्पे ८कूपे ९कक्षे च इति केचित् । "महान्तिनः कटकटाहतटं निमज्जोः" माघः । "अ-

स्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्य्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन । मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" भा० व० ३१२ अ० ।

कटि(टी) स्त्री कट–इन् । १श्रोणिदेशे (काकाल) । कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् । "सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः । कट्यां कृताङ्कोनिर्वास्यः" मनुः । "कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा" भा० व० १०५४ । "मध्येन च कटीदेशे रुद्ध्वा वाससि पाण्डवः" भा० आ० १६२ "कटिस्तु हरते मनः" सा० द० । तत्र तत्कटस्य याप्यत्वहानात् । ङीबन्तः २पिप्पल्यां स्त्री मेदि० ।

कटित्र न० कटिं त्रायते त्रै–क । १काञ्च्याम्, २कटिवस्त्रे, ३कटित्राणे च मेदि० । "स्फुरत् किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणाम्" भाग० ६, १६, २७।

कटिन् पु० कटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तगण्डे गजे । कट+चतुरर्थ्यां प्रेक्षा० इनि । २कटनिर्वृत्तादौ त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप्

कटिप त्रि० कटिं पाति पा–क । कटिरक्षके । ततः सङ्काशा० चतुरर्थ्यां ण्य । काटिप्य कटिपनिर्वृत्तादौ त्रि०

कटिमालिका स्त्री कटौ मालेव कन् । (चन्द्रहार) (गोट) कटिभूषणे । हेमच०

कटिरोहक पु० कक्ष्या हस्तिकक्ष्या तं रोहति रुह–ण्वुल् ३त० । हस्तिपश्चाद्भागेन हस्त्यारोहके शब्दमा० ।

कटिल्ल पु० कट-बा० इल्ल । कारवेल्ले (करेला) । ततः स्वार्थे कन् तत्रैव अमरः । [हेमा०

कटिशीर्षक पु० कटिः शीर्षमिव संज्ञायां कन् । कटिदेशे-

कटिशूल पु० कटिस्थं शूलम् । कटिदेशस्थे कफवातिके शूलरोगभेदे ; शूलप्रसङ्गात् तद्भेदनिदानादि भावप्र० दर्शितमुच्यते यथा "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः । प्रभुः कर्त्ता । अथ वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह । व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढककोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः विट्शुक्रमूत्रानिलसन्निरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे । (त्रिकं पृष्ठवंशाधरसन्धिकटकमादि) जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेद-

नाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च समं प्रयाति । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि । मैथुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरः रात्रौ, एषामतियोगात्, शीतलजलप्रभृतपानात् कलायस्त्रिपुटः (मटर) आढकी तुवरी कोरदूषः कोद्रवः अतिरूक्षद्रव्यसेवा अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो कोटादिभिः, कषायतिक्तरससेवा । विरूढजान्नम् विरूढ मङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नरूपभक्ष्यम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदा-द्रीति तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति ।"कफपित्ता-वरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदयस्थः प्रकुरुते शूल मुच्छ्वासरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारु-तकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह । "कफं निगृह्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पा-र्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्व-शूलः प्रकीर्त्तितः" । वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह । "संरो-धात् कुपितो वायुर्वस्तिं संश्रित्य तिष्ठति । वस्तेरध्वनि नाड़ीषु ततः शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्र वातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते" । प्रकृतमनुसरति जीर्णे भुक्ते । प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन । वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च । तथैव पैत्तिकमाह । क्षारा-तितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । क टुम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । ग्रा-म्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याथ करोति शूलम् । तृष्णामोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोष युक्तम् । मध्यंदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जल-दात्यये च । शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैः-रतिभोजनैश्च । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धान-भेदः । सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता" । तस्याः विकारैः । रविप्रतापः आतपः । ग्राम्या-तियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि अशनैर्विदग्धै रिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदा-हित्वं भवतीति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वातादिभिः । श्लैष्मिकमाह । आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्ट कृशरतिलशष्कुलीभिः । अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् । हृल्लास-कासदनाङ्गचिवप्रसेकैरामाशयैस्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्य्योदयेऽथ शि-शिरे कुसुमागमे च । आनूपं बहुलजलदेशजं भक्ष्यम् । वारिजं शालूकादि । "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तत्कूर्चकं स्यात्तयोः पिण्डः किला-टकः" । पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्यैः गुर्वादिभिः । स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयो गुरुत्वैः सह । सूर्य्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवस-प्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् कुसुमागमे वसन्ते । द्वन्द्वजमाह । द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्या-च्छूलं द्विदोषजम् ।(तस्य भेदा स्त्रयो वक्ष्यन्ते) त्रिदोषजमाह । सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्ज्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु सर्व भवं त्रिदोषजम् । अथामजमाह । आटोपहृल्लासवमीगुरु-त्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-मामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति । कफस्य कफशूलस्य । आमो-द्भवं आमादुद्भवो यस्य तत् । अत्रामशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । तच्च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्द्दोषैर्वस्तिनाभि हृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथादोषसम्बन्धम् । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह । वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफस-न्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पा-र्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् । "वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः । कुक्षौ हृन्ना-भिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः । तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह । "अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुताङ्गते । स्थिरीकृतन्तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति । यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृल्लासञ्च विलम्बितम् । कम्पं वान्तिमतीसारं प्रमेहं जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः" । अविपाकोद्भवं आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह वेदनाति तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासःश्वासो वमि-र्हिक्का शूलस्योपद्रवा स्मृताः । अथास्य साध्यत्वादिकमाह । एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषा-न्वितो घोरस्त्वसाध्योभूर्य्युपद्रवः । अथारिष्टमाह । वेदनाति तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमोऽरुचिः कृश-त्वञ्च बलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दशैते यस्य शूलेषु

शास्ति सः। अथ शूलस्यैव भेदं परिणाममाह। स्वैर्नि-
दानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समा-
वृत्य शूलकारी भवेद्बली। भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव
परिणामजम्। स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्व्विका सं-
प्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समा-
वृत्य व्याप्य तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते।
आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोप-
शमप्रायं वातिकं तद्वदेत् भिषक्। तृष्णा दाहा रति-
स्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं
लक्षयेत् बुधः। छर्द्दिहृल्लाससंमोहस्वल्परुक् दीर्घसन्ततिः।
कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम्। संसृष्टलक्षणं
बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यं स्यात्
क्षीणमांसबलानलम्। अथान्नद्रवनामानं शूलविशेष-
माह। जीर्णे जीर्य्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा। न शमं याति
नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः। नेदं शूलमसाध्यं चिकि-
त्साभिधानात्"। उभयथा प्रयोगात् क्लीवत्वमप्यस्य।

कटिशृङ्खला स्त्री ६त०। कटिधार्य्यक्षुद्रघण्टिकायाम् हारा०

कटिसूत्र न० कटौ धार्य्यं सूत्रं शाक०। कटिधार्य्ये कार्पासर-
चिते धातुमये वा सूत्रे (घुनसी गोट) हला०। "प्रवरमणिमय
मुकुटकुण्डलकटकहारकटिसूत्रकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषि-
तम्" भाग० ५, २, ४। अत्र सर्वत्र मणिमयेति विशेषणम्
प्राचुर्य्ये मयट्। तेन "कटिसूत्रं न धारयेत्" इति न
स्मृतिविरोधः केवलसूत्रस्यैव कटौ धारणनिषेधात्।
सूत्रञ्च कार्पासमेव उर्णामयादेस्तु न धारणनिषेधः।

कटीतल पु० कट्यां तलमास्पदमस्य। १वक्रखड्गे त्रिका०यतो-
ऽसौ कटिदेशे धार्य्यते। ६त०। कट्यास्तले २नितम्बे न०।

कटीर पु० कट–ईरन्। १कन्दरे २जघनदेशे च उज्ज्व० ३नितम्बे
४कट्यां जटाधरः। ततः स्वार्थे कन्। कटीरक नितम्बे त्रिका०

कटु न० कटति सदावारमावृणोति रसनामावृणोति वर्षति
स्रावयति नासादितो जलम्, कट–उन्। १अकार्य्ये अमरः
२दूषणे विश्वः ३रसभेदे(झाल)४तद्वति अमरः त्रि०। स्त्रियां
वा ङीष्। तद्रसगुणाः भावप्र० उक्ताः "कटुकण्ठस्य तीक्ष्णश्च
विशदो वातपित्तकृत्। श्लेष्मघ्नो लघुराग्नेयः क्रिमिकण्डू-
विषापहः। कुष्ठस्यापहरश्चापि मेदःस्थौल्यापकर्षणः।
स्यन्दो नासिकास्याक्षिजिह्वायोद्वेजको मतः। दीपनः
पाचनो रुच्यो नासिकाशोषणो भृशम्। क्लेदमेदोवसा-
मज्जाशकृन्मूत्रोपशोषणः। स्रोतःप्रकाशको रूक्षो मेध्यो
वर्च्चोविबन्धकृत्। आग्नेयः अधिकाग्न्यंशः। मेध्यो मेधायै
हितः। वर्च्चोविबन्धकृत् मलबन्धं करोति। अतियुक्तस्य
कटुरसस्य गुणाः। सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहमुखताल्वोष्ठ-
शोषकृत्। कण्ठादि पीड़ामूर्च्छान्तर्दाहदो बलकान्तिहृत्"।
कटुरसस्याग्निजन्यपित्तकार्य्यत्वं सुश्रुते उक्तं यथा "कट्व-
म्ललवणा आग्नेया" इत्युपक्रम्य "औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघव
वैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः
सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं
लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति"। श्लेष्मोपक्रमे
चोक्तं तत्रैव "पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्र
त्यनीकत्वात् कटुकत्वात् माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्ने-
हम्, लाघवात् गौरवम् औष्ण्यात् शैत्यम्, वैशद्यात्
पैच्छिल्यम्"। ५परुषे च। "श्रवणकटु निनादमे-
कराक्षं विबभुः" रघुः "कण्ठमाकुण्ठयिष्यामि कटू-
क्तिवचने पटुम्" नैषधम्।

वाक्यस्य कटुत्वञ्च दुष्टार्थवाचकत्वम् रसविपरीत-
वर्णयुक्तत्वञ्च। तत्र रसभेदे वर्णभेदानां कटुत्वमकटुत्वञ्च
सा० द० दर्शितम्। शृङ्गारकरुणशान्तेषु "मूर्द्धि-
वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघू च त-
द्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः"। वीरबीभत्सरौद्रेषु तु
"वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधो
द्वयो र्वा सरेफः टठडढैः सह। शकारश्च षकारश्च तस्य
व्यञ्जकतां गताः"। ६मत्सरिणि ७सुगन्धौ त्रि० मेदि०
"सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्" रघुः। कटुः सुरभिः "कटु-
तिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः" यादवोक्तेः।
८अप्रिये त्रिका०। ६दुर्गन्धौ शब्दमा०। (कटकी)
१०कटुक्याम् स्त्री अमरः गुणवचनत्वात् वा ङीष् कद्वी।

कटुक पु० कटु–स्वार्थे कन्। कटुरसे "योजिह्वाग्रं बाधते
उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकां च स्रावयति स
कटुकः" सुश्रु० २तद्वति त्रि० "उपर्य्युविश्रान्तकटुकवर्त्तिप्रयोग
वर्द्धिततिमिरेण" काद०। ३परुषे च त्रि०। "परुषं ये
न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा" भा० अनु० ६४५ अ०।
४उग्रे त्रि० "ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः"
भा० व० २८६ अ०। ५पटोले पु० राजनि०। ६सुगन्धितृणे
शब्दरत्ना० ७कुटजवृक्षे (कुड्चि) ८अर्कवृक्षे (आकन्द)
शब्दच० ६राजसर्षपे च पु० हारा०। १०शुण्ठी-
पिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुके न० मेदि०।

कटुकत्रय न० कटुकानां कटुरसानां त्रयम्। शुण्ठीपिप्पली

मरिचरूपे त्रिकटुनि। "कुक्कुटाण्डकपालानि त्र्यूषणं कटुकत्रयम्" सुश्रु०। कटुकत्रिकमप्यत्र न०।

कटुकन्द पु० कटुः कन्दो मूलं यस्य। १शिग्रुवृक्षे (सजिना) २आर्द्रके, च (आदा) मेदिनिः।

कटुकफल पु० कटुकं फलमस्य। कक्कोले राजनि०।

कटुका स्त्री कटु+संज्ञायां कन्। (कट्की) १कटुरोहिण्याम्, राजनि० २ताम्बूल्यां, (पान) शब्दच० ३राजिकायां, (राइसरिषा) ४तिक्तालाबुके (तितलाउ) च रत्नमा०। ५कटुरसयुक्तस्त्रियाञ्च। तत्र (कट्की) इत्यस्य पर्य्याय-गुणादि भावप्र० उक्तं यथा। "कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा। अशोका मत्स्यशकला च-क्राङ्गी शकुलादनी। मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी। कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः। भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा। प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्"

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बूः) कर्म्म०। (तितलाउ)अलाबूभेदे रत्नमाला। कटुतुम्बी शब्दे विवृतिः "प्रत्यहं कटुकालाबुस्वेदप्रारब्धदन्तुरताप्रतीकारेण" काद० "कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्मोकैः" सुश्रु०।

कटुकी स्त्री कटु+स्वार्थे कन् गौरा०ङीष्। (कट्की) १कटु-कायाम्। कटुकाशब्दे गुणपर्य्यायादि। [मशके जटा०।

कटुकीटक पु० कटुः दंशेन दुःखदत्वात् कीटः स्वार्थे कन्।

कटुक्वाण पु० कटुस्तीक्ष्णः क्वाणो यस्य। (तितिर) टिट्टिभ-पक्षिणि हेमच०। [मूले च राजनि०।

कटुग्रन्थि पुंन० कटुर्ग्रन्थिरस्य। १पिप्पलीमूले, २शुण्ठी-

कटुङ्कता स्त्री कटु दूषितं करोति कृ—ड पृषो० मुम् तस्य भावः तल्। "नित्यकर्म्मसमाचारनिष्ठुरत्वे कटुङ्कता" हारा० उक्तार्थे।

कटुचातुर्जातक न० चतुर्भ्योजातकं ततः स्वार्थे अण् कर्म०। एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकद्रव्यचतुष्के राजनि०। [रत्ना०।

कटुच्छद पु० कटुच्छदः पत्रं यस्य। तगरवृक्षे (टगर) शब्द-

कटुतिक्तक पु० कटुश्चासौ तिक्तश्चेति अल्पार्थे कन्।१भूनिम्बे, वैद्य० २शणवृक्षे राजनि०।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटुः स्वादे तिक्ता। कटुतुम्ब्याम्। स्वार्थे कन् अत इत्वम्। कटुतिक्तिका तत्रैव राजनि०।

कटुतुण्डी स्त्री कटु तुण्डमस्याः।(कटतरोइ) लताभेदे राजनि० स्वार्थे कन् अतइत्त्वं कटुतुण्डिकापि तत्रैव। "कटुतुण्डी कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता। कफवान्तिविषघ्नी-चारुच्यास्रकफपित्तनुत् सदा पथ्या च सा मता" राजनि० उक्तगुणा

कटुतुम्बी स्त्री विपाके कटुस्तुम्बी। (तितलाउ) अलाबुभेदे भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा "इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महाफला। कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकास-विषापहा। तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्"।

कटुत्रय न० शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुनि राजनि०। कटुत्रिकमप्यत्र।

कटुदला स्त्री कटु दलं यस्याः। (कांकुड़) कर्कट्याम् राजनि०

कटुनिष्पाव पु० कर्म्म०। नदीपत्रिकाप्रदेशजाते निष्पावधा-न्यभेदे राजनि०।

कटुपत्र पु० कटु पत्रमस्य। पर्पटे सिताऽर्जके राजनि०।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः बहु० कप् अत इत्वम्। कण्टकारीवृक्षे राजनि०।

कटुपाक त्रि० कटुः पाकोऽस्य। यस्य पाककाले कटुत्वं १तादृशद्रव्ये "कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छि-लः"। "क्षौमं तैलं बलवर्णं कटुपाकमचाक्षुषम्" सुश्रु०। इत्यादिनानास्थाने दर्शितम्। कर्म०। २कटुरसरूपेण पाके। तथा पाकश्च भावप्र० दर्शितः "जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्। रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः। मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः।(पटु रत्र लवण रसः) "कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः" वाग्भटः "त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वाद्वम्लकटुकात्मकः" तत्फलमुक्तं भावप्र० "श्लेष्मलस्तु मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः। अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहम्। कटुः करोति पवनं कफं वातन्तु नाशयेत्। विशेष एष रसतो विपाकानां निदर्शितः" तथा च षण्णामपि रसानां पाके त्रैविध्यमेव मधुराम्लकटुभेदात्। सुश्रुते तु पाकत्रैविध्यं निराकृत्य द्विधैव पाकः समर्थितः यथा "तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। नेत्याहुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात्? सम्यङ्मिथ्याविपाकादिह सर्व्वद्रव्या-ण्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचि-त्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्ध-मम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो म-धुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहुः दृष्टान्तं चो-

पदर्शयन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यबलवन्तोबलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एष । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद् गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद् द्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते" । कटु पाकोऽस्त्यस्य इनि । कटुपाकिन् कटुपाकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "औद्दालकं रुचिकरम्" इत्युपक्रम्य "पित्तकृत् कटुपाकि च" सुश्रुतः कटुविपाकादयोऽप्यत्र ।

कटुफला स्त्री कटु फलं यस्याः । पटोले तस्य फलतिक्तत्वेऽपि फले कटुपाकत्वेन तथात्वम् २श्रीवल्लीदले च राजनि० ।

कटुभङ्ग पु० कटुः भङ्ग एकदेशो यस्य । शुण्ठ्याम् त्रिका० ।

कटुभद्र पु० कटुरपि भद्रः हितकारी कर्म० । शुण्ठ्याम् राजनि० ।

कटुमञ्जरिका स्त्री कटु तीक्ष्णा मञ्जरी अस्यस्याः अप् गौरा० ङीष् । अपामार्गे । राजनि० ।

कटुमोद न० कटु मोदोऽस्य । जवादिनामसुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।

कटुर न० कटति वर्षति रसान्तरं मन्थनेन कट–उरन् । तक्रे जटाधरः ।

कटुरव पु० स्त्री कटुः परुषः रवोऽस्य । १भेके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कठोररवयुक्ते त्रि० कर्म्म० ३परुषशब्दे पु० ।

कटुरोहिणी स्त्री कटुः सती रोहति रुह–णिनि । कटुकायाम् (कटकी) अमरः ।

कटुवर्ग पु० कटूनां वर्गः समुदायः । सुश्रुतोक्ते कटुरसानां द्रव्याणां वर्गे स च वर्गो यथा "पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रु मधुशिग्रु मूलकलशुनसुमुखशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलकीशुकनासापीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः कटुकोवर्गः" । तत्र पिप्पल्यादिः सुरसादिः सालसारादिश्च तत्रैवोक्तो यथा १पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठा जीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गु भार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति" पिप्पल्यादिः । "२सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमाल कासमर्दक्षवककरपुषपाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलाकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति" । २सुरसादिः "३सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति" ३सालसारादि ।

कटुवार्त्ताकी स्त्री कर्म० । श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि० ।

कटुवीजा स्त्री कटु वीजं यस्याः । पिप्पल्याम् राजनि० ।

कटुशृङ्गाल न० कटूनां शृङ्गाय प्राधान्यायालति पर्याप्नोति अल–अण् । सुवर्चशाके राजनि० ।

कटुस्नेह पु० कटुः स्नेहोऽस्य । गौरसर्षपे राजनि० ।

कटूत्कट न० कटु उत्कटम् । १आर्द्रके रत्नमाला । संज्ञायां कन् । कटूत्कटक २शुण्ठ्यां न० राजनि० ।

कटोदक न० कटाय प्रेताय देयमुदकम् शा० त० । प्रेताय तर्पणार्थं देये जले । "हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः सम्परेतस्य दुःखितः । कृत्वा कटोदकादीनि" भाग० ७, २, १६ । "कटोदकं प्रेताय देयमुदकम्" श्रीधरः ।

कटोर न० कट्यते इष्यते निषिच्यते भक्ष्यद्रव्यमत्र कट–आधारे ओलच् लस्य रः । भक्ष्यद्रव्यदानार्थे कुटादिपात्रभेदे । "रसाश्च देवकोटस्थं पात्रं काञ्चननिर्म्मिते । कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता" जैमिनिभा० आश्व० ६अ० । स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे न० । "स्वर्णकर्पटसंयुतकाचकूप्यां दृष्ट्वा मुखं मोहनलोहखण्डैः । निषक्तामितो धूमरसस्तु तस्य सौगन्धिकः काचकटोरके यः" । मेरुत० । अतिक्षुद्रे तथाभूतपात्रे स्त्री कटोरा ।

कटोल पु० कटति आवृणोत्यन्यरसम् कट–ओलच् । १कटुरसे २कटुरसयुक्ते त्रि० सि० कौ० । चण्डाले पुं स्त्री उणादिको० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे । कटोलकस्य चण्डालस्येव पादाः तस्य उपमानपूर्व्वत्वेऽपि हस्त्यादि० नान्त्यलोपः । कटोलकपादः इत्येव ।

कटोलवीणा स्त्री ६त० । चण्डालस्य वाद्यभेदे (कोन्दुरा) शब्दर० ।

कट्फल पु० कटति आवृणोत्यन्यरसं कट–क्विप् कट् फलमस्य । कट् रसतयाऽन्यरसावरकफलके (कायफल) इति ख्याते श्रीपर्णीवृक्षे अमरः । तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकाऽपि च । श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च । कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्वातकफज्वरान् । हन्ति श्वास प्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः" । २भार्य्यायां स्त्री

रत्नमा० ३हस्त्यां ४काकमाच्यां ५देवदाल्यां ६वार्त्ताक्यां ७श्वगोल्यां रौ च स्त्री राजनि०।

कट्फलादिचूर्ण चक्रद० कासरोगाधिकारोक्ते चूर्णभेदे यथा "कट्फलं कतृणं भार्गीं मुस्तधान्यं वचाभया। शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम्। मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके। कण्ठरोगे क्षये शूले श्वास-हिक्काज्वरेषु च"।

कट्वङ्ग पु० कटु अङ्गमस्य। श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः। कटूनि उग्राणि अङ्गानि यस्य। २सूर्य्यवंश्ये दिलीप-नृपे पु० त्रिका०।

कट्वर न० कट-वरादौ ष्वरच्। १व्यञ्जने उज्ज्व०। २दधिसरे रत्नमा० "दधस्तु ससरस्यात्र तक्रं कट्वरमुच्यते" वैद्य-कोक्ते ३तक्रभेदे च [(कटकी) २कटुकायाञ्च भावप्र०।

कट्वी स्त्री कटु स्त्रियां ङीप्। १कटुरसान्वितायां स्त्रियां

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। कण्ठयति ते कण्ठति। अचकण्ठत् त अकण्ठीत्। कण्ठयां बभूव आस चकार चक्रे चकण्ठ-कण्ठितः कण्ठा।

कठ कृच्छ्रजीवने भ्वादि० पर० अक० सेट्। कठति अकठीत्-अकाठीत्। चकाठ। कठरः कठेरः कठिनः कठोरः।

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मृतौ) इदित् भ्वा०आत्म०सक० सेट्। प्रायेणोत्पूर्व्वः उत्कण्ठते उदकण्ठिष्ट। उच्च-कण्ठे। उत्कण्ठितः उत्कण्ठा "उत्कण्ठायां हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रम्"। "रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" काव्यप्र०।

कठ पु० कठ-अच्। १मुनिविशेषे कठेन प्रोक्तमधीयते वैशम्पायनान्तेवासित्वात् णिनि तस्य "कठचरकात् लुक्" पा० लुक्। २तद्दृष्टशाखाध्यायिषु पु०ब०व०। स्त्रियां तु वेदशाखा वाचित्वेन जातित्वात् ङीष् कठी इत्येव। ३स्वरभेदे ४स्वरभेदे च" हेम०। "वैशम्पायनान्तेवासिनश्च आल-म्बुरह कमल ऋचभाऽऽरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ-कलापिन्" इति नव। कठशाखा च यजुर्व्वेदे ऋग्वेदे चास्ति सैव ऋगभेदः।"देवसुम्नयोर्यजुषि काठके" इत्यस्य पा०सूत्रस्य व्याख्यायां सि०कौ० "यजुःशब्दोऽत्र न मन्त्र-मात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजु-र्वेदस्थे भवति किन्तु ऋग्वेदेऽपि भवति स चेन्मन्त्रो यजुषि-कठशाखायां दृष्टः यजुषीति किम् "देवान् जिगाति सु-म्नयः"। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततोभवति प्रत्युदा-हरणमिति हरदत्तः"। ४मन्त्रेतरवेदभागरूपब्राह्मणे "इ-त्यादिकमकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः इति उपनिषत्खण्डे दर्शितमुक्तिकोपनिषद्वाक्ये कठेति निर्देशात्। तच्च कठवल्लीत्वेन प्रसिद्धम्। सा च कृष्णयजुर्ब्राह्मणरूपा "उशन् ह वै वाजश्रवसः" इत्याद्या। शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डशेषप्रमाणेन ब्राह्मण इति पुंलिङ्गनिर्देशेन विप्रपरतोक्तिश्चिन्त्या त्रिकाण्डशेषे ब्राह्मणपर्य्याये ठान्त नानार्थे च कठशब्दस्यादर्शनात्। [त्रिका०

कठमर्द्द पु० कठं कष्टजीवनं मृद्नाति मृद-अण्। शिवे

कठर त्रि० कठ-अरन्। कठिने जटा०।

कठशाठ पु० ऋषिभेदे ततः तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काठ-शाठिन् तत्प्रोक्तछन्दोध्यायिषु पु०ब०व०।

कठाहक पुंस्त्री कठं कठिनमाहन्ति-आ+हन ड ता-दृशं कं शिरोऽस्य। दात्यूहे शब्दर०।

कठिका स्त्री कठ-बा० वुन्। (खडी) कठिन्याम्।

कठिञ्जर पु०कठ-इन् कठिं कठिनं जरयति जॄ-णिच् बा० खच् मुम् च। तुलस्याम् अमरः।

कठिन त्रि० कठ-इनन्। १क्रूरे, २निष्ठुरे, ३कठोरे, ४स्तब्धे च मेदि०। ५स्थाल्याम् स्त्री हारा०न०च ६गुडस्य शर्कारायां विश्वः। "नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना कठिनहृदये! जीवत्येव प्रिये! स तव प्रियः" "न विदीर्य्ये कठिनाः खलु स्त्रियः" कुमा० "पराह्वयत् कठिनकठोर-कामिनीत्यादि" माघः। "नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीम्" विक्रमो०। "गण्डाभोगात् कठिनविषमामेक-वेणीं करेण" मेघ० तस्य भावः त्व। कठिनत्व कठिनभावे न०। तल्। कठिनता तद्भावे स्त्री। ष्यञ्। काठिन्य तद्भावे न०। काठिन्यञ्च द्रव्यस्य आरम्भकसंयोगविशेषात्स्पर्शविशेषः। शब्दादेस्तु दुर्बोधत्वम्। [जातित्वात् ङीष्।

कठिनपृष्ठ पु० कठिनं पृष्ठमस्य। १कच्छपे राजनि० स्त्रियां

कठिनी स्त्री कठिन+गौरा०ङीष्। भूमौ लेखनसाधने द्रव्ये। खटिकायाम्। "कठिनीः क्षिणोतीति" नैषधम् "गुणि-जनगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति" नीतिसारः। स्वार्थे कन् कठिनिकापि तत्रार्थे।

कठेर त्रि० कठ-कृच्छ्रजीवने एरक्। कृच्छ्रजीविनि उज्ज्व०।

कठेरणि पु० ऋषिभेदे ततो गोत्रापत्ये अणो बहुत्वे वा लुक्। काठेरणाः कठेरणयः तद्गोत्रापत्येषु पुंस्त्री ब० व०

कठेरु पु० कठ-एरु। चामरवाते। शब्दचि०।

कठोर त्रि० कठ+ओरन्। १कठिने, २पूर्णे, च शब्दचि०। "कठोरतारापतिलाञ्छनच्छविरिति" माघः। "पराभृयत् कठिनकठोरकामिनीत्यादि" माघः 'सूक्ष्मार्थग्राहके च। "कलाकलापालोचनकठोरमतिभिः" काद०।

कठोल त्रि० कठ-ओलच्। कठिने कठोरे अमरः।

कड भक्षणे सक०मदे अक० तुदा० सेट् पर०। कडति अक-डीत् अकाडीत् चकाड। कडारः कडम्बः। प्रणिकडति

कड दर्पे भ्वा०इदित् अित्त्वात्,उभ०ङित्त्वात् अफलवत्कर्त्तर्य्यपि आत्म० अक० सेट्। कण्डति ते। अकण्डीत् अकण्डिष्ट चकण्ड चकण्डे। अयं वितुषीकरणार्थे व्यापारभेदे च। (काँड़ान) कण्डति तण्डुलम् इति केचित्।

कड खण्डे भेदे(वितुषीकरणार्थ व्यापारे)च (काँड़ान) चुरादि० इदित् उभ० सक०सेट्। कण्डयति ते अचकण्डत् त। कण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कण्डनम् कण्डितः कण्डयन् कण्डयितुम्। कण्डयित्वा कण्डना।

कड त्रि० कड-मदे अच्। मूर्खे हला०। स्वार्थे क। २भक्षणीये च कडङ्गरम्। [भेदे रत्नमा०।

कडक न० कड-अच् संज्ञायाम् कन्। (करकच्) लवण-

कडङ्गर न० कडं भक्षणीयं शस्यादि गिरति अभ्यन्तरे निवेशयति गृ-अच् नि० मुम्। तुषे क्षुद्रादेः फलशून्यनाडिकाकाण्डे अमरः।

कडङ्गरीय त्रि० कडङ्गरमर्हति। तुषभक्षणयोग्ये गवादौ। "नीवारपाकादिकडङ्गरीयैः" रघुः।

कड(ल)त्र न० गड-सेचने अत्रन् "गडेरादेश कः" उणा० गस्य कः डलयोरेकत्वात् वा लः १क्रोडे २भार्य्यायाञ्च उज्ज्वलदत्तः। कलत्रशब्दे उदा०।

कडम्ब पु० कड-अम्बच्। १शाकनाडिकायाम्(डँटा)अमरः। २कोणे प्रान्तभागे च उणादिवृत्तिः।

कडम्बी स्त्री कडम्बो भूयसा विद्यतेऽस्याः अर्श आद्यच् गौरा०ङीष्। (कलमी) शाकभेदे शब्दरत्ना० तस्याः कडम्बभूयस्त्वात् तथात्वम् कलम्बीशब्दे उदा०।

कडवक पु० "अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः" सा० द०उक्ते अपभ्रंशनिबन्धानामध्यायविरामसूचके सर्गे।

कडार पु० गड-सेचने आरन् गस्य कादेशः। १पिङ्गलवर्णे। २तद्वति त्रि०। "करभकण्ठकडारमाशाः" माघः। ३दासे पु० मेदि०। तस्य सेचनकर्त्तृत्वात् तथात्वम्। कड-दर्पे आरन्। ४दृप्ते त्रि०। कडारशब्दस्य कर्म-धारये वा पूर्वनिपातः। कडारजैमिनिः जैमिनि-कडारः बहुव्रीहौ तु न। "कडारपुरुषोत्तमः" सि०कौ०। "कडाराः कर्मधारये" पा० बहुत्वात्तद्गणोऽत्र विवक्ष्यते स च गणः। कडार, गडुल, खञ्ज, खोड़, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जरठ, बधिर, मठर, कुब्ज, वर्बर"।

कडितुल पु० कट्या तुलाऽत्र पृषो० टस्य डः। खड्गे शब्दर० कटिव्यासस्य त्रिंशदङ्गुलाधिकतया खड्गस्य च निस्त्रिंशत्वेन त्रिंशदधिकाङ्गुलतया च तयोः साम्येन तथात्वम्। कड भक्षणे इन् तस्य तुलाऽत्र। हिंस-कतुल्यत्वाद्वा खड्गस्य तथात्वम्।

कड्ड कार्कश्ये भ्वा०पर० अक० सेट्। कड्डति अकड्डीत्। चकड्ड-प्रनिकड्डति डोपधत्वात् क्विपि डट् कड्।

कण आर्त्तस्वरे भ्वा० पर० अक० सेट्। कणति अकाणीत् अकणीत्। ऋदित्। णिचि अचीकणत् त अचकणत् त। चकाण प्रनिकणति।

कण गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कणति अका(क)णीत्। घटादि०। णिचि कणयति ते।

कण निमीलने वा चुरा० पर०अक०सेट्। काणयति ते। अचीकणत् त। काणयाम् बभूव आस चकार चक्रे काणः पक्षे पर० भ्वा० कणति अक(का)णीत् चकाण। निमीलनयत्र नेत्रादेः पक्ष्मावरणं सावयवस्याङ्गसङ्कोचनञ्च।

कण पु० कण-निमीलने अच्। १धान्यादेरतिसूक्ष्मांशे, राजनि०२लेशे च वयवाल्पत्वेन तयोरवयवसङ्कोचवत्त्वात्तथा-त्वम् "तिलातसीसर्षपकणांस्तत्र प्रकिरेत्" सुश्रु०। "हाद-शाहं कणाशता" याज्ञ० "नयनयुगलं कज्जलभरम्" उद्भटः। "उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि" मेघ०। कणभक्षः कणादः। ३वनजीरके स्त्री गौरा० ङीष्। अल्पार्थे टाप्। ४क्षुद्रांशे, ५जीरके "शुण्ठीपादमिता क-णार्द्धमिता दीप्राययवान्योः क्रमात्" वैद्यकम्। "द्राक्षा-वल्लीनागवल्ली कणावल्लीशताहृतम्" काशी०। ६पिप्-पल्याम्, ७श्वेतजीरके च राजनि०। "कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि" मनुः अल्पांशे स्त्रीत्वमपि "कदलीफलमध्यस्थं कणामात्रमपक्वकम्" तिथित०। (कुमेरापोका)। ७कुम्भीरमक्षिकायां स्त्री मेदि०। ८महिषाख्यगुग्गुलौ न० "इह्निकाख्यं कणं दारु सिह्लकं सागुरु सितम्। शङ्खं जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै" ति० त० वामपु०। "कणं महिषाख्य गुग्गुलुः" रघु० भीमसेनो भीमवत् कणगुग्-

गुलुः का प्रस्तरप्रद्योपात्तयेति चिन्तनीयम्।

कणगुग्गुलु पु॰ कण-निमीलने अच् कर्म्मधा॰ । महिषाख्य-गुग्गुलौ राजनि॰ । प्रसङ्गात् गुग्गुलुभेदगुणादिकं भावप्र॰ दर्शितमुच्यते। "महिषाख्यो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि। हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः। भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाख्य इति स्मृतः। महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः। कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः। हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम्। महिषाख्यो महानीलो गजेन्द्राणां हिताबुभौ। हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ। विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः। कदाचिन्महिषाख्यश्च ख्यातः कैश्चिन्नृणामपि। गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्य्योष्णः पित्तलः सरः। कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः। भग्नसन्धानकृद् वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्य्यो रसायनः। दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापहः। मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान्। पिडकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाः क्रमीन् जयेत्। माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा। तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा। स नवो वृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः। स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः। नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः। शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः। पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्ज्जितः। अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम्। मद्यं रोषन्त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः"।

कणजीर पु॰ कर्म्मधा॰ । श्वेतजीरके राजनि॰ ।

कणजीरक पु॰ कर्म्म॰ अल्पार्थे कन् । क्षुद्रजीरके रत्नमा॰ जीरकपर्य्यायभेदगुणादि भावप्र॰ दर्शितं यथा "जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः। कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः। कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका। पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुकृष्णोपकुञ्चिका। उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि। जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु। संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्। ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम्। चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्"।

कणप पु॰ कणान् लौहगुलिकाः पिबति पा—क। यन्त्रभेदे (वन्दुक)येन यन्त्रेण आग्नेयद्रव्ययोगेन गर्भसंस्थिता लौहगुलिकास्तारका इव विकीर्य्यन्ते तादृशे यन्त्रे "अयः कणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः" भा॰ आ॰ ८२५७ श्लो॰ नीलकण्ठ व्याख्यायां अयःकणपम् लौहमयमिति क्लीवतया प्रयोगदर्शनात् अमरे "आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपः क्षुरकेदरः" इति पुंस्त्वनिर्द्देशात् तत्र कुणप इति पाठान्तरम्। "चापचक्रकणपकर्पणप्रासपट्टिशमुषलतोमरादिप्रहरणजालाम्" दशकुमा॰ पा—णिनि। कणपायिन् इत्यपि तत्र। "परिघान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डी कणपायिनः" भा॰ क॰ ७४४ श्लो॰। कणपानपि इति पाठः

कणभ पु॰ कण इव भाति भा—क। अग्निप्रकृतिके सुश्रुतोक्ते कीटभेदे। "त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः। चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः" सुश्रु॰। स्वार्थे कन् तत्रार्थे। "कौण्डिन्यकः कणभकः" इत्युपक्रम्य "एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च। हैमवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः" सुश्रु॰।

कणलाभ पु॰ कणानां लाभो यस्मात्। १पेषणसाधनयन्त्रभेदे (याँता) स शाठ्यर्थेनाख्यस्य अर्श॰ अच्। २आवर्त्ते त्रिका॰ (जलेरघूर्णी) तस्य पेषणयन्त्रवत् आवर्त्तनात् तथात्वम्

कणशस् अव्य॰ कणशब्दात् अल्पार्थात् कारकार्थे शसः वीप्सार्थे शस्। कारकार्थे शसः कणशब्दस्य वीप्सान्वितेऽर्थे "तदिदं कणशो विकीर्य्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" कुमा॰।

कणाटीन पुंस्त्री कणायाटति अट—ईनन्। खञ्जनपक्षिणि शब्दर॰ स्त्रियां ङीष्।

कणाटीर पुंस्त्री कणायाटति अट—ईरन्। खञ्जनखगे शब्दरत्ना॰। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे कन्। कणाटीरकोऽप्यत्र

कणाद पु॰ कणमत्ति अद—अण् उप॰ स॰। १वैशेषिकसूत्रकारे काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे तन्मतमौलूक्यशब्दे दर्शितम्। २कलादे स्वर्णकारे च सारसुन्दरी।

कणिक पु॰ कणो विद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन्। १गोधूमचूर्णे, (मयदा) राजनि॰ २अतिसूक्ष्मांशे, ३अग्निमन्थवृक्षे च स्त्री मेदि॰। स्वार्थे ठन्। ४अल्पार्थे "नाभेरभूत् स्वकणिकाद्वटवन्महाब्जम्" भाग॰ ७,९,३३, कणैव स्वार्थे कन्। कणिका। जीरके। मेदि॰। ६अल्पांशे ७तण्डुलभेदे च रायमुकुटः। "तामुत्तरात् स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन" मेघ॰

कणित न॰ कण—आर्त्तस्वरे भावे क्त। १पीडितानां शब्दे। कर्त्तरि क्त। २तत्कर्त्तरि त्रि॰।

कणिश न॰ कणो विद्यतेऽस्य इनि कणी तं श्यति शो—क। शस्यमञ्जर्य्यां धान्यादिशीर्षे अमरः।

कणीक त्रि॰ कण—ईकन्। १अल्पे उणादिकोषः।

कणीचि पु॰ कण—"कृकणिभ्यामीचिः" उणा॰ ईचि। १पल्लव्यां

२निवासे च रभस: । ३पुष्पितायां लतायां ४गुञ्जायां शकटे च स्त्री मेदि० वा ङीप् ।

कणीयस् त्रि० कण+ईयसु । अत्यन्ताल्पे स्त्रियां ङीप् ।

कणे अव्य०कण–ए । श्रद्धाप्रतिघाते अव्य "कणेमनसी श्रद्धा प्रतिघाते" पा०गतित्वम् । तेन कणेहत्य पय: पिबतीत्यादौ गतित्वात् समासे ल्यप् । श्रद्धाप्रतिघातं हत्वेत्यर्थः ।

कणेर पु० कण एर–। १कर्णिकारवृक्षे २वेश्यायां ३हस्तिन्यां च स्त्री उणादिकोष:। [कारवृक्षे पु०मेदि० ।

कणेरु स्त्री कण–एरु । १वेश्यायां २करिण्याञ्च ३कर्णि-

कण्ट त्रि०कटि–अच् । कण्टके । कण्टफल:

कण्टक पु०न० कटि–ण्वुल् । १सूच्यग्रे, २क्षुद्रशत्रौ, ३रोमाञ्चे, अम० ४मत्स्याद्यस्थ्नि ५द्रुमाङ्गे (काँटा) मेदि० ६केन्द्रे दीपिका "लग्नाम्बुद्यूनकर्माणि केन्द्रसञ्ज्ञं कण्टकम्" इति ज्योतिषोक्तेः लग्नतच्चतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपं केन्द्रम् । "चेत् कण्टके पणफरे तु यदा: समस्ता: स्यादिक्बाल इति राज्यसुखाप्तिहेतु:"नील०। "अष्टमस्थे निधानाधे कण्टके प प:र्जिते" षट्प० । तत्र क्षुद्रशत्रौ "सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिव:" "कण्टकानाञ्च शोधनम्" "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशान् लोककण्टकान्" "कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" मनु: । रोमाञ्चे 'प्रीतिकण्टकितत्वच:' कुमा० । उपचारात् वादे ७दोषभेदे । "एवं क्षुद्रकण्टका उद्धर्त्तव्या:" सर्व्वद० ।

कण्टकद्रुम पु०कण्टकप्रधानोद्रुम: शा०त० । वर्वुरप्रभृतौ कण्टकान्विते वृक्षे । "किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् । भवन्ति नितरां स्फीता: सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमा:" मृच्छ०।"दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुम:" भाग० ७,५,१७, । २शाल्मलिवृक्षे (शिमुलगाछ) राजनि० कण्टकोऽस्त्यस्य वाहुल्येन इति कर्म्म धा०। काण्टकिद्रुमोऽप्युभयत्र । एवं कण्टकवृक्षकण्टकि वृक्षादयोऽप्युभयत्र

कण्टकप्रावृता स्त्री ३त० । घृतकुमार्य्याम् राजनि० ।

कण्टकफल पु० कण्ठकान्वितं फलं यस्य । पनसवृक्षे (काटाल) कण्टकिफलोऽप्यत्र अमर: । २गोक्षुरवृक्षे (गोक्षुरी) रत्नमाला

कण्टकवृन्ताकी स्त्री कण्टकान्विता वृन्ताकी शा०त० । वार्त्ताक्याम् (वेगुण) राजनि० । तस्याश्च कण्टकान्वितत्वात् तथात्वम् । [शब्दच०

कण्टकश्रेणि स्त्री कण्टकानां श्रेणिर्यत्र । कण्टकार्य्याम्

कण्टकस्थल पु० वृह०सं० कूर्म्मविभागे आग्नेय्यासुक्तदेशभेदे । स च देश: "आग्नेय्यां दिशि कोसलेत्युपक्रमे "किष्किन्ध्याकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णा:"इत्युक्त: । [जन्तुभेदे राजनि०स्त्रियां ङीप् ।

कण्टकागार पुंस्त्री कण्टकमागिरति आ+गृ–अण् ।(सरट्)

कण्टकाढ्य पु० कण्टकैराढ्य: । कुब्जके कण्टकयुक्तपुष्पप्रधाने वृक्षभेदे राजनि० ।

कण्टकार पु० कण्टकमृच्छति ऋ–अण् । १शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) राजनि० । २विकङ्कते (वँइची) शब्दरत्ना० । ३स्वनामख्यातवृक्षे स्त्री भावप्र० "किट्टापाज्" इत्यत्र तद्धितापन्नस्यैव ग्रहणमते गौरा०ङीष् । अन्यमते अणन्तत्वात् ङीप् इति भेद: । कण्टकारा(री)णां समूह: रजता० अञ् । काण्टकार तत्समूहे । तत्र गणे कण्टकारशब्दस्य पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कण्टकारीशब्दस्यापि ग्रहणात् ।

कण्टकारिका स्त्री कण्टकान् ऋच्छति कण्टक+ऋ–ण्वुल् । १स्वनामख्याते वृक्षे । फलेऽपि हरितक्यादित्वात् लुक् तत् फलेऽपि स्त्री । "कण्ठकारी तु दु:स्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्ठकिनी धावनी वृहती तथा । उभे च वृहत्यौ । यत आह शाश्वत: "क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां वृहतीति निगद्यते" । श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका । गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी । कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघु: । रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् । निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिहृदामयान् । तयो: फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत् । शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकल्लघु । हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदकृमिज्वरान् । तद्वदुक्ता सिता क्षुद्रा विशेषात् गर्भकारिणी" भावप्र० पर्य्यायभेदगुणा उक्ता: "कण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रूक्षोष्णं श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम्" भावप्र० ।

कण्टकारीघृत न० चक्रद० उक्ते घृतभेदे "कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे । प्रस्थ: सिद्धोघृतात्कासत्तृट्छर्दिदीपन:" ।

कण्टकार्य्यादिपाचन न०चक्रद० उक्ते पाचनभेदे "कण्टकार्य्यमृता भार्गी नागरेन्द्रयवासकम् । भूनिम्बचन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी । कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहतृष्णारुचिच्छर्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत्"

कण्टकाल पु० कण्टं कण्टकाकारं फलं कालयति चुरा० अच्—अण् । पनसवृक्षे शब्दच० । [यवासवृक्षे राजनि०

कण्टकालुक पु० कण्टकायालति पर्य्याप्नोति अल–उकञ् ।

कण्टकाशन पुंस्त्री कण्टकमश्नाति अश–ल्यु । उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । एवं कण्टकभक्षकादयोऽप्यत्र ।

कण्ठकाष्ठील पुंस्त्री कण्ठकमष्ठीलमिवास्य । मत्स्यभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

कण्टकित त्रि० कण्टको रोमाञ्चो जातोऽस्य तार० इतच् । जातपुलके "प्रीतिकण्टकितत्वचः" कुमारः । "आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः" रघुः ।

कण्टकिन् पुंस्त्री कण्टकोऽस्त्यस्य कण्टक+इनि । मत्स्ये शब्दर० स्त्रियां ङीप् । २खदिरवृक्षे पु० शब्दमाला ३मदनवृक्षे (मयना) रत्नमा० । ४गोक्षुरे ५वंशे ६बदरवृक्षे च राजनि० । ७कण्टकयुक्तमात्रे त्रि० ।

कण्टकिफल पु० कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य । पनसे स्त्रियां ङीप् सा च १वार्त्ताक्यां योषभिण्टां २मधुखर्ज्जूर्य्याञ्च राजनि० तस्य पर्य्यायगुणादि भाव०उक्तं यथा "पनसः कण्टकिफलः पनसोऽतिबृहत्फलः "पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् । तर्पणं बृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् । बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतव्रणान् । आमन्तदेव विष्टम्भि वातलन्तुवरं गुरु । दाहकृत् मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनम् । पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च । गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्टमूत्राणि संवदेत्" । अन्यच्च । "मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः । विशेषात् पनसोवर्ज्यः गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः" । [भेदे शब्दच० ।

कण्टकिल पु०कण्टक+अस्त्यर्थे इलच् । (वेउँबाश) । वंश-

कण्टकिलता स्त्री कण्टकिनी लता कर्म० । (यथा) त्रपुषीलतायाम् राजनि० ।

कण्टकी स्त्री कण्टक+अर्श्आदित्वादच् गौरा०ङीष् । वार्त्ताकीभेदे । (कँाटाबेगुण) राजवल्लभः । "कण्टकी कटुतिक्ता च रक्तपित्तप्रकोपिनी । कण्डूकच्छूहरा नित्यं दीपनी परिकीर्त्तिता" इत्युक्तगुणा । २कर्म्मणि च "यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम्" यजु०३०८ । "कण्टकी कर्म्म तत्रिणीम्" वेददीपः ।

कण्टकीद्रुम पु०कण्टकी द्रुमः पृषो०दीर्घः खदिरवृक्षे रत्नमा०

कण्टकीफल पु० कण्टकि फलमस्य पृषो०दीर्घः । पनसे भरतः

कण्टकुरण्ट पु०कण्टप्रधानः कुरण्टः । झिण्ट्याम्(झाँटि,राजनि०

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः । बृहत्याम् राजनि० । [राजनि०

कण्टदला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं दलं यस्याः । केतक्याम् ।

कण्टपत्र पु० कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य । विकङ्कतवृक्षे । (वँइची) शब्दमाला [मङ्गादक्याम् राजनि० ।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः ।

कण्टपाद पु० कण्ठः कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य । विकङ्कतवृक्षे । (वँइचो) राजनि० ।

कण्टफल पु० कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य । १गोक्षुरे, २पनसे, ३धुस्तूरे, ४लताकरञ्जे, ५एरण्डभेदे च राजनि० । (देवताड) ६देवताडीलतायाम् स्त्री राजनि० ।

कण्टल पु० कण्ट+मत्वर्थीयो लच् । बर्बुरे(बावला)शब्दच० ।

कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली । श्रीवल्लीवृक्षे राजनि०

कण्टवृन्त पु० कण्टप्रधानो वृक्षः । तेजःफलवृक्षे राजनि० ।

कण्टाफल पु०कटि–भावे अ कण्टा वेष्टनम् तया तद्युपलक्षितं फलमस्य । पनसे (काटाल) शब्दमाला ।

कण्टार्त्तगला स्त्री कण्टा तद्युक्ता आर्त्तगला कर्म० । नीलझिण्ट्याम् । (नीलझाँटि) राजनि० ।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति अल उण् । १वार्त्ताक्यां २वंशे ३दुष्पयां ४वर्बुरे च राजनि० ।

कण्टाह्व न० कण्टं कण्टकमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे–क । कटुकन्दे राजनि० ।

कण्टिन् त्रि० कण्ट+अस्त्यर्थे इनि । १खदिरे २अपामार्गे (आपाङ)३गोक्षुरे (गोक्षुरी)४कलायभेदे च राजनि० । ५कण्टकयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च कण्टकार्य्यां भावप्र०

कण्ठ पु०कण–ठ ठस्य नेत्त्वम् कठि–अच् वा । १ग्रीवापुरोभागे गले "मनोरथः कण्ठपथं कथं सः"नैष० । नीलकण्ठः शितिकण्ठः कालकण्ठः । "सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम्" । "अमलकण्ठार्पितबाहुबन्धना" कुमा० । "कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" मेघ० । "कण्ठे ते कुण्ठविद्यासि" नैष० कण्ठदेशे च सुषुम्णानाडीमध्यस्थ षट्चक्रान्तर्गतं विशुद्धाख्यं चक्रमस्ति । "तदूर्द्धन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपद्मकम् । स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूम्रवर्णंमहाप्रभम् । विशुद्धतनमाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" गौत०त० । विशुद्धचक्रे विवृतिः । २मदनवृक्षे, ३सामीप्ये ४होमकुण्डबाह्यांऽङ्गुलिमितस्थाने च "खातबाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं क्रमः" ति०प्र०त० । ५कण्ठध्वनौ ध्वनि-

मात्रे च हेमच०। "सा मुक्तकण्ठं, व्यसनातिभारात्" रघुः मुक्तकण्ठध्वनि यथा तथेत्यर्थः। अस्य स्वाङ्गत्वेन उपसर्ज्जनत्वे संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्। किमिदं किन्नरकण्ठि! सुप्यते" रघुः। स्वरद्वारा किन्नरकण्ठसाम्यम्। "ऊर्द्ध्वविस्तृतदोःपाणिन्माने पौरुषं त्रिषु। कण्ठोगलोऽथ" इत्यमरे त्रिष्विति पदस्य उत्तरान्वयभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमादौ कण्ठशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वोक्तिः प्रामादिकी। "पौरुषं पुरुषस्याथ भावे कर्मणि तेजसि। ऊर्द्ध्वविस्तृतदोःपाणिमाने स्यादभिधेयवत्" मेदिन्यां मानभेदे पौरुषशब्दस्यैव वाच्यलिङ्गत्वोक्तेस्तदेकवाक्यतया पौरुषशब्दस्यैव त्रिलिङ्गत्वं युक्तं न तु तस्य कण्ठान्वयित्वम्। युक्तञ्चैतत् पुरुषः प्रमाणमस्येत्यर्थे पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति" पा० सूत्रे विहिताणन्ततया अस्येति वाक्यबोधित लिङ्गत्वमिति।

कण्ठकूणिका स्त्री कण्ठ इव तद्ध्वनिरिव कूणयति कूण—ण्वुल्। वीणायां हेम०। वीणायाः कण्ठतुल्यस्वरध्वनिकत्वात्तथात्वम्।

कण्ठतलासिका स्त्री कण्ठतले अश्वकण्ठ स्थाने आस्ते आस–ण्वुल्। अश्वग्रीवावेष्टकचर्म्मादौ शब्दच०।

कण्ठदघ्न त्रि०कण्ठः परिमाणमस्य दघ्नच्। गलपरिमाणे "यथोपपच्चदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा" शत० ब्रा० १२,२,१,३।

कण्ठधान पु० देशभेदे स च वृह० कूर्मविभागे "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रम्य "तक्षशिलपुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च" उत्तरत उक्तः।

कण्ठनीड़क पु० कण्ठे निकटस्थे नीड़े कायति शब्दायते कै–क (चिल)। पक्षिभेदे त्रिका०।

कण्ठनीलक पु०कण्ठं नीलयति धारकस्य स्वशिखाकज्ज्वलेन। नील+णिच्–ण्वुल्। (मशाल) महादीपे शब्दमाला।

कण्ठपाशक पु० कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते कै–क। गजगलावेष्टनरज्ज्वाम् शब्दमाला। [दड़िवांधा)।

कण्ठबन्ध पु०७त०। गले बन्धने। उद्बन्धने। (गलाय-

कण्ठभूषा स्त्री ६त०। गलाभरणे अमरः।

कण्ठमणि पु० कण्ठे धार्य्योमणिः। गले धार्य्ये मणिभेदे।

कण्ठशालूक न०सुश्रुतोक्ते गलगते मुखरोगभेदे "कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकमिति विभज्य "कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः। खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति" सुश्रु० लक्षितम् "विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत् तुण्डिकेरिवत्" सुश्रु०।

कण्ठशुण्डी स्त्री सुश्रुतोक्ते तालुगते मुखरोगभेदे स च रोगः "तालुगतास्तु गलशुण्ठिकेत्युपक्रम्य "श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोफाध्मानवस्तिप्रकाशः। तृष्णाकासश्वासकृत् संप्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना" इति लक्षितः। गलशुण्ठीत्यप्यत्र स्त्री।

कण्ठसूत्र न० "यं कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निबिड़ोपघातात्। परिश्रमार्त्ताः शनकैर्विदग्धास्तत् कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" इत्युक्तलक्षणे सुरतबन्धभेदे। "तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः" रघुः।

कण्ठाग्नि पु० कण्ठे अग्निः पाकाग्निर्यस्य। विहगे, तस्य गलाधःकरणमात्रेणैवान्नादेः पाकाद्वीप्ताग्नित्वात् तथात्वम्

कण्ठाल पु० कठि–आलच्। १शूरणे(ओल)२युद्धे, ३नौकाङ्गे, ४खनित्रे विश्वः। ५गोणीभेदे ६जालगणिकायां च मेदिनिः स्त्री। [भेदे। हेमच०

कण्ठिका स्त्री कण्ठोऽभूष्यतयाऽस्त्यस्याः ठन्।(एकनर)गलाभरण

कण्ठी स्त्री क्षुद्रः कण्ठः अल्पार्थे ङीप्। १अश्ववेष्टनरज्ज्वाम्। शब्दमा०। २गले अमरटीकायां भरतः कण्ठीरवः।

कण्ठीरव पुंस्त्री कण्ठ्यां रवो यस्य। १सिंहे२मत्तगजे, "कण्ठीरवमहापहेण"दशकुमा०। ३कपोते च राजनि० स्त्रियां ङीप्। वारुकपृष्ठे स्त्री गौ०ङीष्। राजनि०

कण्ठेकाल पु० कण्ठे कालः कण्ठे कालोऽस्य वा सप्तम्या अलुक्। महादेवे। हेमच०।

कण्ठ्य त्रि० कण्ठे भवादि "शरीरावयवाद्यत्"पा० यत्। १गलभवे "कीर्त्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म्म चोच्यते" सुश्रु०। "भवस्य 'कण्ठ्यं रुद्रस्यान्तःपार्श्व्यम्" यजु० ३९, कण्ठ्यं गलभवं मांसम्" वेददी०।२अकुहविसर्जनीयवर्णेषु च। "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठ" इत्युक्तवर्णानां तथात्वम्। "अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्" शिक्षा "कण्ठ्यमाक्षरसंयुतम्" शिक्षा कण्ठाय कण्ठस्वराय हितं यत्। ३कण्ठस्वरहितकारके "सर्व्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपत्रिका" सुश्रु०।"यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः" सुश्रु०। अस्य च यदन्तद्यच्कतया आद्युदात्तस्वरः।

कण्डन न० कडि–ल्युट्। मुसलादिना तण्डुलादेर्निस्तुषता सम्पादने व्यापारे(काड़ान) "न हि भ्रीह्यादिलवनकण्डनपेषणादौ च सचित्तानामाम्" छा० उ०भा०। कण्ड्यते कर्म्मणि ल्युट्। तण्डुलादेः कण्डनसाध्ये (कुंड़ो) इति

ख्याते द्रव्यभेदे । "क्रियां कुर्य्यात् भिषक् पश्चाच्छालि-तण्डुलकाण्डनैः" सुश्रु० । "अथ पतितां तण्डुलकाण्डन-प्रदिग्धगात्रीम्" सुश्रु० ।

काण्डनी स्त्री काण्ड्यतेऽनेन कडि-करणे ल्युट् । १मूषले २उदूखले च "काण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः

काण्डरा स्त्री कडि-अरन् । १महास्नायौ महानाड्यां हेमच० तासां विवृतिः भावप्र० यथा "महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् । चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः । ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्गताः" । तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहो मेढ्रं, पृष्ठनिबन्धानां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धोरुवक्षस्तनपिण्डाः" । "पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा याऽनिलार्द्दिता" "तलं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा बाहुपृष्ठतः" इति च सुश्रुतः ।

काण्डरीक पु० सप्तजातिस्मरमध्ये विप्रभेदे तेषां पूर्वजन्मवृत्तान्तसहिता कथा हरिवंशे दर्शिता यथा "सगालवस्य चरितं काण्डरीकस्य चैव हि" इत्युपक्रम्य ।

"वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । खसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा । कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गर्गस्य भारत ! । पितर्य्युपरते सर्व्वे व्रतवन्तस्तदाऽभवन् । नियोगात्ते गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन् । समानवत्सां कपिलां सर्व्वे न्यायागतां तदा । तेषां पथि क्षुधार्त्तानां बाल्यान्मोहाच्च भारत ! क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा । तान् कविः खसृमश्चैव याचतां नेति वै तदा । न चाशक्यन्त ताभ्यां ते तदा वारयितुं द्विजाः । पितृवर्त्ती तु यस्तेषां नित्यं श्राद्धान्वितो द्विजः । स सर्व्वानब्रवीद्भ्रातॄन् कोपाद्धर्म्मसमाहितः । यद्यवश्यं प्रहन्तव्यं पितॄनुद्दिश्य साध्विमाम् । प्रकुर्व्वीनहि गां सम्यक् सर्व्व एव समाहिताः । एवमेषाऽपि गौर्द्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः । पितॄनभ्यर्च्च्य धर्म्मेण नाधर्म्मो नो भविष्यति । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गान्ततः । पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपायुञ्जन्त भारत ! । उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् । शार्द्दूलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् । आर्ज्जवात् स तु वत्सं तं प्रतिजग्राह वै द्विजः । मिथ्योपचर्य्य ते तन्तु गुरुमन्यायतो द्विजाः । कालेन समयुज्यन्त सर्व एवायुषः क्षये । ते वै क्रूरतया हिंस्रा अनार्य्यत्वाद्गुरौ तथा । उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ताजायन्त सोदराः । लुब्धकस्यात्मजास्तात । बलवन्तो मनीषिणः । पितॄनभ्यर्च्च्य धर्म्मेण प्रोक्षयित्वा च गान्तदा । स्मृतिप्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् । जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः । स्वधर्मनिरताः सर्वे लोभानृतविवर्ज्जिताः । तावन्मात्रं प्रकुर्व्वन्ति यावता प्राणधारणम् । शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् । नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् विशाम्पते ! । निर्वैरो निर्वृतिः क्षान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च । वैघसो मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः । तैरेवमुषितैस्तात हिंसाधर्मपरैः सदा । माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः । यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्म्मणा । तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन् । शुभेन कर्म्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः । त्रासानुत्पाद्य संविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ । उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः । पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः । तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसम्भवम् । आसन् वनेचरा दान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः । ते सर्वे शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः । योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । मरुं साध्य जहुः प्राणान् लब्धाहारास्तपस्विनः । तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत ! । तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप ! । कर्म्मणा तेन ते तात ! शुभेनाशुभवर्ज्जिताः । शुभाच्छुभतरां योनिं चक्रवाकत्वमागताः । शुभे देशे शरद्वीपे सप्तासन् वै जलौकसः । त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो धर्मचारिणः । सुमनाः शुचिवाक् शुद्धः पञ्चकश्छिद्रदर्शनः । सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः । पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत । षष्ठस्तु काण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः । तेषान्तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै । योगस्य चाभिनिर्वृत्त्या प्रतिभानाच्च शोभनात् । पूर्व्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै । तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम् । ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गाः ब्रह्मवादिनः । योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः । पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः । उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हेमगर्भस्तु सप्तमः । वाय्वम्बुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन् । तत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्मिणः । योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् । काम्पिल्ये नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः । जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषाः

ज्ञानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारगाः । स्मृतिमन्तोऽत्र चत्वारस्त्रयस्तु परिमोहिताः । स्वतन्त्रस्त्वणुहाख्यस्य ब्रह्मदत्तो महायशाः । यथा ह्यासीत् पक्षिभावे सङ्कल्पः पूर्व्वचिन्तितः । छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा बाभ्रव्यवत्सयोः । जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ । सखायौ ब्रह्मदत्तस्य पूर्व्वजातिसहोषितौ । पाञ्चालः पाञ्चिकस्तत्र कण्डरीकस्तथाऽपरः । पाञ्चालो बह्वृचस्त्वासीदाचार्य्यत्वं चकार ह । द्विवेदः कण्डरीकस्तु छन्दोगोऽध्वर्य्युरेव च । सर्व्वसत्त्वरुतज्ञस्तु राजासीदणुहात्मजः । पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा । ते ग्राम्यधर्म्मनिरताः कामस्य वशवर्त्तिनः । पूर्व्वजातिकृतेनासन् धर्मकामार्थकोविदाः” प्रसङ्गागतमन्यदुपयस्य तेषु चतुर्णां वक्ष्यमाणश्लोकश्रावणाय ब्राह्मणनियोजनसङ्गा मुक्तिसपर्वसु च अवशिष्टानां मुक्तिदर्शनायोक्तं यथा । “अथ राजा शिरःस्नातो लब्ध्वा नारायणाद्वरम् । प्रविवेश पुरं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् । तस्य रश्मीन् प्रत्यगृह्णात् कण्डरीको द्विजर्षभः । चामरव्यजनञ्चापि बाभ्रव्यः समवाक्षिपत् । इदमन्तरमित्येवं ततः स ब्राह्मणस्तदा । श्रावयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ । [सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ । चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे । तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथ] । तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तो नराधिपः । सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डरीकस्तथैव च । स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यजनावुभौ । दृष्ट्वा बभूवुस्तस्याः पौराश्च सुहृदस्तथा । मुहूर्त्तमेव राजा स सह ताभ्यां रथे स्थितः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदरिन्दम ! । ततस्ते तत् सरः स्मृत्वा योगन्तमुपलभ्य च । ब्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भोगैश्च समयोजयन् । अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम् । जगाम ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव ह । कण्डरीकोऽपि धर्म्मात्मा साङ्ख्ययोगमनुत्तमम् । प्राप्य योगगतिं सिद्धो विशुद्धः स्वेन कर्म्मणा” हरिवं २१,२२,२३,२४ अ० ।

कण्डिका स्त्री कडि-ण्वुल् । वेदैकदेशे । सा च अध्यायप्रपाठकाद्यन्तर्गतब्राह्मणवाक्यसंघरूपा । छान्दोगादौ उदा० ।

कण्डु स्त्री कडि-मृगय्वादि० उ । १गात्रघर्षणे, २तत्कारके रोगे च (चुलकानी) । “पामेत्युक्ताः पिड़काः कण्डुमत्यः” भावप्र० ।

कण्डुर पु० कण्डुं राति रा-क । १कारवेल्ललतायाम् (करेला) राजनि० २शूकशिम्ब्याम् (आलकुशी) ३अत्यम्लपर्ण्याञ्च स्त्री राजनि० ।

कण्डू गात्रविघर्षणे स्वीकृतकर्मकत्वेन अक० घर्षणमात्रे प्राण्यङ्गघर्षणमत्रोपाधिः सक० उभ० सेट् स्वार्थे यक् । कण्डूयति ते अकण्डूयीत् अकण्डूयिष्ट कण्डूयाम्-बभूव-आस चकार चक्रे । कण्डूयनं कण्डूयितः कण्डूः कण्डूया कण्डूयन् कण्डूयमानः “कण्डूयमानेन कटं कदाचित्” रघुः “मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः” कुमारः । “न संहताभ्यां पाणिभ्याम् कण्डूयेदात्मनः शिरः” मनुः “शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्” शकु० । कण्ड्वादिश्च धातुः प्रातिपदिकञ्च “धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घमन्ये धातुर्विभाषितः” इत्युक्तेः । यकः कित्त्वकरणसामर्थ्यात् धातुत्वं प्रातिपदिकत्वे तत्करणं व्यर्थं स्यात् प्रातिपदिकस्य गुणाप्रसक्तेः दीर्घकरणाच्च प्रातिपदिकत्वम् आर्द्धधातुकयकारे धातोः दीर्घसम्भवेन दीर्घपाठो वृथा स्यात् अत उभयरूपत्वम् ।

कण्डू स्त्री कण्डूय-क्विप् अलोपयलोपौ सम्पदा० क्विप् । १कण्डूयने गात्रघर्षणे (चुलकान) २तत्साधनरोगे (चुलकुनी) “कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम्” कुमा० । “सकण्डूः पिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका” भावप्र० । [कुषी) शब्दर०

कण्डूकरी स्त्री कण्डूं करोति कृ-ट । शूकशिम्ब्यां (आल-

कण्डूघ्न पु० कण्डूं हन्ति हन-टक् । १आरग्वधे (सोन्दाल) २गौरसर्षपे च राजनि० ।

कण्डूति स्त्री कण्डूय-भावे क्तिन् अलोपयलोपौ । कण्डूयने (चुलकान) हला० । “सुभग ! त्वत्कथारम्भे कर्णौ कण्डूतिलालसौ” सा० द० “कण्डूतिवत्मन्मसिजं विषहेत धीरः” भाग० ७,९,४५ ।

कण्डूमका स्त्री “कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते” सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । कीटशब्दे विवृतिः

कण्डूयन न० कण्डूय-भावे ल्युट् । गात्रघर्षणभेदे (चुलकान) “कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च” रघुः । “तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु । मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम्” । “मेषः कण्डूयनेऽङ्गानामासनोत्थनचेष्टने” भाग० ३,३१,२७ । दोषितस्य तत्साधन द्रव्यम् “कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोक्तानां दशायामावभीते

तया कण्डूयनम्” कात्या० ७, २, २६, ३० उक्तम् । “यदा कण्डूरुत्पद्यते दीक्षितेन तया कण्डूयनं कार्य्यम्” कर्कः । यजमानपत्न्यास्तु कण्डूयने । “पृथुमुखीयज्ञियवृक्षशङ्कुः कण्डूयने” कात्या० ७, ५, ८ । “विपुलाग्रो यज्ञियवृक्षस्योदुम्बरपलाशादेः शङ्कुः पत्न्याः कण्डूयनकर्मणि भवति स च प्रादेशमात्रः” कर्कः । करणे ल्युट् । २ कण्डूयनसाधने स्त्रियां ङीप् । “कण्डूयन्यभिषेकेण प्रलिम्पते “प्र पर्वतस्येति” कात्या० १५, ६, ८ । कण्डूयनी कृष्णविषाणा” कर्कः ।

कण्डूया स्त्री कण्डूय–अ–स्त्रीत्वात् टाप् । कण्डूयने ।

कण्डूरा स्त्री कण्डूं राति रा–क । (आलकुशी) कपिकच्छ्वाम् अमरः । [राजनि० २ कण्डूयुक्ते त्रि० ।

कण्डूल पु० कण्डू+अस्त्यर्थे लच् । १ कण्डूकारके सूरणे ।

कण्डोल पु० कडि ओलच् । १ नलादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनपात्रे (डोल) अमरः । २ उष्ट्रे पुंस्त्री० उणा० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । कण्डोलकस्य पादाविव पादावस्य हस्त्या० नान्त्यलोपः । कण्डोलकपादः उष्ट्रपात् ।

कण्डोलवीणा स्त्री कण्डोल इव वीणा । (केँदड़ा) चण्डालवीणायाम् अमरः । क्वचित् कटोलवीणेति पाठः ।

कण्डोली स्त्री कण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । चण्डालवीणायां (केँदड़ा) शब्दच० ।

कण्ड्वाघ पु० कण्डूनामोघो यस्मात् । १ शुककीटे शब्दच० (शुयोयापोका) तत्स्पर्शे हि देहे कण्डूसंघस्य जायमानत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कण्व त्रि० कण–क्वन् । १ मेधाविनि निघ० । २ स्तोतरि त्रि० “मदच्युतो दिव्यः कण्वहोतारः” ऋ० ५, ४१, ४ । “कण्वाः स्तोतारः होतारः” भा० । “आत्मर्षञ्च कण्वमन्तं नद्याविदा” ऋ० ८, २, १२, “कण्वमन्तम् कणतिः शब्दकर्म्मा कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा तैर्युक्तम्” भा० । वेदे मस्य न वः । लोके कण्ववत् इत्येव । कण्यते अपोह्यते क्वन् । ३ पापे न० “कण्वचिकीर्षायाम्” वार्त्ति० । पौरवे ४ नृपभेदे पु० । “ऋतेयोरन्तिनारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृपाः । सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः । तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः” भाग० ९, २०, २, ३ । काश्यपगोत्रोत्पन्ने ५ मुनिभेदे स च गोत्रप्रवर्त्तकः । “कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति” आश्व० श्रौ० १२, १०१, “यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गाम्” ऋ० १७, ७४, एतदधीतशाखायाः काण्वशाखात्वेन प्रसिद्धिः । “यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः” भाग० १२, ६, ६७ । तदपत्यस्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्येतृत्वमुक्तम् बहुषु अणो लुक् । “पिबतो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम्” ऋ० ८, ८, २ अयञ्च मुनिः काश्यपगोत्रः “महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्” भा० आ० ६७ । तस्य चाश्रमः । “मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यजलां तथा” तत्रोक्तेः कण्वसुताशब्दे वक्ष्यमाणात् भा० वाक्याच्च हिमवत्प्रस्थे मालिनीनदीतीरेऽस्ति । तस्याश्रमयात्रादौ पुण्यविशेषो यथा । “कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ ! । यत्र प्रविष्टमात्रोवै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् नियतोनियताशनः । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” भा० व० ८२ अ० । ६ स्तुत्ये त्रि० “स इदग्निः कण्वतमः कण्वसखार्य्यः” ऋ० १०, ११५, ५, “कण्वतमः स्तुत्यतमः” भा० ।

कण्वरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । सामगानभेदे । वैश्यस्तोमे “कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति” श्रुतिः तच्च साम “पुनानः सोम” इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४ प्र० क० ३० द्रष्टव्यम् ।

कण्वसुता स्त्री कण्वस्य ऋषेः प्रतिपालिता सुता । शकुन्तलायाम् सा च विश्वामित्रात् मेनकायामुत्पन्ना जातमात्रा च तया परित्यक्ता शकुन्तै रक्षिता कण्वेन प्रतिपालिता दुष्मन्तेन गान्धर्व्वविधिना व्यूढा । कण्वदुहित्रादयोऽप्यत्र । तज्जन्मकथा भा० आ० ७१ अ० “तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महातपाः । भृशं वै तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् । तपसा दीप्तवीर्य्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । भीतः पुरन्दरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् । गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके ! त्वं विशिष्यसे । श्रेयो मे कुरु कल्याणि ! यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः । मेनके ! तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ! । संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्त्तते । स मां न च्यावयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् । रूपयौवनमाधुर्य्यचेष्टितस्मितभाषितैः । लोभयित्वा वरारोहे ! तपसस्तं निवर्त्तय” तत्सहायतया वायुप्रेषणमुक्ता “कण्व उवाच । एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् । प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह । अथापश्य-

सुरारोहा तपसा दग्धकिल्विषम् । विश्वामित्रं तप्यमानं मेनका भीरुराश्रमे । अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसन्निधौ । अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम् । साऽगच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिप्सती । स्मयमानेव सव्रीडं मरुता वरवर्णिनी । पश्यतस्तस्य तस्यर्षेरप्यग्निसमतेजसः । विश्वामित्रस्ततस्तान्तु विषमस्थामनिन्दिताम् । गृद्धां वाससि संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः । अनिर्द्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा । तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा । चकार भावसंसर्गं तया कामवशङ्गतः । न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता । तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्याहरतां तदा । रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा । जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् । प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् । जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु । कृतकार्य्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् । तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले । दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्य्यवारयन् । नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः । पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् । उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् । निर्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम् । आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम् । शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्म्मशासने । निर्ज्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र ! शकुन्तलाम् । शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता" । तस्याश्च दुष्मन्तेन गान्धर्व्वविधिना परिणयकथा तत्रैवोक्ता ।

कण्वाय नामधातुः कण्व+तत्करणे क्यङ् आत्म०अक० सेट् । कण्वं करोति कण्वायते अकण्वायिष्ट कण्वायाम्बभूव आस चक्रे । कण्वायितः कण्वाया ।

कत पु०कं जलं शुद्धं तनोति तन–ड । १कतकवृक्षे २ऋषिभेदे च । कतस्य गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । कात्य तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु तस्य लुक् कताः कतगोत्रापत्येषु ब० व० । यञन्तत्वात् यूनि फक् । कात्यायनः तद्गोत्रयुवापत्ये । तस्य छात्राः कण्वा० अण् फकोलुक् । कातीयाः तदीयच्छात्रेषु बहु०व० । कतर्षेश्च विश्वामित्रादुत्पत्तिः विश्वामित्रपुत्रकथने हरिवं०२७अ० । "देवश्रवाः कतश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः । शालावत्यां, हिरण्याक्षो रेणोर्जातोऽथ रेणुमान् । सांकृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः । मधुच्छन्दोऽजयश्चैव देवलश्च तथाऽष्टकः । कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम्"

कतक पु० तक–हासे बा०घ कस्य जलस्य तको हासः प्रकाशो यस्मात् ५ब०। (निर्मली) वृक्षभेदे राजनि०। तस्य हि फलसम्पर्कात् जलप्रसादः "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् । न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति" मनुः। "कतकस्य फलं नेत्रं जलनिर्म्मलताकरम् । वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु" भावप्र० तस्य पाकाद्युक्तम् । तस्य फलम् अण् तस्य लुक् तत्फले न० । "जलप्रसादि कतकं तत्फलं कतकं स्मृतम्" भावप्र० उक्तेः वृक्षपरत्वेऽपि न० अयञ्च सुश्रुते काकोल्यादिरित्युपक्रम्य कतकशिलोड्ये त्यादिना मधुरवर्गे उक्तः । [कतकवृक्षे राजनि०

कतफल पु० कं तनोति प्रसन्नम् तन–ड तादृशं फलमस्य ।

कतम त्रि० किम्+डतम् । बहूनां मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धारणार्थप्रश्नविषये एकस्मिन् पदार्थे "कतमा कतमर्क्, कतमत् कतमत् साम,कतमः कतम उद्गीथः" छा०उ०। डतरा कतर द्वयोर्मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धारणार्थप्रश्नविषये त्रि० "यद्येनमुज्झसि तदा कतरो वरस्ते" नैष० "अथैतयोः पथा कतरेण चलितानामपि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि" छा०उ० । डतरडतमान्तत्वादनयोः सर्व्वनामकार्य्यं कतमस्मै कतरस्मै क्लीबे स्वमोरद्ड् कतमत् कतरत् "कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नोजयेयुः" गीता । "कतमद्द्वैरथं युद्धं यत्राजैषीर्धनञ्जयम्" "तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् कृष्णाजिता पुरा" भा०वि०५०अ० । "कतरकतमौ कर्म्मधारये" पा० उक्तेः कर्म० प्रकृतिस्वरः धारये ।

कतमाल पु० तम घञ् ह्रस्वः कस्य जलस्य तमाय शोषणायालति पर्य्याप्नोति अल–अच् । वह्नौ शब्दमाला तस्य जलशोषणहेतुत्वात्तथात्वम् कचमालः खचमालः इत्यपि पाठान्तरे तत्रार्थे पु० ।

कति त्रि०ब०व०किं परिमाणमेषां किम्+डति । संख्यापरिमाणविशेषविषयप्रश्नविषये पदार्थे । "कति देवाःत्रो च दश च" छा०उ० । अस्य संख्यावत्कार्य्यभागित्वात् स्त्रियां न ङीप् । पूरणे डट् थुक् च । कतिथ कियत्संख्यापूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप् । धाच् । कतिधा कियत्प्रकारे अव्य० "कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः" यजु० २३,५७ । वीप्सार्थे कारकहसेस्ततः शस् । कतिशस् कियद्वारादौ अव्य० कतिशो ददाति

कतिपय त्रि॰ कति+अयच् पुक् च। कतिशब्दार्थे १प-रिमिते च। "वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव" माघः "कतिपयैः परिमितैः" मल्लि॰। "संपत्स्यन्ते कतिपयदिन-स्थायिहंसा दशार्णाः" मेघ॰ "पोटायुवतिस्तोककतिपये-त्यादि॰पा॰सूत्रस्य प्रायिकत्वान्न उत्तरनिपातः" मल्लि॰। अन्यत्र तु आम्नाय कतिपय इत्यादि। अस्य जसि वा शी कतिपये कतिपया वा "परिष्कुर्वन्त्यर्थान् सहृदय धुरीणाः कतिपये" रसगङ्गा॰। "एवैवं समृद्धाः स्युः कतिपये वापरा" शत॰ब्रा॰५,१,२,१०। अद्रव्यवाचित्वे अस्मात् वा करणे पञ्चमी। कतिपयेन मुक्तः कतिपयान्मुक्तो वा समासे तत्र पञ्चम्या अलुक्। द्रव्यपरत्वे तु कतिपयेन विषेण मुक्त इत्येव "षट्कतिकतिपयचतुरामिति" पा॰ निर्देशात् तस्याऽसंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे डट्, थुक् च। कति-पयथ कतिपयपूरणार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

कत्तृण कुत्सितं तृणं प्रा॰स॰कोः कदादेशः। १पृश्नौ (चाकु-लिया) मेदिनि॰। २कुम्भिकायां(पाना)रत्नमाला ३सुग-न्धितृणे अमरः। अस्य गुणादि भावप्र॰ उक्तम् "कतृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा। भूतिकं ध्या-मपौरश्च श्यामकं धूमगन्धिकम्। रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति। हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफ-ज्वरान्" (सौगँधिया हिन्दिभाषा)।

कत्तोय न॰कुत्सितं तोयम् ईषद्वा तोयं यत्र। मद्ये त्रिका॰

कत्त्रि त्रि॰ब॰व॰कुत्सितास्त्रयः प्रा॰स॰कोः कद्। कुत्सितेषु त्रिषु। ततो जातादौ ढकञ् कात्त्रेयक तज्जातादौ त्रि॰।

कत्त्र्यादि पु॰ पाणिन्युक्ते जाताद्यर्थे ढकञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम। (कुड्याया यलोपश्च) गणसूत्रम्।

कत्थ श्लाघायाम् (आत्मगुणाविष्करणे) गृहीतकर्मकत्वात् अक॰ भ्वा॰ आ॰ सेट्। कत्थते अकत्थिष्ट चकत्थे। कत्थमानः कत्थनम् कत्था कत्थितम्। "गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष!। कृत्वैतत् कर्मणा सर्वं क-त्थेथा मा चिरं कृथाः" भा॰आ॰१,३५२ अ॰। "परो-क्षमिव मे राजन्! कत्थसे शत्रुकर्षण!" भा॰व॰७२अ॰ "कृत्वा कत्थिष्यते न कः" भट्टिः "जनस्य गोप्तास्मि विकत्थ-मानः" भाग॰ ५,१२,७। आर्षप्रयोगे पदव्यत्ययात् पर॰। "तथाऽभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः" भा॰ वि॰ ५॰ अ॰। प्रकाशनेऽपि सक॰। कत्थन्ते उपपरकषं निरतं श्मशाने" भाग॰ ८,७,२७। "कथयन्ति प्रलपन्ति" श्रीधरः। विवेकेन कथने। "कोविकत्थितु-मर्हति" भा॰प॰ २५,११। कर्त्तरि युच् कत्थनः।

कत्पय न॰ कं सुखमिवाचरति क+क्विप् शत् कत् सुखकरं पयोऽस्य वेदे नि॰ङ समा॰। सुखकरजले। "त्वं चिदित्या कत्पयं शयानम्" ऋ॰ ५,३२,६। "कत्पयं सुखकरं पयो यस्य तम्" भा॰। निरुक्ते ६,३ इमाम्नाममधि-कृत्योक्तम् "सुखपयसं सुखमस्य पयः" इति लोके तु कत्-पयस इत्येव।

कत्र शैथिल्ये अद॰ चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट्। कत्रयति ते अचकत्रत् त। "तत्कलादन्त्यदीर्घस्य पुक् चेत्यक्षापयत्यपि" इत्युक्तेः वा दीर्घः पुक् च। कत्रापयति ते इत्यपि। कत्राम् बभूव आस चकार चक्रे। एवं कत्रापयाम् बभूवेत्यादि।

कत्सवर न॰ कद्—वैकल्ये स कत्सः विह्वलता विद्यते व-रच्। स्कन्धे शब्दच॰।

कथ वाक्यरचनायां अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कथ-यति ते अचीकथत् त अचकथत् त। कथयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कथितः कथयित्वा कथयितुम्—कथनम्। कथा "तं जनाः कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्" भा॰अनु॰३१६८ "हन्त ते कथयिष्येऽहमितिहासं पुरा-तनम्" भा॰४,४५,८। "कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते" हितो॰ "यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः" देवी॰ "प्रत्येकं कथिताह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः" मनुः।

अनु+अनुवादे कथितस्य कथने अन्वादेशे अनुकथयति अनुवदति ऽत्र उपसर्गे प्रकर्षादिना कथने अस्य ब्रुवर्थतया द्विकर्म-कत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकारः।

कथक त्रि॰ कथ-ण्वुल्। १वाचके २तत्त्वनिर्णयार्थं वाद-रूपकथाकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविशेषः ख-ण्डने दर्शितः यथा।

"अथ कथायां वादिनोर्नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणा-दयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथ-काभ्यामभ्युपेयम् इति। तदपरे न क्षमन्ते। तथाहि प्रमा-णादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः,? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्य-नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् १, उत कथकाभ्यां प्रव-र्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात् २, उत लोकसिद्ध-त्वात् ३ अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्ज-कत्वात् ४। न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमा-

ध्यमिकादेर्वाग्व्यवहाराणां सुविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तद्वादासमयासानुपपत्तेः। सोऽयमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा माध्यमागमा नोपदिष्टाः, भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि। प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्गयः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमइति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमप्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता तेनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूताइति कथ्यन्ते। यदि त्वत्सद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारइति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्माकमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारइत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव। ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव धर्म्मी कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्। नैवम्। न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः। यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति। अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उतासत्त्वमभ्युपेत्य, अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य। न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये तु स्वतोऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य। अन्यथा स्वाभिप्रायमात्रमवलम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा सङ्कटी स्यात्। तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्त्तितायां भवेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात्। योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरतस्तस्मिन् पराभिप्रायावधारणप्रत्याशा। अथ वादीकृत्य दुर्व्विनीतशिक्षकं तस्मिन् बोधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्यकारः "स प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत" इत्याह स न तु प्रतिपद्यतइति। नैवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम्। कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तत्राधाक्षमत्वात्कथायामेव हि निग्रहः। नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथासति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः। उक्तश्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति। अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाभ्युपगमः यत्तत्तदभ्युपगम्यतइतिस्थितेरिति। नैवम् कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाभ्युपगम भवता प्रसाध्यः कथनात् स्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा अभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति। व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथाकृतत्वस्थानविपर्य्ययविरुद्धप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं निग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् सदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्त्तव्यौ, प्रामाणिकः पक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्यइत्यादिरूपः। अतएव वाग्व्यवहारनियमबन्धोऽपि हेतुर्वक्तव्यः तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशं द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्। नचैवं प्रमाणानुपगमस्वेच्छामात्रपरिगृहीतमूलत्वान्न तत्परिशुद्धिसम्भवेन सर्व्वविचारविकार्य्यं तत्फलविप्लवापत्तिः स्यात्। अविद्याविद्यमानानादिपारम्पर्य्यायातया लोकव्युत्पत्तिपरिगृहीतसंवादस्य च तत्प्रामाण्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतःसिद्धशुद्धत्वात्। न च प्रमा-

वादे मां सन्तापोऽयमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता ताद्दृश-व्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्ता-मभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोर-पर्य्यवसानात्। नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमा-णव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तद-र्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यताऽऽपा-तात्। पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतदिति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्यु-पेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतदिति तावन्न भवति। नापि चतुर्थः यादृ-शोभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथाया-मालम्ब्यते तथैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनै-रस्माभिरप्यवलम्बनात्। तस्य यदि मां प्रति फलातिप-सङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः"।

"वाद्युक्तसाध्यानियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्य" अनु०चि०। २कथोपजीविनि नाटकाचार्य्ये कथाप्राणे। शब्दरत्ना०।

कथङ्कथिक त्रि० कथङ्कथमिति, प्रष्टृत्वेनास्त्यस्य कथम् कथम् +बा०ठन् टिलोपः। कथं कथमिति प्रश्नकारके। तस्य भावः तल्। कथङ्कथिकता पृच्छायां स्त्री हेमच०।

कथङ्कारम् अव्य०कथम्+णमुल्। १कथंकृत्वेत्यर्थे "कथङ्कारमना-लम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति" माघः "अन्यथैवंकथमित्थं-सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" पा० सिद्धाप्रयोगः व्यर्थत्वात् प्रयो-गानर्हः" सि०कौ० उक्तेः अनर्थकात् कृञः णमुल्। २कथमित्यर्थे च।

कथञ्चन अव्य० कथम्+चन मुग्धबोधः "असाकल्ये तु चि-च्चन"इत्यमरोक्तेः पा०तादृशप्रत्ययाभावात् चन शब्दे–अच्। कथम् चन असाकल्यमिति पदद्वयमिति भेदः। चनशब्दे विवृतिः। १अत्रकले २कथमित्यर्थे एकांशेनेत्यर्थे च। "न विभागः कथञ्चन" स्मृतिः। "न वै जनोजातु कथञ्चन व्रजेत्"भाग०१,५,२०। "अनतिक्रमणीयो हि विधी रा-ज्ञान् कथञ्चन" भा० स्त्री०८अ०। "पदार्थः षड्भा-न्वेति विभागे न कथञ्चन" हरिकारिका।

कथञ्चित् अव्य०। कथम्+चित् मुग्धबो० पा०न चित् प्रत्ययः "किन्तु चिदस्यय"असाकल्ये चिच्चन इत्यमरोक्तेः।"किं इत्तं चिदुत्तरम्"पा०उक्तेश्च पदद्वयमिदम्। १असाकल्यान्विते कथमित्यर्थे २कष्टेनेत्यर्थे च "अधःकथञ्चिद्धृतभूमिभागः" कुमा०। "कथञ्चित् फणिनां गणैरधः"माघः। ततः स्वार्थे विनया०ठक् तान्तत्वात् क। कथञ्चित्कः। कष्टभवे त्रि०।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे तल्। किंप्रकारतायाम्।

कथम् अव्य० किम्+प्रकारार्थे थमु कादेशश्च। कस्मिन् प्रका-रेइत्यर्थे। "सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदोऽपि निरा-पदः" रघुः "अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः" कुमा० "कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः" रघुः "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" मीमा० तत्र "कथमितीतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा" कात्या० १, २,१८सू०भा० कर्कः। प्रसङ्गात् तत्र कुत्र कर्म्मणि कथमाकाङ्क्षेत्या-ख्येतिकर्त्तव्यरूपाङ्गस्यापेक्षास्ति कुत्र वा नास्ति तदेतत् कात्यायनसूत्रभाष्ययोर्दर्शितमत्र प्रदर्श्यते। "अथेदं विचा-र्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम्? उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति? किं तावत् प्राप्तम्? सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः? भावनांशस्य कथम्भावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फल-वत्त्वात् अन्यथा अङ्गाम्नानस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्तआह। "विगुणे फल-निर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्" कात्या०१,२,१८,सू० "नित्यक-र्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके विगुणेऽपि अङ्गहीनेऽपि कृते फलनिर्वृत्तिः प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य नि-ष्पत्तिर्भवत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्र-धानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति। कुत इतिकर्त्तव्यता नास्ति? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीति कर्त्तव्यता, सा च तस्मिन्नसति न भवितुमर्हतीति कथम् अपूर्वा-भावः? फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं क-ल्प्यम् तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्मात् नित्येषु यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य। तस्मात् पौर्णमास्याममावा-स्यायां वाग्निमुद्दिश्य पुरोडाशस्त्यंशाय्य इत्येवं प्रदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि संनिपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति, अन्यथानुपपत्त्या, ताव-द्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि। अङ्गान्तराणि तु का-म्यप्रयोगार्थम्। अतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादर-णीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति। कथं तर्हीदृशे निष्फले पुरुषस्य प्रवृत्तिः? इति चेत् उच्यते प्रत्य-

वायानुत्पत्त्यर्था प्रवृत्तिर्न तु फलार्था, विहिताकरणाद्धि प्रत्यवायः स्मर्य्यते । (मनुना) "अकुर्वन्विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नरः" इति अतोनित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोगइति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतन्नोपपद्यते कथम् ? भावनातो हि त्रिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते किं केन कथमिति, तत्र कथमितीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादत्राप्यस्तीति कर्त्तव्यता । सत्यम् ? अस्त्येवेहाप्याकाङ्क्षात्रयम् तथापि किम् आकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात्किमर्थ स्यु पयोगिन्येवेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्षया गृह्यते न त्वदृष्टोपयोगिप्रयाजाद्यङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागसत्त्वस्य सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्येह भाव्यतया कल्पनात् ननु सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते ? इति चेत् तस्य शरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन मुमुक्षूणामनभिप्रेतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव । कथम् ? तस्मिन् पापे एतज्जन्मोपार्जिते भवान्तरोपार्जिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यंभावेन मोक्षाभावात् । अमोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव समीहित फलाय, इतरथाऽप्रक्षीणे पापे फलाप्राप्तेः । तस्मान्नित्यानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादपि पापक्षयः स्मर्यते (मनुना) "पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनोव्यपोहति" इत्यादिभिः "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणोदुरितक्षयमिति" च । तस्मान्नित्येऽप्यस्त्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्मात् नित्यान्यपि कर्माणि सर्वाभिमतस्य पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । ततश्च सर्वाङ्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्त्तुं न शक्नोति । जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तकमवश्यं कर्त्तव्यम् तेन यावज्जीवं कर्त्तव्यम् सर्वाङ्गोपेतं च कर्त्तव्यमिति दुःशकमेव तेन यथा शक्नुयादित्युपपद्यते तस्मादवश्यमन्यतरस्मिन्नपहातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये श्रूयते तद्यदि कस्य चिदङ्गस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियेत ततः प्रधानवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं श्रुत्या निमित्ते सति विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्तानि प्रधानवाक्यगतावश्यकत्वानुरोधेन यथाशक्त्युपसंहर्त्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वं श्रुतं हीयेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथा शक्त्युपसंहर्त्तव्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलसिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यक्ष्यतीति नैवम् शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वैगुण्यं स्यादेव । अङ्गोपदेशं निमित्तं शास्त्रोभयानुरोधेन यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरुपेतं प्रधानमेनः क्षपयतीति शास्त्रार्थोऽवधार्य्यते तावतैव शास्त्रवशात् फलनिष्पत्तिः इति साधूक्तम् "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदादिति" । एतच्च प्रयोगविध्यनुत्थाप्येष्वङ्गेषूच्यते यद्व कुर्य्यादित्युच्यते तत् यथाशक्त्युपबध्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि वोपजीव्यन्ते यथा लोके धनार्जनादि, वेदेऽपि कालो विद्याग्नयश्च तेषां स्वरूपेणैवाधिकारिविशेषणत्वं द्रव्यवान् विद्यावानग्निमानिति । एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिबलादुपादीयते निमित्तानुरोधाद्वा त्यज्यते उभयानुग्रहार्थं वा शक्तं प्रत्युपादीयते अशक्तं प्रति त्यज्यते इति नान्या गतिरस्ति तत्रोभयानुग्रहोयुक्तो यदि सम्भवति, सम्भवश्चोपादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति व्रीहीन् सम्पादयेत् यथाशक्त्यवहन्यादिति आहवनीयादि स्वरूपं तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् द्रव्यवान् जीवंश्च यजेतेत्येवमाम्नायते अतो विद्याग्निअलाद्यपरित्यागेनान्येषामङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानं सिद्धम् । तथा चोक्तम तन्त्ररत्ने "यानि प्रयोगविधिना कर्त्तुरुपादेयत्वेनाङ्गानि नोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति शक्नुयात् तावन्ति कुर्य्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयंसिद्धानि वाङ्गत्वेन गृह्यन्ते तानि स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणम् यथाग्न्यादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोग विधिनानुपादनाच्च यावदुक्तोत्युपबन्धः सम्भवति । किन्तु तदपेक्षोविधिस्तद्वन्तमेवाधिकरोति तेन सपत्नीकस्यार्थेयस्य व्याख्यानोपात्तस्याविशिष्टस्याग्निमतो विद्यावतः प्रष्टोपादिकालस योगिनोऽधिकारोनान्यस्येति । एवं चाप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्ये ऽप्यग्न्यादिमानधिक्रियेतैव आधानं तु न कुर्य्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" प्रायश्चित्तविधानाच्च"स्०प्रायश्चित्तविधानादप्येवं ज्ञाप्यते यद्विगुणेऽपि फलनिर्वृत्तिर्भवतीति । यदि च विगुणात् फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत न हि निष्फलस्याङ्गैः कृत्य-

र्मास्ति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि फलं भवतीति। येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्व्वाभावात् तदर्थैतिकर्त्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमत्यन्तानुपपन्नम्। येतिकर्त्तव्यताके तु निमित्ते भेदने जाते वैगुण्यात्तत्परिहारायापरं होमाख्यमङ्गं भिन्ने जुहोतीत्यादिकन्तुपन्नं सत् क्रियत एव पक्षान्तरे त्वसत्यामिति कर्त्तव्यतायां भेदने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानिर्हि वैगुण्यम् असति गुणे कस्य हानिः स्यात् ततस्तत्पक्ष एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति। "तथा च दृष्टम्" सू०। नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्यङ्गोपेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम्। तथा हि "यत् पयो न स्यात् केन जुहुयात्" इति व्रीहियवाभ्यामित्यादि "न वा-इह तर्हि किञ्चनासीदथैतदहूयत सत्यं श्रद्धया" इत्यन्तेन ग्रन्थेन तथा "तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यमिति" शाखान्तराच्च। तस्माद्विगुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति अत एवोक्तं कर्काचार्य्यैः "उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति"। अथ काम्ये कर्मणि चिन्त्यते। काम्येऽपि विगुणे फलाभिनिष्पत्तिर्भवत्येव। यतस्तत्राप्यङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि। अश्वमेधे च काम्ये प्रायश्चित्तविधानमप्यस्ति अश्वं प्रकृत्य "अथातः प्रायश्चित्तीनां यद्यश्वोवडवां स्कन्देद्वायव्यं पयोऽनु निर्वपेदथ यदि स्नामो विन्देदित्यादि तथा पञ्चशारदीयेऽपि "उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य ताण्ड्ये प्रायश्चित्तविधानं दृश्यते "अपोनप्त्रियोऽष्टु कृते" इत्यादिकं यदि च विगुणादपि काम्यात् फलं न स्यात् प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमेव स्यात् तथा च दृष्टं विगुणमपि काम्यं फलोत्पादकं वेदे दृष्टम्। कारीरीमिष्टिं प्रकृत्य श्रूयते "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादिति" अतासमाप्तायाम् एव कारीर्यां तत्फलं वृष्टिरूपं वेदे दृष्टम् अतो विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति पूर्व्वपक्षिते सिद्धान्तमाह। "न श्रुतिलक्षणत्वात्" सू०। यदुक्तम् विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति तन्न कुतः श्रुतिलक्षणत्वात् काम्यस्य, यतः काम्यं सगुणमेव सर्व्वाङ्गोपेतमेव श्रुत्या-लक्षितम् फलसाधनत्वेन विहितम् तत्राङ्गलोपे काम्यमानफलस्यानुत्पत्तेः तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा फलं नास्ति एवमङ्गत्यागेऽपि, फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसमधिगम्यं ततो यदङ्गं प्रधानं वा यावच्छब्दोपात्तम् तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति अतो यदा सर्व्वाङ्गोपेतं कर्त्तुं शक्नोति तदैव तत्र प्रवर्त्तेत न तु यथाशक्ति। न हि तत्राङ्गत्यागे प्रमाणमस्ति प्रधानवाक्यम्, अत्यागेऽप्यविरोधात् न हि तस्यावश्यकत्वं केनचिदुक्तं यतः औदासीन्यं न लभ्येत। कामश्रुतिस्तु समर्थेऽपि वर्त्तमाना श्रुत्यर्थतां न जहातीति नाङ्गत्यागे प्रभवति। निमित्तश्रुतिस्तु निमित्ते सत्यक्रियमाणे नैमित्तिके प्रोद्यतेति वैषम्यम्। अतो निमित्ते सति नित्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वबलात् सर्व्वदा सर्व्वाङ्गोपेतस्य केनापि कर्त्तुमशक्यत्वाद्यथा शक्नुयात्तथा कुर्य्यादित्येवं कल्प्यते काम्ये त्ववश्यकर्त्तव्यत्वाभावादेवं कल्पयितुं न शक्यते अतः काम्यं विगुणं फलं न साधयत्येवेति सिद्धम्" कथमो योगे गर्हायां "विभाषा कथमि लिङ् च" पा०। लिङ् चात् लट्। "त्वं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा पक्षे काल-त्रयलकाराः। तत्र भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेति भेदः। कथं नाम तत्र भवान् धर्मंमत्यक्ष्यत्" सि०कौ०। गर्हायामित्यनुवर्त्तनाभावे अगर्हायामपीति प्राञ्चः। तेन "मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" इत्यादौ अगर्हायामपि लिङ्।

कथमपि अव्य० कथम् च अपि च द्व०। १अतिकष्टेनेत्यर्थे २अतिगौरवेणेत्यर्थे च। "विहृत्य कथमप्युमाम्" कुमा० "कथमपि चरणोपलैश्चलद्भिः" माघः "तिष्ठद्भिः कथमपि" किरा०। "कथमपि गुरुशोका मा रुदन् माङ्गलिक्यः" भट्टिः। पदद्वयमित्येके।

कथम्भाव पु० कमित्यस्य भावः। १किं प्रकारतायाम् भू—प्राप्तौ घञ् ६त०। २कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ ३कथमित्यपेक्षायाञ्च। कथमित्याकाङ्क्षया प्राप्तिर्यस्य। इतिकर्त्तव्यारूपे अङ्गे त्रि०कथंशब्दे कर्कव्याख्यायाम् उदा०।

कथम्भूत त्रि०कथं किंप्रकारं भूतःप्राप्तः भू—प्राप्तौ क्त २त०। १किंप्रकारप्राप्ते २कीदृशे च।

कथा स्त्री कथ—नि०अ। १कथने, "अमितप्रमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" "आप्तागमानुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा" रघुः। "का कथा वाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः" शकु०। "स्वस्वामिकथा वृथा" साहित्यसारा०। "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष०। "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्" किरा०। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः। परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका बुधैः" इत्युक्तलक्षणे २स्तोकसत्यप्रबन्धरूपे वाक्ये। प्रबन्धरूपवाक्यसमुदायात्मकत्वाच्च कादम्बर्य्यादीनां कथात्वं तत्र

भूतकालमपहसात्मस्य सतत्वात् अन्यस्य सर्वस्य मिथ्या भूतस्यैव कविना कल्पनेन प्रबन्धनात् । पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन विचाररूपे २वाक्ये च । विचारात्मकथा हि त्रिविधा वादजल्पवितण्डाभेदात् तत्र "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" । "यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः" "सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" गौ०सू० वादादयो कथिता विशेषलक्षणैरुक्ते वक्ष्यते । कथायां साधु कथादि० ठक् । काथिक कथासाधौ त्रि०।

कथादि पु०पाणिन्युक्ते तत्र साधावित्यर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्टविद् जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद" ।

कथानक न० कथ्यतेऽत्र कथ–बा० आनक् । (कहानि) (गल्प) ख्याते कथाविशेषे यथा वेतालपञ्चविंशत्यादि तत्र उपाख्यानबाहुल्येन कथानकतया व्यवहारः ।

कथान्तर न० कथाया अन्तरम् अवकाशः । "कथावसरे "कस्मिंश्चोऽपि कथान्तरे भवता" कथा०"कस्मिंश्चोऽपि कथान्तरे" भा०व०१५६श्लो०। अन्या कथा मयूर०नञा स० अन्यपदविषये।२अन्यस्यां कथायाम् वादान्तरे । [मुखे ।

कथापीठ स्त्री कथायाः पीठमिव । कथाप्रस्तावसूचके ग्रन्थ-

कथाप्रसङ्ग पु० कथायाः प्रसङ्गः । १कथायामासक्तौ "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष० । २विषवैद्ये त्रि० विश्वः "कथाप्रसङ्गेनजनैरुदाहृतात्" किरा० । कथाप्रसङ्गानां विषवैद्यानामिवैः प्रभाभिज्ञैरित्यर्थः । कथायां प्रसक्तो यस्य । ३जल्पाके अनवरतं गल्पकारके त्रि०शब्दरत्ना० । ४वातुले" त्रि० मेदिनिः ।

कथाप्राण पु० कथया प्राणिति जीवति प्र+अन–अच् । कथोपजीविनि नाटकाचार्ये शब्दर० । [प्रारम्भांशभेदे ।

कथामुख न० कथाया आसुखम् । कथाप्रस्तावाख्ये ग्रन्थ

कथाशेष त्रि० कथा कथनमात्रं शेषोऽस्य । १मृते मरणादि अनन्तं कथामात्रमवशिष्यते । एवं शब्दशेषनामशेष कथावशेषादयोऽप्यत्र । अतएव नैषधे "कथाम शिष्यध्वमिति प्रमीलय सः" मरणपरतया कथास शिष्यध्वमिति प्रयुक्तम् । ६त० । २कथासमाप्तौ पु०

कथित त्रि० कथ–गौणकर्मासमभिव्याहारे मुख्ये कर्मणि क्त । १उक्ते २आख्यानादिना वाच्योऽर्थे च "अकथितञ्च" पा० । ३निर्दिष्टे प्रेष प्रतिपादिते त्रि०४परमेश्वरे पु० सर्वेभ्यः परत्वेन तस्य कथितत्वात्तथात्वम् । "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यनेनेश्वरस्यैव सर्वेभ्यः परत्वेन कथितत्वम् । अतएव "संसारमूतः कथितः"विष्णुसं०तस्य सहस्रनामसु ४कथित इत्येकं नाम व्याख्यातं च भाष्यैकरूपमेवैव, गौणे कर्मणि क्त । यस्यावबोधाय कश्चिदर्थः प्रतिपाद्यते ५तस्मिन्नर्थे त्रि० भावे क्त । ६कथने न०।"पूर्वैरुक्तकथितैः पुराविदः"रघुः;

कथितपदता स्त्री कथितं पूर्वमुक्तं पदं यत्र वाक्ये तस्य भावः तल् । अलङ्कारोक्ते पुनरुक्ततारूपे वाक्यदोषभेदे "अधिकन्यूनकथितपदता हतवृत्तता" सा० द० वाक्यमात्रगतदोषगणनायामुक्तम् "रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्" अत्र लीलाशब्दस्य द्विःप्रयोगात् कथितपदत्वं वाक्ये दोषः उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ये तु नायं दोषः । यथा"उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्यादौ ताम्रशब्दस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतया नोक्तदोषः ।

कथीकृत त्रि० अकथा कथा सम्पद्यमाना क्रियते स्म कथा+च्वि–कृ– क्त । कथामात्रावशेषिते "अनङ्गस्य कथीकृतं वपुः" कुमा०

कद रोदने, वैक्लव्ये अक०आह्वाने सक० भ्वा० इदित् पर० सेट् । कन्दति अकन्दीत् । चकन्द कन्दनम् प्रनिकन्दति

कद विक्लवीभावे दिवा० आत्म०अक० सेट् । कद्यते अकदिष्ट । चकदे । घटादि णिच्–कदयति ते । कदनम् णिच्–ल्युट् । कदनम् कद्यतेः कदयतेर्वा क्विप् कद् ।

कद् अव्य० । कद–क्विप् । किंशब्दार्थे । "कद् व्रत आह्नो वोच्या नृन्" ऋ० १०,१०,६, न यत् पुरा चकमा कद्ध" ऋ०१०,४, "कद् कदा खलु" भा० । कदू न्व स्य कृतम् । "कदू महीरधृष्टा" ऋ० ८,६६,८,१० । "कदू "कदा खलु" भा० । [२सुखदायके च त्रि० ।

कद पु० कं ददाति दा–क । १मेघे शब्दर० २जलदायके

कदक न० कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरिभागे अ-म्बराच्छादकत्वात् कै–क । १विताने (चाँदोया) हेम० ।

कदक्षर न०कुत्सितमक्षरम् कोः कद् । कुत्सितवर्णे ।

कदग्नि पु०कुत्सितोऽग्निः कोः कद् । मन्दाग्नौ । वङ्ग० । मन्दाग्नियुक्ते त्रि०।

कदध्वन् कुत्सितोऽध्वा कोः कद् न समा० । कुत्पथे

कदन न० कद–णिच्–घटादि०करणे ल्युट् । १पापे, भावे

ल्युट्। २मर्द्दने, ३मारणे च। आधारे ल्युट्। ४युद्धे। "तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः" भाग० ७,२,११। "संसारचक्रकदनात् ग्रसता प्रणीतः" भाग० ७,९,१६। कद—भावे ल्युट्। ५विक्लवतायाम्।

कदन्न न० कुत्सितमन्नं कोः कद्। कुत्सितान्ने। शास्त्रेऽभक्ष्यत्वेन वैद्यकेऽपथ्यत्वेन च कीर्त्तितमन्नञ्च कदन्नम्।

कदपत्य न० कुत्सितमपत्यं कोः कद्। मूर्खादिरूपे कदाचारयुते चापत्ये। "कदपत्यभृतं दुःखं येन विन्दन्ति दुर्भरम्" भाग० ४,१३,२७। "कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात्" भा० ४, १३,४२।

कदम्ब पु० कद—करणे अम्बच्। दर्शनेन विरहिवैक्लव्यसाधने (कदम) वृक्षे अमरः। "एकहारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम्। कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः" शालग्रामलक्षणे पुरा०। "कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः" रघुः "कदम्बमुकुले दृष्टिः समारोपिता" उद्भटः। "कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः। सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। तस्य भेदास्तत्रैव। "नीपो महाकदम्बः स्यात् धारा कदम्ब इत्यपि। द्वितीयोऽल्पगुणस्तस्य वृत्तपुष्पः कदम्बकः"। हारिद्रस्तुरजो भवः। धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः। वृत्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः। नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मतः" इति भरतः। अत्र प्रावृषेण्य इत्युक्तिर्गौड़ादिदेशाभिप्रायेण मथुरादौ चैत्रेऽपि तत्पुष्पप्रादुर्भावाभिःप्रत्यक्षतो बहुशो दृष्टत्वात् अत एव "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" काव्यप्र० चैत्रमासे तत्पुष्पवर्णनमुपपद्यते। एतेन कदम्बपदं कोकिलकदम्बपरमिति" सा० द० रामचरणव्याख्यानं मथुरादिदेशानभिगमनसूचकम्। तेन देशभेदादस्य वसन्तप्रावृड्भवत्वमिति न्यायः। कविभिस्तु वर्षाकाले एव तद्वर्णनं क्रियते यथा माघे रैवतकपर्व्वतवर्णने। वर्षर्त्तुवर्णनमधिकृत्य "विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम्"। भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः"। वर्षावर्णने च तत्रैव "नवनीपवनीरभि" तस्य च प्रावृष्यत्वादेव "कदम्बं स्मरणं तथेत्यादिना हरिशयने भोजननिषेधः। इति" त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः" मेघदू० आषाढवर्णनायामेव तद्वर्णनप्रसक्तनात्। इति तस्य प्रावृषेण्यत्वमपि। कदम्बवृक्षस्य मेरुविष्कम्भपर्वतरूपमन्दरस्य विशेषचिह्नत्वम्: "विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः। तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलकाख्याः। सि० शि०। अस्य सुमेरोः।

कदम्बक पु० स्वार्थे कन्। १कदम्बवृक्षे। संज्ञायां कन् वर्षणेन विक्लवीकरणसाधने २समूहे न० अमरः। "गजकदम्बकमेचकमुच्चकैः" माघः। "पृथुकदम्बकदम्बकराजितम्" किरा०। "कदम्बकं वातमजं मृगाणाम्" भट्टिः कदम्ब इव कायति कै—क। ४हरिद्रौ ३सर्षपे च राजनि० कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तस्य तथात्वम्। ५देवताड़वृक्षे न० रत्नमा०।

कदम्बकोरकन्याय पु० कदम्बपुष्पस्य यथा सर्व्वावयवेषु युगपत्कोरकाणामुत्पत्तिस्तादृशे एकदोत्पत्तौ दृष्टान्तभेदे शब्दानामुत्पत्तिर्हि द्विविधा। "वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता। कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते" भाषा० उक्ता। दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ततश्चान्ये दश शब्दा इत्येवं कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् सर्व्वासु दिक्षूपर्य्युपरि शब्दानामुत्पत्तिरिति कस्यचिन्मतम् न्यायमते तु वीचितरङ्गन्यायेनैव तदुत्पत्तिरिति भेदः।

कदम्बद पु० कदम्बः तदुपरिस्थः सूक्ष्मांश इव दीयते खण्ड्यते दो—खण्डने कर्म्मणि घञर्थे क। सर्षपे शब्दचन्द्रिका तस्य कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तथात्वम्।

कदम्बपुष्पा स्त्री कदम्बस्येव पुष्पमस्याः अर्श० अच्। मुण्डिकाका वृक्षे (मुण्डेरी) रत्नमाला तस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः विग्रहे तु ङीप्। कदम्बपुष्पी तत्रैवार्थे राजनि०।

कदम्बभ्रमवृत्त न० कदम्बवत् भ्रमस्य वृत्तं गोलपोलम्। सि० शि० उक्ते गोलवृत्तभेदे। तल्लक्षणप्रकारस्तत्रैव "तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा। कदम्बभ्रमवृत्तं च बध्नीयात् परितो भ्रुवात्। लोके तु जिनदस्त्रांशैस्तत्र ज्या क्रान्तिर्शिञ्जिनी। सर्व्वतः समवृत्ताश्च याम्योदक् कुजसंगमे। तत्तिर्य्यग्गतसूत्राणां योगः स समसंज्ञकः। समध्रुवः कदम्बानामुपरि प्रचरालयेत्। सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे। अपक्रमं वलनं मध्ये स्यात् समध्रुवसूत्रयोः। कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायनं च तिथेः पक्षात्। कदम्बसमसूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशां च तत्"।

कदम्बवादिन् पु० कदम्ब इति वादः संज्ञा अस्यास्ति णिनि। कदम्बसंज्ञायुक्ते नीपे। "कदम्बवादिनो नीपान् दृष्ट्वा कण्टकितैरिव। समन्ततो भाजमानं कदम्बककदम्बकैः"

काशी० । कदम्बककदम्बकैः कदम्बसमुदायैः खलुक्यक-दम्बशब्दशाब्यान् नीपान् महाकदम्बान् दृष्ट्वा कण्ट-कितैर्जातपुलकैरिवेत्युत्प्रेक्षा । [लयायाम् राजनि० ।

कदम्बी स्त्री कद–करणे अम्बच् गौरा० ङीष् । देवदाल्ली-

कदर पु० कं जलं दृणाति दृ–अच् । १श्वेतखदिरे तस्य सेव-नात् मुखस्थितस्य श्लेष्मणा संहतरूपजलस्य दारणात् “कदरो विशदोवर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित्” इति भावप्र० तद्गुणमध्ये मुखकफनाशित्वोक्तेस्तथात्वम् । २पायसभेदे (खेड़ापायस) न० शब्दमाला । तस्य अम्लादियोगात् दुग्धान्तर्गतजलदारणात् तथात्वम् । कदः विकलकारिका दरा अस्य । ३क्रकचे(करात)मेदि०सुश्रु-तोक्ते ४क्षुद्ररोगभेदे स च रोगः “समासेन चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्तीत्युद्दिश्य” “कदरम् अजगल्लिक इत्यादि-ना विभज्य “शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः। मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वैधादथापि वा । कीलमात्रः सरु-क्स्रावो जायते कदरस्तु सः” लक्षितः (पायरजाहुडा) तत्र विभागे कदरमित्युक्तेर्नपुंसकताप्यस्य ।

कदर्थ पु०कुत्सितोऽर्थः कोः कद् । कुत्सितपदार्थे । ततः त-त्करोतीति” णिच् । कदर्थयति कुत्सितमर्थं करोती-त्यर्थः । ततः क्त कदर्थितः । कुत्सितार्थीकृते । “भ्रष्ट-भूषणकदर्थितमाल्यः”माघः। ल्युट् । कदर्थनम् कुत्सि-तार्थकरणे । युच् । कदर्थना तत्रैव स्त्री । अकदर्थं कदर्थं करोति च्वि कदर्थीकृ-क्त । कदर्थीकृत अभूततद्भावे कदर्थ-तया कृते त्रि०। “कैश्चैः कदर्थीकृतवीर्य्यसारः” किरा० ।

कदर्य्य त्रि० कुत्सितोऽर्य्यः स्वामी कुगतिस०कोः कद् । सति विभवे १अदातरि,क्षुद्रे । “आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पातयन् । यो लोभात् सञ्चिनोत्यर्थान् स कदर्य्य इति स्मृतः”इत्युक्तलक्षणे २अल्पसञ्चयकारके च ।“दाम्भिकस्य कद-र्य्यस्य बद्धस्य निगडस्य च” “श्रोत्रियस्य कदर्य्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः” मनुः “उवाच न मे जनपदे कदर्य्यो न म-द्यपोनानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी” छा० उ० ।

कदल पु० कद–वृषा०कलच् । १रम्भावृक्षे मेदि० । २पृश्नौ (चाकुलिया) ३शिम्बिकायाम् (शिम) शाल्मलिवृक्षे च स्त्री मेदि० । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।

कदली स्त्री वाय जलाय दल्यते स्वमादौ जलबाहुल्यात् गौरा० ङीष् । १रम्भावृक्षे, अमरः । कदली गुणादि भावप्र० उक्ता यथा । “कदली वारणा मोचाम्बुसारांशुम-त्फला । मोचाफलं स्वादु शीतं विष्टम्भि कफनुद् गुरु । स्निग्धं पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् । पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यञ्च बृंहणम् । क्षुत्तृष्णा नेत्रगदहृन्मेहघ्नं रुचिमांसकृत् । माणिक्यमर्त्त्यामृत-चम्पकाद्या भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति । उक्ता गुणा-स्तेष्वधिका भवन्ति निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम्”। रम्भायाश्च स्तम्भे जलाधिकयुक्तत्वात् शैत्याधिक्य-युक्तपत्रत्वाच्च तथात्वम् “कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः”प्रश्नरा० । अत्र द्वितीय कदलीपदम् शैत्यादिगुणयोगात् गौणमिति सा०द० सम-र्थितम् “ऐकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः” कुमा० । २वैजय-न्त्याम् कदल्याकारपत्ररूपावयवत्त्वात् तथात्वम् अत-एव माघे कदल्याः कामं वैजयन्तीत्वेनोत्प्रेक्षणम् तदीया-कारसाम्यात् यथा । “जगद्वशीकर्त्तुमिमाः स्मरस्य प्रभा-वनीके तनवै जयन्तीः । इत्यस्य तेने कदलीर्मधुश्रीः प्र-वनी केतनवैजयन्ती”माघः ।“क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टन प्रेक्षणीयः”“यास्यत्यूरुःसरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्”मेघ०। स्वार्थे कन् रम्भाद्यर्थादौ । “अभ्युल्लसत्कदलिकावनरा-जिरुच्चैः” माघः । ३हस्तिपताकायां हारा० । “कद-लिका कामकारिणः”काद० । ४मृगभेदे “कदलीमृगमो-कानि कृष्णश्यामारुणानि च । काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै” भा० स०४७अ०“मोकानि अजिनानि” नीलक० । तेन तस्य काम्बोजदेशस्थत्वं गम्यते तस्य च कदलीस्तम्भवदभ-ङ्गुरपादकत्वात्तथात्वम् । कदल्याः फलं पुष्पं वा अण् तस्य लुप् लुपि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । कदल तत्फले न० ।“पनसे कदलं कदले च घृतं घृते च लवणं लवणे च दधि”वैद्यकम् ।“कदली लवनी शाली” इत्यादौ तु उपचारात् तत्फलपरता । मंघे खण्ड च । कदलाखण्डतत्संघे न० ।

कदलीकन्द पु० ६त० । रम्भामूले तद्गुणाश्च भावप्र०उक्ता यथा “शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केश्योऽम्लपित्तजित् । वह्निकृद्दाहहारी च मधुरो रुचिकारकः” । “कन्दः कदल्यादलितोनितान्तं संस्वेदितो हिङ्गुघृतेन राज्ञः। उद्गालितः सैन्धवरेणुनाथ मरीचसंपर्कित एष हृद्यः”

कदलीकुसुम न० ६त० । (मोचा) कदलीपुष्पे । “कद-ल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु । वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत्”भावप्र०तद्गुणा उक्ताः । कदलीपुष्प-रम्भापुष्पादयोऽप्यत्र न०

कदलीदण्ड पु० ६त० । (थोड) ख्याते कदलीस्तम्भमध्यस्थे पदार्थे “कृत्तः छिन्नः सलिलविधृतः कृत्ततन्तुः प्रभिन्नः

कवोष्णेन्या अतिविरहितः सारजम्बीरपुष्टः। मध्ये मध्ये तनुयकलितेनार्द्र कैर्वातिपूर्णैः स्वादुरूपं भवति सुतरां गर्भ दग्धः कटुल्याः। योनिदोषहरोदण्ड कादल्यौऽग्नकटुरं जयेत्। रक्तपित्तहरः शीतः सुरूच्योऽग्निप्रवर्द्धनः:" भावप्र० तद्ध्याद्युक्तम्।

कदा अव्य०कस्मिन् काले किम्+दा-कादेशः। कस्मिनृकाले इत्यर्थे अनद्यतने काले तु तत्रार्थे वा लिङ् कर्हि कदा वा। "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्" काशीख०। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदा चिदपि भाजने" मनुः "कदा वाराणस्यामिह सुरधनीरोधसि वसन्" "कदा वृन्दारण्ये विमलयमुनातीरपुलिने" "कदायोध्यामध्ये विमलसरयूतीरपुलिने। "विभाषा कदाकर्ह्योः" पा० एतद्योगे भव्ये लट्। "कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा" सि० कौ०। अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ट्युल् तुट् च। कदातन कस्मिन् काले भवे त्रि०स्त्रियां ङीप्

कदाकार त्रि० कुत्सिताकारोऽस्य कोः कद्। १कुत्सिताकारे कुगति स०। २कुत्सिताकारे पु०।

कदाख्य पु० कुत्सिता आख्या यस्य कदादेशः। (कुड़) १इति कुष्ठौषधौ शब्दच०। २कुत्सिताख्ये त्रि०। कुगतिस०। ३कुत्सिताख्यायां स्त्री।

कदाचन अव्य० कदा+चन मग्ध०। अनिर्द्धारिते कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थे "कदाचन स्तरीरसि" श्रुतिः। "पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि। चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन" ति०त० पु०। कदा+चित् मग्ध०।

कदाचित् कदापीत्यर्थे अव्य०। "ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं ययौ" कालिका०। "कल्पमानेन कटं कदाचित्" रघुः। पा०चिच्छब्दपरत्वाभावात् "अव्यक्ताक्ते तु चिच्छनेत्यमरोक्तेश्च पदद्वयमिति विवेक्तव्यम्।

कदामत्त पु० कदाचिन्मत्तः। ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये इञ्। कादामत्ति तदपत्ये पुंस्त्री तस्य बहुत्वे उपकादि वा इञो लुक्। कादामत्तयः कदामत्ताः।

कदुष्ण न०ईषत् उष्णम् ईषदर्थककोः कद्। १ईषदुष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि०। "स्पृशन् कदुष्णं पुरमाविवेश" भट्टिः। "कटुल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणः" "कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम्" सुश्रु०। पक्षे कादेशः कोष्ण तदर्थयोः "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी" रघुः। पक्षे कवादेशः कवोष्ण उक्तार्थयोः।

कदुक्ष कार्कश्ये अक०कदुवत् दोषधत्वात् क्विप् कद् इति भेदः

कद्रथ पु० कुत्सितोरथः कोः कद्। कुत्सिते रथे "युधि कद्रथवद्भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम्" भट्टिः।

कद्रु पु० कद-रु। १पिङ्गलवर्णे। २तद्वति त्रि० "प्राजापत्यं कद्रुमालभन्त" तैत्ति० २,१,४,२, ३कर्बुरवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० "वासः कम्पायं कद्रु" कात्या० २२,४,१२, "कद्रु कर्बुरं वासः" संग्रहव्या०। संज्ञायामुञ्। कद्रू ईनागमातरि दक्षप्रजापतेः कन्याभेदरूपे कश्यपपत्नीभेदे स्त्री "कद्रूस्तु सुषुवे नागान्" भा० आ०। काद्रवेयशब्दे विवृतिः। "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत" भा० आ०६५अ०। "लोका भारतशार्दूल! कश्यपस्य निबोध मे। अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खषा। सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा। कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! तास्वपत्यानि मे शृणु भा०हरि०३अ०

कद्रुण त्रि० कद्रुरस्त्यस्य पामा० न। पिङ्गलवर्णान्विते।

कद्रु(द्रू)पुत्र पु०६त०प्रषो०वा ह्रस्वः। १सर्पे। कद्रु(द्रू)सुतादयोऽप्यत्रार्थे। तस्य कद्रूतनयत्वं काद्रवेयशब्दे वक्ष्यते।

कद्र्यञ्च् त्रि०कस्मिन्नञ्चति किम्+अन्च-क्विप् अद्र्यादेशः किमः कः। अनिश्चितदेशगन्तरि कस्मिन् गन्तरि अनिश्चितदेशगमने। यथादावपि अञ्चोपदीर्घौ। कद्रीचः कद्रीचा इत्यादि। स्त्रियां ङीप् अञ्चोपदीर्घौ। कद्रीची। "सा कद्रीची कं स्विदर्द्धं परागात्" ऋ० १,१६४,१७। "कद्रीची क्वगतेत्यनिश्चितगमनादियं प्राप्नवती" भा०।

कद्वत् त्रि० कः कशब्दोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः प्रषो०। कशब्दयुक्ते मन्त्रादौ स्त्रियां ङीप्। "कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः कोहि प्रजापतिः" शत०ब्रा० ६,२,२,५।

कद्वद त्रि०कुत्सितं वदति वद-अच् कोः कदादेशः। गर्हितवाक्यवादिनि अमरः "श्रेम जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्" भट्टिः। २दुःश्रवशब्दयुक्ते च "वाग्विदां वरमकद्वदो नृपः" माघः।

कद्वर त्रि० कं जलमिवाचरति क+क्विप् तत्र वता व्रियते वृ-कर्मणि अप्। दधिजले तक्रभेदे कद्वरं त्रिकाण्ड०।

कधप्रिय पु०स्वाक्यं प्रीणाति प्री-क वेदे प्रषो०। स्वाक्यप्रिये। "कन्न अमः कधप्रिये भुजे" ऋ०१,३० २। स्वाक्यं पीणाति पी-क्विप् वेदे प्रषो०। कधप्री तत्रैवार्थे। "कन्न

नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः दधिध्वे वृक्तबर्हिषः" ऋ० १,३८,१ ।

कन प्रीतौ अक० गतौ सक०भ्वा०पर०सेट् । कनति अकनीत्-अकानीत् चकान । प्रणिकनति । ईदित् । कान्तः । ओदित् वर्त्तमाने क्त । कान्तोवर्त्तते । कान्तिः । कननम् । "अविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्" ऋ० ४,२४,९,

कनक न० कनी दीप्तौ क्वुनादि० वुन् । १स्वर्णे अमरः । २पलाशवृक्षे ३नागकेशरे४धत्तूरे ५काञ्चनालवृक्षे६कालीयवृक्षे ७चम्पकवृक्षे च पु०मेदि० । ८कासमर्द्दवृक्षे पु०राजनि० ९लाक्षातरौ शब्दमा० । "स्नातः सन् कनकपलाशकर्णिकाराम्" सुश्रु० । "सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्व्वीम्" "गोत्वा माषान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" । अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः" मेघ० "कनककुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्यानम् "कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन" माघः । "अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीम्" चौरप० । कूर्मविभागे वृह०सं० "अपरस्याम् मणिमान्वित्यु-क्रव्य तारक्षितिवृत्तवैश्यकनकशकाः" इत्युक्ते १०पश्चिमदेशस्थदेशभेदे पु० । कनकस्येम् परिमाणम् अण् । कानक तत्परिमाणे निष्कादौ त्रि० । काञ्चनोत्पत्तिकथा च अग्निरेतःशब्दे ५९पृष्ठे उक्ता । भावप्र० तदुत्पत्तिगुणादिकमुक्तं यथा "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् । मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्त्तिताः परमर्षयः । पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः । कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो जातवेदसः । पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामगात् । कृत्रिमञ्चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधतः । तारं शुल्वोत्थितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ।(सत् उत्तमम्)तच्छेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे च्छेदे सितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघु स्फुटम् । सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषक्षयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् । बल्यं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजान् शोषयतीह काये । असौख्यकञ्चापि सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात् । असम्यगमारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः" ।

कनकक्षार पु० कनकस्य द्रावणाय क्षारः । (सोहागा) टङ्कणे राजनि० । तत्सम्पर्कात् हि झटिति कनकं द्रवति ।

कनकदण्ड न० कनकस्य दण्डोयत्र । राजच्छत्रे त्रिका० कनकच्छत्रादयोऽप्यत्र ।

कनकध्वज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः" भा०आ०११७अ० । तत्पुत्रकीर्त्तने ।

कनकपल पुंस्त्री कनकमिव पलं मांसमस्य । मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां ङीष् । तत्राद्यन्तयोर्मत्स्यपर्य्यायकथनात् मध्ये सुवर्णपलरूपपरिमाणार्थकताकल्पनं शब्दकल्पद्रुमादौ प्रमादिकमेव । ईत० । कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपलपरिमाणे न० ।

कनकपत्र न० कनकनिर्म्मितम् पत्रं पत्राकारं भूषणम् । (कानपात) १कनकमयकर्णाभरणभेदे । "अद्यापि तन्मनसि सम्परिवर्त्तते मे रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात् कर्णे कृतं कनकपत्रमनालपन्त्या" चौरप० । "कनकपत्रालङ्कृतया" काद० । [ष्मतीलतायाम् राजनि०

कनकप्रभा स्त्री कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । महाज्योति

कनकप्रसवा स्त्री कनकमिव प्रसवः पुष्पं यस्याः । स्वर्णकेतक्याम् राजनि० ।

कनकमय त्रि० कनकस्य विकारः मयट् । स्वर्णविकारे "आधत्ते कनकमयस्य यत्र लक्ष्मीम्" किरा० । [राजनि०

कनकरम्भा स्त्री कनकवर्णफलिका रम्भा शा०त० । स्वर्णकदल्याम्

कनकरस पु०कनकस्येव रसः उपरसः । १हरिताले राजनि० तस्य स्वर्णवर्णत्वात् पारदतुल्यगुणतयोपरसत्वाच्च तथात्वम् । उपरसाश्च भावप्र० दर्शिताः यथा । "गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं टङ्कणम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खो खटी गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्द्दसिकता वोलाश्च कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" । (सूतस्य पारदस्य) "स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धम् इत्यनेन तस्य गुणादिकमुक्तम् तत्रैव । ततश्च स्वर्णवर्णत्वात् पारदात् किञ्चिदूनगुणकत्वाच्चास्य तथात्वम् । ईत० । स्वर्णस्य द्रवीभूते २रसे च ।

कनकलोद्भव पु० कनतीति कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवति उद्+भू-अच् । (धूना) शालनिर्य्यासे । राजनि०

कनकसूत्र न० कनकनिर्म्मितं सूत्रम् । (सोनारतार) स्वर्णसूत्रे

कनकाङ्गद न०कनकमयमङ्गदम् । स्वर्णमये केयूरे । "कनकाङ्गदद्युतिरसः" माघः । तदस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । कनका-

ङ्गदवत् इति । कनकाङ्गदिन् तद्युक्ते त्रि० विष्णौ पु० "महावराहोगोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी" विष्णुस० ।

कनकाचल पु० कनकमयोऽचलः । १सुमेरुपर्व्वते, धान्याचलादिषु दशसु दानीयपर्व्वतेषु मध्ये दानीये स्वर्णपर्व्वते च । हेमशैलस्वर्णशैलादयोऽप्यत्र । तद्दानकालपरिमाणादि मत्स्यपु० उक्तं यथा "प्रथमोधान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये । विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः । धान्यशैलादयो देयाः यथा शास्त्रविधानतः । तीर्थे चायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने । मण्डपं कारयित्वा चतुरस्रमुदङ्मुखम् । प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखं वा विधानतः । गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम्" । विधानयुक्तविष्कम्भपर्व्वतनिर्म्माणप्रकारादि धान्यपर्व्वत हेमाद्रे वक्ष्यते । अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्ड पु० । "अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् । यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः । उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः । दद्यादेकपलादूर्द्धं यथा शक्त्या विमत्सरः । धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिसत्तमम् । विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्" ।

कनकाध्यक्ष पु० ७त० । सुवर्णरक्षणादावधिकृते अमरः ।

कनकायु पु० दुर्य्योधनपुत्रभेदे तत्पुत्रगणने भा०आ०६७अ० "उग्रायुधोभीमरथाः कनकायुर्दृढायुधः" ।

कनकार पु० कनकं दीप्तं यथा स्यात्तथा ऋच्छति सर्व्वतो व्याप्नोति ऋ-अण् । कोविदारवृक्षे । राजनि० ।

कनकालुका स्त्री कनकनिर्म्मिता आलुः संज्ञायां कन् । भृङ्गारे (झारी) सौवर्णकलशभेदे अमरः ।

कनकावतीमाधव कनकावतीं माधवञ्चाधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्यायिकायाम् तस्य लुक् । कनकावतीमाधवकान्ताख्यायके शिल्पकरूपनाटकभेदे तल्लक्षणं शिल्पकशब्दे वक्ष्यते ।

कनकाह्व पु० कनकस्याह्वा आह्वा यस्य । १सुवर्णनामनामके नागकेशरे न० । २धुस्तूरे पु० । अमरः कनकाह्वयोऽप्यत्र राजनि० । पुष्पे न० ।

कनखल पु० । १तीर्थभेदे तच्च तीर्थं गङ्गाद्वारसमीपस्थम् यथोक्तं भा०व०९१अ० "बिभेद तरसा गङ्गां गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ! । पुण्यं तद्ख्यायते राजन् ! ब्रह्मर्षिगणसेवितम् । सनत्कुमारः कौरव्य ! पुण्यं कनखलं तथा । पर्व्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः" । तस्य माहात्म्यमुक्तम् "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्व्वते । तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्" भा०अनु०२५ । "विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् । यत्राकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् । सर्व्वं तत्तस्य गङ्गापोदहत्यग्निरिवेन्धनम्" भा०व०८५अ० । "ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् । स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः" इत्युपक्रम्य "ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितोनरः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति" भा०व०८४ । तत्तीर्थस्य २समीपस्थपर्व्वते च "एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर ! महानदी" भा०व० १३५अ० "तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णाम्" मेघ० "तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाद्वारेऽस्ति पावनम् । यत्र काञ्चनपातेन जाह्नवी देवदन्तिना उशीनरगिरिप्रस्थाद्भित्त्वात्मवतारिता" कथासरित्सागरः ।

कनन त्रि० कन—युच् । काणे एकनेत्रे हेमच०

कनल त्रि०कन—कलच् । दीप्ते । तेन निर्वृत्तादि अरीहणा० चतुरर्थ्याम् वुञ् । कानलक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०

कनवक पु० यदुवंश्ये वसुदेवभ्रातरि शूरस्य पुत्रभेदे । शूरात् वसुदेवोत्पत्तिमुक्त्वा । "देवभागस्ततोजज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः । अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः" हरि०३५ । तत्रैव "तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु"

कना स्त्री कनि नामधातु—अच् । कनिष्ठायाम् । "पुनस्तदा वहति यत् कनाया दुहितुः" ऋ० १०,६१,५ ।

कनि नामधातु युवानं अल्पं वा करोति णिच्—कनादेशः उभय०सक०सेट् । कनयति ते । "कीर्त्तने कनयन्ति च" भट्टिः

कनिक्रद त्रि०क्रन्द—यङ् लुक् अच्—नुत्वाभावः निगागमश्च । अत्यन्तक्रन्दितरि । "इमं मा हिंसोरेकशफं पशुं कनिक्रदम्" यजु०२,४८ । दाधर्तीत्यादि पा०सू० कनिक्रददिति प्रकृतिभागमात्रनिपातः तेनान्यप्रत्ययेऽपि रूपं भवत्येव ।

कनिष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्ठन् कनादेशः । १अतितरुणे २अत्यल्पे । ३अनुजे पुंस्त्री । ४दुर्व्वलाङ्गुलौ

अल्पाङ्गुलौ (कडेआङ्गुल) स्त्री मेदि०। ५कनिष्ठस्य भार्य्यायां ६अल्पवयस्कायां स्त्रियाम् स्त्री। तत्र पुंयोगलक्षणं ङीषं वयोवाचिलक्षणं ङीपं च बाधित्वा अजादिपाठात् टाप्। ७नायिकाभेदे सा च रसमञ्जर्य्यां धीराऽधीराधीराधीराभेदेन त्रिविधेति विभज्य परिणीतत्वे सति भर्त्तृन्यूनस्नेहा कनिष्ठेति लक्षयित्वा धीराधीरादिज्येष्ठकनिष्ठयोरुदाहरणमुक्तम् तत्र धीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय निद्रार्त्तयोरेकां पल्लविताऽवगुण्ठनवतीमुत्कन्धरों दृष्टवान्"। अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोलहस्ताङ्गुलिव्यापारैर्वसनाञ्चलं चपलयन् स्वापच्युतिं क्लृप्तवान्। अधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "अन्तः कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने कानने पुष्पस्यावचयाय नम्रवदनामेकां समायोजयन्। अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामाननां स्मेराभाधरपल्लवां नवबधूमन्यां समालिङ्गति"। धीराधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "धैर्य्याधैर्य्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये रत्नद्वन्द्वमनल्पकान्तिरुचिरं सुहृद्द्वये न्यस्तवान्। एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्नं परस्याः प्रियो हस्ताहस्तिमिषात् स्पृशन् कुचतटीमानन्दमाविन्दति"। ८अत्यल्पपरिमिते त्रि०।

"गायत्री छन्दसां कनिष्ठा" तैत्ति० ६,१,६,२। वैदिकछन्दसां गायत्र्याः प्रथमत्वेन उष्णिगादितोऽल्पाक्षरत्वात् कनिष्ठत्वम् "तद्वै कनिष्ठं छन्दः यद् गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते" शत० १,८,२,१०।

९उत्तरकालजाते त्रि०। "गर्दभः कनिष्ठं पशूनां प्रजायते" तैत्ति० ५,१,५,५। "अथ यदजाः कनिष्ठानि पात्राणि खलु प्रजायन्ते तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीन् विजनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राणि खलु प्रजायन्ते" शत० ब्रा० ४,५,५,६। १०अधःपदे ११अधरे च त्रि०। "छाययेवायं पुरुषः पाप्मनानुषक्तः सोऽस्य एव कनिष्ठो भवत्यधःपदमिवेयस्यते तत्कनिष्ठमिति" शत० ब्रा० २,२,३,२। १२परजातमात्रे। "अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रकृतयस्ताः ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः" आ० ४,२,६। "यो यः कनिष्ठः स पृष्ठतो गच्छेत् नारा०। "पुत्रः कनिष्ठः ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः" मनुः। "सर्वं ज्येष्ठः कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्" "येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यात् मध्यमं धनमिति" मनुः "सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" अमरः।

कनिष्ठायाः अपत्यं ढक्ञ्-इनुक्। कानिष्ठिनेय कनिष्ठाया अपत्ये। "क्षते कानिष्ठिनेयस्य भरतस्य विवासितम्" भट्टिः। १३महादेवे पु० "नमो ज्येष्ठाय कनिष्ठाय च" यजु० १६,३२। तस्य च "अणोरणीयान् महतोमहीयान्" इति श्रुत्या अणुतरत्वकोक्तेः कनिष्ठत्वम्।

कनिष्ठपद न० बीजगणितोक्ते ज्येष्ठापेक्षया न्यूनसंख्यान्विते पदे वर्गमूले। वर्गप्रकृतौ तदानयनप्रकारः सप्रयोजनं तत्र दर्शितं यथा

"इष्टं ह्रस्वं तस्य वर्गः प्रकृत्या क्षुण्णोयुक्तोवर्जितोवा स येन। मूलं दद्यात् क्षेपकं तं धनर्णं मूलं तच्च ज्येष्ठमूलं वदन्ति॥ ह्रस्वज्येष्ठक्षेपकाचास्य तेषां तानन्यान् वाधोनिवेश्य क्रमेण। साध्यान्येभ्योभावनाभिर्बहूनि मूलान्येषां भावना प्रोच्यतेऽतः। वज्राभ्यासो ज्येष्ठलघ्वोस्तदैक्यं ह्रस्वं लघ्वोराहतिश्च प्रकृत्या। क्षुण्णा ज्येष्ठाभ्यासयुग्ज्येष्ठमूलं तत्राभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः स्यात्॥ ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरन्तरं वा लघ्वोर्घातो यः प्रकृत्या विनिघ्नः। घातो यश्च ज्येष्ठयोस्तद्वियोगोज्येष्ठं क्षेपोऽत्रापि च क्षेपघातः॥ इष्टवर्गहृतः क्षेपः क्षेपः स्यादिष्टभाजिते। मूले ते स्तोऽथ वा क्षेपः क्षुण्णः क्षुण्णे तदा पदे॥ इष्टवर्गप्रकृत्योर्यद्विवरं तेन वा भजेत्। द्विघ्नमिष्टं कनिष्ठं तत् पदं स्यादेकसंयुतौ॥ ततोज्येष्ठमिहानन्त्यं भावनाभिस्तथेष्टतः"॥ उदाहरणम्। "कोवर्गोऽष्टहतः सैकः कृतिः स्याद्गणकोच्यताम्। एकादशगुणः कोवा वर्गः सैकः कृतिर्भवेत्॥

प्रथमोदाहरणे

न्यासः प्र ८ क्षे १ अत्रैकमिष्टं ह्रस्वं प्रकल्प्य जाते मूले सक्षेपे क १ ज्ये ३ क्षे १। एषां भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १। क १ ज्ये २ क्षे १

वज्राभ्यासौ ज्येष्ठलघ्वोरित्यादि प्रथमकनिष्ठ १ द्वितीयज्येष्ठमूलाभ्यासः ३ द्वितीयकनिष्ठ १ प्रथमज्येष्ठमूलाभ्यासः ३ अनयोरैक्यं ६ कनिष्ठपदं स्यात् कनिष्ठयोराहतिः १ प्रकृतिगुणा ८ ज्येष्ठयोरभ्यासेन ९ अनेन युता १८ ज्येष्ठपदं स्यात् क्षेपयोराहतिः क्षेपकः स्यात् १ प्राङ्मूलक्षेपाणाम् एभिः सह भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १। क ६ ज्ये १७ क्षे १

भावनया लब्धे मूले क ३५ ज्ये ९९ क्षे १

एवं पदानामानन्त्यम्

द्वितीयोदाहरणे रूपमिष्टं कनिष्ठम् प्रकल्प्य तद्वर्गात्प्रकृति

गुणात् ११ रूपद्वयमपास्य मूलं ज्येष्ठं ३ अत्र भावनार्थं न्यासः प्र ११ क १ ज्ये ३ चे २ । क १ ज्ये ३ चे २ प्राग्वल्लब्धं चतुःक्षेपमूले क ६ ज्ये २० चे ४ इष्टवर्गहृतः क्षेपइत्यादिना जाते रूपक्षेपमूले क ३ ज्ये १० चे १

अतस्तुल्य भावनया वा कनिष्ठज्येष्ठमूले जाते क ६० ज्ये १९९ चे १ एवमनन्तमूलानि ।

अथवा रूपं कनिष्ठं प्रकल्प्य जाते पञ्चक्षेपपदे क १ ज्ये ४ चे ५० अतस्तुल्यभावनया मूले क८ ज्ये २७ चे २५ । इष्टवर्गहृत इत्यादिना पञ्चकमिष्टं प्रकल्प्य जाते रूपक्षेपपदे क ८/५ ज्ये २७/५ चे १

अनयोः पूर्व्वमूलेभ्यः मूलभावनार्थं

न्यासःप्र ११ क ८/५ ज्ये २७/५ चे १ ।

क ३ ज्ये १० चे १ भावनया लब्धे मूले क १६१/५ ज्ये ५३४/५ चे १ । अथ वा रूपं वज्राभ्यासयोरन्तरमित्यादिना क्रतया भावनया जाते मूले क १ ज्ये ४ चे ५"

चक्रवालेन तदानयनप्रकारः चक्रवालशब्दे वक्ष्यते । क निष्ठमूलमप्यत्र न० । [स्वार्थे कन् । २कनिष्ठशब्दार्थे त्रि० ।

कनिष्ठक न० कनिष्ठमिव कायति कै-क । मूकतृणे राजनि० ।

कनिष्ठिका स्त्री कनिष्ठैव स्वार्थे कन् । (कडे आङ्गुल) क्षुद्राङ्गुलौ "द्विः कनिष्ठिकया" कात्या० ७,७,१८ । पञ्चमे यज्ञे च माने अनामिकासन्नत्वात्तया कनिष्ठिकया हिर्वाग्म" कर्कः । "परिवर्त्तीप्रपरिवर्त्त्याङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यामादाय पत्नाग्रपदे प्रास्यति" कात्या० ४,५,७,१ । [हेमच० ।

कनी स्त्री कन-अच् गौरा० ङीष् । १दुहितरि २कन्यायाञ्च

कनीचि स्त्री कन—बा०ईचि । १गुञ्जायां (कुँच) शब्दर० । २सपुष्पलतायाम् ३शकटे च उणादि० । अयं मूर्द्धन्यमध्य एव न मध्यस्तु प्रामादिकः"स्वर्कामश्चामोचिः" उज्ज्वलदत्तेन तालव्यमध्यत्वेन ग्रहणात्

कनीन त्रि०कन—दीप्तौ ईनन् । १कमनीये । "सद्योजातो वृषभः कनीनः" ऋ० ३,४८,१।"कनीनः कमनीयः" भा० "भिनत् कनीन ओदनं पच्यमानम्" ऋ० ८,६९,१४ । "जारः कनीन इव चक्षदानः" ऋ० १,११७,१८ ।

कनीनका स्त्री "कनीनका कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा कान्तिकर्म्मणः" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः पृषो० । १कन्यायाम् "कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके" ऋ०४,३२,२३, इमामृचमधिकृत्य ४,१५ निरुक्ते प्रागुक्ता निरुक्तिर्दर्शिता । भाष्यकृता तु कनीनका कमनीयशालभञ्जिकेति व्याख्यातम् तेन २तदर्थेऽपि । कनीनका कन्या कास्यन्त्येनास्यस्याः स्वर्थ० अच् । ३कन्याकामे पु० । "जनिष्ट योषा पतयत् कनीनकः" ऋ०१०,४०,६,। कनीनकः कन्याकामः" इति भा० । कनीन इव कायति कै-क । ४कनीनिकायां अ०सुश्रु०"ततः कनीनकगतम्" तत्रोक्तेः अक्षिशब्दे ४५पृ० विवृतिः

कनीनिका स्त्री कन—कनि—वा ईनन् संज्ञायां कन् टाप् अत इत्त्वम् । १अक्षितारायां २कनिष्ठाङ्गुलौ च मेदि० । अक्षिशब्दे ४५पृ० विवृतिः [अमरटीका

कनीनी स्त्री कनि—नामधा० ईनन् ङीप् । कनिष्ठाङ्गुलौ

कनीयस् त्रि० अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा ईयसुन् कनादेशः । द्वयोर्मध्ये १अल्पतरे, "अन्नं कनीयो भविष्यति" छा०उप० । २युवतरे, ३अनुजे भ्रातरि पु० । "कथं कनीयानहमुत्सृजेयम् ?" भट्टिः "कनीयान् इयमुत्सृजेत्" स्मृतिः 'कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे'रघुः। स्त्रियां ङीप् ।

कनीयस न०कन—दीप्तौ अच् कनः सूर्य्यस्तस्येदं ऊ कनीयं तथाभूततया सीयते अवसीयते सो-घजर्थे कर्मणि क । ताम्रे । हेमच० ताम्रस्य सूर्य्यदेवाकत्वात्तथात्वम् । कनीयस्+स्वार्थे वा० अच् । २कनीयसि कनिष्ठे त्रि० । "अभिषेक्तुकामं नृपतिं पुरुं पुत्रं कनीयसम्" "ययातिर्नाहुषोराजा पुरुं पुत्रं कनीयसम्"भा० आ० ८६अ०।

कन्त त्रि० कमित्यव्ययं कं सुखमस्त्यस्य कम्+त। सुखयुक्ते एवम् "शङ्कम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः" पा० कम्+ति कन्ति कम्+त । कन्तु तत्रार्थे त्रि० ।

कन्तु पु० कम—तुन् । १कामदेवे २हृदये न० उणा०। कम्+तु सुखान्विते त्रि० । [तापत्ये पुंस्त्री ।

कन्थक पु० ऋषिभेदे ततोगोत्रे गर्गा० यञ् । कान्थक्य तद्गो-

कन्थरी स्त्री कम- अरन् पृषो० थुक् च गौरा० ङीष् । दुष्प्रवेशायां तीक्ष्णकण्टकयुक्ते वृक्षभेदे राजनि० । आरन् थुक् । कन्थारीत्यप्यत्र राजनि० ।

कन्था स्त्री कम-थन् । स्तम्भयमिचौ (कांथा)सूत्रग्रथितजीर्णवस्त्रखण्डे । (कांथा) "भिक्षा प्राणस्य रक्षार्थं कन्थाशीतनिवारिणी । अचला केशवे भक्तिः विभवैः किं प्रयोजनमिति" पुरा० । "कन्थां वहसि दुर्बुद्धे ! गर्द्दभेनापि दुर्वहाम्" शङ्कराचा०अस्य तत्पुरुषे 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' पा० क्लीवता सौशमिकन्थम् । संज्ञाभावे ओशीनरभेदे च न । टाप्त्कन्था नि०की० ।

कन्द पुं न०कन्दति कन्दयति कन्दते वा कदि-अच्—णिच्—अच्

घञ् वा। १सूरणे (ओल) २मस्तमात्रभेदे, ३गृञ्जने च (गाँजर) ४मेघे पु० मेदि०। मेघनामनामके ५कर्पूरे च पु० "कन्दमूलफलाशिनः" चातुर्मास्यव्रतविधिः "कन्दोद्भेदा वेदमा वारिगर्भाः" माघः "वने निवसतां तेषां कन्दमूलफलाशिनाम्" भा०अनु ०४१अ०। कन्दभेदास्तेषां विशेषगुणाश्च सुश्रु०दर्शिताः यथा "कन्दानत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि।

रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च। गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च। मधुरो वृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्य्योऽतिमूत्रलः। विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः। वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी। महती चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी। ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या श्वेता रसायनी। कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः। अविदाहि बिसम्प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनम्। विष्टम्भि दुर्ज्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम्। गुरुविष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ। पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम्। सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत्। वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः। स्थूलसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च। माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्त्तितम्। स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः सूरणो गुदकीलहा। कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः। कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः। वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः। मेहकुष्ठकृमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः"। भावप्र० उक्तगुणादि तत्तच्छब्दे दृश्यम्। माधवनिदानोक्ते ६योनिरोगभेदे पु०। "दिवास्वप्नादति क्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्। क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वातावाः कुपितायदा। पूयशोणितसङ्काशोलकुचाकृति सन्निभः। उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः" स चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातजभेदैः। "रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तम् विनिर्द्दिशेत्। दाहरोगज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम्। नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्। सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः। सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः कृच्छ्रसाधनाः"।

कन्दगुडूची स्त्री कन्दोद्भवा गुडूची शाक०। १गुडूचीभेदे, राजनि०(सुधनी) इति ख्याते २कन्दे च शब्दच०

कन्दट न० कदि-अटन्। श्वेतोत्पले (सादाशुँदि) शब्दरत्ना०

कन्दफला स्त्री कन्दात् फलं यस्याः। क्षुद्रकारवेल्वायाम् । (कांटउच्छा) राजनि०

कन्दवल्ली स्त्री कन्दवेल्ली। विषघ्निकाहक्षे राजनि०

कन्दमूल न० कन्दरूपं मूलमस्य। मूलके (मूलो) राजनि०

कन्दर न० कम् जलेन दार्य्यते दृ-कर्म्मणि अप्। १आर्द्रके २अङ्कुशे च राजनि० ३गुहाकारे पर्वतनितम्बस्थाने पुं स्त्री अमरः। स्त्रीत्वे गौरा०ङीष् स्वामी। ४गुहायां स्त्री टाप् अमरटीकान्तरम् "निर्ह्रादस्ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्" मेघ०। "विदूरगं प्रतिभयमस्य कन्दरम्" माघः "नानामलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभिः" भाग० ४,६,१०, "अस्मद्भर्मेव शरणमुटजंवाद्रिकन्दरम्" भाग० ७,१२,१८, कन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कन्दर ५कन्दसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। कं गजशिरोदार्य्यतेऽनेन करणे अप्। ६अङ्कुशे मेदि०

कन्दराकर पु० ६त०। पर्व्वते मेदिनिः।

कन्दराल पु० कन्दरायाङ्कुरायालति-अल-अच्। १गर्द्दभाण्डवृक्षे २प्लक्षवृक्षे(पाकुड़) ३आखोटवृक्षे च राजनि० संज्ञायां कन्। ४प्लक्षवृक्षे पु०शब्दरत्ना०।

कन्दरोद्भवा स्त्री कन्दरे उद्भवति उद्+भू-अच्। १क्षुद्रपाषाणभेदीवृक्षे राजनि० २कन्दरोद्भवमात्रे त्रि०। ३गुडूचीभेदे स्त्री राजनि० [राजनि०

कन्दरोहिणी स्त्री कन्दात् रोहति रुह-णिनि। गुडूचीभेदे

कन्दर्प पु० कम् सुखं तस्मै तत्र वा दृप्यति कम्+दृप+अच्, कम् कुत्सितो दर्पोऽस्मात् वा। १कामदेवे अमरः। "तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः" कुमा०। २सङ्गीतोक्ते ध्रुवभेदे। "त्रयोविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्भुवःकन्दर्पसंज्ञकः। वीरे वा करुणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते"सङ्गी०दा०

कन्दर्पकूप पु० कन्दर्पस्य कूप इव। स्त्रीचिह्नभेदे जटाधरः।

कन्दर्पकेलि पु० कन्दर्पस्य केलिः। कामकेलुके केलौ तमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। प्रहसनभेदे।

कन्दर्पजीव पु०कन्दर्पं जीवयति वर्द्धयति जीव-णिच्-अण्। कामवृद्धिकारफलके पनसवृक्षे राजनि०।

कन्दर्पमथन पु० कन्दर्पं मथ्नाति मथ-ल्यु। १महादेवे कन्दर्पशत्रुकामहादयोऽप्यत्र पु०। [त्रिका०।

कन्दर्पमूषल पु० कन्दर्पं मूषल इव। पुरुषचिह्नभेदे।

कन्दर्पशृङ्खल पु० "नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्योरुद्वयोपरि। कटिञ्च दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः" रतिमञ्जर्युक्ते रतिबन्धभेदे।

कन्दल त्रि० कदि–अलच्। १कलापे २उपरागे ३नवाङ्कुरे ४कलध्वनौ च मेदि० ५अपवादे शब्दर०। ७कलहभेदे (वागयुद्ध) ७कपाले च पु० धरणिः। गौरा० ङीष् कन्दली ८मृगभेदे ९गुल्मप्रभेदे च स्त्री मेदि०सा च भूमिकदली, "द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्य पीति" शब्दार्थचिन्ता० "ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः" माघः "आविर्भूतप्रथममुकुला कन्दली चानुकच्छम् "मेघ० पुष्पे न०। "विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते" रघुः। "द्विदलकन्दलकम्पनलालितः"माघः "निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजोऽनुसेकः" उत्तरराम० १०ओले पु० भावप्र०।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता। माषके राजनि०।

कन्दलीकुसुम न० कन्दल्या इव कुसुममस्य। शिलीन्ध्रे। ६त०। १भूमिकदलीपुष्पे च। [राजनि०

कन्दवर्द्धन पु० कन्देन वर्द्धते वृध–ल्यु। शूरणे (ओल)

कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली। वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि०।

कन्दशाक न० कन्दप्रधानः शाकः। कन्दप्रधाने शाके कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गशाके शूरणादौ। "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते"भावप्र०। [राजनि०

कन्दशूरण पु० कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः। (ओल)शूरणे –

कन्दसार न०कन्दानां सारोऽत्र। १नन्दनवने त्रिका०। कन्दः सारोऽस्य। कन्दप्रधाने ओलादौ त्रि०। २कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गे त्रि०।

कन्दाढ्य पु० कन्दे नाढ्यः। भूमिकन्दे राजनि०। [राजनि०।

कन्दामृता स्त्री कन्दप्रधानाऽमृता। कन्दप्रधाने गुडूचीभेदे

कन्दार्ह पु० कन्देषु अर्हः पूज्यः। शूरणे राजनि०। "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणःश्रेष्ठ उच्यते इत्युक्तेस्तस्य कन्देषु प्रधानत्वात्तथात्वम्।

कन्दालु पु० कन्देनालुरिव। १काष्ठालौ २भूमिकन्दे ३विपर्णिकायाञ्च राजनि०। [राजनि०।

कन्दिन् त्रि० कन्दोऽस्यास्ति इनि। १कन्दयुक्ते। २ओले पु०

कन्दिरी स्त्री कन्द–इरच् गौरा० ङीष्। लज्जालुवृक्षे वैद्य०

कन्दी स्त्री कन्दोऽस्त्यस्य अच् गौरा०ङीष्। मांसकन्द्याम्।

कन्दु पुंस्त्री स्कन्द उ सलोपश्च। (ताओया) १स्वेदनीपात्रे "कन्दुपक्वं तैलपक्वमिति" स्मृतिः २तण्डुलादेः भर्जनपात्रमात्रे च (भोजना खोला) "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रे च यन्त्रयोः" स्मृतिः। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि सक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" ति० त० कूर्मपु०।

कन्दुक पु० कं सुखं ददाति दा– मितद्रा०डु संज्ञायां कन् कन्दु+यावादि०कमारक्रीडनकत्वेन कन् वा। १वस्त्रादिनिर्म्मिते उत्पातननिपातनक्रीडासाधनद्रव्यभेदे (गेंदो)। "स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्"। "लीमं ययौ कन्दुकलीलयापि या" "सा कन्दुकैः कलिमपुत्रकैश्च" कुमा०। "कराभिघातोत्थितकन्दुकेयम्" रघुः "तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार" माघः। "इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्च भ्योगः" वृ०र०टीकोक्ते २तयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे न०।

कन्दुकेश्वर न० काशीस्थे ज्येष्ठस्थानस्थे शिवलिङ्गभेदे कन्दुकखेलनप्रकारः तदाविर्भावकथा च काशी०६५अ० दर्शिता "स्वैरं विहरतस्तस्य ज्येष्ठस्थाने महेशितुः। कौतुकेनैव विक्रीडशिवा कन्दुकलीलया। उदञ्चन्त्यञ्चदङ्गानां लाघवं परितन्वती। निश्वासामोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणा। भ्रश्यद्धम्मिल्लसन्माल्यसुपुटीकृतभूमिका। स्विद्यत्कपोलपत्रालीस्रवदम्बुकणोज्ज्वला। स्फुटत्कञ्चुलांशुकपथनिर्यदङ्गप्रभाविता। उल्लसत्कन्दुकास्फालातिशोणितकराम्बुजा। कन्दुकानुगसंदृष्टिनर्त्तितभ्रूलताञ्चला। मृडानी किल खेलन्ती दृशेऽगदम्बिका। अन्तरीक्षचराभ्यां च दितिजाभ्यां मनोहरा। कटाक्षिताभ्यामिव वै समुपस्थितमृत्युना। विदलोत्पलसंज्ञाभ्यां दृप्ताभ्यां वरतोविधेः। तृणीकृतत्रिजगतीपुरुषाभ्यां स्वदोर्बलात्। देवीं परिजिहीर्षू तौ विषमेषुप्रपीडितौ। दिवो ऽवतेरतुः क्षिप्रं मायां स्वीकृत्य शाम्बरीम्। धृत्वा पारिषदीं मूर्त्तिं मायातावम्बिकान्तिकम्। तावत्यन्तं सुदुष्टौ चावतिचञ्चलमानसौ। सर्व्वज्ञेन परिज्ञातौ चाञ्चल्याल्लोचनोद्भवात्। कटाक्षिताथ देवेन दुर्गा दुर्गविघातिनी। विज्ञातनेत्रसंज्ञा तु सर्वज्ञार्द्धशरीरिणी। तेनैव कन्दुकेनाथ युगपज्जघान तौ। महाबलौ महादेव्या कन्दुकेन समाहतौ। परिभ्रम्यपरिभ्रम्य तौ दुष्टौ विनिपेततुः। वृन्तादिव फले पक्के तालादनिलतोलिते। दम्भोलिना परिहृते शृङ्गे इव महागिरेः। तौ निपात्य महादैत्यावकार्य्यकरणोद्यतौ। ततः परिणतिं यातो लिङ्गरूपेण कन्दुकः। कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लिङ्गमभवत्तदा। ज्येष्ठेश्वरसमीपे तु सर्वदुष्टनिवारणम्। कन्दुकेशसमुत्पत्तिं यः श्रोष्यति मुदान्वितः। पूजयिष्यति योभक्त्या तस्य दुःखभयं कुतः। कन्दुकेश्वरभक्तानां मानवानां

निरेनसाम् । योगक्षेमं सदा कुर्य्याद्भवानी भयनाशिनी । मृडानी तस्य लिङ्गस्य पूजां कुर्य्यात् सदैव हि । तत्रैव देव्याः सान्निध्यं पार्व्वत्या भक्तमिद्धिदम् । सर्व्वोपसर्ग संघातविघातकरणं परम् । कन्दुकेशं महालिङ्गं काश्यां येन समर्च्चितम् । कथं तेषां भवानीशौ स्यातां सर्वेप्सितप्रदौ । द्रष्टव्यं च प्रयत्नेन तल्लिङ्गं कन्दुकेश्वरम् । कन्दुकेश्वरनामापि श्रुत्वा वृजिनसन्ततिः । क्षिप्रं क्षयमवाप्नोति तमः प्राप्योष्णगुं यथा"। कन्दुकेशमप्यत्र ।

कन्दुपक्क त्रि॰जलोपसेकं विना कन्दुपात्रे पक्वं तण्डुलादि । शुष्कतया भ्रष्टतण्डुलादौ । "कन्दुपक्कानि तैलेनेत्यादि ति॰त॰ कूर्मपु॰। कन्दुशब्दे उदा॰ ।

कन्दशाला स्त्री कन्दुपाकार्था शाला शा॰त॰(कानशाला) कन्दुपाकार्थं शालायाम्"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षु यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च" स्मृतिः। [शब्दरत्ना॰ ।

कन्दोट पु॰कदि-ओटन् । १श्वेतोत्पले २नीलोत्पले न॰।

कन्दोत पु॰ कन्दे मूले उतः वेञ्-क्त । कुमुदे । त्रिका॰ ।

कन्दोद्भवा स्त्री कन्दादुद्भवोऽस्याः । गुडुचीभेदे ।

कन्ध पु॰ कं जलं दधाति धा-क । १मेघे शब्दरत्ना॰ । तन्ना मनामके २मुस्ते च ।

कन्धर पु॰कं जलं शिरो वा धारयति धृ-अच् ।१मेघे मेदि॰। तन्नामनामके २मुस्ते च । ३मारिषशाके (नटियाशाक) राजनि॰ । ४ग्रीवायाञ्च सारसुन्दरी । ग्रीवायां स्त्री अमरः । "कन्धराबाहुसक्थ्नाञ्च भङ्गे मध्यमसाहसम्" याज्ञ॰ "उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच" माघः "कवाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः"रघुः। [५समुद्रे पु॰राजनि॰ ।

कन्धि स्त्री कं शिरोजलं वा धीयतेऽत्र आधारे कि ।१ग्रीवायां

कन्न न॰ कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त । १पापे २मूर्च्छायाञ्च शब्दमाला ।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञातार्थे कन् क्षिपकादित्वात् नेत्वम् । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशमे कन्यका प्रोक्ता अतऊर्द्ध्वं रजस्वला"स्मृत्युक्तायां दशमवर्षीयां स्त्रियां तस्याद्दशमवर्षादर्वाक् रजोयुक्ततया अज्ञातत्वात्तथात्वम् । स्वार्थे कन् । २कन्याशब्दार्थे "राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्"सुवासिनीबालवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः। संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्" याज्ञ॰ । "कन्यकातनयकौतुकक्रियाम्" ।"स बद्धवैवाहिक कन्यकानि" रघुः । ३नायिकाभेदे रसमञ्जर्य्याम् स्वकीपरकीयासामान्यवनितेति प्रथमं त्रिधा विभज्य अप्रकटितपरपुरुषानुरागा परकीयेति लक्षयित्वा सा च द्विविधा परोढा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पित्राद्यधीनत्वात् परकीयत्वमिति समर्थ्य अस्या गुप्ता एव सर्वाश्चेष्टा इत्युक्त्वा उदाहृतम् यथा "किञ्चित् कुञ्चितहारयष्टिसरलभ्रूवल्लिसाचिस्मितभ्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजापर्य्यन्तकर्णोत्पलम् । अङ्गुल्याङ्कुरदङ्गुलीयकरुचा गण्डस्थकण्डूयनं कुर्वाणा नृपकन्यका सुकृतिनं सव्याजमालोकते"

कन्यकाजात पु॰ ५त॰ । कानीने व्यासकर्णप्रभृतौ "कानीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः" स्मृतेस्तस्य मातामहपुत्रता

कन्यकापति पु॰ ६त॰ । जामातरि शब्दरत्ना॰ ।

कन्यना स्त्री कन्यामाचष्टे कन्या+णिच्-भावे युच् । कन्याख्याने कन्याह्वाने । "स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनाम्" ऋ॰८,३५,५, "कन्यनां कन्याह्वानम्" भा॰ ।

कन्यला स्त्री कनयतेर्भावे यत् कन्यं कमनीयतां लाति गृह्णाति ला-क । कन्यायाम् ।"रुपयन्तीव कन्यला" ऋ॰५,५,३, मुद्रितपुस्तके एषा ऋक् न दृश्यते पुस्तकान्तरेऽस्ति ।

कन्यस पु॰कन-अल्पार्थे॰नि॰कन्यः कन्यत्वेन काम्यत्वेन सीयते अवसीयते सो-घञर्थे क । १कनिष्ठे भ्रातरि सारसुन्दरी "रामस्य कन्यसोभ्राता" रामा॰ । २कन्यसी कनिष्ठायां भगिन्यां स्त्री । वयोवाचित्वात् ङीप् । "अभिजित्सङ्गमानान्तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता" भा॰ व॰ २२९अ॰। ३अधमे त्रि॰ "कन्यसं षडभिरुद्दिष्टम्" अङ्गुलिपरिमाणे कालि॰पुरा॰।

कन्या स्त्री कन-यत् अल्पा॰ नि॰।"कन्यायाः कनीन् चेति निर्देशात्"वयसि प्रथमे"पा॰ न ङीप् । १अनूढायां स्त्रियां २अनूढदुहितरि "अक्षतोपयमा कन्या" सा॰द॰ । ३मेषादितः षष्ठे राशौ च । निरुक्तौ ४,१५ । अन्यैव निरुक्तिरुक्ता । "कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति कमनेनानीयते इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः"तत्र स्व पृषो॰साधु । भा॰व॰३०६अ॰अन्यैव निरुक्तिर्दर्शिता "सर्वान् कामयते यस्मात् कनेर्धातोश्च भाविनि ! । तस्मात् कन्येह सुश्रोणि ! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि !" ३योषिन्मात्रे । "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" पुरा॰। "आचारलाजैरिव पौरकन्याः" रघुः ४दुहितमात्रे "नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिम्" रघुः ।

"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते" "निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते"। "क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते" मनुः तत्र अनूढदुहितरि "कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः। देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते" याज्ञ०। ... येन वर आव्रजेत्" काव्या० स्मृतिः "पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति" विष्णुः। "ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्य्यात् स्वयंवरम्। ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा" विष्णुः। ५ अनूढस्त्रीमात्रे "प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते"। "योऽकन्यां दूषयेत् कन्याम्"। "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्यात् दर्पेण मानवः" इति च याज्ञ०। "कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः"। "या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति" मनुः "कन्यैवाक्षतयोनिर्या" स्मृतिः। "सह चान्यया स्थविरराजकन्यया" माघ। "सैकान्ते पुनः कन्याभिस्तत्क्षणोज्झितदृष्टकम्" रघुः। कन्याया भावः। कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुंवद्भावः। पुरुषसङ्गरहितावस्थायां "कन्यात्वे दूषिते चापि कथं गच्छे द्विजोत्तम!" भा० आ० ६०। विवाहयोग्यावस्थायाञ्च। "प्रादाच्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः" भा० आ० ११ अ०। कन्यादानक्रियायोर्गुणदोषौ यथा। "कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम्। विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे। कथात् क्रमं कलुगतमनुपूर्वं लभन्ति ते। कृत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः। विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते। ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं व्रजेत्सोऽपि ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः। दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। दिव्यं वपुः समास्थाय स्वर्गलोकञ्च गच्छति। गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम्। शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्प्रगर्हयेत्। स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम्। (शुल्केन गोमिथुनरूपशुल्कोपलक्षितेनार्षेण) न सातुं कन्यकायां गच्छात् मतं गृहे। अप्रदेया विशेषेण ब्राह्मी शोच्या सदा भवेत्। कन्यायां प्रसूतायां यामश्नन्ति हव्यकव्यके। अन्नं भुञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रदत्ताञ्च कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन। ... ..." यः कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम्। विक्रेता धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति। कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी। कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश। मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम्। विक्रीणाति मांसभारं वहत्येव दिवानिशमिति" ब्रह्मवैवर्त्ते पुराणम्। विवाहात् कन्यात्वसमुच्चयमशाद्दे उक्तम्। उद्वाहशब्देऽधिकं द्रष्टव्यम्। "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु" इत्युक्तेः सुतपदस्य पुंस्त्वाविवक्षया कन्यापत्यसंस्कारेष वृद्धिश्राद्धे प्राप्ते "स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्" मनूक्तेश्च सर्वसंस्कारेषु च प्राप्तेषु च निष्क्रमणभिन्नकन्यासंस्काराणाममन्त्रकतया कर्त्तव्यता तत्रापि वृद्धिश्राद्धनिषेधमाह महानि० त० ८ प०। "कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते"। वृद्धिश्राद्धनिषेधेऽपि विवाहे वृद्धिश्राद्धमिष्यत एव "कन्यापुत्रविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते" इति स्मृतेः। "नामान्नप्राशनं चूडां कुर्य्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"। इति "जातकर्मादि चूडान्तं नामाद्यं चाप्यमन्त्रकम्। कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्षैरेकं निष्क्रमणं विनेति" च। तेन निष्क्रमणभिन्नाः संस्काराः अमन्त्रकाः कार्य्याः। विवाहस्य चोपयनस्थानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः ६ घृतकुमार्य्याम् मेदि० ७ स्थूलैलावायां दक्षिणाजीकन्दे ८ कन्याकर्कट्याञ्च राजनि०। "स्मौ चेत् कन्या" इत्युक्तलक्षणे चतुश्चरणपादके १० छन्दोभेदे च। कन्याराशिश्च उत्तरफाल्गुन्या शेषपादत्रयहस्ताचित्रार्द्धनक्षत्रघटितः राशिचक्रे षष्ठः १५० साद्धशतांशाः ज्योतिरेभ्योऽस्य अंशाः, अस्य त्रिंशदंशात्मकः। तदधिष्ठातृदेवतास्वरूपञ्च। "कन्या तु शस्या मता। कन्या शस्यकलापयुक्" इति जातकप०। "कन्यास तथा गा-शेषवर्णादिकमुक्तम् नी०ना०ता०यथा। "पाण्डुरिपदात् स्त्री द्विजनर्यमाधा भिन्ना सकल मानसैर्दयः कन्या। कन्यार्द्दभल्ला शुभशुभिर्वैन्दकुलात्मकः प्रसवा श्या च"। नतस्तस्या राशेः पाण्डुवर्णः द्विपदराशिना स्त्रीराशिना द्विस्वभावात्मकता दक्षिणादिगभिमुखता रात्रिरूपता वातप्रकृतिस्त्रीशीतवीर्य्यं स्वकराशित्वम्। शृङ्गिकरूपता। अजाभल्लः शुभस्वामिकत्वम् वैश्यवर्णः कल्त्वता अल्पप्रसवत्वम् अक्रूरत्वपरत्वञ्च। तच्च जनापञ्चलन्नपञ्चक्रियाप्रयोगविधिक्रम अस्य स्वामी बुधः। कन्यकाश्च गार्पोदयत्वमुक्तम्। 'कन्यां गते पूषणि" "अमरो भक्तारं कन्याम्" इति च ज्यो०

कन्याका स्त्री कन्यैव स्वार्थे कन् अनुनासिकत्वात् न ह्रस्वः। कन्यायां शब्दर०।

कन्याकाल पु० कन्यात्वोपलक्षितः कालः शा०त०। अविवा-

र्त्तोपवर्त्तिते काले विवाहकालस्य उपयमयत्वे उक्तः।

कन्याकुब्ज पु० कन्याः कुब्जाः यत्र। कान्यकुब्जदेशे हेम० "कन्याकुब्जेऽपिबत् सोममिन्द्रेण सह कौशिकः" भा० व० ८७अ०। कन्यानां संघः अण् कान्यं तत् कुब्जं यत्र का न्यकुब्जोऽप्यत्र। यथा च तद्देशे कन्यानां वायुना कुब्जत्वं कृतं यथा वर्णितम् रामा० आ० काण्डे।

"कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम्। जनयामास धर्म्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन!। तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः। उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः। गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव!। आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः। अथ तास्ताश्च सर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि। उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे। ताः सर्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः। दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत्। अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ। मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ। चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः। अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्य्यश्च भविष्यथ। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्म्मणः। अपहस्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत्। अन्तश्चरसि भूतानां सर्व्वेषां सुरसत्तम!। प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमस्मदव-मन्यसे। कुशनाभसुता देव! समस्ताः सुरसत्तम!। स्थाना-च्च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम्। मा भूत् स कालो दुर्म्मेधः! पितरं सत्यवादिनम्। अवमन्य स्वधर्मेण स्वयं वरमुपास्महे। पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमञ्च सः। यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्त्ता भविष्यति। तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः। प्रविश्य सर्वगा-त्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः। ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम्। प्रविश्य च सुसम्भ्रान्ताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः। स च ता दयिता भग्नाः कन्याः पर-मशोभनाः। दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत्। किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः! को धर्म्ममवमन्यते। कुब्जाः केन कृताः सर्व्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषत"।

कन्याकूप पु० तीर्थभेदे। "कन्याकूपे उपस्पृश्य बला-कायां कृतोदकः" भा० अनु० २५ अ०।

कन्याट पु० कन्या अटत्यत्र आधारे घञ्। वासभवने त्रिका० स्त्रीणां वासगृहे एव गतिविधानात् अन्यत्र-गतिनिषेधाच्च तस्य तथात्वम्।

कन्यातीर्थ न० १कुरुक्षेत्रस्थे कुञ्जरसमीपस्थतीर्थभेदे कुञ्जर-तीर्थमुपक्रम्य "ततो गच्छेत धर्मज्ञः कन्यातीर्थमनुत्तमम्। कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८३ अ०। समुद्रकावेरीसङ्गमनिकटस्थे २तीर्थभेदे च। "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! गोसहस्रफलं लभेत्। ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत्। तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र! सर्व-पापैः प्रमुच्यते" ८५ अ०। अप्सरोरूपकन्याष्टतत्वेन तस्य कन्यातीर्थत्वम्।

कन्याधन न० कन्याकाले लब्धं धनम्। स्त्रीधनभेदे शुल्कादौ। अनूढायास्तस्यामरणे तादृग्धने भ्रातुरधिकारः "भगिनी शुल्कं सोदर्य्याणाम्" गौतमोक्तेः।

कन्यापति पु० ६त०। जामातरि जटाधरः।

कन्यापाल पु० कन्याप्रधानः पालः। १पालाख्ये वर्णसङ्कर-जातिभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। उप०स०। २कन्यायाः पालके त्रि०।

कन्याभर्त्तृ पु० कन्याभिः प्रार्थनीयः भर्त्ता। १कार्त्तिकेये तस्य सौन्दर्य्यातिशयात् सर्वकामिनीभिर्भर्त्तृत्वेन प्रार्थनात् तथा-त्वम्। "आग्नेयश्चैव स्कन्दस्य" इत्युपक्रम्य "कन्याभर्त्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः" भा० व० २३१ कार्त्ति-केयनामसु तन्नाम पठितम्। ६त०। २जामातरि पु०।

कन्यामय न० कन्या+प्राचुर्य्ये मयट्। कन्याप्रचुरे अन्तःपुरे

कन्याराम पु० बुद्धभेदे त्रिका०।

कन्यावेदिन् पु० कन्यां दुहितरमाविन्दति आ+विद-णिनि। जामातरि। "कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् मुख्यान् सुतानपि" या० द्वितीयाश्राद्धस्य प्रशस्त-लाभात्तल्लाभरूपं फलमुक्तम्।

कन्याश्रम न० तीर्थभेदे। "ततः कन्याश्रमं गच्छेत् नियतो ब्रह्मचर्य्यवान्। त्रिरात्रोपोषितो राजन्! नियतो निय-ताशनः। लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा०व०८३।

कन्यासंवेद्य न० तीर्थभेदे। "कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो निय-ताशनः। मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ!। कन्यार्थे ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत!। तद-क्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः" भा०व०८४।

कन्याह्रद पु० तीर्थभेदे। "यस्तु कन्याह्रदे वासी देवलोकं स गच्छति" भा०अनु०२५अ०।

कनिका स्त्री कन्यैव कन् कान्यत्वेनोत्कृष्टत्वात् वा कन् ह्रस्वम्। कन्यायां शब्दरत्ना०।

कनृाप न० कन–दन् कन्या दीप्त्या व्यापति उप–क । हस्त-पुच्छे शारा० । [काप मनिकर्पति न चत्वम् कपोलः।

कप चलने (सौत्रः) पर० सक० सेट् । कपति अका(क)पोत् च-

कप चलने भ्वादि० इदित् आत्म० अक० सेट् । कम्पते अक-म्पिष्ट चकम्पे । कम्पा कम्पनम् कम्पितः कम्पमानः कम्पितुम् कम्पनः कम्पित्वा । "समुद्राश्च चकम्पिरे" देवीमा० "चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्रागज्योतिषेश्वरः" रघुः । "महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानाः पयोधरैः" भा० व० ४२। णिचि कम्पयति अचिकम्पत् । अत्र फलवत्कर्त्तर्य्यपि पर० "उत्कां कम्पयन्त्योनिपतन्ति चोल्काः"। क्वचित् न पर० "अकम्पयत मेदिनीम्" रामा० ।

अनु+दयायामनुपहे सक० "प्रकम्पेनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः स्वार्थे णिच् तत्रार्थे "प्रथमा हरिवियानुकम्पयत" कुमा० । कर्म्मणि अनुकम्प्यते "अनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन शकु०।

आ+ईषच्चलने । "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः । सम्यक्कम्पने च "यत विज्ञानवतामेको धमवानाकम्पयते" छा० उप० । [१४,२,२,१० ।

उद्+अतिचालने । "उत्पोर्द्ध समुत्कम्पयति" शत० ब्रा०

प्रति+प्रतिरूपकम्पने यथा स्वस्य कम्पनं तत्तुल्यमन्यस्य कम्पनं प्रतिरूपकम्पनम् । "गतेन भूमिं प्रतिकम्पयंस्तरम्" भा० वि० २० । [हरि" गीता ।

वि+विशेषेण चलने । "स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुम-

सम्+सम्यक् चलने । "यस्य ज्यातलनिर्घोषात् समकम्पन्त शत्रवः" भा० विरा० १८अ० ।

कप पु० कानि जलानि पाति पा–रक्षणे–क । १वरुणे जलपतित्वात् तस्य तथात्वम् पा–पाने क । २जलपायिनि त्रि० । ३असुरविशेषे तेषां धर्म्मविशेषप्रतिपादनं ब्राह्मणकर्तृकवधकथा च यथा ।

"देवाऊचुः मदाक्षच्यर्तावप्रक्तानामस्माकं लोकपूजित ! । वनेन हृत्वा भूमिः कपैश्च त्रिदिवं प्रभो ! । ब्रह्मोवाच । गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रादिवौकसः । प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा । ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राज्ञज्ञ-यतेह कपानिति । भूगताम् हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन् द्विजान् । ततः कर्म्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् । तच्छ्रुत्वा प्रेषितोदूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः। (धनी तन्नामा दूतः) भूगतान् ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा । भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्त्तते । सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः । सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः। श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियञ्च ते । वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथा मांसं न भुञ्जते । दीप्तमग्निं जुह्वते च गुरूणां वचनेस्थिताः। सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः । उपेत्य शनकैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् । स्वर्गतिञ्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः । अभक्षवत्सु नाश्नन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु । रमन्ते न च दीव्यन्ति दिवा चैव न शेरते । एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कथं कपान् । विजेष्यथ ? निवर्त्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः। ब्राह्मणा ऊचुः । कपान् वयं विजेष्यामोये देवास्ते वयं स्मृताः। तस्माद् वध्याः कपास्माकं धनिन् ! याहि यथागतम् । धनी गत्वा कपानाह न वोविप्राः प्रियङ्कराः गृहीत्वा ऽस्त्राण्यतोविप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन् समुद्यतायुधान् दृष्ट्वा कपान् सर्वे द्विजातयः । व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनाशनान् । ब्रह्मसृष्टाहव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः। नभसीव यथाऽभ्राणि व्यवर्त्तन्त नराधिप ! । हत्वा वै दानवान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे । तेनाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान् कपान् । अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः। नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः । प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः । तेषां तेजस्तथा वीर्य्यं देवानां ववृधे ततः । अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम्" । भा० अनु० १५७अ० ।

कपट स्त्री कप–अटन्, कं ब्रह्माणमपि पटति आच्छादयति पट–अच् हेत० वा अर्द्धर्चादि । यथास्थितवस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे हृदयस्थभावनिगूहनरूपे च छले अमरः।"मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने"सा०द०।"नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि"भा० आ० ७४ । कपटस्य भावः ष्यञ् । कापट्य न० तल् कपटता स्त्री त्व कपटत्व न० कपटभावे । कापट्यञ्च अन्यथास्थितवस्तुनोऽन्यथाप्रकाशनरूपव्यापारभेदः स्वकृतभावस्य प्रच्छादनञ्च । कपटमस्त्यस्य ठन् । कपटिक कपटयुक्ते शब्दर० । इनि कपटिन् कपटयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । शाव (चिड़ा) नामगन्धद्रव्ये राजनि० । कप–अटन् । गौरा० ङीष् कपटी । परिमाणभेदे (एक आँजल) शब्दर०।

कपटधारिन् त्रि० कपटं धारयति धृ–णिनि । कपटयुक्ते शब्दर० स्त्रियां ङीप् ।

कपटपट् त्रि० कपटे पटुः ७त० । कपटव्यवहारदक्षे ऐन्द्रजालिकप्रभृतौ च । "छलयन् प्रजास्त्वमनृतेन कपटपटुरैन्द्रजालिकः" माघः

कपटेश्वरी स्त्री० काशिस्थे पटस्थितत्वं फलमीष्टे ईश-अच् । श्वेतकण्टकारीवृक्षे राजनि० । तस्याः श्वेतफलस्य जलार्द्रछद्मपटाकारत्वात् तथात्वम् ।

कपन पु० कप(सौ०)–ल्यु । कम्पने घुणादौ कीटे "कपनाः कम्पनाः क्रमयो भवन्ति" निरु० ६,४, "इन्द्रं कपनेव वेधसः" ऋ० ५,५४,६, कपनाः कम्पनाः क्रमयः इत्यं घुणादयः" भा० । "सैष दाशरथौ रामः" इत्यादिवत् पाद पूरणार्थः कपनेवेत्यत्र सन्धिः ।

कपर्द पु० पर्व पूरणे क्विप् रात् दलोपे परः पूर्त्तिः कस्य गङ्गाजलस्य परा पूर्त्यां दायति शुध्यति क+पर+दै–क । १हरजटायाम् । केन सुखेन परा पूर्त्या दीयते दा–घञर्थे क । २वराटके अल्पार्थे कन् अल्पार्थे पुंस्त्वं० । स्त्रीत्वे टाप् अत इत्वम् । कपर्दिकाप्यत्र । दपर्दकभेदाश्च राजनि० दर्शिता यथा । १सुवर्णवर्णा सिंही २धूम्रवर्णा व्याघ्री, ३पीतधूम्रा सितोदरा मृगी, ४श्वेतवर्णा हंसी ५नातिदीर्घिका विदला" । कपर्दस्य उपरसभेदः भावप्र० उक्तः तद्वाक्यञ्च कनकरसशब्दे दर्शितम् । तस्य गुणाश्च तत्रोक्ता यथा "कपर्दी दाहपित्तास्रशोषघ्नः शीतलः सरः" । राजनि० तु "कपर्दः कटुतिक्तोष्णः कर्णशूलव्रणापहः । गुल्मशूलनेत्रदोषनाशनः परिकीर्त्तितः" । "पञ्चाद्वारान् सौवर्णान् कपर्द्दान्" यजु० । "यदाहमिमं सक्तुशरावं विक्रीय दश कपर्द्दकान् प्राप्नोमि" हितो०

कपर्द्दिन् पु० कपर्दः कल्पस्य इनि ।१महादेवे । "नमस्तद्राय तवसे कपर्दिने" यजु० १६,४७, २जटायुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी । हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत्" सा०द०

कपर्द्दीश पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे । "कालेश्वरकपर्दीशौ हरदायतिनिर्मलौ"काशीख० ३२अ० ।

कपाट कस्त्री० कं वातं पाटयति तद्गतिं वर्द्धयति पट–णिच्–अण् । द्वारावरणेन वातरोधके स्वनामख्याते काष्ठमये द्रव्ये । "भोगद्वारकपाटपाटनकरी यातात्मपूर्णेश्वरी" अन्नपूर्णास्तवः । अर्द्धर्चादि पक्षरः। अजन्तत्वात् स्त्रियां ङीप् । कपाटी अप्यत्र । "कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः–"बाहुः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः" रघुः । "कपाटयुक्तमस्यात समुद्रसमाने भारत" भा० क० ११७अ० । "कपाटयन्त्रदुर्द्धर्षौ बहुदुः सङ्कुडोपलाः" भा० व० २८३ अ० । अल्पार्थे कन् । कपाटिका स्वल्पकपाटे (खिड़कीर कपाट) कपाटिका+स्वार्थे शर्करा०कण् । कापाटिक तत्रार्थे न०स्वार्थि- कालयाः प्रकारलिङ्गव्यतिकरेन्ते इत्युक्ते लिङ्गातिक्रमः

कपा(वा)टघ्न त्रि० कपा(वा)टं हन्ति भङ्क्ते हन–टक् । कपाटघातशक्तियुक्ते चौरभेदे । (डाकाइत) ।

कपाटसन्धि पु० कपाटं सन्धीयतेऽत्र सम्+धा आधारे कि । द्वारकाष्ठे कपाटयोजनसन्धिभेदे ।

कपाटसन्धिक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धरूपकर्णरोगभेदे तत्र हि "स्व विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् । दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु । तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धनाकृतयः" इत्युद्दिश्य "नेमिसन्धान इत्युपक्रम्य "कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः" इत्यादिना विभज्य । "अभ्यन्तरदीर्घकपालितरपालिः कपाटसन्धिक" इति लक्षितः । उत्पलभेद्यकशब्दे ११२ पृ० विवृतिः ।

कपाल कस्त्री० कं जलं शिरोवा पालयति पाल–अण् कप–सौ० व्यालन् वा । १घटादेरवयवे "कपालतरुसंयोगात् संयोग स्तरुकुम्भयोः" भा० प० । २समूहे च मेदि० । ४शिरोऽस्थि (माथारखालि) नरशिरः कपालं शुचिप्राण्यङ्गत्वाच्छ्वेदियतुमानाप्रामाण्यमिति गदाधरः । "कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः" कुमा० । "कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्" "कपालमेशमलशेखरश्रीः" कुमा० । ५यज्ञादेर्भिक्षापात्रे "कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" मनुः । "नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः" मनुः कपालपाणिः दृष्टिर्भीषणः चीरमंडितः" रामा० । ६अष्टाङ्गादीनामवयवे च । द्राक्पर्याप्रकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्" वीरच० । "कुक्कुटाण्डकपालानि कुल्माषसकुलानि च । कुक्कुटाण्डकपालानि कान्तं भुक्तं समम्" सुश्रु० । ७मल्लभेदे (खोला) । "कपालस्थदिस सक्तून् कारयित्वा" सुश्रु० । यज्ञियपुरोडाशादिसंस्काराधारे पात्रभेदे । "अष्टनः कपालादर्थिनी" पा० । अष्टाकपालः पुरोडाशः एकादशकपाल इत्यादि । "कपालानि चोपदधाति पुरोडाशं चाधिश्रयति" तैत्त० १,६,८,२ । "अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय अष्टाकपाल,इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो, मित्रा-

रुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या बृहस्पतये, पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः" यजु० २९, ६०। कुष्ठरोगभेदे न० हेमच० तल्लक्षणम् यथा। "कृष्णारुणकपालाभः यद्रूक्षं परुषं तनु। कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" माधवनि०। सुश्रुते महाकुष्ठान्यरुणोडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति विभज्य कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानीति लक्षितम्।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य सूत्रसमूहस्य नालिकेव निःसरणहेतुत्वात्। सूत्रसंघनिःसारणहेतौ तर्कौ (टोको) त्रिका०।

कपालभृत् पु० कपालं ब्रह्मणः शिरोऽस्थिमयं पात्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। १ शिवे महादेवे अमरः। तस्य यथा ब्रह्मशिरःकपालभृत्त्वं तथा कपालमोचनशब्दे वक्ष्यते २ कपालधारके भिक्षुके च त्रि०। कपालधारकादयोऽप्यत्र।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इनि। १ शिवे कपालमोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च" भा० आनु० ८ अ०। २ दुर्गायां स्त्री ङीप्।

कपालमोचन न० कपालं मुच्यतेऽत्र मुच-आधारे ल्युट्। काशीस्थे तीर्थभेदे। आमूलं तत्कथा काशीख० ३१ अ० यथा "पुरा पितामहं विप्र! मेरुशृङ्गे महर्षयः। प्रोचुः प्रणम्य लोकेशं किमेकं तत्त्वमव्ययम्। स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः। अविज्ञाय परं भावमात्मानं प्राह वर्षिणम्। जगद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ईश्वरः। अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्च्य न मुच्यते। प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तकः। नान्यो मदधिकः सत्यं कश्चित् क्वापि सुरोत्तमः। तस्यैवं ब्रुवतो धातुः क्रतुर्नारायणांशजः। प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोषताम्रविलोचनः। अविज्ञाय परन्तत्त्वं किमेतत् प्रतिपाद्यते। अज्ञानं योगयुक्तस्य नचैतदुचितन्तव। अहं कर्त्ता हि लोकानां यज्ञो नारायणः परः। न मामनादृत्य विधे! जीवनं जगतामज!। अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः। मत्प्रेरितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते। एवं विप्रकृतौ मोहात् परस्परजयैषिणौ। पप्रच्छतुः प्रमाणज्ञानाम्नायांश्चतुरोऽपि तौ। विधिक्रतू अचतुः। वेदाः प्रमाणं सर्वत्र प्रतिष्ठां परमाश्रिताः। यूयमेव न सन्देहः किन्तत्त्वं प्रतितिष्ठत। श्रुतयऊचुः। यदि मान्यावयन्देवौ! सृष्टिस्थितिकरौ! विभू!। तदा प्रमाणं वक्ष्यामो भवत्सन्देहभेदकम्। इत्युक्तमिदमाकर्ण्य प्रोचतुस्तौ श्रुतीः प्रति। युष्मदुक्तं प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्सम्यगुच्यताम्। ऋगुवाच। यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते। यदाहुस्तत् परं तत्त्वं स रुद्रस्त्वेक एव हि। यजुरुवाच। योयज्ञैरखिलैरीज्यो यो योगेन समीक्ष्यते। चेत् प्रमाणं वयं वां हि स एकः सर्वदृक् शिवः। सामोवाच। येनेदं भ्राम्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते। यद्भासा भासते विश्वं स एकस्त्र्यम्बकः परः। अथर्वोवाच। यं प्रपश्यन्ति सर्वेशं भक्त्यानुग्राहिणोजनाः। तमाहुरेकं कैवल्यं शङ्करं दुःखतस्करम्। श्रुतीरितं निशम्येत्थं तावतीव विमोहितौ। स्मित्वाहतुः क्रतुविधी महामर्षयुतौ मुने!। कथं प्रमथनाथोऽसौ रममाणो निरन्तरम्। दिगम्बरः पितृवने शिवया धूलिधूसरः। विटङ्कवेशो जटिलो वृषगो व्यालभूषणः। परं ब्रह्मत्वमापन्नः क्व तत्सङ्गविवर्जितम्। तदुदीरितमाकर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः। अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा हसमान उवाच तौ। प्रणव उवाच। नह्येष भगवान् शक्त्या आत्मनो व्यतिरिक्तया। कदाचिद्रमते रुद्रो लीलारूपधरो हरः। असौ हि भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः। आनन्दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नागन्तुका शिवा। इत्येवमुक्तोऽपि तदा मखमूर्त्तेरजस्य हि। नाज्ञानमगमन्नाशं श्रीकण्ठस्यैव मायया। प्रादुरासीत्ततोज्योतिरुभयोरन्तरे महत्। पूरयद्विजया भासा द्यावाभूम्योर्यदन्तरम्। ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थो ददृशे पुरुषाकृतिः। प्रजज्वालाथ कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः। आवयोरन्तरं कोऽसौ बिभृयात् पुरुषाकृतम्। विधिः संभावयेद्यावत्तावत् स हि विलोकितः। स्रष्टा क्षणेन च महान् पुरुषो नीललोहितः। त्रिशूलपाणिर्भालाक्षो नागोडुपविभूषणः। हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेखरम्। भालस्थलान्मम पुरा रुद्रः प्रादुरभूद्भवान्। रोदनाद्रुद्रनामापि योजितोऽसि मया पुरा। मामेव शरणं याहि पुत्र! रक्षां करोमि ते। अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरम्। स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम्। प्राह पङ्कजजन्माऽसौ शास्यस्ते कालभैरव!। कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान्। विश्वं भर्त्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्मृतः। त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि

ततस्त्वं कालभैरवः । आमर्दयिष्यसि भवान् दुष्टो दुष्टात्मनो यतः । आमर्दक इति ख्यातिं ततः सर्व्वत्र यास्यसि । यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यसि तत्क्षणात् । पापभक्षण इत्येतत्तव नाम भविष्यति । या मे मुक्तिपुरी काशी सर्व्वेभ्योऽपि गरीयसी । आधिपत्यञ्च तस्यास्ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत् कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति । एतान् वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरो विधेः । यदङ्गमपराध्नोति कार्य्यन्तस्यैव शासनम् । अतो येन कृता निन्दा तच्छिन्नं पञ्चमं शिरः । यज्ञमूर्त्तिधरो विष्णुस्ततस्तुष्टाव शङ्करम् । भीतो हिरण्यगर्भोऽपि जजाप शतरुद्रियम् । आश्वास्य तौ महादेवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । प्राह स्वमूर्त्तिमपरां भैरवं तं कपर्द्दिनम् । मान्योऽध्वरेशो भवता तथा शतधृतिस्त्वयम् । कपालं वैधसञ्चापि नीललोहित ! धारय । ब्रह्महत्यापनोदाय व्रतं लोकाय दर्शयन् । चर त्वं सततं भिक्षां कपालिव्रतमास्थितः । इत्युक्त्वान्तर्हितो देवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । उत्पाद्य कन्यामेकान्तु ब्रह्महत्येति विश्रुताम् । रक्ताम्बरधरां रक्तां रक्तस्रगनुलेपनाम् । दंष्ट्राकरालवदनां ललज्जिह्वातिभीषणाम् । अन्तरीक्षकपादाभ्यां पिबन्तीं रुधिरं बहु । कर्त्तृकर्पर हस्ताढ्यां स्फुटं पिङ्गोग्रतारकाम् । जनयन्तीं महोद्वेगं भैरवस्यापि भीषणाम् । यावद्वाराणसीन्दिव्यां पुरीमेष गमिष्यति । तावत्त्वं भीषणे ! कालमनुगच्छोग्ररूपिणि ! । सर्व्वत्र ते प्रवेशोऽस्ति मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । नियोज्य तामिति शिवोऽप्यन्तर्धानं गतस्ततः । तत्सान्निध्याद्भैरवोऽपि कालोऽभूत् कालकालनः । स देवदेववाक्येन बिभ्रत् कापालिकं व्रतम् । कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम् । नात्याक्षीच्चापि तं देवं ब्रह्महत्यातिदारुणा । सत्यलोकेऽपि वैकुण्ठे महेन्द्रादिपुरीष्वपि । त्रिजगत्पती रुद्रोऽपि व्रतीव जगतीश्वरम् । प्रतितीर्थं भ्रमन्नापि विमुक्तो ब्रह्महत्यया । अनेनैवानुमानेन महिमा त्ववगम्यताम् । ब्रह्महत्यापनोदिन्याः काश्याः कलशसम्भव ! । सन्ति तीर्थान्यनेकानि बहून्यायतनानि च । अपि त्रिलोकि नो काश्याः कलामर्हन्ति षोड़शीम् । तावद्गर्ज्जन्ति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यलम् । यावन्नाम न शृण्वन्ति काश्याः पापाचलाशनेः । प्रमथैः सेव्यमानोऽपि त्रिलोकीं विचरन् हरः । कापालिको ययौ देवो नारायणनिकेतनम् । अथायान्तं महाकालं त्रिनेत्रं धृतकुण्डलम् । महादेवांशसम्भूतं भैरवं भीषणाकृतिम् । पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वा तं गरुड़ध्वजः । देवाश्च मुनयश्चापि देवनार्य्यः समन्ततः । निपेतुः प्रणिपत्यैनं प्रणतः कमलापतिः । शिरस्यञ्जलिमारोप्य स्तुत्वा बहुविधैः स्तवैः । क्षीरोदमथनोद्भूतां प्राह पद्मालयां हरिः । प्रिये ! पश्याब्जनयने ! धन्याऽसि शुभगेऽनघे ! । धन्योऽहं देवि ! सुश्रोणि ! यत् पश्यावो जगत्पतिम् । अयं धाता विधाता च लोकानां प्रभुरीश्वरः । अनादिः शरणं दान्तः परः षड्विंशसम्मितः । सर्व्वज्ञः सर्व्वयोगीशः सर्व्वभूतैकनायकः । सर्व्वभूतान्तरात्मायं सर्व्वगः सर्व्वदः सदा । यं विनिद्रा विनिःश्वासाः शान्ता ध्यानपरायणाः । धिया पश्यन्ति हृदये सोऽयमद्य निरीक्ष्यताम् । यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा योगिनो जितमानसाः । अरूपो रूपवान् भूत्वा सोऽयमायाति सर्व्वगः । अहो विचित्रं देवस्य चेष्टितं परमेष्ठिनः । यस्याख्यां शृण्वतो नित्यं न देहः सोऽपि देहभृत् । यं दृष्ट्वा न पुनर्जन्म लभ्यते मानवैर्भुवि । सोऽयमायाति भगवान् त्र्यम्बकः शशिभूषणः । पुण्डरीकदलायामे धन्ये मेऽद्य विलोचने । ययोरतिथितां नीतो लीलारूपधरो हरः । धिक् धिक् पदन्तु देवानां परं दृष्ट्वा तु शङ्करम् । लभ्यते यत्र निर्व्वाणं सर्व्वदुःखान्तकृच्छिवः । देवत्वादशुभं किञ्चिद्देवि ! लोके न विद्यते । दृष्ट्वापि सर्व्वदेवेशं यन्मुक्तिं न लभामहे । एवमुक्त्वा हृषीकेशः संप्रहृष्टतनूरुहः । प्रणिपत्य महादेवमिदमाह वृषध्वजम् । किमिदं देवदेवेन सर्व्वज्ञेन त्वया विभो ! । क्रियते जगतां धात्रा सर्व्वपापहराव्यय ! । क्रीड़ेयन्तव देवेश ! त्रिलोचन ! महाद्युते ! किं कारणं विरूपाक्ष ! चेष्टितं ते स्मरार्द्दन ! । किमर्थं भगवन् शम्भो ! भिक्षाञ्चरसि शङ्कर ! । संशयो मे जगन्नाथ ! नतत्रैलोक्यराज्यद ! । एवमुक्तस्ततः शम्भुर्विष्णुमेतदुदाहरत् । ब्रह्मणस्तु शिरश्छिन्नमङ्गुल्यग्रनखेन ह । तदाप्रभृत्यहं विष्णो ! चराम्येतद्व्रतं शुभम् । एवमुक्तो महेशेन पुण्डरीकविलोचनः । स्मित्वा किञ्चिन्नतशिराः पुनरेवं व्यजिज्ञपत् । यथेच्छसि तथा क्रीड़ सर्व्वप्रपञ्चनायक ! । मायया मां महादेव ! न छादयितुमर्हसि । नाभीकमलकोषात्तु कोटिशः कमलासनान् । कल्पे कल्पे सृजामीश त्वन्नियोगबलाद्विभो ! । त्यज मायामिमां देव ! दुस्तरामकृतात्मभिः । मदादयो महादेव ! मायया तव मोहिताः । यथावज्ज्ञातुमिच्छामश्चेष्टितन्ते शिवापते ! ।

संहारकाले संप्राप्ते सदेवानखिलान् सुरान्। लोकान् वर्णाश्रमवतो हरिष्यसि यदा हर!। तदा क्व ते महादेव! पापं ब्रह्मवधादिकम्। पारतन्त्र्यं न ते शम्भो! स्वैरं तोडेस्ततो भवान्। व्यतीतब्रह्मणामस्थ्नां स्रक् कण्ठे तेऽवभासते। यदा तदा क्वानुगता त्वां हत्या ब्रह्मणोऽनघ!। कृत्वापि सुमहत् पापं त्वां यः स्मरति भावतः। व्याधारं जगतामीश! तस्य पापं विलीयते। यथा तमो न तिष्ठेत सन्निधावंशुमालिनः। तथा च तव भक्तस्य पापं नश्यति तत्क्षणम्। यश्चिन्तयति पुण्यात्मा तव पादाम्बुजद्वयम्। ब्रह्महत्याभवमपि पापं तस्य व्रजेत् क्षयम्। तव नामानुरक्ता वाग्यस्य पुंसो जगत्पते!। अप्यद्रिकूटतुलितं नैनस्तमनुधावति। रजसा तमसा विवर्द्धितं क्व नु पापं परितापदायकम्। क्व च ते शिवनाम मङ्गलं जनजीवातु जगद्घापहम्। यदि जातु चिदस्मद्विधस्तव नामोष्ठपुटाद्विनिःसृतम्। शिव! शङ्कर! चन्द्रशेखरेत्य सकृन्नाम न संसृतिः पुनः। परमात्मन्! परं धाम स्वेच्छाविष्टतविग्रह!। कुतूहलं तवेशेदं क्व पराधीनता शिवे। अद्य धन्योऽस्मि देवेश! यन्न पश्यन्ति योगिनः। पश्यामि त्वां जगन्मूलमव्ययं परमेश्वरम्। अद्य मे परमो लाभस्त्वद्य मे मङ्गलं परम्। त्वद्दृष्ट्यमृतहृष्टस्य तृणं स्वर्गापवर्गकम्। इत्थं वदति गोविन्दे विमला पद्मया तया। मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता। भिक्षाटनाय देवोऽपि निरगात् परया मुदा। हृष्टानुयायिनीं तान्तु समाहूय जनार्द्दनः। संप्रार्थयद्ब्रह्महत्यां विमुञ्चेति त्रिशूलिनम्। ब्रह्महत्योवाच। अनेनापि मिषेणाहं संसेव्याद्य वृषध्वजम्। आत्मानं पावयिष्यामि क्व पुनर्भवदर्शनम्। सा तत्याज न तत्पार्श्वं व्याहृतापि मुरारिणा। तमूचेऽथ हरिं शम्भुः स्मेरास्यो वचनं शुभम्। त्वद्वाक्यामृतपानेन तुष्टोऽस्मि बहुमानद!। वरं वृणीष्व गोविन्द! वरदोऽस्मि तवानघ!। न माद्यन्ति तथा भैक्षैर्भिक्षवोऽप्यतिसंस्कृतैः। यथा मान सुधापानैर्ननु भिक्षाटनत्वराः। विष्णुरुवाच। एष एव वरः श्लाघ्यो यदहं देवताधिपम्। पश्यामि त्वां देव देवं मनोरथपथातिगम्। अनभ्रेयं सुधावृष्टिरनायासो महोत्सवः। अयत्नो निधिलाभोऽयं वीक्षणं हरते सताम्। अवियोगस्तु मे देव। त्वदङ्घ्रियुगलेन वै। एष एव वरः शम्भो! नान्यं कञ्चिद्वरं वृणे। श्रीभैरव उवाच। एवं भवतु ते देव! यत्त्वयोक्तं महामते!। सर्व्वेषामेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि। अनुगृह्येति दैत्यारिं सेन्द्रादिभुवने चरन्। भेजे विमुक्तिजननीं नाम्ना वाराणसीं पुरीम्। यत्र स्थितानां जन्तूनां कलां नार्हन्ति षोडशीम्। अपि ब्राह्माणि देवानां पदानि विपदास्पदम्। वरं वाराणसीवासी जटामुण्डोदिगम्बरः। नान्यत्र छत्रसम्पन्नवसुधामण्डलेश्वरः। वरं वाराणसी भिक्षा न लक्षाधिपतान्यतः। लक्षाधीशोविशेद्गर्भं तद्भिक्षार्थी न गर्भभाक्। भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्योदत्ताऽमलकसम्मिता। सुमेरुणापि तुलिता वाराणस्यां गुरुर्भवेत्। वर्त्ताशनं हि योदद्यात् काश्यां सीदत्कुटुम्बिने। यावन्त्यन्नानि तावन्ति युगानि स दिवौज्यते। वाराणस्यां वषभोज्यं योदद्याच्चिरपायिने। स कदाचित् तदक्षुधा नो दुःखं भुङ्क्ते नरर्षभ!। वाराणस्यां निवसतां यत्पुण्यमुपजायते। तदेव संवासयितुः फलं त्वविकलं भवेत्। ब्रह्महत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्त्तनात्। त्यजन्ति पापिनां काशी सा केनेहोपमीयते। तत्र प्रविष्टमात्रेऽथ भैरवे भीषणाकृतौ। हाहेत्युक्त्वा ब्रह्महत्या पातालतलमाविशत्। कपालं ब्रह्मणो रुद्रः सर्व्वेषामेव पश्यताम्। हस्तात्पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा। विधेः कपालं नामुञ्चत् करमत्यन्तदुस्त्यजम्। हरस्य भ्रमतः क्वापि तत् काश्यां क्षणतोऽपतत्। शूलिनो ब्रह्मणो हत्या नापैति सैव या क्वचित्। सा काश्यां क्षणतो नष्टा कथं काशी न दुर्लभा। वाराणसीति काशीति महाश्मशानमिति जपन्। यावज्जीवं त्रिसन्ध्यन्तु जन्तुर्जातु न जायते। अविमुक्तं महाक्षेत्रं स्मरन् प्राणांस्तु यस्त्यजेत्। दूरदेशान्तरस्थोऽपि सोऽपि जातु न जायते। आनन्दकाननं यस्य चित्तं स्मरते सदा। तत्क्षेत्रनामस्मरणाच्च स भूयोऽभिजायते। रुद्रावासे वसेन्नित्यं नरो नियतमानसः। एनसामपि सम्भारं कृत्वा तस्माद्विमुच्यते। महाश्मशानमासाद्य यदि दैवाद्विपद्यते। पुनः श्मशानशयनं न क्वापि लभते पुमान्। कपालमोचनं काश्यां ये स्मरिष्यन्ति मानवाः। तेषां विनङ्क्ष्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पातकम्। आगत्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः। तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्यया"।

भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालभृत्त्वादिव्यपदेशः। "कपालमोचनं तीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम्। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र! सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" भा० व० ८२ अध्याये।

कपालशिरस् पु० कपालं शिरसि यस्य। महादेवे "कवच-

स्तत्र बहवोऽभिहूय गरटां शतम् । तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह”।

कपालस्फोट पु० ६त० । शिरःस्फोटने (माथाफोड़ा)

कपालाधिकरण न० जैमिनिसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरणं ४,१, पादे यथा
“अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते” जै० सू० । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति” इति तथा “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति” इति तत्र संदेहः किम् ? उभयं कपालानि प्रयोजयति ? पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापश्च उत श्रपणं प्रयोजकं न तुषोपवापः ? इति किं प्राप्तम् ? विनिगमनायां हेतोरभावात् उभयम् इति प्राप्ते उच्यते अर्थाभिधानम् प्रयोजनसम्बन्धमभिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालम् इति पुरोडाशार्थकपालं पुरोडाशकपालम् कथम् एतदवगम्यते ? पुरोडाशं तावत् तस्मिन् काले नास्ति येन वर्त्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात् तेनैव हेतुना नभूतः अतएव, कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सम्बन्धः भविष्यता सम्बन्धस्य तन्निमित्तत्वं भवति तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं तेन तुषा उपवप्तव्याः इति कपालं स्यात् न चेत् न, तेन तुषा उपवप्तव्याः अतस्तस्मात् न तुषोपवापः कपालानाम् प्रयोजकः प्रयोजकं तु श्रपणम्” एवञ्च सति वरो पुरोडाशाभावे यदा तुषोपवप्तुम् कपालमुपादीयते न तत्पुरोडाशम्” भा० ।

कपालिन् पु० कं ब्रह्मशिरः पालयति व्रतकाले पाल–इन् । महादेवे त्रि० “कपालिं त्रिपुरान्तकम्” भा० स० ४५ अ०।

कपालिका स्त्री कपाल+अल्पार्थे कन् अत इत्वम् । १भग्नमृण्मयखण्डे (खापरा) । कपालिकैव शर्करा० स्वार्थेऽण् । कापालिक तत्रार्थे न० स्वार्थिकत्वेऽपि क्वचित् लिङ्गातिक्रमनियमात् । नाधितिष्ठेत्तु ष जातु केशभस्मकपालिका.” भा० अनु० १०४ अ० ।
“अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः”। “अग्न्यम्भोऽस्थानं न गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः” मनुः । “कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि” सुश्रुतः “सुश्रुतोक्ते २दन्तरोगभेदे स च “दन्तगतास्तु दालनः क्रमिदन्तको दन्तहर्षो भञ्जनकः शर्करा कपालिका श्यावदन्तकोऽनुमोल इति” विभज्य “दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी” सुश्रुते लक्षितः ३कपालावयवे “कपालिकाभ्यां कपालं कपालाभ्यां च घटश्चारभ्यते” न्यायकन्दली ।

कपालिन् पु० कपालमस्त्यस्य इनि । १महादेवे २कपालयुक्ते त्रि० “कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्” कुमा० स्त्रियां ङीप् सा च ३दुर्गायाम्” हेम० । शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशवर्षाणि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्” याज्ञ० “तन्मालाभुजगान्तकपालव्रतवत् पिशाचं” भाग० ४,४,१७ । ४जातिभेदे पुंस्त्री पराशरः । जातिशब्दे तज्जातिविवृतिः । स्त्रियां ङीप् “नटी कपालिनी वेश्या रजका नापिताङ्गना” तन्त्रे कुलनारीकीर्त्तने । कपालमस्त्यस्य भोजपात्रत्वेन ठन् कापालिक । कपालाधारभोजिनि जातिभेदे च । तस्येदमण् । कापालिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० कपालमोचनशब्दे उदा० “कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्” प्रा० वि० आपस्त० ।

कपि पु० कपि–इन् नलोपश्च । १वानरे अमरः । “नश्यन्ति ददृशे द्वन्द्वानि कपीन्द्राः” भट्टिः । “कपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि” उद्भटः । “विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्” मनुः “रामायणमिव कपिकथासमाकुलम्” काद० । २सिह्लके (शिलारस) । गन्धद्रव्यभेदे तस्य कपिजातत्वात्” भाव० प्र० कपिनामतोक्तेश्च तथात्वम् । ३नारायणे च । मेदि० । “कपिलः कपिरव्ययः” विष्णु स० । कं जलं रश्मिभिः पिबतीति कपिर्वराहो वा “कपिर्वराहः इति वचनात्” भा० । कादुदकात् भूमिं पाति उद्धरति पाक । ४वराहे । ५धात्रिकायां (आमला) शब्दमा० । ६करञ्जभेदे शब्दच० । कपिकीटवर्णत्वात् ७रक्तचन्दने । तद्वर्णे ८पिङ्गले च पु० । तद्वर्णवति त्रि० । कपेः शाखामृगत्वम् मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिताः । “मद्गुमूषकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतयः पर्णमृगाः” “मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः”

कपिकच्छु स्त्री कपीनामपि कच्छूः यस्याः ५ ब० ।(आलकुशी) कपिकण्डूहेतौ शूकशिम्ब्याम् अमरः । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा “कपिकच्छूर्भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः । तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी । तद्बीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परम्” ।

कपिकच्छुफलोपमा स्त्री कपिकच्छुफलस्य उपमा यत्र तुल्य

मलत्वात्। जतुकालतया राजनि० तस्याश्च तुल्यफल-
त्वात्तथात्वम्। [(आल्कुशी) शूकशिम्ब्याम् भरतः

कपिकच्छूरा स्त्री कपिभ्यः कच्छूं राति ददाति रा—क।

कपिकन्दुक न० कपि+कदि-उक् अतोलोपः कस्य शिरसः
पिकन्दुकम्। शिरोऽस्थि शब्दच०।

कपिका स्त्री कपिर्वराह इव कायति प्रकाशते कृष्णत्वात् कै—
क। नीलसिन्धुवारवृक्षे राजनि०।

कपिकेतन पु० कपिर्हनूमान् केतने यस्य। अर्ज्जुने कपिध्वजे
"सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः" भा०आश्व०८२।
यथा च तस्य कपिकेतनता तथावर्णितं भा०व०१५१अ०।
"एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत। भ्रातृत्वात् सौ-
हृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव। चमूं विगाह्य शत्रूणां
परशक्तिसमाकुलाम्। यदा सिंहरवं वीर! करिष्यसि म-
हाबल!। तदाहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव। विज-
यस्य ध्वजस्थश्च नादान् मोक्ष्यामि दारुणान्। शत्रूणां ये
प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ"। कपिध्वजादयोऽप्यत्र।

कपिकोलि पु० कपीनां प्रियः कोलिः। (शेकोयाकुल)
कोलिभेदे रत्नमा०।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव। आम्रातकवृक्षे राजनि०।
तत्फलस्य कपिचूडातुल्यतया तथात्वम्। [त्रिका०

कपिचूत पु० कपीनां चूत इव प्रियत्वात्। आम्रातकवृक्षे

कपिज पु० कपितोजायते जन—ड। कपितैले तुरुष्के
(शिलारस) राजनि०।

कपिजङ्घिका स्त्री कपेर्जङ्घेव जङ्घा यस्याः संज्ञायां कन्।
तैलपिपीलिकायां (तेलीपोका) राजनि० तस्याः कपि-
तुल्यदीर्घजङ्घत्वात्तथात्वम्।

कपिञ्जल पुंस्त्री "कपिरिव जवते ईषत् पिङ्गलो वा कमनीयं
शब्दं पिञ्जयतीति वा" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः पृषो०।
१पक्षिभेदे चातके राजवल्ल०। जलयाचनाय तस्य रम्यशब्द-
करणात् तथात्वम्। २तित्तिरौ त्रिका०। तित्तिरि-
रिह श्वेत एव ग्राह्यः। "वर्त्तिकालाववर्त्तीर कपिञ्जल-
कतित्तिराः। कलिङ्गाः कुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदा-
हृताः। विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः।
कपिञ्जल इति प्रायैः कथितो गौरतित्तिरिः" भावप्र०उक्तेः
अतएव 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान्
वर्षाभ्यस्तित्तिरीन्" यजु० ४,२०। कपिञ्जलतित्तिरीणां
भेदेन निर्देशः "कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋ-
त्यै" यजु० २४,३८ तस्य चारणत्वात् तत्तद्देवतोद्दे-
शेन उत्सर्ग एवालम्भनम्। "कपिञ्जलादींस्तु तुच्छजाति
पर्य्यग्निकृतान्" कात्या०४०,६,८ उक्तेः। कपिञ्जलमांस-
गुणाश्च भावप्र० उक्ताः कपिञ्जलादीन् विष्किरानुक्त्वा
"विष्किराः मधुरा शीताः कषायाः कटुपाकिनः।
बल्यावृष्यास्त्रिदोषघ्ना पथ्यास्ते लघवः स्मृताः"।
कपिञ्जलशब्दस्यावर्ण्णान्तत्वेन द्व्यच्त्र्यज्भिन्नत्वेन च अ-
र्श्यशब्देन समासे न आद्युदात्तत्वम्। "अर्श्ये चावर्ण्णं
द्व्यच् त्र्यच्" पा० सूत्रात्

कपिञ्जलन्याय पु० बहुत्वस्य त्रित्वपर्य्यवसायिताख्यापके
न्यायभेदे स च न्यायो यथा "वसन्ताय कपिञ्जलाना-
लभेतेति" श्रुत्या कपिञ्जलगतं बहुत्वं बोधितं तच्च विव-
क्षितं विधेयसंख्यात्वात् कपिञ्जलस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात् वि-
धेयत्वं बहुत्वं च त्रित्वमारभ्य परार्द्धपर्य्यन्तपर्य्यवसन्नमि-
त्यनव्यवसायेनाप्रवृत्त्या वेदाप्रामाण्यापत्तिरिति प्राप्तेराह
"प्रथमोपस्थितेस्तन्त्रत्वात्" जै० सू०। त्रित्वोत्पत्त्यनन्तरं
त्रित्वसहितैकत्वबुद्ध्या चतुष्ट्वं जन्यते तत्र त्रित्वस्य प्रथमो-
पस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्य्यवसानादनध्यवसायः
संख्यायाम् एकत्वस्येव बहुत्वसंख्यायायां त्रित्वस्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वात्तत्रैव वेदतात्पर्य्यात्। अपेक्षाबुद्धिसहकृतैक-
त्वत्रयेण त्रित्वम् एवं तथाविधैकत्वचतुष्टयेण चतुष्ट्वं जन्यते
इति मते तु कारणीभूतापेक्षाबुद्धिलाघवेन प्रथमोपस्थित-
त्रित्वस्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्तिः अतएव वैया०भू०
संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव ग्रहणे कपिञ्जलालम्भ-
वाक्ये त्रित्वग्रहणं दृष्टान्तीकृतं यथा "अभेदैकत्वसंख्या-
या वृत्तौ भानमिति स्थितिः। कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं
न्यायाद्यथोच्यते"। "बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थित-
त्वमस्तीति भावः"।

कपितैल न० कपिभिः शिलायादारणेन निष्पादितं तैलम्।
सिह्लके तुरुष्के गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस)।"सिह्लकस्तु तु-
रुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः। कपितैलञ्च संख्यातं तथा
च कपिनामकः" भावप्र०। तेन तुरुष्कदेशजयवनदेशो-
द्भवशिलादलनेन कपिभिरुद्भावनात्तस्य तथात्वम्।

कपित्थ पु० कपिस्तिष्ठत्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था—क पृषो०।
(कएतबेल) वृक्षभेदे "त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थब-
दराशनः" भाग०४,८,६४। अस्य गुणपर्य्यायादि भावप्र०
उक्तं यथा। "कपित्थस्तु दधित्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः।
कपिप्रियोदधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च। कपित्थमामं

षडङ्गाहि कषायं लघु शोषणम् । पक्वं गुरु तृषाहिक्का-
शमनं वातपित्तजित् । स्वादम्लन्तुवरङ्कण्ठशोधनं ग्राहि
दुर्जरम्" । अपिच "कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषदं ग्राहि
वातलम् । मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्"
सुश्रुते अम्लवर्गेऽयं पठितः अम्लशब्दे तद्वाक्यं दर्शितम् ।
हारीतेनास्य भक्षणं सर्वदा निषिद्धं यथा "न वटप्ल-
क्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलङ्गानि भक्षयेत् । कपित्थो-
पलक्षित देशे पुष्करा० इति कपित्थिनी स्त्री कपित्थयुक्तदेशे ।
तस्य सन्निकृष्टदेशादि काशा० इति । कपित्थिन् तत्स-
न्निकृष्टदेशादौ त्रि० । [कटफले राजनि०

कपित्थत्वच् पु० कपित्थस्य त्वगिव त्वक् वल्कलमस्य । एलवालु-

कपित्थपर्णी स्त्री कपित्थस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ०ङीष् ।
कपित्थतुल्यपत्रिकायां चित्रपत्रिकायां वृक्षभेदे रत्ना० ।

कपित्थाष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे । यथा "यमानी
पिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः । रोचनाग्निजलाजाजी
धान्यसौवर्चलैः समैः । वृक्षाम्लधातकी कृष्णा बिल्वदाडि-
मतिन्दुकैः । त्रिगुणैः षड्गुणासितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ।
चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् । कासं श्वा-
सारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिकमाजयेत्" चक्रद० ।

कपित्थास्य पुंस्त्री कपित्थमिवास्यं यस्य । गोलाङ्गूलाख्ये
वानरभेदे त्रिका० । तस्य कपित्थाकारमुखत्वात्तथात्वम्
जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

कपिनामन् पु० कपेर्नाम नाम यस्य । सिह्लके भावप्र० ।
कपितैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिपिप्पली स्त्री कपिः कपिवर्णा रक्ता पिप्पलीव । १रक्ता-
पामार्गे वैद्य० । २स्थूलावर्त्त वृक्षे रत्नमा० ।

कपिप्रभा स्त्री कपावपि प्रभा स्वगुणप्रकाशोऽस्याः । (आल-
कुशी) कपिकच्छाम् शब्दरत्ना० । [२सुग्रीवे च

कपिप्रभु पु० ६त० । १रघुनाथे रामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

कपिप्रिय पु० ६त० । १आम्रातकवृक्षे राजनि० । २कपित्थे
भावप्र० । कपितैलशब्दे तद्वाक्यमुक्तम् ।

कपिरथ पु० कपिर्हनुमान्रथ इव वाहनमस्य । १श्रीरामे श-
ब्दरत्ना० । कपिर्हनुमान्रथेऽस्य । २अर्ज्जुने कपिकेतन
शब्दे तन्नामताकारणं दर्शितम् ।

कपिल पु० कप् वर्णे इलच् बस्य पत्, कपि+सिध्मा० लच् वा ।
सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तके १मुनिभेदे कर्दमप्रजापतेर्देवहूतिगर्भज-
पुत्ररूपे २भगवदवतारभेदे । ३वह्नौ ४कुकुरे च हेम० ।
(शिलारस) ५सिह्लके रत्नमा० । ६पिङ्गलवर्णे । ७त-
द्वति त्रि० अमरः । स च वर्णः नीलपीतमिश्रितवर्ण इति
रभसः रोचनाभवर्ण इत्यन्ये । सांख्यमतञ्च द्विविधं सेश्व-
रनिरीश्वरभेदात् तत्र सेश्वरसांख्यशास्त्रं भगवदवतारः
कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसांख्यन्तु अग्न्यवतारः
कपिलः" "अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तकः"
इति स्मृतेः । तत्र निरीश्वरसांख्यप्रवृत्त्यादि यथा
सां०का० उक्तं यथा "पुरुषार्थं ज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा
समाख्यातम् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ।
एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरि-
रपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतन्तन्त्रम् । शिष्यपर-
म्परायातमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः । संक्षिप्तमार्य्य-
मतिना सम्यगविज्ञाय सिद्धान्तम् । सप्तत्यां किल येऽर्था-
स्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य । आख्यायिकाविरहिताः
परवादविवर्ज्जिताश्चापि" विवृतञ्चैतद्भाष्याभिः सा० त०
कौ० व्याख्योपक्रमे यथा
"अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इत्यादिक-
सूत्रजातात्मकं षडध्यायीरूपं शास्त्रम् कपिलमुनिः आसु-
रिनामानं मुनिमुपलक्षीकृत्य प्रणिनाय तेनापि ततः श्रुत्वा
तदर्थानुगुणं संक्षिप्तमपरं शास्त्रं स्वभिधाय पञ्चशिखायो
प्रदिष्टमेवं लोके प्रचारमुपगतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरकृष्णेन
विशदार्थं आख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जं षष्टिपदार्थप्रति-
पादनाय द्वासप्ततिरार्य्याः निर्म्मिताः । एतच्छास्त्रस्य तु
"सङ्ख्यां प्रकुर्व्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रचक्षते । तत्त्वानि
च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्यं प्रकीर्त्तितम्" इति महाभा-
रतवाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषसम्यग्विवेकज्ञानरूपसङ्ख्या-
याः, प्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वसङ्ख्यायाश्च प्रतिपादनात्
साङ्ख्यशब्दाभिधेयता । तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्र-
मिव चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्यु-
पायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रगताः
एवं हेयं दुःखं, तन्निदानं चिन्तादि, तन्निवृत्त्युपायो विवे-
कसाक्षात्कारः, दुःखनिवृत्तिश्चेत्येते पदार्थाः अत्र शास्त्रे
प्राधान्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागतास्त्वन्ये । प्रकृतेः साम्या-
वस्थापन्नगुणत्रयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, स्वर्गापवर्गरूप-
प्रयोजनवत्त्वम्, परार्थतया प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, असङ्गस्य चेत-
नस्य पुरुषस्य प्रकृतिकार्य्येभ्यो भेदः, अकर्त्तृत्वं जन्ममर-
णादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहुत्वञ्च, प्रकृतेः पुरुषस्य चो-
भयोः अस्तित्वं, संयोगः, वियोगश्च स्थूलसूक्ष्मभूतानां
स्थितिरित्येते दश पदार्थाः मौलिकाः । तथा अविद्या-

अविद्यारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्य्ययाः इन्द्रियादीनां स्वस्वव्यापारेऽसामर्थ्यम् "बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वं जड़ताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैब्योदावर्त्तमन्दता" । इत्येकादशविधम्, नवधा तुष्टयोऽष्टधा सिद्धयः तासां विपर्य्ययः सप्तदशधा इत्येवमष्टाविंशतिः नवधा तुष्टयोऽष्टौ सिद्धयइत्येवं षष्टिः पदार्थाः "प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता । पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरकर्त्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश । विपर्य्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः । करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह" । इति राजवार्त्तिकोक्ता उपदिष्टाः । प्रकृतिपुरुषविवेकोपदेशाय प्रवृत्तं शास्त्रं प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्वैविध्यं सूचयाम्बभूव । तत्र चेतनाः पुरुषा जन्मादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहवः । प्रकृत्यादयः चतुर्विंशतिः पदार्थाः संहतपरार्थाः अचेतनाश्च । अचेतनाअपि प्रकृत्यादयः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव प्रवर्त्तन्ते । तत्प्रवृत्तौ च अनाद्यविद्या मिथ्याज्ञानजन्यवासनासहकृता पुरुषेण संयोगं सम्पादयन्ती हेतुः । पुरुषसंयुक्ता च साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः महत्तत्त्वाकारेण परिणमते इदमित्थमेवेतिनिश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टमन्तःकरणमेव महत्तत्त्वसंज्ञकम् । तच्च पुनः इदं मम अनेनाहं कार्य्यं निष्पादयामीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टान्तःकरणरूपाऽहङ्काराकारेण परिणमते । सोऽपि सूक्ष्मभूत रूपशब्द तन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते । तानि च श्रोत्रत्वङ्नयनरसनाजिह्वाख्य-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्य-पञ्चकर्म्मेन्द्रिय-सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिकमनोरूपेण, आकाशवायुज्वलनजलभूमिरूपमहाभूताकारेण च परिणमन्ते । तएते चतुर्विंशतिः पदार्थाः "प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति" सूत्रोपदिष्टाः । तेभ्य एव च भौतिकब्रह्माण्डचतुर्विधप्राणिदेहादीनामुत्पत्तिः । प्रकृतिश्चैवं भूयोभूयः स्वव्यापारान् पुरुषाय दर्शयन्ती भूयोभूयो भुज्यमानेषु तेषु क्रमशः पुरुषस्य वैराग्यमुत्पाद्य आत्मात्मकार्य्येभ्यः पुरुषस्य विवेकज्ञानं … च दृष्टात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्यापारदर्शनेन … तया निवर्त्तते । तन्निवृत्तौ च तत्कार्य्यसकलपद … निवृत्तिरित्यतः सकार्य्यप्रकृति कृत-

निवारणाय प्रयत्नः कार्य्यः । तन्निवृत्तिश्च विवेकज्ञानसाध्या इतीयं विवेकसाधनायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकश्च यत् वस्तु यथास्थितम् तत्तथारूपेण ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य निःसङ्गतया क्रियाशून्यतया चापरिणामित्वेन कर्त्तृत्वाभावात् प्रकृतिकार्य्यबुद्धिरेव कर्त्री कृतिसमानाधिकरण्येनैव तत्फलस्य सुखदुःखादेः तन्निष्ठतैव । पुरुषे तु प्रधानकार्य्यबुद्धेश्चिदात्मनि प्रतिविम्बात् दुःखादेरपि पुरुषे प्रतिबिम्बनं तेन च पुरुष उपतप्यते, बुद्धेर्दुःखनिवृत्तौ च नैव तस्योपताप इत्यतः प्रतिविम्बरूपदुःखभोक्तृत्वेन आत्मानं जानन् पुरुष उपतप्यमान इव भवति । ततश्च प्रकृतेर्भिन्नतया तत्कार्य्यसुखादिशून्यतया ज्ञातः पुरुषः प्रतिविम्बाकारैः दुःखैर्न संबध्यते इत्येवं प्रकृत्यादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां पुरुषस्य च असाधारणधर्म्मविशेषकथनद्वारा तयोर्विवेकज्ञानोपयोग्युपदेशायैवेदम् शास्त्रं प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवेकस्तथा शास्त्रे तन्मूलके द्वासप्ततिकारिकात्मके प्रबन्धे च आख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जमीश्वरकृष्णेन दर्शितम्"। तत्र सांख्यमतं सर्वदर्शनसंग्रहे इत्थं समग्राहि

"सङ्क्षेपेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च, कश्चिदनुभय इति । तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः, प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं "मूलप्रकृतिरविकृतिरिति"। मूलञ्चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः महदादेः कार्य्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थापातात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः । विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहङ्कारतन्मात्राणि । तदप्युक्तं "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति" अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महादादीनि तत्त्वानि तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहङ्कारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च पञ्चतन्मात्रादीनाम् तत्राहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानां प्रकृतिः, तदेव सात्त्विकं सत्प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां, कर्म्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च । रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन "अभिमानोऽ-

ऽहङ्कारस्तस्मादुद्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव । सात्विकएकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् । बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधर्म्म्यादिति" ।

विवृतञ्च तत्त्वकौमुद्यामाचार्य्यवाचस्पतिभिः । केवला विकृतिस्तु वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं "षोड़शकस्तु विकारः" इति षोड़शसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः षोड़शको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्व्वपूर्व्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । तदुक्तम् "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । तस्मादपि षोड़शकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानीति" । अनुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष" इति । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः । एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतं तदप्युक्तं "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति" । इह कार्य्यकारणभावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सज्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते । नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति । वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तुसदिति । सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति । तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च । नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत्सत्तासम्बन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः नहि नीलं निपुणतरेणापि पीतं कर्त्तुं पार्य्यते । ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्म्माविति चेत्तथाप्यसति, धर्म्मिणि तद्धर्म्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्म्मिणः सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्य्यं सदेव, सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते यथा पीड़नेन तिलेषु तैलस्य दोहेन सौरभेयीषु पयसः । असतः करणे तु निदर्शनं न दृश्यते । किञ्च कार्य्येण सम्बद्धं कारणं तज्जनकम् असम्बद्धं वा प्रथमे कार्य्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् चरमे सर्व्वं कार्य्यजातं सर्व्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात् । तदप्युक्तमाचार्य्यैः "असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः । असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति" अथैवं मन्येथा असम्बद्धमपि तत् तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च कार्य्यदर्शनोन्नेयेति तन्न सङ्गच्छते तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् । कार्य्यकारणयोरभेदाच्च कार्य्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्म्मत्वाच्च यदेवं न तदेवं यथा गोरश्वः, तद्धर्म्मश्च पटस्तस्मान्नार्थान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्य्यं कुर्य्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः । यथोक्तं भगवद्गीतायाम् "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति । ततश्च कार्य्यानुमानात् तत्प्रधानसिद्धिः । तदुक्तम् "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यमिति" । नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात् अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जड़योः कलधौतरूप्यादिवत् सारूप्याभावेनारोपासम्भवाच्च । तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् यद्येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मात्तथेति । तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं, या दुःखात्मकता तद्रजः, या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात् तत्सपत्नीनां दुःखम् ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् । तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसमुद्भवात् । एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखाकरोति परैरपि ह्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः इह-वैचित्त्ये इत्य-

स्वाङ्गातीर्मोहशब्दनिष्पत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्। तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति। अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजःसत्त्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्य्ये न व्याप्रियते अतः केनचिच्चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथा च सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत् तदसङ्गतम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः दृष्टञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यति। तदुक्तम् "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति"। यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः, द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति। तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य सन्निधानेन लोहस्य व्यापारः तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद्बुद्धिच्छायापत्त्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम्। न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः ततः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः। तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः। यथोक्तम् "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः" इति। ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते ? इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्त्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि। यथोक्तम् "रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्। पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति"। एतदर्थं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्"।

तत्र मूलीभूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यसूत्रं तदुक्तार्थप्रपञ्चनात् षडध्याय्याः सांख्यप्रवचनसंज्ञेति यथोक्तं तद्भाष्ये "नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् नैवम् संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् अतएवास्याः षडध्याय्याः योगदर्शनस्येव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता। तत्त्वसमासाख्यं हि यत् संक्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति विशेषस्त्वयं यत् षडध्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" षडध्याय्यां च क्रमेणैतेऽर्था यथा "हेयहाने तयोर्हेतू व्यूहा एते यथाक्रमम्। चत्वारः शास्त्रमुख्यार्थाः आद्याध्याये प्रपञ्चिताः। संक्षिप्तसांख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात्। शास्त्रं योगवदेवैतत् सांख्यप्रवचनाभिधम्" १। लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसंख्यकम्। प्रधानकार्य्यं तत्सूक्ष्मं द्वितीयाध्यायगामि च २। अत्यन्तलयपर्य्यन्तः कार्य्योऽव्यक्तस्य नात्मनः। तृतीयोक्तो विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ३। अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम्। आख्यायिकाभिः संप्रोक्तं तुर्य्येऽध्याये समासतः ४। स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिनः। पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ५। शास्त्रसंख्यार्थविस्तारस्तन्त्राख्योऽनुक्तपूरणैः। षष्ठाध्याये कृतः पश्चादुवाक्यार्थश्चोपसंहृतः।

सेश्वरसांख्यमतन्तु पातञ्जलमतत्वेन प्रसिद्धम् तच्च तत्र पतञ्जलिशब्दे दर्शयिष्यते। तदेव मतं कर्दमप्रजापतेर्देवहूतावाविर्भूय भगवदवतारकपिलः मातरमुपदिदेश तच्च भाग० २,२५,२८ अध्यायेषु वर्णितम् यथा। "अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक्। यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः। ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम्। यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम्। अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः

परः । प्रत्यग्धाम स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् । स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया । गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया । एवं पराभिध्यानेन कर्त्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्म्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य संसृतिर्ब्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् । भवत्यकर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः । कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् । देवहूतिरुवाच । प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ! । ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् । भगवान् उवाच । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् । पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्व्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्म्मरुन्नभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः । वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्द्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया । एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य च । सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः । प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतोभयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः । प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्व्विशेषस्य मानवि ! । चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः । अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः । समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्य्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः । स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः । यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । तदाहुर्व्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथा पां प्रकृतिः परा । महत्तत्त्वाद्विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतोभवः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि । सहस्रशिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रचक्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् । कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च कार्य्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः । वैकारिकाद्विकुर्व्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भवः । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः । तैजसात्तु विकुर्व्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति ! । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः । संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् । तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्व्विज्ञानशक्तिता । तामसाच्च विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यनोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रन्तु शब्दगम् । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वञ्च नभसो लक्षणं कवयो विदुः । भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् । नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्व्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् च स्पर्शस्य संग्रहः । मृदुत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वञ्च नभस्वतः । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्माभिलक्षणम् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात् रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलम्भनम् । द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थत्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि ! रूपमात्रस्य वृत्तयः । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम् । तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च । रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो दैवनोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः । कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते । क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः । रसमात्राद्विकुर्व्वाणादम्भसो दैवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः । करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोदग्रादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते । भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् । सर्व्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्म्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमा-

नैवोपलभ्यते । एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्म्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्यथोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतं बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः । हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् । निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् । वाण्या वह्निरथो नासे प्राणतो घ्राण एतयोः । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूर्य्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः । निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः । तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् । नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः । अहङ्कारस्ततो रुद्रः चित्तञ्चैत्यस्ततोऽभवत् । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् । पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततो विराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् । विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट् । गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत । यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगविवृत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्”

इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये कपिलवचः ।

“प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् । स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वपि विषज्जते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्त्तास्मीत्यभिमन्यते । तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः । प्रासङ्गिकैः कर्म्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु । अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा । अतएव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि । भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् । यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः । मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च । सर्व्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाऽप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्य्येण मौनेन स्वधर्म्मेण बलीयसा । यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुङ्मुनिः । विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् । सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् न कुर्व्वन्नसदाग्रहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च । निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः । उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुरेवार्कमात्मदृक् । मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् । यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः । एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः । स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् । भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया । लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः । मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा । नष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः । एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते । साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः । देवहूतिरुवाच । पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् ! न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वाच्चानयोः प्रभो ! यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च । अकर्त्तुः कर्म्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः । गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ? । क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते । श्रीभगवानुवाच । अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना । तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् । तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः । भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च । यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् । स एव प्रतिबुद्धस्य न विमोहाय कल्पते । एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् । युञ्जतो नापकुरुते आत्मारामस्य कर्हिचित् । यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना । सर्व्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः । मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा । निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम् । प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा च्छिन्नसंशयः । यत् गत्वा न निवर्त्तेत योगी लिङ्गविनिर्गमे । यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विसज्जतेऽङ्ग । अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः” भाग० ३स्क०२७अ० “योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे । मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् । स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम् । दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्च्चनम् । ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा । मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः । ब्रह्मचर्य्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्च्चनम् । मौनं सदासनजयः स्थैर्य्यं प्राणजयः शनैः । प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि । स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणा । वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः । एतैरन्यैश्च पथिभिर्म्मनो दुष्टमसत्पथम् । बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः । शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् । तस्मिन् स्वस्तिकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् । प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः । प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम् । मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः । वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम् । प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्विषान् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् । यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् । काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः । प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम् । नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् । लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौषेयवाससम् । श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् । मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया । परार्द्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम् । काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् । दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् । अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्व्वलोकनमस्कृतम् । सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् । कीर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् । ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः । स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् । प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा । तस्मिन् लब्धपदं चित्तं सर्व्वावयवसंस्थितम् । विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः । सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् । उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम् । यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् । ध्यातुर्म्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम् । जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः । ऊर्व्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत् संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्य्यात् । ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ । व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्त्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भि नितम्बबिम्बम् । नाभीह्रदं भुवनकोषगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् । व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेत् द्वयं विशदहारमयूखगौरम् । वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् । कण्ठञ्च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्य्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य । बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् । संचिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः शङ्खञ्च तत् करसरोरुहराजहंसम् । कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्द्दमेन । मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे । भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्त्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दम् । यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् । यत् श्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानम् भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् । मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रम् ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु । तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः । स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादम् ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायाम् । हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् । सम्मोहनाय रचितं निजमाययास्य भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य । ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति । ध्यायेत् स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथक् दिदृक्षेत् । एवं हरौ भगवति

प्रतिलब्धभावो भक्त्याद्रवद्धृदय उत्पुलकप्रमोदात् । औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते । मुक्ताश्रयं यर्हि तु निर्व्विषयं विरक्तं निर्व्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्च्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः । सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये । हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् ! विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः । देहञ्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु । यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्त्यः प्रतीयते । अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा । यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात् । अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् । भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् । आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः । सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि । ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्वपि तदात्मताम् । स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते । योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतिस्थितः । तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् । दुर्व्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते" इति भा० ३स्क० २८अ० ।

"देवहूतिरुवाच । लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च । स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् । यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते । भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो ! । विरागो येन पुरुषो भगवन् ! सर्व्वतो भवेत् । आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः । कालस्येश्वररूपस्य परेषाञ्च परस्य ते । स्वरूपं वत कुर्व्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः । लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये । श्रान्तस्य कर्म्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः । श्रीमैत्रेय उवाच । इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः । आबभाषे कुरुश्रेष्ठ ! प्रीतस्तां करुणार्द्दितः । श्रीभगवानुवाच । भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि ! भाव्यते । स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते । अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्य्यमेव वा । संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्य्यात् स तामसः । विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्य्यमेव वा । अर्च्चादावर्च्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः । कर्म्म निर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेत् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः । मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः । येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते । निषेवितानिमित्तेन स्वधर्म्मेण महीयसा । क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः । मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः । भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च । महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया । मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च । आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्च मे । आर्जवेनार्य्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा । मद्धर्म्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः । पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतिमात्रगुणं हि माम् । यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् । एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् । अहं सर्व्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा । तमवज्ञाय मां मर्त्त्यः कुरुतेऽर्च्चाविडम्बनम् । यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वार्च्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोति सः । द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः । भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति । अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे ! । नैव तुष्येऽर्च्चितोऽर्च्चायां भूतग्रामावमानिनः । अर्च्चादावर्च्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत् । यावन्न वेद स्वहृदि सर्व्वभूतेष्ववस्थितम् । आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्वणम् । अथ मां सर्व्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् । अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा । जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ! । ततः सचित्ताः प्रवराः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः । तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः । तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः । रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः । तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् । ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः । ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः । अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्म्मकृत् । मुक्तसङ्गस्ततो भूयान् दोग्धा न धर्म्ममात्मनः । तस्मिन्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः । मय्यर्पितात्मनः

दुःखीनपि संन्यस्तकर्मणः। न पश्यामि परं भूतमकर्त्तुः समदर्शनात्। मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन्। ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति। भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः। ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत्। एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः। परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्म विचेष्टितम्। रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते। भूतानां महदादीनां यतोभिन्नदृशां भयम्। योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः। स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः। न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः। आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत्। यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्य्यस्तपति यद्भयात्। यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात्। यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह। स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च। स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः। अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात्। नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः। लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतम्। गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात्। वर्त्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम्। सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः। जनञ्जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तकम्" भाग० २९ अ०।

भगवदवतार एव कपिलः सगरसन्ततीर्हुङ्कारेण भस्मीचकार यथोक्तं रामा० आ० ४० अ० "यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः। महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान् प्रभुः। कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम्। तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः। पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः। सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम्" इति ब्रह्मवाक्यमुपवर्ण्य रामं प्रति विश्वामित्रेणोक्तम्। "ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम्। रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः। ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः। ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्। हयञ्च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः। प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन!। ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्य्याकुलेक्षणाः। खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः। अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन्। अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि। दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान्। श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन!। रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोत्प्रभुः। ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना। भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ! सगरात्मजाः"। अत्र प्रागुत्तरामिति भूमध्यस्थजम्बूद्वीपापेक्षया तत्स्थानस्य तथात्वात्। वस्तुतः विष्णोः कपिलोऽपि भगवदवतारश्च। "पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्। प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भा० १,२,११ उक्तेः "सिद्धानां कपिलो मुनिः" गीतोक्तेश्च अग्न्यवतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायमित्यविरोधः। स च प्रत्यहं तर्पणीयर्षिभेदः "सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा" ब्रह्मपु० तर्पणमन्त्रलिङ्गात्। "कपिलः पिङ्गलः पिङ्गः" इत्यमरे पिङ्गलकपिलयोः पर्य्यायत्वेऽपि तयोरीषद्भेदोऽस्त्येव अत एव सुश्रुते "अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णग्राम इत्युपक्रम्य नीलः पीतः हरितः श्यामः कर्बुरः कृष्णः रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भेदेन निर्देशः। "वाताय कपिला विद्युत्" सि० कौ०। ८ सुश्रुतोक्ते मूषिकभेदे "पूर्व्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः। नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध मे। लालनः पुत्रक इत्यादिना "श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथेति विभज्य! तद्दंशोपद्रवचिकित्सा तत्रोक्ता यथा "कपिलेन व्रणक्लेदो ज्वरो ग्रन्थ्युद्गमस्तथा। क्षौद्रेण त्रिफलां श्वेतां चापि पुनर्नवाम्" सुश्रुतोक्ते ९ लूताभेदे स्त्री यथा।

"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्। वसिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदबिन्दवः। अपतन्दर्शनादेव भवत्तास्तोष्यमर्षतः। लूने तृणे महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जाताश्च विषमा घोरा नानारूपा महाविषाः। अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने। यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तस्माल्लूतेति भाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोडश। कृच्छ्रसाध्यास्तथाऽसाध्या लूताश्च द्विविधाः स्मृताः। तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु। त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा। आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना। भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः। सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येणीपदी तथा। कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो-

दाहोऽतिसारश्च गदाःस्युश्च त्रिदोषजाः । पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । शोफा महान्तो मृदवो रक्ताःश्यावास्तथा । सामान्यं सर्वभूतानामेतदादंश-लक्षणम् । विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितम्” इत्युपक्रम्य “आदंशे पिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् । शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भयमेव च”१०गोविशेषे स्त्री कपिलादानमहत्त्वे विवृतिः। कपिलानां गवाञ्च । शतस्य फलमश्नुते”भा०व०८२ अ०।“क्षत्रियस्यैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्” प्रा०वि० आप०।“कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरकेण विपच्यते”प्रा०वि०भवि०पु० तत्र शूद्रस्य कपिलाक्षीरपाणं महापातकं तत्पाननिषेधस्तु क्षत्रियवैश्ययोरपीति भेदः । ११नदीभेदे स्त्री “कज्जलाचलशैलास्तु पूर्वस्मिन् शुभपर्वतः । यस्या सह पुरा रेमे यत्र शक्रः सुरेश्वरः । तत्पूर्वस्यां महादेवि ! नदी कपिलसंज्ञिता । तां च स्नात्वा नरोगङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्” कालिपु० ८१अ० १२कपिलपुष्पायां शिंशपायां स्त्री राजनि० । १३रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये १४पुण्डरीकदिग्गजस्त्रियाञ्च हारा०१५गटहकन्यायां १६शिंशपामात्रे १७राजनीतौ च स्त्री राजनि० । कपिलवर्णायां स्त्रियां तु टाबेव वर्णवाचित्वेऽपि अनुदात्तत्वाभावात् “नोद्वहेत कपिलां कन्याम्” मनुः कुक्कुरजातिस्त्रियान्तु जातित्वात् ङीष् । कूर्मविभागे नैरृतदिक्स्थे १८देशभेदे पु०‘ नैरृत्यां दिशि देशाः” इत्युपक्रम्य “कपिलनारीमुखामर्त्ताः” इति बृ०सं०। अत्र कपिलनारीमुख इत्येकं नाम इत्यन्ये । [न्विते ।

कपिलक त्रि० चौ० कप–इरन् स्वार्थे क रस्य लः । कम्पा-

कपिलकादि पु० पाणिन्युक्ते रकारस्थाने लकारादेशनिमित्ते शब्दगणे स च गणः कपिलक निर्वीलक लोमानि पांशुल काल शुक्ल कपिलिका तर्पिलिका तर्पित”। यथा कपिरक+कपिलक एवं निर्वीरक+निर्वीलक इत्यादि ।

कपिलद्युति पु०कपिला द्युतिरस्य ।१सूर्ये शब्दच०। कर्म० २कपिलायां द्युतौ स्त्री ।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिला द्राक्षा । द्राक्षाभेदे राजनि०

कपिलद्रुम पु०कर्म० । काञ्चीनामसुगन्धिवेतसवृक्षे शब्दच० ।

कपिलधारा स्त्री कपिलेव शुभ्रा धारा यस्याः संज्ञात्वात् “ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्”इति”पा०ह्रस्वः।१गङ्गायां हेमच०। कपिलानां तदीयदुग्धानां धारा संज्ञायां “ङ्यापोरिति”पा० ह्रस्वः।२कपिलादीनां दुग्धधारायां ३तत्कृते काश्यां उत्तरस्थे गयास्थे तीर्थभेदे च उपचारात् तयोरभेदात् । तदाविर्भावादि काशी०६२अ०।“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता गोलोकात् पञ्च धेनवः। सुनन्दा सुमनाश्चापि सुशीला सुरभिस्तथा । पञ्चमी कपिला चापि सर्वाघौघविघातिनी । वात्सल्यादथ तासामूधांसि सुस्रुवुः । ववृषुः पयसां पूरैस्तदूधांसि पयोधराः । धारासारैरविच्छिन्नैस्तदावर्त्तह्रदोऽभवत् । पयःपयोधिरिव स द्वितीयः प्रैक्षि पार्षदैः । देवेशसमधिष्ठानात्तत्तीर्थमभवत् परम् । कपिलाह्रद इत्याख्यां चक्रे तस्य महेश्वरः । ततो देवाज्ञया सर्वे स्नातास्तत्र दिवौकसः । आविरासुस्ततस्तीर्थादथ दिव्यपितामहाः। तान् दृष्ट्वा ते सुराः सर्वे तर्पयाञ्चक्रिरे मुदा । अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा । इत्याद्यादिव्यपितरस्तृप्ताः शम्भुं व्यजिज्ञपन् । देवदेव ! जगन्नाथ ! भक्तानामभयप्रद ! । अस्मिंस्तीर्थे त्वदभ्याशाज्जाता नस्तृप्तिरक्षया । तस्माच्छम्भो ! वरं देहि प्रसन्नेनान्तरात्मना । इति दिव्यपितॄणां स श्रुत्वा वाक्यं वृषध्वजः। स्वरूपतां सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् । सर्वः, सर्वपितॄणां वै परं तृप्तिकरं परम् । श्रीदेवदेवउवाच । शृणु विष्णो ! महाबाहो ! शृणु त्वं च पितामह ! । एतस्मिन् कापिले तीर्थे कापिलेयपयोभृते । ये पिण्डान् निर्वपिष्यन्ति श्रद्धया श्राद्धदा नराः । तेषां पितॄणां सन्तृप्तिर्भविष्यति मदाज्ञया । अन्यं विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परम् । कुहूसोमसमायोगे दत्तं श्राद्धमहाक्षयम् । संवर्त्तकालेसंप्राप्ते जलराशिजलान्यपि । क्षीयन्ते न क्षयं श्राद्धं याति सोमकुहूकृतम् । अमासोमसमायोगे श्राद्धं यद्यत्र लभ्यते । तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम् । गदाभृद् भगवान् यत्र यत्र त्वं च पितामह ! । वृषध्वजोऽप्यहं यत्र फल्गुस्तत्र न संशयः। दिव्यान्तरीक्षभौमानि यानि तीर्थानि सर्वतः । तान्यत्र निवसिष्यन्ति दर्शे सोमदिनान्विते । कुरुक्षेत्रे नैमिषे च गङ्गासागरसङ्गमे । ग्रहणे श्राद्धतो यत् स्यात्तत्तीर्थे वार्षभध्वजे । अस्य तीर्थस्य नामानि यानि दिव्यपितामहाः! । तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तृप्तिदायकम् । मधुस्रवेति प्रथममेषा पुष्करिणी मता । घृतकुल्या ततोज्ञेया ततोऽसौ क्षीरनीरधिः । वृषभध्वजतीर्थञ्च तीर्थं पैतामहं ततः । ततो गदाधराख्यं च पितृतीर्थं ततः परम् । ततः कापिलधारं वै सुधाखनिरियं पुनः । ततः शिवगयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । एतानि दश नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः। भवतां तृप्तिकारीणि वि-

नापि श्राद्धतर्पणैः । सूर्येन्दुसङ्गमे यत्र पितॄणां तृप्तिका-
रकाः । आह्वयान् भोजयिष्यन्ति तेषां श्राद्धमनन्तकम् ।
श्राद्धे पितॄणां संतृप्त्यै दास्यन्ति कपिलां शुभाम् । येऽत्र,
तेषां पितृगणोऽश्नीत् क्षीरोदरोधसि । इषोत्सर्गः कृतोयैस्तु-
तोर्थेऽस्मिन् वृषभध्वजे । अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तैस्तु
तर्पिताः । गयातोऽष्टगुणं पुण्यं अस्मिंस्तीर्थे पितामहाः ।
अमायां सोमयुक्तायां श्राद्धैः कापिलधारिके । येषां
गर्भेऽभवत् स्रावोये दन्तजननमामृताः । तेषां तृप्तिर्भवेन्नूनं
तीर्थे कापिलधारिके । अकृतमौञ्जीदामानो ये वाऽदार
परिग्रहाः । तेभ्योनिर्वपितं पिण्डमिह स्वाक्षयतां व्रजेत् ।
अग्निदाहे मृताये वै नाग्निदाहश्च येषु वै । ते सर्वे तृप्ति-
मायान्ति तीर्थे कापिलधारिके । और्द्ध्वदेहिकहीना ये षो-
डशश्राद्धवर्जिताः । ते तृप्तिमधिगच्छन्ति वृतकुल्यां नि
वापिताः । अपुत्रास्तु मृताये वै येषां नास्त्युदकप्रदः । ते
ऽपि तृप्तिं परां यान्ति मधुस्रवसि तर्पिताः । अपमृत्युमृता-
ये वै चौरविद्युज्जलादिभिः । तेषामिह कृतं श्राद्धं जायते
सुगतिप्रदम् । आत्मघातेन निधनं येषामिह विकर्मिणाम् ।
तेऽपि तृप्तिं लभन्तेऽत्र पिण्डैः शिवगयाकृतैः । पितृगोत्रे
मृता ये वै मातृपक्षे च ये मृताः । तेषामत्र कृतःपिण्डो-
भवेदक्षयतृप्तिदः । पत्नीवर्गे मृताये वै मित्रवर्गे च ये
मृताः । ते सर्वे तृप्तिमायान्ति तर्पिता वार्षभध्वजे ।
ब्रह्मक्षेत्रविशां वंशे शूद्रवंशेऽन्त्यजेषु च । येषां नाम
गृहीत्वा यद्दीयते ते समुद्धृताः । तिर्यग्योनिम्प्रिताये वै
ये पिशाचत्वमागताः । तेऽप्युद्गतिमयान्ति तृप्ताः
कापिलधारिके । ये तु मानुषलोकेऽस्मिन् पितरोमर्त्य-
योनयः । ते दिव्ययोनयः स्युर्वै मधुस्रवसि तर्पिताः ।
ये दिव्यलोके पितरः पुण्यैर्देवत्वमागताः । ते ब्रह्मलोके
गच्छन्ति तृप्तास्तीर्थे वृषध्वजे । कृते क्षीरमयं तीर्थं त्रे-
तायां मधुमत् पुनः । द्वापरे सर्पिषा पूर्णं कलौ जलमयं
भवेत् । सीमावहिर्गतमपि ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । मध्ये
वाराणसि श्रेयं मम सान्निध्यतो नरैः । काशीस्थितैर्यतोऽ-
दर्शि ध्वजोमे वृषलाञ्छनः । वृषध्वजेन नाम्नातः ख्यास्य-
न्त्यत्र पितामहाः । पितामहेन सहितो गदाधरसमन्वितः ।
रविणा पार्श्वदैः सार्द्धं तिष्ठामोऽत्र पितामहाः” । ।
कापिलधारिककापिलधारादयोऽप्यत्र ।

कपिलफला स्त्री कपिलं फलमस्याः । द्राक्षाभेदे राजनि० ।

कपिलशिंशपा स्त्री कर्म० । पीतपुष्पयुतायां शिंशपायाम्
राजनि० । रक्तपीतमिश्रितवर्णस्य पिङ्गलतया पीता-
धिक्यवर्णमात्रपरतया पीतपुष्पायां वृत्तिरिति बोध्यम् ।

कपिलस्मृति स्त्री कपिलप्रणीता स्मृतिः । “अथ त्रिविधदुः-
खात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इत्यादिके षडध्यायीरूपे
सांख्यशास्त्रे तस्य शास्त्रस्य च स्मृतित्वं वेदार्थानुभवपूर्वकं
मुनिप्रणीतत्वात् अतएव “स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इत्यादि
शा० सू० भाष्ये कपिलस्मृतेरनवकाशदोषभाषङ्का मान-
यादिस्मृत्यन्तरानवकाशदोषात् साङ्ख्यमतं प्रत्याख्यातम्
“असङ्गोऽयं पुरुषः” इत्यादिष्वेव तस्य शास्त्रस्य सावका-
शत्वेन न निरवकाशत्वमिति व्यवस्थापितञ्च ।

कपिलाक्षी स्त्री कपिलमक्षि इव पुष्पमस्याः । १पीतपुष्पायां
शिंशपायाम् २सुगन्धिवीरो च राजनि० ।

कपिलाचार्य्य पु० कर्म० । विष्णौ । “महर्षिः कपिलाचार्य्यः
कृतज्ञोमेदिनीपतिः”विष्णु स० । “महर्षिः कपिलाचार्य्य इति
सविशेषणमेकं नाम । महांश्चासौ ऋषिश्चेति महर्षिः
कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् कपिलश्चासौ आचार्य्यश्चेति
सांख्यञ्च शुद्धात्मतत्त्वज्ञानम् “शुद्धात्म तत्त्वविज्ञानं
साङ्ख्यम्” इत्यभिधीयते इति व्यासस्मृतेः । “ऋषिं
प्रसूतं कपिलं महान्तमिति” श्रुतेः । “सिद्धानां कपि-
लोमुनिरिति” स्मृतेश्च तस्य तथात्वम्” भा० ।

कपिलातीर्थ न० कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे । कुरुक्षेत्रस्थप-
ञ्चस्य रामह्रदादिषु स्नानमुक्ता । “कपिलातीर्थमासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन्
स्वान् दैवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति
मानवः” भा०व०८३ । [इन्द्रे । लिङ्ग० ।

कपिलाश्व पु० कपिलरूपेणाश्वहरणात् कपिलवर्णाश्वयोगात्

कपिलादान न० ६त० वक्ष्यमाणविधिना कपिलायाः गोर्दाने
तद्विधानादि हेमा०दा०आदित्यपु० । “कपिलां ये प्रयच्छन्ति
चैलच्छन्नां स्वलङ्कृताम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां सुकांस्य-
दोहनाम् । श्वेतवस्त्रपरिच्छन्नां घण्टास्वनरवैर्युताम् ।
(घण्टास्वनरवैर्घण्टाशब्दकोलाहलैः) । “सहस्रं योगवां
दत्ते कपिलां चापि सुव्रतः । सममेव तयोः पुण्यं प्राह
ब्रह्मविदांवर ! । यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति
हि । तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
“स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां सुकांस्याङ्गभूषिताम् । कांस्यो-
पदोहनां धेनुं वस्त्रच्छन्नामलङ्कृताम् । दत्त्वा द्विजेन्द्राय
नरः स्वर्गलोके महीयते । दशधेनुप्रदानेन तुल्यैका कपि-
ला मता” याज्ञवल्क्यः “हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला
वस्त्रसंयुता । सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सद-

क्षिणा। दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान्। कपिला पुनस्तारयति भूयस्त्वासप्तमं कुलम्” व्यासः “रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां वस्त्रकांस्योपदोहनाम्। सवत्सां कपिलां दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत्। यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि। सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः”। लोकोत्तरे “घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता। दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता। पयस्विनी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता। कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्याग्रे विधानतः” दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे “कपिले! सर्वभूतानां पूजनीयाऽसि रोहिणी। तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” इति। रोहितवर्णाधिक्यात् रोहिणी। स्वर्णशृङ्गादिमानमुक्तम् हे० दा० कूर्मपु० “दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः। पञ्चाशत्पलिकं ताम्रं कांस्यं चैतावदेव तु। वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा। एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम्। कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात्। द्विगुणोदस्करोदेता महती कपिला स्मृता। दत्ता सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा। सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते दश संयुतः। यान् यान् प्रार्थयते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः। अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोति संयतः”। २समानवर्णवृषवत्सहितकपिलधेनुदाने च “समानवत् सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंपन्नाम् ब्रह्मलोके महीयते” हेमाद्रिदा० भारतवाक्यम्

कपिलावट पु० कपिलया गोलकस्थया कृतोऽवटः गर्त्तः। गङ्गाद्वारसमीपस्थे तीर्थभेदे। कनखलतीर्थमुक्त्वा “कपिलावटं ततोगच्छेत्” भा० व० अ०।

कपिलाह्रद पु० कपिलाभिः कृतो ह्रदः। काश्या उत्तरसीमास्थे तीर्थभेदे कपिलधाराशब्दे विवृतिः। “ततोवाराणसीं गत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम्। कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ अ०।

कपिलिका स्त्री कपिला+संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। शतपदीभेदे। (कान्ड़ाइ) “शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ” सुश्रु०

कपिलेश न० कपिलेन प्रतिष्ठापितमीशलिङ्गम् शा० त०। काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “कपिलेशं महालिङ्गं कपिलेन प्रतिष्ठितम्। मुच्यन्ते कपयोऽप्यस्य दर्शनात् किमु मानवाः” काशीख० प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठापितमन्तर्भूतण्यर्थत्वात्।

कपिलोमन्(मा) स्त्री कपेर्लोमेव लोम मञ्जरी अस्याः मनन्त्वात् वा डाप्। रेणुकानामकगन्धद्रव्ये राजनि०।

कपिलोमफला स्त्री कपिलोमन्यपि फलति कण्डूदानाय प्रभवति फल—अच्। (आलकुशी) शूकशिम्ब्याम् राजनि०।

कपिलोह न० कपिवर्णं पिङ्गलं लोहं धातुः। पित्तले। हेमच०। [स्याम् रत्नमा०।

कपिल्लिका स्त्री कपिः कपिवर्णा वल्लिका पृषो०। गजपिप्प-

कपिवक्त्र पु० कपेर्वक्त्रमिव वक्त्रमस्य। नारदे त्रिका०। पर्वतर्षिशापात्तस्य तथात्वम् यथाह भा० शा० ३० अ०। “नारदः पर्व्वतश्चैव द्वावृषी लोकसत्तमौ। मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ। विहर्त्तुकामौ संप्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो!। हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि। नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्व्वतः। तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ। भुञ्जानौ मानुषान् भोगान् यथावत्पर्य्यधावताम्। प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयञ्चैव चक्रतुः। यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत्। तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ। सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः। आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते। यथावत् पृथिवीपाल! आवयोः प्रगुणीभव। तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह। ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ। अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी। एकैव मम कन्या या सा वां परिचरिष्यति। दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलवृत्तसमाहिता। सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसुप्रभा। परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशास ताम्। कन्ये! विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह। सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी। तथा निदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह। तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च। नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्यपद्यत। ववृधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः। यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः। न च तं भागिनेयाय पर्व्वताय महात्मने। शशंस हृद्यन्तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित्। तपसा चेङ्गितैश्चैव पर्व्वतोऽथ बुबोध तम्। कामार्त्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनन्ततो भृशम्। कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया। यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम्। भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेव शपाम्यहम्। न हि कामं प्रवर्त्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा। सुकुमार्य्यां कुमार्य्यां ते तस्मादेव शपा-

स्यहम्। ब्रह्मचारी गुरुर्य्यश्चात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन्। अकार्षीत्त्वमयञ्चशमावाभ्यां यः कृतो मिथः। शपस्ये तस्मात् संक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे। सुकुमारी च ते भार्य्या भविष्यति न संशयः। वानरञ्चैव ते रूपं विवाहात्प्रभृति प्रभो!। संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाननम्। स तद्वाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्व्वतं तथा। अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः। तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च दमेन च। युक्तोऽपि नित्यधर्म्मस्त्वं न वै स्वर्गमवाप्स्यसि। तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ। प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ। पर्व्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः। पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत!। अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम्। धर्म्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम्। सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह। पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम्। सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम्। नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत्। उपतस्थे च भर्त्तारं न चान्यं मनसाऽप्यगात्। देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला। ततः कदाचिद्भगवान् पर्व्वतोऽनुचचार ह। वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत्स नारदम्। ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्व्वतस्तदा। भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय मे प्रभो!। तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्व्वतं नारदस्तथा। कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम्। त्वयाऽहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि। इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात्। अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह। तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान्। निवर्त्तयेतां तौ शापावन्योन्येन तदा मुनी। श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम्। सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया। तां पर्व्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम्। अब्रवीत्तव भर्त्तैष नात्र कार्य्या विचारणा। ऋषिः परमधर्म्मात्मा नारदो भगवान् प्रभुः। तवैवाभेद्यहृदयो मा तेऽभूदत्र संशयः। साऽनुनीता बहुविधं पर्व्वतेन महात्मना। शापदोषञ्च तं भर्त्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता। पर्व्वतोऽथ ययौ स्वर्गम् नारदोऽप्यगमद्गृहान्"। कपिमुखकौशास्त्रादयोऽप्यत्र। ६त०वानरमुखे न०।

कपिवल्लान्न पु० कपिषु वदान्यो बहुफलत्वेन तत्प्रदानात्। आम्रातकवृक्षे। शब्दच०। [अमरः।

कपिवल्ली स्त्री कपिरिव तन्नोमतुल्या वल्ली। गजपिप्पल्याम्

कपिश पु० कपिः कपिनामास्त्यस्य लोमा० श। १सिह्लके (शिलारस) मेदि० कपिं कपिवर्णं श्यति शो—क। २कृष्णपीतमिश्रितवर्णे पु० ३तद्युक्ते त्रि० अम०। "मधुकरविटपानमिता तरुपङ्क्तिर्बिभ्रतोऽस्य विटपानमिताः। विपाकपिशङ्गलता—रजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गलता" माघः। अत्र तरुपङ्क्तेः कृष्णत्वात् पिशङ्गलतारजोयोगात् श्यावत्वम्। ४रक्तकृष्णमिश्रवर्णे पु० ५तद्वति त्रि० "सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधोनाम राक्षसः" रघुः। "ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी" विक्र०। "नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" मेघ०। तत्तुल्यवर्णत्वात् ६मद्यभेदे न० हला०। "पामानपश्यत् कपिशं पिपासतः" माघः ७माधवीलतायां मेदि०स्त्री। ८उत्कलदेशसमीपस्थे नदीभेदे। "स तीर्त्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः। उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघुः।

कपिशाञ्जन पु० कपिशमञ्जनं यत्र। शिवे त्रिका० तस्य श्वेतत्वेनाञ्जनस्य कृष्णत्वात्तयोर्मिश्रणात् तथात्वम्।

कपिशापुत्र पु० कपिशायाः पुत्रः। पिशाचे शब्दरत्ना०।

कपिशी स्त्री कपिश+वर्णवाचित्वात् ङीप्। १माधव्यां २सुरायाञ्च शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिजटाधरवाक्यं प्रमाणत्वेनोक्तम्। तच्चिन्त्यं "कपिशस्त्रिषु श्यावे स्त्री माधव्यां सिह्लके पुमान्" इति मेदिन्यां स्त्रीमात्रोक्तेः ङीपन्ततानुक्तेश्च। "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" "अन्यतो ङीष्" पा० सूत्रयोः तोपधभिन्नवर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् सि० कौ० व्याख्यानात् कपिशशब्दस्यानुदात्तत्वाभावेन ङीषोऽप्रसक्तेः "लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः" फिट्सूत्रेण तस्य पिशङ्गकल्माषयोरिव गुरुयुक्तत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात् अतएव "ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरीति" विक्रमोर्वश्यां टाबन्ततया प्रयोगः। तथा च स्त्रीत्वेऽपि कपिशा इत्येवंरूपस्य [illegible] न ङीपन्तत्वेति द्रष्टव्यम्। किञ्च उक्तमेदिन्युक्तौ तस्य सुरार्थताऽपि न दृश्यते प्रत्युत "कश्यं मद्यञ्च मैरेयं कापिशं कापिशायनम्" हलायुधोक्तेः मद्ये क्लीवत्वमेव। अतएव "ग्राम्यानपश्यत् कपिशं पिपासतः" इति माघे [illegible] प्रयुक्तम्।

कपिशीका स्त्री कपिशैव स्वार्थे वा० ईक। मदिरिकायां त्रिका०

कपिशीर्ष न० कपीनां शिर इव शीर्षमत्र। शाक०। प्राकाराग्रे त्रिका०। कपीनां प्राकाराग्रवासित्वं हि लोकसिद्धम्।

कपिशीर्षक न० कपेः शीर्षमिव कायति कै–क । हिङ्गुले । शब्दच० ।

कपिष्ठल पु० "कपिष्ठलो गोत्रे" पा० नि० षत्वम् । गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कापिष्ठलि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे उपका० इञो वा लुक् । कापिष्ठलयः कपिष्ठलाः । गोत्रादन्यत्र न षत्वम् इत० । कपिस्थल वानरस्थाने न० ।

कपिस्कन्ध पु० दानवभेदे "उद्योगं परमं चक्रुर्दानवा युद्धदुर्मदाः" इत्युपक्रम्य "काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः" हरिवं० १४० अ० ।

कपीकच्छू स्त्री कपिकच्छू+संज्ञायां वा दीर्घः । शूकशिम्ब्याम् (आलकुशी) शब्दर० ।

कपीज्य पु० कपिभिरिज्यते यज–क्यप् ३त० । १क्षीरिकावृक्षे । जटाध० । २रामचन्द्रे । कपिषु श्रेष्ठः ७त० । ३सुग्रीवे च ।

कपोत पु० कं जलमपि श्वेतवर्ण्णं सपीतः अपेरतो लोपः । श्वेतवृक्षावृक्षे रत्नमा० ।

कपीतन पु० कपीनाम् ई लक्ष्मीं तनोति तन–अच् । १आम्रातकवृक्षे २शिरीषवृक्षे ३गर्द्दभाण्डवृक्षे च अमरः ४अश्वत्थवृक्षे मेदि० । ५गुवाकवृक्षे ६बिल्ववृक्षे च शब्दर० । एतेषां यथायथम् कपितुल्यलोमशमञ्जरीकत्वात् तत्प्रियफलकत्वाच्च तथात्वम् ।

कपीन्द्र पु० कपिरिन्द्र इव । १हनुमति शब्दच० । "नश्यन्ति ददर्श इन्द्रानि कपीन्द्रः" भट्टिः । ६त० । कपीनामिन्द्रे स्वामिनि २सुग्रीवे कपीनां यथेष्टं नियोक्तरि ३रामे तद्भेदात् ४विष्णौ च । "शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः" भा० अनु० १४९अ० विष्णुनामकीर्त्तने ।

कपीवत् पु० वसिष्ठपुत्रभेदे । "और्वो वसिष्ठपुत्रस्तु स्तम्बः कश्यप एव च । कपीवानकपीवांश्च दत्तोलिश्च्यवनस्तथा । वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्" हरिवं० २६१अ० । ऋषिभेदे ।

कपीवह न० वहति वह–अच् ६त० "इकोवहे" पा० दीर्घः ।

कपीष्ट पु० कपीनामिष्टः । १राजादनीवृक्षे २कपित्थे च राजनि० ।

कपुच्छल न० कस्य शिरसः पुच्छमिव लाति–ला–क । १केशचूडायाम् । "अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणं कपुष्टिका" गोभि० । "कपुच्छलाख्या केशचूडा तस्याः संस्कारः कपुष्टिका" सं० त० रघु० । कस्य जलस्य पुच्छमिव लाति ला–क । २स्रुगग्रस्थाने । "इदमेव कपुच्छलमयं दण्डः द्वे भवतो द्वौ होमौ–बाहू" शत० ब्रा० ७,४,१,२६ । "इदमेव हस्ताग्रं मुष्टिरूपेण कपुच्छलम् स्रुगग्रस्थानीयम्" भा० । अत्र मूले कपुच्छलमिति मुद्रितपु० पाठः भाष्ये तु कपृत्सलमिति पाठः तत्र कस्य जलस्य पृते पूरणाय सलति गच्छतीति व्युत्पत्तिः । वेदे परोक्षवचनत्वात् पृषो० साधुत्वम् । "इदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारः" शत० ब्रा० ८,२,१,१० ।

कपुष्टिका स्त्री कस्य शिरसः पुष्ट्यै पोषणाय कायति कै–क कस्य पुष्ट्यै हितं वा कन् । केशचूडासंस्कारकर्मणि" कपुच्छलशब्दे गोभिलवाक्यमुदाहृतम् ।

कपूय त्रि० कुत्सितं पूयते पूयी–विसरणे अच् पृषो० उलोपः । कुत्सिते "अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोह ते कपूययोनिमापद्येरन्" छा० उ० । "मघवा यः कसखः यस्य कपूयाः सखायः" निरु० ६,१८ ।

कपृथ् त्रि० कुत्सितं प्रथयति प्रथि–क्विप् वेदे नि० संप्र० । कुत्सितप्रथयितरि । "सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या कपृत्" ऋ० १०,८६,१७, "कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये" ऋ० १०,१०१,१२,

कपोत पुंस्त्री कब्–वर्णे ओत वर्णयत्र, कौ वायुः पोत इव यस्य वा । पारावते (पायारा) अमरः "कपोतको गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः । संग्राही शुक्रलः शीतः सुस्वादु रुचिकारकः" भाव० तद्गुणा उक्ताः । (घुघु) इति ख्याते २चित्रकराटे धूसरवर्णे वनकपोते मेदिनिः । कपोतजातिस्तु त्रिधा गृहकपोतवनकपोतचित्रकपोतचेति भेदात् । वृह० स० तेषां दिवासञ्चारित्वमुक्तम् ।

"श्यामाश्येनशशघ्नवञ्जुलशिखिश्रीकर्णचक्राह्वयाश्चाषाण्डीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोतास्त्रयः । भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतगृध्रौ कपिः फेण्टः कुक्कुटपूर्णकूटचटकाश्चोक्ता दिवासञ्चराः" । तत्र च कपोतविशेषाणाम् गृहप्रवेशादरिष्टमुक्तं "दानासनशय्यानिलयनं कपोतस्य सद्मनिवेशनं वा । अशुभप्रदं नराणां जातिविभेदेन कालोऽन्यः । आपाण्डुरस्य वर्षाच्चित्रकपोतस्य चैव पक्षात् । कुङ्कुमधूम्रस्य फलं सद्यः पाकं कपोतस्य" । अपाण्डुरस्य ईषत्पाण्डोर्धूम्रस्य "रक्तपादाः कपोताश्च" रामा० उ० । अरिष्टसूचने विधा० पा० भारते शान्तिसहितं तस्य गृहप्रवेशनेऽरिष्टमुक्तं यथा ।

"युधिष्ठिर उवाच । कपोतो यदि गाङ्गेय ! निविशत्यालयं न्यथाद् । कथं शान्तिर्भवेत् तस्य क्षिप्रमेतद्वदस्व मे । भीष्म उवाच । प्रविष्टे सदनं राजन् ! कपोते भयकारिणि । उत्पन्नं जायते सद्म नात्र कार्या विचार-

च्चा । अथ वा गृहस्वामी त्वरितं मृत्युमाप्नुयात् । गेहिनी वा सुतो वापि राजा कुप्यति वा भृशम् । येन केन प्रकारेण प्रोत्तमं जायते गृहम् । न च संपद्यते राजन् ! कपोते मदनं गते । निर्विशेद्वदनं यस्तु कपोतो विघ्नकारकः । स हन्तव्योऽथवा तस्य मेदसा जुहुयात् सुधीः । जीवनेच्छा कपोते चेद्विधानान्तरमस्ति तत् । शालीनां पिष्टमादाय पयसालोड्य तत् पुनः । विदधीत कपोतस्य रूपं शास्त्रविचक्षणः । गुडेनोदरमापूर्य सुखं शर्करया पुनः । मधुना चरणौ तस्य पक्षौ धान्येन पक्षिणः । ततो वह्निमुखं कृत्वा स्थापयेत् प्रयतः सुधीः । "देवाः कपोताः" इत्येष यजने मन्त्र उत्तमः । स्वर्गं पिष्टमयन्तं तु जुहुयात् सर्पिषा युतम् । यतथा तं खगं कृत्वा भागशः परिकल्पयेत् । शिरसोऽष्टभागांस्तु त्रिंशच्चिंशस्य पादयोः । सविताहेति शिरसा वसुभ्योयजनं स्मृतम् । मनोज्योतिर्जुषतेति पक्षौ चन्द्रमसे हुनेत् । यज्ञं त्वं सुकृतेति च पादं दक्षिणमग्नये । चरणं वाममश्विभ्यां जुहुपादश्विमन्त्रतः । "श्येनस्य पक्षा" इति च बाहू रुद्राय वै हुनेत् । तिलव्रीहौ नु व्याहृतिभिर्ग्रहानुद्दिश्य संहुनेत् । ग्रहांश्चैव पुनः पूज्य यजमानाभिषेचनम् । सालङ्कारां सवत्सां च कामदोहां पयस्विनीम् । धेनुं दद्यात् सुराणां च दक्षिणार्थे विशेषतः । आचार्याय सुशीलाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने । ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्यथाशक्ति च दक्षिणाम् । एवं कृते विधाने तु कपोतः शान्तिकृद्भवेदिति"। ज्यो०त० अद्भुतशान्तौ चारिष्टसूक्ता उक्तविषये कपोतं विशेष्य शान्त्यन्तरमुक्तम् यथा "गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च । चिल्लश्च चर्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च । गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते । पञ्चत्वमासात्तस्या वर्षान्तस्थः स्याद् गृहमेधिनः । पत्न्याः पुत्रस्य वा मृत्युर्दास्यस्यापि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा । गृह्णीयाद् यदि रोचेत शान्तिञ्चैमां प्रयोजयेत्" । वैष्णवामृते व्यासः ।"प्रकृयत्नैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ! । महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः । उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः । अतस्त्वहपुराणीयोमन्त्रः । "नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति" । छन्दोगपरिशिष्टम् । "अथातोऽरजस्वाभिगमने गोऽश्वभार्यादि गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रबकश्येनभासचिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे मस्तिष्कस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे वाद्भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति" अद्भुताय अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, रुद्राय, वायवे, सूर्याय, मृत्यवे, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति"। कपोतं विशेषयति शौनकः "रक्तपादः कपोताख्य आरण्यौकाः शुकच्छविः । स चेच्छालां विशेच्छालासमीपस्थः व्रजेद् यदि । अन्येषु गृहमध्ये वा वल्कलस्योद्गमादिषु"। कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताज्याहुतीः अद्भुतायाग्नये स्वाहा इत्यादि मन्त्रैः । तत्र स्थालीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात्" रघु० । छन्दोगप० । "पश्चात् शतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति" । इहत्यश्वितोक्तत्रिविधकपोतभिन्नकपोतानाम् गृहस्थेन अवश्यपोष्यता यथाह ज्यो०त०भारतम् ।"पारावतामयूराश्च शुका वैसारिकास्तथा । गृहस्थेन सदा पोष्या आत्मनः श्रेय इच्छता" अत्र प्रागुक्तकपोतत्रिकस्यैवारिष्टसूचकत्वं नान्यस्येति व्यवस्था अतएव प्रागुक्तभारते विघ्नकारक इति विशेषणम् । कपोतस्य प्रतुदः यथाह भावप्र०। "हारीतोधवलःपाण्डुश्चित्रं पक्षो इदृक्कुकः । कपोतः खञ्जरीटस्तु पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः । प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः" तेषां सामान्यमांसगुणाश्च तत्रैवोक्ताः "प्रतुदाः मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः । लघवो बद्धवर्चस्का किञ्चिद्वातकराः स्मृताः"। "आवर्त्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः" माघः । कपोतोऽस्त्यस्य नडादि० छ कुक् च । कपोतकीय कपोतयुक्ते त्रि० तस्मिन् भवः अण् बिल्वका० छमात्रस्य लुक् । कापोतक तत्र भवादौ त्रि० । २सुश्रुतोक्ते कपोताभे मूषिकभेदे च कपोताभशब्दे उदा० । [राजने राजनि०

कपोतक न० कपोत इव कायति प्रकाशते कै—क । सौवी-

कपोतचरणा स्त्री कपोतस्य चरणाश्चरणाकारोऽस्त्यस्याः अर्श० अच् । १नलीनामगन्धद्रव्यसाधने इत्ये जटाधरः । कपोताङ्घ्रिरप्यत्र अमरः । दैत० । २कपोतपादे च० ।

कपोतपाक पुंस्त्री कपोतःपाको शिशुः । कपोतशिशौ तेषां व्रातः ञ्य । कपोतपाक्यः तस्य स्त्रियां बहुषु लुक् । कपोतपाकाः स्त्रियां तु न लुक्-कपोतपाक्याः स्त्र्य एव ।

कपोतपाद त्रि० कपोतस्य पादाविव पादावस्य इत्यादि०

पाठात् नान्त्यलोपः समासान्तः । कपोततुल्यचरणे । स्त्रियां वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाल+ण्वुल् इत० । गृह-स्तम्भाग्रप्रसारितदारुभेदे सौधादिप्रान्ते काष्ठादिरचिते पक्षिवासस्थाने विटङ्के (पायराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा० ङीष् इत० टिड्ढाणञित्यत्राद्यन्तयोः साहचर्यात् तद्धिताणन्तस्यैव सि० कौ० ग्रहणात् न ङीप् मुग्ध० तु ईप् उप० स० इति भेदः । कपोतपालिकार्थे विटङ्के हलायु० । "कपोतपालीषु निकेतनानाम्" माघः ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिवह्निवरात् प्राप्ते उशीनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा० व० १९६अ० । "कपोत उवाच ।'वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुः' इत्युपक्रम्य 'याचितां पेशीं मम निष्क्रयाय प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ! । एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनयिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम" । यदुवंश्ये कुकुरस्य नृपतेः पौत्रे नृपभेदे च "कुकुरस्य सुतो वृष्णिः धृष्णोस्तु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ तित्तिरिस्तनयोऽभवत्" हरिवं० ३८अ० ।

कपोतलुब्धकीय न० कपोतं लुब्धकञ्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "इन्द्राच्छः" पा० छ । भारतान्तर्गते गृहस्थस्य प्राणदानेनाप्यातिथ्यावश्यकर्त्तव्यतासूचके आख्यायिकाभेदे तत्कथा भा० शा० १४६अ० ।

"स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् । हर्षेण महता युक्तो वाष्पव्याकुललोचनः । तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान् । तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः । अरावप्युचितं कार्य्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुमप्यागते च्छायां नोपसंहरते द्रुमः । शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः । पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी । तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः । तद्ब्रूहि मां सुविश्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्त्राणं हि विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य्य भूतले । यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । गत्वाऽङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाऽग्निमथागमत् । ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् । स संदीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविश्रब्धः स्वगात्राण्यकुतोभयः । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तमेवं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः । न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव । उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः । सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् । कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ ! गर्हयन् वृत्तिमात्मनः । मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् । उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् । ऋषीणां देवतानाञ्च पितृणाञ्च महात्मनाम् । श्रुतः पूर्वं मया धर्म्मो महानतिथिपूजने । कुरुष्वानुग्रहं सौम्य ! सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव । तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः । अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्तयामास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा । अधर्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः । एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम्" ।

कपोतवङ्का स्त्री कपोतो वङ्च्यते प्रतार्य्यतेऽनया वञ्च-करणे घञ् । ब्राह्मीशाके राजनि० । इमाञ्च सुश्रुते वीरतर्वादिगणे उक्त्वा तद्गुणा उक्ता यथा । "वीरतरुसहचर-दर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति । वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः" । "कपोतवङ्कामूलं हि पिबेदक्तपुराद्भि" सुश्रु० । भावप्र० "ब्राह्मी-

कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती”इत्येव पाठः तत्र कपोतवल्लीति पाठकल्पनं प्रामादिकं सुश्रुतैकवाक्यतया कपोतवङ्केति पाठस्यैव न्याय्यत्वात् ।

कपोतवर्णी स्त्री कपोतस्य वर्ण इव वर्णोऽस्याः गौरा० ङीष् । सूक्ष्मैलायां राजनि० तत्फलस्य कपोततुल्यशुभ्रत्वात्तथात्वम्

कपोतवाणा स्त्री कपोतस्य तत्पाद इव वाणाकृतिस्तुल्याकारोऽस्याः। नलीकनामगन्धद्रव्ये राजनि० शरतुल्यरूपत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

कपोतवृत्ति स्त्री कपोतानामिव सद्योहरणेनाकृतसञ्चयेन वृत्तिः। कपोततुल्यायां १सञ्चयरहितजीविकायाम् तस्याश्च सञ्चयराहित्यं कपोतलुब्धकीयशब्दे दर्शितवाक्ये स्फुटम् । कपोतानां वृत्तिरिव वृत्तिरस्य । २तयावृत्तियुक्ते त्रि० । “कपोतवृत्तिर्मासनिचयः संवत्सरनिचयोवा । संवत्सरनिचये पूर्वं निचितमाश्वयुज्यां जह्यात्” विष्णु स० । वानप्रस्थधर्मकथने । [(वामनझाटी) राजनि० ।

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्याः ५ब० । ब्राह्मीवृक्षे ।

कपोतसार न० कपोतः तद्वर्णः इव सारोऽत्र कृष्णत्वात् । स्रोतोञ्जने राजनि० । [कापोताञ्जनमिति पाठान्तरम् ।

कपोताञ्जन न० कपोतवर्णमञ्जनम् । स्रोतोञ्जने अमरः

कपोताभ पु० कपोतस्याभेवाभाऽस्य । १कपोतवर्णे हेम० तस्य नानावर्णत्वेऽपि कपोताञ्जनादौ कृष्णवर्णो गृह्यते क्वचित् कर्बुरवर्णोऽपि “तदिदं भस्म कपोतकर्बुरमिति” कुमारप्रयोगात् कर्बुरवर्णस्य कृष्णाधिक्यात् कपोतवर्णत्वम् । सुश्रुतोक्ते २मूषिकभेदे । “पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः । नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्” इत्युपक्रम्य “लालन इत्यादीन् “मूषिकस्य कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः” इति विभज्य “अरुणेनानिलं क्रुद्धोवातजान् कुरुते गदान् । महाकृष्णेन पित्तञ्च श्वेतेन कफमेव च । महता कापिलेनासृक् कपोतेन चतुष्टयम् । भवन्ति चैषां दंशेषु ग्रन्थिमण्डलकर्णिकाः। पिडकोपचयाश्चोग्राः शोथश्च भृशदारुणः”इत्युक्तम् । कपोतश्च चतुष्टयं वातपित्तकफरक्तजविकाररूपम्”।[तस्य तत्राभकत्वात्तथात्वम्

कपोतारि पु० कपोतस्यारिः ६त० । श्येनपक्षिणि शब्दर०

कपोती स्त्री कपोतजातिः स्त्री ङीष् । १कपोतजातिस्त्रियाम् । २यूपभेदे च । “अथ यद्यैतद्वक्रस्य सतः स्थूलद्वयं भवति सह कपोतो नाम यूपः योह तादृशं यूपं कुरुते नास्यायुषोऽस्मै लोकमेति तस्मात्तादृशमायुष्कामोयूपं न कुर्वीत” शत० ब्रा० ११,७,२,२ । “अक्षः यत्राक्ष्णायस्व भवति स कपोती यूपं कपोताख्य

स्रोपञ्जिसन्निवेशसाम्यात्” भा० । तेनात्र केनचित् कपोतिन् इति शब्दस्य कल्पनं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

कपोल पु० सौ० कप-ओलच् । गण्डे गल्ले (गाल) अमरः । “कपोलकण्डूं करिभिर्विनेतुम्” कुमा० । “कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्” रघुः ।“लीनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः” किरा० “यस्याः कपोलैः कलधौतधामस्तम्भेषु” । “कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः” माघः कपोलाभित्तय इव विस्तीर्णत्वात् उपमि० स० । एवं कपोलफलकादयः प्रस्तीर्णकपोले ।

कप्यास न० आस्यतेऽनेन आस करणे घञ् ६त० । कपिपृष्ठान्तभागे “तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” छा० उ० ‘कपेर्मर्कटस्यास्यम् कप्यासं आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति” भा० ।

कफ पु० केन जलेन फलति फल–ड । शरीरस्थे धातुभेदे श्लेष्मणि । “प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” उद्भटः । कफस्य स्वरूपस्थानकर्मादिकं भावप्र० उक्तं यथा ।

“श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् । एकः श्लेष्मा नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधः । अथ श्लेष्मणां नामान्याह “कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः । रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः । अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह। आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु । स्थानेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात् । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच वाग्भटः “इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यव्यक्ततात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक्”। इति चरकश्च “ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध संश्रयाः” इति अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्माण्याह । क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमामशक्त्याऽपराण्यपि । अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्मणा । अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन संहतमन्नं भेदं प्राप्नोति । अपराण्यपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयालम्बनसंधारणरसनस्नेहनसमस्तेन्द्रियतर्पणसन्धिसंश्लेषणाद्युदककर्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति । तथाच “रसयुक्तान्नवीर्येण हृदयस्थानलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बनः । त्रिकं शिरोबाहुद्वय-

सन्धि । उभावपि यत: सौम्यौ तिष्ठतस्तान्तिके यतः। ततो रसान्विजानीतो रसनारसनौ समौ । रसना रसनेन्द्रियं रसन: कण्ठस्थकफः । स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पण: । श्लेष्मणः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ” । अन्यत्र वैद्यकेऽन्यथानामान्युक्तानि । “अवलम्बकश्चैकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः । बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृत: । तल्लक्षणानि यथा “कफधाम्नां तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् । ततोऽवलम्बकाख्याति श्लेष्मा प्राप्नोत्युर: स्थितः”। आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः । श्लेषकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः। रसनावस्थितः श्लेष्मा बोधको रसबोधनात् । शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात्” कफस्थानानि “उरः कण्ठः शिरः क्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः । मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमुरःपरम्” । अविकृतकफस्य कर्म्माणि यथा सुखबोधे “स्नेहोबन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् । क्षमा धृतिरलोभश्च कफकार्य्यमविकारजम्” कफसामान्यलक्षणं यथा “माधुर्य्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा तस्य समानयोनिर्म्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्य्यान्माधुर्य्यं वर्द्धयति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यमिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति” सुश्रु० । विशेषतस्तत्प्रकोपहेतुकालादिकमुक्तं सुश्रुते

“दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायससेक्षुविकारानूपौदकमांसवसाबिसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः । पूर्व्वाह्ने च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति”।

सुश्रुते कफविकारे हेतुरुक्तो यथा “विषमोवातजान् रोगान् तीक्ष्णःपित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्” वयोभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्रैव “बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तान्वीक्ष्य योजयेत् । देशभेदोऽपि कफहेतुस्तत्रोक्तः “कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः” । कफश्चाप्य एव तद्धर्म्माणां क्लेदनादेराप्यधर्म्मत्वात् यथोक्तम् सुश्रुते ।

“शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसान्द्रमृदुपिच्छिलरसबहुलभूयिष्ठकषायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाप्यं तत् स्नेहनप्रह्लादनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति”। अधिकमाकरे दृश्यम् ।

कफकर त्रि० कफं तद्विकारं करोति कृ-अच् । कफविकारकारके द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेदः सुश्रुते उक्तः “काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाछिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधूकञ्चेति । काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ; जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा” ।

अन्यत्र “कफपित्तकरा मतस्याः कफपित्तकरं दधि”। सुश्रुतेऽपि । सामान्यत उक्तं यथा “कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धशैत्यत्वात्” “वसुधाजलजाताभ्यां बलासं परिवर्द्धते” बलासं कफः । कफकृत्कफवर्द्धनादयोऽप्यत्र । “प्रमेहकृत् स्यात् कफकृच्च सर्वम्” वैद्यकम् ।

कफकूर्चिका स्त्री कफं कूर्चति निकरोति कूर्च-विकारे ण्वुल् । लालायाम् आम्नासे (लाल) । हेम०।

कफघ्नी कफं तद्विकारं हन्ति टक् ङीप् । वृक्षभेदे राजनि०। कफहन्तृद्रव्यभेदे त्रि० तानि द्रव्याणि सुश्रुते दर्शितानि यथा “आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति । आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः” ।

“वरुणार्त्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकानक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरीयकद्वयविम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीविल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयञ्चेति । वरुणादिर्गणोह्येष कफमेदोनिवारणः” ।

“शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति । सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेदविशोषणः” । “रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः” । “अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति । अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः” । “सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्य्यकगन्धकभूस्तृणसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुर

मानिर्गुण्डीकुटन्नटोदूखलिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति। सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत् क्रिमिसूदनः"। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति। पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः। निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः"। "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकबालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति। एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च"। "बृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति। पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः। कफारोचकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्ररुजापहः"। "पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति। पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः"। "ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकञ्चेति ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः"। "मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गष्टाऽतिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति। एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः"। "हरितक्यामलकविभीतकानि त्रिफला। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी"। "पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्। त्र्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान्। निहन्याद्दीपनं शूलपीनसाग्न्यल्पतामपि"। "आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति। आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः। चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः"। "लाक्षारेवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालतीत्रायमाणाश्चेति। कषायस्तिक्तमधुरः कफपित्तार्त्तिनाशनः"। "बिल्वाग्निमन्थटुण्टुकपाटलाकाश्मर्यश्चेति महत्। सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम्। मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम्"। "कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः। मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च। अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत्। एषां वातहराद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः। पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्त्तितौ" इति विशेषत उक्तम्। सामान्यतस्तु तत्रैवोक्तम् "अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्यत्वात् मधुरं क्षौद्रञ्च"। रसभेदस्य तद्धेतुता तत्रोक्ता। "ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते" बलासं कफम्। तत्पाकपरिपाटी तत्रैवोक्ता। "श्लेष्मा विदग्धो लवणतामुपैति" स्वतेजोनिलजैः श्लेष्मा शमं याति शरीरिणाम्। "तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ। शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ। पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः। तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं। वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम्। क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यम्। गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ। तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ। शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः। तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः। गुरुपाको वातपित्तघ्नः। लघुपाकः श्लेष्मघ्नः। तेषां मृदुशीतोष्णाः स्पर्शग्राह्याः। पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्याम्। स्निग्धरूक्षौ चाक्षुषौ। शीतोष्णौ सुखदुःखोत्पादनेन। गुरुपाकः सृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्लेशेन च। लघुर्बद्धविण्मूत्रतया मारुतकोपेन च"।

"तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च" सुश्रु०। तन्नाशकद्रव्यगुणभेदाः संक्षिप्यान्यत्रोक्ताः। "गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः। श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः"। तन्निवारणोपाया अन्यत्रोक्ता यथा "रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडापदाघातनम्। धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्"।

कफहन्तृ कफहादयः श्लेष्महन्तृश्लेष्महादयोऽप्यत्र त्रि०।

कफणि पुंस्त्री केन जलेन फणति स्फुरति इन्। भुजमध्यसन्धौ। कूर्परे (कनुइ) हेमच० स्त्रीत्वे वा ङीप्।

कफल त्रि० कफः साध्यत्वेनास्त्यस्य लच्। कफदायके "वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः" सुश्रु०।

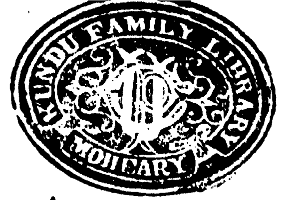
कफवर्द्धन पु० कफं तद्विकारं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु। १पिण्डीतकवृक्षे त्रिकाण्ड०। २कफवृद्धिकारके त्रि०।

कफविरोधिन् पु० कफं विरुणद्धि वि+रुध–णिनि। १मरिचे राजनि०। कफविरोधकारके २कफविकारनाशके त्रि०।

कफान्तक पु० कफमन्तयति अन्त+तत्करोतीति णिच्–ण्वुल्। १बर्बुरवृक्षे राजनि०। २कफविकारनाशके त्रि०।

कफारि पु० ६त०। १शुण्ठ्याम् राजनि० २कफनाशके त्रि०।

कफिन् त्रि० कफोऽस्त्यस्य कफ+इनि। १श्लेष्मप्रधाने जने।

KUNDU FAMILY LIBRARY MOHEARY

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तल् । कफिता स्त्री त्व । कफित्व न० कफयुक्तत्वे ।

कफेलू पु० कफं लाति ला–कू नि० । श्लेष्मातकतरौ उज्ज्वल० रूपमञ्जरी । यदुक्तं० कफयुक्ते सि०कौ० "प्रमाणतयोक्तं यदुक्तं तच्चिन्त्यं सि०कौ० "कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः निपातनादेत्वम्" इत्युक्तेः तत्र तदर्थत्वादर्शनात् ।

कफोणि पुंस्त्री केन जलेन फणति इन् पृषो० ओत्वम् । भुजमध्यग्रन्थौ कूर्परे (कनुइ) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् ।

कफौड पु० कफोणि+भेदे पृषो० । (कनुइ) कूर्परे । "कति स्तनौ व्यदधुः कः कफौडः" अथ० १०,४,२,

कब स्तनौ वर्णे च भ्वा०सक०प०सेट् । कबति अकबिष्ट चकाब कद्दिदत् णिचि अचकाबत् । प्रनिकबति ।

कबन्ध १०कं जलं बध्नाति बन्ध–अण्, केन वायुना बध्यते, घ–कर्म्मणि घञ्, कोवायुः प्राणकयुर्बध्यते संबध्यतेऽत्राधारे घञ् वा यथायथं वाक्यम् । १उदरे तस्य पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २धूमकेतौ, प्रवहवायुना निबध्यमानत्वात्तस्य तथात्वम् ३राहौ, तस्य छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनसत्त्वेन क्रियावत्त्वात् तथात्वम् ४राक्षसभेदे च मेदि० ५जले अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् "आपोमयः प्राणः" इति छा०उ० श्रुतेस्तस्य प्राणधारणकरत्वम् "पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते" छा०उ० जलपानं विना प्राणविच्छेदस्योक्तेस्तथात्वम् । "मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्द्धसु ; तदावेशात् कबन्धः स्यादेकोऽमूर्द्धा क्रियान्वितः" इत्युक्तलक्षणे शिरःशून्ये ६क्रियायुक्तदेहे अस्त्री अमरः । "कबन्धाश्छिन्नशिरसः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः" देवीमा० । "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दश कोटयो निपतिता एकः कबन्धोरणे । तादृक्कोटि कबन्धनर्त्तनविधौ खञ्जनलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः" प्राचीनगाथा । "यस्य नेयति वपुः कबन्धताम्" चलितोर्द्ध्वकबन्धसम्पदः" माघः । "कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य । वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श" । "उचितं दृदर्शऽन्यत्र कबन्धेयो न किञ्चन" रघुः । तद्देहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सम्यग्निःसरणाभावेन वायुना सम्बन्धसत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम् ७मेघे निरुक्ते ५,४ "निचीनवारं वरुणः कबन्धम्" इत्यृचमधिकृत्योक्तम् "कबन्धं मेघम् कमुदकं भवति तदस्मिन् धीयते, उदकमपि कबन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतञ्च इति" तत्रोक्तेः तत्र पृषो० साधुत्वम् । कबन्धराक्षसकथा च भा०व० २२७अ० यथा । "दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्द्दितौ । जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ । वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्व्वशः । शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्द्धतः । अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघपर्व्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् । यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ! । स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् । विषसुश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम । हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा । नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम् । द्रक्ष्याभि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । द्रक्ष्यन्त्यार्य्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीजलैः । अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा । एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमेष्वप्यसम्भ्रमः । मा विषीद नरव्याघ्र ! नैष कश्चिन्मयि स्थिते । छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः । इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन जघ्निवान् बली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् । पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः । तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः । ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन् । पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । का माया किमिदं चित्रमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे । तस्याचचक्षे गन्धर्व्वो विश्वावसुरहं नृप ! । प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् । रावणेन हृता सीता राम ! लङ्काधिवासिना । सुग्रीवमभिगच्छ त्वं स ते सख्यं करिष्यति । एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवैर्युता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडागिनी । वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः । तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम्। भुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः। इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः। विस्मितं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ"। "वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः" रघुः

कबन्धिन् पु० १ऋषिभेदे "अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ" प्रश्नोप०। अस्त्यर्थे इनि। २उदकयुक्ते त्रि० "अर्थमृणोन मरुतः कबन्धिनः" ऋ०५,५४,८। "कबन्धिनः उदकवन्तः" भा०। स्त्रियां ङीप्।

कबित्थ पु० कपयस्तिष्ठन्त्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था—क पृषो० पस्य बः। कपित्थवृक्षे अमरटीका। [द्विरूपकोषः।

कबिल पु० कब्—वर्णे इलच्। १कपिलवर्णे २तद्वति त्रि०।

कम् अव्य० कम—णिङभावपक्षे विच् बादि। १पादपूरणे,२जले, कम्रम्।३मस्तके ४सुखे,शब्दर०कन्ति: कन्तुः ५मङ्गले, ६निन्दायाम् शब्दचिन्ता०। "अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणास्तेऽमिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति" यथा "यत्नीत मर्त्याय कमरिणा" ऋ०४,२०,६, "कमिति पादपूरणम्"निरु० १,६, उक्तेः पादपूरणार्थता "तन्वं ऋणुषे दृशे कम्" ऋ० १,१२३,११, "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति" भा० "एवेदेषा पुरुतमा दृशे कम् १,१२४,६, "कम् सुखेन" भा० "अरमयः सरपसस्तराय कमलम्" ऋ० २,१३,१२, "कं सुखेन" भा०। ७जलधारके मेघे "पिन्वसि त्वचं कं चित्" ऋ०,१,१२६,२, "कं चित् जलधारिणं मेघम्" भा०। ८सुखकरे "पचिणं तोषप्राय कम्"ऋ० १,१८२,५, "कम् सुखकरम्" भा० ततः अस्त्यर्थे "कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः" पा० वादयः सप्त प्रत्ययाः। कंव कम्भ कंयु कन्ति कन्तु कन्त कंय एते सुखान्विते त्रि०।

कम वाञ्छायां भ्वा० आ०सक०सेट्। अतः स्वार्थे णिङ् आर्द्धधातुके वा। कामयते कामयेत कामयताम् अकामयत। अचीकमत। णिङभावपक्षेऽपि चङ् अचकमत। कामयाम् बभूव आस चक्रे चकमे। कामयिता—कमिता कामयिषीष्ट—कमिषीष्ट। कामयिष्यते—कमिष्यते। कामनीयः कमनीयः काम्यः। कामयितव्यः—कमितव्यः। कामी। कामयिता-कमिता कामितः कान्तः। कान्तिः। कर्त्तरि अच् कमः कर्मण्युपपदे अण्। स्वर्गकामः। उदित् कामयित्वा कमित्वा कान्त्वा। कामुकः कम्रः कमनः कामयमानः त्रि० कामयानः। काम्यते काम्यमानः। घञ् कामः सुच कामना। "नरपतिश्चकमे मृगयारतिम्" "निधिरुद्ध मर्थं चकमे कुबेरात्" "भीमकान्तैर्नृपगुणैः" "नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च" रघुः। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" श्रुतिः "रमणीकमनीयकपोलतले" सा०द०टी०। "स चेत् कामयते दातुं तव मामरिसूदन!" भा० आ०१७२। "सर्वान् कामयते वैश्यात्" कन्याशब्दे उक्तम्। "प्रीत्या युक्तः कामितं सर्वशस्ते" भा० आ० ५८ "कामयाञ्चक्रिरे कान्ताजातस्तुष्टानिशाचराः" "अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाज्ञया" भट्टिः। आर्षे क्वचित् पर०। "एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छापितुं कले।" भा० व० [illegible] अ०। "न च सीता दशग्रीवं मनसापि हि कामयेत्" "अकामोऽपि बलात् कामं दर्शनादेव कामयेत्" रामा०।

अनु+कामनानुरूपकामनायाम्। अनुकामयते।

अभि+आभिमुख्येन कामनायाम्। "दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये" भा०आ०१८।

नि+निःशेषकामनायाम्। "या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत् साऽखिलकामलम्पटा" भाग० ५स्क०१८,२२। अतिशये च "निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना" कुमा०

प्र+प्रकर्षेण कामनायां अतिशये। प्रकामः।

कम वाञ्छायां चुरा० आ०सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः। णिङन्तकमवत् सर्वम्। किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं चिन्त्यम्।

कमक त्रि० कम—णिङभावे अच् स्वार्थे क। १कामुके २गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे पु०। ततः गोत्रापत्ये इञ्। कामकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बह्वषु उपका० तस्य लुक्। कमकाः कामकयः।

कमठ पुंस्त्री कम—अठन्। १कूर्मे कच्छपशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः" महाना०। २विष्णोरेकादशे अवतारभेदे। "सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः" भाग० १,३,१७। ३मुनीनां जलपात्रभेदे न० विश्वः। ४वंशे पु० शब्दर०। ५दैत्यभेदे पु० हेमच०। ६शल्लकीवृक्षे पु० धरणिः।

कमण्डलु पुंन० मण्डनं मण्डः कस्य जलस्य मण्डं लाति—ला—कु अलुक्समासः। करङ्के संन्यासिनां ब्रह्मचारिणाञ्च १जलपात्रभेदे, अमरः। "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्"। "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्" मनुः। "अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोः" माघः। "कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता" भट्टिः। २प्लक्षवृक्षे,

मेदिनिः। ३चतुष्पाज्जातौ च पुंस्त्री "कमण्डलुर्गवर्च-तुष्पाद्ज्जातिभेदः" सि० कौ०। तस्यापत्यम् चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' पा० ढञ् "लोपोऽकद्र्वाः" पा० उ-लोपः। कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री। तस्य कर्म भावो वा युवादि० अण्। कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न०।

कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुस्तदाकृतिस्तरुः कर्म्म०। १प्लक्ष-वृक्षे रत्नमा०। कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र।

कमन त्रि० कम-णिङभावे ताच्छील्ये युच्। १कमनीये अ-भिरूपे २कामुके च मेदि०। "कम्रा कमना युवतिः" सि० कौ०। कमनच्छदः। "त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधानम्" (वपुः) भाग० १,६,२१। करणे युच्। ३कन्दर्पे। ४अशोकवृक्षे च पु० मेदि०। ५ब्राह्मणे पु० हेमच०। [हेमच०। स्त्रियां ङीप्।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः छदोऽस्य। १कङ्कपक्षिणि।

कमनीय त्रि० कम-णिङभावे कर्मणि अनीयर्। १सुन्दरे, "रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीररसैरलसः" सा० द० टी०। "रुचिरं कमनीयतरा गमिता" माघः। २कामनायोग्ये वाञ्छनीये च। "अनन्यनारीकमनीयमङ्कम्" कुमा०। कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा० वुञ्। कामनीयक तद्भावे न०।

कमन्तक पु० कम-बा० झ स्वार्थे क। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे उपका० इञो लुक्। कामन्तकयः कमन्तकाः।

कमन्न्व[?] न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम्। तत्र हि कबन्धमिति अयं व्याख्याय कमन्धम् इति मध्यपाठे कम् अन्धम् इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्धमित्येकं नाम परमतत्वेनोक्तम्।

कमर त्रि० कम-णिङभावे अरच्। कामुके उज्ज्वल०

कमल न० कम-वृषादि० कलच्। १पद्मे तद्भेदस्य त-दनुभेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित्। तृष्णा-दाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम्। विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम्। रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम्। धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्। तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद् रक्तोत्पलादिकम्। मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः। पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विसिन्यादिश्च सा स्मृता। आदित्यन्दाश्मलिनी कमलिनीत्यादि। पद्मिनी शीतला गुर्व्वी मधुरा लवणा च सा। पित्तासृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी। अथ नवपत्रादि। संवर्त्तिका नवदलं वीजकोषस्तु कर्णिका। किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः। मृणालं पद्मनालं स्यात्तथा विसमिति स्मृतम्। संवर्त्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत्। मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी। पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा। मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत्। किञ्जल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः। कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्। मृणालं वृष्यमधुरं पित्तदाहास्रजिद्गुरु। दुर्ज्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम्। संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्"। "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" रघुः। "प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" "धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि" मेघ० "अमलकमलराशेः" लीला० "न कमलं कमलम्भयदर्षि" माघः। कमलयोनिः कमलासनः। २क्लोम्नि ३भेषजे ४सलिले ५ताम्रे हेम० ६मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ७लक्ष्म्यां ८वरनार्य्यां स्त्री मेदि०। ९सारसपक्षिणि अमरः कमलनामनामत्वात्तस्य स्त्रियां ङीष्। १०स्वनामख्याते जम्बीरभेदे स्त्री "रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम्। फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्" तन्त्रसा० पुरश्चर्य्यानियमे। तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा। "मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत्। अररोगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत्। शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं बल्यञ्च वृंहणम्" ११मिथिलास्थे नदीभेदे स्त्री। १२छन्दोभेदे स्त्री। तल्लक्षणं वृत्तरत्नावल्यां द्विधोक्तम् यथा "द्विगुणनगणसहितः सगणद्वयं हि विहितः। फणिपतिमतिविमला क्षितिप! भवति कमलेति" "वसुभिः प्रमिता सगणाविहिताः पुनरेकमितोनिहितोगुरुरन्ते। यदि सतुकश्रयोविलसन्नतयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते" (गोलापी) १३पाटलवर्णे १४तद्वति त्रि०। "शवलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा तैत्ति० ७,१,१८,१। अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां बह्वादि० वा ङीष्। कमली कमलानां संघः खण्ड। कमलखण्ड पद्मसंघे न० तस्य देशः पुष्क० इनि। कमलिनी भावप्र० उक्ते वीजकोषादौ स्त्री "कमलिनीमलिना दिवसात्यये" उद्भटः। "उक्तोमलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः। वसुदशाक्षरै-

र्युक्तः कमलोऽयं भयानकं" सङ्गीतशास्त्रोक्ते १५ भुवभेदे पु०

कमलकीट पु० कमलवर्णः कीटः। कीटभेदे तत्र भवादौ पलाद्या० अण्। कामलकीट तद्भवे त्रि०।

कमलकोरक पु० कमलवर्णः कोर इव कायति कै—क। कीटभेदे तत्र भवादौ पलाद्या० अण्। कामलकोरक तद्भवे त्रि०।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन—ड। १ब्रह्मणि चतुर्मुखे कञ्जजशब्दे विवृतिः। "अथियमदृहन् कमलजयोनिम्तुलभूदिति" हृहत्स०। तद्भेदात् २रोहिणीनक्षत्रे च तस्य तदधिष्ठितत्वात्तथात्वम्। ३पद्मजातमात्रे मध्वादौ त्रि०। कमलजातपद्मजातादयोऽप्यत्र।

कमलभिदा स्त्री ६त०। कमलपाटने ततो भवादौ पलाद्या० अण्। कामलभिद तद्भवे त्रि०।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि। कञ्जजशब्दे विवृतिः। पद्मयोन्यादयोऽप्यत्र। ६त०। २कमलानामुत्पत्तिस्थाने स्त्री।

कमलवीज न० ६त०। (कमलगट्टा) पद्माक्षे भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "पद्मवीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु। विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम्। कफवातहरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत्"।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम्। १पद्माकरे तड़ागे। २पद्मानां समूहे च। "हरिदश्वःकमलाकरानिव" रघुः। कमलाकरभट्टनिर्मिते ३स्मृतिनिबन्धभेदे।

कमलादि त्रि० वार्त्तिकोक्ते स्वार्थे खण्डप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कमल अम्भोज पद्मिनी नलिनी कुमुद सरोजपद्म नलिन कैरविणी" आकृतिगणः तेन कदलीखण्डमित्यादि सिद्धिः।

कमलापति पु० ६त०। नारायणे समुद्रात् लक्ष्म्या आविर्भूतिसुवर्णा तया विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन वरणं भाग० ८, ८ अ० वर्णितं यथा

"ततस्ततोनूपुरवल्गुशिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ। विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणम्। गन्धर्वसिद्धासुरयक्षचारणत्रैपिष्टपेयादिषु नान्वविन्दत। नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तत्र न सङ्गवर्जितम्। कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतोव्यपाश्रयः। धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम्। वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः। क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः। यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्च न काङ्क्षते हि माम्। एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयतागुणाश्रयम्। वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम्। तस्यांसदेश उशतीं नवकञ्जमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम्। तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसन्नयनेन याता। तस्याः श्रियस्त्रिजगतोजनको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः। श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान्। शङ्खतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथक् स्वनः। देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत्। ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम्। ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणः। श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः। शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम्। निःसत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः। यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः"। पद्मापतिकमलाकान्तादयोऽप्यत्र।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः। लक्ष्म्याम्।

कमलाक्ष पु० ६त०। नारायणे "सान्यमाप कमलाक्षविक्रमेणेनेत्यादि" माघः।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य। चतुरानने ब्रह्मणि। "क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेनेन" कुमा०

कमलासनस्थ पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम् तत्र तिष्ठति स्था—क। विधातरि यथा च तस्य विष्णुनाभिकमले स्थितिस्तथा कञ्जजशब्दे उक्तम्।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा० पुष्क० इनि। १कमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० २कमलसमुदायरूपपद्मलतायाञ्च। "पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः" रघुः

कमलोत्तर न० कमलमिवोत्तरमुत्कृष्टम्। कुसुम्भपुष्पे अमरः

कमा स्त्री कम—णिङभावे बा० स्त्रियां भावे अ। शोभायाम् राजनि०।

कमित त्रि० कम—णिङभावपक्षे तृच्। कामुके स्त्रियां ङीप्। कमित्री "अनुकामिकाभीका: कमिता" पा०। अतिशयेन कमिता ईयसुन् तृणोलोपः। कमीयस् कान्ततरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। इष्ठन् कमिष्ठ कान्ततमे त्रि०

कम्प पु० कपि—चलने घञ्। गात्रादिकम्पे वेपथौ। "यद्वा हवे चन्द्रमसः कम्पादिरुत्थितो गुरुः" भाग० ३, ७, १०

कम्पचलनं स च वातादिना प्रेरणात् स्थावरस्य भूम्यादे-र्भवति देहादेस्तु मनसोविकारभेदेन वातादिधातुना च चालनात् भवति । स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारि भावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारि-भावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने "आवेगः सम्भ्रमस्तत्र इत्युपक्रम्य "गजादेः स्तम्भकम्पादिः"। "शौर्य्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता । तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्ज्जनाताडना-दयः"। मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः। भूपा-तकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः"। "निन्दाक्षेपापमानादेर-मर्षोऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्ज्जनादि कृत्"। "परकीयात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् । वै-वर्ण्यकम्पवैस्वर्य्यभ्रूमीच्कोत्कम्पनादिकृत्"। "निर्घात विद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः"। "रत्यायासमनस्ताप-क्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्-साहतादिकृत्"। कम्पश्च भयानकरसस्यानुभावः यथाह तत्रैव भयानकं प्रक्रम्य "अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् । प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः"। रौद्ररसस्य व्यभि-चारिभावश्च यथाह तत्रैव रौद्रं प्रक्रम्य "उग्रतावेगरोमाञ्च स्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारि-णः"। शृङ्गारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि जन्यते इति भेदः । ज्वरादिकृतकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः । तद्विकृतिर्ज्वरशब्दे दृश्या । दिङ्मात्रमुक्तं भावप्र० "व्यथा-वेपथुनिद्रानाशविष्टम्भाद्यो वातजाः"। शीतानिलेन च दे-हस्य कम्पो जायते । अतएव "सहसा सहसा कृतवेपथुः" माघे वर्णितम् ।

कम्पन त्रि०कपि–युच् । १कम्पयुक्ते । भावे ल्युट् । २चलने न०मेदि०। णिच्–युच् । ३कम्पयितरि त्रि० "दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद्धृदयकम्पनः"। दुन्दुभिपूजामन्त्रः । "प्रक-म्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः "एवमुक्ता जगत्कार्त्स्न्य-स्त्री हृदयकम्पनम्"भा०आ०४७अ०। ४शिशिरे ऋतौ पु०। ५अस्त्रभेदे च । "प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा" "जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रसक्ते नयने चैव सुखमाधुर्य्यमेव च । कपोलयोश्च चिह्नानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्प-नसंज्ञकः" भावप्र० उक्ते ६सान्निपातिकज्वरभेदे पु० ।

कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पःलक्ष्म यस्य । वायौ त्रिका० तस्य स्था-वराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कम्पा स्त्री कपि–भावे अ । चलने हेमच० [हेमच०।

कम्पाक पु०कम्पया चलनेन आकति प्रकाशते कै–क । वायौ

कम्पित न० कपि–भावे क्त । १कम्पे शब्दच० कपि–णिच् भावे क्त । २चालने "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः कर्त्तरि क्त । ३कम्पयुक्ते त्रि० । णिच्–कर्म्मणि क्त । ४चालिते त्रि० "अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिल्लच्युतप-ल्लवफलशबलैः" काद० "आद्यकोपलुलितां प्रकम्पनैः कम्पि-ताम्" माघः।

कम्पिन् त्रि०कम्प–णिनि । १कम्पयुक्ते णिच् णिनि । २कम्प-यितरि "गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" शि०त० पु०।

कम्पिल पु०कम्प–इलच् । रोचन्याम् (कमलागुड़ि) अमरः। पृषो० काम्पीलकम्पिल्यशब्दौ तत्रार्थे रायमुकुटादयः ।

कम्पिल्ल पु० कपि–इल्ल । रोचने वृक्षभेदे । "कम्पिल्लः कर्क-शश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च । कम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमि गुल्मोदरव्रणान् । हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहवि-षाश्मनुत्" भावप्र०।२नगरभेदे "देवीं कम्पिल्लवासिनीम्" यजु०२३,१८, काम्पीलेति पाठान्तरम् । काम्पीले नगरे वासिनीम्" वेददी०।कम्पिल्ल इत्यपि करञ्जभेदः (नाटाकर-ञ्जा) इत्येके "अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिल्लच्युतपल्लवफ-लशबलैः" काद० स्वार्थे कन् कम्पिल्लकोऽप्युक्तार्थे ।

कम्प्य त्रि० कपि–णिच् कर्म्मणि यत् । चालनीये "सत्यधर्म्म-इवाकम्प्यः" रामा० ।

कम्र त्रि० कपि–र । कम्पशीले "विधाय कम्प्राणि मुखानि कम्प्रति" नैष० । [प्रनिकम्बति

कम्ब गतौ भ्वा० पर०सक०सेट् । कम्बति अकम्बीत् चकम्ब

कम्बर पु०कम्ब–अरन् । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० शब्दर०।

कम्बल पु०कम्ब–कलच् कं, कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलति बल संवरे अच् वा ।१सर्पभेदे २गवादेर्गलस्थरोमरूपसास्नायां, ३प्रावारे, ४कृमौ च । ५लूतानामजाते मेषलोमनिर्म्मिते वस्त्रासनादौ, ६जले न०७उत्तरासङ्गे च मेदि० । ८मृग-भेदे पुंस्त्री०जटा०स्त्रियां ङीष्।"न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-वाराश्च कम्बलाः"रामा०।"कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्"। विदग्धमु०। कम्बलनामा नागलोकपतिः "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकम-हाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" भाग० ५,२४,४२ । "कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा"भा० आ० ३५,नागनामकीर्त्तने । अयञ्च वरुणसभास्थः "कम्बलाश्वतरौ

नामो धृतराष्ट्रबलाहको" भा० स० ६ अ० सर्पनामकथने। तदधिष्ठिते प्रयागस्थे तीर्थभेदे च। "प्रयागं प्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा। तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः" भा० व० ८५ अ०। प्रयागस्थतीर्थकथने।

कम्बलबर्हिष पु० अन्धकवंश्ये पुत्रभेदे "कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः" भाग० ९, २४, ११। अन्धकस्येति शेषः। "कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्यास्तथान्धकस्य पुत्राः" तट्टीकायां, श्रीधरधृतपराशरवाक्यम्

कम्बलहार त्रि० कम्बलं हरति हृ—अण् उप० स०। १कम्बलहारके। २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। काम्बलहारि तदपत्ये पुंस्त्री बहुत्वेऽस्त्रियां तस्य लुक्। कम्बलहाराः तद्गोत्रापत्येषु। [बहु०। ३तथाभूते त्रि०।

कम्बलार्ण न० कम्बलरूपमृणम् वृद्धिः। १कम्बलरूपे ऋणे

कम्बलिका स्त्री क्षुद्रः कम्बलः ई—स्वार्थे कन् ह्रस्वः। १क्षुद्रकम्बले। २कम्बलमृगजातिस्त्रियाञ्च। ततः चतुरर्थ्यां पक्षा० फक्। काम्बलकायन तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कम्बलिन् त्रि० कम्बल: गलकम्बल: प्रशस्तोऽस्त्यस्य कम्बल+ प्राशस्त्ये इनि। वृषे "गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्" अमर०।

कम्बलिवाह्यक न० कम्बलिना वृषेण वाह्यम् वह—कर्मणि ण्यत् संज्ञायां कन्। वृषवाह्ये शकटे गन्त्र्याम् अमरः।

कम्बलीय त्रि० कम्बलाय हितं छ। कम्बलसाधने ऊर्णायाम्। संज्ञायान्तु "कम्बलाच्च संज्ञायाम्" पा० यत् कम्बल्यम् ऊर्णापलशते न०।

कम्बि स्त्री कम्बति अन्नादिमनया कम्ब—गतौ करणे इन्। दर्व्याम् अमरः (हाता) वा ङीप् कम्बीत्यप्यत्र

कम्बु पुंन० कम—उन् बुक् च, कम्ब—गतौ मृगय्वा० उन् वा। १शङ्खे अमरः। "कम्बोः सपत्नीकृतः" मुरारिः। "महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः" भा० व० १६० अ०। २गजे ३शम्बूके ४वलये च मेदि०। ५कर्बुर वर्णे पु० ६तद्वति त्रि०। ७ग्रीवायाम् ८नलके च (फाँपाहाड़) स्त्री हेम०। स्त्रीत्वे अप्राणिजातित्वात् वा ऊङ्। वलयवाल शङ्खमयः सधवाधार्यालङ्कारभेदः। "शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमकञ्चुकाः। कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः" भा० स० ५१ अ० ११ "पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः" भा० वि० २ अ०। ग्रीवार्थे "प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घे च कम्बूपरि हाटके शुभे" भा० वि० ११ अ०।

कम्बुकण्ठी स्त्री कम्बुरिव कण्ठोऽस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीष्। १कम्बुग्रीवायाम्। स्वार्थे कन् कम्बुकण्ठिकाप्यत्र। बहु० २तथाकण्ठयुक्ते त्रि०। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

कम्बुका स्त्री कम्बुरिव काण्डेन कायति कै—क। १अश्वगन्धायाम् रत्नमा०। स्वार्थे कन्। कम्बुशब्दार्थे २ग्रीवायाम् स्त्री

कम्बुकाष्ठा स्त्री कम्बु चित्रवर्णं काष्ठमस्याः। अश्वगन्धायाम्। राजनि०।

कम्बुग्रीवा स्त्री कम्बुरिव रेखात्रययुता ग्रीवा। शङ्खतुल्यरेखात्रययुक्तायां १ग्रीवायाम्। कम्बुरिव ग्रीवास्य। २तथाभूतग्रीवायुक्ते त्रि०।

कम्बुग्रीवादि पु० कम्बुग्रीवा आदि र्यस्य। घटत्वजातिव्यञ्जके आकृतिभेदे कम्बुग्रीवावत्त्वपृथुबुध्नोदरप्रभृतयो हि घटत्वजातिव्यञ्जकाः। कम्बुग्रीवादेः गुरुत्वात् नावच्छेदकत्वं तेन कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादेर्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् किन्तु "सम्भवति लघौ गुरौ तदभावादिति" न्यायात् समनियतं अनतिरिक्तवृत्ति घटत्वमेव तत्तावच्छेदकम्। इतरत्र गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारेऽपि शक्यतायाः अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियतएवातः कम्बुग्रीवादिमानिति पदस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वमेव शक्यतावच्छेदकं न घटत्वमिति भेदः इत्याकरे स्थितम्।

कम्बुपुष्पी स्त्री कम्बुः शङ्ख इव पुष्पमस्याः। शङ्खपुष्प्याम् राजनि०। [इति ङीप्। शङ्खपुष्प्याम् राजनि०।

कम्बुमालिनी स्त्री कम्बूनां तत्सम‌पुष्पाणां माला अस्याः

कम्बू त्रि० कम्ब—गतौ कू अम्बूहनूभूजम्बूकम्बूइत्यादि० नि०। १परद्रव्यापहारके उज्ज्वल०। कम्बुशब्दात् स्त्रीत्वे ऊङ्। २कम्बुशब्दार्थे स्त्री।

कम्बोज पु० कम्ब—ओज। १हस्तिभेदे, २शङ्खभेदे मेदि० "पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्वतः। कम्बोजदेशः इत्युक्तः" इत्युक्ते ३देशे च। कम्बोजे जातादि कच्छा० अण्। काम्बोज तज्जातादौ त्रि० मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ्। काम्बोजको मनुष्यः काम्बोजकं हसितमित्यादीति भेदः। बहुत्वे तु तस्य लुक् कम्बोजाः कम्बोजजातेषु। काम्बोजस्य राजानः "कम्बोजाल्लुक्" पा० लुक्। कम्बोजास्तद्राजेषु। "कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः" रघुः। अत्र काम्बोजा इत्यपपाठः राजनि "कम्बोजाल्लुक्" पा० लुग्विधानात्। कम्बोजाभिजनपरत्वे दीर्घपाठः समर्थनीयः इत्येके। कम्बोजोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण्। काम्बोज कम्बोजदेशाभिजने त्रि०। अयञ्च देशः वृह० स० कूर्मविभागे नैरृत्यां दिशि कथितः यथा "नैरृत्यां दिशि देशाः पह्लव

कम्बोजसिन्धुसौवीराः" सुखमल्वेन समासे अयूरव्य॰ पूर्वनिपातः कम्बोजमुखम् इत्येव । कम्बोजदेशस्थक्षत्रियास्तु यवनैः क्रियालोपात् शूद्रत्वमापन्नाः यथाह मनुः । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः कम्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"

कम्बोजादि वार्त्तिकोक्ते तद्राजप्रत्ययस्य लुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कम्बोज चोल केरल शक यवन"

कम्बुतायिन् पु॰ कम्बुरिवाततायी । शङ्खतुल्यश्वेतपूर्वकाये पक्षिभेदे ।

कम्भ त्रि॰ कम्+मत्वर्थे भ । १जलयुक्ते २सुखयुक्ते च ।

कम्भारी स्त्री कं जलं बिभर्ति कम्+भृ—अण् उप॰स॰ । गाम्भार्य्याम् (गाम्भार) । राजनि॰ । मुग्ध॰ मते षण् तस्य षित्त्वात् ङीष् । सि॰ कौ॰ मते तु गौरा॰ ङीष् इति भेदः । तस्याः शीतवीर्य्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्भु न॰ कं जलं तदन्त्यं बिभर्त्ति—भृ—डु । उशीरे राजनि॰ तस्य शीतवीर्य्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्र त्रि॰ कम—णिङभावे र । मैथुनेच्छायुक्ते १कामुके अमरः। २मनोहरे च ।"कम्रा कमना युवतिः" सि॰कौ॰

कय त्रि॰ किम्+दृशो॰ वेदे कयादेशः । किंशब्दार्थे "न किं सहन्त्य पर्य्येतन कयस्य चित्" ऋ॰१,२७,८ । "नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिः" १२९,५ "नरोऽभिमातिं कयस्य चित्" ८,२५,१५ ।

कयस्था स्त्री कं जलं याति या—ड तथा सती तिष्ठति स्था क । काकोल्याम् क्षीरस्वामी

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्यायां हिरण्यकशिपुभार्य्यायाम् "हिरण्यकशिपोर्भार्य्या कयाधूर्नाम दानवी । जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् । संह्लादं प्रागनुह्लादं प्रह्लादं ह्लादमेव च" भा॰ ६,१८,९ ।

कर पु॰ कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽनेन कॄ—करणे अप् । १हस्ते हस्तिशुण्डे च तयोर्जलादिक्षेपसाधनत्वात् तथात्वम् २कर्म्मणि अप् ।३किरणे मेदिनिः । तत्र हस्तकिरणयोः "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" "स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः" माघः। हस्ते "केशग्रीवोमधःकायं संस्पृशेत् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयःप्रक्षालयेत् करम्" आ॰ त॰ देवलः मेखलाहत्तिः "वामः कामुकपिङ्गरे स्वपकराम्भोजैस्तनूमार्जनम्" उद्भटः। "तथा वामकरे दश" मनुः । कं सुखं राति रा क । ४राजग्राह्ये राजस्वे तत्र राजग्राह्यहस्तयोः "अघम्भवहुवनरसा शताक्षिपरिषेविता । करं न सहते राजन् ! भूमिर्नववधूरिव" ।"तन्वि तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ । आसमुद्रक्षितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः" उद्भटः । यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रे करणीयं तथा मनुनोक्तम् यथा

"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् । यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्यौकोवत्सषट्पदाः । तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः । पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् । मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च । म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् । न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् । यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति । श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् । तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् । व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् । कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया । उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्" व्याख्यातञ्चेदं कुल्लूकभट्टेन "क्रयविक्रयमित्यादि । कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रलवणादि द्रव्यं विक्रीयमाणञ्चात्र कियल्लभ्यते कियद्दूरादानीतं किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन लग्नं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षयः रूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं लाभयोग इत्येतदवेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् । यथेति । यथा राजाऽनेकपादिकर्म्मणः फलेन, यथा च वार्णिकवणिगादा-

कृषिवाणिज्यादिकर्म्मणां फलेन सम्बध्यते । तथा निरूप्य राजा सर्व्वदा राष्ट्रात् करान् गृह्णीयात् । अत्र दृष्टान्तमाह यथेत्यादि । यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोकस्तोकानि रक्तक्षीरमधूनि अदन्त्येवं राजा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः । तमाह पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो ग्राह्यः भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षोऽयं बह्वल्पग्रहणविकल्पः । आददीतेत्यादि । पत्रशाकतृणानामित्यादि । द्रुशब्दोऽत्र वृक्षवाचकः वृक्षादीनां अष्टमयान्तानां षष्ठोभागो लाभादुपग्रहीतव्यः । म्रियमाणइति । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियः बुभुक्षया अवसादं गच्छेत् । यस्मात् यस्येत्यादि । यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधाऽवसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादं गच्छति । श्रुत एवमतः श्रुतेति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुरूपां धर्म्यादनपेतां जीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनम् औरसं पुत्त्रमिव पिता रक्षेत् । यस्मात् संरक्ष्यमाणइत्यादि । स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्म्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्द्रविणराष्ट्राणि वर्द्धन्ते । यदिति । राजा स्वदेशशाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निकृष्टजनं स्वल्पमपि कराख्यं वर्षेण दापयेत् । कारुकानिति । कारुकान् सूपकारादीन् शिल्पिनश्च ईषदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म्म कारयेत् । नोच्छिन्द्यादिति । प्रजास्नेहात् करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलोच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणे परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्य्यात् यस्मात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोषक्षयादात्मानं पीडयेत् । पूर्व्वार्द्धात् "परेषाञ्चेत्यत्रापि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत्"।

भार० शा० ८७अ० विस्तरेणोक्तं यथा

"विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं सम्प्रेक्ष्य चासकृत् । शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत् । उच्चावचकरा दाप्याः महाराज्ञा युधिष्ठिर । यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्य्यान्महीपतिः । फलं कर्म्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्व्वं प्रकल्पयेत् । फलं कर्म्म च निर्हेतु न कश्चित् संप्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां कर्म्मणि भागिनौ । समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृष्णया । ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा सम्प्रीतिदर्शनः । प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम् । प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम् । वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना । भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ! । निकायं कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ! । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म्म कुरुते महत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृपः । सञ्जातमुपजीवन् स लभते न महत् फलम् । आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते । राष्ट्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेश्मगतस्तथा । पौरजानपदान् सर्व्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा । यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्व्वान् स्वल्पधनानपि । बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् । एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः । सन्निपत्य स विषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् । इयमापत् समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् । अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमः । अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह । इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् । अस्यामापदि घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये । परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्व्वञ्चाहं भयक्षये । नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्ब्बलादितः । कलत्रमादितः कृत्वा सर्व्वं वो विनशेदिति । अपि चेत् पुत्त्रदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते । नन्दामि वः प्रभावेण पुत्त्राणामिव चोदये । यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः । आपत्स्वेव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव । न प्रियं सततं कार्य्यं धनं कस्याञ्चिदापदि । इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया । स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित् । प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं सङ्ग्रामतो भयम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करम् । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः । तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्व्वं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः । गोमिनां पार्थ ! कर्त्तव्यः संविभागः प्रियाणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ! । प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृषिन्तथा । तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्य्याद्विचक्षणः । दयावानप्रमत्तश्च

करान् समाणोक्य दूत् । सर्व्वत्र लोमवरणं हलनं नाम । मा मिष् । न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्दुष्कर्मास्ति युधिष्ठिर !"। "मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् । वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् । जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः । व्याघ्रीव च हरेत् पुत्रान् सन्दशेन्न च पीडयेत् । यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा । अतीक्ष्णेन प्यायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् । अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् । दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्व्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् । सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्द्दमाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः । तस्मात् सर्व्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथाख्यातम् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः । ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्जितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः । न चास्थाने न चाकाले करांस्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि" इ०अ० । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः रक्षाशब्दव्याख्यानप्रकारवत् मनुक्तोऽनुसन्धेयः । अत एव सा०कौ० "यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्य करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्व्वाध्यक्षाय स च भूपतये" इत्युक्तम् ।

६हस्ताकारे हस्तनक्षत्रे । हेत्वादौ कर्मोपपदे कृ—कर्त्तरि ट । तत्तत्कर्मकारके त्रि० यथा कर्म्मकरः श्रेयस्करः यशस्करः स्त्रियां ङीप् कर्म्मकरी दासी यशस्करी विद्येत्यादि । दिवाविभादिपूर्व्वात् अहेत्वादावपि ट । तत्तदुपपदार्थकारके त्रि० तानि च "दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु" पा० दर्शितानि दिवाकरः निशाकरः। अहेत्वादावितोऽन्यत्र अण् । कुम्भकार इत्यादि ।

करक पु०न०किरति विक्षिपति करोति वा जलमत्र कृ—कॄ—वा क्वुनादि० संज्ञायां वुन् । कमण्डलौ "उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च"मनुः २दाड़िमवृक्षे ३पक्षिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४मेघोपले (शिला) पुंस्त्री । करकोद्भवकारणं तज्जलगुणाश्च भावप्र० दर्शिताः यथा । "दिव्यवाय्वग्नियोगात् संहताः खात् पतन्ति याः । पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः । करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु सुस्थिरम् । दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्"। (लाटा) ५करङ्कभेदे रत्नमा०स्वार्थे कन् । ६राजकरे७हस्ते च । ८पलाशवृक्षे हारा० । ९कोविदारवृक्षे १०बकुलवृक्षे ११करीरे १२नारिकेलास्थ्नि च (माला) पु० राजनि० ।

करकङ्कणन्याय पु० कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थकत्वेऽपि यथा करशब्दप्रयोगस्तत्काले तत्संलग्नताद्योतनार्थः तद्रूपशब्दान्तरसूचके न्याये ।

करकच पु० "शनिभार्गवजीवज्ञकुजसोमार्कवासरे । षष्ठ्यादितिथयः सप्त क्रमात् करकचाः स्मृताः" ज्यो० उक्ते योगभेदे । तथा च शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, कुजे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी तिथिः करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् करे हस्ते स्थिता कच्छपिका । अङ्गुलिसन्निवेशभेदरूपायां कूर्म्ममुद्रायाम् । "करकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः" कालिका पु० ५६अ० ।

करकण्टक पुं न०करस्य कण्टक इव । नखे त्रिका० ।

करकपात्रिका स्त्री करकः कमण्डलुरूपा पात्रिका । कमण्डलुरूपपात्रे । [करकशब्दे भावप्र० वाक्यमुक्तम् ।

करकाज न० करकातो जायते जन—ड । करकाभवे जले

करकाम्भस् पु० करकाया इव शीतलमम्भोऽस्य । नारिकेले त्रिका० । तज्जलस्यातिशीतत्वात्तथात्वम् । ६त० तदायजले न० । [कायुर्व्विरोचनः" भा० आ० ६६अ० ।

करकायु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "उग्रायुधोवलाकी च कर-

करकासार पु० ६त० । शिलावृष्टौ

करकुड्मल न० करः कुड्मलमिव । मुकुलिताङ्गुलौ करे कर सम्पुटनवकमलयकरकोषादयोऽप्यत्र ।

करग्रह पु० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह—आधारे अप् । विवाहे तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य तथात्वम् । ६त०।२हस्तधारणे ३प्रजाभ्यः करादाने च । पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्युभयत्र ।

करग्रहारम्भ पु० करग्रहस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः । (पुण्या)वार्षिककरग्रहणारम्भे । करग्रहारम्भदिनलग्नादिकं प्रसङ्गादुच्यते "तीक्ष्णोग्रवर्ज्जितरभेषु लग्ने शीर्षोदये भानुदिने शुभाहे । कुर्यादनुक्तानि समीहितानि करग्रहारम्भणमपि प्रजाभ्यः" ज्यो० तत्र तीक्ष्णगणाः ६,८, १८,१९ आर्द्रादयः, उग्रगणाः पूर्व्वात्रयमघाः इति

कृत्तिका तदितरेषु नक्षत्रेषु । यं येदयाः मिथुन-
सिंहकन्य तुलावृश्चिकास्वभानाः तादृशे लग्ने ।

करग्राह पु० करं गृह्णाति ग्रह–अण् । १पत्यौ भर्त्तरि २हस्तग्राहकमात्रे ३राजग्राह्यदायके च त्रि० । शिमि । करग्राहस्त्यप्युभयत्र स्त्रियां ङीप् पाणिग्राहादयोऽप्यत्र

करघर्षण पु० कराभ्यां घृष्यते घृष-कर्मणि ल्युट् । दधिमन्थनदण्डे हारा० । भावे ल्युट् [illegible] न० । करेण घर्षणे न० ।

करङ्क पु० कीर्य्यते जलमत्र कॄ–[illegible] करोऽङ्को गर्भोऽस्य शक० । १नारिकेलास्थ्नि (खोल्), [illegible]पञ्जरौ २पात्रभेदे च "ताम्बूलकरङ्कवाहिन" काद० । कर्क्क शिरसः रङ्कम्य (माथारखुलि), ४मस्तककर्परे मेदिनिः । ५इक्षुभेदे राज० ।

करङ्कशालि पु० करङ्क इव शालते शाल–इन् । इक्षुभेदे । राजनि० । [२सिन्दूरपुष्पीवृक्षे च राजनि० ।

करच्छद पु० कर इवाकारश्छदोऽस्य । १शाखोटवृक्षे (सिहडा)

करज पु० करे जायते जन–ड । १नखे "न छिन्द्यात् करजैस्तृणम्" मनुः । तन्नामनामके २व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये च (नख) । मेदिनिः । ३हस्तजातमात्रे त्रि० । कं शिरः जलं वा रञ्जयति रन्ज–णिच्–अण् नि० । (करमचा)४करञ्जवृक्षे । अमरः ।

करजाख्य न० करजस्य नखस्याख्या आख्या यस्य । नखोनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । [वृक्षभेदे राजनि० ।

करजोडि पु० कर्म० जुड–बन्धे इन् वा० गुणः । (हातजोडा)

करञ्ज पु० कं शिरः जलं वा रञ्जयति अण् । (करञ्चा) इति ख्याते वृक्षे । करञ्जपर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरबिल्वकः । घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्य्यः पूतिकोऽपि च । स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः । करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्य्योष्णो योनिदोषहृत् । कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शो व्रणकृमिकफापहः । तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहरं परम् । भेदनं कटुकं पाके वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु । तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकफकृमिकुष्ठजित् । घृतपूतिकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः" । उदकीर्य्यपर्य्याये तु स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष् । भावप्र० "उदकीर्य्यस्तु तोयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी । मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका" । तद्गुणाश्च तत्रैवोक्ताः "करञ्जी स्तम्भनी तिक्ता तुवरा कटुकापिनी । वीर्य्योष्णा वमिपित्तार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहजित्" । तत्तैलगुणाश्च । "करञ्जतैलं सुस्निग्धं वातहृत् स्थिरदीप्तिकृत् । नेत्रामयवातरोगकुष्ठकण्डूविस्फविकाः । नाशयेत्तीक्ष्णमु-ष्णञ्च लेपनाच्च मेदःपङ्कहृत्" राजनि० । स्वार्थे कन् करञ्जकोऽप्यत्र पु० "यस्तु संवत्सरं पूर्णं दीपं दद्यात् करञ्जके । हस्तचलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्द्धते" भा० आनु० १२७अ० । अन्यमते करञ्जभेदाश्चत्वारः । (डहरकरमचा) (नाटाकरञ्जा) (काँटाकरमचा)" (करमचा) इति भाषाप्रसिद्धनामभेदात् "यत् पर्णपघ्न उत वा करञ्जे" ऋ० १०।१४८,८ । [(कपनवेल) राजनि० ।

करञ्जफल पु० करञ्जस्य फलमिवाम्लं फलं यस्य । कपित्थे

करट पु० किरति मदम्–कॄ–अटन् । १गजगण्डे "कथं प्रभिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय महाभाग करेणुः सूकरं स्पृशेत्" भा० व० २७७ । हस्तिगण्डे क्लीबत्वमपि । "ईषादण्डं महानागं प्रभिन्नकरटामुखम् । अशक्तो ह्यसि युद्धे कथं ! पार्थं धनञ्जयम्" भा० क० २८अ० क्लीबप्रयोगात् । २काके पुंस्त्री अमरः । स्त्रियां ङीष् । "वरमिह गङ्गातीरे शरटः करटः कृशः शुनीतनयः" गङ्गास्त० ३कुसुम्भवृक्षे पु० ४निन्द्यजीविनि त्रि० । स्त्रियां करटा । ५नवश्राद्धे एकादशाहादिकर्त्तव्ये श्राद्धे ६दुर्दुरूढे दुरुच्छेद्यमतके वादिनि नास्तिकभेदे दु-र्दृश्ये ७वाद्यभेदे च पु० मेदि० । दुर्दुरूढशब्दनिर्णयभेदादि-प्रायेण 'मालवाः मालवाश्चैव तथैवापरमालवाः । कुलिन्दाः कालकाश्चैव कुण्डकाः करटास्तथा" भा० भी० ६अ० । आहरकरट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आहरगन्धे नाम्न । मयू० स० । आहरकरट तथा विधे [illegible] । दद्रुःखेम दोलायां गति हेमच० । स्वार्थे कन् । काके पुंस्त्री गङ्गर० स्त्रियां ङीष् । ८स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तके कर्णीसुते पु० "कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्याख्यातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ" काद० टीका ।

करटिन् पु० करटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन करट+इनि । गजे "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः" रसगङ्गा०

करटु पु० कॄ–अटु । (करकटिया) इति नामके विहगे । हेम०

करण न० क्रियतेऽनेन कृ–करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते साधकतमे कारकभेदे "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्" हरिका० । विवक्ष्यते इत्यनेनान्यस्यापि विवक्षायां करणत्वम् भवतीति सूचितम् । अतएवाह 'स्थाल्या पच्यते इत्येष प्रयोगो दृश्यते यतः" "साधकतमं करणम्" पा० । तमब्ग्रहणेनाव्यवहितव्यापारवत्त्वं सूचितम् । अन्यापि हेतुकरणयोः जनकत्वसाम्ये क्रियामात्रविषयत्वं व्यापारवत्त्वं

च करणस्य विशेषः तदुक्तं “द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियम्”। चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामात्रविषयम् इत्यर्थः। “स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्” शिक्षा। “त्रिषु कर्त्तरि करणं रसादौषधकारणम्” सुश्रु०। “न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते” श्रुतिः ५ इन्द्रिये अमरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्तथात्वम्। यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साधनत्वं तथा इन्द्रियशब्दे उक्तम्। तच्च सांख्ये त्रयोदशविधमित्युक्त्वा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्वमितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सां० का० कौ०

“करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्। कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च” का० “करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम्। न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् यथायथं तत्र कर्म्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपाददते स्वव्यापारेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति। आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्म्मकतया किं कर्म, कतिविधं? चेत्यत आह कार्य्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च कार्य्यम्। आहार्य्यं व्याप्यं कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं दशधा। एवं धार्य्यम् अन्तःकरणादि लक्षणया वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा। एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति” कौ० “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” का० “अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति शरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्म्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति। त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति। कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः, कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति” कौ० साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति। “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि। वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि” का० “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयग्रहणेन भूतभाविनावपाकरोति विशेषाश्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं सूक्ष्मशब्दतन्मात्रविषयं, स्थूलशब्दविषयमेव नः। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया, अस्मदादीनान्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु द्रष्टव्याः। एवं कर्म्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्याद्याहार्य्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति” कौ०। साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह। “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्। तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि” का०। “द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति” कौ०। “न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह। “एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः। कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति” का०।

"यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति । बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः। ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीताः यथा वर्त्तितैलवह्नयः सन्तमसापनयरूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपाः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना" ।

न्यायादिमते इन्द्रियाणामेकादशविधता वेदान्तपरिभाषामते दशविधतेति भेदः इन्द्रियशब्दे उक्तः।"वपुषा करणोज्झितेन सा" "करणापायविभिन्नवर्णया" रघुः "करणैरज्झितस्यापि पूर्व्वाभं कथञ्चन"याज्ञ०। "आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या"वेणी॰अत्र करणं बाह्येन्द्रियम् । आधारे ल्युट् । २क्षेत्ररूपे देहे अमरः करणाश्रयत्वात् तस्य तथात्वम् । "उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया"कुमा० । भावे ल्युट् ।४क्रियायाम् । "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि" ऋ० ४,१९,१० । "आवाहनाग्नौकरणरहितमपसव्यवत्" याज्ञ० । "इलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्व्वशिल्पिनः" भा०व०२५४अ० "कृतस्य करणं नास्तीति" प्राचीनगाथा । ५सेतिकर्त्तव्यताके अनुष्ठाने ६व्यापारमात्रे च । ७ज्योतिषोक्तेषु तिथ्यर्द्धात्मकेषु बवादिषु तेषामानयनप्रकारः सूर्य्यसि०रङ्गना० उक्तो यथा ।

"ध्रुवाणि शकुनिर्नागं तृतीयं तु चतुष्पदम् । किंस्तुघ्नं तु चतुर्द्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्द्धतः" सू० सि० । "कृष्णपक्षीयायाश्चतुर्द्दश्यास्तिथेर्द्वितीयार्द्धाद्द्वितीयार्द्धमारभ्येत्यर्थः । चकार एवार्थे। तेनाग्रिमतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्द्धस्य च निरासः। ध्रुवाणि स्थिराणि करणानि । तान्याह । शकुनिरिति । चतुर्दश्यां तृतीयमित्यनेन शकुनिनागयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं सूचितम् । तत्प्रकारात् क्रमेण तिथ्यर्द्धेषु भवन्ति । किंस्तुघ्नं चतुर्थम् । तदन्तार्थकद्योतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं नास्तीति सूचितम्। अथ चरकरणान्याह" रङ्ग० । "बवादीनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च । मासेऽष्टकृत्व एकैकं करणानां प्रवर्त्तते" सू० सि० । "ततः स्थिरकरणपूर्त्त्यनन्तरं बवादीनि चरसंज्ञककरणानि सप्त भद्रान्तानि शुक्लप्रतिपद्द्वितीयार्द्धतश्चतुर्थ्यन्तं भवन्तीति चार्थः ।

ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह मास इति । चरकरणानां बवादीनां सप्तानां मध्य एकैकमेकैकं करणं मासे स्थिरकरणकालोनितत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासे स्वल्पान्तरत्वान्मासपदग्रहणम् । अष्टकृत्वोऽष्टवारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्चम्याद्यर्धादेतानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति । कृष्णचतुर्द्दश्याद्यार्धपर्यन्तमिति भावः । ननु स्थिरकरणोक्तापरार्धत इत्युक्त्या तेषां चतुर्णां तिथ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यर्धपर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्त्या तदनन्तरं कृष्णचतुर्द्दश्याद्यार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽभिव्यक्तस्तदुत्तरं कथयन्नन्यदप्याह" रङ्ग० । "तिथ्यर्द्धभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् । एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणाम्" सू० सि० । "सप्तानां चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्द्धस्यासौ भोगस्तं तिथ्यर्धकालमितावस्थानं प्रकल्पयेत् । "एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्र भवतीति" न्यायात् करणत्वेनैषामप्यवस्थानं तत्तुल्यं कुर्यादित्यर्थः । अत एव "तिथ्यर्धं करणं स्मृतम्" इत्युक्त्या चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके षष्टिकरणानां सन्निवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथिभोगकं करणं भवतीति तद्वारणप्रतिमासनियततिथिभोगकरणकसिद्ध्यर्थं चरकरणानामष्टवारपरिभ्रमणोत्तरमवशिष्टतिथ्यार्द्धचतुष्टयेषु स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्पर्यम् । तत्रापि कृष्णचतुर्द्दश्यपरार्धतस्तत्कल्पनं तदिच्छानियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात्" रङ्ग० ।

करणानि च ववबालवकौलवतैतिलगरवणिग्विष्टिभद्राख्यानि सप्त चरकरणानि । स्थिरकरणानि शकुन्यादीनीति ८दशसंख्यानि । ८जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तज्जातिश्च व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्नः जातिभेदः"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च"मनुः । करणरूपवर्णसङ्करस्यैव कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेण तज्जातिप्राप्तिस्तस्य उत्तिभेदश्च ब्रह्मवै०पु०जन्मखण्डे ८५ उक्तो यथा । "तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम् । ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः । ततः कालं वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत् । जन्मैकन्तु दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् । विश्वकर्मापि कर्त्ता च भक्ष्यदातुर्धनं हरेत् । कायस्थो मोदरस्थेन मातुः मांसं न भक्षादिकम् । तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन।

चौरलम् । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर ! । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले । हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्म्ममानसः" । ८वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री "शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः" ब्रह्मवै० पु० । कायस्थश्चतुर्व्विधः व्रात्यक्षत्रियः शूद्रावैश्ययोर्जातः करणनाम्ना प्रसिद्धः अम्बष्ठः चित्रगुप्तजातश्चेत्याद्यस्तत्र । कायस्थशब्दे विवृतिः । तस्य वृत्तिमाह पराशरः । "धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च । द्विजातेः परिचर्य्या च दुर्गान्तःपुररक्षणम् । एषा पाराशवस्योक्ता उग्रस्य करणस्य च प्रोक्ता उगमसा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा" । "नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगश्रमभेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते" राजकन्दर्पोक्ते तालव्यवस्थापके १०ताडनाविशेषे न० "शिखरासक्तमेघानाम् व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् । अनुगर्ज्जितसन्दिग्धाः करणैर्म्मुरजस्वनाः" कुमा० सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११परमेश्वरे न० "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता च गहनो गुहः" विष्णु०स०। भवाद्यर्थे ततः काशा० ठञ् ञिठ च इकार उच्चारणार्थः । कारणिक तद्भवे स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् । १२क्रियासाधनस्त्रियां स्त्री ङीप् । क्रियते क्रियाविशेषोऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप् । वीजगणितोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रियाविशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री । सा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गवर्गमूलरूपभेदात् । तत्क्रियाविशेषो वीजगणिते दर्शितो यथा । "अथ करणी षड्विधा । तत्र सङ्कलनव्यवकलनयोः करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । योगं करण्योर्म्महतीं प्रकल्प्य वधस्य मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवदेतयोः स्तो वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्च । लघ्व्या हृतायास्तु पदं महत्याः सैकं निरेकं स्वहतं लघुघ्नम् । योगान्तरे स्तः क्रमशस्तयोर्वा पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् । उदाहरणम् । द्विकाष्टमित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि पृथक् करण्योः । त्रिसप्तमित्योश्च चिरं विचिन्त्य चेत् षड्विधां वेत्सि सखे ! करण्याः ।

न्यासः क२ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २

न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च क १२ न्यासः क ३ । क ७ अनयोर्घाते मूलाभावात्पृथक् स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७ इति करणीसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणनोदाहरणम् । द्वित्र्यष्टसङ्ख्यागुणकः करण्या गुण्यस्त्रिसङ्ख्या च सपञ्चरूपा । वधं प्रचक्ष्वाशु विपञ्चरूपे गुणेऽथ वा त्र्यर्कमिते करण्याः । न्यासः गुणकः क २ क ३ क ८ गुण्यः क ३ रू ५

अत्र गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां करण्योर्व्वा यथासम्भवं लाघवार्थं योगं कृत्वा गुणनभजने कार्य्ये तथा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुण्यः क २५ क ३ गुणिते जातम् रू ३ क ४५० क ७५ क ५४ ।

अथवर्गादौ विशेषसूत्रं वृत्तम् । क्षयो भवेच्च क्षयरूपवर्गश्चेत् साध्यतेऽसौ करणीत्वहेतोः । ऋणात्मिकायाश्च तथा करण्यामूलं क्षयो रूपविधानहेतोः ।

न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुण्यः क २५ क ३

अत्र गुणके करण्योर्योगे कृते गुणकः क २५ क २७ गुणिते जातम् क ६२५ क २७५ क ७५ क ८१ एतास्वनयोः क ६२५ क ८१ मूले रू २५ रू ९ अनयोर्योगे जातम् रू १६ अनयोः क २७५ क ७५ अन्तरे योग इति जातो योगः क ३०० यथाक्रमं न्यासः रू १६ क ३०० इति करणीगुणनम् । पूर्व्वगुणनफलस्य स्वगुणच्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः क ९ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८ एतयोः करण्योर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ "भाज्याच्छेदः शुध्यति प्रच्युतः सन्" इत्यादिकरणेन लब्धो गुण्यः रू ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५६ क ३०० भाजकः क २५ क ३ क १२ करण्योर्योगे कृते जातम् क २५ क २७

अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा धनकरण्योः ऋणकरण्योश्च योगं विधाय पश्चात्पञ्चविंशत्या गुणयित्वा शोधिते लब्धं रू ५ क ३ अत्रापि पूर्व्ववल्लब्धो गुण्यः रू ५ क ३ अथ वान्यथोच्यते । धनर्णताव्यत्ययमीप्सितायाश्छेदे करण्या असकृद्विधाय । तादृक्छिदा भाज्यहरौ निहन्यादेकैव यावत्करणी हरः स्यात् । भाज्यास्तया भाज्यगताः करण्यो लब्धाः करण्यो यदि योगजाः स्युः । विश्लेषसूत्रेण पृथक् च कार्य्यास्तथा यथा प्रष्टुरभीप्सिताः स्युः । तथा च विश्लेषसूत्रं वृत्तम् । वर्गेण योगकरणी विहृता विशुध्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेप्सितानि । कृत्वा

तदीयकृतयः खलु पूर्व्वलब्ध्या क्षुण्णा भवन्ति पृथगेवमिमाः करण्यः ।

न्यासः भाज्यः क ९ क ५४० क ७५ क ५४ भाजकः क १८ क ३ अत्र भाजके त्रिमितकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य क १८ क ३ अनेन भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५६ क ३०० भाजकः क २५ क २७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरण्याधनत्वं प्रकल्प्य क २५ क २७ भाज्ये गुणिते धनर्णकरणीनामन्तरे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क ३ इदानीं पूर्व्वोदाहरणे गुणये भाज्ये कृते न्यासः भाज्यः क ९ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २५ क ३ । अत्रापि त्रिकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते युते च जातम् क ८७१२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया हृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क ३ । पूर्व्वं गुणके खण्डत्रयमासीदिति योगकरणीयम् १८ विश्लेष्या तत्र वर्गेण योगकरणी विहृता विशुद्धेदिति नवात्मकवर्गेण ९ विहृता सती शुध्यतीति लब्धं २ नवानां मूलम् ३ अस्य खण्डे, १, ४, पूर्व्वलब्ध्या २ गुणिते, २, ८, एवं जातो गुणकः क २ क ३ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गादेरुदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्यस्तासां कृतिं त्रिद्विकसङ्ख्ययोश्च । षट्पञ्चकत्रिद्विकसम्मितानां पृथक् पृथङ्मे कथयाशु विद्वन् ! । अष्टादशाष्टद्विकसम्मितानां कृतीकृतानां च सखे ! पदानि ।

न्यासः प्रथमः क २ क ३ क ५ । द्वितीयः क ३ क २ । तृतीयः क ६ क ५ क ३ क २ । चतुर्थः क १८ क ८ क २

स्थाप्योऽन्त्यवर्गश्च चतुर्गुणान्त्यनिघ्न इत्यनेन गुणयः पृथग्-गुणकखण्डसमइत्यनेन वा जाताः क्रमेण वर्गाः प्रथमः रू १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीयः रू ५ क २४ । तृतीयः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीनां यथासम्भवं योगं कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्य्ये तद्यथा क १८ क ८ क २ आसां योगः क ७२ अस्यावर्गः क ५१८४ अस्या-मूलं रू ७२। इति करणीवर्गः ।

करणीमूले सूत्रं वृत्तद्वयम् । वर्गे करण्याद्यदि वा करण्योस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा बहूनाम् । विशोधयेद्रूपकृतेः पदेन शेषस्य रूपाणि युतोनितानि । पृथक्तदर्द्धे करणीद्वयं स्यान्मूलेऽथ बह्वी करणी तयोर्या । रूपाणि तान्येव कृतानि भूयः शेषाः करण्योयदि सन्ति वर्गे ।

उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यासः रू ५ क २४ रूपकृतेः २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ अपास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते मूलकरण्यौ क २ क ३

प्रथमवर्गस्य न्यासः रू १० क २४ क ४० क ६० रूपकृतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करण्योस्तुल्यानि रूपाण्यपास्य शेषम् ३६ अस्य मूलेन ६ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते, २, ८, तत्रापीमां २ मूलकरणीं द्वितीयां रूपाण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरणीभिः सः एव विधिः कार्य्यः तत्रेयं रूपकृतिः ६४ अस्याः षष्टिरूपाण्यपास्य शेषम् ४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे, ३, ५, जाते मूलकरण्यौ क ३ क ५ मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५

तृतीयवर्गस्य न्यासः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ रूपकृतेः २५६ करणीत्रितयस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, २, १४, महती रूपाणीत्यस्याः १४ कृतिः १९६ अस्याः करणीद्वयस्यास्य क ७२ क १२० तुल्यरूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनारूपकृतेः ६४ षष्टिरूपाण्यपास्योक्तवत्खण्डे, ३, ५, एवं मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क ६ क ५ क ३ क २

चतुर्थस्य न्यासः रू ७२ क ० इयमेव लब्धा मूलकरणी ७२ पूर्व्वं खण्डत्रयमासीदिति वर्गेण योगकरणी विहृता शुध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानां, १, २, ३, कृतयः, १, ४, ९, पूर्व्वलब्ध्यानया २ क्षुण्णाः, २, ८, १८, एवं पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतर्णकरण्यामूलानयनार्थं सूत्रं वृत्तम् । ऋणात्मिका चेत्करणी कृतौ स्याद्धनात्मिकां तां परिकल्प्य साध्ये । मूले करण्यावनयोरभीष्टा क्षयात्मिकैका सुधियावगम्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमित्योर्वद मे करण्योर्विश्लेषवर्गं कृतितः पदं च ।

न्यासः क ३ क ७ यद्वा क ३ क ७ अनयोर्वर्गः समएव रू १० क ८४ अत्र वर्गे ऋणकरण्याधनत्वं प्रकल्प्य

प्राग्वत्तत्र करण्योरैकाभीष्टा ऋणगता स्यादिति जातम्
क ९ क ७ वा क १ क ७
उदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्यः स्वस्वर्णगा-
स्तत्तधनर्णगावा । तासां कृतिं ब्रूहि कृतेः पदं च चेत्
षड्विधां वेत्सि सखे ! करण्याः ।
न्यासः क २ क ३ क ५ वा क २ क ३ क ५ आसां
वर्गः समएव जातः रु १० क २४ क ४० क ६० ।
अत्र ऋणकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकृतेः
१०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणा-
मर्द्धे क ५ क ५ अत्रैका ऋणम् क ५ अन्या रूपाणीति
न्यासः रु ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क ३
क २ यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५ अथ वानयोः क
क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकृते १००
रपास्योक्तवज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्महती
ऋणं क ७ तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य रु ७ क ४० अतः
प्राग्वत्करण्यौ क ५ क २ अनयोरपि महती ऋणमिति
यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५

अथ द्वितीयोदाहरणे प्रागवत्प्रथमपक्षे मूलकरण्यौ क ५
क ५ अनयोरेका ऋणं क ५ तान्येव रूपाणीति च-
णोत्पन्ने करणीखण्डे ऋणे एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३ क
२ क ५ द्वितीयपक्षेऽपि यथोक्तएव मूलकरण्यः क ३
क २ क ५ एवं बुद्धिमतानुक्तमपि ज्ञायते इति पूर्वैर्नोय-
मर्थो विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मयोच्यते ।
एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे
करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के
तिसृणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकृतेः प्रोह्य
पदं ग्राह्यं चेदन्यथा न सत् क्वापि । उत्पत्स्यमानयैवं मूल-
करण्याल्पया चतुर्गुणया । यासामपवर्त्तः स्याद्रूपकृतेस्ता-
विशोध्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धामूलकरण्यो भवन्ति
तास्वापि । शेषविधिना न यदि ता भवन्ति मूलं तदा
तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककर
णीवर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिसृणां
तिस्रः । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । षण्णां पञ्च-
दश इत्यादि । अतोद्व्यादीनां वर्गेषु एकादिसङ्कलितमि-
तानि करणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः ।
अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकर-
णी विश्लेष्या वा भवतीति कृत्वा मूलं ग्राह्यमित्यर्थः ।
वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्पष्टा-
र्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्योदन्तैःसिद्धैर्गजै-
र्मितास्विहन् ! । रूपैर्दशभिरूपेताः किम्मूलं ब्रूहि तस्य
स्यात् । न्यासः रु १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्गे
करणीत्रितये करणीद्वितयस्यैव तुल्यानि रूपाणि प्रथमं
रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्याएवं क्रियमाणेऽत्र
पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन
सर्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम्
क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोयम् रु १८
अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं कृत्वा रु १० क ७२ क
२४ आनीयते तदिदमप्यसत् रु २ क ६ ।
उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्तिथिविश्वहुताशनैश्चतुर्गु-
णितैः । तुल्या दशरूपाढ्याः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् ।
क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीत्रयमस्तीति
न्यासः रु १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाशद्द्वादशमितस्य क
५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यावुत्पद्येते
क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुणया ८ द्विपञ्चा-
शद्द्वादशमितयोरपवर्त्तोन स्यादतस्ते न शोध्ये यतउक्तम्
उत्पत्स्यमानयैवमित्यादि । अत्राल्पयैकयेत्युपलक्षणम् तेन
क्वचिन्महत्यापि तदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्यान्ये कर-
णीखण्डे साध्ये सा महती प्रकल्प्येत्यर्थः उदाहरणम् ।
अष्टौ षट्पञ्चाशत् षष्टिः करणी त्रयं कृतौ यत्र । रूपैर्द-
शभिरूपेतं किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रु १०
क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोध्यते
उत्पत्स्यमानयाल्पया चतुर्गुणया ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तेन-
लब्धे खण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ
नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने
कृते मूलं नायातीत्यतस्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गु-
णात् सूर्य्यतिथीषुरुद्रनागर्त्तवोयत्र कृतौ करण्यः । स॰ब-
रूपाद तत्पदं ते यद्यस्ति बीजे पटुताभिमानः ।
न्यासः रु १३ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४
अत्र करणीषट्के तिसृणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि
प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पश्चाद्द्वयोस्ततएकस्या-
एवं कृतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकर-
ण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पश्चाद्द्वितीयतृतीयोस्ततः शे-
षाणां रूपकृतेर्विशोध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५
क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गोयम् रु २३ क ८ क
८० क १६० । यैरस्य मूलानयनस्य नियमोन कृतस्तेषामिदं
दूषणम् एवं विषवर्गे करणीनामावश्यमूलकरणेन मूलान्या-

नीय रूपेषु प्रक्षिप्य मन्तं वाच्यम्। अथ महतोरूपाणो-त्थपलक्षणम्। यतः कश्चिदल्पापि।

तत्रोदाहरणम्। चत्वारिंशदशीतिर्द्विशतीतुल्याः क रणयश्चेत्। सप्तदशरूपयुक्तास्तत्र कृतो किम्पदं ब्रूहि।

न्यासः रू १७ क ४० क ८० २०० शोधिते जाते खण्डे क १० क ७ पुनः लघ्वीं करणीं रूपाणि कृत्वा खण्डे करण्यौ क ५ क २। एवं मूलकरणीभां न्यासः क १० क ५ क २। इति करण्याः षड्विधाः। [मस्तके।

करणत्राण न० करणैरिन्द्रियैस्त्रादिभिस्त्रायते त्रै—कर्मणि ल्युट्।

करणव्यापार पु० ६त०। करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करण-जन्ये व्यापारभेदे। यथा छेदनादिक्रियायां छेद्यदा-त्वादिसंयोगः तस्य हि दात्रजन्यत्वात् दात्रजन्यच्छेदनज-नकत्वाच्च तथात्वम्। एवमिन्द्रियाणां विषयसंयोगः तस्य हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च तथात्वम् न्यायमते अनुमितौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थ-स्मृतिः। उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृतिः। यथाययमु-ह्यम्। सांख्यमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करणशब्दे उक्ताः।

करणाधिप पु० ६त०। १जीवे तदधिष्ठानेनैव करणानां स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृ-देवभेदे च। तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठातारश्च शा० ति० उक्ता यथा "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। श्रोत्रादीनां दशानां तु"। तथा च श्रोत्रस्य दिक्। त्वचो वायुः। नेत्रस्य अर्कः। रसनायाः प्र-चेताः नासिकायाः अश्विनौ। वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः पादस्य उपेन्द्रो विष्णुमूर्त्तिभेदः। पायोः मित्रः सूर्य-मूर्त्तिभेदः। उपस्थस्य कः प्रजापतिः। अन्तःकरणानान्तु मनसश्चन्द्रः, बुद्धेश्चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य रुद्रश्चित्तस्याच्यु-तो विष्णुमूर्त्तिभेदः। करणाधिपानाञ्च सर्वेषामधिपः प-रमेश्वरः। करणाधिपाधिपः परमेश्वरः।

करण्ड पु० क—कर्मणि अण्डन्। १मधुकोषे (मौचाक) तस्य म-क्षिकाभिश्चिरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् वा० क—अण्डच्। २खड्गे शत्रुविक्षेपहेतुत्वात् तस्य तथात्वम् करण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ३कारण्डवखगे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप्। ४दलाढके च मेदि०। ५वंशादिरचितपुष्पा-दिपात्रभेदे (साजि) "शुष्कवनलतानिर्मितं महाकुसुमकर-ण्डकेन" काद०। समुद्गे (कौटा) अमरः। "दीपभाज-नभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा०।

७यकृति कालखण्डे शब्दचि०। ८पुष्पभाण्डे स्त्री टाप् अत इत्त्वम् करण्डिका। उज्ज्वलदत्तः।

करण्डिन् पु० करण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। मत्स्ये त्रिका०।

करतल ७त०। ६त०। १हस्तस्य तले (हातेरतेलो)। "नखानि विधुशङ्कया करतलेन तत्त्वग्राहणीत्" उद्भटः "करतलगत-मपि नश्यति" हितो०। करस्थलमिव। २हस्ते च।

करताल(क) न० करेण तालो यत्र वा कप्। भल्लके वाद्ये (खरताल) "शिवागारे झल्लकञ्च सूर्यागारे च शङ्खकम्। दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्" ति० त० पु० तत्र झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकमिति" रघु०।

करताली स्त्री करेण दीयमानस्तालो यत्र गौरा० ङीष्। १वाद्यभेदे (खरतल) त्रिका०। ६त०। २करतलशब्दे (हाततालि)। पु० क्वचित् स्त्रीत्वमपि "यथा न स्या-त्तालीकपटकरतालीपटुरवः" उद्भटः स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। करतालिकापि करतलशब्दे "उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः" नैष०।

करतोया स्त्री करतोयं हरपार्वतीविवाहच्युतजलम् अ-स्त्यस्या हेतुत्वेन अच्। नदीभेदे सदानीरायाम् अमरः। गौरीविवाहे शङ्करकरच्युतजलभवत्वात् तस्यास्तथात्वम्। तस्याश्च यथा सदानीरत्वं तथोक्तं स्मृतौ "प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला। सर्वा रक्तवहानद्यः करतोया ऽम्बुवाहिनीति" तेनान्यनदीनामिवास्याः उक्तकाले रक्त-वहत्वाभावात् सदानीरवाहित्वात्तथात्वम्। "करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवा-प्नोति प्रजापतिकृतोविधिः" भा० व० ८५। "करतो-यां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः" भा० अनु० २५अ०। अस्त्यर्थे इनि करतोयिन्यप्यत्र। "प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्क-राणि महत् सरः। पुण्यञ्च नैमिषं तीर्थं वाहुदां कर-तोयिनीम्" अनु० प०।

करद त्रि० करं राजस्वं ददाति दा—क। १राजस्वदायके। "कश्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोप-पन्ना" भा० आ० १६२अ०। "य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव!" भा० व० २५४ अ० "भ्रातृभिर्जि-त्वरैर्द्विषाम्" माघः। २त्राणार्थं हस्तदायके त्रि०।

करद्रुम पु० किरति समन्तात् शाखाः कृ—अच् नित्यस० । कारस्करवृक्षे राजनि०।

करद्विष पु० १गोत्रभेदे २वेदशाखिभेदे च। "तामेताः कर-

द्विष उपासते तस्मात्ते सर्व्वमायुर्यन्ति" ता० २,५,४, "करद्विषोनाम गोत्रभेदाः शाखाभेदा वा" भा० ।

करन्धम पु० करं धमति ध्मा—खश् मुम् च । १इक्ष्वाकुवंश्ये खनीनेत्रपुत्रे सार्चोत्मपे तस्य तन्नामनिरुक्तिः मा०च्याम० ४अ०।"खनीनेत्रस्य दुर्गं नतामाक्षा "तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र ! मुदितास्तुभवं सदा । स पितुर्विक्रियां दृष्टा राज्यात्रिरसनं तथा । नियतोवर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया । ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः। प्रजास्तस्याम्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनोषिणम् । तस्य धर्म्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्य्यत् कोषवाहनम् । तं क्षीणकोषं सामन्ताः समन्तात् पर्य्यपीडयन् । स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोषाश्ववाहनः । आर्त्तिमाप्नुवत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च । न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति बलक्षये । स प्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ! । यदा च परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः। ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततोवरम् । ततस्तानजयत् सर्वान् प्रत्यमितांस्तदधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् ! विश्रुतः स करन्धमः । तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्" २पाणिध्मे मुखमारुतप्रयोगेन हस्ताध्मायकमात्रे त्रि०।

करन्धय त्रि० करं धयति धे—खश् मुम् च । हस्तलेहके ।

करन्यास पु० करे करावयवे न्यासः । तन्त्रोक्तमन्त्रभेदेन अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठकतरतलपृष्ठेषु न्यासभेदे "अङ्गन्यासः करन्यासो जीवन्यासस्तथैव च" षट्कर्म० ।

करपत्त्र न०करात् पतति—पत—ष्ट्रन् । (करात) १क्रकचे दारुभेदके अस्त्रभेदे अमरः । "स्फुटञ्च पत्त्रैः करपत्त्रमूर्त्तिभिर्वियोगभाजां हृदयानि दारुणायसे" नैष० कैतकवर्णने । तच्च सुश्रुतोक्तशस्त्रभेदः । तत्र हि "विंशतिः शस्त्राणि"इत्युद्दिश्य "मण्डलाग्रकरपत्त्रेत्यादिना" विभज्य "तत्र मण्डलाग्रकरपत्त्रे स्यातां छेदने भेदने चेति"तस्योपयोग उक्तः । करावेव पत्त्रं वाहनं यत्र । २जलक्रीडायाम् जटाधरः। तत्र हि हस्ताभ्यां जलमुत्तोल्य परस्परं क्रीड्यते ।

करपत्त्रवत् पु०करपत्त्रं तदाकारः पत्रदन्तोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । तालवृक्षे शब्दच०।

करपत्रिका स्त्री करौ पत्त्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जलक्रीडायां जटा० । हस्ताभ्यां जलोत्तोलनेन अन्योन्यं तत्क्रीडारचनात्तस्यास्तथात्वम् ।

करपर्ण पु० करः हस्त इव पर्णं यस्य । (भेट) १भिण्डातक-वृक्षे २रक्तैरण्डे च (लालभेरण्डा) राजनिघण्टुः ।

करपल्लव पु० करस्य पल्लव इव । १अङ्गुलौ । करः पल्लव इव रक्तत्वात् । २करकिसलये । "करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान् रक्ष सर्वतः" देवीमा० ।

करपात्र न० करः पात्रमिव यत्र । १जलक्रीडाभेदे हारा० करद्वयेनैव पात्रेण जलोत्तोलनेन तत्क्रीडाकरणात्तस्यास्तथात्वम्। कर एव पात्रम् । २हस्तरूपे पात्रे च । "करपात्रे स्थिते तोये कृत्वा मूत्रपुरीषके । आतुरं तत् भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" आ० त० स्मृतिः ।

करपाल पु०करं पालयति पाल-अण् उप०स० । १खड्गे अमरटीका । गौरा० ङीष् । २हस्तयष्टौ (सोंटा) स्त्री जटा० । स्वल्पे टाप् अतइत्त्वम् । करपालिकाऽप्यत्र स्त्री । सा च एकधाराखड्गभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन पु० करस्य वधूकरस्य पीडनं ग्रहणं वरेण यत्र । १विवाहे "सुतपरिणयात् षण्मासान्तः सुताकरपीडनम्" मु०चि०। पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करवाल पु० करस्य वालः शिशुरिव । १नखे शब्दमा०। करं वलति संवृणोति वल—संवृणे अण् उप० स० । २खड्गे (तरवार) भरतः "शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान्"भा०आ०३७। स्वल्पे अत इत्त्वम् । करवालिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु०क-अभच्, करे भाति भा-क वा। मणिबन्धात् कनिष्ठापर्य्यन्ते करस्य १बाह्यदेशे, अमरः । २करिशावके, "कदली कदली करभः करभः" प्रसन्नरा० "करभोरु रतिप्रश्ने द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" शिशुपाल० ३उष्ट्रशिशौ (नखो) नाम ४पश्वद्रव्ये, ५उष्ट्रमात्रे पुंस्त्री मेदि० । स्त्रियां ङीष् "करभकराठकडारमाषाः"माघः "स त इत्तस्य परिघं करञ्च करभोपमम्" भाग० ६,१२,२१ । "अजावन्त खरा गोषु करभाऽश्वतरीषु च" भा०भीष्म० २अ० । करोति भेद्यस्याः क्विप् भी वा० ड गौरा० ङीष् वा ।६करभी दृश्चिकाल्याम् स्त्री (विछाति) स्वार्थे कन् करभक। उष्ट्राद्यर्थे पुंस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकाण्डिका स्त्री करभप्रियं काण्डमस्याः कप् अत इत्त्वम् । उष्ट्रकाण्डीवृक्षे राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री भनज-स्वल्पे इत० । करमर्द्दभेदे भावप्र०

करभप्रिया स्त्री ६त० । १क्षुद्रदुरालभायाम् राजनि० उष्ट्रप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।२उष्ट्रयोषिति च ।

करभवल्लभ पु० ६त० । १उष्ट्रप्रिये पीलुवृक्षे, २कपित्थवृक्षे

च राजनि०। २करभप्रियमात्रे त्रि०। स्त्रियां टाप्।

करभादनी स्त्री करभैरद्यते अद्–कर्म्मणि ल्युट् ङीप्। उष्ट्रप्रियायां दुरालभायाम् राजनि०

करभिन् पुं स्त्री करभः कराग्रस्थभेदस्तदाकारः शुण्डोऽस्त्यस्य इनि। गजे राजनि०। तस्य शुण्डे करभाकारत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीप्। [अण्। विंशे मन्द्र०।

करभोर पुं० करभिणं गजमीरयति पलायनाय प्रेरयति ईर–

करभूषण न० करोभूष्यतेऽनेन भूष–करणे ल्युट्। १कङ्कणे (काङ्कनि) हस्तभूषणे अमरः। करं भूषयति भूष–णिच–ल्यु। २हस्तभूषणमात्रे त्रि०। [उत्तमस्त्रियाम्।

करभोरू स्त्री करभ इव ऊरुर्यस्याः ऊङ्। प्रशस्तोरुकायां

करमट्ट पु० करं हस्तिशुण्डमट्टति अट्ट–अनादरे वा० अच् मुम् च। १गुवाकवृक्षे त्रिका०। तस्य हस्तिशुण्डवत्काण्डत्वात्तथात्वम्। (पाणिया आमला) २वृक्षे इत्येके।

करमरिन् त्रि० किरत्यत्र इत्यान् कॄ–आधारे अप् करो बन्धनागारः तत्र म्रियते वा० इनि। (कयेदी) बन्दिनि त्रिका०। तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम्।

करमर्द पु० करं मृद्नाति मृद–अण् उप०स०। (पाणियाआमला) वृक्षे राजनि०। स खलु करमर्दकोऽप्यत्र। तत्स्पर्शे हि करकण्डूरिति तस्य तथात्वम्। "लघुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्द्दद्वयं मतम्। करमर्द्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषाहरम्। उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम्। तत् पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्" भावप्र० "करमर्द्दाल्पफला सा ज्ञेया करमर्द्दिका" इति तत्रोक्ते लघुफलकेऽत्र स्त्री

करमर्द्दिन् पु० करं मृद्नाति णिनि इत०। करमर्द्दे (पाणिया आमला) वृक्षे रत्नमा०।

करमाल पु० करः हस्तिशुण्डइव तदाकृतिर्मालाऽस्य। धूमे हेम०क्रमेण हस्तिशुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्

करमाला स्त्री करः कराङ्गुलिपर्व मालेव जपसंख्याहेतुत्वात्। "आरभ्यानामिकामध्यं दक्षिणावर्त्तयोगतः। तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणायां जपसंख्यार्थं कराङ्गुलिपर्वरूपायां मालायाम्। अत्र विशेषस्तन्त्रसा० उक्तः यथा सनत्कुमारसंहितायाम् "तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्। तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका। पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्"। क्रमस्माह तत्रैव "अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च। तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्"। तत्रैव। "अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च। तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्"। एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतविषयम् विष्णुविषयञ्च। शक्तिविषये पुनः "अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठा च त्रिपर्विका। मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्वणि। तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्"। अन्यच्च "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च। मध्यमामूलपर्यन्तं संजपेदष्टपर्वसु"। इदमपि अष्टोत्तरशतविषयम्। हंसपारमेश्वरे "पर्वत्रयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात्। पर्वत्रयं मध्यमायास्तर्जन्येकं समाहरेत। पर्वद्वयन्तु तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्वति।। शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता। श्रीविद्याग्रामय विशेषः। "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च। मध्यमामूलपर्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्"। अन्यच्च "मध्यमाया अनामाया मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम्। कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व महेश्वरि!। अनामामध्यमयोश्च मेरुःस्यात् द्वितयं शुभम्। प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि! जपेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति" यामलात् "कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु। तर्ज्जनीमूलपर्यन्तं जपेदष्टसु पर्वसु" इति श्रीक्रमवचनाच्च। इदमपि तद्वैव। मुण्डमालातन्त्रे "अनामिकाद्वयं पर्व कनिष्ठादिक्रमेण तु। तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता। अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले। अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्राच्च स्रवते जपः"। अन्यत्रापि। "अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने। पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्। गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत् तज्जपं यतः। गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः। जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः। असंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम्। हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः। आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्"। गायत्रीजपे विशेषः विधानपा० गायत्रीकल्पे "अनामिकामध्यरेखावध्यधः प्रक्रमेण च। तर्ज्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता" अनामिकाया मध्यरेखामादिं कृत्वा तर्जन्या आदिरेखा अन्ते यस्याः सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थः विधानपा०। तत्रैव यमः। "सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्। गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम्। पर्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः। गायत्र्यावेदवीजत्वात् गदितं ब्रह्मणा स्वयम्। अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं

मेरुलङ्घनात् । असंख्यातं तथा जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" मदनपारिजाते तु मध्यमाया द्वयं पर्व्वेतिपाठः । आ०त० यत्नुः । "तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका । अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः" काम्ये मालाऽभावे एवास्याप्राह्यता नित्ये तु सर्व्वथैव प्राह्यता यथाह योगिनीत० । "नित्यं जपं करे कुर्य्यान्न काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे ! । तत्राङ्गुल्या जपं कुर्य्यात् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तन्निष्फलं भवेत्" उत्पत्तितन्त्रे १प० "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्याद्विचक्षणः । करमाला महादेवि ! सर्व्वदोषविवर्जिता । छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अन्यया तु करे देवि ! माला भवति तादृशी । यन्त्रिः सा कुण्डलीशक्तिः पञ्चाशद्वर्ण रूपिणी । अतएव महेशानि ! करमाला महाफला" ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्तेः दक्षहस्तपर्व्वभिरेव दशसंख्यजपः कार्य्यः । शतादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यागणना वामहस्तस्थितनिर्द्दिष्टपर्व्वक्रमेण कार्य्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्त्तिः । अधिकाष्ट संख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्य्येति तत्त्वम् ।

करमुक्त न० करे स्थापयित्वा मुच्यते शत्रुं प्रति क्षिप्यते मुच—क्त (वड़्शी) अस्त्रभेदे हेमच० ।

करम्ब त्रि०क—कर्म्मणि अम्बच् । १मिश्रिते । भावे अम्बच् । २मिश्रणे पु० । हेमच० । ३करम्भे इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः

करम्बित त्रि० करम्बो मिश्रणं जातोऽस्य तार० इतच् । मिश्रिते "मधुकरनिकरकरम्बितेति"जयदेवः ।

करम्भ पु० केन जलेन रभ्यते सिच्यते रभ-घञ् मुम् च । १दधिमिश्रितसक्तुषु अमरः "धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तम्" ऋ० ३,५२,१, । "पूषण्वते ते चकृमा करम्भम्" ऋ० ३,५२,७, "अल्पानिव यवान् कृत्वा तानीषदिवोपतप्य करम्भपात्राणि तेषां कुर्व्वन्ति" शत० ब्रा० २,५,२,४, २उदमन्थे "धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि" यजु० १६,२१, "करम्भः उदमन्थः" वेददी० । "रूपं वदरसुपवाका करम्भस्य" २२ । "करम्भादिति पूषणम्" १०६,५६,१ । ३भ्रष्टयवमात्रे । "कामधियस्त्वयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भबीजानि" भाग० ३,२६,२७, "करम्भबीजानि भर्जितयवबीजानि"श्रीधरः । "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः । करम्भपाकार्थं बालुकावदातापोयेषु इति । "करम्भबालुकां तप्तामायसीश्च शिलाः पृथक्" भा०स्वर्गा०२अ० । नरयन्त्रणे । द्रव्यावयववैषम्यात् ४मिश्रगन्धे । "करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक्" एकोविभिद्यते गन्धः" भाग० ३,२६,४३, "करम्भोमिश्रगन्धः"श्रीधरः । ५प्रियङ्गुवृक्षे ६शतावर्य्याञ्च राजनि० । स्वार्थे कन् करम्भक तत्रार्थे

करम्भि पु० यदुवंश्ये नृपभेदे । "करम्भिः शकुनेः पुत्रोदेवरातस्तदात्मजः" भाग० ९,२४,२,

कररुह पु०करे रोहति रुह—क । १नखे अमरः । वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयैः"मेघ० । २कृपाणे च(तरवार)

करर्द्धि स्त्री करेण ऋद्धिर्यत्र । १करताल्याम् । त्रिका० । ईत० । २हस्तसम्पत्तौ च ।

करवी स्त्री कस्य वायोः रवोऽत्र गौ० ङीष् । १हिङ्गुपत्रे करेण वीयते वी—क्विप् । २कवर्य्याञ्च त्रिका०

करवीर पु० करं वीरयति चु० वीर विक्रान्तौ अण् । १कृपाणे खड्गे, २स्वनामख्याते वृक्षे, ४देशभेदे च मेदि० ५श्मशाने, हेम० । ब्रह्मावर्त्तदेशस्थदृषद्वतीनदीतीरस्थचन्द्रशेखरराजपुरे च । करवीरवृक्षभेदगुणाश्च भाव० उक्ता यथा । "करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयोरक्तपुष्पश्च चण्डातोऽप्यः शुभस्तथा । करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् । व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् । वीर्य्योष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ! । ७तीर्थभेदे । "करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः । देवहृद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते" भा० अनु० २५अ० । करवीरपुरञ्च चेदिदेशसन्निकृष्टं गोमन्तपर्व्वतात् त्रिदिनगम्यमार्गे स्थितम् । यथोक्तं हरिवं०१००अ० "राज्ञां पराजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे । श्रवणाद्धारणाच्चास्य स्वर्गलोकं व्रजन्ति ते । तत्गच्छाम महाराज ! करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज ! शिवाय च । ते स्यन्दनगताः सर्व्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः । भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्त्तिमन्त इवाग्नयः । ते त्रिरात्रोषिताः प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम् । शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमाः" तत्पुराधीशश्च शृगालनामा नृपतिस्तदप्याह तत्रैव १०१अ० "तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्म्मदः । पुरस्य धर्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः" ।

करवीरक पु०करवीर इव कायति कै—क । १अर्ज्जुनवृक्षे राजनि० स्वार्थे कन् । २करवीरार्थे । करं वीरयति ण्वुल् । ३खड्गे शब्दमा० । करवीरे भवः कन् । ४करवीरमूलज-

रूपे विषभेदे न० हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ पु० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञाऽस्य । तैल

करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्याः । आढक्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दचि०

करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेव भूषा यस्याः । आढक्याम् ।

करवीराद्य न० करवीरमाद्यं यत्र । "करवीरपुष्पं जात्यसनमल्लिकायाश्च । एतैः समस्तु तैलम् नामार्शोनाशनञ्च श्रेष्ठम्" इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री कृ-भावे अप् कराय विक्षेपाय वीरः पुत्रोऽस्याः । १अदितौ तत्पुत्राणां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्वम् । कं सुखं राति रा-क करः सुखदः वीरः पुत्रोऽस्याः । २पुत्रवत्यां स्त्रियाञ्च मेदि० सर्व्वतः गौरा० ङीष् ।

करवीर्य्य पु० करवीरे पुरे भवः यत् । धन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदज्ञानाय प्रश्नकारके ऋषिभेदे । "काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुलौ अमरः । अङ्गुलशब्दस्य परिमाणविशेषे परिभाषिकत्वेऽपि अस्य तदर्थे पारिभाषिकत्वकल्पनं शब्दकल्पद्रुमे निर्मूलमेव ।

करशीकर पु० करस्य हस्तिहस्तस्य शीकरः । हस्तिहस्तात् निर्गते जलकणे अमरः ।

करशुद्धि स्त्री ६त० । फडितिमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां हस्तयोः शोधने । "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्" तन्त्रसा० ।

करशूक पु० करस्य शूकः शूकइव । नखे । त्रिका० ।

करस् न० कृ-असुन् । कर्मणि । "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि विप्रा विद्वाँ आह विदुषे करांसि" ऋ० ४,१९,२० । "करांसि कर्म्माणि" भा० ।

करसूत्र न० ६त० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।

करस्थालिन् पु० करः स्थालीवास्त्यस्य ब्रीह्या० इनि । महादेवे "तलतालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान्" भा० अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामकथने । तस्य कालरूपेण सर्वभूतानां करस्थस्थाल्यामेव पचनात्तथात्वम् ।

करस्न पु० करणं करः कृ-बा० अप् तं स्नाति करोति धातूनामनेकार्थत्वात् स्ना-क । कर्मकरे बाहौ निरु० "रेवत्-रूप्रा करस्ना दधिषे वपूंषि" ऋ० २,१८,५ । करस्ना कर्म्माणि प्रस्नातारौ बाहू" भा० "पृथू करस्ना बहुला गभस्ती" ऋ० ६,१९,३ । एतामृचमधिकृत्य "करस्ना बाहू कर्म्मणां प्रस्नातारौ" निरु० ६,१९ निरुक्तिर्दर्शिता ।

करहाट पु० करैः सूर्य्यकिरणैः हाट्यते दीप्यते हट-दीप्तौ णिच् कर्म्मणि घञ् । १पद्मादिमूले, अमरः करं हाटयति हट-णिच् अण् । २मदनद्रुमे, ३देशभेदे च । मेदिनिः । ४पिण्डीतकतरौ राजनि० ।

करहाटक पु० करं हाटयति हट-दीप्तौ णिच्-ण्वुल् । १मदनवृक्षे । करहाटकार्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६त० । २हस्ताभरणे सुवर्णे । अमरः । [हारा० ।

कराङ्गण न० करस्य राजस्वादानस्याङ्गणम् । राजस्वादानस्थाने ।

कराघात पु० ६त० । करतलाघाते चपेटाघाते (चापडमारा)

कराट त्रि० कराय विक्षेपायाटति अट्+अच् । विकटे शब्दचि०

करामर्द पु० करमामृद्नाति आ+मृद-अण् उप० स० । करमर्दे शब्दर० ।

कराम्बुक पु० कीर्य्यते कॄ-कर्मणि अप् करमम्बु यतः कप् । (पाणिया आमला) करमर्दभेदे शब्दच० । [राजनि० ।

कराम्लक पु० करं कीर्य्यमाणमम्लं यतः कप् । करमर्दवृक्षे

करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्यङ् ण्वुल् । १बलाकायाम् तस्याः सङ्कुचितहस्तवत् प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । २कूटपर्य्याम् शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट पु० करे आरोटते रुट-दीप्तौ अच् । अङ्गुरीयके

कराल पु० कराय विक्षेपायालति पर्य्याप्नोति करं लाति ला-क वा । १सर्जरसयुक्ततैले (तेलधुना) २कृष्णकुठेरके (कालतुलसी) ३वृक्षे ४दन्तुरे उन्नतदन्ते (दाँतो) ५भयानके त्रि० मेदि० । "करालवदनां घोराम्" "घोरदंष्ट्रां करालास्याम्" श्यामाध्यानम् । "वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्" रघुः "लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका" "दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका" (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तमूल) ६शारिबौषधौ स्त्री राजनि० । गौरा० ङीष् । ८अग्नेर्जिह्वाभेदे जटाधरः । सा च तामसी यथाह शा० ति० "विश्वमूर्त्ति-स्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा । लोहिताख्या कराला च काली तामस्य ईरिताः" । संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । करालिका राजसवह्निजिह्वायाम् । "पद्मरागा सुवर्णाख्या तृतीया भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं [illegible] धूमिनी च करालिका । राजस्योरसमा वह्नेर्विहिताः काम्यकर्मसु" अग्निजिह्वाशब्दे दर्शितवाक्यन्तु सामान्यविषयम् । ९दन्तरोगभेदे पु० । "शनैः शनैर्विकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः । करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न स

विध्यति" भावप्र०। तादृशरोगयुक्तत्वात् दन्तरस्य तथात्वम्। "तप्तस्नेहे पचेत् पूर्वं वेसवारकसंयुतकम्। पाकप्रापिततत्सौरभ्यं करालं स्वदकैर्मतम्" पाकशास्त्रोक्ते स्नेहपक्वे १०वेसवारे न०।(कडि)११कस्तूरीमृगे पुंस्त्री "एणहरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्कमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गलाः मृगाः कषया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च" सुश्रुते मृगभेदानुक्त्वा तद्गुणा उक्ताः। १२दैत्यभेदे पु०। "सप्तमः कालवदनः करालः कौशिकः शरः" हरिवं४२ असुरनामकथने। "सप्तमः- कालवदनः करालः केशिरेव च" हरिवं० २६२ अ०। स्वार्थे कन् करालकः उक्तार्थे कृष्णतुलस्याम् पु० रत्ना०।

करालत्रिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः। लङ्काधान्ये त्रिकाण्डिकायाम् राजनि०।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे। म०त० कूर्मपु० हिमालयं प्रति देवीवाक्यम्। "करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे"

[हृत्ते हेमच०।

करालिक त्रि० कराणां करतुल्यशाखानामालिर्यत्र कप्।

करास्फोट पु० करेण आस्फोटः शब्दो यत्र। वक्षःस्थले सङ्कुचितरूपेण स्थापिते एकबाहौ इतरकराघातेन ताड़ने (तालठोका)। ६त०। २कराघाते।

करिक पु० करो विक्षेपोऽस्त्यस्य ठन्। विट्खदिरे शब्दच

करिकणवल्ली स्त्री करिकणः गजपिप्पल्यवयव इव वल्ली। चविकावृक्षे (चइ) राजनि०।

करिका स्त्री करोविलेखनमस्त्यस्याम् अर्श० अच् अत इत्त्वम्। नखरेखायाम् वैज०।

[चूर्णे शब्दचि०

करिकुसुम्भ पु० करो नागकेशरस्तस्य कुसुम्भ इव। नागकेशर-

करिज पुंस्त्री करितोजायते जन—ड। हस्तिशिशौ शब्दरत्ना०

करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप्। १हस्तिन्याम् अमरः "ताम्रायसञ्चमदधारकपोलभागाः सम्पादयन्ति करिणः करणीभ्रमं नः" धनञ्जयविज०। २देवताभेदे शब्दचि०।

करिदारक पु० १करिणं दारयति छिनत्ति दृ-णिच्-ण्वुल्। सिंहे। शब्दर० स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्।

[शब्दचि

करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः। यन्त्रभेदे

करिन् पुंस्त्री करः शुण्डः प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि। हस्तिनि गजे "बृंहितं करिगर्जितम् अमरः "मुक्ताफलाय करिणाम् हरिणं प्रलाय" व्या० उदा०। "अरिकरिहरणार्थं योजनानामशीत्या" लीला०। "करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचाम्" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः" रघुः "आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः" माघः। २अष्टसंख्यायाम् एकाआदिशब्दे विवृतिः। करिभेदादिकम् पृ० ९५९ इभशब्दे उक्तम्। तन्नामनामके ३नागकेशरे पु०।

करिप पु० करिणं पाति पा—क। हस्तिपके (माहुत)। चूर्णादि० अप्राणिवाचकषष्ठ्यन्तात् अस्याद्युदात्तता। वनकरिप इत्यादि।

[राजनि०

करिपत्र न० करो तत्कर्ण इव पत्रमस्य। तालिपत्रवृक्षे

करिपथ पु० ६त० अच् समा०। हस्तिगमनयोग्ये पथि ततः संज्ञायां कन् देवपथादि० तस्य लुक्। करिपथनामके देशभेदे पु०।

[पिप्पल्याम् अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली शा० त०। गज

करिपोत पु० ६त०। हस्तिशावके हारा०।

करिबन्ध पु० करिणं बध्नात्यत्र बन्ध—आधारे घञ्। १हस्तिबन्धस्तम्भे हारा०। भावे घञ् ६त०। २गजबन्धने च

करिभ न० करीव भाति भा—क। कुष्ठभेदे त्रिका०।

करिमाचल पुंस्त्री मच—शाठ्ये घञ् करिणि माचं शाठ्य लाति ला-क। १सिंहे त्रिका० गजमाचलादयोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

करिमुख पु० करिणोमुखं मुखमस्य। १गणेशे यथा चास्य गजवक्त्रता तथा इभाननशब्दे ९८१पृ० उक्तम्। ६त०। २गजस्य मुखे न०।

करिर पुंन० कृ—इरन्। गूढपत्रे उष्ट्रप्रिये मरुभूमिजे करीरे वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०। करीरशब्दे गुणादि।

करिरत न० "भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतां स्वयमधोमुखीं स्त्रियम्। क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे करिरतं तदुच्यते" इत्युक्तलक्षणे १रतिबन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति पाठान्तरे "करिपदमित्यपि तदर्थे। ६त० २गजरमणे च।

करिव त्रि० करिणं वाति वा—क। करिगते अप्राणिषष्ठ्यन्तात्तस्य चूर्णा० आद्युदात्तता। वनकरिव इत्यादि

करिशावक पु० गजशिशौ "याक्तत्पञ्चाब्दमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्तिबालके।

करिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्त्ता इष्ठन् तृणोलोपः। कर्त्तृतमे "पुरू वर्पास्य आसुति करिष्ठः" ऋ० ७,९७,७। ईयसुन्। करीयस् कर्त्तृतरे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

करिष्यमाण त्रि० कृ—भविष्यति शानच् स्यट्। कर्त्तव्ये। वेदे तु नि० मानलोपः। "यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध!"

ऋ० १,१६५,८, "करिष्या कर्त्त्वानि" भा० । द्वितीया-स्थाने आट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संज्ञायां कन् । गा-गयष्टौ वस्त्रघोषणार्थमक्रूपस्यापियन्त्रभेदे हारा० ।

करिस्कन्ध न० करिणां समूहः स्कन्धच् । गजसमूहे । हेम० । गजस्य २स्कन्धे पुंन० ।

करीर पु० कॄ—ईरन् । १घटे मेदि० । २वंशाङ्कुरे अमरः । (बाँशेरकोँड)३अङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशमुक्त्वा "तत्रकरीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफलत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः" तद्गुणा उक्ताः । "किंमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किद्रासि फलेपरिपण्हा" नैष० । "आनिम्यिरे वंशकरीरनीलैः" माघः । "वंशशब्दस्यान्यतावेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वात पौनरुक्त्यम् अतएव एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" मल्लि० । तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । ४मरुभूमिजे उष्ट्रप्रियेवृक्षभेदे भावप्र० । "करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेदुष्णोभेदनः स्मृतः । दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्" भावप्र० ५चीरिकायां झिल्लयाम् (झिंझिपोका) ६हस्तिदन्तमूले च स्त्री उणा० । अस्य प्रस्थशब्देन समासे करीरप्रस्थे कर्क्यादि० नाद्युदात्तता । मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । करीरवत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

करीरकुण न०करीरस्य पाकः पीलवा०पाके कुणच् । तत्पाके

करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्त्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले त्रिका० ।

करीरी स्त्री कॄ-ईरन् गौरा० ङीष् । चीरिकायां (झिंझिपोका) १झिल्लयाम् २गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुंन० । कॄ—ईषन् । १शुष्कगोमये (घुटिया । "करीष निष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा" मनुः । २पशुपुरीषमात्रे च "उष्णपक्वमृगपुरीषपांशुला" कादम्ब० । करीषाग्निः (घुटेर आगुन) ।

करीषगन्धि पु०करीषस्यगन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषस्य गन्धयुक्ते तस्यापत्यमण् स्त्रियां ष्यङ् कारीषगन्ध्या तदीयस्यापत्ये । तस्याः पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे सं प्र० दीर्घस्य । कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः एवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यादि उपसर्जने तु न अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्याद्येव सि० कौ० ।

करीषङ्कषा स्त्री करीषं कषति खिर्मति कष-खच् मुम् च । वात्यायाम् तस्याः गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् त्रि० करीषस्य देशः पुष्करा० इनि न मतुप् । १करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमाश्रयत्वेनास्त्यस्याः इनि ङीप् । गोमयाधिष्ठातृदेव्यां २लक्ष्म्याम् स्त्री । "गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्" श्रीसूक्तम् ।

करुण त्रि० करोति मनः आनुकूल्याय कृ—उनन् । दयायुक्ते २रसभेदे पु० तल्लक्षणाद्युक्तं सा० द० यथा "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् । धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् । तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः । वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च । निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः । विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः" ।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे । "विपिने क जटानिबन्धनं तव चेदं क मनोहरं वपुः । अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्" । अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह । शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः । विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनःसम्भोगहेतुकः" ३परदुःखप्रहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नः" नैष० । "प्रायःसद्योभवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा" मेघ० । "करुणाविमुखेन मृत्युना" रघुः । दुःखितेषु दया करुणा सा अस्त्यस्य अर्श० अच् विषयत्वेन । ४करुणाविषये दीने त्रि० । "करुणं दीनं यथा तथेति" मल्लि० । "अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां विरुतेन" माघः । "विरुतैः करुणस्वनैरियम्" कुमा० । (करमच्चनेवु) ५वृक्षभेदे पु० त्रिका० । "पिकात् वने श्रृण्वति भृङ्गहुङ्कृतैर्दशामुदश्चत्करुणे वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फलं स्वादु वातामसदृशं पुनः । वातघ्नं पित्तकोपस्य शमनं परिकीर्त्तितम्" इति तत्फलगुणाश्च वैद्यकोक्ताः । ६बुद्धभेदे पु० त्रिका० । ७परमेश्वरे ८भूताभयकारके परिव्राजके पु० शब्दचि० ।

करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषयः मल्ली । १नवमल्लिकायाम् शब्दच० । तत्पुष्पस्यातिसुकुमारत्वात् करुणावि-

प्रयत्नेन सहयं धीयमानतया तस्यास्तथाभूतत्वम् ।

करुणविप्रलम्भ पु० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारशब्दे” सा० द० उक्तं यथा

“विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ । अभीष्टं नायकं नायिकां वा । स च पूर्व्वरागमान-प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्द्धा स्यात्” ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा—आधारे कि उप० स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयोऽप्यत्र । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर त्रि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा

करुणामय त्रि० करुणा+प्राचुर्य्ये मयट् । प्रचुरकरुणावति “काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिम्, विप्रप्रियं धार्म्मिकम्” महाना० स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० करुणाऽस्त्यस्य सुखा० इनि । कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सिद्धे सुखादिपक्षणम् ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति सि० कौ० । तेन सुखादिभ्यो न मतुप् । आर्षे तु क्वचि-दिष्यते ।

करुत्थाम पु० तुर्व्वसुवंश्ये दुष्मन्तपुत्रभेदे । “तुर्व्वसोस्तु सुतो-वह्निरित्युपक्रम्य “दुष्मन्तस्य तु दायादः करुत्थामः प्रजे-श्वरः” हरिवं० ३२अ० ।

करुन्धम पु० तुर्व्वसुवंश्ये त्रैसानोः पुत्रे नृपभेदे । “करुन्ध-मस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः” हरिवं० ३२अ० ।

करुम पु० पिशाचभेदे । ये शालाः परिनृत्यन्ति सायं गर्दभ-नादिनः । कुसूला ये च कुक्षिलाः ककुभाः करुमाः स्त्रिमाः । तानोषधे ! त्वं गन्धेन विषूचीनान् विनाशय” अथ० ८, ६, १० ।

करू स्त्री कृ—हिंसायाम् ऊ । १कर्त्तने । “चतुर्द्दश वा अस्यां करूकराणि” शत० ब्रा० २२, २, ४, १० । कर्म्मणि ऊ । २कृत्ते च । “वामं देवः करूलती” ऋ० ४, ३०, २४ । “करूलती कृत्तदन्तः” भा० दृष्टो० दन्तस्य कृतादेशः पूष्णोभग्नदन्तत्वेन तथात्वम् ।

करूष पु० कृ—ऊषन् । १देशभेदे यस्याधिपतिर्दन्तवक्रः “एष महान् वशे कृत्वा करूषांश्च सह सोमकैः । चेदि-काशिकरूषांश्च कुरवश्चैव वशिष्यन्ति” भा० आ० १२२ अ० । “शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा” भा० व० ४अ० । करूषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात् बहुषु तस्य लुक् । करूषाः तद्राजेषु “दन्तवक्रः करूषश्च करभोमेघवाहनः” भा० स० १३अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः । अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठात् ततो भर्गा० स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्” सि० कौ० ।

करूषज पु० करूषदेशे जायते जन—ड । दन्तवक्रे नृपभेदे “तावेवाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ” भा० आ० ७, १०, ३० । तौ जयविजयौ विष्णोःपार्षदौ ।

करूषाधिपति पु० ६त० । दन्तवक्रे नृपे । “काश्मीरराजो-गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा” हरिवं० ६ । करूषाधिपा-दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु० करे अटति अट—अच् अलुक् स० । नखे त्रिका०

करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति व्ये—ड टाप् । धनच्छप-क्षिणि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमरः ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट—कु । (करकटिया) इति

करेणु पु० कृ—एणु(नु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १गजे अमरः । “नम्रः समस्तजनहासकरः करेणोः” माघः । उत्-क्षिप्तगात्रः स्म विडम्बयन्नभः—करेणुरारोहयते निषादि नम्” माघः “स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः” माघः । २कर्णिकारवृक्षे विश्वः । ३गजस्त्रियां स्त्री अमरः । “ग-जाय गण्डूषजलं करेणुः” कुमा० । “करेणुभिर्दन्तमृणा-लभङ्गाः” रघुः । करेणुदुग्धगुणाश्च सुश्रुते “अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः । तच्चनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्ल-क्ष्णं मृदु स्मृतम्” सामान्यत उक्त्वा । “हस्तिन्याः मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं च-क्षुष्यं बलवर्द्धनम्” उक्ताः । “करेणुः सपक्षीरा कन्दे-न गजकर्णिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णि-नी” सुश्रुतोक्तलक्षणायाम् ४ओषधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालश्च तत्रैवोक्तः । “करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्यो गोलोमी च प्रतायते” स्वार्थे कन् करेणु-काप्यत्र स्त्री । रायमुकुटस्तु करेणूशब्दं दीर्घान्तं पठित्वा हस्तिनि पुंस्त्रीत्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू—क्विप् । १हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तके पालकाप्यमुनौ हेमच० । २हस्तिजातमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्याभेदे । “नकुलस्तु चैद्यां करे-णुमतीं भार्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत्” भा० आ० ९५ अ० ।

करेणुसुत पु० ६त० । पालकाप्ये मुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तुरष्कनामगन्धद्रव्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।

करेन्दुक पु० करेण किरणेनेन्दुरिव भायति कै–क । भूतृणे राजनि० ।

करोट न० के शिरसि रोटते रुट–द्युतौ अच् । शिरोऽस्थि । (माथारखुलि) इत् करोटिरप्यत्र स्त्री वा ङीप् अमरः । "नपुंसि भटकरोटिन्यस्तकीलालमिश्रुः" धनञ्ज० ।

करोटक पु० नागभेदे "आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा" भा०आ० ३५ अ० नागनामकीर्त्तने । अत्र कर्कोटार्थाभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" इति कर्कोटकस्य पृथगुक्तेस्ततो भिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रतिकर्कति ।

कर्क हासे सौत्रः पर०अक० सेट् । कर्कति अकर्कीत् । चकर्क

कर्क पु० क्रणोति करोति क्रियते वा कृ–क तस्य नेत्त्वम् कर्क– अच् वा । १वह्नौ २श्वेताश्वे अमरः ३दर्पणे ४घटे ५मेषाद्यवधिचतुर्थे राशौ ६कुलीरे ७कर्कटवृक्षे (काँकडाशिङ्गा) च हेम० । ८कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्कः श्वेताश्वयुक्तः खण्डः भूमिखण्डो यत्र देशभेदे । "मागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये तमः" भा० व० २५२अ० ।

कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कवर्णा चिर्भटी । कर्कटीभेदे । राजनि० ।

कर्कट पु० सौ०कर्क–अटन् । क्षुद्रामलकवत्क्षुद्रफलके १वृक्षभेदे २जलजन्तुभेदे कुलीरे । (काँकडा) "गमनात् तरकर्कटोत्करम्" नैष० राजनि० । (करकटिया) ३पक्षिभेदे । ४अलाबूवृन्ते च मेदि० । ५पद्मकन्दे जटा० मेषादितश्चतुर्थे ६राशौ "पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः" ज्यो०त०उक्तसपादनक्षत्रद्वयात्मकः । तथा च ३६०अंशात्मके राशिचक्रे ९०अंशोत्तरम् ३० त्रिंशदंशात्मकः स राशिः । "शेषाः स्वनामसदृशाकृतयो भवन्ति" ज्यो०त०उक्तेस्तस्य कुलीराकृतित्वम् । अस्य वर्णाद्युक्तं नील०ता० "बहुप्रजाबहुपदः कुलीरश्चरोऽङ्गना पाटलक्षीणशब्दः । शुभः कफी स्निग्धजनोऽम्बुचारी समोदयी विप्रनिशोत्तरेशः" तथा च अस्य बहुप्रजाश्रितता बहुपदता चरराशित्वं स्त्रीरूपता पाटलवर्णता क्षीणशब्दता शुभत्वं शुभस्वामिकता च । कफप्रकृतित्वं स्निग्धजनत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम् विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिगधिपत्वञ्च । अयं च कर्कटराशिः "कर्कटवृश्चिकमीना धनुषश्चान्त्यार्द्धं च कीटसंज्ञाः स्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युग्मराशित्वं समपरिमाणञ्च । "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" "क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्तेः "तुलाश्विनिगोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किहरिककुभाश्च समाः" इत्युक्तेश्च । "पृष्ठोदयाविमिथुना दिवा शीर्षोदयाः परे" इत्युक्तेः अस्य शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिपः चन्द्रः ।कुजशुक्रबुधेन्द्वर्क सौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।—क्षेत्राणि स्युरजादयः इत्युक्तेः "मेषकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" तिथि० पु० । "कर्कटे प्रथमं देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला" स्मृतिः । (काँकुड) ७एर्वारौ स्त्री गौरा० ङीष् भावप्र० । तस्याः गुणाः भावप्र० उक्ता यथा । "एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः । रुच्या पित्तहरा साऽमा पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वग्बीजरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता । तलिता सुघृते तप्ते कर्कटी वासवेष्टिता । विपाण्डु खण्डं घृतदुग्धसार्द्धं विभावितं वल्लजशर्कराभ्याम् । कृतैलया सञ्च कटूष्णमेतत् प्रतिक्षणं रोचनमातनोति" । ङीषन्तः । ८शाल्मलौ मेदि० । ९सर्पे शब्दरत्ना० । १०देवदालीलतायां १२घोषिका१३वृक्षे राजनि० । १४कर्कटजातिस्त्रियाञ्च ।"यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः" भा०विरा०२७२स्लो० । कर्कटस्य कोषस्थता तन्मांसगुणाश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः । जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः । कोषस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहरा हिमाः । "ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिशुमारवराहवसाः" सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिवेत्"सुश्रु० । स्मृतौ चास्याभक्ष्यतोक्ता तच्चाभक्ष्यशब्दे दर्शितम् । कर्कटस्तत्कृङ्काकारोऽस्त्यस्य अर्श०अच् । तुलाप्रान्तनिक्षेपे कर्कटशृङ्गाकारे आयसे १५कीलकभेदे"पु०मिता०१६करटके पु० च । तत्पादाग्रतुल्याग्रत्वात्तस्य तथात्वम् । १७कर्कटशृङ्गाम् स्त्री ङीष् भाव०प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटइव कायति कै–क । १यन्त्रभेदे (कम्पास) "फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डक प्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः"दशकुमा० । कर्कटः इव इव कायतिकै–क । २वृक्षभेदे शब्दचिन्ता० । स्वार्थे कन् । ३कुलीरे अमरः ।

कर्कटशृङ्गी स्त्री कर्कट इव शृङ्गं यस्याः । (काँकडाशिङ्गा) १वृक्षभेदे । स्वार्थे कन् कर्कटशृङ्गिकाप्यत्र । "शृङ्गी

कर्कटशृङ्गी च स्यात् कुलीरविषाणिका । अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्त्तिता । शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् । श्वासोर्द्ध्ववाततृट्कास हिक्कारुचिवमीन् हरेत्" भावप्र० तद्गुणादि उक्तम्

कर्कटाक्ष पु० कर्कट इवाक्षि पर्व्वभेदोऽस्य । कर्कट्याम् (कांकुड) रत्नमाला । [शृङ्ग्याम् भावप्र० ।

कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्याख्या यस्याः । (काकडाशिङा)

कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्गं शृङ्गमिव शृङ्गमग्रमस्याः अजा० टाप् । शृङ्ग्याम् । राजनि० । [बिल्ववृक्षे राजनि० ।

कर्कटाह्व पु० कर्कटमाह्वायते कण्टकारत्वात् आ+ह्वे—क ।

कर्कटि स्त्री कर्कं कण्टकमटति इन् शक०। (काँकुड) १एर्व्वारौ शब्दचि०। वा ङीप् अत्रार्थे, २शाल्मलीवृक्षे ३कर्कटशृङ्ग्याञ्च । मेदि० ।

कर्कटिनी स्त्री कर्कटस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । दारुहरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।

कर्कटु पु० कर्क—खगया० नि० । (कर्कटिया) पक्षिभेदे

कर्कन्धु स्त्री कर्कं कण्टकं दधाति धा—कू नि०मुम् । १वदर्य्याम् (कुल) "कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाशङ्कया" सा०द० । तस्य पुंस्त्वमपि । "पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुः वदरी कोलमित्यपि । फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरं महत् । अजप्रिया कुहा कोला विषमोभयकण्टका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् । सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् । सौवीरं लघु सम्यक् मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् । कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः । अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्" फले न० । "दधोरूपं कर्कन्धूनि" यजु० १८,२३, कर्कन्धूनां पाकः पील्वादि० कुणच् । कर्कन्धूकुण तत्पाके न० । प्रस्थपरे कर्क्यादि० कर्कन्धूप्रस्थइत्यादौ नाद्युदात्तता । ततः मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् । कर्कन्धूमत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्कन्धूमती । तस्या अदूरभवः सुवास्त्वा० अण् । कार्कन्धूमत तददूरदेशभवे त्रि० ।

कर्कफल न० कर्क—हासे अच् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति फल–अच् । क्षुद्रामलके राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क—हासे—अरन् ।१दर्पणे,मेदि०२चूर्णसाधने क्षुद्रपाषाणखण्डे कङ्करे, (काँकर) । कर्क—घञ् कर्कं हासं राति—रा—क । ३दृढे ४कठिने त्रि० मेदि० । "किं नो वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते" अमरुश० । "करीरः कर्करोऽर्ककृक्" माघः । २मुद्गरे शब्दचि० ।

कर्कराङ्ग पु० कर्करइवाङ्गं यस्य । खञ्जने कालकण्ठविहङ्गमे शब्दमा० ।

कर्कराट पु० कर्कं हासं रटति रट—कु । कटाक्षे जटाधरः ।

कर्कराटुक पु० कर्कं कठिनं रटति रट—उकञ् । (कर्कटिया) विहभेदे शब्दर० ।

कर्करान्धुक पु० कर्करः कठोरः अतिशयितान्धाकारवत्त्वात् अन्धुः कूपः संज्ञायां कन् । अत्यन्तान्धकारवति कूपे । त्रिका० ।

कर्कराल पु० कर्करः सन् अलति अल—अच् । चूर्णकुन्तले हेमच० । तस्य इतरकेशापेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।

कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्त्यस्याः अच् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । नेत्रखर्ज्जूभेदे शब्दचि० । तत्र हि नेत्रे कङ्करयुक्ततेवोपलभ्यत इति तस्यास्तथात्वम् ।

कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा—क गौरा० ङीप् । (झारी) १गलन्तिकायाम्, अमरः कन्दोष्ठतादिपकनिपकाशनसाधने (जाजरा) २इव्ये च शब्दचि० । कर्कं राति रा—ईकक् । कर्करीकोऽप्यत्र । कर्करी+स्वार्थे कन् न ह्रस्वः कर्करीका तत्रार्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।

कर्करीक न० कर्क—फर्फरीका० ईकन् नि० । शरीरे

कर्करेट पु० कर्कं कर्केति शब्दं रेटत्यस्मात् रेट—अपादाने घञ् । अर्द्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्द्दने हि कर्कशब्दकरणात्तस्य तथात्वम् ।

कर्करेटु पु० कर्केति शब्दं रेटति उन् उप० स० । (करकटिया) पक्षिभेदे अमरः ।

कर्कश पु० कृञ् हिंसायां शिच् कः सन्+कशति—कर्क—अच् कर्क+लोमादि०श, करे कशति कश—शब्दे अच् शक० वा । १काम्पिल्लवृक्षे (गुड़ारोचनी) अमरः । २कासमर्दे (कात्कासेन्दा) ३इक्षुवृक्षे ४खड्गे च हेम० । ५साहसिके कठोरे च त्रि० अमरः "वेणुकर्कशपर्वया" रघुः । "ऐरावतास्फालनकर्कशेन" कुमा० । "कृष्णा लक्ष्मावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै । कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिरताद्विजहात्यसून्" सुश्रु० । कर्कशं परिजीर्णञ्च क्रमिजुष्टमदेशजम् । वर्जयेत् पत्रशाकन्तत्" सुश्रु० "सुरद्विपास्फालन-

कर्कशाङ्गुली" रघु । ६कठिनस्पर्शवति त्रि० अमरः ७क्रूरे ८निर्दये च त्रि० मेदि० । ९दुर्बोधे च "तर्के वा भ्रशकर्कशे मम समं लीलायते भारती" प्रसन्न० । १०अत्यन्ते च "तस्य कर्कशविहारसम्भवम्" रघुः कर्कशस्य भावः त्व । कर्कशत्व न० तल् कर्कशता स्त्री । ष्यञ् । कार्कश्य न० इमनिच् कर्कशिमन् पु० कर्कशभावे "नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्" कुमा० । "व्यालेपनोल्लूपवपुस्तनकार्कश्यमालिनीम्" माघः । कार्कश्यञ्च स्पर्शभेदः । "स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्कशमृदुकठिनाः" इत्यादिसुश्रुतोक्तेस्तस्य स्पर्शेन्द्रियग्राह्यता । स च पार्थिवगुणभेदः । अन्यद्रव्ये तु कार्कश्यव्यवहारो भाक्तः । सुश्रुतोक्तेषु विंशतिसंख्योपयोगिविंशतिगुणेषु ११गुणभेदे ते च गुणा यथा

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्म्मविस्तरम् । कर्म्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः । ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः । स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा । रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्स्तम्भनः खरः । पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः । दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृद् बृंहणस्तर्पणो गुरुः । लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा । दशाद्याः कर्म्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्म्मविशेषणैः । दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे । द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्बन्धकारकः । श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा । सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्धृल्लासारुचिकारकः । सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् । आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत् । सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः" । १२दुग्धिकालोद्रव्ये स्त्री राजनि०

कर्कशच्छद कर्कशः छदः पत्रमस्य । (शेओड़ा) १शाकोटवृक्षे शब्दमा० २पटोले च त्रिका० कर्कशदलोऽप्यत्र । ३कोषातक्यां स्त्री टाप् राजनि० । कर्कशदला दग्धवृक्षे राजनि० ।

कर्कशवाक्य न० कर्म्म० । निष्ठुरवाक्ये परुषवाक्ये शब्दर० ।

कर्कशिका स्त्री कर्कश–संज्ञायां कन् अत इत्वम् । वनकोलिवृक्षे रत्नमा० । [मिश्रितशर्कराप्रकारे हारा० ।

कर्कसार न० कर्कः कठिनः सारोऽस्य । करम्भे दधिकर्कारु पु० कर्कं हासं श्वेततामृच्छति ऋ–उण् । १कुष्माण्डे । (पाङ्कुमड़ा) । अमरः तस्य पक्वे फले श्वेततायुक्तत्वात् तथात्वम् । अस्य स्त्रीत्वमपि "कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः । पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" इति भावप्र० उक्तेः । २एर्व्वारुककर्कारुकुष्माण्डप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु० तयोर्भेदनिर्देशात् विशेषकुष्माण्ड एव एर्व्वारुरिति बोध्यम् । "एर्व्वारुकं सकर्कारु पक्वं स्यात् कफवातकृत् । सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् । सक्षारं मधुरञ्चैव शीर्षघ्नं कफापहम् । भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाष्ठीलनुल्लघुः वपुः" । इति कर्कारोः "पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डम् बालं मध्यं कफावहम् । पक्वं लघूष्णं क्षारं च दीपनं वस्तिशोधनम्" । इति कुष्माण्डस्य च भेदेन गुणभेदोक्तेस्तयोर्भेदः

कर्कारुक पु० कर्कं हासमृच्छति ऋ–उकञ् इत० । कालिन्दके (खेंडो) हारा० कालिन्दशब्दे गुणादि वक्ष्यते

कर्कि पु० कर्क–इन् । कर्कटराशौ । "कर्किमीनधनुर्ध्यांशहरिः कीटघटेन च" ज्यो० त० ।

कर्की कर्कि हासे अच् गौरा० ङीप् । वध्याण्डराम (कांकुड)

कर्केतन पु० न० रत्नविशेषे । "रत्नान्याह गरुड़पुराणे आ० त०

"तेषु रक्षोविषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च । प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं मुक्तामणयः पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्य्याः पुष्परागाश्च । कर्केतनं पुलकं रुधिराख्यसमन्वितं तथा स्फाटिकम् । विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः" इत्युद्दिश्य । "वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा चिक्षेप मासाद्य वनेषु हृष्टः । ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् । वर्णेन तद्रुधिरशोभमधुप्रकाशमाताम्रपीतदहनोज्ज्वलितं विभा[illegible] नीलं पुनः शुक्लसितं परुषं विभिन्नं व्याध्यादिदोषहरणेन न तद्विभाति । स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः । त्रासव्रणव्याधिविवर्जिताश्च कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः । पत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा हस्ते गतेऽथ घृतमेतदतिप्रकाशम् । रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च । एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति कर्केतनं शुभमलं कतरे नरा ये । ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवाश्च नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति । एके पिनद्ध-

विकृताङ्गुलनीलभासः प्रम्लानरागलुलिताः कलुषा विरूपाः। तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः कर्केतनस्य सदृशं वपुरुद्वहन्ति। कर्केतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं प्रत्यग्रभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम्। तस्यैतनस्य मणिशास्त्रविद महिम्ना तुल्यन्तु मूल्यमुदितं तुलितस्य कार्य्यम्” ७५ अ०

कर्कोटक पु० कर्क–अट। नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः। “अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः। कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः” तिका०। ति०त० पुराणान्तरे गारुड़े च द्वितीयार्द्धे “कुलिकः कर्कटः शङ्ख इति पाठः। अयञ्च नागपञ्चम्यां पूज्यः यथाह तत्रैव। “शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः। वासुकिः शङ्खकश्चैव कालियो मणिभद्रकः। ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ” इति। अयञ्च कद्रूपुत्रभेदः। “शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ” भा० आ० ३५ अ० नागनामकथने। कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जड़ताप्राप्तिकथा नलेन सह संवादश्च भा० व० ६६ अ०

“उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते!। ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने। तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित्। अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत्। मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम्। ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम्। स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा। उवाच विद्धि मां नाम्ना नागं कर्कोटकं नृप!। मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः। तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप!। तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित्। इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात्। तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम्। उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान्। सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः। लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम्। एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः। तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देशं दावविवर्जितम्। आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना। उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत्। पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध! कानिचित्। तत्र तेऽहं महाबाहो! श्रेयो धास्यामि यत् परम्। ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे। तस्य दष्टस्य रूपं तत् क्षिप्रमन्तरधीयत। स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः। स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः। ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमब्रवीत्। मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति। यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल!। विषेण स मदीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति। विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति। तावत्त्वयि महाराज! दुःखं वै स निवत्स्यति। अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप!। क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता। न ते भयं नरव्याघ्र! दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा। ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप!। राजन्! विषनिमित्ता च न ते पीड़ा भविष्यति। संग्रामेषु च राजेन्द्र! शश्वज्जयमवाप्स्यसि। गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन्। समीपमृतुपर्णस्य स हि वैवाक्षनैपुणः। अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर!। स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै। इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति। भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा। समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः। राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। स्वंरूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप!। संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः। अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे। इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा। एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव!। नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत”।

७२ अ० “तस्याश्चाक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः। कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन्”। ७८ अ०।“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्” संज्ञायां कन् २ विल्ववृक्षे पु० राजनि०। ३ फललताभेदे (काँकुड) गौरा० ङीष्। ‘कर्कोटकीफलं कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम्। श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम्। ईषद्विभिन्नं रुचिरं परिपक्वगर्भं तैलेन रञ्जितमुसैन्धवपाकयोगम्। वाह्लीकयुक्तपयसा विहिताभिषेकं कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृत्तदुक्तम्”। वैद्यके तद्गुणपाकादि। ४ पीतघोषायुक्ते स्त्री राजनि०। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। कर्कोटिका (काकरोल) वृक्षे (काँकुड) ५ कुष्माण्डयाञ्च स्त्री राजनि०।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी। काशीस्थ

तो भेदे । "कर्कोटशाख्या देशाने मरीचिः कण्डुमूत्तमम्" काशीख० ।

कर्कारादि पु० प्रश्नेपरे अनुकरणपदस्य आद्युदात्ततापर्य्युदासे पर्य्ये पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च कर्को मर्मी मकरी कर्कन्धु करीर कन्दुक करण बदरी" कर्कोप्रभृतयः ।

कर्मरिका स्त्री परिकाभेदे (कचुरी) पाकराजेश्वरः । तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा 'माषाणां पिष्टिका पक्वा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। तया पिष्टिकया पूर्णा समिता ततपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा परिका कथिता बुधैः। रुच्या स्वाद्वी गुरुस्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका। चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्" ।

कचरी स्त्री कं जलं चूष्यतेऽत्र चुर-हणो०क गौरा० ङीष् । जलशून्ये शुष्कफलखण्डे (कचरी) पाशात्यभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये "चीराम्लकृतसंस्कारा शुष्का स्नेहविपाचिता । अरोचकादिरोगाणां कचरी कण्ठकस्तरी । कचरी रुचिकृद्बल्या सुस्वादुरतिलेखनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफकृत् सारिका स्मृता" भावप्र० ।

कर्चूर न० कर्ज्ज ऊर+उणो० । १स्वर्णे । २कर्वूरवर्णे ३तद्वति त्रि० अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे ४गन्धसारे शठ्याम् पु० भावप्र० । तद्गुणादि "कर्चूरो वेधमुख्यश्च द्राविडः कल्पकः शठी । कर्चूरो दीपनो रुच्यः कटुकस्तिक्त एव च । सुगन्धिः कटुपाकः स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत् । उष्णो लघुहरेच्छ्वासं गुल्मवातकफक्रिमीन्" ५हरिताले न० वैज० । "रराज कर्चूरपिशङ्गवाससः" माघः । 'कर्चूरः हरितालम्' मल्लि० ।

कर्चूरक पु० कर्चूर+स्वार्थे कन् स इव कायति कै-क वा । (काँचा) १हरिद्रायाम् चीरस्वा०। तस्याः शठ्याकृतित्वात् तथात्वम् । २कर्चूरशब्दार्थे च । [चिकर्ज्ज पनिकर्ज्जति ।

कर्ज्ज पीडायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । कर्जति अकर्जीत् ।

कर्ण भेदने अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । कर्णयति ते अचकर्णत् त । कर्णयाम्—बभूव आस चकार चक्रे । कर्णयिता कर्णयिष्यति । कर्णनम् कर्णः कर्णितः कर्णयितुम् । कर्णयन् कर्णयमानः । कर्णयित्वा आकर्ण्य कर्ण्यो । कर्ण्यते अकर्णि अकर्णिषाताम् अकर्णयिषाताम् आ+कर्ण—श्रवणे । "आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान्" भट्टिः । "मिथस्तदाकर्णनसज्जकर्णया" देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम् । "अदस्तदाऽकर्णि फलाढ्यजीवितम्" इति च नैष०। "आकर्णय सम्प्रति हृतं चरणायुधानाम्" सा०द० ।

कर्ण पु० । कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्ण करणे अच् कीर्य्यन्ते शब्दा वायुनाऽत्र कॄ—नन् वा । १श्रोत्रे शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे २गोलके च , श्रोत्रञ्च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोरूपमिति नैयायिकादयः । सात्त्विकाकाशसूक्ष्मांश इति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च स्वीचक्रुः । तत्राद्यमते शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गमनाभावेन अन्यत्रोत्पन्नशब्दग्रहणासम्भवः । तथा हि आकाशस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् यदीयकर्णशष्कुलीप्रदेशे शब्दसमवायस्तस्यैव श्रावणम् नान्यस्य, ततश्च वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि शब्दोत्पत्तिदेशस्य श्रोतुश्च विभिन्नदेशस्थतया न शब्दोपलब्धिः स्यात् । अतस्तद्देशस्थस्य शीघ्रं धावमानस्य वायोः संयोगविभागादयः श्रोतुः शब्दादभिव्यञ्जकाः । तदेतत् शङ्कापर्वकम् मीमांसाभाष्ये समर्थितम् यथा ।

"यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्व्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात् य एवापरत्र श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति कृत्स्नस्यैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ? । यस्य पुनः कुर्व्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्तवः तन्तुष्वेव पटं, तस्य पाटलिपुत्रेष्वनुपलम्भो युक्तः, तत्रस्थत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न दोषः, दूरे सन्तः कर्णशष्कुल्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः । तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते" इति । नैतदेवं, अप्राप्तत्वेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् न च युगपदुपलभेते । तस्मात्प्राप्ताः उपकुर्वन्ति, न चेदुपकुर्व्वन्ति, तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागौ इति" । नैतदेवं, अभिघातेन हि प्रेरिताः वायवस्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्व्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्ति, यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च (संयोगविभागाः) वायोरप्रत्यक्षत्वात् नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः" । वेदान्त्यादिमते शब्दस्य पञ्चभूतगुणतया शब्दाधारं वायुना झटिति कर्णदेशे यथावेगं धावमानेन कर्णप्राप्तिसम्भव-

स्तेन शब्दोपलम्भः । तन्मते श्रवणेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोक्तिरप्येतत्परेति बोध्यम् ।
कर्णस्याविशालदेशत्व दिक् इति करणाधिपशब्दे उक्तम् । कर्णप्रायत्वाच्च शब्दास्तद्वृत्त्यांशे "कर्णेकृतं कनकपत्रमनालपन्त्या" च रघु०। "मिथलाताकर्णं मसज्जकण्ठया" नैष० "तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः" रघुः श्रवणेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" नैष० वाक्यम् । २सुवर्णालीवृत्ते मेदि० । त्रिकोणादिक्षेत्रे ४भुजकोटिसंयोजकरेखाभेदे तद्रेखामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तः यथा "इष्टाद्बाहो यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः" इति उदा० दिङ्मात्रमत्रोच्यते भुजः ४ कोटिः ३ अनयोर्वर्गौ १६, ९, तयोर्योगः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुर्हस्तबाहुके त्रिहस्तकोटिके क्षेत्रे कर्णमानम् पञ्च हस्ताः । अधिकं क्षेत्रव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अस्य च भुजकोटिभेदमात् कृतिद्वारा तयोर्वर्गव्यापनाच्च कर्णत्वम् । ५कुटिले च "व्याघारयेत् प्राणभृतः कर्णसंहिताः" कात्या० १७,६,०। "कर्णेन व्यक्तया सहिताः" संग्र०व्या० "वक्रया कौटिल्येन" इति कात्या० ५,४,१५ सू०व्या० कर्कः । ६कुन्त्याः कन्यावस्थायां सूर्यात् जाते स्वनामख्याते वीरभेदे तदुत्पत्तिकथा यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि । पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा । अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया । अददत् कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा । सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः । तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् । तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि । उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे तव । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि! पुत्रान् जनिष्यसि । एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं तस्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा । उत्ससर्ज जले कन्या तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् । स वर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि समाप जयतां वरः । यस्मिन् काले जपन्नास्ते धीमान् सत्यपराक्रमः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन् काले महात्मनः । तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः । ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाङ्गजम् । उत्कृत्य कर्णो ह्यददत् कवचं कुण्डले तथा । शक्तिं शक्रो ददौ तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् । देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । यस्मिन् क्षेप्स्यसि दुर्द्धर्ष ! स एकोन भविष्यति । पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ! । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्" । तस्याङ्गदेशाधिपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता । कर्णोऽस्त्यस्य प्राधान्येन अर्श० अच् । ७लम्बकर्णे त्रि० । "खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभः" यजु० २४,४० । "कर्णो लम्बकर्णः" वेददी० । ८अरित्रे च पु० कर्ण० "श्रोतसमरित्रश्रेणि" दुर्ग० । कर्णधारः । "हतकर्णेव नौर्जले" रामा० ।

कर्णक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्ण—ण्वुल् । वृक्षादीनां १पत्रशाखादौ तेषां दारुस्फोटनेन जायमानत्वेन तथात्वम् । "अथोदुम्बरीमादधाति ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवतो भवति पशवो वै कर्णकाः" "यदि कर्णकवतीं न विन्देत् दधिद्रप्समपहत्याद्ध्यात्" शत० ब्रा० । ९,२,३,४० । "कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते" भा० । पशूनाञ्च कर्णकशब्दवाच्यत्वञ्च पत्रशाखादिना पुष्टिमत्त्वात् इत्यपि तत्रैवोक्तम् पत्राणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम् वृक्षाणां दारुस्फोटे २रोगे च । "प्रत्यञ्चमुत्तमा सकर्णका" कात्या० १८,४,६ । "कर्णको दारुस्फोटरोगस्तद्वती औदुम्बरी" संग्र० । "कर्णकाभावे दधिद्रप्साः" कात्या० १८,४,७ । ततः तारादि० इतच् । कर्णकित जातपत्रादौ त्रि० ।

कर्णकण्डू स्त्री ७त० । कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णकीटी स्त्री कर्णं यति भिनत्ति अच् स्वल्पः कीटः अल्पार्थे ङीप् कीटी कर्म०। शतपद्याम् (काणकोटार) । हेमच० । [कर्णकीटोऽप्यत्र ।

कर्णक्रिमि पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे

कर्णक्ष्वेड़ पु० ७त० सुश्रुतोक्ते कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णगतरोग पु० कर्णे गतोरोगः । सुश्रुतोक्ते कर्णगते रोगभेदे तद्भेदनिदानादि तत्रैवोक्तं यथा ।

"अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । १कर्णशूलं २प्रणादश्च ३बाधिर्य्यं ४क्ष्वेड एव च । कर्णस्रावः ५कर्णकण्डूः ६कर्णगूथ ७स्तथैव च । क्रिमि८कर्णप्रतीनाहौ विद्रधि १०र्द्विविध ११स्तथा । कर्णपाकः १२प्रतिकर्ण १३स्तथैवार्शश्चतुर्विधम् १४,१५,१६,१७ । तथार्व्वुदं सप्तविधं १८,२४, शोथश्चापि चतुर्विधः २५,२८ । एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः । समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः । करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः १कथितो दुराचरः । यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति । शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः प्रणाद २मेनं कथयन्ति चामयम् । स एव शब्दाभिवहा यदा सिराः कफानुयातो ह्यनुसृत्य तिष्ठति । तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य्य३मसंशयं खलु । श्रमात्क्षयाद्रूक्षकषायभोजनात् समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः । विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः करोति हि क्ष्वेड४मतीव कर्णयोः । शिरोऽभिघातादथ वा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः । स्रवेत्तु पूयं श्रवणोऽनिलावृतः सकर्णसंस्राव५ इति प्रकीर्त्तितः । कफेन कण्डूः प्रचितेऽथ कर्णयो६र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंस्थिते । विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः ७। स कर्णगूथो द्रवतां यदागतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो ८भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धतापनः । यदा तु मूर्च्छन्त्यथ वापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथ वापि मक्षिकाः । तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णकस्तु ९ सः । क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि१०र्भवेत्तथा दोषकृतोऽथवा पुनः । स रक्तपीतारुणकृष्णमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् । भवेत्प्रपाकः ११खलु पित्तकोपतो विकोथविक्लेदकरश्च कर्णयोः । स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा विलाय्यमाने भृशमप्रतापनात् । अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत्पूति सप्रतिकर्णकः १३ । प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शांसि १४,१५,१६,१७ तत्त्वतस्तथैव शोथा १८—२४ र्व्बुदा२५—२८ लिङ्गं, मीरितम् । मया पुरस्तात्प्रसमीक्ष्य योजयेदिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः" । [२रोगभेदे च ।

कर्णगूथ न० ६त० । १कर्णमले कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते

कर्णगोचर पु० कर्णस्य कर्णव्यापारजन्यबोधस्य गोचरः विषयः । श्रवणयोग्ये विषये ।

कर्णग्राह पु० कर्णमरित्रं गृह्णाति ग्रह–अण् उप०स० । कर्णधारे नाविके । तस्यापत्यं रेवत्या० ठक् । कार्णग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

कर्णच्छिद्र न० ६त० । कर्णरन्ध्रे "कर्णच्छिद्रैर्वर्त्तमानं कीटकोदमशादि वा । शृङ्गेणापहरेद्धीमानथवापि शलाकया" सुश्रु० ।

कर्ण(र्णे)जप त्रि० कर्णे जपति वा सप्तम्या अलुक् । खले सूचके । "कर्णेजपैराहितराज्यलोभा" भट्टिः । अण् कर्णजापोऽप्यत्र ।

कर्णजलूका स्त्री कर्णे जलूकेव । शतपद्याम् (काणकोटार) कर्णजलौकस् इत्यप्यत्र शब्दरत्ना० । कर्णजलौकाऽप्यत्र अमरः । कर्णजलौकस् इत्यपि तत्रार्थे भरतः ।

कर्णजाह न० कर्णस्य मूलम् कर्ण+जाहच् । कर्णमूले "कर्णजाहविलोचनेति" भट्टिः ।

कर्णजित् पु० कर्णं जितवान् जि–भूते क्विप् । अर्ज्जुने तस्य तज्जयकथा भा०क० ९१ अ० । तयोर्युद्धमुक्त्वा "ततोऽर्ज्जुनस्तस्य शिरोजहार, वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः । शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन् ! तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन" । कर्णकाम्यदयोऽप्यत्र ।

कर्णताल(ड) पु० ६त० तस्य लड वा । कर्णताडने । "धनत्यत स्फुटकतकर्णतालया" माघः । [(ड्का) त्रिका० ।

कर्णदर्पण पु० कर्णे दर्पण इव । कर्णभूषणभेदे (कानत

कर्णदुन्दुभि पु० कर्णे दुन्दुभिरिव तत्तु ध्वनिहेतुत्वात् । शतपद्याम् । (काणकोटार) शब्दमा० तस्याः कर्णप्रवेशे हि दुन्दुभिवद्ध्वानजननात्तस्यास्तथात्वम् ।

कर्णधार पु० कर्णमरित्रं धारयति धृ–अण् उप०स० । १नाविके (माझी) अमरः । "अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" हितो० । "साहित्यार्णवकर्णधारेति" सा०द० । २दुःखादिनिवारके त्रि० । "अकर्णधारा

शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गं रामे च वनमाश्रिते” रामा० ।

कर्णनाद पु० कर्णे अङ्गुल्यापिहितकर्णे नादः ध्वनिभेदः । अङ्गुल्यापिहितकर्णे (भों भों) इत्याकारे मध्यमाशब्दस्वरूपे ध्वनिभेदे । “मध्यमा श्रुतिगोचरा” इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।

कर्णपत्रक पु० पत्रमिव कायति कै—क कर्णे पत्रक इव । कर्णपाल्याम् । “कर्णानिके चासिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तविष्टावोष्ठौ ककुन्दरे” याज्ञ० । “कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ” मिता० ।

कर्णपथ पु० कर्ण एव पन्थाः अच् समा० । कर्णरन्ध्ररूपे शब्दप्रवेशनयोग्ये मार्गे ।

कर्णपरम्परा स्त्री ६त० । श्रवणपरम्परायाम् । (काणाकाणि) “तत्रैव च क्रमेणाथ गतः कर्णपरम्पराम् । प्रवादोबहुलीभावं सर्वत्रापि पुरे ययौ” कथासरित्सा० । एकस्य सकाशाद्दन्येन श्रुत्वाऽन्यस्मै कथने तेनापि पुनरन्यस्मै कथने एवं परम्परया श्रवणे अस्य दृत्तिः ।

कर्णपराक्रम पु० अपभ्रंशयोग्यवक्रच्छन्दोयुक्ते काव्यभेदे ।

कर्णपर्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि कथासंग्रहश्च भा० आ० १अ० यथा

“अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः । आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः । हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम् । बधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् । अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः । तत्रैवानुनयः प्रोक्तोमाधवेनार्ज्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्वकञ्चापि वक्षोदुःशासनस्य च । भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवानत्र संयुगे । द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः । अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि । चत्वार्य्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च । चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः” । “कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम् । विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात् संयतमानसः” भा० स्वर्गा० ६अ० ।

कर्णपाक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णपालि(ली) स्त्री ६त० । १कर्णपालके कर्णांशभेदे । (काणेरपाता) तदवयवश्च मांसपेशीभेदः यथाह भावप्र० मांसपेशीसंख्याविभागे “यथार्थमूष्मणा युक्तोवायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । मांसपेश्यः समाख्यातास्तासां पञ्च शतानि च” इत्युपक्रम्य “गण्डयोश्चतस्तः कर्णयोर्द्वे” इत्युक्तम् । “कर्णशोथोभवेत् पाल्याम्” “कुर्व्वन्ति पाडिकां पाल्याम्” “छिद्यात् स शष्कुलीन् पालेः” । कर्णरोगे भावप्र० “छिद्यात् निर्मांसीकुर्य्यात्” भावप्र० । कर्णं पालयति पाल+अण् उप० स० गौरा० ङीष् । (काणबाला) २कर्णालङ्कारभेदे हारा० ।

कर्णपाल्यामय पु० ७त० । कर्णव्यधदोषजे सुश्रुतोक्ते कर्णपालिरोगभेदे स च सुश्रुते सोपद्रवो दर्शितः यथा “कर्णपाल्यामयान् नृणां पुनर्व्वक्ष्यामि सुश्रुत ! । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः । द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्व्वन्ति विविधा रुजः । विस्फोटः स्तब्धता शोथः पाल्यां दोषे तु वातिके । दाहविस्फोटजननं शोथः पाकश्च पैत्तिके । कण्डूः सश्वयथुस्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके । यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः । मृद्वीं क्रियां वृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति । अत ऊर्द्धं नामलिङ्गैर्व्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटक श्यावः कण्डूयुतो भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव इत्येषां क्रमशः क्रियाम्” ।

कर्णपिशाची स्त्री देवीभेदे । तन्त्रसारे मूलं दृश्यम् ।

कर्णपुर न० ६त० अच् समा० । चम्पानगर्य्याम् हेमच० ।

कर्णपुष्प पु० कर्ण इव पुष्पं यस्य । मोरटालतायाम् राजनि० ।

कर्णपूर पु० कर्णं पूरयति पूर-अण् । १कर्णाभरणे, २नीलोत्पले, ३शिरीषवृक्षे मेदिनिः । ४अशोकवृक्षे राजनि० । एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् । “यस्याश्चौरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरोमयूरः” प्रसन्ना० । “प्रत्यग्रनवीजाङ्कुरकर्णपूरः” “विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूरा” रघुः ।

कर्णपूरक पु० कर्णं पूरयति पूर—ण्वुल् । १कदम्बवृक्षे राजनि० । स्वार्थे कन् । २कर्णाभरणे ३नीलोत्पले, ४शिरीषवृक्षे ५अशोकवृक्षे च राजनि० । एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कर्णपूरण न० ६त० । सुश्रुतोक्ते तैलादिना कर्णस्य पूरणे

"श्लेष्मारोऽयं पुरुषः प्रायाश्च श्लेष्मभूयिष्ठाः श्लेष्माध्याश्च भवन्ति श्लेष्मादि पानान्नपानमल्पभिष्यन्दिशिरोविरेचनं क्षौरस्नानस्वप्नकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजने पथ्ययोग्यः" सुश्रु० ।

कर्णप्रणाद पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे ।

कर्णप्रतिनाह कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णप्राय पु० देशभेदे स च वृ० सं० नैर्ऋत्यामुक्तः ।

"नैर्ऋत्यां दिशि देशाः" इत्युपक्रम्य "कर्णप्रायपारशवशूद्राः" १४,१८ । [राजनि० ।

कर्णफल कर्णः फलमिवास्य । मत्स्यभेदे (काणलिमाछ)

कर्णभूषण न० कर्णं भूषयति भूष—ल्यु । कर्णाभरणे अमरः ।

कर्णमल न० ६ त० । कर्णस्थे मलाकारे पदार्थे (काणेर खड)

हारा० कर्णमलोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ।

"ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् मार्दवत्वात् यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मात् मलं निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्रं कर्णावागत्य कर्णविट् भवति" । कर्णविडादयोऽप्यत्र । [हेम० ।

कर्णमो(टि)टी स्त्री कर्णं मोटयति इन् वा ङीप् । दुर्गाभेदे

कर्णयोनि त्रि० कर्णः योनिः स्थानमस्य । कर्णग्राह्ये विषये ।

"श्रवसो हृदये कर्णयोनयः" भा० ७,२४,८ । "कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्याः" भा० ।

कर्णल त्रि० कर्णः कर्णशक्तिरस्त्यस्य सिध्मा० लच् ।

प्रशस्तश्रवणशक्तियुक्ते ।

कर्णलता स्त्री कर्णस्य लतेव । कर्णपाल्याम् (काणेरपाता)

स्वार्थे कन् अत इत्वम् । कर्णलतिकापि तत्रार्थे हेम० ।

कर्णवंश पु० कर्णः कर्णाकारो वंशोऽत्र । मञ्चे हारा० ।

तस्य पादेषु वंशाकारत्वात्तथात्वम् ।

कर्णवर्जित त्रि० ३ त० । १बधिरे (काला) श्रोत्रशून्ये ।

२सर्पे पु० स्त्री शब्दच० । स्त्रियां जातौ ङीष् । तस्य

चक्षुःश्रवस्त्वात्तथात्वम् । बाधिर्यञ्च श्रवणशक्तिशून्यत्वम् ।

कर्णविष् स्त्री कर्णस्य विट् । कर्णमले (काणेरखल) "वसा-

शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविड्घ्राणकर्णविट् । श्लेष्माश्रुदूषिका

स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः । "शोधयेत्

कर्णविट्कान्तु भिषक् सम्यक् शलाकया" सुश्रु० ।

कर्णवेध पु० विध—घञ् ६ त० । शास्त्रोक्तविधानेन कर्णयोर्वेधने । तत्प्रकारकर्त्तृकालादिकं मुहूर्त्तचिन्तामणिपीयूषधारयोरुक्तं यथा ।

"हित्वैतांश्चैत्रपौषावमहरिशयनं जन्ममासं च रिक्तां युग्माब्दं जन्मतारामृतुमुनिवसुभिः संमिते मास्यथो वा । जन्माहात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारे ओजाब्दे विष्णुयुग्मादितिमृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः । सद्गुरौ कर्त्तिभवने त्रिकोणकेन्द्रत्र्यायस्थैः शुभखचरैः कर्त्रीज्यलग्न । पापाख्यैः रिसहजायगेहस्थैर्लग्नस्थे त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात्" चिन्ता० ।

"आरभ्य जन्मदिवसं यावत् त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु" इति लक्षणलक्षितम् जन्ममासम् । रिक्तान्तिथिम् ४,६,१४ । युग्माब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्थादिक्रमम् । जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशतितारकां हित्वा । उक्तं च व्यवहारोच्चये । "न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न जन्मतारासु हरौ प्रसुप्ते । तिथाव रिक्ते न च विष्टिदुष्टे कर्णस्य वेधोऽत्र समानवर्षे" इति । अत्र चैत्रस्य निषेधो मीनार्कविषयः पौषनिषेधोऽपि धनुरर्कविषयः अन्यथा "कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा । कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभेऽहनीति" व्यासवचनमसङ्गतं स्यात् । अत्र कार्त्तिकशुक्लपक्षैकादशीतः परः कार्त्तिकः प्रशस्तः पूर्वत्र देवशयनसत्त्वान्निषेधः । अत्र जन्ममासे वर्ज्यान्तरापवादमाह प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

"यो जन्ममासे क्षुरकर्मयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते विमोहात् । मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढं निधनं तदाश्विति" । विहितकालमाह ऋतुरिति ऋतवः षट् मुनयः सप्त वसवोऽष्टौ एतैः संमिते गणिते मासि षष्ठमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा । अथो वा जन्माहात् सूर्यभूपैर्द्वादशभिः षोडशभिर्वा परिमिते गणिते दिवसे सौरमानेन कर्णवेधः प्रशस्त उक्तः यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वर्ध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि । मध्ये चाह्नः पूर्वभागे न रात्राविति" यदा तु षष्ठमासादौ कर्णवेधश्चिकीर्षितः तदा तिथीनाह जगन्मोहने वसिष्ठः "द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने" इति । ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारे इति बुधबृहस्पतिशुक्रचन्द्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "भूमिजार्कात्मजार्काणां वारान् संवर्जयेत् सुधीः । जीवेन्दुजेन्दुशुक्राणां दिवसाः परिपूजिताः" इति । अथेति ओजाब्दे विषमवर्षे वा कर्णवेधः प्रशस्तः । सूर्यबले सतीत्यपि ध्येयं यदाह राजमार्त्तण्डः "अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते ताराबले चन्द्रविशुद्धिपक्षे । अयुग्मवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति" अत्र कर्णस्येत्येकवचनं यद्धैकत्वाधिकरणन्यायेनाविवक्षितं तेन द्वयोरपि कर्णयोर्वेधः । विष्णुर्विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रवणा धनिष्ठा-

पुनर्वसुचित्रानुराधामृगरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तनक्षत्रं ईशभिक्-
षग्लक्षिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना
"पौष्णैन्दवकराश्विनचित्रापुष्याश्रवपुनर्वसुभैश्च । मैत्रैः
श्रवणवेधविधानं निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम्" ।
नारदेनापि "चित्रादित्यश्विविष्णुन्त्यरविमित्रवसूडुषु ।
सम्प्रगेज्येषु बालानां कर्णवेधक्रिया हितेति" गर्ग-
श्वोत्तरात्रयमप्युक्तम् । "पुष्ये धनिष्ठादितौ हरीन्दुत्वा-
ष्ट्रे करेऽन्त्ये तिसृषूत्तरासु । दस्रे समैत्रेऽप्यथ कर्णवेधो
नेष्टाश्च सर्वेऽष्टमराशिसंस्थाः" इति । अत्रैच्छिकोवि-
कल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्वथादिसिद्धः । तदुक्तं
दीपिकायाम् "जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
क्षौरभेषजवादाध्वकर्त्तनेषु विवर्जयेत्" कर्त्ती च्छेदन-
इति धात्वर्थानुसारात् कर्त्तनशब्देन कर्णवेधो विव-
क्षितः । तथा च स्मर्यते । "जन्मनि मासि विवाहः शुभ-
दो जन्मर्क्षजन्मराश्योश्च । अशुभं वदन्ति गर्गाः श्रुतिवेध-
क्षौरयात्रास्विति"। "ऋतिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वग्रह-
वर्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "न कश्चिद-
ष्टोऽष्टमराशिसंस्थस्तिथिद्वयञ्चावमसंज्ञकं चेति" अत्र
विहितलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । "वृषभे
मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुलाचापे च कुर्वीत
कर्णवेध शुभावहम् । मेषश्च मकरश्चैव मध्यमा गुरुणोदिता ।
सिंहश्चैव कुम्भश्च अधमत्वाद्विवर्जिताः" इति । अतएवो-
क्तं वराहसंहितायाम् "लाभे तृतीये च शुभैः समेते क्रू-
रैर्विहीने शुभराशिलग्ने । वेध्यौ तु कर्णौ त्रिदशेज्यल-
ग्ने" इति शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथु-
नकन्यावृषतुलाधनुर्मीनास्तेषामन्यतमे लग्ने क्रूरविहीने
सौम्यैः । ग्रन्थकृद्दीपिकाकारमतमाश्रित्याह कर्णेति ।
कर्णेज्ययोर्लग्ने वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति
त्रिकोणे ५,९, केन्द्रे १,४,७,१० त्र्याय ३,११, स्थितैः शुभ-
ग्रहैस्तथा पापाख्यैर्ग्रहैररिसहजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयै-
कादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा लग्नस्थे त्रिदशगुरौ
सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपि-
कायाम् "सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभा-
रिगैर्गोजाचन्द्रे श्रुतिवेध ईज्यसितयोर्लग्नेऽनुकूले शुभे" इति
शुक्र "कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्थिताः। कर्णवेधो
विनिर्दिष्टो लग्नस्थे च बृहस्पतौ । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्थे तद-
भावे त्रिकोणगे" इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम्
"शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेधयेत्
कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया" कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवलः
"कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा
विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" शालङ्कायनः "अवि-
द्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं
तद्वै रक्षांसि गच्छतीति"। कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधविधि-
शब्दे वक्ष्यमाणसुश्रुतोक्तोऽवगन्तव्यः ।

विधा० पा० । श्रीधरः "हरिहरकरचित्रासौम्य
पौष्णोत्तराश्व्यदितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलग्ने । शशि-
बुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुद्धे निधने
कर्णवेधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये शुभे ।
दिनक्षयव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते । शिशोरजात-
दन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेधयेत् कर्णौ सूच्या
द्विगुणसूत्रया । शातकुम्भमयी सूचिर्वेधने तु शुभप्र-
दा । राजती वायसी वापि यथा विभवतः शुभा । सुभू-
मौ प्राङ्मुखे रम्ये शुभ्रो देशेऽम्बरे रवेः । सन्निधौ वेधयेत्
कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शि-
शोरायुष्यवर्द्धनौ"। अन्यत्र वेऽप्युक्तम् "शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्र-
सूच्याथ वेधयेत् । वेधात् तृतीये नक्षत्रे चालयेदुत्तमाधारि
णा । रोपणार्थं सुशुद्ध्यर्थं बालसंपत्तिमाप्नुयात् । एवं छिद्रे च
भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत्" विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः
"शिशोरेवाथ कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । पूर्वाह्णे पूज-
नं कृत्वा केशवस्य हरस्य च । ब्रह्मणचन्द्रसूर्याभ्यां दिग्-
शानान्तथैव च । नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां
तथा । गुरूणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ।
तत्रोपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्लाम्बरां तथा । अलङ्कृतं तदुत्-
सङ्गे बालन्धृत्वा तु सान्त्वनैः । तदस्य निश्चलः सम्यक् कर्ण-
युग्मं रसाङ्कितम् । विध्यदलङ्कृते छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् ।
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः । शिशोर्वि-
वर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् । कर्णवेधदिने विप्राः
सांवत्सरचिकित्सकौ । पूज्याश्च विविधा नार्यः सुहृदश्च
तथा द्विजाः"। अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमा-
ह हेमाद्रौ देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रज-
न्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" ।
तत्प्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्खः । "अङ्गुष्ठमानशुषिरौ कर्णौ
न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेदासुरं भवेत् ।
तस्य श्राद्धेऽपात्रतामाह शालङ्कायनः । "अविद्धकर्णै-
र्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं त-
द्वै रक्षांसि गच्छति" । विधा० पा० । तथा च कर्णवेधः

संस्कारः किन्तु श्राद्धादौ पात्रतामस्मादृष्टविशेषजनकः क्रियाभेदः इत्याकरे स्थितम्। शलाकामानं कर्णवेधनीशब्दे वक्ष्यते। अत्र कालादिप्रतिप्रसवः ज्यो॰त॰ मार्कण्डेयहरिहरराजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणिषु "यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च। षट्कर्णं तं विजानीयात् गर्हितञ्च त्रयस्य च। इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे। कर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्यैष्ठविचारणा। षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि च। कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्"

कर्णवेधनी स्त्री कर्णो विध्यते अनया विध–करणे ल्युट् ङीप्। कर्णवेधसाधने शलाकायां तन्मानादिः मदनरत्ने वृह॰प॰। "सौवर्णी राजपुत्रस्य, राजती विप्रवैश्ययोः। शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका"। अस्य त्रिकाण्डप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे हस्तिकर्णवेधन्यर्थकतोक्तिः नालीकर्णारेतिपर्य्यायोक्तिश्च प्रामादिकी। त्रिकाण्डशेषे हि "न ना गात्रावरे नाली कर्णरोकन्तु वेधनीत्येव पाठस्यैव दर्शनात् कर्णच्छिद्रस्य वेधनीपर्य्यायतायाः नालीशब्दस्य गात्रावरपर्य्यायतायाश्च ततः प्रतीतेः हस्त्यवयवार्थकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्तपर्य्यायकथनानौचित्यात्।

कर्णवेष्ट पु॰ कर्णौ वेष्ट्येते अनेन। १कुण्डले। क्रोधवशासुरांशे २द्वापरयुगीयनृपभेदे च। "गणः क्रोधवशोनाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः। मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीचकस्तथा" भा॰ आ॰ ६७अ॰। ण्वुल् कर्णवेष्टकोऽत्रैव। कर्णवेष्टकाय हितम् छ यत् वा। कर्णवेष्टकीय– कर्णवेष्टक्य तद्धिते सुवर्णादौ त्रि॰। भावे ल्युट्। कर्णवेष्टन कर्णभूषणे न॰। करणे ल्युट्। कुण्डले अमरः। ततः ताभ्यां सम्पादी ठक्। कार्णवेष्टकिक कार्णवेष्टनिक कर्णवेष्टन(के)न शोभमाने त्रि॰ "कार्णवेष्टनिकं मुखम्" भट्टिः।

कर्णव्यधविधि पु॰ कर्णव्यधस्य कर्णवेधस्य विधिः। सुश्रुतोक्ते कर्णवेधप्रकारभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितो यथा "अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्के कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या बहलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्त्तिं प्रवेशयेत् सम्यक् विद्धमामतैलेन परिषेचयेत्। शोणितबहुत्वेन वेदनया चान्यदेशविद्धमिति जानीयात् निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति। तत्राज्ञेन यदृच्छया विद्धासु सिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकास्तूपद्रवा भवन्ति। तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः श्वयथुर्वेदना च भवति। मर्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च। लोहितिकायां मन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति। तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत। क्लिष्टजिह्माप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्त्तित्वाद्दोषप्रकोपादप्रशस्तव्यधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृत्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्यावत् सुरूढ इति सुरूढं चैनं पुनर्विध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव। त्र्यहात्त्र्यहाच्च वर्त्तिञ्च स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव। अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्य्यात्। भवति चात्र। एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम्। दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु।

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः। तद्यथा–नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्य्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्याः। तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः, ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः। निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति। बद्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाकपिड-

स्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति । भवन्ति चात्र । यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः । एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् । अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्रोपहरणीयोक्तोपसंभृतसम्भारं विशेषतश्चात्रोपहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य्य छेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नमुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत तद्दुष्टमदुष्टं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमशिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्य्याचारिकमुपदिशेद्द्विव्रणीयोक्तेन विधानेनाचरेत् । भवतश्चात्र । विघट्टनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम् । व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्ज्जयेत् । आमतैलपरीषेकं त्रिरात्रमवचारयेत् । ततस्तैलेन संसृष्टं त्र्यहादपनयेत् पिचुम् । न चासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति । स यदा सुरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैनं शनैःशनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते वा । अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालर्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् । अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते । यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम् । शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः । तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् । ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेशे तु कुर्य्यात् प्रच्छानमेव तु । बाह्यच्छेदं न कुर्व्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः । बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः । सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह । यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत्" । एवं वेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः

कर्णशष्कुली स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । १कर्णगोलके, "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" नैष० । "कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्" मुक्ता० २तन्मध्याकाशे च ।

कर्णशूल न०६त० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णशोभन त्रि०कर्णं शोभयति शुभ–णिच्–ल्यु । कर्णाभरणे "उत नः कर्णशोभना पुरूणि" ऋ० ८,७८,३,

कर्णश्रव त्रि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णेन श्रवः श्रवणयोग्यः शब्दोऽयत्र । श्रवणयोग्यशब्दधारे वय्वादौ "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने" मनुः ।

कर्णसंस्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू–क्विप् । पृथायां कुन्त्याम् तत्प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र ।

कर्णस्फोटा स्त्री कर्णे स्फोटो विदारणं यस्याः । (काणफाटा) लताभेदे राजनि० । "कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्व्वग्रहभूतविषदोषव्याधिविनाशिनी" राजनि०

कर्णस्रोतस् न० कर्णस्य स्रोत इव । कर्णमले

कर्णस्रोतोभव पु० कर्णस्रोतसो विष्णुकर्णमलाद्भवति भू–अच्,भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्णस्रोतो भवोयस्य वा । विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनामके चासुरे । "कर्णस्रोतो भवञ्चापि मधुं नाम महासुरम् । तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्व्वन् जघान पुरुषोत्तमः" भा० अनु० ६६अ० यथा चास्य विष्णुकर्णादुद्भवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।

कर्णहीन त्रि० ३त० । १बधिरे बाधिर्य्यप्राप्तिश्च पापविशेषजन्या यथाह शाता०स० । "काकघाती कर्णहीनो दद्याद्धामसितप्रभाम्"। २सर्पे च पुंस्त्री चक्षुःश्रवस्त्वात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कर्णाकर्णि पु॰ कर्णे कर्णे गृहीत्वा प्रवृत्तं कथनम् कर्म्म-व्यतिहारे स॰ इच् समा॰ । (काणाकाणि) कर्णपरम्परया श्रवणयोग्येऽन्योन्यकथने "कर्णाकर्णि हि कपयः कथयन्ति च तत्कथाम्" रामा॰ ।

कर्णाट पु॰ "रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं कलेश्वरि ! । कर्णाटदेश इत्युक्तो राज्यसाम्राज्यदायकः" शक्तिसङ्ग॰ उक्ते देशभेदे अयञ्च देशः कूर्म्मविभागे वृ॰स॰दक्षिणस्यामुक्तः । "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य "कर्णाटमहाटविचित्रकूटेत्यादि" "कोङ्कवेङ्कटकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान् यदृच्छयोपगतः" भाग॰५,६,८, "तेषां मूर्द्ध्नि ददाति वामचरणं कर्णाटराजप्रिया" उद्भटः । कर्णाटजनपदे भवः अण् । कर्णाटभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् "कार्णाटीचीनपानस्तनवसनदशान्दोलनस्पन्दमन्दः" उद्भटः । बहुषु तस्य लुक् । कर्णाटाः तद्देशवासिषु । तस्य राजन्यपि अण् । कार्णाट तद्देशनृपे । तस्य बहुषु लुक् । एकत्वे न । "अरण्ये कार्णाट त्वदरिवनितानां विधिवशात्" उद्भटः । हस्वपाठे कर्णाटशब्दस्य तद्रूपे लक्षणेति भेदः । २हंसपदीलतायां स्त्री राजनि॰ । ३रागिणीभेदे सङ्गीतदामो॰। सा तु मालवरागस्य भार्य्या । कर्णाटे प्रसिद्धा अण् ङीप् कार्णाटी । अनुप्रासाङ्गवृत्तिभेदे "कार्णाटी कवर्गेणानुप्रासवतीति सरस्व॰ तद्वाक्यञ्च अलङ्कारशब्दे २८८ पृ॰दर्शितम् ।

कर्णाटक पु॰ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कार्णाटकि । यस्कादि॰ तस्यास्त्रियां बहुषु लुक् । कर्णाटकास्तद्गोत्रापत्येषु । स्त्रियां तु कार्णाटक्य इत्येव

कर्णाट्ट न॰ कर्णः तिर्य्यग्रेखाकारवान् इवाट्टम् । गृहभेदे तल्लिङ्कलक्षणम् "बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाट्टशिखराणि च" भा॰ व॰ २६४ अ॰ ३॰ श्लोकव्याख्यायां नीलकण्ठेनोक्तं यथा । "कर्णस्तिर्य्यग्यानं तेन प्रकारेण यत्पाषाणादिविस्तरेण क्रियते तत्तद्गृहविशेषं कर्णाट्टमिति वदन्ति तद्धि द्विकोणस्य चतुरस्रस्योपरि त्रिदिक्कोण चतुरस्रं तदुपरि द्विकोणं तदुपरि पुनर्त्रिदिक्कोणमित्येवं क्रमेणोत्तरोत्तरमल्पप्रमाणैश्चतुरस्रैः समाप्यम् इति प्रसिद्धम्" । तत्र कर्णाटेति पाठः प्रामादिकः नीलकण्ठेन कर्णाट्टपदस्यैव व्याख्यानात् ।

कर्णादि त्रि॰ पाणिन्युक्ते जाहच्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः । कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रूशृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ, कर्णजाहम् अक्षिजाहमित्यादि । चतुरर्थ्यां फिञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते २शब्दगणे च स च गणः "कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वत् जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जैत्र आनक" कर्णस्य सन्निकृष्टदेशादि । कार्णायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

कर्णानुज पु॰ ६त॰ । युधिष्ठिरे त्रिका॰ । [(काणे)पाताल

कर्णान्दु (न्दू) पुंस्त्री कर्णस्यान्दुरिव । कर्णपाली । हेम॰

कर्णाभरणक पु॰ कर्णाभरणमिव कायति पुष्पद्वारा कै क । आरग्वधे वृक्षे । (सोन्दाल) राजनि॰

कर्णारा स्त्री हस्तिकर्णवेधन्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डशेषाभिधानेनोक्तं तच्च मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवेधनीशब्दे ।

कर्णारि पु॰६त॰। १अर्ज्जुने कर्णजिच्छब्दे तत्कथा (आजन) २नदीसर्ज्जवृक्षे राजनि॰ । [रिणां कर्णचालने त्रिका॰

कर्णास्फाल पु॰ आ+स्फुर—णिच्—स्फालादेशः ६त॰ । क-

कर्णि पु॰कर्ण–इन् । १कर्णाकारफलके शरभेदे शब्दचि॰ । भावे इन् । २भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण—ण्वुल् कर्णे भवः अलङ्कारः इकन् अत इत्त्वम् । १कर्णाभरणभेदे (काण) २करिशुण्डाग्रवर्त्तिन्यङ्गुलाकारे पदार्थे ३पद्मबीजकोषे च अमरः । "यस्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः" भाग॰ ५,१६, ७, ४तालु-कादिरन्तपरम्परायाम् (कड़ा) ५करमध्याङ्गुल्यां च मेदि॰ । ६लेखन्यां हारा॰ । ७अग्निमन्थवृक्षे ८अजशृङ्गीवृक्षे च राजनि॰कर्णो वृद्धोऽस्त्यस्य ठन् । ९वृद्धकर्णे त्रि॰ ।

कर्णिकाचल पु॰ कर्णिकायां स्थितोऽचलः । सुमेरुपर्वते हेमच॰ । यथा चास्य तथारूपेण स्थिति तथा कर्णिकाशब्दे" भाग॰५,१६,७श्लो॰उक्तं तच्च कर्णिकाशब्दे उक्तम् कर्णिकापर्वतादयोऽप्यत्र ।

कर्णिकार पु॰ कर्णिं भेदनं करोति कृ-अण् उप॰ स॰। (शोणयारी)१वृक्षभेदे,२आरग्वधवृक्षभेदे च(कोट सोन्दाल शोधनरूपमलभेदकत्वात् तयोः तथात्वम् । "कर्णिकारः परिव्याधः पादपोत्पलः इत्यपि । "कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः । रञ्जनः सुखदः शोथश्लेष्मास्रव्रणकुष्ठनुत्" भावप्र॰ गुणादि उक्तम् "वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः" कुमा॰ । "अनन्तरञ्च कश्चित् कर्णिकारगौरः" दशकु॰।

कर्णिकिन् पु॰ कर्णिका हस्ताग्राङ्गुलिरस्त्यस्य इनि । ह-

र्णिनि जटा० स्त्रियां ङीप् ।२वर्षपर्वतभेदे च शब्दचि०।

कर्णिन् त्रि० कर्ण-अस्त्यर्थे तुन्दा०इनि वा इनि । वृहत्कर्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमानन्तु विधानपारि०शङ्खलिख तावाहतुः ''हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ । कर्णौ तु इङ्गलौ यस्य तिति गातातपोऽब्रवीत्'' । ''अर्द्ध-हारार्द्धकेयूराद्यैः कुण्डलकर्णिने'' भा० अनु०१४अ० । स्त्रियां ङीप् । सा सुश्रुतोक्ते योनिरोगभेदे च सा च ''विंशतिव्यापदोयोने निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे'' इत्युद्दिश्य ''उदावर्त्ता तथा वन्ध्या-अयानन्दा तु या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयम् । स श्लेष्मिका सकफा ज्ञेया'' इत्यादिना ता विभज्य ''कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां तु जायते'' इति लक्षिता । ''वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसम्भृताम् । प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत्'' सुश्रु० । कर्णिलाययुक्ते वाणभेदे पु० ।''करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकृन्नरः । प्रयान्ति ते गिरसने नरके भृगटाकर्णे'' विष्णुपु० २अं० ६अ० । ''कर्णिनो वाणविशेषान् श्लोधरः । अत पक्षे तुन्दा०इनौ वा इलच् कर्णिलः, पक्षे ठन् कर्णिक, मतुप् मस्य वः, कर्णवत् हाङ्गुलात् बृहत्कर्णे हनुभागादधोलम्बकर्णे त्रि० । मतुपि स्त्रियां ङीप् ।

कर्णी स्त्री कर्ण-इन् वा ङीप् । कर्णिशब्दार्थे वाणभेदे तस्मिन्परे ''अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु'' पा० अतःपर विसर्गस्य नित्यं सः । अयस्य निर्मिता कर्णी अयस्कर्णीत्यादि । भूतदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः ।

कर्णीमत् पु० कर्णि वाणविशेषाकारः फलोऽस्त्यस्य मतुप् । संज्ञायां दीर्घः । आरग्वधे (सोंदाल) शब्दचि० ।

कर्णीरथ पु० कर्णः सामीप्यं नास्त्यस्य कर्णी स्कन्धः तेन ई शोभा यस्य न समासान्तः कप् स चासौ रथो रथ इव वाहनं कर्म० । स्कन्धवाह्ये याने (पालकी) इत्यादौ । शब्दचि०तु अन्या व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । कर्ममाध्वक्रिया उपचारात् घषः कर्णोऽस्यास्ति इनि । कर्णी चासौ रथश्च । शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यं न कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाहनत्वेन इनि कर्णी चासौ रथश्च । उभयत्र अन्येषामपि ति पा० दीर्घः इति'' । ''कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्'' रघुः ।

कर्णीसुत पु० ६त० । मूलदेवे त्रिका० हारा० च । स च कंसासुरः इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यं कंसस्य कर्णीसुतकथाभावात् काद०टीकायां सुकुमारयाजत्वमूलदेवस्यैव तन्नाम न तु उग्रसेनजस्य नाम । अतएव ''कर्णीसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला'' काद०व्या० ''कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्य ख्यातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञको'' टी० उक्तम् । ''कर्णीसुतमङ्किते च पथि मतिमकरम्''दशकु०।

कर्णेचुरचुरा स्त्री पात्रेसमिता० समासः । (कारणफुसलान) कर्णजपने । युक्तारोहा० आद्युदात्तता । एवं कर्णेटिरटिरा अपि तदर्थे तथा द्युदात्तता च । [शब्दर० ।

कर्णेन्दु पु० कर्णे इन्दुरिव । अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे

कर्णोपकर्णिका स्त्री कर्णादुपकर्णोऽस्त्यस्याः ठन् अत इत्वम् । (कानाकानि) परस्परश्रवणरूपे प्रवादे ''प्रागेव कर्णोपकर्णिकया श्रुतापवादत्वभितहृदयः''पञ्चत० ।

कर्णोर्मि पु० कर्णे ऊर्मिर्धिकं लोम यस्य । मृगभेदे । ''कर्णोर्मौ कपटश्वाक्षौ निर्दिष्टे एकनामभिः'' भाग० ४,६,११.

कर्ण्य त्रि० कर्णे भवः शरीरावयवत्वात् यत् । १कर्णभवे मलादौ । कर्ण-कर्मणि यत् २भेद्ये च ।

कर्त्त शैथिल्ये शिथिलीकरणे आरम्भसंयोगशिथिलतापादने अ०चु०सक०सेट् । कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते अचकर्त्तत्-त कर्त्तयाम्-बभूव आस चकार चक्रे । कर्त्तयिता कर्त्त्यात् कर्त्तयिषीष्ट कर्त्तयिष्यति ते । कर्त्तनीयः कर्त्तयितव्यः । कर्त्तयिता कर्त्तितः । कर्त्तनं कर्त्तना । कर्त्तयितुम् कर्त्तयित्वा प्रकर्त्त्य । कर्मणि कर्त्त्यते अकर्त्ति अकर्त्तयिषाताम्-अकर्त्तिषाताम् कर्त्तिता कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तिष्यते-''एवाहं सर्वं दुर्भूतं कर्तं कृत्वा कृताकृतम्'' अथ०१०,१, ३२ । ''अपि कर्त्तमवर्त्तयो ऽयज्यून्'' ऋ० १,१२१,१३ ।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त्त-अच् । कूपे ''वाध्वं कर्त्तादवपदो यजत्राः'' यजु०३३,५१,कर्त्तात् कूपात्''वेददी० । कृत-भावे घञ् ।२भेदे च । ''कभ्राद्र्जनस्य यतयो यमकर्त्तहेतिम्''भाग०२,७,४८,कृत-चञ् । ३छेदके त्रि० । ''एकस्य कर्त्तादवपदोयजत्राः''ऋ०२,२९,६,''हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तुः''भा० ।

कर्त्तन न०कृत-भावे ल्युट् । छेदने । ''गुल्मगुच्छसुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषुक्तेषु कर्त्तने'' प्रतिलोम्ये वधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम्'' या०स्मृ० कर्त्त-ल्युट् । २शिथिलीकरणे करणे ल्युट् । ३कर्त्तनसाधने त्रि० । स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी । कृत कर्त्तरि ल्यु ४भेदकर्त्तरि त्रि० ।

कर्त्तरी स्त्री कृत–घञ् कर्त्तं राति रा–क गौरा॰ ङीष्। कृपाण्याम् पत्रीकृतहिरण्यादेः छेदनसाधने (काताँरि) २ अस्त्रभेदे "ददर्श कर्त्तरीयन्त्रमक्षतोपरिसंस्थितम्। मनःपवनवेगेन भ्रममाणं महारयम्। अपि स्पृशन्तं मशकं यत् खण्डयति कोटिशः" काशी॰। केशादिकर्त्तनसाधने (काँचि) ३अस्त्रे, "क्रूरमध्यगतश्चन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम्। कर्त्तरी नाम योगोऽयम्" इति ज्योतिषोक्ते ४योगभेदे च। कर्त्तरीयोग शब्दे १७५९,६० तत्प्रतिप्रसवविशेषोऽपि उक्तः। कृत–अरि–कर्त्तरिरित्यप्यत्र स्त्री। "शरकर्त्तरिसंदंशैस्तस्य रोमाणि निर्हरेत्" सुश्रु॰। "पापो कर्त्तरिकारकौ" मुहू॰चि॰। अत्र "ङ्यापोरिति" पा॰ ह्रस्वः" पीयू॰। वस्तुतः शरकर्त्तरिसंदंशैरित्यत्र इन्द्वे ह्रस्वाप्रसक्तेः ह्रस्वान्तोऽपि कर्त्तरिशब्दोऽस्तीति गम्यते। स्वार्थे कन्। कर्त्तरिकाप्यत्र स्त्री।

कर्त्तव्य त्रि॰ कृत–अवश्यार्थे तव्य। कर्त्तुं योग्ये। "हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः" चाणक्यः। "शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः" "महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्" मनुः "मनस्याहितकर्त्तव्याः" कुमा॰। कृत–कर्मणि तव्य। २छेद्ये त्रि॰। "पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः। रिपुस्थानेषु वर्त्तन्तः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता" भा॰आ॰१४॰अ॰ उभयतो तव्य। ३अवश्यकरणे ४अवश्यच्छेदने च न॰।

कर्त्तृ त्रि॰ कृ–तृन् तृच् वा। १क्रियानिष्पादके क्रियोत्पादकयत्नाश्रये तृजन्तयोगकर्मणि न षष्ठीतिभेदः। स च कारकप्रयोजकत्वात् स्वतन्त्रः यथाह पा॰ "स्वतन्त्रः कर्त्ता"। "क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः। कर्त्ता स्यात्" सि॰कौ॰। व्याकृतञ्चैतद्वाचस्पतिना सरलायाम् यथा "स्वतन्त्र इति प्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्य प्रधानतया बोधस्य कर्त्तृमते कर्मादिव्यावृत्त्यर्थं प्रधानीभूतेति। णिजन्तस्थले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति। हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा। "धातुपात्तप्रधाने तु कारके कर्त्तृतेष्यते" इति सामान्यतोऽभिधाय "प्राधान्यतः शक्तिलाभात् प्रागभावापादनादपि। तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्। अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्। आराद्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते" इति अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापाराधीनव्यापारवत्त्वाद्यिर्थः इतरकारकाणाञ्च कर्त्तुः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दात्रादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात्, आरात् साक्षाद्धातुपात्तफलजनकव्यापारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति। कौ॰ विवक्षितइति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय। "उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात्। भाष्यकृता तु "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनाय" इत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानयोरिति विवेकः"। कारकव्यापारभेदश्च मञ्जूषायां दर्शितः संक्षिप्य ततोऽस्माभिः शब्दार्थरत्ने दर्शितो यथा "कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः। करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः। क्रियाफलेनोद्देश्यकव्यापारश्च कर्म्मणः। कर्त्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य। प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति। तत्र करणाधारकर्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्वकालत्वेन कारणादिहेतुत्वात्तथात्वमतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति स्थाली पचति ओदनः पच्यते इत्यादिप्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्व्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेत्यन्तमनुपदं सरलायाम्यां दर्शितम्। स च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुभयोरपि सम्पादकः "प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः। स कर्त्ता नाम विज्ञेयः कारकाणां प्रयोजकः" इत्युक्तेः। स च पञ्चविधः "क्रियासु यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः। अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः" गोपालभट्टा॰ अतएव मनुना "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी। संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च भक्षते घातकाः स्मृताः" इति षण्णां

घातकर्त्तृत्वमुक्तम् का॰ख॰ "खादकोघातकस्तथेति" चतुर्थचरणे पाठः। तेन ऋष्टानां कर्त्तृत्वमुक्तम्। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः "त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण क्रियां प्रति। योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः" भट्टका॰। अस्यार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम् "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्र योग्यत्वेन त्रैवर्णिकः, १। "अहरहर्दद्यात् दीक्षितो न ददाति" इत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरःपरः २। "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते३,। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाह गीता "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" "रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः" "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"। कर्त्तृपदञ्च क्रियाश्रये कृत्याश्रये वा मतभेदेन रूढं न तु यौगिकमित्येतत् शब्दचि॰ भट्टमतदर्शनप्रस्तावे दर्शितं यथा

"अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतत्वव्यवहारात्तृजन्तस्य धातुव्युत्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयत्वबोधकत्वाच्च कृञो यत्नार्थत्वं, क्रियामात्रार्थत्वे कृञः, क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात्। तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च कृञो यत्नार्थत्वेन आख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः। तदुच्यते। "कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया। यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना" सैवाख्यातार्थो भावनेति चेत्। वीजेनाङ्कुरः कृतः स्वर्गादिना सुखं कृतं वीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात्" "कर्तृपदञ्च न यौगिकं तथा हि कृञो यत्नार्थत्वे तिङः कृत्यर्थत्वे वा धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिकृञोर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कृतिर्विशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वादिति। एवं कृञः क्रियार्थत्वे तृचश्च क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने कर्तृपदं कर्मादिपदवद्रूढमेव। रूढिश्च कृत्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्तृरूपव्यवस्थया च न कृञो यत्नार्थत्वमिति किञ्चाख्यातस्य करोतेश्च यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य वाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च सामान्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्रैव विध्यनुवाददोषाच्च" इत्यादिकम् भट्टमतम्। स्वमते तु कृञः यत्नार्थत्वमिति भेदः तच्च कृधातुशब्दे दर्शयिष्यते। शब्द॰प्र॰ कर्तृपदं योगिकमिति व्यवस्थाप्य तल्लक्षणमुक्तं यथा

"तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः। स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत्कर्तृत्वं तदिहोच्यते। सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्योयादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययादृशार्थोऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं कारकमित्यर्थः। कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः। पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्य इति पाकस्य यत्नवत्त्वं, ज्ञानस्याश्रयत्वमेव नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बतइत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिविम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्तृत्वम्। कर्तृशब्दस्तु अवयवशक्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिक एव न तु शक्यार्थकः प्रकारान्तराभ्यस्यैव शक्यत्वात् निरूढलक्षणया शक्त्यैव वाश्रयत्वस्य तृचा प्रत्यायनात्। घटस्य कर्तृत्वादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः फलस्य प्रायशः कृतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतोन घटादिभोक्तुस्तत्कर्तृत्वप्रसङ्गः। क्रियाश्रये कर्तृशब्दो रूढस्तेन रथादेर्गत्यादिकर्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तम्। क्रिया हि नात्र स्पन्दस्तेन तस्य पाककर्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव,नापि स्पन्दनानुकूलव्यापारः चलनानुकूलव्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः। अपि च जुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगमइति। तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह। यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते। लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते। यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारयदर्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्य तदर्थस्य कर्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य, पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तद्व्युदासः। अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्ता न्यूनत्वमत आह। धात्वर्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते। यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत्। धात्वर्थस्य विशेषणतया तिङाद्यनुभव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेष्यतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं नतु धातुसाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तं तथात्वे पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः। पचति पच्यत इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता, कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं पाकः, दानीयो द्विजः, भीमो गजः, शयनं शय्येत्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात्। केचित्तु साम्प्रतं निसर्गजः परुषयागपि" "विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्" इत्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तत्वम्। धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह। दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते। णिजन्तेभ्यः कर्तृताख्या तदसत्त्वेऽन्यकर्मता। दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः। तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात्। वहिप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः। कृषेश्च गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकसंयोगादि। तथाच 'भारोभवनं नीयते' इत्यादौ शाखा ग्रामं कृष्यते' इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः, ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्यैव सम्पत्तौ दुहादेर्गौणकर्मत्वं, नीवहादेः प्रधानत्वमित्याद्युक्तिभेदेन विभिद्य शाब्दिकानामनादेयम्। णिजन्तोत्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्तृतायाङ्कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रो ग्रामं गम्यते गमितो वेत्यादौ ग्रामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि। यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा 'ओदनः पाच्यते स्वाद्यते वा भृत्येन भर्त्रा' इत्यादौ तत्र भर्तृकर्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बोध्यते 'भक्षेण पुत्रं खाद्यमानश्चैत्रोव्रजतीत्यादौ' कर्मणि शानजादितात्पर्यः प्राक् परिच्छिन्नतः"।

न्यायादिमते कृतिमानेव कर्तृशब्दवाच्यः इत्यतः कर्तृत्वमात्मधर्मः। सांख्यमते बुद्धेरेव कर्तृत्वाभिनिवेशस्तदुपरागादकर्त्तुः पुरुषस्यापि तदभिमानः। तदेतत् सां० प्र० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् यथा
"उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्" सू०। "अत्र यथायोग्यमन्वयः। पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात्। बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात्। एतदुभयमवास्तवमित्यर्थः। यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः" भा०।

पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा "तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य। कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च" का०। "तस्माच्चेति चः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासादस्मादित्युक्ते त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तत्परिहाराय तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो विषयो विप्रकृष्टञ्च तद इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेक्यादि सम्बध्यते। तस्मात् त्रिगुणादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च। तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनो हि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। न चाचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात् सुखदुःखमोहरहितत्वात् सिद्धम्। अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाख्यायते। विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्त्तेति सिद्धम्। स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेतस्मिन्मते नावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्व कर्तुश्चाचैतन्यादित्यत आह कौ० "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः" का०।

"यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं वक्ष्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तन्निदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्" कौ०। तदेतन्मतमुपगम्य मुक्तावल्यां निराकृतं यथा "एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः, सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्। अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्" मुक्ता०। वेदान्तिमते आविद्यिकजीवस्यैवौपाधिकं कर्त्तृत्वं शा०सू० भा० व्यवस्थापितम् यथा।

"कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्"। तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्म्मः प्रपञ्च्यते। कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्त्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति "एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष" इति भा०। "विहारोपदेशात्" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति "स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्" इति "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति च भा०। "उपादानात्" सू०। "इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति। "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय" इति। "प्राणान् गृहीत्वा" इति च" भा०। "व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्देशविपर्य्ययः" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिश्यते 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति"। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्युच्यते जीवस्यैष निर्द्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्द्देशविपर्य्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्द्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति"। इह तु "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति कर्तृसमानाधिकरणनिर्द्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इति अत उत्तरं पठति" भा०। "उपलब्धिवदनियमः" सू०। "यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात्। अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्त्तुः कर्तृत्वं निवर्त्तते। भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम्। सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते" भा०। "शक्तिविपर्य्ययात्" सू०। "इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्य्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्याञ्च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् अहङ्कारपूर्व्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्व्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भक्षेऽहं

विवाकीति च तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्व्वार्थका-
रिणः सर्व्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि
हि सन् कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्त्तमानो दृ-
श्यत इति। ततश्च संज्ञामात्रे विसंवादः स्यात् न च
वस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात्" भा०
"समाध्यभावाच्च" सू०। "योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्ति
प्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु "आत्मा वा अरे द्र-
ष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः" "ओमित्येवं ध्यायत आत्मानम्"
इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत, तस्माद-
प्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः" भा०। "यथा च तक्षोभयथा" सू०
"एवं तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य
प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति
चिन्त्यते। तत्र एतैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभा-
विकं कर्तृत्वम् अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः।
न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवति अनिर्मोक्षप्रस-
ङ्गात्। कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः
सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यात्। न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्या-
स्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। ननु-
स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्य्यपरिहारात्
पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात्
यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्य्या-
भावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्ब-
न्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात्। ननु मोक्षसा-
धनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात्।
अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभि-
मता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवक-
ल्पते। तस्मादुपाधिधर्म्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वा-
भाविकम्। तथा च श्रुतिः "ध्यायतीव लेलायतीव" इति।
"आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति चोपाधि-
संयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति। न हि
विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते
"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि" श्रवणात्। पर एव तर्हि
संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेच्चितिमान्
बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्यु-
पस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः। तथा च शास्त्रं
"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति" अवि-
द्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते
एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति "यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मै-
वाभूत्तत् केन कं पश्येदिति"। तथा स्वप्नजागरितयो-
रात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरि-
पततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना सं-
परिष्वक्तस्य श्रावयति "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकामम-
कामं रूपं शोकान्तर"मित्यारभ्य "एषास्य परमा गतिरेषास्य
परमा संपत् एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परमानन्दः"
इत्युपसंहारात्। तदेतदाहाचार्य्यः "यथा च तक्षोभयथेति";
तत्वर्थे चायं चः पठितः। नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमे-
वात्मनः कर्तृत्वम् अग्नेरिवौष्ण्यमिति। यथा च
लोके तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति स ए-
व स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो नि-
र्व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैत-
संयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुःखी भवति
स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्रविश्य मुक्तकार्य्य-
करणसंघातोऽकर्त्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायां, तथा
मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव
केवलो निर्वृतः सुखी भवति। तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन
द्रष्टव्यः तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपे-
क्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्त्ता भवति
स्वशरीरेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्व्वव्यापारेष्वपेक्ष्यै-
व मनआदीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तैवे-
ति न त्वात्मनस्तक्ष्ण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्या-
दीनि तक्षा मनआदीनिकरणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा।
यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः
कर्तृत्वमिति तन्न विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्व-
मुपादाय कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः
प्रतिपादयति। न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्र-
ह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम। तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्व-
मुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते। कर्त्ता विज्ञानात्मा
पुरुष इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्त-
मेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति। एतेन विहारोपा-
दाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। ननु सन्ध्ये स्थाने-
सुषुप्तेषु करणेषु "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति
विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृभाव इति,
तथोपादानेऽपि "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादा-
येति" करणेषु कर्म्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः
कर्तृभावं गमयत इति। अत्रोच्यते न तावत् सन्ध्ये स्थाने

ऽप्यन्तमात्मनः कर्त्तृत्वविरमणमस्ति "सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति" तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात्। तथा च स्मरन्ति "इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि। सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनमिति"। कामादयश्च मनसो वृत्तय इति श्रुतेः ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते तस्मात् समना एव स्वप्ने विहरति। विहारोऽपि तत्रत्यो वासनामय एव न पारमार्थिकोऽस्ति। तथा च श्रुतिरिवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो यक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्निति"। लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति, आरुक्षमिव गिरिशृङ्गम् अद्राक्षमिव वनराजिमिति। तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्त्तृकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्स्थस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं द्रष्टव्यं केवले कर्त्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात्। भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा (योधा युध्यन्ते) (योधै राजा युध्यते) इति च। अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातन्त्र्यं, कस्यचित्, अबुद्धिपूर्व्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात्। यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्त्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तरपाठाच्च "तस्य श्रद्धैव शिरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्त्तनात् श्रद्धादीनाञ्च बुद्धिधर्म्मत्वप्रसिद्धेः "विज्ञानं देवाः सर्व्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ" इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात्। न च बुद्धेः शक्तिविपर्य्ययः करणानां कर्त्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्व्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्त्तृत्वस्यावश्यम्भावित्वात्। उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वं स चात्मनः। न च तस्यामप्यस्य कर्त्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात्। अहङ्कारपूर्व्वकमपि कर्त्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यत्वात्। न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्। समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः। यथाप्राप्तमेव कर्त्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात्। तस्मात् कर्त्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवेष्यतम्" भा०। "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इति गीतया कर्त्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्वं सूचितमिति द्रष्टव्यम्।

तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्तिमते कर्त्तेति तत्त्वम्। तस्य च ईश्वराधीनयैव कर्त्तृत्वं तदपि "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्यादिशा० सूत्रभाष्ययोर्व्यवस्थापितं तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति। स्त्रियां ङीप् कर्त्त्री। "कर्त्तरि कृत्" "कर्त्तृकरणयोस्तृतीया" "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" "कर्त्तुरुपमानादाचारे क्यङ्" "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा० "कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्" हरिः २तत्प्रयोजके "तत्प्रयोजको हेतुश्च" पा० "अकर्त्तर्य्यृणे" पा०। कर्त्तुर्भावः त्व कर्त्तृत्व न० तल् कर्त्तृता स्त्री कृत्याश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च। तत्र नैयायिकमते आख्यातस्य कृतौ शक्तिः वैयाकरणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि कृत्" "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः" पा० सूत्राभ्यां तथैव प्रतिपादनात् "कर्त्तरि कृत्" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परसूत्रेऽनुवृत्तेः लकारस्यापि तदर्थकतैवेत्याकरे स्थितम्। अधिकमाख्यातशब्दे उक्तम्। "न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः" गीता। ३परमेश्वरे पु० तस्य सर्व्वकर्त्तृत्वात् "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत् कर्म्म स वै वेदितव्यः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च तस्य सर्व्वकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम्। "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" विष्णुस०। कृत–तृच्। ४छेदके त्रि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णुस०। "क्रोधकृतां दैत्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति" भा० (कात) ५क्षुद्रखड्गे न०। तस्य कर्त्तनहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजां कृपाणीं तु दक्षेण कर्त्तृखर्परौ" ताराध्यानम्। ६शक्तिकायां स्त्री ङीप्। "कर्त्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्" ताराध्यानम्। उभयमपि उग्रताराशब्दे दर्शितम्। (कातारी) ७कर्त्तर्य्याम् शब्दरत्ना०। अल्पार्थे क। कर्त्तृकापि क्षुद्रखड्गे स्त्री "हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम्" तन्त्रसा० श्यामाध्यानम्। किरति विक्षिपति कायम् कृ—विक्षेपे तृच्। ज्वरादिहेतुके दद्राहादौ। ततोऽस्त्यर्थे मतुप् कर्त्तृमत् कर्त्तृयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्" पा० अस्य उदात्तत्वम्। कर्त्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्यादिना कृञः टः। कर्त्तृकर कर्त्तृकारके तत्प्रयोजके। स्त्रियां ङीप्। इष्ठे ईयसि च तृणो लोपः करिष्ठः करीयान्। तृचस्तु न लुक्। डिद्भावे कर्त्तिष्ठः कर्त्तीयानिति भेदः।

कर्त्त्र शैथिल्यकरणे अद० चुरा० उभय० सक०। शैथिल्ये अक० सेट्। कर्त्त्रयति ते कर्त्त्रापयतीत्येके अचकर्त्त्रत् त। कर्त्त्रयाम्-

बभूव आसचकार चक्रे । कर्त्तयते अकर्त्तिं—अकर्त्तिया-ताम्-अकर्त्तयिषाताम् । प्रनिकर्त्तयति । क्त कर्त्तितः ।

कर्त्रभिप्राय पु० कर्त्तारमभिप्रैति संबध्नाति अभि+प्र+इण—अण् उप० स० । १कर्त्तृसम्बन्धिनि । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० । अत्र क्रियाफलस्वरूपञ्चास्माभिःशब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा ।

"स्वरितञिद्धातूत्तरतङः कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्त्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धातूपस्थाप्यं जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया सर्व्वदैव जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरप्रयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यवेतनदक्षिणादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति सूदादेस्तादृशफलवत्त्वेन सूदः पचते ऋत्विजो-यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिव्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यतृप्तिस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति" । प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयःतासां पचादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् तेन "अपह्नवे:"पा०इत्यादिसूत्रविहिततङः सुखादिरूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्तृवाचकत्वम्" ।

कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । २कर्त्तुरभिप्रायविषये त्रि० उक्त पाणिनिसूत्रस्य "आत्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रिया फलमात्रजनकत्वेनेति"शब्दचि० व्याख्यानात्तदर्थता अत एव पा० सूत्रस्योभयार्थता । तदेतत्शब्द० प्र०विवृतं यथा "अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्त्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्त्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले"इति सूत्रेण कर्त्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्त्तृसम्बद्धे क्रियाफलएवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव "स्वरिज्ञिण्यन्तधातूनां कर्त्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्ठे पदान्तरम्"इत्यापिशलीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवं, परगते तु ददामीत्येव वाक्यं प्रयुञ्जत वृद्धाः । "स्वर्गकामोयजेत"इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्त्तृनिष्ठमेव "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" मीमांसयोत्सर्गतस्तथा कल्पमादिति प्राहुः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्रायइच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकादेर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजकाइत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽतएव "पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत" इत्यादावप्यात्मनेपदम् "धनकामोगणपतिं भक्तिकामोऽर्च्चयेद्धरिम्" इत्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते" इत्याहुः । [अकर्द्दीत् चकर्द प्रनिकर्दति ।

कर्द्द कुत्सितरवे उदरशब्दे च भ्वा०पर०अक०सेट् । कर्द्दति

कर्द्द पु० कर्द्द—अच् । कर्द्दमे । शब्दर० ।

कर्द्दट पु० कर्द्दं कर्दमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट—अच् ईत० शक० । १करहाटे पद्मकन्दे २कर्द्दमगन्तरि त्रि० मेदि० । कर्द्द—अटन् । ३पङ्के पु०मेदि० ।

कर्द्दन न० कर्द्द—भावे ल्युट् । उदरशब्दे हेमच० ।

कर्द्दम पु० कर्द्द—अम । (कादा) १पङ्के अमरः । "सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान्"रघुः । करणे अम । २पापे उणादिकोषः । तस्य कुत्सितशब्दहेतुत्वात्तथात्वम् । ३मांसे न० शब्दचि० । तत्सेवने हि उदरशब्दोजायते इति तस्य तथात्वम् । कर्दमश्छाया कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । भाह्मणश्छायाजाते ४प्रजापतिभेदे । "छायायाः कर्द्दमोजज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः" भाग० ३,१२,१४, "प्रजाः सृजेति भगवान् कर्द्दमो ब्रह्मणोदितः । सरस्वत्यास्तपस्तेपे सहस्राणां समा दश । ततः समाधियोगेन क्रियायोगेन कर्द्दमः । संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्" भाग०३,२१ अष्टमश्लोकादौ । ततः कपिलस्य प्रादुर्भावोवर्णितः । तन्नामनिरुक्तिः" ब्रह्मवै० पु० ब्र० ख० दर्शिता यथा । "वेदेषु कर्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् । बभूव कर्दमाह्लादः कर्दमस्तेन कीर्त्तितः" । तेन ५छायायामपि । ततः ऋश्यादि० चतुरर्थ्यां क । कर्दमक पङ्कसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० कर्दमोजातोऽस्य तारका० इतच् । कर्दमित जातकर्द्दमे त्रि० । अर्श० मत्वर्थे अच् । कर्द्दम ६कर्दमयुक्ते त्रि० । काश्या० चतुरर्थ्यां ठञ् ञिठौ कार्दमिक कर्दमसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् । मत्वर्थे इनि कर्द्दमिन् पु० तद्युक्ते त्रि० सुश्रुतोक्ते पु० वैद्य० तस्य कर्दमसमीपजातत्वात्तथात्वम् । पृषो० कर्द्दमीत्यपि तत्रार्थे ।

कर्द्दमक पु० कर्दमे कायति प्रकाशते कै-क । शालिभेदे,

तस्य पङ्क एव हि प्ररोहः इति तस्य तथात्वम् । "र-
क्तचालिप्रद्दिकरङ्कमलूतन्दकरालकपोतकप्रमोदककाल-
कायनकपुष्पकर्द्दमकगन्धकुमाकृष्णवगन्धककलममोधारकोद्र-
वोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणूयवादयः" सुश्रु० ।

कर्द्दमाटक पु० कर्द्दमे इव आटोगतिरत्र कप् । विष्ठा-
दिनिःक्षेपस्थाने शब्दरत्ना० । [प्रचुरकर्दमयुक्तदेशे ।

कर्द्दमिनी स्त्री कर्दमाणां देशः पुष्करा० देशे इनि ।

कर्पट पुंन० कृ-कर्म्मणि विच्—कर्-पटः कर्म्म० । १जीर्णे
जीर्णवस्त्रखण्डे (लाताकानि), २मलिनवस्त्रे । करस्थः
पटः शक० । धर्म्मादिमार्ज्जनार्थं हस्तन्यस्ते । ३वस्त्रखण्डे ।
४कषायरक्ते वस्त्रे च । "नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं
प्रतिपादितम् । नाभिमण्डलपूर्वस्यां भस्मकूटस्य द-
क्षिणे । पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतोयमरूपष्टक"कालिका-
का ८१ अ० उक्ते । ५पर्वतभेदे पु० । [कादौ शब्दरत्ना० ।

कर्पटिक त्रि० कर्पट—अस्त्यर्थे ठन् । कर्पटयुक्ते भिक्षु-

कर्पण पु० कृप-ल्युट् नरा० लत्वाभावः । आयसे श-
स्त्रभेदे । "चापवक्रकणपकर्पणप्रासपट्टिशवत्तलतोमरादि-
प्रहरणजालसमुपयुक्तानः" दशकु० ।

कर्पर पु०कृप्-अरन् लत्वाभावः । १कपाले घटावयवे २शी-
र्षेऽस्थिनि, अमरः (माथार खुली), ३शस्त्रभेदे (कात)
४कटाहे च मेदिनी ५उडुम्बरे हृद्ये शब्दच० ।

कर्पराश पु० ६त० । कर्परांश (खापरा) शब्दचि० ।

कर्पराल पु० कर्परं कपालमिव अल्-अच् । पर्वतपीलुभेदे ।
(आखरोट) द्राक्षा रमानाथः ।

कर्पराशिन् पु० कर्परेऽश्नाति अश-भोजने णिनि । वटुक-
भेदे । "इमशानवासी मांसाशी कर्पराशी मखान्तकृत्"
वटुकस्तवः । [त्यम् । कर्परोरूपे तुत्थे हेम० ।

कर्परिकातुत्थ कर्परीव स्वार्थे कन् कर्परिका सैव तु-

कर्परी स्त्री कृप-अरन्—लत्वाभावः गौ०ङीष् ।१दारुहरिद्रा-
क्वाथभवे तुत्ये(तु ते) अम०।२रसके भावप्र०खर्परीति वाऽत्र
पाठः। रसकस्योपरसभेदः उपरसभेदाश्च उपरसशब्दे उक्ताः
भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा "क(ख)परीतु रसकं तु याद-
न्यत्तद्रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा
रसके स्मृताः" । तु यशामान्यं तु नोपरस इति भेदः ।

कर्पास पुंन० क-पास ।वस्त्रहेतुतूलयोनौ (कापास) वृक्षभेदे
अमरः । गौरा०ङीष् । तत्रैव स्त्री भावप्र० । "कर्पासो
तुण्डकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते । कर्पासिका लघुः कोष्णा
मधरा वातनाशिनी । तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्र-
वर्द्धनम् । तत्कर्णं पिडकानाड्र पूयस्रावविनाशनम् ।
तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" इति तत्रोक्तेः।

कर्पासफल न० ६त० । (साकाटो) कर्पासबीजे ।

कर्पूर पुंन०कृप्–खर्जू०ऊर लत्वाभावः । स्वनामख्याते गन्ध-
द्रव्ये, तद्गुणाः भावप्र० उक्ताः, यथा "कर्पूरः शीतलो वृष्य-
श्चक्षुष्यो लेखनो लघुः। सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः।
दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः । कर्पूरो द्विविधः
प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः । पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं
गुणवत्तरम् । (अथ चिनिया कर्पूर) "चीनाकसंज्ञः कर्पूरः
कफक्षयकरः स्मृतः। कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः।
कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धसौष्ण्यात्तु दाहदः । चिरस्यो-
दाहशोषघ्नः स भौतः शुभकृत् परः" । तस्य च "पोतासः
भीमसेनः सितकरः शङ्कराबालुकसंज्ञः पांशुः पिङ्गः अब्ज-
सारः हिमवालुकः जूतिका तुषारः हिमशीतश्च पत्रिका-
ख्यभेदात् द्वादश भेदा राजनि० । ततः काम्या०
चतुरर्थ्याम् इल । कर्पूरिल तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । शु-
भ्रादिपाठात् तन्नामके । २नरभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा०ढक् ।
कार्पूरेय तदपत्ये पुंस्त्री । [कर्पूरे शब्दच० ।

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै–क । (कचूर) नामद्रव्ये

कर्पूरतिलका स्त्री उमासखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला ।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहः । कर्पूरस्नेहरूपे
हिमतैले तैलभेदे राजनि० । "कटूष्णं हिमतैलं स्यात्
कफवातामयापहम् । दन्तदार्ढ्यकरं पित्तकारकं परि-
कीर्त्तितम्" राजनि० ।

कर्पूरनालिका स्त्री "घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं
ततः। लवङ्गोल्लचकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम्। पचेदाज्येन
सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः
कर्पूरनालिका" भावप्र० उक्ते पाकभेदसिद्धे भक्ष्यभेदे ।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणिः । रत्नभेदे, "कर्पूरम-
णिनामायं गुणा वातादिदोषनुत्" राजनि० । कर्पूरा-
श्मादयोऽप्यत्र पु० ।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव शुभ्रोरसः पारदः । पाकविशेषेण
कर्पूरवत्कृते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भावप्र०
उक्तो यथा—

"अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं
कर्त्तव्यम् । शुद्धसूतसमं कुर्य्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः। इष्टि-
कां खटिकां तद्वत्स्फटिकां सिन्धुजन्म च । वल्मीकं क्षार-
लवणं भाण्डरञ्जककर्दमसिकाम्। सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

वा चापि शोधयेत् । खटिका(खरी)(स्य टिका)(फट्किरी) सिन्धुजन्म सैन्धवम् । वल्मीकम् (वल्माटी) क्षारकत्रयम् (खारिलोण)भाण्डरञ्जकमृत्तिका(काविसा)। एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यामद्वयं विमर्दयेत् । तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् । तस्याः स्थाल्यामुखे स्थालीमपरां धारयेत् समाम् । सम्यङ्मृत्कर्पटिततद्वा मुद्रयेदनयोर्मुखम् । संयोज्य मुद्रयेद्भूयो भूयः संयोज्य मुद्रयेत् । सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थालीं चुल्ल्यां विधारयेत् । अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेद्यत्नाद्दृढं भिषक् । शनैरुद्घाटयेद्यन्त्रमूर्ध्वस्थालीगतं रसम् । कर्पूरवत् सुविमलं स्फटिकोयागुणवत्तरम् । तदेव कुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् । खादन् हरति फिरङ्गव्याधिं सोपद्रवं सपदि । विन्दति वह्निदीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यबलं विपुलम् । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम्" ।

कर्पूरस्तव पु॰ कर्पूरशब्दघटितः स्तवः । "कर्पूरं मध्यमान्त्यस्वरपरिरहितम्" इत्यादिके तन्त्रोक्ते श्यामास्तवभेदे ।

कर्पूरा स्त्री कप—खर्जू॰ ऊर—नुमभावः । हरिद्राभेदे । "दार्वी मेदाऽमगन्धा च सुरभी दारुदारु च । कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरीमत् सुरतावकाः" भावप्र॰ तत्पर्य्यायः । मदनपाले तु हरिद्रायाः पञ्चधा विभागमुक्त्वा तद्गुणा उक्ताः, यथा "दार्वी दारुहरिद्रा स्यात् पीतदारु च पञ्चधा । कटङ्कटेरी पीतद्रुः स्वर्णवर्णा कटङ्कटी । दार्वी तद्वद्विशेषात्तु मूत्रकर्णास्यरोगनुत्" ।

कर्पूरिन् त्रि॰ कर्पूरोऽस्त्यस्य इनि । कर्पूरयुक्ते ततः सुवास्वा॰ चतुरर्थ्याम् अण् । कार्पूर तस्यादूरभवदेशादौ त्रि॰ ।

कर्फर पु॰ कीर्य्यते विच् फल्यते फलः प्रतिविम्बः कः कीर्य्यमाणः फलः प्रतिविम्बं यत्र कस्य रः । दर्पणे जटाधरः तत्र हि प्रतिविम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्ब गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । कर्बति अकर्बीत् । चकर्ब ।

कर्बु पु॰ कर्ब—उ । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि॰ "अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि । सितासिताः कर्बुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः" याज्ञ॰ । स्वार्थे कन् तत्रार्थे

कर्बुदार पु॰ कर्बुः सन् दारयति मलं दृ—णिच्—अच् कर्म्म॰ । १कोविदारवृक्षे २श्वेतकाञ्चने च रत्नमा॰ ३नीलझिण्ट्यां शब्दच॰ । "कोविदारकर्बुदारारिष्टेत्यादि" सुश्रु॰ । तस्य तैलन्तु मधुरम् । "पियालकर्बुदारश्लेष्मातकवल्लीलपुष्पसर्षपाक्षककोरुधान्याङ्कोठपलाशीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु॰ । "सप्तयूथिकेत्याद्युपक्रमे कर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि "कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च । कफकृन्त्यनिलं कुर्य्युः संग्राहीणि लघूनि च" इति सुश्रुतेन कोविदारादस्य भेदस्य निर्द्देशात् ततोऽस्य भेदः इति बोध्यम् ।

कर्बुदारक पु॰ कर्बुः सन् दारयति कफं दृ—णिच्—ण्वुल् । श्लेष्मान्तकवृक्षे राजनि॰ ।

कर्बुर पु॰ कर्ब—गतौ मद्गुरा॰ उरच् । १चित्रवर्णे शवले इतरवर्णेन सह संपर्कादस्य तथात्वम् । २तद्वति त्रि॰ "पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" कुमा॰ । ओष्ठमध्योऽप्ययं बवयोरभेदात् दन्त्यमध्योऽपीति शब्दचि॰ । ३पापे नरकादिगतिहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् । ४नादेयनिष्पावधान्ये राजनि॰ कर्बुरवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् । ५जले न॰ मेदि॰ नीचगतित्वात्तस्य तथात्वम् । कर्व—दर्पे, मद्गुरा॰ उरच् दन्त्यमध्यः । ६स्वर्णे न॰ मेदि॰ इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् । तन्नामनामके ७धुस्तूरे च अम॰ । ८शठ्याम् अमरटीका ९राक्षसे पु॰ अमरे पाठान्तरम् दर्पयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् । १०कृष्णपाटलायां (पारुल) स्त्री टाप् मेदि॰ ११बर्बरायां (बावुइ तुलसी) स्त्री जटा॰ गौरा॰ ङीष् कर्बुरी । १२दुर्गायां स्त्री त्रिका॰ ।

कर्बुरफल पु॰ कर्बुरं फलमस्य । धाकरघड़वृक्षे राजनि॰

कर्बू(र्वू)र पु॰ कर्व—गतौ कर्व—दर्पे वा खर्जूरा॰ ऊर । १राक्षसे उणा॰ । २शठ्यां च अमरः ३कर्चूरे (काचा) हरिद्रायाम् शब्दर॰ । भावप्र॰ कर्चूर इत्येव पाठः । ४स्वर्णे ५हरिताले न॰ शब्दचि॰ वैजयन्त्याम् कर्चूरमिति पाठः कर्चूरशब्दे उदा॰ । ६चित्रवर्णे पु॰ ७तद्वति त्रि॰ अमरटीका स्वार्थे कः । कर्बूरक तत्रार्थेषु ।

कर्म्मकर त्रि॰ कर्म करोति भृत्यः कृ—ट । वेतनेन कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । "प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः वयं कर्मकरीस्तुभ्यम्" भाग॰ ३,२३,२६ । अतः स्थाने शस् आर्षः । ताच्छील्ये ट । २दासे कर्मकरणशीले "चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ?" भा॰ व॰ १२४ अ॰ । "नाभुञ्जते नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि" भा॰ व॰ २३२ । स्त्रियां ङीप् । कृ—हिंसायां मनु कर्म हिंसां करोति हेत्वादौ ट । ३यमे पु॰ मेदि॰ । सर्वप्राणिहिंसायां तस्याधिकृततया च तस्य तथात्वम् । ४मूर्वालतायाम् स्त्री मेदि॰ । कर्मकरश्च दासभेदस्तस्य भेदकर्मादिकं मिता॰ नारदेनोक्तं यथा । "शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः

कर्मकरास्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकराः ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः। सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः। जातिकर्मकरस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च । कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् । गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् । अशुभङ्कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः पर"मिति—"तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पादिषु । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानम् उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्तादिकम् । अवस्करः गृहमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम् । उज्झनं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम् "उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवन्त्रिविधो भृतः" इति ।

कर्मकर्तृ पु० कर्मैव कर्त्ता । व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि ।"क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः" व्या०का० । कर्मकर्त्तरि च कार्य्यभेदातिदेशमाह "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" पा० । सि०कौ० विवृतमेतत् यथा

"कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । कार्य्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकात् इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अतएव तव्यक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च । सैवेदानीं कर्त्तृस्था न तु तत्तुल्या ? सत्यम्। कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किञ्च—कर्त्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति श्रद्दधाति वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्त्तृस्थत्वात् एतेन अनुव्यवसायान्मेऽर्थ" इति व्याख्यातम् इदमस्माभिः सरलायां व्याख्यातम् यथा—"उत्प्रवृत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति वाक्यमनुसन्धानः कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्य्यविशेषाय कर्मातिदेशकसूत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति । कर्मस्थया कर्ममात्रस्थया क्रियया फलेन"फलव्यापारयोर्धातुः"इत्युक्तेः"धातोरर्थः क्रियोच्यते"इत्युक्तेश्चेत्यर्थः। तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मस्थभावकएव कार्य्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदम्"कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्" इत्युक्तेः"कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः"इत्युक्तेः भिदादयः कर्ममात्रस्थाः। गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः"कर्त्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः"इत्युक्तेः ।"व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङिति" सूत्रयोः सन्निजातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । तव्यक्तखलर्थाइत्यत्र क्तग्रहणं प्रायिकं भिन्नोऽयमसइत्यादौ कर्मकर्त्तरि क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम् । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः । नेतरत्रेति । "निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः"इतिहर्य्युक्तेः क्रियाकृतविशेषवत्त्वोरेव निर्व्वर्त्त्यविकार्य्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः" अत्र च यथा बोधाधिक्यं तथा शब्द०प्र० उक्तं यथा

"अथ भिद्यते अभेदि कुसूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुसूलादावन्वयः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणोर्विगुणत्वाच्चेयत आह । एकक्रियाधर्मितया कर्तृता कर्मतोभयोः । बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्ष्योत्सर्गतो भवेत् । कर्मताकाङ्क्षा कर्मतान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दर्भरूपा यद्येवं तण्डुलश्चैत्रौ पच्येते इत्यपि प्रयोगः

स्यात् सामग्र्योर्मिथोविरोधेन विभिन्नकर्म्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्तृताकर्म्मत्वयोरनुभावकत्वस्यासम्भवाच्च । अतएव पचेर्णमौ भेत्तण्डुलावित्यादिको न प्रयोगः "आत्मने भौव्यधातूनां सनन्तयन्तयोः किरः । अन्यिपन्थ्योस्तथा ब्रूञः कर्तृकर्मत्वबोधने । यगिणौ न दुहेर्नौ यगञन्तस्य च तस्य च । इण् वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपद"मिति हरदत्तेः । स्वयं विकुरुते युवेत्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते गोरुत्पुच्छयते चोरयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करीत्यादौ, स्वयं अधीते पठीते वा मालिकेत्यादौ, स्वयं ब्रूते कथेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, धात्वर्थकर्तृकर्म्मत्वयोर्युगपदन्वये कर्म्मत्वान्वयानुकूलस्य यकोनापेक्षा, तथा स्वयं व्यकृत युवा, स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ, इणोऽपि एवं स्वयमलावि अलविष्ट वा केदार इत्यादौ, स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोग्धि वा गौरित्यादौ, दुहेश्चार्थस्य तदुभयभानार्थमिणोऽनावश्यकत्वमतस्तत्सूत्सर्गतइति । "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" (कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या । ननु शाकः पचता भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः सुवर्थस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे धर्म्मिणि साकाङ्क्षत्वादत आह । सकर्म्मककधात्वर्थकर्तृकापरकर्मता । यत्रान्वेत्यस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते । सकर्मताकत्वविशिष्टकधात्वर्थकर्तृकर्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्म्मिण्यन्वेति तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्म्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते तेन शाकः सकर्मताकपाककर्तृकर्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र स्यात् । अतएव "प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते" इति पठन्ति । शक्तिः कारकमिति शाब्दिकाः । कर्मतामात्रन्तु अर्थः, तेन हलेन पचता भुज्यते शाक इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः" ।

अत्राभिहिताधिकारीयप्रथमाशक्तिरिति तु अनभिहिताधिकारीया न तृतीयाशक्तिरित्येतत् परम् अभिहिते प्रथमा इत्येतस्याधिकाराभावात् अनभिहिते इत्यस्यैवाधिकारादिति चिन्त्यम् । ६त० । २कर्मकारके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । क-क्विप् ६त० । कर्मकृद्यत्न । कर्मकरशब्दे दृश्य० ।

कर्म्मकाण्ड न० कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादकं काण्डम् । कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्मकाण्डस्यारम्भप्रयोजनञ्च वृह० उ० भाष्ये दर्शितं यथा । "तत्रास्य कर्म्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते । सर्व्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्व्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" इत्युपक्रम्य "अस्तीत्येवोपलब्धव्यः" इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । "यथा च मरणं प्राप्य" इत्युपक्रम्य "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म्म यथाश्रुतम्" इति च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य "तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति" । ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्य "विज्ञानमयः" इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत् न निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात् प्रत्यक्षविषयत्वलक्षणात् प्रत्यक्षादात्मास्तित्वसिद्धिः । तथानुमानादपि । श्रुत्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेत् न जन्मान्तरसम्बन्धस्याग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति । सर्व्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसम्बन्धीत्येवम्प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्म्मकाण्डं समारब्धम्" । अधिकारिभेदेनैव कर्मकाण्डे प्रवृत्तिः "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" इति गीतायामपि द्वैविध्योक्तेः अतएव "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन

तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यैव कर्मणां विविदिषाहेतुतोक्तेः विविदिषयाऽपि कर्मकाण्डप्रतिपाद्यकर्मणामुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्म्मकार त्रि० कर्म्म करोति अभृत्या अण् उप० स०। विना वेतनेन (कर्म्मकारके बेगार) (कामार) इति प्रसिद्धे सङ्कीर्णजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः। "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि खड्गो विजानाति कर्म्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः ।

कर्म्मकारिन् त्रि० कर्म्म करोति कृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । कर्म्मकारके "नान्निर्दिश्य सुवर्णकारगृहे तत्कर्म्मकारिभिः" मनुः

कर्म्मकीलक पु० कर्म्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे । त्रिका० । [निर्म्मलमं देहं त्यक्तौ धर्म्म इवाश्रितः" रघुः ।

कर्म्मक्षम त्रि० कर्म्मणि क्षमः ७त०। कर्म्मकरणसमर्थे "आत्म-

कर्म्मक्षेत्र न० कर्म्मणां क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम् । जम्बुद्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अन्यतमे भारते वर्षे । नववर्षाणयुक्ता "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् । अन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग० ५, १७, ११, १३, कर्मभूमिरप्यत्र स्त्री । "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः" इत्युपक्रम्य "कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च यच्छति" । "अतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नारकित्वञ्च मध्यं चातश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते" विष्णु पु० पराशरवाक्यम् ।

कर्म्मग्रन्थि पु० कर्म्मणां ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्य वासनारूपे दोषे तस्य सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्मबन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मचण्डाल पु० कर्म्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशुनश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः" वसिष्ठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु । २राहौ च । "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचण्डाल ! योगोऽयं मम पापक्षयं कुरु" ग्रहणमुक्तिस्नानमन्त्रः । राहोश्च असूयकत्वाद्दीर्घदोषवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मचित् त्रि० चितवान् चि-भूते क्विप् ६त० । १कृतकर्मणि कर्मणि क्विप् ६त०। २कर्मणा चीयमाने च "कर्ममयान् कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्ते कर्मणा चीयन्ते" शत० ब्रा०। १०.५, ३, ६ ।

कर्मचित त्रि० कर्मणा चितः चि-क्त । कर्मजन्याद्यौ "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः" वेदपरि० श्रुतिः

कर्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियानुकूलव्यापारे चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्" इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् । "कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी" मनुः ।

कर्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्मविबोधने चोदना विधिः । कर्मविषये प्रेरणारूपे विधौ "कर्माविबोधनं चोदना क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति" मीमा० भा० । चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया बा० करणे ल्युट् ७त०। २कर्मप्रवृत्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपे त्रये च । "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना" गीता । "ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञानाश्रयः त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति तत्रायमर्थः:—उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्त्तते इति" श्रीधरः ।

कर्मज त्रि० कर्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जायते जन-ड । कर्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः यथोक्तं भावप्र०—

"ते च स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा स्वप्नश्च जरामृत्युप्रभृतयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पन्ना जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्ध्यादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथ वोन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमः संन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्मजाः व्याधयः यत्राकारणमन्दप्रकर्षौ रुक्कलौ गमनाश्रयम् प्रायश्चित्तनाश्या वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण जनिताश्च । यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधिचिकित्सितः । न शमं

यान्ति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्म्मजो बुधैः। दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः। ननु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकर्मणा नैरुज्यं दृश्यत एव। ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्म्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यन्ते?। दोषजेष्वपि वस्तुतः व्याधिकारणं दुष्कर्म्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारदूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्ते इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति समाधिः। कर्म्मदोषोद्भवाः। स्वल्पदोषा गरीयांसस्ते ज्ञेयाः कर्म्मदोषजाः। अत्र कारणं दुष्कर्म्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तत्कर्म्मक्षयादेव क्षीणं भवति। दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्ते एवेति दोषाणां कारणतां मन्यन्ते इति। कर्म्मक्षयात् कर्म्मकृता दोषजाः स्वस्वभेषजैः। कर्म्मदोषोद्भवा यान्ति कर्म्मदोषक्षयात् क्षयम्। दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणम् दुष्कर्म्म तद्भेषजाद्दृव्यजन्यादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यप्रियभक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं यान्ति। येषा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः। २कायिकवाचिकमानसकर्म्मभवे स्थावरादिजन्मनि“शुभाशुभफलं कर्म्म मनोवाग्देहसम्भवम्। कर्म्मजा गतयो नॄणामुत्तमाधममध्यमाः” ३कर्म्मजातमात्रे पापादिदोषे च“तथा दहति वेदज्ञः कर्म्मजं दोषमात्मनः” मनुः। क्रियाजन्ये ४संयोगे ५विभागे च।“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्यो ऽन्यतरकर्म्मजः। तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः। आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः। मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः। कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्म्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः। अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यादिहभागोऽपि त्रिधा भवेत्। एककर्म्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवोऽपरः। विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्” भाषा० ६वेगाख्यसंस्कारे च“मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्म्मजो वेगजः क्वचित्”भाषा०७घटष्टचे पु० जटा०। ८कर्क्कटशृङ्गे पु० शब्दर०। क्रियाजकर्म्मभवादयोऽप्यत्रार्थे। ९धर्म्माधर्म्मरूपे गुणभेदे अदृष्टे वेदान्तिमते कर्म्मणः सूक्ष्मावस्थापन्ने १०संस्कारभेदे ११स्वर्गे १२नरके च अदृष्टद्वारा तयोः कर्म्मजन्यत्वात्तथात्वम्।

कर्म्मजित् पु० जरासन्धवंश्ये मागधे नृपभेदे “अथ मागधराजानो भाविनो ये वदामि ते भविता सहदेवस्य (जरासन्धपुत्रस्य) मार्ज्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः। ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः। सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद् बृहत्सेनोऽथ कर्म्मजित्” भाग० ९,२२,३०।

कर्म्मठ त्रि० कर्म्मणि घटते कर्म्मन्+अठच्। कर्म्मनिष्पादनार्थं घटमाने।“स कर्म्मठः कर्म्म सुखानुबन्धि”भट्टिः।

कर्म्मणि स्त्री कर्म्म नयति समाप्तिम् नी–बा० डि णत्वम्। कर्म्मसमाप्तौ कर्त्तव्यायां प्रायश्चित्तेष्टौ। “कर्म्मणिरेव तत्र प्रायश्चित्तिः” शत० ६,६,४,९।

कर्म्मण्य त्रि० कर्म्मणा सम्पादि यत्। १कर्म्मणा सम्पन्ने शौर्य्ये सि०कौ०। कर्म्मणि साधु यत्। २कर्म्मकुशले सि०कौ०। “यतो वीरः कर्म्मण्यः सुदक्षः” ऋ० ३,४,९।“अकर्म्मण्य तिथिभत्रं विद्यादेवादर्शो विना” ति०त०। ३वेतने स्त्री कर्म्माण्यपि “वेतनेन हि कर्म्मसाधनात् तस्य तथात्वम्।

कर्म्मण्यभुज् त्रि० कर्म्मण्यां वेतनं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ईत० ङ्याप्‌सोरिति ह्रस्वः। वेतनेन कर्म्मकारके भरण्यभुगित्यमरपाठान्तरमिति क्षीर०।

कर्म्मदेव पु० कर्म्मणा देवः प्राप्तदेवभावः। त्रयस्त्रिंशद्देवभेदे। “स एकः कर्म्मदेवानामानन्दः ये कर्म्मणा देवानपि यन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते,ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः” तै०उ०। “कर्म्मदेवा ये वैदिकेनाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपि यन्ति, देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः। इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्य्यो बृहस्पतिः। प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलव्यापी” शाङ्कर भा०। त्रयस्त्रिंशच्च देवाः आनन्दगिरिणा दर्शिताः। “अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति” २कर्म्मणा देवलोकं गते च। “स एकः कर्म्मदेवानामानन्दो ये कर्म्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः” शत० ब्रा०१४,७,१,३५। ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्म्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्म्मदेवाः” भा०।

कर्म्मदेवताऽप्यत्र स्त्री। “ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्ताः स्युः कर्म्मदेवताः” शब्दचि०। अस्मिन् कल्पेऽश्वमेधादि कर्म्म कृत्वा महत्पदम्। अवाप्याजानदेवैः पूज्यास्ताः कर्म्मदेवता” इति शब्दचि० पु०।

कर्म्मदोष पु० कर्म्मैव दोषः,कर्म्मणि दोषः,कर्म्महेतुर्दोषो वा। १दुष्टे पापजनके हिंसादौ कर्म्मणि। “संन्यस्य सर्वकर्म्माणि कर्म्मदोषानपानुदन्” शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति

च्याचरतां नरः” मनुः। ९कर्मजन्ये पापादौ “एनोभि-र्दह्यते नैव कर्मदोषैर्न लिप्यते” मनुः। “कर्मदोषैः पापैः” कुल्लू०। विहिताकरणाविहिताचरणरूपे १०कर्मविषयदोषे च। “अनेन गार्भिणां कर्मदोषसमुद्भवाः” मनुः। “विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्या गताः” कुल्लू०। ११सकलकर्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे च। “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्” इत्यादि० गौत०सू०मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्तिरूपकर्महेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कर्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते समासाधीनलक्षणाकाङ्क्षे समासभेदे “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः” पा०। तल्लक्षणादिकं शब्द०श०उक्तं यथा

‘क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन, भवेदेष समासः कर्मधारयः। क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिरूपैकार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयात्, तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसादृश्यस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशासनात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकस्तु उपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः, प्रबलमपद्व्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात्। यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतोन तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्य एवाधेयत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपदेनैवंद्वन्द्वात्मकनाम्नोपस्थापिते घटे पटे च नीलस्य तादात्म्येनान्वयाच्च व्यभिचारः। स्तोकं पचति धान्येन धनं, प्रकृत्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्य एवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव। राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषोन पूर्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकसमासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेः, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव। अतएव राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि सङ्गच्छते।

यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्व्यक्ते। किञ्चित्विशिष्टसुवर्णानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमत्र नकृतौ निवेश्यम्। नचैवमपि पञ्चपूल्यादि द्विगौ द्विगव्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिधानाय द्विवाधकाव्ययभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। अत्र च मातृप्रज्ञाह्मणो ब्राह्मणमातृपदत्या[illegible] विशेषणविशेष्ययोरिव विशेषस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्य दापित तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति हृद्यम्। चन्दनतरुर्हिमगिरिर्वसन्तभयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वम्। पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु स्वभावधुरत्वम्। अतएव तत्र पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुषइत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रयोगेनेष्यते नीलतदस्तीत्यादितोजात्वपि नीलोत्पलादेरसिद्धत्वाद्यप्रतीतेः। “पङ्कयद्भोजनं रम्यमामतङ्गमानं इया। नीलयद्धस्यास्वाद्यः कटुतद्व्यपमेयते” इत्यादिप्रयोगात् क्वाचिदिष्यतेऽपि। प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि। तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं नतु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासोन यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढएव तदुक्तं भर्तृहरिणा “अबुधान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदोवाक्यसमासयोः” इति वैयाकरणाः, तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादिप्रत्येकपदोपस्थितयोः तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रतरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयोर्नान्वयबोधः, परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचयेः?। नच समासस्याशक्तत्वे नीलोद्रव्यञ्च घट इत्यादाविव नीलघटोद्रव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविषयताकेऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् । विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेतरान्यदेतत् घटमित्यादौ तु घटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सरइत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलभिन्नधर्म्मिताकधीजनकः कथं न स्यात् ? इति चेन्न "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास" इत्यनुशिष्टबलेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात् । नीलपीतोत्पले स्थे पीतनीलोत्पलाभ्रितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारकएव बोधो न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्याकारः। अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषोन बहुनामगर्भो नवैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः" ।

अत्र समासे विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि० स्थितौ यथा ।

"कर्म्मधारये तु न शक्तिर्नवा लक्षणा ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु अत्र ब्रूमः—कर्म्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरभेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वानुभूयते सचान्वयएव सत्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदाच्छक्त्यैवेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते । राजसम्बन्धिनश्चान्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थलक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्य्यायत्वाद्राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयोभासते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन । एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्रान्यपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदस्यापरपरतया लाक्षणिकत्वात् ताभ्यां कर्म्मधारयो बलवान् सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अतएव "एतया इष्ट्या निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र कर्म्मधारय एव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणापत्तेः" । वैयाकरणास्तु समासमात्रे विशिष्टार्थेऽतिरिक्तां शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं वर्णयन्ति यथा वैया०भू० "अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्रानन्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था पाणिनीयान्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यिकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः" । "तन्वस्तूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथाविग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्म्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यात् इत्यत आह । "पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते । शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्" ।

"पर्यवस्यन्नासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च तदानीन्तनलाघवमादायाधिकरणविरोध इत्यर्थः । अयं भावः—निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थकम् । तथा च "नानार्थे तात्पर्य्याद्विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्वोपस्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति । परेषामपि सति तात्पर्य्ये शक्तेः प्रवेशयेतिवल्लक्षणायादुर्व्वारत्वात्तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक्" ।

"पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु" "तत्पुरुषेऽभजकर्म्मधारयः" पा० । "द्वन्द्वोद्विगुरपि चाहं सततमहृष्टहेऽव्ययीभावः । तत्पुरुष ! कर्म्मधारय येन स्यां सदा बहुव्रीहिः" उद्भटः ।

कर्म्मन् पुंन० कृ—कर्म्मणि मनिन् अर्द्धर्चादि०पा० अमरे तु न० । व्याकरणपरिभाषिते कर्त्तुः क्रियाफलाश्रयतयाभिमततमे पदार्थे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" पा० । व्याख्यातञ्चैतत् सि०कौ० यथा—

"कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्म्म संज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्म्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्म्मेत्यनुवृत्तौ पुनःकर्म्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्"। विवृतञ्चैतदस्माभिः सरलायां यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्म्मेत्यर्थः। "धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता" इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्त्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्म्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्द्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्व्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्व्वकम्" इति। तत्र निर्व्वर्त्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्व्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्व्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः-प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्व्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्व्वर्त्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टसत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्य्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्व्वरूपविशिष्टसत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्म्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वे नोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतश्रमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्व्वर्त्त्यविकार्य्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्म्ममात्रनिष्ठतया असाधारणत्वेन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्य प्राप्तं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्म्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरैरविवक्षितत्वे सति कर्म्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्म्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्व्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म्म" पा० इत्यादिना कर्म्मसंज्ञया कर्म्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्येप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्म्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्"।

कर्म्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द० प्र० अन्यथोक्तं यथा "यगन्तधातोरर्थो यस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्म्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः" यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्य तिङा यत्र स्वार्थे तदीयो यादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्तृताभिन्नः कर्म्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्म्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्म्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोन प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्त्तृस्वभावकतया कर्म्मवत् क्रियाया अप्रसक्तेः)। कर्म्मत्वमिवानुकूलव्यापारत्वपलक्षणं कर्त्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्मेऽपि न तत्कर्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामइव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयोगस्य जन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छति

इतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधितत्वात्। यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, परत्वञ्च तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथा च चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिकोन प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य चैत्रे बाधाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोगस्तद्वान् ग्राम इत्यन्वयबोधनेन किञ्चिद्बाधकमिति प्राच्यैरुक्तं तन्न युक्तम्, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमेन तिङर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्र प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्यादृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्, चैत्रेण गम्यते द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्ववाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथा च चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वान्न व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात् चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेश्चैत्रे बाधाच्चैत्रं गच्छति चैत्र इत्यादिकोन प्रयोगः। प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्मानवच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतौ द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राहुस्तच्चिन्त्यम्। वृक्षं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः। वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां ग्राह्यमतः खगाद्यवधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खग इत्यादिकोन प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खग इत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः। प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्यजिगम्योः पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् वृक्षं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य वृक्षं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं स्पन्देन स्पन्द इत्यादेरिव त्यागेन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोग्यत्वासम्भवात्। द्वितीयासाकाङ्क्षत्वमन्तधातुत्वप्रयुक्तएव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारोनतु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः स्पन्दतावव्याप्तत्वात्। स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति वृक्षं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावान्वृक्षविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो नतु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावान्वृक्षविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः, संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः। परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथएव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः। इयांस्तु विशेषो यत्तत्र सूर्यशशिनोर्मिथोनान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिकोवा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः, वृक्षं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तद्वृत्तिस्तदवधिकोवा योविभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकोबोधः संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव ग्राह्यमतोनातिप्रसङ्गः। सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं आनातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवस्था-

रोभाक्त इत्याहुः। (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यतएव अतएव "श्यामाः परमाणवः पच्यन्ते" इति किरणावल्यामाचार्य्याः। ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित्। तृणं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन तृणादेरन्वयः। पुष्पेण विष्णुं यजतइत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वान् इत्याकारस्तत्र बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वएव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः। पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानितिरूपं तत्र बुद्धिः। गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदो येयं भक्तिरित्युच्यते। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः। परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा। नातः परमेशितुः प्रीतिविरहादयोग्यतापत्तिः। घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यादिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः, प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्ति[illegible]नस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणन्युब्जीकरणादिरेव। अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहाद्धविरादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव। वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थो न धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तितद्धर्म्यस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव। प्रतिमादौ घृतादिस्नपनं मन्त्रकरणकमपि नाग्न्यधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकत्वपतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः। प्राजापत्येऽपि होमे मानसएव मन्त्रः करणम्। यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद् घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकोबोधः। न चैवं हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यादिकप्रयोगापत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वादन्यथा गगने लोष्ट्रमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मतायादुर्व्वारतापत्तेः ऊर्द्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात्। नचोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्ट्रादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गाच्च। अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतबहिःक्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् "अकथितञ्च" इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते। धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रहइति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं, विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तज्जन्यस्य स्वीकारोन प्रतिग्रहः। ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः। ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान्, ग्रामनिष्ठं यत् परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः। मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव। नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः। नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः। स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्द्वेषपरत्वात्। धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः। ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापर्य्याप्तिकर्मीयादि

कर्मत्वं तदा दुहादेर्मुख्यकर्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्येवमन्वये मोचनबहिःक्षरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यन्मोचनरूपं तस्यैव कर्मणस्तिङाद्यैर्बोधनात् "गौणं कर्म दुहादिष्वस्तिङाद्यैरभिधीयते" इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्व्वक्ति। यस्य धातोर्य्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते। द्वितीयया स्मारितोऽर्थस्तद्वा तत्कर्मतोच्यते। यद्धातोर्य्यादृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्धात्वर्थक्रियायां तत्कर्मत्वम्। तच्च गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयोगात् पयःप्रभृतेरप्यक्षतम्। पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे। भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः। चौरं रुजन् पयः परिपक्त्व्वित्यादावेव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थकर्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं शत्रानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणकर्मत्वमेव, अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ क्रीड़ाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्मप्रत्ययाः। दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकास्तेन गां पयो दोग्धि गोप इत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थ इति तत्रत्यमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोर्वृत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिःक्षरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदनुकूलव्यापारो दोहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं बहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसो मोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशत्याचष्टे, इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तद्विशिष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधस्तादृशव्यापारश्च धर्मः सेव्यतामित्यादिको गुर्व्वाद्यभिलापः। शत्रुं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयतेरर्थः तथा च शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्मकपराभवस्तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। पराभवश्च तिरस्कारः। प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डयर्थस्तथा च शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मन्थनं तत्कर्त्तेत्यर्थः। उन्मन्थनमालोड़नम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथा च पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः। नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा च पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः तथाविधो व्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्राममाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं नम्रीकरणम्। गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयधीः। वृक्षं फलान्यवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघट्टनं विनोतेरर्थस्तथा च फलकर्मकच्छिदानुकूलं यद्वृक्षस्य विघट्टनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः। यदुक्तमभियुक्तैः "दुहिवदत्यर्थिजिदण्डमन्थिपृच्छार्थनार्थौ नयनार्थशास्तू। कर्षीरुधिश्चिञ् च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः"। तथार्थवृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ। "गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थध्रौव्यधातुषु। कर्त्तृत्वं हेतुविहितणयन्तेष्वेतेषु कर्मतेति" शाब्दिकस्मृतः, गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति, गुरूननुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्त्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः। तथा च गोपकर्त्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः। पुत्रान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रो ग्रामं भावयते, ग्रामस्य भावक

इत्यादौ णिजर्थस्य भवतेः स्वार्थविहितण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्मतानिरासाय णिचोहेतुर्विहितत्वमनुसृतम्। "हिंसाया-मेव भुज्यर्थभक्षेरेव वक्तेऽपि। ण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदि" इति स्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जा-रम्, भक्षयन्ति लता छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्त्तरि कर्मता न तु भक्षयतीदनं भृत्येनेत्यादौ, भक्षयति प्रजाः परि-जनैः कृष्टप इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः। वाह-यति रथमश्वान् सारथिः वाहयति गोणीं वृषभान् वा-णिक इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन धनिक इत्यादौ स्वेच्छया वाहकोन धनिकादिः। "हृक्रोस्तु कर्त्तुः क-र्मत्वं ण्यन्तत्वे स्याद्विभाषया। अभिवादिदृशोरेवमा-त्मनेपद इष्यते" इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्देनेत्यत्रेव कुविन्दमित्यत्रापि कुविन्दस्य गौण कर्मत्वावगमः। तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी, विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम्। परन्तु पूर्व्वयोरप्राप्तावितयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिकोविधिः। गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा भृत्यस्यः, भुवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पति-रित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः। अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादिकम्। कालेणार्थं निर्णाययति, चैत्रेणौदनं खादयति, आदयति वा दारैः क्रन्दयति, पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतिबुद्ध्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्त्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि न नाखाद्यादिशब्दायक्रन्दिह्वयतिषु कार्चित्। हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता स्यात्तिङादिष्विति" भर्तृहरिवचनान्नि-षिध्यते। अत्र च कार्चित्तिङादिष्विति कथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णाय्यमानस्तिष्ठति, मैत्रेण पूपं खाद्यमानोब्रूते इ-त्यादौ कर्मविहितस्य शानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति। सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परम्परया तदा-श्रयत्वञ्च तिङर्थः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विष-यिता वा द्वितीयार्थः। दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थ इत्युक्तस्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादे-रित्याह तन्मन्दं ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीते-र्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपे-क्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्या-प्रसक्तेश्च। अतएव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धा-त्वर्थ इति तत्तावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्मि-कर्मतेति भट्टमतमप्यपादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां मानाभावादन्यथा ज्ञाततायाइव इच्छादे-रप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोमि आपा-दयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेदएव द्विती-यार्थः पर्व्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वत-मनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रका-रत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति। घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे सा-क्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुप नीतचाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात्। आकाशं न पश्यती-त्यादौ पुनरन्वयोविवक्ष्यते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यतारूपोविषयता-विशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन तण्डुलपा-कत्वप्रकारककृतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां न तण्डुलं करोतीत्यादिकोभ प्रयोगः पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अनुकूलत्वे लक्षणा तण्डुला-दिक्रयणकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात्। वर्द्ध-मानस्तूक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्रौदनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्व-र्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादाविवेत्याह तन्न कृत्यादिपदाद्यत्नमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात्। मीमांसामहार्णवे तु पाककृतौ तण्डु-लादेरुपादानविधयैव फलविधयौदनादेरपि विषयत्व-मुक्तं यदाह वत्सेश्वरः "सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्ते-र्विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया साध्यं फलं सुखमिति" तथा च तन्मते तण्डुलपक्तृदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः। मासं जीवति, क्रोशं स्वपिति, गोदोहं तिष्ठति, कुरून् क्रीडतीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपाऽनु-भाव्यते "कालानामध्वमानानां क्रियाणां भोष्टतामपि। आधारता भौव्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषयेति स्मृतेः"। "कर्मणि द्वितीया" "कर्मण्यण्" पा०। सकर्मकः अकर्मक इत्यादि। २ वैशेषिकमतसिद्धे मूर्त्तद्रव्याश्रिते क्रियारूपे पदार्थभेदे। तल्लक्षणादि कणादसूत्रवृत्त्योर्दर्शितं यथा—"एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मल-क्षणम्" सू० "गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणोलक्षणमाह एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो-ऽस्मिन्नित्यगुणं, संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्तोत्

पश्चात्तनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्व्वसंयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वम् स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्व्वसंयोगध्वंसस्य स्वोत्पत्त्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्य द्रव्यगुणसम्बन्धाभावात्। नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्म्मत्वं, चलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा, गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा। स चायं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नाविरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापि निराकरिष्यमाणत्वात्। लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्व्वोक्त एव” उपस्क०। “संयोगविभागवेगानां कर्म्म समानम्” सू०। “क्वचिदेकस्य कर्म्मणोऽनेककार्य्यकारित्वमाह, कारणमित्यनुषज्यते: यत्र द्रव्ये कर्म्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्यकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति” उपस्क०। “न द्रव्याणां कर्म्म” सू०। “ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्म्मजन्यमेव कर्म्मणस्तत्पूर्व्ववर्त्तित्वादत आह कर्म्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः। कुत एवमत आह” उपस्क०। “व्यतिरेकात्” सू०। “व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्म्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्म्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थञ्च कर्म्म न द्रव्यकारणम्। किञ्च कर्म्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा, न तावदाद्यः, द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वेन अवयवकर्म्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः। न द्वितीयः, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्म्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्व्यभिचारात्” उपस्क०। “गुणवैधर्म्यान्न कर्म्मणां कर्म्म” सू०। “ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्म्मणामपि कर्म्म कार्य्यम्? इत्यत आह। कार्य्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं “तत्र कर्म्म कर्म्मसाध्यं न विद्यते” इति सूत्रेण कर्म्मणां कर्म्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूद्यते इति भावः” उपस्क०। “असमवायात् सामान्यकार्य्यं कर्म्म न विद्यते” सू०। “असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येष्विति योज्यं, तथा च न द्रव्ययोरेकं कर्म्म समवैति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म्म समवैति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्य्यं कर्म्म न विद्यते। अत्रापि त्रिदर्शनाचार्य्यो न सत्तावचनः यदि कर्म्म व्यासज्यवृत्ति स्यात्! एकस्मिन् चलति, द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्यात्! नचैतत्, तस्मान्न कर्म्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः। ननु शरीरतदवयवानां कर्म्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः, एवमन्यत्राप्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्म्मसामग्र्या अवयवकर्म्मसामग्रीव्याप्तत्वात् तथोपलब्धेः न तु वैपरीत्यम्, तथावयवे चलति सर्व्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्य्याकार्य्यसंयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्म्मणैव कार्य्यस्यापि संयोगोपपत्तेः” उपस्क०। “ननु मूर्त्तगुणानां कार्य्याणां कारणगुणपूर्व्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्व्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्म्मणोश्च न कर्म्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्म्मणः किमपि न कार्य्यमित्यायातं, तथा चातीन्द्रियाणां सूर्य्यादिगतीनाम् अनुमानमपि दुर्लभं, लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्म्मेति सूत्रोक्तमेव स्मारयन्नाह “संयोगविभागाश्च कर्म्मणाम्” सू०। “अन्यादिति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः। ननु द्रव्यकर्म्मणी न कर्म्मकार्य्ये इति पूर्व्वमुक्तम्, संयोगविभागौ तु संयोगविभागकार्य्यावेव, तथा चेदानीं कर्म्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह” उपस्क०। “कारणसामान्ये द्रव्यकर्म्मणां कर्म्माकारणमुक्तम्” सू०। “कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्म्मणी प्रति कर्म्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्व्वथाप्यकारणमेव कर्म्मेति विवक्षितं येन “संयोगविभागाश्च कर्म्मणामिति” सूत्रं व्याहन्येतेति भावः” उपस्क०।

तच्च कर्म्म पञ्चविधम्। “उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च” भाषा०। अत्रेदं बोध्यम्। कृञो यत्नार्थकत्ववादिमतेऽस्य यत्नार्थककृधातुनिष्पन्नत्वेऽपि उत्क्षेपणक्रियामात्रे रूढत्वं न तु यौगिकत्वम्। तच्च कर्त्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्म्मादिशब्दवत् कर्त्तृपदस्य रूढत्वप्रतिपादनपरे शब्दचि०वाक्ये उक्तम्। तत्र उत्पत्त्यनुकूलव्यापारमात्रार्थकत्ववादिमते तु यौगिकत्वमिति भेदः। व्याकरणमते च व्यापारमात्ररूपक्रियायाम् “व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते” इति हरिणा

कर्त्तोयत्नार्थकत्वनिरासेन कर्मपर्य्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः। क्रिया च धात्वर्थव्यापारभेदः अधिकं क्रियाशब्दे वक्ष्यते। ४शास्त्रविहिते अग्निहोत्रादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म्म चैवं त्रिधा मतम्" इति व्यासोक्तेः। तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सन्ध्यावन्दनादि। नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्त्तव्यताकं जातेष्ट्यादि। काम्यं कामनावत्कर्त्तव्यमश्वमेधादि। पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्त्विकराजसतामसभेदात्। तल्लक्षणान्युक्तानि गीतायां यथा "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म्म तत्तामसमुदाहृतम्" ३। "नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यम्। अरागद्वेषतः पुत्राद्रिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत् कृतं कर्म्म तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छुना साहङ्कारेण मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायासमतिक्लेशयुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबध्यत इत्यनुबन्धं पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं वित्तक्षयं हिंसां परपीड़ां पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्म्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्" ३ श्रीधरः। प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णकृष्णशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेक्षं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि। कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि। कृष्णशुक्लम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि। कर्मविपाकशब्दे उदा०। तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्तं कर्म्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्। निवृत्तं सेव्यमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। "कामनापूर्वकं कर्म्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्बकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" मल०त०रघुन०

विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः। ५कृषौ च "तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयते" श्रुतिः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेर्लोकवत्" जै०सू०। अत्र कर्मशब्दः कृषिवैदिककर्मोभयपरः। "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयतीति" श्रुतिः। "फलं कर्मायत्तम्" मीमांसकाः।

कर्म्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्–अण्। कीकटदेशस्थे नदीभेदे, यस्या जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति। "कर्म्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्तसौ मतः" भाषा०।

कर्म्मनिष्ठ त्रि० कर्म्मणि निष्ठा यस्य। १यागादिकर्मासक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे" मनुः। ७त०। २कर्म्मासक्तौ स्त्री।

कर्म्मन्द पु० भिक्षुसूत्रकारके ऋषिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि। कर्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब०व० सि०कौ०। इनेर्बहुष्वेव पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यमूलः।

कर्म्मपथ पु० कर्मणां कायिकादीनां पन्थाः अच् समा०। "कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत्" भा० अनु० १३ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्रैवोक्ताः यथा "प्राणातिपातः स्तैन्यञ्च परदारमथापि वा। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्। असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेन्नानुचिन्तयेत्। अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्। तस्माद्वाक्काय मनसा नाचरेदशुभं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम्"।

कर्म्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म प्रवचनीयः कर्त्तरि भूते चानीयर्। "कर्म प्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणिन्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु। ते हि संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः" इति "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्। अन्वादयश्चार्थभेदे तत्संज्ञकाः सूत्रे चार्थाः पा० दर्शिताः यथा "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनुर्लक्षणे" "तृतीयार्थे" "हीने" "उपोऽधिके च" "अपपरी वर्जने" "आङ्मर्यादावचने" "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि-

धिप्रतिदानयोः” “अधिपरी अनर्थकौ” “सुः पूजायाम्” “अतिरतिक्रमणे च” “अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु” “अधिरीश्वरे” पा० । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” पा० ।

कर्म्मन्यास पु० कर्मणां विहितकर्मणां विधिना न्यासः त्यागः, कर्मणाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां फलस्य न्यासो वा । विहितकर्मणां विधानेन १त्यागरूपप्रव्रज्यायाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानेन २कर्मफलत्यागे च । कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मफल न० कर्मणां शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम् । शुभाशुभकर्मणां १सुखदुःखादिरूपे । फले तत्र विहितकर्मणां फलाभिसन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिः अनभिसन्धाने परम्परया चित्तशुद्ध्या मुक्तिप्राप्तिरिति भेदः। यथाह मल०त०विष्णुपु० “विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः” गीतापि “युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते”। युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलायेत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा फलमनभिसन्धाय कर्माणि कुर्वन्निति शेषः। शान्तिमाप्नोति सत्त्वशुद्धिपापक्षयसंन्यासनिष्ठां क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः। अयुक्तस्तद्बहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत्। फले सक्तः मम फलायेदं कर्म तत्करोमीत्येवं फले सक्तो निबध्यते” म०त०रघु०। “विष्णुपुराणे। “कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति”। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् “पितॄन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः कामप्रदाः काम्यफलाभिसन्धौ—विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु” प्रा० त० रुचिस्तवः । अधिकं कर्मयोगशब्दे वक्ष्यते । कर्मफलानामीश्वरस्यैव दातृत्वमिति वेदान्तिनः। मीमांसकमते धर्मादेव फलमिति भेदः । तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितम् “फलमत उपपत्तेः”इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये दर्शितम् “यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” “न मे कर्मफले स्पृहा”गीता । कर्मरङ्गस्य फलम् शा० मध्यपदलोपः। (कामराङ्गा) २फले मेदि० ।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र कर्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं श्रीधरव्याख्यानञ्चोपजीव्य म०त० निर्णीतं यथा—

“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः.” भाग० ११,२,४८ । “वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलञ्च स्यात्, न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः । अतआह ‘निःसङ्ग’ इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत आह ‘रोचनार्था’ इति कर्मणि रुच्युत्पादनार्था । अतएव तत्रैव “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि”। “इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम् । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः” । अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनम्, किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, कुत एवं व्याख्यायते, यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्याह उत्पत्त्येति, द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु परिणामतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतः अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः । तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ वा भ्राम्यतः पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः, “पशुकाम” इति “आयुरिन्द्रियादिकाम” इति च “पुत्रादिकाम” इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् । तथा सत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्म्ममीमांसकाः कर्मफलपरां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवसितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ? तदाह—हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणा ज्ञानमित्युक्तम् । यथा—“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते”। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च ‘ज्ञानमुत्-

पद्यते पुंसां नयात् पापस्य कर्म्मणः । श्रुतिः“तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चे”ति“अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषतावधार्य्य निष्कामेषु कर्म्मसु प्रवर्त्तयते । परिप्लुतेनापि मूर्खैः काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह षष्ठस्कन्धे—“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः”। राति ददाति”। म॰त॰रघु॰ ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसामात्रम् अन्यथा संसारस्य धर्म्माधर्म्ममूलकतया धर्म्मकार्य्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरशब्दे दर्शिते “फलमत उपपत्तेः” इत्यादिके शा॰सूत्रभाष्ये धर्म्मस्य फलदातृत्वमतनिरासेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् । एकान्ततोऽसति कर्म्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग॰ ११,३, ४६ । “परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् । कर्म्ममोक्षाय कर्म्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा” इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्म्मणां कर्म्ममोक्षस्यैव मुख्यफलत्वमुक्तं न तु फलाभावः । व्याकृतञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—“ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्म्माणि विधत्ते न कर्म्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनं अपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्म्ममोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते” । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टान्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तत्रारोग्यस्थानीयमोक्षस्यैवेति सुस्थितं कर्म्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्म्मबन्ध न॰ कर्म्मणा बन्धः शरीरसम्बन्धः । १कर्म्मजन्यादृष्टेन पूर्व्वदेहसम्बन्धरूपे संसारे “कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि” गीता कर्म्मबन्धनमप्यत्र । कर्म्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य । कर्म्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि॰ । “लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः” गीता । [अन्यसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे ।

कर्म्मभोग पु॰ कर्म्मणः कर्म्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः । कर्म्म-

कर्म्मभू स्त्री कर्म्मणः कृषिकर्म्मणो भूः । १कृष्टभूमौ (चसाक्षेत) हेमच॰ २भारतवर्षे च । [दार्घमूलत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कर्म्ममूल न॰ कर्म्मणोभूलमिव मूलमस्य । कुशतृणे शब्दच॰ ।

कर्म्ममीमांसा स्त्री ६त॰ । कर्म्मबोधकवाक्यमवलम्ब्य संशय-पूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्म्मविषयके विचारशास्त्रभेदे सा च “अथातोधर्म्मजिज्ञासा” इत्यादिका जैमिनिप्रणीता

कर्म्मयुग न॰ कर्म॰—हिंसायाम् आधारे मनिन् कर्म्म षा॰ । कलियुगे त्रिका॰ तस्य हिंसाप्रधानकर्म्माधारत्वात् तथात्वम् ।

कर्म्मयोग पु॰ कर्म्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि कर्म्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वभावने च । यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा

“एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तोयया पार्थ ! कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतोभयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! । बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् । यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ ! नान्यदस्तीतिवादिनः । कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्म्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति । भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्रैगुण्यविषयावेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन ! । निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः । कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि । योगस्थः कुरु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः । बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम् । कर्म्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्” ।

अधिकारिभेदेन कर्म्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् । न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः । कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

आरत्। इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते। यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन!। कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते। नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः। शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः। यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचार। सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्। देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ। इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः। यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्। अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः। यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः। कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्। तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्। एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः। अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति। यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते। नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन। न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः। तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म समाचर। असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि। यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते। न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि। यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः। मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ! सर्व्वशः। उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म चेदहम्। सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः। सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत!। कुर्य्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्। न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्। जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्। प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते। तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्मविभागयोः। गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते। प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु। तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्। मयि सर्व्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः"। "एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः। कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम्। किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः। तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्। कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः। अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः। कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः। स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्। यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः। त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः। निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः। शारीरं केवलं कर्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषम्। यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः। समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते। गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः। यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते। ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना"।

कर्मणां त्याज्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यत्राध्याये तत्रोक्तः। "सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ। तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते। ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो! सुखं बन्धात् प्रमुच्यते। सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः। एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्। यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति। संन्यासस्तु महाबाहो! दुःखमाप्तुमयोगतः। योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति। योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते। नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्। प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन्। ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा। कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्व्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्व्वन्न कारयन् । न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते" । एवं गीतायां नानास्थानेषु फलाभिसन्धित्यागेन कर्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वमुक्तमन्यदप्यूह्यम् । वक्ष्यमाणे पात० भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च मुमुक्षुणा उक्तशास्त्ररीत्यैव कर्म करणीयमिति स्थितम् । कर्म्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिरूपो क्रियायोगो योगसाधने । यथा च तप आदीनां ... तथा साधनपादे पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा —

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू० । "उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो योगः सिध्यति अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसन्न्यासो वा" भा०। "उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यमुपायानपेक्षते सत्वशुद्ध्यर्थं, ततो हि विशुद्धसत्वः कृतरक्षासंविधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यक्षं भावयति । समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं, कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युद्देक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आत्मसु प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तपःस्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे । "योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयत" इत्युपक्रम्य तपः "स्वाध्यायाद्यो" दर्शिताः । व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगितं दर्शयति अनादीति । अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता । अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य भितान्तविरलता सम्भेदः, ननूपादीयमानमपि तपोधातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति अत आह — तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः। प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्मपारादयः, परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्, यत्रेदमुक्तम् — "कामतोऽकामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति "तत्फलसन्न्यासो वा" फलानभिसन्धानेन कार्य्यकरणम् । यत्रेदमुक्तम् "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि" (गीता) विव०

"स हि क्रियायोगः" भा० "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" सू० "स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति" भा०। "तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति" ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसङ्ख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु वन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसङ्ख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति वन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसादृश्यमुक्तम् स्यादेतत्प्रसङ्ख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतानवे हि बलवद्विरोधिग्रस्ता सत्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते किमु प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्त्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्बलेषु तद्विरोधिष्वपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूता नैव यावत् परामृश्यते सत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिसूक्ष्मप्रज्ञायन्त्रिततया सूक्ष्मोऽस्याविषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कुतः? समाप्तोऽधिकारः कार्य्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति" विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कर्म्मरङ्ग पुं० कर्मणे हिंसायै रज्यते रन्ज—घञ् अम्भ-घासादिवत् निमित्तार्थे ङत० । (कामराङ्गा) १ शिरालफलके वृक्षे शब्दच० २ तत्फले न० तद्गुणा भाव० उक्ताः "कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातकृत्" कफवात-

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्म्मारकनामतेति बोध्यम् ।

कर्म्मारी स्त्री कर्म भैषज्योपयोगक्रियां राति—रा गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

कर्म्मवज्र पु० कर्म श्रौतकर्म वज्रमिव यस्य । १शूद्रे तस्य श्रौतकर्मानधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति वज्रतुल्यहिंसाहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मवाटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । तिथौ हेमच० । तिथीनां सर्वकर्मनिमित्तत्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मविपाक पु० कर्मणोः पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषेण पच्यमानः फलविशेषः । पात० सू० भाष्याद्युक्ते जात्यायुर्भोगरूपे १कर्मफले यथा च कर्मणां जात्यायुर्भोगात्मकोविपाकः तथा पात० सू० भा०विवरणेषु प्रपञ्चितं यथा ।"क्लेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः" सू० ।
"तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु कृतः पुनः पुनरपकारः, सचापि पापकर्माशयः सद्यएव परिपच्यते । यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः तथा नाहुषोऽपि देवानामिन्द्रः सन् स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः इति" भा० ।
"स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिश्नन्तः क्लेशाः कर्माशयस्तु तथा, न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशाः ? इत्यत आह । क्लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । क्लेशोमूलं यस्योत्पादे च कार्य्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरिति अविद्यादयोऽपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति । व्याचष्टे तत्रेति । आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः कर्मणामाशयः धर्माधर्मौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति एवं लोभात् परद्रव्यापहारप्रवृत्तौ नरकहेतुरधर्मः मोहादधर्मे हिंसादौ धर्मबुद्धेः प्रवर्त्तमानस्याधर्म एव तत्रास्ति मोहजोधर्म्मो, ऽस्ति तु क्रोधजोधर्मः तद्यथा ध्रुवस्य जनकापमानजन्मनः क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरीक्षलोकवासिनामुपरिस्थानम्, अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्मा प्रसिद्धएव भूतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह । स दृष्टजन्मेति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति । यथासङ्ख्येन दृष्टान्तावाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र नारकाणामिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिभिरुपभोग्या वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्" वि० ।
"सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः" सू० ।
"सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्य्यते किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम्१ । अथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति २ । द्वितीया विचारणा—किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति३ । अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्तयतीति४ । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१ कस्मात् ? अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् अनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २ । कस्मात् ? अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्ट इति । नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३ । कस्मात् ? अनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्व्वदोषानुषङ्गः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रःप्रधानोपसर्ज्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छित एकमेव जन्म करोति४ । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत इति । अतएकभविकः कर्माशयउक्तइति । दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भी वायुर्भोगहेतुत्वात्—नन्दीश्वरवत् नहुषवद्वेति, क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्मिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं

चित्रीकृतमिव सर्वतोमत्स्यजालग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्व्विका वासनाः । यस्त्वयं कर्माशय एष एवै-कभविक उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनाः ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानि-यतविपाकस्य,कस्मात् ? योह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपा-कस्तस्य त्रयी गतिः—कृतस्याविपकस्य नाशः१ प्रधानकर्म-ण्यावापगमनं २वा नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति ३ । तत्र कृतस्याविपकस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रे दमुक्तम् "द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैकोराशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्त्तुमिहैव कर्म कवयो वेदयन्ते" प्रधानकर्मण्यावापगमनं २यत्रेदमुक्तम् "स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नाप-कर्षायालम् कस्मात् ? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्राय-मावापङ्गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति । नियतविपाक-प्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३कथमिति ? दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियत-विपाकस्य,यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत् समानं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करो-तीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म-गतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति,नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्ति रित्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञायतइति" भा० ।

"स्यादेतदविद्यामूलत्वे कर्माशयो विद्योत्पादे सत्य-विद्याविनाशात् मा नाम तस्य कर्माशयान्तरं चैषीत्,प्राक्तन कर्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानाम-नियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वाद-शक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह सतीति । एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्यादर्थेन तदान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसूते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिभागवर्त्तिनी तदभावे न भवतः, न चास्ति सम्भवो, न च तत्र यस्तुष्यति द्विष्यति वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति । तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्र-मित्यस्ति क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारि-तेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सत्यप्यनन्तोऽ-प्यनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति स-त्स्विति । अत्रैव दृष्टान्तमाह--यथा तुषेति । यस्तुषा अपि दग्धबीजभावाः छेदादिभिः । दार्ष्टान्तिके योज-यति तद्वेति । ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुं, न हि सता-मपनय इत्यत आह न प्रसङ्ख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति । विपाकस्य त्रैविध्यमाह स चेति । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः । कर्मैकत्वं भूयं कृत्वा जन्मैकत्वा-नेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्मानेक-त्वं भूयं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१ । पृच्छति कस्मा दिति । उत्तरम् अनादिकाले ऐकैकजन्मप्रचितस्य अत एव असङ्ख्येयस्य एकैकजन्मसञ्चयितादेकैकस्मात् कर्मणोऽव-शिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादना श्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति । एतदुक्तं भवति कर्मक्षयस्य चिरत्वात् तदुत्पत्तिबाहुल्याच्चान्योन्य-संपीडिताश्च कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं मित्यास्वतन्त्रमाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्२ । पृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अने-कस्मिन् जन्मन्याक्षिप्तमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैफल्येन तदनुष्ठाना-प्रसङ्गात् । यदेकजन्मसमुच्छेदे कर्मणोकस्मिन् फलक्र-मानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेदे कर्मणोकस्मिन् ? तत्र त्ववसराभावात् विपाककाला-भावएव साम्प्रतिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्पं निराकरोति—नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३। अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवत्वयो-गिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मबहुत्वं युगपज्जन्मबहुत्वं प्रसुवीत तत एव कर्मबहुत्वप्रसङ्गाद-वशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमे नियमश्च न स्यातां नत्वस्ति जन्मनां यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्ष एवोक्तं दूषणमित्यर्थः। तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति४ पक्षोऽवशिष्यते, तस्माज्ज-

न्मेति जन्म च प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् विचित्रः सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः यदनुत्पन्नमुक्तमनन्तरमेव फलं दास्यति तत प्रधानं यत्तु किञ्चिद्विलम्बेन, तदुपसर्ज्जनं, प्रायणं मरणं, तेनाभिव्यक्तः स्वकार्य्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः एकप्रघट्टके युगपत्, संमूर्च्छितः जन्मादिलक्षणे कार्य्ये कर्त्तव्ये एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं तच्च जन्म मनुष्यादिभावः। तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं कालभेदान्नियतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पाद्यत इति। तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते। औत्सर्गिकमुपसंहरति—अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति। एकोभवः एकभवः पूर्वकालेत्यादिना समासः, एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय ष्ठन्। क्वचित्पाठः ऐकभविक इति तत्रैकभवशब्दात् भवार्थे ठक्प्रत्ययः एकजन्मावच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः, तदेवमौत्सर्गिकैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयमैहिकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति-दृष्टेति। नन्दीश्वरस्य खल्वष्टवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाकः, नहुषस्य तु पार्ष्णिप्रहारविरोधिनागसा स्वेन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो विहितत्वादपुण्यभेदो भोगमात्रहेतुः। ननु यथैकभविकः कर्माशयस्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलाश्च कर्मविपाकानुभववासनाः? तथा च मनुष्यस्तिर्य्यग्योनिमापन्नो न तत्तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह—क्लेशेति। संमूर्च्छितमेकलोलीभावमापन्नम्। धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति। औत्सर्गिकमेकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितुं भूमिकामारचयति—यस्त्वसाविति। तच्छब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति। दृष्टजन्मवेदनीयस्य, नियतविपाकस्यैवायमेकभविकत्वनियमः न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्यानियतविपाकस्येति। हेतुं पृच्छति कस्मादिति। हेतुमाह योहीति। एकान्तावहतिमाह कृतस्येति। द्वितीयामाह प्रधानेति। तृतीयामाह नियतेति। तत्र प्रथमां विभजते तत्र कृतस्येति। संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाकृष्णेभ्योऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्ण१। शुक्ल२। कृष्णशुक्लानि३। तदिह तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च शबलस्यापि कृष्णभागयोगादिति मन्तव्यं, तत्रैव भगवान् आम्नायमुदाहरति यत्रेदमिति—द्वे द्वे ह वै कर्मणी कृष्णाकृष्णशुक्ले अपहन्तीति सम्बन्धः वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता। कस्येत्यत आह पापकस्य पुंसः कोऽसावपहन्तीत्यत आह एकोराशिः पुण्यकृतः समूहस्य समूहसाध्यत्वात्, तदनेन शुक्लकर्माशयस्तृतीय उक्तः। एतदुक्तं भवति ईदृशो नामायं परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्माशयः यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लांश्चात्यन्तविरोधिनः कर्म्माशयान् भूयसोऽप्यपहन्ति। तत् तस्मादिच्छस्वेति छान्दसत्वादात्मनेपदम्। शेषं सुगमम्। अत्र च शुक्लकर्म्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभावः,न तु स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखात्मनो विरोध्यधर्म्मः अपि तु स्वकार्य्यदुःखविरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्य्यं, तत्कार्य्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्बलादेव तदुत्पत्तेः अनुत्पत्तौ वा कर्म्मविपाकाद्यपि विधीयेत अविधाने तदनुत्पत्तेरिति सर्व्वं चतुरस्रम्। द्वितीयां गतिं विभजते प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरावापगमनं द्वे खलु हिंसादेः कार्य्ये प्रधानाङ्गत्वेन विधानात्तदुपकारः, "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति" हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थश्च, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानात्प्रधानतन्त्र्यतो न द्रागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यवतिष्ठते प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्य्ये वीजमात्रतयावस्थानं प्रधाने कर्म्मण्यावापगमनं, यत्रेदमुक्तम् पञ्चशिखेन स्वल्पः सङ्करोज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्व्वस्य पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः शक्योहि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुम्, अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च विपच्येत तथापि यावन्तमसावनर्थं प्रसूते तावत् सप्रत्यवमर्षः—मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्, अतः कुशलस्य महतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रक्षयाय पर्य्याप्तः। पृच्छति कस्मात्? उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्मतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तं यत्रायं सङ्करः स्वल्पः स्वर्गेऽप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात् सर्व्वथा दुःखेनापराम्रष्टादपकर्षमल्पमल्पदुःखसम्भेदं करिष्यतीति। तृतीयां गतिं विभजते नियतेति। बली-

यस्त्व नेह प्राधान्यमभिमतं नत्वङ्गितया बलीयस्त्वन्तु नियतविपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण, न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्रायणेनैकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीन्तु चिरावस्थानमुच्यते, तत् कथं ? वरं पर्व्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति । उत्तरम् अदृष्टेति । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति यत्त्वदृष्टेति । शेषं सुगमम्" विव० ।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू० ।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथाचेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकम् एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः" भा० ।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम् । अथ विपाकाः कस्य मूलम् ? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते इत्यादि । व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्व्वभाविनतया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्तव्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुकास्त्यज्यन्ते सुखफलाः? अनुकूलवेदनीयत्वात् । नचैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्त्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लादे उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम्

मरणस्य यथा सर्व्वकर्म्माभिव्यञ्जकत्वं तथा शा०भा० "अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्याशङ्क्य निराकृतं यथा—

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्म्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्, प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्म्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्म्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य कर्म्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति । "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत । न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि—प्रदीपसमानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं प्रायणे समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति । तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्तेरभ्युपगमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः" ।

एवं शुभाशुभकर्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः । इदानीमशुभकर्मविपाको विशेषतो निरूप्यते स चाधर्मशब्दे १०२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते—

पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० २अ० ६अ० पराशरमैत्रेयसंवादे । "पराशर उवाच । ततश्च नरकान् विप्र ! भुवोऽधःसलिलस्य च । पापिनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहितः। रौरवः शूकरो रोधस्तालो विशसनस्तथा । महाज्वालस्तप्तकुम्भः शवलोऽथ विमोहनः । रुधिराम्भो वैतरणी

कृमिशः कृमिभोजनः । असिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः । तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः । सन्दंशः कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च । श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठो ह्यप्रचिश्च तथापरः । इत्याद्या यातना विप्र ! घातका भयदारुणाः । यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्म्मरताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सम्यक्पक्षपातेन यो वदेत् । यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् । भ्रूणहा गुरुहन्ता च मित्रहा मुनिसत्तम ! । यान्ति ते रौरवं वधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः । सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णानाञ्च शूकरे । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः । साध्वीविक्रयकृद्बध्य (हत्वा) प्राणिनं केशविक्रयी । तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् । स्नुषां सुताञ्चाभिगामी महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति शवलं द्विज ! । चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्ष्ये वै कृमिशे च दुरिष्टकृत् । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः । लालाभक्ष्ये पतत्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके । करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः । प्रयान्त्येते विशसने नरके भयदारुणे । असत्प्रतिग्रहीता तु नरकं यात्यधोमुखम् । अयाज्ययाजकस्तद्वत्तथा नक्षत्रसूचकः । क्रूरः पूयवहे चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः । लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! । मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहङ्गमान् । पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! । रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा । सूचीमाहिषकश्चैव पर्व्वगामी च यो द्विज ! । अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये । मधुहारी ग्रामहन्ता याति वैतरणीं नरः । रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनो हि ये । ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै । पात्यते द्विज ! तत्रैव यश्चागारेषु वह्निदः । व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि । दिवा स्वप्ने रेतः स्कन्दा ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । ये च दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः । यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः । कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः । धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्रभागः प्रथमा द्वितीयोऽनुक्रमास्तथा । सर्व्वे ह्येते महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः । यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः" । विशेषशुभाशुभकर्म्मविपाकाः तत्रैव शिवधर्म्मोत्तरे स्कान्दोक्ताः "अथ पापैरिमे यान्ति यमलोकं चतुर्व्विधैः । सन्त्रासजननं घोरं विविधाः सर्व्वदेहिनः । गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः । पुंस्त्रीनपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्व्वदेहिभिः । शुभाशुभफलं तत्र देहिनां प्रविचार्य्यते । चित्रगुप्तादिभिः सर्व्वैर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमालयम् ; अवश्यं हि कृतं कर्म्म भोक्तव्यं यद्विचारितम् । तत्र ये शुभकर्म्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यान्ति यमालयम् । यः प्रदद्याद्द्विजेन्द्राणामुपानत्काष्ठपादुके । स नरोऽश्वेन महता सुखं याति यमालयम् । छत्रदानेन गच्छन्ति पथा शुभ्रेण देहिनः । दिव्याम्बरपरीधाना यान्ति वस्त्रप्रदायिनः । शिविकायाः प्रदानेन सद्रथेन सुखं व्रजेत् । शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमाश्रयम् । आरामकर्त्ता छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्पकयानेन पुष्करारामदायिनः । देवायतनकर्त्ता च यतीनामाश्रमस्य च । अनाथपान्थकानाञ्च क्रीड़न् याति रथोत्तमैः । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजकाः । पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् । द्योतयन्तो दिशः सर्व्वा यान्ति दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदानेन सुखं याति गृहे स्वपन् । सर्व्वकामसमृद्धेन पथा गच्छन्ति गोप्रदाः । येऽन्नदानानि कुर्व्वन्ति ते तृप्ता यान्ति सत्पथा । आर्त्तौषधप्रदातारः सुखं यान्ति निरामयाः । विश्राम्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रूषणे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्य्यादश्वपृष्ठेन स व्रजेत् । हेमरत्नप्रदानेन याति दुर्गाणि निस्तरन् । वरानडुत्प्रदानेन वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादंश्च गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् । स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधान्नरः । सर्व्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बलबुद्धिविवर्द्धनम् । नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे म्रियन्ति च । रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते । शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्वनागेन्द्रनारीस्रक्चन्दनादिभिः । समस्तैरपि संप्राप्तैर्न रमन्ते बुभुक्षिताः । गर्भस्था जायमानाश्च बालावृद्धाश्च मध्यमाः । आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतापसाः । क्षुधा हि सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । तस्मादौषधिलेपेन (आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः । नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधासमः । नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्यमन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्व्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्व्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्व्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानप्रदः सर्व्वमिहामुत्र च तल्लभेत् । यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यसञ्चयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् । स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्व्वसाधनम् । अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्व्वरसाश्रयम् । अन्नपानाश्वगोवस्त्रभूशय्याच्छत्रमासनम् । प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्म्मराजपुरं नराः । यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् । ये पुनः क्रूरकर्म्माणः पापा दानविवर्ज्जिताः । ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडशीतिसहस्राणि योजनानामतीत्य वै । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपव्यवस्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्म्मणाम् । पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीक्ष्णकण्टकयुक्तेन शर्करालिचितेन च । क्षुरधारानिभैस्तीक्ष्णैः पाषाणैर्निचितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन महता उत्तुङ्गैश्च खातकैः । क्वचित् सूचीनिभैर्दर्भैः संछन्नेन पथा क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्व्वतैर्वृक्षसङ्कुलैः । प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः । क्वचिद्विषमगर्त्तैश्च क्वचिल्लोष्टैः सुपिच्छलैः । प्रतप्तबालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः क्वचित् । कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुत्रचित् । अयःशृङ्गाटकैस्तप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च । क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकण्ठान्तप्रवेशया । क्वचिद्दुष्टाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च करीषाग्निना । क्वचित् सिंहैर्वृकैर्व्याप्तं दंशैः कीटैश्च दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः । मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पैर्विषोल्वणैः । मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः । पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः । महाविषाणैर्महिषैः उष्ट्रैर्मत्तैश्च रोहकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते । महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन दार्य्यमाणा व्रजन्ति च । महाटङ्कौघवर्षेण भिद्यमानाश्च सर्व्वतः । पतद्भिर्वज्रसंघातैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रतप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना रुदन्ति च । महता पांशुवर्षेण पूर्य्यमाणा रुदन्ति हि । बहुमेघरवैर्घोरैर्वित्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः । निशितायुधवर्षेण चूर्ण्यमानाश्च सर्व्वतः । महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना द्रवन्ति च । महाशीतेन मरुता रूक्षेण परुषेण च । समन्ताद्रुह्यमानास्ते शुष्यन्ते सङ्कुचन्ति च । इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कष्टेन सर्व्वदुःखाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्व्वे ये मूढाः पापकारिणः । यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात् । एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्ज्जिताः । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि रुदन्तस्ते मुहुर्मुहुः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । भयाक्रान्तभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना । बद्धाः शृङ्खलया केचिदुत्तानाः पादयोर्नराः । आकृष्यन्ते कृष्यमाणा यमदूतैर्बलोत्कटैः । उरसाऽधोमुखाश्चान्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः । केशपाशनिबद्धाश्च समाकृष्यन्ति रज्जुना । ललाटे चासिना चान्ये भिन्नाः कृष्यन्ति देहिनः । उत्तानाः कण्टकपथा क्वचिद्-

ङ्गारवर्त्मना । पश्चाद्बाहूरुवक्त्रेषु जठरे च प्रपीडिताः । पूरिताः शङ्कुभिश्च हस्तयोश्चापि कीलिताः । पाशपाशेन कृष्यन्तः प्रयान्त्यन्ये सुदुःखिताः । जिह्वाग्रन्तु प्रविद्धेनाकृष्य नीयन्ति रज्जुना । कर्णाभ्यामङ्कुशेनैव क्षिप्यमाणा यतस्ततः । शिश्ने वृषणे बद्धा नीयन्तेऽन्ये च रज्जुना । नासापवङ्करज्ज्वा च समाकृष्यन्ति चापरे । भिन्नाः कपोलयोरज्ज्वाकृष्यन्ते ते तथौष्ठयोः । विभिन्नाश्चोदरे चान्ये तप्तशङ्कुलया नराः । क्रिम्यन्ते कर्णयोश्चान्ये भिन्नाश्च चिकुरे परे । छिन्नपादहस्ताश्च छिन्नकर्णौष्ठनासिकाः । संछिन्नशिश्नवृषणाश्छिन्नभिन्नाङ्गसन्धयः । प्रतुद्यमानाः कुन्तैश्च भिद्यमानाश्च सायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः । मुद्गरैर्लौहदण्डैश्च हन्यमाना मुहुर्मुहुः । कर्षैश्च विविधैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमप्रभैः । भिन्दिपालैर्विभिद्यन्ते स्रवन्तः पूयशोणितम् । कृमिजग्धाश्च नीयन्ते सत्त्वता विवशा नराः । याचमानाश्च सलिलमन्नञ्चापि बुभुक्षिताः । छायां प्रार्थयमानाश्च शीतार्त्ता ह्यनलं पुनः । दानहीनाः प्रयान्त्येवं याचन्तो विमुखा नराः । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् । एवं प्रयान्ति कष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरं तदा । प्रज्ञापितास्तदा दूतैर्निवेश्यन्ते यमाग्रतः । तत्र वै शुभकर्माणस्तांस्तु सम्मानयेद्यमः । स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं महात्मानः स्वात्मनोहितकारिणः । येन दिव्यसुखार्थाय भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीभोगभूषितम् । स्वर्गं गच्छध्वमतुलं सर्वकामसमन्विताः । तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदन्ते पुण्यसंक्षयात् । यत्किञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोक्ष्यथ । ते चापि धर्मराजानं नराः पुण्यानुभावतः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृभूतमिवात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्माणस्ते पश्यन्ति भयानकम् । पापावष्टब्धनयना विपरीतात्मवृत्तयः । दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् । ऊर्द्ध्वकेशं महाश्मश्रुं प्रस्फुरदधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचयप्रभम् । सर्व्वायुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्जिनम् । महामहिषमारूढं दीप्ताग्निसमलोचनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं महामेरुमिवोच्छ्रितम् । प्रलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्तमिव सागरम् । ग्रसन्तमिव त्रैलोक्यमुद्गिरन्तमिवानलम् । मृत्युश्च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः । कालश्चाञ्जनसङ्काशः कृतान्तश्च भयानकः । मारी चोग्रा महामारी कालरात्री च दारुणा । विविधा व्याधयः कष्टा नानारूपा भयावहाः । शक्तिशूलाङ्कुशकराः पाशचक्रासिधारिणः । वज्रदण्डधरा रौद्राः क्षुरतूणधनुर्द्धराः । असंख्याता महावीर्य्याः कालाञ्जनसमप्रभाः । सर्व्वायुधोद्यतकरा यमदूता भयानकाः । अनेन परिवारेण महाघोरेण संवृतम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्रगुप्तञ्च भीषणम् । निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्म्मिणः । चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्म्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृतकर्म्माणः परद्रव्यापहारिणः ! । गर्व्विता रूपवीर्य्येण परदारविमर्द्दकाः ! । यत् स्वयं क्रियते कर्म्म तत्स्वयं भुज्यते जनाः । तत् किमात्मोपघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ?। इदानीं किं प्रतप्यध्वं ? पीड्यमानाः स्वकर्म्मभिः । भुङ्क्ष्वं स्वानि कर्म्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवीपालाः संप्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्म्मभिर्घोरैः दुष्प्रज्ञाबलदर्पिताः । भो भो नृपा दुराचाराः ! प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वमधुना नृपाः ! । क्व तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम् । तत् सर्व्वं संपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्बलं वो नो येन तद्दण्डिताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना कीदृशं भवेत् । एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपालब्धा यमेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति पार्थिवाः । इति धर्म्मं समादिश्य नृपाणां धर्म्मराट् पुनः । तत्पापपङ्कशुद्ध्यर्थमिदं वचनमब्रवीत् । भो भोश्चण्ड महाचण्ड गृहीत्वा नृपतीनिमान् । विशोधयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं समुत्थाय नृपान् संगृह्य पादयोः । भ्रामयित्वातिवेगेन निक्षिप्योर्द्ध्वं प्रगृह्य च । सर्व्वप्राणेन महता प्रतप्तेऽथ शिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रेणेव महाद्रुमम् । ततः स राजदेहान्तःप्रविष्टो जर्ज्जरीकृतः । निःसंज्ञः स तदा देही निश्चेष्टश्च प्रजायते । ततः स वायुना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्ध्यर्थं क्षिप्यते नरकार्णवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः । सप्तमस्य तलस्यान्ते घोरे तमसि संस्थिताः । घोराख्या प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधःस्थिता । अतिघोरा तृतीया च घोरघोरा चतुर्थिका । पञ्चमी घोररूपा च कोटिरेका प्रकीर्त्तिताः । षष्ठी तरलभावाख्या सप्तमी

च भयानका” इत्युपक्रम्य “कराला विकराला च वज्रा विंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा परिवर्त्तुला । सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति चाष्टमी । एता नाम्ना समुद्दिष्टा घोरा नरककोटयः । अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आसां क्रमेण विज्ञेयाः पञ्च पञ्चैव नायकाः । प्रत्येकं सर्व्वकोटीनां नामतस्तन्निबोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ति यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । तमः शीतं तथाचोष्णं पञ्चाद्ये नायकाः स्मृताः । सुघोषः सुतलस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः शठः । महामायी विलोमश्च सुलोमश्च कटङ्कटः । तीव्रवेगः करालश्च विकरालः सुकम्पनः । महापद्मः सुवक्रश्च कालसूत्रः प्रगर्जनः । सूचीमुखः सुनेमिश्च खादकः सुप्रपीडितः । कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चातिदारुणः । अङ्गारराशिभवनमसृक्पूयह्रदस्तथा । तीक्ष्णायसन्तु शाल्मलिर्महासंवर्त्तकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्कलेपः पूतिमांसो द्रवद्वपुः । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सुदीर्घः कूटशाल्मलिः । अरिष्टः सुमहानादः प्रवाहोऽसृक्प्रवाहणः । भ्रमपञ्चकशल्यसिंहव्याघ्रगजाननाः । श्वसूकराश्वमहिषवृषखड्गकराननाः । ग्राहकुम्भीरनक्राख्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः । गृध्रोलूकजलौकाश्च शार्दूलकरिकर्कटाः । गण्डकः पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्षः पूतिमृत्तिका । कणधूम्रस्तथाग्निश्च कृमीणां निचयस्तथा । अमेध्यश्चाप्रतिष्ठश्च रुधिराम्बुः श्वभोजनः । लालाभक्ष्यश्चान्त्रभक्ष्यः सर्व्वभक्ष्यः सुदारुणः । सङ्कटः सुविलम्बश्च विषमः कटपूतनः । अम्बरीषः कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः । असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातसीसमुद्रौ च कूटपाशः प्रमर्द्दनः । महाचूर्णं सुचूर्णश्च तप्तलोहमयी शिला । पर्व्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमलपर्व्वतौ । मूत्रविष्ठान्धकूपश्च क्षारकूपश्च शोषणः । मुसलोदूखलं यन्त्रं शिलाशकटलाङ्गलम् । तालपत्रासिगहनं महामशकमण्डलम् । सम्मोहनोऽङ्गभङ्गश्च तप्तशूलमयोगुडः । बहुदुःखं महादुःखं कश्मलं समलं मलम् । हालाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमानुगः । एकपादो द्विपादश्च तीव्रश्चावीचिवर्त्तिनः । अष्टाविंशतिरित्येते क्रमशः परिकीर्त्तिताः । एषां नामानुपूर्व्व्येण पञ्च पञ्चैव नायकाः । रौरवादि अवीच्यन्तं नरकाणां शतं स्मृतम् । चत्वारिंशत्समधिकं महानरकमण्डलम् । एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्म्मानुरूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्म्मप्रक्षयाद्भृशम् । आ मलप्रक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मायन्ति धातवः । तथाऽऽपापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पादयोर्बद्धा तप्तशृङ्खलया नराः । महावृक्षाग्रमारोप्य लम्बन्ते यमकिङ्करैः । ततस्ते सर्व्वयत्नेन क्षिप्ता दोलयन्ति किङ्करैः । दोल्यन्तश्चातिवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् । अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारः समन्ततः । पादयोर्बध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलैः । तेन भारेण महता भृशमात्रेण दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चलाः । कशाभिरग्निवर्णाभिर्लोहदण्डैः सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात् पापकारिणः । ततः क्षारेण दीप्तेन वह्निनापि विशेषतः । समन्ततः प्रलिप्यन्ते क्षताङ्गा जर्ज्जरीकृताः । पुनर्विदार्य्य चाङ्गेषु शिरसः प्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैलकटाहके । विष्ठापूर्णे ततः कूपे कृमीणां निचये तथा । मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुनः । भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लौहतुण्डैश्च वायसैः । श्वभिर्दंशैर्वृकैर्व्याघ्रैश्च विकृताननैः । पच्यन्ते मांसवच्चापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु । भिन्नाः शूलेषु तीक्ष्णेषु नराः पापेन कर्म्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म्मभिरात्मजैः । तिलवत् संप्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः । लुट्यन्ते चातितप्तेषु लौहभाण्डेष्वनेकधा । तैलपूर्णकटाहेषु सुतप्तेषु तथा पुनः । बहुशः पाट्यते जिह्वा येऽसत्याप्रियवादिनः । सन्दंशेन सुदीप्तेन पर्पीडाकृष्य पादतः । मिथ्यागमप्रवक्तुश्च जिह्वाग्रमास्यनिर्गतात् । जिह्वाद्धात् क्रोशविस्तीर्णाच्छल्यैस्तीक्ष्णैश्च पाट्यते । निर्भर्त्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् । तेषां वज्रजलौकाभिर्मुखमापूर्य्य सीव्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । द्रुतेनापूर्य्य तेऽत्यर्थं तप्ततैलैश्च तन्मुखम् । इतस्ततः पुनर्व्वक्त्रं भृशमापूर्य्य हन्यते । विष्ठाभिः कृमिमिश्राभिः सोपानच्चरणोन्नरैः । परिषुजन्ति चात्युग्रं प्रदीप्तं लौहशाल्मलिम् । हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भीमैर्महानखैः । दन्तुरेणाति[illegible] क्रकचेन [illegible] । शिरःप्रभृति पृथ्यन्ते घोरैः कर्म्मभिरात्मजैः । खाद्यन्ते च स्वमांसानि पाय्यन्ते शोणितं स्वकम् । अन्नदानं न दत्तं यैर्यै-

नानुमोदितम् । इक्षुवत् संप्रपीड्यन्ते जर्जरीकृत्य मुद्गरैः । असिताजयनैर्घोरैश्छिद्यन्ते खण्डखण्डशः । सूचीभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गास्तप्ततैलावरोपिताः । सन्ताल्यमानाविवशाः क्लिश्यन्ते न म्रियन्ते च । देहादुत्पाट्यते मांसं भिद्यन्तेऽस्थीनि मुद्गरैः । अतीवाक्रम्यते तूर्णं यमदूतैर्बलोत्कटैः । निरुच्छ्वासे निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति नरके चिरम् । उच्छ्वसन्तः सदोच्छ्वासे वालुकावदनावृताः । रौरवे रोदमानाश्च पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । पञ्चग्रामास्तु गुदे चाक्ष्णोः पदे चोरसि मस्तके । निखन्यन्ते घनास्तीक्ष्णाः सुतप्ता लोहशङ्कवः । सुतप्तवालुकायाञ्च प्रपीड्यन्ते मुहुर्मुहुः । जातुपङ्के भृशं तप्ते क्षिप्ताः क्रन्दन्ति विस्वरम् । तेन तेनैव रूपेण हसन्तीं परदारिकाम् । गाढमालिङ्गयते नारीं ज्वलन्तीं लोहनिर्म्मिताम् । पूर्व्वाकाराश्च पुरुषाः प्रज्वलन्तः समन्ततः । दुश्चारिणीं स्त्रियं गाढमालिङ्गन्तो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते मोक्षोऽस्ति साम्प्रतम् । लङ्घितस्ते यथा भर्त्ता पापं भुङ्क्ष्व तथाऽधुना । लौहकुम्भे तथा क्षिप्ताः सुपिधानैः शनैः शनैः । महदग्निना प्रपच्यन्ते श्वपाकैरिव मासशः । क्षोदन्त्युदूखले सास्त्राः प्रक्षप्यन्ते शिलासु च । क्षिप्यन्ते चान्धकूपेषु दश्यन्ते कृमिभिर्भृशम् । कृमिभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गाः शतशो जर्जरीकृताः । सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् । महाज्वाले च नरके पापाः फूत्कारयन्ति च । इतस्ततश्च धावन्ति दह्यमानास्तदर्च्चिषा । पृष्ठे चानीय जङ्घे द्वे विन्यस्ते करयोः स्थिते । तयोर्मध्येन चाकृष्य बाहुपृष्ठेन गाढतः । बद्ध्वा परस्परं सर्व्वं सुदृढं गाढरज्जुभिः । पिण्डबन्धं दधन्त्येवं भ्रमरास्तीक्ष्णलोहजाः । मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा । पिण्डबन्धसमा याम्या महाज्वाले च यातना । रज्जुभिर्वेष्टिताङ्गाश्च प्रलिप्ताः कर्द्दमेन च । करीषतुषवह्नौ च पच्यन्ते च म्रियन्ति च । सुतीक्ष्णधारतोयेन कर्कशासु शिलासु च । आ पापसंक्षयात् पापा घृष्यन्ते चन्दनं यथा । शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः कृमिभिर्नराः । भक्ष्यन्ते तीक्ष्णवदनैरा देहप्रक्षयाद्भृशम् । कृमीणां निचये क्षिप्ताः पूतिमांसस्य राशिषु । तिष्ठन्त्यु- छिन्नहृदयाः पर्व्वताभ्याञ्च पीडिताः । सुतप्तवज्रलेपेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोर्द्ध्वपादश्च धृताः तप्यन्ति वह्निना । वदनान्तःप्रविष्टस्तं सुप्रतप्तमयोगुडम् । ते खाद्यन्ते पराधीना हन्यमानास्तु मुद्गरैः । ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणान् । विद्रावयन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र वसन्ति च । व्यायामोद्वर्त्तनाभ्यङ्गस्नानमापानभोजनम् । क्रीडनं द्यूतमिथुनमाचरन्ति वसन्ति च । ते वधैर्विविधैर्घोरैरिक्षुयन्त्रादिपीडनैः । निरयाग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् । ये शृण्वन्ति गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्य्यतः । अग्निवर्णैरयःफालैस्तप्तताम्रादिभिः स्रुतैः । त्रपुसीसारकूटाद्यैः क्षारेण जतुना पुनः । सुतप्ततीक्ष्णतैलेन वज्रलेपेन चान्ततः । क्रमादापूर्य्यतः कर्णौ नरकेषु च यातनाः । अनुक्रमेण सर्व्वेषु भवन्त्येते समन्ततः । सर्व्वेन्द्रियाणामप्येवं क्रमात् पापेन यातनाः । भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरीरेण कृतेन च । स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति परस्त्रियम् । तेषां त्वगग्निवर्णाभिः सूचीभिः पूर्य्यते भृशम् । ततः क्षारादिभिः सर्व्वैः शरीरमनुलिप्यते । यातनाश्च महाकष्टाः सर्व्वेषु नरकेषु च । गुरौ कुर्व्वन्ति भ्रूकुटीं क्रूरनेत्राश्च ये नराः । परदारांश्च पश्यन्ति लुब्धाः स्निग्धेन चेतसा । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तेषां नेत्रे प्रपूर्य्यतः । क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्व्वैर्द्देहे सर्व्वाश्च यातनाः । देवाग्निगुरुविप्राणामनिवेद्य च भुञ्जतः । लौहकीलशतैस्तप्तैस्तज्जिह्वास्य प्रपूर्य्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन तैलताम्रादिभिः क्रमात् । शरीरेषु महाघोराश्चित्रा नरकयातनाः । ये शिवारामपुष्पाणि लोभात् संगृह्य पाणिना । जिघ्रन्ति मूढमनसः शिरसा धारयन्ति वा । आपूर्य्य च शिरस्तेषां सुतप्तैर्लौहशङ्कुभिः । नासिका चातिबहुशस्ततः क्षारादिभिः पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमाराध्यं धर्म्मदेशकम् । शिवभक्तांश्च ये मूढाः शिवधर्म्मञ्च शाश्वतम् । तेषामुरसि कण्ठे च जिह्वायां दन्तसन्धिषु । तालुन्योष्ठे च नासायां मूर्द्ध्नि सर्व्वाङ्गसन्धिषु । अग्निवर्णाः सुतप्ताश्च त्रिशिखा लोहशङ्कवः । आपोथ्यन्ते सुबहुशः स्थानेष्वेतेषु मुद्गरैः । ततः क्षारेण तप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । तप्ततैलादिभिः सर्व्वैरापूर्य्यन्ते समन्ततः । यातना च महाचित्रा शरीरस्यापि सर्व्वतः । निःशेषं नरकेष्वेवं भवन्ति क्रमशः पुनः । ये गृह्णन्ति परद्रव्यं पद्भ्यां विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं गाञ्च ज्ञानञ्च लिखितं क्वचित् । हस्तपादौ घनौ तेषामाचूर्ण्यन्ते समन्ततः । क्षारताम्रादिभिस्तप्तैस्तदन्ते बहुशः पुनः ।

नरकेषु च सर्व्वेषु विचित्रा देहयातनाः । भवन्ति बहवः कष्टाः पाणिपादसमुद्भवाः । शिवायतनपर्य्यन्ते शिवारामेषु कुत्रचित् । समुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा । तेषां शिश्नं सवृषणं चूर्ण्यते लौहमुद्गरैः । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्ततश्चापूर्य्यते पुनः । लौहदण्डश्च सुमहानग्निवर्णः सकण्टकः । आपोथ्यते गुदे तेषां यावन्मूर्द्ध्नि विनिर्गतः । ततः क्षारेण महता ताम्रेण त्रपुणा पुनः । इतेनापूर्य्यते गाढं गुदं शिश्नञ्च देहिनाम् । मनः सर्व्वेन्द्रियाणाञ्च यस्मादुक्तं प्रवर्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् । धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृष्णया । अतिथिञ्चावमन्यन्ते कालप्राप्तं गृहाश्रमे । तेनैते घोररौरवा हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तस्तिष्ठन्त्यवदृशतं नराः । हस्तपादललाटेषु कीलिता लौहशङ्कुभिः । निस्यन्त्र विवृतं वक्त्रं कीलकत्रयताडितम् । कृमिभिः प्राणिभिश्चोग्रैर्लौहदण्डैश्च वायसैः । उपद्रवैर्बहुविधैस्तु खमन्तः प्रपीड्यते । जिह्वावेधनिबद्धाश्च संपीड्यन्ते भृशं पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लौहभाराः सुवर्त्तुलाः । शिश्ने सवृषणे तद्वत् लौहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानञ्च बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमांसमुत्कृत्य तिलमात्रप्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्वच्छपेण तु शोणितम् । यदा निर्म्मांसतां प्राप्ताः कालेन बहुना नराः । ततः क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते । छिद्यन्ते वर्षधाराभिः क्लिश्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः सिच्यन्ति तैलेन सुतप्तेन समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः । निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । भृशं बुभुक्षया पीड़ा कष्टा चातिपिपासया । अत्युष्णेनातिशीतेन पापानां क्षरणेन च । एवमाद्या महाघोरा यातनाः पापकर्म्मिणाम् । एकैकनरके घोराः शतशोऽथ सहस्रशः । प्रत्येकं यातनाश्चित्राः सर्व्वेषु नरकेषु च । कष्टा वर्षशतेनापि सर्व्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्व्विविधैर्घोरैः पाच्यमानाः स्वकर्म्मभिः । म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य न क्षयः । तस्मात्त्वा यातनाः कष्टा विविधाः पापकारिणाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निसदृशोपमाः । श्रुत्वैव यातनास्त्वूर्ध्वं म्रियन्ते मृदुचेतसः । ततस्तेनात्र कथिता: पापा दृष्यन्ति याः स्वयम् । सुमित्रकलत्रार्थं यदपुण्यं त्वया कृतम् । एकाकी दह्यसे तेन नात्र पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं ध्रुवमात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ ! पापं कृतं त्वया । एवं दूतैरुपालब्धास्तान् पृच्छन्ति ततः पुनः । कियन्तं केन पापेन कालमत्रासते नराः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेषु महीक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्व्वधैः । महापातकिनः सर्व्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्द्दशमन्वन्तरकल्पान्तं विविधैर्व्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः । पापशेषैस्तदर्द्धञ्च कालञ्चापि तथाविधम् । तस्मात् पापं न कुर्व्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु शेरते । मन्वन्तरान्तं तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं क्लिष्टाः विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्म्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्लिष्टाः पक्षिभावेन भवन्ति तृणजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्व्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमति दुर्ल्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्म्मणां गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । द्वयोर्न्न साधयेदेकं स खलस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्व्वेषां मानुष्यमतिदुर्ल्लभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्य्यान्न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्व्वस्य मूलं मानुष्यं तद्यत्नादनुपालय । धर्म्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्व्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्ल्लभम् । न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः । सर्व्वेषामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं प्राप्य मानुष्यसम्भवम् । यः कुर्य्यान्नात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्म्मभूमिरयम् मता । इह यत् क्रियते कर्म्म स्वर्गे तदुपभुज्यते । यावत् सुस्थशरीरस्त्वं तावत्कर्म्म समाचर । असुस्थोनोदितोऽ-

अन्यैर्न किञ्चित् कर्त्तुमुत्सहः । अध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं योगं प्रसाधयेत् । ध्रुवं तस्य परिभ्रष्टमध्रुवं नष्टमेव हि । आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तवाग्रतः । अहोरात्रापदेशेन किमर्थं नावबुध्यसे । यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य भविष्यति । आकस्मिके हि मरणे धृतिं विन्देत कस्तदा । परित्यज्य यदा सर्वमेकाकी यास्यसि ध्रुवम् । न ददासि तदा कस्मात् पाथेयार्थमिदं धनम् । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति महाध्वनि । अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः पाथेयरहितः पथि । येषां द्विजेन्द्र ! वाहिनी पूर्णामावस्य गच्छति । स्वर्गदेशस्य पुरतस्तेषां लाभः पदेपदे । इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्य्यात् पापञ्च वर्जयेत् । पुण्येन याति देवत्वमपुण्यान्नरकं व्रजेत् । ये मनागपि देवेशं प्रपन्नाः शरणं शिवम् । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति यमस्य वदनं नराः । किन्तु पापैर्महाघोरैः किञ्चित्कालं शिवाज्ञया । भवन्ति प्रेतराजानस्ततो यान्ति शिवं परम् । ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । तस्माद्धिवर्ज्जयेद्भक्तिमीश्वरे सततं बुधः । तस्माच्छास्त्रविचारेण भवदोषविचारतः" ।

भाग० ५,२६ अ० । नरकभेदतत्स्वरूपोन्यासप्रसङ्गेन तेषां पापविशेषजन्यत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्म्मणां विपाकास्तामिस्रादयो नरका इति गम्यते । तत्र नरकविशेषस्वरूपनिदानमुक्तं यथा—

"अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः । तामिस्रो१ ऽन्धतामिस्रो२ रौरवो३ महारौरवः४ कुम्भीपाकः५ कालसूत्रम्६ असिपत्रवनं७ सूकरमुखम्८ अन्धकूपः९ कृमिभोजनः१० सन्दंशः११ तप्तसूर्म्मिः१२ वज्रकण्टकशाल्मली१३ वैतरणी१४ पूयोदः१५ प्राणरोधो१६ विशसनं१७ लालाभक्षः१८ सारमेयादनम्१९ अवीचिः२० अयःपानम्२१ इति । किञ्च क्षारकर्द्दमो२२ रक्षोगणभोजनं२३ शूलप्रोतो२४ दन्दशूकः२५ अवटनिरोधनो२६ ऽपर्य्यावर्त्तनं२७ सूचीमुखम्२८ इत्यष्टाविंशतिर्नरका विविधा यातनाभूमयः । यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे १ नरके बलान्निपात्यते । अनशनानिपानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये । एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति । यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं २ तमुपदिशन्ति । यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं पुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति । ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातना उपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवम् ३ इत्याहुः । रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वापदेशः । एवमेव महारौरवो४ यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः । यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति । तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके५ तप्ततैले उपरन्धयन्ति । यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके६ नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्ते खले उपर्य्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टते अवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि । यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं ७ प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्म्महा पाखण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते । यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे ८ निपतति । तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्च्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः । यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे९ तदभिद्रोहेण निपतति । तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः । यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनिर्म्मितपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने१० नरकाधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते । यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्ना-

द्दीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तम-
मुत्र राजन् ! यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैः ११
स्त्वचि निष्कुषन्ति । यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं
वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावमुत्र कशया ताडयन्त-
स्तिग्मया सूर्म्या १२ लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च
पुरुषरूपया सूर्म्या । यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निर-
ये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मली १३मारोप्य निष्कर्षन्ति ।
ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा पाषण्डा धर्मसेतून्
भिन्दन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां १४निपतन्ति भिन्नमर्य्यादाः
तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो
भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः
स्वाघेन, कर्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखा-
स्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते । ये त्विह वै वृषली-
पतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ।
ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्मलालापूर्णे १५ निपतन्ति
तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति । ये त्विह वै श्वगर्द्दभपतयो
ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगा-
न्निघ्नन्ति । तानपि संपरेतांल्लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषु-
भिर्विध्यन्ति १६ । ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु
पशून् विशसन्ति । तानमुष्मिंल्लोके वैशसे १७ नरके पति-
तान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति । यस्त्विह वै सवर्णां
भार्य्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृत्तम-
मुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययन्ति लालाभक्षे
१८। ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा
विलुम्पन्ति राजभटा वा तांश्चापि हि परेतान् यम-
दूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं
खादन्ति । यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनि-
मये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति२०
अधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्द्ध्नः
संपात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते
तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः
पुनरारोपितो निपतति । यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो
वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थोऽपि वा
पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाऽऽ-
क्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं २१ निषिञ्चन्ति ।
अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपो
विद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक-
एव क्षारकर्द्दमे२२ निरयेऽवाक्शिरा निपतितो दुरन्त-
यातना ह्यश्नुते । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते
याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव
इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका
इव स्वधितिनाऽवदायाऽसृक्पिबन्ति नृत्यन्ति च गाय-
माना यथेह पुरुषादाः २३ । ये त्विह वा अनागसो-
ऽरण्ये ग्रामे वा विश्रम्भय्य वैश्रम्भकैरुपसृतानुपजिजीवि-
षून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि
च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिप्रोतात्मानः २४क्षुत्तृड्भ्यां
चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्य-
माना आत्मशमलं स्मरन्ति । ये त्विह वै भूतान्यु-
द्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि
प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये २५ निपतन्ति । यत्र नृप !
दन्दशूकाः पञ्चमुखा वा उपसृत्य ग्रसन्ति यथाबिले-
शयान् । ये त्विह वा अन्धावटकुसूलगुहादिषु
भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण
वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति २६ । यस्त्विह वा अतिथीन-
भ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन
चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्र-
तुण्डा गृध्रकङ्कवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति २७ ।
यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्य्यक्प्रेक्षणः
सर्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाण-
हृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति ।
स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः
सूचीमुखे २८नरके निपतति । यत्र ह वित्तग्रहं पाप-
ग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु
सूत्रैः परिवयन्ति । एवंविधा नरका यमालये सन्ति
शतशः तेषु च सर्व एवाधर्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदिता-
श्चावनिपते ! पर्य्यायेण विविशन्ति"। तथैव धर्मानुवर्त्तिन
इतरत्र । इह तु पुनर्भवे उभयशेषाभ्यां विशन्ति"

भा०आनु०७अ०शुभकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
"युधिष्ठिर उवाच । "कर्म्मणां तु समस्तानां शुभानां भरत-
र्षभ ! । फलानि भरतश्रेष्ठ ! प्रब्रूहि परिपृच्छतः । भीष्म
उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ! ।
रहस्यं यदृषीणान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! । या गतिः प्राप्यते
येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता । येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म
करोति यः । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ।
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् । तस्यां
तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि । न नश्यति

कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च । चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् । अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । श्रान्तायादृष्टपूर्व्वाय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च । चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने । अग्नीनुपशयानस्य राज्ञः पौरुषमेव च । रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति । आमिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति । अवाक्‌शिरास्तु यो लम्बेदुदवासञ्च यो वसेत् । सततञ्चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् । पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः । अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्व्वकामगमास्तथा । धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते ! । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्य्येण जीवितम् । रूपमैश्वर्य्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते । फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् । प्रायोपवेशिनो राजन् ! सर्व्वत्र सुखमश्नुते । गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः । त्रिस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् । स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् । सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः । मनुःसाधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके । उपवासञ्च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ! । कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते । अधीत्य सर्ववेदान् वै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्म्मं स्वर्गलोकमुपाश्नुते । या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । एवं पूर्व्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति । अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् । जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्य्येते तृष्णैका न तु जीर्य्यते । येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता । येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद् ब्रह्म पूजितम् । सर्व्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः" ।

तत्रैव दानविशेषे गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चभयात् तद्वाक्य नोद्धृतं भा० आनु० दानधर्म्मे द्रष्टव्यम् । भा० आनु० १११ अ० संसारचक्रप्रदर्शिका कथा—

"एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति । एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् । असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च । मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः । मुहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः । तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्म्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः । प्राणी धर्म्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् । तथैवाधर्म्मसंयुक्तो नरकञ्चोपपद्यते । तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्म्मं सेवेत पण्डितः । धर्म्म एको मनुष्यस्य सहायः पारलौकिकः । लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः । नरः करोत्यकार्य्याणि परार्थे लोभमोहितः । धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्म्मयुक्तं परं हितम् । शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते । मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् । अचक्षुर्व्विषयं प्राप्तं कथं धर्म्मोऽनुगच्छति । बृहस्पतिरुवाच । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च सहिता धर्म्मं पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्व्वेषां साक्षीभूता निशाऽनिशम् । एतैश्च सह धर्म्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति । त्वगस्थिमांसं शुक्रञ्च शोणितञ्च महामते ! । शरीरं वर्ज्जयन्त्येते जीवितेन विवर्ज्जितम् । ततो धर्म्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि । ततो धर्म्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते । इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर उवाच । तद्दर्शितं भगवता यथा धर्म्मोऽनुगच्छति । एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? । बृहस्पतिरुवाच । अन्नमश्नन्ति यद्देवाः शरीरस्था नरेश्वर ! । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्म्मनस्तथा । ततस्तृप्तेषु शुद्धात्मन् ! रेतः सम्पद्यते महत् । ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात् स्त्रीपुंसयोर्नृप ! । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ? । युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् । बृहस्पतिरुवाच । आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ।

विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्व्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः । जीवः स भगवन् ! कुत्रस्थः सुखदुःखे समश्नुते । बृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ! । स्वकृतं कर्म्मैव भुङ्क्ते धर्म्मस्य फलमाश्रितः । यदि धर्म्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् । अथान्तरा तु धर्म्मस्याप्यधर्म्ममुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्म्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ प्रजायते । कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ! । तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः । यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः" । इतःपरं कर्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्मशब्दे १२११२२ पृष्ठे "कर्मभिर्नियतैर्वेद" इत्यारभ्य "धर्मं कुरु मनःसदा" इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् । तच्च भा० अनु० १११ अ० स्थं बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे पृ० १२२ पृष्ठादौ मिता० दर्शितवाक्यादपि कर्मविपाकभेदोऽवधेयः ।

भुक्तावशिष्टकर्मणां विपाकस्तु शातातपेन दर्शितो यथा "प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् । दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः । जलोदरं यकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्व्वुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्च्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः । उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च कथ्यते । गोदाने वत्ससंयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी । वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद्द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते । सुवर्णशतनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धं प्रमाणतः । अश्वदाने मृदुश्लक्ष्णमश्वं सोपस्करं दिशेत् । महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम् । दद्याद्गजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् । लक्षसंख्याकृतं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्च्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने । रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश जपेद्रुद्रान् दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः । हुत्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्व्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषट्कमितं स्मृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दशपञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तितः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् । याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् । तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्च्चयेद्विधिवद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे । जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि । सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् । सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् । ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्व्वकामिकम् । तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः । पूजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत

सह बन्धुभिः" शातातपीये कर्म्मविपाके १ अध्याये ।

"ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते । प्रायश्चित्तं प्रकुर्व्वीत स तत्पातकशान्तये । चत्वारः कलसाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः । अश्वस्थानादिमृद्युक्तास्तीर्थोदकसुपूरिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः । सर्व्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः । रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्मुखम् । पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्म्मितम् । अर्च्चेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि । पूर्व्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः स्वस्ववेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः । दशांशेन ततो होमो ग्रहशान्तिपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधातव्याष्टनाक्तैस्तिलहेमभिः । द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि । ततो दद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् । ब्राह्मणेभ्यस्तथा देयमाचार्य्याय निवेदयेत् । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । प्रीताः सर्व्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् । इत्युदीर्य्य मुहुर्भक्त्या तमाचार्य्यं क्षमापयेत् । एवंविधाने विहिते श्वेतकुष्ठी विशुध्यति । कुष्ठी गोवधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्घटमेकन्तु पूर्व्वोक्तद्रव्यसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् । ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति । सामपारायणं (सामगानम्) कुर्य्यात् कलसे तत्र सामवित् । दशांशं सर्षपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने । विहिते धर्म्मराजानमाचार्य्याय निवेदयेत् । यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयावहः । दक्षिणाशापतिर्द्देवो मम पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं तद्भक्तिमाचरेत् । ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः । पितृहा चेतनाहीनो मातृहान्धः प्रजायते । नरकान्ते प्रकुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्व्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः । व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्णपलसम्मिताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व्ववत् । निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः । पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः । नावं द्विजाय तां दद्यात् सर्व्वोपस्करसंयुताम् । वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्व्वभूताशयस्थित ! । पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत् ! । इत्युदीर्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् । स्वसृघाती तु बधिरो नरकान्ते प्रजायते । मूको भ्रातृबधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता । सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य ब्रह्माणीं तां विसर्जयेत् । सरस्वति ! जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! । दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! । बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये । श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि । महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । षडङ्गैकादशैरुद्रैरुद्रः समभिधीयते । रुद्रैस्तैरेकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः । एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुहुयाच्च दशांशेन दूर्व्वायायुतसंख्यया । एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलान्येकादश तथा दद्याद्वित्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च । गोत्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्व्वंशश्चोपजायते । स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा शृणुयादथ भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दश । दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् । राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति । रक्तार्बुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः । प्राजापत्यं सकृच्चैवं दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् । कारूणाञ्च बधे चैव रूक्षभावः प्रजायते । तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दातव्यो वृषभः सितः । सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः । प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रन्तु मन्त्री लक्षमितं जपेत् । कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणशान्तिपुरःसरम् । उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विकृतस्वरः । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् । अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलानि

दद्याच्च चन्दनान्यथनुत्तये । महिषीघातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते । निष्कृत्यस्य प्रकृतिं सम्प्रदद्याद्धिरण्मयीम् । तरचौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः । दद्याद्रत्नमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये । शूकरे निहते चैव दन्तरोगी जायते नरः । स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः । अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते । अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये । मार्जारे निहते चैव पीतपादः प्रजायते । पारावतं स सौवर्णं प्रदद्याच्चिपकमात्रकम् । शुकशारिकयोर्घाते नरः स्खलितवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् । वकघाते दीर्घनसो दद्याद्गां धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनो दद्याद्गामसितप्रभाम् । हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्" । २ अ० ।

"सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तु तारकम् । शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः कर्त्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । मद्यपो रक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषो घटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये । अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिलोदरः । यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् । उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चास्पृश्यसंस्पृष्टं जायते कृमिलोदरः । त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते । परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते । लक्षहोमं स कुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः । प्राजापत्यत्रयं कुर्य्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् । विषदः स्याच्छर्द्दिरोगी दद्याद्दश पयस्विनीः । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् । पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् । धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च्चमयीं धेनुं दद्याद्वाच्च सदक्षिणाम् । शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः । सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्च्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजारुजः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते । संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् । खल्वाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम् । परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् । निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम्" ३अ० ।

"कुनखी नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वाथ ताम्रं पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीतिहृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः । मुक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः । त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं त्रपु । सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि । दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः । दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये । इक्षोर्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये । लौहहारी च पुरुषः कर्बुराङ्गः प्रजायते । लौहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम्" । तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः । उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमान्नहरणाच्चैव दन्त-

हीनः प्रजायते । स दद्यादश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनिर्म्मितौ । पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते । गायत्र्याः स जपेल्लक्षं दशांशं जुहुयात्तिलैः । फलहारी च पुरुषो जायते व्रणिताङ्गुलिः । नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने । ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः संप्रजायते । सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वयं वरम् । शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः । ब्राह्मणाय प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम् । कन्दमूलस्य हरणाद्ध्रस्वपाणिः प्रजायते । देवतायतनं कार्य्यमुद्यानं तेन भक्तितः । सौगन्धिकस्य हरणाद्गन्धाङ्गः प्रजायते । स लक्षमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि । दारुहारी च पुरुषः स्विन्नपाणिः प्रजायते । स दद्याद्विदुषे शुभ्रं काश्मीरज-पलद्वयम् । विद्यापुस्तकहारी च किल मूकः प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सदक्षिणम् । वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी स प्रदद्यात् प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये । ऊर्णाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् । स्वर्णनिष्कमितं हेमवह्निं दद्याद्द्विजातये । पट्टसूत्रस्य हरणाद्विलोमा जायते नरः । तेन धेनुः प्रदातव्या विशुद्ध्यर्थं द्विजन्मने । औषधस्यापहरणे सूर्य्यावर्त्तः प्रजायते । सूर्य्यायार्घः प्रदातव्योमासं देयञ्च काञ्चनम् । रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्रां महिषीं दद्यान्मणिरागसमन्विताम् । विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते । तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम् । मतवत्सोदितः सर्व्वोविधिरत्र विधीयते । दशांशहोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि । देवस्वहरणाच्चैव जायते विविधो ज्वरः । ज्वरोमहाज्वरश्चैव रौद्रोवैष्णव एव च । ज्वरे रौद्रं जपेत् कर्णे महारुद्रं महाज्वरे । अतिरुद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् । नानाविधद्रव्यचौरोजायते ग्रहणीयुतः । तेनान्नोदकवस्त्राणि हेम देयञ्च शक्तितः'' ४ अ० । "मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति । चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भमुत्तरतोन्यसेत् कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि-न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं नरवाहनम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् । अथर्ववेदविद्विप्रोह्याथर्व्वणं समाचरेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाशे विशुद्धये । गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा । स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चिमायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं यादसाम्पतिम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविद्ब्राह्मणस्तत्र सामवेदं समामनेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । यादसामधिपोदेवोविश्वेषामपि पावनः । संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवमलङ्कृत्य मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये । स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते । भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं पूर्व्वतः कलसं न्यसेत् । पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं वज्रधारिणम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र साम ऋग्वेदञ्च समाचरेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिकेतनः । शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पापस्यापनुत्तये । भ्रातृभार्य्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते । स्वबधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते । तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यार्द्धमेव हि । दशांशहोमः सर्व्वत्र घृताक्तैः क्रियते तिलैः । यदगम्याभिगमनाज्जायते भ्रुवमण्डलम् । कृत्वा लोहमयीं धेनुं तिलषष्टिप्रमाणतः । कार्पासभारसंयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम् । दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् । सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु । तपस्विनीसङ्गमने जायते चाश्मरीगदी । स तु पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनुं यथोदिताम् । तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन समन्वितम् । पितृष्वस्रभिगमनाद्दक्षिणांशव्रणी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तितः । मातु-

ज्ञान्यान्तु गमने पृष्ठकुब्जः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दानप्रदानतः । भ्रातृभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्योदद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । सजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्वसूकरशृङ्ग्यादि कृमिश्वशकटेन च । भृग्वग्निवान्तशस्त्राश्मविषोद्बन्धनजलैर्मृताः । व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिवृकाहताः । हत्वतल्पमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विसूचिकान्नकवलदन्तातीसारतोमृताः । शाकिन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये । अस्पृश्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चविंशत्प्रकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयोलेपभुजस्तथा । ततोनान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यश्रुमुखास्त्रयः । द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दशव्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्ययो क्रमात् । द्वादशास्त्रादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहताघ्नन्ति दशसु द्वादशस्वपि । वर्षैकबालकं कुर्य्यादनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विषदश्चैव सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् । राज्ञा राजकुमारघ्नश्चौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च शकटच्छित्तृकेण तु । गुरुघाती च शय्यायां मत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः । नरोविहन्यतेऽरण्ये सूकरेण च पाशिकः । कृमिभिः कृत्तवासाश्च कृमिणा यो निकृन्तनः । शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन च सूचकः । भृगुणा मेदिनीचौरोवह्निना यज्ञहानिकृत् । दवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अश्मना द्विजनिन्दाकृद्विषेण कुमतिप्रदः । उद्बन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदी जलेन तु । क्रमेण राजदन्तिहृदतीसारेण लौहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्य्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोमदविक्रेतानपत्योद्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः । मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्व्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं पात्रं धान्यफलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् । कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमसूक्तेन कुर्व्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्योजपः स्वात्मविशुद्धये । ग्रहशान्तिकपूर्व्वञ्च दशांशं जुहुयात्तिलैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम । सजलान् कृष्णकलसांस्तिलपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्योदम्पती कलसोदकैः । शुचिर्वैरायुधधरोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततोदद्यादाचार्य्याय स दक्षिणाम् । ततोनारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः । विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयोव्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्निष्कमितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते । राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् । चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृकेण निहते दद्याद् यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् । संस्कारहीने च मृते कुमारञ्च विवाहयेत् । शुना हते च

निष्कर्ष स्थापयेद्दिजशक्तितः । शूकरेण हते दद्यान्म-हिषं दक्षिणान्वितम् । क्रमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान्नं द्विजातये । दंष्ट्रिणा च हते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन मृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । भृगुपाते मृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्व्वतम् । अग्निना निहते दद्यादुपानह्रं स्वशक्तितः । द्रवेन निहते चैव कर्त्तव्या सदने सभा । शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणा-न्विताम् । अश्मना निहते दद्यात् सवत्सां गां पय-स्विनीम् । विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं क्षेत्र-संयुताम् । उद्बन्धनमृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् । मृते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् । वृक्षं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः संयतो जपेत् । शाकिन्यादिमृते चैवं जपेद्रुद्रं यथोचितम् । विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्पर्शे च मृते कार्यं वेदपारायणं तथा । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्दान्त-माश्रित्य संस्थिते । पातित्येन मृते कुर्य्यात् प्राजापत्यानि षोड़श । मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिञ्चरेत् । निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते । कपिना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्म्मितम् । विसूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकवले मृते । केशरोगमृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्तदौर्द्ध्व-देहिकम् । ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पितरस्तत्पितामहास्तथा । दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” इत्य० ।

भृगुभारतसंवादे रोगादिरूपकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा-

१सर्व्वशेषः “वातपित्तादिभिर्दोषैर्यदुत्पन्नं प्रशाम्यति । अगदेन सुवैद्येन कर्म्मजं नोपशाम्यति । तस्मात् कर्म्म परि-ज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्म्मुक्तो भोगीव कञ्चुकोज्झितः । भवतीह पवित्रोऽपि मनुजो निरुपप्लवः । निशम्य तस्य तद्वाक्यं प्रणम्य स महा-मतिः । कृतकर्म्मोपशमनं विस्तरेण महामते ! । वदस्व मुनिशार्द्दूल ! नान्यो वक्ता त्वया विना । मुनिरुवाच । धर्म्माधर्म्मसमायुक्ता लोभमोहसमावृताः । भवन्ति मानवाः सर्व्वे विष्णुमायावगुण्ठिताः । स्वकर्म्म-वशमासाद्य पतन्ति निरये नराः । ततो जन्म समा-साद्य व्याधिं कर्म्मानुरूपतः । अवाप्य परितप्यन्ति पीड्य-मानाः समन्ततः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादि कर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेष्वा महो-च्छयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्गदैः । उप-पातकिनश्चापि तदर्द्धमिह मानवाः । शेषैः पापैस्तद-र्द्धञ्च कालं प्राप्य विशेषतः । अथाधःपततां पुंसा-मधर्म्मः परिकीर्त्तितः । नरकाब्धौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि सुबहून्यपि । तस्मात् पापं न कर्त्तव्यमात्मपीडाकरं यतः । कर्म्मानुसारि नरकं भुक्त्वाशेषं व्रजन्ति वै । भूमौ वृक्षलतागुल्मपशुपक्षिमृगादिभिः । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषत्वं प्रपद्य च । तद्व्याधि-लक्षणं सर्व्वं संप्राप्य परितप्यते । पूर्व्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्य्यं मन्त्र-दानार्च्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्य्यात् कर्म्म किञ्चन । अनिस्तीर्णमघं नित्यं वर्द्धते द्विगुणं पुनः । देवद्रव्यं द्विजप्राप्तं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्त्रियः । द्रोह एषां न कर्त्तव्यस्त्वधोगतिभयात् सदा । स्वर्ण-स्तेयी गुरोः शय्याशायी मद्यस्य भोजकः । ब्रह्महापि च तेषां वै संसर्गी चापि पञ्चमः । गर्भपातकरः षष्ठः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीबालघातकश्चापि नवमो न्यासहृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः परिकीर्त्तितः । एते दशविधा घोरास्तदन्य उपपा-तकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया द्विगुणं गर्भपातने । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोष-सहस्राणां योषिद्‌द्विजतपस्विनाम् । न बधो नाङ्ग-विच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दण्ड्या महीभर्त्तुर्यमस्य विषयङ्गताः । दण्डयन् दोषमाप्नोति तस्माद्राजा परित्यजेत् । यथापराधतो राजा शास्ता भवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शास्तिं यमो मर्त्त्येषु शासिता । अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते । तस्माद्विमृश्य वक्तव्यं धर्म्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्रान्न नमन्ति नैव च गुरुं ये चाथ कर्म्मोज्झिता, ये शास्त्रोक्त विवर्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये वैद्यान् गणकान् ग्रहांश्च सुहृदः सन्मार्गगान् ये सदा, निन्दन्त्येव महापदं गदभयं विन्दन्ति ते दुःखिताः । ये नमन्ति-द्विजतीर्थमादरादौषधञ्च भिषजः प्रतिक्षणम् । दृष्टमन्त्र-मखदानजं फलं ते भवन्ति निरुजो निरापदः । व्याधे-र्य्यदा गदविखण्डनभेषजाद्यैर्दोषो न याति शमनं

सुरतप्रयोगैः । तं पूर्व्वजन्मजनितं तु विमृष्य सम्यक् कार्य्या सभा तदुपदिष्टयथोक्तशान्तिः” १ अ० ।

२ नपुंसकता “साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्व्विहीनकृता । तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंस्त्वमनुगच्छति । मुष्कच्छेदनकर्त्तुस्तु सोऽपि षण्डत्वमश्नुते । रजस्वलाम् स्थितां भार्य्यां सन्निधौ यो न गच्छति । षण्डत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चासाद्य भूपते !”।

३ अल्पायुःप्रजता “शृणु विप्र ! पुरा स्नातुं गतस्त्वं सरितस्तटम् । गावः कतिपयास्तत्र तृषार्त्ता वारितास्त्वया । तस्य विप्रस्य पाकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः” ।

४ अकिञ्चनता “अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्म्मस्य निन्दकः। महाधनो न देवाग्निं ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुःशेषे मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः । बद्धा पाशेन संनीतो यत्रास्ते धर्म्मराड्विभुः । चित्रगुप्तेन तत्पापं विज्ञतञ्च यमाज्ञया । तेन मर्त्त्ये महाद्रेन हुतं दत्तं न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् । ब्राह्मणः किङ्करैर्नीतो निःक्षिप्तो नरकार्णवे । लोलाख्यनरके घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्व्वत्र दर्शयेत् सर्व्वं भक्ष्यपानादिकं ततः । मृगतृष्णाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते । नैराश्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बहुकालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति । अत्यर्थं कदन्नं भुङ्क्ते कदन्नमति दुर्लभम् । स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा”

५ वियोगः “अयं दुष्टो दुराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । स्नेहभेदकरो यस्मात्तस्माद्दण्ड्यो यमस्य हि । इत्युक्त्वा शृङ्खलैर्बद्धा ताडयित्वा भृशं बहु । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्रास्ते दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटीकृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्म्मतिर्न्नृप ! । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं वक्ष्याम्यशेषतः । व्यायामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्व्वहं परम् । कुम्भाकारं निराकारं धूमोघव्याप्तमन्तरम् । वायोर्गतिर्न्न तत्रास्ति न च रश्मिर्विभास्वतः । मूढस्य पतनं तत्र यस्य मैत्रीविभेदकः । ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्यं विमन्त्वं यो विधास्यति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति । मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति वृथामतिः। तस्य मिथ्याभिशंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिशंसेन पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्य ते दुराशयाः । पूर्व्वापरपरिज्ञानविहीनः परिहस्य च । एवमेतत् सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगादिहसमाकुलः । व्यापादितोऽन्यशंसेन नरशोकसमावृतः । मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मत्स्ययोनौ प्रजायते । ततोमानुष्यमासाद्य वियोगे परितप्यते”।

६ नेत्रामयः । “पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम् । तत्र पुत्रेण भो विप्र ! तेन काणत्वमस्य वै । कोटरीञ्च प्रपश्येद्यः सतीं वापि पराङ्गनाम् । सकामः कामतो मोहाद्रतिमालक्ष्य पश्यति । सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्म्मतः । सभ्यं निरयं घोरं संप्राप्य कदनं बहु । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्कर्म्मसमुद्भवाम् । मानुषीन्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति यः । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्तं कर्म न मुञ्चति” ।

७ कुब्जत्वम् । “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत् । ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः । भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः । कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषो ध्रुवम्” ।

८ खञ्जत्वम् छिन्नपादत्वञ्च “उपानहं हरेद् यस्तु तथैव काष्ठपादुकाम् । तप्तवालुकदुर्भेद्यमङ्के प्राप्य च सीदति । स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो भृशं मुहुः । प्रवेश्य दक्षिणं द्वारं बद्धा पादद्वये दृढम् । हाहाकारस्तु सर्व्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाज्ञया दूतै रौरवे च निवेशितः । रौरवस्य च यन्मानं तन्मे निगदतः शृणु । लक्षयोजनविस्तीर्णं गभीरं खाद्दिगावृतम् । दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतति तत्रैव क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य सुदुःखितः । मानुषीं योनिमासाद्य खञ्जपादो भवेन्नरः । श्लीपदी(छिन्नपादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनि जन्मनि” ।

८ क्लिन्नघ्राणता “श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाचरेत् । देवद्विजातिधर्म्मस्य सदा यो देवनिन्दकः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैर्ऋते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्म्मतः। यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षितस्तत्र दुर्म्मतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्म्मा-

न्तरे पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य छिन्नप्राणोह्यशोभनः । स निन्द्यः सत्सभामध्ये न प्रवेश्योभवेद्धि सः" ।

१०छिन्नहस्तता छिन्नपादता च"अतः परं छिन्नहस्तोयतो भवति मानुषः। शृणुष्व तत् प्रवक्ष्येऽहं स्वकर्म्मवशतश्च सः। पिता माता गुरुर्वृद्धः क्रोधाविष्टेन ताडितः । विनाऽपराधतो जन्तुं योवा हन्याद्विमोहितः । यमलोके वसेत् सोऽपि छिन्नहस्तो भवेदिह । करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति पामरः । पादेन छिन्नपादस्तु मर्त्योवै जायते ध्रुवम्" ।

११ छिन्नकर्णता । "मिथ्यापवाददुष्टस्य येन तापः परोभवेत् । मानुषस्य, ततोदुष्टाः श्रावयन्ति महीपतिम् । ते क्रूराश्छिन्नकर्णाश्च जायन्ते पृथिवीतले" ।

१२ कराङ्घ्रिहीनता । "सैन्ययोरुभयोर्यत्र संग्रामे घातिदारुणे । स्वामिनं सङ्कटे त्यक्त्वा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स मृतो गृह्यते दूतैर्भीषणैर्विकटाननैः । पूतिगन्धवृतैः पाशैर्नीयते यमसादनम् । तर्ज्यमानः शरैः खड्गैः कूटमुद्गरपाणिभिः । यमाज्ञाकारिभिस्तैस्तु पात्यते नरकं शृणु । असिपत्रवनं घोरं नरकं शतयोजनम् । योजनायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पात्यन्ते तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः स्वामिनं त्यक्त्वा मित्रं प्राप्य च मानुषाः । क्रन्दमानाश्च तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् । कर्म्मावसाने जायन्ते मानुषत्वमतः परम् । कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः प्रवर्त्तते । नास्त्यस्य कर्म्म संप्रोक्तं येन मुक्तो भवेन्नरः । जन्मजन्मनि जायन्ते छिन्नाङ्घ्रिकरवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् युद्धकर्म्मविपाकः "अतःपरन्तु ये शूरास्तेषां माहात्म्यमुत्तमम् । लोकमात्रमतस्तात ! शृणुष्व गदतोमम । विद्रुतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः । नृपं प्रति यदा गच्छेत् सा यात्रा क्रतुभिः समा । ललाटदेशे रुधिरं स्रवञ्च यस्यापि वक्त्रे पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन हि तस्य तुल्यं संग्रामयज्ञे मघवाऽप्युवाच । शूरस्त्वेयस्य गात्राणि शरखड्गादितोमरैः । भिन्दन्ति न यमः शक्तोग्रहीतुं पुण्यभाजनम् । अश्वोपरि च यः शूरः प्राणांस्त्यजति घातितः । तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च द्विगुणं कालतस्तु सः । अप्सरोभिः सेव्यमानोदिव्यलोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य दृष्ट्वा सर्व्वाः सुराङ्गनाः । विमानस्थाः समस्ताश्च गायमानाः परस्परम् । परित्यज्य सुरान् यान्ति स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः" ।

१४यक्ष्मरोगः "अशस्त्रः पुरुषो येन सशस्त्रेण हतो रणे । तत्कर्म्मणः परिणामं विस्तरेण शृणुष्व वै । त्यक्त्वास्त्रहत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भृशम् । आयुःशेषेऽथ संगृह्य यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराधर्षे नीत्वाऽऽज्ञाभियमस्य च । रुरुकाख्ये महाघोरे निरये च वसेद्धि सः । प्रक्षिप्तश्चिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो मृगस्ततो व्याघ्रस्ततः शस्त्रेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मत्स्ययोनौ प्रजायते । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य यक्ष्मरोगेण गृह्यते" ।

१५वैधव्यम् "विरूपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्व्विता । दिवा निन्दति दुर्व्वाक्यैः शय्यां न भजते निशि । तेन दोषेण भो देवि ! वैधव्यं त्वमपाश्रिता । आसन्ना रमणी या च स्वामिनं भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं यावमन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि ! वैधव्यमागता" ।

१६बन्ध्यता "पयःपातुमना वत्सस्त्वया पूर्व्वं निवारितः । पुरुषो बन्ध्यतां याति वीर्य्यविक्रमदोषतः । अदत्त्विणं व्रतं कृत्वा बन्ध्यत्वमनयोर्भवेत् । अदैवतं मिष्टफलं यो भुङ्क्ते प्राप्यलोभतः । सोऽपि बन्ध्यत्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु । दृष्ट्वा तु मैथुनीभावं विघ्नं तु कुरुते च यः । सोऽपि बन्ध्यत्वमाप्नोति सर्व्वजन्मनिजन्मनि ।

१७गर्भस्रावः "त्रेतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः। तस्य भार्य्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा । नन्दिनी सुभगा तस्य सुमित्रा या यशस्विनी । प्रसूता सा स्वपुत्रेण तेन पत्या सुमानिता । सापत्न्यपरुषाविष्टा नन्दिनी नीतिवर्जिता। शून्यालये च सहसा छद्मनाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा खण्डकं कृत्वा तैलपाके विचिक्षिपे । सानेन विधिना राजन् ! दुष्टमत्या निजेच्छया । चकार दारुणं कर्म्म तत्फलं शृणु भूपते ! । सा कालवशमासाद्य बालघाताभिदोषतः। गृहीत्वा निष्ठुरैर्बद्धा पाशेन यमकिङ्करैः । नीत्वा निरयमध्ये तु सा प्रक्षिप्ता दुराशया । कर्म्मान्ते कोकिला नाम वैश्यस्य च सुताऽभवत् । भूयोपि विश्वावसुना परिणीता गृहाश्रमे । सर्व्वद्रव्यसमायुक्ते दासदासीसमाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके गर्भस्रावोऽभवत् तस्यास्तेन दुःखेन दुःखिता" ।

१८मृतभार्य्यता "अतिक्रम्य त्वया ज्येष्ठं भ्रातरं चात्मनः कृतः । पुरा परिणयस्तेन मृतभार्य्यत्वमागतः । सप्तम्यां यः स्पृशेत्तैलं ज्येष्ठा भार्य्यास्य नश्यति" ।

१९बहुपुत्रता अपुत्रता च } "गवीमुखाद्वहिष्कृत्वा यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तथाग्रतः ।

निर्ज्जने दुर्व्वहे घोरे शिलताडे महत्स्थले । क्रमिर्भूत्वा वसे-
त्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुलः । मन्वन्तरत्रयं तत्र ततोनीहा-
रसंज्ञके । शीर्य्यमाणस्तु निश्चेष्टः शीतवातार्द्दितो भृशम् ।
कल्पमानन्तु दुःखेन मानुषोजायते ततः । बहुपुत्रो-
भवेत् सोऽपि पुत्रं न लभते हि वा ।

२०दौर्भाग्यम् "तृतीयासु च सर्व्वासु तैलस्पर्शस्त्वया कृतः ।
दुर्भगत्वञ्च ते जातं न तापं कुरु सुन्दरि !" ।

२१सापत्न्यम् । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्न्यसम्भ-
वम् । दुःखं सुपरमं स्त्रीणां स्वकर्म्मवशतः खलु ।
मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवादं कुरुते तु या । अन्योन्य-
स्नेहवैषम्यं कारयित्वा व्रजेदधः । कर्म्मानुयायिनी-
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरसौ दीना दैवाद्भवति
मानुषी । सापत्न्यं प्राप्य सन्तप्ता चित्तपीड़ासमन्विता ।
भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु" ।

२२जात्यन्तरम् "शृणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः ।
मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद्वै गर्हितो जनः । पुरा राजकुले-
जातो विश्वसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणी रम्या
यौवनस्था तपस्विनी । पुष्पार्थिनी पुष्पवनं गता दृष्टाथ
तेन सा । कामवाणार्द्दितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता ।
हृद्रोगेणाभिसंतप्ता ततः स्वभवनं गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या
भिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तन्वङ्गी भिक्षवेऽन्नं
ददौ मुदा । इदं कृतं तया पापं शृणु तस्य फलं तथा ।
तत्कर्म्मवशमासाद्य यमस्य विषयङ्गता । पुनर्जन्म
समासाद्याऽभवन्म्लेच्छकुलोद्भवा । म्लेच्छयोनिं परित्यज्य
ततः कैवर्त्तयोनिजा । एवं बहुविधां योनिं समासाद्य
द्विजाङ्गना । अमेध्यान्नञ्च यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! ।
मनुष्योदुःखमाप्नोति स भवेद्गर्हितोजनः"

२३मूकत्वम् "पुरा देवाप्यतो राजन् ! गायमानो द्विजः कश्चित् ।
नृत्यंश्च प्रब्रुवन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दितः । तस्य विप्रस्य
पापोऽयं न वाक् प्रसरते मुखात् । नृत्यमानन्तु देवाग्रे
गायमानं प्रदृश्य च । नोपहासं प्रकुर्व्वीत महादोषो-
भवेद्यतः" ।

२४गद्गदवचनता "अतःपरं महाभाग ! गद्गदत्वेन दूषिताः ।
भवन्ति मानवा मर्त्त्ये तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषाकृष्ट-
हृदयोर्विवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाञ्च मूर्खत्वादस्य
पापमतः शृणु । यमलोके तु तत्रैव कुट्यते निशितैः
शरैः । जिह्वापि किङ्करैः क्रूरैरजस्रं तस्य दोषतः ।
अयुतकालपर्य्यन्तं दुःखं प्राप्य महत्तरम् । मानुषत्व-
मनुप्राप्य गद्गदो जायते नरः । ततो गद्गदया वाण्या
मर्त्त्यः सीदति सर्व्वदा" ।

२५मुखरोगः । "पितृदेवगुरोर्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च ।
अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै मुखगदार्द्दिताः । भवन्ति
नरकस्यान्ते मानुषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वच्म्यामि
भूपाल

२६कर्णरोगः । "असम्यङ्गन्तु यच्छृण्वन्ति पापमन्तर्गतन्तु यत् ।
समाकर्ण्यापि मनुजः कर्णरोगी भवेत् सदा । कर्णमूलं
भवेदेवं पूयशोणितसम्भवम् । कर्णरोगमिति ख्यात-
मवाप्य परितप्यते" ।

२७दुर्गन्धगात्रता । "चोरयित्वा तु गन्धाढ्यं द्रव्यं लोभपरा-
यणः । पच्यते नरके घोरे मूत्रविष्ठासमाकुले । अप्र-
तिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । मर्त्त्ये तु शशको
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोमृगस्तु सौगन्धो भूत्वा
शस्त्रेण हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य सः ।
स्वकर्म्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमश्नुते" ।

२८दारिद्र्यं विरूपता च । "पुरा सहस्रस्कन्दपतेरमात्यो मा-
सता शृणु । दानविघ्नः कृतस्तेन पाकोऽयं नान्यथाऽभवत् ।
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । स नरकस्य
पाकेन दरिद्रत्वेन दृश्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापाद्-
याति यमालयम् । पुनरावृत्य पापेन दारिद्र्येणाभिदृश्यते ।
न क्षयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः ।
अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्व्विधः । तस्मात्
कर्म्म परिज्ञाय दानं दद्यात् स्वशक्तितः" ।

२९सस्वेदपाणिपादता "चोरयित्वा तु लवणं मृतः क्षाराब्धि-
संज्ञके । नरके पच्यते पश्चान्मानुषत्वमवाप्य सः । तस्य
कर्म्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । सस्वेदं सर्व्वदा
तस्य निष्कृतिं त्वमतः शृणु ।

३०दाहज्वरः "पुरा येन गृहं ग्रामः क्षेत्रं दग्धन्तु वह्निना ।
स मृतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्म्मणा । खदिरा-
ङ्गारवह्नीप्रज्वालामालावगुण्ठिते । पतितस्तिष्ठते तत्र
वर्षायुतशतत्रयम् । कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परि-
दह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन शाम्यति तच्छृणु" ।

३१अग्निमान्द्यम् "कश्मलं नाम नरकं पूयशोणितसंप्लुतम् ।
विष्ठारक्तचदयकं महामोहसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिन-
स्तत्र द्विजपाकस्य विप्लवात् । ततो मानुषतां प्राप्य भुक्त्वा
पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं
कथयामि ते ।

२२अजीर्णरोगः"त्वया कृतं पुरा कर्म यद्युक्तञ्च तच्छृणु । कृत्वा पाकञ्च पाकाग्निं शमयित्वा जलेन च । भोजनञ्च कृतं तस्मादजीर्णत्वमुपागतः"।

२३अतीसारः"अथातीसारो राजेन्द्र ! जायते येन कर्म्मणा । देहिनां दोषदुष्टेस्तः प्रयास्यति यतः शृणु । अत्यन्तगुप्तं पापिष्ठं निरुच्छ्वासकनामकम् । सोपद्रवञ्च नरकं विषमोपद्रवाकुलम् । निर्वातमूष्मणा युक्तं दंशकादिपरिप्लुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षलक्षायुतत्रयम् । यज्ञाग्निदूषका ये च ये च दानविलोपकाः । परस्त्रीकामं चौर्य्येण यातयन्तीह तेऽधमाः । नरकान्ते मत्स्ययोनौ भूत्वा वर्षत्रयं पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य अतीसारेण गृह्यते" ।

२४ग्रहिणी "अत्यर्थं संचयं ये च कुर्वन्ति धनलुब्धकाः । न ददति न चाश्नन्ति हव्यं कव्यञ्च किञ्चन । तथा गोभूमिहर्त्तारो निष्ठुरा ये च दम्भकाः । अदुष्टाऽपतितां भार्यां यौवने यः परित्यजेत् । स नरः पच्यते राजन् ! स्वकर्म्मवशतः शृणु । नरकञ्च पूरीषाख्यं प्रज्वयानलपीडितम् । कल्पकोटिशतं तत्र दह्यन्ते पापदेहिनः । नरकान्ते गजयोनिं म्रियते प्राप्य बन्धनात् । तस्मात् मानुषीं योनिं ततः प्राप्यावसीदति । ग्रहणीरोगवान् भूत्वा पशुद्रव्यधनादिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम्"।

२५पाण्डुरोगः"शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो यतः । परभार्य्यारतोयश्च नरकं यान्त्यआरतः । स नरः किङ्करैर्याम्यैर्बद्धः श्रृङ्खलया दृढम् । निष्ठुरैस्ताड्यमानस्तु क्रन्दमानो लुठन्मुहुः । शोच्यमानः स्वकं कर्म्म प्रपतंश्च पदेपदे । संयमन्यां प्रवेशेन दक्षिणद्वारिभीषणे । यमनाथं समानीय परभार्य्याभिमर्दकम् । ततोऽसौ यमदूतोऽपि दृढं बद्धा निरन्तरम् । तं दृष्ट्वा चित्रगुप्तेन पापकर्मानुसारतः । प्रत्यक्षञ्चावदत् सर्व्वं दुश्चेष्टादिकमस्य वै । कथितोऽयं दुराचारः परस्त्रीरमणप्रियः । नयस्व नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं स्त्रियम् । भयमालिङ्गनञ्चास्य कारयन्ति यमाज्ञया । वर्षायुतसहस्रं हि परं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म्मपाकेन ज्वलदग्निमये ह्रदे । विक्षिप्तो दह्यते तत्र वेद्यमानः स्वकर्म्मणा । वर्षलक्षसहस्राणि नव सप्तायुतानि च । तस्माद्विनिपथं गत्वा मानुषत्वमवाप्य च । पाण्डुरोगमनुप्राप्य शोषयेताः प्रपद्यते" ।

२६कामला "भक्तादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु । आयुःशेषे तु ते याम्यैर्गणैर्नीता यमाज्ञया । घोरा पुरीति विख्याता पिङ्गला नाम दुस्तरा । पिशाचाश्चात्र तिष्ठन्ति स्वकर्म्मवशपीड़िताः । यत्र संबर्द्धते नित्यं क्षुत्पिपासामहोद्धता । भक्तचौरान् जनांस्तत्र प्रवेश्य यमकिङ्कराः । प्रयान्ति सदनं याम्यं चित्रगुप्तोऽस्ति यत्र वै । स तत्र भक्तचौरश्च पिशाचकुलवेष्टितः । भक्तसंख्याप्रमाणेन वसति तत्र कर्म्मतः । कर्म्मान्ते वायसीं योनिं प्राप्य दुःखञ्च विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् कङ्कः प्रजायते । सोऽपि द्वादशकं जीवेत्ततोभवति मानुषः । कामलारोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च" ।

२७कासः"कासः पञ्चविधोराजन् ! जायते येन कर्म्मणा । तदहं विस्तराद्वक्ष्ये भूप ! कर्मवशाद्यतः । येन दग्धोजनो नित्यं मिथ्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रबलकं कासं प्राप्य कासेन सीदति । ब्राह्मणस्थानविध्वंसी वातकासार्द्दितोभवेत् । गृह्यते श्लेष्मकासेन जलाशयस्य विघ्नतः । अन्नविश्वासितं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । सन्निपातोत्थकासेन गृह्यते त्वमतः शृणु । अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु योनरः । सर्वदोषोत्थकासेन गृह्यते शृणु भूपते ! । इति कासपरिज्ञानं कथितञ्च मया शृणु । पुनस्ते कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते । राजोवाच । श्रुतं कासपरिज्ञानं कर्मणा येन जायते । नरकं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोब्रह्मविदां वर ! । भृगुरुवाच । स तु कर्म समासाद्य पच्यते यत्र तच्छृणु । चिन्तयन् स्वानि कर्माणि रोदमानोनिरन्तरम् । करम्भवालुकानामनरकं योजनायुतम् । कूपाकारं भयं दीप्तं वालुकाङ्गारकण्टकैः । दह्यते भिद्यते तत्र वर्षलक्षत्रयावधि । नरकाज्जायते दुर्गे जले कुम्भीरसंज्ञकः । कुम्भीराच्छूकरोभूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्माद्गृहबत्वमासाद्य महाभारवहोभवेत् । तदन्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य परिदह्यते । असाध्यकासरोगेण तप्यमानोऽवसीदति" ।

२८श्वासकासः । "श्वासकासो महाव्याधी भवेद्देहाभिघातकः । उद्भवेत् कर्मणा येन तन्मे निगदतः शृणु । महोद्ध्विच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदाश्च पञ्चधा । श्वासः संजायते नृणां पृथक्कर्मवशानुगः । यस्तु यज्ञमनासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च । हन्ति, खादति वा मोहात् महाश्वासेन गृह्यते । पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचाऽन्यथा वदेत् । ऊर्द्ध्वश्वासं समासाद्य हन्तोत्थहरकृर्म्मयम् । निषिद्धदाव-

पङ्गुत्वाच्छिन्नपादेन दृश्यते । मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णिक्तं वाक्यं यो दूषयत्यपि । पीड्यते तमकश्वासैः ४ क्षुद्रैः ५ पाकस्य विप्लुतः । परत्र कर्म्मणा देही नरकेषु विपच्यते । नरकान्ते व्यालयोनिं व्याघ्रीं शौकरवायसीम् । पृथक्कर्मवशाद्योनिं गत्वा स परितप्यते । मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्व्वोक्तेनोपसृज्यते" ।

३९ यक्ष्मरोगः । "यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुष्टत्वं सर्व्वरोगतः । महायाञ्चस्य वै राजन् ! कथयामि तवाग्रतः । सेनापतिः क्षयगदस्य च पाण्डुरोगोदाहज्वरोऽप्यसरएव बलासमाख्यम् । हृल्लासकः कामलकः सहायौ यौ श्वासकासावपि मन्त्रिणौ च । स श्रुत्वैवंविधं घोरं यक्ष्मरोगं सुदारुणम् । प्रणम्याह मुनिश्रेष्ठं त्रिकालसर्व्वदर्शिनम् । राजोवाच । अस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन कर्म्मणा । केन दानेन विप्रेन्द्र ! परत्रापि न वर्द्धते । तत्सर्व्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । भृगुरुवाच । पुरा येन हतो विप्रो न्यासापहरणं कृतम् । वृत्तिच्छेदः कृतो येन मधुविघ्नकरश्च यः । सर्व्वस्वेन प्रजापीडा कृता येन स्वकर्म्मणा । स मृतो दृश्यते याम्यैर्दूतैरेव भयङ्करैः । निबध्यान्धतमे मार्गे दक्षिणद्वारिभीषणे । ततो नीत्वा यमस्याग्रे कम्पमानञ्च पापिनम् । संयमन्यां यमस्याग्रे नीत्वा तं पापकारिणम् । हृष्टपुष्टाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्तिकं ययुः । चित्रगुप्तश्च तं दृष्ट्वा क्रोधारुणितलोचनः । चित्रगुप्त उवाच । इमं पापं दुराचारं नरकं नय दुर्व्वहम् । योजनानां शतं लक्षं कुम्भीपाकं सुदारुणम् । ताम्रकुम्भमये दीप्ते वालुकाङ्गारसंवृते । एवंविधे तु दुष्टात्मा क्षिप्तस्तत्र स्वकर्म्मतः । दह्यमानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंप्लवम् । कालान्ते स पुनः पापी कृमियोनौ च जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भूपते ! दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति मानुषः । अत्युग्रक्षयरोगेण पीड्यमानस्तु दृश्यते" ।

४० रक्तपित्तम् । "शृणु राजन् ! पुरा वृत्तं यस्येदं कदनं महत् । कराटकारणसंस्थाने सुव्रतो नाम वै द्विजः । तस्य पुत्रो दुराचारः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । परद्रव्याभिलाषी च परभार्य्यारतिप्रियः । एकदा कामतस्तेन पितृव्यस्य वधूर्बलात् । धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयङ्गतः । नरकान्ते कुले जातस्तस्य कर्म्मसमुद्भवम् । रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वकर्म्मोर्ज्जितदोषतः" ।

४१ गुल्मरोगः "अतःपरं प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोगं सुदारुणम् । यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै । कर्म्मतो याति तां योनिं येनोपशमनं भवेत् । काकोलनाम नरकं कृमिपूयपरिप्लुतम् । क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी मिष्टभोजनः । अन्त्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्गमम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । गुल्मरोगं समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैर्न शमं याति तदा ज्ञेयं तु कर्म्मजम्" ।

४२ शूलरोगः "शृणुष्व कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्महीपते ! । मूढा निरपराधेन ये लोककदनप्रदाः । घ्नन्ति शूलेन चास्त्रेण वाक्यदोषोद्गमेन च । तानेव निष्ठुरा दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये । महाप्रेताख्यनिरये दीप्तशूलसमावृते । भेदयन्तीव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि । भुक्त्वा तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते ततो मर्त्ये जायते पक्षियोनिषु । पक्षी भूत्वा वियोगी स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मानुषत्वमवाप्यैव शूलरोगातुरो भवेत्" ।

४३ अर्शोरोगः । "शृणुष्व तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् । साध्वीमृतुमतीं स्नातां सन्निधिं नागतश्च सः । एतत्कर्म्म कृतं तेन गृहीतश्चार्शसा च सः । आत्महा भ्रूणहा यस्तु कृतो येन च गोबधः । ते चार्शसा च दृश्यन्ते भुक्त्वा कष्टं सुदुःसहम् । पञ्चविंशत् समाः कोट्यो लक्षाणामूनविंशतिः । तामिस्राख्यं महाघोरं गाढान्धतमसावृतम् । सर्पादिना समाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् । स तिष्ठेद्विवशो दीनो येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्म्मक्षयमनुप्राप्य पश्चाद्भवति मानुषः । शेषेऽर्शोगदवान् भूत्वा दुःखेन पीडितो भवेत्" ।

४४ भगन्दररोगः । "गुदस्य द्व्यङ्गुले पार्श्वे पित्तरक्तोदकाकृतिः । एभवेद्विकटाकारो दुर्व्वहो मर्म्मभेदकः । स वै भगन्दरो ज्ञेयः कर्म्मजो नोपशाम्यति । आचार्य्यभार्य्यागमनं ये कुर्व्वन्ति नराधमाः । पक्षपातमधर्म्मेण बालवृद्धधनापहाः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे । यः कोषमूलकृन्मर्त्त्योऽशाहनं भद्रपीठकम् । चोरयेद्यस्तु दुर्बुद्धिर्गृह्णीयात् स्त्रीधनं च यः । स मृतस्तु विपलाख्यं नरकं प्राप्य सीदति । गृध्रश्वव्याघ्रगोमायुभक्ष्यमाणोऽतिदुःखितः । भुक्त्वाद्भुतसहस्रञ्च नवसंख्यं क्षमेत् पुनः । सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि दृश्यते" ।

४५ छर्द्दिः "शृणुष्व नृपशार्द्दूल ! कथयामि तवाग्रतः । गवां

गृहीतं यत्किञ्चित् सुखादाक्रम्य योऽहरेत् । सोऽन्यजन्म समासाद्य वातांशच्छर्द्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं जलपानं करोति यः । मृतः पैशाचकीं योनिं संप्राप्य क्षुत्पिपासया । पीड्यते तप्यते तावद् यावद्व्योम-गतो रविः । मानुषत्वमनुप्राप्य पित्तांशच्छर्द्दिपीड़ितः । वातपित्तपरिज्ञानं सद्वैद्यस्योपदेशतः । ज्ञात्वा कर्मो-द्भवं दानं देयं मुक्तिमभीप्सता” ।

४६हिक्का “हिक्का न शाम्यते यस्य सद्वैद्यस्योपदेशतः । तां विद्यात् कर्मजां हिक्कां शृणु भूप ! वदामि ते । उत्सादितं येन तपः प्रवृत्तं यतेश्च गोविप्रसुखासनस्थम् । स याति घोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नः पुनरेति सत्यम्” ।

४७अरोचकम् “पित्रे मात्रे चातिथये नादौ यस्तु च भोज-नम् । दत्त्वाश्नाति स पापिष्ठो यां गतिं याति तां शृणु । तस्यास्यं कोष्ठदेशे तु कृमिर्भूत्वा विपच्यते । मृते विष्ठा-कृमिर्भूत्वा पच्यते बहुवासरान् । ततो वायसयोनित्वं प्राप्य जीवेच्चिरं दिनम् । तत्र वायसयोनौ तु सर्वदुः-खमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते । अरोचकगदेनापि पीड़ितस्तत्र केवलम्” ।

४८स्वरभङ्गः “त्वया कृतं पुरा यच्च तन्मे निगदतः शृणु । सुस्वरं गायमानन्तु श्रुतिमन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं निषेधितवान् पूर्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । असमाप्तपदं यस्तु गायमानन्तु सुस्वरम् । निवारयति सोऽप्येवं स्वरभङ्गेण गृह्यते” ।

४९अतितृष्णा । “तृषितं गोकुलं प्राप्तं जलपानावलम्बनम् । विघ्नमाचरितं तेन प्रपाध्वंसकृते न च । जलपात्रं तथा हृत्वा मृतो याति यमाज्ञया । ऊषरे निर्जले देशे दुर्वहे सिकतामये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति पापधीः । गोलोमसम्मितं कालं दुःखमाप्नोति निर्भ-रम् । मानुषत्वमनुप्राप्य तृष्णाव्याधियुतो भवेत्” ।

५०विस्फोटकम् । “सुधन्वा नामतस्तेन चण्डालस्य जलाशये । कृतं स्नानं जलं पीतं तत्कर्मवशतः शृणु । आयुःशेषे मृतो दूतैर्गृहीतश्च यमाज्ञया । बहूष्णधूमसंयुक्ते क्षिप्तः कूपे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्यान्ते त्वत्कुले नृप ! । जातो दाहयुतो भूत्वा विस्फोटकगदा-र्द्दितः । स्वकर्मार्जितदोषं यो भुङ्क्ते का तस्य वेदना” ।

५१भ्रममूर्च्छा “भ्रममूर्च्छारुजाविष्टो येन संजायते नरः । तच्छृणुष्व यथाख्यातं कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते तस्य तत्र दुःखकरः परः । सभायां कुटिलालोकं भ्रामयित्वाऽन्यथा वदेत् । मूर्च्छान्वितो भवेत् सोऽपि यत्र याति शृणुष्व तत् । तस्यायुषोऽन्ते दुर्द्धर्षाः किङ्करा यमदेशिताः । नीत्वा प्रयान्ति तत्रैव तामेव पिङ्गलां पुरीम् । स्वकर्मवशतस्तत्र पिशाचाः सन्ति दुःखिताः । संक्षिप्तस्तत्र दुष्टात्मा पिशाचा यत्र मूर्च्छिताः । भ्रम-युक्तो भवेत्तत्र पूर्णमन्वन्तरं नृप ! । उलूको जायते तस्माद्दिवा वसति कोटरे । उलूकत्वत्रयं प्राप्य वकयोनौ प्रजायते ? वको जीवति वर्षैकं ततो भवति मानुषः । पूर्वकर्मप्रभावेन भ्रममूर्च्छान्वितो भवेत्” ।

५२हृद्रोगः । “हृद्रोगो जायते येन कर्मणा त्वमतः शृणु । सावधानो महीपाल ! कथयामि तवाग्रतः । लोभात् द्वेषाद्भवेद्यस्तु परपीडाप्रदायकः । मर्मोद्घाटनकृद्यो-ऽपि कदनं तेन विन्दति । मनुष्यस्तेन दोषेण दुर्वहम् नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मर्त्यो हृद्रोगैरतिदारुणैः । पीड्यमानो दुनोत्याशु कर्म्मदोषविशेषतः” ।

५३आमवातः । “पुरा येन महीपाल ! कृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः । उत्सृज्य ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मा-र्जितवित्तानां संग्रहो येन वा कृतः । ग्रन्थिग्रन्थिषु तस्यैव भवेदामस्य संग्रहः । तस्मात् प्रवर्त्तते शोथो वेदना चातिदारुणा । आमवातस्तु स ज्ञेयः कर्मज-स्तस्य निष्कृतिम्” ।

५४सर्व्वाङ्गवातव्याधिः “वातव्याध्युद्गमोयेन कर्म्मणा देहिनां नृप ! । उत्पन्नो बहुधाभावैः सम्यग् वक्ष्ये ततः शृणु । सुरापयोषिद्गमणं येन वै वाञ्छता हठात् । कृतं स नरकस्यान्ते शुनीयोनौ प्रविश्य च । जङ्घा-स्थूलकटीस्थूलयुक्तः केवलखञ्जकः । परस्त्रीवसनं येन हृतं तस्य ततः शृणु । मृतः स पुरुषै-र्याम्यैर्नीतश्चेतोयमाज्ञया । आयसीञ्च शिलां तप्तां बन्धद्वारपरिप्लुताम् । तद्गले बन्धयेद् यत्नाद्यावदिन्द्रा स्तुर्दश । तस्यान्ते शाकुनीं योनिं प्रयात्यब्दचतुष्टयम् । मानुषत्वमनुप्राप्य गृह्यते तेन संशृणु । सर्व्वथा प्रत्ययस्तस्य सर्व्वाङ्गं वातपीडितम् । सोष्णगात्रं सदा तस्य भवतीह स्वकर्मतः” ।

५५तुन्दरोगः “घटो हृतः पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ! । दृश्यते स च दुर्वृत्तः संयमन्यां यमाज्ञया । कुम्भीरो-जायते तस्माच्चिरकालं जले वसेत् । तस्यान्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य तुन्दवान् भवेत् । अशक्तः सर्व्वकार्य्येषु गदोपचयदोषतः । संकल्प्य विप्रे क्रतुदक्षिणादिकं यदा न दद्यात् तदुपाहितं फलम् । समप्रमेदोप-

चयस्य संग्रहं भवत्यतीवोपवरैव तौन्दिकः"।

५६अम्लपित्तम् "अथाम्लपित्तोपचयो भवेद्येन वदामि तत्। जिह्वास्वादसमाविष्टो नानयोयो निर्विशति। निषि- द्धमविकल्पेन स खतः प्राप्य वायसीम्। ततश्च सारमेयीञ्च योनिमासाद्य कर्मतः। पश्चात् स जायते देही विदग्धान्नं मक्षुप्य च। उक्तकण्ठस्थाम्लपित्तेन दह्यमानोऽतिदूषितः"।

५७शोथोदरम् "लोभान्मोहाद्भयाद्द्वेषात् कृत्वाऽधर्मं वदेत् यः। स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्"।

५८जलोदरम् "ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः। स्पृह्यते स तु दुरात्मा जलोदररुजा ततः"।

५९शोथः "पुत्रस्ते शोथवान् जातः स्वकर्मार्जितदोषतः। कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा नात्र कर्त्तव्या परिदेवना। विनापरा- धेन यतोबहवस्ताडिताः पुरा। कषायवेत्रवंशैश्च तेन शोथार्हितश्च सः। उत्पातकसमाविष्टो जातस्तत्र गृहे शृणु। तेन शोथार्हितः पुत्रो वृथा चिन्तापरः प्रभो!"

६०मूत्रकृच्छ्रम् "मूत्रकृच्छ्रं भवेत् भूप! कर्मणा येन दारुणम्। देहिनो देहनाशार्थं तन्मे निगदतः शृणु। विधवा- गमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम्। मूत्रकृच्छ्री भवेत् सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं शृणु। अकृत्वा विगुणं कर्म जन्मकर्म च वर्त्तते"।

६१मूत्राघातः "मूत्राघातो भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु। दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत्। मूत्राघातो भवेत्तस्य दुर्वहं कदनप्रदम्"।

६२अश्मरी "अथाश्मरी भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु। ऋतुस्नातां स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति। अप्रीत्या क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः। पूयशोणित- संमिश्रे नरके पच्यते भृशम्। मानुषत्वमनुप्राप्य शार्कराश्मरिरोगवान्। भूप! विन्दत्यनुदिनं कदनं मूत्र- रोधतः। आर्त्तवस्य विपर्य्यासं यः करोति नराधमः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरोनार्य्यामृतावियात्"।

६३मेहः। "मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्मप्रभावजाः। तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः। मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकस्तथा। इक्षुः सिकतशीधुश्च शित- मेहस्तथैव च। फेनःक्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसं- ज्ञकः। वसा रक्तश्च माञ्जिष्ठोमज्जा क्षारस्तथा गजः। सद्- वैद्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक्। नामानु- सारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिञ्चरेत्। पूर्वं मैथुनकद्वयस्तु

शौकरीं योनिमाव्रजेत्। तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहा- र्हितो भवेत्। मातृगामी बलान्मोहान्मधुमेही भवेन्नरः। रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते। सतीविपर्य्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत्। रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान्। मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेदिक्षु- मेहवान्। चतुष्पदाभिगमने भवेत्सिकतमेहवान्। स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही शितमेही सुरारतः। कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात्। रजस्वलायां रति कृद्रक्तमेहार्हितो भवेत्। मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्त्यजागमनञ्चरेत्। हस्तिमेहोऽतिदुष्टस्तोविधवा गतिदोषतः। ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति। अव्रतागमनासक्तो हरिद्राभञ्च मेहति। मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीञ्चात्मनः सुताम्। स्वश्रूञ्चैवाजताऽ- रक्तां भ्रातृभार्य्याञ्च मातुलीम्। गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम्। मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः। तांस्तत्र दूतास्ताः शृणु वदामि ते। अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया। दूतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम्। खाद- यन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै। नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम्। शूकराः पञ्च- वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुराः। पिपीलिकास्त्रयोमासा वृश्चिकाश्चावद्मात्रकम्। भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सरुजा विफलेन्द्रियाः। तत्राधर्मक्षयं कृत्वा ततो मानुष- योनिषु। प्रमेहगदयन्त्रः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्"।

६४पुंस्त्वविनाशः "धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने रतः। स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति"।

६५कुष्ठवृद्धिः "सख्यं कृत्वा लुब्धकेन विप्रोवेदबहिष्कृतः। सदैव गहनं याति मृगं हन्ति निषादवत्। पक्षिपोतान् बहून् सोऽपि नित्यं खादितवांस्तदा। आयुःशेषे स वै दूतैर्यास्यैर्नीतोयमाज्ञया। निःक्षिप्तो नरके घोरे तस्यान्ते त्वत्कुले द्विज!। जातः सर्वगुणोत्पन्नः स्वकर्म- वशतः शृणु। कुष्ठरोगेण सन्तप्तः क्षीणरेताः सुदुःखितः"

६६उन्मादः "ब्राह्मणं वैष्णवं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम्। नार्चयेन्निन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत्। पुरीषाख्ये महाघोरे निरये श्लेष्मभोजने। अधःशिरा भवेत् पापी नानादुःखप्रपीड़ितः। कल्पान्ते स पुनर्योनिं मानुषीं प्राप्य कर्मभिः। उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपनन्दन!। स्मृतिभ्रमकरं द्रव्यं यैर्दत्तं ब्राह्मणे गुरौ। दम्भाचार

चरेद्यस्तु भवेदुन्मादरोगवान्”उन्मादभेदाः सुश्रुतोक्ता ज्ञेयाः।

६७अपस्मारः “ये कोपवशगाः पूर्वं न जानन्त्युपकारिणम्। ब्राह्मणप्राणरोधश्च यैः कृतो मानशाधमैः। गोस्तनं रश्मिभिर्बद्धं ते स्युर्निरयगामिनः। नरकान्ते व्याघ्रयोनिं वैयाघ्रीमपि शौकरीम्। ततो मानुषयोनौ च ह्यपस्मार युतो भवेत्”।

६८अस्थिस्रुतादिः “अजाश्च तिलधेनुश्च लौहचर्मतिलाजिनम्। गजोभयमुखीधेनुशालूकस्यापि संपदम्। लौहं तैलञ्च लवणं महादानस्य वा पदम्। यः करोत्यन्यथा योनौ मैथुनं काममोहितः। नरेषु गवि यो रेतःसेकं वा कुरुते क्वचित्। ब्रह्मस्वं न्यपतिद्रव्यं योऽहरेद्दुष्टभावतः। अन्त्यजेभ्यरणं प्राप्तं तथा भार्य्यां विवाहिताम्। दन्तिदस्युर्नाखिव्याघ्रसिंहगवादिभिर्हतः। स मृतः स्वास्थ्यरहिते स्थाने च स विषीदति। अशेषकालं तस्यान्ते मानुषत्वमवाप्य सः। अस्थिपद्मादिभी रोगैर्गृहीतस्तप्यते सदा”।

६९मूत्रकृच्छ्रः “अग्नये प्रक्षिपेदाज्यं मन्त्रहीनं विमोहितः। स मृतः पर्वताङ्गूतैः पात्यतेऽधः पुनः पुनः। सर्वाङ्गव्याधिदिग्धः स क्रन्दमानो यमाज्ञया। भुक्त्वा कष्टं चिरादुग्रं मानुषत्वमवाप्य सः। मूत्रकृच्छ्रान्वितं गात्रं प्राप्य मुह्यति निर्भरम्”।

७०विद्रधिः “फलापहरणं येन कृतं चौर्य्येण वै पुरा। समृतो यमदूतैश्च शास्यमानो यमाज्ञया। संयमन्यां पीडितोऽपि दक्षिणद्वारि केवलम्। शोचयित्वा स्वयं कर्म क्रन्दमानः पदेपदे। प्रक्षिप्तो नरके घोरे स वै सीदति पापकृत्। ततो वानरयोनौ च जन्मासाद्य स दुष्टधीः। तत्क्षये मानुषत्वेऽपि स वै विद्रधिमान् भवेत्”।

७१अपची वातग्रन्थिश्च “त्वङ्मध्ये भवन्ति यस्य पर्कटीफलसन्निभाः। भवन्ति ग्रन्थयस्तस्य नाम स्यादपचीगदम्। बहिर्वृहत्फलाकारं वर्द्धते च दिनं प्रति। वातग्रन्थीति सा प्रोक्ता जायते देहिदेहतः। इदं गदद्वयं भूप! जायते येन तच्छृणु। कथयामि तव स्नेहाद्धर्मशीलोऽसि महीपते! द्रुमस्य बकुलस्याथ पर्व्वतस्य नदीतटम्। वल्मीकाग्रं गवां गोष्ठं गोशालां देवतालयम्। समासाद्य चरेन् मूत्रं तथा निष्ठीवनादिकम्। सकामं कुरुते यस्तु स प्राप्नोति ततः शृणु। याम्यपाशञ्च दुर्भेद्यं पापिनां भयप्रदम्। कृमिपूयवसाविष्ठाशोणितेनापि पिच्छिलम्। पापिनस्तत्र गच्छन्ति दूतैर्बद्धाः सुनिष्ठुरैः। शोचन्तः स्वानि कर्माणि क्रन्दमानाः पदेपदे। यमाज्ञया च निरये घोरे पूयपरिप्लुते। क्षिप्तास्तिष्ठन्ति तत्रैव यैरेवं दुष्कृतं कृतम्। तस्यान्ते मानुषीं योनिं प्राप्य तद्व्याधिमान् भवेत्”।

७२शिरोरोगः “संप्राप्य तीर्थं ये मर्त्या नाचरन्तीह शोत्तमम्। ब्राह्मणञ्च गुरुं दृष्ट्वा न नमन्ति कुबुद्धयः। तत्कर्मपाशबद्धास्ते गृहीत्वा यमकिङ्करैः। पुरीं कल्माषवतीं नीत्वा पिशाचकुलसेविताम्। ताड्यन्ते विविधैर्यन्त्रैर्घोरैः पापिभयावहैः। अनेककालं तत्रापि स्थित्वा भल्लूकयोनिषु। जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया। मेषयोनिं ततोयान्ति त्रिरब्दं तत्र संस्थिताः। भुक्त्वा कर्मवशात् कष्टं मानुष्यं यान्ति ते पुनः। मानुषीं योनिमासाद्य शिरोरोगयुतास्तु ते।

७३नेत्रहीनता “पुरा सकामतो येन कौटिल्येन पराक्रमात्। दृष्टा नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा। स एव कर्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः। काकोले नरके क्षिप्तो बद्धस्तिष्ठति शृङ्खलैः। वज्रतुल्यनखैः काकैस्तस्य नेत्रस्य कृन्तनम्। क्रियतेऽब्दशतं यावत् उत्पत्योत्पत्य नित्यशः। शोचते स्वानि कर्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः। उत्पत्य नरकात् पश्चात् उलूकोजायते हि सः। सदा कोटरशायी च दिवान्धः काकशङ्कितः। तिष्ठत्यब्दाष्टकं यावन्मानुषत्वमवाप्य सः। नेत्रहीनोभवेद्दुःखी भवेत् कर्मवशीकृतः। यस्मिन् वयसि यत् कर्म सुकृतं वापि दुष्कृतम्। तस्मिन् सहायोभवति तद्वयस्येव जन्मतः। जीवनं तद्वृथा मर्त्ये नेत्रहीनस्य देहिनः। विद्यमाने शरीरेऽपि नेत्रहीनो निरर्थकः। प्राणागारमिदं देहं लोष्ट्रवत् प्राणवर्जितम्। तद्वन्नेत्रविहीनो हि वृथा स्यान्मरणं वरम्”।

७४रात्र्यन्धता “पुरा परस्त्री खलु कामबुद्ध्या विलोकिता वस्त्रविवर्जितापि। गोविप्रहिंसासु नितान्तदृष्टिर्विलोकिता नेत्रविहीनतायै। नक्तान्ध्यमन्दत्वमथान्यरोगः दिवान्धता चार्बुदशपजा मे। देवादुपेता कुरु दूरमाशु तां मेऽद्य देवेश! हरे! प्रसीद”।

७५नेत्ररोगः “मन्ददृष्टिर्भवेद् येन मनुष्यस्तमतः शृणु। उदयास्तमवेलायां भानुं मध्यन्दिने नरः। ईक्षते कामतो योऽपि मन्ददृष्टिः स वै भवेत्। यश्चाशुचिशरीरः सन् वीक्षते दिवसेश्वरम्। नक्तं पश्चादस्य हितं वह्निञ्च गां दिवम्। सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रव्याधियुतो भवेत्। अनेन पटलच्छन्नतिमिरार्त्तियुतोभवेत्। दम्पतिभ्यां प्रहृष्टं यो नरः पश्यति मैथुनम्। सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रपुष्पगदार्त्तिमान्। दम्पत्योः सुरतासक्तचित्तयोः सुर-

लेपनम् । यः करोति स वै नेत्रपूयरोगयुतो भवेत् । मृत्वा कष्टमवाप्नोति पिशाचादिक्षतोद्भवैः । विहायात्मपतिं या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । साऽन्यजन्मनि भूपाल ! विहृतासी भवेद्ध्रुवम् । वसाऽष्टया प्रपद्येद्वयः पुरुषो-वाच योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या वा श्वेन पतिं द्विजम् । साऽन्यजन्म समासाद्य विषमाक्षी भवेद्ध्रुवम्" ।

७६ गलगण्डः गण्डमाला च "पुरा येन कृतं मोहाद्गुरुस्त्री-कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देशे निर्जले च यमाज्ञया । पात्यते किङ्करैर्घोरैर्दिव्यवर्षायुतत्रयम् । पुनर्जन्म समासाद्य स्वकर्मवशतश्च सः । गलगण्डयुतो नित्यं गण्डमालाकुलो-ऽपि सन् । पापो सीदति दुःखेन चिरं कर्म्मक्षयावधि" ।

७७ नासारोगः "ब्राह्मणकर्म्मपरिभ्रष्टो मन्मथाविष्टचेतनः । सुगन्धि-कुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सतत-माघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कस्यचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो दत्तं तेनेदमीदृशम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म्म चाश्रित्य तिष्ठति । किञ्च वेश्याङ्गनासङ्गे यौवनं विफलीकृतम् । वेश्याश्च रमिता यैश्च तेनास्पृश्या द्विजातयः" ।

७८ क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा-र्भके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात् कच्छपिकायोनौ प्रविश्यावदचतुष्टयम् । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रसूता स्त्री क्षीणक्षी-रस्तनी भवेत् । क्षीरं न क्षरते यस्याः स्तनात् सन्तप्यते हि सा । आत्मजपालनेऽशक्ता भूत्वा कष्टञ्च विन्दति" ।

७९ स्तनविस्फोटरोगः "स्तनपाकोभवेद्येन कर्म्मणा त्वमतः शृणु । दृष्ट्वाऽन्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्वकम् । सकामा-कामवश्या वा दुष्टयौवनगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया सापि शास्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्म्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगाढ्या विक्षिता सुखवर्जिता"

८० वेश्यात्वम् "सति भर्त्तरि या नारी परस्मान्यभिलाषिणी । सा मृता किङ्करैर्याम्यैर्दण्डपाशाभिताड़िता । नीत्वा यमा-ज्ञया सा च विशुद्ध्यर्थं ततः शृणु । आयसं पुरुषं तप्तं स्फुरद्बहुकरोज्ज्वलम् । आलिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नरं भयम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् । सारमेयीञ्च मार्जारीं योनिमाविश्य कर्म्मतः । मृत्वा च मानुषी पश्चाद्दारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अनेकपुरुषैः सा च रम्यमाणा यथेच्छया । मर्त्ये मोहवशात् सा च सुखं प्राप्य सुगर्विता । न भवेद्या चान्यनारोयन्नपच्छलजीविका । तस्याः सा च भवेद्वेश्या जन्मजन्मान्यथा न हि" ।

८१ बाधिर्य्यम् "पुरा यस्तु महीपाल ! धर्म्मचिन्तापराङ्मुखः । निन्दकः पितृमातॄणां द्विजातीनां गुरोस्तथा च । स्मृतो बाधिर्य्य-रोगेण स एव परिक्लिश्यते" ।

८२ श्लेष्मरोगः "नित्यक्रियाबहिर्यस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मतिः । मृतः भूमिपथं प्राप्य शुष्ककाष्ठोपजीवकः । वायसत्वमनु-प्राप्य गृध्रकुक्कुटसूकरः । भूत्वा च मानुषत्वे स श्लेष्म-रोगी सदा भवेत्" ।

८३ हस्तशूलम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधमः स्मृतः । स मृतः शास्यते याम्यैर्वस्त्रपुरोगमैः । काकीं पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषतां प्राप्य हस्तशूलार्दितो भवेत्" ।

८४ योनिरोगः "रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेन्न यथेच्छया । उष्ट्री सा च मृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुर्दश । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम् गत्वा सन्तप्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च चौर्य्यप्रकारेण या हरत्यन्यभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं गृह्यते नात्र संशयः" ।

८५ असृग्दरम् प्रदरम् "अथासृग्दरमत्युग्रं प्रदरं योनिदोषजम् । कर्म्मणा येन राजेन्द्र ! तन्मे निगदतः शृणु । कृत्वा रन्ध-नमादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा वृथा पशुवधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत् प्रोक्तं मद्यभक्षणे । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा ततो भवति वायसी । वायसी दश वर्षाणि शुकी भवति सा पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदार्दिता । श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद्या भक्ष्यचोरिणी" ।

८६ दुष्टस्त्रीसुतोत्पादनम् परकान्तासुतोत्पादनञ्च । "महामना महादाता तीर्थकृत् पुण्यकृच्छुचिः । नगरीं भ्रमता तेन काचिदेका मनोहरा । रण्डा व्यलोकि सौन्दर्य्यशीलारस-विलासभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सम्यक्संजातकौतुकः । तामादाय बलाच्छीघ्रं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय महि-षीरन्या नारीः प्रियंवदाः । अत्यानुरागवान् राजा क्षणं ताञ्च न मुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया-मास सुन्दरम् । दैवादपि महीपाल आयुःशेषे यमा-ज्ञया । नीतो यमान्तिकं दूतैर्घोरैश्च भयदारुणैः । धर्म्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन धीमता । एतत् श्रुत्वा यमः क्रुद्धोऽब्रवीद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एवं क्रूरं दुरा-चारं पर्य्योषितप्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्याः पुरीषमूत्राभ्यां तत्पश्चाच्च सुतञ्च

च। एतस्य पितृलोकानामाहारार्थं प्रदानस्य। रौरवेऽद्‌द्यतं दुष्टं स्थापयित्वा च योनिगम्। ततः शूकरयोनौ च पातोऽस्य भविता पुनः। यावच्छिडति भूलोके इमश्रीगर्भजः सुतः। तावत्कालं पितृणाञ्च नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत्"।

आदर्शपन्थे यथा पाठोऽभिहितस्तथैव लिखितः। पुनः कालरसंवादेन न्यूनताल्पतास्ति वा परिहरणीया
अतोऽस्मद्रोगादीनामकारादात्मवरविन्यासातिक्रमेणोपन्यासस्तु तत्तत्क्रमानुरोधेन। तेन तत्तत्क्रमानुसारेण निर्दिष्टरोगादीनाञ्च यथायथदानादिकपरिज्ञानं सुकरं भवति। तत्तद्दानादिकं विस्तरभयान्नोक्तम् तत एवावगन्तव्यम्।

शातातपस्मृत्युगुमारतसंवादयोरेकत्र विषये विरोधप्रसक्ते रोगभत्त्वस्वपण्यभ्यां व्यवस्थोह्या। एवं दानादिभेदोऽपि। मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तकर्मविपाकभेदो विस्तरभयान्नोद्धृतः, तत्तद्ग्रन्थेभ्योऽवसेयः।

कर्म्मव्यतिहार पु० वि—अति हृ—घञ् कर्मणा व्यतिहारः ३त०। परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये। यथा यः कश्चित् येन कर्मणा इतरं कर्मत्वादिना संबध्नाति, इतरोऽपि तज्जातीयेनैव कर्मणा तं कर्मत्वादिना संबध्नाति, तयोः कर्मविनिमयो भवति। यथा अन्योन्यं ताडयत इत्यादौ। अत्र अन्योन्ययोरेकजातीयताडनक्रियायां कर्मत्वेन सम्बन्धात्तथात्वम्। 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' "न कर्मव्यतिहारे" पा०। क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र

कर्म्मशाला स्त्री कर्म्मणः शिल्पादेः शाला। शिल्पादेः शालायाम्। "गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालाम्"। "जगाम भार्गवकर्म्मशालाम्" भा०आ०१८,१०।

कर्म्मशील त्रि० कर्म शीलयति शील—अण्। कर्मकरणार्थशीलयुक्ते अमरः। [आफलोदय २कर्म्मकारिणि च।

कर्म्मशूर पु० कर्म्मणि शूरः। प्रयत्नेन १प्रारब्धकर्म्मसमापके,

कर्म्मश्रेष्ठ पु०। १पुलहपुत्रभेदे "पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान्। कर्म्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुञ्च महामते!" भाग० ४,१,२१। कर्म्मणा श्रेष्ठः। २कर्मकार्य्यकरणेन वहिष्ठे त्रि०।

कर्म्मसंन्यास पु० कर्म्मणः स्वरूपतः फलतो वा संन्यासः त्यागः। फलाभिसन्धिराहित्येन १तत्फलत्यागे २स्वरूपतः कर्मत्यागे च। वा परसवर्णे कर्मसंन्न्यासोऽप्यत्र। आत्मप्रशब्दे ४८० पृ० संन्यासविवरणम्।

कर्म्मसंन्यासिक पु० कर्म्मणां संन्यासोऽस्त्यस्य ठन्। प्रव्रज्यान्विते भिक्षुके हेमाबुधः। वा परसवर्णे कर्मसन्न्यासिकोऽप्यत्र।

कर्म्मसंन्यासिन् पु० कर्मसंन्यासोऽस्त्यस्य इनि। विधानेन १कर्मत्यागिनि भिक्षुके २कर्मफलत्यागिनि च। "द्विविधः कर्मणस्त्यागः फलसाधनभेदतः। फलस्य त्यागिनस्त्यागो जिज्ञासोर्ज्ञानसिद्धये" इत्युक्तद्विधा प्रकारार्थं कर्मफलत्यागः, मोक्षार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्मसंन्यासः। "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति गीतोक्तेः "अविशुद्धधियः कर्मण्यधिकारो विशुद्धधीः। तस्यां विविदिषोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्यजेत्" इत्युक्तेश्च विविदिषायामेव कर्मणो हेतुत्वावगमात् तदुत्पत्तौ तत्त्याज्यत्वावगमाच्च तथात्वम्। वा परसवर्णे कर्मसंन्न्यासीत्यप्यत्र।

कर्म्मसङ्ग पु० कर्मणि सङ्ग आसक्तिः सन्ज—घञ् ७त०। इदमहं करोमि अनेनैतत्फलं भोक्ष्ये इत्याकारकेऽभिनिवेशे।

कर्म्मसचिव पु० कर्मसु सचिवः ७त०। राज्ञां मन्त्रव्यतिरिक्तकर्मसु सहाये अमरः।

कर्म्मसाक्षिन् पु० साक्षात् पश्यति नि० साक्षी ६त०। "सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः" इत्युक्तेषु सूर्य्यादिषु नवसु। ६त०। क्रियासाक्षात्कर्त्तमात्रे त्रि०। "योऽयस्तत्कर्मसाक्षी स्वभुजबलयुतोयस्य यस्य प्रतीपः" वेणी०

कर्म्मसिद्धि स्त्री ६त०। इष्टानिष्टफलप्राप्तौ "स्वकर्मसिद्धिं पुनराशशंसे" इति कुमा०।

कर्म्मस्थान न० कर्मणः व्यापारस्य ज्ञानस्य स्थानम्। ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमस्थाने। आजीवशब्दे विवृतिः। "लग्नेन्दुभ्यां वीर्य्यभाजः खमं स्यात् कर्मस्थानं खेचरैः युतं सत्। सत्खेटैर्वा युक्तदृष्टं सुहृत्त्वं पापैर्दृष्टं वा युतं दुष्टहृत्त्वं। कर्मास्थोऽगुः स्यात्प्रहे चेत् कुजस्वकविभिर्युतः। दृष्टो वा वृद्धिहानिभ्यां युतोवित्तकरोमतः। कर्मभे शुभखगामिलिताः सूराज्यदा न रिपुनीचगृहे चेत्। धर्मधान्य सुखवृद्धिकराश्च स्थायुषः स्थिरधनस्य च दातॄ। नीचारिसंस्था अपि पापदृष्टाः पापाश्च कर्मण्यशुभप्रदाः स्युः। क्रूरा अपि स्वभवने शुभाः स्युर्विवेमतः सद्गुणदृष्टीक्षिताश्चेत्। शुभदृष्टाः शुभायोगाः कर्मभे सद्गुणहेतुभाः। अशुभाः प्राकयः प्रोक्ताः खलखेटनिरीक्षणात्। चिकित्सकाः शास्त्रविवादकाश्च पुरोहिता वञ्चनतत्परा वा। नरा क्षमो सूर्य्यपाकाः खलैस्तु

कर्मस्थितैः षड्पञ्चगैर्व्ययितैश्च। तृतीयषष्ठगाः पापा लग्नेन्दुभ्यां शुभा मताः। निधनान्त्यगता नेष्टा विशेषाल्लग्नसंस्थिताः। एकोनत्रिंशे वियति रविः खे, चन्द्रो धने २, चन्द्रसुतः ४, क्रमेण। त्रिवेदनन्दक्रमिते १२८ र्क ईज्योऽष्ट भृगुः १ शुभं खे कुरुते १२८ ऽत्तभीतिम्” जातके तच्चिन्ताप्रकारः।

कर्म्माङ्ग न० ६त०। विहितस्य यागादिकर्म्मणोऽङ्गे यथा दर्शादेः प्रयाजादि। देशकालादयोऽपि कर्म्माङ्गानि। यथाह गर्गः—“तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधान गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः”। “प्रधानस्य विधेयस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं “कर्म्मसन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते। शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेत्” भट्टका०“प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म्म बुद्धौ प्रथमं न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्म्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचितत्कालजीविनः कर्म्माधिकारात् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुणः” ति० त० रघु०। “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” न्यायेन फलवत्प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम्।

कर्म्माजीव पु० कर्म्मणा आजीवः जीवनम्। १शिल्पादिकर्म्मद्वारा जीवनसाधने। स च नृणां जन्मलग्नावधिदशमभावे मेषादीनां द्रेक्काणनवांशद्वादशत्रिंशांशैः शिल्पादिकर्म्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे ६४१,४२पृ० दर्शितम्। कर्म्म जीवति अण्। २शिल्पादिकर्मजीविकावति त्रि०।

कर्म्मात्मन् पु० कर्म्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य। संसारिणि स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते १जीवे। “तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः” मनुः। कर्म्मणि आत्मा मनो यस्य। २क्रियासक्तचित्ते च।

कर्म्माध्यक्ष पु० ७त०। क्रियासाक्षिणि कृताकृतावेक्षके।

कर्म्मान्त पु०कर्म्मणः कृषिकर्म्मणोऽन्तो यत्र। सम्यक्कृषिकर्म्मणि १कृष्टभूमौ हेमच०। “अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च” मनुः। कर्म्मणः तत्फलस्यान्तो यत्र। २इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थाने च। “शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने” मनुः। “कच्चिन्न सर्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः” भा०सभा० १६५ श्लो०। ६त०। ३कर्म्मसमाप्तौ च। “कर्म्मान्ते दक्षिणां दद्यात्” स्मृतिः”।

कर्म्मार पु० कर्म्म ऋच्छति ऋ—अण्। १कर्मकारके (कामार) जातिभेदे, “नमस्तक्षभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च वो नमोनमः” यजु० १६,२७। “तपसे कौलालं मायायै कर्म्मारम्” यजु० ३०,७, पुरुषमेधे “मायायै कर्म्मारं लौहकारम्” वेददी०। “कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च” मनुः। “ये धीवानोरथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः” अथ० ३,५, २वंशभेदे (बेड़बाश), ३कर्म्मरङ्गवृक्षे च राजनि०। ४कर्म्मप्रारम्भरि त्रि०स्वार्थे कन्। कर्म्मारक कर्म्मरङ्गे वृक्षे (कामराङ्गा) पु०राजनि०।

कर्म्मार्ह पु० कर्म्मार्हति अर्ह-अण्। १पुरुषे राजनि०। तस्य कर्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम्। २कर्मकरणसमर्थे त्रि०।

कर्म्माशय पु० आशेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी-आधारे अच् कर्म्मणामाशयः। कर्म्मजन्ये धर्म्माधर्म्मरूपे गुणभेदे “क्लेशमूलः कर्म्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः” पात०सू०। कर्म्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणं दर्शितं।

कर्म्मिन् त्रि० कर्म्मास्त्यस्य व्रीह्या०इनि। व्यापारयुक्ते स्त्रियां ङीप् “कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्जुन !” गीता। २फलाभिसन्धानेन कर्म्मकर्त्तरि च। “यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते” मुण्ड० उ०। “इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलादिप्राप्तिः” शा० भा० “ऋत्विक्कर्षककर्म्मिणाम्” याज्ञ०।

कर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्म्मी इष्ठन् इनेर्लुक्। क्रियादक्षे जने

कर्म्मेन्द्रिय न० कर्म्मणां वचनादीनां निमित्तमिन्द्रियम् अश्वघासादिवत् निमित्तार्थे ६त०। वचनादिकर्म्मकरेषु वागादिषु इन्द्रियेषु “पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः। कृषिवाणिज्यसेवाद्यास्त्वेष्वेवान्तर्भवन्ति हि”। “वाक्पाणिपादपायूपस्थैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः। मुखादिगोलकेष्वास्ते तत्कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्” पञ्चदश्यां तेषां नाम कार्य्याण्युक्तानि। “वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्” सां०का०। “इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते” सां०कौ० व्याकृतञ्चैतदस्माभिः तट्टिप्पनौ।

“तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मन इति। “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते इत्यादि” श्रुतौ इन्द्रशब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्” इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा-

नितत्वात्तस्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्त्तृव्यापाराधीनः करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम्" ।

अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । तदुक्तं शा॰ ति॰ । "ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि । वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञान्याहुर्मनीषिणः । वचनादानगतयोविसर्गानन्दसंयुताः । कर्मेन्द्रियार्थाः संप्रोक्ताः" "अन्वर्थलिङ्गम्" राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता सा च कौ॰ व्याख्याता । "पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्, कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या वृत्तिर्वचनम्" व्याकृतञ्चैतदस्माभिः "एवं वागिन्द्रियस्य स्थानमुक्त्वा लक्षणकथनाय तद्वृत्तिमाह तस्या वृत्तिर्वचनमिति । तथा च वचनसाधनमिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गतिभेदः । उत्सर्गः उदरात् मलस्यापसारणेन त्यागः । आनन्दः आनन्दविशेषजनको रमणीसंभोगात्मको व्यापारभेदः" । अत्र ताल्वादिस्थानमित्युक्त्या आदिपदात् 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्तौष्ठं नासिका चैव तालु च" इत्युक्तानामुर आदीनां ग्रहणम् । अतएव शङ्खेन "हस्तौ पादावुपस्थश्च जिह्वा पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव" इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रियत्वस्योक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिकाणीति सांख्या मन्यन्ते "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" इति सां॰ का॰ । "प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकः वैकृतादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" इति कौ॰ व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः ।

एकादशकगणस्य सात्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघवाभ्यामिति "सत्त्वं लघु प्रकाशकम्" इति कारिकया लाघवस्य प्रकाशस्य च सत्वधर्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रकाशकत्वात् लाघवाच्च सत्वकार्य्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्विकादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैकृतात् विकृतमेव वैकृतकस्मादित्यर्थः" । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारिकत्वं तथा सां॰ सू॰ भाष्ययोः समर्थितम् ।

"अभिमानोऽहङ्कारः" "एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्य्यम्" सू॰ ।

"अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्तःकरणद्रव्यं, स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तितासूचनाय, बुद्ध्या निश्चित एवार्थेऽहङ्कारममकारौ जायेते । अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उन्नीयत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्य्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेणेदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याऽहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः लोके भोगाभिकामेनैव रागद्वारा भोगोपकरणसर्जनदर्शनात् । "रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुरादेरुत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष,स्तन्मात्रादीनां रागकार्य्यत्वादिति तत्रापि विशेषमाह सा॰ का॰ । "सात्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्" । "एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोड़शात्मगणमध्ये सात्विकम् । अतस्तद्वैकृतात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्काराद्दशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यपि मन्तव्यम् । "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् । वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च । तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः" इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तम् । "सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम्" इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये । ननु देवतालयश्रुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवतालयं वक्ष्यति तत्कथं कारिकयापि देवानां सात्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति उच्यते समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यवस्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयाल्पसत्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाऽधिकसत्वत्वेन सात्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध इति मन्तव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम् । "सात्विको राजसश्चैव

तामसश्च त्रिधा महान्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद्ंशभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति” भा०।“कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्” सू० “कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च,ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति”। “इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति”भा० । “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि” सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालत्रुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु “अहं बहु स्याम्” इत्यादि । ननु—“अन्नमयं हि सौम्य मनः” इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा०।“देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” सू० “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । “स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा० ।

एतन्मूलतयैव शां० ति० ‘वैकारिकादहङ्कारादे वा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रक्रमयोगतः”। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः,पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः,उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः“रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे” पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ०दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ०द्रष्टव्यम् । “तेषां रजोऽंशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च” शब्दचि०भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा०प०अक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति । कर्वटः कर्वुरः कर्वूरः ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ—व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना जीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा, २नगरमात्रे च अमरटीका “कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोमनोहरः” हारा० उक्तेः न०च ।३प्रचुरकण्टकसन्ताने ग्रामे च । ‘धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० “कर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि वृ०सं० उक्ते ४देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचन्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च” । “ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः” भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु “चतुरष्टशतग्रामान्तर्गौणमुखकर्कटौ” इत्युक्तेः ५ अष्टशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कृ—वरच् । १कर्मणि निरु०।“अन्यदद्य कर्वरमन्यदु” ऋ० ६,२४,५ । “कर्वरं कर्म नामैतत्” भा०। कॄ—विक्षेपे ष्वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पुंस्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्४निशायां स्त्री विश्वः षित्त्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्र्याम् जटाध० ६शिवायां मेदि०।

कर्वुदार पु०कर्व दर्पे उण् तं दारयति दृ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे ।

कर्श्य पु० कृश-यत् । कर्चूरे, (कचूर) राजनि० ।

कर्ष पुंन० कृष—अच् कर्मणि घञ् वा ।“दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्” लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे तन्मिते सुवर्णे च ।२विभीतकवृक्षे पु०शब्दरत्ना०। भ्वा०कृष—भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा०कृष—भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकस्मार्त्तकर्मोचित स्मृत्यादिपरिभाषितवैद्यक परिभाषितमानभेदउच्यते। तत्र पौराणिकादिमा

ममाह हेमा० दा० ख० मनुः “लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते । त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः । ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः । सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेक कृष्णलम् । पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः । धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः” याज्ञवल्क्यः “जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते । गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः, पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् । द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः” आह विष्णुः “जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञं, तदष्टकं लिक्षा, तत्त्रयं राजसर्षपः, तत्त्रयं गौरसर्षपः, ते षट् यवः, तत्त्रयं कृष्णलः, तत्पञ्चकं माषः, तद्द्वादशकमक्षार्द्धं स चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिको निष्कः । द्वे कृष्णले रूप्यमाषकः ते षोडश धरणम्” “ताम्रिकः कार्षापणः पणः” कात्यायनः “माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता । पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्षापणप्रमाणं तु तत् निबद्धमिहैव यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्त्विकः स्मृतः” नारदः “कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते । पणो निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् । अगस्तिरपि “यवः स्यात् सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका त्रिभिर्यवैः । गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्त्तितः । भवेत् षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तैः पुमः स्मृतः । चतुर्भिः पलमेकन्तु दश ते धरणं विदुः” । “अष्टभिर्भवति व्यक्तं तण्डुलः गौरसर्षपैः । स वैणवयवः प्रोक्तो गोधूमं चापरे जगुः” । विष्णुगुप्तः “पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः शाणं ज्ञेयं चतुर्गुणैः । कलञ्जं धरणं प्राङ्कुर्मणिमानविशारदाः । मञ्जाटिकाकलञ्जस्तु तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः ।

मञ्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदां मतम् । स्थूलमध्यातिसूक्ष्माणां सुसूक्ष्माणामपि स्मृतम्” । “दीनारोऽरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः । सुवर्णसप्ततिसमोभागोरोपक इष्यते” प्रकारान्तरेणाप्याह सुनीतौ यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्नधान्ययवाद्दश सुवर्णमाषः पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमाषकः ते षोडश सुवर्णः एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति चतुष्कर्षं पलं पलानां शतेन तुला विंशतितौलिको भारः अस्यैव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा” दानखण्डे हेमाद्रिः । एतेषां मानभेदः शक्तितारतम्यापेक्षया प्राह्यतावेदनार्थः ।

वैद्यकपरिभाषितमानं भावप्र० ।

“न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया । चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः । विहाय सर्व्वमानानि मागधं मानमुच्यते । त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका । तिसृभीराजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् । षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेममानके । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते । कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः । उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा । शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते । पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थैस्तथाढकः । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः । चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्म्मणः । उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः । द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।

शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता । द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा । पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः । तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः । माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवप्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम् । मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषश्चतुर्विंशतिरत्तिकष्टङ्कः षण्णवतिरत्तिकः कर्षः । अयञ्चरकसम्मतः । सुश्रुतमते पञ्चरत्तिकोमाषो विंशतिरत्तिकष्टङ्कोऽशीतिरत्तिकः कर्षः । अयमेव कालिङ्गपरिभाषायामपि यतस्तत्राष्टरत्तिकोमाषो द्वात्रिंशद्रत्तिकष्टङ्कः सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः । गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात्कुडवस्थितिः । द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् । प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः । मानन्तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् । मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् । इति मागधमानम् । कालिङ्गमानम् "यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुश्रुतसम्मता । यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् । चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च । गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः । चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः । चतुःपलैश्च कुडवप्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयोबलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् । नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम् । अतिमात्रं च दोषाय शस्यो यस्ये बहूदकम्" ।

कर्षं नित्यमर्हति ठञ् । कार्षिक कर्षपरिमाणार्हे "कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" इत्यमरः" । नित्यकर्षणार्हे क्षेत्रभेदे च घञन्तकर्षस्य "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः" पा० अन्तोदात्तता अत्र कर्षेतिशपा निर्द्देशात्तुदादेराद्युदात्ततेति सि०कौ० ।

कर्षक त्रि० कृष-विलेखने । १ क्षेत्रकर्षणकारके (कृषाण) "कच्चिन्न बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति" भा०स०५अ० "पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम्" भा० ६ अ० सुरभिवाक्यम् "कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकम्" भा०व० २५८ अ० । "त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः कर्षकेण वलजां पुपूषता" माघः २लेखके ३आकर्षके च ।

कर्षण न० तुदा०कृष-भावे ल्युट् । लाङ्गलादिना भूमिविलेखने (चास देओया) हेम० । "ऋतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" मनुः । कृषिशब्दे विवृतिः । भ्वा० कृष-ल्युट् । २आकर्षणे च (टाना) "भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्" रघुः "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा" मनुः । ३क्षीरिणीवृक्षे स्त्री राजनि० गौरा०ङीष् ।

कर्षणि स्त्री कृष-अनि । असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोषः शब्दकल्पद्रुमे उक्तम् । मच्चिन्त्यम् "कृषेरादेश्च चः" उणा० २,१०५सू० चर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षणिरिति पाठो लिपिकरप्रमादकृतः । अतएव उज्ज्वलदत्तेन "चर्षणिर्बन्धकीत्युक्त्वा" कृषेरनिप्रत्ययेन सिद्धे वैचित्र्यार्थम्" इत्युक्तम्

कर्षफल पु० कर्षः तन्मात्रं फलमस्य । १विभीतकवृक्षे, अमरः २आमलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप् ।

कर्षापण पु० कर्षेणापणते क्रीयते । षोडशपणपरिमाणे (काहन) कर्षस्य षोडशमाषकमितत्वेन षोडशभिः पणैस्तस्य क्रयणात् तत्संख्यासाम्यात् तथात्वम् । "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते । तैः षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः" गौतमेन षोडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषितत्वात् "द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिकोमतः" कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणानां गोमूल्यतयाभिधानेन "धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" षट्त्रिंशन्मते पुराणकार्षापणयोः पर्य्यायतादर्शनाच्च तथार्थता । ततः प्रज्ञा०स्वार्थे अण् । कार्षापणोऽप्यत्र अर्द्धर्चादि०त्वेन पुंन० ।

कर्षिन् त्रि० कृष-आकर्षे णिनि । आकर्षके । "स्तम्बेरमासुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते" रघुः । स्त्रियां ङीप् । "प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः" रघुः । ङीबन्तः २क्षीरिणीवृक्षे ३अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थितलौहभेदे कविकायां च स्त्री जटा० ।

कर्षू पु० कृष-ऊ । १करीषाग्नौ (घुँटेर आगुन) । २कुल्यायां स्त्री अमरः । ३दृष्टखाते मेदि० । तत्खातस्तु "चतुरङ्गुलपृथुलास्तावदन्तरास्तथाधःखाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात्" श्रा० वि० विष्णुः प्रणालकगर्त्तभेदः । "ततः कर्षूः कुर्य्यात् तन्मूले प्रागुदगग्रान् समाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम्" "कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां, कर्षूत्रय-

मूले स्त्रीणाम्। पुरुषकर्णत्रयं माषेनोदकेन पूरयेत् स्त्रीकर्णत्रयं माषेन पयसा दध्ना मांसेन, पयसा च प्रत्येकं कर्णत्रयं पूरयित्वा जपेत्" विष्णु०। ४गर्त्त-मात्रे च। "कर्षं पारयन्ति" कात्या० २१,२,२६। "कर्षः कुहर उच्यते" कर्कः अस्य ह्रस्वान्तमपि। "दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सप्रोत्तरतः प्राचीरुदकस्याः" कात्या०२१,२,२६। "श्मशानात उत्तरतः कुटिले कर्षू गर्त्तौ खात्वा" कर्कः।

कर्हि अव्य० कस्मिन् काले किम्+र्हिल् कादेशः। अनद्यतने कस्मिन् काले इत्यर्थे। कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिः" ऋ० ६,३५,२।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् मुग्ध० पा० मते भिन्नं पदद्वयम्। कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थे। "अग्निना यद्ध कर्हिचित्"ऋ०५,७४,१०। अतएव पदकाराः कर्हि चित्। इति भिन्नपदतया पेठुः"यदद्य कर्हि कर्हिचित्"ऋ०८,७३,५।

कल संख्यायां सक० शब्दे अक०भ्वा०आत्म०सेट्। कलते अकलिष्ट चकले प्रतिकलते।

कल गतौ संख्यायाञ्च अद० चुरा० उभय० सक० सेट्। कलयति ते अचकलत् त। कलयाम्—बभूव आस—चकार चक्रे। गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वमपि। "कल-यन्त्यनुक्षणमनेकलयम्" माघः "व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयजसारम्"जयदे० ग्रहणे "कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरौ"जयदे०। संख्यानञ्चात्र गणनं ज्ञानभेदश्च।"स पश्चात् संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम्" नीतिः "कलयेदमाममनसं सखि! माम्" माघः।"वाचामाचकलत् रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुराम्" मल्लि०।उच्चारणे च "माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे,केलि-पिकाः पञ्चमम्"। ग्रासे"कालः कलयतामस्मि"गीता। "कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः"ति०त० विष्णुध०। कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः। कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा आक-लय्य। "कलितललितवनमालम्" जयदे० "करक-लितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" वटुकस्तवः।

अव—अवगमे अवकलयति वि+अव वियोजने "यदि व्यक्तं युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला"लीला०।

आ+बन्धने"सुवर्णसूत्राकलिकधराम्बराम्, माघः ज्ञाने च" "वाचामाचकलत्" मल्लि०। "मकरध्वजद्विरदमाकलयत्" "मुक्तावलीराकलयाञ्चकार"इति च माघः।

प्रति आ+प्रतिरोधे प्रत्याकलितस्वदुर्नयः" दशकु०।

उद्+उत्क्षिप्य ग्रहणे"स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्री-ड़तो यद्वदहिर्गरुत्मतः" भाग०७,८,१६।

सम्+एकसंख्यापादनरूपे योगे।"अथ संकलनव्यवकलनयोः करणसूत्रम्" "संकपदप्रपदार्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" लीला०।

कल् नोदने प्रेरणे चुरा०उभय०सक०सेट्। कालयति ते अचीकलत् त। कालयां बभूव आस चकार चक्रे। काल-यितव्यः कालनीयः। कालयिता कालितः कालयन् कालय-मानः। कालयित्वा आकाल्य। कर्म्मणि काल्यते अकालि अकालयिषाताम् अकालिषाताम्। "गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते" भा०वि० १००,७। "गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजः"भाग०४,५,८। सा गौस्तत् सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः"भा०आ० ६६६०।

कल पु० कल—शब्दे घञ् नि० अवृद्धिः। मधुराव्यक्ते ध्वनौ अमरः। "सारसैः कलनिर्ह्रादैः" "कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीसु मदालसं गतम्" "निशासु भास्वत् कलनूपुराणाम्" रघुः। "कलपक्षिणीरवसुदासि वपुः"। "कलकाञ्चि काञ्चिदरुणान्तरुणः"माघः। कलप्रधाना काञ्चि-र्यत्र एवं कलहंस इत्यादौ शा०त० समासस्तेन तस्य न तद्गुणार्थता। अतएवामरेण"कलो मन्द्रस्तु गम्भीरस्तारो-ऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु" मन्द्रादीनां त्रयाणामेव त्रिलिङ्गत्व-मुक्तम्।"उदकण्ठ कण्ठपरिवर्त्तिकलस्वरश्रून्यगानपरया परया" माघः। कड़—मदे अच् डस्य लः। २शुक्रे चरम-धातौ न० मेदि०। ४कोलिवृक्षे पु०शब्दच०।४शालवृक्षे पु० राजनि०। ५अजीर्णे त्रि० मेदि०। कलास्त्यस्य अच्। कलान्वितेऽवयवे च। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कलक पुंस्त्री कल—चु० ण्वुल्। शकलमत्स्ये हेमच०।

कलकण्ठ पुंस्त्री कलः कलप्रधानः कण्ठोऽस्य। १कोकिले २हंसे, ३पारावते च। जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां न ङीष् किन्तु स्वाङ्गत्वात् ङीप्। कलध्वनियुक्त-कण्ठके त्रि०स्त्रियां ङीप्।

कलकल पु० कलप्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम्। कोलाहले। "चलितया विदधे कलमेखला-कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया" माघः। कलस्य शालवृक्षस्य कला यत्र। २शालनिर्यासे मेदि०।

कलकीट पु०कलप्रधानः कीटः शा०त०। कीटभेदे। तत्र भवः पलद्या० अण्। कालकीट तद्भवे त्रि०।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्राजार्थे च "साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० इञ् । कालकूटि तद्भवे त्रि० तन्नृपे च । इञश्चास्त्रियां बहुषु लुक् । कलकूटास्तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च स्त्रियां तु न लुक् । कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीप्

कलघोष पुंस्त्री कलो घोषोऽस्य । कोकिले शब्दर० स्त्रियां

कलङ्क पु० कलयति क्विप् कल् चासौ अङ्कश्चेति, कं ब्रह्माणमपि लङ्घयति गच्छति लकि—गतौ अण् वा । १चिह्ने २अपवादे, ताम्रादिधातूनां ३मलभेदे (कलङ्कान), ताम्रादियोगात् ४अन्नादेर्विकारे च मेदि० । "शशकपाणकवचेषु कलङ्काः" काद० । "धारानिबद्धेव कलङ्करेखा" "मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः" रघुः । "ताम्रवर्णश्च परुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कलङ्काङ्कः संसक्तो धूमकेतुना" रामा० । ततः अस्त्यर्थे इनि । कलङ्किन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कलङ्की जायते भिन्ने" ति० त० स्मृतिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् । कलङ्कित जातकलङ्के त्रि० ।

कलङ्कष पुंस्त्री करेण कषति बा० खच् मुम् च रस्य लः । १सिंहे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २करताल्यां स्त्री शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्घयति लकि—गतौ णिच—उरच् । जलानामावर्त्ते स्वतोजलभ्रमे त्रिका० ।

कलञ्ज पु० केतिशब्दं लञ्जति भाषते क इत्यव्यक्तानुकरणम् लजि-अण् । विषाक्तास्त्रेण हते १मृगे, २पक्षिणि च । ३तन्मांसे न० "न कलञ्जं भक्षयेदिति" श्रुतिः । ४ताम्रकूटे च (तामाक) "कलञ्जस्य वेष्टनधूमपानात् स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिरिति" वैद्यके तत्सेवनात् मुखरोगहान्यादि उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मानभेदोद्दृश्यः ।

कलञ्जाधिकरण न० "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधिकृत्य पञ्चावयवन्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा कदापि तद्भक्षणनिषेधः । उत सर्व्वदेति संशयः । यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्व्वपक्षः सर्व्वदा तन्निषेध इति सिद्धान्तः । तदेतत्भङ्ग्या एका० त० दर्शितं यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति श्रुतिः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानान्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतो निषेधविधावधिकारादायावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणाद्यतः कुतश्चित् करणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्त्वामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं तद्भक्षयति । अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलो विधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्यन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमत एव निषेधविधावधिकारः । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति । अत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसमुच्चयान्न विरोधः । भूतचेष्टावत इति । "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावत इत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपरः स चाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव । तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलो विधिः । कादाचित्काकरणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रानन्तुष्ठानाधीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अत एव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्मान्निषेधविधिषु काकवन्तोदेवदत्तस्य गृहा इत्यादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवच्च सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः"।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा समर्थितं वृहदारण्यकब्राह्मणभाष्ययोः यथा—

"प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते मृगतृष्णिकायामिव

मेयज्ञानं, तद्विषययाथार्थ्यविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनरन्यत् कार्य्यं तदभावे" शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यम् ।

"यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च सम्बन्धो 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिवाक्यात् प्रतीयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति । सम्बन्धस्याभावार्थत्वाच्चानुष्ठेयतेत्यर्थः । अभक्षणादि कार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह न चेति । तस्यापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गात् नञश्च स्वसम्बन्ध्यभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातात् स्वपिष्टविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह । अकर्त्तव्यतेति । अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हि शब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तच्चैव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह । क्षुधार्त्तस्येति । विषलिप्तबाणहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जम् । ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि । तस्मिन् भक्ष्ये भोज्ये च प्राप्ते यदभक्षज्ञानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्बोधमत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह । मृगतृष्णिकायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह । तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः" आनन्दगिरिः ।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दचि०दर्शितो यथा—

"ननु 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य श्येयोरूपेष्टसाधनत्वात्, न चाहूराविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य "सविशेषणे हीति" न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात्, इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यं तथा चाशक्तविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथाश्रुतायोग्यतया किन्तु विरोधात् घटत्वेन तदितरान्वयो न तच्छून्येतरत्वेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति"

विशेषबोधप्रकारस्तु आख्यातवादे गदाधरेण दर्शितो यथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः निषेधोऽपि, कलञ्जभक्षणादौ तृप्त्यादिरूपेष्टसाधनतासत्त्वेन तदभावस्य नञा बोधने तत्प्रामाण्यानुपपत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टनरकानुबन्धिनि तत्कर्म्मण्यबाधितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्योपपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भानं सोऽपि विशेषणाभावायत्तो बाधितः । कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावबोधानन्तरं तल्लिङ्गकानुमानगम्यो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपतदननुबन्धित्वाभावः । प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि ज्ञानं श्रुतिवाक्यात् परम्परयैव, न तु साक्षात् । भान्ते च तादृशाभावस्य शाब्दबोधे न भानं पदार्थैकदेशे इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतया अनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धितया वाच्यत्वम् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेष्यत्वे विधिवाक्यतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थं विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्पनीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं क्रियायां बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानतद्गोचरेच्छयोर्हेतुतया बलवदनिष्टासाधनत्वस्येष्टसाधनताविशेषणत्वमते क्रियाविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया तन्नये कल्पनासाम्यात् । यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमेव तद्द्वेषकालपर्य्यासेन इच्छाप्रतिबन्धकं न तु तत्साधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तविशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य सम्भवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वोपगमे तत्र बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शक्तिभेदस्य श्येनस्थले इष्टसाधनताबोधस्य चोपगम आव-

र्त्तकः। मणिकृतापि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनिर्म्मोकेणेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभानञ्च विशिष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्तेर्विशेषणविनिर्मोकेण विशेष्याभासकत्वात्। तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकस्वर्गादिपदाद्विना लक्षणां केवलसुखत्वादिशाब्दबोधापत्तेः"। "इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्याप्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा,तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात्" शब्द०प्र०

कलट न० कं जलं लटति आप्नोति लट-अच्-६त०। गृहाच्छादने (चाल) तृणादिमये पदार्थे शब्दर०।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला—क कलं सुखविषयं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल पूरणे--निष्कर्षे वा ण्वुल्। इच्छावत्याम् स्त्रियां त्रिका०। इच्छाया: सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्पूरकत्वात् तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम्। कलकूजिका कलतूणिका वा अत्र पाठान्तरमस्ति उभयत्र पृषो०साधु।

कलत्र न० गड—सेचने अत्रन् आदेश कः डस्य लः, कलं त्रायते त्रै—क-कड-शासने वा० अत्रन् डस्य लो वा। १भार्य्यायाम् "कलत्रवानहं बाले"। "कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" "वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः" रघुः। "पत्युस्त्विषामिह महौषधयः कलत्र-स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति" माघः"नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः" मेघ०। २नितम्बे अमरः"कलत्रभारेण विलोलनीविना"किरा०। नृपाणां ३दुर्गस्थाने हेमच०। [रूप्ये राजनि०।

कलधूत न० कलेनावयवेन धौतः शुक्लत्वात् पृषो०।

कलधौत न० कलेनावयवेन धौतं शुद्धम्। १स्वर्णे। "यस्यां कपोतैः कलधौतधामस्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः" माघ: "व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्तीः" माघः। २रूप्ये च मेदि० "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्। विरलविकीर्णवज्रशकलात् सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्" "अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिहां कलधौतधौतशिलवेश्मनां रुचौ" माघः "अमलकलधौतपट्टायितमष्टमीचन्द्रशकलाकारम्" काद०। कलो ध्वनिभेदो धौतः शुद्धोऽत्र। ३कलध्वनौ विश्वः।

कलध्वनि पु० कलोध्वनिरस्य। १पारावते २कोकिले३मयूरे जातित्वात् स्त्रीत्वमपि। ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि०। कर्म०। ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु०।

कलन न०कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे ल्युट्। १चिह्ने २वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपानुमानात् तथात्वम्।३ग्रहणे ४ग्रासे।"कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः"ति०त०विष्णुध०पु०। ५ज्ञाने च"लोकानामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः"सू०सि०।"कलनात्मकः ज्ञानविषयस्वरूप: ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः" रङ्ग०। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कालानुगमादृते" इत्युक्तेः ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम्। कं जलं लाति उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम—बा०ड।६वेतसवृक्षे पु०राजनि०। तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा नमनाच्च तथात्वम्। "स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः। कलनं(लं)त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्" भाग०३,३०,२७उक्ते ७एकरात्रेण पच्यमाने गर्भकारणे रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः। तच्चिन्त्यम् "आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्याः इति" सुश्रुते "इष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः"सा०कारिकायाम् "कार्य्यं शरीरं तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः" कौ० उक्तेश्च तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽवश्यत्वेन नकारयुक्तपाठोलिपिकरप्रमादकृत: इति विवेच्यम्

कलना स्त्री चु०कल—भावे युच्। १ज्ञाने २ग्रहणे ३आदाने ४आमोचने ५अवमोचने च"पिच्छावचूडाकलनामिवोरः" माघ: "कलनामामोचनमवमोचनं वा" मल्लि०।

कलनाद पुंस्त्री कलोनादोऽस्य। १राजहंसे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कलध्वनियुक्ते त्रि०। कर्मधा०। ३ कलध्वनौ पु०। [जातिशब्दे विवृतिः।

कलन्दर पुंस्त्री वर्णसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला—क कलं कामं ददाति दा—क पृषो० मुम् च टाप् अत इत्वम्।

सर्वविद्यायाम् हेमच० । तस्याः सर्वसंशयनिराकरणेन कामदातृत्वात्तथात्वम् । [शाके राजनि० ।

कलन्धु पु० कलाया मात्रायाः अन्धुरिव यस्य० । शोली-

कलभ पु०करेण शुण्डेन भाति भा—क रस्य लः । "त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ"इति वैजयन्त्युक्ते १गजभेदे । "मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः" । "इह मुहुर्मुदितैः कलभै रवः" "सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्याम्" माघः । २ पञ्चवर्षे करिपोते सुभूतिः "द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" मोघदन्तिकलभस्य चेष्टितम्"।"दृष्टो हि वृण्वन् कलभप्रमाणम्" रघुः । "ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम्" मालवि०। "गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः" मेघ० । शावकमात्रपरत्वे "नकरिकलभकरस्फुटिततमालकिसलया मेदिनी" काद० । वयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कं वातं लभते साधनत्वेन लभ-अच् । धुस्तूरे मेदि० तस्य मादकद्रव्यत्वेन वाताधायकत्वात्तथात्वम्

कलभवल्लभ पु० ६त० । पीलुवृक्षे राजनि० । कलभप्रियादयोऽप्यत्र । [ङीप् । वज्रवृक्षे राजनि०।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ-अच् गौरा०

कलम पु०कलते अक्षराणि कल-कमच् । १लेखन्याम् जटाधरः २धान्यभेदे च राजव०। स च"कलमःशालिविख्यातो जायते स हैमने । काश्मीरदेशे एवोक्तो महातण्डुलगर्भकः" इति भावप्र० उक्तदेशजः । ३उत्खातप्रतिरोपितधान्यभेदे च । "आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् । फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" रघुः "कलमगोपवधूर्न मृगव्रजम्" माघः "तत्र लोहितकशालिकलमकर्दमकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकलोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः । मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः । तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो वर्ण्यबलकृत् स्वर्यो हृद्यश्रमापहः । व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः"सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः । अस्य च रोपितधान्यत्वेन गुणविशेषःभावप्र०उक्तो यथा "रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः स्थिराः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाकाः गुणाधिकाः" ।अस्य शिखा पिङ्गलवर्णा"कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः"इति कुमारे पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात् । कलयति परस्वं कल—अमच् । ४चौरे पु० मेदि० ।

कलमोत्तम पु० ७त० । गन्धशालौ राजनि०।

कलम्ब पु० कल-क्षेपे अम्बच् कड-मदे अम्बच् डस्य लो वा । शाकनाडिकायां तस्या आहारकाले त्यज्यमानत्वात् तथात्वम् । २शरे अमरः तस्य अरिं प्रति क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम् ३कदम्बवृक्षे विश्वः कामिनां मादहेतुत्वात्तथात्वम् । संज्ञायां कन् । कलम्बक—धाराकदम्बे राजनि०।

कलम्बिका स्त्री कलम्बीव कायति कै—क संज्ञायां ह्रस्वः। १ग्रीवापश्चाद्भागस्थनाड्यां तस्याः कलम्बीतुल्यशुषिरमध्यत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कन् ह्रस्वः । (कलमी)२शाकभेदे च ।

कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लबि-अवस्रंसने अच् गौरा० ङीप् । (कलमी) शाकभेदे तस्या जले लम्बमानत्वात्तथात्वम् । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा । "कलम्बी शतपर्वी च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कलमी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी"। ति०त० स्मृतौ अस्याश्च अभक्ष्यत्वमुक्तम् "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका" हरिशयने चास्या अभक्ष्यत्वमभक्ष्यशब्दे उक्तम् । डलयोरैक्यात् कडम्बीत्यप्यत्र शब्दरत्ना० ।

कलम्बु(म्बू) स्त्री के जले लम्बते लबि—उण् ७त०।(कलमी) शाकभेदे शब्दर० । अप्राणिजातिवाचकत्वात् वा ऊङ् ।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लबि-बा० उट ३त० । १हैयङ्गवीने राजनि० । २नवनीते हारा० । तयोर्जलोपरिप्लवमानत्वात्तथात्वम् ।

कलरव पुंस्त्री कलो रवोऽस्य । १पारावते (पायरा) अमरः २कोकिले राजनि० । स्त्रियां जातित्वादुभयतो ङीष् । ३कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि०कर्म०।४मधुराव्यक्ते रवे पु०

कलल पुंन० कल—वृषा० कलच् । १गर्भवेष्टचर्मणि अमरः कलनशब्ददर्शितभागवतोक्ते एकरात्रेण पच्यमानगर्भाद्यवयवभूते २रेतोविकारभेदे । उदा०तत्रैव शब्दे दृश्यम् ।

कललज पु० कललमिव जायते जन—ड कर्म० । १राले राजनि० । २गर्भे च ।

कललजोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्—भू-अपादाने अप् ६त० । १शालवृक्षे राजनि० । ततो रालरूपकललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम् ।

कलविङ्क(ङ्ग) पुंस्त्री कलं वङ्क(ङ्ग)ते वगि(वकि)—गतौ अच् पृषो० अत इत्वम् । १चटके स्त्री, अमरः जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् । "ग्रीष्माय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरान्"यजु० २४,२० । "कल-

बिल्वलोहितादिः ... स्वादवः" २४,२०। अश्व-मेधपशुदेवकथने। ... प्रकरणे अस्याभक्ष्यतोक्ता मनुना "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" तन्मांसगुणाः तस्य संज्ञाभेदश्च सुश्रुते उक्तो यथा—

"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरकुररवाकुकशरलप्रभृतयस्त्र्याह्वना विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च"। सुखपादैर्हननाच्छ्राह्वनाः। भावप्र० विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

"चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्गः कालकण्ठकः। कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरो वेश्मचटकस्त्वतिशुक्रलः" २कलिङ्गवृक्षे मेदि०।

कलश पु० कलं मधुराव्यक्तं ध्वनिं शवति शु—गतौ वा० ड। १घटे। कर्षशब्दे दर्शितभावप्रकाशोक्ते २मानभेदे च।

कलशदिर् स्त्री कलशस्य दारणम् दृ—भावे क्विप्। यज्ञियकलशविदारणे "अथ कलशदिराम् यदि कलशो दीर्य्येतानु[illegible]मिति ब्रूयात्" "यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्य्येत तत्राप्येकामेव गां दद्यादथावभृथाद्देवो देत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति कलशदिराम्" शत० ब्रा० ४,५,१०,७।

कलशपोतक पु० नागभेदे "आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः" भा० आ० ३५ अ०।

कलशि स्त्री कं जलं लाति ला—क तथा सती शीर्य्यति वा० शॄ—डि। (चाकुलिया) १पृश्निपर्ण्याम् अमरः २घटे हेमच० "कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति" माघः। अस्य कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशीत्यप्यत्र।

कलशीकण्ठ त्रि० कलश्याः कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १कलशीकण्ठतुल्यकण्ठान्विते २ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु उपका० वा लुक्। कालशीकण्ठयः कलशीकण्ठाः।

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्याः अन्त्यलोपः समा० कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च। कुम्भाकारपादयुतायां स्त्रियाम्। [अगस्त्ये मुनौ कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा।

कलशी(सी)सुत पु० कलश्याः(स्याः)सुत इव तत्रोत्पन्नत्वात्।

कलशोदर पु० कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे "सुबाहुः खड्गबाहुश्च वरुणः कलशोदरः" हरिवं० २४०। २कुम्भाकारोदरयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

कलस पु० केन जलेन लसति लस—अच् ३त०। १घटे हेमच०। तन्नामनिरुक्तिः "कलां कलां गृहीत्वा तु देवानां विश्वकर्म्मणा। निर्म्मितोऽयं स वै यस्मात् कलसस्तेन कथ्यते" निर्वाचन० उक्ता। "सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्म्मितो विश्वकर्म्मणा। कलाः कलास्तु देवानामपि तासाः पृथक् पृथक्। यतः कृतास्तु कलसास्तस्मात्ते परिकीर्त्तिताः" कालि० पु० ८७अ० पुण्यो०साधनम्। कर्मादौ स्थाप्यफलसमानमुक्तं शा० ति० यथा—"पञ्चाशदङ्गुलो व्यासं उत्सेधः षोडशाङ्गुलः। कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्"। पुष्याभिषेके कालिकापु० ८७। पुष्याभिषेके स्थाप्यघटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रैवाध्याये यथा "नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत। गोप्लोपगोप्लौ मरुतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोहा ह्यपि भद्रश्च विजयस्तनुशोधकः। इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमाद्रूपं नव नामानि यानि तु। शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि। क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः। पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः। कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः। विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक्। घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा। यथाकाष्ठं स्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः। मण्डलस्य च मध्यान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत्। क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये पावनं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम्। नैरृते यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्। कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः। दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च संस्थिताः। नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च। कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्। रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः। सर्व्वधाममयं विल्वं नागरोडुम्बरं तथा। बीजपूरकजम्बीरकाम्रातकदाडिमान्। यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं

सितसर्षपम् । कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा । चन्दनञ्च तथा मांसीमिलां कुष्ठं तथैव च । कर्पूरपत्र चण्डञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम् । शैलेयं बदरं जाती पत्रपुष्पे तथैव च । कालशाकं तथा पृक्कां देवीं पर्णकमेव च । वचां धात्रीं समाङ्गुष्ठां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् । दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् । मर्णालीं सरलां चुद्रां सहदेवीं गजाङ्कुशाम् । पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां सुरसिकालसौ । श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्णवाम् । ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा । समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् । कलसस्य यथा देवाम् विधिं शम्भुं गदाधरम् । यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् । प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् । प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः" ।

सर्व्वकर्म्मोपयोगिकलसस्थापनविधिः रुद्रकल्पे दर्शितो यथा ओँ भूरसीतिमन्त्रेण मण्डलात्पूर्वस्यां दिशि भूमिस्पर्शः । ओँ ओषधयः समवन्तेति तत्र धान्यपुञ्जीकरणम् । ओँ चित्पतिर्म्मा पुनात्विति सप्तभिर्द्दर्भपवित्रैः कलसपवित्रीकरणम् । ओँ आजिघ्रेति धान्यपुञ्जोपरि कलसस्थापनम् । ओँ स्थिरोभवेति स्थिरीकरणम् । ओँ मही द्यौरिति जलेन कलसपूरणम् । ओँ या ओषधीरिति तत्र सर्वौषधिप्रक्षेपः । ओँ ब्रीहयश्च म इति धान्यम् । ओँ हिरण्यगर्भ इति हिरण्यम् । ओँ अश्वत्थे व इति पञ्च पल्लवान् । ओँ काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः । ओँ स्योना पृथिवीति पञ्च सप्त वा मृदश्च दापयेत् । ओँ धान्यमसीति पूर्णपात्रे धान्यनिधानम् । ओँ पूर्णादर्वीति तस्यैव पूर्णपात्रस्य कलसोपरिनिधानम् । ओँ याः फलिनीरिति पूर्णपात्रे नारिकेलादिफलस्थापनम् । ओँ सुजात इति वासोयुग्मेन वाससा वा पवित्रेण वा कलससंवेष्टनम् । ततः कलसे गङ्गाद्यावाहनम् "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! सितासिते सरितौ ! पावका नः सरस्वती । ओँ अम्बावतीर्गोमतीः ओँ पञ्चनद्यः । ओँ "प्रपद्ये वरुणं देवं यादसांपतिमीश्वरम् । याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये"। ओँ "गङ्गे ! त्वं सर्वतीर्थानामाश्रयोऽसि यतस्ततः । यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय" । "तापनि ! यमुने ! देवि ! त्रिषु लोकेषु विश्रुते ! यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय । सरस्वति ! नमस्तुभ्यं महेश्वरि ! हरिप्रिये ! । यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं व्यपोह वै" इति मन्त्रैः ओँ कलसस्य मुखे विष्णुरित्यादिकैः प्रसन्नोभव सर्वदेत्यन्तैर्मन्त्रैश्चावाहनम् । ओँ मनोजूतिरितिमन्त्रान्ते "कलस ! सुप्रतिष्ठितोभवेति प्रतिष्ठा । ततोगन्धादिभिः कलसपूजनम्" ।

अत्र प्रतीकमात्रं प्रदर्शितम् समग्रमन्त्राश्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ २२ पृष्ठादौ ज्ञेयाः । अत्र शाखिभेदात् मन्त्रभेदास्तु तत्तद्ग्रन्थेऽवधेयाः नवरात्रे कलसस्थापने विशेषः ति॰त॰ उक्तो यथा । भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे "त्वाष्ट्रवैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपच्चण्डिकार्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कलसारोपणं गृहेति" । चित्रावैधृतियुतापि द्वितीयायुता चेत् सैव ग्राह्येत्युक्तं दुर्गोत्सवे । "भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्त लभ्यते चित्रद्वयोगैरपि संयुता सती । सैवापराह्णे विबुधैर्विधेया स्त्रीपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुरिति" । यदा तु वैधृत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते । तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन । "प्रतिपद्याश्विने मासि भवेत् वैधृतिचित्रयोः । आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकमिति" । भविष्येऽपि "चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपच्चेद्भवेन्नृप ! । त्याज्या अंशास्त्रयस्त्वाद्यास्तुरीयेऽंशे तु पूजनमिति" । रुद्रयामलेऽपि "वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् । तस्मान्न स्थापयेत्कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा । संपूर्णा प्रतिपद्देव ! चित्रायुक्ता यदा भवेत् । वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ । अभिजित्तु मुहूर्त्तं यत्तत्र स्थापनमिष्यते"। "इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्य्यम् । "न रात्रौ स्थापनं कार्य्यं न च कुम्भाभिषेचनमिति" मात्स्योक्तेः "भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः । प्रातः काल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु" इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले "स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् । शुभाभिर्मृत्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् । यवांश्च वापयेत्तत्र गोधूमांश्चापि संयुतान् । तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृण्मयमेव वेति" । "कलसं जलसंभृतं पुरः" नैष॰ ।

कलसि स्त्री केन लसति लस–इन् । १ घटे २ पृश्निपर्ण्यां च (चाकुलिया) हेम॰ । कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलसीत्युभयत्र "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" नैष॰ ।

कलह पुंन॰ कलं कामं हन्त्यत्र हन–बा॰ आधारे ड । अर्द्ध-

च्चादि । विवादे वाग्विवादे (झकड़ा) "वत्स ! पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहेन भविष्यति" भा० आ० ४८ । "न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" मनुः । २युद्धे अमरः । "विधित्सतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः" "भाविकलहफलयोगमसौ" माघः ।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः । १(कालहाँस) हंसभेदे २राजहंसे ३नृपश्रेष्ठे च मेदि० । "कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टिः । "कलहं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयाम्बभूव सः" नैष० "वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम्" कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कलहंसीषु मदालसं गतम्" रघुः । ४परमात्मनि ब्रह्मणि च शब्दर० ।

कलहकार त्रि० कलहं करोति कृ-हेत्वादावपि न ट किन्तु अण् उप० स० । कलहकारके । "हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम्" भट्टिः ।

कलहनाशन पु० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पूतिकरञ्जे शब्दरत्ना० कलहनाशकता चास्य कार्मण विद्यायां विख्याता ।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य । १नारदे ऋषौ, तस्य कलहप्रियत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् । २शारिकापक्षिण्याम् स्त्री राजनि० ।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे । सा च "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" सा० द० उक्तलक्षणा । यथा "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ?" ।

कलहाय कलहं करोति कलह+क्यङ् नामधातुः आत्म० अक० सेट् । कलहायते अकलहायिष्ट । कलहायाम् बभूव आस चक्रे । कलहायमानः कलहायितः ।

कला स्त्री कलयति कलते वा कर्त्तरि अच् कल्यते ज्ञायते कर्मणि अच् वा । चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोड़शभागस्य कलापदवाच्यत्वम् । तथा कालमा० उक्तं यथा स्कान्दे—

"अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड़शैव वरानने !" इति "अयमर्थः या महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य षोड़शभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिरप्यस्मिन्नर्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृता । "तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोड़शी कलेति" । एवञ्च सति सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदयविवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यं याश्चावशिष्टाः वृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र वह्निना या कला प्रथमं पीयते सा प्रथमेत्युच्यते, तया युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशान्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि, ता एताः कृष्णपक्षे तिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण तत्र तथा वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवन्ति । वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षेऽस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोड़शिका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्यतेति" ।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अन्या क्षयोदयशालिनी, तदेतत् स्पष्टमुक्तम् शत० ब्रा० १४,४,३,२२ ।

यथा "प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश-
कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यते
ऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां
रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्य"
"योऽयमद्यात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना
विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव
प्रतिपदाद्याः ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां वित्तत्वं
वक्तुं तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव
प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते कृष्णपक्षे
ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावा-
स्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तत्वे
सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्म्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजा-
पतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कलावस्थितोक्ता
एतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणिजातं स्थावर-
जङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति
तत् सर्व्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय
ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति
एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः एवं प्रजापतेः
पाङ्क्तकर्म्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति
प्राणिनं न प्रमापयेत् कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं
न विच्छिन्द्यात्" भा० । चन्द्रकलानां नामभेदादिकमनुपदं
वक्ष्यते । "सर्व्वाभिः सर्व्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते"
"ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" । "कला च सा
कान्तिमती कला(व)भृतः" कुमा० । "कलासमग्रेण गृहा-
ननुज्झता" "कलाद्धानः सकलाः स्वभाभिरुद्भासयन्
सौधसिताभिराशाः" "निधिरम्भसामुपचयाय कलाः"
इति च माघः कलाधरः कलाभृत् कलानिधिः कलावान् ।
२ अवयवमात्रे च । "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्ण-
सम्भवाः । अष्टत्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः" शा०
ति० । "सोममण्डलस्य षोडशकलता सूर्य्यमण्डलस्य द्वाद-
शकलता वह्निमण्डलस्य दशकलतोक्ता" तासां नामानि
ध्येयरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—
"अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः । शशिनी
चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णा-
मृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः १६ । तपिनी तापिनी
धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः । सुषुम्णा भोगदा विश्वा
बोधिनी धारिणी क्षमा । कभाद्या वसुदाः सौराः ठान्ता
द्वादशेरिताः १२ । "धूम्रार्च्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी
विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे
अपि । डादीनां दशवर्णानां कला धर्म्मप्रदा इमाः" १० ।
अभयेष्टकराध्येया श्वेतपीतारुणाः क्रमात्" ।

तथा अकारोकारमकारनादबिन्द्वात्मकप्रणवस्य पञ्चाशत्-
कलात्मकतामुक्त्वा तन्नामधेयरूपाण्यपि तत्रोक्तानि यथा—
"तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः । सृष्टिरृद्धिः-
स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा । स्थितिः सिद्धि-
रिति प्रोक्ता कचवर्गकलाः १० क्रमात् । अकाराद्-
ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्तचामीकरप्रभाः । एताः करधृताक्ष-
स्रक्पङ्कजद्वयकुण्डिकाः । जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी
रतिकामिके । वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा स्युष्टतवर्गजाः १० ।
उकाराद्विष्णुनोत्पन्नास्तमालदलसन्निभाः । अभीतिशङ्ख-
चक्रेष्टबाहवः परिकीर्त्तिताः । तीक्ष्णा रौद्री भया
निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधिनी क्रिया । उत्कारी मृत्युरेताः
स्युः कथिताः पवर्गजाः १० । रुद्रेण माणादुत्पन्नाः
शरच्चन्द्रसमप्रभाः । उद्वहन्त्योऽभयं शूलं कपालं बाहु-
भिर्वरम् । ईश्वरेणोदिता बिन्दोः पीताश्वेताऽरुणाऽसिताः ४ ।
अनन्तास्ताः षवर्गस्था जवाकुसुमसन्निभाः । अभयं हरिणं टङ्कं
दधाना बाहुभिर्वरम् । निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्याद्विद्या
शान्तिरनन्तरम् । इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका-
परा । सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा ।
व्यापिनी व्योमरूपा स्युरनन्ताः स्वरसंगताः १६ । सदाशिवेन
संजातानादादेताः सितत्विषः । अक्षस्रक्पुस्तकगुणकपा
लाब्जकराम्बुजाः । न्यासे तु योजयेदादौ षोडश स्वरजाः
कलाः । इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्व्वसमृद्धिदाः"
कल्यते ज्ञायतेऽनेन । अंशतुल्ये ३ उपाधिभेदे च ।
"तस्मै सहोवाच इहैवान्तःशरीरे सौम्य ! स पुरुषो
यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति" प्रश्नोपनिषत् ।
"तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे हृदयपुण्डरी-
काकाशमध्ये हे सौम्य ! स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो
यस्मिन् एता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभ-
वन्त्युत्पद्यन्त इति षोडशकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल
इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति" भाष्यम् ।
"पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन, किन्तु
कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति
वाक्यतात्पर्य्यमाह षोडशकलाभिरिति" आनन्द० ।

यथा च पुरुषस्य षोडशकलत्वं तथोक्तं तत्रैव

प्रश्नोपनिषदि शङ्कराचार्य्यकृततद्भाष्ये च यथा—

"स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति" उप०। "तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्व्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे शक्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति। अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्म्म इति लौकायतिकाः। अनपायोपजनधर्म्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्म्मैः प्रत्यवभासते। "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "विज्ञानघन एवेत्यादि"श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति वत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरभावाज्ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्। सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयाज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः। न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्? येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यम् वैनाशिकेन। तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यञ्च तदव्यतिरिक्तञ्चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावो-नाममात्राध्यारोपे किञ्चिच्छिन्नम्। अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वञ्चेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्ते ज्ञप्त्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयस्वत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्व्वस्य यदा हि सर्व्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वेनाविज्ञेयत्वे सर्व्वज्ञत्वहानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्तन्निवर्हणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिवार्य्या। समान एवायं दोष इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्व्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकतयावभासत इति। नासौ दोषः। तथा चेदिहेदमुच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य श्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्। कलाकार्य्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्य्याणां कलानां कार्य्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरं कुर्य्यात्, वीजवत्तरादिति चेत्? यथा वीजकार्य्यो वृक्षस्तत्कार्य्यञ्च फलं स्वकारणकारणं वीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत् पुरुषमभ्यन्तरीकुर्य्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणवीजाद्वृक्षफलसंवृतान्यन्यान्येव

बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकार्य्यकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते। बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवस्य पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः। किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वात्। न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने। तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं अण्डस्यान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम्। उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च। दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते अत उच्यते—अन्तःशरीरे सोम्य! स पुरुष इति। न पुनराकाशकारणं सन् कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि! किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः। यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्योऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते। चेतनपूर्व्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन, स ईक्षाञ्चक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः। सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्त्तृविशेषे देहादुत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः"।

"स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम्। मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च" उपनि०।

"नन्वात्माऽकर्त्ता, प्रधानं कर्त्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण, तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेक्षापूर्व्वकं कर्त्तृत्ववचनं सत्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्त्तिषु परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्त्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्त्तृत्वानुपपत्तेश्च। न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्व्वकार्य्यात्मनोऽनर्थं कुर्य्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्व्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं—स ईक्षाञ्चक्रे इत्यादिः। यथा राज्ञः सर्व्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति इति चेत्? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्त्तृत्वोपपत्तेः। यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्व्वकं जगत्कर्त्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात्। तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय। भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्त्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्व्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनोबन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंव्यवहाराय परमार्थं" परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्व्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च स्याद्द्वैतत्वात्सर्व्वभावानाम्। साङ्ख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्त्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यत्वात् सन्त्रस्तास्सन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किकनिराकृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते। तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुध्यमाना अर्थदर्शित्वात् परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिः न तु तार्किकतात्पर्य्येण तथैतत् अत्रोक्तम्। "विवदत्स्वेवनिक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम्। तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्व्वाति वेदवित्"। किञ्च—भोक्तृत्वकर्त्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः। का नामासौ कर्त्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता। प्रधानन्तु कर्त्रेव न भोक्त्रिति ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तान्तरपरिणामेन। प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्म्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः। नाऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्राग्भोगोत्पत्तेः। केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनिर्विशेषस्तद्विशेषेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते। अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत्? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य। भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान-

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यादसाधारणधर्म्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्म्मवति सत्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पना ऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एवं विकल्पनैवानुपपन्नाः । अभ्युपगते ह्यात्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ?" इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिश्चाह । अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये "यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि" । विस्तरतो वाजसनेयके । विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभटप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्तृत्वाद्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । "स ईक्षाञ्चक्रे" इति श्रुतेस्स्वार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः तत्र हि गौणी कल्पना । शब्दस्य, यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्म्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राणं १हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्, अतः प्राणात् श्रद्धां २सर्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं ३शब्दगुणं वायुं ४स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः५ स्वेन रूपेण पूर्वाभ्याञ्च शब्दस्पर्शाभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं तथाऽऽपो६रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ख्यम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः९ । एवं प्राणिनां कार्यं करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् १० । ततश्चाद्यमानाद्वीर्य्यं११ सामर्थ्यं बलं सर्वकर्म्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्वीर्य्यवताञ्च प्राणिनां तपः १२विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्य्यमाणानां, मन्त्रा१३स्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभेता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म्म१४ अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः१५ कर्म्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम१६ च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम्" भा० ।

"स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोड़श कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेष श्लोकः"

"कथं स दृष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । तद्वस्तूदकलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वद्, इमाः षोड़श कलाः प्राणाद्याः उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपञ्च । यथास्तभेदे च

नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येव प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः । य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापिताविद्याकामकर्म्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः” भा० ।

“अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथ” उप० ।

“अरा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात् पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथा मा परिव्यथयतु । व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ अतस्तन्मा भूद् युष्माकमित्यभिप्रायः” भा० ।

तथा च प्राणः१ श्रद्धा२ व्योम३ वायुः४ तेजः५ जलं ६ पृथिवी ७ इन्द्रियं ८ मनः ९ अन्नम् १० वीर्य्यम् ११ तपः १२ मन्त्राः १३ कर्म १४ लोकः १५ । नाम१६ इत्येता प्राणादिनामान्ताः षोड़श कलाः पुरुषस्य उपाधय इति स्थितम् । “गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्” श्रुतिः ३ अंशमात्रे च “प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीची दिक्कलैष सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते” “पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम । स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते” । “अग्निः कला सूर्य्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते” । “प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते” । छान्दोग्यउप० ॥ अवतारशब्दे भूरि उदाहरणम् द्रष्टव्यम् ।

पलद्वयात्मके ४ कालांशभेदे स च सि० शि० दर्शितो यथा—“योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खराम ३० भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता । त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभि १८ श्च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता । त्रिंशत्कलाऽऽचैर्घटिका क्षणः स्यान्नाडीद्वयं तैः खगुणैः ३० दिनं च । गुर्वक्षरैः खेन्दुमितै १० रसुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः ६० । स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः ३० मासो दिनैस्तैर्द्विकुभि १२ श्च वर्षम् । क्षेत्रे समाद्येन समा विभागाः स्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः” शि० । “योऽक्ष्णोर्लोचनयोः पक्ष्मपातः स निमेषः । स यावता कालेन निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात् । तस्य त्रिंशद्विभागस्तत्परसंज्ञः तत्परस्य शतांशस्त्रुटिरिति । अथ च निमेषैरष्टादशभिः काष्ठा । क्वचिच्छास्त्रान्तरे तिथिभिरिति पाठः । काष्ठात्रिंशता कलोक्ता । कलानां त्रिंशता घटिका । साचार्क्षीं भभ्रमस्य षष्टिभाग इत्यर्थः । घटिकाद्वयेन क्षणो मुहूर्त्तः । क्षणानां त्रिंशता दिनम् । अथ प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते । गुर्वक्षरैः खेन्दुमितै: १० रसुरिति । एकमात्रो लघुः द्विमात्रो गुरुः । तथा “सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरस्तु यः” इति छन्दोलक्षणे प्रतिपादितम् यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तन्नूस्वमपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम् । गुर्वक्षरस्योच्चार्य्यमाणस्य यावान् कालस्तद्दशकेनैकोऽसुः प्राणः । प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् । पलानां षष्ट्या घटी । घटीनां षष्ट्या दिनम् । त्रिंशद्दिनैरेको मासः । मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः” प्रमि० । “अह्नोऽस्तमयवेलायां कलामात्राऽपि या तिथिः” कालमा० व्यासः । “प्रतिपच्छेषमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी” पठन्ति । “स च त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धातावतिष्ठते” इति सुश्रु० । “अष्टादश सहस्राणि संख्या चास्मिन् समुच्चये । कलानां नवतिः प्रोक्ता” सुश्रु० ।

“विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते ।

तत्त्विंशता भवेद्राशिर्भगणोद्वादशैव ते" सू० सि० । उक्तो राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च "त्वेते समाद्येन समा विभागा इत्यादि" सि० त्वेते कलायां समाद्येन वर्षाद्येन समास्तुल्याः कलविभागा ज्ञेयाः । ते के । चक्राशांशकलाविलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मासदिनादयो विभागा एवं भगणस्य राश्यंशादयः" प्रमि० । सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासार्द्धभक्ते सूत्राख्ये ६ पदार्थे च यथा—

"उक्ता प्रभाभिमतदिङ्नियमेन तावत् तामेव कालनियमेन च वच्मि भूयः । स्यादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नतादूनयुताञ्चरेण क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोर्ज्या । स्यात् सूत्रमेतद्गुणितं द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधानम्" शि० "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं तन्नतसंज्ञं भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोनितात् दक्षिणे युताद्दूया ज्या तत् सूत्रम् सा सूत्रसंज्ञेत्यर्थः । तत् सूत्रं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कलासंज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले छाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तासामुन्नतसंज्ञा । येन कालेन मध्याह्नान्नतस्तस्य नतसंज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नान्नतयुतस्योन्नतकालस्य किल ज्या साध्या सा च ज्यामध्यावधि-र्भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति । यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्धमधोऽधम् । अत उन्मण्डलावधिर्जीवा साध्या । क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्नतादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलम्' दक्षिणेऽधः। तस्मात् कालाद् या ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्रसंज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती, तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कलासंज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याश्चेष्टयष्टिमाह" प्रमि०। "सूत्रं कुजीवागुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला सा । कला पलश्चेत्रजकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टिः" शि०। "अथवा तत् सूत्रं कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति । सा कलाप्यधा पलश्चेत्रकोटिभिर्गुणया स्वस्वकर्णेन भाज्या फलमष्टघेष्टयष्टिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्या कुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते । अतस्ताभ्यां चानुपातः । यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा सूत्रेण किमिति । फलं कला । सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या । सा पलवशादक्षकर्णवत् तिरश्चीनां जाता । अथ तस्याः कोटिसूत्रमानमानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पलक्षेत्र-कर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति । फलमुन्मण्डलशङ्कुप्रमाणसूत्रादुपर्यर्कबिम्बादध ऊर्ध्वं कोटिरूपं भवति । तस्येष्टयष्टिसंज्ञा" प्रमि० ।

"स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टिताश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते" भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे ७धातुक्लेदभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ताः । "आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्तधरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः" ८एकमात्रात्मकलघुवर्णे "षड्विप्रमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेऽस्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला" "सर्वगुर्वन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाश्चतुर्लघूपेता पञ्चार्यादिषु संस्थिताः" इति च वृत्तर० "ऋणप्रयोगे मूलधनादधिके आयत्वेनाधमर्णेन उत्तमर्णाय दीयमाने ६वृद्धिरूपे (सुद) पदार्थे मेदि०। "मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्" लीला० १०स्त्री-रजसि ११नौकायां १२कपटे च विश्वः ।१३गीतादिविद्याभेदे सा च चतुःषष्टिः ४विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१गीतम् २वाद्यम् ३नृत्यम् ४नाट्यम् ।५आलेख्यम् ६विशेषकच्छेद्यम् ७तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ८पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसनाङ्गरागाः १०मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उदकवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगाः १५ माल्यग्रथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७ नेपथ्ययोगाः १८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २० भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगाः २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूचीवापकर्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा २८ प्रहेलिका २९ प्रतिमा ३० दुर्वचकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम् ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

३४ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३५ तर्क्ककर्माणि ३६ तक्षणम् ३७वास्तुविद्या ३८ रूप्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः ४० मणिरागज्ञानम् ४१ आकरज्ञानम् ४२ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४४ शुकसारिकाप्रलापनम् ४५ उत्सादनम् ४६ केशमार्ज्जनकौशलम् ४७ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४८ म्लेच्छितकविकल्पाः ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (अत्र निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति)। यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ सम्पाट्यम् ५४ मानसी काव्यक्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्। ५८ वस्त्रगोपनानि ५९ द्यूतविशेषः ६० आकर्षणक्रीडा ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग० १० ४५ अ० ३८ श्लो० टीकायां श्रीधरलिखिताः। क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्मसूत्रक्रीडेत्येकं पदम् तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानीति। वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठो दृश्यते। "अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः" भाग० १०, ४५, ३८। "चतुःषष्ट्यङ्गमदृत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्" भा० अनु० १८ अ०। "अधिगत कलाकलापकम्" का द०। "चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्" गायत्रीकवचम्।

कलाकुल न० कलया मात्रयापि आकुलयति आकुलि-नामधा० अच्। हलाहलविषे राजनि०।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य। कामदेवे त्रिका०।

कलाङ्कुर पुंस्त्री कलस्याङ्कुरो यत्र। १सारसपक्षिणि त्रिका० जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। कलानामङ्कुरो यत्र। २स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तके मूलदेवे कर्णीसुते त्रिका०। मूलदेवस्य स्तेयरूपशिल्पप्रवर्त्तकत्वात् कलाङ्कुरत्वम्। कंसासुरे इति शब्दकल्पद्रुमोक्तिश्चिन्त्या कर्णीसुतशब्दे विवृतिः।

कलाङ्गला स्त्री "शतोमराङ्कुशा राजन्! सशतघ्नीकलाङ्गलेति" भा० व० १५ अ० १६ श्लोके शाटशब्दं कल्पयन् वाचस्पतिः बुधो भ्रान्तः। तत्र शतघ्न्या सहितं सशतघ्नीकं "नद्यृतः कप्" पा० कप्। तादृशं लाङ्गलं यत्र सशतघ्नीकलाङ्गला इत्यर्थकतया न तस्य कलाङ्गलशब्दघटितत्वमिति बोध्यम्।

कलाची स्त्री कलामचति गच्छति अच—गतौ अण् उप० समा० गौरा० ङीष् पा० मुग्धबो० षण् षित्त्वात् ईप्। इतिभेदः। प्रकोष्ठे कफोणेरधःस्थे मणिबन्धपर्य्यन्तहस्तावयवे। स्वार्थे कन्। कलाचिकाप्यत्र हेमच०।

कलाटीन पुंस्त्री कलेनाटनम् आटः कलाटस्तत्र साधुः ख। कर्काङ्के पक्षिभेदे हारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन—ड तथा सती आजायते जन—ड गौरा० ङीष्। (कलौञ्जी) (मङ्गरैला) पाश्चात्त्यभाषाप्रसिद्धे वृक्षभेदे शब्दार्थचि०।

कलाद पु० कलामंशमादत्ते आ—दा—क। स्वर्णकारे अमरः अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम्।

कलादक पु० कलामत्ति अद—ण्वुल् ६त०। स्वर्णकारे शब्दच० गठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम्।

कलाधर पु० कलाः धरति धृ—अच् ६त०। १चन्द्रे। २चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे त्रि०।

कलानिधि क० कलानिर्धीयतेऽस्मिन् नि+धा—आधारे कि उपप० स०। चन्द्रे अमरः। "अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः। यथाऽऽस्यमध्ये पतितोऽपि राहोः" "कलानिधिः पुण्यचयं ददाति" उद्भटः।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अनु+नद—णिनि ६त०। १भ्रमरे २चटके ३कपिञ्जले ४चातके च जातित्वात् स्त्रीत्वमपि तत्र नान्तत्वात् ङीप्।

कलान्तर पु० अन्या कला अंशः मयू० स०। वृद्धिभेदे "मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति" लीलावती, २अन्यस्यां चन्द्र कलायाञ्च, "ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" कुमा०।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः। तन्त्रोक्ते न्यासभेदे कलाश्च कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तरीत्या तासां पूजाङ्गतया न्यासः। देहे कलाविशेषस्य न्यासश्च यथा—

तन्त्रसारे "शिष्यशरीरे कलान्यासं कुर्य्यात्। तद्यथा ईशत्रयेण पादतलाज्जानुपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः। जानुयनोर्नाभिपर्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः। नाभेराकण्ठम् ओं विद्यायै नमः कण्ठादाललाटम् ओं शान्त्यै नमः ललाटाद्ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तम् ओं शान्त्यतीतायै नमः। पुनर्ब्रह्मरन्ध्रादाललाटम् ओं शान्त्यतीतायै नमः ललाटादाकण्ठम् ओं शान्त्यै नमः। कण्ठान्नाभिपर्य्यन्तम् ओं विद्यायै नमः नाभेर्ज्जानुपर्य्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः जानुनः पादपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः।

कलाप पु० कलां मात्रामाप्नोति आप्-अण्। १समूहे, २मयूरपिच्छे, ३भूषणे, ४काञ्च्याम्, ५चन्द्रे, मेदिनि० तत्र समूहे "मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमा०। "अधिगतकला-

कलापकम्" वर्हे आलम्बिभिश्चन्द्रकिणः कलापैः"। "इह व निर्ज्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" माघः । भूषणे "मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य" कुमा० "मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य" मल्लि०। काञ्च्याम् "रशनाकलापगुणेन बध्" माघः । ६तूणे तूणस्य शरपूर्णः चर्म्ममयः भस्त्राद्रूपः यथाह "कलापिनः" कात्या० २२,३,१८, व्या० "कलापशब्देन शरभूर्णा चर्म्ममयी भस्त्रोच्यते" कर्कः । "कलापी चषालः" आश्व० श्रौ०६,७,१८, "सा मेधी अपप्रदेशे धान्यपूलैर्बद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलानां शरतुल्यत्वारोपेण बद्धशरवत्त्वगुणयोगात्तूणवत्त्वम् इति तया च गौण्या चषालस्य कलापित्वम् । ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश" रामा० १,२२,७,अत्रार्थे क्लीवत्वमपि "परीप्समानः पार्थानां कलापानि धनूंषि च" भा०व०१५७अ०। ८धनुषि । "हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः (शराः) । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः । "येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे" भा० वि०६५अ०नकुलास्त्रकथने । ९अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च "खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा०वि०५४अ० । कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् । १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनित्वात्तस्य तथात्वम् ।"अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति । तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा" इहत्कथा सारः । ११ग्रामभेदे । "देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग०९,१२,१२, "सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः । योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममास्थितः । कलेरन्ते सूर्य्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः" भाग०९,१२,५,"सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः। वनं प्रविविशू राजंस्तपसे कृतनिश्चयाः । फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्" भा० मौ०७अ० । तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते ।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप-अण् कलां पाति पा—क वा व्युत्पत्तिः । तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १४विदग्धे त्रि० मेदि०विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कलापक पु० कलाप+स्वार्थे कन् । १कलापार्थे, २हस्तिकक्ष्याबन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न० । "छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् । द्वाभ्यां युग्मञ्च सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा०द०उक्तेः किराते उदा०।"लोकं विधाता विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः । तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् १ । व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः । वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २ । वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् । कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ३ । मतन्न योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम् । नशीकरिष्यन्नुपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः४"। कलापिनोमयूरायस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् "कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्" पा०वुन् । कलापक २तत्काले देये ऋणे न०सि०कौ० ।

कलापद्वीप पु०कलापो ग्रामो द्वीप इव दृश्यत्वात् । कलापग्रामे स च ग्रामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरतः वर्त्तमानः कलापशब्दे दर्शितः । "अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुतः । मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थितः" हरिवं० १५ अ० । अत्र कलापग्रामत्वेन भाग० ९,१२, उक्तिः तच्च वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम् ।

कलापिन् पु० कलापोवर्होऽस्यास्ति इनि ।१मयूरे तद्वर्हतुल्यशाखावति २वटवृक्षे मेदि०। आप—णिनि कलस्यापी देव०। ३कोकिले । "ध्वनिरुच्चकूजितकलाः कलापिनः" माघः । "कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ"रघुः। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम् । स्त्रियां ङीप् । ५वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च आलम्बः लङ्गः कमलः ऋचाभरुणि ताण्ड्यः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपश्चेति चत्वारः" मनो० । "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि । कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु ब०व० ।

कलापिनी स्त्री कलापश्चन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारवत्त्वात् २नागरमुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु०कलाभिः पूर्णः । १चन्द्रे शब्दचन्द्रिका । २कलाभिः पूर्णे त्रि० । "सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्

विकत्थते । न चार्ज्जुनः कलापूर्णः मम दुर्य्योधनस्य च" भा० वि० ३६अ० ।

कलाभृत् कलां बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त० । कलाधारके चन्द्रे हेम० "कला च सा कान्तिमती कलाभृ(व)तः" कुमा० । २शिल्पादिधारके त्रि० । "दशावराख्यं पौरसख्यं पञ्चावराख्यं कलाभृताम्" मनुः ।

कलाय पु० कलामयते अय–अण् । (मटर) १शमीधान्यभेदे । "कलायोमधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः । कषायो वातलोग्राही कफपित्तहरो लघुः" भावप्र० तद्गुणाः । "कलायपरिमण्डलमुभयतोमुकुलायम्" सुश्रु० । "विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः" माघः २गण्डदूर्व्वायां स्त्री ।

कलायन पु० कलानामयनं यत्र । नर्त्तकमात्रे शब्दच०

कलालाप पुंस्त्री कलमालपति आ+लप–अण् उप०स० । १भ्रमरे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६त० २कलस्यालापे पु०

कलावत् पु० कला अमृतादिकाः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः । १चन्द्रे "कला च कान्तिमती कलाव(भृ)तः" कुमा० २गीतादिकलायुक्तमात्रे २अर्थे शवर्ति च त्रि० स्त्रियां ङीप्

कलावती स्त्री शा०ति० ४पटलोक्ते दीक्षाभेदे । सा च "अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाम्यया । विनाऽनया न लभ्येत सर्व्वमन्त्रफलं ततः । ज्ञानं दिव्यं यतोदद्यात् कुर्य्यात् पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तत्त्ववेदिभिः । चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः । क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधवत्यपि । ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायतः" इत्युपक्रम्य दर्शिता । तत्र कलात्मा कलाशब्दर्दर्शितशारदातिलकोक्तपञ्चाशत्कलावतीत्यर्थः । कलात्माप्यत्र ।

कलाविक पुंस्त्री कलेन सम्यक् विकायति विशेषेण शब्दायते आ+वि+कै–क ३त० । कुक्कुटे त्रिका० तस्य रात्रिशेषे विशेषेण शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलाविकल पुंस्त्री कलेनाविकलः । चटके शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [काहलवादो शब्दरत्ना० ।

कलाहक पु० कलमाहन्ति आ+हन् क्विप् संज्ञायां कन् ।

कलि पु० कल–शब्दादौ इन् । चतुर्थे युगे तन्मानमाह पुराणसर्व्वस्वे ब्रह्मपु० । "दिव्यवर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे । चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्व्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरोहि सः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तः कालोयं मुनिसत्तम ! । युगाख्यं तत्त् विज्ञेयं कृतत्रेतादिसंज्ञितम्" । सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा–"सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया" सू०सि० ।

"तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादश सहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां युगानां कृतत्रेताद्वापरकल्याख्यानां समाहारो योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्द्योतनार्थं चतुरित्युक्तिरन्यथा युगमित्युक्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । माना भिन्नैकत्वम् । अथ सौरमानेन तत्संख्यां विशेषं चाह । सूर्य्याब्दसङ्ख्ययेति तद्दैवासुरमानेनोक्तं चतुर्युगं द्वादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितम् । युगचरणस्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां युक्तं सदेव सन्ध्यासन्ध्यांशावन्तर्गतौ न पृथक् यत्रैतादृशम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः ; "अङ्कानां वामतो गतिः" इत्यनेन द्वात्रिंशदधिकैश्चतुःशतमितैः । अयुतेन दशसहस्रेण गुणितैः । खचतुष्कद्वात्रिंशच्चतुर्भिः ४३२००००परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः । अथ चतुर्युगान्तर्गतयुगाङ्घ्रीणां विशेषतो मानाश्रवणात् "समसाद्दशत्वादिति" न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थांशो मानमिति चतुर्युगमित्यनेन फलितं निषेधति । कृतादीनामिति । कृतत्रेताद्वापरकलियुगानाम् धर्मपादव्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या । इयं वक्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः । अयमर्थः—कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मानमधिकम् । ततस्त्रेतायां धर्मस्य त्रिपादवत्त्वात् तदनुरोधेन त्रेतामानं न्यूनम् । एवं द्वापरकल्योर्धर्मस्य क्रमेण द्व्येकचरणवत्त्वात् कृतत्रेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधान्न्यूनमानम् । न तु समं मानमिति । अथ सर्वधर्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महायुगं भवति तर्हि स्वस्वधर्मचरणैः किमत्यनुपातेन पूर्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञानं सविशेषणमाह"। रङ्ग० । तेन ४३२००० वर्षात्मकमानम् । "युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः" सू०सि० ।

"प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः। चतुर्द्वा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकैर्गुणितः। गुणक्रमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः। ननु मनुपद्ये कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम्। अत्र तु तन्मानं तद्दर्षप्रमाणेन ४८००। ३६००। २४००। १२००। इति विरोध इत्यत आह। षष्ठ इति। स्वकः स्वसम्बन्धी षष्ठो विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरैक्यकाल इति शेषः। तथा च मदुक्तमानानि ४८००। ३६००। २४००। १२००। एषां षडंशाः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामाद्यन्तयोः सन्ध्ययोर्योग इत्येषामर्धं सन्धिकालः। प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकालः ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमानं न्यूनीकृतं ग्रन्थान्तरोक्तं केवलं मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम्। यथा कृतादिसन्धिः ४००। कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धिः ४००। योगे ४८०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धिः ३००। ३६००द्वापरादिसन्धिः २००द्वापरमानं २००० द्वापरान्तसन्धिः २००२४००। कल्यादिसन्धिः१००कलिमानम् १००० कल्यन्तसन्धिः १०० । १२०० एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वसम्बन्धात् सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः" रङ्ग०।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्मादिहानिश्च तथा वर्णितम् भा०व०१९०अ० "कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः। वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ!। अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः। त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते। त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति। तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम!। चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति। आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलन्तेजश्च पाण्डव!। मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे। राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर!। व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः। सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः। सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति। आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम्। विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति। लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः। वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परबधेप्सवः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्ते परस्परम्। शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः। अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्या न संशयः। ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते। वस्त्राणां प्रवरा शाणी, धान्यानां कोरदूषकाः। भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये। मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम्। गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः। तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये। अन्योऽन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः। अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये। सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः। ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये। श्राद्धे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः। तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम्। पिता पुत्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्रस्तथैव च। अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये। न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः। न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः। निम्ने कृषिं करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः। निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः। एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः। पुत्रः पितृबधं कृत्वा पिता पुत्रबधं तथा। निरुद्वेगो वृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते। म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्ज्जितम्। भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा। प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि। विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः। स्वल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः। तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः। प्रतिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः। समाह्वयन्तः कौन्तेय! राजानः पापबुद्धयः। परस्परबधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डितमानिनः। भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः। अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः। केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये। आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च। भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत!। न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते। स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते। राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः। सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते। म्लेच्छीभूत जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः। हस्ताहस्ति परिमुषेद्युगान्ते समुपस्थिते। सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः। स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः। भीरवस्तथा शूरमानी शूरा

शीरुश्चिवादिनः । न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं युगान्ते पर्य्युपस्थिते । एकहार्य्यं युगं सर्व्वं लोभमोहव्यवस्थितम् । अधर्म्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जनाधिप ! । एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न क्षंस्यति पिता पुत्त्रं, पुत्त्रश्च पितरं तथा । भार्य्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । स्वैराचाराश्च पुरुषा योषितश्च विशाम्पते ! । अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति युधिष्ठिर ! । न श्राद्धैस्तर्पयिष्यन्ति दैवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः । तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ! । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोड़श । ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्तवर्षाऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते राजशार्द्दूल ! न तोषमुपयास्यति । अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये । म्लेच्छाचाराः सर्व्वभक्षा दारुणाः सर्व्वकर्म्मसु । भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्व्वः सर्व्वस्य वञ्चनम् । युगान्ते भरतश्रेष्ठ ! वित्तलोभात् करिष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूरकर्म्माणश्चान्योऽन्यमभिशंसिनः । भवितारो जनाः सर्व्वे संप्राप्ते तु युगक्षये । आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्त्ता वृषलार्द्दिताः । त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षेप्स्यते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्व्वतान् विषमाणि च ।

प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ! । दस्युभिः पीड़िता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीड़िताः । धैर्य्यं त्यक्त्वा महीपाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्म्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्य्युपासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एड़ूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च । एड़ूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् । यदा रौद्रा धर्म्महीना मांसादाः पानपास्तथा । भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् । पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज ! तदा सङ्क्षेप्स्यते युगम् । अकालवर्षी पर्ज्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह । मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्व्विशेषा जनपदास्तदा विष्टिकरार्द्दिताः । आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं पर्य्याकुले लोके मर्य्यादा न भविष्यति । न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्य्योऽपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिबान्धवाः । अभावः सर्व्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशः प्रज्वलिताः सर्व्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्य्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति । तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहश्चापि सर्व्वशः । कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा । अकालवर्षी भगवान् भविष्यति सहस्रदृक् । शस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः । भर्त्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्त्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये । सूदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्त्रानपाश्रिताः । अपर्व्वणि महाराज ! सूर्य्यं राहुरु-

पेक्ष्यति । युगान्ते हुतभुक् चापि सर्व्वतः प्रज्वलिष्यति । पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः । न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते । निर्घातवायसा नागाः शकुनाः सम्रगद्विजाः । रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । मित्रं सम्बन्धिनश्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्चापि युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । हा तात ! हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः । विक्रोशमानश्चान्योऽन्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्य्यटिष्यति । ततस्तुमुलसंघाते वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजातिपूर्व्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति । ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये । भविष्यन्ति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया । यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती । एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्स्यति तदा कृतम् । कालवर्षी च पर्ज्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च । प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयशा नाम द्विजःकालप्रणोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्य्यो महाबुद्धिपराक्रमः । सम्भूतः शम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे । मनसा तस्य सर्व्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति । स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति । उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः । संक्षेपको हि सर्व्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्व्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्सादयिष्यति तदा सर्व्वम्लेच्छगणान् द्विजः" ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २ अ० ।

"सप्तर्षीणान्तु पूर्व्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि । तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् । ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः । तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः । यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् । यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्व्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति । यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः" ।

कलिदोषमुक्त्वा तच्छमनोपायः भाग० १२, ३ अ० उक्तो यथा "केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! । युगानि युगधर्म्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः । श्रीशुक उवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः । सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभो ! नृप ! । सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः । आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः । त्रेतायां धर्म्मपादानां तुर्य्यांशो हीयते शनैः । अधर्म्मपादैरनृतहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लम्पटाः । त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! । तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे । हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः । आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टाः वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति । तस्मिँल्लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः । दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः । सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसंचोदितास्ते वै परिवर्त्तन आत्मनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः । यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! । यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः । यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् । शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः । यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः । कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यो हि स्त्रियोऽसतीः । दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्ष्याः शिश्नोदरपरा द्विजाः । अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः । तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः । ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य्यपत्या गतह्रियः । शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः । पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः (वणिजः) कूटकारिणः । अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम् । पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् । भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाश्चापयस्विनीः । पितृन्

मातॄन् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः । ननान्दृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः । शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः । धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् । नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः । निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः । वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः । हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः । कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः । त्यक्ष्यन्तीह प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि । न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि । पुत्रान् भार्य्याञ्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः । कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः । यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान् । विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः । पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् । सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा । नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् । यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्णं हन्ति धातुजम् । एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् । विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः । नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ! तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् । म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति परां गतिम् । म्रियमाणैरपि ध्येयो भगवान् परमेश्वरः । आत्मभावं नयत्यङ्ग सर्व्वात्मा सर्व्वसंश्रयः । कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परिव्रजेत् । कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्" ।

विश्वेश्वरसरस्वतीकृते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषोपशमनमुक्तं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः । "धर्म्मोत्कर्षमतीवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेः । धन्ये कलौ भवेद्विप्रोऽल्पक्लेशैर्महाफलम् । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान् गुणः" ब्रह्माण्डपुराणे । "त्रेतायामाब्दिको धर्म्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः । यथाशक्ति परं प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात् कलौ" । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः "यत् कृते दशभिर्वर्षैः त्रेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्य्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ! । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् । तथाल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम् । करोति यः कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः । स्कान्दे काशीखण्डे । "कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी । कलौ भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते" । अग्निपुराणे "नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनान्मुने ! । युगेऽस्मिंस्तामसे घोरे यज्ञवेदविवर्जिते । कुर्व्वीताराधनं राजन् ! वासुदेवे कलौ युगे । यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप ! विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ हि तत्" नारदीये । "अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्ये केशवार्च्चकाः । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्व्वधर्मबहिष्कृते । शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" । स्कान्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः" । मत्स्यपुराणस्कान्दपुराणयोः "ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । नान्यं पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे" । भविष्यपुराणे "कृते सर्व्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्" । स्कन्दपुराणनारदीयपुराणयोः "भुक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुरल्पोपायेन केवलः । तीर्थान्येवाश्रयेद्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः" । मनुपराशरौ "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे" । महाभारते "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः । गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिलाश्वत्थसेवनम् । वासरं पद्मनाभस्य सप्तमं न कलौ युगे" ।

एवमुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादीनानां कलौ विशेषतः सेवायां यानि फलानि तान्युत्तरत्र क्रमेण प्रदर्श्यन्ते । तत्रादौ विष्णोराराधनफलं कथ्यते । "कलौ कलिमलध्वंसं सर्व्वपापहरं परम् । येऽर्च्चयन्ति हरिं नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः" नारदीये "तीर्थान्यश्वत्थतरवो गावो विप्रास्तथा भुवि । मद्भक्ताश्चेति विज्ञेयास्तनवो मम पञ्चधा । तेषां पुण्यात्मनां भातोऽभ्यर्यं कलिरघात्मकः । मन्दीभवत्स्वविभवो निःशङ्कं

न प्रवर्त्तते। पूजिता: प्रणता: स्पृष्टा: स्तुता दृष्टा: स्मृता अपि। नृणां सर्व्वाघहन्तार: सततं ते हि मन्मया:”।

कलौ विष्णोर्नामसंकीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च भागवते। “कलिं सभाजयन्त्यार्य्या गुणज्ञा: सत्र(यज्ञ)भागिन:। यत्र संकीर्त्तनेनैव सर्व्व: स्वार्थोऽपि लभ्यते। नात्यत: परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह, । यतो विन्देत परमां शान्तिं, नश्यति संसृति:”। कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवतवाक्यमनुपदं दर्शितम्।

स्कन्दपुराणे “गोविन्दनामा य: कश्चिन्नरो भवति भूतले। कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा” विष्णुधर्मोत्तरे “येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्त्तनम्। कुर्व्वन्ति तान्नरव्याघ्र! न कलिर्बाधते नरान्। चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत्। नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यत:। अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्। संकीर्त्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथाऽनल:”। विष्णुरहस्ये “सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोह: स च विभ्रम:। यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्”। मोहोऽविवेक: विभ्रमो विपरीतज्ञानम्। स्कान्दे “अभक्ष्यभक्षणात् पापमगम्यागमनादिजम्। नश्यते नात्र सन्देहो गोविन्दस्य च कीर्त्तनात्। स्वर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिमर्शनम्। गोविन्दकीर्त्तनात् सद्य: पापं याति महामुने!। तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसंभवम्। गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते मानवो न हि” “गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिवर्द्धितम् पापौघो विलयं याति दावमग्नौ त्विषे यथा। गोविन्देति तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे। कीर्त्तनात् पुण्यमाप्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम्। गवामयुतकोटीनां कन्यानाम युतायुतै:। तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम्। नहास्ति कर्मजं लोके वाग्जं मानसमेव वा। यत्तु न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात्। प्रमादादपि संस्पृष्टो यथाऽनलकणो दहेत्। तथौष्ठपुटसंस्पृष्टं हरिनाम हरेदघम्”। वामनपुराणे। “अश्वमेधादिभिर्यज्ञै: नरमेधैस्तथैव च। याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम्। महाभारते “प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम्। दु:खशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्”। विष्णुपुराणे “ध्यायन् कृते यजन् यज्ञै: त्रेतायां, द्वापरेऽर्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम्। अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकै:। पुमान् विमुच्यते सद्य: सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव”।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा— लिङ्गपुराणे “कलौ रुद्रो महादेव: शङ्करो नीललोहित:। प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्म्मस्य विकटाकृति:। ये तं विप्राश्च सेवन्ते येन केनापि शङ्करम्। कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्” इत्युपक्रम्य “शिव! शङ्कर! रुद्रेश! नीलकण्ठ! त्रिलोचन!। इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलि:। महादेव! विरूपाक्ष! गङ्गाधर! मृडाव्यय!। इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्थो न संशय:। हरिस्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम्। सत्यं समस्तकर्म्माणि यान्ति संपूर्णतां द्विजा:!। शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणा:। तएव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजा:” महाभारते “यस्तां नम: शिवायेति मुच्यते स कलौ नर:। शम्भोनापि नमस्कार: प्रयुक्त: शूलपाणये। संसाररोगसंघानामुन्मूलनकर: कलौ। यदा कदा तं यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव!। लिङ्गेऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्व्वकम्। पुरा दोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते!”। शिवपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं परम्। द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्” स्कन्दपुराणे “ब्रह्मा कृतयुगे देव: त्रेतायां भगवान् रवि:। द्वापरे भगवान् विष्णु: कलौ देवो महेश्वर:”।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह स्म स्कन्दपुराणे व्यास:। “इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन!। ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम्। अस्मिन् कलियुगे घोरे नरा: पापानुवर्त्तिन:। भविष्यन्ति महाबाहो! वर्णाश्रमविवर्जिता:। नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुराम्। सर्व्वपापप्रशमनम् प्रायश्चित्तं कलौ युगे। ये विप्रास्तां पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति कदाचन। विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम्” लिङ्गपुराणे “कलौ युगे तु मर्त्यानां स्थानं मोक्षप्रदायकम्। भक्त्या चाराधनेनैव स्नानतर्पणपूजनै:। ज्ञात्वा कलियुगं घोरं अल्पायुष्मधार्म्मिकम्। सिद्धास्तत्र न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च” मत्स्यपुराणे “ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम्। अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि। जपध्यानविहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम्। तपस्तु तुषाङ्गहीनानां गतिर्वाराणसी नृणाम्” स्कान्दे काशीखण्डे “न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तप:। न्यायार्जितधनोत्सर्गै: सद्य: सिध्येत् कलौ पर:। न व्रतं न तपो ज्ञानं न

जपेन सुरार्च्चनम् । दानमेव कलौ मुख्यं, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्तानेव बाधेत कालस्तान् जिघांसति । एनांसि तांश्च बाधन्ते ये न काशीं समाश्रिताः । कलि-कालकृतं कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् । एतत्त्रयं न प्रभवेदानन्दवनवासिनाम्”

अथ गङ्गाया माहात्म्यमाह तु: काशीखण्डभविष्य-पुराणे “कृते सर्व्वत्र तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्” । विष्णुधर्म्मोत्तरे “पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” । स्कन्दपुराणे “भक्ति-मुक्तिफलप्रेप्सुरल्पापायेन चेन्नरः । तीर्थान्येवाश्रयेद्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः” । नारदीये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्तये सत्वरं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाहुर्म्महोपायं महर्षयः । लैङ्गे “कृते युगे पुष्कराणि त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” कामिकसंहितायाम् “न भवेद्वेदमन्त्राणां संशुद्धिः, शुद्धिवर्जितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति यज्ञाः, शुद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्म्मे भयङ्करे । अनेकच्छिद्रसन्तानो धर्म्मतन्तुर्हि जाह्नवी । विना गङ्गां धर्म्ममयीं कथं स्याच्च गतिः कलौ । शिरसः कर्त्तनं तस्य प्राणत्यागोऽपि वा वरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति” भविष्यपुराणे “कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि मुक्तिमिच्छति यः कलौ । स्वयं दृष्टमिहोद्युक्तो जात्यन्धसदृशस्तु सः । वृथा कुलं, वृथा विद्या, वृथा यज्ञा, वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः” कूर्म्मपु० “गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगोद्भूतं मलं हन्ति सुदुस्तरम्” ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनुः “अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः” इति युगभेदेन धर्म्मभेदमाह स । मनुपाराशरौ “तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञान-मुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुर्द्दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते “तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः” बृहस्पतिः

“तपोधर्म्मः कृतयुगे, ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् । द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः” । लिङ्गपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । प्रवृत्तं द्वापरे यज्ञं, दानमेकं कलौ युगे” । अग्निपुराणे “देवतावेश्म मूर्त्त्यादिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः”

इत्येवं कलौ विशेषधर्म्माः सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्म्मानाह स पराशरः ।

“अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्माः कृतत्रेतादिके युगे । सर्व्वे धर्म्माः कृते जाताः सर्व्वे नष्टाः कलौ युगे । चातु-र्व्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवा-क्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः । धर्म्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्ये-ऽहं शृण्वन्तु ऋषयस्तथा । कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारा निर्णेत-व्याश्च सर्व्वदा । न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतु-र्मुखः । तथैव धर्म्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलि-युगे नृणां युगरूपानुसारतः । तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्यूचुर्द्दानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्यजेद्देशं कृतयुगे, त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्भाषणात् पापं, त्रेतायाञ्चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय, कलौ पतति कर्म्मणा । कृते तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दश-भिर्द्दिनैः । द्वापरे मासमात्रेण, कलौ संवत्सरेण तु । अभि-गम्य कृते दानं, त्रेतास्वाहूय दीयते । द्वापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्य-मम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते चास्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः । द्वापरे रुधिरं यावत्, कलावन्नादिषु स्थिताः । धर्म्मो जितो ह्यधर्म्मेण, जितः सत्योऽनृतेन च । जिताश्चौरैस्तु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, गुरुपूजा प्रण-श्यति । कुमार्य्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये धर्म्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं शेषैर्म्मुनिभिर्भाषितम् । पराशरेण

चाण्डक्तं प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्धर्म्मम् अनुसृत्य ब्रवीमि वः । चातुर्व्वर्ण्यसमाचारं शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम्" इत्यारभ्य कलियुगे कर्त्तव्यास्तद्धर्म्मास्तत्रोक्तास्ते च तत एवावसेयाः । कलिस्वभाववर्णनेनागमोक्तशैवोपासना कलौ कार्य्येति महानिर्व्वाणतन्त्रे निरूपितं यथा

"आयाते पापिनि कलौ सर्व्वधर्म्मविलोपिनि । दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्म्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभवस्तत्र स्मृतीनां स्मरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नानामार्गप्रदर्शिनाम् । बहूनामपि पुराणानां विनाशो भविता विभो ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्म्मकर्म्मबहिर्मुखाः । उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्म्मरताः सदा । कामुका लोलुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्मुखाः शठाः । स्वल्पायुर्मन्दमतयो रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्ब्बला नीचा नीचाचारपरायणाः । नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । परनिन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दनवर्जिताः । अयाज्ययाजका लुब्धा दुर्वृत्ताः पापकारिणः । असत्यभाषिणो मूर्खा दाम्भिका दुष्प्रवञ्चकाः । कन्याविक्रयिणो व्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणार्थाय जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितम्मन्याः श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचारा भृतकाः शूद्रसेवकाः । शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः । दास्यन्ति धनलोभेन स्वदारान्नीचजातिषु । ब्राह्मणत्वचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् । नैव पानादिनियमो भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् । धर्म्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निरन्तरम् । सत्कथालापमात्रञ्च न तेषां मनसि क्वचित् । त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमागमजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनां यत्र देवानां मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहवो न्यासाः सृष्टिस्थित्यादिलक्षणाः । बद्धपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः । शवासनं चितारोहो मुण्डसाधनमेव च । लतासाधनकर्म्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्यभावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयमेवाहरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्य्यान्मनसा न स्त्रियं स्मरेत् । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्व्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्मषयुक्तानां सर्व्वदाऽस्थिरचेतसाम् । निद्रालस्यप्रसक्तानां भावशुद्धिः कथम्भवेत् ? । वीरसाधनकर्म्माणि पञ्चतत्त्वानि यानि तु । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिश्नोदरपरायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साधनम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु । भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः । परस्त्रीधर्षकाः केचिद् दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण रोगिणो बहवः क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च विकलेन्द्रियाः । ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्व्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः । केचिद् विवादयिष्यन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना मृतप्राया अपरे बहुजल्पकाः । अकार्य्यकारिणः क्रूरा धर्म्ममार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्म्माणि कथितानि त्वया प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे । के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । स्तोत्रपाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्य्यां जगत्पते ! । युगधर्म्मप्रभावेन स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुर्वृत्ताः सर्व्वथा पापकारिणः । तेषामुपायं दीनेश ! कृपया कथय प्रभो ! । आयुरारोग्यवर्च्चस्यं बलवीर्य्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिप्रदं नृणामप्रयत्नशुभङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबलपराक्रमाः । शुद्धचित्ताः परहिताः मातापित्रोः प्रियङ्कराः । स्वदारनिरताः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवतागुरुभक्ताश्च पुत्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचिन्तनमानसाः । सिद्ध्यर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वां सर्व्वलोकानां कस्त्राता भुवनत्रये" १ उल्ला० देवीप्रश्नः

"इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि हितासि कलिजन्मनाम् । यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्यं सत्यं यथार्थतः । सर्व्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्म्मज्ञा परमेश्वरि ! । भूतम्भवद्भविष्यञ्च धर्म्मयुक्तं त्वया प्रिये ! । यथातथ्यं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कलिकल्मषदीनानां द्विजादीनां सुरेश्वरि ! । मेध्यामेध्याविचाराणां न शुद्धिः श्रौतकर्मणाम् । न संहिताद्यैः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! । श्रुतिस्मृतिपुराणादौ मयैवोक्तं पुरा शिवे ! । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । कलावागममुल्लङ्घ्य योऽन्यमार्गे प्रवर्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः। सर्व्वैर्वेदैः पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्मि नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति मां विना । आमनन्ति च ते सर्व्वे मत्पदं लोकपावनम् । मन्मार्गविमुखा लोकाः पाषण्डा ब्रह्मघातिनः । अतो मन्मतमुत्सृज्य यो यत् कर्म समाचरेत् । निष्फलं तद्भवेद्देवि ! कर्त्तापि नारकी भवेत् । मूढो मन्मतमुत्सृज्य योऽन्यमतमुपाश्रयेत् । ब्रह्महा पितृहा स्त्रीघ्नः स भवेन्नात्र संशयः । कलौ तन्त्रोदिता मन्त्राः सिद्धास्तूर्णफलप्रदाः । शस्ताः कर्मसु सर्व्वेषु जपयज्ञक्रियादिषु । निर्वीर्य्याः श्रौतजातीया विषहीनोरगा इव । सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव। पञ्चालिका यथा भित्तौ सर्व्वेन्द्रियसमन्विताः । अमूरशक्ताः कार्य्येषु तथाऽन्ये मन्त्रराशयः।। अन्यमन्त्रैः कृतङ्कर्म वन्ध्यास्त्रीसङ्गमो यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्याच्छ्रम एव हि केवलम् । कलावन्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति यो नरः । तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः । मदुक्तादुदितं धर्म्मं हित्वान्यधर्म्ममीहते । अमृतं स्वगृहे त्यक्त्वा क्षीरमार्कं स वाञ्छति। नान्यःपन्था मुक्तिहेतुरिहामुत्र सुखाप्तये । यथा तन्त्रोदितो मार्गो मोक्षाय च सुखाय च । तन्त्राणि बहुधोक्तानि नानाख्यानान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च विधानानि च भूरिशः । अधिकारिविभेदेन पशुबाहुल्यतः प्रिये ! कुलाचारोदितं धर्म्मं गुप्तग्रन्थे कथितं क्वचित् । जीवप्रवृत्तिकारीणि कानिचित् कथितान्यपि। देवा नानाविधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये! । भैरवाश्चैव वेताला वटुका नायिका गणाः। शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्ध्युपायाह्यनेकशः । भूरिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा कृताः प्रश्ना येन येन यदा यदा । तदा तस्योपकाराय तथैवोक्तं मया प्रिये । । सर्व्वलोकोपकाराय सर्व्वप्राणिहिताय च। युगधर्मानुसारेण याथातथ्येन पार्व्वति ! । त्वया यादृक्कृतः प्रश्नो न केनापि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागमानाञ्च तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य देवेशि ! तथापि कथ्यते मया । यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी यथा । यथाहं त्रिदिवेशानामागमानामिदं तथा । किं वेदैः किं पुराणैश्च किं शास्त्रैर्बहुभिः शिवे ! । विज्ञातेऽस्मिन्महातन्त्रे सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् । यतो जगन्मङ्गलाय त्वयाहं विनियोजितः । अतस्ते कथयिष्यामि यद्विश्वहितकृत् भवेत्” २उल्ला० ।

“कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारवीजमेतावद्ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि बहूक्तानि नानातन्त्रागमादिषु । कलौ दुर्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! । अल्पायुषः स्वल्पवृत्ता अस्वाधीनासवः प्रिये । लुब्धा धनार्जने व्यग्राः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावस्थिरधियो योगक्लेशासहिष्णवः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽयमीरितः । कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं मयोच्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! कैवल्याय सुखाय च । यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्थास्यति वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु पुण्यपापानां परीक्षा वेदसम्भवा । न स्थास्यति शिवे! शान्ते ! तदैव प्रबलः कलिः । क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्भिन्ना यदा सुरतरङ्गिणी । भविष्यति कुलेशानि ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु म्लेच्छजातीया राजानो धनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियोऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्हिष्यन्ति स्वभर्त्तारं तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्रीजिताः कामकिङ्कराः । द्रुह्यन्ति गुरुमित्रादीन् तदैव प्रबलः कलिः । यदा क्षीणा स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः । असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः । भ्रातरः स्वजनामात्या यदा धनकलेच्छया । मिथः सम्प्रहरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मद्यमांसादौ निन्दादण्डविवर्जिते । गूढ़पानं चरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः” ४उल्ला० इत्युपक्रम्य ब्रह्मसाधनप्रकारस्तत्र दर्शितः स च तत एवावसेयः। उपासनायां विशेषः । कुब्जिकातन्त्रे १पटले । “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्य्या युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः” । पुरश्चरणोल्लासतन्त्रे ३पटलेऽपि । “तन्त्रोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रशस्तं भारते कलौ । वेदोक्तञ्चैव स्मृत्युक्तं पुराणोक्तं वरानने ! ।

न शस्तं चञ्चलापाङ्गि ! कदाचिद्भारते कलाविति"। "श्रौतो धर्म्मः कृतयुगे त्रेतायां स्मार्त्त एव तु। द्वापरे च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति। अत्रेदमभिदध्महे। वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासनाब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात्। तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया कर्त्तव्यतादि विवेचितम्। उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासादिभिः प्रपञ्चो दर्शितः। तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्रप्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयप्रभृति। इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम्। अनुपलभ्यमानमूलकागमस्यापि स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम्। तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वेऽप्यधिकारिणः मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मकरणविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः। उपासनाकाण्डेऽपि तथैव सर्व्वेषामधिकारः "तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः। तत्र सति कामे कर्म्मकाण्डविहितकर्म्माचरणे स्वर्गः फलम्। कामनाऽभावे मोक्ष एव फलम्। एवमुपासनायामपि। तत्रापि सत्यां कामनायां स्वर्गादिनानाफलम् असत्याञ्च तस्यां क्रममुक्तिः फलम्। ब्रह्मकाण्डे तु मुमुक्षोरेवाधिकारः। इत्येवं विषयविभागे स्थिते श्रौतपौराणिकस्मार्त्ततान्त्रिकोपासनासु मध्ये कलौ आगमोक्तैवोपासनादर्त्तव्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो निर्णीयते। अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम्। कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" "कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका" पठन्ति।

अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेर्वृद्धिरन्ते कल्किरूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२।१,२ अ० उक्तौ यथा—

"योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो बार्हद्रथः। तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम्। प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्त्ता यत् पालकः सुतः। विशाखयूपस्तत्पुत्त्रो भविता राजकस्ततः। नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्त्रः पञ्च प्रद्योतना इमे। अष्टत्रिंशोत्तरशतं १३८ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः। शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः। क्षेमधर्म्मा तस्य पुत्त्रः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्म्मजः। विधिसारः सुतस्तस्या जातशत्रुर्भविष्यति। दर्भकस्तत्सुतो भाव्यो दर्भकस्याजयः स्मृतः। नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः। शैशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ३६०। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ ! कलौ नृपाः। महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली। महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्त्रविनाशकृत्। ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः। स एकच्छत्त्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः। शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः। तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः। य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १००। नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति। तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ। स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति। तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः। सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः। शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्म्मा भविष्यति। शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः। मौर्य्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १३७। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह !। अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता ततः। वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः। ततो घोषसुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति। ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह !। शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ११२। ततः काण्वानियं भूमिर्य्यास्यत्यल्पगुणा नृप !। शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु स्वामिनम्। स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महामतिः। तस्य पुत्त्रस्तु भूमित्रस्ततो नारायणः सुतः। काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च। शतानि त्रीणि ३४५ भोक्ष्यन्ति वर्षाणाञ्च कलौ युगे। हत्वा काण्वं सुशर्म्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली। गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कञ्चित् कालमसत्तमः। कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः। श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्त्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः। लम्बोदरस्तु तत्पुत्त्रस्तस्माच्चिविलको नृपः। मेघस्वातिः शिविलकात् दृढमानस्तु तत्सुतः। अनिष्टकर्म्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मजः। पुरीषभेरुस्तत्पुत्त्रस्ततो राजा सुनन्दनः। चकोरो वटको यत्र शिवस्वातिररिन्दमः। तस्यापि गोमतीपुत्त्रः पुरीमान् भविता ततः। मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः। विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रवीर्य्यश्च लोमधिः। एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्य्यब्दशतानि च। षट्पञ्चाशच्च ४५६ पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन !। सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्द्दभिनो नृपाः। कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्य-

त्रिकोणपाः। ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्द्दश तुरुष्ककाः। भूयो दश गुरुण्डाश्च मौला एकादशैव तु। एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दश वर्षशतानि च। नवाधिकाञ्च नवतिं १०९९ मौला एकादश क्षितिम्। भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग! त्रीणि ३०० तैः संस्थिते ततः। किलकिलायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरः। शिशुनन्दिस्तु तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः। भोक्ष्यन्त्येते वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् १०६। तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः। पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च। एककाला इमे भूपा सप्तान्ध्राः सप्त कोशलाः। वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि। मागधानाञ्च भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयात्। करिष्यत्यपरान् वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान्। प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः। वीर्य्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि। अनुगङ्गमाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम्। सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः। व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः। सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम्। भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छा-श्चाब्रह्मवर्चसः। तुल्यकाला इमे राजन्! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः। एतेऽधर्म्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः। स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः। उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः। असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसाऽऽवृताः। प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः। तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः। अन्योऽन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीड़िताः” १अ०।

“ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया। कलिना बलिना राजन्! नङ्क्ष्यन्त्यायुर्ब्बलं स्मृतिः। वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः। धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि। दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके। स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि। लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्। अवृत्त्या न्यायदौर्ब्बल्यं, पाण्डित्ये चापलं वचः। अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव च। स्वीकार एव चोद्वाहे, स्नानमेव प्रसाधनम्। दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्। उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि। दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले। ब्रह्मविट्क्षत्र-शूद्राणां यो बली भविता नृपः। प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मिभिः। आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्। शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टि (आँटि) भोजनाः। अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीड़िताः। शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः। क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया। त्रिंशद्विंशति वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्। क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः। वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्। पाषण्डप्रचुरेऽधर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु। चौर्य्यानृतवृथाहिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु। शूद्रप्रायेषु वर्णेषु च्छागप्रायासु धेनुषु। गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु। अणुप्रायेष्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु। विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु। इत्थं कलौ गते प्राये जनेषु खरधर्म्मिषु। धर्म्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति। चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः। धर्म्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्म्मापनुत्तये। शम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति। अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः। असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः। विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः। नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति। अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै। वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम्। पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु। तेषां प्रजा विसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति। वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते। यदाऽवतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्म्मपतिर्हरिः। कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी। यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति भविष्यति तदा कृतम्। येऽतीता वर्त्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः। ते ते उद्देशतः प्रोक्ता वंशजाः सोमसूर्य्ययोः। आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रन्तु शतं पञ्चदशोत्तरम्” “यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः”। अनुपदमधिकमुक्तम्। अधिकं कलिस्वभावादिकं कल्किशब्दे वक्ष्यते।

कलियुगे च शककर्त्तारः षट् यथोक्तं ज्योतिर्विदाभरणे “युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथौ, विजयाभिनन्दनः। इमेऽनु नागार्जुनमेदिनीपतिर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ”। तेषां शककालश्च शकशब्दे वक्ष्यते।

कलौ वर्ज्ज्यधर्म्माः निर्णयसिन्धावुक्ता यथा—

“बृहन्नारदीये । “समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा । देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा । दत्ताऽक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्मनीषिणः” । कमण्डलुः “सोदकञ्च कमण्डलुम्” इत्युक्तः मृण्मयो वा । दत्ता ऊढा । “ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्व्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति” हेमाद्रौ वचनात् । “ऊढा पुरुषसंयोगात् क्षते देयेति केचन” इत्यादिभिर्विवाहयतोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे “गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा । नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्ज्यं द्विजातिभिः” । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृष्वसुः, मातुः सपिण्डात् मातुलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्य्यः । तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तरविषयाणि । तथा च व्यासः । “तृतीयां मातृतः कन्यां, तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः” इति कलौ निन्दामाह । मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मद्यं “स्त्रोभ्यः सुरामाचामम्” इत्यादिना विहितमपि वर्ज्ज्यम् । हेमाद्रौ आदित्यपुराणे “विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः । कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः । आततायिद्विजाग्र्याणां धर्म्मयुद्धेन हिंसनम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः । महाप्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः । अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकिनिष्कृतिः । वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि । अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः । परोद्देशात्मसंत्याग उद्दिष्टस्यापि वर्ज्जनम् । प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय, संकल्पश्च सधर्म्मकः । अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । षड्भक्तानशने चाथ हरणं हीनकर्म्मणः । पृथ्वीचन्द्रोदये “शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः । शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता । आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां परजायापरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिनोदितः । यतेश्च सर्व्ववर्णेषु भिक्षाचर्य्या विधानतः । नवोदके दशाहञ्च दक्षिणा गुरुणोदिता । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च । भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा । गोतृप्तिशिष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः” । सुराग्रहणस्य तत्कर्त्तुः संग्रहो व्यवहारः । न च मद्यं चेति सामान्येन निषिषेधेनास्योपसंहार इति वाच्यम् । निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, मा हिंस्यादित्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणाप्यलमत्युपरम्यते । “एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः” इत्युक्तेः अघस्य अशौचस्य सङ्कोचः “न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते” इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः । “कलौ कर्त्तैव लिप्यते” इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे सत्यपि पातित्यं नेत्यर्थः इति केचिदाहुः । ते मूर्खाः मानाभावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः स्तेयञ्च इति तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मबधसुरापानगुरुतल्पाभिगमनानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु कामतो मरणान्तस्यैवोक्तेः । तत्स्थाने द्वादशाब्दं, द्विगुणे त्वात्मनो ब्रह्मबधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यब्दमिति चतुर्गुणद्वादशाब्दापत्तेस्तस्य च “चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति” निषेधात्संसर्गिणो व्रतस्यैवोक्तेः । “स्तेये च राज्ञो बधकर्त्तृत्वाच्चात्मब्रह्मबधापत्तिः । अतो द्विगुणयुक्तोऽधिकारः । न च विधित्वं, निषेधबाधात् । आत्मबधदोषापवादेऽपि ब्रह्मबधाभावात् युगान्तरदोषसाम्येऽपि कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । असवर्णास्त्रा सवर्णा क्षत्रियादिस्तया दुष्टैः । अयोनौ शिष्यादौ । “स्त्रियस्तथा परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगाश्च याः” इत्युक्तेस्त्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थे आत्मत्यागः । यद्वा परो-

द्वेषात्मा त्यागोदानं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्युक्तम्। उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्ज्जनम् प्रतिग्रहसमर्थोऽपीत्युक्तम्। वेतनग्रहणेन प्रतिमापूजा। "स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः" इत्युक्तः स्पर्शः। षडिति "उपोषितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्" इत्युक्तमन्नचौर्य्यम्। आपदि क्षत्रादिवृत्तिः, सुवर्णेन धमेदग्निमित्युक्तं धमनम्। "दशाहेनैव शुध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्" इत्युक्तो दशाहः। "गुरवे तु वरं दत्त्वा" इत्युक्ता दक्षिणा। शूद्रेषु दासगोपालेति। "कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम्। एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्" इत्यपरार्के सुमन्तूक्ता शूद्रस्य पाकक्रिया। "पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणोदमः" इत्युक्तः। सायंगृहत्वम् "विधूमे सन्नमुषले" इत्युक्तम्। पृथ्वीचङ्क्रमणं तु। "अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च। अनिकेता निराहारा ये तु सायंगृहास्तु ते" इति पुराणोक्तो निषिद्धः, तेनाज्ञातशीलपान्थादेः श्राद्धादौ विनियोगो न कार्य्यः। कलौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः। निगमः। "अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम्। देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्"। अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम्। एतच्च सर्वाधानपरम्। "अर्द्धाधानं स्मृतं श्रौतं स्मार्त्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः। सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रितेति" लौगाक्षिवचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। एतेन "चत्वार्य्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च। कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः। संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेति" व्यासवचनं व्याख्यातम्। सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते। संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत्कुर्य्यात् कलौ युगे" इति। संन्यासस्त्रिदण्डः केचित्"।

दत्तौरसेतरेषान्त्वित्यत्र दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणम् "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्मे पराशरस्मरणात् इति दत्तकमीमांसादिमतम्। दत्तकशब्दे चन्द्रिकामतं वक्ष्यते। समुद्रयात्रास्वीकारोऽप्यत्र तीर्थयात्रारूपधर्मपरः तथा हि।

"शोधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संग्रहपदवाच्यव्यवहार्य्यतानिषेधेन यत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंग्रह इति प्रतिपादितम्। अत्र शोधितत्वोक्त्यैव प्रायश्चित्तनिमित्तीभूतपापनिश्चय आक्षिप्यते तन्निश्चयश्च पापावेदकशास्त्रादेव, समुद्रगमनमात्रे च कुत्रापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले म्लेच्छादिस्पृष्टजलाद्यसेवन एव, तत्पापापनोदनाय तु कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न तद्यातुः संग्रह इत्येव कल्पयितुमुचितम् शोधितस्यापीति पदस्वारस्यात्। अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संग्रह इत्येवाभिदध्यात्। न च तथाभिहितम्। न च "समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम्।" इत्युपक्रम्य "इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" इति वृहन्नारदीयवचने समुद्रयात्रास्वीकारस्य कलौ निषिद्धतयोक्तेः निषिद्धातिक्रमे च "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इति याज्ञ० स्मृतौ कर्मशस्तथाचरणे पातित्यप्रतिपादनात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव शोधितस्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् वृहन्नारदीयवचने उपसंहारे "इमान् धर्मान्" इत्युक्तेः धर्मरूपसमुद्रयात्रास्वीकारस्यैव कलौ निषेधात् वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात्। स्मर्य्यते च ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं समुद्रगमनं पराशरेण,— प्रायश्चित्तप्रकरणे "शतयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्। रामचन्द्रस-मादिष्ट-नल-सञ्चय-सञ्चितम्। सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति" इत्यन्तेन। न चाप्यत्र समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं शङ्क्यं, समुद्रयात्रास्वीकारं विना शतयोजनाय तस्य सेतोर्दर्शनासम्भवेन आक्षेपेणैव तद्गमनलाभात्। अन्यथा सेतोर्यत्किञ्चिद्दंशमात्रस्य तथात्वे "शतयोजनमायतम्" इति विशेषणमनर्थकं स्यात्, तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुबन्धदर्शनस्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्य, पापप्राबल्येन परिश्रमप्राबल्यस्यापेक्षितत्वात् किन्तु एकादश्यादिव्रतस्येव यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्यातिदिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम्। अतएव "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति जैमिनिना सम्यगायासे फलबाहुल्यं निर्णीतम्, निर्णीतञ्च ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य्यैश्च सम्यगायासादिना अनुष्ठिताश्वमेधाद्यपेक्षया तत्तद्यज्ञविद्याबोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्मवधादिनाशकत्वम्। एवञ्च प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तारसेतुदर्शनं स्मृतौ विहितम्। तेनैव च समुद्रनौगमनमर्थापत्तिलभ्यम् एवं द्वारवत्यादितीर्थ यात्राङ्गमपि समुद्रयान-

गमनमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवञ्च दैवसमुद्रयानस्यैव धर्म्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः बृहन्नारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्य्यायधर्म्मसाधनत्वेन धर्म्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्म्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वौचित्यात् "प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति" इति न्यायात् । एतेन बृहन्नारदीये "समुद्रयात्रास्वीकार" इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्य्यादिबहुनिबन्धकारसम्मते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयातुर्जनस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्म्मरूपत्वाभावेन "इमान् धर्म्मान्" इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्म्मार्थसमुद्रयात्रा-स्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्राप्यनिषेधात् तत्समये म्लेच्छादिगुरुतरसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादित्यागे च तत्पापापनोदनार्थं शोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संग्रह इत्यत्रैव आदित्यपुराणवचनतात्पर्य्यम् । यथा च "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्य्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्य्यतेति युक्तमुत्पश्यामः । एवञ्च समुद्रनौगमनकाले सन्ध्यादिकर्त्तुः म्लेच्छादिभिर्गुरुतरं संसर्गमकुर्व्वतश्च प्रायश्चित्तज्ञापकशास्त्राभावात् न अव्यवहार्य्यता नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च "उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्म्मं प्रतिपालयन् । षट्कर्म्माणि प्रकुर्व्वीरन्निति धर्म्मस्य निश्चयः" इति स्मृतौ यत्र कुत्रापि वासेऽपि स्वधर्म्मानुष्ठाने पापशून्यत्वमुक्तं सूपपन्नम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगनृपवत्सराजामात्ययोर्यौगन्धरायणबाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषाचण्डीपुस्तके श्रीमन्ताभिधवणिजस्तत्पितुश्च इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां विगानन्तु म्लेच्छभूरिसंसर्गाशङ्कयैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यैर्दाक्षिणात्यशिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः । ततश्च धर्म्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा म्लेच्छादिभिर्गुरुतरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यवहार्य्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्य्यतैव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकस्याब्धौ त्वित्यभिदध्यात् । इत्येव द्विजेभ्यः शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्" २ कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा "प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः । ससर्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् स पातकम् । सचाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना । तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्त्रायुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः" इति कल्किपुराणे १ अ० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८, ५९ अ० वर्णितः । यथा

"ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताङ्गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

द्वापरश्च दिवं ययुः। ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत्। संहर्त्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर!। भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते। त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि" ५८।

"एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह। आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः। स नित्यमन्तरं प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम्। अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम्। कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः। अकृत्वा पादयोः शौचं, तत्रैनं कलिराविशत्। स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च। गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै। अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया। निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम्। एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्यगात्। कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात्। आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा। दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः। न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः। वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत। हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम्। आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा" ५९। अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्"। भा०व०। २विभीतकवृक्षे (बयडा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं कलिनाश्रितत्वात्तथात्वम्। "विभीतकमधिष्ठाय यथा भूतेन तिष्ठता। तेन भीमभुवो भीरुः स राजर्षिरधर्षि न। तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः। कलुषं कलिरन्विष्यन्नवात्सीद्वत्सरान् बहून्" नैष०। ४कलहे। "मुहुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्। वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ! कलिरेष महांस्त्वयाऽद्य दत्तः" माघः। ५शूरे ६युद्धे च हेमच०। द्यूतविषये ७एकाङ्कयुक्तपार्श्वकपाशके। यस्मिन् अन्तपार्श्वे एकाङ्कचिह्नमस्ति तस्मिन् अक्षभागे। कलिना दृष्टं साम कलेरपत्यादि वा ढक्। कालेय तद्दृष्टे सामनि तदपत्यादौ। ७कोरके स्त्री अमरटीका वा ङीप्।

कलिक पुंस्त्री कल+मत्वर्थे ठन्। वकभेदे (कोँचवक्) शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कलिका स्त्री कलिरेव स्वार्थे कन्। १कोरके (कडि) अस्फुटितपुष्पे अमरः। "वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्" "अथ कलकलिकाकुलीकृतानि स्खलनविकीर्णविकाशि केशराणाम्" माघः। "मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले" सा० द०। "चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः" शकु०। "सकलिका कलिकामजितामपि" रघुः। २कलाध्वनिभेदः साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। वीणामूले हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम्। कलैव स्वार्थे कन्। ३कलाशब्दार्थे। "तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तथयः स्मृताः" सि०शि०। कलिकापूर्व्वम्। "प्रथममपरचरणसमुत्थं भवति स यदि लघ्म। इतरदितरगादितमपि यदि च तुर्यम्। चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा" वृत्तर०उक्ते ४छन्दोभेदे च। ५पदसन्ततियुक्तरचनाभेदे सा च गोविन्दवीरुदावलीतद्भाष्ययोर्दर्शिता यथा "सुर्य्यहाकलिकारम्भे श्लोकस्तु युगशः स्मृता। अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते। वृत्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु वीरुदस्तुल्यसंख्यकाः। कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः। कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः। कलिका चण्डवृत्त्याख्या द्विगादिगणवृत्तका। तथा त्रिभङ्गी वृत्त्याख्या मध्या मिश्रा च केवलेति"। चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः। अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते। मधुरश्लिष्टविश्लिष्टशिथिलह्रस्वादिनक्रमी। भिद्यन्ते ह्रस्वदार्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा। ह्रस्वानुमधुरसंयोगाः शङ्कराङ्कुशकिङ्कराः। तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्ताद्यर्ककर्परसर्पवत्। ततोविश्लिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणवल्कयः। तथा शिथिलसंयुक्ताः पथ्यकथ्यपवथ्यवत्। प्रोक्ता ह्रादियुता सह्यसह्यगुह्यप्रसह्यवत्। गर्हादीन् ह्रादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे। दीर्घान्तुक्ताङ्ककार्पास बाल्यं वैश्यश्च बाह्यकमिति"। कलापरिमाणमुक्तम्। "अधिकाश्चेच्चतुःषष्टेर्न्यूना द्वादशतः कलाः। एताभ्यो नाधिकाः कार्य्या न्यूना अपि न पण्डितैरिति"। तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विविधा नखोविशिखश्चेति भेदात् तत्र रणादिविंशतिभेदस्य नखस्य हवर्द्धितादयोनव भेदा उदाहृताः "वर्द्धितं वीरभद्रस्य समयोऽच्युतउत्पलम्। तुरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम्। तिलकश्चेति कलिकानखस्येहोदिता नव इत्युक्तेः अथ विशिखः पद्मकुन्दचम्पकवञ्जुलबकुलभेदात् पञ्चविधः तेष्वादिमं पद्मं पङ्केरुहसितकञ्जपाण्डूत्पलेन्दीवरारुणाम्भोरुहकह्लारभेदात् षड्विधम् अन्तिमं बकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो विशिखः पङ्केरुहं सितकञ्जं तथा पाण्डूत्पलं परम्" इन्दी-

शराहणाम्भोजे कह्लारश्चेति षड्विधम्। ईदृक्छेदेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः। चम्पकं वञ्जुलं कुन्दं बकुलं द्विविधं तथा। इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येशसंख्यकाः" इत्युक्तेः एवं षोडशवृत्तकलिकाविंशतिधा गृहीताः अथ पञ्चधा द्विगादिगणवृत्तका कलिका मञ्जरीत्यभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंफुल्लकुसुमगन्धाख्या तस्यास्तत्र कोरकगुच्छकुसुमानि गृहीतानि" कोरकोगुच्छकुसुमं मञ्जरी त्रिविधात्र तु"इत्युक्तेः। त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्व्वा षोढा तस्यास्तत्र दण्डकपूर्व्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता "दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह द्विधा मता" इत्युक्तेः अथ मिश्रकलिका "कलिका गद्यसंहृता सप्तविभक्तिका वा अक्षरमयी सर्व्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीताः। एषादय एकादश नखभेदाः संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ शिखरिण्यादयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्यक्ताश्चारुताधिक्यविरहात्"।

कलिकापूर्व्व य० कलिकया अंशेन जन्यमपूर्वम्। परमापूर्वजनके अङ्गजन्यापूर्व्वभेदे। तत्साधने युक्तिः शब्दचिन्तामणिमाथुर्य्योर्दर्शिता यथा—

"नन्वेवमाग्नेयादीनां षण्णां क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनम्? इति चेत् काम्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासाधनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्" शब्दचि०। व्याकृतं चैतत् मथुरानाथेन यथा—

"ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयागैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्य, आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्निषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्व्वत्रयं विना षड्जन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां सहानवस्थानादतः "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वनाश्यं कलिकापूर्व्वषट्कं कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तो व्याहतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते नन्वेवमिति। एवंसाधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे। क्षणिकत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः। परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः। कथमिति। कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनतान्यथानुपपत्तेः कलिकापूर्व्वकल्पनम्? इत्यर्थः। यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्व्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि वाच्यतया? इति भावः। न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यम् अपसिद्धान्तात् "आग्नेयाष्टाकपालोभवत्यमावस्यायाम्" इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्णमासाबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निगर्वः। आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहितकर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वं बोध्यते, तथाच कार्य्यत्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां ग्राह्या, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं, कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादतःपरमापूर्वसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण सामान्यतस्तत्साधनत्वग्रहः उत्तरकालञ्च स्वर्गसमयस्थायिकार्य्यान्तराजनकस्य तादृशकार्य्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव पर्य्यवस्यति, तच्च साक्षान्न सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादतः परम्परया जनकत्वं,तच्चावान्तरव्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाणि कल्प्यन्ते. स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति गूढाभिसन्धिना समाधत्ते काम्य इति "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इति काम्यविधावित्यर्थः। अपूर्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वये इति शेषः। योग्यतासम्भवात् योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति। न तु परमापूर्ववाच्यत्वं विनेत्यर्थः। स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

न्तरभावित्वप्रतिसन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्तरभावित्वाप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः । एतच्चापाततः स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्व्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात् । केचित्तु "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः, न तु प्रथममेव परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः । न च प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं द्वितीयबोधे परमापूर्व्वस्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्व्वस्य स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारसमयस्थायित्वभाने बाधकाभावादिति समाधत्ते काम्य इति ।"दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति काम्यविधावित्यर्थः, अपूर्व्ववाच्यत्वस्थितावीति कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्वय इति शेषः । योग्यतासम्भवात् प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति परमापूर्व्वसाधनत्वावगम इति शेषः । न चैवं प्रतीतपरमापूर्व्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणां कल्प्यत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वम् इत्येव तदर्थात् इति भावः" इत्याहुः । ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्व्वे स्वर्गे च दर्शपौर्णमासयोः केन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्व्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं, विजातीयापूर्व्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः, न च दण्डचक्रन्यायेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद् वा फलानुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्य्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च तथापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्म्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्व्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्वपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, अतिरिक्तकल्पने गौरवात् अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं, तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया ? न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासावृत्तित्वात् । एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयोयागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तम् । दर्शपौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् । अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्यासज्यवृत्तितया आग्नेयादियागषट्कस्यैव एव आग्नेयादियत्किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्वपौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिद्यागे कृत एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्व्वव्यापारीभूतानां कलिकापूर्व्वषट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्डचक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्व्वषट्कानां समूहतया वा तदभावादेव तत्र परमापूर्व्वानुत्पादात् । ननु तथापि दर्शपौर्णमासस्थले कियन्त्यपूर्व्वाणीति चेदत्र प्राञ्चः—प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं कलिकापूर्व्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते एवं दर्शत्रयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्व्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते, ततस्ताभ्यां परमापूर्व्वाभ्यां चरमं परमापूर्व्वान्तरं जन्यते इति नवापूर्व्वाणीत्याहुः । नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्व्वद्वये मानाभावात्

षड्भिः कलिकापूर्व्वैरेव चरमं परमापूर्व्वं जन्यते इति सम्प्रदायविदः। न च पूर्व्वपूर्व्वक्रियाभिर्जनितैः पञ्चभिः कलिकापूर्व्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्व्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं तस्या अपि स्वोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसापेक्ष्येनैव परमापूर्व्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्या चरमकलिकापूर्व्वस्वीकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्व्वहेतुर्नतु तत्र द्वारापेक्षेति प्राहुः। उक्तयुक्तिलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्व्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः परमापूर्व्वे मानाभावः। न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं, तथापि परमापूर्व्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव। यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्व्वस्येव नैव। इत्थं षट्कत्वेनेत्यन्यदेतदित्याहुः। (अपूर्व्वशब्दे परमापूर्व्वखण्डनमेतन्मतानुसारेणैवोक्तमिति बोद्धव्यम्) तदसत्, परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशुविनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्व्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्व्वेण?। परमापूर्व्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं, तथापि षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्व्वषट्कं परमापूर्व्वजनन एव द्वारं नतु स्वर्गहेतुः, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत्। ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दशपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्व्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवावृत्तित्वादेर्ज्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम्। अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व्वकनवावृत्त्यादिव्यावृत्ता ग्राह्या इति वाच्यं प्रत्येकनवावृत्त्यादिमात्रवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भवात् अथ चण्डीपाठावृत्तितन्नवत्वेतरनवत्वत्वादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं "कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वर्गं प्रति परमापूर्व्वत्वमेव परमापूर्व्वं प्रति तु परमापूर्व्वेतरापूर्व्वसामान्यमेव दर्शादिस्थानवृत्तावपि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्व्वनवकादिद्वारैव परमापूर्व्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्व्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीयप्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्व्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्व्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकश्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव। धारावाहिकपरमापूर्व्वद्वयादिवारणाय परमापूर्व्वेतरेति। नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकमात्र परमापूर्व्वोत्पाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणानुगमासम्भवात् इति, मैवं नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् "नवकृत्वः पठेत्" "दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्" इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञानविशेषस्य परमापूर्व्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः"।

कलिकार पुंस्त्री कलिं कलहं करोति कृ–अण् कलिमृच्छति ऋ–अण् वा उप० स०। पीतमस्तके १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे)। तस्यामस्तके कलिकाकारपीतचिह्नवत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पूतिकरञ्जे (काँटाकरम्चा) पु० मेदि०। ३विषलाङ्गल्याम् राजनि० गौरा० ङीष्। ४कलहकारके ५कलिकाप्राप्तरि च त्रि०। ६नारदे पु०।

कलिकारक पु० कलिकामृच्छति ऋ–कलिं करोति कृ–वा ण्वुल्। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरम्चा) २कलहकारके त्रि०। ३नारदे पु० हेमच०।

कलिङ्ग पुंस्त्री के मूर्द्ध्नि लिङ्गमस्य। १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) अमरः तस्य मस्तके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कलिं गच्छति बा० खच् डित् मुम् च। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरम्चा) हेमच० २कुटजे (कुड़्चि) तस्य फलम् अण् तस्य लुप्। ३इन्द्रयवे न०। ४शिरीषवृक्षे ५प्लक्षवृक्षे च मेदि०। "जगन्नाथात् समारभ्य कृष्णातीरान्तगं प्रिये! कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः" इति तन्त्रोक्ते ६देशभेदे ब० व० मेदि० "उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघुः। स च देशः बृहत्सं० कूर्मविभागे

आग्नेय्यामुक्तः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः"। तेषां राजा, ते अभिजनोऽस्य वा अण्। कालिङ्ग तद्देशनृपे तद्देशवासिजने च "कालिङ्गः प्रतिजग्राह तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः बहुषु अणो लुक्। कलिङ्गाः। "स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः। नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम्। ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः। भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत!। लोमश उवाच। एते कलिङ्गाः कौन्तेय! यत्र वैतरणी नदी। यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै। ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम्। उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम्। समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः"। "त्रिंशतं वै सहस्राणां योजनानां युधिष्ठिर!। यत्र ध्वनिं शृणोष्येवं तूष्णीमास्व विशाम्पते!। एतत् स्वयम्भुवो राजन्! वनं दिव्यं प्रकाशते" "यत्र प्रकाशते राजन्! वेदी संस्थानलक्षणा। आरुह्यात्र महाराज! वीर्य्यवान् वै भविष्यसि। सैषा सागरमासाद्य राजन्! वेदी समाश्रिता। एतामारुह्य भद्रं ते, त्वमेकस्तर सागरम्। अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य। स्पृष्टा हि मर्त्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ! भा०व०११४अ०। इति तद्देशस्थनद्यादिविवृतिरुक्ता। "स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्" रघौ कलिङ्गदेशस्थः पर्वतः महेन्द्र इति वर्णितम्। ७उशीनरभ्रातृतितिक्षुवंश्यबलिनृपपुत्रभेदे। "महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत!। उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम्" इत्युपक्रम्य। तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु" इति प्रतिज्ञाय। "तितिक्षवोऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत!। उशद्रथो महाराज! फेनस्तस्य सुतोऽभवत्। फेनात्तु सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः। जातो मनुष्ययोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः। महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा। पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि। अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च। पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा वालेयं क्षत्रमुच्यते" इत्युक्त्वा "तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः सुह्मकाः कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य वै शृणु" हरिवं० ३१ अ० उक्तम्। तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देशस्य तथात्वम्। काय सुखाय लिङ्गमस्याः। ८योषिति स्त्री हेम०। त्रिवृति ९(तेओडि) स्त्री शब्दच०।

कलिङ्गाद्यगुटिका स्त्री चक्रद०उक्ते औषधभेदे यथा "कलिङ्गबिल्वजम्ब्वाम्रकपित्थं सरसाञ्जनम्। लाक्षाहरिद्रे ह्रीवेरं कट्फलं शुकनासिकाम्। लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकीवटशुङ्गकम्। पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छायाशुष्कान् पिबेच्छीघ्रं ज्वरातीसारशान्तये। रक्तप्रसादनाश्चैते शूलातिसारनाशनाः"।

कलिञ्ज पु० कं वातं लञ्जति रोधनेन लजि—भर्त्सने अण् उप०स०। (दरमा) कटे हेमच०। तस्य गृहाद्यावरणेन वातरोधनात्तथात्वम्।

कलित त्रि०कल—कर्मणि क्त।१विदिते२प्राप्ते मेदि०३भेदिते ४संख्याते, शब्दर०। ५गृहीते, ६उक्ते ७विचारिते, ८बद्धे च। भावे क्त ९ज्ञानलाभादौ न०।

कलिद्रुम पु०कलेराश्रयः द्रुमः। १विभीतकवृक्षे रत्नमाला। तत्र हि नलस्य राज्ञश्छिद्रान्वेषणाय कलिना सुचिरं स्थितमिति कलिशब्ददर्शित नैषधवाक्ये दृश्यम्। कलिवृक्षादयोऽप्यत्र

कलिन्द पु० कलिं ददाति द्यति वा खच् मुम् च। अद्रिविशेषे, यतो यमुना नदी निःसृता, "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गा०। २विभीतकवृक्षे, राजनि०। ३सूर्य्ये भरतः तन्मूलं मृग्यम्।

कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्व्वतस्य कन्येव तत्र प्रभवत्वात्। यमुनायाम्। "कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति" रघुः। कलिन्दतनया-कलिन्दजाकालिन्दगिरिजादयोऽप्यत्र।

कलिप्रिय पु० कलिः प्रियोऽस्य। नारदे शब्दर०।

कलिमारक पु० कलीनां कलिकानां माला अत्र लस्य रः वा कप् संज्ञायां कन्। १पूतिकरञ्जे स्वामी। वा न लस्य रः। कलिमालकोऽप्युक्तार्थे अमरटीकायां रमानाथः। [राजनि०।

कलिमाल्य पु०कलीनां कलिकानां माल्यं यत्र।१पूतिकरञ्जे

कलियुग न० कर्म० राजशिरोवत् तत्पुरुषो वा। कलिरूपे युगे कालविशेषे तन्मानादिकं कलिशब्दे उक्तं तदारम्भतिथिर्युगाद्या सा च गौडीयमते माघपौर्णमासी यथाह ति०त०

"अथ युगाद्याः तासु च 'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। इत्यनेन व्यवस्था। ब्रह्मपुराणे। "वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमेऽहनि। अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु

द्वापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः" । अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्मपुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात् । सत्यव्रताचित्वे कार्त्तिके नवमेऽह्नीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् "वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे । एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च तथाष्टकास्वप्ययनद्वये च" । उपप्लवे ग्रहणे "पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत् पितरोवदन्ति" । स्नानमधिकृत्य भविष्ये "संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्" ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगाद्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

"रत्नमालायाम् "माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी । तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः । यत्तु गौड़ाः "माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति" ब्राह्मोक्तेः "वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे" इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेण पूर्वानुरोधात् पूर्णिमास्यैव ज्ञेया । "द्वे शुक्ले" इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः । तन्न "दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्" इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शूलपाणिः परास्तः । तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन "कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा" इति नारदीयं व्याख्यातम् । निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता" । तत्र श्राद्धादिकरणमुभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि० ।

"अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये "कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति"। भारतेऽपि "या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः । स्नात्वार्चयित्वा दत्त्वा च जप्त्वानन्तफलं लभेदिति" श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या "पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी" इति पाद्मोक्तेः । "द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके" हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकापि "अथो युगादि, मन्वादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते । विज्ञेया अपराह्णिकास्तु बहुले" इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि "युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति" । दिवोदासीये गोभिलः "वैशाखस्य तृतीयां तु पूर्वविद्धां करोति वै । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति" । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् । तेनेयं पूर्वाह्णव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः। अनन्तभट्टस्तु "सवैधृतिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा । सम्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः" इत्याह । दानादाविति श्राद्धसंग्रहः । उपवासस्त्वग्रे वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेयः "शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्" । रौहिणो नवमोमुहूर्त्तः । अत्र च शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः । निर्णयामृतादयस्तु "कालादर्शे अमाश्राद्धमापराह्णिकमुक्त्वा एषमन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्त्वाद् द्वे शुक्ल इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम् । श्राद्धे त्वापराह्णिकैवेति व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाच्छन्द्यविलसितमित्युपेक्षणीया । "पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्" इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्याच्च । किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतो पराह्णव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यः अतिदेशादेवापराह्णव्याप्तिप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् "अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति" न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथञ्चिच्छ्रद्धाजाड्येन समाधित्सा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्" । युगादिकृत्यं मलमासेऽपि कार्य्यम् "दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतद्दिष्टं हृषादितः" हेमाद्रौ कृष्णाष्टकवचनात् एतत् दशहरादिकम् । "अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादि च । मलमासे च कर्त्तव्यम्" कालादर्शवाक्याच्च महालयोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम्

स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

"यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम्। मन्वादिकं तैर्थिकञ्च कुर्य्यान्मासद्वयेऽपि च" तत्तद्वचनात् अपरपक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात् "प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम्। मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति" मदनरत्ने मरीच्युक्तेः। प्रतिवत्सरं क्रियमाणं मन्वादिश्राद्धमिति मदनरत्नम्" एतेन युगाद्यावर्षवृद्धिश्चेति वचनं श्राद्धातिरिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अस्यच-रणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य दैवविषयतया तद्विषयकत्वस्यैवौचित्यत्वात् एवं निर्णयः" "सर्वासु युगाद्यासु"।

अत्रोभयमासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्तपुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्यतावत् पूर्वमासे दैवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताऽभ्यनुज्ञानार्थम् नतूभयमासयोः समुच्चयेन। एकेनैवानुष्ठानेन दुरदृष्टानुत्पत्तेः "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्तेश्च प्रथममास एव मुख्यः काल इति तत्त्वम्।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने। "न यस्य द्यावामन्त्रं च शतवारं तदा जपेत्। युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः"यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम्। "युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ। गोसहस्रप्रदानस्य कृत्वान्ते फलं हि यत्। तत्फलं लभते मर्त्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति" पृथ्वी च० सौ० समुद्रस्नानकृत्यम्।

युगादिवत् युगान्तकालोऽप्यत्यन्त पुण्यदः तच्चिरूपणादिकं हेमा०दा० यथा–

"नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम्। त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः। युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः" ब्रह्मपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः। फलं दत्तहुतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम्" तथा–"एतावतस्तास्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमासु विद्यात्। युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्" । तथा–"सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च। तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च। ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया। तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च"।

पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नाना-दान-जपादिषु। यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलदायिनः"आदित्यपुराणे "दिनर्क्षं रेवती यत्र मघनक्षत्र राशिषु। युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम्। चन्द्रोपरागे विषुवे सौम्ये वा विहितोपदिः। सप्तमी शुक्लाकृष्णा वा युगादिदिवसं विदुः"।

कलिल त्रि०कल-इलच्।१गहने, अमरः"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता।२मिश्रे च उज्ज्व०। "लोकालोको कलोऽकल्ककलिलोऽकलिकालकः"माघः।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृ-अण् गौरा० ङीष्। (विषलाङ्गलिया)लाङ्गल्याम् भावप्र० "कलिहारी सरा कुष्ठ शोफार्शोव्रणशूलजित्। सक्षारा श्लेष्मजित्तिक्ता कटुकाऽतुवराऽपि च। तीक्ष्णोष्णा क्रिमिहृल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी" भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः।

कलुष पुंस्त्री कल–उषच्, लुष-हिंसायां क।कस्य जलस्य लुषो घातकः इति वा। १महिषे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पापे न०।"त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ"रघुः। ३तद्वति त्रि०। ४अनच्छे आविले त्रि० अमरः। "विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः" माघः। ५गर्हिते त्रि० शब्दचि०। अकलुषः कलुषो भवति कलुषायते। कलुषायितः। कलुषं करोति णिच् कलुषयति कलुषितः। ६असमर्थे। "भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघुः। [तत्र तद्देशभवादौ त्रि०।

कलूतर पु० देशभेदे। ततः कच्छादि० भवादौ अण्। कालू-

कलेवर न० कले शुक्रे वरं श्रेष्ठम् तदुत्पन्नत्वेऽपि शुचि सप्तम्या अलुक्। देहे। "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्"गीता। "शरीरे जर्ज्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे। औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा० पठन्ति।

कल्क पुंन० कल–क तस्य नेत्त्वम्। १घृततैलादिपाकसंस्कारविशेषे, २दम्भे, ३विभीतकवृक्षे, ४विष्ठायाम् ५किट्टे ६पापे च मेदि०। ७तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ८घृततैलादिपाके देये औषधिद्रव्यभेदे च। कल्कप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा। "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" इति विभज्य "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्। प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्मानं कर्षसम्मितम्। कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया। सितां गुडसमां

दद्यात् द्रवोदेयश्चतुर्गुणः"।"क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि—पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः। चतुर्गुणमष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्" चक्रद० तत्र देयद्रव्यमानपरिभाषोक्ता। "अकल्कको निरारम्भः" प्रा० त० तीर्थयात्राङ्गधर्म्मोक्तौ भाव०।६ कुत्सितासाधने चूर्णभेदे च। "तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्" कुमा०। "लोकालोकीकल्कोऽकल्ककल्किलोऽलिकुलालकः" माघः। पापाशये त्रि० मेदि०।

कल्कन न० कल्कं शाठ्यं करोति णिच्—भावे—ल्युट्। शाठ्याचरणे "चह कल्कने कल्कनं दम्भः शाठ्यं च" सि० कौ०।

कल्कफल पु० कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलमस्याकारसाम्यात्। दाडिमवृक्षे राजनि०।

कल्कि पु० कल्कोऽस्त्यस्य ध्वार्य्यतया इन्। भगवतो दशमेऽवतारे तदाविर्भावप्रसङ्गादि कल्किपु० उक्तं यथा "आधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयाश्रयाः। कलिराजानुगाश्चेरुर्यूथशो लोकनाशकाः। बभूवुः कालविभ्रष्टाः क्षणिकाः कामुका नराः। दम्भाचारदुराचारास्तातमातृविहिंसकाः। वेदहीना द्विजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा। कुतर्कवादबहुला धर्म्मविक्रयिणोऽधमाः। वेदविक्रयिणो व्रात्या रसविक्रयिणस्तथा। मांसविक्रयिणः क्रूराः शिश्नोदरपरायणाः। परदाररता मत्ता वर्णसङ्करकारकाः। ह्रस्वाकाराः पापसाराः शठा मठनिवासिनः। षोडशाब्दायुषः श्यालबान्धवा नीचसङ्गमाः। विवादकलहक्षुब्धाः केशवेशविभूषणाः। कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या वार्द्धुषिका द्विजाः। सन्न्यासिनो गृहासक्ता गृहस्थास्त्वविवेकिनः। गुरुनिन्दापरा धर्म्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः। प्रतिग्रहरताः शूद्राः परस्वहरणादराः। द्वयोः स्वीकारउद्वाहः शठे मैत्री, वदान्यता। प्रतिदाने, क्षमाऽशक्तौ, विरक्तिःकरणाक्षमे। वाचालत्वञ्च पाण्डित्ये, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। धनाढ्यत्वञ्च साधुत्वे, दूरे नीरे च तीर्थता। सूत्रमात्रेण विप्रत्वं, दण्डमात्रेण मस्करी। अल्पशस्या वसुमती नदीतीरेऽवरोपिता। स्त्रियो वेश्यालापसुखाः स्वपुंसा त्यक्तमानसाः। परान्नलोलुपा विप्राश्चण्डालगृहयाजकाः। स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्वच्छन्दाचरणप्रियाः। चित्रवृष्टिकरा मेघा, मन्दशस्या च मेदिनी। प्रजाभक्षा नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः। स्कन्धे भारं, करे पुत्रं, कृत्वा क्षुब्धाः प्रजाजनाः। गिरिदुर्गं वनं घोरमाश्रयिष्यन्ति दुर्भगाः। मधुमांसैर्मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः। एवं तु प्रथमे पादे कलेः कृष्णविनिन्दकाः। द्वितीये तन्नामहीनास्तृतीये वर्णसङ्कराः। एकवर्णाश्चतुर्थे च विस्मृताच्युतसत्क्रियाः। निः—स्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा—वौषडोङ्कार-वर्ज्जिताः। देवाः सर्व्वे निराहाराः ब्रह्माणं शरणं ययुः"। इत्यन्तेन १अ० कलिस्वभावमुपवर्ण्य भगवतः प्रादुर्भावप्रतिश्रोक्ता "स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्। तत्श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्। शम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां त्वन्निदेशतः। चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव! करिष्यामि कलिक्षयम्। भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ। इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति। बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा। भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मानाम्ना जनिष्यते। यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः। राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि। पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत्। कलिव्यालं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो!। इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः। जगाम ब्रह्म सदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः। महीमास्थाय भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः। विप्रर्षे! शम्भलग्राममाविवेश परात्मकः। सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्। ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्। सरित्समुद्रागिरयोलोकाःस्थावरजङ्गमाः। सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ। बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दोविविधाश्रयः। नृत्यन्ति पितरोहृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः। चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः। जातं ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ। धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदम्बिका। गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्जनोद्यता। तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्। मातृकामङ्गलवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत्। ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्। याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय। चतुर्भुजमिदंरूपं देवानामपि दुर्लभम्। त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ! विचारितम्। इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्। सशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्। तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्न-

मानसौ । ब्रह्मसंस्कारवत् तत्र मेनाते तस्य मायया । ततस्तु शम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः । मङ्गलाचारबहुलाः पापतापविवर्ज्जिताः । सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम् । हरेः कल्याणकृद्विष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा । सामर्ग्यजुर्विद्भिरग्र्यैस्तन्नामकरणे रतः । तदा रामः कृपो व्यासो द्रौणिर्भिक्षुशरीरिणः । समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् । तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्य्यसन्निभान् । हृष्टरोमा द्विजवरः पूजाञ्चक्रे स ईश्वरान् । पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वस्वाश्रयाः । हरिं क्रोडगतं तस्य ददृशुः सत्वमूर्त्तयः । तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः । कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः । नामाकुर्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् । कृत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः । ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः । कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी । कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः । तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः । कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः । गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः । विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्जिताः । ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः । ततो विष्णुयशाः पुत्रं धीरं सर्वगुणाकरम् । कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् । तात ! ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् । सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि" २ अ० । तस्य चरितादिकं कल्किपुराणशब्दे दृश्यम्

कल्किन् पु० कल्को नाश्यतयाऽस्त्यस्य इनि । भगवतो दशमेऽवतारे कल्किशब्दे विवरणम् । "मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहश्च वामनः । रामोरामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० । "कल्की सतां च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन्" मुग्ध० ।

कल्किपुराण न० । वेदव्यासप्रणीते अनुभागवते उपपुराणभेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च यथा—

सूतसमीपे शौनकादीनां भविष्यप्रश्नः । शुकस्य कल्किपुराणप्राप्तिविवरणम् । कलेरुत्पत्तिः । कलिविवरणम् । कलौ आचारभ्रंशः । धरित्र्या सह देवानां ब्रह्मलोकगमनम् । ब्रह्मलोकवर्णनम् । ब्रह्मसमीपे कलेर्दोषकीर्त्तनम् । ब्रह्मणा सह देवानां गोलोके गमनम् । विष्णुसमीपे कलिवृत्तनिवेदनम् । विष्णोर्विष्णुयशसो गृहे अवतारतयाविर्भावाङ्गीकारः । विष्णुयशसः पत्न्याः सुमत्या गर्भः । विष्णौ जाते देवानां हर्षः । विष्णोश्चतुर्भुजमूर्त्तिपरिहारपूर्वकं मानुषरूपधारणम् । रामकृपव्यासद्रौणीनां कल्किदर्शनार्थमागमनम् । कल्केर्नामकरणम् । कल्केरुपनयनकाले पितुरुपदेशः । कल्केर्गुरुकुलवासार्थं यात्रा जामदग्न्यप्राप्तिश्च । कल्केर्वेदाध्ययनं धनुर्वेदशिक्षा च । गुरुदक्षिणादानाभिलाषः । कल्केर्बिल्वोदकेश्वरशिवदर्शनं तत्स्तुतिश्च । शिवया शिवस्याविर्भावो वरदानञ्च । शङ्करात् कल्केः करवालशुकतुरङ्गप्राप्तिः । कल्केर्गृहप्रत्यागमनम् । कल्केराश्रमधर्मोपदेशः । कल्केर्धर्मकथनम् । ब्राह्मणलक्षणम् । सिंहलद्वीपवर्णनम् । पद्माया राजकन्याया विवरणम् । शिवात् पद्माया वरलाभः । पद्मायाः स्वयंवरोद्योगः । समागतभूपानां स्त्रीत्वप्राप्तिः । पद्माया विलापः । कल्केरादेशेन शुकस्य पद्मासमीपे गमनम् । पद्माशुकसंवादः । विष्णुपूजाप्रकरणम् । पद्मासमीपे अच्युतावतारकथनम् । शुकस्य शम्भले प्रतिगमनम् । कल्किशुकसंवादः । कल्केः सिंहलगमनम् । पद्मायाः कल्किसमीपे गमनम् । पद्मायाः कल्किदर्शनम् । कल्किदर्शनेन भूपानां पुरुषत्वप्राप्तिः । राजगणकृतकल्किस्तवः । अनन्तस्यागमनम् । अनन्तोपाख्यानम् । अनन्तेन हंसस्य साक्षात्कारः । कल्केराज्ञया विश्वकर्म्मणः शम्भले पुरीनिर्म्माणम् । कल्केः सस्त्रीकस्य शम्भले प्रत्यागमनम् । कल्केः सुतोत्पत्तिः । बौद्धयुद्धम् । जिनविनाशः । बौद्धजयः । म्लेच्छजयः । म्लेच्छकामिनीभिः कल्केर्युद्धम् । बालखिल्यानामागमनम् । निकुम्भदुहितुराख्यानम् । कुथोदर्य्याः संहारार्थं कल्केर्यात्रा । कुथोदर्य्या वधः । नारदादीनां महर्षीणामागमनम् । मरोरात्मपरिचयार्थं सूर्य्यवंशवर्णनम् । श्रीरामचरितम् । सीतापरित्यागः । सीताया भूतलप्रवेशः । रामस्य स्वर्गारोहणम् । रामस्य वंशावली । मरोरुत्पत्तिविवरणञ्च । चन्द्रवंशे देवापेरुत्पत्तिविवरणम् । देवापेर्मरोश्च दिव्यरथप्राप्तिः । कृतयुगस्यागमनम् । मन्वन्तरवर्णनम् । कलिना संग्रामोद्योगः । कल्केर्दिग्विजययात्रा । धर्मस्य कलिना समागमः । कल्किसमीपे धर्मस्यात्मनिवेदनम् । कलिना कल्केः संग्रामः । मरुदेवापिप्रभृतीनां खशकाम्बोजबर्बरचीनादिभिः संग्रामः कलिसहचराणां पराभवः । लोकविकोकवधः । कल्केर्भल्लाटनगरगमनम् । शशिध्वजस्य समरोद्योगः । मूर्च्छितं कल्किमादाय शशिध्वजस्य गृहागमनम् ।

सुशान्ताया गीतम् । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्व्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य संग्रामप्रवृत्तिकारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । कृष्णावतारवृत्तान्तः । कल्केः काञ्चनपुर्य्यां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्” ।

कल्प पुं० कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायै विरुद्धलक्षणया असमर्थो भवति वाऽत्र, कृप् सामर्थ्ये विरुद्धलक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वात्र कृप—णिच्—आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्पादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च कालभेदे । “यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति” मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

कलिशब्दे दर्शितवाक्येन युगमानमुक्त्वा कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य गतायुःकालश्च सू०सि० उक्तो यथा—

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” सू०। “युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—मूर्त्तकाले । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिज्ञैः कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसङ्ख्यः सदृशकृतयुगवर्षमितः सन्धिः कालविद्भिः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्य्यन्तं भूतभाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह “जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह” रङ्ग० । “ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” सू०। “ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वस्वसन्धिसहिताश्चतुर्द्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । स्वसन्धियुक्तचतुर्द्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु मन्वन्तरे कल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२८००० युक्तं ससन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्द्दशगुणं ४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तस्य कृतोनं युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्द्दशत्वेऽप्याद्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालज्ञैरुक्तः । तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्विशेषयोजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्र्योः प्रमाणमाह” रङ्ग० । “इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती” सू० । “इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको लयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्ध्यहः दिनं कालज्ञैरुक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्व्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मण आयुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह” रङ्ग० । “परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः” सू० । परमपरं शृणु पूर्व्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्व्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्व्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्व्वोक्तपरिभाषया(१२)ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसङ्ख्ययायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् “निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्” इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमायुरित्येकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्त्तमान आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्याह” रङ्ग० । “कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः” सू० । “अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पाद् ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

व्यतीता गताः । चकारश्चायुषोऽर्द्धमितमिति प्रागुक्तेन समुच्चयार्थकः । वर्त्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वतास्यस्य युगानां त्रिचत्वारिंशत्‌याणां घनः स्यात्‌ सप्तविंशतियुगात्मको गतः । सप्तविंशतियुगानि गतानीत्यर्थः । चः समुच्चये । अथ वर्त्तमानयुगस्यापि गतमेतदिति वदन्नभिमतकालेऽयतो वर्षगणः कार्य्य इत्याह” रङ्ग० ।“अष्टाविंशाद्‌ युगादस्माद्‌यातमेतत्‌ कृतं युगम्‌ । अतः कालं प्रसङ्ख्याय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत्‌” सू० । “अष्टाविंशतितमाद्वर्त्तमानादस्माद्युगादेतदल्पकालेन पूर्व्वकाले साम्प्रतं स्थितं कृतं युगं गतम्‌ । अतः कृतयुगान्तानन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्ख्याय गणयित्वा सङ्ख्यां पञ्चस्थानस्थितां भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत्‌ सङ्कलनविषयां कुर्य्यात्‌ । सर्व्वेषां मतानां योगं कुर्य्यादित्यर्थः” रङ्ग० ।

मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ब्रह्ममासस्य त्रिंशत्कल्पघटितत्वात्‌ तेषां कल्पानां नामानि प्रेमा० द्रा० मात्स्ये चाह च

“कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम्‌ । यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते । प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । ध्यान एकादशः प्रोक्तः तथा सारस्वतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः। कौर्म्मः पञ्चदशोज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः । षोडशोनारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः । आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः। वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथा परः । चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः। पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो त्रिपुरो यत्र घातितः । पितृकल्पस्तथान्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्थं ब्रह्मणोमासः सर्वपापप्रणाशनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन्‌ यस्य विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ।

तदारम्भकालस्तु ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तः “चैत्रसितादेर्भानोर्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ताः दिनैर्वसुध !” चैत्रसितादेः चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्येत्यर्थः ।

ब्रह्मपु० “चैत्रे मासि जगत्‌ ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति । प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” इति कालसामान्यगणनस्य तत आरम्भोक्तेः” एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पप्रारम्भेऽपि “माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च । पञ्चमी चैत्रमासस्य यथैवाद्या तथा परा । शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी । नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम्‌ । कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः” वाराहवाक्यानि यदि समूलानि तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत्तिथिषु स्नानादिकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्थनीयानि । अतएव सू० सि० सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात्‌ । यत्‌ प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्‌ । मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्‌ न तत्र । द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितः, इत्यादिना युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेनोक्तिः । सौरमाने च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्व्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात्‌ । किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वोक्तेः चान्द्रत्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः सू० सि० वाक्यं तु पञ्चस्फुटीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।

अत्र तिथिष्वेषु युगादिवत्‌ व्यवस्था । कृप-विधि-भावे अच्‌ । २रचने ३विकल्पे च इतिकर्त्तव्यतायुक्ते ४विधाने च ।“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” मनुः । कल्पोविधानमन्त्रस्य औचित्येन । ५उचिते त्रि० यास्वतः । कल्प्यतेऽनुष्ठीयतेऽनेन करणे अच्‌ । ६वैदिकविधानज्ञापके शास्त्रभेदे स च आश्वलायनापस्तम्बबौधायनकात्यायनादिसूत्रात्मकः । तस्य यथोपयोगिता तथोक्तं सायणाचार्य्येण ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते यथा—

“कल्पसूत्राश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रं, कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । ननु आश्वलायनः किंमन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य ? नाद्यः “दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम” इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात्‌ न ह्यग्निमीळे इत्यादयोमन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः कश्चिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्” इत्येवं दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात्‌ । अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डोब्रह्मयज्ञादिजपकर्मेष्व प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण

ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः “यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्‌ब्रह्मयज्ञम्” इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमोळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा “सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति” विधीयते तथा “आश्विने शस्यमाने सूर्य्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति” विधीयते तथा “रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीतेति” प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु तत्तन्मन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्पर्य्यागत एव क्रम आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनोदर्शयति अतोमन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्म्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्‌व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि “प्र वो वाजा” इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनोब्रवीत् “नमः प्रवक्त्र” इत्यादयस्त्वनाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरविहितस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्व्वशाखां प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्छाखान्तरीयोऽपि कल्पोऽप्यपेक्षितः”।

कात्या०व्या०कर्कैण कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा—“इह पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति” “तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्म्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते। तानि चाग्निहोत्रादिकर्म्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि। वेदवाक्यानि चानेकशाखावस्थिततया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा “स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति” इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य सुख्यार्थत्वम् सहस्रसंवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम्। अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसंदेहोऽपि भवति किमयं विधिः? उतार्थवादः? इति यद्यपि जैमिनिशवरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि संदेहनिरासपूर्व्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति। अधीतशाखाणां च तदार्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं ज्ञातुं वाऽशक्यत्वात्तदधीनं कर्म्मणां ज्ञानं दुःशकमिदानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्य्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसंग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्”। तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनशब्दे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च “अथार्षेयकल्पो व्याख्यातव्यः” इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणोज्योतिष्टोमस्य सर्वाहर्गणप्रकृतिभूतस्य व्यूढस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणवाक्यैनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ ऋत्विग्वरणादिकमभिधाय १प्र० “क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोड़शिकः” इत्यादिना सौभरसुहंशीयमित्यन्तेन सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः। ततः “उपाश्मै गायता नरः” इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य। “पवस्व वाचः” इत्यादिना द्वितीयाहस्य। “दविद्युतत्यारुचा” इत्यादिना तृतीयाहस्य। “पवमानोव्यजीजनत्” इत्यादिना चतुर्थाहस्य। “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्चमाहस्य। “अस्तृत प्रशाजिनः” इत्यादिना षष्ठाहस्य। “पृष्ठ्यः षड़हः समूढो वा व्यूढो वा” इत्यादिना पृष्ठ्यषड़हस्य त्र्यहाणां प्रयोगः। एवम् चतुर्थस्याह्न इत्यादिना उत्तरत्र्यहकल्पः। २प्र० “पवस्व वाचो अग्रियः” इत्यादिना अभिजितोऽह्नः कल्पः। “उपाश्मै गायता नरः” इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य। “पवस्व वाचोऽग्रियः” इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य “दविद्युतत्यारुचा” इत्यादिना तृतीयस्य। “उपाश्मै गायता नरः” इत्यादिना विषुवायनामामाहस्तानां स्वरसाम्नाम् कल्पः। “उप त्वा जामयः” इत्यादिना विश्वजितः। “पौरमीढं मानवं जनित्रम्” इत्यादिना आद्यन्तयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोः,। ज्योतिष्टोमसाम्नेत्यादिना आयुष्टोमस्य। “पवस्व वाचोऽग्रियः” इत्यादिना गोष्टोमस्य। “उपाश्मै गायता नरः” इत्यादिना महाव्रतस्य। ३प्र० “क्लृप्तो ज्योतिष्टोमः” इत्यादिना गोः, आयुषः, अभिजितः विश्वजितश्च महाव्रतस्य। “पवस्व वाचोऽग्रियः” इत्यादिना प्रथम-

साहस्रस्य । "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना द्वितीयतृतीययोः । "उपास्मै गायता नरः" इति चतुर्थस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना प्रथमसाद्यस्क्रस्य । "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना साद्यस्क्रत्रिकस्य । "पवमानस्य जिघ्नते" इत्यादिना श्येनरूपसाद्यस्क्रस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना एकत्रिकसाद्यस्क्रस्य । ज्योतिष्टोमं बहिष्पवमानमित्यादिना प्रथमव्रात्यस्तोमस्य । "एते असृग्रमिन्दव" इत्यादिना द्वितीयतृतीयव्रात्यस्तोमयोः । "अपिधयती प्रतिपत्" इदित्यादिना चतुर्थव्रात्यस्तोमस्य । "अग्न ! आयूंषि पवस" इत्यादिना प्रथमस्याग्निष्टुतः । "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्थीनामग्निष्टुताम् प्रजापतेरपूर्व्वस्य बृहस्पतिसवस्य, इषुनामकयज्ञस्य च । "प्र सोमासो अधन्विषुः" इत्यादिना सर्व्वस्वारस्य ।

४प्र० । "अग्न ! आयूंषि पवसे" इत्यादिना वैश्वदेववारुणप्रघासिकैकाहस्य । "कया त्वं न ऊत्या पवस्व" इत्यादिना वारुणप्रघासिकद्वितीयाहस्य । "उप त्वा जामयोगिरः" इत्यादिना साकमेधप्रथमाहस्य । "इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । "विश्वकर्मन् हविषा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीर्यस्य च । "पवस्वेन्दो ! वृषासुतः" इत्यादिना उपहवस्य । "द्वितीयस्य स्वरसाम्न" इत्यादिना ऋतपेयदूणाशवैश्यस्तोमतीव्रसुद्वाजपेयेषु प्रत्यवरोहणीयाभ्यारोहणीययोः कल्पः । "वायोः शुक्रो अयामि त" इत्यादिना अभिषेचनीयस्य । "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना दशपेयस्य । "केशवपनाय व्युष्टिद्विरात्र" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । इत्थं चतस्र इतेष । एतद्रूपेण सम्प्रत्युत्यस्य वाजपेयस्य च ।

५प्र० "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना राड्विराड्रोपसदाम् । "रौरवयौधाजये" इत्यादिना शुनस्तोमस्य चतुष्टोमस्य च । "उपोषु जात" इत्यादिना उद्भिद्बलभिदोरपचितेश्च । "साहस्रं बहिष्पवमानम्" इत्यादिना सर्व्वस्तोमोपचितेरग्नेः स्तोमयोश्च । "पुनानः सोम धारया" इत्यादिना ऋषभगोषवमरुत्स्तोमानामिन्द्राग्न्योः कुलायाश्च । "इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वत" इत्यादिना इन्द्रस्तोमस्य । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना इन्द्राग्न्योःस्तोमस्याद्यविषनस्य च । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना द्वितीयविषनस्य । "श्येनवाज्यबहिष्पवमानम्" इत्यादिना एकाहसाध्यानां कल्पः । एते एकाहसाध्या इत्युक्तिश्च ।

६प्र० । "क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽग्निष्टोमोक्थ्य" इत्यादिना ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य, आद्गीनिक्या रात्रेः, सर्वस्तोमाप्तोर्यामस्य, नवसप्तदशस्य, विषुवतः गोःआयुषः विश्वजिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः "गोराज्यबहिष्पवमानम्" इत्यादिना, उक्तानां ज्योतिष्टोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहानाम् एकस्तोमानामाङ्गिरसचैत्ररथकापिवनरूपाणां द्विरात्राणां च कल्पः । "अभिप्लवस्य प्रथमस्याह्नः" इत्यादिना गर्गत्रिरात्रे प्रथमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "पवस्व वाचः" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य कल्पः । "पवस्व वाज सातये" इत्यादिना अश्वमेधत्रिरात्रस्य । "प्रसोमासो विपश्चित" इत्यादिना वैदत्रिरात्रस्य । "सांवत्सरिकस्य विषुवतः" इत्यादिना, छन्दोमपवमानत्रिरात्रस्य । ये गर्गत्रिरात्रस्येत्यादिना अन्तर्वसुपराकत्रिरात्रयोः कल्पः ।

७प्र० । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना चतुरहप्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य । "या जामदग्न्यस्य" इत्यादिना वासिष्ठचतुरहस्य । प्रसोमासोविपश्चितः" इत्यादिना जाह्नवचतुरहस्य । "वैश्वामित्रोद्दृहः" इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य त्रयाणामह्नाम् । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना तदीयचतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य कल्पः । "एष चतुरहोयोर्देवानाम्" इत्यादिना पञ्चशारदीयव्रतमध्योः । "पृष्ठ्यः षडहः समूढो व्यूढो वा" इत्यादिना ऋतुषडहायुष्कामपृष्ठ्यात्मनानां षडहानाम् । "एष एव षडहो यः क्रतूनाम्" इत्यादिना सप्तर्षीणां प्रजापतेः छन्दोगानां जमदग्नेरिन्द्रस्य च पञ्चसप्तरात्राणाम् । "या देवानां पञ्चरात्रस्य" इत्यादिना जनकसप्तरात्रस्य । "एष एव षडहोवः क्रतूनाम्" इत्यादिना पृष्ठ्यस्तोमस्य सप्तरात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः ।

८प्र० । "अग्न आयूंषि पवस" इत्यादिना त्रिककुब्दशरात्रस्य द्वयोरह्नोः । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्या-

दिना चतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य । "असृग्रत प्रवाजिनम्" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमाहस्य । "पवमाना असृक्षत" इत्यादिना अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः । "या इष्टस्पतिसत्त्वस्य सा कुसुरुविन्दस्य" इत्यादिना कुसुरुविन्दुदशरात्रस्य । "पृष्ठ्यालम्भस्य पञ्चाहः" इत्यादिना छन्दोमदशरात्रस्य । "त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमो यत्" इत्यादिना देवपूर्दशरात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इत्येते अहर्गणसाध्यत्वात् अहीना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

९प्र० "द्वादशरात्रस्य षोड़शिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, तृतीयषड्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दशरात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णाम्, षोड़शरात्रस्यैकस्य च कल्पः । एते सत्रसंज्ञा इत्युक्तिश्च । "सप्तदशरात्रे चत्वार्य्यभिप्लवकान्यहानि" इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य, अष्टादशरात्रस्य, एकोनविंशरात्रस्य च । "त्रिंशतिरात्रे सांवत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ" इत्यादिना विंशतिरात्रस्य । एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रसम्बन्धि षष्ट्यतिरात्रयोश्च कल्पः । "पवस्वेन्दो ! वृषा सुतः" इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना तदीयप्रथमत्रिरात्रस्य । "एष उस्यवृषा रथम्" इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतित्रिरात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकोत्तरवृद्धाष्टौ इत्युक्तिश्च । "नानाब्रह्मसाम्नामतिरात्रः" इत्यादिना नानाब्रह्मसामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्रात्राणाञ्च तत्र च एकोत्तरवृद्धानि सप्तेत्युक्तिश्च । "विष्टुतीनां ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽषोडशिकः" इत्यादिना विधृतीनाम् । "पृष्ठ्यः षडहः समूढोवा" इत्यादिना, च विधृतीनाम् । "यमातिरात्राश्च ग ष्टोमस्य" इत्यादिना यमातिरात्रप्रभृतीनां षसाम्, एकपञ्चाशद्रात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्पः ।

१०प्र० "मध्ये पृष्ठ्यस्य क्लृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना मध्ये पृष्ठ्यस्य, क्लृप्तानां व्यूढाग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादह्नः कल्पः । "द्वितीयस्याह्न" इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाहादि पञ्चानामह्नाम् । "सप्तमस्याह्नः" इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणामह्नाम् । "दशमस्याह्नः पञ्चानाम्" इत्यादिना दशमाहप्रभृतिक्लृप्तस्य छन्दोमदशाहस्य अहर्गणस्य । "अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अप्रियः" इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना छन्दोमतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य । "उत ग्रुग्रासः" इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरह्नोः । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य । "हिन्वन्ति सूरमुस्रयः" इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमदशमयोरह्नोः कल्पः ।

११प्र० "पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य क्लृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य, त्रिरात्राभिप्लवस्य, गोः, आयुषश्च कल्पः । "अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अप्रियः" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । "बभ्रवे नु स्वतवसे" इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां, महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । "विधृतिभिः क्लृप्तम्" इत्यादिना दृतिकुण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य, षड्विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अग्नेः सहस्रसाध्यायनस्य च । "प्रथमस्य सारस्वतस्य षोड़शिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दार्षद्वतैरयोः, सर्पसत्रातिरात्रयोः दशप्रथमस्य च कल्पः । "पवस्व वाचो अप्रियः" इत्यादिना दश द्वितीयस्य, तत्र उत्तरपक्षमासे विपर्य्यासस्य च कल्पः । इत्येवं यागविशेषे दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शितः । अन्येषु आश्वलायनसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे दृश्याः । कल्पग्रन्थश्च वेदाङ्गभेदः तल्लक्षणमङ्गशब्दे ७२ पृ० शिक्षादिवाक्यसङ्क्रम् तत्र "हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते" इत्यत्र वैदिककर्म्मणां विधानज्ञानस्य कल्पग्रन्थाधीनत्वात् कर्म्मसाधनत्वेन हस्तसादृश्याद्धस्तता । पितृकल्पः श्राद्धकल्पः पशुकल्प इत्यादि "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" रघुः । अनुष्ठाने । "वैश्यश्चैवच कल्पश्च" मनुः । सपूर्वपदः कल्पप्रत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्त्यर्थकप्रत्ययार्थे । "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः" सां० कौ० । "कार्य्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्" कुमा० ।

"श्राद्धकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिशिष्टभागः यजुर्वेदशब्दे विवृतिः । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः । "नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः" विष्णुपु० । हेमा० दा० देवीपुराणे च "पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैतानः संहिताविधिराङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च आथर्वणः" इति।

कल्पक त्रि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा क्लृप–णिच्–ण्वुल्। १रचके २आरोपके च। ३कर्चूरे(कचूर) भावप्र० ४नापिते पु० शब्दमाला तस्य केशवेशरचकत्वात् तच्छेदत्वात् वा तथात्वम्। कल्प+स्वार्थे कन्। ४कल्पशब्दार्थे च।

कल्पकारः पु० कल्पं कल्पसूत्रं करोति कृ–ण्वुल्। १कल्पसूत्रकारकेषु आश्वलायनादिषु कल्पं वेशं करोति अण्। २वेशादिकारके त्रि० ३नापिते पु० ण्वुल्। कल्पकारकोऽप्यत्र।

कल्पक्षय पु० कल्पस्य सृष्टेः रचनाविशेषस्य क्षयोऽत्र। प्रलये। "पुरा कल्पक्षये वृत्ते जातं जलमयं जगत्" बृहत्कथा। "कल्पक्षये पुनस्ते तु प्रविशन्ति परं पदम्" विष्णुपुरा०।

कल्पतरु पु० कर्म्म० राजगिरोवत् त० वा। १देवतरुभेदे कल्पपादपशब्दे विवृतिः। "आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि" "मेरौ कल्पतरोरिव" रघुः। "निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्" भाग० १,१,३। २स्मृतिनिबन्धनभेदे शारीरकसूत्रभाष्यटीकाभामतीव्याख्यानरूपे ३ग्रन्थे च

कल्पद्रुम पु० कर्म्म० राजगिरोवत् त० वा। देवतरुभेदे। संकल्पविषयफलदातृत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः" कुमा०। "नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्" रघुः। "कल्पद्रुमैरिह विचित्रफलैर्विरेजुः" माघः। कल्पद्रु, कल्पवृक्षादयोऽप्यत्र।

कल्पन न० क्लृप–छेदने भावे ल्युट्। १छेदने त्रिका०। क्लृप–सामर्थ्ये णिच्–भावे ल्युट्। २रचनायाम् ३विधाने ४आरोपे च।

कल्पना स्त्री क्लृप–णिच्–भावे युच्। १रचनायाम् "उद्धारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना" मनुः। "प्रबन्धकल्पना कथा" अम०। २विधाने ३आरोहणाय गजसज्जीकरणे हेम० "सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनः" माघः। ४व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीने अनुमानभेदे नैया०। ५अर्थापत्तिरूपे प्रमाणान्तरे मीमांसकावेदान्तिनश्चाहुः। आरोपश्चाविद्यमानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभासरूपः मानसव्यापारः। "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्" सर्वद०स०। यथा रज्जौ सर्पकल्पना। वेदान्तिमते एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोपः। "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना"। निराकारस्य साकारतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स चाध्यासशब्दे उक्तः। तदेतत् मुक्ताफले तट्टीकायां च निर्णीतं यथा—

"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत् परम्। पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्" मुक्ताफ०। "अहमेवेति कर्त्रन्तरस्य व्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियान्तरस्य। अग्रे मायासम्बन्धादहमेव त्रिधा विभक्त इत्यर्थः। पश्चान्मायावियोगादनन्तरमप्यहमेव प्रपञ्चस्यादिमध्यावसानेष्वहमित्यर्थः। यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं नान्यत् सिद्धं मय्यारोपितं यथाऽन्यत्र सिद्धः सर्पो रज्जौ एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेवमुच्यते। एतेन यथा कटकादिष्ववस्थात्रयेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम्। तथा जगदादिमध्यान्तेष्वनुस्यूतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणार्थ इत्युक्तं, न तावदस्यासम्भवः "सदेव सोम्येदम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्। न च कालाकाशादिष्वतिव्याप्तिः तदुत्पत्तेः श्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानाच्च। नापि साकारेषु चतुर्ष्वव्याप्तिः तेषामाकारतिरोहितत्वात् तस्मान्निर्दोषं लक्षणम्। एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषाल्लक्षयितुमाह" टी० "स द्वेधा निराकारः साकारश्च अनवच्छिन्नं चैतन्यं निराकारः सत्त्वावच्छिन्नं चैतन्यं साकारः। स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे पुरुषः१ रजसा ब्रह्मा२ तमसा रुद्रः३ शुद्धे विष्णुरेव४" मुक्ता०। "स द्वेधेति द्वैधात्वमेवाह निरेति अनवच्छिन्ने वस्तुन्यवच्छेदक उपाधिराकारः तेन रहितो निराकारः तत्सहितोऽन्यः। तत्राद्यं लक्षयति अनवच्छिन्नमिति। द्वितीयं लक्षयति सत्त्वेति। अस्यैव भेदानाह स चेति सः साकारः। तदाद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति। तुल्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे प्रतिफलितं चैतन्यं पुरुषशब्दार्थ इति पर्य्यायम्। एवमुत्तरत्र रजस्तमोभ्यामिति तृतीयया तयोरप्राधान्यं "सहयुक्ते चाप्रधाने" (पा०) इति स्मरणात् तेन पुरुषे सत्त्वं बहुलं, रजस्तमसी तदपेक्षया न्यूनमित्यर्थः। न तु त्रीणि समान्येव त्रिसाम्यस्य प्रकृतिलक्षणत्वात्, स्तोकाधिकभावश्चैषां कार्य्यगम्यो न तु माषादिमूर्त्तद्रव्यवत् प्रत्यक्षः। युक्तग्रहणं द्वयोर्वर्त्तते, सत्त्वग्रहणं त्रिषु। द्वितीयं भेदमाह रजसेति। रजसा युक्ते सत्त्वे

ब्रह्मा। अत्र च मात्रया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं नोक्तम् ननु तथाप्यस्यैव तत्कार्य्यस्योपलम्भात् तृतीया तु प्राग्वत् तेन ब्रह्मणि तमस्तोकं तदपेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः। रजसः प्रागुक्तिः सत्त्वापेक्षया हेयत्वात् तुर्य्यप्रकरणानुरोधाच्च तृतीयं भेदमाह तमसेति। अत्र रजोमात्रानुरोधादिकं प्राग्वत्। चतुर्थमाह शुद्धे विष्णुरेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्त्वे विष्णुरेव विष्णुसंज्ञैव क्रियते न तु तत्रावान्तरतत्त्वसंज्ञान्तरमित्येवशब्दार्थः। तथाहि "तमेनं विशुद्धोर्जितसत्त्वाकारं सदाशिव इत्याचक्षते शैवाः। पशुपतिरिति पाशुपताः। पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः। आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः। ईश्वर इति पातञ्जलाः। इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैव। यद्वा विष्णुं पञ्चात्मकमित्यत्र पञ्चानामपि विष्णुसंज्ञामुक्त्वा चतुर्णां संज्ञान्तरमप्युक्तम्। शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णुसंज्ञ एवेत्येवशब्दार्थः। ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्रेधा विष्णुरेव" टी० "अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः सत्त्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तमः। तथा परस्परमुदासीनत्वे सत्त्वम्" मुक्ता०। "एवमुपाधिसंभेदात् पञ्चरूपतामुक्त्वा इदानीमननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादधीन् लक्षयति अगोचरस्येति। अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनो गोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः। हेतुः प्रकृतिगुण इत्युत्तरत्र पञ्चस्वनुवर्त्तते। गोचरस्य सतो यत् सम्बन्धानानात्वं तद्रजः। तस्यैव तिरोहितत्वे कारणात्मनावस्थाने हेतुस्तमः इत्यर्थः। विनाशे इत्यनुक्त्वा सत्कार्य्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम्। एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति अयमर्थः-परस्परमुदासीनमित्रद्विषत्सु उदासीनत्वे हेतुः सत्त्वम् इति" टी० "गोचरत्वे सत्त्वम्, उपकारित्वे रजः, अपकारित्वे तमः। गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसंहाराः" मुक्ता०। "आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादाधिभूतोपाधिस्वरूपमपि लक्षितं येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपो विच्छेदः असावाधिभौतिकः तदुक्तम् "योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः। यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः"। उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीनुपलक्षयितुमाह गोचरत्वादीनीति। गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यर्थः। न चैवं सृष्ट्यनन्तरं स्थितिरिति विरुद्धं शङ्क्यं स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः। स्थिता हि मृदादयो घटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं "सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः। सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये" इति टी० "उदासीनत्वादीनि च" मुक्ता०। "एवमाध्यात्मिकेष्वपीत्याह उदासीनेति। अयमर्थः यदिदं चैत्रादेरुपकारापकारवैमुख्येणावस्थानं सा स्थितिः। उपकारकत्वेन सृष्टिः। अपकारकत्वेन तु संहारः। ततश्च जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविकाः, अन्ये त्वाध्यात्मिकाः। सुरनरादयः अवताराश्च सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुषः त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् "तयोर्वै पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः" (भाग०) इति। अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्वावतारदेशवात्सल्यञ्च। दृश्यते चाद्यापि कृष्णस्थलं मूर्त्तौ त्रैविक्रमचिह्नं कृष्णव्यपदेशश्च। अतएव प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठात्मलङ्करिष्यता भगवता सकलं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ विन्यस्तमिति दर्शितम्। तथा हि "यत्र त्रैविक्रमी मूर्त्तिर्वहते यत्र गोमती। नरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति चक्रतीर्थेन संगताः। कलेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा तदा। कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितम्। तस्मात् कलियुगे विप्रा! नान्यत्र प्राप्यते हरिः। यदि कार्य्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्" इति। तथा "आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरासीन्महीतले। कृष्णस्य तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयते" इति। यत्तु सत्त्वं विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासंकीर्त्तनं तत् सत्त्वभूयस्त्वविषयं, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरकार्य्यस्याप्युपलम्भात् तत्र तदसत्यमन्यत्र तु वास्तवमिति तु भक्तिमात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्तोष्टव्यं निष्कृष्टव्यं चेदमुपरिष्टात्। यथा चैता ब्रह्मादिमूर्त्तयो गुणमूलाः तथा ह्लादयोरप्यतन्मूला एवेत्युपरिष्टात् प्रदर्शयिष्यामः। किं बहुना तत्त्रितयतारतम्यवैचित्र्यात्मकमिदं विश्वं तदुक्तं "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति" टी० "तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे तु चैतन्यम्, एवं पञ्च भेदाः तत्र निराकारः" मुक्ता०। एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्योपहितेषु संख्याविशेषयोपयोगमाह तांस्त्विति तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णुः

दय: क्रमात् निमित्तम् कुलाल इव घटस्य, पुरुष उपादानं समवायिकारणं घटस्येव मृत्, दृष्टा च कारणद्वयपूर्व्विका कार्य्यप्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गतमेवेति पृथङ्नोक्तम्। अतएव "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चेति" भाग० प्रथमश्लोके द्वयमेवोपात्तम्। गोचरत्वे प्रतीतिविषयत्वे तु निर्विशेषचैतन्यं हेतुः "तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीति" श्रुतेः। तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्रयः, उपादानार्थं चैकः गोचरत्वार्थमन्यश्चेति "विष्णुं पञ्चात्मकम्" इत्यत्र पञ्चैवोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह एवमिति। ननु चैकः सामान्यात्मा विशेषरूपाश्च पञ्चेति षट्कमाशङ्क्य विशेषपरिहारे सामान्यस्यानवस्थानात्। एवं तावत् पञ्च वर्त्मानि स्वयं वर्णयित्वा तदेव पन्थान्तरानुरूपेण लक्षणेन दर्शयतुमाह तत्रेति। निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथ्यत इत्यर्थः" टी०। "न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे। न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम्। परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यत् नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः। विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे"(भाग०)मुक्ता०। "तत्रापि न यत्रेति तटस्थस्य, परं पदमिति स्वरूपस्य। तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अधिष्ठिताधिष्ठितेन राज्ञाधिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाऽधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः। यत्र पदे कालोनास्ति यः अनिमिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः संहर्त्ता महाप्रलयेऽपि नाशोनास्त्येवेत्यर्थः। अतएव कालाभावे किंपुनर्न्यायेन देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह कुतोन्विति। तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह जगतामिति। ये देवा जगताम् उच्चावचां गतिं गच्छतां जीवानामीशाः तेषां का वार्त्ता? ततकृतविभ्रमगन्धोऽपि नास्तीत्याह ईशिरे इत्यनित्यत्वद्योतनार्थं लिट्प्रयोगः। यत्र च पदे सत्त्वादिर्नास्ति सत्त्वमिन्द्रियदेवतारूपं, रज इन्द्रियम्,। तम इन्द्रियार्थरूपं, विकारोऽहङ्कारस्तेषां त्रयाणां कारणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधानमव्यक्तं तन्महतः। सत्त्वाद्यभावादेतत् प्राप्नुवतां पुनर्जन्मादिशङ्काबीजलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः। एवं दुःखं नास्तीत्युक्त्वा सुखमस्तीत्याह यत्रेतीति। यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्यालिङ्ग्य अनन्यसौहृदाभवन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति [illegible]द्वस्त्वभावात् तद्धि पदे पदे क्षणे क्षणे अर्हपदं अर्हणीयस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरचमत्कारणीयत्वात् दौरात्म्यं विसृज्य अनादिदुर्व्वासनावासितत्वं त्यक्त्वा विषयान्तरस्मृतिरपि नास्तीत्यर्थः नेति नेतीत्युपनिषदुपदेशविश्वासबलात् अतत् विष्णुपदादन्यत् उत्सिसृक्षवः स्वेच्छयैवोत्स्रष्टुमन्तः। नित्यनिरतिशयसुखानुभवरूपे विष्णुपदे अनुभविता अनुभवनं अनुभवनीय इति कर्त्तृकरणकर्म्माणि अतच्छब्देनोच्यन्तानि अनुभवार्थमुपादीयन्ते सत्यनुभवे तु त्यज्यन्ते असत्त्वात्तदन्तरायत्वाच्च" टी०। "इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्य्यसुरन्धिताशयः"। पुरुषः—"भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्। स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः"(भाग०)मुक्ता०। "एवमस्य द्विविधलक्षणमुक्त्वा अत्राधिकारिणमाह इत्थमिति। इत्थं व्यवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टामवस्थामापन्नो मुनिरुपरमेत् न किञ्चित् कुर्य्यात् यतोविज्ञानस्य विशुद्धज्ञानरूपस्य विष्णोर्दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य वीर्य्यं बलं तेन सुरन्धितो यथा पुनर्नोदेति तथा हिंसितः आशयोजीवत्वोपाधिर्येन स तथा। अयमर्थः वक्ष्यमाणभूमिकोपासनाक्रमबलात् सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमापन्नस्तामपि सायुज्यार्थी निरोद्धुकाम इत्येतामवस्थामापन्नो मुनिरत्राधिक्रियते नान्यः। अवश्यञ्चाधिकारिनिर्धारार्थं इत्थमित्यादि श्लोकेयम् अन्यथास्योद्धरणं निःप्रयोजनं स्यात्। इति शुकः राजानं प्रति पुरुषलक्षणमाह। भूतैरित्यादि। आत्मसृष्टैः आत्मना प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्टैः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरचय्य निष्पाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया यदा प्रविष्टः तदा पुरुषसंज्ञामवाप पुरि शयनाद्वसनाद्वा पुरुषः अनंशेऽप्यंशोक्तिः कल्पनया। नारायणः जलशायी आदिदेवो निराकारः" टी०। मुक्ताफलस्थाः श्लोकास्तु भागवतीयाः।

कल्पनाकाल त्रि० कल्पनायाः कालः कालो यस्य। संकल्पवदाशुविनाशिनि अस्थिरे पदार्थे त्रि०।

कल्पनी स्त्री क्लृप–छेदने करणे ल्युट् ङीप्। कर्त्तर्य्याम्। (काञ्चि) हेमच०।

कल्पपादप पु० कर्म्म० राजशिरोवत् त०स० वा। १सुरतरुभेदे "स्पृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" नैष०। महादानान्तर्गते स्वर्णनिर्म्मितपादपाकारे देये २द्रव्यभेदे तद्विधानं हेमा० दा० उक्तं यथा—

"मत्स्य उवाच। "कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम्। महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम्। पुण्यं दिन-

यथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्य्याल्लोकेशावाहनं तथा । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्" । आदिशब्देन कालदेशशुद्धिस्नानशिवार्चनपूजागुर्व्वृत्विक्चतुष्टयवरण—मधुपर्क—दान—होम—वेदिकोपरिचक्र—लेखनपञ्चवर्ण—वितानपताकातोरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्बोद्धव्यम् । "काञ्चनान् कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान् । नानाविधानि वस्त्राणि भूषणानि च कारयेत्" । नानाफलेति, पुंस्त्रीगोगज—वाजि—मणि—वज्र—कनक—रजत—मुक्ताफलादीनि । "शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् । अर्द्धात् कॢप्तसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् । गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् । कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत्" । अर्द्धात् कॢप्तसुवर्णस्येति, यथाशक्ति दानार्थं कॢप्तसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्य्यात् द्वितीयमर्द्धं चतुर्द्धा विभज्य एकैकांशेन वक्ष्यमाणस्वस्वदेवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुडप्रस्थोऽत्र "द्वात्रिंशत्पलिकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्त्तितः" इति । ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् "कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि । अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव समाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्यास्य तास्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महान्" इति । अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अत्र प्रकृतौ परिमाणाभावात् पुरुषेच्छया प्रतिमादिपरिमाणानियमः । "सन्तानं पूर्व्ववत्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत्" तुरीयांशेन, द्वितीयार्द्धचतुर्थांशेनेत्यर्थः । तद्वत्कल्पवृक्षवत्, पञ्चशाखं गुडप्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्य्यादित्यर्थः । केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदितिसन्तानवृक्षे योजयन्ति, तन्मते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या । "मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि । पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके । सुरभीसंयुतं तद्वदुत्तरे हरिचन्दनम् । तुरीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम्" । श्रीलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, सावित्रीलक्षणमाह नारदः "पद्मासना च सावित्री साक्षसूत्रकमण्डलुः" । सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे "सवत्सा सुरभी, धेनुरारक्ता प्रस्नुतस्तनीति, "सौम्येन, उत्तरेण । घृतादीनामपि परिमाणापेक्षायां तद्वदिति वचनात् सन्नि-धानाञ्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् । "कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् । दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् । फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् । तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्" । अशनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णम् । अथ पूर्व्ववत् पूर्व्वेद्युरधिवासनं विधाय श्वोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म्मशेषं समापयेत् । "होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् । नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः । मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातनः । त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः । सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्" । अमृता, देवाः तेषां सर्व्वस्वं, अमृतसर्व्वस्वम् । "एवमामन्त्र्य तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् । चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्"। दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकं दद्यादित्यर्थः। चतुर्भ्य इतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्विजां वरणमिति गम्यते ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विग्युग्मेभ्य इत्यर्थः। एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या । वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यत्वमिदमृत्विजामिति केचित् । इहापि "प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेदिति" बोद्धव्यम् । दक्षिणानिर्णयश्च पूर्व्ववत् । स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्य्याद्गुरवे वाभिपूजनम् । न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्" । स्वल्पत्वविवरणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । ततः पुण्याहवाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा कामदेवपूजो यजमानो गुरुश्च पूर्व्ववद्देवताविसर्जनं कुर्य्यात् । "अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणपन्नगैः । भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् । स्तूयमानो दिवःपृष्ठे पितृपुत्त्रप्रपौत्त्रवान् । विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति । दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः । नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं, यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा । सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिर्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ।

इति मत्स्यपुराणोक्तकल्पतरुदानविधिः। तत्रैव विष्णुपुराणे, "सनत्कुमार उवाच । अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि कल्पपादपमुत्तमम् । यदनिष्कोण कर्त्तव्यं सर्वशस्यसमन्वितम्" । सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः । "शाखायां विधिना कृत्वा मुक्तादाम प्रलम्बितम् । दिव्यैरलङ्कतैश्चैव चाङ्कुराणि प्रविन्यसेत्" । दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः । "प्रवालङ्कारयेद्धीमान् प्रवालेन द्रुमस्य च" । प्रवालेन प्रवालङ्कारयेदिति, विद्रुमैर्नवपल्लवान् कारयेदित्यर्थः।"फलानि पद्मरागैश्च पारिजातस्य शोभनम् । मूलदण्डञ्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम् । वैदूर्य्येण द्रुमाग्रञ्च पुष्परागेण मस्तकम्" । स्कन्धादूर्द्धभागो मस्तकं, तदूर्द्धं, द्रुमाग्रम् । "गोमेदकेन वै स्कन्धं सूर्य्यकान्तेन सुव्रतः । चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा । वितस्तिमात्र आयामो द्रुमस्य परिकीर्त्तितः । शाखाष्टकसमानञ्च विस्तारस्तोर्द्धतस्तथा" । शाखाव्यतिरिक्तस्य द्रुमस्य वितस्तिमात्र उच्छ्रायः कार्य्यः, ऊर्द्धतश्चेति, स्कन्धादूर्द्धमुखी नवमी या मध्यमशाखा तस्या अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति, अष्टदिङ्मुखीनामष्टशाखानां विस्तारं तिर्य्यग्व्याप्तिं वितस्तिमात्रमेव कुर्य्यादित्यर्थः । "तन्मूले स्थापयेल्लिङ्गं लोकपालसमावृतम् । पूर्व्वोक्तवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य पादपम् । पूजयेद्देवमीशानं लोकपालांश्च यत्नतः। पूर्व्ववज्जपहोमाद्यन्तुलाभारवदाचरेत् । निवेदयेद्द्रुमं शम्भोर्ब्राह्मणायाथ वा नृप ! । ब्राह्मणेभ्योऽथवा राजा सार्व्वभौमो भविष्यति" । तुलाभारवदाचरेदिति विष्णुपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः । आगमान्तरे । "फलानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम् । समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम् । पञ्चस्कन्धन्तु संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः । सद्योजातेन मन्त्रेण देयं प्राह शिवः पतः । दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके महीयते । पितरस्तस्य मोदन्ते ब्रह्मलोके महीयते ।" । इति विष्णुपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः ।

कल्पपाल पुं॰ कल्पं सुराविधानकल्पं संकल्पं मद्याभिलाषं वा तत्पायिनां, पालयति पाल-अण् । शौण्डिके सुराजीवे हेमच॰। कल्यपाल इत्येव पाठः साधुः ।

कल्पलता स्त्री क्रप-णिच्-कर्म्मणि अच् कर्म॰ । महादानान्तर्गते स्वर्णकल्पितलताकारे दानीयद्रव्यभेदे तद्विधिः हेमा॰ दा॰ मत्स्य पु॰ उक्तो यथा—

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम् । पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम्"। आदिशब्दव्याख्यानं पूर्व्ववत्(कल्पपादपोक्तवत्)।"चामीकरमयीः कुर्य्यात् दश कल्पलताः शुभाः। नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिता । विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः । हारीनादित्य भिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः"। चामीकरं, सुवर्णं कल्पलतास्तुलाकारा विधेयाः, । नानाफलानि, पुंस्त्रीगोगजवाजिप्रभृतीनि, स्वरूपपुष्पफलानां तुलनार्थत्वेनैवोपपत्तेः । अंशुकानि, वस्त्राणि । सुपर्णाः पक्षिणः। एवं दश कल्पलता विधाय वेदिकायाम् लिखितचक्रस्योपरि मध्ये द्वयं, पूर्व्वादिदिक्षु चाष्टौ स्थापयेत् । "लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्तासु देवताः । ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत् । अधस्ताच्च तयोर्मध्ये पद्मशङ्खकरे शुभे" । लोकपालानुसारिण्यो देवता, लोकपालशक्तय इत्यर्थः । अधस्ताच्च तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरधस्तात् पद्मकरां ब्राह्मीं, शङ्खधरामनन्तशक्तिञ्च स्थापयेत् । लवणादिपरिमाणञ्च, परिमाणविशेषानिर्देशात् पुरुषेच्छया नियम्यते । लवणस्तूपयोर्न्यस्येदिति क्वचित् पाठः। तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षयेति । "इन्द्राणीमासनस्था तु गुडे पूर्व्वतः कुलिशायुधा । रजन्यामर्जस्थिताऽऽग्नेयो स्रुवपाणिरथानले । याम्या महिषमारूढ़ा गदिनी तण्डुलोपरि । इतेन नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा दक्षिणापरे । वारुणे वारुणी क्षीरे झषस्था नागपाशिनी । पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि । सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शक्तिनी निधिसंस्थिता । माहेश्वरी वृषस्था त्रीशपाणिः त्रिशूलिनी" । इभोगजः स च चतुर्दन्तोविधेयः, कुलिशं, वज्रं, रजन्यामजस्थितेति, रजनी, हरिद्रा, अजः, छागः, हरिद्रोपरिस्थापिता छागवाहनेत्यर्थः अनले, आग्नेयदिग्भागे, दक्षिणापरे नैर्ऋतदिग्भागे नैर्ऋती प्रेतवाहनेत्यवधेयं, झषस्था मकरवाहनेत्यर्थः । निधिसंस्थितेति निधिरूपं कलशानुकारि । "मौलिन्योवरदाश्चतत् कर्त्तव्या बालिकान्विताः । तथा पञ्चपलादूर्द्धमा सहस्रात् प्रकल्पयेत् । सर्व्वासामपरिष्टाच्च पञ्चवर्णं वितानकम् । धेनवो दश कुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि" । मौलिन्यो

मुकुटधराः, वरदा इति, यथोक्तायुधधारिण्यः करादितरेण करेण वरदमुद्रान्वितादित्यर्थः। “बालिका, कर्णभूषणं (बालि) बालकान्विता इति कश्चित्पाठः तदा वामोत्सङ्गस्थितबालकाइति व्याख्या। एतच्च पञ्चपलादिनिर्मितकल्पलताकरणोपक्रमसुवर्णेनैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं, पृथग्द्रव्येण कर्त्तव्यानुपदेशात्। “मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः। त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत्”। तत इति होमाधिवासनपुण्याहवाचनादिपूर्वोक्तकर्मकलापानन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमीपवर्त्तिकलशस्थितसर्वौषधिजलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः, गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयम्। अत्र मन्त्रः “नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः। आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथाकल्पलतावधूभ्यः”। अथ पूर्ववत् प्रयोगमुच्चार्य्य मध्यमे द्वे देवतादिसहिते कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्। तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीनानाथपूरणं, स्वल्पेत्वेकाग्निविधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्। ततः पुण्याहवाचनदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात्। “इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति। अभिमतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत्”। अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि। “पितृशतमवतारयेद्भवाब्धेः स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः। सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः परिवृतमम्बुजसंभवाभिवन्द्यः। इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकनककल्पलताविनिवेदने। पठति यः स्मरतीह तदीक्षते स पदमेति पुरन्दरसेवितम्”। कल्पस्य संकल्पविषयस्य साधकं लता। २सुरद्रुमशाखारूपलतायाञ्च।

कल्पवर्ष पु० उपसेनभ्रातुर्देवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे “आङ्कात्मजौ”देवकस्योपसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः। देववानुपदेवश्च सुदेवोदेववर्द्धनः” इत्युक्त्वा राजन्यकल्पवर्षाद्या उपदेवसुता दश” भाग० ९,२४,२५ उक्तम्।

कल्पसूत्र न० कल्पस्य वैदिककर्म्मानुष्ठानस्य प्रतिपादकं सूत्रम्। आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगावेदकेषु सूत्रात्मकग्रन्थेषु ‘तत्रछोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः। चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्” रामा०। [पान्नैधितस्विन्नः”भाग०२,११,२।

कल्पान्त पु०। कल्पस्यान्तोयत्र। प्रलये अमरः। “कल्-

कल्पित त्रि० क्लृप-णिच्-क्त। रचिते “प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागम्” कुमा०। “मदीयमोमपि घनाञ्जनरूपगुणाकल्पितम्” २व्यञ्जिते। “सप्तभेदकरकल्पितस्वरम्” माघ। “करेण कल्पितोव्यञ्जितः स्वरोयत्र” मल्लि०। ३आरोपिते च। “अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः” सूतसं०। “किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्” वेदा०प०। ४आरोहणार्थं सज्जितगजे हेमच०। ५कल्पिमसंज्ञया परिभाषिते “तच्छिष्टतमं कर्म चतुर्थ्यन्तु कल्पितम्” वाक्यप०।

कल्पिन् त्रि० कल्पयति क्लृप-णिच्-णिनि। १रचके २आरोपके ३वेशकारके च ४नापिते पु०। “त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनम्” यजु० ३०,१८।

कल्प्य त्रि० क्लृप-णिच्-यत्। १रचनीये २आरोप्ये ३अनुष्ठेये ४विधेये “कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्” रघुः।

कल्मन् न० कर्मन्+रस्य लः। कर्म्मणि।

कल्मलि पु० कलयत्यपगमयति मलम् पृषो०। १तेजसि। “तस्य प्राच्यां दिशि श्रद्धा पुंश्चली मन्त्रो मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्त्तौ कल्मलिर्मणिः” अथ०१५,२,१।

कल्मलीक न० कलयत्यपगमयति मलम् पृषो०। ज्वलनयुक्ते तेजसि निरु०। “नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः” ऋ० २,३३,८। “कल्मलीकिनं ज्वलतोनामधेयमेतत्” निरु० ११,१७। ज्वलन्तं कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः”तद्वन्तं रुद्रम्” भा०तत्र: अस्त्यर्थे इनि।

कल्मष न० कर्म शुभकर्म स्यति सो-क पु० मत्वं रस्य लः। १पापे “व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते” “व्यपेतकल्मषोऽभ्येति” “यामीस्तायातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः” मनुः। २तद्वति त्रि० अमरः ३हस्तपुच्छे न० त्रिका० ४नरकभेदे पु० मेदि०। ५मलिने त्रि० जटाधरः “जन्मर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ। स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः” दीपिकोक्ते ६मासभेदे पु०।

कल्माष पु० कलयति कल-क्विप् कल् माषयति हिनस्ति अन्यवर्णम् अण्माषा पु० मष-हिंसायाम् अच् कर्म०। १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः “अश्वांश्चित्तिरिकल्माषान्”भा०आ०६अ०। तित्तिरिवच्चित्रवर्णान् इत्यर्थः। “कल्माषा आग्निमारुताः” यजु०२४,७। “कल्माषाः कर्बुराश्च पशवः आग्निमारुताः पश्वे” वेददी० “कल्माष ऐन्द्राग्नाः” यजु० २९,५८।

"मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णः" यजु० २९,५९ । २कृष्णवर्णे ४कृष्णपाण्डुरवर्णे पु० ५तद्वति त्रि० । ६राक्षसे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् मेदि० । वर्णवाचित्वे गौरा०पाठात् स्त्रियां ङीष् । ७गन्धशालौ पु० राजनि० । ८अग्निभेदे भारतम् । "अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां महामृधे ! । ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा । दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः" हरिवं० १८० अ० । ९नागभेदे "नीलानीलौ तथानागौ कल्माषशबलौ तथा" भा० आ० ३५ नागनामोक्तौ । १०कृष्णविन्दुचिते च । "कल्माषमित्येके" आश्व० गृ० ४,९,५ । "कल्माषो नाम कृष्णविन्दुचितः" नारा० ।

कल्माषकण्ठ पु० कल्माषः कृष्णपाण्डुरः कृष्णो वा कण्ठोऽस्य । महादेवे हारा० तस्य स्वतः श्वेतवर्णत्वेऽपि विषपानकाले नीलकण्ठत्वात् तथात्वं कल्माषग्रीवादयोऽप्यत्र । "ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता" अथ० ३,२७,५ । "ध्रुवाय त्वा दिशे विष्णवेऽधिपतये कल्माषग्रीवाय रक्षित्रे" अथ० १२,३,५९ ।

कल्माषपाद पु० कल्माषौ पादौ यस्य । सूर्य्यवंश्ये सुदासपुत्रे नृपभेदे । "द्वे भार्य्ये सगरस्यास्ताम्" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली । ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्तपर्णिर्महीपतिः । सुदासस्तनयस्तस्य राजा इन्द्रसखोऽभवत् । सुदासस्य सुतस्त्वासीत् सौदासो नाम पार्थिव ! । ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहोऽभवत्" हरिवं० १५ अ० । तस्य ब्रह्मशापात् राक्षसत्वप्राप्तिर्वशिष्ठेन शापविमोचनस्य च कथा भा० आ० १७७,१७८ अ० यथा— "कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह । इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ ! तेजसाऽसदृशो भुवि । स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् । मृगान् विध्यन् वराहांश्च चचार रिपुमर्द्दनः । तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् । हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः । अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् । स तु राजा महात्मानं वाशिष्ठमृषिसत्तमम् । तृष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च एकायनगतः पथि । अपश्यदजितः सङ्ख्ये मुनिं प्रतिसुखागतम् । शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम् । ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठस्य महात्मनः । अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । मम पन्था महाराज ! धर्म्म एष सनातनः । राज्ञा सर्व्वेषु धर्म्मेषु देयः पन्था द्विजातये । एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः । अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्व्वताम् । ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन् धर्म्मपथे स्थितः । नापि राजा मुनेर्मानात् क्रोधाच्चापजगाम ह । अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः । जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् । कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः । तं शशाप नृपश्रेष्ठं वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः । हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद ! तापसम् । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि । मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्य्यशक्तिना । ततो याज्यनिमित्तन्तु विश्वामित्रवशिष्ठयोः । वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत । तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे । ऋषिरुग्रतपाः पार्थ ! विश्वामित्रः प्रतापवान् । ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः । ऋषेः पुत्रं वशिष्ठस्य वशिष्ठमिव तेजसा । अन्तर्द्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ! । तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् । स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः । जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् । तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम ! । विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति । शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया । राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा । रक्षसा तं गृहीतन्तु विदित्वा मुनिसत्तमः । विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिन्दम ! । ततः स नृपतिस्तेन रक्षसान्तर्गतेन च । बलवत्पीडितः पार्थ ! नान्वबुध्यत किञ्चन । ददर्शाथ द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम् । अयाचत क्षुधापन्नः समांसं भोजनं तदा । तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा । आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्त्तं प्रतिपालयन् । निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् । इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ स द्विजसत्तमः । ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् । निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ ! प्रविवेश महामनाः । ततोऽर्द्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् । उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् । गच्छामुष्मिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते । अन्नार्थी तं त्वमन्नेन समांसेनोपपादय । गच्छस्व उवाच । एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् । निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः । राजा तु रक्षसा-

विष्टः सूदमाह गतव्यथः । अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः । तथेत्युक्त्वा ततः सूदः स स्थानं बध्यघातिनाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः । अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः । ब्राह्मण उवाच । यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा । सक्ता मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा । उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् । द्विरनुव्याहृतो राज्ञः स शापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ! । यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् । एवमुक्त्वा गतः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च । शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् । शक्तिं तन्तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्त्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह । स तान् शक्त्यवरान् पुत्त्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रान् मृगानिव । वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्"।"ततः प्रतिनिवृत्तः स तया बध्वा सहानघः। कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु दृष्ट्वा तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ! । आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम् । अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्म्माणमग्रतः । भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः । प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः। तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽद्य महाभाग ! सर्व्ववेदविदां वर ! । पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्दारुणदर्शनात् । रक्षोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते । वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्त्रि ! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन । नैतद्रक्षो भयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् । राजा कल्माषपादोऽयं वीर्य्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ! । मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा । मोक्षयामास वै शापात् तस्माद्घोरान्नराधिपम् । स हि द्वादश वर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा । ग्रस्त आसीद् गृहेणेव पर्व्वकाले दिवाकरः । रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम् । सौदासोऽहं महाभाग ! याज्यस्ते मुनिसत्तम ! । अस्मिन् काले यदिष्टन्ते ब्रूहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र ! मावमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग ! कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान्" ।

कल्माषाङ्घ्रिरप्यत्र । तस्य कल्माषपादताकथा स्त्रीसंसर्गे मृत्युरूपशापादिकथा च भाग०९।९ अ० यथा—

"कृतपत्नीऽनलसखोयोऽश्वविद्यामियान्नलात् । दृत्वाऽक्षहृदयञ्चाश्वं, सर्व्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदास स्तत्पुत्त्रोमदयन्तीपतिर्नृपः । आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् । वशिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्म्मणा । श्रीराजोवाच । किंनिमित्तोगुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः । एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां न रहोयदि । श्रीशुक उवाच । सौदासोमृगयां किञ्चिच्चरन्रक्षोजघान ह । मुमोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया । संचिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरोगृहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् । परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धोरक्षोह्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः । वारितोमदयन्त्याऽपोरुशतीः पादयोर्जहौ । दिशः खमवनीं सर्व्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः । राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः । व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ । क्षुधार्त्तोजगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् । न भवान्राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूनां महारथः । मदयन्त्याः पतिर्व्वीर ! नाधर्म्मं कर्त्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं द्विजं पतिम् । देहोऽयं मानुषोराजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः। तस्मादस्य बधो वीर ! सर्व्वार्थबध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः । आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्व्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्य्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! । कथमर्हति सर्व्वज्ञ ! बधं

पितुरिवात्मजः । कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सौहृदम् । विद्याविवेकसम्पन्नाः शीलमेतद्विदुर्बुधाः । तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः । कथं वधं यथा बभ्रोर्म्मन्यते सन्मतोभवान् । यद्ययं क्रियते भक्ष्यस्तर्हि मां खाद पूर्व्वतः । न जीविष्ये विना येन क्षणञ्च मृतकं तथा । एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत् । व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः । ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् । शोचन्त्यात्मानमुर्व्वीशमशपत् कुपिता सती । यस्मान्मे भक्षितः पाप ! कामतः स्वपतिस्त्वया । तवापि मृत्युराधानात् कृतप्रज्ञ ! दर्शितः । एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा । तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्त्तुर्गतिङ्गता । विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः । विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः । ततऊर्द्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्म्मणाऽप्रजः । वशिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयन्त्यां प्रजामधात्" ।

कल्माषी स्त्री कल्माष+"अन्यतो ङीष्" पा॰ ङीष् । १चित्रवर्णयुक्तायां स्त्रियां २कृष्णवर्णायां यमुनानद्याञ्च "प्रतिकर्त्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ! । अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन्" भा॰ आ॰ १६७ । "कल्माषीं कृष्णवर्णां यमुनामभितः" नीलक॰ "कल्माषीतीरसंस्थस्य गतस्त्वं शिष्यतां भृगोः" भा॰स॰७६अ॰ । गङ्गायमुनासङ्गमसमीपे एव भृगोराश्रम इति भारतादौ लोके च प्रसिद्धिरतः कल्माषीशब्देन यमुनोच्यते सितासितयोर्नद्योःमिश्रितत्वेन कृष्णपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्थयमुनायस्तथात्वम्

कल्य न॰ कलयति चेष्टामत्र अमरा॰ यक्, कल्यते कल—गतौ कर्म्मणि यत्, कलासु साधु यत् वा । १प्रत्यूषे अमरः २मधुनि हेमच॰ । ३निरामये "यावदेव भवेत् कल्यस्तावत् श्रेयः समाचरेत्" भा॰ स॰५५अ॰ । ४सज्जे समर्थे उद्युक्ते च त्रि॰अमरः "कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव" भा॰आ॰५अ॰ । "लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाऽक्षय्ये महेषुधी । बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सह्यकर्म्मणि" भा॰ आ॰२२५अ॰ । "कल्यौ स्वो भगवन् योद्धुमपि सर्व्वैः सुरासुरैः" भा॰आ॰२२५ अ॰ । ५वाक्श्रुतिवर्जिते (काला बोवा) ६उपायवचने कल्याणवचने च त्रि॰मेदि॰ । ६सुरायां स्त्री मेदि॰ ७शुभात्मिकायां वाण्यां स्त्री अमरः ८हरीतक्यां स्त्री शब्दर॰ ।

कल्यजग्धि स्त्री अद—क्तिन् कल्ये प्रातर्ज्जग्धिः । १प्रातर्भोजने उपचारात् २तत्कालभक्ष्ये जटाधरः कल्याणादयोऽप्यत्र

कल्यपाल पु॰ कल्यं मधु मद्यं पालयति पाल—अण् उप॰स॰ । शौण्डिके हेमच॰ । ण्वुल् कल्यपालकोऽपि तत्रार्थे शब्दमा॰ । [प्रातर्भोजने, त्रिका॰

कल्यवर्त्त पु॰ कल्ये प्रातर्वर्त्त्यते वृत—णिच् कर्म्मणि अच् ।

कल्याण न॰ कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते अण—घञ् । १हेम्नि, मेदि॰ २मङ्गले । अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलम् "यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्" "पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः" मनुः । "तद्रत्न कल्याणपरम्पराणाम्" "अन्वमीयत कल्याणं तस्या विच्छिन्नसन्ततिः" रघुः तद्धेतुरपि शङ्खादिकं मङ्गलम् । "कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते ! " मालतीमा॰ । ३शुभयुक्ते त्रि॰अमरः । "कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याणपञ्चमीकः पक्षः" सि॰ कौ॰ "उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व॰गृ॰ १,४,१, "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" मनुः । स्त्रियां बह्वा॰ वा ङीप् । "उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" रघुः । "उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे मनोरमाः" भा॰ व॰१२४ "उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोर्ज्जितम्" भा॰ आ॰१७३अ॰ । ङीबन्तः ३माषपर्ण्याम् ४गवि च राजनि॰ ।

कल्याणकगुड पु॰ सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्ततया पक्वे गुडभेदे । यथा "प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य । चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीरव्योषेभकृष्णाहपुषाऽजमोदैः । विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः । दत्त्वा त्रिवृत्सुफलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेत् यथावत् । तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् । अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः । सश्वासकासस्वरभेदशोषाः । शाम्यन्ति, चायं चिरमन्तरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः । स्त्रीणां च वन्ध्यामयनाशनः स्यात् कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः" ।

कल्याणकघृत न॰ सुश्रुतोक्ते ओषधिभेदयुक्तघृतभेदे यथा— "विडङ्गत्रिफलामुस्तामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः । प्रियङ्ग्वेलैलवालुकचन्दनामरदारुभिः । बर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्वयैः । हरेणुकात्रिवृद्दन्तीवचातालीशकेसरैः । द्विक्षीरं विपचेत् सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह । विषमज्वरकश्वासगुल्मोन्मादगरापहम् । एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमम् । अलक्ष्मीग्रहरक्षोऽग्निमान्द्यापस्मारतापनुत् । शस्यते नष्टशुक्राणां वन्ध्यानां गर्भदं परम् । मेध्यञ्चक्षु-

शुक्रमायुष्यं रेतोमार्गरुजापहम् । एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्व्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणि-संयुतम् । तत्क्षीरेण सहैकध्यं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः । सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैर्घृतम् । तथा नलदपद्मानां केशरैर्दाडिमस्य च । तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्या-तुरस्य च । कृतं मनुप्रदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दत्तं सर्व्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम् । दर्शन-स्पर्शनाभ्यान्तु सर्व्वरोगहरं शिवम् । अश्मरी: सर्व्व-भूतानां वलीपलितवर्ज्जितः । अस्याभ्यासादृघृतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयम्" ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा "शार्ङ्गेरपलाशकुटजविल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रक-नादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहन्यटरूषकनक्तमालकपूतिकाबृह-तीकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीकदलीवर्षाभूक्षीर-सुरेन्द्रवारुणीश्वेतभोत्यकाशोका इत्येवंवर्गं समूल-पत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पूर्व्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्प्रतिवापश्चात्र हिङ्ग्वादिभिः पिप्पल्यादिभिर्व्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाभिषङ्गाजीर्णशोऽरोचकार्त्तानां कासादिभि रुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । विष्यन्दनादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते" । "कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु" सुश्रुत: ।

कल्याणयोग पु०ज्योतिषोक्ते यात्राङ्के लग्नावधिस्थानविशेष-स्थितपञ्चयोगभेदे यथा "गुरौ केन्द्रे १,४,७,१०,त्रिकोणे ५,९, वा रविर्लाभे ११ च कर्म्मणि १० । कल्याण-योगो भूपस्य यातुः कल्याणकृद्भवेत्" । "त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः" इति च

कल्याणकृत् त्रि०कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ—क्विप् ६त० ।१शास्त्रविहितकर्म्मकारके "नहि कल्याणकृत् कश्चि-द्दुर्गतिं तात! गच्छति" गीता२कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।

कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मङ्ग-लयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० ६त० । शास्त्रविहितकर्म्मव्यकर्म्मणः प्राक्-कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारोयथा "ओं स्वः कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्मणि कल्याणं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु" इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः "ओं कल्याणम्" इति त्रिरुक्ते "ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्व्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः" इतियथेमामित्यस्य लौगाक्षिऋषिरनुष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा "ओं यथे-मां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियोदेवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप-मादो नमतु" यजु० २६,२, इति च पठेत् ।

कल्याणवीज पु० कल्याणं वीजं यस्य । मसूरे राजनि० ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २बलानामौषधौ राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूत शब्दगणे स च गणः "कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बली वदी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री" काल्याणिनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल—अण् उप०स० । शौण्डिके त्रिका० । स्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा०आत्म०अक०सेट् । कल्लते अक-ल्लिष्ट चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तयात्वम् ।

कल्ल त्रि०कल्ल-अच् । बधिरे त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोतृत्वात्-

कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १स्वरस्य भेदने । हेमच० २बाधिर्य्ये च ।

कल्लोल पु०कल्ल-बा०ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्माद्वा अत्र नित्यं अनुस्वारस्य लत्वम् नि०तस्याननुनासिकत्वं च । १महातरङ्गे, अमरः "कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतू-हली" उद्भटः । "कल्लोलाः सलिलनिधेरपाप्य-पारम्" माघः २हर्षे च ३वैरिणि त्रि० मेदि० । कल्लोलोऽस्त्यत्र पुष्करा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री ।"कल्लोलिनीवल्लभ [illegible]" महाना०स जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित [illegible]तरङ्गे त्रि०

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा०आत्म०सक०से[illegible] [illegible]ते अकविष्ट । चकवे णिच्-कावयति ते अचिकवत् अचकावत् । प्रनिकवते

कवक पु० कु-अच् संज्ञायां कन् । १ग्रासे, २भूच्छत्राके, न० हेमच० । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति" अभक्ष्ये मनुः । "देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहि-तान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि

च"। अभक्ष्ये याज्ञ० "कवकानि कवाकाराणि" मिता०।

कवच पु०कं वातं वञ्चति वञ्च-मूल०क शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। उणा० अच वा। १गर्द्दभाण्डे वृक्षे २पटहवाद्ये च मेदि०। ३सन्नाहे गात्रत्राणे योद्धृभिर्युद्धकाले शस्त्राघातरक्षणार्थमङ्गे धार्य्ये लौहादिनिर्म्मिते वर्म्मणि पु०न०अमरः। कवचलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा—
"खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता। अस्त्रात्मैव निर्द्दिष्टः कवचादिरपीष्यते। तल्लक्षणं संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि निबोधत। काष्ठं चर्म्म सवल्कं च त्रयमेतत्तु दुस्तरम्। यथोत्तरं गुणयुतं यथापूर्व्वन्तु निन्दितम्। शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं दृढता तथा। दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः। सच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता। कवचानां विनिर्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः। अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः। सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात्। केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम्। कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्"। अधिकं वर्म्मशब्दे वक्ष्यते। "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मत्स्य० त० पु०। "वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य" "सच्छत्रकवचं रथम्" भट्टिः। कवचो जातोऽस्य तार० इतच्। कवचितस्तत्र तद्धारके त्रि०। स: अस्त्यस्य इनि। कवचिन् तद्धारके त्रि० "नमो बिल्मिने च कवचिने च" यजु० १६,३५ "यश्च कवचो यश्चाऽकवचोऽमित्रो यश्चाज्मनि ज्या पाशैः कवचपाशैरज्मनाभिहतः शयाम्" अथ०११,१०,२२ स्त्रियां ङीप्। तन्त्रोक्ते मन्त्रसाधनाङ्गे ४वाक्यसंघभेदे। "मन्त्रेण स्रियते योगी रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्त्रोक्तेस्तस्य रक्षासाधकत्वेन वर्म्मतुल्यत्वात्तथात्वम्। "श्रीजगन्मङ्गलस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः" "इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेत् कालिदक्षिणाम्" इति च मं०त०। कवचानि च देवताभेदे भिन्नानि तन्त्रोक्तानि तानि च मन्त्रसारे स्तोत्रकवचप्रकरणे अन्यत्र च द्रष्टव्यानि। तानि च "भूर्ज्जे विलिखितं चैतत् स्वर्णस्थं धारयेद्यदि। कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ" इत्यादिना तन्त्रे लिखित्वा कण्ठादौ धार्य्यतया विहितानि।

कवचपत्र पु० कवचं तत्तु लेखनसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे शब्दच०। "भूर्जे विलिखितं चैतत्" तन्त्रोक्तेस्तद्वल्कलस्य कवचलेखनाधारत्वात्तथात्वम्।

कवचहर पु० कवचं हरति येन वयसा हृ-उद्यमे अच् उप० स०। कवचहरणोद्यमयोग्यवयस्के कुमारे "कवचहरः कुमारः" सि० कौ०। वर्म्महरादयोऽप्यत्र "वर्म्महरः कुमारः" रघुः।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अटन् गौरा० ङीष्। कपाटे हिरूपकोषः। तस्याः रोधनकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्।

कवती स्त्री कशब्दः अस्त्यस्या मतुप् स्त्रियां ङीप्। "कया नश्चित्र" इत्यादिकासु ऋक्षु। "कवतीषु रथन्तरम् गायतीति" ताण्ड्य० श्रुतिः। "कया नश्चित्र" इत्याद्यास्तिस्र ऋचः कवत्यः" सा० स० भा०माधवः। "अतिदेश्यं विनिश्चेतु कवतीषु रथन्तरम्" अधिकर० मा०। "तास्र ऋचः" ऋ० ४,३१ सूक्ते आद्यास्तिस्रः। तत्रान्त्यायाः कवत्त्वाभावेऽपि आद्ययोर्द्वयोः कवत्त्वेन बाहुल्यात्तथात्वम्।

कवयि(यी) स्त्री काञ्चलात् वयते गच्छति स्थानान्तरं वय-गतौ इन् कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्। (कइ) मत्स्यभेदे। त्रिका०। तस्या बलातिक्रमेण गमनात्तथात्वम्। "कवयी मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी। किञ्चित् पित्तकरी वातशमनी बलवर्द्धिनी" भावप्र० उक्तगुणा।

कवर पु० कौति कु-शब्दे-अरन्। पाठके उज्ज्व०। पाठकाले तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम्। कं जलं वृणोति वृ-अच्। २लवणे ३अम्ले च पुंन० मेदि०। लवणस्य जलसंपर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात् अम्लस्य च दर्शनमात्रेण मुखात् जलस्रावणात् तथात्वम्। के मूर्द्धनि वरम् वरणीयम्। ४केशभूषायां त्रि०। केशविन्यास एव स्त्रियां ङीष्। अन्यत्र तु टाप्। सा च। ५वरपुष्पायां (वावुइ) शब्दच०। कवरीभूतोमलयजार्द्रमिव व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" माघः। "व्याकीर्णमाल्येन कर्व्वुरवर्णाम्" मल्लि० ६कर्व्वुरवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० हला०। कव-स्तुतौ अरन्। ८खचिते ९संपृक्ते त्रि० हलायुधः। गौरा० ङीष्। १०वर्व्वरायाम् (वावुइ) मेदि०। तस्याः कवरीतुल्यत्वात्तत्त्वम्।

कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कॄ-बा० ड गौरा० ङीष्। वन्द्याम् तस्याः बन्धनागारे कवरबन्धनाभावेन तथात्वम्।

कवर्ग पु० कघटितो वर्गः एकस्थानोत्पत्तिकसमूहः। कखगघङरूपेषु वर्णेषु तेषां कण्ठस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम्। ततः वर्गान्तात् भवार्थे शब्दत्वात् छ। कवर्गीय तद्भवे त्रि०।

कवल पु० केन जलेन वलते वल-चलने अच्। १ग्रासे "सुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्" "आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानाम्" रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्ते द्रव्यभेदस्य २क्रियाभेदे

च। तत्करणविधिगुणौ भावप्र०उक्तौ यथा। "वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे। अर्द्धं निक्षिप्य संचर्ब्य निगिरेत् कवले विधिः। कवलः कुरुते काङ्क्षां भक्ष्येषु, हरते कफम्। तृष्णां शौचं च वैरस्यं दन्तवालञ्च नाशयेत्"। कौ जले वलते अच्।(बेल्यामाच)२मत्स्यभेदे शब्दच० पुंस्त्रीत्वे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। लस्य डौवा। कवड़ोऽप्यत्र।

कवलप्रस्थ पु० कवलस्य प्रस्थः। कवलयोग्यपरिमाण भेदे तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कर्क्यादि०न आद्युदात्तता।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन्। (पुलटिश) इति ख्याते व्रणचिकित्साङ्गे औषधभेदे "ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयात्" "घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि पट्टकम्" "ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः" सुश्रु०

कवलित त्रि०कवलं करोति कवल+णिच्-कर्मणि-क्त।१ग्रस्ते ग्रासे २भक्ते ३व्याप्ते च जटा०।

कवष त्रि० कौति कु-शब्दे बा०अषच्।१सच्छिद्रे कवाटादौ तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां गौरा० ङीष्। "इन्द्र! दुरः कवष्योधावमानाः" यजु०२,४,"कवष्यः सशुषिरा, सच्छिद्रा एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषच् प्रत्ययः" वेददी०। "कवष्यान व्यचस्वतीः" यजु०२०,६०, "होता यक्षद् दुरोदिशः कवष्यः" २१.३४,

कवष् त्रि०कु-शब्दे असुन् वेदे षत्वम्। सच्छिद्रे कवाटादौ सच्छिद्रस्य शब्दायमानात्तथात्वम्। "कष्व्याःसतीः कवषः इन्द्र! शुम्भमानाः" यजु० २८,५,"कवषः कु-शब्दे कवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाटाः पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः सशुषिरा वा" वेददी०

कवस पु० कु-कृतनील्यादिना चस। १कवचे सन्नाहे २करटकजातिभेदे च उज्ज्व०।

कवाट न० कु-भावे अप् कवं शब्दमटति, कं वातं वटति वट वेष्टने वा अण् उप० स०। द्वाररोधके (कपाट) ख्याते काष्ठादिमये पदार्थे अमरः तस्य द्वारपिधानकाले शब्दायमानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् "उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कवाटदुर्द्धर्षतिरःप्रसारिता" नैष०। "मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त०। कवाटपरिमाणादिकं ह०स० उक्तं यथा। "विस्तारार्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः। गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम्। उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुदुम्बरः। विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम्। त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते"। तत्काष्ठनियमश्च ज्यो०त० भारतोक्तः "चीरवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत्। कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम्। गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम्। चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम्। देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान्। कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् गृहकर्मणि। वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारविभीतकौ। पलाशं शालमलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत्। विस्तारात् द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्यात्तथा गृहम्"। अधिकं गृहशब्दे वक्ष्यते। अल्पार्थे ङीप्। कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री।

कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)टं हन्ति शक्त्या "शक्तौ हस्तिकवा(पा)टयोः" पा० हन-टक्। कवाटहननशक्ते चौरभेदे।

कवाटवक्र न० कवाटं वक्रं यस्मात्।(कवाटवेटु) वृक्षभेदे।

कवार न० कं जलं वृणोति आश्रयत्वेन अण् उप०स०। पद्मे त्रिका०।

कवारि च०कुत्सितोऽरिः कुगति०स० वा० कोः कवादेशः। कुत्सिते शत्रौ "देवी पूर्तिर्दक्षिणा देवयाज्या न कवारिभ्यो न ते पृणन्ति" ऋ० १०,१०७,३।

कवासख त्रि०कुत्सितस्य सखा टच् पृषो०नि०। कुत्सितसहाये। "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनुशुभ्रं मघवा यः कवासखः" ऋ० ५,३४,३।"कुत्सितपुरुषसहायः" भा० निरुक्ते तु कवासखः यस्य कृपयाः सखायः इत्युक्तं तत्र बहुव्रीहौ टजपि निपात्यः इति भेदः।

कवि पु० कव-वर्णने गतौ कु-शब्दे वा इन्। क्रान्तदर्शिनि-सर्वज्ञे-१ब्रह्मणि हेमच०। तस्य सर्वगतत्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम्। "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः" ईशो० "कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् "नान्यतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुतेः" शाङ्क०भा०। "कविं पुराणमनुशासितारम्" गीता। २स्तुत्ये "होता वा देवा कवी" यजु०२८,३०। "पृथगवरजं भेषजं कविम्" यजु०२८.३४। ३वाल्मिके मुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्त्तृत्वात् तथात्वम्। ४कविताकारके "मन्दः कवियशःप्रेप्सुः" रघु० "नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः" माघः। "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तर०च० (काव्यम्) "कविः कुर्वन्ति काव्यं प्रीतिञ्च विन्दति" चन्द्रा०। "एकोऽभून्नलिनात् परश्च पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे"

उद्भट:। "रवे: कवे: किं समरस्य सारम्" विदग्धमु०। ५भृगुसुते ऋषिभेदे ६तत्पुत्रे शुक्राचार्य्ये तस्य कविपुत्रत्वेऽपि जन्यजनकयोरभेदोपचारात्तत्त्वम् "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भा०आ०६६अ०। ७सूर्य्ये मेदि०। ८कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि "कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः" इति कल्किशब्दे उदाहृतम्। ९चौरयोधे "बधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खड्गिः प्रजायते। कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ज्यो० त०। "कविश्चौरयोद्धा" रघु०। १०खञ्जीने स्त्री मेदि०। वा ङीप्। ११क्रान्तदर्शिनि त्रि०। "ऊ र्ध्वा सत्वेन कवयो वयन्ति" यजु० १६,८। "कवयः क्रान्तदर्शिनः" वेददी०। १२मेधाविनि त्रि० "अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः" मनुः। "क उ ते शासिता कविः" यजु० २३,२८। "कविर्मेधावी" वेददी०। १३चाक्षुषमनोः वैराजप्रजापतेः कन्याजातसुतभेदे पु०। "कन्यायां भरतश्रेष्ठ! वैराजस्य प्रजापतेः। ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः" हरिवं०२अ०। १४स्तोतरि त्रि० "इन्द्रमग्निं कविच्छदा" ऋ०३,१२,३। "कविच्छदा कवीनां स्तोतॄणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ" भा०।

कविक पु० कवि+स्वार्थे कन् क्वचित् स्वार्थकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रम इति। खलीने (लागाम) हलायुधः।

कविकल्पद्रुम पु० वोपदेवकृते धातुपाठग्रन्थभेदे "कविकल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽत्र च" इति तदुपोद्घाते।

कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनाशिक्षोपयोगिग्रन्थभेदे।

कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन्। (लागाम) खलीने अमरः २कविकापुष्पे राजनि०। ३कवयीमत्स्ये (कइ)भावप्र०। कवयीशब्दे तद्गुणाद्युक्तम् तत्र कवयीत्यत्र कविकेति पाठान्तरम्।

कविज्येष्ठ पु० कविषु ज्येष्ठः। १वाल्मीकिमुनौ त्रिका०।

कविता स्त्री कवेः वर्णयितुर्भावः तल्। कविकर्मणि काव्ये काव्यशब्दे विवृतिः। "केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय" प्रस० रा०। त्व। कवित्वमप्यत्र न०। "कवित्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा" सा० द० अग्निपुरा०। "स भवति कवित्वामृतनदीनदीनः पर्य्यन्ते परमपदलीनः प्रभवति" कर्पूरस्तवः। "ता ऊ कवित्वना कवी" ऋ०८,४२,"कवित्वना कवित्वेन" भा० छान्दसो० साधु।

कविपुत्र पु० कवेः भृगुस्तस्य पुत्रः ६त०। १भार्गवे २शुक्राचार्य्ये "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भारते आदिपर्व्वणि ६६अध्याये। कविसुतादयोऽप्यत्र।

कविय न० कं सुखमजति अज—क वीभावः। १खलीने त्रिका०। "कवियं कविकोच्यते" त्रिकाण्डे क्लीवतया पाठात् शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्तिः चिन्त्यमूला।

कविरहस्य न० हलायुधकृते श्लोकात्मके अर्थभेदेन एकाकारधातुभेदप्रदर्शके ग्रन्थभेदे।

कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा०। कविश्रेष्ठे। "श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्" नैषधम्। "श्रीविश्वनाथकविराजकृतिप्रणीतं साहित्यदर्पणमसुं स्थगितप्रमेयम्" सा० द० टी० रामचरणश्लोके कविराजशब्दस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धिस्तु मूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थकता।

कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः अयनं यस्य शास्त्रम्। वाल्मीकिमुनौ शब्दरत्ना०।

कविल त्रि० कु—कव वर्णने वा बा० इलच्। १स्तोतरि २शब्दकारके च। ततः प्रगद्या० चतुरर्थ्याम् ञ्य। काविल्यः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कविवेदिन् त्रि० कविं कवित्वं वेत्ति विद्—णिनि। काव्यवेत्तरि कवौ जटा०। स्त्रियां ङीप्।

कवीय न० कवि+स्वार्थे छ क्वचित् स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः। खलीने (लागाम) जटाधरः।

कवीयत् त्रि० कविरिवाचरति कविं स्तोतारम् इच्छति वा कवीय—नाम० शतृ। १कविसदृशे २आत्मनः स्तोतुरिच्छौ च। "अपो वसान पवते कवीयन् व्रजम्" ऋ० ६,५,१४,१। २कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोतारः तानिच्छन् वा भा०। एतेन अस्याः श्रुते. कवीयःशब्दोदाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः। स्त्रियां ङीप्।

कवीयस् त्रि० अतिशयेन कविः ईयसु। कवितरे स्त्रियां ङीप् कवीयसी। तरप्। कवितर तत्रार्थे। तमप्। कवितम बहूनां मध्ये अतिशयस्तोतरि काव्यकारके च त्रि०

कवूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते कंबुलयोगे कंवलशब्दे लक्षणादि। "इत्थशालि कवूलं तदुत्तरोत्तममुच्यते" नील० ता०

कवेल न० कं जलं विलति स्तृणाति विल—स्तृतौ अण् उप० स०। कुवलये शब्दच०।

कवोष्ण न० कुत्सितमुष्णं कुगतिसमासः कोः कवादेशः। १ईषदुष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः। "पयः पूर्वैः सनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते" रघुः।

काव्य न० कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेदं यद्वाकूयते पितृभ्यः

कृ श्राद्धे कर्म्मणि यत्नतः । पित्र्युद्देशेन दीयमानेऽन्नादौ अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह स्म मनुः “श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्त्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्व्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीड़ी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्धं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि-

निरूप्य सर्व्वशः । परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परि- विद्यते । सर्व्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः । भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्म्मे- णापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः । परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाश- यन्ते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः । वीक्ष्यान्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु । पापरोगी सहस्रस्य, दातुर्नाशयते फलम् । यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः । तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् । वेदवि- च्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि । सोमविक्रयिणे विष्ठा, भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलोके दत्तम्, अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ । यत्तु वाणिजके दत्तं, नेह नामुत्र तद्भवेत् । भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु । मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः । तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्ति- पावनान् । अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च । श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचि- केतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः” मनु० ३, १८३, १८६ । “वत्सेन पितरोऽर्य्यमणा कव्यं चीर- मधुक्षतेति” पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपक्षीर- दोहनात् तस्य तदन्नत्वम् । कु-शब्दे कर्म्मणि यत् । २स्तुत्ये “कव्योऽसि कव्यवाहनः” ताण्ड्य० ब्रा० । “कव्यः स्तुत्यः” भा० । कवत्वं कवः कु-भावे अप् कवे साधु यत् । ३स्तव साधके स्तोतरि । “वीता जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि” ऋ० ६, ६१, ? । “कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोतृभिः” भा० ।

कव्यवाल पु० कव्यं वलते ददाति अत्र वल-दाने आधारे घञ् । १वह्नौ तत्र दाने हि पितॄणां दाननि- ष्पन्नत्वात्तथात्वम् । कव्यं वल्यते दीयते वल-दाने सम्प्रदाने घञ् । २पितृदेवभेदे त्रिका० “कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा । अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः” वायु० पु० लस्य वा डः कव्यवाडोऽप्यत्र ।

कव्यवाह पु० कव्यं वहति प्रापयति पितॄन् वह-अण् उप० स० । अग्नौ । कव्यवाहनशब्दे विवृतिः ।

कव्यवाह् पु० कव्यं वहति वह-ण्वि । पितृभ्यः कव्य प्रापके वह्नौ ।

कव्यवाहन पु० कव्यं वह-वहति “कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्” पा० वह-ञ्युट् । पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ “त्रयो वा अग्न- यो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, सह- रक्षा असुराणाम्” तैत्ति० २, ५, ८, ६ । “अग्नये कव्य वाहनाय स्वाहा” यजु० २, २९ । “अग्नये कव्यवाह- नायानुब्रूहीति तत्स्विष्टकृते हव्यवाहनो देवानां, कव्य वाहनः पितॄणामिति” शत० ब्रा० २, ६, १, ३० ।

कश शब्दे अक० वोप० गतौ शासने च सक० पा० भ्वा० पर० सेट् । कशति अकशीत्–अकाशीत् चकाश । प्रनि- कशति । “अन्योऽन्यमभिचाकशीति” श्रुतिः । यङ्- लुकि रूटीरूपम् । उभयपदीत्येके ।

कश पु० कशति शब्दायते शास्ति ताडयति वा करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि कश-अच् । अश्वादिताड- नसाधने चर्म्मवस्त्रादिनिर्म्मिते पदार्थभेदे (चाबुक) “स राजा तं कशेनाताडयत्” भा० व० १९६ अ० । अमरे अस्य स्त्रीत्वमाह । “जघान कशया मोहात्तदा राक्षस- वन्मुनिम्” भा० आ० १७७अ० । “सम्यक्कशात्रय विचारवता नियुक्तः” माघः ५, १० श्लो० व्या० मल्लि० । “अत्र कशाः कशाघातास्तासां त्रयमुत्तममध्यमाधमं च यथासङ्ख्यं मृदुममनिष्ठुराद्यत्रिरूपं त्रितयन्तस्य विचारः ‘एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवन्ताड्यः’ इति विमर्षः तद्वता तज्ज्ञेन । यथाह भोजः “मृदुनैकेन घातेन दण्ड- कालेषु ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्याञ्चरन्यान्नि- ष्ठुरैस्त्रिभिः । उपवेशोऽथ निद्रायां स्खलिते दुष्ट- चेष्टिते । वडवालोकनौत्सुक्ये बहुशाब्दितहेषिते । सन्त्रासे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भये । शिक्षात्यागस्य समये सञ्जाते चित्तविभ्रमे । दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि । ग्रीवायामुत्तमाहन्यात् तस्याञ्चैव च वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे त्वक्षशिक्षञ्च ताडयेत् । प्रहेषितं स्कन्धवाहौ वाडवालोकिनं तथा । उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुश्चेष्टितं मुखे हन्या- दुन्मार्गप्रस्थितं तथा । जघने स्खलितं हन्यात्तेत्रमार्गे

दुरुत्थितम् । यः कुशठप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत्” इति । अधिकमश्वशब्दे उक्तम् । मांसरोहिण्यां स्त्री भावप्र०

काशकृत्स्न पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काशकृत्स्न-व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना-पिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जय-न्त्यष्टादिशाब्दिकाः” वोपदेवः । ततः उपका० गोत्रप्रत्य-यस्य बहुषु लुक् । काशकृत्स्नेन निर्वृत्तम् चतुरर्थ्याम् अरीहणादि० वुञ् । काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

कशस् न० कशति नाचं कश– गतौ असुन् । जले निरु० ।

कशार्ह त्रि० कशामर्हति अर्ह–अण् उप० स० । कशाताडन-योग्ये दुष्टे अश्वादौ अमरः ।

कशिक पु० कशति हिनस्ति सर्पम् कश शासने बा० इक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वक-त्वेऽपि हस्त्या० पाठात् नान्त्यलोपः । कशिकपादः ।

कशिपु पु० कशति दुःखम् कश्यते वा कश–गतिशासनयोः मृगय्वा० नि० । १अन्ने आच्छादने च २अमरः । एक-शक्त्या ३भक्ताच्छादनयोश्च विश्वः । पुम्यन्नाविह्यतश्च अयं द्विवचनान्तः इति मेदि० । ४शय्यायाम् । “क्षमुः कशिपुभिः कान्तं पर्य्यङ्कव्यजनाशनैः” भाग० ३, ३,१६ । “चेदस्ति भूः किं कशिपोः प्रयासैः” भा० २,२, ५ । “कशिपोः शय्यायाः” श्रीधरः । ५आसनभेदे च “कचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु । कचित् प्रासादपर्य्यङ्के कशिपौ वा यथेच्छया” भाग० ७,१३,३७। वेदे अस्य क्लीवत्वमपि “प्रसुच्याश्व दक्षिणेन वेदिम् हिर-ण्मयं कशिपूपस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति” “हिर-ण्मययोः कशिपुनोः पुरस्तात् प्रत्यङ्ङध्वर्युः” शत० ब्रा० १३,४, ३,१ । “कशिपु आसनभेदः । “होत्रध्वर्यू हिरण्मययोः कशिपुनोरुपविष्टौ” कात्या० १५,६,१ । कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते । “फलकमिति पितृभूतिः” सं० व्या० । “अध्वर्य्युयजमानौ कूर्चयोः” “फलकयोर्वा, होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु” कात्या० २०,२,२,१८,२०,२१ । “सपादमासनं कूर्चः (कुरसीचौकी) “पादरहितं फलकं कशिपुशब्देन मृद्वासनं मसूरक उच्यते” संप० व्या० । तेन मृद्वासनं पादरहितं फलकं च कशिपुशब्दार्थः ।

कशीका स्त्री कश+बा० ईकन् । सूतवत्सायां नकुल्याम् । “आशधिता परिशधिता या कशीकेव जङ्गहे” ऋ० १,१२६,६ । “कशीका सूतवत्सा नकुली सा यथा पत्या सह चिरं क्रीडति न कदाचिदपि विसृजति” भा०

कशु पु० चेदिपुत्रे राजभेदे । “यथा चिच्चैद्यः कशुः शत-मुष्ट्राणाम्” ऋ० ८,५,३७ ।

कशेरक पु० यक्षभेदे । “मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः । कशेरकोगण्डकण्डुः” इत्युपक्रम्य “एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः” इति भा० स० १० अ० कुबेर-सभावर्णने उक्तम् ।

कशेरु(रू) स्त्री कं जलं वातं वा शृणाति शृ– “के श्र एरक् चास्य” उणा० ऊ उ वा । तृणकन्दभेदे (केशुर) उज्ज्व० । दीर्घान्तः त्वष्टुश्चतुर्दश्यां २कन्यायां सा च नरकासुरेण गजरू-पेण हृता तत्कथा हरिवं० १२१अ० यथा “त्वष्टुर्दुहितरं भौमः (नरकासुरः) कशेरुमगमत्तदा । गजरूपेण जग्राह रुचि-राङ्गीं चतुर्दशीम् । प्रमथ्य तां वरारोहां नरको वाक्यमब्रवीत्” उप्रत्ययान्तः पुंसि च । “किं कथ्यते वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरवः” । उज्ज्व० चन्द्रः । ह्रस्वान्तं क्लीवमाह अमरः । “शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता” सुश्रु० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे न० । तद्भेदगुणा भावप्र० उक्ता यथा । “कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम् । मुस्ताकृति लघु स्याद्यत्तच्चिचोटमिति स्मृतम् । कशेरुक-द्वयम् शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयना-मयनाशनम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मारुचिस्तन्यकरस्मरम् । भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते ३खण्डभेदे पु० “ऐन्द्रं कशेरु-शकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये” सि० शि० । पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च “भार-तस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु (कुमारिकाख्यः) नवमस्तेषां द्वीपः सागर-संवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुद्धवणिज्याद्यै र्वर्त्तयन्तोव्यवस्थिताः । वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारिपात्रो-द्भवा मुने ! । नर्मदासुरसाद्याश्च नद्योविन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्व्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरी-भीमरथीकृष्णवेण्वादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवानद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखामलयो-द्भवाः । त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रु-

चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । पश्चिमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो- जनाः । पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । तथाऽपरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः । मारुकामालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्राभार्गास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सहिताः सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तमः । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् । प्राप्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते चेन्द्रियसङ्गहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं मया” ४तृणदण्डुस्थि पुंन० हला० स्वार्थे कन् । तृणास्थिभेदे स्त्री अमरः । तृणकन्देऽपि स्त्री रत्नमाला “कशेरुकञ्चातियुक्तं श्लेष्मकोपकं यथाह सुश्रुतः । दिवास्वप्नेत्याद्युपक्रमे ‘कशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा कोपमापद्यते” । एतद्रसस्य कूलचरमांसभोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवर्गे सुश्रुतः “कूलचराणां शृङ्गाटककशेरुकासवः” । इदञ्च सुश्रुते मधुरवर्गे उक्तम् । तद्वाक्यं मधुरवर्गे दृश्यम् । एतस्य श्लेष्मपित्तप्रकोपकत्वेन क्रमिकारित्वमुक्तम् सुश्रु० “माषपिष्टान्नद्विदलबिसशालूककशेरुकैरित्युपक्रमे “श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति । क्रमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्” ।

कशेरुमत् पु० यवनराजभेदे । “इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान्” हरिवं० १६ अ० । भा० व० १२ अ० ।

कशोक त्रि० कश—ताडने वा० ओक । हिंसके राक्षसादौ “मा त्वा दभन् दूरे वासः कशोकाः” अथ० ५,२,४ ।

कश्चन अव्य० कः+विभक्त्यन्तात् चन इति मुग्ध० पाणिन्यमरमते पृथक् पदमिति भेदः । (केओ) इत्यर्थे “दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ” माघः । चित् । कश्चिदप्यत्र अव्य० एकपदं द्विपदं वेति भेदः । “कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारे प्रमत्तः” मेघ० ।

कश्मल न० कश—कल मुट् च । १मूर्च्छायां, २मोहे, “कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्” गीता । “मा राजन् ! कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्” भा० स० ४४ अ० । वेदे पृषो० लस्य शः । कश्मश तत्रार्थे “विद्वेष कश्मशं भयममित्रेषु निदध्मसि” अथ० ३पापे च शब्दमा० ४मलिने त्रि० हेम० ।

कश्मीर पु० कश ईरन् मुट् च । स्वनामख्याते देशभेदे । ततो भवादौ कच्छा० अण् । काश्मीर तद्देशभवे त्रि० । कश्मीरोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । काश्मीर पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० स्त्रियामभयत्र ङीप् । तस्य राजन्यपि तथा । बहुषु तु तस्य लुक् । कश्मीराः । स्त्रियां भर्गादि० न लुक् । काश्मीरी । “अत ऊर्द्धं जनपदान् निबोध गदतो मम” इत्युपक्रमे “कश्मीराः सिन्धुसौवीराः गान्धारा दर्शकास्तथा” भा० भी० ६ अ० । जम्बूखण्डविभागे देशकीर्त्तने । तद्देशसीमादि शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७पटले उक्तं यथा—“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः । तावत् कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः” ।

कश्मीरजन्मन् न० कश्मीरदेशे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे । कश्मीरजादयोऽप्यत्र । तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा—“कुङ्कुमं मसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् । सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम् । कश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम् । केतकीगन्धयुक्तन्तत् मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमम्पारसीके यत् मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं खलु केशरम् । कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् । तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्”

कश्य न० कशत्यनेन कश—शब्दे बा० करणे यत् । १मद्ये वैज० । मद्यपानेन यथेष्टशब्दकरणात् तथात्वम् । कशामर्हति दण्डा० यत् । २कशाघातयोग्ये अश्वमध्यभागे त्रि० अमरः ।

कश्यप पु० कश्यं पिबति पा—क उप० स० । ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य मरीचेः पुत्रे ऋषिभेदे तस्य तन्नामनिरुक्ति-

यथा—"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः । कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" मार्कण्डे० पु० । तस्य वंशादिकथा "ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः । प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रूश्च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत ! । एतासां वीर्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम्" भा०आ०६५ अ० एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृश्याः । "कश्यपाय त्रयोदश" मनुः ।

तस्य च वंशादिकथा भाग०व्यन्यथैवोक्ता यथा—"पत्नी मरीचेस्तु कलासुषुवे कर्दमात्मजा । कश्यपं पौर्णमासं च यापूरितं जगत्" भाग० ४,१,११ श्लो० इत्युक्त्वा तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दक्षकन्याः पत्न्य आसन्" इति६स्क०उक्तं यथा-"ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा । षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः । दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान् । भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः" "नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु" इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षट्द्विगुणाः द्वादश त्रयोदशत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरत्रादित्यादीनां त्रयोदशानां वंशकीर्त्तनात्तथार्थः । "तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः इति" श्रीधरः) "तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीत्यपि । पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ । सुपर्णाऽ(विनता)सूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम् । सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः" इति । तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीपुत्रानुक्त्वा प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्नीपुत्रनामादिकमुक्तं यथा तत्रैव

"अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला । मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः । तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः । सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ! । ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः । दन्दशूकादयः सर्पा राजन् ! । क्रोधवशात्मजाः । इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः । अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः । सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु । द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः । अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः । पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः । धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः । स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल । वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली । वैश्वानरसुतायाश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः । उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा । उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप । पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः । उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मनोदितः । पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः । तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः) । जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः । विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत् । राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः । अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः । यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः । विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः । विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम् । मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा । सैव भूत्वाथ वड़वा नासत्यौ सुषुवे भुवि । छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः । कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम् । अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता । पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा । योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः । त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्य्या रचना नाम कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् । तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि । विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्" भाग० ६,६ अ० । कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः ।

तस्य पृथिव्याः प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा०हरिवं० ५३ । यथा "भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता । मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः । रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता । स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किं सुवि ! त्वमवाङ्मुखी । वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि । साहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् । पतयो मे हता ब्रह्मन् ! भार्गवेण महात्मना । साहं विहीना

विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः। विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे। तन्मह्यं दीयतां भर्त्ता भगवंस्तत्समो नृपः। रक्षेत् सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम्। स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं बाढमित्यब्रवीत् प्रभुः। ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान्। सा मनुप्रभवं पुण्यं प्राप्येक्ष्वाकुकुलं महत्। विपुले नास्मि कालेन पार्थिवात् पार्थिवं गता। एवं दत्तास्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते। भुक्ता राजसहस्रैस्तु महर्षिकुलसम्भवैः। बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः"। अयं च गोत्रप्रवर्त्तकः। आर्षशब्दे गोत्रशब्दे च विवृतिः। "त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३, ६२। "कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः" वेददी०। तस्यापत्यानि विदा० अञ् बहुषु लुक्। कश्यपास्तद्गोत्रापत्येषु "कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति"। "कश्यपासितदेवलेति च" चा० ८। "शाण्डिलानां कश्यपशाण्डिलयोः" आ० श्रौ० १२, १४, ७। "एते कश्यपाः। एतेषां परस्परमविवाहः" नारा०।

काश्यपिर्गरुड़ाग्रजः इत्यत्र तु भवार्थे इञ्।

१मृगभेदे २मत्स्यभेदे च मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३कच्छपे "अपामुद्रो मासां कश्यपः" यजु० २४, ३७। "कश्यपः कच्छपः" वेददी०। ४श्यावदन्ते त्रि०। "प्रसृप्रेभ्यस्तान्यत् कण्वकश्यपयाचमानवर्ज्जम्" कात्या० १०, २, ३५। "कण्वशब्दं बधिरं मन्यन्ते कश्यपञ्च श्यावदन्तमिति केचित्" कर्कः।

कश्यपनन्दन पु० ६त०। गरुडे हेला यु०। कश्यपसुतादयोऽप्यत्र

कष बधे भ्वा० पर० सक० सेट् बधोऽत्र निष्पीड़नं घर्षणञ्च। कषति अकषीत्–अकाषीत्। चकाष प्रनिकषति। "कटहेम कषश्रिवालसत् कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष०। अस्य परस्मैपदिषु पा०ग०पाठात् शब्दकल्पद्रुमे च तथा पाठात् आ० उक्तिर्भ्रान्तिमूला। 'पाषाणं कषमाणम्' इत्यादिप्रयोगस्तु ताच्छीलिकचानशैवोपपत्तेः। "निमूलसमूलयोः कषः" "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" पा० णमुल् अनुप्रयोगश्च। निमूलकाषं कषति समूलकाषं कषति समूलं निमूलं वा कषतीत्यर्थः सि० कौ० "समूलकाषं चकषुरुदन्तः" भट्टिः। "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" पा० कर्मरूपेषूपपदेषु खच्। सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कषः"

कष पु० कष–अच्। स्वर्णघर्षणरूपपरीक्षार्थे (कषटी) पाषाणभेदे इतरप्रस्तरस्य स्वर्णेन घर्षणात्तस्यैव तथात्वम्। कस्यादेस्तोल्पर्णोकरणसाधने शाणाख्ये पदार्थे अमरः। "कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष०। "सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता" कुमा०।

कषण त्रि० कष्यते कष–कर्मणि ल्युट्। १अपक्वे शलाटौ शब्दच०। भावे ल्युट्। २घर्षणेऽवलने न०। "कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः" माघः। "कषणेन कम्पनेन" मल्लि०

कषा स्त्री कष्यते ताड्यतेऽनया कष–बा० करणे अच्। अश्वादेस्ताड़नसाधने चर्मादिनिर्मिते पदार्थे (चाबुक) रमानाथः। 'कच्छ्रेण पृष्ठे कषया च ताडितः" भाग० ३, ३०, २२।

कषाकु पु० कष–आकु। अग्नौ सूर्ये च उणादिको०।

कषाय पुंन० कषति कण्ठम्, कष–आय–अर्श आदि। (कषा) १रसभेदे २तद्वति त्रि०। तस्य कारणगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा—"तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणोवायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, लाघवात् लाघवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैष्टम्भ्यात् वैष्टम्भ्यमिति" "योवक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कषति पीडयति च स कषायः"। "कषायः संग्राहकोरोपणः स्तम्भनः शोधनालेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति। स एवं गुणोऽप्येकएवात्यर्थमुपसेव्यमानः पीड़ास्यशोषोदराध्मानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमुचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति" इति च। कषायवर्गश्च। "न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्ग्वादीरोध्रादिस्त्रिफलाशल्लकीजम्ब्वाम्रबकुलतिन्दुकफालिनीकतकशाकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यसुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारकादयोमुद्गादयश्च समासेन कषायोवर्गः" सुश्रु०। अस्योत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा–"तस्मादाप्योरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्योरसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते" इत्युपक्रम्य। "पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः इति। तत्र तस्य च पित्तकफघ्नत्वमपि तत्रैवोक्तम् "मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः" इति। "केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसाः द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, कट्वम्ललवणा आग्नेयाः मधुराम्ललवणाः स्निग्धाः गु

यस्य कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च। सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः” इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्त्वा तच्च दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमादृतम् भावप्र० तद्देतद्विहितम् यथा— “कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा। लेखनः पीड़नः सौम्यः शोषणो वातकोपनः। कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः। त्वक्प्रसादनमालस्य स्तम्भनो विषदो मतः। जिह्वाया जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्”। रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्सन्नमांसस्य, शोषणोव्रणमज्जादीनाम्। पीड़नो हृदयस्य वातकारित्वात्, सौम्यः सोमादुत्पन्नः”। अथातियुक्तस्य कषायस्य गुणान्तरोक्ताः “सोऽतिमयुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत्”। अभयायामत्र विशेषः। “प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना”। ३रागद्वेषादिदोषे। “आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति” छा० उ०। “तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितोमृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै” भा०। “कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रजायते” वेदा० प० कर्मणां रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम्। “लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः” इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविघ्नभेदे “सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत्”। “सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विज्ञाय शमेऽहितो यात्मनि निवेशयेत्” विद्वन्म०। ५रक्ते अनुरागान्विते ६सुरभौ ७अपटौ च केशवः। “चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः” कुमा०। “कषायः रक्तः” मल्लि०। “निद्राकषायितविपाटललोचनेषु” माघः “कषायितान्यपटूकृतानि” मल्लि०। ८रागे ९क्काथभेदे १० निर्यासे च “रागे काथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे” वैज०। कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्—कर्मणि क्त्वा। कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० “असुमैव कषायितस्तनी” कुमा० “कषायितः रञ्जितः” मल्लि०। ११विलेपने १२अङ्गरागे च विश्वः। “कर्प्पितोऽध्रकषायरूक्षे” कुमा० “कषायेण विलेपनेन” मल्लि०।

कषायश्च सरसादिकः पञ्चविधः भावप्र०दर्शितो यथा। “सरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्” तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि। १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधरः। १४कलियुगे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका। १७धववृक्षे पु० राजनि० १८क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि०। देशे गम्ये अध्यात् पानशब्दस्य णत्वम्। कषायपाणोदेशभेदः।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे। तत्प्रकारो यथा “केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागान्चतुर्गुणजलमावाप्य,चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येषः कषायपाककल्पः” इति परमतमुक्त्वा “एतत्तु न सम्यक्” इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च “तत्रान्यतमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि अणुशोभेदयित्वाऽष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्पः” इति स्वमतेनोक्तम्। पक्षान्तरमप्युक्तम् “अथ वा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य-चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः” इति। अयञ्च कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु तथैव ग्राह्यः” यथाह तत्रैव “स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम्। तत्रायं विधिरारव्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु। अनुक्तद्रव्यकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्। कल्ककाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्दिशेत्”।

कषाययावनाल पु० नित्यकर्म्म०। तुवरयावनाले धान्यभेदे राजनि०।

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे। “कुम्भीनसः कृष्णगोधा यश्च कषायवासिकः” इत्युपक्रमे “त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः इति विभज्य—तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् “तस्य मन्दमध्यविषत्वञ्च-तत्रैवोक्तं यथा “त्रिपिटपिञ्जटककषायवासिकवर्षपर्णसिकतोटकवर्च्च;कीटकौण्डिल्यकाः मन्दमध्यविषाः”।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तार० इतच्। जातकषाये तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त। कषायीकृते च “असुनैव कषायितस्तनी” इति कुमा०।

कषायिन् पु० कषायोनिर्यासोऽस्त्यस्य इनि। १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३लकुचवृक्षे च राजनि०। ४कषाययुक्ते त्रि०

कषि त्रि० कष–हिंसायां इन्। हिंसाकारके उणादिकोषः।

कषीका स्त्री कष–हिंसने "कषिदूषिभ्यामीकन्" उणा० कर्मणि ईकन्। १पक्षिजातौ उज्ज्वल०। शब्दकल्पद्रुमे ह्रस्वमध्यपाठः प्रामादिकः उणादिसूत्रे ईकनो दीर्घतया निर्देशात्। इत उत्तरत्र फर्फरीकादयश्चेत्यादौ सर्वत्र दीर्घादेरेवानुवृत्तेः दीर्घादेरेवोचितत्वात्। कषत्यनया करणे ईकन्। २खनित्रे स्त्री शब्दचि०।

कषेरुका स्त्री कशेरुकावत्। (केशुर) तृणकन्दे रायमुकुटः।

कष्कष पु० कषित्यव्यक्तं शब्दमुच्चार्य्य कषति कष–हिंसने अच्। कृमिभेदे। "येवाषास: कष्कषास एजत्काः शिपवित्नुकाः। दृष्टश्च हन्यतां कृमिरुतादृष्टश्च हन्यताम्" अथ० ५,२३,७।

कष्ट न० कष–क्त "कृच्छ्रगहनयोः कषः" पा० नेट्। १पीड़ायाम् व्यथायाम्, 'कष्टं युद्धे दश ग्रीवाः स्मृता मे" भा०आ०३अ०। "एकस्य कष्टस्य न यावदन्तम्" पञ्चत०। २पीड़ायुक्ते ३गहने ४पीड़ाकारके च त्रि० "बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" मनुः। "मोहादभून् कष्टतमः प्रबोधः" रघु०। "शीतातपादिकष्टानि सहतेऽन्यानि सेवकः" पञ्चत०। "ततः कष्टतरं नु किम्" गीता। "एतत्कष्टतमं विद्यात्तुष्कं कामजे गणे"। "क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं बुधाः" मनुः। ५कष्टसाध्ये बहूपायेन साध्ये रिपुरोगादौ। "स हि कष्टतमो रिपुः" "कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाकुररिं बुधाः" मनुः। रोगाणां कष्टता च बह्वायाससाध्यता यथोक्तं सुश्रुते "केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि"। तथा च रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः याप्यश्च। तत्र साध्योऽपि द्विविधः अल्पायाससाध्यो बह्वायाससाध्यश्च बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता। कष्टसाध्याश्च रोगाः सुश्रुते तत्तत्स्थाने उक्तास्तत एवावसेयाः। कष्टसाधने ६पापे च। "कष्टाय क्रमणे" पा० क्यङ् "कष्टायते कष्टं पापं कर्त्तुमुत्सहते इत्यर्थः" सि० कौ०। अलङ्कारोक्ते ७दोषभेदे यत्र सन्ध्यादिना अर्थस्य दुर्बोधत्वं तत्र कष्टत्वम् 'कष्टं तदर्थावगमो दुरायत्तो भवेद् यदि" इत्युक्तलक्षणात् तच्च सम्भिन्नतम् अतएव सा० दर्पणे "सद्यो विश्लेषोत्सीलकष्टताः" इत्युक्तोदाहृतम् "उव्र्व्यसावत्र चार्वङ्गि: सर्वत्र चार्ववस्थितिः" इदन्तु वाक्यगतम्। क्लिष्टत्वमप्यस्यैव नामान्तरं "अवाचकत्वं क्लिष्टत्वमिति" सा० द० पदगतदोषे उक्त्वा "क्षीरोदजावसति जन्मभुवः प्रसन्नाः" इति अत्र अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वमिति तत् लक्षयित्वा क्षीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि" अर्थावबोधे व्यवधानं दर्शितम्। [त्रिका०। २पीडाकारके त्रि०।

कष्टकार पु० कष्टं करोति कृ–अण् उप०स०। १संसारे

कष्टरिपु पु० कर्म०। कष्टसाध्ये रिपौ स च मनुनोक्तलक्षणो यथा "प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च। कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाकुररिं बुधाः" इति।

कष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम्। दुःखदस्थाने हारा०।

कस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कसति अकसीत्–अकासीत्। चकास–ज्वलादित्वात् कर्त्तरि वा ण। कासः। यङ् चनीकस्यते यङ् लुक् चनीकसीति–कस्ति। प्रनिकसति

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ "उत्कसन्तु हृदयान्यूर्द्ध्वं प्राण उदीषतु" अथ० ११,६,२१"।

निस्+निर्+अपगतौ निष्कसति। णिचि निष्कासयति "निरकासयद्रविमपेतवसुम्" माघः।

वि+प्रकाशे। विकसति पङ्कजकलिका "फुल्लश्चैते विकसिते" अमरः "स प्रीतियोगात् विकसन्मुखश्रीः" कुमा०। "अपाङ्गदृष्टिपातविकसद्वदनाम्" माघः। "विकसद्भिरास्यकमलैः कमलैः प्रमदाः" माघः "मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितम्" मालतीमा०। णिचि विकासयति व्यचीकसत्। "वसनेन चोपकुसुमं व्यचीकसत्" माघः। "वौ कषलस" इत्या०" पा० इनि विकासी। वरच्। विकस्वरः "मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः" माघः।

अनु+वि+अनुरूपविकाशे "अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनाम्" भाग० ३,१५,१७।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति "चिरायद्योतिताशेषलोके" माघः

सम्+सम्यग्गतौ सङ्कसुकः।

कस शातने गतौ च अदा० इदित् आत्म० सक० सेट् शातनमिह नाशनम्। कंस्ते अकंसिष्ट। चकंसे। प्रनिकंस्ते। कर्मणि कंस्यते। अकंसि।

कस शातने गतौ च सक० अदा० आत्म० सेट्। शातनमत्र नाशनम्। कस्ते अकसिष्ट। चकसे प्रनिकस्ते।

कस पु० कस–अच्। (कषटीपातर) कषपाषाणे भरतः।

कसन पु० कसति हिनस्ति कस–ल्यु । १कासरोगे २लूताभेदे स्त्री ।"कालमूत्रविषा कृष्णा कसना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु० लूताभेदकथने । "पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं शीतलं स्रवेत्" सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्पाटि–ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच० । "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कसर्णीर पु० सर्पभेदे । "एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यन्" तैत्ति० सं० १,५,४,१ । तस्य सत्वमपि "पैद्वो हन्ति कसर्णीलम् पेद्वः श्वित्रमुतासितम्" अथ० १०,४,५ । विषनाशकल्पे ।

कसाम्बु न० पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपासते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेत" अथ० १८,४,३७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । वाचे जटाधरः ।

कसेरु पु० कस–उ एरुगागमः । १कशेरौ, (केशुर) सूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।३कशेरुशब्दार्थे च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पृष्ठास्थि राजनि० ।

कस्कादि पु०पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालं बर्हिष्पलं यजुष्पात्रं अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः कस्कादिगणः"

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तभ्नाति स्तन्भ–अण् गौरा० ङीष् मुग्ध० षण्ढेप् । शकटस्याधःपतनवारणार्थं मीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्थायां मेथौ "अथ यज्ञघने कस्तम्भीम्"शत०ब्रा० १,१, २,८ । "शकटस्याधःपतनं वारयितुमीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्था मेथिः कस्तम्भी" भा० ।

क(का)स्तीर न० देवत्तीरपथ कृगति० समा० कोः कादेशः "कास्तीराजस्तुन्दे नगरे" पा०सूट् ।१नगरविशेषे २तज्जाते रङ्गे हेम० । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामादिकः पा० सूत्रे कास्तीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस–ऊर–बा० तुट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव"तद्गुणपर्य्यायादि भावप्र०उक्तं यथा— "मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या तु सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः। कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्" । "यस्य हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि"कुमा० श्लोकव्या० मल्लिनाथेन "मृगनाभिःकस्तूरी तद्गन्धि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" रसग० । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति" माघः । कस्तूरिकाहेतुर्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मुसकदाना) लताभेदे राजनि०वमध्यपाठः भावप्र०सम्मतः। तद्गुणा भावप्र०उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मतृष्णावस्त्यास्यरोगहृत्" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिकावल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्मल न० कश्मलवत् । पापादौ रायमुकुटः ।

कस्वर त्रि० कस–गतौ शातने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

कहय पु० कस्य सूर्य्यस्य हयः । सूर्य्याश्वे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काहय तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कह्लेति पाठः साधुः ।

कह्लय पु०कह्ल–कयप् हूयः कः सूर्यो हूयो यस्य । सूर्य्यह्लायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा०अण् ।काहूय तदपत्ये पुंस्त्री ।

कहोड पु० ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षिशिष्यः अष्टावक्रस्य पिता । "उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्" भा० व० १३२अ० । अधिकमष्टावक्रशब्दे दृश्यम् । वा डस्य लः कहोलोऽप्यत्र । ततः अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सन्ध्यक्षरस्य च लुक् । कहिक अनुकम्पितकहोडे । वा इल । कहिल । य । कहिय इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

कह्लार न० के जले ह्लादते ह्लाद–अच् पृषो० दस्य रः । श्वेतोत्पले । "आह्लादिकह्लारसमीरणाहितैः" माघः । "नलवञ्जुलकह्लारचन्दनोत्पलपद्मकैः" सुश्रु० । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

कह्व पु०कं जलं ह्वयति स्पर्द्धते शुक्लरूपत्वात् ह्वे–क । वके अमरः। अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

कांशि पु० कंस मयार्थे बा० इञ् वेदे पृषो० सस्य शः। कंसनिर्मिते पात्रे "तौष्टीन् कंसांश्चिरात्रं, द्वौ द्वौ त्रिरात्रं चैकैकं पञ्चात्रम्" कौषी०ब्रा०।

कांस त्रि० कंसोदेशभेदोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। कंसाधिष्ठितभोजदेशाभिजने नरादौ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य विकारः यञ् छलोपः। ताम्रङ्गजधातुभेदे कंसशब्दे विवृतिः। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने" मनुः। अस्य शोधनविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—"पत्तलीकृत्य पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते"। मारणविधिस्तत्रैव "अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः। ततो मूषापुटे धृत्वा पचेद् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" तस्य गुणाः यथा—"कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्" भावप्र०। "कांस्यमुपहितसरोजमापतत्" माघः।

कांस्यकार पु०स्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति कृ-अण् उप०स०। (कांसारि)। जातिभेदे जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कंसकारशब्दे विवृतिः। [भेदे हेमच०।

कांस्यनील पु०। कांस्येन कृतः नीलः। (कोमकाजल) अञ्जन-

काक पुंस्त्री कै-शब्दे कन्। स्वनामख्याते विहगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् अण्डशावकयोः परतः ईत० पुंवत् काकाण्डः काकशावकः। "काकाल्लौल्यं यमात् क्रौर्य्यम्" स्मृतिः "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" उद्भटः "काकः काकः पिकः पिकः" नीतिमा०। "काकाली कामसधरा कापोतलवाहिनी गङ्गा। कंस जघान कृष्णः कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमु०। तन्मांसगुणा मदनपालेनोक्ता यथा—"काकमांसभवं मांसं चक्षुष्यं दीपनं लघु। आयुष्यं बृंहणं बलं क्षतदोषत्रयापहम्" काकजङ्घायां काकतिक्तत्वोक्तेः तन्मांसस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम्। राजनि०काकाह्वेति काकजङ्घापर्य्यायोक्तेः २काकजङ्घायां पु०"काकजङ्घातुल्याकारत्वात्तथात्वम्। कुत्सितमकति अक-अच् कोः कादेशः। ३पीठसर्पिणि(खोंड़े)४काकप्रधाने द्वीपभेदे। कस्य शिरसः काक सेचनम् अक-घञ् ६त०। ५शिरोऽवक्षालने ६काकपदतुल्याकारे ७तिलकभेदे काकवच्चञ्चलत्वात् ८अतिधृष्टे च शब्दरत्ना०। काकानाम् संघः अण्। ९काकसमूहे काकपदरूपे १०सुरतबन्धभेदे च न०मेदि०। काकपदशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम्। ईषत् कं कोः। कादेशः। ११ईषज्जले। बहु०१२ईषज्जलयुक्ते त्रि०। काकमुद्गा।

काककङ्गु पु० काकप्रियः कङ्गुः ईषज्जलयुक्तो वा कङ्गुः। (चीना) धान्यभेदे हेमच०। [काकजङ्घावृक्षे जटाध०।

काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो जङ्घेवावयवो यस्याः।

काकघ्नी स्त्री काकं हन्ति ट टित्त्वात् ङीप्। १महाकरञ्जे राजनि०। तत्फलसेवने हि काकस्य नाशः।

काकचिञ्चा स्त्री काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः। पृषो०। गुञ्जायाम् अमरः। पृषो०काकचिञ्चिः, काकचिञ्ची, काकचञ्चाप्यत्र शब्दरत्ना०।

काकच्छद पुंस्त्री काकस्य च्छदः पक्ष इव छदः कृष्णत्वात् यस्य। खञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [illegible] इच् समा०। काकच्छदिरप्यत्र त्रिका०।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घेवावयवो यस्याः। (कौओयाटेङ्गा ख्याते वृक्षभेदे। "काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा। पारावतपदी दासी काकाह्वापि प्रकीर्त्तिता। काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डू विषक्रमीन्" भावप्र०तत्पर्यायगुणाद्युक्तम्। [(बडजाम) स्वार्थे कन् तत्रार्थे।

काकजम्बु स्त्री काकवर्णा जम्बुः। भूमिजम्ब्वाम् शब्दमा०।

काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-अण् उप०स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म्म० ऊङ्। जलजातजम्बूभेदे राजनि०। तस्याः काकनीलेति जलजम्बुकेति पर्य्यायतोक्तेः तस्याः कृष्णवर्णफलकत्वाज्जलजातत्वाच्च तथात्वम् "क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित्"। भावप्र०तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तम्।

काकण न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठभेदे। "महाकुष्ठान्यौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य। "काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकम्" इति लक्षितम्। अत्र स्वार्थे कन्। "सर्वैरेवोल्बणैर्दोषैः प्राहुः काकणकं बुधाः" भावप्र० तन्निदानमुक्त्वा "यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" काकणन्तिका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णम्, अन्ते रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् अन्ते

कृष्णम् । ञ्यपाकं स्वभावात्. त्रिदोषलिङ्गम् सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उत्कटदोषस्वर्यालिङ्गम्" भावप्र० लक्षितम् । अतएव पूर्ववाक्ये उत्कटैदोषैरित्युक्तम् ।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण–निमीलने शतृ ङीप् कुगतिस० कोः कादेशः । गुञ्जायाम् सुश्रु० । तस्याः फलकोषस्यैषन्निमीलनात्तथात्वम् । "कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं, तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम्" सुश्रु० स्वार्थे कन् । काकणन्तिकाप्यत्र रत्नमा० । काकणशब्दे उदा०। "रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि" सुश्रु०।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भवतुल्ये यादृच्छिकन्याये तद् उत्पत्त्यादिर्यथा "समासाच्च तद्विषयादिति" पा०छ । अत्रादेव त्रापकादिशार्थे, सह सुपेति वा समासः, द्वावि-वार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम् वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम् तालपतनं दस्युनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानम् इति बधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्पद्यते । काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थः तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु देवदत्तबधादिः छप्रत्ययार्थः । "यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रते । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रालोकः । "फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति" वेणी० ।

काकतिक्ता स्त्री काकमांसवत् तिक्ता । काकजङ्घायां भावप्र० काकजङ्घाशब्दे विवृतिः । (कुंच) २गुञ्जायां रत्नमा० । तयोः काकमांसतुल्यतिक्तत्वात्तथात्वम् ।

काकतिन्दुक पु० काकप्रियस्तिन्दुकः, काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुकः । (कुँचलिया) (माकड़ातेंदु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र० । तत्पर्य्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो अलजो दीर्घपत्रकः । कुपीलुः कुलयः काकतिन्दुकः काकपीलुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु । पादव्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्" अत्र फलपरत्वात् न०। [हेमच० ।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्त्यस्य अच् । कालागुरुणि

काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः । काकनासायाम्" भावप्र० । काकनासाशब्दे विवृतिः ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्द्धफलेऽस्याः ठन् । गुञ्जायाम् रत्ना० ।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदर्थे ईषद्दुःखं तुण्डते तुडि ङ–बधे अण् उप०स०षा० गौरा०ङीप्, मुग्ध० पक्ष ईष इति भेदः। १राजरीतौ न्नपयोग्ये पित्तले (गिल्टीकरापितल) तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दुःखनाशकत्वात् तथात्वम् । काकतुण्ड इवाकारोऽस्याः अच् गौरा०ङीष् । (कौआ-याठोटा) २काकनासाहृत्ते च ।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अनर्थकः प्रयत्नो यत्र । निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज पु० काकमीषज्ज्वलं वाष्पं ध्वज इवास्य । वाडवाग्नौ त्रिका० । तस्य समुद्रादुद्गच्छन्त्या ज्वालया जातधाप्यस्य तत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् पु० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम–णिच–कर्मणि ङ्वनिप् । बकवृक्षे रत्नमाला तस्य मृदुशाखत्वेन काकारोहणेनापि नामितत्वात् तथात्वम् ।

काकनास पु० काकस्य नासा तद्वर्णः फलेऽस्य । विकङ्कतवृक्षे (वँइचि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनासातुल्यरूपत्वात्तथात्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः । काकजङ्घायाम् (कौआठेङ्गा)। भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तं यथा— "काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः । कफघ्नी वमनी तिक्ता शोथार्शःश्वित्रकण्डूनुत्"।स्वार्थे कन् । काकनासिका तत्रार्थे अमरः। सा च त्रिवृति राजनि०।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।

काकन्दि(न्दी) स्त्री देशभेदे । वा ङीप् । तत्र भवादर्थे–दीर्घान्तात् वुञ् । काकन्दक तत्र भवे त्रि०।२तद्देशवासिषूपचारात् तेचायुधजीविनः। संघपरत्वे ततः दामन्यादि० स्वार्थे छ । काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुधजीविसंघे ।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्त्यस्य अच् ।(काणपाटा) काणजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽधःकर्णपार्श्वस्थे केशभेदे ।"स हसचलयत्नकाकपक्षकैः" "काकपक्षधरमेत्य याचितः" "तौ प्रणामचलत्काकपक्षकौ" "काकपक्षधरेऽपि राघवे" इति च रघुः "काकपक्षधरो युवा" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकपद पु० "पादौ द्वौ स्कन्धयुगमस्यौ क्षिप्रा लिङ्गं भगे लघु । कामयेत् कामुकां कामी बन्धः काकपदो मतः"

र्तितमुत्पर्य्युक्ते रतिबन्धभेदे । काकस्य पदं पदमानम् । २काकपदतुल्यपरिमाणे न० । तत्परिमाणेन शिरसि शिखास्थापनं स्मृतौ विहितम् । काकस्य पदाकारो ऽस्त्यस्य अच् । ३काकपदतुल्याकारे ग्रन्थलेखनकाले ऊर्द्धमधोवाभिन्नपङ्क्तिलेखने प्रकृतग्रन्थत्रुटिसूचके रेखाविशेषे । लेखकसंप्रदायप्रसिद्धिः ।

काकपर्णी स्त्री काक इव कृष्णं पर्णमस्याः काकमीषञ्ज्वलं पर्णमस्या वा गौरा० ङीष् । मुद्गपर्ण्यां भावप्र० तस्याः काककृष्णपर्णत्वात् ईषज्ज्वलयुक्तपत्रत्वाच्च तथात्वम् ।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः । (कुचिला) कुपीलौ । राजनि० संज्ञायां कन् । तत्रार्थे भावप्रकाशोक्ततद्गुणादि काकतिन्दुकशब्दे उक्तम् ।

काकपुच्छ पुंस्त्री काकस्येव पुच्छो यस्य । कोकिले शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् । किन्तु "पुच्छाच्चेति" वार्त्ति० वा ङीष् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका० । कोकिलया हि स्वाण्डस्फोटनाशक्ततया काकाण्डं तन्नीडात् निष्कास्य स्वाण्डं तत्र स्थापयित्वा काकद्वारा स्वाण्डजपोषणात् कोकिलस्य तथात्वम् ।

काकपुष्प न० काकवर्णं पुष्पमस्य । गन्धपर्णे राजनि० ।

काकपेय त्रि० काकैरनतकन्धरैः पीयते पा–यत् "शक्यैरधिकार्थवचने" पा० २त० । पूर्णोदकत्वेन प्रशस्ये काकैः पेये नद्यादौ । "काकपेया नदी" सि०कौ० ।

काकफल पु० काकप्रि... ...मस्य । निम्बवृक्षे राजनि० । तस्य तिक्तत्वेऽपि का... ...तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम् ।

काकबन्ध्या स्त्री काको... ...पुंवत् । काकीवत् एकमात्रपुत्र-जननेन बन्ध्यात्वप्रायायां स्त्रियाम् काकस्य सकृत्प्रजत्वञ्च काकरुतशब्दोक्तप्रमाणादवसेयम् । "काकबन्ध्या च या नारी मृतापत्या च या भवेत् । बह्वपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकबलि पु० ६त० । काकेभ्योदेयबलौ काकरुतशब्दे विवृतिः

काकभाण्डी स्त्री काकस्य ईषज्ज्वलस्य सुखनिद्रावहेतुकस्य भाण्डी क्षुद्रभाण्डमिव । महाकरञ्जे राजनि० । तत्फल-सेवनात् सुखात् ईषज्ज्वलस्रावात्तस्यास्तथात्वम् ।

काकभीरु पु० ५त० । पेचके त्रिका० ।

काकमद्गु पु० काक इव कृष्णो मद्गुः दात्यूहे खगे त्रिका० "एतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते" भा०अनु० ५५२० श्लो० ।

काकमर्द पु० काकं मृद्नाति मृद-अण् उप० स० । (माकाल-शशा) इति ख्याते महाकालवृक्षे राजनि० । ण्वुल् । काकमर्दकोऽप्यत्र रत्नमाला ।

काकमाची स्त्री काकान् मचते मचि–अण् पृषो० नलोपः पा० गौरा० ङीष्, मुग्ध०मते ङीप् । कटुफलालतायाम् । (कठया गुडकामाइ) इति ख्याते वृक्षे भावप्र० । तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा—"काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी । काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा । तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वररोगजित् । कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी" "काकमाचिजनितं मृदुशाकं वेशवारमिलितं शुभवासम् । तप्ततैलतलनेन सुपाकं कैरयाम्य न कृतं सुखवासम्" इत्यत्र वैद्यके चस्य शायामपि "ङ्यापोरिति" पा० ह्रस्वः इति बोध्यम् । स्वार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमाता स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य तत्फलप्रियत्वात् । काकमाच्याम् । राजनि० ।

काकमुद्गा स्त्री काकेन ईषज्ज्वलेन मुदं गच्छति गम-ड । मुद्गपर्ण्याम् अमरः ।

काकयव पु० काकमीषज्ज्वलमन्न ताद्दशो यव इव नीरसत्वात् । (आगड़ा) इति ख्याते पदार्थे "यथाऽफलाः षण्डतिलाः यथा चर्ममया मृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इव" भा० १७५ अ० । काकयवा निष्फलतृणधान्यानि" नीलकण्ठः ।

काकरुत न० काकस्य रुतम् । काकशब्दे । काकादिरवादेः भाविशुभाशुभसूचकतया शकुनत्वं यथाह वृह०सं० ९५अ० । "प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः करालको वामे । विपरीतमन्यदेशेष्ववधिर्लोकप्रसिद्धैव । वैशाखे निरुपहते वृक्षे नीडः सुभिक्षशिवदाता । निन्दितकण्टकिशुष्केष्वसुभिक्षभयानि तद्देशे । नीडः प्राक्शाखायां शरदि भवेत्प्रथमवृष्टिरपरस्याम् । याम्योत्तरयोर्मध्या प्रधानवृष्टिस्तरोरुपरि । शिखिदिशि मण्डलवृष्टिर्नैरृत्यां शारटस्य निष्पत्तिः । परिशेषयोः सुभिक्षं मूषकसम्पत्तु वायव्ये । शरदर्भगुल्मवल्लीधान्यप्रासादगेहनिम्नेषु । शून्यो भवति स देशश्चौराऽनावृष्टिरोगार्त्तः । द्वित्रिचतुःशावत्वं सुभिक्षदं पञ्चभिर्नृपान्यत्वम् । अण्डावकिरणमेकाण्डताप्रसूतिश्च न शिवाय । चौरकवर्णैश्चौरा श्चित्रैर्मृत्युः सितैश्च वह्निभयम् । विकलैर्दुर्भिक्षभयं काकानां निर्द्दिशेच्छिशुभिः । अनिमित्तसंहतैर्ग्राममध्यगैः चु-

द्धयं प्रवाशद्भिः। रोधश्चक्राकारैरभिघातो वर्गवर्गस्थैः। क्षुद्भयाय तुण्डपक्षैश्चरणविघातैर्जनानभिभवन्तः। कुर्वन्ति शत्रुवृद्धिं निशि विचरन्तो जनविनाशम्। सव्येन खे भ्रमद्भिः स्वभयं विपरीतमस्त्रलैश्च परात्। व्याकुलं भ्रमद्भिर्वातोद्भ्रमो भवति काकैः। ऊर्द्ध्वमुखास्तब्धपक्षाः पथि भयदाः क्षुद्भयाय धान्यमुषः। सेनाङ्गस्था युद्धं परिमोषं चान्यभृतपक्षाः। भस्मास्थिकेशपत्राणि विन्यसन् पतिवधाय शय्यायाम्। मणिकुसुमाद्यवहनेन सुतस्य जन्माङ्गनायाश्च। पूर्णाननेऽर्थलाभः सिकताधान्यार्द्रमृत्कुसुमपूर्णैः। भयदो जनसंवासाद् यदि भाण्डान्यपनयेत्काकः। वाहनशस्त्रोपानच्छत्रच्छायाङ्गकुट्टने मरणम्। तत्पूजायां पूजा विष्ठाकरणेऽन्नसम्प्राप्तिः। यद्द्रव्यमुपनयेत्तस्य लब्धिरपहरति चेत्प्रणाशः स्यात्। पीतद्रव्ये कनकं वस्त्रं कार्पासिके सिते रूप्यम्। सक्षीरार्ज्जुनवञ्जुलकूलद्वयपुलिनगा रुवन्तश्च। प्रावृषि वृष्टिं दुर्दिनमम्भसि स्नाताश्च पांशुजालैः। दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः। सलिलमवलोक्य विरुवन् वृष्टिकरोऽब्दानुरावी वा। दीप्तोद्विग्नो विटपे विकुट्टयन् वह्निकृद्विधुतपक्षः। रक्तं द्रव्यं दग्धं तृणकाष्ठं वा गृहे विदधत्। ऐन्द्रादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः। राजभयचोरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति। शान्तामैन्द्रीमवलोकयन् रुयाद्राजपुरुषमित्राप्तिः। भवति च सुवर्णलब्धिः शाल्यन्नगुडाशनाप्तिश्च। आग्नेय्यां मनस्वाजीविकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च। याम्ये माषकुलत्थाभोज्यं गान्धर्विकैर्योगः। नैर्ऋत्यां दूताश्वोपकरणदधितैलपललभोज्याप्तिः। वारुण्यां मांससुरासवधान्यसमुद्ररत्नाप्तिः। मारुत्यां शस्त्रायुधसरोजवल्लीफलाशनाप्तिश्च। सौम्यायां परमान्नाशनतुरङ्गाम्बरप्राप्तिः। ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्घृतपूर्णानां भवेदनडुहश्च। एवं फलं गृहपतेर्गृहपृष्ठसमाश्रिते भवति। गमने कर्णसमश्चेत् क्षेमाय न कार्य्यसिद्धये भवति। अभिमुखमुपैति यातुर्विरुवन्विनिवर्त्तयेद्यात्राम्। वामे वाशित्वादौ दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातुः। अर्थापहारकारी तद्विपरीतोऽर्थसिद्धिकरः। यदि वाम एव विरुयात् सहुङ्कृत्यायिनोऽनुलोमगतिः। अर्थस्य भवति सिद्धिः प्राच्यानां दक्षिणश्चैवम्। वामः प्रतिलोमगतिर्वाशन् गमनस्य विघ्नकृद्भवति। तत्रस्थस्यैव फलं कथयति यद्वाञ्छितं गमने। दक्षिणविरुतं कृत्वा वामे विरुयाद्यथेप्सितावाप्तिः। प्रतिवाश्य पुरो यायाद् द्रुतमर्थोऽर्थागमोऽतिमहान्। प्रतिवाश्य पृष्ठतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं भयजकर्त्ता। एकचरणोऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरहेतुः। वृक्षार्कमेकपादस्तुण्डेन लिखेद्यदा स्वपिच्छानि। परतो जनस्य महतो वधमभिधत्ते तदा बलिभुक्। सस्योपेते क्षेत्रे विरुवति शान्ते ससस्यभूलब्धिः। व्याकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते क्लेशकृद्यातुः। सुस्निग्धपत्रपल्लवकुसुमफलानम्रसुरभिमधुरेषु। सक्षीरावणसुस्थितमनोज्ञवृक्षेषु चार्थकरः। निष्पन्नसस्यशाद्वलभवनप्रासादहर्म्यहरितेषु। धान्योच्छ्रयमङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमदः। गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य। सद्यो ज्वरो महिषगे विरुवति गुल्मे फलं स्वल्पम्। कार्य्यस्य व्याघातस्तृणकूटे वामगेऽस्थिसंस्थे वा। ऊर्ध्वाग्निप्लुष्टेऽशनिहते च काके वधो भवति। कण्टकिमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कलहश्च। कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्धः। छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे। पुरतश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनप्राप्तिः। मृतपुरुषाङ्गावस्थितोऽभिवाशन् करोति मृत्युभयम्। भक्षत्यस्थि च चञ्च्वा यदि वाशत्यस्थिभङ्गाय। रज्ज्वस्थिकाष्ठकण्टकिनिःसारशिरोरुहानने रुवति। भुजगगदंष्ट्रितस्करशस्त्राग्निभयान्यनुक्रमशः। सितकुसुमाशुचिमांसानननेऽर्थसिद्धिर्यथेप्सिता यातुः। धुन्वन् पक्षावूर्ध्वानने च विघ्नं मुहुः क्वणति। यदि पट्टिकां वरत्रां वल्लीं वाऽऽदाय वाशते बन्धः। पाषाणस्थे च भयं क्लिष्टापूर्वाधिकयुतिश्च। अन्योऽन्यभक्तसङ्क्रामितानने तुष्टिरुत्तमा भवति। विज्ञेयः स्त्रीलाभो दम्पत्योर्वाशतो युगपत्। प्रमदाशिरउपगतपूर्णकुम्भसंस्थेऽङ्गनार्थसम्प्राप्तिः। घटकुट्टने सुतविपद् घटोपहनेऽन्नसम्प्राप्तिः। स्कन्धावारादीनां निवेशसमये रुवंश्चलत्पक्षः। सूचयतेऽन्यस्थानं निश्चलपक्षस्तु भयमात्रम्। प्रविशद्भिः सैन्यादीन् सघटप्रकङ्कैर्विनामिषं ध्वाङ्क्षैः। अविरुद्धैस्तैः प्रीतिर्द्विषतां युद्धं विरुद्धैश्च बन्धः। सूकरसंस्थे पङ्काक्ते सूकरे द्विकेऽर्थाप्तिः। क्षेमं खरोष्ट्रसंस्थे केचित्प्राहुर्वधं तु खरे। वाहनलाभोऽश्वगते विरुवत्यनुयायिनि क्षतजपातः। अन्येऽप्यनुव्रजन्तो यातारं काकवद्विहगाः। द्वात्रिंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समुद्दिष्टम्। तत्तत्तथाऽभिधेयं गुणदोषफलं यियासूनाम्। का इति काकस्य रुतं स्वनिलयसंस्थस्य निष्फलं प्रोक्तम्। कव इति चात्मप्रीत्यै

क इति रुते स्निग्धमित्राप्तिः । कर इति कलहं कुरुकुरु, हर्षमथ कटकटेति दधिभक्तम् । केके विरुतं कुकु वा धनलाभं यायिनः प्राह । खरे खरे पथिकागममाह कखाखेति यायिनो भयम् । गमनप्रतिषेधकमाखलखल सद्योऽभिवर्षाय । काकेति विघातं काकटीति चाहारदूषणं प्राह । प्रीत्यास्पदं कवकवेति बन्धमेवं कगाकरिति । करकौ विरुते वधं गुडयच्चामाय, वडिति वस्त्राप्तिः । कलयेति च संयोगः शूद्रस्य ब्राह्मणैः साकम् । फडिति फलाप्तिः फलवाहिदर्शनं टडिति प्रहाराः स्युः । स्त्रीलाभः स्त्रीति रुते गडिति गवां, पुडिति पुष्पाणाम् । युद्धाय टाकटाकिति गुडु वह्निभयं कटेकटे कलहः । टाकुलि चिविटिचि केकेकेति पुरस्त्वेति दोषाय । काकद्वयस्यापि समानमेतत् फलं यदुक्तं रुतचेष्टिताद्यम् । पतत्त्रिणो ऽन्येऽपि यथैव काको वन्याः श्ववर्ज्योपरिदंष्ट्रिणो ये । स्थलसलिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले प्रचुरसलिलवृष्ट्यै शेषकाले भयाय । मधु भवननिलीनं तत्करोत्याशु शून्यं मरणमपि निलीना मक्षिका मूर्ध्नि नीला । विनिक्षिपन्त्यः सलिले ऽण्डकानि पिपीलिका वृष्टिनिरोधभाजः । तरुस्थलं वापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा नाः कथयन्ति वृष्टिम् । कार्य्यं तु मूलशकुने ऽन्तरजे तदह्नि विन्द्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः । प्रारम्भयानसमयेषु तथा प्रवेशे ग्राह्यं क्षुतं न शुभदं क्वचिदप्युशन्ति । शुभं दशापाकमविघ्नसिद्धिं मूलाभिरक्षामथ वा सहायान् । दृष्टस्य संसिद्धिमनामयत्वं वदन्ति ते मानयितुश्च पश्य । कोशादूर्ध्वं शकुनिविरुतं निष्फलं प्राहुरेके तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च । प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यनिष्टस्तृतीयः" ।

काकस्य वर्णादिभेदेन विप्रादिभेदकथनपूर्ब्बकं कालभेदेन तद्रुतादिफलमुक्तं वसन्तराजशाकुने यथा

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां मूर्द्ध्नि स्थितं शाकुनभाषितानाम् । अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिः पूर्वादिकाष्टाप्रहरक्रमेण । ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते । वर्णाकृतिभ्यां च विभाषिताभ्यां सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः । बृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो दृढस्वरः कृष्णवपुः स विप्रः । पिङ्गाक्षनीलाङ्गविमिश्रवर्णः स्यात् क्षत्रियस्तीक्ष्णरवोऽतिशूरः । यः पाण्डुनीलः सितनीलचञ्चुर्नात्यर्थरूढो रटितश्च वैश्यः । भस्मच्छविर्भूरिककारशब्दः शूद्रः कृशाङ्गश्चपलो निरूक्षः । विकृत्तसूक्ष्मास्यतनुर्विशङ्को यः कर्कराटीग्ररवं विभर्त्ति । स्थिरारवः स्थैर्य्यसमेतबुद्धिः काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चमोऽत्र । द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो याचः स काकः खलु मुख्यवृत्त्या । तस्माद्रुते श्यामगलो निरीतः श्वेतश्च निन्द्योऽङ्गतदर्शने ऽसौ । विप्रः स्फुटं जल्पति पृच्छमानो न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराह । व्याख्याति वैश्यस्त्वधिवासनेन ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात् । प्रश्नं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः । सद्यस्त्रिसप्ताहदशाहपक्षैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण । शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् । न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः सर्व्वत्र शस्तो मधुरश्च रक्तः । दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण विरौति दीप्ताभिमुखः स काय्यम् । मिथ्याद्य निर्नाशयते च सम्यग्दीप्तोन्मुखः शान्तरवो हि सिद्ध्यै । शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्ताम् । यो रौति काको मधुरस्वरेण कृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् । विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति । यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसम्यक् कार्य्याणि सर्व्वाणि पुनः करोति" । विप्रादिश०

सूर्य्योदये पूर्व्वदिशि प्रशस्तस्थाने स्थितो यो ऽभिमुखं विरौति । नाशं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः । ध्वाङ्क्षः प्रभाते यदि वह्निभागे विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे । शत्रून् प्रणश्यत्यचिराद्विशङ्कः प्रयाति योषित् समवाप्यते तत् । रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् । रोगार्त्तिमृत्यू परुषस्वरेण रम्येण चेष्टागमयोपिदाप्तिम् । नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते करोति काकः सहसा विरावम् । क्रूरं ततः कर्म्म समभ्युपैति दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः । प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः । स्त्रीवस्त्रभूष्टत्पुरुषागमश्च कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् । ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनालयस्थे वस्त्राश्वयानाभिमतागमाः स्युः । पान्थागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् । दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते निरीक्षमाणो बलिभुग् नराणाम् । ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम् । दिशीशवत्यां यदि रौति काक आगच्छतस्त्वद्वनितान्यजाती । व्याधेर्निमित्तं

प्रियवस्त्रलाभो भवेत्तदा रोगक्लेशसमानम् । ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण । अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः" ॥ इति सूर्य्योदये काकशकुनम् । "पूर्व्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः काको भवेद्वाञ्छितकार्य्यसिद्ध्यै । अभीष्टलोकागमनं तथा स्यान्नष्टार्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभनिर्द्वेषिबधौ भवेताम् । कृतान्तभागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी । नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्तिर्मिष्टाशनं सिद्ध्यति चिन्तितोऽर्थः । दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी । वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च । सौम्ये च भीतस्करशोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता । ईशानदेशेऽभिमतेन सङ्गस्त्रासो हुताशाद्बहुलोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगं सम्मानसम्पद्द्रविणेष्टसिद्धिः"। इति प्रथमप्रहरे शकु० । "प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराद्भयं व्याकुलता च बह्वी जायेत काचिन्महती च शङ्का । हुताशदेशे नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः । याम्ये तु दृष्टिर्महती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् । रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः । भवेत् प्रतीच्यां प्रबला बलाप्तिर्योषागमो वृष्टिसुवर्षणं च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमस्त्रीपिशिताद्यलाभः । सौम्ये गणेष्टागमनं जयं च रम्यं रवे चौरभयं त्वरण्ये । महेश्वराशाविरुतश्च काकश्चौराग्निसंत्रासविरुद्धवार्त्ताः । ब्रवीति रुक्षैरटनैररुक्षैः सदार्य्यगुर्व्वागमनं जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः"। इति द्वितीयप्रहरश०। "ऐन्द्र्यां विरुत्तः प्रहरे तृतीये वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति । कृष्णस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम् । अग्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा । भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावैर्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धैः । ककुभ्यवाच्यां कृतेऽतितूर्णं रोगं तथाप्तागमनं विहङ्गः । तद्राक्षकार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्व्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम् । क्रव्याद्देशे जलदागमः स्यान्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति । शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाशः । स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो दूराध्वयानं सुहृदागमश्च । योषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः । वातालये दुर्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनष्टार्थसमागमश्च । सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्तिर्वात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता । यामे तृतीये विरुवन्नुदीच्यां कार्य्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् । भोज्यप्रवृद्ध्यै शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च । दिश्यन्धकारेः कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानिकली कुशब्दः । ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति"। इति तृतीयप्रहरशकु०। "ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयवृद्धिरोगाः । वह्निविभागे भयरोगमृत्युः शिष्टागमो वायसवाशितेन । याम्ये रवे तस्करवैरिभीती स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः । स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धिरभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्वरश्च । वायव्यभागे करटस्य शब्दैरायाति योषित् प्रियमानिनी या । ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च । कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता । वैश्याङ्गनाप्तिस्तुरगादिरूढा यात्रा विरुद्धे म्रियते च रोगी । स्थाणौ स्थितः स्याद्बलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता सरुजो विनाशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः"। इति चतुर्थप्रहरशकु० । "यद्भाषितं शाकुनिकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण । तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः । रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन् शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति । तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै दीप्ता स्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् । यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् । ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो विरुवन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम् । काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति । श्यामाश्रितः शान्तदिगीक्षणेन रुक्षारवोऽल्पं कथयत्यनिष्टम् । शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन् । ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम् । आकारचेष्टारवभागविज्ञाश्चत्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण । सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः"। इति काकरुते दिक्चक्रभेद शकु०। "वर्षकालमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभुजो

यथाक्रमम् । आलयाण्डकविचारसुन्दरं शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरुपद्रवेषु द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीडम् । निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु द्रुमेषु दुर्भिक्षमलाभहेतुः । प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखामाश्रित्य काकेन कृतः कुलायः । तद्वृष्टिरिष्टा शकुनप्रमोदो नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः । आग्नेयशाखारचिते च नीडे स्याद्वृष्टिरिष्टाग्निभयं कलिश्च । दुर्भिक्षशत्रुद्भवदेशभङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् । याम्यासु शाखासु च वायसेन नीड़े कृतेऽल्पं जलपातमाहुः । व्याधिप्रकोपं मरणं समन्तादन्नक्षयं शत्रुविरोधितां च । नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीडे तस्माच्छनैर्वर्षति वर्षकाले । पीड़ा नृणां विप्लवचौरभीतिदुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् । नीडे कृते पश्चिमवृक्षशाखामाश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः । नीरोगता क्षेमसुभिक्षवृद्धिः सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नीड़े प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघाः । स्युर्मूषिकोपद्रवशस्यनाशपक्षद्वयोद्वेगमहारिरोधाः । कौवेरशाखामधिकृत्य नीड़े कृते भवेत् प्रावृषि वृष्टिरिष्टा । भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्यनीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् । ऐशानशाखासु च वृष्टिरल्पा वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः । स्याद्ब्राह्मणानां कलहप्रवृत्तिर्मर्य्यादया हीयत एष लोकः । वृक्षाग्रनीड़े त्वतिवर्षकाले मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः । तुच्छापि वृष्टिर्भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् । अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं विद्याच्च भूमौ बलिभुक्कुलाये । शुष्के च वृक्षे डमराच्चनाशौ प्राकाररन्ध्रे च भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्वपीह । काकस्य नीडे रुगवृष्टिदोषैर्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः" । इति काकनीड़शकुनम् । अथ काकाण्डशकुनम् । "एकं भवेद्वारुणमग्निसंज्ञं द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव मण्डानि काक्याः परिकीर्त्तितानि । काक्या भवेद्वारुणमण्डकं चेत् पृथ्वी तदा नन्दति सर्वशस्यैः । मन्दप्रवर्षोऽनलसंज्ञकेऽण्डे नोप्तस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः । जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः । क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रकेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः"। इति काकाण्डश० । "यात्रानिमित्तानि च कीर्त्तयामः सकृत्प्रजानां शकुनानि यानि । विज्ञाय तानि प्रजहात्यनर्थानर्थांश्च सर्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ।

भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं त्वं प्राणिषु प्राणिषि वर्णलक्षम् । शुभेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्प्रजाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् । उदीर्य्य कार्य्यं निजमध्वगेन विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् । वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन् व्रजन् स्ववामेन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्चाशुभप्रदेशे तु तदन्यरूपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । यातुः करोतीप्सितकार्य्यसिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च । वामे कलं रौत्यनुलोमयायी यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्ध्यै । स्यातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ सिद्ध्यै, विरुद्धौ विपरीतभूतौ । पृष्ठे विरावं मधुरं विमुञ्चन्ननुव्रजंश्चापि मतो हिताय । प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः सर्वेऽपि काकैः कथिता विरुद्धाः । कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति उपस्थितो यो मुदमादधाति । कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणाऽसौ पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति । स्तम्भे गजानां नियतं गजाप्तिं गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् । तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रनष्टलाभं विजयं च कूपे, क्षिप्रं नदीरोधसि कार्य्यसिद्धिम् । पूर्णे घटेऽङ्घ्रिश्च धनाप्तिवृद्धिं ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते सशब्दः । प्रासादधान्योच्चयहर्म्यपृष्ठनिष्पन्नशस्यावनिशाद्वलादौ । ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनसाधनाय रौति श्रियं यच्छति युग्मरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह । स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्टं शिष्टं च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । अन्नाद्यविष्ठाफलमूलपुष्पमत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव । संदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्ध्यै मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः । नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य काकस्य शब्दैर्वनिताधनाप्तिः । शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् स्वजनेन सार्द्धम् । गोपृष्ठदूर्वातरुगोमयेषु तुण्डानि घर्षन्नवलोकितायः । आहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् । धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं विरौति पश्यन्विधिलाभकारी । करोति लाभं पुरतः स दृष्टो यस्यास्ति वक्त्रे तृणमप्यशुष्कम् । वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्पच्छायाफलाढ्येषु सकृत्प्रजस्य । शब्देन सिध्यन्त्यसकृच्चराणां सदैव सर्वाणि समीहितानि । प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते । धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो गोपृष्ठगो गोवनिताधनाप्तिम् ।

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं बधञ्च । क्रोडस्य पृष्ठे बधमर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे घनलग्नपङ्कः । सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति । कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः करोति काष्ठमधिष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यस्याभिमुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या क्षतारवः पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं विभाय लाभो गृह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन क्षतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्लीवरत्रादि च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छवल्मीकक्षतास्पदस्थः रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय । स्नानस्थलेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्व्वन् करचर्व्वणञ्च । रुवन् पुरो हानिरुजौ करोति मृत्युं पुनर्निष्ठुरपृष्ठशब्दः । प्रसार्य्य रिक्तं वदनं य आस्ते सर्व्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं क्षतिं वा सन्ताडयन् वा स्वचर्म्मखण्डम् । चञ्च्वाऽस्थिभङ्गं प्रचर्म्मास्थिभङ्गबन्धौ बधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि रोगं कुरुते विशुष्के तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यनाशौ । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च वृक्षं सकण्टके मृत्युमुपादधाति । बधो भवेद्रूक्षभग्नशाखे बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे सदा भवेतां कलिकार्य्यसिद्धी । छन्नाधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्करास्मस्तृणकाष्ठकूपभस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् । वल्लीवरत्राकचशुष्ककाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । अङ्गाररक्तोत्पलकर्पराणि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् । पुण्यक्षयः पापसमागमश्च महद्भयं रोगसमुद्भवश्च । बन्धो बधः सर्व्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च । ऊर्द्धाननश्चञ्चलपक्षयुग्मः काकः कुनादी विदधाति मृत्युम् । छायायुधच्छत्रघटास्थियानवादित्रकाष्ठादिककुट्टनानि । सङ्कोचितैकाङ्घ्रिरुपेतचिन्तो दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ । तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोपविष्टो ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्ध्नि तस्याऽनबलासरुजौ भवेताम् । यस्यास्थिखण्डं विसृजत्यसौ तु प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । ब्रह्मप्रदेशे विरुवन् पियाशोः कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् । मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटन्नटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः । नैशातुरः क्वापि मतो हिताय न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यबधाय काको दृष्टो रथे सायुधमस्तकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । सगृध्रकङ्कैः कटके नृपस्य काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि । संयुध्यमानैररिभिः समं स्यान्महाहवे सन्धिरयुध्यमानैः । चिह्नध्वजच्छत्रकृताधिरोहः समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् । आजौ जयं जल्पति भूमिपानां कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः । गतिस्वरौ वायसस्य प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवत्परीत्यात् । एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् । दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपादितानि । प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः" । इति यात्राङ्ककाकप्र० ।

"स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्य्ये तल्लक्षणाय क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संवलिता रुवन्तो ग्रामेऽस्वनाशाय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्राकृतयो वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च । विघातमाकुर्व्वकुवर्गसंस्था रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् । लोकञ्च चञ्चुचरणप्रहारैरुद्वेजयन्तः परचक्रदृष्टिम् । यः स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति वृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षासु वृष्टिं भयमन्यदा तु । मध्यंदिने वेश्मनि यस्य काको विरौति रौद्रं विधुनोति वाङ्गम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुवन्नदृष्टस्तृणपूर्णवक्त्रो दुर्भिक्षभीतिं करटः करोति । स्यात् प्रस्थितस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण । छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विघ्नं जले, ग्रावणि कार्य्यनाशम् । करोति काको विरुवन्नरस्य प्रस्थायिनः स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो विरौति काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च कृष्णं शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः । भूयस्तथोर्द्ध्वं प्रविधाय पक्षौ काकः कुनादं प्रलयं करोति । कङ्कोऽधिरूढः करटान्तरञ्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । द्रव्ये हृते वाऽपहृतं खगेन विनाशलाभावपि तादृशस्य ।

हक्कस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, चेलस्य कार्पासमये भवेताम्। प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्ध्या हन्त्याशु रोगं मुरवः प्रदीप्ते। शान्ते प्रदेशे करटस्विरेण स्वल्पारवो रोगमपाकरोति। प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः शान्तस्वरो यः शुभमादधाति। यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति तद्व्यत्यये व्ययहेतुरुक्तः। विरौति कुम्भे मणिकेऽथ वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः। उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखामादाय राजागमनाय काकः। अन्नादिविष्ठापिशितादिभिर्यः पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ। मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे शस्तो विवाहादिविधौ च काकः। इष्टार्थदोऽश्वादिकवाहनस्थश्छत्रादिसंस्थस्तदथाप्रकारी। बध्वागमं जल्पति तोरणस्थो हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च। वायसः कलकलध्वनिं यदा व्याहरेद्भवनसंमुखं तदा। अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं सर्व्वकार्य्यशुभदं वदत्यसौ। इदं त्रिकोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं शाकुनिका वदन्ति। यद्वायसो मैथुनसन्निविष्टो दृश्येत यद्वा धवलः कदाचित्। उद्वेगविद्वेषभयप्रवासधनक्षयव्याधिभयप्रहाराः। बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा नृणां भवन्त्यङ्ग तदर्शनेन। शमाय तत् सूचितदुःखराशेः स्नानं बहिस्तत्क्षणमेव कुर्य्यात्। आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि। नयेदहःशेषमपुण्यहान्या शयीत भूमावक्षताक्षभक्षः। हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत्। अकाकघातव्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः। स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः। देशे तु यत्राङ्गनमेतदुग्रमालोक्यते तत्र समापतन्ति। अवृष्टिदुर्भिक्षभयोपसर्गचौराग्निशस्त्रद्रवधर्म्मनाशाः। कर्म्माणि तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि। अन्नाद्यगोभूमिवसूनि दद्यात् शुद्धं विदध्याच्च च यावदब्दम्"। इति स्थानविशेषस्थितकाकचेष्टा शकु०। अथ काकध्वनिभेदश०। "ककामिति क्षेमविधौ विरावः केकामितीष्टाशनपानहेतुः। करोति कूं कूमिति चार्थलाभं, कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह। कें केमिति स्त्रीवरयोर्विदाप्त्यै भोगाय कांकामिति शब्दतः स्यात्। अपत्यलाभः कुव इत्यनेन गन्तुः फलं केकव इत्यनेन। कौं कोमितीदं शुभलाभकारि कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय। क्रां क्रमिति क्रामिति च त्रयोऽमी क्रां क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय। क्रों क्रामिति क्रौमिति च द्विरुक्तं क्रूं क्रूमिति क्रौं कुकु कू इतीदम्। रुतं प्रदिष्टं मरणाय नृणां गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगाख्यः। क्रों क्रोमितीष्टार्थविनाशनाय ज्वलज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः। कोकोति कोकाविति यः कथञ्चिन्मुहुर्मुहुः स्यात् स मतो बधाय। स्यात् का इतीदं विफलं सदैव मित्राप्तये स्यात् क इतीदमाशु। काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको वदति स्वतुष्ट्यै। आहारदोषाय च काकटीति स्यादाकुलं कुकु निभं रणाय। केके ध्वनिः काकुटि कि टिकीति त्रयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय। यत् का इति त्रिस्तदनुस्वरेण शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय। कामित्ययं वाहननाशनश्च ददाति हर्षं कुकुकुर्व्विति टम्। यत्का इतीदं विरुतं सुदीर्घलुप्तस्वरेणोच्चरितम् प्रमादात्। उत्साहहीनः श्रमदैन्ययुक्तः स वायसः कार्य्यविनाशनाय। सामिषं वकवकेति भोजयेद्वारयेत् कलिकलीति वाशनम्। अभ्युपैति स्वरहृष्टभाषिते प्रोषितः शवशवारवे शवः। स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां जायते कणकणाध्वनौ रणः। आव्रजेत् कुलुकुलुध्वनौ प्रियः सौदनं कटकटध्वनौ दधि। एवंप्रकारा बहवोऽपरेऽपि प्रशान्तदीप्ता बलिभोजनानाम्। भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचिदभ्यभिरक्ताः खलु लक्षणीयाः॥ इति काकध्वनिभेदशकुनम्। "हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणैर्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या। तदुच्यते संप्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिलाभतुष्टाः। अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकैर्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतः। गत्वा निवृत्ते ऽहनि तत्र काका निमन्त्रणीया बलिपिण्डभोज्ये। प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ताद्विशोध्य लिप्येत च गोमयेन। भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य मध्येऽर्च्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून्। इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधानजलेशवायुद्रविणेशशम्भून्। अभ्यर्च्चयेदष्टसु दिक्षु भक्त्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान्। नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्व्वान्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः। अर्घासनालेपनपुष्पधूपनैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः। आब्रह्म काकांस्तरुसन्निविष्टानाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रयुक्त्या। तत स्तदर्थं बलिमाज्यसिक्तं मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्। "उदीच्यां काच्यं स्वमथावहूत्य ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः।

स्वस्थः काकस्य शुभाशुभार्थं संलक्षणीनिश्चलप्राणिपादः। पूर्वेण स्वादन् सुखवित्तवृद्धिं करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम्। काकोऽथ नाशं दिशि दक्षिणस्यां नैरृत्यदिग्गो रिपुकर्य्यदिष्टः। जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धिर्वायोर्दिशि गतितमवाप्तसृष्टिः। सौम्ये सुखारोग्यसमागिहितार्थलाभानदेश विततव्यमीष्टम्। बलौ विलुप्ते करटैः समन्तात् कार्य्यं विभिन्नं परिभावनीयम्। बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति। क्षीरद्रुमारामचतुष्पथेषु सरित्समीपे त्रिदशालयेषु। देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु नरमापदध्योदनतण्डुलाद्यैः"। इति काकबलिदानशकु०। "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः। दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथान्तरिक्षम् कथयन्ति काकाः। गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्वप्रतिपादितेषु। नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः। ततः प्रभाते त्रुपलिप्य भूमिं तस्याञ्च पूर्वोदितमन्त्रयुतया। ब्रह्माच्युतेशाप्यतिलोकपालाः काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः। दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेश्य पिण्डत्रयं मण्डलकस्य मध्ये। अभ्यर्च्चयेदक्षतपुष्पधूपैर्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः। तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये। रूप्यं, तथा लौहलवं तृतीये, शेषं च कर्य्याद्विलपिण्डतुल्यम्। त्रिःसप्तकृत्वो विनिवेशपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः। मन्त्रांकमावाहनतोषितेभ्यः कार्य्यं विचार्य्यापसरेत्ततश्च। काकेन भुक्ते ससुवर्णपिण्डे ज्ञेयं नरेणोत्तममात्मकार्य्यम्। भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्भुक्ते स लौहे त्वधमं प्रदिष्टम्। विवादवाणिज्यविवाहदृष्टिक्षेमाश्वचिन्तार्थविभोगरोगाः। संग्रामसेवान्यकार्य्यदेशाः इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः। चेष्टाः शुभा विदधाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुख्यैः। यो वा तथोच्चां कुरुते सशब्दः स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च। एवंविधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ। अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम्। पिण्डं समादाय यदि प्रधानं शान्तां दिशं गच्छति काकपक्षी। पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र। काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम्। अत्युत्तमं कार्य्यफलं प्रदर्श्य ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम्। द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रडीयते शान्तदिगाश्रयेण। फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम्। काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति। कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे"। इति बलिदाने पिण्डत्रयशकुनम्। "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारादपि सारभूतम्। पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम्। शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते। यत्काकभोग्यानि रसनवस्तून्यादाय यायाद् बहिरप्रमत्तः। एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ स्वङ्गोमयाम्भ्यासमुपलेपितायाम्। सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम्। विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देयम्। भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण। पक्षीन्द्रयक्षान्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम्। पूर्व्वादिकाशाक्रमयोजितेषु न्यस्येत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु। नभोयुतं स्तान् प्रणवैश्च सर्व्वांस्ततोऽर्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः। अर्घासनालेपनपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः। अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः। मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं कार्य्यं धिचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्। काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः। उद्वेगशोकौ विफलं प्रयाणं, हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये। याम्ये रुगापद्भयमृत्यवः स्युः पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु। स्याद्दैन्यवोऽष्टमकष्टसाध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे। नास्तीह तच्चित्वयमेव कार्य्यं भुङ्क्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे। सन्तापशोकौ विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च। पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते तज्ज्ञनखैर्विजिपति द्विजो यः। कार्य्येषु सर्वेषु स न प्रशस्तो ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्"।

काकरुहा स्त्री काकवत् रोहति अन्तरीक्षे मूलशून्यतया जायते। (परगाछा) वन्दाकवृक्षे त्रिका०।

काकरुक पु० कुत्सितं करोति कृ-ऊक कोः कादेशः। १स्त्रीजिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणात्तथात्वम्। २निर्द्धने ३दिगम्बरे ४भीरौ च त्रि०। तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम्। करण ऊक। ५दम्भे पु०। दम्भेन धर्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम्।

काकेन लूयते लू-क्विप् कर्मणि क्विप् लस्य रः संज्ञायां कन्। ६पेचके पुंस्त्री हेमच०। तस्य काकच्छेद्यत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकल न० ईषत् कलो यस्मात् कोः कादेशः। ग्रीवास्थे उन्नतप्रदेशे (टेँटिलिका०) ततो वा कप्। तत्रार्थे पु० हेमच०। "एकः काकलके नासायाञ्च" इति शरीरस्थसन्धिकथने "एकैका काकलकगलयोः" इति मर्मसंख्यानोक्तौ च सुश्रु० केति कलो यस्य। २द्रोणकाके पुंस्त्री शब्दर०। स्त्रियां ङीष्। ईषत् कं जलं लाति ला--क संज्ञायां कन्। षष्टिकधान्यभेदे तस्य पञ्चजलनिष्पन्नत्वात्तथात्वम्। "षष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचर्णकुकुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः" सुश्रु०। "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः"। भावप्रका० षष्टिकान्तर्गणसत्त्वा तद्गुणा दर्शिता यथा— "षष्टिकाः मधुराः शीताः लघवो बद्धवर्चसः। वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशा गुणैः" इति एवं सुश्रुतेऽपि।

काकलि(ली) स्त्री कल-इन् ईषत् कलिः कोः कादेशः। कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष्। सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ अमरः "सहकारकिसलयमकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां काकलीकलकलेन" दशकु०। "उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः" सा० द०। काकलं गलस्थोन्नतप्रदेशाकारः अस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। काकलाकारे २स्तेयसाधने पदार्थे "फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तोऽगवा कस्यचित् क्व चरस्य स्वप्ने सन्धिं छित्त्वा" दशकु०। काकं काकवर्णमर्धफले लाति ला-क गौरा० ङीष्। ३गुञ्जायाम्। "काकलीमूलं गुञ्जामूलम्" ज्यो०त० रघु०।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा। अबीजायां क्षुद्रद्राक्षायाम् (किस्मिस) राजनि०। "अबीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः" भावप्र०। गोस्तनीशब्दे तद्गुणा दृश्याः

काकलीरव पुंस्त्री काकली मधुराव्यक्तो रवो यस्य। १कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कर्म०। २काकलीरूपे रवे पु०। काकलीकलादयोऽप्यत्र।

काकवल्लभा स्त्री ६त०। काकजम्ब्वां राजनि०। [राजनि०

काकवल्लरी स्त्री काकप्रिया वल्लरी शाक०त०। खर्ज्जवल्ल्याम्

काकशिम्बी स्त्री काकप्रिया शिम्बी। काकतुण्ड्याम् राजनि०।

काकशीर्ष पु० काकः शीर्षेऽस्याः। वकवृक्षे जटाधरः। काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात्तस्य तथात्वम्।

काकस्त्री च० काकस्य स्त्रीव नाम्यत्वात्। वकवृक्षे शब्दचि०।

काकस्फूर्ज पु० काकः स्फूर्जत्यत्र स्फूर्ज—आधारे घञ्। काकतिन्दुके राजनि०।

काका स्त्री ईषत् कं जलमत्र, काकः काकाकारोऽस्त्यस्य अच् वा। १काकनासावृक्षे २काकोल्यां ३काकजङ्घायाम् ४गुञ्जायां ५मलपूम् (काकोडुम्बरिकायाम्) ६काकमाच्याञ्च मेदि०।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः। काकस्य एकं चक्षुर्यथा उभयगोलके पर्यायेण चक्षुः कार्य्यकारकमेवमेकस्योभयसंबन्धज्ञापके न्याये।

काकाङ्गी स्त्री काकस्याङ्ग जङ्घेवाकारोऽस्याः वा ङीष्। काकजङ्घावृक्षे अमरः। पक्षे टाप् काकाङ्गा तत्रार्थे रमानाथः।

काकाञ्ची स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अञ्च—गतौ अण् गौरा० ङीष्, पा०, मुग्ध० मते ईप्। काकजङ्घावृक्षे शब्दरत्ना०।

काकाण्ड पु० काकस्य अण्डं इव फलं यस्याः पुंवत्। महानिम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा "माषैः समानं फलमात्मगुप्तसकाञ्च काकाण्डफलं तथैव"। २कोलशिम्ब्याम् स्त्री गौरा० ङीष् तदन्तः ३महाज्योतिष्मत्यां राजनि०। ६त०। ४काकस्याण्डे पुंन०।

काकाण्डोला स्त्री काकाण्डस्य तुला उपमा फले यत्र पृषो० तलोपः। कोलशिम्ब्याम् राजनि०।

काकादनी स्त्री काकैरद्यतेऽसौ अद—कर्मणि ल्युट् ६त० ङीप्। गुञ्जायाम् शब्दर०। २श्वेतगुञ्जायाम् राजनि० ३कुनिकटके (कालिया खाड़ा) वृक्ष रत्नमा०। "मद्यनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनामूलकल्कनं पाययेत्" सुश्रु० इयञ्च सुश्रुते "कालेयकागुरुतिलपर्ण्यात्युपक्रमे "सुमनः काकादनीलाङ्गल्यादिना" "समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः" इति श्लेष्मशमनतयोक्ता।

काकाङ्ग पु० काकस्याङ्गमस्मात्। स्वर्णवल्लीवृक्षे शब्दचि०।

काकार त्रि० कं जलमाकिरति आ+कॄ—अण्। जलसारिणि। स्त्रियां टाप् मुग्ध० मते ईप् इति भेदः।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य। पेचके। हेमच०।

काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल—अण्। द्रोणकाके शब्दरत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इञ्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप्। पक्षे वाकिना० फिञ् कुक् च। काककायनि तदर्थे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

काकिणी स्त्री "काकिणी च चतुर्भागो माषकस्य पणस्य च" शु०त० नारदोक्ते १माषकचतुर्थभागे २पणचतुर्थभागे च। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी(णी) ताश्च पणश्चतस्रः" इति लीला०। "तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पत्रमथापि वा। मद्भक्तात् दक्षिणां यत्ते यया स सफलो भवेत्" शु०त० दह०। स्वार्थे कन्। काकिणिका तत्रार्थे "कूचिच्छलिप्स्यव्यवहारेण यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा काकिणिकामात्रम्" भाग०१,१४,२।

काकिनी स्त्री १पणपादे २मानपादे ३वराटके च मेदि०। मानपादः निवर्त्तनपाद इति केचित् (चारिकाठा) माषपाद इत्येवं पाठो न्याय्यः काकिणीशब्ददर्शितनारदवाक्यैकवाक्यत्वात्

काकिल पु० ईषत् किरति कृ—क कोः कादेशः रस्य लः। गलस्थोन्नतदेशे (टुंटि) शब्दमा०।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। १काकयोषिति काकशब्देत्वात् २वायसीलतायाम् ३काकोल्यां च शब्दचि०

काकु स्त्री कक–उण्। १शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, अलङ्कारोक्ते २विकृतार्थकल्पके नञादौ शब्दे च। "कामेकान्ते सा रसिका काकुरुतेन" सा०द०।"प्रणिजगदुरकाकुश्रावकाः स्निग्धकण्ठाः" माघः। सा० द० "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा" इति व्यञ्जनाहेतून् निर्दिश्य "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" काकुं लक्षयित्वा उदा० "गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिललितैर्नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ" नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते" इत्युक्तम्।

काकुत्स्थ पुंस्त्री ककुत्स्थस्य तद्वंश्यस्यापत्यं शिवा० अण्। ककुत्स्थवंश्ये स्त्रियां ङीप्। ककुत्स्थशब्दे विवृतिः "काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणाम्" "तं विनिर्णिप्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्थलीम्" "असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम्" रघुः। "काकुत्स्थ ईषत्स्मयमान आस्त" भट्टिः

काकुद न० काकुं ददाति दा–क उप०स०। तालुनि अमरः तालुना काकूच्चारणात् तस्य तथात्वम् "उद्विग्नां काकुदस्य" पा० बहु० अस्यान्त्यलोपः "उत्काकुत् विकाकुत्" सि० कौ० "पूर्णाद्विभाषा" पा० बहुव्रीहौ वाऽन्त्यलोपः। पूर्णकाकुत् पक्षे पूर्णकाकुदः।

काकुभ त्रि० ककुभ इदं तस्येदम् अण्। १ककुपकृन्दके मगाथादौ। २दिक्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ककुभोऽपत्यम् शिवा० अण्। तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

काकेक्षु पु० काकभीषज्ञातमत्र कोः कादेशः कर्म्मधा०। (नलखागड़ा) १तृणभेदे त्रिका० २काशभेदे राजनि०।

काकेन्दु पु० काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रियस्त्विन्दुः पृषो० वा। (माकड़ाकेन्दु) कुलिकवृक्षे अमरः।

काकेष्ट पु० ईत०। निम्बवृक्षे राजनि०।

काकोचिक पु० ईषत् कोची सङ्कोची कुच–णिनि स्वार्थे कन् (कुँचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि तत्र हारा० पु०। हारावल्यां "काकोचिकस्तु काकोचीत्यत्र पुंसाहचर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम्। ईकारान्तत्वभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी।

काकोड(दु)म्बर पु० काकभीषज्ञातमत्र कर्म्म०काकस्य प्रियउद(डु)म्बरो वा। (कोटाडुमर) इ उ(दु)डुम्बरभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे कन् अत इत्वम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः। काकोड(दु)म्बरिकाप्यत्र स्त्री अमरः। "तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोड(दु)म्बरिकारसम्" "काकोडु(दु)म्बरिकागोजीपत्रैर्विस्रावयेदसृक्" सुश्रु०। काकोदु(डु)म्बरिका फल्गुर्मलयूजघनेफला" मलपूरस्मृत् तिक्ता शीतला तुवरा जयेत्। कफपित्त व्रणश्वित्रकुष्ठपाण्डुर्शःकामला:" इति भावप्र० तद्गुणपर्यायोक्तिः।

काकोदर पुंस्त्री कुत्सितं कुटिलमकति अक–वक्रगतौ अच् कोः कादेशः काकमुदरं यस्य। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् "काकोदरोयेन विनीतदर्पः" राघवपाण्डवीयम्।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक–लौल्ये णिच् बा० ओल काकेन उह्याय अन्यतेऽत्र उद्+ला–घञर्थे आधारे क पृषो०वा। १नरकभेदे "महानरककाकोलम् संजीवनमहापथम्" नरकभेदकीर्त्तने मनुः, काकोलं यत्र काकैर्भक्ष्यते" प्रा० वि०। के जलमाकोलति आ+कुल–संस्याने अण् उप० स०। २कुम्भकारे तस्य घटनिर्म्माणेन जलसंस्थानकरणात् तथात्वम्। कक–लौल्ये स्वार्थे णिच् बा० ओल। ३द्रोणकाके पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्

ङीप्। "चक्रञ्च वकाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ मनुः। "कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ याज्ञ०। ईषत् कोलति कुल—स्त्याने करणे घञ् कोः कादेशः। "काकोलक-यतेजःस्यात् कणाच्छादि महाविषम्" वैद्यकोक्तलक्षणे ४विषभेदे अमरः; ५सर्पे ६शूकरभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। काकोलीनामौषधौ पु० धरणी।

काकोली स्त्री काकोल+गौरा० ङीष्। "जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" इति भावप्रकाशोक्ताष्टवर्गान्तर्गते लताभेदे तद्भेदलक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले। यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते। पीवरीसदृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान्। सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत्। एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि। काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा। सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका। कथिता क्षीरिणी धीरा क्षीरशुक्ला पयस्विनी। काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु। बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्"। "सोमामृताश्वगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा। क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वल्कयोगोपणाः स्मृताः"। "समङ्गा सोमसरला सोमवल्का सचन्दना। काकोल्यादिश्च कल्कःस्यात् प्रशस्तो व्रणरोपणे"। "पृश्निपर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता। काकोल्यादिश्च योज्यःस्यात् प्रशस्तो रोपणे घृते" इति च सुश्रु०।

काकोलूक न० काकस्य उलूकस्य शाश्वतिकविरोधित्वात् समाहारद्वन्द्वः। काकोलूकसमाहारे ततः वैरे वुञ्। काकोलूकिका तयोर्वैरे स्त्री। काकोलूकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "द्वन्द्वाच्छः" पा० काकोलूकीय तयोराख्याने तच्च भा० सौ० १अ० स्थितं यथा—

"सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः। सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम्। महास्वनं महाकायं हर्य्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम्। सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितम्। सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः। न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत!। संन्निपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः। सुप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तकः। केषाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् शिरांसि च चकर्त्त ह। चरणांश्चैव केषाञ्चिदभञ्जच्चरणायुधः। क्षणेनाहन् स बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः। तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते!। न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत्। तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत्। प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः"।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ औषधिगणे स च गणः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाछिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"।

काकोष्ठक पु० काकस्योष्ठ इव कायति कै—क। सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे "तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धाकृतयः" इत्युपक्रमे। नेमिसन्धानक इत्यादिना "पर्ष्टकर्णः काकोष्ठक" इत्यन्तेन विभज्य "निर्मांसः सङ्क्षिप्ताल्पशोणितपालिः काकोष्ठकपालिरिति" सुश्रु० लक्षितम्।

काङ्क्ष काङ्क्षणे इदित् भ्वा० सक० सेट्। काङ्क्षति अकाङ्क्षीत् चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रतिकाङ्क्षति। "न शोचति न काङ्क्षति" गीता "काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्" मनुः। आत्मनेपदित्वमिच्छन्ति। "न काङ्क्षे विजयं कृष्ण!" गीता "काङ्क्षावहे द्वारपतेस्त्वयाज्ञाम्" भा० व० १०६३३। "नाहं भूयो वरं काङ्क्षे" भा० अनु० ७६८ भा० स० २१३५।

अनु+आनुलोम्येन प्रार्थने। "अतः प्रियं यदनुकाङ्क्षसे त्वम्" अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने "अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगया सरयूवने" रामा०।

आ+सम्यक्प्रार्थने "रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः" रामा०। "धारेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष" रघुः। "आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्थापदाङ्कद्रुतम्।

प्रति+आ प्रत्याशायाम्। "इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षत सर्वशः" भा० शा० ४८७।

प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे। "त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः" रामा०।

काङ्क पु० कुत्सितमक्षमत्र "का पथ्यक्षयोः" पा० कोः कादेशः। कटाक्षे त्रिका०। "आसन्नाशाभोन्मुखोदूरात् काक्षेणानादरेक्षितः" भट्टिः।

का(क्षी)क्षी स्त्री कक्षे(क्षे) भवः अण् ङीप्। १तुवरिकायाम् (अरहर) २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च मेदि०। ३कक्ष(क्ष) सम्बन्धे त्रि०।

काक्षीव पु॰ दीप्तत् क्षीयति क्षीव--णिच्--अच् कोः कादेशः। १शोभाञ्जनवृक्षे अमरः २गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जाते पुत्रभेदे। "शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा॰स॰२०अ॰मगधदेशवर्णने। स्वार्थे कन्। काक्षीवकोऽपि शोभाञ्जनवृक्षे पु॰शब्दच॰।

काक्षीवत् पु॰ दीर्घतमस ऋषेः शूद्रायामुत्पन्ने पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा "गौतमादिभिः पुत्रैर्बद्धा उडुपेन गङ्गाम्भसि निःक्षिप्तं दीर्घतमसमपक्रम्य" भा॰ आ॰१०४ अ॰ उक्ता यथा "तन्तु राजा बलिर्नाम सर्व्वधर्म्मविशारदः। अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्यासमागतम्। जग्राह चैनं धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः। ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ!। सन्तानार्थं महाभाग! भार्य्यासु मम मानद!। पुत्रान् धर्म्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि। एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः। तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा। अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह। स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा। तस्यां काक्षीवदादीन् स शूद्रयोनावृषिर्वशी। जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु। काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्व्वानधीयतः। उवाच तमृषिं राजा ममैत इति भारत!। नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैव इति चाब्रवीत्। शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः। अन्धं वृद्धञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव। अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम"। २चण्डकौशिकपितरि गौतमे मुनिभेदे। "अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः। शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्" भा॰ स॰१६अ॰। "काक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः" ४अ॰। अत्र पृथग्निर्द्देशात् काक्षीवतोऽन्य एव गौतमः "ततो राजगृहं गत्वा तत्राथ सैवं नराधिप!। उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षीवानिव मोदते" भा॰ व॰८४अ॰। "काक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च" भाग॰ ३,८,५। ४राजभेदे च। "सुहोत्रं रन्तिदेवञ्च काक्षीवन्तं महाद्युतिम्" भा॰ आ॰ १अ॰ चतुर्विंशतिविख्यातनृपकथने।

काक्षीवत पुंस्त्री कक्षीवतोमुनेरपत्यम् अण् तस्येदमित्यण् वा १कक्षीवदपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। सा च व्युषिताश्वस्य भद्राख्यायां भार्य्यायां तदितिवृत्तं भा॰ आ॰ १२१ अ॰यथा—

"आसीत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता। भद्रा नाम मनुष्येन्द्र! रूपेणासदृशी भुवि। कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम्। स तस्यां कामसम्मत्तो यक्ष्मणा समपद्यत। तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान्। तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता। अपुत्रा पुरुषव्याघ्र! विललापेति नः श्रुतम्। भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप!। भद्रोवाच। नारी परमधर्म्मज्ञ! सर्व्वा भर्त्तृविनाकृता। पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता। पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव!। त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम्। त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे। प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम्। पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च। त्वामहं नरशार्दूल! गच्छन्तमनिवर्त्तिनम्। छायेवानुगता राजन्! सततं वशवर्त्तिनी। भविष्यामि नरव्याघ्र! नित्यं प्रियहिते रता। अद्यप्रभृति मां राजन्! कष्टा हृदयशोषणाः। आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण!। अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः। तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह। विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति। दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव!। संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया। तदिदं कर्म्मभिः पापैः पूर्व्वदेहेषु सञ्चितम्। दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम्। अद्यप्रभृत्यहं राजन्! कुशसंस्तरशायिनी। भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा। दर्शयस्व नरव्याघ्र! शाधि मामसुखान्विताम्। कृपणां नाथ! कृपणं विलपन्तीं नरेश्वर!। कुन्त्युवाच। एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः। तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताऽब्रवीत्। उत्तिष्ठ भद्रे! गच्छ त्वं ददानीह वरं तव। जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि!। आत्मकीये वरारोहे! शयनीये चतुर्द्दशीम्। अष्टमीं वाप्यृतौ स्नाता संविशेथा मया सह। एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता। यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा। सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ!। त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतसत्तम!" [स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

काग पुंस्त्री केति शब्दं गायति गै--क। काके जटा॰।

कागद न॰ कागःकाकवर्णोमस्यादिर्दीयतेऽत्र दा--घञर्थे क कागेन कागवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै--शोधे

वा वा। लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य कृष्णवर्ण्मस्यादिदाना-धारत्वात् तेन युक्तत्वाच्च तथात्वम्। "भूर्जे वा वसने रक्ते चौमे वा तालपत्रके। कागदे वाऽष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः। विगन्धैकगन्धेन विलिख्य धारयेन्नरः" मन्त्रकल्पद्रुमे कन्नमतकवचम्।

काग्नि पु० ईषदग्निः कोः कादेशः। ईषदग्नौ मुग्ध०।

काङ्क्षा स्त्री काङ्क्ष–भावे अ। अभिलाषे "उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा" सुश्रु०।

काङ्क्षिन् त्रि० काङ्क्ष–णिनि। अभिलाषिणि "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः" गीता स्त्रियां ङीप्। तदा-त्र्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी" रामा०।

काङ्क्षा स्त्री कुत्सितकमङ्कमस्याः। वराटिकायाम् शब्दच०।

काच दीप्तौ अक० बन्धने सक० इदित् भ्वा० आत्म० सेट्। काञ्चते अकाञ्चिष्ट चकाञ्चे प्रतिकाञ्चते।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् न कुत्वम्। (मोम) सिक्थे तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम्। काचः क्षार-मृत्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन अच्। क्षारमृत्तिकोद्भवे २लवणभेदे (कालालोन)। राजनि०। ३तत्साधने मृत्तिकाभेदे पु०। (चारीमाटी) अमरः। ४शिक्यं (शिका) ५मणिभेदे (काँच) मेदि०। "आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" काचः काचः मणिर्मणिः" उद्भटः।

काचश्च सुश्रुते अनुशस्त्रतयोक्तो यथा—

"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्नि-क्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलयः" इति। "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्। त्वक्सारादिचतुर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" इति तदुपयोगविषयस्तत्रैवोक्तः। "पानीयं पानकं मद्यं मृन्मयेषु प्रदापयेत्। काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च" "काचाम्लकोथान् पटलांश्च घोरान् एतच्च हन्याञ्जनस्य योगः" सुश्रु०। ६नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुते उक्तं यथा—

"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थं पटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित्। अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अन्तरीक्षे च विद्युतः। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति। स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" व्याख्यातेतत् भावप्र०यथा "यो दोषोनेत्ररोगः चतुर्थं पटलं बाह्यं पटलं गतः स तिमिराख्यः तिमिरदर्शनेन तिमिर-मस्यास्तीति तिमिरः अर्शआदित्वात् अच्। तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि सर्वतः सर्वत्र। लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः। तस्य निरुक्तिश्च। लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः। अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुल्यार्थः "भूतं प्राप्यतीते समे" इत्यमरात् नातिरूढे अप्रौढे नवे, चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभवात् तेजांसि अग्न्यादेः भ्राजिष्णूनि रत्न-सुवर्णादीनि। अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्यपि न पश्यतीत्याशयः। नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः"। तच्चिदानादि दृष्टिरोगशब्दे वक्ष्यते। स्वार्थे कन् काचकोऽप्यत्रार्थे।

काचन न० कच–बन्धने स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। १पुस्तकादिबन्धने त्रिका०। स्वार्थे कन्। काचनक तत्रार्थे हारा०। का+चन मुग्ध०। २असाकल्यान्वितायां किम्शब्दार्थस्त्रियाम् अव्य०। "व्यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि तातधिकः" प्रबोधच०

काचनकिन् पु० काचनकमस्त्यस्य इनि। लेखपत्रे जटा० तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम्। पित्रे त्रिका०।

काचभाजन न०काचमयं भाजनम्। (काचेरवासन) काच-

काचमल न० काचस्य क्षारमृत्तिकायाः मल इव। काच-भवे सौवर्चले लवणभेदे राजनि०।

काचलवण न० काचः काचहेतुकं लवणम्। (कालालोन) सौवर्चले लवणभेदे राजनि० तस्य क्षारमृत्तिकोद्भव-त्वात्तथात्वम्। तद्गुणादुक्तं सुश्रु०। "लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु। गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम्"।

काचसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अपादाने अप् काचः क्षारमृत्तिका सम्भवोऽस्य। काचलवणे सौवर्चले राजनि०। काचोद्भवमप्यत्र न०।

काचसौवर्चल न० काचस्थानिकं सौवर्चलम् शा०त०। (कालालोन) लवणभेदे। राजनि०।

काचस्थाली स्त्री काचस्य क्षारस्य स्थालीव। (पारुलगाछ) १फलेरुहावृक्षे अमरः। हेम०। २काचपात्रे च।

काचाक्ष पुंस्त्री काच इवाक्षि अस्य षच् समा०। वकभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् न ङीष् किन्तु षित्त्वात् ङीष् इति भेदः। अयञ्च प्लवः संघचारी च

सुश्रुतेनोक्तः यथा हंससारसेत्याद्युपक्रमे काचाक्ष-मल्लिकाक्षेत्यादिनोक्ता “प्लवाः संघचारिणश्च”।

काचिघ पु० कच-दीप्तौ बा० इण् काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति हन-गतौ बा० ड पृषो० हस्य घः। १काञ्चने। २क्रमुकवृक्षे (क्रमुका) ३स्तबके च मेदि०। [रोपिते अमरः।

काचित त्रि० कच-बन्धने णिच कर्मणि क्त। शिक्या-

काचित् अव्य० का+चित् सुप० पाणिन्यादिमते द्विपदम्। अस्मात्कल्याण्विते कार्यात्यये। “गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी” पदाङ्कदूतम्। चयनं चित् चि-संप०क्विप् तपत् चित् कोः कादेशः। ईषच्चयने। “प्रियं काचित्करं हविः” ऋ० १०८६,१२। “काचित्करम् ईषच्चयनकरम्”। [भञ्जकदृश्ये त्रिका०।

काचिम पु० कच-बन्धे णिच्-इमन्। देवकुलोद्भवे

काचूक पुं०स्त्री कच-दीप्तौ बा०ऊकञ्। १कुक्कुटे ताम्रचूडे पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काजल न०कुत्सितं जलम् कोः कादेशः। कुत्सितजले मुग्ध०

काञ्चन न०काचि-दीप्तौ भावे ल्युट्। १दीप्तौ। काचि-दीप्तौ ल्यु। २स्वर्णे अमरः। “अमेध्यादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्” “वाय्वग्निगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्” “गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः”मनुः। ३पद्म केशरे मेदि०। ४नागकेशरपुष्पे ५धने राजनि०। ६चम्पके ७नागकेशरवृक्षे ८उदुम्बरे ९धुस्तूरे १०स्वनाम-ख्याते वृक्षे च पु०मेदि०। स्वार्थे कन्। काञ्चनवृक्षे। काञ्चनवृक्षस्य सुश्रुते वातशमनतयोक्तिः। भद्रदार्व्वित्या-द्युपक्रमे ‘काञ्चनकभार्गीत्यादिना “समासेन वातसंशमनो-वर्ग” इति। “काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोण-पुष्पकः। कोविदारश्च मरिचः कुद्दालो युग्मपत्रकः। कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकोरकः। काञ्चनारो हिमग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्। कृमिकुष्ठगुदभ्रंश गण्डमालाव्रणापहः। कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्। रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदर-क्षयकासनुत्” भा०प्र० तत्पर्य्यायभेदगुणाद्युक्तम्। काञ्चनमिव कायति कै-क। हरिताले न० राजनि० शालिभेदे सुश्रु० “लोहितकशालिकलमेत्याद्युपक्रमे” दीर्घ-शूककाञ्चनकेत्यादि “महादूषकप्रभृतयः शालयः”इत्य-न्तम्। काञ्चनस्य विकारः अण्। ११काञ्चनविकारे त्रि०। “स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया” माघः। “निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति” मनुः। स्त्रियां ङीप्। “तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः” मेघ०। किमः द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन मुग्ध०। १२काञ्चिदित्यर्थे अव्य०। “न च काञ्चन काञ्चनसद्मचितम्” भट्टिः। “न काञ्चन परिहरेत्” छा०उ०। द्विपदमिति बहवः। काचि बन्धने भावे ल्युट्। १२बन्धने न०।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली। स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि०।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति कृ-णिनि ङीप्। शतमूल्यां शब्दच०। तस्या बहुमूलत्वेन बन्धन-कारित्वात् तथात्वम्। [क्षीरिणीलतायाम् राजनि०।

काञ्चनक्षीरी स्त्री काञ्चनमिव क्षीरमस्याः गौरा० ङीष्।

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक० त०। १सुमेरुपर्वते हेमच०। २दानार्थकल्पितस्वर्णाचले च। काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप्। आहुल्य वृक्षे राजनि० आहुल्यशब्दे ८०५पृ० दृश्यम्।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप्। गणिकारी वृक्षे राजनि०।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंश्ये नृपभेदे। ऐलपुत्रवंशोपक्रमे “अमावसोस्तु दायादो भीमो राजाथ नग्नजित्। श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः” हरिवं०२७अ०

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे। “काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः” हरिवं० २४० अ०।

काञ्चनार पु०काञ्चनं तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण, ऋ-अण् उप० स०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे भावप्र०।

काञ्चनाल पु० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल-अण् उप० स०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे शब्दर०।

काञ्चनी स्त्री काञ्चते दीप्यतेऽनया काचि-दीप्तौ करणे ल्युट् ङीप्। १हरिद्रायाम् मेदि० २गोरोचनायाम्। काञ्चनं तद्वर्णः क्षीरेऽस्याः ङीष्। ३स्वर्णक्षीरिणीवृक्षे च राजनि०।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्तौ हिता छ। १गोरोचनायाम् राजनि० काञ्चनस्येदम् वृद्धत्वात् छ। २काञ्चनसम्बन्धिनि त्रि०। “काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हि-चित्” भा० अनु० १०४ अ०।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इन्। रशनायाम् (चन्द्रहार गोट) इत्यादौ कटिबन्धदामभेदे। “स्वकराव-बन्धनविमुक्तगलत्कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्तरुणः” माघः।

काचि–दीप्तौ कर्त्तरि इन्। २मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीभेदे च "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः"काञ्चिरभिजनोऽस्य अण् तस्य बहुषु लुक्। ३पल्लवादिकर्मण तत्र वासिषु जनेषु पु० ब० व०। "मूलतश्चासृजत् काञ्चीं चरभांश्च व पार्श्वतः" भा०आ०१७५ अ०। कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् उक्तार्थे। "वारिणोभार्त्तरितपिङ्गगर्भ्योणिकाञ्चीगुणायाः" मेघ०। "पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" "काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः" कुमा०। "माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम्"रघुः। मुक्तिस्थानानान्यकेनोद्दुपक्रमे "काञ्ची च त्र्यम्बकं चापि सप्तगोदावरीतटम्" काशी०६ अ०। "जगाम नगरीं काञ्चीं कान्तां त्रिभुवनादपि। लक्ष्मीकान्तः स्वयं साक्षाज्जन्तूनां तत्र निवासिनः। श्रीकान्तानेव वृणुते परलोके च निश्चितम्। दृष्ट्वा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमद्भिर्निषेविताम्। कान्तिमानभवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कस्यचित्" काशीख०। इयञ्च द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु० प्रसिद्धा। काञ्चीपुरी च दक्षिणस्यां इ०स०कूर्मविभागे उक्ता। अथ दक्षिणेन लङ्क्त्युपक्रमे काञ्ची "मरुचीपट्टन चेर्य्यार्य्यकसिंहला ऋषभाः" इति। काञ्चीशब्दस्य प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। मेखलाभेदे च "एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका। रशना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" इत्युक्तलक्षणः। अभेदोपचारादन्ययष्टिकायामपि वृत्तिरिति बोध्यम्। हेमच०।

काञ्चिक न० काचि-बन्धने इन् संज्ञायां कन्। काञ्जिके

काञ्चि(ञ्ची)पद न० ६त०। जघने। हेमच०।

काञ्जिक न० अनुज-धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य। आरनाले (काँजि) हेमच०।

तस्य गुणादि भाव०प्र०उक्तं यथा "काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम्। शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" अन्यत्र वैद्यके च "संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः। काञ्जिकम्भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु, दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम्। माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम्। लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनम्परम्। शूलाजीर्णविबन्धानां नाशनं वस्तिशोधनम्। धान्याम्लमच्छतरमामनिवारि क्षारि शुण्ठीरजोलवणजीरकसंस्कृतं यत्। आवासितं सुरभि हिङ्गुकणेन यत्नात् तेनाशुशुष्यणिकणोऽधिकतां प्रयाति। एलामहौषधविभावितमाणिमन्थ संसिद्धसामलकमेदककाञ्जिकं यत्। मन्दं विवर्द्धयति जाठरवह्निहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकचूर्णयोगः। काञ्जिकं कथितं हृद्यं स्वच्छमग्निकरं परम्। वातहृद्धृल्लदं श्रेष्ठं गुर्वाहारस्य पाचकम्"। अन्यत्र च "काञ्जिकं दधितैलन्तु वलीपलितनाशनम्। गात्रशैथिल्यदाहनाद् मर्हनाच्च च भक्षणात्"। भावप्र० तद्भेदतद्विधानाद्युक्तं यथा—"कुल्माषधान्यमण्डेन संहितं काञ्जिकं भवेत्। यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते। तुषाम्बु संहितम् ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः। यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं भवेत्। आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वा संहितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः। कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं काञ्जिकं विदुः। शिण्डिका संहिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः"।

काञ्जिकवटक पु० (काँजिवड़ा) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटकभेदे तद्विधानगुणादि तत्रोक्तं यथा "मन्थनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत्। राजिकाजारलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाः हतान्। निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत्। ततोदिनत्रयादूर्द्ध्वमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम्। काञ्जिके वटकोरुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः। शीतोदाहं शूलमजीर्णं हरते दृगामयेऽवहितः"।

काञ्जिका स्त्री ईषदञ्जिका अनुज-ण्वुल् अत इत्त्वम् कोः कादेशः। १जीवन्तीलतायां २पलाशीलतायां राजनि०। वैद्यकोक्ते सार्षपकल्केन कृते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा "सार्षपीकल्कनी सूक्ष्मा खण्डिता स्निग्धभाजने। स्थापिता मण्डसहिता त्वथ वा तण्डुलोदके। सप्तरात्रात् परं चुक्रं ततः सम्यक् प्रजायते। तस्मादेव समाकृष्य तल्लेह्याप्रलेहयेत्। काञ्जिकेति समाख्याता स्तद्धर्म्मोपजीविकैः। सार्षपस्य गुणा ये हि ते चास्या अपि कीर्त्तिताः"।

काञ्जी स्त्री कं जलमनक्ति अनुज–अण् उप०स० गौरा० ङीप् पा०, मुग्ध० मण् ईप्। महाद्रोणीवृक्षे राजनि०

काट पु० कं जलमश्यते प्राप्यतेऽत्र अट–आधारे घञ्। कूपे निरु०। "इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाह्ल: "ऋ०१,१०६,६, "कूटयास्य संशीर्य्यन्ते स्रोणया काटमर्द्दति" अथ०१२,४,३, २विषममार्गे वेददी०।

काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण्। काटुकरहे।

काट्य त्रि० काटे विषममार्गे कूपे वा भवः यत् । १विषममार्ग-भवे २कूपभवे च ३रुद्रभेदे पु० । "नमः काट्याय च नीप्याय च" यजु० १६.३७. नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च"। "काटे कूपे विषममार्गे वा भवः" वेददी० ।

काठ पु० कठ्यते तङ्क्यते कठ–तङ्कने कर्म्मणि घञ् । पाषाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २कठसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्म्म आम्नायः समूहो वा वुञ् । १कठशाखाध्यायिधर्म्मे २तदाम्नाये ३तत्समूहे च "ढेकसु-म्नयोर्ढञपि काठकं" पा० कठशब्दे व्याकृतमेतत् । "यदरादीसदृदृस्य रुद्रत्वमिति काठकम्" निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।

काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्रभवो वा गहा० छ । काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्रभवे वा त्रि० ।

काण पुंस्त्री कण–निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १काके मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २एकचक्षुर्युते त्रि० । काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियशून्यैकगोलकवत्त्वम् । "पौन-र्भवश्च काणश्च यस्योपपतिर्गृहे" "वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु" अपाङ्क्तेयकथने मनुः । "खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" "काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्ये-नापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणं वरम्" मनुः । अस्य निरुक्तौ ६अ० "अदायिकाणो विकटे" इत्यृचमधि-कृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा—"अदायिनि काण विकटे विक्रान्तदर्शने इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणु-भावकर्म्मणः । कणतिः शब्दाणुभावे भाष्यतेऽनुकण-तीति मात्राणुभावात् कणादर्शनाणुभावात् काणः" इति "परोपहासकृत् काणो गां दद्यात् स समौक्तिकाम्" शाता० परोपहासकर्म्मविपाकः काणत्वमुक्तम् । मनुना तु दीप-निर्वापककर्म्मविपाकत्वमुक्तम् । "दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्" ।

काणभूति पु० वररुचिनामकात्यायनेन दृहत्कथाश्रावणोद्देश्ये पिशाचत्वप्राप्ते यक्षभेदे । "विन्ध्याटव्यां कुबेरस्य शापात् प्राप्तः पिशाचताम् । सुप्रतीकाभिधो यक्षः काणभूत्याख्यया स्थितः" "इत्याख्याय कथामध्ये विन्ध्यान्तः काणभूतये । पुनर्वररुचिस्तस्मै प्रकृतार्थमवर्णयत्" इति च दृहत्क० तद्दितिहासः तत्रैव दृश्यः ।

काणुक त्रि० कण–दीप्तौ बा० उकञ् । १कान्ते २क्रान्ते ३कृतोऽसित च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका" ऋ० ८.७७.४ । "काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन, कृतानि वा सोमपर्णानि" भा० । निरुक्ते तु इमा-मृचमधिकृत्य ५.११. उक्तं यथा—"काणुका कान्त-कानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहतः कान्तिहत इति" । तत्र पृषो० सर्व्वत्र साधु ।

काणुक पुंस्त्री कणति कण–उकण् । वायसे उज्ज्व० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काणेय पुंस्त्री काणायाः अपत्यम् "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक् । काणाया अपत्ये पक्षे "क्षुद्राभ्यो वा" पा० द्रक् । काणेर-तत्रार्थे पुंस्त्री "क्षुद्राश्च अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च" सि० कौ० । काणेयानां विषयो देशः भौरिका० विधल् । काणेयविध तद्विषये देशे ।

काणेली स्त्री १अनूढायां कन्यायाम् २असत्यां स्त्रियाञ्च । "काणेलीमातः ! वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम्" मृच्छ० ।

काण्टकमर्द्दनिक त्रि० कण्टकमर्दनेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक् । कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्ते स्वास्थ्यादौ ।

काण्ठेविद्धि पुंस्त्री कण्ठे विद्धः ७त० सप्तम्याः अलुक् कण्ठेविद्धऋषिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । कण्ठेविद्धस्यापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यञ् पक्षे ङीप् । काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी वा ।

काण्ड पुंन० कन–दीप्तौ ड तस्य नेत्त्वं किञ्च दीर्घः । १दण्डे २बाणे ३पर्व्वणि वा पुंसि ४वर्गे ५अवसरे ६जले च अम० । ७नाले (डाटा) ८वृक्षस्कन्धे (गुँडि) ९स्तम्बे (गुल्मभेदे) १०निर्जने धरणिः ११नाडीवृन्दे १२वृक्षभेदे (शरवृक्ष) मेदि० । १३श्लाघायां हेमच० । दण्डश्चात्र षोड़शहस्तमितः वंशः वंशादिदण्डश्च "काण्डान्तात् क्षेत्रे" पा० क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाण-मस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । "प्रमाणे द्वयसजिति" पा० विहितस्य मात्रचः "प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यमिति" वार्त्ति० लुक् । क्षेत्रे किं द्विकाण्डी रज्जुः" सि०कौ० । "दृपता वरत्राकाण्डेनाहन्ति" कात्या० ८,७,२७ । वरत्राकाण्डेन वंशदण्डेन" कर्कः । बाणे "सविष काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्" भा०अनु० २६५ श्लो० । वर्गे "कपोतमस्काण्डमलीमसं नभः" माघः । "वृक्ष-काण्डमितो भाति" रामा० । "दूर्व्वाकाण्डमिव

ग्र्यामा" भट्टिः। वर्गे च एकजातीयसमुदाये "क्रिया-काण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह!" भाग०४, २४, ६। "अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्त-जन्मा" भाग०८, ५, ३९। उपचारात् १४तत्प्रतिपादक-ग्रन्थे च ब्रह्मकाण्डं कर्मकाण्डम् अवसरश्चात योग्य-कालः प्रस्तावश्च तत्र योग्यकाले अकाण्डशब्दे ५। ३६ इटा०। प्रस्तावे अयोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमित्यादि। नालमत्र लतादीनां पत्राधारदण्डः (डाँटा) नालाकृपश्च। तत्र नाले "काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रति-निधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिः" श्रा०त०पैठी०। "काण्डं नालम्" रघु०। "पुच्छकाण्डाद्विजिगीष्येनि" काव्या० २५, ६, ५। पुच्छं काण्डमिव नालाकृपत्वात्। स्तम्बे "काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तीः" यजु० १३, १४। "सहतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम्" सुश्रु०। स्कन्धे "इक्षुकाण्डानि वा कृपाणमर्पेण दंशयित्वा भक्ष-येत्" "दूर्वेन्द्रीवरनिर्मितं शार्द्वेरिष्यरकाण्डानामन्यतम-वसः" सुश्रु० "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे वीजका-ण्डप्ररोहिणः" "वीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्ल्य एव च" मनुः। १५ग्रन्थपरिच्छेदे। मधुकाण्डं आद्यकाण्डम् १६सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि न०। "भग्नं समासात् द्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ। उत्पिष्टवि-श्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च"। रोग-निश्चयः। "सन्धिविच्छिन्नैकखण्डमस्थि काण्डम्" तट्टीका-काण्डस्यावयवो विकारो वा विल्वा० अण्। १७काण्डा-वयवे १८तद्विकारे च त्रि० १९अङ्कोठवृक्षे पुं० शब्दच०।

काण्डकटुक पुं० काण्डे स्कन्धेऽपि कटुकस्तिक्तः। कारवेल्ले, (करेला) राजनि०। स्वार्थे कन्। काण्डतिक्ते राजनि०।

काण्डकाण्डक पुं० काण्डस्य शरस्येव काण्डमिव काण्ड-

काण्डकार पुं० काण्डं किरति विक्षेपतया कृ—अण्। १गुवाकवृक्षे शब्दमा०। कृ—ख्वुल्। २वाणकारके त्रि०।

काण्डकीलक पुं० काण्डे कीलमिव यस्य कप् समा०। लोध्रवृक्षे राजनि०। तस्मिन् हि काटसम्बन्धात् कीलमिव स्कन्धे जायते। [दीर्घकाण्डे गुण्डनामतृणे राजनि०।

काण्डगुण्ड पुं० काण्डेन गुण्डयति गुडि—वेष्टने अण्।

काण्डगोचर पुं० काण्डस्य वाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य। लौहनिर्मिते नाराचाख्ये अस्त्रभेदे त्रिका०।

काण्डतिक्त पुं० काण्डे तिक्तः। भूनिम्बे (चिराता) राजनि०। स्वार्थे कन्। काण्डतिक्तक तत्रैव।

काण्डधार पुं० काण्डं धारयत्यत्र धृ—णिच् आधारे अच्। १देशभेदे। स अभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। २काण्ड-धार पित्रादिक्रमेण तद्वासिनि त्रि०। [राजनि०।

काण्डनील न० काण्डे नीलः कीटाकलितत्वात्। लोध्रवृक्षे

काण्डपट पुं० काण्ड इव पटः। (कानात) पटभेदे, हेमच०। तस्य हि संकोचे काण्डरूपता भवति। "ततः स्वमेवागार-मानीय काण्डपटपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे" दशकु०। स्वार्थे कन्। काण्डपटक तत्रैव। "उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीय-मानः" माघः। [शरपुङ्खायाङ्क राजनि०।

काण्डपुङ्खा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्खो यस्याः ५त०।

काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् पुष्पमस्याः "काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्" पा० टाप्। द्रोणपुष्पे शब्दच०। पुष्पे न०।

काण्डपृष्ठ न० काण्डं इक्षुस्कन्ध इव स्थूलं पृष्ठमस्य। १स्थूलपृष्ठे धनुरादौ। काण्डः पृष्ठेऽस्य। २शस्त्राजीविनि पुं०। "स्वीयैर्व्याः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ। अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्" भा० अनु० २३अ०। "अव्रतानामपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च" भा०अनु०६०अ० अपाङ्क्तेयकथने। "चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः" भा०अनु०१३५अ० अभोज्यान्नकथने। पापिनां तिर्य्यग्योनितः काण्डपृष्ठता-प्राप्तिश्च क्रमशो यथा भवति तथा भा० अनु० २८अ० निरूपितं यथा "तिर्य्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति। स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वाऽप्य-संशयः। पुल्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते। स तस्यामेव सुचिरं मातङ्गः परिवर्त्तते। ततो दशशते काले लभते शूद्रयोनिताम्। शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते। ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि। वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम्। ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम्। काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु त्रिशते काले लभते जन्तुतामपि। ताञ्च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते"। "स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत्। तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः" स्मृत्यन्तरोक्तकर्म्मविपाकः काण्डपृष्ठता। ३वेश्यापतौ शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यम्।

काण्डरुहा स्त्री काण्डात् रोहति रुह—क। (कटकी)

कट्क्याम् रत्नमाला । २स्कन्धकृहमात्रे त्रि० । "बीज-काण्डरुहाश्चैव" मनुः ।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण विचारकः । वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका० । तत्र कर्म्मकाण्डमीमांसको जैमिनिः तेन हि "अथातो धर्म्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजातेन कर्म्मकाण्डस्य विचारः कृतः । ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः तेन हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः कृतः । एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम् ।

काण्डवत् पु० काण्डोऽस्त्यस्य प्रहरणत्वेन मतुप् मस्य वः । शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः ।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुवाणान् वारयति खड्गेन वृ-णिच्-णिनि । दुर्गायाम् "महागजघटाटोपसंदुर्गे नरवाजिनाम् । खड्गेन वारयेत् वाणान् तेन सा काण्डवारिणी" देवीपु० ४५ अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ ।

काण्डलाव त्रि० काण्डं लुनाति लू-अण् उप० स० । वृक्षस्कन्धच्छेदके काण्डं लवितुम् "अण् कर्म्मणि च" पा० । क्रियार्थायां क्रियायां कर्म्मण्युपपदेऽण् । २काण्डं छेत्तुमित्यर्थे । काण्डलावो व्रजति" सि०कौ० काण्डं छेत्तुं व्रजतीत्यर्थः ।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा । स्थूलवीणायां काण्डालवीणायाम् । काण्डस्य शरस्य विकारः बिल्वा० अण् काण्डी वीणा कर्म० । २शरमय्यां वीणायाम् २"गोधावीणाः काण्डवीणाश्च पत्नीवादयन्त्युपगायन्ति" कात्या० १३, ३,१७ । "शरकाण्डमय्यो वीणाः काण्डवीणाः" कर्कः ।

काण्डसन्धि पु० ६त०। ग्रन्थौ पर्व्वणि (पाब्‌) (गाँट) राजनि०

काण्डस्पृष्ट पु० स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनि० । शस्त्राजीवे अमरः ।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् ३त० । भद्रमुस्तके शब्दच०।

काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्त्यस्याः प्राशस्त्येन ठन् । लङ्कानामकधान्यभेदे २शालकानामकर्कटीभेदे च राजनि०।

काण्डिन् त्रि० काण्डः गुल्मोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अशुमती: काण्डिनीर्या विशाखा ह्वयामि ते वीरुधः" अथ० ८,७,४ ।

काण्डीर पु० काण्डो वाणोऽस्त्यस्य इत्यर्थे "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ पा०" इत्यत्र ईरन् ईरच् वा । १वाणाश्चधारिणि (तीरन्दाज) अमरः "काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी" भट्टिः बाणकार्य्यस्त्वात् २अपामार्गे काण्डवेल इति

ख्याते ३लताभेदे च राजनि० ४मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला स्वार्थे गौरादित्वात् ङीप् । [तृणभेदे राजनि० ।

काण्डेक्षु पु० काण्डे इक्षुरिव (तालसाखना) इति ख्याते काश-

काण्डेरी स्त्री काण्डं वाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् ईर्त्ते ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष् पा०, सम्प्र० षष्ठ० ईप् । नागदन्तीवृक्षे रत्नमाला ।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक्स० । (कट्‌की) कटुकीवृक्षे रत्नमा० । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डोल पु० कण्डोल+प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । कण्डोलशब्दार्थे

काण्व पु० काण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्वादि० अण् यलोपः । १कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रे "यजूंषि वाजसनेया(?) दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग० १२,६,७१ । २तदधीतशाखायां स्त्री ङीप् । कण्वस्यापत्यं शिवा० अण् । ३कण्वापत्ये पुंस्त्री "याभिः काण्वस्योप बर्हिः" ऋ० ८,१,८ । "इत्था धीमन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्" ८,२,४० । "काण्वं कण्वस्य पुत्रम्" भा० । गोत्रापत्ये तु गर्गा० यञ् । काण्व्य तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक् । स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् ङीप् यलोपश्च । काण्वी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् । "काण्वीपुत्रात् काण्वीपुत्र" इ० उ० वेदवंशवर्णने । ततः स्त्रियां लोहिता० फक् । काण्वायनी । ततोयूनयपत्ये तु "यञिञोश्च ४।१।१०१" पा० फक् । काण्व्यायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री । कण्वेन दृष्टं साम अण् । ४कण्वदृष्टे साममेदे । "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः । तच्च साम गेय(वे)गाने १६ प्रपाठके दृश्यम् ।

कात् अव्य० कुत्सितमतत्वेनेन अत-आधारे क्विप् कोः कादेशः । तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुतापन्नत्वम् । "यन्मयैश्वर्य्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः" भाग० ६,७,८ । "कात्कृतस्तिरस्कृतः" श्रीधरः ।

कातन्त्र न० ईषत्तन्त्रमस्य कोः कादेशः । कालापकस्य नामके तच्च कार्त्तिकेयप्रसादेन सर्व्ववर्म्मणा कृतं यथोक्तं कथासरित्सागरे सर्व्ववर्म्मप्रभापतेद्यु प्रक्रमे "ततोऽन्तःप्रभुणा तेन स्कन्देन मम दर्शनम् । दत्तं तत्र प्रविष्टा मे मुखे मूर्त्ता सरस्वती । अथासौ भगवान् साक्षात् षड्भिराननपङ्कजैः । "सिद्धोवर्णसमाम्नायः" इति सूत्रमुदैरयत् । तच्छ्रुत्वैव मनुष्यत्वसुलभाच्चापलात् परम् । उत्तरं सूत्रमभ्यूह्य स्वयमेव मयोदितम् । अथाब्रवीत् स देवो मां नावदिष्यः स्वयं यदि । अभविष्यदिदं शास्त्रं पाणिनीयोपमर्दकम् । अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात्

कातन्त्राख्यं भविष्यति । मद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा । इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत्प्रकाश्याभिनवं लघु । सानादेव स मां देवः पुनरेवमभाषत”

कातर त्रि० ईषत्तरति स्वकार्य्यसमाप्तिं गच्छति तॄ-अच् कोः कादेशः । १अधीरे, व्यसनाकुले अमरः २भीते, ३विवशे, ४चञ्चले च । “धन्या तदध्यासितकातराक्षी” रघुः । “तयोः समापत्तिषु कातराणि” कुमा० । “कातरोऽपि यदि चोद्गतार्च्चिषा” रघुः । “मद्विहन्याः प्रिय इति सखे ! चेतसा कातरेण” मेघ० । “विद्धा मृगी व्याधशिलीमुखेन मृगोऽपि तत्कातरवीक्षणेन” उद्भटः । कं जले आतरति प्लवते न तु विशेषतो मज्जति । ५उडुपे । (कातला) ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ७ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । कातरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । भावे ष्यञ् । कातर्य्य व्याकुलतायां न० “कातर्य्यं केवला नीतिः शौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्” रघुः । तत्र कातरता स्त्री, त्व कातरत्व न० तदर्थे ।

कातल पु० कस्य जलस्य न तलमस्ति स्पृश्यत्वेनास्य अच् । (कातला) १मत्स्यभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “कातलो मधुरस्तोष्णोगुरुपाकी त्रिदोषकृत्” वैद्य० । २ऋषिभेदे च ततः गोत्रापत्ये नडा० फक् । कातलायन तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां गोत्रत्वात् ङीप् ।

काति स्त्री वै-शब्दे क्तिन् । स्तवे ऋणकातिशब्दे उदा० ।

कातीय त्रि० कात्यायनस्य छात्रः तस्येदं वा “वृद्धाच्छः” पा० छ तत्र फको वा लुक् । १कात्यायनच्छात्रे २तत्सम्बन्धिनि च त्रि० । कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रमित्यादि पक्षे न लुक् । कात्यायनीय तदर्थे त्रि० । कातीयश्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च कात्यायनशब्दे दृश्याः ।

कातु पु० कं जलमतति सातत्येन गच्छति अत उन् ६त० । कूपे निरु० तस्य ग्रीष्मे निःशेषेण शोषणाभावात् तथात्वम्

कात्थक्य पु० कत्थ-श्लाघायाम् ण्वुल् कत्थकः स्वार्थे ष्यञ् अग्निभेदे निरु० । “यज्ञैध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः । ‘नाराशंसो यज्ञ इति कात्थक्य- नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति अग्निरिति शाकपूणिः । इति च निरु० ८,५,६, [पत्ये ।

कात्य पुंस्त्री कतस्यर्षेः गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । कतर्षिगोत्रा-

कात्यायन पु० कतस्य गोत्रापत्यं युवा गर्गा० यञ् यञन्तत्वात् यनि फक् । कतस्य युवगोत्रापत्ये ऋषिभेदे । स च त्रिविधः विश्वामित्रवंश्यः, गोभिलपुत्रः, कतवंश्यसोमदत्त द्विजपुत्रः वसुदत्तागर्भजः वररुचिनाम्ना ख्यातश्च । तत्र विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नः हरिवं २८३० उक्तोयथा । “विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः । विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां शीलानि मे शृणु । देवश्रवाः कतश्चैव यतः कात्यायनाः स्मृताः” इति ।

अयञ्च गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्नः । गोभिलपुत्रकात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं छन्दोगपरिशिष्टरूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । “अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्म्मणाम् । असष्टानां तथा सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्” । तत्र १प्रपाठके १०खण्डाः तत्र १ख० यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ख० श्राद्धद्रव्यादि परिभाषा । ३ख० अक्रियादित्रिविध्यादिकथनपूर्वकं श्राद्धविधिनिरूपणम् । ४ख० पिण्डदानविधानम् । ५ख० नान्दीमुखश्राद्धादिकर्त्तव्यताविधानानि । ६ख० अग्न्याधानादिकालाधिकारिधर्मविधानम् । ७ख० अरणीनिर्माणप्रकारादि । ८ख० अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ख० अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १०ख० दन्तधावन स्नानादिविधानम् उपाकर्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।

२प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र १ख० सन्ध्योपासन कालादितद्विधानानि । २ख० तर्पणप्रकारादि । ३ख० पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ख० वैश्वदेवविधानप्रकारः । ५ख० दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ख० अमावास्यादिश्राद्धकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ख० करीनिर्माणप्रकारः श्राद्धविधानप्रकारश्च । ८ख० दर्शपौर्णमासविधानप्रकारः । ९ख० प्रवासगमनकाले साग्निकस्य कर्त्तव्यविशेषकथनम् ।

तृतीयप्रपाठके १ खण्डाः । तत्र १ख० साग्निकस्य पत्नीमरणे कर्त्तव्यविशेषविधानम् । २ख० साग्नेर्दाहप्रकारः । ३ख० शवस्पर्शिकर्त्तव्यभेदविधानम् साग्निकस्य विदेशमरणे दाहविधानञ्च । ४ख० सूतके सन्ध्यादित्यागेऽपि श्रौतकर्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ख० पुंसवनादिक्रियाङ्गहोमाहुतिसंख्याविशेषकथनं शुङ्गाप्रतिप्रताबह्लबल्वशलाटुग्रन्थिकपुष्पिकाकपुच्छलक्षपरादिशब्दपरिभाषा ब्रह्मचारिकर्त्तव्यविधानञ्च । ६ख० समशनीयचरुकर्त्तव्यताविषयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ख० विहितकर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्वष्टक्यकरुशंवरशब्दपरिभाषा । ८ख० वर्णभेदेन दण्डप्रमाणकथनम्, श्राद्धदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणायां गोः प्रवर-

तोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ६.ख० यवधानादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः क्षतकादिना तद्करणे आपद्धार्याणिकर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्जनञ्च । तं यमकमण्डकगोलकचीवरशब्द-परिभाषा । अनुमन्त्रणप्रकारः । १०ख० । पशुसं-स्कारस्थानविशेषकथनम् । पश्वदाने एकादशस्थान-कथनम् । पश्वभावे पायसपिण्डैः होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । दीपार्घ्यमधु-पर्कादिशब्दपरिभाषा" ।

अनेनैव धर्मसंहिता कृता । "मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती" इत्युपक्रमे "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाष्टादशविवादनिर्णयः । कातीयश्रौत-गृह्यसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनश्च पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च बृहत्-कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि श्रावणरूपशापान्तमुपवर्ण्य स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । "ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्" इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-दिवृत्तान्ते उक्ते । "इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधिः । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्रोत्थित इवावदत् । स एव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्ताञ्च कथां शृणु । इत्युक्त्वा ग्रन्थ-लक्षेण सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिताः काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्" इत्युपक्रम्य "तद्ब्रूहि निजवृत्तान्तं जन्मनः प्रभृति प्रभो !" इति काणभूतिप्रश्ने "ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्वमाजन्मवृत्तान्तं विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना ग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि-शापतः" इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तन्मातुः तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव "तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवमुद्भूद्वशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्" इत्थं तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य तं गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्यप्युक्तं तत्रैव यथा "व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरोः" इत्युपक्रमे "अध्यापयितुमस्मांश्च प्रवृत्तोऽभूदसौ ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत" इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । "अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा नभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततश्चागत्य मां वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-मेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत् समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खी-भूता वयं पुनः" । "अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-ग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्" ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठोनिरमायि स च "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन धर्मनियमः" इत्या-दिकः "अष्टाध्याय्यात्मकः । बृहत्कथायाम् "तदैवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता" इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधुनोपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं तत्कथासारे "यथामूलं तथैवैतत् मनाग-प्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते" इत्युक्त्या बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० "ततः कात्यायनाः स्मृताः" इति बहुत्वनिर्देशात् अन्य-

स्यापि तद्गोत्रभवयुवापत्यस्य कात्यायनत्वमिति भूतस्य भविष्यतो वा स्यादिति सूचितम्” इति । ततः प्राचीनेन कात्यायनेन शुक्लयजुर्वेदविहितकर्म्मणामनुष्ठानज्ञापकं षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यसूत्रञ्च प्रणीतम् । तत्र श्रौतसूत्रे १अध्याये १कण्डिकायां २२सूत्राणि । तत्र अग्न्याधानादिषु अधीतसाङ्गवेदानां द्विजानां सपत्नीकानाम् रथकारस्य चाधिकारः । अङ्गहीनक्लीवपतितशूद्राणामनधिकारः । निषादस्थपतेर्गावेधुके चरावधिकारः । अवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्तरूपगर्द्दभेज्यायाम् । तत्र गावेधुकचरुरवकीर्णिगर्द्दभेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्य्या । गर्द्दभेज्यायां पुरोडाशश्रपणं भूमावेव न कपाले कार्य्यम् । तत्र अवदानहोम उदके एव नाग्नौ, अन्यदाघारादि अग्नावेव । प्राशित्रं गर्द्दभस्य शिश्नादवदेयम् । श्रौतं कर्म्म वैतानिकेषु विहारार्थेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम् । स्मार्त्तन्तु आवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यम् । गृहारम्भे मांसपाकनिषेधः ।

२क० २२सू० । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति यागलक्षणम् दर्शपौर्णमासादिशब्दवाच्यार्थस्यागविशेषः । तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठिताग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्म्मजातस्याङ्गत्वम् । एवं प्रयाजादयः पूर्व्वाघारादिहोमाश्च तदङ्गानि । तिष्ठता होमः वषट्कारप्रदानः यजतिशब्दार्थः तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च । उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थः । सर्व्वकर्म्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न क्षत्रियवैश्याः तेषां हविःशेषभक्षणनिषेधात् । फले कामनये काम्यकर्म्माणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोत्रादीन्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात् । दीक्षितेन सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्य्यादिनियमाः अवश्यं कार्य्याः । गृहदाहादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्तमवश्यं कार्य्यं न तस्य इच्छयानुष्ठानम् । नित्यानि यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्य्याणि । काम्यानि तु सर्व्वाङ्गोपेतान्येव । कामनासत्त्वेऽपि यदा यथाश्रुताङ्गानि कर्त्तुं शक्यन्ते तदैव काम्यं कार्य्यं नान्यदा ।

३क० ४२सू० । तत्र ऋग्यजुःसामप्रैषभेदेन मन्त्राश्चतुर्व्विधाः । ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां यावति पदसमूहे उच्चरिते पदसमूहो निराकाङ्क्षो भवति । तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म्मकाले प्रयोक्तव्यम् । यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न भवति तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्व्वपठितं वानुषज्य निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोज्यम् । प्रयोगे मन्त्राः कर्म्मारम्भे प्रयोज्याः । यजुर्व्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोज्याः ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्रा उच्चैः प्रयोज्याः । याजुषा अपि प्रैषा उच्चैः प्रयोज्याः । कुशजातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः । अग्न्यगारादौ वसोर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्यानुक्तौ यावता कार्य्यसिद्धिस्तावत्संख्या ग्राह्या । इध्माबर्हिःसंख्यानि संनहनानि विषमसंख्यतृणमुष्टिबद्धानीति । संनहनभेदस्तु प्रागग्रे संनहने उदग्रं बर्हिर्निधाय संनहनेन दृढं बद्ध्वा बर्हिर्मूलभागे ग्रन्थिमुपगूहेत्, उदगग्रे संनहने तु प्रागग्रमिध्मभागं निधायेध्ममूले ग्रन्थिरुपगूहेत् इति । अष्टादशसंख्यारत्निमात्रकाष्ठकः तथाभूतैकविंशतिकाष्ठको वा पालाशस्तदभावे वैकङ्कतः इध्मः कार्य्यः । तदभावे श्रीपर्णीवृक्षभवः वैल्वः औदुम्बरः खादिरो वा तत्तदभावे इध्मस्तथाभूतः कार्य्यः । इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्य्यात् । सामिधेनीवृद्धौ चेध्मकाष्ठवृद्धिः पित्र्यादौ सामिधेनीह्रासेऽपि नेध्मसंख्याह्रासः । अग्निप्रणयनार्थं इध्म उक्तसंख्याधिककाष्ठकोऽपि भवति । इष्टकापशौ अष्टाविंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्मः कार्य्यः । स च त्रिभिः संहननैर्मूलभागे बद्धः कल्प्यः । दर्शपौर्णमास एव वेदकरणम् । सूत्रे आङ्शब्दार्थोऽभिविधिरिति प्रतिज्ञा । सर्व्वकर्म्मस्वनुक्तमपि गार्हपत्यात् आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणं कार्य्यम् । अन्यकर्मार्थमुद्धृतयोस्तयोरागन्तुकान्यकार्य्यापाते तत्करणं नोद्धरणान्तरम् । यथा दर्शाद्यर्थमुद्धृतयोस्तयोः प्राप्तकालाग्निहोत्रहोमः । यत्कर्मार्थमुद्धृतौ तौ तत्समाप्तौ लौकिकावेव भवतः । तत ऊर्द्ध्वं तत्राहवनीयादिविहितं कर्म्म न कार्य्यं तयोः लौकिकत्वोपदेशात् । तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्तन्त्रा बह्व्य इष्टयः सन्ति तत्र प्रतीष्टि पृथगग्न्युद्धरणेन ताः कार्य्याः । तथा च न सकृदुद्धृतयोः सर्व्वत्रोपयोगः । खादिरस्रुवादीनां क्वचिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विकृतावपि कार्य्यता । स्रुवस्फ्यस्रुग्जुहूप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तानि च तद्भाष्ये विवृतानि यथा (खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्व्ववृत्तपुष्करो नासिकावत्पर्व्वाङ्गखातो भवति । स्फ्यश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः स्रुचो बाहुमात्र्यो मूलदण्डास्त्वग्विला हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

त्निमात्रपुष्करास्तावत्खातयुक्ताश्च कार्य्याः। पालाशी जुहूः। उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां छन्दाच्छामेकस्य वा सर्व्वाः स्रुचः कारयेत्। अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः। यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्व्वाणि वारणानि भवन्ति तानि चोलूखलमूसलकूर्च्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्री-शम्याशृतावदानाभ्रिप्रवेपात्रवधानकटप्राशित्रहरणषड़वत्त-ब्रह्मासनादीनि। तत्रोलूखलमूसलौ लोकप्रसिद्धौ। कूर्चो बाहुमात्रः पीठाकारः। इडापात्री पिष्टपात्र्यौ अरत्निमात्र्यौ मध्यसंगृहीते। पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षड़ङ्गुलद्वत्तखातवती। शम्या प्रादेश द्वादशाङ्गुला। प्राशित्रहरणं हस्तमादर्शाकारं चतुरस्रं चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम्। षड़वत्तं चोभयत्र खातवत्। आसनानि चारत्निमात्रदीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि। सर्वेषु पात्रेषु मूलाभिज्ञानार्थं छन्नानि कार्याणि। अनादेशे सोमसाधनपात्राणि वैकङ्कतानि कार्य्याणि। षोड़शिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्। अंश्वदाभ्यपात्रमौदुम्बरम्। वाजपेये सप्तदशग्रहपात्राणि वरणदारुभवानि। सुराग्रहपात्राण्यपि। मृण्मयानि वा"। इष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्वेषां गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्करयोरन्तरालेन मार्गः।

४क० १६सू०। तत्र विहितद्रव्याभावे काम्यं कर्म-नारब्धव्यम्। नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्यारब्धव्यम्। काम्येऽङ्गसद्भावं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्यापचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम्। न तु असमाप्तस्य त्यागः। नित्ये तु आरब्धे ऽनारब्धे वा प्रतिनिध्युपादानमिति भेदः। काम्यस्यावश्यकार्य्यत्वाभावात् प्रतिनिधिना नारम्भः। आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात् समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति। दीक्षितस्य पयआदिके व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति। प्रतिनिधिना करणपक्षे मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे ऊहो न कार्य्यः। यत्र जात्यन्तरं विहितं तत्र ऊहः। विकल्पस्थले अन्यतरद्रव्यारब्धे कर्मणि दैवात्तस्य दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधिद्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा व्रीह्यारब्धे कर्मणि व्रीहिनाशदोषयोः व्रीहिसदृशनीवारादिना समापनं न तु यवेन, एवमन्यत्र। व्रीह्यभावे नीवारैः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद्

व्रीहिप्राप्तौ व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्म-समापनम् न नीवारसदृशैः नापि वैकल्पिकैर्यवैः। मुख्यद्रव्येण सर्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म-कार्य्यम्। यत्र कृष्णाः व्रीहयोविहितास्तत्र कृष्णव्रीह्यलाभे शुक्लव्रीहिभिः कर्म कार्य्यं न तु कृष्णनीवारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया दुर्ब्बलत्वात्। पुंवत्सत्वलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीवत्सायाअपि गोः पयसा होमो न तु पुंवत्सायाः मेष्याः पयसा। एवमार्द्रत्वगुणालाभे शुष्कपलाशैरपि कर्म कार्य्यं न तु आर्द्रसमिदन्तरेण एवं सर्वत्र। एवं प्राशित्रादिसर्वकर्मसु पर्य्याप्तव्रीह्यलाभेऽपि आदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था व्रीहय एव ग्राह्या न तु प्राशित्रादिसर्वकार्य्यपर्याप्ता नीवारा इति

५क० १७सू०। तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण पदार्थानुष्ठानम्। यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयोर्विरोधः तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रमोग्राह्यः। यथा "स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ति" इत्यत्र पाठक्रममनादृत्य पर्व्वं छेदनं ततोऽपाकरणम्। यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः "संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति" श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्मतर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशित्रावदानात् पूर्व्वम्। तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्य्यम् न पाठक्रमेण। यत्र च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य मन्त्रपाठक्रमेण कार्य्यम्। यथा सोऽसावाज्यमधिश्रयतीत्यधिश्रयणं विधाय, तदनन्तरमेवोद्वासनं विहितम् मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसंहननान्ते इति विरोधः तत्र-मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनम्। यत्र बहूनां प्रधानानां सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्व्वेषां प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमयेन कार्य्याः यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्व्वेषां प्रथममुपाकरणं ततः सर्व्वेषां नियोजनम् ततः सर्व्वेषां प्रोक्षणमित्यादि। आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्य्या न तेषु क्रमचिन्ता। यथा दर्शादौ प्रयाजादय आरादुपकारकास्तन्त्रेण कार्य्याः। चतुर्मुष्टिकनिर्वापः एकादशादिकपालोपधानञ्च एकैकस्य कार्य्यम्। शेषे चैकैकस्य ग्रहस्यासादनान्तं ग्रहणं कार्य्यम्। सर्व्वत्र-हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्य्यम्। देवताऽभेदे हविर्भेदे देवतागुणे वा उपांश्वादिकेऽभिन्ने प्रदानान्तमवदानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यादाय पश्चा-

त्तेभ्यः प्रदानं कार्य्यम्। सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु उपाकरणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम आदर्त्तव्यः न क्रमान्तरम्। अयं प्रावृत्तिकः क्रमः। प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वापादिक्रमः। यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वापादि। पश्चात् पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं क्रमो मुख्यः। अनेकाहसाध्यदर्शादौ क्रियमाणे मध्ये नित्यस्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते काम्यमध्येऽपि तत् कार्यमेव न तु दर्शाद्यनुरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकालातिक्रमः कार्यः। सौत्रामण्यादिविकृतिमध्यपतामावास्यायां दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृयज्ञः कार्यः। षोडश्यतिरात्रादौ च षोडशिनोनियतकालत्वेऽपि दैवादुत्कृष्योत्कर्षे तदनन्तरमेव षोडशियागः कार्यः न तु कालानुरोधात् ततः पूर्व्वम्। अग्निष्टोमादिसत्रपर्य्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमाभावः। यदा यत्र यस्येच्छा तदा तदनुष्ठेयम्। अध्ययनार्थ एवैषां पाठक्रमः नानुष्ठानार्थः।

६क० २६सूत्राणि। तत्र अवत्तहविर्नाशेऽन्यद्धविः कार्य्यं न स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिसहितः यागः कार्यः। मया पुनः शेषादवदेयम्। अग्न्यादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानुयाजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति। दृष्टार्थानां तु क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति। प्रतिषिद्धं वस्तु श्रुतद्रव्यसदृशमपि न प्रतिनिधेयम्। यथा मौद्गे चरौ माषादि। त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्म्मणि च यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति। गुणकर्म्मसु पात्रासादनाज्यावेक्षणाग्न्याधानव्यूहनवेदस्तरणादिषु यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्ति। पत्न्यभावेऽप्याज्यावेक्षणान्वारम्भोपाञ्जनादौ गुणकर्म्मणि प्रतिनिधिरस्ति। सत्रेषु यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति। यजमानकर्म्मणा सम्बन्धात् यजमानधर्म्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति सत्रेषु यजमानानामृत्विक्पदार्थकर्तृत्वविधानात्। ब्राह्मणस्यैव सत्रेषु अधिकारो न क्षात्रवैश्यानाम्। ब्राह्मणानामप्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम्। वैश्यक्षत्रिययोर्गृहपतित्वेऽपि सत्रेषु नाधिकारः। सहस्रसंवत्सरसत्रं मनुष्याणामपि भवति तत्र संवत्सरशब्दस्य अहःसु लक्षणा यतस्तत्र सहस्रसंवत्सरे सहस्रं सौत्यान्यहानि तानि च दिनसहस्रे सम्भवन्तीति।

७क०२८सूत्राणि। यत्र एकफलार्थं बहूनि प्रधानानि एकवाक्येन विधीयन्ते। तत्र तेषां सह प्रयोगः। देशकालफलकर्म्मादिसाम्ये सति प्रधानानामारादुपकारीणि आघारप्रयाजाज्यभागादीनि सकृदेव कार्य्याणि। न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् कार्य्याणि। देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेद एव भवति न सकृत्क्रिया। यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे। वरुणप्रघासेषु च मारुत्या देशभेदे। अहर्गणे सुब्रह्मण्यानिगदे द्वादशाहे सुत्यामुपगच्छेदित्यत्र कालसंयुक्तं कर्म्म तन्त्रेणैव सकृत् प्रयोज्यम्। एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सत्यां मन्त्रवचनं सकृदेव कार्य्यम् न प्रतिक्रियम्। यथा स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखेदत्र रक्षसां त्वा एकवारं मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीमिति। हविर्ग्रहणे बर्हिषोल्लवने तस्य स्तरणे आज्यग्रहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न सकृत्। आज्यग्रहणे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण ग्रहणम् शेषं तूष्णीं हविर्ग्रहणे चतुर्थं तूष्णीम्। वचनादुत्तमे मुष्टौ मन्त्रनिवृत्तिः। दीक्षितस्यानेकदुःस्वप्नदर्शने सकृदेव मन्त्रपाठः। एकनद्या अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं सकृदेव। अवर्षणे अनेकवृष्टिधारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं सकृदेव। युगपदनेकामेध्यदर्शने सूर्य्योपस्थापनं सकृदेव। वनीवाहने (विश्रम्य विश्रम्य पुनः पुनः प्रयाणे) अमेध्यदर्शने मन्त्रपाठः सकृदेव। एकरात्रिमध्ये पुनःपुनःस्वापादौ अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सकृत्। अप्रधानकालीनमङ्गं सकृदेव, न प्रतिप्रधानमावर्त्तते। यथाऽग्निषोमीयसवनीयानूबन्ध्यपशूनां साधारण एव स्वरुरपि यूपवत् सर्व्वपशुसाधारण एव। आधानादिकर्म्मसु पुरुषा एव कर्त्तारो न स्वयं केवलं यजमानः। तत्रायं भेदः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मककर्म्माणि यजमानः स्वयं कुर्य्यात्। पुरुषयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत् वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव संस्काराः। सति विशेषवचने ऋत्विजामपि ते संस्काराः यथा "हिरण्यमालिनोवाजपेयेन चरन्ति"। सति वचने उक्तादन्यदपि यजमानस्य भवति। यथा यजमानोवसोर्धारां जुहोति। यजमानः पात्राण्यासादयतीत्यादि। शेषं कर्म्म यथासमाख्यमृत्विगादयः कुर्युः। यथा आध्वर्यवमाध्वर्यवं, होता हौत्रम्, उद्गाता औद्गात्रमित्यादि। सर्व्वाणि कर्म्माणि यज्ञोपवीतिनः कुर्य्युः तानि च प्राक्संस्थानि उदक्संस्थानि वा कुर्युः। परिस्तरणपर्य्युक्षणादौ प्रदक्षिणं कार्य्यम्। पित्र्येऽपसव्यम्। दैवे यत्रावृत्तिः पैत्रे तत्र सकृत्। दक्षिणा च दिक् पित्र्ये। यद्दैवे प्राक्संस्थादि पैत्रे तद्दक्षिणसंस्थं कार्य्यम्। प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्यावृत्तिः नारादुपकारकसहितस्य ।

८क० ४७सू० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्य्यकरणम् । अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होतृमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च । होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव । एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यज्ञकाले मन्त्राणामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मणस्वरेण । सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानानां मन्त्राणां संहितावदेव स्वरेण प्रयोगो नैकश्रुतिस्वरेण । आधाने विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेकसाधनके कर्म्मणि जवाध्यादीनां समुच्चयः । सर्व्वपशूनां तानि कार्य्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य दृष्टार्थत्वात् न समुच्चयः । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययोः प्रदक्षिणीकृत्यापसव्यावृत्तिः अपसव्यीकृत्य च प्रदक्षिणावृत्तिः कार्य्या । विहारोत्तरतः सर्व्वकर्म्म कार्य्यम् । विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्य्ये । तयोर्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाग्रं निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अनादेशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म्म कुर्य्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा पेषणेऽध्वर्य्योर्व्यापृतत्वेन विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्य्यात् । हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजामेकत्र समावेशे यद्यत् पूर्व्वं तत्तदन्तरं, यद्यदुत्तरं तद्बहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हविरन्तरं कार्य्यं उत्तरमुत्तरं बहिः । प्रतापनाद्यग्निसाध्यसंस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्य्याः । सर्व्वकर्मसु हविःश्रपणं गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्य्यम् । संस्काररहितं घृतमात्रमाज्यशब्दार्थोऽपाद्यः । घृतं च गव्यमेव ग्राह्यम् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र घृतेन होमः कार्य्यः विशेषवचने तेनैव । चात्वालात् बहिस्थं पुरीषं निवपेत् । आहवनीये यजतयः, आज्यभागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्का ध्रुवातः आज्यं गृहीत्वा चतुरवदाय कार्य्याः । इडाप्राशित्राघारानप्येके ध्रुवातः कुर्व्वन्ति । आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च तौ कार्य्यौ । अनादेशेसर्व्वे होमा आहवनीये एव कार्य्याः । आदेशे तु यथादेश मन्यत्राग्नौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

८क० २१सू० । सर्व्वत्र व्रीहयोयवा वा हवींषि भवन्ति । व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्व्वाक् व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं च प्राग्व्रीह्याग्रयणात् यवैरेव तौ कार्य्यौ । आपस्तम्बमते सर्व्वदा व्रीहिभिरेवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विकृतौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्व्वादेर्मध्यदेशादेकमङ्गुष्ठपर्व्वमात्रं तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं तु हविःपूर्व्वभागात् तथावदानम् । तच्चावदानयोर्मर्य्यादाभङ्गाभावेनैव कार्य्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्त्रिरवदानम् । तत्राद्यं मध्यात्, द्वितीयं पूर्व्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पञ्चशोऽवदानम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानग्रहणम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्य्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततोऽन्यद्धविरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकैकेनं हविषोऽवदानम् । तथा च येषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहितं तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एवं चतुःपञ्चशोऽवदाने त्रिः चतुर्थाऽवदानम् । उपस्तारः सकृत् । उपर्य्यभिघारणं तु द्विवारं भवति । हविषोऽवदेयावदानयोः प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिधारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्व्वहुतः कार्य्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्य्या यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्येवंरूपा । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रैष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् । प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् षष्ठी भवति यथा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । वपायै धाना सोमेभ्यः इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रासौ यजेति विहितं यथा नामग्राहं यजति प्रशास्त्रादीन् प्रति । तत्र देवतापदं न प्रयोज्यम् । प्रशास्तर्यज पोतर्यजेत्येवं प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असाविति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

च्चार्यं यथा इममसुष्य पुत्रमित्यादौ देवदत्तस्य पुत्रमित्यादि। सवषट्कारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदक्प्राङ् इतीशानाभिमुखस्तिष्ठन् वषट्कारानन्तरं वषट्कारेण सह वा जुहुयात्। यत्राज्यमिश्रं हविर्विहितं, तत्र पूर्व्वमाज्यं हुत्व ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुपर्य्याज्यं जुहुयात्। अथ वा सहैव सर्वमाज्यं हविश्च जुहुयादिति पक्षद्वयम्।

१०क० १४स्तू०। तत्र आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ लटः लिङ्परत्वकल्पनया विधिपरत्वम्। कर्मसु कर्त्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायामामादौ उपकल्पनं तानि चानीय कर्मदेशस्थाने स्थापयेत्। चमसाग्य(?)न्तरलोमानि प्रागग्रीवाणि सर्व्वत्रास्तरणीयानि। हविषां मध्ये यत् पश्चात् पठितं तद्देशतः कालतश्चोत्तरं कार्य्यम्। ग्रहणादिकं पूर्व्वपठितस्य पूर्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम् कार्यम्। एवम् अधिश्रयणाद्यपि पूर्व्वपठितस्य दक्षिणतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति। एकद्रव्ये स्थाल्यादौ साज्ये दक्षहस्तेन गृहीते सति वामेन वेदस्योपग्रहणं कार्य्यम्। एकद्रव्यद्रव्यत्वेः उपभृदादौ द्वितीयद्रव्ये सति वेदोपग्रहणाभावः। आज्यादन्यद्रव्येण हूयतति यागे उपस्थामादौ च स्फ्येनोपग्रहणं कार्यम्। असतस्तु वेदस्याद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम्। यथा स्फ्ये अन्यकर्मव्यापृते सोमे ग्रहहोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे च कुशोपग्रहणम्। स्रुचोरादानकाले आसादितां स्रुचं जुहूञ्च पाणिभ्यां परिगृह्य उपभृतउपरि निदध्यात्। तत्र च परस्परसंस्पर्शजशब्दो न कार्य्यः। विश्वजिन्न्यायेन सर्व्वत्र स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते। एकस्मिन् कर्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथाश्रुतञ्च विहितानां मध्ये अधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे सर्व्वत्र फलाधिक्यम्। यथा पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैस्वदाद्यधिकाङ्गानुष्ठाने। एवमन्वाहार्य्यादिदक्षिणादाने षड्दक्षिणापक्षतोद्वादशचतुर्विंशतिदक्षिणापक्षयोः फलतारतम्यम्। दाभान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणानि यजमानसम्बन्धीनि ग्राह्याणि। तथाच यानि दानादीनि प्रमाणानि विहितानि च तानि याजमानान्येव व्रतञ्च सत्यवदनाधःशयनपयोव्रतादिकं यजमानस्यैव. प्रमाणं चाग्निस्वरवेदिशालासदोगृहादिमानं यजमान हस्तमानेनैव कार्य्यम्। यूपावटोपरवादौ खाते, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु पिष्टेषु तण्डुलधानादिषु, दुग्धे पयसि, दग्धेषु महावीरेष्टकादिषु तदर्थलक्षणया क्रियादिसम्भवः। रौद्रमन्त्रं रक्षोदैवतम् असुरदैवतं पैत्र्यं मन्त्रमुच्चार्य तत्तद्देवताकं कर्म्म च कृत्वा आत्मानमुपस्पृश्यापां स्पर्शनं हस्तेन कुर्यात्। इति सर्व्वकार्य्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि। एतेषां सर्व्वकर्म्मोपयोगित्वात् विस्तरेणोक्तिः। अन्यान्याध्यायार्थाः संक्षेपेणोच्यन्ते।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः। तत्र १क० पौर्णमासेष्टिकालः तत्राग्न्यन्वाधानेऽध्वर्युयजमानयोरधिकारः। तद्विधानप्रकारः। दीक्षाग्रहणे दीक्षितधर्माः। दिवामैथुनमांसवर्जनम् अशिखकेशादिवापनम्। अपराह्णे पत्नीयजमानयोरदश्नया(?) हविषा सह व्रतकालयोग्यं माषमांसलवणवर्ज्जं हविष्यं भोज्यम्। तत्र व्रतयोग्यं भोज्यं भाष्ये दर्शितं यथा पुलस्त्यः "सकृत् पर्व्वणि सर्पिष्मत् हविष्यं लघु भोजनम्। न सायं नोपवासः स्यात् तैलामिषविवर्जितम्" बौधा० "सर्वमेवैतदहः, कोशीधान्यं विवर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः"। परिशिष्टे च "शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकम्। माषान् मधु परान्नञ्च वर्जयेदौपवस्तके"। कर्म्मप्रदीपे "लवणं मधु मांसञ्च क्षारान् येन हवते। उपवासे न भुञ्जीत नोरुरात्रौ न किञ्चन"। "तिलमुद्गादृते शैव्यं शस्यं गोधूमकोद्रवौ। चणकं देवधान्यञ्च सर्व्व शाकं तथैक्षवम् (गुडम्)। सर्ज्जीक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च। व्रतस्थो वर्ज्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा"। सामद्रविशेषणात् सैन्धवमानसयोर्न निषेधः। "सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससम्भवम्। पवित्रं लवणं ह्येते प्रत्यक्षे अपि सर्वतः इति स्मृतेः"। सत्यवदनञ्चात्र कर्म्मार्थम् उपनयनोत्तरविहितं तु पुरुषार्थः अतः प्रायश्चित्तभेदः। रात्रौ तस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रहोमः। सायमशनेच्छायां होमानन्तरमारण्यौषधानां नीवारादीनामन्नम् आरण्यदध्यादीनां च फलमनतिरात्रौ भुञ्जीत। आहवनीयगृहे गार्हपत्यगृहे वाऽधः शयनं तत्राप्यास्तरणनिषेधः, ब्रह्मचर्य्यञ्च। एष नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव। पौर्णमासे अन्वाधानादिकर्मापवर्गान्ते द्व्यहे एकाहे वा कार्यभेदोक्तिः तच्च प्रातरेव कार्यम्। २क०। अग्निहोत्रानन्तरं ब्रह्मवरणं तत्प्रकारः। ३क० ८क०पर्य्यन्ते ब्रह्मसदनादेः आत्मस्पर्शपर्यन्तस्य कर्मकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकीर्त्तनम्।

३ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः। तत्र होतृसदनादिपौर्णमासममाप्तिपर्यन्तकर्त्तव्यकार्यकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादि।

४अ०।५क०। तत्र १।२।३क०दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम्। तत्र द्रव्यदेवतायुक्तः आख्यातप्रत्ययान्तकर्म्मशब्दो वेदबोधितो यागशब्दार्थः द्रव्यं क्तिः। सर्व्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपौर्णमासयागधर्म्मातिदेशः। वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयरूपचतुःपर्व्वात्मकचातुर्मास्यस्याद्ये वैश्वदेवे पर्व्वणि दर्शपौर्णमासधर्म्माः। ततोऽतिरिक्तेषु औपदेशिकाः प्राचीनप्रवणे विधार्वर्हिःप्रस्तारादयोधर्म्मा भवन्ति। चातुर्मास्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्व्वधर्म्माः किन्तु मारुत्यादिषु न भवन्ति। सौमिकादवभृथात् वारुणप्राघासिकावभृथे धर्म्माभवन्ति। क? कर्य्यादिति सन्देहे लौकिकाग्निरेव ग्राह्यः। दर्शपौर्णमासयोराग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः। वैकृते कर्म्मण्येकदैवत्ये सर्व्वत्राग्नेयधर्माः। अनेकदैवत्ये तु अग्नीषोमीयैन्द्राग्नादेः। तत्रापि आग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमीयस्यैव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्य्यम्। मारुतेषु ऐन्द्राग्नस्यैति निर्द्धार्य्यम्। द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति यथा पुरोडाशचरुधानासक्त्वादौ पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये सान्नाय्यस्य, आज्ये आज्यस्येति। देवतागुणस्योपांशुत्वादेः साम्ये धर्म्मप्रवृत्तिर्भवति। यथोपांशुयाजे उपांशुयागः। द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्माभवन्ति न देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता सामान्यात् पुरोडाशस्यैव। पयस्यायां पयस एव धर्माभवन्ति न दध्नः। अतश्चातुर्मास्यादौ परिवासितया शाखया पवित्रवन्धनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासादनञ्च भवति। पशावपि पयस एव धर्माभवन्ति न दध्नः। अतःसान्नाय्योखास्थानापन्नानां वशाश्रपणीम्भूलोखाना मासादनप्रोक्षणे भवतः। द्रव्येषु स्थानापत्तेर्धर्माभवन्ति यथा श्यामाकानां व्रीहियवस्थानापन्नत्वात्तद्धर्म्मा ग्रहणासादनप्रोक्षणकण्डनादयो दृश्यन्ते। प्राकृतस्थानापन्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्थायिनो धर्माविरुध्यन्ते स्थानापन्ने द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिधौ पशुनियोजने यूपस्थानापन्नस्यापि परिधेः तक्षणाष्टाश्रीकरणादयोधर्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात्। विकृतौ यत्र प्राकृतद्रव्यदेवतास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिर्विहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य यथार्थमूहोभवति। यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य इन्द्राग्निभ्यां वां जुष्टमित्यूहः। प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति प्रकृतेरपूर्व्वत्वात्। यथा पत्नीं संनह्ये त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोहः। किन्तु एकवचनान्त एव प्रयोज्यः। तथा पवित्रे स्थ इति मन्त्रस्य पवित्रद्वयपक्षेऽपि नोहः। अत्रापवादः। विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। अर्थलोपात् (प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। यथा सौर्य्ये चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजनाभावात् नानुष्ठानम्। तथा विरोधादपि प्राकृतधर्म्माणां विकृतावप्रवृत्तिः। यथा चरौ पेषणस्य दध्युपसर्जनानामधिश्रयणस्य च। यच्च प्रकृतौ परार्थतया विहितं विकृतौ परार्थाभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रतिपत्तिकर्म्मणां परार्था (प्रतिपाद्यद्रव्याणां) उत्पत्तिरस्ति अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्मणामप्यभावो भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं क्वचित् कर्म्मान्तरसाधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्य्यं तदन्येनापि येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन शुक्रं संमार्ष्टीत्यत्र यूपार्थं तक्ष्यमाणे यूपे यत् शकलमुत्पन्नं यूपाभावेन तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि ग्रहसंमार्गसाधनत्वेन विहितत्वाद्येन केनचिच्छकलेन शुक्रसंमार्जनं कार्य्यम्। सर्व्वासामिष्टीनां सद्यस्कालत्वम्। [प्रकारादि। ४क०। प्रजापशुन्नयशस्कामकार्य्य दाक्षायणयज्ञमन्त्रदर्शपौर्णमासयोर्देवद्रव्यभेदकथनपूर्व्वकतद्विधानप्रकारः। ५क०। उपांशुशब्दार्थकथनम्। (व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैके यत्र कामना। तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता" कर्कः। तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम्।

६क० व्रीहीणां यवानां वा पाके आग्रयणसंज्ञं कर्म्म कार्य्यम् तत्र शरद्वसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधानप्रकाराश्च। दर्शपौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाद्या प्रकृतिवत् कार्य्याः न पूर्व्वम्। दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृते अग्निहोत्रमेव जुह्वत आग्रयणविधानप्रकारः। दीक्षिते विशेषः। संवत्सरोपसत्कादौ यज्ञे आग्रयणविशेषः। संवत्सरसुत्यादौ द्रव्यविशेषाः। श्यामाकाग्रयणविधान प्रकारः।

७क०। अग्न्याधेयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि अग्न्याधेयशब्दे कण्वदर्विधिरुक्तो माध्यन्दिनानां विशेषस्तु विस्तरभयान्नोक्तः पद्धतौ दृश्यः। [दिकथनम्। ८।९।१०क०। आधानस्याङ्गकर्मणां विधानम्। [मन्त्रा- ११क०। पुनराधाने निमित्तं चित्तहान्यादि। तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वात्सप्रस्योपस्थानप्रकारः ।
१३।१४।१५क०। अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि । तत्र कामनाभेदेनावस्थाभेदयुक्ते वह्नौ होमः कार्यः यथा प्रजाभ्योविलेनादिकं जिह्वायां समिद्धे धूमसिम्बेर्ग्नौ होमः कार्यः। प्रजाउपरुध्य ताभ्योऽन्नं जिह्वायाम् अतिबहुलज्वालायुक्ते, श्रीकामः यशस्कामश्चतुर्विंशत्यादिभिः प्रदीप्ते, मित्रभावेन प्रजाभ्योऽन्नं जिह्वया रात्रा ज्वालापसरणे जाते, ब्रह्मवर्चसकामेन देदीप्यमानेष्वङ्गारेषु सत्सु वह्नौ होमः । कामनाभेदे होम्यद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं ग्रामकामो यवाग्वा, बलकामः व्रीहिश्यामाकनीवारयवगोधूमशालीनां तण्डुलैः, यावनालैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रियकामोदध्ना, तेजस्कामो घृतेन । एतत्सकृद्रव्याणां प्रत्यहं संवत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वास्विष्टिषु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनम् । सर्वदा यजमानः स्वयं होमः कार्यः, कार्यवशात् तन्नियुक्तेन अध्वर्युणा वा । किन्तु दर्शे पौर्णमास्याञ्च सदा स्वयं होमः कार्यः । प्रवासे सूतकादौ च विशेषः ।

५अध्याये । १४कण्डिकाः तत्र । १।२क०। चातुर्मास्यस्य वैश्वदेवपर्व्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।
३, ४, ५, क० वरुणप्राघासरूपतदीयपर्व्व कालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।
६क० । साकमेधरूपतदीयपर्व्व कालविधानद्रव्यदेवता-
७क० तत्र द्विरविधक्रीडिनीयेष्टिकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
८,९,क० तत्र पितृयेष्टिकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
१०क० तत्र त्र्यम्बकहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि
११ क० चातुर्मास्यपर्व्वभेदशुनासीरीयकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् । तत्रायं विशेषः । कृतवैश्वदेवपर्व्वण एव वरुणप्राघाससाकमेधादिपर्व्वत्रयस्य नियतकालत्वात् वरुणप्राघासादि कर्त्तव्यमेव । कृते पौर्णमासे दर्शेष्टिवत् । चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः सूतकादावपि कार्य एव । चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि सौमिकानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।
१२,१३,क० मित्रविन्देष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।
६अ० दशभिः कण्डिकाभिः निरूढपशुबन्धयागकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।
७अ० ९क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि विधानादि । तत्र सोमयागरूपसत्रादस्य स्य द्रव्यदेवतादि विधानादि । [कथनम् ।
८अ०९क० । तत्र १,२,क०आतिथ्यकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि
३क० औपवसथ्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
४,५,६,७,८,९,क० । आसु—
९अ०१४ कण्डिकात्मके १कण्डिकायाञ्च सौत्यकर्म्मकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समाप्तिपर्य्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।
१०अ० ९क० । तत्र किञ्चिदूनाध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते मध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् । अन्ते ज्योतिष्टोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः अप्तोर्याम इत्येवं रूपाणां सप्तानां सोमसंहितानां सप्तानां यागानां ज्योतिष्टोमत्वमुक्तं तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्यवविधानप्रकारः ।
११अ०१कण्डिका । तत्रज्योतिष्टोमाङ्गब्रह्मत्वविधानादि ।
१२अ० ६क० । तत्र द्वादशाहयागविधानम् । तत्र एकादशाहादियागे च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्राग्निष्टुतो धर्मातिदेशः इत्येकस्य मतम् । द्वादशाहो द्विविधः सत्ररूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयरूपयोर्लिङ्गप्रदर्शनम् । यथा यस्याद्यन्तयोः अतिरात्रयागस्तत्सत्रं, यत्र तु अन्त एव अतिरात्रोयागः सः अहीन इति तयोर्लिङ्गोक्तिः । सत्रे च यजमानसहितानां षोडशर्त्विजां कर्त्तृत्वात् सर्व्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्व्वेषां स्वामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्तदशानामेव यजमानधर्म्मदीक्षणादि । अन्वारम्भस्तु गृहपतेरेव । क्रतुनिष्पत्त्यर्थं पात्रासादनादौ कर्मणि एकस्यैककर्तृत्वं तेनैव कृते सर्व्वं कृतत्वम् । गृहपत्याहवनीयेव एव अङ्गारप्रापणम् । अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।
१३अ०४क० । तत्र १क०गवामयनसत्रप्रकारः तत्र द्वादशाहधर्मातिदेशः।२,३,४क०तत्रद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि
१४अ० ३क० । तासु ज्योतिष्टोमसंस्थाभेदवाजपेयकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।
१५अ० १०क० । तासु राजसूययाग उक्तः तत्र क्षत्रियजातेरेवाधिकारः वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयः कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि
१६अ० ८क० । तत्र १क०मञ्चचितिकस्थलविशेषस्याग्निविधानप्रकारः चयनरूपाङ्गकाग्नेः सोमाङ्गत्वोक्तिः

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञक-स्तोत्रसाध्यसोमयागे एव पक्षचितिकस्थलस्य नियमः अन्यत्र इच्छया विकल्पः। ४क० पर्य्यन्ते उखानिर्माण-प्रकारादि। उखागर्त्ते तद्विधिमन्त्रः [मन्त्रादिकथनम्। ४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता-६क० अग्निविशेषपञ्चकचयनप्रकारः

७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तहोमविधानम् [तामन्त्रादि।

८क० अग्निचयनस्य पूर्व्वोक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-१७अ०१२क०। तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्मोत्तरकर्त्तव्यविधान-भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम्।

१८अ० ६क० तासु शतरुद्रियहोमः तदङ्गकर्मद्रव्य-देवतामन्त्रादिकथनम्। ६क० शेषे अग्निचितोनियमा उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षति न धावेत्। पक्षिमांसा-भोजनम्। प्रथमचयने द्विजातिभार्य्यामेव गच्छेत् न शूद्राम्। द्वितीयचयने सवर्णामेवोपगच्छेत् नान्यवर्णां क्षत्रियां वैश्यां वा। तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत्। ब्रह्मचार्य्येव भवेत्। यावज्जीवमित्थं व्रतं कुर्य्यात्। संवत्सरं वेति पक्षान्तरम्। चित्यागतौ सौमिक्यायां स्वय मातृण्णाविश्वज्योतिकं तव्यानामन्यतमानामिष्टकानामुपधा-नम्। पुनश्चयनमचयनं वेति पक्षान्तरोक्तिः।

१६अ०। ७क०। तत्र सौत्रामणीयागोविहितः। तत्र ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः। स च अग्निमता सोम-याजिना सोमयागान्ते कार्य्यः। सोमातिपूतस्य(यस्य मुखा-तिरिक्तनासाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (मुखेन यः पीतसोमं वमति स सोमवामी) तस्याऽत्राधिकारः। स्वराज्यात् रिपुभिः प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यप्राप्त्यर्थमधिकारः। पशु-प्राप्तियोग्यस्यापि अप्राप्तपशोः पशुकामनया वैश्यस्याऽ-प्यत्राधिकारः। अयं चतूरात्रसाध्यः। तदङ्गसुरासन्धान प्रकारादि। तत् द्रव्यदेवतामन्त्रादि।

२०अ० ८क०। तत्राश्वमेधयागोविहितः तत्र अभि-षेकवतः क्षत्रियजातेः राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः। स च त्रिरात्रसाध्यः सर्वकामाप्तिफलकः। तत्र काल-द्रव्यदेवतामन्त्रादि। अश्वमेधशब्देऽस्य विवृतिः।

२१अ० ४क०। तत्र १क० पुरुषमेधयज्ञोविहितः सर्व-भूतेभ्योऽतिशोत्कर्षकामस्यात्राधिकारः। स च पञ्चरात्र-साध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तत्राधिकारः न वैश्यस्य। तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि। २क० सर्व्वकामस्य सर्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः। ३। ४क०। तत्र पुरुषः अश्वः गौः मेषः अजः इति पञ्चपश्वालम्भनं तद्विधानादि प्रोषितस्य मृतस्य वा संवत्सरान्तरावृतौ पितृ-मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्र-विधानादिकथनम्।

२२अ०११क०। तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान्त-कर्म्माण्युक्त्वा सामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः। तत्र परिभाषा। संस्थान्तरानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थएव क्रतुर्भवति। भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः। ज्योति-र्नामैकाहः २। तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ। गो-संज्ञकः ३ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ अभिजिद्विश्वजितौ५ ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ। तत्राभि-जिति गोसहस्रं शताश्वं वा समुदितं वा दक्षिणा। विश्वजिति सहस्रं सर्व्वस्वं वा समुदितं वा दक्षिणा। तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्नं भूमिदासवर्ज्जं सर्वस्वपदार्थः। यतो भूमेः धारणचङ्क्रमणद्वारेण उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्ज्जं हिर-ण्यादिकं सर्व्वस्वपदार्थः इत्येकमतम्। स्वमते पुरुषमेधे गर्भदासदानदर्शनात् भूम्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्व्वस्वं देयमिति। अवभृथस्नाने वत्सच्छविं परिदधातीतिश्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व्व-स्वम्। एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि। सह-स्रादधिकं सर्व्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम्। विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः। अभिजिति कृते विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा। तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्थानविशेषोक्तिः तत्र षोडश-र्त्विजां बाहुल्यात् अन्यतमेनान्यत्र कर्म सम्पाद्यम्। तत्र बहिर्वेदिकानि कर्म्माणि समानानि। अन्तर्वेदिकान्येव विशिष्टानि। युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्व्वं पर्व्व सङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरमुत्तरं कार्यम्। सर्वजिन्नामा ७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञसामस्तवसाध्यः तद्विधा-नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहाभिषवः। तत्र तिस्रः षट् वा उपसदः। तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तदूर्द्ध्वं सप्तमाहे अभिषवं कृत्वा सप्ताहे अतीते सुत्या भवति तत्र च तिस्रः षड् वा उपसदः कार्य्याः। तत्र संवत्सरं दीक्षा-अग्निचयनं कृत्वा दीक्षा कार्य्या। स च अग्निष्टोमसंस्थ एव। २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि। अयञ्च उक्थ्यकल्पः। एकाहानामभिजिदादीनां संस्थान्तरम्।

तत्र अभिजितो ज्योतिःसंज्ञा विश्वजितः विश्वज्योतिःसंज्ञा। सर्वजितः सर्वज्योतिःसंज्ञा। तद्दक्षिणाभेदविधानादि। उक्थ्यसंस्थश्चतुर्थस्त्रिरात्रसम्मितसंज्ञः। साद्यस्क्रसंज्ञाः ८,९,१०,११,१२,१३ षट् क्रतवोविहिताः। ते च क्रमेणोत्तरत्र दर्शिताः। तत्राद्ये ८ स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतामेवाधिकारः। द्वितीये साद्यस्क्रे ९ दीर्घव्याधिशमप्रतिष्ठान्नाद्यकामानामधिकारः। अनुक्रीनाम साद्यस्क्रः तृतीयः १० तत्र कर्म्मादिना हीनस्य तन्निवृत्तिकामस्याधिकारः। विश्वजिच्छिल्पाख्यः ११ चतुर्थः। तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्वस्वप्रतिनिधिर्वेति दक्षिणोक्ता सर्वस्वप्रतिनिधिद्रव्याण्येवमुक्तानि यथा धेन्वनुड्वासीरधान्यफलादिमानार्हस्वर्णकृष्यादिदासदासीमिथुनसोपकरणमहानसहयाद्यारोहणगृहशय्या। तेन सर्व्वस्वपदेनैषामेव ग्रहणम्। वैरनिर्यातनकामस्य श्येनो नाम १२ पञ्चमः साद्यस्क्रः। तत्र दक्षिणाऽनुष्ठानमन्त्रदैवतादि। एकत्रिकनामा षष्ठः १३ साद्यस्क्रः। सर्व्वेषामेषां दीक्षायाः सद्यःक्रियमाणत्वात् साद्यस्क्रसंज्ञा। व्रात्यस्तोमाश्चत्वार एकाहाः १४।१५।१६।१७विहिताः। इह त्रिपुरुषं पतितसावित्रीका व्रात्यास्तद्दोषशान्त्यै एते कार्य्यास्तत्र लौकिकेऽग्नौ होमः। तेषां प्रथमे १४ व्रात्यस्तोमे गाननर्त्तनकारिणां व्रात्यानामधिकारः। नृशंसत्वेन निन्दितस्य द्वितीये उक्थ्यसंस्थे १५ अधिकारः। कनिष्ठस्य तृतीये १६। तस्या च कनिष्ठं गृहपतिं कृत्वा स कार्य्यः। ज्येष्ठस्य अल्पप्रजननस्य स्थविरस्य चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं गृहपतिं कृत्वा गार्हपत्ये स कार्यः। तद्दक्षिणाविधानादि। चतुर्व्रात्यस्तोमस्य व्यवहार्यता भवति। अन्ते ब्रह्मवर्चसवीर्य्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामस्य आत्मनोऽपूतत्वनिवृत्तिकामस्य च कर्त्तव्यः अग्निष्टोमसंस्थः अग्निष्टुन्नामैकाहः १८।

५क०। तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानाद्युक्तम्। त्रिवृत्स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवोविहिताः। तत्र अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथमः १९। तस्य देष्टु यज्ञ इति संज्ञा। हिरण्यादिकामस्य ग्रामकामस्य चात्राधिकारः। तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि। वृहस्पतिसवः द्वितीयः २०। राज्ञा संहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्म्मस्थापकत्वेनाङ्गीकुर्वीरन् तस्यात्राधिकारः। इषुसंज्ञ २१ स्तृतीयः। स च श्येनवत्कार्य्यः किन्तु न सद्य इति भेदः। स च मरणकामकर्त्तव्यः। ६क० सर्व्वस्वारश्चतुर्थः२२ एकाहः क्रतुः जीवितकामस्य मर्त्तुकामस्य चात्राधिकारः। तत्रशिल्पाश्चदक्षिणा। तस्य द्रव्यदेवताविधानादि। ऋत्विगुपोहनीयास्त्रयः २३,२४,२५ क्रतवोविहिताः। तेषु आद्यः सर्व्वस्तोमः २३। द्वादशाहिकच्छन्दोमत्रयमध्ये उक्थ्यसंस्थे उत्तमे अहनी पृथक् कृत्वा द्वितीयतृतीयौ २४,२५, ऋत्विगुपोहनीयौ कार्य्यौ। वाचस्तोमाश्चत्वारः २६,२७,२८,२९। छान्दोग्ये चैषां विशेषः। अन्ते त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशतिनवत्रयस्त्रिंशाख्याः षट् ३०,३१,३२,३३,३४,३५, पृष्ठ्यस्तोमाः एकाहविशेषाविहिताः।

७क०। तेषां विधानप्रकारमन्त्रदेवतादिकथनम्। अग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणायण संज्ञाः ३६,३७,३८,३९,४०,४१, षट् प्रतिकर्म्मसोमाः क्रतवोविहिताः। तद्विधानादि।

८क०। सप्तदशस्तोमकाः ४२,४३,४४,४५,४६, पञ्च क्रतवोविहिताः तत्र ग्रामकामस्य उपहव्यनामा४२ अनिरुक्तः। मिथ्याभिशस्तस्यापि तत्राधिकारः। तद्दक्षिणाविधानादि। स्वर्गकामस्य ऋतपेयः४३। तद्विधानप्रकारदेवतामन्त्रकथनम्।

९क० पशुवैश्यकामयोर्वैश्यस्तोमः ४४। तद्विधानादि। तीव्रसुन्नामकः ४५ उक्थ्यसंस्थः क्रतुः। तीव्रसुति सोमातिदेशेऽपि विशेषविधानम्। तत्र सोमातिपूतस्य स्वराज्यात् प्रच्यावितस्य राज्ञः, दीर्घव्याधिशान्तिग्रामप्रजापशुकामानाञ्चाधिकारः। तद्विधानादि।

१०क० राज्यकामस्य राजन्यस्य राट्संज्ञकः क्रतुः ४६ तद्विधानादि। सचाग्निष्टोमसंस्थः। सऐन्द्रपरियज्ञः ऋषभवत्कार्य्यः। विराडाख्यः ४७ क्रतुः अन्नाद्यकामस्य कर्त्तव्यः सऐन्द्रपरियज्ञवत् आद्यन्तयोः आग्नेयपशुकः कार्य्यः। औपशदनामा ४८ एकाहः प्रजातिकामस्य विहितः। तद्विधानादि। पुनस्तोमनामा ४९ एकाह उक्थ्यसंस्थः। तत्र प्रतिग्रहदोषशान्तिकामस्याधिकारः तद्दक्षिणादि। पशुकामस्य चतुष्टोमनामकौ ५०,५१ उद्भिद्बलभिदौ च एकाहौ ५२,५३ दर्शपौर्णमासवत् संहतावेव तौ फलसाधकौ। इषुरिष्टिः ५४ तद्विधानादि। उद्भिदा इष्ट्वा ततएव दिनादारभ्यार्द्धमासं मासं संवत्सरं वा प्रत्यहं इषुरिष्टिर्विधेया। तद्विधानादि। पूजाकामस्य अपचितिनामकौ ५५,५६, द्वौ यज्ञौ विहितौ। तत्र राजस्त्रैवर्णिकस्य वाधिकारः। तद्वि-

धानादि। तत्र पर्व्वस्य पर्व्वातिसंज्ञा ५५ उत्तरस्य ज्योतिः संज्ञा५६। तौ च साग्निचित्यौ सर्व्वजिद्दद्दीक्षायुक्तौ च १।क० तयोर्दक्षिणा। ऋषभगोषवौ ५७, ५८, द्वौ क्रतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राज्ञोऽधिकारः तद्दक्षिणाभेदश्च। गोषव उक्थ्यसंस्थः गवायुतदक्षिणः तत्र वैश्यस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम्। तद्विधानादि। मरुत्स्तोमनामा५८यज्ञः तत्र भ्रातॄणां सखीनां वा गणभूतानामधिकारः। वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा। ऐन्द्राग्नकुलायनाम ६० क्रतुः प्रजाकामपशुकामयोस्तत्राधिकारः। गोकुलदक्षिणा। तत्र च द्वयोर्भ्रात्रोः सख्योर्वाऽधिकारः न गणानाम्। राजकर्त्तव्यः उक्थ्यसंस्थ इन्द्रस्तोमो ६१ विहितः। पुरोधाकामस्य इन्द्राग्नीस्तोमः६२ क्रतुः विहितः। सायुज्यकामयोः राजपुरोहितयोरप्यत्राधिकारः। तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्पः। पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विघनौ ६३, ६४ नाम यज्ञौ विहितौ। अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयोरधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्पन्ना दक्षिणा, अभिचारकामस्य त्रिंशद्वायोदक्षिणेति भेदः। अभिचारकामस्य संदंशवज्रौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रसोमौ कर्त्तव्यौ, तत्र वज्रः षोडशिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः। संदंशेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम्। वज्रेण जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम्। वैपरीत्येन वेति मतान्तरम्। अभिचारेण राजाद्युपशमं कृत्वा मारयित्वा वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति। इति सामवेदविहिता एकाहाः दर्शिताः।

२अ० ५क०। तत्र १क०। अहीनसंज्ञकयागानां द्वादश उपसदः, मासमाप्यत्वञ्च। सुत्यापरहिंशेषोपदेशः दीक्षाभेदश्च च विहितः। तथा च सौत्यानि उपसदाञ्च दिनानि परिगणय्य दीक्षा। द्विरात्रादिद्वादशाहपर्य्यन्तसाध्या यागाः अहीना इत्युच्यते। तत्र पाठात् अतिरात्रस्याप्यहीनसंज्ञत्वम् इत्येकोदमतम्। द्विरात्रादिषु दशरात्रादिकादिप्रवृत्तिर्गौणया इत्युक्तिः। द्वादशाहकर्त्तव्यदशरात्रस्य त्र्यहादिषु कर्त्तव्यतोक्तिः। द्विरात्रादिषु सहस्रदक्षिणा चतूरात्रादिष्वधिका दक्षिणा। तत्र दक्षिणादाने प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः। अन्त्येऽवशिष्टदानम्। १२त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः। यथा तत्र षोडशिग्रहरहिताश्चत्वारः प्रथमा अतिरात्राः। तत्र प्रजातिकामस्य नवसप्तदशसंज्ञः १ ज्येष्ठभ्रातृमत्याः स्त्रियाः ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यः विषुवन्नामातिरात्रः २। भ्रातृव्यातः गौर्नामातिरात्रः३। स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयुर्नामातिरात्रः ४। इति प्रथमाः चत्वारः। ऋद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५। पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६। ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृन्नामा ७। वीर्य्यकामस्य पञ्चदशनामा ८। अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९। प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः। प्राप्तस्याप्राप्तस्यपशोर्भ्रंशे तल्लाभकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरात्रः ११। भ्रातृव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्रः१२। भूतिमिच्छोः सर्वस्तोऽमोतिरात्रः १३। इति त्रयोदश अतिरात्राः। २क०। द्विसुत्यास्त्रयः अहीनाः। तत्र द्वितीयतृतीययोः षोडशिग्रहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ। आङ्गिरसचैत्ररथकापिवना इति तेषां संज्ञाः। द्वितीयं द्विरात्रमुक्थ्यपूर्व्वकमेके इच्छन्ति। पार्थिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्व्वन्ति। संस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीया एव। पुण्यदाहोऽपि यः पुण्यहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरात्रेऽधिकारः। १। प्रजाकामस्य चैत्ररथे २। स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३। त्रिसुत्या अहीनाः गर्गवैदच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाख्याः पञ्च क्रतवः। तत्र वैदे त्रिरात्रे १ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्राः तत्संस्थान्यत्वमात्रम्। तत्र राज्यकामस्याधिकारः। पशुकामस्य अन्तर्वसौ २। स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः। अत्रिचतुर्वीरजामदग्न्यवशिष्ठसंसर्पविश्वामित्राख्याश्चत्वारः चतुरहसाध्याःक्रतवो विहिताः। तत्र जामदग्न्ये, चतुरहे पुष्टिकामोऽधिकारी। तत्र विंशतिर्दीक्षाः। सर्वेषु उपसदः पुरोडाशवत्यः स्युः। ३क० तेषां विधानादि। ४क०। पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः। तत्र प्रथमः देवपञ्चाहसंज्ञकः पञ्चशारदीयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत्संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः। तत्र ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः इत्येतद्वामका पञ्च एकाहाः। सर्वजितद्वयात्र दीक्षा भवति। तद्विधानादि। ५क०। षडहा अहीनास्त्रयः। ऋतुषडहः १ पृष्ठ्यावलम्बाख्यः २ त्रिकद्रुकः ३ इति तेषां नाम। तेषु स्तोमविधानादि। सप्त सप्ताहा अहीना विहिताः। तत्र चतुर्थं महाव्रतमुत्तमं भवति। चतुर्थं मध्ये तृतीयः पशुकामस्य भवति। इन्द्रसप्ताहसंज्ञः पञ्चमः। तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः सुत्याहानि भवन्ति। तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजिद्विश्वजित् सर्व्वजित् इत्येते षट् प्रत्येकं समहाव्रताः

कार्य्याः। एवञ्च महाव्रतं सर्वत्रैव भवति। सर्वस्तोम उत्तमः शेषाहे ज्योतिर्गौरायुरभिजित् विश्वजित् सर्व्वजित् महाव्रतं सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः। जनकसप्तरात्रः षष्ठः सप्ताहः। तद्विधानादि। उत्तमे सप्तमे सप्ताहे इन्द्रस्यान्तरसामयुक्तपृष्ठ्यः ते च पृष्ठ्यस्तोमाख्याः इत्येवं सप्त सप्ताहा अहीना उक्ताः। तत्र विधानादि। अष्टसुत्ये अहीने पार्ष्टिकात् षडहादवसितात् महाव्रतम् भवति। नवरात्रे त्रिकद्रुका ज्योतिः गौः आयुः इत्येतत्रा उक्ताः। नवरात्रे षडहादूर्द्ध्वं ज्योतिः गौः आयुरित्येते एकाहा भवन्ति। तस्यैव प्रकारान्तरम्। तद्विधानादि। दशरात्राश्चत्वारः। त्रिककुप् प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य। तद्विधानादि। कौसुरुविन्दो नाम द्वितीयः अभिचर्य्यमाणस्य। पर्द्दशरात्रनामा तृतीयो दशरात्रः। तद्विधानादि। पशुकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दशरात्रः। पौण्डरीकनामा एकादशरात्र; तद्विधानादि। २४अ० ७कण्डिकाः। तत्र १क०। द्वादशरात्रादीनि एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्राणि उक्तानि। तत्र च येन क्रमेण यान्यहानि उपदिष्टानि तानि तथैवावगम्यानि। तत् आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानान्तु उपदेशक्रमएव ग्राह्यः। तत्रोपदिष्टाहर्व्यतिरिक्तानामह्नामावापक्रमोक्तिः। यथा अपूर्य्यमाणे सत्रे दशरात्रावापो भवति स च भवन् पर एव भवति न पूर्व्वः। षट् पार्ष्टिकानि अहानि, चत्वारि छन्दोमानि अहानीति दशरात्रः। पृष्ठ्यः षडहः त्रयश्छन्दोमा अविवाक्योदशम इत्ययं वा दशरात्रो भवति। अयञ्च सर्व्वेषामह्नामन्ते परोभवति। प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमेकाहार्थे भवति। एकाहं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात् परं महाव्रतं भवतीत्यर्थः। महाव्रतादन्यत् आवापान्तर दशरात्रात् पूर्व्वं भवति। यत्र षड्भिरहोभिर्विना न पूर्य्यते सत्रसंख्या तत्राभिप्लवः षडहार्थे पूरणोभवति। अभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि। पञ्चाहार्थे, (पञ्चाहेन विना (संख्याऽपूरणे)। त्र्यहार्थे (त्र्यहेन विना सत्रसंख्याऽपूरणे) ज्योतिर्गौरायुः। ज्योतिरादीनां त्रिकद्रुका इति संज्ञा। चतुरहार्थे (चतुरहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे)। ज्योतिरादित्रिकम् महाव्रतञ्च। एतच्चतुष्कं पूरणं भवति। द्व्यहार्थे (द्व्यहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे) गौरायुश्च पूरणं भवति। सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रः कार्य्यः प्रायणीयोदयनीययोरन्तराले आवापस्थानम्। यथावापः क्रियते तस्य तयोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहितम्। आवापानां समवायेन यत्र सत्रं पूर्य्यते तत्र यद्यदल्पं तत्तत्पूर्व्वं भवति। यथा एकोऽभिप्लवः षडहः अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्त्र्यहोद्व्यहो वा तत्र पञ्चाहादेः पूर्व्वमावापः। इति सत्रावापोपयोगिनी परिभाषा। द्वे त्रयोदशरात्रसत्रे। तत्र पृष्ठ्यादवसितात् सर्व्वस्तोमसंज्ञोऽतिरात्रो भवति। अयं भावः-सर्व्वेषु सत्रेषु द्वादशाहधर्माविहिता अतस्त्रयोदशरात्रे सत्रे सकलोऽपि द्वादशाहो भवति, एकमहरवशिष्यते। तत्र पृष्ठ्यात् परः सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः कार्यः। तथाच १ प्रथमदिने प्रायणीयातिरात्रः, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सप्तमाहान्तेषु पृष्ठ्यः षडहः, अष्टमे सर्वस्तोमोऽतिरात्रः, नवमादिषु चतुर्षु छन्दोमाश्चत्वारः, त्रयोदशे उदयनीयातिरात्र इत्येवं क्रमः, एवमन्यत्रापि। द्वितीये त्रयोदशरात्रे तु दशरात्रादुत्तरं महाव्रतमिति भेदः। सम्भार्य्यत्रैतीयत्रयोदशरात्रस्य गवामयनवत् सम्भरणप्रकारः। चतुर्दशरात्राणि त्रीणि सत्राणि। तेषां विधानादि। तत्रान्तिमे विवाश्चोटकतत्पसंशयितानामधिकारः। पञ्चदशरात्राणि चत्वारि। तद्विधानादि सप्तदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशरात्रे विंशतिरात्रे च एवमेवावपनपूर्त्तिः। २क० षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आवापप्रकारः। तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात् त्रिकद्रुकाः दशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। सप्तदशरात्रे प्रायणीयात् पञ्चाहः। अष्टादशरात्रे प्रायणीयात् षडहः, एकोनविंशरात्रे प्रायणीयात् षडहोदशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। इत्येवमावापोक्त्या विधानप्रकारः। एकत्रिंशतिरात्रौ अषोड़शिको द्वौ अतिरात्रौ। तत्रावापप्रकारः। तद्विधानादि। अन्नाद्यकामस्य द्वात्रिंशतिरात्रो विहितः। तद्विधानादि। प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रोविहितः। प्रजाकामस्य पशुकामस्य च चतुर्विंशतिरात्रोविहितः। तच्च द्विविधं तत् प्रथमस्य विधानादि। द्वितीयस्य संसदसंज्ञा। तत् विधानादि। अन्नाद्यकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठाकामस्य षड्विंशतिरात्रम्, ऋद्धिकामस्य सप्तविंशतिरात्रम्, प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्, द्वात्रिंशद्रात्रञ्च विहितम्। तेषां क्रमशो विधानानि। एकोनत्रिंशद्रात्रस्य त्रिंशद्रात्रस्य एकत्रिंशद्रात्रस्य द्वात्रिंशद्रात्रस्य च विधानादि। त्रयस्त्रिंशद्रात्रस्य त्रयो भेदास्तेषां विधानादि। चतुस्त्रिंशद्रात्रमारभ्य आ चत्वारिंशद्रात्रात् सप्तानि सत्राणि आवापक्रमेण पूर्य्याणि। तत्र च विशेषः

अन्नाद्यकामस्य चतुस्त्रिंशद्रात्रम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्रात्रम् समृद्धिकामस्य सप्तत्रिंशद्रात्रं प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्रात्रं चत्वारिंशद्रात्रञ्च सत्रं विहितम् । एकान्नपञ्चाशद्रात्राणि सप्त सत्राणि विहितानि । तत्र प्रथमस्य विघृतिसंज्ञा । तद्विधानादि । द्वितीयस्य यमातिरात्रसंज्ञा तद्विधानादि । अञ्जनाभ्यञ्जनीयम् तृतीयं, विद्वत्सु मध्ये आत्मानं विख्यापयितुकामस्यात्राधिकारः । तद्विधानादि । संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि ।

३क० । प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टिरात्रस्य एतत्समानतया विधानादिप्रसङ्गादुक्तम् । सवितुः ककुभः पञ्चमः तद्विधानादि । तत्र प्रजातिकामस्याधिकारः । षष्ठसप्तमयोः सामान्यतोविधानादि । शतरात्रस्य विधानादि । तत्र विधाने विकल्पः ।

४क० । तत्र सवनसन्त्यादिहोमविधानादि । संवत्सरप्रभृतिसत्रे गवामयनधर्मातिदेशः । आदित्यानामयनसंज्ञकसत्रस्य विधानादि । आदित्यानामयनवत् अङ्गिरसामयनं कार्य्यं तत्र विशेषः । दृतिवातवतोरयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि । कुण्डपायिनामयनसंज्ञसत्रस्य कालविधानादि । तत्र सुत्यास्थानेषु सोमोपनहनादिविशेषः । सर्पसत्रसंज्ञस्य सत्रस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मातिदेशः ।

५क० । तापश्चितनामसत्रस्य विधानादि । महतापश्चितनामसत्रस्य विधानादि । क्षुल्लकतापश्चितनामसत्रस्य, सहस्रसाव्याग्निसत्रस्य च विधानादि । त्रिसंवत्सरसत्रस्य विधानादि । महासत्रसंज्ञसत्रस्य विधानादि । प्रजापतिसत्रसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि । षट्त्रिंशद्वत्सरसाध्यस्य शक्त्यानामयनासंज्ञसत्रस्य विधानादि । शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि । सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वसृजामयननामसत्रस्य विधानादि । तस्य च गौण्या वृत्त्या सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्रसुत्यमेतत् सत्रमित्युच्यते । सारस्वतसत्राणां विधानादि । यात्सत्रनाम सत्रम् । ऋषभेनाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां प्रथमगर्भाणां शतं सहस्रपूरणायारण्ये उत्सृजेत् तासां सहस्रपूरणे इदं सत्रं समाप्यते क्षीवत्सानां दोहनाभावे क्षिप्रं वर्द्धमानानां तासां सहस्रपूरणं सम्पद्यते इत्युक्तिः । सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चैत्रशुक्लसप्तम्याम् सरस्वतोविनशने स्थाने दीक्षा । सरस्वती नाम प्रत्यक्स्रोता नदी प्रवहति । तस्याः प्राक्पश्चाद्भागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागः भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नासौ केनचिद्दृश्यते तत्स्थानं विनशनमुच्यते तच्च प्रभासस्थानमिति माधवाचार्य्यः । तत्र दीक्षाविधानादिप्रकारः ।

६क० । तदीयाङ्गविधानादि । सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गमे तद्विधानादि । प्लक्षप्रस्रवणे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अग्नये कामायेष्टिर्विहिता तत्र कारपचद्देशभेदे यजमानावभृथस्नानम् । उदयनीया इष्टिशान्ते कार्य्या । दृष्टशमनीयरहितानि स्वारस्वतानि त्रीणि सत्राणीत्युक्तिः । पूर्व्वोक्तसहस्रापूरणे गृहपतिमरणे सर्व्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्रं समाप्यते इत्युक्तिः । तत्र वक्ष्यमाणैरतिरात्रैरिष्ट्वा सत्रं समाप्यमित्युक्तिः । तत्र सहस्रपूरणे तदेव दत्त्वा सत्रसमाप्तिः । गृहपतिमरणे आयुःसंज्ञातिरात्रं कृत्वा, सर्व्वहानौ तु विश्वजित्सत्रं कृत्वा समापयेत् इति भेदः । उभयथाऽपि ज्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पक्षान्तरम् । इति प्रथमसारस्वतम् । द्वितीयं दृतिवातवतोरयनवत् कार्य्यं तद्विधानादि । तत्र तिथिक्षयवृद्ध्योरप्यविशेषविधानम् । शुक्लकृष्णयोर्विशेषविधानादि । तृतीये सारस्वते विश्वजिदभिजितोर्विधानादि । ऋत्विजाऽऽचार्य्येण वा तत्र दार्षद्वतं नाम सत्रं कार्य्यम् । तत्र अरण्ये उत्सृष्टा गावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरं विगतोदके स्थाने रक्षणीयाः । सरस्वतीतीरे नैतन्धनामाम पुराणा ग्रामाः सन्ति, तत्राग्न्याधानमारम्भणीयं, कुरुक्षेत्रे परीणत्स्थले अन्वारम्भणीयम् । ततस्तृतीयवत्सरे परीणन्नामस्थले दर्शपौर्णमासान्तं कुर्य्यात् । अवशिष्टविधानादि । दृषद्वतीतीरेणागत्य यमुनायामवभृथस्नानम् तत्र स्थाने मन्त्रपाठे विशेषः ।

७क० । चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपञ्चम्यां तुरायणनाम सारस्वतं सत्रं कार्य्यम् । तस्य दीक्षाविधानादि । तच्चैकवर्षसाध्यं तत्र वर्षपर्य्यन्तकर्त्तव्योपदेशः । दार्षद्वतवदनियतोऽवभृथस्नानम् । भरतद्वादशाहादिः द्वादशाहभेदः तद्विधानादि । उत्सर्गिणामयनविकल्पाभिधानम् ।

२५अ०१४क० । तत्र अङ्गवैगुण्यदोषोपशमार्थं प्रायश्चित्तविधानम् । तत्र प्रायश्चित्तशब्दार्थस्तु प्रपूर्व्वकायतेर्भावे घञ् प्रायोविनाशः स च विध्यतिक्रमदोषः तस्य चित्तं सन्धानं चितधातोर्भावे क्तः चित्तं धातूनामनेकार्थत्वात् सन्धानमित्युच्यते । प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं सन्धानम् “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” इति “पारस्करप्रभृतीनीति” पा० वा० सुट् । तच्च विनाशकालएव कार्य्यमिति पूर्व्वपक्षे “आगन्तुकामामन्तनिवेशः” इति न्यायेन सर्व्वकार्य्यान्ते कार्य्यमिति सिद्धान्तो

गौणः। निमित्तकाल एव कर्त्तव्यतेतिमुख्यविधानात् तत्-कालाकरणेऽन्ते करणमिति,तस्य गौणकालताव्यवस्थापनम्। अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमः। आदेशविशेषे तु यथादिष्टं करणीयम्। यथा "प्रणीताः स्कन्ना अभिमृशेदिति" यजु० ५,२८, प्रणीताभिमर्शनमेव प्रायश्चित्तम्। महाव्याहृतिहोमेऽयं विशेषः। हौत्रिके (ऋग्वेदोदिते) कर्म्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूः स्वाहेति प्रा० होमः अयमग्निदैवतः। स च अनादिष्टकर्त्तृकत्वात् ब्रह्मणा कार्य्यः। ब्रह्मवरणात् प्राक् निमित्ते जाते ब्रह्मवरणात् प्राक् व्याहृतिहोमाय ब्रह्मान्तरं वृत्वा तेन कारयितव्यम्। अब्रह्मवरणकेऽग्निहोत्रादौ तु स्वयं कार्य्यः। सोमे तु कालाहुतिभिरस्य समुच्चयः। यजुर्व्वेदोक्तकर्म्मोपघाते दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति प्रा० होमः कार्य्यः स च प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्य्यः। सोमे तु तत्रापि आग्नीध्रीये भुवः स्वाहेति होम इति भेदः। तस्य वायुर्देवता। सामवेदविहितकर्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वः स्वाहेति प्रा० होमः स च सूर्य्यदैवतः। चतुर्होतानि सर्व्वत्र। सर्व्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यस्तैस्त्रिभिः समस्तेन भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्येकेनेति चतुर्वारहोमः कार्य्यः। अयाश्चाग्ने इत्याद्याभिः पञ्चभिः प्रत्यृचमाहवनीये पञ्चाहुतिरूपः सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः। अविज्ञाते आर्त्त्यादौ कर्म्मणि व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमाश्चत्वारः कार्य्याः। तथा हि यत्र ऋग्वेदोक्तत्वादिना विशेषप्रहोमास्ति अथ च स्मृतिरुपलभ्यते। यथा यज्ञोपवीतिना बद्धशिखेन दक्षिणपाणिना पवित्रपाणिना कर्म कर्त्तव्यमित्यादि स्मृतिविहितं यज्ञोपवीतधारणादि। तस्य कथञ्चिदुपघाते व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्य्यम्। तदन्ते च याजुषैः प्रागुक्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चचाहुतिरूपं सर्व्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम्। अत्रायं सम्प्रदायभेदः। भूरिति गार्हपत्ये, भुव इति दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकपञ्चाहुतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिकवासुदेव भट्टाः। भूरित्याद्याहुतिनवकमाहवनीय एवेति सम्प्रदायकारिकाकारौ। महापितृयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अवभृथेऽप्स्वेव, शतरुद्रिये परिश्रित्सु। त्र्यम्बकासु च चतुष्पथाग्नौ"इति कर्कः। अथ कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः ७क० ८सू० पर्य्यन्तेषु उक्ताः। ७क० ९सूत्रादौ कर्मसमाप्तितः पूर्व्वं यजमाने मृते तदैव कर्मसमाप्तिर्भवत्येकः पक्षः ऋत्विगादिभिः शेषं समाप्यमित्यपरः पक्षः। तत्र कर्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषो विहितः। ८क० उपकृतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेदः। ततोऽन्येष्टिपद्धतिः। ९क०। अस्थिचयनप्रकारादि। १०क०। सत्रविशेषकरणार्थं कृते उद्यमे दैवात्सत्राकरणे विश्वजिन्नामकेनातिरात्रेण यजेत्। सत्राद्यर्थं कृतदीक्षाणां यदि दैवान्मानुषाद्वा निमित्तात् सामिकृते दीक्षामात्रकृते वा सत्रं स्वामिनः सत्रं न समापयामीति बुद्धिर्जायते तदा सोमेनोपलक्षितं साधारणं धान्यघृतादिकं पुत्रादिभ्यः पृथगात्मीयं कृत्वा सर्व्वस्वदक्षिणेन विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत्। स च सोमे क्रीत एव भवति नाक्रीते इति ताण्ड्ये स्थितम्। क्रीतेऽक्रीते वा सोमे विश्वजिद्भवतीति स्वमतम्। अध्वर्य्युप्रभृतीनां दैवात् स्वस्वकार्य्याकरणे अदक्षिणं कर्म समाप्य पुनरन्यवरणपूर्व्वकं यागारम्भः। तत्र दिनभेदे विशेषः। दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा दीक्षारूपाणि शङ्क्वादीनि निधाय सिकतासु आ रक्तस्रवणात् आसीत। सुत्यासु वर्त्तमानासु सिकतासूपविशेत्। प्रातःसायञ्च वेदिसमीपे सिकतास्वेव तिष्ठेत्। चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्रोदकेन आर्त्तं स्नानं विधाय वासो हृत्वा सान्निपातिकं कुर्यात् नारादुपकारकम्। आरादुपकारकं च दीक्षणीयभूम्युल्लेखनादि। प्रसूतायास्तु दशरात्रादूर्द्ध्वं स्नानादि। गर्भिणीं न दीक्षयेदिति तद्दीक्षानिषेधः इति मतान्तरम्। "अयज्ञियाः गर्भा" इति श्रुतेः अनुबन्ध्याप्रकरणीयत्वात् निषेधस्य तद्विषयत्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकारः इति स्वमतमुक्तम्। दीक्षितस्य दुःस्वप्नादिदर्शनादिप्रायश्चित्तविशेषः। चमसस्य पीतापीतत्वविषये प्रायश्चित्तम्। सोमस्योपरि मेघवर्षणे भक्षाभक्षनिर्णयपूर्व्वकं तत्र प्रायश्चित्तम्। चमसदोषे द्रोणकलशशोषे च प्रायश्चित्तम्। अग्निभेदने होमभेदः प्रायश्चित्तम्।

सोमापहरणे,अव्यक्तरागपुष्पाणि तृणानि सोमकार्ये निधाय अभिषवं कुर्य्यात्। बहुकालीनत्वादिदृष्टस्य वल्लीरूपा अङ्कुरा जायमाना श्येनहृतमित्युच्यते तत्, श्यामकान्, सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकान्,अरुणदूर्व्वा अव्यक्तरागा दूर्व्वा हरितकुशान् अशुष्कान् दर्भान् वा पूर्व्वपूर्व्वाभावे उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायाभिषुणुयात्। तत्र गोदानं प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागसमापनम्। तत्र च अवभृथान्ते पुनः यज्ञः करणीयः, सोमकलशभेदे ब्रह्मसाम

पाठः प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अभिषवणचर्मणि प्रस्त-
रादिमात्रसोमरसलाभे जलादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमा-
पूर्य्य द्रोणकलसपूरणं सम्पाद्यम् । सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चि-
द्दक्षिणमानीय पुनः यज्ञः । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम् ।
१२क० । सोमातिरेके आद्यादिसवनभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उष्णानां शुण्ठीपिप्पल्यादीनां
मध्ये येने च्छेत् तेन भिषक् चिकित्सेत् नान्येन । तस्य
विधानादि । ज्वरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्विहितदेश
एव वासोनान्यत्र । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभि-
षेकप्रकारः । एवं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशे-
युः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्पर्शः । तत्र मरणे तस्य
दाहविशेषं कृत्वा दीक्षितस्यास्थीनि कृष्णाजिने बद्धा
मृतस्यैव पत्न्यपि स्वकर्म पतिकर्म च कुर्य्यात् । पत्नी-
मरणेऽप्येवम् इति पक्षान्तरम् । तस्य भ्रात्रादिकं नेदि-
ष्ठिनं दीक्षयित्वा सत्रस्य समापनम् इति मतान्तरम् ।
स्वमते मरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र
प्रायश्चित्तविधानादि ।

१४क० । उखाभरणादिने यजमानमरणे विशेषविधान-
प्रायश्चित्तानि । सत्रदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादि-
कर्म्मान्तकरणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षि-
तस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतक्रतुफलप्राप्तिरिति मतान्तरम् ।
साग्निना नेदिष्ठिना पुत्रादिना स्वकीयेष्वग्निषु स्वकीयेन
द्रव्येणानुष्ठितस्य साग्निचित्यादिकक्रतोः नेदिष्ठिनएव फलं
प्रकृतक्रतुफलं तु मृतयजमानस्येति स्वमतम् । तत्र
उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनावधि द्वादशान्तं सान्नि-
पातिकं कुर्य्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्ठी तदा मृतस्या-
ग्निष्वेव करणं तत्र च वैश्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।
एकराजकयोरपर्व्वतान्तरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयोः
यज्ञकरणे सोमसंसवो भवति । तथाच द्वौ यजमानौ
चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरि-
नद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेककालं सुनुतः
तदा समेत्य सवनात् संसव इत्युच्यते । तत्र सर्व्वं
कर्म्म सत्वरं कार्य्यम् । परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे संस्थाधिक्य-
मिच्छन् सत्वरं सर्वं कार्य्यं कुर्य्यात् । तद्विधानादि । भिन्न-
देशकालादौ पर्व्वताद्यन्तरे प्रीतौ च न संसव इति
भेदः । संसवविषयएव होत्रादिभिस्स्वस्वशत्रुमरणकामैः
कर्त्तव्यकर्म्मविशेषविधानम् । यथा होता होतुः अध्व
र्य्युरध्वर्य्योः यजमानेन यजमानस्य त्वादिक्रमेण मरण-
मिच्छता तत्कर्म्म कार्य्यम् । अयञ्च यज्ञः एकादिनरथ-
गम्यदेशे परस्परद्वेषे भवति अन्यतरस्य द्वेषाभावे उक्तदेशतो-
दूरत्वेऽ न सम्भवति । उक्तानामेकतरेण तथानुष्ठिते एक-
तरस्य मरणे । स्वस्वयज्ञान्तर्गता अध्वर्य्वादयः तदीयकर्म्म-
शेषं स्मरणपूर्व्वकं कुर्युः न वरणान्तरमपेक्ष्यते । सोमादि-
दाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पञ्चगोदानं दत्त्वा
यज्ञसमापनम् । द्वादश्या रात्रेः प्राक् तथाभूते दोषे
पुनर्यज्ञारम्भः उत्तरन्तु पञ्चगोदानमात्रदक्षिणा प्राय-
श्चित्तमिति मतान्तरम् । ब्रह्मणएव विहितकर्माधिकारात्
अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तहोमे तस्यैवाधिकारः । अनग्नौ
तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।

२६ अ० ६क० कण्डिकाः प्रवर्ग्योपयोगिमहावीरसम्भार-
णकर्मप्रतिपादिकाः । यथा मृत्पिण्डसङ्ख्यं वल्मीकलोष्ट
मूकरोत्खातां मृत्तिकां पूतिकालताविशेषं गवेधुकाः
(जलसन्निहितमहातृणजानि शुक्लानि फलानि) इत्येतान्
सम्भारान् प्राक्संस्थान् उदक्संस्थान् वा कृत्वा कृष्णा-
जिनम् वक्ष्यमाणलक्षणम्, अभ्रिम् (कुद्दालम्) उत्तरतोनिद-
ध्यात् । तेषामादाननिधानादिमन्त्राः । मृत्खात अति-
चिक्कणा भाण्डादिनिर्माणयोग्या कुम्भकारस्य स्थलैव गृह्यते ।
तथाभूतमृदः कृष्णाजिने उत्तरतोनिधानम् । दक्षिण-
तस्तु कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य । कृष्णाजिनं परिगृह्य
पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्द्वारं कृत्वा सप्त
भूषस्तारान् कृत्वा सिकतोपकिरणे परिवृते उक्त-
स्थाने कृष्णाजिनस्थान् सम्भारान् निदध्यात् । उक्ते-
स्थाने जलैरभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गे च मन्त्राः । ततो-
ऽध्वर्युः गवेधुका अजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीक-
लोष्टादिभिः सह मृत्पिण्डं मिश्रयेत् । ततो महा-
वीरं कार्य्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रमूर्द्धमासेचनवन्तं
(गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशे सङ्कुचितमेखलम् (उलूखलवत्
मुष्टिग्रहणयोग्यम्) । मेखलाया ऊर्द्ध्वं त्र्यङ्गुलम्
(प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परिशेष्य ततो-
ऽधस्तात् मेखला कार्य्या । "मखस्य शिर" इति मन्त्रेण
निष्पन्नमहावीरस्पर्शनम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादान-
मपीत्येके । एवमितरौ महावीरौ कुर्य्यात् । अभिमर्श-
नानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । सुकृत्खातौ पिन्वने
(दोहनपात्रे) रौहिणकपाले वक्ष्यमाणपुरोडाशकपाले
वर्त्तुले सर्व्वसमीपे भूमौ निधाय । उपयामाम् (तद्वशिष्टां
मृदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । "मखाय त्वेति मन्त्रेण"

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णीकुर्य्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन अश्व पुरीषेण "अश्वस्य त्वेति" तस्याः मृदोधूपनम् । उखावत् प्रदाहनादि । चतुरस्रमवटं खात्वा तत्र श्रपणम् (पाकसाधनमिन्धनादि) आस्तीर्य्य तत्र त्रीन् महावीरान् न्युब्जीकृतान् निधाय पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले च न्युब्जे निधाय पुनः श्रपणेनाच्छाद्य दक्षिणाग्निना दीपयेत् । "ऋजवे त्वेति" मन्त्रेण पक्वां मृदमुद्धरेत् द्विवैव प्रदाहमोद्धारौ कार्य्यौ । ततस्तानि अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनादि कुर्यात् ।

२क० महावीरसुक्त्वा प्रवर्ग्यचरणप्रकारः । यथा प्रत्यहं सायंप्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कार्यम् । अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् । पत्नीसन्निधावपि तया तस्य दर्शनं न कार्यम् । वैदिकशब्दानुक्तिस्तत्र कार्या । प्रकृत्यन्तराभावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र घर्मसम्बन्धिपात्रमौदुम्बरम् मानस्तूत्रं मौञ्जं त्रिवृत् । तत्र विशेषः यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्या आसन्द्या वाल्वजं वल्वजत्रयं बन्धनरज्जुर्भवति ।

गार्हपत्यं पूर्व्वेण प्रागग्रकुशानास्तीर्य्य तेषु पात्रासादनं द्वन्द्वशः कार्यम् । पात्राणि तु उपसंयमनीं महावीरं, परीशासौ, पिन्वने, रौहिणकपाले, रौहिणहवन्यो । अनुत्कीर्णे स्रुचौ, स्थूणामयूखम्, धृष्टी, शतमाने, विंशतिं मुञ्जप्रलवान्, प्रादेशमात्रान् विकङ्कतशकलान्, स्रुवं मुञ्जवेदम्, धवित्राणि, परिधीन्, रज्जुसन्दानमासन्दीम् कृष्णाजिनमभिन्नम्, खरार्थाः सिकता अश्वं च, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाहुप्रमाणा औदुम्बरी उपसंयमनी । महासखा प्रचरणीया स्रुक् । परीशासौ संदंशाकारौ, स्थूणा गोर्बन्धनार्थः स्तम्भभेदः । मयूखः अजाबन्धनार्थः शङ्कुरूपः कीलकः । धृष्टी उपवेषौ औदुम्बरौ । एकं रजतरक्तिकाशतमानं, द्वितीयं स्वर्णरक्तिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदुम्बरएवारत्निमात्रः स्रुवः । वेदोमुञ्जमयः । धुनोत्येभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितानि दण्डवन्ति त्रीणि व्यजनानि । सन्दानं दोहनकाले गोपादबन्धनार्था अजबन्धनार्था च रज्जुः । अथैवत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि द्वन्द्वश आसादयेत् । प्रयोजनवद्द्रव्यञ्च स्फ्यः पवित्रे, अग्निहोत्रहवनी आज्यस्थाली प्रभूतमाज्यं, शूर्पं, पात्रीपिष्टम्, उपसर्ज्जनीपात्रम्, उपयमा, इतरौ महावीरौ, च । होतृपदनं मौञ्जं कार्य्यम् औदुम्बरी समिदित्यादि द्वन्द्वश आसादयेत् । प्रोक्षणीः संस्कृत्य उत्थाय ब्रह्मणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्रादिभ्यश्च "यमाय त्वेति, मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उक्तद्रव्याणां प्रत्येकं प्रोक्षणं राशीकृत्य च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्यम् । शालायाः पूर्व्वद्वारेण स्थूणां मयूखं च निष्कास्य, शालाया दक्षिणस्यां होतुः सन्दर्शने निखननम्, (गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थूणां मयूखं च पश्यति तादृशं स्थानं होतृसन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतः खरनिवापः । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नमुच्छिष्टखरनिवापः कार्य्यः । आहवनीयं पूर्व्वेण सम्राडासन्दीं पर्य्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णाजिनमथास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपगमे निदध्यात् महावीरौ चाच्छादयेद्द्वेति । स्थूणादिनिर्हरणानि अध्वर्युरन्यो वा कुर्य्यात् । "देवस्य त्वेति मन्त्रेण एतेषामङ्गं होता कुर्यात् । महावीरमाज्यं च संस्कृत्य "पृथिव्याः संस्पृश" इति मन्त्रेण रजतशतरक्तिकामानं सिकतामध्ये प्रवेशयेत् । ३क० शुक्रं गायेति प्रस्तोतुः प्रेषणम् । पत्नीशिर आच्छादनम् । संसीदस्वेति यदाऽऽज्यं संस्कृत्य होता वक्ति तदा मुञ्जप्रलवान् शरेषीकापरितोभवानि शरत्नानि मध्यमोटनेन द्विगुणीकृतानादाय प्रतिदिशं सिकतासु निदध्यात् । तेषु मुञ्जप्रलवेषु संस्कृतं प्रचरणीयं महावीरं घृतमस्मिन् "अर्चिरसीति" मन्त्रेण निदध्यात् । महावीरस्योपरि प्रादेशधारकं यजमानम् "अनाधृष्टेति" मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तथा वाचनमिति विकल्पः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं यजमानो निदध्यात् । "मनोरश्वेति" मन्त्रेण महावीरस्योत्तरतः प्रादेशनिधानम् । महावीरं परितः भस्मक्षेपं कृत्वा गार्हपत्याङ्गारैः उपवेषाभ्यां महावीरं "मरुद्भिरिति" परिकीर्य्य (महावीरस्य सर्व्वतो निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारैः विकङ्कतशकलैश्च प्रागुदगग्रैः त्रयोदशभिः "स्वाहामरुद्भिरिति" मन्त्रेण परिश्रयेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन् त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्त्रकमेकं तूष्णीं तयोरुपरि इत्येवं प्रागादिषु चतुर्षु दिक्षु स्थापितानां द्वादशानामधिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव श्रपणञ्च । सवर्णशतरक्तिकामानेन "दिवः संस्पृश" इति मन्त्रेण महावीरं पिदध्यात् ।

४क० तत्पिधानकाले "चन्द्रं गायेति" प्रस्तोतुः प्रेष-

णम् । कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितैर्व्यजनैस्त्रिभिः महावीरं परितः प्रकीर्णाङ्गारान् दीपनाय उपवीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपरमग्नीध्रा, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयद्भिः सव्यापसव्याभिः प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्यावृत्तौ व्यजनधूननम् दक्षिणावृत्तौ व्यजनान्यन्तः कृत्वेति भेदः । धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णशतमानं निधायाज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा कार्यम् । अध्वर्यौ महावीरसेके व्यापृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपिष्टानां व्रीहीणां यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिणपुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्म्मात्वं तेन कपालयोः संस्कारादि कार्यम् । "ईड़े द्यावापृथिवी" इति मन्त्रेण परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्रीस्थानीययोरुपस्तीर्णयोः रौहिणहवन्योः स्रुचोरुद्वास्य तत्स्थाने आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽपरमुत्तरतश्च स्थापयेत् । "घर्मस्य तन्वौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । यजमानसहितानामृत्विजां परिक्रमणम् । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चर्त्विजः उपतिष्ठेयुः । छन्दोगानां मते तत्सहिताः षट् परिक्रमेयुः । "गर्भो देवानामिति" सकृत्, त्रिस्तूष्णीं परिक्रमेयुः । पत्नीशिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमीक्षमाणां पत्नीं "त्वष्टमन्त" इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः "अहः केतुनेति" मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं "रात्रिरिति" मन्त्रेण उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५ क० । घर्म्मधुगबन्धनार्था पाशवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्दानं तद्वयमादाय "इडएहीति" मन्त्रेण उपांशु, नाम्ना च त्रिरुच्चैः गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । "धेनुं गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । "अदित्यै रास्नासीति" मन्त्रेण समागतां गां पाशेन प्रतिमुच्य (तस्याः रज्जुपाशं शृङ्गयोः प्रोतं कृत्वा स्थूणायां बद्ध्वा) "पूषासीति" मन्त्रेण धेनुं पश्चात्पादयोः सन्दानेन (नियमनेन) बद्ध्वा "घर्म्माय दीष्वेति" वत्सं ततोऽपाकुर्य्यात् । (स्तनपानात् निवर्त्तयेत्) "अश्विभ्यां पिन्वस्वेति" मन्त्रेण पिन्वने (पात्रभेदे) दुह्येत् । "स्वाहेन्द्रवदिति" मन्त्रेण पिन्वने पतितान्विप्रुषोऽभिमन्त्रयेत् । "यस्ते स्तन" इति स्तनालम्भनम् । प्रतिप्रस्थाता अजामेवं मयूखे तूष्णीं बद्ध्वा दुह्येत् । "पयोगायेति प्रतिप्रस्थातृप्रेषणम् । "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" इति मन्त्रे होत्रोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । "उपद्रव पयसेति" मन्त्रे होत्रोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति अध्वर्युगतिः । "गायत्रं छन्दोऽसीति" प्रतिमन्त्रं परीशासावादद्यात् । "वसिष्ठशफौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति" मन्त्रेण परीशासाभ्यां महावीरग्रहणम् परीशासाभ्यां महावीरमुत्क्षिप्य सुञ्जवेदेनोपमृज्य उपयमन्या अन्तरिक्षेणोपयच्छामीति गृह्णीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपघर्म्मस्य अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपयसासेकेन शान्ते महावीरे "प्रैतु ब्रह्मणस्पते इति" वाक्ये होत्रोच्यमाने "इन्द्राश्विनेति" गोः पयोऽपनयेत् ।

६क० आहवनीयं गच्छन् "समुद्राय त्वेति" मन्त्रेण वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोऽष्टं वा घर्म्मं (दुग्धं) "स्वाहा घर्म्मायेति" आसिञ्चेत् । "स्वाहा घर्म्मः पित्रे" इति जपित्वाऽतिक्रम्याश्राव्य प्रस्तोतारं घर्म्मस्य यजेतिप्रेषयेत् । वषट्कारेण "विश्वाआशा इति" मन्त्रेण होमः । "दिवि धा इति" मन्त्रेण महावीरं त्रिरुत्कम्पयेत् । "स्वाहाऽग्नये इति" मन्त्रेण वषट्कारयोजितेन होमः । हुतावशिष्टद्रव्यस्य "अश्विनो घर्ममिति" ब्रह्मानुमन्त्रणम् । "अपातामिति" मन्त्रेण घर्मस्य यजमानानुमन्त्रणम् । अतितप्तत्वात् पात्रमध्ये सर्वतः इतस्तत उच्छलन्तो ये घर्मलेशास्तेषाम् "इषे पिन्वस्वेति" मन्त्रेणानुमन्त्रणम् । "घर्मादिति" मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युरुद्गच्छन् "अमेन्यस्मे" इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचैर्घर्म्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्नेनाज्येन विकङ्कतशकलम् अक्त्वा अक्त्वा "स्वाहा पूष्णे शरस" इति मन्त्रेण तदेव जुहुयात् हुत्वा हुत्वा च प्रथमपरिधौ विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा हुत्वा चतुर्थमहुतं तच्छकलमीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत् (प्रवेशयेत्) । अहुतं सप्तमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणेक्षमाणः सर्वलेपाक्तं (महावीरस्थघृतलेपेनाक्तम्) मूलायपर्यन्तं प्रतिप्रस्थात्रे दद्यात् । प्रतिस्थाता तं शकलमुदञ्चं नियच्छेत् । घर्मसम्बन्धि नवनीतादि "स्वाहा सं ज्योतिषा" इति मन्त्रेण परीशासाभ्यामुत्पाद्य उपयमन्यां स्रुच्यासिञ्चति (स्रुग्मुखस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः) ततोद्वितीयरौहिणहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

श्रितं घर्म्मोऽग्निहोत्रविधानेन हुत्वा "मधु हुतमिति" मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगादयो शाजनवत् भक्षयेयुः । उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उपस्थितानां पञ्चशकलानामाहवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्रा संसाद्यमानाय महावीरायानुब्रूहीति अनुवाचयेत् । ततो धेनवे तृणोदकं दद्यात् । सर्वं पात्रजातमनाशाय आसन्द्यां कुर्यात् । "अर्काममिति" मन्त्रेण महावीरमासन्द्यां स्थापयेत् । इतराणि तु पात्राणि तूष्णीमिति भेदः । ततः शान्तिपाठः द्वारोद्घाटनञ्च । खरस्थूणामयूखकृष्णाजिनाभ्र्युपगयासन्दीनां सकृदासादन प्रोक्षणे । आरादुपकारकत्वात् प्रथमं प्रवर्ग्यचरणे एव आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः । असकृत्, "प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति" न्यायात् इति पक्षान्तरम् । ७क०। उपकदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन द्वारेण घर्मसम्बन्धि द्रव्यं निष्क्रास्य अन्तःपात्यसमीपे सादितपात्रेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात् । आहवनीये त्रीन् शालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य अग्नीध्रो धारयेत् यजमान संज्ञेषु मुखमात्रनाभिमात्रजानुमात्रप्रमाणेषु तान् प्रदीप्तान् शालाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तेषां प्रदीप्तानां शालाकानामुपरि "या ते घर्म ! दिव्या शुगिति" प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । एकमेव चतुर्गृहीतं गृहीत्वा त्रिष्वपि शालाकेषु जुहुयात् । तथाच शलाकानां समूहः शालाकः तेन तिसृभिः शलाकाभिः एकः शालाकः । तादृशान् त्रीन् शालाकान् हस्ते गृहीत्वा तेषामेकं शालाकं शालाद्वार्य्ये प्रदीप्याग्नीध्रोयजमानमुखमात्रे आहवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं तृतीयांशं तस्मिन्शालाके प्रदीप्ते जुहुयात् । ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्यएव क्षिपेत् । ततोद्वितीयं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदघ्ने आहवनीयस्योपरि धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात् । तृतीयन्तु अग्नीधा प्रदीप्य यजमानजानुमात्रे धृतमध्वर्युराहवनीये निक्षिप्य तत्र उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहुयात् । अत्र उपविष्टे त्वतः पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्य्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात् पत्नीमपि कृत्वा "त्वत्स्य त्वेति" मन्त्रेण शालाया निष्क्रामेत् । अवभृथवत् अध्वर्युणा प्रस्तोतुः सामगानार्थं प्रेषणम् । अवभृथवत् देशगतिः निधनञ्च । सामगानात् परं सर्वे उत्सादनदेशं गच्छेयुः । (उत्सादनदेशस्य महावीरादि पात्रादीनां परित्यागदेशः "परिष्यन्दो वा अन्यो वा देशः" इति शत०ब्रा० १४.२,१,१४, विहितदेशः) । तत्र अग्निचित्यारहिते यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति सर्वे गच्छेयुः । अग्निचित्यायुक्ते यज्ञे तु परिष्यन्दं (जलपरिवृतं द्वीपम्) (निर्जलस्थलं वा) प्रत्येव गमनम् । तमुत्सादनदेशम् उत्तरवेदिं वा "अचिक्रददिति" त्रिः परिषिच्य उत्तरकार्य्यं कार्य्यम् । अध्वर्युरुत्तरवेदौ उत्सादनपक्षे प्रथमं महावीरं नाभिसृष्टं "चतुःस्रक्तिरिति" निदध्यात् । इतरौ महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राच्यां मन्त्रावृत्त्या निदध्यात् । उपयमनीम् (महावीरघटनावसरे परिशोषितां मृदम्) तथैव तूष्णीं निदध्यात् । महावीरादिकमभितः परीशासौ निदध्यात् । अवकृष्टे (नीचे वाहेर) रौहिणहवन्यौ स्रुचौ निदध्यात् । रौहिणहवन्योरुत्तरतः अभ्रिनिधानम् । तयोरेव दक्षिणतः आसन्दीम्, अभ्रेरुत्तरतः सर्व्वधवित्राणि च निदध्यात् । तथाच दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्चैकैकं धवित्रं निदध्यात् । परिधीनपि निहितद्रव्याण्यभितो निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं स्रुचं प्रागग्रां निधाय रज्जुसंदानं वेदञ्च तन्मध्ये निदध्यात् । पिन्वने (दोहनपात्रे) उपयमनीमुखस्य पश्चात् अभितोदण्डं निदध्यात् । पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्थूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले निदध्यात् । तयोरेव पश्चात् धृष्टी (उपवेषौ) निदध्यात् । घर्मोपयुक्तं स्रुवमौञ्जकूर्चादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्वपात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरौ निदध्यात् । मार्जालीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरं निदध्यात् । समस्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनीं स्रुवञ्च) एतानि "घर्मैतत्ते" इति प्रतिमन्त्रं पयसा पूरयेत् । व्रतार्थं पयःशेषं पूर्व्वमदत्तं चेत् साग्निके सोमे प्राणेन हुतं देयमिति विधानात् । वर्षाहारेष्टाहोतीय सामगानार्थं प्रस्तोतुरध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे "सुमित्रिया न इति" मन्त्रेण चात्वालं मार्जयेयुः । ऐशानीं प्रति "उद्वयमिति" मन्त्रेण यजमान उद्गच्छेत् । प्रादेशमात्रामेकां समिधं हस्तेन "अनपेक्षमेत्यैधोऽसीति" मन्त्रेणादाय "समिदसीति" मन्त्रेण आहवनीये दद्यात् । गार्हपत्ये तु तादृशीं समिधं तूष्णीं दद्यात् । यजमानः रजतसुवर्णशतमाने ब्रह्मणे दद्यात् । यजमानव्रतदुघां रूपां घर्मदुघां यजमानः अध्वर्य्यवे दद्यात् । पत्नीव्रतदुघां गामुद्गात्रे दद्यात् । अजामग्नीधे दद्यात् । घर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तत्प्रायश्चित्तप्रकारादि। अभग्नेन द्वितीयतृतीययोर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्ग्यं चरेत्। तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः। संश्रयमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता। निह्नताभिमर्शनादारभ्य अजापयोऽवसेचनान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदः। तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता। द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिने भेदने वायुर्देवता।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः। अग्निष्टोमस्याद्यसंस्यातिरात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः पक्षः। विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम्। सप्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धिनीतिकर्त्तव्यता। सपवित्रायामग्निहोत्रहवन्यां दधिघर्मग्रहणं कुर्यात्। तच्च यथाकथञ्चित् स्थालीमुखेनैव स्रुचि निनयेत्। प्रस्तरणाभिधारणे अप्यत्र न। हुतशेषस्य "मयि त्यदिति" मन्त्रेण भक्षणम्। तच्च महाव्रतीयेऽह्नि कर्त्तव्यम्। दधिभक्षानन्तरं चात्वाले मार्ज्जनम्। प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च शान्तिकाध्यायपाठः। (शान्तिकाध्यायश्च ऋचं वाचमित्याद्यध्यायः)। शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तरकाले आदिमम्। पात्राणामासन्द्यां निधानानन्तरमन्तिमम् इति भेदः।

कातीयगृह्यसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयान्नात्रोक्तास्तत एवासेयाः। कात्यायनसर्व्वानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च सर्व्वानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यञ् लोहितकतन्ता० ष्फः षित्त्वात् ङीष्। १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम्। पत्न्यां ङीष्। २ कात्यायनर्षेः पत्न्याम् ३ तत्तुल्यकषायादिवस्त्रधारिण्यामर्द्धवृद्धायां विधवायां स्त्रियां ४कल्पभेदे कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्नीभेदे च। "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी" वृ० उ०। [यकै शिवप्रणीते तन्त्रभेदे।

कात्यायनीतन्त्र न० ६त०। कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-

कात्यायनीपुत्र पु० ६त०। कार्त्तिकेये।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। कथकर्षेर्गोत्रापत्ये यूनि तु यञन्तत्वात् फक्। काथक्यायन तदीययुवगोत्रापत्ये। स्त्रियां लोहितकतान्तादि० ष्फः षित्त्वात् ङीष्। काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम्।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य कः। कथञ्चिदित्यर्थे।

काथिक त्रि० कथायां साधु कथादि० ठक्। कथारचनासमर्थे

कादम्ब पुंस्त्री मौ०कदि—णिच्—अम्बच्। (बालिहाँस) १हंसभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् किन्तु टाप्। तस्य च नीलवर्णत्वम् "क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः" सितासितगङ्गायमुनासंगमवर्णने रघुः। तद्व्या० "कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा" मल्लि०। सुश्रुते हंससारसेत्युपक्रमे कादम्बस्य प्लवत्वं संघचारित्वञ्चोक्ता "रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः। सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः" इति तेषां मांसगुणा उक्ताः। २इक्षौ पु० त्रिका०। ३वाणे मेदि०। "कादम्बानामेकपातैरसाव्यत्" माघः। कदम्बे समूहे भवः अण्। ५ समूहभवे त्रि०। कदम्बस्येदम् अण्। ६कदम्बसम्बन्धिनि त्रि० "कादम्बमर्द्धोद्गतकेशरञ्च" रघुः। "कादम्बं नीपकुसुम"मिति मल्लि०। वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव ह्रस्वपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण्। इति तस्य कदम्बसमूहपरतेति बोध्यम्। कदम्ब एव स्वार्थेऽण्। ७कदम्बवृक्षे पु० "वेत्रकादम्बवल्वजकरम्भमहाकरम्भाः पञ्च पुष्पविषाणि" स्थावरविषकीर्त्तने सुश्रु०। स्वार्थे कन् वाणे हारा०।

कादम्बर न० कादम्बं लाति प्रकृतित्वेन ला-क लस्य रः। १ऐक्षवे गुडादौ, तस्य २विकारे मद्ये च। "निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरम्" माघः। तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता। कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति रा—क। तत्तुल्यरसयुक्ते ३दधिसरे पु० मेदि०।

कादम्बरी स्त्री कुत्सितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कदादेशः कदम्बरो नीलाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण्। हलिप्रियायाम्, मदिरायाम्। अस्यानिरुक्तिर्बलभद्रप्रियता च हरि० ९८ अ० दर्शिता यथा "अथ सङ्कर्षणः श्रीमान् विना कृष्णेन वीर्य्यवान्। चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः। प्रफुल्लस्य कदम्बस्य प्रच्छाये निषसाद ह। वायुना मदगन्धेन वीज्यमानः सुखेन वै। तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै। मदसंस्पर्शजो गन्धः संस्पृशन् घ्राणमागतः। तृष्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा। शुशोष च मुखं तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि। स्मारितः स पुरावृत्तमस्तप्राशनं

विभुः । दृषितोमदिरान्वेषी ततस्तं तदमैक्षत । तस्य प्राङ्घ्रिप फलस्य यदम्बो जलदोज्झितम् । तत्कोटरस्थं मदिरा व्यजायत मनोहरा । तान्तु तृष्णाभिभूतात्मा पिबन्नार्त्तस्त्वासकृत् । मदाच्च चलिताकारः समजायत स प्रभुः । तस्य मत्तस्य वदनं किञ्चिच्चलितलोचनम् । घूर्णिताकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभम् । कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा । वारुणी रूपिणी तत् देवानाममृतार्पणा। कादम्बरीमदकलं विदित्वा लक्ष्मणपूर्व्वजम् । निवस्त्विदयनार्थ्यं समुपतस्थुः प्रियंवदाः। मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया । श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाम्बुजध्वजा" । "कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्" उद्भ० । तेन कादम्बं कदम्बकोटरसतृप्तस्यानत्वेन लाति ला–क लस्य रः मत्वर्थे र वेति बोध्यम् । कादम्बं रसं राति रा–क गौरा०ङीप् । २ कोकिलायाम्, ३ सरस्वत्याम्, ४ शारिकायाञ्च मेदि० बाणभट्टरचिते ५ कथाभेदे । सा च बाणभट्टेन शामिकता तत्पुत्रेण समाप्तिं नीता ।

कादम्बरीवीज न० ६त० । मद्यसाधने किण्वादिद्रव्यभेदे रत्नमा० । [तस्य कादम्बरीमद्यहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कादम्बर्य्य पु० कादम्बर्य्यां हितं यत् । कदम्बवृक्षे जटाधरः

कादम्बा स्त्री कादम्बइवाचरति कदम्ब+आचारे क्विप् अच् । कदम्बपुष्प्यां (मुण्डरी) लतायां शब्दच० ।

कादम्बिनी स्त्री कादम्बाः कलहंसा अनुधावकत्वेन सन्त्यस्याः इनि । मेघमालायाम् अमरः "मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी"रसग०। [ठञ् । कदलेन निर्वृत्तादौ ।

कादलेय त्रि० कदलेन निर्वृत्तादि कदल+सख्या० चतुरर्थ्यां

कादाचित्क त्रि० कदाचिद्भवः कालवाचित्वात् ठञ् । कदाचित्कालभवे । "तथापि तस्य कदाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" सा० द० । "अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः" । "अनादिश्चेत् कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यः" इति च कुसु०हरिदासः । "क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम्" बौ० धि० । कादाचित्कत्वञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वध्वंसप्रतियोगित्वान्यतरत्वम् । अन्यतरत्वनिवेशेन च ध्वंसे प्रागभावप्रतियोगित्वस्य, प्रागभावे च ध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः नित्ये च तदुभयासत्त्वान्न प्रसङ्गः ।

काद्रवेय पुंस्त्री कद्र्वाः अपत्यम् शुभ्रा० ढक् । फणालाङ्गूलवति सर्पभेदे नागे, सर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्णवशगा: नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः" हरिवं० ३अ० काश्यपपत्नीभेदक द्रुपुत्रवर्ण्णने

कानक त्रि० कनकस्येदमण्। १कनकसम्बन्धिनि । कनकं फलमिव उपं फलम स्यस्य अण् । जयपालवाजे राजनि०।

कानन न० कन–दीप्तौ णिच् ल्युट् ल्यु वा । १वने, २गृहे, कस्य ब्रह्मण आननम् । ३ब्रह्मणो मुखे च मेदि०। "उच्चोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैः "शीतोवायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्" मेघ० । "सकानना निपपतितेव भूमिः" "पुण्यगन्धेन काननम्" रघुः।

काननाग्नि पु० ६त० । बाडवानले

कानना‍रि पु०काननस्यारिरिव । शमीवृक्षे शब्दच०। शमीगर्भस्याग्निना निखिलवनदाहात्तस्य तदरित्वम्

कानलक त्रि०कनलेन निर्वृत्तादि० कनल+अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ् । कनलनामजननिर्वृत्तादौ ।

कानिष्ठिक न० कनिष्ठिकैव कनिष्ठिका+शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्य क्वचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता । कनिष्ठायाम् ।

कानिष्ठिनेय पुंस्त्री कनिष्ठाया अपत्यं कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च । कनिष्ठाया अपत्ये । "कृतं कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयोविवासितः" भट्टि० स्त्रियां ङीप् ।

कानीत पु० कनीतस्यापत्यम् शिवा० अण्। कनीतनामकस्यापत्ये पृथुश्रवसि राज्ञि। "पृथुश्रवसि कानीते स्मा व्युष्टादरे" ऋ० ८,४६,२१ ।

कानीन पु०कन्याया अनूढाया अपत्यम् अण् कनीनादेशश्च । "कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" इति याज्ञ० उक्ते पुत्रभेदे । यथा व्यासः कर्णश्च । याज्ञ०मातामहसुतत्वमुक्तम् । मनुना तु"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुःकन्यासमुद्भवम्" इत्यनेन वोढुः सुतत्वमुक्तम् । अनयोर्विरोधः अभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामन्यतरयोः सपुत्रापुत्रत्वाभ्यां वा समाधेयः । "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः" इति मनुना तस्यादायाद धनहारित्वमुक्तम् ।

कर्णस्य यथा कानीनत्वं तथाऽरुणाजशब्दे ३५९१पृ० उक्तम् । "कानीनश्चापि जानामि सविलुः प्रथमं सुतम् । पितृष्वसार

कर्थं वै प्रसूतं सुततां गतम्” हरि०८६०अ०। ‘भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति। तस्यां पूर्ब्बं कानीनो गर्भो पराशराद् द्वैपायनोऽभवदिति” भा० आ० ६५ अ०। व्यासस्य कानीनत्वमुक्तम्।

कान्त पु० कन-दीप्तौ कम—वा क्त। १, पत्यौ “कान्तवक्षःस्थलस्थिता” उद्भटः। “शिवरात्रौ ददाम्यर्घमुमाकान्त! गृहाण मे” शिवार्घदानमन्त्रः। सूर्य्यपूर्ब्बकः सूर्य्यकान्तशिलायाम्, चन्द्रपूर्ब्बकः चन्द्रकान्तमणौ, अयःपूर्वः अयस्कान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २चन्द्रे ३वसन्ते ४हिज्जलवृक्षे च। ५कुङ्कुमे, न० ६शोभने, “कान्तालकान्ताललनाः सुराणाम्” माघः “नात्र कान्तमुपगीतया तया” माघः। ७अभीष्टे च त्रि०। “भीमकान्तैर्नृपगुणैः” रघुः। ८नार्य्यां, ९ प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री। मेदि० १०वृहदेलायां ११रेणुकौ षधौ १२ नागरमुस्तायां स्त्री राजनि०। १३सुखस्यान्ते १४लौहभेदे न० भावप्र० तस्य लक्षणगुणादि तत्रोक्तं यथा

“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते, हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः। तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं, नैति भूमिं, कृष्णं न स्यात् सजलकणतः कान्तलौहं तदुक्तम्”। मारितस्य चूर्णीकृतस्य तस्य सेवने गुणा उक्तास्तत्रैव “गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम्। कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत्। प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम्। सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलौहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुः पुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत्”। तत्रैव सामान्यलौहमारणविधिगुणादि।

“शुद्धं लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्द्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः। पुटषट्कं ततोदद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्”। अन्यच्च। “क्षिपेद्द्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्द्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्यानुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽयोलौहमारणे। कथ्यते रसराजेन कौतूहलधियाऽधुना। सूतकात् द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्द्दयेत्कन्यकाद्रवैः। यामद्वयं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुचूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तक्रतुर्गुणवारिणा। तद्रसेनायसश्चूर्णं सर्व्वाय प्लावयेदिति। आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तत् म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लौहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्”। एवं मारितस्य लौहस्य गुणाः। “लौहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तज्वरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः। तावल्लौहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लौहसेवकः। शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः। म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा”।

“कामं कान्ते रसिका काकुकृतेन” माघः। “कान्ताजनेन रहसि गृहीता।” “अपुष्पशोपेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्तोह्यरसीतरा तु” । माघः कं ब्रह्माणमन्तयति द्विपरार्द्धकाले। १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० “कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” विष्णुस०। १६ पत्न्यां स्त्री “मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्य्याकाशे देशे स्वाप्सीः” ज्यो०त० “कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढया” विदग्धमु०। १७ कार्त्तिकेये पु०। “आग्नेयस्यैव स्कान्दस्य” इत्युपक्रमे “कामजित् कामदः कान्तः” इत्युक्ता। “नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत्” भा०वन० २३२अ०। “भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ” इत्युक्तलक्षणे १८छन्दोभेदे स्त्री। १९कामदेवभेदे पु०कामशब्दे विवृतिः।

कान्तपक्षिन् पु०स्त्री कान्तोमनोहरः पक्षोऽस्यस्य प्राशस्त्येन इनि। मयूरे शब्दच०। स्त्रियां ङीप्।

कान्तपुष्प पु० कान्तं पुष्पमस्य। कोविदारवृक्षे। राजनि०।

कान्तलक पु० कान्तं लक्यते लक—आस्वादने कर्मणि घञर्थे क। (तुंद) तुन्नवृक्षे अमरः।

कान्तलौह पु० कान्तं प्रियं लोहं यस्य। अयस्कान्ते। कर्म्म०। (कान्तिलौह) लौहसारे। कान्तशब्दे तद्गुणाद्युक्तम्।

कान्ताङ्घ्रिदोहद पु० कान्ताङ्घ्रिसन्ताडनं दोहदमस्य पुष्पोद्गमे। अशोकवृक्षे त्रिका०। यथा च तस्य तथात्वं तथाऽशोकशब्दे ४८५पृ० उक्तम् कान्तापाददोहदादयोऽप्यत्र।

कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् समा०। कान्तलोहे राजनि०।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा अराइव पन्थयोऽस्य, कस्य जल-

स्यान्तं कान्तं मनोज्ञं वा रसम् ऋच्छति ऋ-अण् उप०स०। (कार्जलिया) १वृक्षभेदे भावप्र०। तत्र तद्गुणाद्युक्तम् "कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलोबृंहणः सरः। २कोविदारवृक्षे ३वंशे च राजनि०। कस्य सुखस्यान्तमृच्छत्यत्र ऋ—आधारे घञ्। ६त०। दुर्गमे पथि ४महारण्ये च पु० न०। अम० ६छिद्रे मेदि०। स्वार्थे कन् वृक्षभेदे अमरः।

कान्तारपथिक त्रि० कान्तारपथेनाहृतम् ठञ्। कान्तारपथेनाहृते।

कान्तारी स्त्री कान्तार+गौ० ङीष्। कान्तारेक्षौ राजव०।

कान्ति स्त्री कम—कामे कन—दीप्तौ वा भावे क्तिन्। १दीप्तौ २शोभायाम् ३इच्छायाम् ४स्त्रीणां शृङ्गारजे सौन्दर्य्यगुणभेदे च। कान्तौ कारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा "तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं रसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकुमार्य्यमृद्वल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपङ्क्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति"। एतस्य तैजसत्वेन कान्तिदत्वम् यथोक्तं तत्रैव "एतन्तु" इत्युपक्रम्यम् "स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरम्"। शोभाकान्तिदीप्तिद्युतीनां भेदस्तु सा०द०उक्तः "रूपयौवनलालित्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता, सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते"। इति भेदेन लक्षयित्वा मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम्। तेषां च नायिकागततेव नायकगततापि। चन्द्रादौ तु शोभादीप्तिकान्तिद्युतीनामभेद एव। "कला च सा कान्तिमती कलावतः" कुमा०। "बध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः" माघः। चन्द्रकलासु मध्ये ७कलाभेदे। "शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना" शा०ति०। कलाशब्दे विवृतिः। ८लक्ष्म्या अनुचरदेवीभेदे "एवमुक्ता तु सा देवी लक्ष्मीर्देत्यपते बलिम्। प्रविष्टा" इत्युपक्रमे "शिष्टाश्च देव्यः प्रवरा ह्रीः कीर्त्तिर्द्युतिरेव च" इत्याद्युक्ता "स्मृतिः प्रीतिरिडा कान्तिः" इत्यादिकमभिधाय "उपतस्थुर्महासत्वं बलिमिन्द्रं महारथम्" इत्युक्तम् हरि०२५६अ०। ९शशिनः प्रियाभेदे च "तिस्रोऽसदृशनार्य्यस्तम्" इत्युपक्रमे "मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया" हरि० ९८ अ०। १०दुर्गायां "स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या। लक्ष्मीर्वा ललना वापि कामात् सा कान्तिरुच्यते" देवीपु० ४५अ०। ११कामशक्तिभेदे। "तथा कान्तिः कनकरुचिरा हृकोदरा" शा० ति० राघवभट्टः। कामशक्तिशब्दे विवृतिः।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा—क। १पित्ते धातौ शब्द च० तस्य तैजसत्वात् तथात्वम्। तेजसश्च यथा कान्तिकरत्वं तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुश्रुतवाक्ये दर्शितम्। २घृते च। ३शोभादायकमात्रे त्रि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र। ४सोमराज्यां स्त्री राजनि०।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-ण्वुल्। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे जटाधरः। तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य तथात्वम्। २कान्तिदातरि त्रि०।

कान्तिनगरी स्त्री काञ्चिनगर्य्यां काशी० मोक्षपुरीभेदकाञ्चीनगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च तद्वाक्यमुक्तम्।

कान्तिभृत् त्रि० कान्तिं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। १कान्तिधारके २चन्द्रे पु० तस्य कान्तिनामकलाधारित्वात् विशिष्टकान्तिधारित्वात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्वाच्च तथात्वम्। कान्तिशब्दे च कान्तिशब्दस्य कलाचन्द्रपत्नीवाचकत्वं दर्शितम्।

कान्तिमत् कान्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कान्तियुक्ते। "उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया" कुमा०। "शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्" मेघदू०। स्त्रियां ङीप् "कला च सा कान्तिमती कलावतः" कुमा०। २अप्सरोभेदे स्त्री "वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती" काशी० अप्सरोनामकथने। ३चन्द्रे पु० कान्तिनामकलावत्त्वात् तस्य तथात्वम्। ४कामदेवभेदे राघवभ०।

कान्यक त्रि० "वर्ण्युसमीपस्था कन्या ततो जातादौ वर्णौ वुक्" पा० वुक्। वर्णुनदसमीपस्थकन्याजातादौ। "यथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम्" सि०कौ०।

कान्यक्य पु० स्त्री कन्यकाख्यभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। कन्यकर्षिगोत्रापत्ये। यून्यपत्ये यञन्तत्वात् फक्। कान्यक्यायनः बहुषु तस्य लुक्। कन्यकाः। स्त्रियान्तु लोहिता० ष्फः षित्त्वात् ङीष्। कान्यक्यायनी।

कान्यिक त्रि० कन्यायां जातादि ठक्। कन्याभवे।

कान्द त्रि० कन्दस्येदं तत्र भवो वा अण्। १तत्सम्बन्धिनि २कन्दभवे विषादौ च। ततः अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कान्दर तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

कान्दर्प पुंस्त्री कन्दर्पस्यापत्यं विदादौ किन्दर्भेत्यत्र कन्दर्पेति पाठान्तरे अञ्। कन्दर्पापत्ये तस्येदमण्। २कन्दर्पसम्बन्धिनि त्रि०।

कान्दर्पिक न० कन्दर्पस्तद्विवृद्धिः प्रयोजनमस्य ठक् । कन्दर्पवृद्धिसाधने वृ०स० उक्ते विधानभेदे । तद्विधानं च तत्र कान्दर्पिकनामकषट्सप्ततितमेऽध्याये उक्तं यथा । "रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये । यस्माद् अतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि । हर्म्यं पृष्ठमुडुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया । वल्लकी स्मरकथा रहः स्रजो वर्ग एष मदनस्य वागुरा । माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात् । स एकविंशतिदिनानि जरान्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव । क्षीरं घृतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति । माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान् षड्ग्रासमात्रांश्च पयोऽनुपानान् । विदारिकायाः स्वरसेन चूर्णं सुकुङ्कुमैर्भावितशोषितं च । घृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत्स यस्य प्रमदाः प्रभूताः । धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् । लीढ्वानुपायाथ पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषेवेत् । क्षीरेण बस्ताण्डयुजा घृतेन सम्भाव्य कामो बहुशस्तिलान् यः । सुशोषितानत्ति पिबेत्पयश्च तस्याग्रतः किं चटकः करोति । माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः । क्षीरमप्यनुपिबन्ति तासु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते । तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलैर्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः । आजेन पिष्टा पयसा घृतेन पक्त्वा भवेच्छष्कुलिकाऽतिवृष्या । क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं विदारिकाकन्दकभक्षणं वा । कुर्वंश्च सोऽद्यादि जीर्यते द्य मन्दाग्निना चेदिदमत्र चूर्णम् । साजमोदलवणा हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली । मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम् । अत्यम्लतिक्तलवणानि कटूनि यानि सक्षारशाकबहुलानि च भोजनानि । हक्छुक्रवीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याजान् जरन्निव सुखाभ्यबलामसाध्य" । भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा । "अथ वाजीकरणाधिकारः । तत्र वाजीकरणस्य लक्षणमाह । यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः । अत्र प्रसङ्गात् क्लैव्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह । क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैव्यमुच्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते । तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते । द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् । तैस्तैर्भावैः—भयशोकक्रोधादिभिः,—अहृद्यैः—हृदयाहितैः—दुःस्थत्वात् क्षते पीड़िते अस्वस्थीकृते इति यावत् । ध्वजः—शिश्नः । पतति न तून्नमति संप्रयोगो मैथुनम् । 'कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः । पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तस्मात्प्रजायते । कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैव्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम् । अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । शुक्रक्षयेण तृतीयम् । 'महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् । वीर्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत् । बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः । षष्ठं क्लैव्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् । बलिनः पुष्टस्य क्षुब्धमनसः कामात् चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्मान्निरोधात् शुक्रस्य, क्लैव्यं भवति । जन्मप्रभृति यत्क्लैव्यं सहजं तद्धि सप्तमम् । असाध्यं क्लैव्यमाह । असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् । मन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात् अथ क्लैव्यस्य चिकित्सा । क्लैव्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः । मुख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्जनम् । अथ क्लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह । नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः । सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्द्ध्वन्तु षोड़शात् । न च वै षोड़शादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति । क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्ज्जयाः । अकालमरणञ्च स्याद्भजते स्त्रियमन्यथा । विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् । नराणां बहुभार्य्याणां विधिर्वाजीकरो हितः । स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् । योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम् । हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा । एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया । वाजीकरणान्याह । भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च । गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा । यामिनी सान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना । गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिराः स्रजः । गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च । मनसश्चाप्रतीघातं वाजी कुर्व्वन्ति मानवम् । माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम् पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात् । एकाद्यविंश-

तिदिनानि गदादितोऽपि सार्मातिकोऽपि रमयेत्समदां युवत"। तत्रौषधभेदास्तु तत एवावसेयाः।

कान्दव न० कन्दो संस्कर्त्तं भक्ष्यम् अण्। कन्दुसंस्कृते भक्ष्ये

कान्दविक त्रि० कान्दवं पण्यमस्य ठक्। कन्दुसंस्कृतभक्ष्यद्रव्यविक्रेतरि मिष्टान्नपण्यके।

कान्दिग्भूत त्रि० कां दिशं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्तः भू—प्राप्तौ कर्त्तरि क्त २त०पृषो०। कां दिशं यामीत्याकुलतां प्राप्ते। "स कथञ्चिद्भयात्तस्मादिग्भूतो ब्राह्मणस्तदा। कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम्" भा०शा०प० १६८अ०। "कां दिशं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूतः" नीलक०। "कान्दिग्भूतं क्षितगात्रं विसंज्ञं दुर्य्योधनो-द्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यम्" भा० उद्यो० ४७अ०।

कान्दिशीक त्रि० कां दिशं यामीत्याह "तदाहेति माशब्दादिभ्यः" उपसंख्यानात् ठक् पृषो० मयू० आकृतिगणत्वात् समासः। कदि-वैक्लव्ये भावे इन् कन्दिः वैक्लव्यम्। शीक सेचने करणार्थत्वादश्रुपातार्थकता भावे घञ् कन्दिश-शीकः अश्रुपातश्च विद्येते अस्य वा० अण् रायमुकुटः। भयद्रुते पलायिते अमरः। "[illegible]नां प्रलयोजातः कान्दिशीकमभूज्जगत्" काशी०।

कान्यकुब्ज पु० देशभेदे कन्यकुब्जशब्दे विवरणम्। "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवोभरतर्षभ!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः" भा०व० १७४अ०।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मात् जायते जन—ड। नली नामगन्धद्रव्ये शब्दच०।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण्। १कापटुगोत्रापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वेऽपि न ङीप्। किन्तु शार्ङ्गरवादि०ङीन् स्वरे भेदः। कापटवी। गोत्रान्तत्वात् तत आगतेऽर्थे वुञ्। कापटवक ततआगते। कुत्सितः पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म्म वा अण्। कापटव २ निन्दितपटुतायां न०।

कापटिक त्रि० कपटेन चरति ठक्। १कपटव्यवहारिणि "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः" इति ७।१५४ श्लोकव्या० कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भच्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं दत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य राजा ब्रूयात् यस्य दुष्टं त्वं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति" कुल्लू० उक्ते राज्ञः पञ्चवर्गान्तर्गते २चारूपे चारभेदे पु०।

कापथ पु० कुत्सितः पन्थाः अच् समा० कादेशः। १ निन्द्ये-वर्त्मनि अमरः। "आस्थातं कापथं दुष्टं विषमं बहुकण्टकम्" रामा०। दुष्टपथवर्त्तिनि २ दानवभेदे च पु०। "शरभः शलभश्चैव कुपथः कापथः क्रथः" इति हरि० १६३अ० दानवनामकथने। ३ उशीरे न० मेदि०। कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम्।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया आप—करणे घञ् इत०। प्रातःप्रबोधकवन्दिवाण्याम्। "प्रातर्जरेद्धेजरणेन कापया" ऋ० १०।४०।३। प्रातःप्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा तया" भा०।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि क्वचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता। क्षुद्रकपाटे।

कापाल न० कपालमेव तस्येदं वा अण्। १ कपालरूपाकारे कुष्ठभेदे कपालशब्दे उदा०। २ कपालसम्बन्धिनि तन्निर्मिते भूषणादौ च। "त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम्" विक्रमो०। (कालियाखड़ा) ३ कर्कटाहत्ते पु० रत्नमा०। गौरा० ङीष्। ४ विडङ्गायां स्त्री राजनि०।

कापालिक त्रि०कपालेन नृकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोति ठक्। १ शैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामाचारश्च। "नरास्थिमालाकृतभूरिभूषणः श्मशानवासी नृकपालभोजनः"। "पश्यामि योगाञ्जनशुद्धदर्शनो जगन्मिथोभिन्नमभिन्नमीश्वरात्"। तस्य धर्मभेदः प्रबोधच० वर्णितो यथा। "मस्तिष्कान्त्रवसाभिघारितमहामांसाहुतीर्जुह्वतां वह्नौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा। सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैरर्च्यो नः पुरुषोपहारबलिभिर्देवो महाभैरवः" इति। "अथ तीर्थकराग्रणीः प्रतस्थे बहुकापालिकजालकं विजेतुम्" शङ्करदिग्विजयः। २ अन्त्यजजातिभेदे (कपालि) पु० स्त्री०। स्त्रियां ङीष्। अन्त्यजशब्दे कपालिन्शब्दे च विवृतिः। कपालिकैव शर्करा० अण्। ३ क्षुद्रकपाले न०।

कापालिन् पु०कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि। ब्रह्मशिरोहरणजपापापनुत्तये व्रतार्थं ब्रह्मकपालधारिणि १शिवे। "अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः" भा०अनु०१७अ०शिवसहस्रनामकथने। वासुदेवस्य २पुत्रभेदे। "कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिर!। कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ" हरि० १६२अ०। (कपालि) ३जातिसङ्करे अन्त्यजभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। "नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापि-

ताङ्गना" तन्त्रसारे सप्तकुलनायिकाकीर्त्तने ।

कापिक पु० कपिरेव अङ्गुल्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थे

कापिञ्जल पुंस्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपिञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्मांसान्यत्ति अद–अण् उप०स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इञ्" पा० इञ् । कपिञ्जलपक्षिमांसभक्षकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम् कुर्व्वादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्थ न० कपित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनुदात्तादेश्च" पा० अञ् । कपित्थविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदुक्तशास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । १कपिलशास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण् तस्येदं वा अण् । ३कपिलप्रोक्ते ४तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे न० कपिलशब्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिताः । "मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः" भा० शा० ३०२ । "बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्" "पितुर्नियोगाज्जयाह शुको धर्म्मभृतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं कापिलञ्चैव भारत !" भा० शा० ३२७ अ० । स्वार्थेऽण् । ५पिङ्गलवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० भरतः कपिलमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । ६कपिलाधिकारेण कृते उपपुराणभेदे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलिकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम् शिवा० अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु० कपिलायाः तन्नाम्न्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ढक् । कपिलानाम्न्याः स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मण्याः कपिलशिष्ये मुनिभेदे । तस्य सम्भवादिकं भा० शा० २१८अ० वर्णितं यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ । सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः । ऋषीणामाहुरेकं तु यं कामानावृतं नृप । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् । यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् । यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् । इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम्" ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्य्यवसितार्थः सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनावृतं कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृषु सुखम् अन्विच्छन्तं स्थापयितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात्तत्तुल्यत्वम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणाडिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः । यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् । पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः "पुरुषोह वै नारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति" शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोषान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयान्युपासनानि "भृगुर्वै वारुणिरित्यस्यामुपनिषदि "सतपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादि" विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति स्मृताः शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः ततश्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं षष्ठज्ञः स्यादिति चेत् ? शृणु–यथान्नमयं विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नं विराडाख्यमेति एवं मायया विकृतमानन्दं तत्पतिमेतीति न षष्ठोपास्तिः पृथग्वक्तव्या । षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चमोपास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमयादयः

पञ्च अवसन्नतया बाधिततया निवर्त्तीयमिच्छितिति पुरुषा-
ऽत्ययम् अवयुज भिरवाद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अबा-
ध्यत्वाच्च परमार्थम् अबोधयत्। तथापि गुरुमाह इत्येत्या-
दिना। इत्थत्वेन आत्मयन्त्र हेतौ तृतीया, अध्ययनेन
वसतीतियत्, सम्यक् दृष्टः प्रश्नो यस्य स संदृष्टः, आत्मना-
नार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः व्यक्तं बाध्यत्वाबाध्यत्वेन स्पष्टताम्
देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः। सांख्यसम्मतं गुणपुरुषान्तर-
स्थानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति
यत्तदिति, अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु
क्षरं प्रधानम् अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान्, न तु गुण
पुरुषान्तरम्। भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा"।

कापिल्य त्रि० कपिलेन निर्वृत्तादि कपिल+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्यः। कपिलेन निर्वृत्तादौ।

कापिवन न० द्वादशाध्ये अहीने यागभेदे "द्वादशाह्य" इत्युपक्रमे "आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः" कात्या० २३।२।३। "चैत्ररथमन्नाद्यकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति द्वादशः" आश्व०श्रौ० १०।२।३।

कापिश न० कपिशा माधवी तत्पुष्पम् साधनत्वेनास्त्यस्य अण्। माधवीलताकुसुमजाते मद्यभेदे हेमच०।

कापिशायन त्रि०कपिशैव स्वार्थेऽण् तत्र जातं "कापिश्याः ष्फक्" पा०ष्फक्। माधवीपुष्पलताजाते मद्ये जटा०। "कापिशायन सुगन्धि विघूर्णन्" माघः। देवतायां पु० धर०। द्राक्षायां स्त्री सि०कौ० षित्त्वात् ङीप्। [पिशाचे त्रिका०।

कापिशेय पु० स्त्री कपिशाया अपत्यम् ढक्। कपिशापत्ये

कापिष्ठल पु० कपिष्ठलस्येदम् अण्। मध्यदेशभेदे वृह० स०। कूर्मविभागे "औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" इत्युक्तस्य मध्यदेशत्वम्।

कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कपिष्ठलगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु क्रौड्या० ष्यञ्। कापिष्ठल्या इति भेदः। यून्यपत्ये तु "यञिञोश्च" पा० फक्। कापिष्ठलायन तद्गोत्रयुवापत्ये पु०।

कापुरुष पु० कुत्सितः पुरुषः कोः का। १कुत्सिते पुरुषे "यशोविख्यातवीर्य्यस्य व्यक्तनीयस्य विक्रमैः। पश्यतोयुद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया" रामा० कापुरुषस्येदमण्। २कुत्सितपुरुषसम्बन्धिनि त्रि०। "स्त्रीषु शौर्य्यमनघास्य परदारप्रधर्षक। कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे" रामा०। स्त्रियां ङीप्। ब्राह्मणादि० भावे कर्म्मणि च ष्यञ्। कापुरुष्य तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

कापेय न० कपेर्भावः कर्म्म वा "कपिज्ञात्योर्ढक्" पा० ढक्। १कपेर्भावे कर्म्मणि च। अपत्ये इदन्तत्वात् ढक्। २कपिगोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुंस्त्री ३शौनकर्षौ पु०शब्दार्थचि०। स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीष्। तस्येदं ढक्। कपिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियान्तु ङीप्। "कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता" रामा०।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण्। १कपोतसमूहे कपोतस्येदम्। "अनुदात्तादेः" पा०अञ्। २कपोतसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः" भा०व० २५९अ०। "कापोतीं वृत्तिं-स्वल्पसंग्रहरूपाम्" नीलकण्ठः। "स्तुवन् वृत्तिंश्च कापोतीं दुहिता स ययौ पुरात्" भाग० ६।१८।१५, "कापोती मुञ्छवृत्तिम्" श्रीधरः। कपोतस्य यथा उञ्छवृत्तित्वमल्पसंग्रहत्वञ्च तथा कपोतलब्धकीयशब्दे १६७०पृ०दर्शितम्। कापोतवर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ३सौवीराञ्जने ४रुचके (सर्जिकाक्षारे) न० मेदि०। ५कपोताभवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० हेम०। ७ओषधिभेदे स्त्री गौ०ङीष्। तच्चज्ञस्थानमुक्तं सुश्रुते "कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्वतः। क्षितिप्रदेशोवल्मीकैराचितोयोजनत्रयम्। विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु" सुश्रु०। ओषधिलक्षणादिकथने।

कापोतक त्रि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा०कः कुक् च कपोतकीयः तत्रभवः अण् बिल्वका० छस्य लुक्। कपोतकीयभवे। [कपोतडिम्बसमुदाये।

कापोतपाक्य पु०कपोतानां पाकः डिम्बः तेषां पूगः ण्यः।

कापोताञ्जन न० कापोतं च तदञ्जनं चेति कर्म०। सौवीराञ्जने अमरः।

काप्य पु०स्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः "कपिबोधादाङ्गिरसे" पा० यञ्। १कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे। स्त्रियान्तु शार्ङ्गरवादौ काप्येत्यत्र काप्य इति पाठान्तरे ङीन् यलोपः काप्यी। यञन्तत्वात् यून्यपत्ये फक्। काप्यायनः कपिगोत्रयुवापत्ये, स्त्रियान्तु लौहिता०ष्फः षित्त्वात् ङीष्। काप्यायनी। अनाङ्गिरसे तु "इतश्चानिञः" पा०ढक्। कापेय इति भेदः। कुत्सितमाप्यम् कोः का। २पापादौ त्रि०

काप्यकर त्रि० कुत्सितमाप्यं काप्यं पापं करोति धातूनामनेकार्थत्वात् कथयति कृ—ताच्छील्यादौ—ट। पापं कृत्वा परस्य कथके स्वपापप्रकाशकारि शब्दर०। कर्म्मणि अण्। काप्यकारोऽप्यत्र त्रि०त्रिका०।

काफल पु० कुत्सितं फलमस्य। (कट्फल) वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०

कावर पु० कुत्सितो बन्धः कोः का वेदे वृषो०। कुत्सितबन्धे। "श्वस्त्यं युग्यं कावरं बध्रिं करवन्तु बन्धुरः"। "शुनां कपिरिव दूषणो बन्धुरा कावरस्य च" दुष्टौ हित्वा भर्त्स्यामि दूषयिष्यामि कावरम्" अथ० ३।९।२।४।५।

काम अव्य०कम-घञ्। १अनुज्ञायां विश्वः। २निकामे ३अत्यर्थे ४काम्ये न०मेदि०कामाय हितम् अण्। ५रेतसि न०मेदि० ६वाढमित्यर्थे, ७अनुमतौ "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि" यमभनुः। "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघः। ८इच्छायाम् "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव" श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्याश्च मन्यन्ते मनोहेतुकत्वोक्तावेव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्वमिति नैयायिका आहुः। अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे चास्य विवृतिः। "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः" इत्युपक्रम्य "अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित्। यद्यद्धि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति मनुना सर्व्वक्रियां प्रति कामस्य हेतुत्वमुक्तम्। "सङ्कल्पः अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यताम्" इति बुद्धिः। तथाच इष्टसाधनताज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रियानिष्पत्तिः। सचाप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः कामस्तु रजोगुणहेतुकः। यथोक्तं गीतायाम् "कामएष क्रोधएष रजोगुणसमुद्भवः" कामश्च इष्टविषयाभिलाषः। "पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते"। पुमानादौ कामसय एव भूत्वार्थकर्म कृत्। यतोऽयं कर्मणोहेतुः कामोऽतोऽस्य प्रधानता" "सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता। कर्मणि घञ्। ९कामनाविषये, कामनाविषयश्च द्विविधः वाह्याभ्यन्तररूपमानसभेदात् तत्र गृहक्षेत्रादिकं शब्दादिविषयाश्च वाह्यविषयाः शारीरमानसिककर्म्मजातम् आभ्यन्तरः सर्वः स्वप्नहेतुकः वासनायुक्तः "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते" मनुः। धर्मार्थकाममोक्षमध्ये कामशब्देन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण इष्यमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात्। "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्मएव मनीषिणः" रघुः। "सन्तानकामस्य तथेति कामम्" रघुः। काम्यमानत्वात् कामं वरमित्यर्थः। "तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः" रघुः। "इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्" रघु.। कामनाविषयस्य सुखस्वरूपमात्मैवेति वेदान्तिनः, तदेव मुख्यं प्रयोजनम् "नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति" बृ० उप० सुखस्वरूपात्मन एव परप्रेमास्पदत्वोक्तेः। तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम्। सुखमिव दुःखाभावोऽपि मुख्यं काम्यमिति नैयायिकादयः, १०मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यमाने १०परमेश्वरे च। "कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस०। स्त्रीपुरुषयोः उपस्थसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्परालिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुरागभेदे तत्रैव लोके कामशब्दस्य रूढिर्दृश्यते। स च तिथिविशेषे स्त्रीपुरुषयोः स्थानविशेषएव चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं स्मरदीपिकायाम् "पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि। कक्षे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि। ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात्। दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः। पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके। ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः। नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले। सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः। नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः। एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा। श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यां ललाटके। पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात्। यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम्। "हृदि कामः भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्" भाग०। तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदयजातत्वेन व्यष्टीनामप्यस्मदादीनामपि मनसिजन्यत्वम्। प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने एवास्य यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १९। २२ अ० वर्णितं यथा

"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः। कामाय्याशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं सुतेति वै। तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोड़ितम्। ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम्। भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति। आत्मनश्चलचित्तत्वमसर्य्यादमृषीन् प्रति। कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा। दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपामापातिदुःखिता। ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम्। अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निजाश्रमे । अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत्" ।

ततस्तस्यास्तपसा तोषितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्रवृत्तिकालनियमनरूपोवरोदत्तो यथा "सन्ध्योवाच । यदि देव ! प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति । वृतस्तदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन् भुवस्तले । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । श्रीभगवानुवाच । प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः । तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा । तृतीये त्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् । तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः" । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुक्रवृद्धिः बाल्ये च शुक्रवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बालानामपि अन्नरसपाकेन चरमधातोः शुक्रस्योद्भवसम्भवेऽपि तस्य सूक्ष्मत्वात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र० । "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा" । तत्र कारणञ्च अनुपदोक्तविष्णुवर एव इति न बाल्ये तस्य प्रादुर्भावः । १२तादृशानुरागाधिष्ठातृदेवभेदे स च पञ्चाशद्विधः । यथोक्तं शा० ति० टी० राघवभट्टेन यथा "काम १ कामद २ कान्ता ३ श्च कान्तिमान् ४ कामग ५ स्तथा । कामचारश्च ६ कामी ७ च कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९ । रामो १० रमश्च ११ रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रात्रिनाथो १५ रमाकान्तो १६ रममाणो १७ निशाचरः १८ । नन्दको १९ नन्दन श्चैव २० नन्दी २१ नन्दयिता २२ पुनः । पञ्चबाणो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महाधनुः २६ । भ्रामणो २७ भ्रमण २८ श्चैव भ्रममाणो २९ भ्रमोत्तरः ३० । भ्रान्त श्च ३१ भ्रमुको ३२ भृङ्गो ३३ भ्रान्तचारो ३४ भ्रमावहः ३५ । मोहनो ३६ मोहको ३७ मोहो ३८ मोहवर्द्धन ३९ एव च । मदनो ४० मन्मथ ४१ श्चैव मातङ्गो ४२ भृङ्गनायकः ४३ । गायनो ४४ गीतिज्ञ ४५ श्चैव नर्त्तनः ४६ खेलक ४७ स्तथा । उन्मत्तोन्मत्तक ४८ श्चैव विलासी ४९ लोभवर्द्धनः ५०" ।

तेन च कार्त्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यानभङ्गार्थमिन्द्रनियुक्तेन शिवध्यानभङ्गार्थमुद्युक्तेन ध्यानभङ्गजनितहरकोपात् भस्मीभावमासाद्याङ्गहीनत्वमाप्तम् यथाह शिवपु० १४ अ० ।

"कामोधनुषि संयोज्य पुष्पवाणं तदा मुने ! । पार्वतीसन्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्य्यमालम्ब्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विवृद्धमन्योस्तस्याथ तृतीयनयनान्मुने ! स्फुरच्चटुर्च्चिरग्निस्तु पपात मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रादिसकलादेवास्तावद्भस्मीचकार तम्" स च पश्चात् वासुदेवात् रुक्मिण्यां प्रादुर्भूय मायावतीरूपां रतिं शम्बरभार्य्यात्वेन प्रथितामुपयेमे । तदेतत् हरि० वर्णितम् । "रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामोधृतव्रतः । शम्बरान्तकरोजज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं सप्तरात्रे सम्पूर्णे निशीथे सूतिकागृहात् । जहार कृष्णस्य सुतं शिशुं वै शम्बरो नृप ! । स कल्पना परीतायुर्मायया प्रजहार तम् । दोर्भ्यामुत्क्षिप्य नगरं स्वं निनाय महासुरः । अनपत्या तु तस्यासीद्भार्य्या रूपगुणान्विता । नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासुदेवस्य पुत्त्रं पुत्त्रमिवात्मजम् । तस्या महिष्या नाथिन्या दानवः कालचोदितः । मायावती तु तं दृष्ट्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहा । हर्षेण महता युक्ता पुनःपुनरुदैक्षत । अथ तस्या निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह । अयं स मम कान्तोऽभूत् स्मृत्यैवं चान्वचिन्तयत् । अयं स नाथो भर्त्ता मे यस्यार्थे हि दिवानिशम् । चिन्ताशोकहृदे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित् । अयं भगवता पूर्व्वं देवदेवेन शूलिना । खेदितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टो जात्यन्तरे मया । कथमस्य स्तनं दास्ये मातृभावेन जानती । भर्त्तुर्भार्य्या त्वहं भूत्वा वक्ष्ये या पुत्त्र इत्युत । एवं सञ्चिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं सा समर्पयत् । रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेवान्ववर्द्धयत् । धात्र्याः सकाशात् स च तां दृष्टवान् रुक्मिणिनन्दनः । मायावतीमविज्ञानान्मेने स्वामिव मातरम् । सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम् । माया स्वाश्चै ददौ सर्व्वा दानवीः काममोहिता । स यदा यौवनस्थस्तु प्रद्युम्नः कामदर्शनः । चिकीर्षितज्ञो नारीणां सर्व्वास्त्रविधिपारगः । तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी" हरि० १६३ अ० । "कुमार ! पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्व्वनारदम् । प्रेषितं देवराजेन तव सम्बोधनाय वै । स्मर त्वं पूर्व्वकं भावं कामदेवोऽसि मानद ! । हरकोपानलाद्दग्धस्तेनानङ्गस्त्वहोच्यसे । त्वं वृष्णिवंशे जातोऽसि रुक्मिण्या गर्भसम्भवः । जातोऽसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति

कौन्त्यं से। आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद!। सम्प्राप्ते त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यतः। वधार्थं शम्बरस्य त्वं ह्रियमाणो ह्युपेक्षितः। केशवेन महाबाहो! देवकार्यार्थसिद्धये। यैषा मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य तु। रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम्। तव सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत्। मायां शरीरजां न्यस्य मोहनार्थं दुरात्मनः। रतेरुत्पादनार्थाय प्रेषयत्यनिशं तदा। एवं प्रद्युम्न! बद्धा वै तव भार्यां प्रतिव्रताम्। हत्वा तं शम्बरं वीर! वैष्णवास्त्रेण संयुगे। गृह्य मायावतीं भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि” हरि० १६५ अ० “कामं प्रति नारदवाक्यम्। “सोऽब्रवीत् सहसा देवीं रुक्मिणीं देवतामिव। अयं स देवि! संप्राप्तः पुत्रस्तापधरस्तव। अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च विशारदम्। हृता मायाश्च ताः सर्व्वा याभिर्देवानबाधत। सती चेयं शुभा साध्वी भार्य्याऽपि तनयस्य ते। मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता। सा च ते शम्बरस्यैवं पत्नीति भवतु व्यथा। मन्मथेऽथ गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा। कामपत्नी, न कान्तैषा शम्बरस्य रतिः प्रिया। मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्यसकृच्छुभा। न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना। आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत्। पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना” हरि० १६७ अ०। रुक्मिणीं प्रति कृष्णवाक्यम्। तेन १३ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दर०। तस्य कामपालत्वात्तथात्वम्। १५ महाराज चूते राजनि०। कर्मपूर्व्वकात् कामयतेः कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि। घञन्तकामशब्दे परे तुमुन्नन्तस्यान्तलोपः। यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि इषादि० तस्याद्युदात्तता। कामनायुक्तवाचककामादिशब्दसमभिव्याहारे यागे तन्नियोज्यकत्वं तत्कृतिसाध्यत्वञ्च मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामनियोज्यकस्तत्कृतिसाध्यो वा याग इति बोधः। लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम्। यागजन्यफलं च कामनावतीव तत्तत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति अतः पितृस्वर्गकामनया कृतपूर्त्तादेः फलं पितरीति मणिकृत्। अर्थशब्देन द्वन्द्वेऽस्य वा पूर्व्वं निपातः। अर्थकामौ कामार्थौ। तन्त्रोक्ते १६ बीजभेदे। तदुद्धारो यथा तन्त्रसा० कुलार्णवे “देवीं दक्षिणबाहुशक्रनयनं कामं कलालाञ्छितम्” दक्षिणबाहुः ककारस्तस्य वर्णस्य मातृकान्यासे दक्षबाहुमूले न्यस्यत्वात् तथात्वम् शक्रो लकारः नयनं वामनेत्रं तेन ईकारः कलालाञ्छितं बिन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येवं रूपं कामम् इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रसा० श्रीक्रमे। “तां विद्यां शृणु देवेशि! काममिन्दुसमन्वितम्। नादबिन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम्। महाश्रीसुन्दरी विद्या महात्रिपुरसुन्दरी। ककारे सर्व्वमुत्पन्नं कामकैवल्यदायकम्। लकारे सकलैश्वर्य्यमीकारे सर्व्वसौख्यदम्” कुब्जिकात०। “परा च कमला कामो वाग्भवं शक्तिरेव च”। १७ककाराक्षरे च। शिवबीजं (ह)। तथा कामं (क) इन्दुं (ल) देवीं (स) नियोजयेत्। षोडशीविद्यायां शक्तिकूटोद्धारे।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया। तत्कलाहेतुत्वात् कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना०। ६त० २कामहेतुकलायाञ्च।

कामकाति त्रि० कै–शब्दे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य। कामशब्दयुक्ते। “त्वे सुपुत्र! शवसोऽवृत्रन् कामकातयः”। ऋ० ८।८१।१४।

कामकाम त्रि० कामं काम्यं कामयते कम–णिङ्–अण् उप०स०। अभीष्टकामे “एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं कामकामा लभन्ते” गीता। णिनिः कामकामीत्यप्यत्र। “आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी” गीता। स्त्रियां ङीप्।

कामकार त्रि० कामं काम्यं करोति कृ–अण् उप० स०। १काम्यनिष्पादके। कारः करणं ६त०। २कामेन इच्छया फलाभिसन्धिना करणे पु०। “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते” गीता “अग्निहोत्रमपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः”। “कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्” मनुः। “यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः” गीता। कामचारत इति पाठान्तरम्।

कामकूट पु० काम एव कूटं गृहं प्रधानमस्य। १वेश्याप्रिये (षिड्गे) (नाङ) ६त०। २वेश्यायाविभ्रमे च मेदि०। तन्त्रोक्ते ३कामराजाख्ये श्रीविद्यायाः मन्त्रभेदे। “वियदिन्दुस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिवक्त्रि च। मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम्। प्रथमं कामराजस्य कूटं परमदुर्लभम्” (हसकलह्रीम्) “वियद्विष्णुयुतं कामो हंसः शक्रस्ततःपरम्। महामाया ततः पश्चात् स्वप्नतीति कथ्यते” हकसलह्रीं) द्वितीयम् कामकूटम्। “मदनं शिवबीजं च

वायुबीजं ततःपरम् । इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् । (कहमलह्रीं) तृतीयं कामकूटम् इयं मधुमता ।

कामकृत् त्रि० कामेन करोति कृ-क्विप् ३त० । १यथेच्छं कारिणि । कामं काम्यं करोति । २अभीष्टदायके त्रि० । ३परमेश्वरे पु० "कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस० । [किर्म०] । ४सुरते हेमच० ।

कामकेलि पु०कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य । १जारे त्रिका० ।

कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा । १कामहेतुकक्रीडायाम् । "भाः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया" इत्युक्तलक्षणे पञ्चदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च ।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्दीपकं खड्गदलं दलमस्याः । स्वर्णकेतक्याम् राजनि० ।

कामग त्रि०कामेन वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम-ड । वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यानादौ । "प्रयमादि महाराज ! विलम्ब्य दिवसास्थितः । कामगेन स सौभेन" भा०व० १४अ० । कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् । व०२२अ० । कामगत्यादयोऽप्यत्र । कामेन अनुरागभेदेन गच्छति । यथेच्छं पुरुषगामिन्यां कुलटायाम् स्त्री "पानसक्तानार्तिस्त्रान्ता नाः भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः । सुरापा आत्मत्यागिन्यो नार्यौचोदकभाजनाः" याज्ञ० । "कामगा कुलटा" मिता० । ३यथेष्टं स्त्रीगामिनि पुंसि पु० । ४कन्दर्पभेदे पु० कामशब्दे उदा० ।

कामगामिन् त्रि० कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति गम-णिनि । अनुकामीने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्टपुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । काममित्यव्ययगमकः कामङ्गामीत्यप्यत्र अमरः ।

कामगिरि पु० कामप्रधानोगिरिः । भारतवर्षस्थे कामरूपस्थे पर्वतभेदे । "मलयो मङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे" "इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः" इति भाग० ५,१९,१७ । कामरूपशब्दे तत्स्थानं वक्ष्यते ।

कामगुण: पु० ६त० कामकृतो वा गुणः । १ अनुरागे २ विषये ३आभोगे च मेदि० ।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर-ट ३त० । यथाकामं चारिणि "तां नारदः कामचरः कदाचित्" कुमा० । "इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथाकामचरस्तथा विभो !" भा०धि०२२२श्लो० ।

कामचार त्रि० पु० कामेन स्वेच्छया चारः चर+घञ् । यथेच्छाचरणे "न कामचारोमयि शङ्कनीयः" रघुः । "तस्मिन्नभ्युदयात् स्वर्य्यः शयान कामचारतः" मनुः । चर णिच्-अच् ३त० । कामेन यथादेशचारणे "पथि पामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते । अकामतः, कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ० ।

कामचारिन् त्रि०कामेन चरति चर-णिनि । १कामुके २यथेष्टाचारवति च "न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् !" मेघ० । स्त्रियां ङीप् । ३चटके मेदि० । तस्यातिकामित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु०शब्दरत्ना० ।

कामज त्रि० कामाज्जायते जन-ड ५त० । कामजाते १व्यसनादौ कामजव्यसनानि च दशविधानि मनूक्तानि यथा "मृगयाक्षोदिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः" । तन्मध्ये चतुर्णाम् अत्यन्तकष्टतोक्ता तेनैव यथा "पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे" । "कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां तताक्रोधोः सदैव तु" इति तद्दोषस्तेनैवोक्तः । २कामजातमात्रे पुत्रादौ । ज्येष्ठपुत्रस्यैव पितृऋणापाकरणसाधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वमुक्तं मनुना यथा "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हति" । यस्मिन्नृणं सन्नयति येनानन्त्यं समश्नुते । स एव धर्म्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः" । "अयुक्तायान्यतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् । उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ" मनुः "याऽनियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् । तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते" मनुः ।

कामजान पुंस्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति ध्वनिना आ+नी-ड । कोकिले शब्दर० । "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा० द० कोकिलशब्दादीनां कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामजानिरिति वा पाठः । तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनिहेतुत्वात्तत्पत्निरक्षात् इति वाक्यम् ।

कामजित् पु० कामं जयति धर्षणेन जि-क्विप् । १महादेवे तस्य कामधर्षणात् तथात्वम् । कामं कामदेवं रूपेण जयति क्विप् । २ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१ अ० कार्त्तिकेयनामकथने । कामं कामव्यापारं जयति ।' ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीसङ्गवर्ज्जनात् तथात्वम् ।

कामठक पु० धृतराष्ट्रनागकुलजाते सर्पसत्रे नष्टे सर्पभेदे

"अमाठकः कामठकः सुषेणोमलयोऽव्ययः" इति सर्पसत्र-नष्टष्टतराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ०५०अ० ।

कामताल पुंस्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां णिच–अण् उप०स० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्था तत्स्वामिका वा तिथिः त्रयोदश्यां तस्याः कामपूजाङ्गता कामसहगशब्दे दर्शयिष्यते ।

कामद त्रि०कामान् ददाति दा–क । १अभीष्टदायके, २कामधेनौ स्त्री मेदि० भक्तानां कामपूरके ३ परमेश्वरे पु० । कामं कामरूपं सौन्दर्य्यं वा ददाति दो-अवखण्डने-क । ४ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१अ० । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि०कामं दोग्धि दुह–क घादेशः । १अभीष्टसम्पादके "इन्द्रस्य कामदुघाःस्थ कामान् धुगध्वम्" आश्व० श्रौ०६,१२,४ । "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघुः । २सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह् त्रि० कामं दोग्धि दुह–क्विप् ६त० । काम्यसिद्धाटके । "एष (यज्ञः) वोऽस्त्विष्टकामधुक्" गीता । "तस्याश्च कामधुगधेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः" भा० आ०१७५ । "श्रद्धयार्चितसत्पात्रे न्यस्तं (धन्यदम्) कामधुगक्षयम्" । भाग० ७,१५,५ । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः । क (कामदुहोऽप्यत्वार्थे) त्रि० तैस्तैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः" भा०व०१८६अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १नागदन्तीवृक्षे रत्नमा० । २पाटलावृक्षे शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु० काम एव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा० दा० विष्णुधर्मो०उक्तं यथा । "कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्या स्वैतास्य चोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्योरूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो-महानिति" । काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यस्तथाभूतः सन् दीव्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । "कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

"अश्वत्थस्य कोविदारस्य हयस्य ककुभस्य च । कल्काढ्यत्वक्पुष्पफलप्रस्थे पलचतुष्टयम् । अश्वगन्धा पलनिशा तदर्द्धं गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा । अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा । काश्मर्य्याः फलमेतत् तु माषबीजं तथैव च । पृथगद्वयपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । मृद्वीकां पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीं रक्तचन्दनम् । बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कर्षसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम् । रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । हलीमकं तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् । क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् । श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं हृष्यं पेयं रसायनम् । ओजस्तेजस्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् । सर्व्वरोगविनिर्मुक्तस्त्रीयवित्तो यथा द्रुमः । कामदेव इति ख्यातः सर्व्वरोगेषु शस्यते" ।

कामधर पु० कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्व्वतस्थिते सरोवरभेदे कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्नानमाहात्म्याद्युक्तम् । "मणिकूटाचलात् पूर्व्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः । निर्द्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु कामदेवेन संस्थितम् । अधित्यकायां तस्यौ स बीजमाद्यः समन्ततः । तदा तु शाम्भवी नाम तत्राद्ये दक्षिणस्तथा । सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आश्विन्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि । विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १अभीष्टप्रतिपादिकायां स्वर्गधेन्वाम् सुरभिकन्यायाः रोहिण्याः २कन्यायां गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु०९१अ० । "दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गवां माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकामदुघा नृणाम् । तस्या जज्ञे शूरसेनाद्दसोरतितमोज्ज्वलात् । (तस्यां जज्ञे शुनःशेफात् मुनेरतितमोज्ज्वलात् वा पाठः) कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता । सा सिताभ्र-

प्रतीकाशा चतुर्व्वेदचतुष्पदा । स्तनैश्चतुर्भिर्धर्म्मार्थकामप्रसव-कारिणी" ।

कामधेनुकुलजातायां २ नन्दिन्याम् शबलानाम्न्यां वशिष्ठ-धेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्थसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा० आदि० ५२ स० वर्णितं यथा "एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ! । विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा । इक्षून्मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च सुरासवम् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि । उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्व्वतोपमाः । मृष्टान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च । नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव च । भोजनानि सुपूर्णानि गौड़ानि च सहस्रशः । सर्व्वमासीत् सु-सन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम ! वशिष्ठेन सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभ-वत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः । सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परम-हर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-विशारद ! । गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्म्मतो द्विज ! । एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो मुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच मही-पतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन् ! दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा । न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ! । शाश्वती शबला मह्यं कीर्त्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव च । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आय-त्तमत्र राजर्षे ! सर्व्वमेतन्न संशयः । सर्व्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी तथा । कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव" । तेनास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणो-द्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नानाविधसैन्यैर्विश्वामित्रः पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५३ स० यथा

"कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजति मुनिः । तदास्य शबलां राम ! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत । नीयमाना तु शबला राम ! राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्षिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुः-खिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्म्मिकः । इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा वशिष्ठं परमौजसम् । निर्द्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन ! । जगामानिलवेगेन पादमूलं महा-त्मनः । शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वशिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिःस्वना । भगवन् ! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः । एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् । न त्वां त्यजामि शबले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः । न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च । इयमक्षौहिणी पूर्णा गज-वाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः । एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्त-रम् । अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्य्यस्तेजस्तव दुरासदम् । नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम् । तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः । इत्युक्तस्तु तया राम ! वशिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं पर-बलार्द्दनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृज-त्तदा । तस्या हम्भारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप ! । नाशयन्ति बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पह्लवान्ना-शयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि । विश्वामित्रार्द्दितान् दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजद्घोरांश्छकान् यवनमिश्रितान् । तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्य-वनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्य्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः । तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णैरभिरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्व्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वा-मित्रो मुमोच ह । तैस्ते यवनकाम्बोजा वर्व्वराश्चा-कुलीकृताः ५४ स० ।

"ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वशिष्ठो-नोदयामास कामधुक् सृज योगतः । तस्या हुङ्कारतो जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः । ऊधसश्चाथ सम्भूता

वर्व्वरा शस्त्रपाणय:। योनिदेशाच्च यवना: शकृद्देशाच्छका: स्मृता:। रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीता: सकिरातका:। तैस्तन्निषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्। सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन !। दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना। विश्वामित्रसुतानान्तु शतं नानाविधायुधम्। अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम्। हुङ्कारेणैव तान् सर्व्वान् निर्द्ददाह महानृषि:” ५५ स०। दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्म्मिते षोडशमहादानान्तर्गते दानीये ४धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा०मत्स्य०पु०। “अथात: सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्व्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम्। लोकेशावाहनं तद्वद्धोम: कार्य्योऽधिवासनम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिका:। स्वल्पेऽप्येकाग्निमत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहित:”। कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम्। इह हि देश-कालशुद्धिश्राद्ध-शिवादिपूजा ब्राह्मणवाचनाचार्य्यर्त्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकापरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरण-पताकादि सर्व्वं मत्स्यपुराणोक्त-तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्।

“काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्। उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा। कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनु: प्रकीर्त्तिता। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्”। अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानरूपकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्स: कल्पनीय:, समस्तधेनुषु परिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणक्रमप्रदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निश्चीयते। तथा च गुडधेन्वादिषु “चतुर्थांशेन वत्स: स्यादिति” तत्र तत्र वक्ष्यते।

“वेद्यां कृष्णाजिनं तस्य गुड़प्रस्थसमन्वितम्। न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम्। कुम्भाष्टकसमोपेतां नाना फलसमन्विताम्”।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यात:। ‘महारत्नानि, पद्मरागप्रभृतीनि, वत्सन्तत्र तु विन्यसेदिति क्वचित्पाठ:, ‘नाना फलानि, गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि।

‘तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्। इक्षुमयष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम्। भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा”।

“कौशेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम्। सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टागणत्रिकापादुकरौप्यपादाम्। रसैश्च सर्व्वै: परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकै:। अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि: वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम्। स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषै: प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्त:। आवाहयेत्ताङ्गुड़धेनुमन्त्रै: द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणि:”।

घण्टागणत्रिकापादुकाभि: सह वर्त्तते इति सघण्टागणत्रिकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रह:। गणनासाधनत्वाद्गणत्रिका,अक्षमाला गलत्रिकेति क्वचित्पाठ:। तत्र गलत्रिका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा जलपूर्णां कर्करीति व्याचक्षते। रसा: परिभाषायामुक्ता:। अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरु:धान्यकम्। एवमुपकल्पितसम्भार:पूर्व्ववदधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रात: कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वौषधिजलस्नात: शुक्लमाल्याम्बरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रि:प्रदक्षिणमावृत्य गुड़धेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत्। गुड़धेनुमन्त्रा:। ‘या लक्ष्मी: सर्व्वभूतानाम्” इत्यादय:, तत्प्रकरणे द्रष्टव्या:। आवाहनानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रयेत्। “त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम्। त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघ: प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि। लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य को हि भवदु:खमुपैति मर्त्त्य:। संसारदु:खशमनाय यतस्व कामं, त्वां कामधेनुरिति विप्रगणा वदन्ति”। “आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय य: कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्, प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणै: परिवृतं पदमिन्दुमौले:।” दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम्। विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्य्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात्। दक्षिणाविचारश्च पूर्व्ववत्। मत्स्य पु०उक्तविधि:।

“व्यास उवाच। राजन्निहैकामपि कामधेनुं दद्यात् समुद्दिश्य तु केशवं वा। विप्राय वै दक्षगुणोपपन्नां कृत्वा व्रतं कृच्छ्रमनोयमैस्तु। सत्यात् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रै: सवत्सवस्त्रै: सहितैश्च हेम्ना। काले फलं यल्लभते मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्य:। शतै: सहस्रैश्च तथा हयानां सस्यक्षप्रदत्तैश्च महाद्विपानाम्। कन्या रथैर्वा करिवाजियुक्तै: शतै: सहस्रै: सततं द्विजेभ्य:। दत्तै: फलैर्यल्लभते मनुष्य:, समं तथा स्यान्नतु कामधेनो:।

यो जाह्नवीतीरगतो हिमाद्रौ सन्तप्यतेऽतीव तपः सदा वै। आप्तं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो नैतत् फलं तस्य हि कामधेनोः। चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः संशुध्यते पापयुतो मनुष्यः। कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयतमानसः। एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम्। घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा। नक्ताशी गोरसैर्हव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम्। गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः। शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णोर्गदाजहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः। अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य श्रिया युतस्यापि धराधरस्य। श्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं श्रियः सखायं हि श्रियोऽनुकूलम्। नमाम्यहं श्रीधरसन्निवासं समर्च्चितो मे प्रददातु कामान्। एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तं स्तु नामभिः। पृथग्जागरणं कुर्य्यात्, श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः। या देवी भार्गवं भेजे कलं सर्व्वत्र पूजिता। आयातु सा गृहे नन्दा, सुप्रीता वरदा मम। याऽङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता। आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती। सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा। सदा भेजे गृहं सात्र समायातु सुरार्च्चिता। सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा। सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा। शबलाया वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुहृदे शुभा। सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता। एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे। शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः। कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः। अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्तृते। तिलप्रस्थेन वाकीर्णे चतुर्वर्णविभूषिते। क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपात्रसंयुते। शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् सुवर्णशृङ्गनखराङ्कुतुष्कर्णां मनोरमाम्। क्षीराब्धिपयो सोपेतां धेनुमन्त्रैस्तु पूजयेत्। या धेनुः सर्व्वदेवानामृषीणां भावितात्मनाम्। क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा। घृतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः। समभ्यर्च्य यथायोगं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात्। गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम्। प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम्। इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव! जगत्पते!। सवत्सालङ्कृतां धेनुं गोविन्द! भजतामिति। एवं विप्राय तान्दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। अनुव्रजेद्व गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप!। अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति। सर्वकामसमृद्ध्यर्थं स्वर्गलोके स गच्छति। यद्दत्त्वा सकलां पृथ्वीं राहुग्रस्ते दिवाकरे। तत् फलं प्राप्यते राजन्! कामधेन्वा न संशयः। चिन्तामणिः कामधेनुस्तथा भद्रघटो नृप!। त्रीणि समफलान्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः। सप्तावरान् सप्त परान् आत्मानं चैव मानवः। शतजन्मकृतात्पापान्मोचयत्यवनीपते!। पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः दानानामेव सर्व्वेषामुत्तमं परिकीर्त्तितम्। सर्वकामप्रदं धन्यं, पापघ्नं सर्वदं शुभम्। सर्वेषामेव पापानां जातानां महतामपि। प्रायश्चित्तमिदं शस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप!। ब्रह्मविट्-क्षत्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप!। सर्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सताम्। मध्वाज्यतिल-होमेन कामधेनुं प्रयत्नतः। सकल्पं प्रतिपाद्येह सर्वपृथ्वीप्रदो भवेत्"। वह्निपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः। अवशिष्टेतिकर्त्तव्यता च महत्कृततुलादानादिपद्धत्युक्तदिशा ज्ञेया। अथ लिङ्गपुराणोक्तस्तद्विधिः। "सनत्कुमार उवाच। अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात्। सर्व्वपापप्रशमनं देशदुर्भिक्षनाशनम्। उपसर्गविनाशञ्च सर्वव्याधिनिवारणम्। निष्काणान्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत्। तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः। शतेन वा प्रकर्त्तव्यं सर्वकार्य्येषु सुव्रत!"। सर्वकार्य्येष्विति अव्यक्तेषु अनुक्तमानेषु सौवर्णेषु देयेषु सहस्रादिशतावरमानत्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वातुले मानान्तरमुक्तम्। "त्रिपलादिसहस्रान्तं हेम्ना धेनुं प्रकल्पयेदिति"। "शिवाग्रे कामधेनुन्तु पलानां पञ्चभिः शतैः। यो ददाति महासेन! राहुग्रस्ते दिवाकरे। तेन दत्तं भवेत्सर्वमाब्रह्मभवनान्तिकम्" इति कालोत्तरमतम्। "गोरूपं सखुरन्दिव्यं सर्व्वलक्षणसंयुतम्। खराग्रे विन्यसेद्वज्रं शृङ्गे वै पद्मरागकम्। भ्रुवोर्मध्ये न्यसेद्दिव्यं मौक्तिकं मुनिसत्तम!। वैदूर्य्येण स्तनान् कुर्य्याल्लाङ्गूलं नीलनिर्म्मितम्। दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्। पशुवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्य्यात् सुशोभनम्। दशांशकेन कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्"। कामिके तु, "तुरीयांशेन वत्सकः" इत्युक्तम्।

"पूर्ब्बोक्तवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत्। तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम्। सवत्सां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। संपूजयेत्तु गायत्र्या सवत्सां सुरभिं पुनः। अथैकाग्निविधानेन होमं

कुर्य्यात् यथाविधि। समिधन्त्वाज्यभागेन पूर्व्ववच्छेषमाचरेत्। शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य घृतादिभिः। गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते!"। गायत्र्या गोसावित्र्याख्यस्तोत्रमन्त्रेणेत्यर्थः, "गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षणः" इति वाह्वलोक्तेः, कार्मिके तु "घृताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः। गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। आचार्यं पूजयेत् पश्चात् केयूरकटकादिभिः। वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विन्नाप्य विधिपूर्व्वकम्। दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः!। त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्षविषयम्, अनेकाग्निपक्षे तुलापुरुषवद्दक्षिणा। तदुक्तं शैवे। "अथैकाग्निविधानं स्यात् समिदाज्यं हविष्ययुक्। त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरवेरैकाग्निकल्पतः" इति। एकाग्निपक्षस्य स्वल्पवित्तविषयः। पूर्व्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषविहितमाचरेदित्यर्थः। कालोत्तरे "एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम्। त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्च्चसैः। शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश। तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात्, ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत्"। इति नानाशास्त्रीयकामधेनुदानम्। वोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ ग्रन्थभेदे।

कामधेनुतन्त्र न॰ शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे। [महादेवे हला॰।

कामध्वंसिन् पु॰ कामं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि।

कामन त्रि॰ कम–णिङ्–ल्यु। १कामुके अम॰ भावे ल्युट्। २अभिलाषे न॰। युच् अभिलाषे स्त्री हला॰। "समुच्चितफलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदातृत्वम्" इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम्।

कामन्दकि ब॰ कमन्दकस्यापत्यम्। विदङ्गादे तेनैव नीतिशास्त्रं प्रणीतम्। तस्येदम् "छङ्गाच्छः" पा॰छ॰। कामन्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न॰।

कामन्धमिन् पु॰स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा–णिनि वा॰ धमादेशः। कांस्यकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा॰ स्त्रियां ङीप्।

काम्नीयक न॰ कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा॰ वुञ्। रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् काननकाम्नीयकम्" नैष॰ पाठान्तरम्।

कामपत्नी स्त्री कामः पतिर्यस्याः सपूर्व्वकत्वात् नान्तादेशः ङीप् च वा। कामदेवभार्य्यायां रत्यां शब्दरत्ना॰।

कामपाल पु॰ कामान् पालयति पाल–अण् उप॰ स॰ १बलदेवे अमरः। भक्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके स्वपुत्रस्य कामस्य वा पालके च २वासुदेवे। "कामहा कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः" विष्णु स॰।

कामपूर त्रि॰ कामं पूरयति पूर–णिच्–अण् उप॰ स॰। १अभीष्टपूरके २परमेश्वरे पु॰। "कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम्" भाग॰ ७।२।२५।

कामप्र त्रि॰ कामं पिपर्त्ति पृ–मूलविभुजा॰ क उप॰स॰। १अभीष्टपूरके। "कामप्रेण मनसा चरन्ता" ऋ॰ १।१०८।२। वि॰ कि। कामप्रि तत्रार्थे "मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासदः" ऐतरेयब्राह्मणम्।

कामप्रद त्रि॰ कामं प्रददाति प्र+दा+क उप॰स॰ १अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि। २परमेश्वरे पु॰। "कान्तःकामप्रदः प्रभुः" विष्णु स॰। कामं कामजरतिभेदं प्रददाति। "द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे तथा। कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदीपिकोक्ते ३रतिबन्धभेदे पु॰।

कामप्रवेदन न॰ कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्करणम्। स्वाभिप्रायप्रकाशने "कच्चित् कामप्रवेदने" अमरः। "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" पा॰

कामप्रश्न पु॰ कामं यथेष्टम् प्रश्नः। यथेष्टप्रश्ने "तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सहोवाच कामप्रश्नएव"। शत॰ब्रा॰ ११।६।२।१०। "कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः" भा॰ "याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव" शत॰ब्रा॰१४,७,१,१,

कामप्रस्थ पु॰न॰ कामस्य कामगिरेः प्रस्थः। कामगिरिसानौ तत्र "मालादीनाञ्च" पा॰ तत्पूर्वस्यापि प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। गहा॰ भवाद्यर्थे छ। कामप्रस्थीय तद्भवे त्रि॰

कामफल पु॰ कामं यथेष्टं फलमस्य। महाराजाम्रवृक्षे। राजनि॰।

कामम् अव्य॰ कम–णिङ्–बा॰अमु। १अनुमतौ, २प्रकामे, ३पर्य्याप्ते, ४असूयायाम्, ५अकामानुमतौ, ६स्वच्छन्दार्थे, ७अनिष्टस्यागत्या स्वीकारे च। अमरमेदिन्यादयः।

काममह पु॰ ६त॰। चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य १महोत्सवे तदाधारत्वात् २चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका॰।
काममहस्य चैत्रपौर्णमास्यांकर्त्तव्यतोक्तिः प्रायिकी शवोदेवताभिप्राया वा, तिथितत्त्वे भविष्यु॰ "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनं मदनात्मकम्। कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजयेद्व्यजनेन

तु । तत्र मन्त्रुभितः कामः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः । कामदेव-स्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि” । इति चैत्रत्रयोदश्यां तत्पूजनविधानात्” नि० सि०रामार्चनच० “द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां मदनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्” तदीयद्वादश्यां विधानात् “तत्र स्यात् स्वीयतिथिषु वह्न्यादेर्दमनार्पणमिति” पाद्मोक्तेः वह्न्यादिभक्तानां स्वस्वतिथिष्वपि विधानात् । तत्र तिथिदेवताश्च “वह्नि १विरिञ्चि २गिरिजा ३गणेशः ४फणी ५विशाखो ६दिनकृत् ७महेशः । ८दुर्गा ९ऽन्तको १०विश्व ११हरी १२स्मरश्च १३शर्वः १४शशी १५पूर्षेति तिथीषु पूज्याः” इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण “शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यां कार्य्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघुनन्दनेन त्रयोदश्यां कार्य्यतोक्तिः त्रयोदश्याः स्मरतिथित्वादन्यदेवतानुपासकाभिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य नित्यतोक्ता नि०सि०पाद्मे “ऊर्जे व्रतं मधौ दोलाम् श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः” प्रागुक्तरामार्चनच० वाक्ये च प्रतिसंवत्सरमित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपक्षे द्वादशीयुक्ता ग्राह्या ‘त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता विभो ! । ति० त० ब्रह्मवैवर्त्तात् । द्वादशीकरणपक्षे विशेषः” नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा । “पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् । तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे” । चतुर्द्दशीकरणपक्षे पूर्व्वविद्धैव ग्राह्या । “मधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला चतुर्द्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचनेति” हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिनसकरणे तु तन्तुदामनपर्व्वणीत्युक्तवाक्यात् पूर्व्वविद्धैव तिथिर्ग्राह्या । दैवात् चैत्रे तत्करणे गौणः काल उक्तः” नि० सि० रामार्चनच० । “हरौ (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्यान्नाधौ विघ्नतोयादि । वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम्” श्रावणे वापि शुक्लास्ते कर्त्तव्यमिति इति वा तत्रपाठः । इदञ्च मलमासे न कार्य्यम्” “उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति” कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् । उपाकर्म्म च हव्यञ्च काव्यं पर्व्वोत्सर्वं तथा । उत्तरे नियतं कुर्य्यात् पूर्व्वे तच्चिपफलं भवेत्” कालमा० प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्तादौ तु कार्य्यएव । रामार्चनच० पूर्व्वोक्तवचनात्” “उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणम् । शयनस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् । कुर्य्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढ्येऽपीति विनिश्चयः” वृद्धगर्गवचनाच्च । इति दमनारोपरूपकाममहोत्सवतिथिभेदेन दर्शितः । अनङ्गव्रतरूपस्तन्महोत्सवस्तु चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ कालखण्डे भविष्ये “चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविलासे कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या महार्च्य पुरुषप्रवरोऽथ योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात्” सा च पूर्व्वयुता ग्राह्या “त्रयोदशीतिथिः सिते” इति पूर्व्वविद्धा ग्रहणे दीपिकोक्तेः । एवं च काममहशब्देन लक्षणया तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्येव ग्राह्येति तु न्याय्यम् ।

काममुद्रा स्त्री तन्त्रसा० “हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ । काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी” ज्ञानार्णवोक्ते मुद्राभेदे ।

काममूत त्रि० कामेन मूतः मूर्च्छितः मव--क्त वेदे नि० ऊठ्भावः ऊठ् काममूर्च्छिते । “काममूता बह्वे तदचामि” ऋ०१०,१०,११, “काममूता काममूर्च्छिता” भा० ।

कामयमान त्रि० काम—णिङ् शानच् । कामुके ।

कामयान त्रि० कम-णिङ् शानच् आगमशास्त्रमनित्यमिति मुगभावः । कामुके । “कामयानसमवस्थया तुलाम्” रघुः । “कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च” वामनः । “आने मुक्” पा० । आदौ मुक्प्रत्यतयाऽनादित्वेन सिद्धः ।

कामयितृ त्रि० कम-णिङ् तृच् । कामुके अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

कामरूप पु० “कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् । (यावदितिशेषः) कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि” इत्युक्तकालेश्वरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिमर्द्धस्थे प्राग्ज्योतिषाख्ये देशभेदे । “योनिपीठे कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता” इत्युपक्रमे “सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे” तन्त्रचूडा० । कामेन रूपमस्य । २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० “जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः” मेघ० । “स्वेच्छाधीनविग्रहं दुर्गसञ्चारक्षमम्” मल्लि० । कामं काम्यं सुन्दरं रूपमस्य ३अतिशोभने त्रि० ।

कामरूपिन् त्रि० कामं काम्यरूपमस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तरूपवति । कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि । स्वेच्छया २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० । “सर्व्वमासु निचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः” रामा० । २ विद्याधरे

कामरेखा स्त्री० कामस्य कामव्यापाराणां लेखा पङ्क्तिर्यत्र लभ्यते। कामव्यापारप्रयुक्तायां वेश्यायाम् शब्दमा०

कामल त्रि० कम-णिच्-कलच्। १ कामुके। आधारे कलच्। २ वसन्तकाले पु० कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत्र। ३ मरुदेशे च मेदिनी। ४रोगभेदे पुंस्त्री मेदि०। तन्निदानादि। "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते। तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम्। "हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः। रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः। दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः। कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता। कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला। तस्य सम्प्राप्तिः। तस्यारिष्टलक्षणं यथा। कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः। स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति। दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः। नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली। छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः। नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" माधवनिदानम्। [लिङ्गे हेम०।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात्। पुंचिह्ने

कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक्। कमलापत्ये उपकोसलाख्ये मुनौ। "उपकोसलोह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा० उ०।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्टं लाति आकर्षति ला—क तादृशम् अक्षि यस्याः षच् समा० षित्त्वात् ङीष्। आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे। "अनामारक्तमिश्रेण कामलाक्षीमनुं जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन्। कङ्गुधान्ये शब्दचि०।

कामलिन् पु० ब०व०। कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि। वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" भा० आ० ३८६श्लो०। ङीबन्तः ३दारुहरिद्रायां राजनि०।

कामवल्लभ पु० ६त०। १आम्रवृक्षे तन्मुकुलं हि कन्दर्पप्रियम्। २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि०।

कामवृक्ष पु० कामं बीजाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं वृक्षः। वन्दाके (परगाछा)। राजनिघण्टुः।

कामवृत्त त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य। यथेष्टाचारिणि। "यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप!" "यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः" भा०आ०१७०अ०।

कामवृत्ति स्त्री ६त०। १कामस्य चेष्टिते। कामेन स्वेच्छया वृत्तिः। २स्वेच्छाचारे। "न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते" कुमा० कामतोवृत्तिरस्य। ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि०।

कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिर्यस्मात्। कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि०। ६त०। २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः। पाटलायाम् शब्दमा०।

कामशक्ति स्त्री। कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः। पदार्थादर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे। सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५। विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९। विस्मिताक्षी१० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३। वामा १४ कुब्जा १५ धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी१९ तथा। सुलोचना २० सुभावगया २१, तथैव च विमर्दिनी २२। कलहप्रिया २३ चेकाक्षी २४, सुमुखी२५ नलिनी २६ तथा। जटिला२७ पालिनी २८ चैव, शिवा२९ सुधा३० रसा ३१ भ्रमा ३२। चारुलोला ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६। लोलाक्षी ३७ भृङ्गिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा। माला४१ च हंसिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी४४ तथा। रङ्गिणी च तथा कान्तिः ४६। कलकण्ठी४७ एकोदरा ४८। मेघश्यामा ४९ रूपोन्मत्ता ५०, एवं पञ्चाशदीरिताः। शक्तयः कुङ्कुमनिभाः सर्व्वाभरणभूषिताः। नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणक्षमाः" इति। तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकाया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः। तत्र नाममात्रे कश्चिद्भेदोऽस्ति। "पञ्चाशद्वर्णगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम्। एते तद्वर्णतोभिन्नां तथा रुद्राटिकान् क्रमादिति" शा० ति० पद्व्या० राघवभट्टेन ख्यादिपदेन पञ्चाशत्कामास्तच्छक्तयश्च ग्राह्या इति कीर्त्तनात् पञ्चाशदेव कामशक्तयः। अतः शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिज्ञातं तत्-

प्रामादिकमेव । किञ्च एकपञ्चाशत्कामशक्त्यो रतिशब्दे दृष्टव्या इत्युक्तैरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिशब्दे तत्र तन्नामानुल्लेखनात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्त्योऽनुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर पु० कामस्य शर इव । १आम्रवृक्षे राजनि० । तन्मुकुलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न० कामस्य काम्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम् । १काम्यप्रतिपादकशास्त्रे । "अर्थशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्म्मशास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना" भा० आ० १अ० भारतप्रशंसायाम् । कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २रतिशास्त्रे च ।

कामसख पु० ६त० टच् समा० । वसन्तकाले राजनि० । अतएव कुमारे "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" इति "स माधवेनाभिमतेन सख्या" इति "सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा" इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत पु०६त० । अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू त्रि० काममभीष्टं सूते सू-क्विप् ६त० । अभीष्टसम्पादके । "किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूः" रघुः । कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २रुक्मिण्यां स्त्री । गर्भाधानस्य सूतेरर्थत्वे । ३वासुदेवे पु० ।

कामसूत्र न० कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् । वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

कामस्तुति स्त्री ६त० । प्रतिग्रहदोषापनुत्तये प्रतिग्रहीत्रा पाठ्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः "कोऽदात् ? कस्मा अदात्? कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते" यजु० ७ । ४८ । यथाचास्य प्रतिग्रहदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्यानेन वेददीपे दर्शितम् । यथा "दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं विविनक्ति कोऽदादिति । कोनरोऽदात् ? दत्तवान् कस्मै नरायादात् ? । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात् कामायैवादात् न त्वं दाता नाहं प्रतिग्रहीता । त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवञ्च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम ! एतद् द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात्" । अयं भावः तत्तत् फलकामनयैव दाता तत्तद्द्रव्याणां दानात् स्वाभीष्टसिद्धये च प्रतिग्रहीता तेषां ग्रहणात् कामाभिमानिनो देवस्यैव दानप्रतिग्रहयोः प्रयोजकत्वात् द्रव्यस्वामित्वं कामदेवस्यैवेति न प्रतिग्रहीतुरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिग्रहदोषः इति । अतएव "प्रतिग्रहजदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्" स्मृतौ तत्पाठोविहितः ।

कामहन् त्रि० कामं हतवान् हन् क्विप्—६त० । परमेश्वरे । "कामहा कामकृत् कान्तः" विष्णुस० । तस्य च स्वात्मज्ञानेन सर्व्वकामहन्तृत्वात् तथात्वम् "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्याग्रन्थिरूपकामादिविभेदकत्वमुक्तम् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशे तत्कार्य्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ० सू० तत्त्वज्ञानादित्यनुवृत्तौ "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायादपवर्गः" इति । २महादेवे च ।

कामाक्षी स्त्री कामं शोभनमक्षि यस्याः षच् समा० षित्त्वात् ङीष् । १देवीमूर्त्तिभेदे तन्त्रोक्ते २वीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या १योनिपीठरूपे स्थाने २तदधिष्ठात्र्यां देव्याञ्च । तन्नामनिरुक्तिप्रादुर्भावादि कालि०पु०६१अ० दर्शितं यथा

"श्रीभगवानुवाच । कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता । कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते । तत्पीठकारणमुक्तं तत्रैव । "अथ काले बहुतिथे व्यतीते प्राणिसर्जने । अष्टकृत्वां दक्षतनयां, भार्य्यार्थेऽहं बधूवराम् । सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या, प्रदाय समयं पितुः । अनिष्टकारी त्वञ्चेत् स्याः, प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा त्वहं । ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वव्रे चराचरम् । न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टान्मृता तु सा । ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम् । प्राप्तपीठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः । तस्यास्त्वङ्गानि पर्य्यायात् पतितानि यतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिन्द्राप्रभावतः । तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् । पतितं, तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत । लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि । स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले । स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् । तस्या आक्रमणाद्गाढं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् । स तु पूर्व्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धर्त्तुं चतुर्मुखः । शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् । ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि । इंसक्तोऽधो-

ऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया विधिः। ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः। शैलरूपः शैलरूपं धर्त्तुं समुपचक्रमे। सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा। आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः। शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्गिरित्रयम्। तदाक्रान्तं महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम्। क्रोशमात्रं स्थितं तुङ्गं शेषं तत्त्रियस्य तु। एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः। ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः। तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः। मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा। स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोदूखलाकृतिः। विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः। वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते। स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्व्वेभ्य एव तु। ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः। मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः। योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः। मणिपर्व्वतसंज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रियः। महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः। स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रियः। वराहपृष्ठभवने यत्र छिन्नौ महासुरौ (मधुकैटभौ)। हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः। ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः। यस्तु पर्व्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः। पुष्पकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता। तस्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम्। शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता। संस्पृश्य तां शिलां मर्त्त्यो ह्यमर्त्त्यत्वमवाप्नुयात्। तस्याः शिलाया माहात्म्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता। अद्भुतं यस्य गुह्ये तु लोहं भस्म भवेद्गतम्। सा चापि प्रत्यहं पुत्र! पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत्। मोहार्थं सर्व्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा। अहं पञ्चमुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः। ईशानः पूर्व्वभागस्थः कामेश्वर्य्याः प्रधानतः। ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ। सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः। देव्याश्चापि सुरश्रेष्ठ! पञ्चरूपाणि भैरव!। शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि। कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा। सारदाऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता। मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले। सर्व्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः। यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह मायया। शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वास्तु देवताः।

शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिताः। रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः। ब्रह्मा विष्णुरहञ्चात्र दिक्पालाः सर्व्व एव ते। अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि। उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम्। नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः। तन्मध्ये मण्डलं चारु षट्शक्तिसमन्वितम्। गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता। योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा। वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता। क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभस्मशैलानुगामिनी। सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्व्वकामप्रदायिनी। तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी। महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी। तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः। पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्र्याद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः। तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव!। गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३। कोटीश्वरी४ धनस्था ५ तु पाददुर्गा६ तथापरा। दीर्घेश्वरी७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी८। स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः। सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव!। स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा। विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत। कामुकाख्यस्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः। लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्के व्यवस्थिते। ललिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्म्मातङ्गी तु सरस्वती। गणाध्यक्षः पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः। सिद्धः स नाम्ना विख्यातो द्वारि देव्याः प्रियः सुतः। कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिन्तिड़ी चापराजिता। भूतास्तत्र महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये। वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः। जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ। तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा। ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम्। शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव!। तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा"। "योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम्। तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम्। मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः। वामदेवाह्वयं शैलं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम्। कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम्। केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः। दीर्घं चतुर्द्दशव्यामं छायाच्छत्राह्वयं तु तत्। तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा। गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेशपार्श्वगा सङ्गता। कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्या-संज्ञिता सदा। पूर्व्वभागेण संसक्ता योनेस्तु परभागतः। कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता। पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका। कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी। पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता। यत्राघोराह्वयं शीर्षं तत् कामायास्तु दक्षिणे। पीठे भैरवनामा तु गीयते परमर्षिभिः। चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता। नायिका कामदा भक्ते, चण्डमुण्डविनाशिनी। कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा। हिताय सर्व्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता। सद्योजाताह्वयं शीर्षं पीठे त्वाम्रातकेश्वरम्। भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम्। विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणाम्। सिद्धकामेश्वरीं नाम्ना ख्यातां देवेषु नित्यशः। वाजार्णपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः। आम्रातकः कल्पवृक्षः कल्पतल्लीसमन्वितः। पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता। आम्रातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये। पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्रातकाह्वयम्। ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम शीर्षं व्यवस्थितम्। भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातञ्च भैरव!। गह्वरं भुवनेशस्य भवनानन्दसंज्ञकम्। तस्याश्रमे तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता। कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी। योऽसौ सरभमूर्त्तिस्तु मध्यखण्डप्रचण्डकः। चण्डभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाह्वयस्तु सः। मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु समवस्थितः। अहं पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे। महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी। सा ब्रह्मपर्वते चास्ते शिलारूपेण चोद्धृतः। अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा त्वपराजिता। कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी। श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी। आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्व्वकामप्रदां शुभाम्। योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी। योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनवासिनी। कात्यायनीपीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते। नैरृत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा। योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपधृक्। संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पाठनामतः”।

कैलासपरत्वमप्युक्तं देवीगीतायाम् यथा “श्रीमत् त्रिपुरभैरव्याः कामाख्या योनिमण्डलम्। भूमण्डले क्षेत्ररत्नं महामायाधिवासितम्। नातःपरतरं स्थानं क्वचिदस्ति धरातले। प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्रजस्वला। तत्रत्याः देवताः सर्व्वाः पर्व्वतात्मकतां गताः। पर्व्वतेषु वसन्त्येव महत्यो देवता अपि। तत्रत्या पृथिवी सर्व्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः। नातःपरतरं स्थानं कामाख्यायोनिमण्डलात्”।

कामाग्निसन्दीपन न० भैषज्यरत्नावलीदर्शिते मोदकभेदे “कर्पूरसैन्धवकमभ्रकञ्च द्विक्षारचित्रे लवणानि पञ्च। शठीयमानीद्वयकीटकारितालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम्। जीरं चतुर्जातलवङ्गजातिफलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत्। सद्रुददारं कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं निबोध। धन्याकयष्टीमधुकं कशेरु, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी। वारिभकाशारबलात्मगुप्ताबीजं तथा गोक्षुरबीजयुक्तम्। सबीजपत्रेन्द्ररजःसमानं समा सिता क्षौद्रघृतञ्च तुल्यम्। कर्षैकमिन्दोरथ मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्”। तद्गुणाश्च कामस्याग्नेश्च दीपकतादयस्तत्रोक्ता द्रष्टव्याः।

कामाङ्कुश पु० कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव। १ नखे त्रिका० तस्याघातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम्। कामस्य च तिथिभेदे स्थानविशेषे नखाघातेन यथोद्दीपनं भवति तथा स्मरदीपिकायामुक्तं तच्च वाक्यं कामशब्दे दर्शितम्। २ पुंसोलिङ्गे जटाधरः। कामस्याङ्कुश इव। ३ कामप्रतिरोधके च। [इत्ते जटाधरः।

कामाङ्ग पु० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गं मुकुलमस्य। आम्र-

कामात्मज पु० ६त०। अनिरुद्धे।

कामात्मन् पु० कामप्रधानः रागप्रधान आत्मा मनोयस्य। रागप्रधानाचरे। “कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता” मनुः। कामः तदायत्तः आत्मा स्वरूपं यस्य। २ कामायत्तस्वरूपे कामासक्ते ३कामसये च। “कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम्” भा० आ० १८४ श्लो०। कामात्मानं काममयमात्मानमन्तःकरणम् नियच्छितुमित्यार्षः नियन्तुमित्यर्थः।

कामाधिष्ठान न० ६त०। इन्द्रियमनोबुद्धिषु “इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते” गीतायामिन्द्रियादीनां अस्य—कामस्याधिष्ठानत्वोक्तेस्तेषां तथात्वम्।

कामानशन न० काममनशनम्। यथेष्टभोजनरहिते तपोभेदे। रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यथेष्टानशनं भवत्येवेति बोध्यम्।

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध–णिच्-अच्। १कोकिले राजनि०। तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कामेनान्धः ६त०। २स्मरान्धे स्मरवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।

कामान्धा स्त्री कामं यथेष्टमन्धयति अन्ध–अच्। कस्तूर्य्यां राजनि० । तस्याः कृष्णरूपत्वेन यथेष्टान्धकारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव सुक्षे आकारोऽस्त्यस्य अच्। आम्रवृक्षे राजनि० । ६त० । कामस्यास्त्रे न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुर्यस्य । गरुड़े त्रिका० ।

कामारण्य न० कामं शोभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर०

कामारि पु०६त०। १महादेवे । २माक्षिकोपधातुभेदे च हेमच०

कामार्त्त त्रि० कामेन ऋतः ३त० वृद्धिः । कामेन पीडिते "कामार्त्ताहि प्रकृतिचपलाश्चेतनाचेतनेषु" मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल–पर्य्याप्तौ उण् । रक्तकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्व्वावयवव्यापनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० ६त० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।

कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी-णिच्-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वे योगिनामैश्वर्य्यभेदे शब्दचि०यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निश्चेतव्यानुसारेण पदार्थनिश्चयाच्च तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽवस्यति पदार्थान् अव+सो–णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगिनामैश्वर्य्यभेदे । "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च तथेशिता । व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" । "यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते" इति सां०कौ० ।

कामासन न० कामस्यति क्षिपत्यनेन अस–करणे ल्युट् ६त०। रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा "अथ कामासनं वक्ष्ये काममर्दनहेतुना । गरुडासननाकृत्य कनिष्ठायं स्पृशेद्भुवि"। गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते

कामि त्रि० कम–णिङ्–इण् । कामुके । कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि० ।

कामिक पुंस्त्री कामोऽस्त्यस्य ठन्। १कारण्डवपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेन निर्वृत्तम् ठञ् । २कामेन निर्वृत्ते काम्ये । "देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" भा०अनु०६०२५श्लो०। स्त्रियां ङीप् । "ततदृष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्" भा० अनु० १९६९श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे दिङ्मात्रं दृश्यम् ।

कामिन् त्रि० कम–णिङ्–णिनि । १काममायुक्ते २ अतिशयस्मरवेगयुक्ते च । "स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया" भा०आ०४१८४श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः ३स्त्रीसामान्ये। काम+भूम्नि प्राशस्त्ये वा इनि ङीप् । ४अतिस्मरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः । "केषां नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय"प्रसन्नरा०। "मधुभि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म्म व्यतिहारमीयुः" माघः । ६भीरुस्त्रियां ७वन्दायां (परगाछा) मेदि० । ८दारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णवत्त्वात् तस्या तथात्वम् ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि०। तस्याः कामाधिक्यसम्पादकत्वात्तथात्वम्। प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि । १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि० १३चटके पुंस्त्री शब्दर०एतेषां कामातिशयवत्त्वात्तथात्वम् । १४चन्द्रे पु० त्रिका०कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् । १५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम् । १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामुकत्वात्तस्य तथात्त्वम् । सर्वत्र स्त्रियां ङीप् १७काममत्तिभेदे स्त्री । कामिनीविरागानुरागचिह्नतत्सेवप्रकारादिः वृ०स०दर्शितो यथा "शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम्। एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात् । स्नेहं मनोभवकृतं कथयन्ति भावान्नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि । उच्चैःष्ठीवनमुत्कटप्रहसितं शय्यासनोत्सर्पणं गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्याल्पसम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं दृक्पातस्य पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम् । इमां च विन्द्यादनुरक्तचेष्टां प्रियाणि वक्ति

स्वधनं ददाति। विलोक्य संहृष्यति वीतरोषा प्रमार्ष्टि दोषान् गुणकीर्त्तनेन। तन्मित्रपूजा तदरिद्विषत्वं कृतस्मृतिः प्रोषितदौर्मनस्यम्। स्तनौष्ठदानान्युपगूहनं च स्वेदोऽथ चुम्बाप्रथमाभियोगः। विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीमुखत्वं पराङ्मुखत्वं कृतविस्मृतिश्च। असंभ्रमोदुष्परितोषता च तद्विष्टमैत्री परुषं च वाक्यम्। स्पृष्ट्वाथ वालोक्य धुनोति गात्रं करोति गर्वं न रुणद्धि यान्तम्। चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि पश्चात्समुत्तिष्ठति पूर्वसुप्ता। भिक्षाणिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका। मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः। कुलजनविनाशहेतुर्दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन। ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या वंशयशोमानवृद्ध्यर्थम्। रात्रौविहारजागररोगव्यपदेशपरगृहेक्षणिकाः। व्यसनोत्सवाश्च संकेतहेतवस्तेषु रक्ष्याश्च। आदौ नेच्छति नोज्झति स्मरकथां व्रीडाविमिश्रालसा मध्ये ह्रीपरिवर्ज्जिताभ्युपरमे लज्जाविनम्रानना। भावैर्नैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा बुद्ध्वा पुंप्रकृतिं च यानुचरति ग्लानेतरैश्चेष्टितैः। स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेशदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः। स्त्रीरत्नसञ्ज्ञा च गुणान्वितासु स्त्रीव्याधयोऽन्याश्चतुरस्य पुंसः। न चान्यवर्णैर्मलदिग्धकाया निन्द्याङ्गसम्बन्धिकथां च कुर्य्यात्। न चान्यकार्य्यस्मरणं रहःस्था मनो हि मूलं हरदग्धमूर्त्तेः। श्वासं प्रकम्पेण समं त्यजन्ती बाहूपधानस्तनदानदक्षा। सुगन्धकेशा प्रसभोपरागा सुप्तेऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा। दुष्टस्वभावाः परिवर्जनीया विमर्दकालेषु च न क्षमा याः। यासामसृग्वा सितनीलपीतमाताम्रवर्णं च न ताः प्रशस्ताः। या स्वप्नशीला बहुरक्तपित्ता प्रवाहिणी वातकफातिरिक्ता। महाशना स्वेदयुताङ्गदुष्टा या ह्रस्वकेशी पलितान्विता च। मांसानि यस्याश्च चलन्ति नार्य्या महोदरा खिक्खिमिनी च या स्यात्। स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्य्यात्सह कामधर्म्मम्। शशशोणितसङ्काशं लाक्षारससन्निकाशमथवा यत्। प्रक्षालितं विरज्यति यच्चासृक् तद्भवेच्छुद्धम्। यच्छब्दवेदनावर्जितं त्र्यहात्सन्निवर्तते रक्तम्। तत् पुरुषसम्प्रयोगादविचारं गर्भतां याति। न दिनत्रयं निषेवेत स्नानं माल्यानुलेपनं च स्त्री। स्नायाच्चतुर्थदिवसे शास्त्रोक्तेनोपदेशेन। पुष्पस्नानौषधयो याः कथितास्ताभिरम्बुमिश्राभिः। स्नायात्तथात्र मन्त्रः स एव यस्तत्र निर्दिष्टः। युग्मासु किल मनुष्या निशासु नार्यो भवन्ति विषमासु। दीर्घायुषः सुरूपाः सुखिनश्च विकृष्ट (प्रशस्त) युग्मासु। दक्षिणपार्श्वे पुरुषो, वामे नारी, यमावुभयसंस्थौ। यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तच्चिबोद्धव्यम्। केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते। पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात् पुञ्जन्मयोगेषु च सम्प्रयोगम्। न नखदशनविक्षतानि कुर्य्याद् ऋतुसमये पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित्। ऋतुरपि दश षट् च वासराणि प्रथमनिशात्रितयं न तत्र गम्यम्"।

"आयुःक्षयभयाद्विद्वान्नाह्नि सेवेत कामिनीम्। अथवो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः" इति सामान्यत उक्त्वा बालाद्यवस्थापन्नकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवनप्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा

"बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता। अधिरूढ़ा प्रौढ़ा। निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो (भोगार्हा) मता। तरुणी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः। नित्यम्बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्। तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढ़ोद्भावयते जराम्। सद्यो मांसन्नवञ्चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट्। पूति मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्। प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः। बालार्कः कन्यार्कः। वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्। वयोऽधिकां स्त्रियङ्गत्वा तरुणः स्थविरायते। आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः। स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः। सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हिमे। प्रकामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे। त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षात् वृष्टिनिदाघयोः। सुश्रुतस्तु "त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः। सर्व्वेष्वृतुषु घर्म्मेषु पक्षात्पक्षाद्व्रजेद्बुधः"। समेयात् सकृच्छेत वर्म्मेषु ग्रीष्मेषु। "शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि। वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः। उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्नच पर्व्वसु। गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च। विहारभार्य्येया कुर्य्याद्वेशेऽनिशयसंवृते। रम्ये अव्याकुलनागाने सुगन्धे सुजलावृते। देशे गुरुजनासन्ने पिहितेऽतिलपाकरे। स्वभार्य्ये व्याधिहेतुवचने न रमेत ना। स्नातचन्दनलि-

स्नाङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः। भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः। ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः। पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे। अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः। बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्। रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः। भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम्। अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम्। सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः। रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा। वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम्। हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम्। सगोत्राङ्गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि। नाभिगच्छेत् सुमाचारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया। रजस्वलाङ्गतवतो नरस्यासंयतात्मनः। दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत्। लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु। वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवनक्षयः। लिङ्गिनीं प्रव्रजिताम्। गर्भिण्यां गर्भपीड़ा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः। हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षामाम्बन्ध्यामसंवृते। देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं ग्लानं मनो भवेत्। गर्भिणीं गर्भमासद्विमासात् द्वितीये मासि, गर्भस्थितेरनिश्चये यथोक्तलक्षणादिलाभाभावे वा तृतीये मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत्। यतः पुंसवनानन्तरमाह व्यासः "ततस्त्यजेन्नदीतीरं देवखातोदकं तथा। भर्त्तुः शय्यां मृतापत्यां तथैवामिषभोजनम्"। अन्यत्र "आमिषस्याशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्ज्जयेत्। देवारामनदीयानं प्रयोगं पुरुषस्य चेति"। क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याङ्गे तृषितोऽबलः। स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति। व्याधितस्य रुजा ग्लानि मूर्च्छा मृत्युश्च जायते। प्रत्यूषे चार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः। तिर्य्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च। उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः। उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे। उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भवः। सर्व्वमेतत्त्यजेत्तस्माद्दृश्यते लोकद्वयाऽहितम्। शुक्रन्तूपस्थितम्मोहान्न सन्धार्य्यं कदाचन। स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंयुतम्। वातो मांसरसः स्वप्नो सुरतान्ते हिता अमी। शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः। अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः"।

कामिनीश पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाञ्जनस्य ईशः तत्साधनत्वात्। शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०। तस्य कामिनीप्रियाञ्जनहेतुत्वात् तथात्वम्।

कामीन पु० काममनुगच्छति ख। १रामपूगे त्रिका०। कामानुगते त्रि०। कामील इति त्रिका०पाठान्तरं शब्दा०। रामपूगे।

कामुक त्रि० कमः उकञ्। १अशोकवृक्षे २माधवीलतायाम् मेदि०। ३चटके पुंस्त्री राजनि०। मैथुनेच्छावति त्रि० अम०। स्त्रियां ङीप्। इच्छामात्रयुक्ते त्रि० अम० तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभैर्वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः" रामा०।

कामुककान्ता स्त्री ६त०। माधवीलतायाम् राजनि०।

कामुकायन पु०स्त्री कामुकस्यापत्यं नड़ादि० फक्। कामुकापत्ये स्त्रियां ङीप्।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वरः। १परमेश्वरे २भैरवीभेदे स्त्री "कामेश्वरी च रुद्राणी पूर्व्वसिंहासने स्थिता" तन्त्रसा० कामाख्यापञ्चमूर्त्त्यन्तर्गते ३ मूर्त्तिभेदे च स्त्री "देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ! पञ्च रूपाणि भैरव!। शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि। कामाख्या १त्रिपुरा २चैव तथा कामेश्वरी ३ शिवा ४। शारदा ५ऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता" कालिका पु०६१अ०।

कामोदक न० कामेन स्वेच्छता प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उदकम्। मृतोद्देशेन स्वेच्छया दीयमाने उदके। स्वेच्छया तद्दानञ्च प्रेतविशेषार्थैव यथाह मनुः "नाद्विवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। जातदन्तस्य वा कुर्य्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सति" अत्र वाशब्देन इच्छया तद्दानम्। व्यक्तमाह लौगाक्षिः "तूष्णीमेवोदकं कार्य्यं तूष्णीं संस्कारमेव च। सर्वेषां कृतचूड़ानामन्यत्रापीच्छया द्वयम्" चौलकर्मानन्तरकाले नियमेनाग्न्युदकं कार्य्यम् अन्यत्रापि नामकरणादूर्द्ध्वमकृतचूडेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयमग्न्युदकदानाख्यं तूष्णीं कार्य्यं न नियमेनेति विकल्पः" मिता०

कामोदा स्त्री कुत्सितो मोदो यस्याः। रागिणीभेदे हला०।

काम्पिल्य पु० १देशभेदे शब्दरत्ना० २पुरभेदे च। "माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्। सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्"। दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावत् चर्म्मण्वतीं नदीम्। द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाऽथ पालितः" भा०आ०१८०। "काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वन्तःपुरनिवासिनी" भा० शा० १३९ अ०। तत्र जातादि "धन्वयोपधाद्वुञ्" पा० वुञ्। काम्पिल्यक

मञ्जिष्ठादौ । काम्पिल्यदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् । (गुड़ारोचना) २नामगन्धद्रव्ये अस्यैव चूर्णम् (कमला गुडि) काम्पिल्ल काम्पिल्यक एतावप्यत्र पृषो०साधु ।

काम्पिल्लका स्त्री देशभेदे हारावली ।

काम्पील पु० पृषो० काम्पिल्यशब्दार्थे "देवीं काम्पील वासिनीम्" यजु० २३।१८ । स्वार्थे कन् तथार्थे ।

काम्बल पु० कम्बलेन परिवृतो रथः अण् । कम्बलपरिवृते रथे अमरः ।

काम्बविक पु० स्त्री कम्बुः शङ्खभूषणं शिल्पमस्य ठक् । "येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः" पा० निर्देशात् "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० इत्यस्यानित्यत्वेन न कादेशः किन्तु ठस्येकः । शङ्खकारे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [मत्स्यायाम् रत्नमाला ।

काम्बुका स्त्री० कुत्सितमम्बु यस्य कोः कादेशः कप् । अश्व-

काम्बोज त्रि०कम्बोजोऽभिजनो यस्य सिन्ध्वा०अण् । पितादिक्रमेण कम्बोजदेशवासिनि स्त्रियां ङीप् । कम्बोजदेशे भवः कच्छा०अण् । कम्बोजभवेऽमनुष्ये त्रि० "शतं " यस्तु काम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति" भा०शा०२५अ० । २सोमवल्के ३पुन्नागवृक्षे च पु० मेदि० । कम्बोजानां जनपदानां राजा अण् । ४कम्बोजदेशनृपे "शकायवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्" भा०अनु०३३अ० । न केवलं तेषां शूद्रत्वं किन्तु सगरेण वेशान्यत्वं धर्म्महीनत्वं च कृतं तच्च हरिवं १४अ०वर्णितं यथा । "ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चाथ निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते बध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वसिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा । सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् । यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषाः दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः । सर्वे ते क्षत्रिया स्तात ! धर्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना" । तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण स्वधर्मनिराकरणेन निःस्वाध्यायतादिकरणेन च म्लेच्छत्वं कृतम् । कम्बोजेषु भवा अमनुष्यतत्स्थत्वात् कच्छा० अण् ङीप् । ५माषपर्ण्याम् (माषाणी) अम० । ६श्वेतखदिरे (पापड़ीखएर) मेदि० । ७गुञ्जायां (कुँच) ८वाकुच्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काम्बोजक न० कम्बोजे भवो मनुष्यस्तत्स्थोवा "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" पा०वुञ् । कम्बोजदेशभवे १मनुष्ये २तत्स्थे हास्यादौ च ।

काम्य त्रि० कम–णिङ् कर्मणि यत् । १कामनाविषये "काम्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः" मनुः । "काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च । अतः-काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" प्रा० त० जावालः । काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारिकर्त्तव्यत्वम् । काम्यकर्मणामपि फलाभिसन्धानाभावेनानुष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम् । मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम् । निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै" । "कामनापूर्व्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम् पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्व्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टितां समानगतिताम् ऋध्धेर्गत्यर्थत्वात् । पञ्च भूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः" विष्णुपुराणम् । "विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः" । भगवद्गीतापि "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" । युक्तईश्वराय कर्म्माणि, न फलाय इत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति शेषः शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्व्वकर्म्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । अयुक्तस्तद्बहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं, कर्म्म करोमीत्येवं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथाचार्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । "मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" । सन्न्यस्य निःक्षिप्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीस्त्यक्तकामसङ्कल्पः । अतएव निर्म्ममो ममतारहितः विगत-

ज्वरः विगतसन्तापः। व्यक्तमाह सएव "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत् तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणम्"। विष्णुपुराणे। 'कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम्। भाग०एकादशस्कन्धे "वेदोक्तमेव कुर्वाणोनिःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः"। वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नावश्यकस्तत्फलञ्च स्यात् नतु नैष्कर्म्म्यरूपा फलसिद्धिः? अतआह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति। कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसोमर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतोबुधः। एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु वहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा 'पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"। अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डलड्डुकादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्यतआह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोदुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितामित्यर्थः तानेवम्भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः। पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुञ्ज्यात्। तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः। कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति। अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम्। यथा "अयमेव क्रियायोगोज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथाच 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" तमात्मानम्। अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताञ्चावधार्य्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः'। राति ददाति। फलकामनानिन्द्यत्वमुक्तं तत्रैव "अकामः सात्त्विकोलोको यत्किञ्चिद्धि निवेदयेत्। तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते। धर्मवाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः। अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ। अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्। पद्मं प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम्। मूर्द्ध्नि प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः"! इति वामनपुरा० काम्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्व्वकालिकम् यथा म०त० "पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम् श्रीदत्तः "सार्व्वकालिकं मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्" मल०त०रघु०। "सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण सदा पार्थ! काम्यं कामान्वितेन च" प्रा०त०भविष्यपु०। काम्यञ्च "यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यज्ञदानजपादिकम्। क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यमिति कीर्त्तितम्" इत्युक्तलक्षणम्। काम्याच्च सर्वाङ्गोपेतात् फलनिष्पत्तिः इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनशब्दे १८९५ पृ० प्रदर्शितम्। २अभिरूपे सुन्दरे च "नासौ न काम्यो नच वेद सम्यक्" रघुः। कामाय हितं यत्। ३कामोद्दीपके त्रि०।

काम्यक न० १वनभेदे। तस्य स्थानादि भा०व०५अ० दर्शितं यथा "सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते। ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" इत्युपक्रमे "ततः सरस्वती कूले समेषु मरुधन्वसु। काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजन-

प्रियम्"। २सरोवरभेदे च । "शैलः भाग्नित्यमत्तांशाम्यभितः काम्यकं सरः" भा०व० ५१अ० ।

काम्यकर्मन् न० कर्मधा०। स्वर्गादीष्टकामनयाऽधिकारिकर्त्तव्ये ज्योतिष्टोमादौ "तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमाद्दते" लघ्वाश्वला० ।

काम्यदान न० कर्मधा०। स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने "अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते । दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः" गरुडपु० । तस्य बन्धहेतुत्वे नासरे प्रावरणसंज्ञा कृता ।

काम्यफल न० काम्यस्य फलम् । काम्यकर्मणः अभिसन्धीयमाने फले । "पितॄन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" मा०त० रुचिस्तवः । काम्यानामपि फलाभिसन्धानाभावे मुक्तिफलकत्वमुक्तं काम्यशब्दे । कल्पिसदेवानां पितॄणां तथात्वोक्त्या स्वतःसिद्धानामाजानदेवानामिन्द्रादीनां तथात्वसौचित्यमेव ।

काम्या स्त्री कम–णिङ् भावे बा० यत् स्त्रीत्वम् । कामनायाम् "अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" मा०त०बौधा०। "प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया" मनुः । "पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या" इत्यादौ तु "काम्यच्" पा० सुबन्तात् कर्म्मण इच्छायां काम्यच् ततोभावे अ । स्वपुत्रेच्छा इत्यर्थः । [त्रि० ।

काल न०कुगतिस० कोः कादेशः । ईषदम्ले १रसे २तद्वति

काय त्रि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा ततः देवताद्यर्थे तस्येदं वा अण् "कस्येत्" पा० इदन्तादेशे वृद्धिः । प्रजापतिदेवताके हविरादौ "अथ काय एककपालः पुरोडाशोभवति कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः,कायेनैकादशकपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशोभवति" शत०ब्रा०२,५,२,१२ । स्त्रियां ङीप् कायी वशा । "कायं कनिष्ठिकामूले तीर्थमुक्तं करस्य तु" शङ्खोक्ते २कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न०। "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" मनुना पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वमुक्तम् । याज्ञ० कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"। तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्रजापतितीर्थत्वात् कायत्वं सुव्यक्तमुक्तम् । एतेन शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिस्थकदैवतशब्दस्य ब्राह्मतीर्थपरताव्याख्यानं निर्मूलं ब्राह्मप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तस्मृतिषु भेदेन निर्देशात् । कायसम्बन्धिकार्य्योपयोगित्वात् ३मनुष्यतीर्थे न०मेदि० । ४प्रजापतिदेवताके विवाहभेदे पु० । "इत्युक्त्वाऽऽ चरतां धर्मं सह याचानुभाष्य च । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति प्राजापत्यं परिभाष्य प्राजापत्यकाययोः पर्य्यायत्वाशयेन मनुना तारयन्तीत्यनुवृत्तौ "आर्षोढाजः सुतस्त्रीन् स्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः" इत्युक्तम् ।"कायोढज इत्यत्र वहभावे कः ऊढः विवाहः कायादूढात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः। चीयतेऽत्रः चि–कर्म्मणि घञ् चेः कत्वम् । ५मूलधने पु०। मूलधनस्य वृद्ध्या उपचीयमानत्वात् तथात्वम् "कायाविरोधिनी शश्वत् पणवृद्ध्या तु कायिका" नारदस्मृतिः । करणे घञ् । स्वभावे ६वस्तुस्वभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथात्वम् । विधातोर्निश्चयपरत्वे कर्मणि घञ् । ७लक्ष्ये मेदि० लक्षणेन लक्ष्यस्य निश्चीयमानत्वात्तथात्वम् । भावे घञ् । ८संघे पु० मेदि० चीयते भक्षितान्नादिरसैः कर्म्मणि, चीयतेऽस्मिन्नादिकमत्र आधारे वा घञ् । ९देहे तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० मिताक्षरयोर्दर्शितं यथा "कायस्वरूपं विवक्षन्नाह "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च । षडङ्गानि तथास्थ्नाञ्च सह षष्ठ्या शतत्रयम्" याज्ञ० । तस्यात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाह्यन्नरसो जाठराग्निना पच्यमानो रक्ततामापद्यते रक्तञ्च स्वकोशस्थाग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम्, अस्थ्यपि स्वकोशाग्निपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानशुक्रधातुतया परिणमते । चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति षडेवात्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात्षट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोरनियतत्वाच्च तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट् त्वचोधारयन्ति रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रम्भास्तम्भत्वगिव बाह्याभ्यन्तरक्रमेण स्थिताः । त्वगिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचोधारयन्ति । तदिदमायुर्वेदे प्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षडेव । करयुग्मं चरण-

युगलमुत्तमाङ्गञ्चावर्त्मति । अस्थ्नान्तु षष्टिसहितं शत-त्रयमुपरितनपद्यश्लोकात् वक्ष्यमाणमवगम्यम् । किञ्च "स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः । पाणिपाद-शलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्" या० । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् तैः सह द्वात्रिंश-द्दन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः कररुहा विंशतिर्हस्त-पादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबन्धस्योपरि-वर्त्तीन्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शला-कास्थ्नाञ्च स्थानचतुष्टयं, द्वौ चरणौ द्वौ करौ चेत्येवमस्था-श्चतुरुत्तरं शतम् । किञ्च । "पञ्चाङ्गुलीनां द्व पार्ष्णिर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु" या० । विंशतिरङ्गुलयस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीण्येव मङ्गुलिसम्बन्धान्यस्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पार्ष्णी तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन् पादे गुल्फौ द्वावित्येवञ्चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि । बाह्वोररत्नि-प्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्य्ये-वेत्येवञ्चतुः सप्ततिः । किञ्च "द्वे द्वे जानुकपोलोरुफल-कांससमुद्भवे । अक्षतालूषके श्रोणिफलके च विनिर्दि-शेत्" या० । जङ्घोरुसन्धिर्जानुः । कपोलो गल्लः । ऊरुः सक्थि तत्फलकम् । अंसो शिरोगङ्गमुरःगः । अक्षः कर्ण-नेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूषकङ्काकुदम् । श्रोणी ककुद्मती तत्फलकम् । तेषामेकैकत्रास्थिनी द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति । किञ्च "भगा-स्थ्येकन्तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशा-स्थिः स्याज्जत्र्वेकैकन्तथा हनुः" या० । गुह्यास्थ्येकं, पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कन्धरा सा पञ्चदशास्थिः स्यात् भवेत् । वक्षोऽंसयोः सन्धि-र्जत्रु, प्रतिजत्र्वेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तत्राप्येक-मस्थि इत्येवञ्चतुःषष्टिः । किञ्च "तन्मूले द्वे ललाटाक्षि-गण्डे नासाघनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बु-दैश्च द्विसप्ततिः" या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाट-भालम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्ष्णयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थि-युगलम् । नासाघनसंज्ञकाऽस्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाधः-प्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च "द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशा-स्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसंग्रहः" या० । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदे-शावस्थिविशेषौ शङ्खौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि क-पालानि । उरोवक्षः तत्सप्तदशास्थिकं इत्येवं त्रयोविंश-तिः । पूर्वोक्तैश्च सह षड्ष्यधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्या-स्थिसंग्रहः कथितः । सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह । "गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नासिकालो-चने जिह्वात्वक्श्रोत्रञ्चेन्द्रियाणि च" या० । एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः । स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयाऽनुमेयानि घ्राणा-दीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्म्मेन्द्रियाणि दर्शयितु-माह । "हस्तौ पायुरुपस्थञ्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै । कर्म्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्" या० । हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थं रतिसम्भाद्यसुखसाधनम् । जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च-कर्म्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाहारविहारादि-कर्म्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपज्ज्ञाना-नुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्म्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् । प्राणायतनानि दर्शयितुमाह "नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु" या० । नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थान-विशेषवाच्योयुक्तिप्राचुर्य्याभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रप-ञ्चयितुमाह । "वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा । क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदएव च । उदरञ्च गुदौ कोष्ठौ विस्ता-रोऽयमुदाहृतः" या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं पुप्फुसः । प्लीहा आयु-र्वेदप्रसिद्धः । तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका । क्लोम मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ । क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांस-पिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्कान्नस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाह्यात् गुदवलयाद-न्तर्गुदवलये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठौ कोष्ठे नाभेरधः-प्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व-श्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कनीनिके

चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे । वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातजौ स्तनौ । उपजिह्वास्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका । तालूदरवस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके । अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अक्षिकर्णचतुष्कञ्च पद्नासामुखयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" या० । कनीनिके अक्षितारके । अक्षिकूटे अक्षिनासयोःसन्धी । शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ । कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ । ककुन्दरे जघनकूपकौ । वङ्क्षणौ जघनोरुसन्धी । वृक्कौ पूर्व्वोक्तौ । स्तनौ च श्लेष्मसंघातजौ । उपजिह्वा घण्टिका । स्फिचौ कटिप्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुषु च तथा पिण्डिका । जङ्घयोरूर्व्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः । गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी । शीर्षं शिरः । अवटः शरीरे यः कश्चिन्निम्नोद्देशः कण्ठमूलकक्षादिः । अवटुरिति पाठे कृकाटिका । तथाक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतपार्श्वद्वयमिति वर्त्मचतुष्टयम् । पद्माक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यं पायुरुपस्थमित्येतानि पूर्व्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव । किञ्च "शिराशतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च" या० । शिरा नाभिसम्बद्धाः चत्वारिंशत्संख्याः वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनाःस्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्व्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसखण्डाकारा ऊरुपिण्डकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति । पुनस्तासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्य्येण संख्यान्तरमाह । "एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः" या० । शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सोमश्रवःप्रभृतयो मुनयः ! जानीत । किञ्च "त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् । सप्तोत्तरं मर्म्मशतं द्वे च सन्धिशते तथा" या० । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षाविज्ञेयाः । मर्म्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्थ्नान्तु द्वे सन्धिशते स्नायुशिरादिसम्बन्धः पुनरनन्ताः । सकलशरीरस्थरोमादिसंख्यामाह । "रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च । सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह । वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैषां भावानाञ्चैव संस्थितिम्" या० । पूर्व्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाभागाः स्वेदस्रवणसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक् कृताविगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्या अभिहितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इममतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः ! भवतां मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एकोमहान् अग्र्यो बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः । शारीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः । षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूत्रमेव च । वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोऽर्द्धन्तु मस्तके । श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु । इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ" या० । सम्यक्परिणताहारस्य शारीररसस्तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्च्चस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यान्नरसस्याष्टावञ्जलयः प्रकीर्त्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षडञ्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योच्चारस्य चत्वारः । वसायामांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावञ्जली । मज्जा त्वस्थिगतस्तुपरगतस्तस्यैकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्द्धाञ्जलिः । श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्द्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः । "वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते" इत्यायुर्वेदस्मरणात् । इतीदृशमस्थिस्नाय्वाद्यारब्धमेतद्वर्ष्मनिधानं धर्म्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्" मिता० ।

सुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तिपूर्व्वकं तत्स्वरूपविभागादिकं दर्शितं यथा ।

"अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः तस्य खल्वेवम्प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य

क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्ब्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतत्प्रमाणम् निर्द्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु । यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढम् विध्येदिति ।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः । भवतश्चात्र । यथाहि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते । तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते । स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति भवति चात्र । यथा बिसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः । भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः । द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति । भवति चात्र वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् । मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते । तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति । भवति चात्र । स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः । अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेद उच्यते । शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति । भवति चात्र । स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते । सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा । पञ्चमी पुरीषधरा नाम, याऽन्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था । भवति चात्र । यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता । उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला । षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपरिस्थितं धारयति । भवति चात्र । अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जार्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा । सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी । भवन्ति चात्र यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः । द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः । मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते । कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते ।

गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतः मूर्द्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते । शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति ।

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः ।

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः । तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः । उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते । यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ।

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणां च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः । आशयाऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च । तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवति चात्र । पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति । निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति" । इतः परं निद्राविशेषकारणादिकमुक्तं तच्च निद्राशब्दे वक्ष्यते ।

"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते । तञ्च चेतनावस्थितं वायुर्व्विभजते तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्द्धयति । एवंविवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ।"

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गशब्दे ७०पृ० दर्शितम् । एवं समासत उक्त्वा विस्तारत उक्तं यथा
"विस्तारोऽत ऊर्द्धम् । त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च । आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति । सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि । श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ।

षोडश कण्डराः । तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः । ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रः श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बः मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च ।

मांसशिरास्नाय्वस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ।

षट् कूर्च्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ।

महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ।

सप्त सेवन्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेफसोरेकैका । ताः परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण
चतुर्दशास्थ्नां संघाताः । तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु एतेनेतरसक्थि ३बाहू च ६व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरेकैकः२ ।

चतुर्द्दशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसंघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ताः । सङ्घातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् । त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु । ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्रिषष्टिः । एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते" अस्थिशब्दे ५६८पृ० विवृतिः ।
'एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश । पार्ष्ण्यामेकम् । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि३०बाहू ६०च व्याख्यातौ । श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवम् ३६ । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकम् । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट् शिरसि ।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरस्सु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि । भवन्ति चात्र । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् । मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा ।

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च । शाखासु हन्वोः कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः । सङ्ख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्र्यशीतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः ३ । एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १७ बाहू ३४ च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ तावन्त एव ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश । दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु । एकः काकलके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । द्वौ हनुसन्धी । द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एको मूर्द्ध्नि । त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां नाम-

शिरोणाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसंख्या न विद्यते ।

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्ततिः । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्तास्त्रिंशत् । तावत्य २० एव तलकूर्च्चगुल्फेषु । तावत्य २० एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् १५० सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च ३०० व्याख्यातौ । षष्टिः कट्याम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे । प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा । प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ । वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह । आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु । पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ । नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता । भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता । एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः । नह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः । व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् । यः स्नायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा । स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १००बाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्द्ध्वसंनिविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाशययोः । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । ग्रीवायाञ्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरस्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः । स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति । तासां बहलपेलवस्थूलाण्वपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति । भवन्ति चात्र । पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः । स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः । मर्म्मशिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ।

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः । तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः । आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति । त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः । शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् । तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता । शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः । प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् । समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकोथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । श्लोकौ चात्र भवतः । न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च । शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः । दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः" ।

"अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः । सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् । तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्म्माणि, शिरामर्म्माणि, स्नायुमर्म्माणि, अस्थिमर्म्माणि सन्धिमर्म्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-

स्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश मांसमर्म्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरामर्म्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि । अष्टावस्थिमर्म्माणि । विंशतिः सन्धिमर्म्माणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ।

तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि ११ बाहू २२ च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्द्दश वा पृष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत् । तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरं सक्थि व्याख्यातम् । उदरोरसोस्तु गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति । बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्परागण्ड्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः ।

जत्रूर्द्ध्वमर्म्माणि, चतस्रो धमन्यो, ऽष्टौ मातृका, द्वे कृकाटिके, द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ।

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि । नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्ष्योर्व्व्यः शिरामर्म्माणि । आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि । कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्म्माणि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि ।

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति तद्यथा, सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति । तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्यघ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजाकराणीति ।

भवन्ति चात्र । शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरा गुदम् । हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु । वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः । कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या । नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु । उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत । लोहिताक्षाणि जान्वूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्परा: । कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके । अंसांसफलकापाङ्गनीले मन्ये फणौ तथा । वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च । गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च । रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् । क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ।

मर्म्माणि नाम मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते ।

तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्षपयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्व्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते । वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति । रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ । पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके । केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां वृद्धानाञ्च समवायात् सद्यःप्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति । यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ।

चतुर्व्विधा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः । स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन् सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति । ततः क्षते मर्म्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिस्तृणोति । विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये । रुजाभिभूतन्तु पुनः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा । अतो हि शल्यं विनिहर्त्तुमिच्छन्मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् । एतेन शेषं व्याख्यातम् ।

तत्र सद्यः प्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण मारयति । कालान्तरप्राणहरमन्तेविद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्यप्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति । रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति ।

कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति । अतऊर्द्ध्वं प्रत्येकशो

मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमामङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्च्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ । पदजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम, तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्व्या ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्प्परकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्विद्धे तएवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्प्पराख्ये कुणिः । कक्षाधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वमुदरोरसोर्म्मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म्म, तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतोभिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्यएव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्म्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्व्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम, तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽंसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले, द्वे च मन्ये, व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम, तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधः संश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गं प्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्ध्वजत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । ऊर्व्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

एकैकमङ्गुलमिताः स्तनपूर्व्वं मूलम् । विद्यादङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् । हृद्वस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति मूर्द्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे । तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् । एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण कर्म करणं परिहृत्य मर्म । पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म तस्माद्धि मर्मसदनं परिवर्ज्जनीयम् । छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति । प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः संछिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति । क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति । एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा वृक्षा इवायुधविघातनिकृत्तमूलाः । तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे । मर्म्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः । जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि । सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिरःकपाला जीवन्ति शस्त्रनिहतैश्च शरीरदेशैः । छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषैर्येषां न मर्म्मपतिता विविधाः प्रहाराः । सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते । मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः । इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्य्ययः । रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते । हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् । ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति । हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् । शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् । विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्व्वोक्तं यच्च कारणम् । रुजाकराणि मर्म्माणि क्षतानि विविधा रुजः । कुर्व्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि । छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि । उपघातं विजानीयान्मर्म्मणान्तुल्यलक्षणम् । मर्म्माभिघातस्तु न कश्चिदस्ति योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा । प्रायेण मर्मस्वभिताडितास्तु वैकल्यमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते । मर्म्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् । प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः"।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः । सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलप्रवाहिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च । भवतश्चात्र यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः । तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य १७५ एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने । कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च १७५ यकृत्प्लीह्नोः, एवमेतानि सप्त सिराशतानि । तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थि २५ बाहू ५० च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत्य ६ एव चोदरे, दशवक्षसि एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षड् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् ! एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्द्वे, एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि" ।

"अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः । चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः, कस्मात् ? व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति ।

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्य्यग्गाः । ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते । द्वाभ्यां भाषते च, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वा-

स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते। द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः। तास्त्वेतास्त्रिंशत्सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।

भवति चात्र। ऊर्द्ध्वं गतास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः। अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम्।

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे, द्वे शुक्रवहे, द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम्। द्वे वर्च्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।

भवति चात्र। अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः। तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम्।

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः।

भवतश्चात्र। यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च। धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते। पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति। पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले।

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः। तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति। अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयः अन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा। उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च। तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च। रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च। रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः शिराग्रन्थयो मरणम्। मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च। पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च। शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च। आर्त्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः। वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति। स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत्। मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत्। स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्ज्जितम्।" शारीरस्थाने

एतच्च मनुष्यकायविषयं तुल्यप्रकरणे शा॰ ति॰ "पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत्। अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः। चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः। स्वेदजाः कृमिकीटाद्याः अण्डजाः पन्नगादयः। जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु नॄणां निगद्यते। उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगे शुक्राच्छोणितसंयुतात्। विन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ। रजोधिको भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान्। पूर्व्वकर्म्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः। कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते। अथ मात्राहृतैरन्नपानाद्यैःपोषितः क्रमात्। दिनात् पक्षात् ततो मासाद्वर्द्धते तत्त्वदेहवान्। दोषदूष्यैः समं प्राप्नोव्यक्तिं याति निजेन्द्रियैः। वातपित्तकफाः दोषाः दूष्याः स्युः सप्त धातवः। त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि तान् विदुः"

इत्यन्तेन मनुष्याणामेव विशेषोक्तिः। एतद्व्या० पदा० "द्वाविंशतो रजोभागाः शुक्रमात्राश्चतुर्दश। गर्भसंजनने काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति हि। नारी रजोऽधिकांशे स्यान्नरः शुक्राधिकेऽंशके। उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्यान्नपुंसकसम्भवः" इति। किन्तु पशुपक्ष्यादीनामपि यथासम्भवमस्थ्यादिषट्कयोगो ज्ञेयः। षट्त्वक्त्वादित्वन्तु अण्डजादीनामप्यस्ति "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च" या० व्या० "तस्यात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिणामभूतषड्गिन्स्थानयोगित्वेनेति" मिता० उक्तेः। चीयते कर्मभिः कर्मणि घञ्। १० स्वकृतादृष्टसञ्चितभोगायतनानि च। वक्ष्यमाणचतुर्विधकायानां कर्मजत्वेन तथात्वम्।

तनच कायो द्विविधः चरोऽचरश्च। तत्र चराश्चतुर्विधाः स्वेदजाण्डजजरायुजभेदात् अचरा गिरिवृक्षभेदात् नानाविधाः प्रागुक्त शा० ति० वाक्यात्। एषाञ्चोत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यथोक्तं [illegible]र्थादर्शे "देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः। उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थस्तु जरायुजः" इति। उद्भिज्जशब्दे ११८०पृ० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः। चरेषु स्वेदजाः "कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः" पदादर्शोक्ता बोध्याः। तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा "स्वेदजं स्विद्यमानेभ्यो भूभागेभ्यः प्रजायते" इति। एषां स्थिराणां चायोनिजत्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा "किन्त्वत्र स्वेदजा ये तु ज्ञेयास्ते चाप्ययोनिजाः। स्थिरा इव वायुभिन्नाश्चत्वारिंशत्सहस्रधा"। अण्डजास्तु "अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याश्च कच्छपाः" इति तत्रोक्ताः बोध्याः। तेषामुत्पत्तिप्रकारो यथा। "अण्डजा [illegible] शुक्रशोणितसंयुतात्। कालेन भित्त्वा पूर्णात्मा निर्गच्छेत् प्रक्रमिष्यति"। जरायुजास्तु मनुष्याद्याः गर्भाशयरूपचर्मवेष्टनजातत्वात् तेषां तथात्वम्। ते च योनिजाः "योनिजाः प्राणिनो भिन्नाश्चतुःषष्टिसहस्रधा" इति तत्रोक्तेः। तथाऽन्येऽपि अयोनिजाः देहाः सन्ति ते च अयोनिजशब्दे ३४७पृ० उक्ताः। तत्र मनुष्याणां कायस्य पाञ्चभौतिकत्वं तदुत्पत्तिप्रकारश्च याज्ञ० मिता० दर्शितो यथा "सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम्। सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि" या०। सृष्टिसमये — परमात्मा यथाऽऽकाशादीन्, शब्दैकगुणं गगनम्, शब्दस्पर्शगुणं पवनम्, शब्दस्पर्शरूपगुणन्तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणमुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणां जगतीमित्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति। तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति। कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनाम्? इत्यत आह। "आहुत्याऽऽप्यायते सूर्य्यः सूर्य्याद्वृष्टिरथौषधिः। तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति" या०। यजमानैः प्रक्षिप्तयाऽऽहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्य्यः, सूर्य्याच्च कालवशेन परिपक्वाज्यादिहवीरसाद्वृष्टिर्भवति। ततो व्रीह्याद्योषधिरूपमन्नम्। तच्चान्नं सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते। ततः किम्? इत्याह "स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते। पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः" या०। ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोः संयोगे शुक्रञ्च शोणितञ्च शुक्रशोणितम् तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विशुद्धे "वातपित्तश्लेष्मदुष्टग्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतांस्यबीजानीति" इत्यन्तरोक्तदोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं षष्ठः स्वतन्त्र आत्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति। तथा च शारीरके "स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रन्तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्य्यमाणं गर्भाशये तिष्ठतीति"। किञ्च "इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः। धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च। प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ। तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः" या०। इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि। मनश्चोभयसाधारणम्। प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवमञ्चवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः, आयुः कालविशेषावच्छिन्नजीवनम्, सुखं निर्वृतिः, धृतिश्चित्तस्य स्थैर्य्यम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम्, दुःखमुद्वेगः, इच्छा स्पृहा, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नः कृतिः, आकृतिराकारः, वर्णो गौरिमादिः, स्वरः षड्जगान्धारादिः, द्वेषो वैरम्, भवः पुत्रपश्वादिविभवः, अभवस्तद्विपर्य्ययः, तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरग्रहणमाचरतः सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः। संयुक्तशुक्रशोणितस्य कायरूपपरिणतौ क्रम-

माह "प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः। मास्यर्बुदं द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः। असौ च चेतनः षष्ठो धातुर्धातुविमूर्च्छितः" या०। धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्च्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत्। प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते न कठिनतया परिणमते। द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्काठिनं मांसपिण्डरूपमायाति। अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीषच्छोष्यमाणं शुक्रसम्पर्कसम्पादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति। तथाच सुश्रुते—"द्वितीये मासि शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनोजायत" इति। तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैः संयुक्तो भवति। किञ्च "आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम्। वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च। पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम्। रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम्। भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च। आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः" या०। आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्बध्यते। गगनाल्लघिमानं लङ्घनक्रियोपयोगिताम्, सौक्ष्म्यं सूक्ष्मोचितत्वम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदिग्रहणात् सुषिरत्वं विविक्ततां च। "आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रसमूहांश्चेति" गर्भोपनिषद्दर्शनात्। पवनात् स्पर्शनेन्द्रियम्, चेष्टां गमनागमनादिकाम्, व्यूहनं अङ्गानां विविधं प्रसारणम्, रौक्ष्यं कर्कशत्वम्, चशब्दात् स्पर्शं च। पित्तात्तेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्, पक्तिं भुक्तान्नस्य पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम्, अङ्गानां रूपं श्यामिकादि प्रकाशितां भ्राजिष्णुताम्। तथा सन्तापमर्षादि च, "शौर्यामर्षतैक्ष्ण्यं पक्त्यौष्ण्यं भ्राजिष्णुतां सन्तापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानीति" गर्भोपनिषद्दर्शनात्। एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यमङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम्, मृदुत्वसहितं क्लेदमार्द्रताम्, भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्त्तिं च। सर्वमेतत् शरीरी जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति। तथाच शारीरके तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोतीति"। किंच "दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः"। गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्थं द्विहृदयायाः स्त्रिया यदभिलषितन्दौहृदम्। तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति तस्मात् तद्दोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्सम्पादनीयम्"।

किंच "स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः। षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च सम्भवः" या०। तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति। पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः। तथा षष्ठे बलवर्णकररुहरोम्णां सम्भवः। किंच "मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुसिरायुतः। सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि" या०। असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः, स्नायुभिरस्थिबन्धनैः सिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः। तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति। किंच "पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" या० तथाष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च प्रति पुनः पुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति। अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते। अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति। ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छतीति"। किंच "नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः" या०। एवं प्रकारेण चक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासेऽपिशब्दात् प्रागपि सप्तमे वाष्टमे वा व्यवायायासादिदोषवशात्, प्रबलसूतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितः स्नायुस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्यन्त्रस्य छिद्रेण सूक्ष्मशुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखैरभिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वप्रेरितबाण इवातिवेगेन। निर्गमसमनन्तरञ्च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति "जातः स वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति" निरुक्तस्याष्टादशेऽभिधानात्"।

पदार्थादर्शे योगार्णवे त्वत्र विशेष उक्तो यथा "कललं चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्। शोणितं दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे। घनमांसं च विंशाहे पिण्डीभावोपकल्पितम्। पञ्चविंशतिपूर्णाहे कललमङ्कुरायते। एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्च भूतानि धारयेत्। मासद्वये तु संप्राप्ते शिरा मेदश्च जायते। मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके। कर्णाक्षिनासिकानां च रन्ध्रं मासे तु पञ्चमे। आस्य-

रन्ध्रोदरं षष्ठे वायुस्थं तु सप्तमे। सर्व्वाङ्गं सन्धिमध्यगं मासैरष्टभिरिष्यते"।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेषः। "ऋतुत्वात् प्रथमे मासे, कललाख्यं प्रजायते। द्वितीये तु घनः पिण्डः, पेश्या त्वा घनमर्बुदा। पुंस्त्रीनपुंसकानान्तु प्रागवस्थाः क्रमादिमाः। तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराङ्घ्रिशिरसां मताः। अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा। विहाय श्मश्रुदन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवान्। एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः सम्मता सताम्। चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि जायते"।

सुश्रुते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चेत्थमुक्तं यथा
"आद्वैदृगास्तेषु सर्व्वगताः भावेभ्यो निवाय तिर्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्माधर्म्मनिमित्तं, त एतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति। स एष कर्म्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः"। इत्युपक्रम्य सात्त्विकराजसतामसगुणान् कर्म्मपुरुषस्योक्त्वा पञ्चभूतकार्य्याणि शरीरे दर्शितानि यथा "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च। वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वचेष्टासमूहः सर्व्वशरीरस्पन्दनं लघुता च। तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्य्यञ्च। आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च। पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति। तत्र सत्त्वतमोबहुला आपः। तमोबहुला पृथिवीति। श्लोकौ चात्र भवतः। अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वाण्येतानि निर्द्दिशेत्। स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्व्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते"

ततः शुक्रशोणितयोर्द्दोषगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोस्तयोर्गर्भहेतुत्वमुक्तं यथा—
"अथातः शुक्रशोणितशुद्धिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः। वातपित्तश्लेष्मकुणपगन्धिग्रन्थिभूतपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति। तेषु वातवर्णवेदनं वातेन। पित्तवर्णवेदनं पित्तेन। श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा। शोणितवर्णवेदनं कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन। ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्याम्। पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम्। क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्याम्। मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति। तेषु कुणपगन्धि-ग्रन्थिभूत-पूतिपूय-क्षीण रेतसः कृच्छ्र-साध्याः। मूत्रपुरीषगन्धिरेतसस्त्वसाध्याः साध्यमन्यच्चेति"

तत आर्त्तवदोषगुणादिकमुक्तं तच्च आर्त्तवशब्दे [illegible] दर्शितम्। "लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशुङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत्" "ध्रुवञ्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्व्वकः। ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा। एवं जातरूपवन्महासत्त्वाश्चिरायुषः। भवन्त्यृणस्य मोक्तारः सुपुत्राः पुत्रिणो हिताः। तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो [illegible] तदा गर्भं गौरं करोति। पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम्। यादृग्वर्णमाहारं सेवते गर्भिणी, तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते। दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति। तदेव र[illegible] रक्ताक्षं, पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं, वातानुगतं विकृताक्षमिति भवन्ति चात्र। घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते। विसर्पत्यार्त्तवं नार्य्यास्तथा पुंसां समागमे। बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ। यमावित्यभिधीयेते धर्म्मेतरपुरःसरौ। पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्। यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्। स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते। कुम्भीकः स च विज्ञेयः ईर्ष्यकं शृणु चापरम्। दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते। ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम्। यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते। ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः। ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि। तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता। आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः। अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः। हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्। आकृतिचेष्टाभिर्य्याद्दर्शाभिः समन्वितौ। स्त्रीपुंसौ द्विषतो तयोः पुत्रोऽपि तादृशः। यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन। मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते। ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत्। आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्या

पैत्र्यकैर्गुणैः। सर्पवृश्चिककुष्माण्डविकृताकृतयश्च ये। गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम्। गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वाऽवमानिते। भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च। मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः। वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात्। मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च। वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि। जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते। वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति। निश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति। मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान्। सञ्जायन्ते शरीरेण दन्तानां पतितोद्भवौ। तलेष्वनुद्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः। भाविताः पूर्व्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः। भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्व्वजातिस्मरा नराः। कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे। अभ्यस्ताः पूर्व्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्”।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः। सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति। ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन। ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते। क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति। ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः। अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते।

भवन्ति चात्र। पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम्। नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम्। स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम्। हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति। नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा। ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा। मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम्। ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्। तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः। जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्। युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला। पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत्। तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः। स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा। अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः। अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्। प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते। तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणम् दिवास्वप्नं रात्रिजागरणम् शोकं यानारोहणं भयमुत्कटासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणं च न सेवेत। दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते। स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते। तत्र प्रथमे मासि कललं जायते। द्वितीये शीतोष्णानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति। तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागाश्च सूक्ष्मा भवन्ति। चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात्? तत्स्थानत्वात् तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयां च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते। दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति। तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत्। लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति। भवन्ति चात्र। इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी। गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्। सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेच्च गुणान्वितम्। अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्। येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना। प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये। राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः। अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते। दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्। अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते। आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते। देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम्। दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते। गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्। गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा। माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

संयुतम् । वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम् । मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम् । सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतं च तित्तिरात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी समाध्यायति दौहृदम् । शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति । कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि ।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । षष्ठे बुद्धिः । सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः । अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्कत्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमे जायते अतोऽन्यथा विकारी भवति ।

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा साऽस्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति । असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात्प्रभृति सर्व्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति ।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्व्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति, कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिगौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्व्वगात्रसम्भवस्य । तत्तु न सम्यक् सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ।

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्त्वजसात्म्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्यास्यामः । गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि । मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि । शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकान्यात्मजानि । सत्त्वजानुत्तरं वक्ष्यामः । वीर्य्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि ।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वं च पूर्व्वं च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव, प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति । तद्विपर्य्यये कन्याम् । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतम्पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्य मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूते इति । भवन्ति चात्र ।

देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः । महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् । अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते । अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः । ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्म्माधर्म्मनिमित्तजाः” ।

एवं याज्ञवल्क्यसुश्रुतादिवाक्यैः कायस्य पाञ्चभौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पदार्थादर्शे उक्ता यथा । “अस्थि मांसं त्वचा स्नायूरोम चैव तु पञ्चमम् । एते पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिनात्मिका । लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्जपञ्चमम् । अपां पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः । क्षुधातृष्णाऽऽलस्यं निद्रा आलस्यं क्रान्तिरेव च । उष्णात्मका गुणा एते तेजसः परिकीर्त्तिताः । धावनं गमनं भुक्तिराकुञ्चनप्रसारणे । एते पञ्च गुणा वायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः । रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च । व्योम्नः पञ्च गुणा एते शून्याख्ये शुषिरात्मनि” । तत्रायं विशेषः मनुष्यकायस्य पार्थिवत्वं, चन्द्रलोकस्थकायस्याप्यत्वं, सूर्य्यादिलोकस्थकायस्य तैजसत्वं वायुलोकस्थकायस्य वायव्यत्वम्, बाहुल्येन तत्तत्कायेषु पृथिव्यादिगुणाधिक्योपलब्धेः । इतरभूतानान्तु उपष्टम्भकतामात्रं तदेतत् गौत०सू० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा ।

“पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः.” ३अ०२८सू०

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् ? गुणान्तरोपलब्धेः । गन्धवती पृथिवी, गन्धवच्छरीरम्, अबादीनामगन्धत्वात् तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात् न त्विदमबादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयं, नाबादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति । पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासो-

ब्धासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदनव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, न इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः। कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थंभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः भा०।

"श्रुतिप्रामाण्याच्च" ३अ०२९सू०

"सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्" इत्यत्र मन्त्रे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति "सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि" इत्यत्र मन्त्रान्तरे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य सृतिरभिधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः" वात्स्या०भा०

सां०सूत्रेषु च "पाञ्चभौतिकोदेहः" सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामोदेह इत्येकीयमतम्। "चातुर्भौतिकमित्येके" सू०। आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम्। एतच्च चार्वाकादिमते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकशब्दे विवृतिः। "ऐकभौतिकमित्यपरे" सू०। "पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्युपष्टम्भकमात्राणि। अथवा ऐकभौतिकमैकैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च मनुष्यदेहे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता। चन्द्रादिलोकेषु अवाद्यंशाधिक्येन आप्यत्वादि। हिमकरकसुवर्णादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्" भा०। उष्मजादिदेहानुक्त्वा "सर्व्वेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्व्ववत्" सू०। सर्व्वेषु स्थावरास्थावरदेहेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् आधिक्यादिभिरुत्कर्षात् अत्रापि काये पञ्चचतुरादिभूतजत्वव्यपदेशः पूर्व्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः" भा०।

शा०सू०भाष्ययोश्च छा०उ०मांसादीनां पृथिव्यादिकार्य्यत्वत्वोक्त्याकायस्य त्रिभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

"मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च" सू०। "भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपयुज्यमानायाः मांसादि कार्य्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि (छा०)श्रुतिः "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः। एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्य्यमवगन्तव्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्य्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति। अत्राह यदि सर्व्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति" किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः इदं तेजः इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्य्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्य्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्य्यं मज्जादि। अत्रोच्यते—

"वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" सू०। तुशब्देन नोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते। अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरोलोकस्य प्रसिध्येत्। तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोऽबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते" भा०।

उत्तरपादे च वाक्यशेषात् देहस्य त्रिभौतिकत्वमुक्तं यथा।

"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू०। तदन्तर प्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथाहि प्रश्नः "वेत्थ यथा सौम्य! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवोरंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति "तद्यथा तृणजलायुकेति"। तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैव वात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं

प्रतिपद्यते शुक्रद्रव हव्यादृष्टान्तरभिच्छेदमाद्याः ताः सर्वाण्यामादृत्त्व्याः श्रुतिविरोधात् । ननु ताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते ? सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति ।

"त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् तद्व्यपदेशः" सू० । तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलभ्यते ! नैष दोषः, इतरापेक्षया अपां बाहुल्यं भविष्यति, दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवद्रव्यबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे, कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृति द्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि, कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्" । तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्याभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि पाञ्चभौतिकत्वोक्तेः । यथा

"एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो—यत् किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम्, सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म" उप० ३अ० ।

'स एष प्रज्ञात्मरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वशरीरस्थप्राणप्रज्ञात्मान्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्धिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र इन्द्रगुणवान् देवराजो वा । एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी, यतो मुखादिनिर्भेदद्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः । सप्रजो वा एषः प्रजापतिरेव एष येऽप्येते अग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नान्नादत्वादि लक्षणान्येतानि । किञ्चेमानि च क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि सर्पादीनि । इवशब्दोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि चेतराणि चेतराणि च द्वैराश्येन चलाचलतया निर्दिश्यमानानि । कानि तानि ? इत्युच्यन्ते—अण्डजानि पक्ष्यादीनि । जारुजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि यूकादीनि उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि । अश्वाः, गावः, मनुष्याः, हस्तिनः । अन्यच्च यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम् । किं तत् ? जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति । यच्च पतत्रि आकाशेन पतनशीलम् । यच्च स्थावरमचलं सर्व्वं, तदशेषतः प्रज्ञानेत्रम्—प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते सत्ता प्राप्यते अनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः । प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्व्वस्य जगतः । तस्मात् प्रज्ञानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यस्तमितसर्व्वोपाधिविशेषं सन्निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति सर्व्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्व्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिसम्बन्धेन सर्व्वज्ञमीश्वरसंज्ञं भवति । सर्व्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं नियन्तृत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव जगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणहिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूताग्न्याद्युपाधिमद्देवतादिसंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणस्तदेवैकं सर्व्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्व्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते चानेकधा । एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमित्याद्या स्मृतिः" शाङ्करभाष्यम् ।

कणादतन्मतस्थयोस्तु कायस्य पञ्चादिभौतिकत्व निराकरणेन एकैकभूतारब्धत्वं व्यवस्थापितं यथा "पृथिव्यादि कार्य्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्" क०सू० । तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्क्रियावदन्त्यावयवित्वम् उपाधिभेदः न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावानुपपत्तेः" उपस्कारवृत्तिः । तथा च शरीरत्वम् अन्त्यावय-

त्रिमात्रवृत्तित्वे सति चेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं । हस्तत्व-पृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्तादिवारणाय सयत्नम् । घटत्वादिवारणाय चेष्टावद्वृत्तीति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातीति । मनुष्यत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय मानुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः । वृक्षादावपि चेष्टा अस्त्येव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नक्षतसंरोहणादिकं न स्यात् । कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वात् नृसिंहत्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तेः ।

"इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्त्तुमाह" उपस्कारवृत्तिः ।

"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते,, सू०

"यदि गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकमप्येवम् । नन्वस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य गुणस्याश्रयविनि गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवीजलाभ्यामारब्धः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् । एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम्" उ०वृत्तिः

"गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्" सू० ।

"पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न त्र्यात्मकमपि शरीरं न रूपवच्च तत्त्वयारब्धमपीत्यर्थः ।

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलम्भः ? इत्यत आह" वृत्तिः । "अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः" सू० "मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयवोर्द्रव्यं प्रत्यसमवायिकारणं संयोगो नेष्यते । तथाच तदुपष्टम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषशरीरम्? इत्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः" (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः" उपस्कारवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रतिपेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ६६४पृ० दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं मन्यन्ते तन्मतं तत्रैव निराकृतं तच्च ६६४पृ० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । प्राधान्येन यद्येकैकभूतारब्धत्वं तथापि कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । प्रागुक्तश्रुतवाक्येन या० वाक्येन मत्स्यस्य अवरोहशब्दे ४४०पृ० दर्शितया० सूत्रभाष्येण वक्ष्यमाणैतरेयश्रुत्या च शुक्रशोणितयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भस्योक्तत्वात् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहारम्भणात् शुक्रशोणितोपादानत्वात् देहस्याप्यत्वं शुक्रस्य तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, श्रुतौ "वेत्थ यथा सौम्य ! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्तीति" प्रश्ने "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रतिवचने च छा० उ० पुरुषशब्दवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य अम्मयत्वमुक्तम् शुक्रस्य च ओषध्युपादानकत्वेन पार्थिवत्वमपि "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति मनुना प्रागदर्शितेन वाच०वचनेन च अन्नोपादानकत्वोक्त्या च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च भूयस्त्वेन त्र्यात्मकत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" शा० सू० त्र्यात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्चभौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपष्टम्भकतामात्राभिप्राया । श्रुत्या बलवदागमेन विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वानुमानं नरशिरःकपालशुचित्वानुमानवत् न प्रसरति । ६६४पृ० दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिशा पाञ्चभौतिकत्ववत् त्रैभौतिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भत उत्पत्तिप्रकारः ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा—

"पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमार

जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म।"उप

"वैराग्यहेतोरयमेवाविद्याकामकर्मवान् यज्ञादिकर्म कृत्वा अस्माल्लोकाद्धूमादिक्रमेण चन्द्रमसम्प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणेमं लोकं प्राप्यान्नभूतः पुरुषेऽग्नौ हुतः। तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं संसारी रसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति। यच्चैतद्रेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्यः अङ्गेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य, सम्भूतं परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा। तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीरे एव बिभर्त्ति धारयति। तद्रेतो यदा यस्मिन् काले भार्य्यां ऋतुमती तस्यां योषाऽग्नौ स्त्रियां सिञ्चति। उपगच्छन्नथ तदेतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता। तस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः।

तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना। तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव। तस्माद्धेतोरेनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत्। यस्मात् स्तनादि स्वाङ्गवदात्मभूयं गतं तस्मान्न हिनस्ति न बाधते इत्यर्थः। साऽन्तर्वत्नी एवमस्य भर्त्तुरात्मानमत्रात्मन उदरे प्रविष्टं गतं बुद्ध्वा भावयति वर्द्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगञ्च कुर्वती। सा भावयित्री वर्द्धयित्री भर्त्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्रा भवति। न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित् केनचित् सम्बन्ध उपपद्यते। तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन बिभर्त्ति धारयति प्रागजन्मनः। स पिता अग्र एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्रं जन्मनोऽध्यूर्द्ध्वञ्जन्मनो जातं कुमारं जातकर्म्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते। तथा ह्युक्तं "पतिर्जायां प्रविशतीत्यादि" तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति? उच्यते—एषां लोकानां सन्तत्यै अविच्छेदायेत्यर्थः। विच्छिद्येरन् हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्य्युः ते च पुत्रोत्पादनादिकर्म्माऽविच्छेदेनैव सन्तता हि प्रबन्धरूपेण वर्त्तन्ते यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्त्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः। तदस्य संसारिणः पुंसः कुमाररूपेण मातुरुदराद्यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः अस्य दितुः" शाङ्करभाष्यम्।

स्थावराणामपि भोगायतनदेहवत्त्वमस्ति। तदेतदुद्भिज्जशब्दे ८०८पृ० उक्तप्रायमपि सां० सू० प्र०भाष्ययोर्व्यक्तं दर्शितं यथा। "न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुदादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्व्ववत्" सू०। "न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु वृक्षादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं मन्तव्यम्। यतः पूर्व्ववत् पूर्व्वोक्तो यो भोक्त्रधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः "अथ यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादिरिति"। न बाह्यबुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्यैवमेव व्याख्येयम्। सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम्" भा०। "स्मृतेश्च" सू०। "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः। ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह।

"न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः" सू० "न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य, कुतः? वैशिष्ट्यश्रुतेः, ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः" भा०।

तस्य कायस्य षाड्विध्यं सां०सू० भा० उक्तं यथा। "स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति"भा०। "ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः"सू०। "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः। यत ऊष्मजादिषड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः। तत्रोष्मजा दन्दशूकादयः। अण्डजाः पक्षिसर्पादयः। जरायुजा मनुष्यादयः। उद्भिज्जा वृक्षादयः। सङ्कल्पजाः सनकादयः। सांसिद्धिका मन्त्रतपआदिसिद्धिजाः। यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादयः इति" भा०।

कणादेन संक्षेपेण कायस्य योनिजायोनिजत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्तम् तच्च अयोनिजशब्दे २४७पृ० दर्शितम्। प्रकारान्तरेण कायस्य चातुर्विध्यमुक्तं सां०सू०भा० यथा। "त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः"

स्मृ० त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः। तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति। अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः। अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः। चतुर्थमपि शरीरमाह" भा०।

"न किञ्चिदप्यनुशयिनः" सू०। "विद्यादनुशयं द्वेष्यं पश्चात्तापानुतापयोः" इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतत्त्रयविलक्षणमित्यर्थः। यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति" भा०।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सां०सू०भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सू०।

"भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथा च रसमञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः। ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह" भा०।

"भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्" सू०। "देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्माणेऽप्येवम्। विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादिरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तित्वादिति। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्" भा०।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः। तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः। समष्टिकायस्तु विराट्शब्दवाच्यः। तस्योत्पत्तिप्रकारः संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा।

"स ऐक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्" उपनि०।

"सर्व्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे त्वम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् सृजेऽहमिति। एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः। पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयत् संमूर्च्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः" शाङ्क०भा०।

"तमभ्यतपत्तस्याऽभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः, अक्षिणी निरभिद्येताम्, अक्षिभ्याञ्चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः" उप०।

"तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः। "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत। यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यते एवम्। तस्माच्च निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततोवाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः। तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुरिति सर्व्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति। अक्षिणी कर्णौ त्वक्। हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम्। मनोऽन्तःकरणम्। नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानम्। तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते। तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजनेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसा उच्यते रेतस आपः इति" भा०।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिसञ्ज्ञा सृष्टदेवतानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

"ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति" उप०।

"ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्-इदमासामिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्व्वे हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशेति" भा०।

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणोभूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं

भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्" उपनि० ।

"तथाऽस्त्वित्यनुज्ञां प्रतिलभ्य ईश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृताः । अग्निर्वागभिमानी वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्ताश्चान्यत् । वायुर्नासिके । आदित्योऽक्षिणी । दिशः कर्णौ । ओषधिवनस्पतयस्त्वचम् । चन्द्रमा हृदयम् । मृत्युर्नाभिम् । आपः शिश्नं प्राविशन्" भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २स्क० १०अ० उक्तोयथा

"पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः । आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः" ११ ।

"उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् "यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ये" इति प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थित इत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं अतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत् ससर्ज" ११ श्रीधरः ।

"तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः" १२ ।

"अप्सु निवासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति तेन अप्सु वासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां ता नाराः आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति" १२ श्रीधरः

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीवएव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" १३ ।

"तस्य प्रभावमाह द्रव्यमुपादानं, कर्मादीनि निमित्तानि, जीवो भोक्ता यस्याऽनुग्रहात् सन्ति कार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः" १३ श्रीधरः ।

"एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थितः । वीर्यं हिरण्मयं रेतो मायया व्यसृजत् त्रिधा" १४ ।

"योगएव तल्पं शय्या तस्मात् । वीर्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम्" १४ श्रीधरः ।

"अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः । अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु" १५ ।

"तस्यैव प्रपञ्चः अथेत्यादिना" १५ श्रीधरः ।

"अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः" १६ ।

"अन्तःशरीरे य आकाशः तस्मात्, क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः, ओजः-इन्द्रियशक्तिः, सहो-मनःशक्तिः, बलं-देहशक्तिः, ततः शक्त्यात्मकात् सूक्ष्मात् प्राणः सूत्राख्यः महान् मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषाम्" १६ श्रीधर ।

"अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवाऽनुगाः" १७ ।

"महत्त्वं दर्शयति अन्विति यं प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तं प्राणा इन्द्रियाणि अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति, राजानमनु भृत्या इव" १७ श्रीधरः ।

"प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तराजायते विभोः । पिपासतोजक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत" १८ ।

"क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकन्तु विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते स्म ततः जक्षतो भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत्" १८ श्रीधरः ।

"मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते" १९ ।

"तालु अधिष्ठानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम्" १९ श्रीधरः ।

"विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः । जले वै तस्य सुचिरन्निरोधः समजायत" २० ।

"विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतएव वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति" २० श्री० ।

"नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति । तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः" २१ ।

"नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति दोधूयमाने अत्यन्तं प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायां वायुर्देवता गन्धं वहतीति तथा, अनेन गन्धो विषयो दर्शितः घ्राण इन्द्रियं जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छतः" २१ श्रीधरः ।

"यदात्मनि निरालोकमात्मानञ्च दिदृक्षतः । निर्भिन्ने अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः" २२ ।

"निरालोकं प्रकाशशून्यम् आसीदिति शेषः निर्भिन्नकर्मितवद्ध्यर्थाभावः। तदा आत्मानं देहं चकारान्यश्च यस्तु दिदृक्षतः अक्षिणी स्थानं ज्योतिरादित्यो देवता, चक्षुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहोपग्रहणम् अनेन रूपं विषयो दर्शितः" २२ श्रीधरः।

"बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः। कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः" २३।

"ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम्" २३। श्रीधरः

"वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम्। जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहाः" २४।

"मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आउष्णत्वञ्च ईषदुष्णत्वं शीततञ्चेत्यर्थः। यद्यप्यल्पत्वमपत्वगीन्द्रियविषयमेव तथापि तस्य जिघृक्षाभावात् औष्णत्वमित्युक्तं गुर्वृष्णेति पाठे वङ्गादेशश्छान्दसः। वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः। तस्यां रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि हस्तेनोत्तोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः" २४। श्रीधरः

"तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणोऽवृतः" २५।

तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्वृतः आवृत्यस्थितः कर्त्तरि निष्ठा। कथम्भूतः? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन। अयमर्थः त्वगिन्द्रियमेव बहिः कण्डूतिसहितं स्पर्शं गृह्णत् रोमशब्देनोच्यते। तत्र महीरुहाणां देवतात्वम्। अन्तर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णन् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते तत्र वातो देवता। तथाच तृतीये वक्ष्यति "त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः। अंशेन लोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते। निर्भिन्नान्यस्य मर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत्। प्राणिनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते" इति। तत्र मर्माणीति मर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुना व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः। बह्वृचश्रुतौ त्वेक एवांशोनिर्दिष्टः "त्वङ्निरभिद्यत त्वचालोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति" २५। श्रीधरः

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया। तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम्" २६।

"रुरुहतुः निर्भिन्नौ तत्रेन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभयाश्रयम् आदानं कर्म" २६। श्रीधरः

"गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम्। पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः"। २७

"अभिकामिकाम् अभीष्टां विष्णुतामित्यर्थः। पद्भ्यां सह यज्ञो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः। कर्मभिरिति गत्याख्यकर्मशक्तिरिन्द्रियमुक्तं हव्यं क्रियते इति गतिप्राप्यं यज्ञार्थं द्रव्यं विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति" २७ श्रीधरः।

"निरभिद्यत शिश्नोवै प्रजानन्दामृतार्थिनः। उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम्" २८।

"प्रजा अपत्यम् आनन्दोरतिः अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थ इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति ज्ञेयम्। तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयम्। कामानां स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम्" २८ श्रीधरः

"उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम्। ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः" २९।

"धातुमलं भुक्तान्नादीनाम् असारांशं त्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः" २९श्री०

"आसिसृप्सोः पुरःपुर्या नाभिद्वारमपानतः। तत्रापानस्ततो मृत्युः, पृथक्त्वमुभयाश्रयम्" ३०।

"पुर्या देहात् पुरा देहान्तराणि आसिसृप्सोः सर्वतो गन्तुमिच्छोः, निरभिद्यत इत्यनुषङ्गः। अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वं मरणं। नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यां हि प्राणापानयोर्बन्धविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम्" ३०। श्री०

"आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः। नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये" ३१।

"अन्नपानमादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन्। तत्र कुक्षिरधिष्ठानम्। अन्त्राणि अन्नसंग्रहेकरणम् इन्द्रियस्थानीयं, नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणं पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यं, तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यन्त्रसमुद्रतुष्टय इति चतुष्टयं, पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेकः" ३१ श्री०

"निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत। ततोमनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः काम एव च" ३२।

"निदिध्यासोर्नितरां चिन्तयितुमिच्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादयः" ३२ श्रीधरः।

"त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः। भूम्यप्तेजोमयाः सप्त, प्राणोव्योमाम्बुवायुभिः" ३३।

"तदेवम् अधिदैवादिभेदं विभज्य उक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्यां, त्वक् स्थूलं चर्म्म, तदुपरिस्थितं सूक्ष्मं, त्वगादयोऽस्थ्यन्ताश्चन्द्रिकवत्त्वावेन निर्दिष्टाः सप्त ये धातवस्ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराधारकरूपत्वेन संवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम्" २२ श्रीधरः ।

"गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः । मनः सर्व्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी" २४ ।

"गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः । गुणाः शब्दादयः भूतादिरहङ्कारः ततः प्रकर्षेण भवन्तीति तथा, अहङ्कारकल्पितशोभनस्वभावा न वस्तुतस्तथेत्यर्थः । अत्र हेतुः यतो मनएव सर्व्वविकाराणाम् आत्मा स्वरूपं, बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी । न तु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपञ्चोक्तम्" ।

"एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम्" २५ ।

"उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सह अष्टभिः" २५ श्री० ।

विस्तरस्तु विराट्शब्दे दृश्यः ।

सूक्ष्मोऽपि द्विविधः आधाराधेयभेदात् । तत्राधारभूतस्य आतिवाहिकत्वं तत्स्वरूपादिकं च ६६२ पृ० दर्शितम् । "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकमिति" विष्णु ध० । "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" विष्णु ध० । "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्व्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव हि" सां० प्र० भा० धृतवाक्यम् । आधेयकायस्तु तदाश्रितं सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरम् तच्च आतिवाहिकशब्दे ६६२पृ० दर्शितम् । तच्च वेदान्तमते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तलक्षणम् । साङ्ख्यमते पञ्चप्राणस्थले पञ्चभूतानीति भेदः आतिवाहिकशब्दे ६६२पृ०विवृतिः । स च प्रथमतः हिरण्यगर्भस्यैवोत्पेदे तत एव कर्म्मविशेषात् उच्चावचकार्य्योत्पत्तिर्यथोक्तं सां०सू०भा० "ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युः ? तत्राह । "व्यक्तिभेदः कर्म्मविशेषात्" सू० । "यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पश्चाद्व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति यथैदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्म्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्म्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारणैः कर्म्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिभिरप्युक्तः । यथा मनौ पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्

"तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व्वभूतानि निर्म्ममे" इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्

"तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः" ।

तस्य च सर्व्वकायव्यापित्वेऽपि शास्त्रेऽङ्गुष्ठमात्रतया कल्पनं यथा साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये —

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" । "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" इति श्रुतिस्मृतौ न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिद्ध्यति । यथा दीपस्य सर्व्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्त्यादिसूक्ष्मांशस्य दशोपरि सम्पिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारता तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति" ।

तथा च भोगसाधनत्वेन भोगायतनत्वं लिङ्गशरीरस्यैव तदाश्रयत्वात् स्थूलशरीरस्य तथा व्यवहार उपचारात्, तदेतत् सां० प्र० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सू० । "तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौषिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्" भा० ।

वेदान्तिमते कारणशरीरमप्येकमस्ति तच्चाविद्यारूपं वेदान्तसारे तच्चोक्तम् । चीयते सञ्चीयते संघातरूपेण चि—कर्म्मणि घञ् । आर्हतमतसिद्धे जीवधर्म्माधर्म्माकाशपुद्गलोपाधिके विद्यमाने १२ संघातभेदे जीवास्तिकायः धर्म्मास्तिकायः अधर्म्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः

पुद्गलास्तिकायः इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः। अर्हच्छब्दे ३८४पृ० विवृतिः।

"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति" गीता। "पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम्" शकु०। "पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा०।

कायचिकित्सा स्त्री ६त०। अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गभेदे। "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते लक्षितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम्"।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध-ल्यु। चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे। "भोक्तृरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सां०सू०। चेतनाधिष्ठानेनैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य। १पर्णकुटीरे त्रिका०। तस्य विशालत्वाभावेन कायमात्रपरिच्छेदकत्वात्तन्मानत्वम्। ६त०। २देहपरिमाणे न०।

कायरूपसंयम पु० पात०सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा।

"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू०।

"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः। एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य०।

"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्य तद्रूपञ्च चक्षुर्ग्रहणकर्म्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तभ्यते तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्द्धानयोगिनस्ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोगः चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्यैवेति यावत् तस्मिन् कर्त्तव्येऽन्तर्द्धानं कारणमित्यर्थः। एतेनेति कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगे अन्तर्द्धानमिति" विव०।

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल—संवृतौ करणे ल्युट्। कवचे वर्म्मणि हारा०।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा० १३५अ० यथा।

"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः। कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान्। अरण्ये साय मृगयूथप्रकोपिता। विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः। सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा। धर्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः। अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः। स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत्। मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि। सत्कृत्य भोजयामास सम्मान्य परिचचार च। आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन्। अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने। येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया। तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति। बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे। निर्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम्। दस्यवः ऊचुः। मुहूर्त्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः। ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव सम्मतः। यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा। पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता। कायव्य उवाच। मा बधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम्। नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः। सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित्। नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः। सस्यञ्च नाभिहन्तव्यं सारविघ्नञ्च मा कृथाः। पूज्यन्ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा। सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति। कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत्। यस्य ह्येते सम्प्रदुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम्। न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन। यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत्। सूर्य्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः। इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षत सर्व्वशः। ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तांस्तेनाभियास्यति। शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनिश्चयः। ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां बधः स्मृतः। ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्व्वन्ति केचन। तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे कृमयो यथा। ये पुनर्धर्म्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः। अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः"।

कायव्यूह काये वातादीनां धातूनां सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम् । कायस्थवातादीनां विन्यासे "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" पात० सू० "नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सप्त सन्ति धातवः-त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्व्वं पूर्व्वमेषां बाह्यमित्येवंविन्यासज्ञानम्" भा० । दैत० । योगिभिः कर्म्मभोगार्थं कल्पिते २ कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चिन्तामणौ मुक्तिवादे उक्तं यथा "यत्तु माऽभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्तइत्यादिश्रुतेरन्यथार्थवर्णनं, तन्न स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदाननुमापकत्वात् । वामदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा कायव्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः । यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनकधर्मस्वभावात् तपःप्रभावाद्वा" ।

एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराणि कायेन्द्रियाणि च निर्म्माय तत्तत्कर्म्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् शा० भा० समर्थितं यथा । "सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः" शा० सू० । "हार्दविद्यायां श्रूयते—"स यदि पितृलोककामोभवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि" । तत्र संशयः—किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुः उत निमित्तान्तरसहितः ? इति । तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता यथा लोकेऽस्मदादीनां सङ्कल्पाद् गत्यादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसम्पत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्कल्पादेवेति तु राजवत् सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते । न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयोमनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्य्याप्नुयुरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः ? तच्छ्रुतेः "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिका" हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत । निमित्तान्तरमपि यदि सङ्कल्पानुविधाय्येव स्यादस्तु न तु प्रयत्नान्तरसम्पाद्यं निमित्तान्तरमिष्यते प्राक् तत्सम्पत्तेर्बन्ध्यसङ्कल्पत्वप्रसङ्गात् । न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । सङ्कल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्य्योपपत्तिः, प्राकृतसङ्कल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसङ्कल्पस्य" भा० । "अतएव चानन्याधिपतिः" सू० "अतएव चाबन्ध्यसङ्कल्पत्वाद् अनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयति "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवतीति" भा० । "अभावं बादरिराह ह्येवम्" सू० "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यतः श्रुतेर्मनस्तावत्सङ्कल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्य्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते तत्र बादरिस्तावदाचार्य्यः शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एवं ह्याहाम्नायः "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते यत्र ते ब्रह्मलोकः" इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे" भा० "भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्" सू० "जैमिनिराचार्य्योमनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते, यतः "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति नह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनाञ्जसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावे विकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्य्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते" भा० "द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः" सू० "बादरायणः पुनराचार्य्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवैचित्र्याच्च, द्वादशाहवत्-यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति" भा० "तदभावे सन्ध्यवदुपपद्यते" सू० "यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः एवं तदुपपद्यते" भा० "भावे जाग्रद्वत्" सू० "भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यन्ते" भा० "प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति" सू० "भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधा भावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयन्त्रवत् सृज्यन्ते ? किं वा सात्मकानि ? अस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन

शरीरेषु योगाद्वितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य्ययोगादनेकभावमापद्य सर्व्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः ! तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि" । नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैष दोषः एकमनोऽनुवर्त्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया" भा० ।

यथा च परशरीरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा

"बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" पात० सू०

"लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणोबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनुत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त" इति व्यासभा० ।

कायसम्पद् स्त्री ६त० । "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पदः" पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्यादौ । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" पात० सू० । व्याख्यातमिदमैश्वर्य्यशब्दे तच्च १५५१ पृ० दृश्यम् ।

कायस्थ पु० कायेषु सर्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्यामितया स्था—क ७त० । १परमात्मनि मेदि० । यथा च सर्व्वशरीरेषु अधिष्ठातृतयास्य स्थितिस्तथा अन्तर्यामिब्राह्मणे दर्शितं तच्च वाक्यं १२० पृ० दर्शितम् । २जातिभेदे कर शब्दे शास्त्रान्तरविषये करणशब्दे तस्य विवृतिः ।

अथ कायस्थानां शूद्रत्वाशूद्रत्वविषये बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति अतस्तन्निरूपणाय प्रमाणान्युद्धृत्य मीमांस्यते । "एवं हत्वाऽर्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् । एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवातुरान् नृपान् । केचित् गह्वरमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वं मनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः। ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा । भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव ! तत् त्वं शंसितुमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महाभाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः । तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ! । ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छितम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमसुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः । क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्थ एव उत्पन्नः क्षत्रायां क्षत्रियात्ततः । रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्मात् बहिष्कृतः । कायस्थधर्म्मोदितोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः । तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने । देवर्षिपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् । अत्र क्षात्रधर्म्माद्बहिष्कृतः इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्वंश्यस्य च क्षत्रियधर्म्मयुक्तोपनयनादिराहित्यप्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानकथनेनोपनयनादिमत्त्वं वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलशूद्रादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानेन लेखनाधिकारः सूचितः । चित्रगुप्तधर्म्मश्च तदुत्पत्तिसहितः पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे उक्तो यथा—

"क्षणं ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः । दिव्यरूपः पुमान् बिभ्रत् मसीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः । प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपितः । ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै । भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः । ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते । नाना-

गोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै" । भविष्य पुराणे च । दत्तात्रेय उवाच । त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम् । उपसंगम्य पप्रच्छ भीष्मः शास्त्रभृतां वरः । चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च । सम्भवः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया । कायस्थोत्पत्तयो लोके ख्याताश्चैव महामुने ! । भूय एव महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः । सुधियः सर्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः । पोष्टारो निजवर्णानां ब्राह्मणानां विशेषतः । तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने एतन्मे संशयं विप्र ! वक्तुमर्हस्यशेषतः । इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः गाङ्गेयं ! प्राह तत्त्वतः । पुलस्त्य उवाच । शृणु गाङ्गेय ! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् । न श्रुतं यत् त्वया पूर्वं तन्मे कथयतः शृणु । येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा । उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्प्यते । अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः । यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो ! । मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा । ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः । द्विपदःषट्पदादींश्च ग्रुजङ्गमसरीसृपान् । एककालेऽसृजत् सर्वं चन्द्रसूर्य्यग्रहांस्तथा । एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत ! । उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कश्यपं चातितेजसम् । प्रतियत्नेन भोः पुत्र ! जगत्पालय सुव्रत ! । इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं ऋषिसम्भवहेतुकम् । ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे" । दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमानसः । ततः समाहितमतेर्यद्भूतं तद्वदामि ते । तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः । कम्बुग्रीवो गूढशिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः । लेखनाच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसंयुतः । निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः । त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय ! तं ददर्श पितामहः । अथ-ऊर्द्ध्वं निरीक्ष्याथ पुरुषश्चाग्रतः स्थितः । नामधेयं हि मे तात ! वक्तुमर्हस्यतःपरम् । यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् त्वं मामनुशासय । पुलस्त्य उवाच । इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम् । प्रहस्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः । स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरः । मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः । चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि । धर्म्माधर्म्मविवेकार्थं धर्म्मराजपुरे सदा । स्थितिर्भवतु ते वत्स ! ममाज्ञां प्राप्य निश्चलाम् । क्षत्रवर्णोचितो धर्म्मः पालनीयो यथाविधि । प्रजाः सृजस्व भो पुत्र ! भुवि भावसमन्विताः । तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत" । "पुलस्त्य उवाच । चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते । श्रीभट्टा नागरा गौराः श्रीवत्साश्चैव माथुराः । अहिफणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च । यथा वर्णद्वयञ्चैव सम्भवाद्याश्च सत्तम ! । शृणु तेषाञ्च कर्म्माणि कुरुवंशविवर्द्धन ! । पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महोतले । धर्म्माधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः । भूस्थानं बोधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम् । पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम् । वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम् । प्रजाभ्यः करमादाय धर्म्माधर्म्मविलोकनम् । कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया । या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डी चण्डप्रमर्द्दिनी । तस्यास्तु पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः । स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा । भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभिः । भवन्तं सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा सा तु चण्डिका । तन्मोक्ता न सुरा पेया या न पेया द्विजातिभिः । वैष्णवं धर्म्ममाश्रित्य मद्वाक्यं प्रतिपालय । कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकहृदयहिताय वै । अनुशास्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ । धर्म्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह । अयं भीष्म ! समुत्पन्नाः कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः । ये पृष्टास्ते मयाख्याताः संवादं शृणु चापरम्" ।

पद्मपु० पातालखण्डे सूतं प्रति शौनकाद्युक्तिः । "श्रोतुमिच्छामहे त्वत्तः श्रेयसि प्रेमसङ्गिवः । पुराणसंहितामेतां कायस्थस्थितिलक्षणाम् । को हेतुस्तस्य चोत्पत्तौ, किंविधः, कर्म्म कीदृशम् । किं वर्णः कास्ति कश्चित् कार्य्यं-मादाय को हि सः । किंकुलीनः किमाचारः किंगोत्रः कस्य चान्वयः । एतद्विस्तरतो ब्रूहि कायस्थकृतशासनम् । सूत उवाच । इदमद्भुतमाख्यानं कायस्थस्थितिलक्षणम् । कथयामि महाभागा भगवद्गुणकीर्त्तये । विचित्रो जगतां हेतुर्भगवच्छब्दाश्रयः । तस्योद्भवोऽपि वैचित्रो जगतः कृतवान् विधिः । चित्रोविचित्र इति तत् विज्ञप्तौ तावुभावपि । धर्म्मराजस्य सचिवौ दत्तावस्य तु वेधसा । असतां दण्डनेतारौ स्वपनीतिविचक्षणौ । यथार्थवादिनौ ख्यातौ शान्तिकर्म्माणि तावुभौ । कायस्थसंज्ञया ख्यातौ सर्व-

कायस्थपूर्वजौ । लेखनज्ञानविधिना मुख्यकार्यपरायणौ । अस्मिन् संसारपाथोधौ षड्विधाः कायवर्त्तिनः । तत्रस्थ कायविज्ञानात् कायस्थत्वमिहैतयोः । धर्म्मराजस्य साचिव्यं कुर्व्वतोः शान्तिकर्म्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्र विचित्रयोः । एकविंशतिभेदेन याभ्यां कायस्थजातयः । इत्युदीर्य्य विधिस्तत्र वचश्चित्रविचित्रयोः । तूष्णीमास ततस्ताभ्यां पृष्टं स्वात्मविचेष्टितम् । अस्माकं के च संस्कारा किंवर्णजा ? वयं विभो ! । तत्सर्वं कथयस्वावां भवत्सेवा-परायणौ । सूत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुमोद्य पितामहः । भक्तस्योत्तरमुत्कृष्टमुवाच प्रहसन्निव । ब्रह्मो-वाच । भवन्तावादिकल्पस्य प्रथमे युगनायकं । परमायाश्च शुद्रायामभूतां द्विजवेश्मनि । दासतां दिष्टतः प्राप्तौ परिदाक्षिण्यवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायत्तौ मिथः स्नेहा-नुवर्त्तिनौ । द्विजन्मकिङ्करौ तेषां गृहकर्म्मणि सन्ततम् । चक्रतुः प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । तौ दिवं सुखमासाद्य यावद्युगचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य देवत्वं ततएवं क्रमेण तु । तन्महाप्रलये जाते सर्व्वप्राणिहिते-रतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वां भगवद्वपुषि स्थितिः । अधु-ना सृष्टिसमये मत्तोजन्मापि वामिदम् । धर्माधिकार वपुषौ स्वामिबान्धवजीवनात् । यत्र वर्ण्येषु उत्कृष्टो ब्राह्मणः सर्व्वसम्मतः । तस्यानन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः परिरक्षकः । विज्ञानजीवनोपायी व्यवहारनयान्वितः । वैश्यो वर्णस्तृतीयः स्याद् वर्णद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्ज्जित-संस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थः शूद्रवर्णः स्याद् वर्णत्रितयसेवकः । अनेकव्यवहारज्ञः क्षत्रियञ्च यजश्च सः । तेषामुत्तमतां यायात् कायस्थोऽक्षरजीवकः । भवन्तौ क्षत्रवर्णस्थौ द्विजन्मानौ महाशयौ । कृतोपवी-तिनौ स्यातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्व्वपुण्यबलोत्-कर्षसाध्यसाधनभाविनौ । सर्व्वज्ञकल्पौ भूयातां भगवद्भक्त-मानसौ । एवमाख्याय भगवान् सर्व्वामरगणान्वितः । अन्तर्दधे तयोरन्तः स्थितः प्रत्यक्षदृष्टितः” ।

“सूत उवाच । अस्मिन् जगति दुःखानि दुर्दान्ताण्व भुञ्जते । तस्माद्दुर्नयकर्त्तारो निरयेष्वधिवासिनः । दुर्नयं सुनयं वापि सर्व्वेषां नयवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि तथा लिखतः कर्म्मसूत्रिणाम् । एतल्लिखनमध्यस्थं कर्म-सूत्रं यथातथम् । न न्यूनमधिकं वापि देहारम्भस्य कर्म्म यत् । जन्मानन्त्यभवं कर्म्म जीवानां भावितावुभौ । उप-योगं विनाप्येतौ लेखयामासतुः स्वतः । विलोक्य प्राणि-नामायुः संपूर्णं कर्म्म वा यथा । समानपतितानेव नाप-रानिति निर्णयः । धर्म्मराजानुवचनमेकवाक्यमिव प्रियम् । सम्मानयित्वा सुतरां अत्रभूताविव स्थितौ । षट्कायमतविज्ञानं जानीतः कर्म्मयोगि यत् । कायस्थ संज्ञया चित्रविचित्रौ विष्णुवल्लभौ” । “सूत उवाच । एवमाप्य मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वयसा छन्दयामास मेत्रस्तौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिसम्भवाय स्थितिं स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरां मुनयो देवमानवाः । परिवारविभूत्यैव स्वसन्तानप्रसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्तु कुरुतां सुतसंस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कन्ये द्वे परमोत्तमे । महत्प्रभोः समाधेश्च तनये क्षत्रजन्मनः । सम्पन्नकुलशीले ते कर्त्तव्ये गृहमेधसे । कलत्रे वंशवि-स्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माणौ प्रणम्य स्वामिनं प्रति । देवादेशप्रमाणं स्यात् इत्युक्त्वास्वीकृति चक्रतुः । विधिना परिनेतारौ समये भवमोचिते । ततएव समाम्नायहेतवे कृतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्म-राजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं प्रार्थयामासतु स्ततः । चित्रोऽप्यथ विचित्रोऽपि मिथो निश्चित्य साम्प्रतम् । विचित्र ! जगतः कार्य्यं त्वया तत्तद्विधीयताम् । कार्य-द्वयन्तु कर्त्तव्यमस्माभिः स्वामिवाक्यजम् । व्यापारोऽपि प्रकर्त्तव्यः कालिकापि हि सेव्यते” इत्युपक्रमे पद्मपु० पातालखण्डे “सुभामा चित्रगुप्तस्य गृहस्वामित्वयोगिनी । भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी सुन्दरस्थितिः । उभे अपि समाम्नाते पातिव्रत्यशिरोमणी । देवदत्तां पुरं प्राप्य सुखेनैवानुतिष्ठताम् । परेरिता प्रवृत्तैषा पुरी साऽऽयतनी कृता । चित्रगुप्तेन भामायां त्रयउत्पादिताः सुताः । उदारशीलाचरिता धर्म्मराजस्य वल्लभाः । शरीरवेगाः सुदृढाः पितृवत्कार्य्यहेतवः । विचित्रस्य सुताः पञ्च सम-भवन् महाशयाः । कलीरः सुसमः सूक्ष्मः सङ्गवान् कर्म्मकस्तभी । भामिनी कुक्षिजास्ताबकाद् लगुणशालिनः । तेषान्तु कल्पयामास कश्यपो जातकर्म्म वै । तदाचरति तत्पूर्व्वं नाम गर्भादि वैदिकम् । तयोः कुलपतिस्तस्मात् तावत् कश्यपसम्मतः । व्यातेने सकलाभीष्टमाशीःशत सङ्कुलैः । एतावेते च सर्व्वे सुगोत्रिणः कश्यपाभिधाः” ।

एवं चित्रगुप्तवंश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रिय-वदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदन्वयजाताना-मुपनयनादिलोपात् व्रात्यक्षत्रियत्वम् । व्रात्यानाञ्चाकृत-प्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्म्मत्वम्

इदानीन्तनानाम् यद्यपि व्रात्यक्षत्रियाणां क्षत्रियतुल्या-शौचभागित्वमुचितं तथापि मनुना "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः स्युः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च" इति शूद्रत्वप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य वेदानध्ययनस्य च हेतुताया उक्तेः इदानीन्तनानामप्यासद्भावेन वृषलधर्मत्वप्राप्त्या अकृतप्रायश्चित्तक्षत्रियाणामुपनयादिराहित्येन शूद्रधर्मप्राप्त्या मासाशौचव्यवहारो नानुपपन्नः। रघुनन्दनेन महानन्दिप्रभृतिक्षत्रियाणामपि कलौ शूद्रत्वस्योक्तेः शूद्रतुल्यतया मासाशौचव्यवहारस्य युक्तत्वात् गतानुगतिकन्यायादेव तथा चार इत्यनुमीयते। व्रात्यप्रायश्चित्तस्तु मिता० आपस्तम्बेनोक्तं यथा "यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपयनं तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्"। एतेषाञ्च बहुकालावधि-व्रात्यत्वं, यतो मनुना "झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यात् निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च" इति व्रात्यत्वादेव तेषामुत्पत्तेरुक्तेः बहुकालपतितसावित्रीकस्यापि प्रागुक्तापस्तम्बवचनेन प्रायश्चित्तस्य विधानात् तथा प्रायश्चित्ताचरणे च उपनयनाद्यधिकारिता भवितुमर्हत्येव किन्तु वर्णसङ्करजातिभेदरूपकरणस्य न तथात्वं तन्निर्णयस्य वंशपरम्पराज्ञानाभावे दुर्घटएव "शूद्रवद्वर्णसङ्कराः" इति स्मृतेः तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्, तेषां मासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदन्येषामपि व्रात्यक्षत्रियरूपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते। करणशब्दे उदा०। तज्जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् पुंयोगे तु ङीष्। कार्य्यस्थित्यनया स्था—करणे घञर्थे क ई त० टाप्। ३हरीतक्यां मेदि० ४धात्रीवृक्षे जटा० ५काकोल्यां भरतः ६एलाद्वये ७तुलस्याञ्च राजनि

कायस्थैर्य्य न० ६त०। रसायनादिना देहपिण्डस्य स्थिरतायाम् कायस्य बहुकालस्थायितायाम् साधनञ्च सर्व्व सं०। "अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्य्ये सर्व्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते" इत्युपक्रम्य दर्शितं रसेश्वरशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते।

कायाकाशसम्बन्धसंयम पु० पात० सूत्रोक्ते संयमभेदे। स च पात० सूत्रादौ फलसहितोदर्शितो यथा "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेराकाशगमनम्" पात०सू०ऐश्वर्य्यशब्दे १५४८८ पृ० विवृतमिदम्।

कायिक त्रि० कायेन निर्वृत्तं ठक्। देहनिर्वृत्ते पुण्यपापादौ कर्म्मणि। "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ति०त०दशविधपापकीर्त्तने वाक्यौ०। "मनसा तु कृतं कर्म्म मनसैवोपभुङ्क्ते। वाचा वाचा कृतं कर्म्म कायेनैव तु कायिकम्" मा०भा०धृता स्मृतिः।

कायिका स्त्री कायेन तद्व्यापारेण निर्वृत्ता ठक्। १ बलीवर्द्दादिकायपरिश्रमसाध्ये वृद्धिभेदे। "दोहवाह्यकर्मयुता कायिका समुदा हृता" व्यासः। मूलधनाविरोधेन प्रत्यहमधमर्णदेयपणपादादिरूपायां २वृद्धौ च। "कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादाद्या तु कायिका" नारदः। ऋणादानशब्दे विवृतिः।

कार पु० कृ—कृतौ घञ्। १क्रियायाम् २यत्ने "मकारनानारकासा"इत्यादि माघः।"मकाराः सयत्नाः सोत्साहाः"मल्लि० करणे घञ्। ३बले। कस्य सुखस्य आरः प्राप्तिर्यत्र। ४रतौ विश्वः कृ—हिंसायां भावे घञ्। ५बधे धातूनामनेकार्थत्वात् ६निश्चये। कर्मणि घञ्। ७ पूजोपहारे बलौ। कं सुखम् ऋच्छत्यनेन ऋ—करणे घञ् ६त०। ८ पत्यौ कं सुखं निर्वृतिमृच्छति कर्त्तरि अण्। १०यतिरूपे प्रव्रज्यान्विते चतुर्थाश्रमे च शब्दरत्ना० कं जलं निष्यन्दजमृच्छति अण्। ११हिमाचले मेदि०। करकायां मयम् अण् वृषो० कलोपः। १२करकाजे जले न० सुश्रुतः। "तत्र त्वान्तरीक्षं चतुर्विधं तद्यथा धारं कारं तौषारं हैमञ्चेति" सुश्रुते कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः समुचितः ककारलोपः लिपिकरप्रमादात् इति बोध्यम्। कर्म्मण्युपपदे कृ—अण्। स्वर्णकार कुम्भकार इत्यादौ तत्तत्कर्मकारके त्रि०। स्त्रियां टाप्, वोपदेवमते कर्म्मणि अण् षित्त्वात् ङीप् इति भेदः।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशान् कृ—ण्वुल्। १कर्त्तृत्वादिसंज्ञाप्रयोजके कर्म्मणि—क्रियायाम्। "कारके" पा०। कर्त्तृत्वादिव्यपदेशकारिण्यां क्रियायामित्यर्थः। करोति क्रियां निष्पादयति कृ—ण्वुल्। २क्रियानिष्पादकेषु कर्त्तृकर्मादिषु कारकसंज्ञान्वितेषु न० तेषाञ्च क्रियायामेवान्वयः"सम्बोधनान्तं कृत्वोर्थाः कारकं प्रथमोक्तिः। धातुसम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तनञ्। तथा यस्य च भावेन, षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धसाष्टकस्यास्य क्रियर्यैवावधार्य्यताम्" इति हर्युक्तेः। वैयाकरणभूषणकारमते कारकलक्षणादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा "तत्र कारकत्वं नाम क्रियाजनकशक्तिमत्त्वं करोति क्रियां

निवर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसंज्ञं भवतीति वार्त्तिकोक्तेश्च। द्रव्यस्य स्वतस्तथात्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम्। ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा"स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः"इति"। शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारस्त्ववधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्व्वेषां कर्त्तृत्वेऽपि स्वस्वावान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा""निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः"इति। तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितोयथा—"कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलेनोद्देश्यत्वरूपव्यापारश्च कर्म्मणः, कर्त्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति" तत्र करणाधारकर्म्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्व्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन करणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्व्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेति"।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्म्मकर्त्तृभेदात्। एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" इत्युक्तेरुत्तरोत्तरप्राबल्यं तदुक्तं हरिणा—"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति। गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसङ्गे तु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् कार्य्यस्य प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्ज्जायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्य्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यति। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते" इति अतः स्थित्वाश्वेन गच्छतीत्येव प्रयोगः।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुबर्थे तन्मते हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं मुख्यम्। तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वं गौणम्। तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात्। यथा च तस्यान्वयः तथा शब्द० प्रका० तथा दर्शितं यथा

"कारकार्थेतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते। धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्। इत्यत्र कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वये प्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम्। वृक्षात् पतति, व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति, गुरौ भासत इत्यादौ, ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारोभूय भासते इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्रत्यपञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते। यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृश धात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपानुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकपाचकइत्यादिकास्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषणविधेरेव। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्यप्रयोगात् इयतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव "क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्त्तृकर्म्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यत" इति शाब्दिकाः आहुः"। "कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः" "कारकं प्रथमोक्तितः" इति च भर्त्तृहरिः। ४कर्त्तृमात्रे त्रि० मेदि०। "दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः" गीता। जगतां कारकः कृष्णः" वोपदेवः तुमर्थे ण्वुल्। ५कर्त्तुमित्यर्थे। तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी अतोघटं कारको व्रजतीत्येव प्रयोगः। "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेनतदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात्।

करकायाइदं तत्र भवं वा अण्। ६करकासम्बन्धिनि त्रि०। ७तन्निष्यन्दिजले न० राजनि० ८अप्सु स्त्री ङीप्। तज्जलगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः। पाषाणखण्डवत्तापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः। करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम्। दारुणं शीतलम् सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्"। [२९९पृ० विवृतिः

कारकदीपक न० दीपकभेदरूपार्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे

कारकविभक्ति: स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः। व्याकरणोक्ते कर्म्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवृतिः। "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या०प०।

कारकर त्रि० कारं करोति कृ–ट। क्रियाकारके दासादौ।

कारकुक्षीय पु० शाल्वदेशे हेम० तत्र भवः अण् बहुषु तस्य लुक्। तद्देशवासिजनेषु बहुव०।

कारज त्रि०। कारात् क्रियातो जायते जन–ड। १क्रियाजन्ये करजे नखे भवं तस्येदं वा अण्। २नखभवे ३नखसम्बन्धिनि च त्रि०।

कारञ्ज त्रि०करञ्जस्य तत्फलस्येदम् अण्। करञ्जवृक्षफलतैलादौ तत्तैलगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा। निम्बातश्यात्युपक्रमे "करञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्य्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरायनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"।

कारण न० कारयति क्रियानिवर्त्तनाय प्रवर्त्तयति कृ–णिच्–ल्यु। १क्रियानिष्पादके हेतौ २उद्देश्ये ३देहे ४इन्द्रिये। कृ–बधे स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। ५बधे मेदि०। ६कर वाद्यभेदे। करणएव कारणः। ७कायस्थे पु०। करणमेव स्वार्थे अण्। ८साधने ९कर्म्मणि। १०गीतभेदे रत्नकोषः। न्यायमते कारणत्वलक्षणभेदादिकं भाषा० मुक्तावल्योर्दर्शितं यथा।

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्" भाषा०।

पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः। अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवं परममहत्परिमाणम् अतीन्द्रियसामान्यं विशेषश्चेति बोध्यम्। इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण। मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं कालादेर्बोध्यं तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्य्याणामाशय इत्यन्ये तन्न ज्ञानातिरिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्य्यैरुक्तत्वात्" मुक्ता०।

"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ब्बवर्त्तिता। कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम्। समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्। एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्"। यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत्। तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्" भाषा०।

नतु कारणत्वं किम्? अत आह अन्यथेति। तस्य-कारणत्वस्य। तत्र-समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः। अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्य्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या,कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः। इत्यञ्च कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम् आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः" मुक्ता०।

कारणताग्राहकं प्रमाणं च सर्व्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा

"अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति नतु पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूतभविष्यति, वर्त्तमाने–अनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात्। नतु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते

व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः, विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवं विधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः१ कारणोपलम्भे२ सति उपलम्भः ३उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात्४ अनुपलम्भः५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते"।

कारणत्वञ्च नियतपूर्व्वसत्त्वं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते। तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

"ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, नकार्य्यस्याद्यसत्ताक्षणवदन्यदापि सामग्रीसत्ताऽविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म?। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात्। तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं, तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः। तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेषः। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्, तत्तत्काल इत्याकलय। तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च "अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः"। तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरसतः स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न हैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्वसाविशिष्टत्वाभ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैव कारणमसत्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवेशने चापर्य्यवसानमेव। न च सत्ताभेदादनन्वयमस्त्वेवेत्यपि पादप्रसारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननिबन्धनलक्षणः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम्। न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति, भिन्नामप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्य्येत। मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्धर्मिणीं कारणतां कथमनुगमयितासि?। किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नित्योऽपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्व्वसत्तां हि कारणतामन्ये इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतोऽभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतैव? अन्यथा कालावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तरसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं, पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् असत्ताऽविशेषात्। असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात्। सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावाभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्व एव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात्। अन्वयोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन "आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्ज्जितमोदकाः। रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते। सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्य्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्यकार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्ववदावृत्तेः तस्मात् "पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा"। आस्तां प्रतिबन्दिग्रहग्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयम्? प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमादिति चेन्न इदमनुगतनियतं प्राक् सदिति बुद्ध्या विशेषात्। भ्रान्त्यैवं-

बहिर्गोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया त्रिचतुरादिकक्षानुधावनविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानिश्चयः, केवलं ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्व्वपूर्व्वभ्रान्तिसम्भवेन न तत एव सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः"।

तत्र हेतौ "पञ्चैमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे" गीता। "न लिङ्गं धर्म्मकारणम्" मनुः। उद्देश्ये "तस्यागमनकारणम्" रघुः। फलस्य कारणत्वञ्च इच्छाद्वारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात् सर्वोहि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्त्तमानो दृश्यते इति तस्य तथात्वम्। कारणमस्त्यस्य अर्श॰ अच्। १॰उत्तरभेदे उत्तरशब्दे विवृतिः। "मिथ्योत्तरे पूर्व्ववादे कारणे प्रतिवादिनि" मिता॰ स्मृतिः। भावे तल् कारणता स्त्री। त्व कारणत्व न॰कारणभावे "एकः कारणतां गतः" कुमा॰। "कारणत्वं भवेत्तस्य" भाषा॰।

कारणकारण न॰ ६त॰। अन्यथासिद्धपदार्थभेदे यथा कुलालः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घटं प्रत्यन्यथासिद्धः। व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्यथासिद्धिः। यथा कुठारादीनां, ते हि छेदनक्रियाकारणच्छेद्यसंयोगजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, चक्षुरादीनां प्रत्यक्षजनकविषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः। "नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः" इत्युक्तेः २परमेश्वरे च सहि सर्वेषां निमित्तोपादानकारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, ३प्रयोजके। कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमस्त्येवेति नैयायिकादयः।

कारणगुण पु॰ ६त॰। उपादानकारणस्य गुणे "कारणगुणाः कार्य्यगुणानारभन्ते" इति न्यायसू॰। यथा तन्त्वादिरूपोपादानगुणाः शुक्लादयः, कार्यस्य पटस्य शुक्लगुणारम्भका भवन्ति न वैपरीत्येनेति आकरे स्थितम्।

कारणगुणोद्भव पु॰कारणगुण उद्भवोऽस्य। उपादान कारणगुणेनोपपद्ये गुणभेदे। ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा। "अपाकजन्तु स्पर्शान्तं द्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्। स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः"। स्पर्शान्ताः। रूपरसगन्धस्पर्शाः घटादौ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्व्वकत्वाभावात् अपाकजा इत्युक्तम्। तथाविधं अपाकजमिति। "स्पर्शोत्वानुणाभीतो ग्राह्यः। एकपृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम् पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वं ग्राह्यम्" मुक्ता॰। [विवृतिः।

कारणमाला स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८पृ॰

कारणशरीर न॰ कारणरूपं शरीरम्। वेदान्तिमते अज्ञानरूपे शरीरे। वेदान्तसारे तद्विवृतिः दृश्या।

कारणा स्त्री कृ–हिंसायां स्वार्थे णिच्–भावे युच्। १तीव्रवेदनायाम् अमरः। कृ–णिच्–युच्। २प्रेरणायाम्

कारणिक त्रि॰कारणेश्चरति ठक्। कारणेन विचारक १परीक्षके अमरः। करणस्येदम् काश्या॰ ठञ् ञिठ् वा। २करणसम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ठञि षित्त्वात् ङीष् ञिठ इदन्तारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेदः।

कारणोत्तर न॰ कारणेन उत्तरम्। व्यवहारेषु वाद्युपन्यस्तं वस्तु सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणकथनरूपे उत्तरभेदे, यथा अयं शतं मे धारयतीत्यभियोगे सत्यं गृहीतं किन्तु शोधितम्, इयं भूमिर्मदीयानेन भुज्यते इत्यभियोगे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन क्रयादिना वा इदानीं ममेत्युत्तरम्। उत्तरशब्दे १०६०पृ॰ विवृतिः।

कारण्डव पुंस्त्री रम–ड तस्य नेत्त्वम् रण्डः ईषत् रण्डः कारण्डः तं वाति वा–क करण्डस्येदं कारण्डं तदाकारं वाति वा–क वा। हंसभेदे "हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुताश्रया" भा॰ व॰३८अ॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। अस्य अजिरादि॰ पाठात् मतौ संज्ञायामपि न दीर्घः कारण्डववती नदीविशेषः। "हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवेत्युपक्रमे "प्लवाः सङ्घचारिणश्च" इति सुश्रुते तस्य प्लवत्वं सङ्घचारित्वञ्चोक्तम्।

कारण्डव्यूह पु॰ बौद्धभेदे त्रिका॰ २बौद्धशास्त्रविशेषे च।

कारन्धम पु॰ करन्धमस्यापत्यं शिवा॰ अण्। १करन्धमनृपस्यापत्ये अविक्षिन्नाम्नि नृपे तदुत्पत्त्यादि "एतस्मात् कारणाद्राजन् ! विश्रुतः स करन्धमः। तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्। इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः। तस्य सर्व्वे महीपालाः वर्त्तन्ते स्म वशे तदा। स हि सम्राड़भूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च। अविक्षिन्नाम धर्म्मात्मा वीर्य्येणेन्द्रसमोऽभवत्" इत्युपक्रमे "तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया। मरुत्तोनाम धर्म्मज्ञश्चक्रवर्त्ती महायशाः" भा॰आश्व॰४अ॰उक्तम्। २गोत्रापत्ये अण्। करन्धमपौत्रे अविक्षिन्नृपपुत्रे २मरुत्ते नृपे च। "कथं यज्ञे मरुत्तस्य" इत्युपक्रमे "यदि शुश्रूषसे पार्थ ! शृणु

कारन्धमं नृपम्" तत्रैव इत्य० मरुत्तस्य कारन्धममिति विशेषणात्। तस्येदमण्। इनारीतीर्थभेदे न० तत्तीर्थ-प्रादुर्भावादि भा० आ० २१७।१८अ०। यथा

"ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः। अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः। वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः। आचीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः। अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम्। कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत्। भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत्। एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः। विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः। दृष्ट्वा च वर्ज्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः। तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः। तीर्थानीमानि वर्ज्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः। तापसा ऊचुः। ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान्। तत एतानि वर्ज्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन!। वैशम्पायन उवाच। तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्य्यमाणस्तपोधनैः। जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः। ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम्। विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तपः। अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान्। जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः। उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्ज्जुनेन यशस्विना। बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता। दीप्यमाना श्रिया राजन्! दिव्यरूपा मनोरमा। तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत्। का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वासि जलेचरी। किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा?। वर्गोवाच। अप्सरास्मि महाबाहो! देवारण्यविहारिणी। इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल!। मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः। ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम्। ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम्। रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम्। तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम्। आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्। तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतमुत्तमम्। अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया। अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता। यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत!। गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम्। स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर! कथञ्चन। नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले। सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ!। ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः!। वर्गोवाच। ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भारतसत्तम!। अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम्। रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः। अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज!। एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन!। यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः। अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः। तस्माद्धर्म्मेण वर्द्धस्व नास्मान् हिंसितुमर्हसि। सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम्। शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत्। प्रसादं कृतवान् वीर! रविसोमसमप्रभः। ब्राह्मण उवाच। शतं शतसहस्रन्तु सर्व्वमक्षय्यवाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम्। यदा च वो ग्राहभूता गृह्णतीः पुरुषान् जले। उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषसत्तमः। तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ। अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन। तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्। वर्गोवाच। ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः। क नु नाम? वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम्। समागच्छेम यो नस्तद्रूपमासादयेत् पुनः। ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत!। दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम्। संप्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम्। अभिवाद्य च तं पार्थ! स्थिताः स्मो व्रीडिताननाः। स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत्। श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत्। दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै। पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम्। तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः। मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः। तस्य सर्व्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः। तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ!। एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः। कुरु कर्म्म शुभं वीर! एताः शापाद्विमोक्षय!। वैशम्पायन उवाच। ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्व्वा एव विशाम्पते!। तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्य्यवान्।

उत्थाय च शलाकस्थात् प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् । नागदा-
म्बरशो राजवद्दध्यन्न यथा पुरा । तीर्थानि शोधयित्वा
तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुम् । चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं ततो
मणिपुरं ययौ” ।

कारन्धमिन् पु० स्त्री करणत्र कारस्कं धमति ध्मा-इनि
पृषो० । १कांस्यकारे स्त्रियां ङीप् । २धातुवादरते च मेदि०

कारपचव पु० देशभेदे । “अवभृथमलभ्यवयन्ति यमुनां कारप-
चवं प्रति” कात्या०श्रौ०२४।६।१०कारपचवो देशभेदस्त-
न्मध्ये यमुना वर्त्तते तां कारपचवदेशस्थां यमुनां प्राप्य
तत्रावभृथमभ्यवयन्ति” संग्र० व्या० ।

कारभ त्रि० करभस्येदम् अण् । करभसम्बन्धिनि मूत्रादौ
“अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्” सुश्रुतः ।

कारभू स्त्री करणकारः तस्य भूः । राजपाद्यकरग्रहणभूमौ ।

कारमिहिका स्त्री कारं जलसम्बन्धं मेहति मिह-सेके क
ततः स्वार्थे क अत इत्वम् । कर्पूरे राजनि० ।

कारम्भा स्त्री० ईषत् रम्भा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृक्षे शब्द०

कारयिष्णु त्रि० कृ-णिच्-इष्णुच् । कारयितरि ।

कारव पु० स्त्री कौति रवोऽस्य । काके त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

कारवल्ली स्त्री कुत्सितःकारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेल्ले
(करेला) । कारवान् कर्मयुक्तः सन् लीयते ली-क्विप् ।
२काण्डीरे काण्डधरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कारं वाति वा क के जलोपलक्षितवर्षाकाले
रवोऽस्य कारवोमयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् ।
कृ हिंसायां स्वार्थे णिच्-क्विप् काः तमवति अण् वा गौरा०
ङीष् । १शतपुष्पायाम्, (मौरि) २रुद्रजटायाम्, ३मयूर-
शिखालतायाम् । ४कारवेल्ले, (करेला) ५त्वक्पत्राम्
(तेजपात) ६कृष्णजीरके च । ७क्षुद्रकारवेल्ले अमरः
राजनि० टीकाकृयोर्धृत च ।

कारवीरेय त्रि० करवीरेण निर्वृत्तादि करवीर+चतुरर्थ्यां
सख्या० ढञ् । करवीरनिर्वृत्तादौ ।

कारवेल्ल पु० कारेण वातमत्या वेल्लति वेल्ल-चालने अच् ।
१लताभेदे (करेला) २तत्फले न० । “कारवेल्लं हिमं
भेदि लघु तिक्तमवातलम् । ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेह-
कृमीन् हरेत्” भावप्र० । स्वार्थे क कारवेल्लकोऽपि तत्रैव
अल्पार्थे ङीष् । २क्षुद्रकारवेल्ले (उच्छा) । अमरः । कार
वेल्लसञ्ज्ञा “तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः ।
कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं हिङ्गुमर्द्दितम् । भर्ज्जितं नव-
नीतेन सैन्धवेन समन्वितम्” भावप्र० । “विदलितसुखमीषत्
कारवेल्लीकठोरं पुलकितमिव तैलैः साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिदर्प्यं मुललितरसमार्यं लोल-
सामातनोति”पाकशा० । कारवेल्लीफलं भेदि लघु तिक्तं
सुशीतलम् । पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेदक्रिमीन् हरेत्”
वैद्यकम् । स्वार्थे क कारवेल्लिकाप्यत्र स्त्री ।

कारस्कर कारं वधं करोति कृ-हेत्वादौ ट वृक्षे नि० सुट् ।
विषतिन्दौ किम्पाके वृक्षे राजनि० टासादौ न सुट् ।

कारस्कराटिका स्त्री कारस्कर इवाटति अट-ण्वुल् । कर्ण-
जलौकायाम् । त्रिका० ।

कारा स्त्री कृ-हिंसायां भिदा०भावे अङ् “ऋदृशोऽङि” पा०
गुणः “काराबन्धने” पा०ग० दीर्घनिर्द्देशात् दीर्घः ।
१बन्धने मेदि० २पीडायां त्रिका० पा०ग० बन्धनशब्दस्य
बन्धनाधारपरत्वे ३बन्धनागारे अमरः । कुत्सितमृच्छति
ऋ-अच् कोः का । ४दूत्याम् ५प्रसेवके । ६स्वर्णकारि-
कायाञ्च मेदि० । ७शब्दे च । काराधुनी ।

कारागार न० कारायाबन्धनस्यागारं गृहम् बन्धनागारे
(जेलखाना) “रिपुः कारागारं कलयति च तं केलि-
कलया” कर्पूरस्तवः । कारागृहादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त त्रि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कयेदी)
बन्धनागारबद्धे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लक्ष्मणात्मजाङ्गदचन्द्रकेतु
राज्यमासीत् “अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवम् ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ” रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति प्रचरणस्थानत्वेन आ+
रा-ण्वुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दः तस्याधुनी उत्पादयित्री ।
शब्दनिष्पादके शङ्खादौ । “अगस्त्योनरां नृषु प्रशस्त
काराधुनीव” ऋ० १,१८०,४ । “कारा शब्दः” भा०

कारि स्त्री कृ- भावे प्रश्नाख्यानविषये इञ् । प्रश्नाख्यान-
विषये १क्रियायाम् । “कां कारिमकार्षीः ? सर्वां कारि-
मकार्षम्” इत्यादि । कृ-कर्त्तरि शिल्पिनि इञ् ।
२शिल्पिनि त्रि० ।

कारिका स्त्री कृ-भावे ण्वुल् । १क्रियायाम् । “कारिकाशब्द
स्योपसंख्यानम्”वार्त्ति० क्रियायोगेऽस्य गतित्वम् तत्र का-
रिका क्रिया, कारिकाकृत्य” सि०कौ० । तत्र दासीशब्दवा
चकस्य क्रियाशब्दस्य न ग्रहणं तथाव्याख्यानात् । कारः
रोगवधः साध्यतयास्त्यस्य ठन्, कृ-हिंसायां ण्वुल् वा ।
रोगनाशिकायां २कण्टकार्य्यां राजनि० । ३नटयोषि

४ चित्रगस्त्रोके अल्पाक्षरेण बह्वर्थज्ञापकश्लोकभेदे । ५ शिल्पिरचनायाम् मेदि० । ६ वृत्तिभेदे (मुद) रमानाथः ।

कारित त्रि० कृ-णिच्-कर्म्मणि क्तः । १करणाय प्रेरिते । "विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च । कारितास्ते यतोऽतस्त्वाम्" देवीमा० । २अधमर्णेन स्वकार्य्यसिद्धये नियतवृद्धेरङ्गीकृताधिकवृद्धौ स्त्री "वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता" मिता० ना० स्मृतिः । "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता । आपत्काले कृता नित्यं सा तु स्यात् कारिता मता" कात्या० ।

कारी स्त्री कृ-हिंसायाम् इञ् स्त्रियां ङीप् । कराटकारिवृक्षे राजनि० । तस्याः कराटकाचितत्वेन हिंसासाधनत्वात् रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारीर न० करीरस्यावयवः काण्डं भस्म वा पलाशा० अञ् । १वंशस्य काण्डे २वंशभस्मनि च ।

कारीरी स्त्री कं जलमृच्छति ऋ-विच् कारं सजलमेघमीरयति ईर-अण् उप० स० गौ० ङीष् । वर्षहेतौ इष्टिभेदे । "वर्षकामेष्टिः कारीरी" "तस्यां प्रति त्वं चारु मध्वरसं डे अग्निं स्वसं नमोभिरिति धाय्ये" आश्व० श्रौ० २।१३।१।२। "वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टिः कार्य्या । तस्यां-कारीर्य्याम । अत्र बहुदैवत्याया आम्नानात् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि प्रापणार्थं तस्यां ग्रहणमिति" नारा० । आरब्धायां कारीर्य्यां कृताङ्गीयां वर्षणे सति सा समापनीया न वेति सन्देहे कात्या० श्रौ० १।२।२२ सू० निर्णीतं यथा "दृष्टे तत्परिमाणम्" कृताङ्गायामिष्टौ वर्षणे दृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म्म कर्त्तव्यं यत्परिमाणमदृष्टे वर्षणे क्रियते । न तु इष्टौ दृष्टायां किमप्यन्यूनं कृताङ्गं परित्याज्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या दृष्टः फलं, किन्तु कालस्वभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रवृत्तम् इत्याशयः" सं०व्या० । अतएव जैमिनिना ६,२,१३,कर्म्मणि आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य काम्यकर्म्मणः समाप्यत्वमुक्तं यथा "प्रक्रमात्तु नियुज्येतारम्भस्य निमित्तत्वादिति" व्याख्यातं चेदं शबरस्वामिना यथा "प्रजाकामो यजेत, ग्रामकामो यजेत"-इत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देहः-किं प्रक्रान्तं नियोगतः समापनीयम्, उतेच्छया कार्य्यं हेयं वा ?-इति कुतः ? एवं प्राप्तं ?-नियोगतः परिसमापयितव्यम्-इति । कुतः? एवं हि श्रूयते,-इदंकामो यजेत-इति, एवं तस्य आख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, 'उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् आह-इति, उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः-इत्येतावान् व्यापारविशेषः तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः-इति । तत्र हि पाकसत्तामात्रं निर्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम् । एवं च आख्यातार्थं लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्नः चोद्यते-इति गम्यते । यतो चोदितं न नियोगत आरभन्ते, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः किन्तर्हि ?-परिसमाप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्त्याऽर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः-इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्तव्यतावचनं' तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्तव्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अर्थिनो योऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते' । नैतदेवं, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्मात् ग्रामकामेण याग आरब्धः परिसमापनीयः ग्रामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्-इत्युच्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तद्विनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पत्तिश्च निमित्तं न भावः तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उपक्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तेः" इति ।

कारीरीष्टिं प्रकृत्य श्रूयते च । "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयात्" "कारीरीमनुइष्टिः" सि०कौ० ।

कारीष न० करीषाणां समूहः अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।

कारीषगन्धि त्रि० कारीषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा० । शुष्कगोमयसंघगन्धयुक्ते स्त्रियां ष्यङ् चाप् । कारीषगन्ध्या तस्याः तत्पुरुषे पुत्रपत्योः परयोः संप्रसा० दीर्घश्च । कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः । एवं परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्ज्जने तु न, अतिकारीषगन्ध्यापतिः । बन्धुशब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारीषगन्ध्याबन्धुः कारीषगन्धीबन्धुः । एवं कौमुदगन्ध्याशब्दस्यापि संप्रसारणदीर्घौ ।

कारु त्रि० कृ-उण् । १शिल्पिनि । "इति स्म सा कारुतरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते" नैष० । "कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चान्न वञ्चयेत्" कूर्म्मपु०

"उपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः" ऋ० १, १४८, २, । "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्" मनुः । "कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा" याज्ञ० "गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्" मनुः । २सूपकारादौ "धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् । कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा" मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्द्देशात् "कारवः सूपकारादयः" कुल्लू० । एतेषां च कर्म्मकरणरूप एव करो न धनरूपादिमनुना कर्म्मोपकरणत्वेन तेषां निर्द्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्म्मकरणप्रकारो मनुना दर्शितो यथा "कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासिमासि महीपतिः" मासि मासि कर्म्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः । "सम्भूय कुर्व्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् । अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः" याज्ञ० । ३कारके तत्तत्क्रियानिष्पादके त्रि०मेदि० । "राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्वानरपुङ्गवः" भट्टिः । भावे उण् । ४कर्म्मणि मेदि० ५शिल्पे हेमच०६ स्तोतरि निरु० । अत्रेदं बोध्यम् उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे समुदायशक्त्या शिल्पिप्रभृतितत्तदर्थवाचकता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवशक्त्या अवयवार्थस्याप्युपस्थापनेन योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्वं तेन कार्य्यं कारुरित्यादौ कर्म्मादेरन्वयः उदन्तत्वयोगाच्च तत्र कर्म्मणि न षष्ठी क्वसत्ययवार्थे कर्म्मणोऽन्वयाभ्यवात् न द्वितीयादिप्रसक्तिः । स्वार्थे क । कारुकोऽपि सूपकारादौ । "न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ" मनुः । "अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः । यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च" मनुः । स्त्रियामूङ् । कारू शिल्पिन्यां रजकादिस्त्रियाम् । [चौरे शब्दचि० ।

कारुचौर पु० कारुणा शिल्पेन चोरयति चुर-अच् । सन्धि-

कारुज पु०कं जलमारुजति, ईषत् रुजति वा आ+रुज-क । १करभे, २वल्मीके, ३नागकेशरे, ४गैरिके, ५स्वयंजाते देहस्थे तिलादिचिह्ने च हेमच० । कारुतोजायते जन-ड ५त० । तत्पणचित्रलेखनादौ न० ।

कारुणिक त्रि० करुणा शीलमस्य ठक् । दयालौ दयाशीले अमरः । "धन्यक् कारु...कस्येदं यतस्त्व ! ते विचिकित्-

सितम्" भाग० २,५,१० । "आचार्य्यो वै कारुणिकास्य" भा० वि० ४७अ० । [स्वार्थे क । कारुणिका तत्रार्थे ।

कारुण्डी स्त्री ईषत् रुण्डी मूर्द्धहीना । जलौकायां शब्दच० ।

कारुण्य न० करुणः करुणायुक्तः करुणाविषयो वा तस्य भावः करुणैव वा ष्यञ् । करुणायां परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः । २करुणाविषयत्वे च "दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगागिरः" नैष० "कारुण्यवारानिधे !" नीलतन्त्रम् ।

कारु(रू)ष पु० करू(रू)षस्य राजा अण् । करू(रू)षदेशाधिपे दन्तवक्रे "कारू(रू)षान्मालवादीमन् कारू(रू)षाः चत्त्रजातयः भाग० ९.२१"करू(रू)षोऽभिजन एषाम् अण् भर्गा० बहुषु न तस्य लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिषु ब०व० ।

कारेणव त्रि० करेणोरिदमण् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । "कषायं बहुविष्म्भं तिक्तमर्गिकरं परम् । सर्पिः कारेणवं हन्ति कफकुष्ठविषक्रिमीन्" सुश्रु० ।

कारेणुपालि पु०स्त्री करेणुपालस्यापत्यम् इञ् । करेणुपालकापत्ये । युवापत्ये तु इञन्तत्वात् फक् तस्य तौल्वला० न लुक् । कारेणुपालायन तदीययुवापत्ये पु०स्त्री ।

कारोत्तर पु० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उद्+तॄ-अच् । १सुरामण्डे अमरः स्वामी तु कारोत्तम इति पठित्वा तत्रार्थे इत्याह सुरागालन क्रियायां मण्डस्योत्तमत्वात्तथात्वम् । कारेण ईपत्कृत्या उत्तीर्य्यतेऽसौ उद्+तॄ-कर्मणि अप् । २कूपे हला० तत्तुल्यत्वात् चालनीरूपे वंशादिजे ३पात्रभेदे । "अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरोभिषक्" यजु० १९, १६ । कारोत्तरः सुरापावनचालनी" वेददी० "अस्थि मज्जानं मासरैः कारोत्तरेण" यजु० १९,८२ । सुरागालनी चालनी च वंशमयी तया क्षत्रियसुरागालनप्रकारः कात्या० श्रौ० १९,२,७, सू० दर्शितोयथा । "श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण चर्म्मावधाय परिसृतमासिच्य कारोत्तरमवदधाति, कारोत्तराद्वा चर्म्मणि मन्त्रलिङ्गात् पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीति" । "ततो दक्षिणवेदिखरमपरेण बहिर्वेदि श्वभ्रं गर्त्तं खात्वा तत्र गर्त्ते गोचर्म्मावधाय परिसृतं सुरां चर्म्मणि आसिच्य सुराया उपरि कारोत्तरं वंशमयं पात्रं (करोत्तरचालनिका) सुरागालनसमर्थं निदधाति एवं कृते मलकले तिष्ठति गलिता सुरा कारोत्तरस्योपर्य्यायाति एकोऽयं गालनो पायः । अथवा पूर्व्वं चर्म्मणि कारोत्तरमवधाय तत्र

सुरामाभिषुत्य तथा च मति कारोत्तरात् चर्म्मणि सुरा पतति” सं०व्या० । “तस्य लोमान्येव पुष्पाणि, त्वक् तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा मासरं रसः परिस्रुन्नग्नहुर्लोहितं, रेतः पयः, मूत्रं सुरोवध्यम् वल्कसम्” शत० ब्रा० १२,९,१,२ । एवं कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम् ।

कार्कश्य न० कर्कशस्य भावः ष्यञ् । कठोरस्पर्शे “आश्लेषलोलपवधस्तनकार्कश्यभाजिर्णा” माघः ।

कार्कषि पुंस्त्री कर्कं स्यति सो क—पृषो०पत्वम् कर्कषः काठिन्यनाशकः तस्यापत्यम् पक्षे इञ् तदपत्ये पक्षे वाकिन्या । वा फिञ् कुक् च । कार्कषकायनि तत्रार्थे पुंस्त्री ।

कार्कीक त्रि०कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव ईकक् । श्वेताश्वतुल्ये ।

कार्म्म पुंस्त्री कर्म्मस्यापत्यं शिवा० अण् । १कर्म्मापत्ये ऋषकेतौ कर्म्मस्येदम् अण् । २श्रवणसम्बन्धिमलादौ त्रि० ।

कार्मायनि त्रि० कर्णेन निर्वृत्तादि कर्ण+कर्ण्णा०चतुरर्थ्यां फिञ् । कर्णेन निर्वृत्तादौ । सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ् । कार्स्ण्रिरथ्यत्र त्रि० ।

कार्त्त त्रि० कृतः कृत्प्रत्ययस्य व्याख्यानोग्रन्थः अण् । १ कृत्प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे । कृतस्येदम् अण् । २कृतसम्बन्धिनि अस्य कौजपेन सह द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः । कृतमेव स्वार्थे अण् । ३कृतयुगे “किङ्कारणं कार्त्तयुगप्रधानः” भा०आ०६०अ० ।

कार्त्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये” ।

कार्त्तवीर्य्य पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण् । कृतवीर्य्यनृपापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने ।“अर्जुनःकृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् । दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः । न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञदान तपोयोगैः श्रुतवीर्य्यजपादिभिः” भाग०९,२३,२७ । तत्कथादि अर्जुनशब्दे ३६६पृ० उक्तप्रायमधिकं भा०आनु०१५२अ०उक्तं यथा । “सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः । अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः । स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् । शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहयः सत्यविक्रमः । स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे । क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च । आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः । स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् । सहस्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा । मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं शंसितव्रत! । तांश्च धर्म्मेण सम्प्राप्य पालयेयमतन्द्रितः । चतुर्थं च वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम! । तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित! । अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम् । इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः । ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽन्वस्ति सदृशो मम । धैर्य्ये वीर्य्ये यशःशौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा । तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी । न त्वं मूढ! विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् । सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः । अर्ज्जुन उवाच । कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशन्तथा नये । कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः । पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ कथं नु ब्राह्मणो वरः । सर्व्वभूतप्रधानांस्तान् भैक्षवृत्तीनहं सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे । कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि । विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः । न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् । अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् । अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी । अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत । त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति । अथ वा त्वां महीपाल! शमयिष्यन्ति ये द्विजाः । निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः । तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः । वायुर्व्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् । अर्ज्जुन उवाच । अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः । यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् । वायोर्व्वा सदृशं किञ्चित् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

मम् । अपां वै सदृशो वह्निः सूर्य्यस्य नभसोऽपि वा" । ततः पवनार्ज्जुनयोः संवादे बहुकथा तत्र द्रष्टव्या ।
"भवन्तं कार्त्तवीर्य्योयोष्ठानमस्थिमचीकरत्" भट्टिः । "अनन्यसाधारणराजशब्दोबभूव योगी किल कार्त्त-वीर्य्यः" रघुः ।

कार्त्तवीर्य्यदीप पु० ६तत्० । कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनोद्देशेन दीयमाने दीपे । तद्दानविधानादि विधानपारिजाते उड्डामेश्वरतन्त्रे उक्तं यथा

"गोमयेनोपलिप्तायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मध्ये मण्डलं कार्य्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्वहिः कार्यं मध्ये मूलं समालिखेत् । तण्डुलैः कुङ्कुमाक्तैर्वा रक्तचन्दनमिश्रितैः । तस्योपरि न्यसेद्दीपं घृतपूरितवर्त्तिकम् । तं दीपं विधिनायुज्य पश्चात्सङ्कल्पयेत्ततः । कार्त्तवीर्य ! महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । गृहाण दीपं मद्दत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा । अनेन दीपदानेन कार्तवीर्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभकर्मणि । अभिचारे तु त्रितयं दक्षिणोत्तरपश्चिमे । नष्टप्राप्त्यै च कुर्वीत पञ्चादिविषमान् पुनः । वश्याभिकाङ्क्षी कुर्वीत गुर्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलायैव शतदीपावलिं ततः । मारणे तु सहस्रं स्यादृग्रामाद्ग्राममेव च । दीपावलिं प्रकुर्वीत गुर्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलावाप्त्यै कुर्वीत प्रतिवासरम् । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्यः प्रसीदति । एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ! । महाभये समुत्पन्ने चित्तव्याकुलितक्षणे । लवणं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः । पूर्णमासीदिने कुर्यान्नगरैका प्रदक्षिणा । ग्रामे पुरे गोव्रजे वा साधकः सर्वकालतः । एतत् सारतरं देवि ! न देयं यस्य कस्यचित् । गुरुभक्ताय शान्ताय साधकाय प्रकाशयेत् । नास्तिकाय न दातव्यं परशिष्याय नो वदेदिति" । तद्दीपपात्रादिविवृतिः तत्रैव

"राजचोरादिपीड़ासु महारोगभयेषु च । नानादुःखेषु देवेशि ! सुखप्राप्त्यै तथैव च । दीपं कुर्वीत विधिवद्गुरुदर्शितमार्गतः । दीपपात्रं नवं कार्यं महाकार्ये विशेषतः । सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं लौहं च मृण्मयम् । गोधूममाषमुद्गानां चूर्णेन घटितेऽथवा । सौवर्णे कार्यसिद्धिः स्यात् रौप्ये वश्यं जगत् भवेत् । ताम्रे रिपोर्भयाभावः कांस्ये विद्वेषणं भवेत् । मारणे लौहपात्रं च उच्चाटे मृण्मयं तथा । गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयो ध्रुवम् । माषे शत्रुस्तम्भो मुद्गे स्यात्कालिक्रमा । सन्धिकार्ये नदीकूलद्वयोर्मृत्स्नां तु कारयेत् । अलाभे सर्वपात्राणां ताम्रे कुर्याद्विचक्षणः । सप्त पञ्च तथा तिस्र एका वा वर्तिका भवेत् । अयुग्मा वर्त्तिका ग्राह्या एकोत्तरशतावधिः । गुरुकार्येऽधिका कार्या स्वल्पे स्वल्पतमा प्रिये ! । रक्तं श्वेतं तथा पीतं माञ्जिष्ठञ्च कुसुम्भजम् । कृष्णञ्च कर्वुरञ्चैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्वाभावे सितेनैव कुर्याद्वर्त्तीः पृथक् भवेत् । दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशतिंशास्तथैव च । चत्वारिंशत्तथा कार्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्यवशाद्देवि ! कुर्यात्तन्तून् समाहितः । षट्कर्म्माणि तथा कुर्यात् साधकश्च सुबुद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकाश्च नित्यदीपे तु कारयेत् । तदर्द्धमपि च प्रोक्तं देवि ! विश्वार्तिहारिणि ! । गोघृतेन प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् । कपिलागोमयेनैव षट्कोणञ्च लिखेत्ततः । मारबीजं (क्लीं) कर्णिकायां षट्पत्रे बीजषट्ककम् । दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेच्च तत् । तत्र प्रत्यङ्मुखो दीपः स्थाप्यः सर्वाङ्गसुन्दरि ! । प्राणानायन्य विधिवन्मूलेनाङ्गं समाचरेत् । मन्त्रराजं लिखित्वा तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः । स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्यात्सङ्कल्पमादरात्" । "अनेन विधिना देवि ! कार्त्तवीर्यस्य गोपतेः । दीपो देयः प्रयत्नेन सर्वकार्यसमृद्धये । गुर्वाज्ञां पुरस्कृत्य कुर्याद्देवि ! प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं भवेत् । विधानं दीपदानस्य कृतघ्नपिशुनाय च । ब्रह्मकर्मविहीनाय न वक्तव्यं कदाचन । सुभक्ताय सुशिष्याय साधकाय विशेषतः । वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् । किं बहूक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः । अथाभिधीयते मानमाज्यस्य वरवर्णिनि ! । साधकानां हितार्थाय सर्वार्थस्य च सिद्धये । पलानां पञ्चविंशस्तु दीपो देयोऽर्थसिद्धये । पञ्चाशता घोरशान्त्यै शत्रुवश्याय चेष्यते । पञ्चसप्ततिर्देवेशि ! शत्रूणां स्यात् पराजये । एतेन रोगनाशः स्यात् सहस्रेणाखिलाः क्रियाः । सिध्यन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽतिदुष्कराः । नित्यदीपे न मानं हि कार्यः सोऽत्र स्वशक्तितः । यथाकथञ्चिद्देवेशि ! नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् । कार्त्तवीर्याय देवेशि ! सर्वकल्याणसिद्धये । गुरुकार्य्येऽधिकं मानं कर्त्तव्यं देवि ! सर्वदा । लघुद्रव्यैः प्रकर्त्तव्यः लघुकार्ये वरानने ! । विना मानं न कुर्वीत कार्तवीर्यस्य गोपतेः" ।

अधिकं तत्र दृश्यम्। मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे। कार्त्तवीर्य्यमन्त्रादिकसह्ना विशेषो दर्शितो यथा
"अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्त्तवीर्य्यप्रियङ्करम्। वैशाखे श्रावणे मार्गे कार्त्तिकाश्विनपौषतः। माघफाल्गुनयोर्मासोर्दीपारम्भं समाचरेत्। तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे शनिकुजौ विना। हस्तोत्तराश्विरौद्रेषु६ पुष्यवैष्णव२२ वायुभे१५। द्विदैवते १६च रोहिण्यां दीपारम्भो हितार्थिनाम्। चरमे २७च व्यतीपाते धृतौ वृद्धौ सुकर्म्मणि। प्रीतौ हर्षे च सौभाग्ये शोभनायुष्मतोरपि। करणे विष्टिरहिते ग्रहणेऽर्द्धोदयादिषु। योगेषु रात्रौ पूर्व्वाह्णे दीपारम्भः कृतः शुभः। कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यां निशीथेऽतीव शोभनः। यदि तत्र रवेर्व्वारः श्रवणं तत्र दुर्लभम्। अत्यावश्यककार्य्येषु मासादीनां न शोधनम्। आद्येऽह्न्युपोष्य नियतो ब्रह्मचारी शयीत कौ। प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूमौ लिप्तायां गोमयोदकैः। प्राणानायम्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्व्वोदितांश्चरेत्। षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः। अन्तःस्मरं (क्लीं) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत्। मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामबीजविवर्ज्जितान्। सृणिं पद्मं वर्म्म चास्त्रं पूर्व्वाद्याशासु संलिखेत्। नवार्णैर्वेष्टयेत्तच्च त्रिकोणं तद्बहिः पुनः। एवं विलिखिते यन्त्रे निदध्याद्दीपभाजनम्। स्वर्णजं रजतोत्थं वा ताम्रजं तदभावतः। कांस्यपात्रं मृण्मयञ्च कनिष्ठं लौहजं स्मृतौ। शान्तये मुद्गचूर्णोत्थं सन्धौ गोधूमचूर्णजम्। वृत्तपृष्ठं समानं तु पात्रं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। अर्कदिग्वसुषट्पञ्चचतूरामाङ्गुलैर्मितम्। आज्यं पलसहस्रे तु पात्रं शतपलैः कृतम्। आज्येऽयुतपले पात्रं पलपञ्चशतीकृतम्। पञ्चसप्ततिसंख्ये तु पात्रं षष्टिपलं मतम्। त्रिसहस्रीकृतपले शरार्क १२५ पलभाजनम्। द्विसहस्र्यां शरशिवं ११५ शतार्द्धे त्रिंशता मितम्। शतेऽक्षिशर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत्। नित्यदीपे वह्निपलं पात्रमाज्यं स्मृतं पलम्। एवं पात्रं प्रतिष्ठाप्य वर्त्तीः सूत्रोत्थिताः क्षिपेत्। एका तिस्रोऽथ वा पञ्च सप्ताद्या विषमा अपि। तिथि१५माद्याऽऽसहस्रान्तु तन्तुसंख्या विनिर्म्मिता। गोघृतं प्रक्षिपेत्तत्र शुद्धवस्त्रविशोधितम्। सहस्रपलसंख्यादि दद्यात् कार्य्यगौरवात्। सुवर्णादिकृतां रम्यां शलाकां षोडशाङ्गुलाम्। तदर्द्धां वा तदर्द्धां वा सूक्ष्माग्रां स्थूलमूलिकाम्। विष्टम्भे दक्षिणे भागे पात्रमध्ये कृताग्रकाम्। पात्राद्दक्षिणदिग्भागे मुक्त्वाऽङ्गुलचतुष्टयम्। अधोऽग्रां दक्षिणाधारां निखनेच्च छुरिकां शुभाम्। दीपं प्रज्वालयेत्तत्र गणेशस्मृतिपूर्ब्बकम्। दीपात् पूर्ब्बत्र दिग्भागे सर्ब्बतोभद्रमण्डले। तण्डुलाष्टदले वापि विधिवत् स्थापयेद्घटम्। तत्रावाह्य नृपाधीशं पूर्ब्बवत् पूजयेत् सुधीः। लाजाक्षतान् समादाय दीपं सङ्कल्पयेत्ततः। दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽयं कथ्यते द्वीषु ५२भमितः"। ततस्तन्मन्त्रादिकसह्ना शेषविधिर्दर्शितो यथा
"एवं दीपप्रदानस्य कर्त्ताप्नोत्यखिलेप्सितम्। दीपप्रबोधकाले तु वर्ज्जयेदशुभाक्षरम्। विप्रस्य दर्शनं तत्र शुभदं परिकीर्त्तितम्। शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं म्लेच्छस्य वधबन्धनम्। आखोत्वोर्दर्शनं दुष्टं गवाश्वस्य सुखावहम्। दीपज्वाला समा स्निग्धा, वक्रा नाशविधायिनी। कृते दीपे यदा पात्रं भग्नं दृश्येत दैवतः। पक्षादर्व्वाक् तदा गच्छेद्यजमानो यमालयम्। वर्त्त्यन्तरं यदा कुर्य्यात् कार्य्यं सिध्येद्विलम्बतः। नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्तरे कृते। अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः। श्वमार्ज्जाराखुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितो भयम्। यावारम्भं वसुपलैः कृतो दीपोऽखिलेष्टदः। तस्माद्दीपः प्रयत्नेन रक्षणीयोऽन्तरायतः। आ समाप्तेः प्रकुर्व्वीत ब्रह्मचर्य्यञ्च भूशयः। स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्जयेत्। जपेत् सहस्रं प्रत्यह्नि मन्त्रराजं नवाक्षरम्। स्तोत्रपाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः। एकपादेन दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम्। सहस्रं प्रजपेद्रात्रौ सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात्। समाप्य शोभने घस्रे संभोज्य द्विजनायकान्। कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्मनुं स्मरन्। कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे। गुरौ तुष्टे ददातीष्टं कृतवीर्य्यसुतो नृपः। गुर्व्वाज्ञया स्वयं कुर्य्याद्यदि वा कारयेद्गुरुम्। कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरापतेः। गुर्व्वाज्ञामन्तरा कुर्य्याद्यो दीपं स्वेष्टसिद्धये। प्रत्युतानुभवत्येष हानिमेव पदे पदे। दीपदानविधिं ब्रूयात् कृतघ्नादिषु नो गुरुः। दुष्टेभ्यः कथितो मन्त्रो वक्तुर्दुःखावहो भवेत्। उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम्। तिलतैलन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं घृतम्। आस्यरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम्। सिद्धार्थसम्भवेनाथ द्विषतां नाशसिद्धये। सहस्रेण पलैर्दीपे विहिते चेन्न दृश्यते। कार्य्यसिद्धिस्तदा कुर्य्याद्द्विवारं दीपजं विधिम्। तदा सुदुर्लभं कार्य्यं सिध्यत्येव न

संशयः। यथा कश्चित्तु यः कुर्य्याद्दीपदानं स्ववेश्मनि। विघ्नाः सर्व्वेऽरिभिः सार्द्धं तस्य नश्यन्ति दूरतः। सर्व्वदा जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं यशः। यथा कश्चित्तु यो गेहे नित्यं दीपं समाचरेत्। कार्त्तवीर्य्यार्जुनप्रीत्यै सोऽभीष्टं लभते नरः। दीपप्रियः कार्त्तवीर्य्यो मार्त्तण्डो मन्दवल्लभः। स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः। दुर्गाऽर्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रियः शिवः"।

कार्त्तवीर्य्यस्य च दत्तात्रेयलब्धयोगप्रभावात् हरेश्चक्रावतारत्वं तथा तस्य राज्ञ उपास्यत्वम्। यथा चास्य हरेश्चक्रावतारत्वं तथा तस्य ध्याने वर्णितं यथा "उद्यत्सूर्य्यसहस्रकान्तिरखिलक्षौणी-धवैर्वन्दितो हस्तानां शतपञ्चकेन च दधच्चापानिषूं-स्तावता। कण्ठे हाटकमालया परिवृतश्चक्रावतारो हरेः पायात् स्यन्दनगोऽरुणाभवसनः श्रीकार्त्तवीर्य्यो नृपः"। २ सुभूमाख्ये जैनराजचक्रवर्त्तिभेदे हेमच०।

कार्त्तवीर्य्यारि पु० ६त०। परशुरामे यथा च तस्य तदरित्वं तथा वर्णितम् भा०व० ११६अ० यथा

"अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत। तमाश्रम-पदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्च्चयत्। स युद्धमदसम्मत्तो नाभ्य-नन्दत्तथार्च्चनम्। प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्ततो बलात्। जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान्। आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम्। गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत्। स मृत्युवश-मापन्नं कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत्। तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा। चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघ-सन्निभान्। सहस्रसम्मितान् राजन्! प्रगृह्य रुचिरं धनुः। अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्म्मणा"। कार्त्तवीर्य्यविजेत्रादयोऽप्यत्र।

कार्त्तस्वर न० कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृताः पठिताः स्वरा येन कृतस्वरः सामगानकर्त्तृभेदस्तस्य दक्षिणात्वेन देयम् शौषिकोऽण् वा। १स्वर्णे तन्नामनामके २धुस्तूरे च अमरः "स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" माघः। "पृष्ठ-कार्त्तस्वरपात्रम्" सा०द०। [ज्योतिर्विद्यावेत्तरि अमरः।

कार्त्तान्तिक त्रि० कृतान्तं वेत्ति उक्थादेराकृतिगणत्वात् ठक्।

कार्त्तिक पु० कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कृत्तिका+ अण् ङीप् कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे अण् पक्षे ठक्। वैशाखावधिके सप्तमे १चान्द्रेमासे यन्मासीयपौर्णमास्यां कृत्ति-कानक्षत्रसम्बन्धः सम्भवति तादृशे मासे तस्य च यथा तथा त्वं तथा सू०सि०रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा

"नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः" सू०सि०। "मासससंज्ञा मघानक्षत्रनाम्नेति। पर्व्वान्तयोगतः पर्व्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात्तत्सम्बन्धात्। नक्षत्रसंज्ञया मासाः। वकाराच्चान्द्रामासा ज्ञेया इति तात्पर्य्यार्थः। तथा हि यद्दर्शान्तावधिकश्चान्द्रो माससस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थित-चन्द्रनक्षत्रसंज्ञः। यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः। विशाखासम्-बन्धाद्वैशाखः। ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः। आषाढासम्ब-न्धादाषाढः। श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः। भाद्रपदासम्ब-न्धाद्भाद्रपदः। अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः। कृत्तिकासम्ब-न्धात् कार्त्तिकः। मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः। पुष्यसम्बन्धात् पौषः मघासम्बन्धान्माघः। फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति। ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्संज्ञा मासानामुचितेत्यत आह" रङ्ग०।

"कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम्। अन्त्यो-पान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि०।

"नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी। कार्त्तिक्यादिषु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः। कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः। मृगा-र्द्राभ्यां मार्गशीर्षः। पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः। अश्लेषाम-घाभ्यां माघः। चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः। विशाखानुरा-धाभ्यां वैशाखः। ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः। पूर्वोत्तराषा-ढाभ्यामाषाढः। श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम्। अवशिष्टमासानामाह। अन्त्योपान्त्याविति। अत्र कार्त्ति-कस्यादित्वेन पश्चादन्त्य आश्विनः। उपान्त्यो भाद्रपदः। एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः। चकारः समुच्चयः इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम्। रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः। शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः। पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्ष-त्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" रङ्गनाथ।

चान्द्रकार्त्तिकत्वञ्च तुलाराशिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदा-दिदर्शान्तत्वम् "मीनादिस्थो रविर्य्येषामारम्भप्रथमक्षणे। भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" व्यास वचनात्। २तुलास्थरविके तादृशे सौरमासे। तल्लक्षणन्तु तुलास्थरविकान्तिशाहिनत्वं सौरकार्त्तिकत्वम्। "चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते। सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम्। चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासश्चान्द्र इत्यभि-धीयते। आदित्यराशिभोगेन सौरोमासः प्रकीर्त्तितः" इति विष्णु ध० वचनात्। "चण्डालो जायते राजन्!

कार्त्तिके मांसभक्षणात्” पद्म पु० “शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” मत्स्यपु०। तत्र नानार्थशब्दानामेकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौणत्वमिति रघु०। उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये स्थितम्। मासशब्दे विवृतिः। एवं मार्गादीनां चान्द्रसौरलक्षणमूह्यम्। २कृत्तिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटिते अर्द्धमासात्मके तत्पक्षे च। “नक्षत्रेण युक्तः कालः” “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा० व्या० जयादित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्यावृत्त्यर्थं मासार्द्धमाससंवत्सराणामिव संज्ञेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो मासः पौषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति”। गुरोः कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेण पर्व्वान्तयोगे गुरोरस्तोदयोपलक्षिते ४वर्षे च यथोक्तं सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् “अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिवृहस्पतिवर्षाण्याह” रङ्ग०। “वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा” सू० सि०।

“यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति। तथेति समुच्चयार्थकम्। वृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः। चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः। योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे-कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति। वैशाखकृष्णपक्षीयामायां वृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम्। एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामादिषु मृगपुष्यमघापूफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाश्रवणपूभाश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति। अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः। अमेत्याद्युपलक्षणम्। तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम्। संहितायन्त्वस्तोदयशाद्धर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवशव्यवहारो गणकैर्गृह्यते “येनोदितेज्य” इत्युक्तेरिति” रङ्ग०।

तस्य च विवृतिः मलमासतत्त्वे यथा

“यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां वृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तं गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिक्रमाद्गतिः”

बार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० “बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः”। षष्ट्यब्दं प्रभवादिवर्षाणि।

यथा च कार्त्तिकशब्दस्य कार्त्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेदपरत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा आषाढ़ायणाश्विमाघाढ शब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपक्षवत्सरपरत्वं पूर्व्वमनुक्तमपि ज्ञेयम्।

कृत्तिकाणामयं पोष्यत्वेन अण्। अग्नौ निषिक्तरुद्रतेजोजाते ५स्कन्दे देवे। तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा० आनु० ८४अ० यथा।

“शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः। गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह!। देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन!। समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः। ततः सर्व्वे समुद्विग्ना देवं रुद्रमुपागमन्। ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदामुमाम्। प्रसाद्य शिरसा सर्व्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह!। अयं समागमो देव! देव्या सह तवानघ!। तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः। अमोघतेजास्त्वं देव! देवी चेयमुमा तथा। अपत्यं युवयोर्देव! बलवद्भविता विभो!। तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति। तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन!। वरं प्रयच्छ लोकेश! त्रैलोक्यहितकाम्यया। अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो!। त्रैलोक्यसारौ हि युवां, लोकं सन्तापयिष्यथः। तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवम्। न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौस्त्रिदिवं विभो!। नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः। तेजःप्रभावनिर्द्दग्धं तस्मात् सर्व्वमिदं जगत्। तस्मात् प्रसादं भगवन्! कर्त्तुमर्हसि नः प्रभो!। न देव्यां सम्भवेत् पुत्त्रो भवतः सुरसत्तम!। धैर्य्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम्। इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः। एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे! प्रत्यभाषत। इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः। ऊर्द्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः। रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते। देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः। यस्मादपत्यकामो वै भर्त्ता मे विनिवर्त्तितः। तस्मात् सर्व्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ। प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्

शापादिदं वै । तस्मात् प्रजा वः खगमाः सर्व्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ! । दे देवांस्तथा शापादनपत्यास्तथाऽभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा । प्रस्कन्नन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्रापतद्भुवि । उत्पपात तदा वह्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् । तेजस्तेजसि संपृक्तमात्मयोनित्वमागतम्" । इत्युपक्रम्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे वरप्रार्थनादिकमुक्तं यथा

"देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुरानृषींश्च क्लिश्नाति बधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ! । परित्रायस्व नो देव ! न ह्यन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्व्वभूतानामधर्म्मं नेह रोचये । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता । वेदा धर्म्माश्च नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ! । विहितं पूर्व्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः । देवा ऊचुः । वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्व्वितः । देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् । स हि नैव स्म देवानां न सुराणां न रक्षसाम् । बध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ! । देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्व्वे जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच । हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयिताऽपत्यं बधाय त्रिदशद्विषाम् । तद्वै सर्व्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनुष्यानथ गन्धर्व्वान्नागानथ च पक्षिणः । अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति । यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः । सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् । तत्तेजोऽग्निर्म्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । बधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक् तदा । तस्माद्वो भयहृद्देवाः ! समुत्पत्स्यति पावकिः । अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य बधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ! । न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्व्वलानि भवन्ति वै । हन्यादबध्यान् वरदानपि चैव तपस्विनः । सङ्कल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् । जगत्पतिरनिर्द्देश्यः सर्व्वगः सर्व्वभावनः । हृच्छयः सर्व्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः । अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः । स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति । एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः । जग्मुः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्य्येषन्तो विभावसुम् । ततस्त्रैलोक्यमृषयो विचिन्वन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्व्वे तद्गतमानसाः । परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकानन्वचरन् सिद्धाः सर्व्व एव भृगूत्तम ! । नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् । ततः सञ्जातसन्त्रासानग्नेर्द्दर्शनलालसान् । जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः" इत्युपक्रम्य ८५ अ० देवैरग्निसमागमे ततो देवैः प्रार्थितवरादिमुक्तं यथा ।

"अग्निरुवाच । ब्रूत यद्भवतां कार्य्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुराः ! । भवतान्तु नियोज्योऽस्मि मा वोऽत्रास्तु विचारणा । देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः । अस्मान् प्रबाधते वीर्य्याद्बधस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणांस्तात ! प्रजापतिगणांस्तथा । ऋषींश्चापि महाभाग ! परित्रायस्व पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ! । यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ! । शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत्र भवतो वीर्य्यात्तस्मात्त्रायस्व नः प्रभो ! । इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः । जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति । तया चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्या दधे तदा । ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्तापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह । आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमानदत् । अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा । वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विह्वललोचना । विसंज्ञा नाशकद्गर्भं वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पयन्तीव जाह्नवी । उवाच ज्वलनं विप्र! तदा गर्भबलोद्धृता । न ते शक्ताऽस्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे । विमूढाऽस्मि कृताऽनेन न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंश्चेतो नष्टञ्च मेऽनघ ! । धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात् कथञ्चन । न तेजसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव ! विभावसो ! । आपदर्थे हि सम्बन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ! । तदत्र गुणसम्पन्नमितरद्वा हुताशन ! । त्वय्येव तदहं मन्ये धर्म्माधर्म्मौ च केवलौ । तामुवाच ततो वह्निर्धार्य्यतां धार्य्यतामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ।

शक्ता नास्मि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणं ऋते । सा वह्निना वार्य्यमाणा देव्यपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा । सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ! । पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि ! कीदृग्रूपश्च दृश्यते । तेजसा केन वा युक्तः सर्व्वमेतद्ब्रवीतु मे" ।

"गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ ! । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्व्वतञ्चावभासयत् । पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य सकदम्बानां तुल्यो वै तपतांवर ! । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्य्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवन् ! पुत्रस्ते हव्यवाहन ! । सूर्य्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ! । एतैः कर्म्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् । पुत्रत्वे ताश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः । ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः । स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत्" । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते ।

कार्त्तिकस्येयम् अण् ङीप् । कार्त्तिकी ई देवीशक्तिभेदे कौमार्य्याम् नवपत्रिकान्तर्गते जयन्त्याख्ये७ देवीभेदे च कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङाप् । चान्द्रकार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्त्री । "कार्त्तिक्याः चाग्रहायणो मासि" महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे कर्त्तव्ये नियमभेदे । तन्माहात्म्यव्रतादि पाद्मस्कान्दयो र्दर्शितं तत्रादौ तस्य नित्यत्वमुक्तम् स्कान्दे

"दुष्प्रापं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि । धर्म्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः । अव्रतेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽनृती । न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके । करोति मुनिशार्दूल ! नरकं याति सा ध्रुवम् । व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाहूतनारकी । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः । इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ? पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके नरो महामुने ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" । किञ्च "अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !" । किञ्च "नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! । चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" । किञ्च "पिण्डदानं पितॄणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् । व्रतं ना कार्त्तिके मासि श्रावण्यामृषितर्पणम् । चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नानं न सज्जले । न कृतां मज्जन पुष्ये, श्रावणे रोहिणाष्टमी । सङ्गमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता । कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं वेद्मि कलिप्रिय !" । पाद्मे च "शौनकादिमुनिगणसंवादे 'मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते मुधा । चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि । नियमेन विना विप्राः ! कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वल्लभः । यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते वै नराधमाः" । किञ्च "यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्" । अन्यत्र च "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न

जनार्द्दने । तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद ।"। किञ्च "कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः । नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्ल्लभम् । कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं तैश्च जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्" । कार्त्तिकमाहात्म्यं स्कान्दे "कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते । ततो विशेषतस्तत्र कर्म्म देशादिभेदतः" इत्युपक्रम्य "कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति । सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम् । एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः । एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः । एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदः केशवप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके । तदक्षयं भवेत् सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद ! । कार्तिकः खलु वै मासः सर्व्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र ! शैलानाञ्चैव नारद ! । उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते । पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते मुने ! । न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् ! पापस्याप्येवमेव च । न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् । न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् । कार्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितॄनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने !" । पाद्मे "द्वादशस्वपि मासेषु कार्तिकः कृष्णवल्लभः । । तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया । यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युरुकारकः । दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः । तत्रापि दुर्लभः कालः कार्तिको हरिवल्लभः । दीपेनापि हि तत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः । सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात् ।"

"अथ तद्व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे" "व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् । कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् । अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्त्तिक्यां समुपोष्य च । स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत् स्मृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्व्वुदे । गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके । अनिद्रा च सदा यज्ञैर्नै कृत्वा पितृप स्वधाम् । व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् । सद्वृत्तानाञ्च भक्ष्याणां कार्त्तिके नियमे कृते । अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्" । किञ्च "ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम । तिर्य्योनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके" । किञ्च "कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! स्वशक्त्या वैष्णवं व्रतम् । यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्" । तत्र कर्म्मविशेषमाहात्म्यं स्कान्दे "दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् । तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजसत्तम !" । किञ्च "यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः । तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः" । किञ्च "ये तु संवत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते । कार्तिके स्वस्तिकं कृत्वा समसेतच्च संशयः । कार्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डनम् । स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा । यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवैश्च कृतं भवेत् । तत् सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म(पलाश)पत्रेषु भोजनात् । सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं भवेत् । न चापि नरकं पश्येद्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् । ब्रह्म चैष स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः । मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! । भुङ्क्ते नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् । भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये । दामोदराग्रे विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् । जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने ! । कार्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्च्चनम् । जागरः पश्चिमे यामे दुर्ल्लभः कार्तिके कलौ" । किञ्च "जलधेनुसहस्रन्तु वृषसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्तिके । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे । सूर्य्यवारेण यत् स्नानं तदेकाहेन कार्तिके । पितॄनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्तिके कृष्णवल्लभे ! अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ । अक्षयं जायते नृणाम्" किञ्च "गीतशास्त्रविनोदेन कार्तिकं यो नयेन्नरः । न तस्य पुनरावृत्तिर्म्मया दृष्टा कलिप्रिय !"। किञ्च "प्रदक्षिणाञ्च यः कुर्य्यात् कार्तिके विष्णुसद्मनि । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः । गीतं वाद्यञ्च

ष्वयञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! । नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके यवसंख्यया । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः” किञ्च “नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम् । सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च वरानने ! । श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द्दह्येत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिगतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुनेः । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च “सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकाचरः । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” । पद्मे “कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः” किञ्च “कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते” । किञ्च “पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते । मध्यस्थमीश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः” । किञ्च “अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्द्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसो विष्णोः प्रियं खण्ड घृतान्वितम् । विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञसाम्यं दिने दिने” । तत्रैव श्रीकृष्णसत्यासंवादे “स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः । इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्” । स्कान्दे कार्त्तिकव्रताङ्गानि “हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके” । किञ्च “पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । आपद्गतो यदाशक्तो न लभेत् सवनाय सः । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽघमार्ज्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे” । तत्र दीपदानमाहात्म्यं स्कान्दे

“कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके” किञ्च “शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्द्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ? । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्व्वं संपूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावद्वर्द्धन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले । यावद्वै ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! । भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः” किञ्च “मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधघातः । निमेषार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके । न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि । सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् । पूयते नात्र सन्देहो दीपं

दत्त्वा तु कार्त्तिके। नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद! यत्र शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः। पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके। प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वबाधाविवर्ज्जितम्। यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम्। द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते। कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद!। समतीताश्च ये केचित्तेषां सङ्ख्या न विद्यते। क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया। ते सर्व्वे क्रमशो यान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र! कार्त्तिके केशवालयम्। द्योतयेद्वा महाभाग! पुनात्यासप्तमं कुलम्। कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद्यो वैष्णवालये। धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा। यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते। तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" किञ्च "निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र! कृत्वा चैवात्मविक्रयम्। कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा। वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने!। यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्मनि"। नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः। कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः"। कार्त्तिके "कार्त्तिके खण्ड-दीपं यो ददाति हरिसन्निधौ। दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे"। तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यं स्कान्दे "पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढे च वारिणा। कार्त्तिके तत्फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात्। बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात्। कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। दयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे। परेण न्यपशाद्दुःखं निस्तीर्णा यमयातना। न तद्भवति विप्रेन्द्र! इष्टैरपि महामखैः। कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात्। एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका। मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा"। तत्र शिखरदीपमाहात्म्यं स्कान्दे। "यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि। तदा तदा मुनिश्रेष्ठ! द्रवते पापसञ्चयः। यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने! शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्" किञ्च "यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महासुरे!। शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम्। विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके। केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी। दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम्। कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा। कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम्। यो ददाति मुनिश्रेष्ठ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्"। तत्र दीपमालामाहात्म्यं स्कान्दे "दीपपङ्क्तेश्च रचना सबाह्याभ्यन्तरे हरेः। विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृक्। दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये। तस्यान्वये प्रसूतानां लक्षाणां नरकं न हि। विष्णोर्विमानं दीपाढ्यं सबाह्याभ्यन्तरे मुने!। दीपोद्द्योतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्"। भविष्ये च "यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्। प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः। सूर्य्यायुतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः। तेजोराशिविमानस्थो जगदुद्द्योतयंस्त्विषा। यावत् प्रदीपसंख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता। तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते"।

तत्र आकाशादिदीपमाहात्म्यं पाद्मे "उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः। सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्। विष्णुकेशमुद्दिश्य दीपं दद्यात् तु कार्तिके। आकाशस्थं जलस्थञ्च शृणु तस्यापि यत् फलम्। धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्रवानीश्वरो गृहे! लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" किञ्च "विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च। दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्"।

देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्मे। "यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्तिकः स्नानदानतः। अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः। कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायां चापि तत्समः। ततोऽधिकः पुष्करे स्याद् द्वारकायाञ्च भार्गव!। कृष्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्तिकः। अन्याः पुर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना। दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किल। मथुरायां ततश्चोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः। कार्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते। यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा। कार्तिके मथुरा सेव्या तथोत्कर्षः परो नहि। मथ-

रायां नरैरूर्ज्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः । कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा । दुर्लभः कार्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह । यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति । भक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्चितोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिञ्च न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरे भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् । मन्यते कार्तिके देवो मथुरायां सदर्च्चनम् । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवः । शीघ्रं संप्राप्नुवान् बालो दुर्लभं योगतत्परैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः । यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहासमुद्दिश्य कार्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्त्ये यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् "प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन ! । प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया (लक्ष्म्या) सह" इति । "प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु"। अर्घ्यमन्त्रः—"व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश ! त्वां नमामि सुरेश्वर !"। काशीखण्डे "व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! । नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !"। इति । पाद्मे तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्याथ देवाग्रे निर्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तुलसीमालती पद्मागस्त्यपुष्पादिनार्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च्चयेत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्"। पाद्मेऽन्यत्र "प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" । किञ्च "मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । घृतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमैः । नीयतां कार्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद् विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्"। किञ्च "रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः"। स्कान्दे च "न गृहे कार्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् । तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्य्यात् सर्वयत्नेन भाविनि !"। कार्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् । निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्तिके मासि धर्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शाशकं शौकरं तथा"। किञ्च—"परान्नं परशय्याञ्च परदारं पराङ्गनाम् । सर्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः"। तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्तिके मांसभक्षणात् ।"

कार्त्तिकिक पु० कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक् । १चान्द्रकार्त्तिकमासे एवं २कार्त्तिकीयुक्ते पक्षे ३कार्त्तिकाख्ये जीववर्षे च ।

कार्त्तिकेय पु० कृत्तिकानामपत्यं पाल्यत्वेन ढक् । अग्निनिषिक्तरुद्रतेजस उत्पन्ने कृत्तिकाभिः पालिते स्कन्दे देवे कार्त्तिकशब्दे तत्कथादि उक्तम् । रामायणे तु संक्षेपेणोक्तं यथा "कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः । वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गागर्भात्परिच्युतः । तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः । तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन् । ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा । स्यादस्माकमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ।। अन्योन्यं पिबतस्तासां तनयस्य मुखानि षट् । समभवन् महाबाहो ! षण्मुखस्तेन विश्रुतः । ततस्तादेवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः । पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः" ।

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री कार्त्तिकेयं प्रसूते प्र+सू-क्विप् । पार्वत्यां शब्दरत्ना० । पार्वत्यां शिववीर्यनिषेककाले देवैर्विघ्ने कृते तद्रेतसो भूमिवह्न्यादिनिषेकेण तस्योत्पत्तेस्तस्यास्तदीयमूलकारणत्वात् तत्प्रसूत्वं यथा ब्रह्मवै०पु०गणेशख० "सम्भूयरहः क्रीड़ा पार्वतीशिवयोः पुरा । इष्टस्य च सुरैः शम्भोर्वीर्यं भूमौ पपात ह । भूमिस्तदक्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने । तत्र पुष्टः कृत्तिकाभिः" । वस्तुतः ऋषिपत्नीषु वह्नेः रेतसो निषेके ताभिश्च शरवणे क्षेपात्तज्जन्म तस्यमूलमग्निकुमारशब्दे ५४१पृ० भारतवाक्यं दर्शितम् तेन गङ्गायां निषेकाज्जन्मकथनन्तु कल्पभेदादित्यविरोधः ।

—**र्त्तायिणि** पु०स्त्री कर्त्तुरपत्यम् कुर्वा०ण्यः कार्त्त्यः तस्यापत्यम् "अणोद्व्यचः" पा० फिञ् यलोपः । कर्त्तुरपत्यस्यापत्ये ।

कार्त्तिकोत्सव पु० ७त० । १कार्त्तिककर्त्तव्ये उत्सवे उपचारात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २काले त्रिका० ।

कार्त्स्न्य न० कृत्स्नस्य भावः ष्यञ् । साकल्ये "विभाषा साति: कार्त्स्न्ये" पा० "तन्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्" मनुः । [सा । कर्दमेन रक्ते वस्त्रादौ ।

कार्द्दम(मिक) त्रि० कर्दमेन रक्तं अण् हारिद्रादिमते ठक्

कार्पट पु० कर्पट एव स्वार्थेऽण्, कार्पटः, स इवाकारोऽस्त्यस्य, अच् वा । १जीर्णवस्त्रखण्डे (लाता कानि) । तादृशवस्त्रयुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) त्रि० हेमच० । जटाकारयुक्ते जतुनि (जौ) हेमच० ।

कार्पटगुप्तिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुप्तैव स्वार्थे क । (भुल) (बटुया) इति ख्याते पदार्थे शब्दचि० ।

कार्पटिक त्रि० कर्पटेन चरति ठक् कार्पटोऽस्त्यस्य वा ठन् । कर्पटखण्डवस्त्रेण चारिणि १तीर्थयात्राप्रसक्ते । "विमानकार्पटिकप्रस्फुटितचरणधूलिधूसरकिसलयवाञ्छितोपकर्षाः" काद० । "नित्यं कार्पटिकान् सर्व्वान् समं पुत्रेण पश्यति" काशी०ख०१२अ० । २कर्मठे त्रिका० ।

कार्पण्य न० कृपणस्य भावः ष्यञ् । १कृपणत्वे २दीनत्वे च "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता । "कार्पण्यं केवला नीतिः क्रौर्यं श्वापदचेष्टितम्" हितो० ।

कार्पास त्रि० कर्पास्या अवयवः विल्वा० अण् । कर्पासीविकारे सूत्रादौ । तस्य फले लुक् । कर्पासी स्वार्थेऽण् ङीप् कर्पासी (कापास) २ वृक्षे स्त्री । स्वार्थे क । कार्पासिकाऽप्यत्र । स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य क्वाचित्कत्वात् कार्पासकोऽप्यत्र पु० । "कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशकः । तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्रवर्द्धनम् । तत्फलं पिण्डिकानादपूयस्रावविनाशकृत् । तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" भावप्र० । अधिकं कर्पासशब्दे १७२१पृ० दृश्यम् ।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः । दानार्थं कल्पितायां कार्पासवस्त्रादिनिर्म्मितायां धेनौ । तद्विधानं हेमा०दा०ख० वराहपुराणे यथा

"अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम् । विश्वस्य गुह्यगुह्यं ब्रह्मणा चांशुकद्रुतम् । कार्पाससूत्रतन्तूनि तेनासावुत्तमा स्मृता । सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता । मध्यमा च तदर्द्धेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तदर्द्धेत । पूर्ववद्रत्नधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च । वत्सकन्तु चतुर्थांशेदानमन्त्रोऽभिधीयते" । पूर्व्ववदिति वराहपुराणोक्ततिलधेनुवदित्यर्थः । "हेमकुन्देन्दुदेवेशि ! क्षीरार्णवसमुद्भवे ! । सोमप्रिये ! सुधेन्वाख्ये ! सौरभेयि ! नमोऽस्तु ते । दत्तेयमिन्दुनाथाय प्रजाकाङ्क्षायातृताय च । अत्रिनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः" । "यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति । स याति सोमलोकन्तु सोमेन सह मोदते । न रोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते । पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदां शतम्" । वस्त्रधेन्वादयोऽप्यत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्थं नासिकेव । (टेको) तर्कौ शब्दरत्ना० । कर्पासनासिकाप्यत्र ।

कार्पासपर्व्वत पु० दानार्थं कल्पिते धान्यशैलादिषु दशसु अचलेषु कर्पासवस्त्रनिर्म्मिते पर्व्वतभेदे तद्विधानादि हेमा०दानख० ब्रह्माण्डपुराणे यथा

"भगवानुवाच । अतःपरं प्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम् ।

परमं सर्व्वदानानां प्रियं सर्व्वदिवौकसाम् । देशकालौ समासाद्य धनं श्रद्धाञ्च यत्नतः । देयमेतन्महादानं तारणाय कुलस्य च । पर्व्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः । पर्व्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्व्वं विधानतः । विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्व्वतो बुधैः । मध्यमो दशभिः कुर्य्याज्जघन्यः पञ्चभिस्तथा । सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्वृतः । रसैरत्नैश्च संयुक्तो लोकपालावृतस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्म्मिताः । कलाचलांश्च चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोपशोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान् । कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । ऋत्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्वेदवित्तमान् । होमोव्याहृतिभिश्चैव अग्नौ तद्दैवतैरपि । गन्धेन सर्पिषा तत्र तथा कृष्णतिलैरपि । अयुतं होमसंख्या च पालाशसमिधस्तथा । शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः । उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । "नमः सर्व्वामराधारा भूतसङ्घैरभिष्टुताः । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा" । इत्युच्चार्य्य नरो दद्यान्नारी वा विधिपूर्व्वकम् । पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा । अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेत्त्रिदशावासं विमानोपरि संस्थितः । अप्सरोगणसंवीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये । पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महीम्भुङ्क्ते ससागराम् । रूपवान् सुभगो वाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः । पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्व्वतम् । तच्च भारशतेनैव कुर्य्यादर्द्धेन वा पुनः । शेषं पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम् । फलं पूर्व्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम !" । कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक त्रि० कर्पाससूत्रेण निर्वृत्तः ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धिः । कर्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ । "शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके" याज्ञ० ।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्तः ठक् । कर्पाससूत्रनिष्पन्ने पटादौ "शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्" भा०स०५०अ० । कार्पासवस्त्राच्छादनाम् ।

कार्म्म त्रि० कर्म्म शीलमस्य छत्रा० णः । "कार्म्मस्ताच्छील्ये" पा० नि० टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप् ।

कार्म्मण न० कर्म्मैव कर्म्मन्+"तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्" पा० अण् । १वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्म्मणि सि०कौ० । कर्म्मणे हितम् अण् । २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभिर्वश्यादिकरणे अमरः (यादुकरा) । "कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" माघः । ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रम विधानात् कार्म्मणी तत्रार्थे स्त्री० । "धौतं मया किमिदमथवा कार्म्मणी माथुरीणाम्" उद्भवदू० कार्म्मणमिति तु न्यायः । ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न० कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण् । ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमलत्रयान्तर्गते ५मलभेदे च । "मायिकं नाम योषोत्थं पौरुषं कार्म्मणमलम् । आणव्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्" "ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्दहेन्मलत्रयं यती" तन्त्रसा० ।

कार्म्मार पु० कर्म्मार एव स्वार्थेऽण् । १कर्म्मकारे (कामार) "कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभिः" ऋ०९,११२,२ । "कार्म्मारः अयस्कारः" भा० । कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा० अण् । २कर्म्मकारापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्म्मारक त्रि०कर्म्मारेण कृतं कुलाला० वुञ् । कर्म्मकारकृते ।

कार्म्मार्य्यायणि पुंस्त्री कर्म्मारस्यापत्यं फिञ् नि० । कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् ।

कार्म्मिक त्रि० कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ठक् । निष्पत्त्यनन्तरं चित्रसूत्रैः चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ । "कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागःक्षयो मतः" याज्ञ० । "कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिकमित्युच्यते" मिता० । तस्य भावः पुरोहि० यक् । कार्म्मिक्य तद्भावे न० ।

कार्म्मुक न० कर्म्मणे प्रभवति उकञ् । १धनुषि अमरः । "कार्म्मुकेणेव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति" माघः । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा० । २कर्म्मक्षमे त्रि० मेदि० । कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच् । ३वंशे मेदि० । ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु० राजनि० । मेषादिषु नवमे ७राशौ "कार्म्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्") संक्रमते रविः । प्रभाते चापराह्णे च स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" कालमा० भविष्यपु० । कार्म्मुकस्येदम् अण् । ८कार्म्मुकसम्बन्धिनि

त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अग्नावाहुते त्रयोदशास्याः प्रादेशमात्राः समिध आदधाति" "एतोषां कार्म्मुकी वृक्षः" इति कात्या० श्रौ० १६,४,२३,२५,। अत्र कर्कः धमनवृक्ष" कर्कः। स च श्वेतखदिरः। अतएव स्वार्थे अणन्ततया श्वेतखदिरार्थतेत्युक्तं राजनि०। तूलस्फोटने तदाकारे (आचड़ा) (धुनारा) इतिख्याते ६ यन्त्रभेदे। अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विनां वैशाखादिस्थानपञ्च-कमुक्त्वा धनुः शिक्षाप्रकारलक्षणादिकमुक्तं यथा

"कार्म्मुकं गृह्य वामेन बाणं दक्षिणकेन तु। वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽप्यथ वाऽऽयते। गुणाढ्यं तु ततः कृत्वा कार्म्मुकं प्रियकार्म्मुकः। अधः कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्रिणः। धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च। भुजाभ्यां सन्दकुञ्जाभ्यां प्रकोष्ठाभ्यां दृढव्रतः। न्यस्येत्बाणं धनुःश्रेष्ठे पुङ्खदेशञ्च पत्रिणः। विन्यासो धनुष-श्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम्। ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो नचाधिकः। निवेश्य कार्म्मुकं नाभ्यां (धनुर्मध्ये) नितान्तं शरं करम्। उत्क्षिपेदुन्नतं हस्त-मन्तरेणाक्षिकर्णयोः। पूर्ब्बेण मुष्टिना ग्राह्यं तत्राप्ये दक्षिणे शरम्। हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्ब्बं प्रसार-येत्। नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धका नाधरा तथा। न च कुब्जा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता। समा-स्थैर्य्यं गुणोपेता मौर्वी दण्डइव स्थिता। छादयित्वा ततोलक्ष्यं पूर्ब्बेणानेन मुष्टिना (वाममुष्टिना)। उरसा तूत्थितो यन्ता त्रिकोणावनतस्थितः। स्तब्धाङ्गो निश्चल ग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः। ललाटनासावक्त्रांसाः कूर्प-रोऽस्य समोभवेत्। अन्तरे द्व्यङ्गुलं ज्ञेयं चिबुकस्यास्य-कस्य च। प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये द्व्यङ्गुलं तथा। तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतं चिबुकांसयोः। गृहीत्वा सायकं तूणात् मयूराञ्चितमस्तकः। तर्ज्जन्याङ्गुष्ठकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः। अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयाऽपि च। तावदाकर्षयेद्वेगात् यावद्वाणः सुपूरितः। एवंविधमुप-क्रम्य मोक्तव्योविधिवत् खगः। दृष्टिमुष्टिगतं लक्ष्यं भिन्द्याद्बाणेन सुव्रतः। त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्वेगेन पृष्ठतः। एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज!। कूर्परं तदधः कुर्य्यादाकृष्य तु धनुष्मता। ऊर्द्धं वै लस्तके (धनुर्मध्ये) कुर्य्यादङ्कुश्लिष्टन्तु मध्यमम्। ज्येष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुः शास्त्रविशारदैः। ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्द्वादश मुष्टिकः। एकादशस्तथा मध्यः कनीयान् दशमुष्टिकः। चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रयं सार्द्धन्तु मध्यमम्। कनी-यस्तु त्रयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः। अश्वे रथे गजे ज्येष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः"

"पर्य्यायतं द्विजः कृत्वा ततो मार्गगतागुणाम्। सुनिर्धौतं ततः कृत्वा यज्ञभूमौ विधानवत्। ततो बाणं समागृह्य दंशितः सुसमाहितः। तूणमासाद्य बध्नीयात् दृढां कक्ष्याञ्च दक्षिणाम्। विलक्ष्यमपि लक्ष्यं यस्तत्र चैव सुसंस्थितः। ततः समुद्धरेद्बाणं तूणाद्दक्षिणपाणिना। तेनैव सहितं मध्ये शरं संगृह्य धारयेत्। आकृष्य ताड़येत्तत्र चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) षोड़शाङ्गुलम्। मुक्त्वा बाणं ततः पश्चाद्धनुः शिक्षा ततः स्मृता। निगृह्णीयान्म-ध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः। अक्षिलक्ष्यात् क्षिपेत्तू-णाच्चतुरस्रं तु दक्षिणम्। चतुरस्रगतं वेध्यमभ्यसेच्चादितः स्थितम्। तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं परावृत्तगतं च यत्। नि-म्नमुन्नतवेध्यञ्च अभ्यसेत् क्षिप्रकं ततः। वेध्यस्थानेष्व-थैतेषु सत्त्वस्थ पुटकं धनुः। हस्तावापशतैश्चित्रै-स्तर्ज्जयेद्दुर्जरैरपि। तस्मिन् मध्यगते विप्र! द्वे वेध्ये दृढ-सङ्करे। द्वे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे दृढदुष्करे। न तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते। निम्नं दुष्क-रमुद्दिष्टं वेध्यं मूर्द्धि शतञ्चरेत्। लस्तकायनमध्ये तु चित्रदुष्करसंज्ञके। एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च। आरोहेत् प्रथमं वीरोजितलक्ष्यस्ततो नरः। एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः। अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्विध्यक् प्रकीर्त्तितम्। लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्रिपत्र-गतं दृढम्। भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यच्च भवे-दिति। समन्तात्ताड़येद्भिन्द्याच्छेदयेद्व्यथयेदपि। कर्म्मणां संविधानज्ञो ज्ञात्वैव विधिमाचरेत्। मनसा चक्षुषा दृष्ट्वा योगसिद्धिं ध्रुवं व्रजेत्"।

१० वृत्तच्चेत्रस्य परिध्यर्द्धात्मके रेखाभेदे ११ तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्तथात्वम्। तदानयनप्रकारः जीवान-यनप्रकारसुक्त्वा लीला० दर्शितोयथा।

"अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम्। व्यासा ब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो जीवाब्धिपञ्चगुणितः परि-धेस्तु वर्ग्गः। लब्धोनितात्परिधिवर्ग्गचतुर्थभागादाप्ते पदे दृतिदलात्पतिते धनुः स्यात्"।

"उदाहरणम्। विहिताइह ये गुणास्ततोवद तेषा-मधुना धनुर्मितिम्। यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गाणितिकातिनैपुणम्"

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । ५४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] सप्तरापवर्त्तितः परिधिः १८ । ४२ जीवाङ्कगुणा २१/२ पञ्चभि ५ स्व परिधेः १८ वर्ग्गो ३२४ गुणितः । १७०१० । व्यासाब्धि २४० । ४ घात ९६० हृत १२ मौर्व्विकयानया १००२ विभक्तो लब्धं १७ ऽत्राङ्कल धराय चतुर्विंशनेंद्रा धिकसहस्रांशयुतोऽष्टहतो ऽनेनानतात्परिधि १८ । ३२४ वर्ग्ग च पंभागात् ८१ (१७ उनितात) ६४पदं प्राप्ते ८ र्पति १८ दलात् ९ । पतिते १ आनं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिपञ्चदशांशेन गुणितानि स्युः । एवं ८२ संख्यादा कल्प्याम् ।

"दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम्" इति सि० शि० उक्तेः १२ राशिचक्रस्यार्द्धरूप खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा स्थितिः यथोक्तं तत्रैव "ज्यां योजयेत् तत्त्वाश्वि २२५ हृता-वशेषं यावत्यजीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तद्भिस्तत्त्वाश्विभिस्तत सहितं धनुःस्यात्" "यस्य धनुः साध्यं तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा शोध्या शेषात्तत्त्वाश्वि २२५ गुणाद्गतागामिज्यान्तरहृता भज्यते तत्र्याप्यं ततोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्विभिः २२५ सहितं धनुःस्यात्" प्रमि०

स्०सि० रङ्गनाथाभ्यां तथोक्तं यथा ।
"ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहतं तद्विवरोद्धृतम् । सङ्ख्या-तत्त्वाश्विसंवर्ग्गे संयोज्य धनुरुच्यते" स्०सि० ।

"यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तांस्मज्ज्यापूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनंकृत्य शेषं पञ्चाकृति २२५ गुणं तद्विवरोद्धृतं तयोः शुद्धाऽशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्ध्यति ततमा याचापकलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा" । अधिकं जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणं यथा "कार्म्मुकासनमाकृष्यादुदरे परयेन्मुखम् । तदा वायुर्धोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना । तत्वा पद्मासनं मत्वा वर्त्तयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम-पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुणं कार्म्मुकासनमेव च । कार्म्मकद्वययोगेन शवद्वायुमानयेत्" रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि० कृ-कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । "तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ" गीता । "नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया" मनुः । "शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति" मीमांसकाः । ३उत्पाद्ये जन्ये "व्यापारो-भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कर्त्रोऽकर्म्मतापत्तेन हि यत्नोऽर्थे इष्यते" इत्युक्तेः कर्त्रोभावनारूपव्यापारा-श्रयत्वात् तत्साध्ये "यदि रस कार्य्यः स्यात् विभावादि-कारणकः स्यात्" सा० द० । गरुमते यागादिकृति-साध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्वं तथाऽपूर्व्व शब्दे २४८५० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदि-च्छयैव कर्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् "उपसर्पति कार्य्यार्थी कृतार्थो नोपसर्पति" हितो० । ७अष्टादशानां विवाद-पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । "यस्मात्कार्य्यं समारम्भाश्चिरात्तेन विनिश्चितः" व्य० त० कात्या० स्मृतिः । उपचारात् ७ हेतौ च मेदि० । व्याकरणमते ८आदिश्यमाने वर्णादौ । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी नि-मित्ततया नाश्रीयते" महाभा० "भिषक् कर्त्ताथ करणं रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेकम्" सुश्रुतोक्ते ९आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व-कार्य्यत्वादीपि भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्म्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल-ग्नावधि दशमस्थाने । "कार्य्याधीशः खगेन्द्रै बंधुरकक-विभिः संयुतो वीक्षितो वा" जातकम् कार्य्यस्य व्यापार-रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा "तत्र असतः सत्जायते इति सौगताः तैरभावादेव कार्य्योत्पत्तेः स्वी-कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः तैः प्रागुत्पत्तेः घटादीनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च तदा-सत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतो-विवर्त्तः कार्य्यं जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिनः । सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विवृतञ्चैतदुत्पत्तिशब्दे ११०८पृ० ।

यथा च लिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्वेवाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दचि० उक्तं यथा

"अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं वा यदिधिः समभिव्याहृतक्रियान्वर्या तदन्यान्यो वा । तत्र गुरवः नाहत्य क्रिया कार्य्यतया लिङ्ग धयित्

शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात् कामनाविशिष्टस्य हि ममेदं कार्य्यमिति बोद्धृत्वं नियोज्यत्वं तत्कामनायास्तद्बोधोपयोगे सति भवति। स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्य्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता। न च कालान्तरभाविस्वर्गे क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो बोधयितुमर्हति आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेस्तृतीयप्रकाराभावात् अन्यथा तमादाय साधनत्वसम्भवात् कल्प्यमप्यपूर्व्वं न स्यात् इष्टसाधनताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः कार्य्यताविधिपक्षेऽपि अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विशेषः। अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताकं क्रियाकार्य्यतानिर्वाहकं लिङाद्यर्थः"।

व्याकृतञ्चैतत् मथुरानाथेन—

"प्रसङ्गादपूर्व्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्रभाकराभिमतां निराकर्त्तुं विचाराङ्गसंशयप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिमादर्शयति अथेत्यादिना यद्विधिः यद्विधिपदोपस्थापितार्थः। समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः तदन्वयित्वञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधप्रकारताश्रयत्वम्। अत्र विधिकोटिः, विधेः कार्य्यत्वे शक्तिवादिनां नैयायिकानां, तन्नये स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्यत्वरूपेणापूर्व्वे शक्तिवादिनां प्राभाकराणां, तन्नये स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्येवान्वयबोधात् अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं तच्च यागकार्ययोः संसर्गः। कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वम् अपूर्व्वस्यापि क्वचिल्लक्षणादिना धातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधिसमभिव्याहृतेति धातुविशेषणम्। तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयिभिन्नत्वं यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात्। इष्टसाधनत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षत्वे द्वयोरसंग्रहः। इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि विध्यर्थकार्येऽन्वयादतः पक्षे यद्विधिरिति। इत्थञ्च यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमान्नोक्तदोषः इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण पक्षे प्रवेशः इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते। कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वम्। न च गुरुनये कार्यस्य धर्मिणो विध्यर्थतया कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधया कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं न शक्यतावच्छेदकम् अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा लाघवात्। कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव शक्यं लिङ्सामान्यशक्यं वा पचेतेत्यादिलौकिकस्थलानुरोधात्। अन्वयबोधोऽपि यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः, कृतिसाध्ययागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति यथाश्रुतएव साधुः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयमादाय नांशतः सिद्धसाधनं न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरत्वांशतः साध्यसिद्धिमादायार्थान्तरत्वम्। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन विध्यर्थो विशेषणीयः, तेन वर्त्तमानत्वादेः कालस्य संख्यायाश्च तादृशविधिप्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंशतो बाधः। न चेष्टसाधनत्वत्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेंऽशतो बाधः, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य प्रवृत्तिविशेष्यांशे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात्। यद्वा संख्याकालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः। विधिशक्यत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वत्वादौ नांशतोबाधः। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया नैतदसंग्रहः निषेधसिद्धिस्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देश्या नातो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेंऽशतो बाधः। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतायाम् ओदनकामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्वपाकमात्रविषयककृतिसाध्यत्वादौ विधिकोटावंशतो बाध इति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिस्थलीय तत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतालाभाय स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः। नव्यास्तु विज्ञातविधितत्त्वार्थस्तु तदन्वयिनं पृच्छति अथेति न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः गुरुणा समं विवादे तु कार्य्यत्वं विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं नवेति विप्रतिपत्तिरूहनीया विधिकोटिः परेषाम्। न च कार्यस्य विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थयागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्ग इति वाच्यं धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशबोधासम्भवात्। अन्यथा विप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थे कृतावन्वयादपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति प्राहुरिति दिक्। अत्र गुरव इति अत्र विप्रतिपत्तौ प्रश्ने वा। नाहत्येति आहत्य—साक्षात् अपूर्वकार्य्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा पश्चात्

बोध्यतएवेति भावः। क्रिया–यागादिः, कार्य्यतया स्वर्गकामकृतिसाध्यतया। नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात्। औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्वव्याप्योधर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्दएव पुनरनुसन्धीयमानोहेतुः। अतएवानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्दएव षष्ठं प्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः। स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयोविधिवाक्यनियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः। वक्ष्यमाणयुक्त्या यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः। प्रयोजकज्ञानविरहमेवोपपादयति कामनाविशिष्टस्य हीति ममेदं कार्य्यमिति यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः बोद्धृत्वं शाब्दबोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया नियोज्यत्वं सकलप्रामाणिकसिद्धनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः। तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः। विशेष्यान्वयिनाऽन्वयेन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वासम्भवात्। न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपलक्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः। स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चेत्यर्थः। कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः काम्यसाधनताबोधः। कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्य्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्य्यताबोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्य्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थः। अतः काम्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकम् इति बोधः। स्वर्गकामेति स्वर्गकामोयो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः। नन्वेवं प्रथमं वेदाद्यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्य्यत्वरूपेण विधेर्पूर्व्वशक्त्येत्यत आह नचेति क्रिया—यागादिः। साक्षादिति अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्य्यनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः। साक्षात्साधनत्वस्याबोधने हेतुमाहाश्विति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः। परम्परासाधनत्वस्याबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थः। नचापूर्व्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्व्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमन्तज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवादिति भावः। नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा–तृतीयप्रकारसत्त्वे। साधनत्वसम्भवादिति अपूर्व्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्भवादिति भावः। कल्प्यमिति तत्र नयेऽप्यपूर्व्वकल्पना न स्यादित्यर्थः आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाप्यऽपूर्व्वकल्पनादिति भावः। नन्वेवं प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वाग्रहासम्भवेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यतआह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति। सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः। अनुपपत्तेः साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्य्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वयासम्भवात् इति भावः। अत्रैवानुपदं ननु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमनुगतमेव दुर्व्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात्। नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वतो-व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणमसतोऽपि नियतपूर्व्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वविशेषणेनैव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तिता

च्छेदकत्वन्तु यागत्वोपिञ्जातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्-पूर्व्वत्वग्रहोत्तनियतत्वं विजातीयस्वर्गाः प्रत्यधिकरणानि इत्यार्थक्षणोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्न भावप्रतियोगिताबच्छे-दकान्यत्वमिति यावत् एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र बोध्यम्। कार्य्यत्व कारणत्वभ्रमातिरिक्तपदार्थं इत्यभिप्रायेणाहमित्यापि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्य्यत्व रूपेणापूर्व्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तरकालं परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व्वे-निष्टसाधनताघटितत्वात्। न च कार्य्यत्वेन साक्षात् साध-नत्वस्यापि विषयतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य्ये एवान्वयादपूर्व्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं तथापि कार्य्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह कार्य्यतावेधिपक्ष इति। कार्य्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्ति निमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः मात्रपदादिष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यव-च्छेदः तेन संख्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः। कृतिसाध्यत्वस्य प्रवृत्तिजनकत्वपक्षे कार्य्यमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। मात्रपदादिष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः। अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपतयेत्यर्थः। साधनत्वं पदान् पस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ घट-दार्थस्यापि विशेषणत्वस्य भानवदिति भावः। यद्यपि अपूर्व्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयो-जकरूपतया योग्यतायां शाब्दबोधात् पूर्व्वमपूर्व्वे तज्ज्ञा-नमसम्भवि अपूर्व्वस्य शाब्दबोधात् पूर्व्वमज्ञानात्, तथापि परमते बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोध-नीयपदार्थस्यापूर्व्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकाव-च्छिन्ने क्वचित्तस्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्य्यत्व रूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकार्य्यसाधनताज्ञान सत्त्वादिति निगर्वः। स्वयमुपसंहरति अत इति स्वर्ग-साधनताईमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्य-मित्यर्थः। क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकमिति कार्य्योपस्थिति रिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कृति साध्यतानिर्व्वाहकत्वमित्यर्थः; लिङाद्यर्थ इति आदिपदात्त-व्यादिपरिग्रहः”।

शब्दचिन्तामणौ स्थानान्तरे गुरुमते वैदिकलिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता शङ्कापूर्व्वकं दूषिता यथा।

“नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्ग पदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्योपस्थिते शक्तिर्ग्रहीतव्या न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वमपूर्व्वमुपस्थितं मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघातापाताच्च। न च लिङादिना तदुपस्थितिः व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात्। न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः उपलक्षणं हि स्मा-रणानुमापनं वा आदत्ते सम्बन्धाग्रहात् अशक्यमिति? मैवम् कार्य्यधर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्ट-स्योपस्थितत्वेन तत्रान्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्य-मित्यनुभवे स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रिया भिन्न योग्यतावशाद्यागविषयकार्य्ये पर्य्यवस्यति, नत्वपूर्व्व-त्वेन शक्तिग्रहो न वाऽपूर्व्वं कार्य्यमित्यनुभवः भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः सहकारिवशाद्विशेषबुद्धरुपायः यथा तत्रैव कर्त्तमात्रसम्बन्धग्रहात् कर्त्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्वे उभयत्र वा? नाद्यः, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नान्त्यौ, प्रागनुपस्थितेरिति चेत्? न येनहि रूपेण शब्देनानुभवो जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शब्दानुभव-हेतुः। नहि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च घट-त्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये शक्तौ निर्ज्ञातायां शक्तिग्रहः ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात् प्रचरद्द्रव्यगुणकर्म्माणि कार्य्याणि विहाय याग विषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवत्यपूर्व्वमालम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः। अतएव वाक्यार्थानुभवस्यालौकिकविषयत्वा-त्तदपूर्व्वम्। न च स्मृतानामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, स चापूर्व्वे शक्तिगोचर इति वाच्यं? शक्ति-ग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च। न च क्वचित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा, गौरवात् गोपदाद्गवादिमानानुभवप्रसङ्गाच्च, विशिष्टवैशिष्ट्य बोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्व्वतीयवह्निव्यापकतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्या-सत्त्या सर्व्वाण्येव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयी भवन्ति कथमन्यथा पर्व्वतीयधूमव्याप्तिग्रहे तस्य तदनुमितः? इति चेत् न येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्म्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किन्तया। अपि च सा यद्यस्ति समापि, नास्ति चेत्तथापि। किन्तु तव दर्शने नास्तीति सुतरामपूर्व्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणा-पूर्व्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। नचैव मपूर्व्वत्वक्षतिः यागविषयकत्वादेर्विशेषस्य कार्य्ये लिङादिनानु-

पस्थितेः यथा पर्व्वतीयत्वभानं वह्नौ, नानुमितिं विना । ननु यदि कार्य्ये क्रियासाधारणे लिङः शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यापर्य्यलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् नचैकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्व्वमेव लिङाद्यर्थ इति वाच्यं तत्रापूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहः किन्तु कार्य्यत्वविशिष्टे धर्म्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्य्येण समं क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्व्वे पर्य्यवसानमभेदस्याप्यन्वयत्वादिति मैवम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यकृतिरूपे कार्य्यत्वमात्रे, धर्म्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्य्यतान्वयस्यान्विताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्म्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्य्यत्वान्वययोग्यत्वेन धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्य्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं यतो न क्रमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्रयुक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्य्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पना। नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङाऽभिधीयते न तु कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च। घटादिस्तु लिङ्शक्तिग्रहेण तिरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधानदशायां त्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः। विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थेनान्वयबोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अतएवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिवृत्तितया न कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं प्रमाणबलकल्प्यत्वाच्छक्तेः ननु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः साक्षात्त्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ् लाक्षणिका, क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे शक्तिकल्पनात् । न च लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्य्यं [illegible] प्रमाणान्तरेणा-

प्रतीतेः। क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य्यतावगम्यते तत्र कार्य्यत्वे लिङस्तात्पर्य्यं बाधवात् न धर्म्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहुः "तात्पर्य्यार्थे वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्य्यमिति"। तृतीयायाः करणत्वैकत्ववत् कार्य्यं कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशेष्याच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्य्यत्वे लक्षणा न च कार्य्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यंशमपहाय क्रियया कार्य्यतान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं गृहीतरधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षास्ति अतः स्वतन्त्रकार्य्योपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशार्थतया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितये,धिष्ठाने लक्षणा । न च व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्य्यत्वेन शक्त्यवधारिता येन विरोधो भवेत् किन्तु कार्य्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः । तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थं वाऽपूर्व्वमपीति न विरोधः । अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।"

व्याकृतञ्चेदं मथुरानाथेन यथा—

"व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिग्रहासम्भव इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे कृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । गृहीतव्येत्यस्येणान्वयः। नन्वन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यत आह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात् पूर्व्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्व्वरूपत्वादिति भावः । ननु तत्रापि योगार्थोऽत्र त्यज्यते मण्डपपदवदित्यस्वरसादाह अवाच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । तत्प्रवृत्तौ—लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ । अपूर्व्वत्वेनोपस्थितिः प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते [illegible] ।—उपलक्षिते उपस्थिते । स्मारणं लिङादिना स्मारणम् । गूढाभिसन्धिः समाधत्ते मैवमिति । कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यताश्रये धर्म्मिणीत्यर्थः । कार्य्यत्वविशिष्टञ्चेति घटादौ विशेषः यागविषयकं कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति भेदः । स्वर्गकामेन स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः । विशेषवद्रूपाय इति सामान्यरूपेण विशेषवद्रूपाय इत्यर्थः । [illegible]

विशेषणविधिरित्यर्थः। अभिसन्धिमद्वाटयितुं शक्नुते नन्विति। अनुपस्थितेरिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः। येन हीति शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि गौरवादित्यर्थः। ननु समानविषयकत्वेनैव कार्य्यकारणभावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यत आह नहीति। पदार्थस्मरणस्य—प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणस्य तथा च समानप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः। स्मरणं—घटादेः स्मरणम्। ननु कार्य्यमात्रशक्त्या कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थायि कार्य्यलाभः? इत्यत आह योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्यन्तस्थायित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः। अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थः अपूर्वम् अपूर्वत्वव्यवहारः। पदेन क्रियत इति नियम इति शेषः। शक्तिग्रहेति तथा च तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः। नन्वाकाशादिपदस्थले शाब्दपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वादत्रापि तथेत्यत आह नचेति। क्वचित्—आकाशादिपदे। तथा—शाब्दधीहेतुः। अपूर्वेति शक्तिग्रहविषयीभूतेत्यर्थः। ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधादपूर्व्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्नतु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः। अन्यथा-विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे। व्यापकतयेति। ज्ञानेन न भात इत्यर्थः। तदन्वयः तद्विषयत्वम्। तस्मात्—तदीयपक्षधर्मताज्ञानात्। तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः। एतच्च न्यायनये परनये वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेश्चेति ध्येयम्। सा-सामान्यप्रत्यासत्तिः। सुतरामिति विवृणोति कार्यत्वेन हीति। क्रियासाधारणेन—क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण। अयोग्या—साक्षात्फलजननायोग्या। योग्येति साक्षात्फलजननयोग्येत्यर्थः। नित्यनिषेधेति सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनापूर्वस्य, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्व्वस्य चेत्यर्थः। तथा च तत्रापसिद्धान्त इति भावः। अयोग्यतया—साक्षात्फलजननायोग्यतया। फलाश्रवणात् इति नित्ये निषेधस्थले च फलाश्रवणादित्यर्थः। कल्पनायाञ्चेति फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः। बीजाभावात् प्रमाणाभावात्। कार्येण समं-क्रियारूपकार्येण समम्। अभेदस्यापीति यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्यत्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोधसम्भवस्तथापि अभावस्योत्पादविनाशशालित्वनयेऽभावस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्म्मित्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा। केचित्तु कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योगक्षेमसाधारणमित्यभावस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः। कृतिरूप इति साध्यत्वसंसर्ग इति भावः। अन्विताभिधानेति शाब्दबोधेत्यर्थः। धर्म्मिणि—कार्य्ये। कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः अयोग्यतया स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यतया। एवमग्रेऽपि। तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः। यत्प्रयुक्तेति यच्छब्दस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। शक्तिकल्पनादीति वैदिकलिङ्मात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः। उपासनादीति सन्ध्योपासनादीत्यर्थः आदिपदान्निषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणाद्यभावपरिग्रहः। लक्षणेति वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिण्येव शक्तिकल्पनादिति भावः। एतच्च लोकस्थले लौकिकलिङ्त्वं कार्य्यत्वशक्ततावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा तत्र लिङ्त्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति ध्येयम्। एतच्चापाततः तन्नयेऽपूर्व्वस्य शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्य्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात् न हि न्यायनय इव तन्मते शाब्दपदार्थशक्तिधीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्र कुत्रचिद्धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे योग्यव्यक्तिभानम्। किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्व्वालाभः तत्र कलञ्जभक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्य्यत्वरूपेण लिङा तस्यैव बोधसम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वम्। ननु घटादिलक्षणकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्व्वलाभः घटादिभिन्नकार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्व्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्ये शक्तिग्रह इत्यत आह घटादिष्विति। उभयथापीति घटादिभिन्नकार्यत्वस्य घटादिकार्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः। किन्तु कार्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु

सामान्यतः कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह—अन्वितेति अयोग्यतया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्य्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह विधीति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्ययस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगः विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। तादृशबोधेऽपूर्व्वत्वं कारणमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्तिः शक्यप्रतिपत्तिः। तदेव तत्त्वेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोपि धर्म्मः क्वापि शक्यतावच्छेदकः पशुपटादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्। तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शाक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् मुख्येत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः, घटादिपदे आकृतिवृत्त्यन्तरजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः। ज्ञानविषयशक्तत्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यमुख्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। नचाकाशादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तेर्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धेरेवातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्तिप्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यत्प्रकारताघटितधर्म्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानञ्च गुरुनये, नव्यनैयायिकनये च समर्थमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ज्यायः। सास्नादौ सास्नासमवेतत्वादौ तथा—यथोक्तलक्षणाश्रयः। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तकत्वात् शक्त्याऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्ववैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाक्षणिकी—कार्य्यत्वे लाक्षणिकी वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः वेदे च कार्य्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्वापेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वत्वरूपकार्य्यत्वत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावस्वत्वादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्मिणि लक्षणाऽस्त्वेवेत्याशयः। ननु लोकस्थले कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह नचेति पूर्व्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रवादादेवाध्यापकानामपूर्व्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यसम्भव इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्। ननु लिङः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथा च लोकेऽपि पाकः कार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधारणेति। लक्षणैव कार्य्यत्वे लक्षणैव। पाककार्य्यतावगम्यते इत्याधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधोजायते इत्यर्थः। अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतोधात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारणशक्तावपि शक्त्यानोपपत्तिरन्यथा नित्यनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्वलोपापत्तेरिति ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङालक्षणायां लिङ्

पदात् कार्य्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तृतात्पर्य्यमनुपपन्नं लिङो लक्षणया कार्य्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह नवेति कार्य्यत्वे कार्य्यत्वोपस्थितौ। तात्पर्य्याद्वेति लोके लाघवात् केवलकार्य्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्य्यात् केवलकार्य्यत्वएव वृत्तिरित्यर्थः नतु वृत्तेरिति अन्यत्रेति शेषः इदमापाततः लौकिकतात्पर्य्यस्य पुरुषेच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्या किञ्चित्करत्वात्। वस्तुतस्तु तात्पर्य्यस्याप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वम्। ननु तथापि यन्मते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वांश एव लिङः शक्तिस्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव कार्य्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणया इत्यत आह तृतीयाया इति। न स्वतन्त्रं शक्यमिति धर्म्यंशे निर्विकल्पकशक्त्यापत्तेरिति भावः। कार्य्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वविशिष्टशक्तादीनामपि तादृशकार्य्यत्वे लक्षणैव इत्यर्थः। गतत्वेन—विशेषणत्वेन। स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः। तुषानुपवपतीति पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः पुरोडाशार्थतयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन, शाब्दानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, नोपशमाकाङ्क्षा इति एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति मते एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवाच्च कपालस्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। स्वतन्त्रकपालोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपालशाब्दबुद्धये इत्यर्थः अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने मृण्मयपात्रे लक्षणेत्यर्थः। एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपवपतीत्यन्वयबोधः पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः, पुरोडाशश्च तत्कपालञ्चेति कर्मधारयो वेति भावः। उपशमः स्फोटनं यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरस्योपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणामात्रे दृष्टान्तः। एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया आकाङ्क्षात्वाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽस्त्वेवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खलेकपोतन्यायेन युगपत्तथान्वयबोधे न काप्यनुपपत्तिः। वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयोजनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नान्वयः आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वम्। व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लिङ्शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः। लोके इति लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः। क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः क्रियाविशेष्यककार्य्यत्वानुभवजनकता। कार्य्यत्वमात्रे इति शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते शक्तिरनुभवजनकता। न चेति वेदस्थले इति शेषः। धर्म्यन्तरे कार्य्ये धर्म्मिणि तद्भङ्ग इति क्रियानिष्ठकार्य्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः। ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्य्ये धर्म्मिण्येव लिङर्थकार्य्यत्वान्वयादित्यत आह तस्मादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्य्यताबोधकत्वात् इत्यर्थः। प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः। न तु प्रकृत्यर्थान्विततया यावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः। प्रत्ययार्थस्य—लिङ्प्रत्ययार्थस्य। न विरोध इति अपूर्व्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह अस्तु वेति। क्रियाकार्य्यत्व इति क्रियाकर्त्तृकस्याः कार्य्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः शक्ततावच्छेदकस्य लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्व्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः। नानार्थन्यायेनेति हर्य्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः। यथाश्रुतेऽत्रापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः। वेदे—वेदस्थले धर्म्यन्तरे कार्य्ये धर्म्मिणि शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्त्वमेवेति भावः। तथाच यथा हर्य्यादिपदस्थले एकमेव हरिपदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकञ्च नाना तथैवैकमेव लिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकञ्च कार्य्यत्वं कार्य्यत्वञ्च द्वयमिति फलितोऽर्थः। न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्ये शक्तौ, लोकेऽप्यपूर्व्वलाभापत्तिरिति वाच्यं प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्व्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः।"

मणिकृता तु एतन्मतं पूर्व्वपक्षीकृत्य दूषितम्। तच्च तत एवावसेयम्। विस्तरभयान्नोक्तम्।

कार्य्यकारणभाव पु० कार्य्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः। एकस्य स्वकारणापेक्षया कार्य्यत्वे तदपेक्षया चान्यस्य कारणत्वे

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्य्यकारणभावः। "कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्व्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्य्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १८४८पृ० उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाधिक्यमुच्यते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्य्यभेदान्नानाविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि चानेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनश्च अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः नासतोविद्यते भावः" इति गीतोक्तेश्च। तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानाञ्चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्व्वन् विहितं कर्मेति" हि शतुर्नानुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्व्वप्रमाणव्याकोपः" भा०।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यच्चोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति। आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापः पापेनेति" श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् दुःखस्येत्यर्थः। "अकुर्व्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अतः पूर्व्वेति। यदि यथावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदितः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते। यथा "विचिकित्सन् श्रोत्रिय" इति। ततः शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपन्नत्वाच्च तद्बलादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते? तत्राह अन्यथेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्व्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम्। भाट्टैश्चानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्य्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम्। "भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतम्" इति उच्यते। "अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव। यस्मादिदं प्राङ्नासीत्तस्मादिदानीं जातमिति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे प्राक्कालस्य स्रष्टृत्वतापातः। प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके"।

कार्य्यविवृतिश्च कार्य्यशब्दे उक्ता। तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेताख्यमुपादेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्य्योत्पाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्यज्ञे क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति—ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके। "धर्म्मज्ञाः शुचयो ऽलुब्धाभवेयुः कार्य्यचिन्तकाः" याज्ञ०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। १कर्त्तव्यतायां २कृतिसाध्यतायाम्। त्व कार्य्यत्व तत्रार्थे न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। "कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

साध्ये पाके प्रवर्त्तते न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्यसाध्ये चिकीर्षापत्तेः । स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधारसिद्धत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्र शब्दादनुमानाद्वा दैवात् सा, तत्र लाघवावतारात् इच्छायाः स्वप्रकाशकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विघटयदेव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च व्याप्तिधीविघटनद्वारानुमितिप्रतिबन्धकानैकान्तज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्वनिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्प्येत । ननु सन्धात्वर्थगोचरेच्छात्वावित्वाल्लाघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविष्टसाधनताज्ञानादिति चेत् न वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधयामीतीच्छायाः कृतित्वमनुभूयमानायाः सनन्तवाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारत्वोचित्यम् ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविषयतयौदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् इष्टसाधनत्वेन इष्टाविव कृतावपिच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव । घटं जानाति चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामेकविषयत्वानुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत् न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तल्लिप्साया अनिवृत्तेरिति चेत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात् अस्ति च तत्र पाकौदनयोः सिद्धता । अन्यौदनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रत्युत असिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न विच्छिद्येत यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छाविच्छेदौ न विरोधिनौ प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिकधनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छायाश्च सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या तल्लाभे प्रतिग्रहेण तल्लिप्सा नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्चिद्विशेषस्य सिद्धैव हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्यत्वम् इष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरिष्टसाधनत्वादिति तद्बोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारनैयत्यम् । अतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात् तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वर्गद्वारकत्वेनेष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न इष्टेच्छाविलक्षणसामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत् भवेदेवं यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता स्यात् न चैवं, गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृतिं विना नेत्यन्यदेतत् । वह्निना साधयामीति वत् कृत्या साधयामीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापत्तेऽपि तत्र प्रवर्त्तेत ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणत्वे उपलक्ष्यमात्रगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चातिप्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्तेरननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च । किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधनञ्च विरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न ज्ञायेतेति चेत् न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तः स्वचिकीर्षोपलक्ष्यः यत्र चिकीर्षाकारणत्वग्रहः स च तव जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिरूपः । एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषाणामुपलक्ष्यमाणानामननुगतत्वमपि यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्ता धानव्यक्तिविशेषा धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि, एवं जीवनयोनिव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न कृतिर्विशेषणम् असत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गादिति चेत् न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परिचायकतयोपलक्षणम् अन्यथेष्टसाधनेऽपीष्टं न विशेषणम् असत्त्वान्नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानादौ वा का गतिः । नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात् तस्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् । श्रमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न

असिद्धावस्थायां ततः कार्य्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेरसिद्धत्वसिद्धत्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वग्रहः नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्वसाधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात् । भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽनवगम्याज्ञानात् । तस्मात् समयभेदोपाधिकमेव तदुभयसम्बन्धः । पाक इदानीं साध्यत्वम् अग्रे च साधनत्वं ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहात्, शब्देन तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकृतितः सिद्धमिष्टसाधनमिति ज्ञानाच्चिकीर्षा, न हि सिद्धं कश्चिच्चिकीर्षति, कृतेः पूर्व्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनत्वमुक्तम् । तस्मात् कृतिक्रियमाणविलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षाप्रयोजकं, तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव किञ्च साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्म्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि । न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तम् । एतेन इष्ट्यादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निरस्तम् कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे इष्ट्यादाविच्छा ? तत्साध्येष्टज्ञानादिति रहस्यम् । अन्ये तु सुखदुःखाभावतत्साधनेष्विच्छाप्रयोजकमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेद्यं धर्म्मान्तरमस्ति अनुगतकार्य्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् तदेव दुःखसाधनव्यावृत्तसुखतत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथाऽस्त्विति वाच्यं सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात् । बध्यघातकभावस्यैकसमये सामानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादिसाधारण्यादिति तन्न तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाते धर्म्मान्तरज्ञानं विना नेच्छा । तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वहान्यापत्तेः तदेव हि स्वतः प्रयोजनं यदन्यगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते । किञ्चानुगतधर्म्मकल्पनापि कारणैः, न च सुखादाविच्छाकारणत्वं अनागतत्वात् किन्तु तदवगमः । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्स्वरूपमेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत् ? न, यथाह्युद्देश्यत्वं सुखज्ञानादिपूत्पद्यते अन्यतरत्वात् तृणारणिमणिन्यायाद्वा तथेच्छैव जायताम् । कृतिसाध्यत्वञ्च कृतौ सत्यामपि सत्क्षणे स्वरूपं न कृतिं विना । क्षेमसाधारणञ्चैतत्

कृतिसाध्यत्वं न तु कृतेः पूर्व्वम् । ननु कृतौ नष्टायां सत्यपि धर्म्मौ न कार्य्यं, तथा च कथं कार्य्योऽपूर्व्वे कामिनोऽन्वयः क्षणिकत्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत् ? न, यद्वृत्ति काम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यताबुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्य्यताभिमतस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् । कृतिसाध्यतानीर्णौ चिकीर्षाकृत्योरसम्भवाच्चेति चेत् न पाको मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात् [illegible] सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा मद्भोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं, यस्य यदिष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् । बलवदनिष्टाजनकत्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाध्यतोत्तीर्णे च न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्याऽपि कृतिसाध्यत्वात् । अतीततादृशायाञ्चातीतौदने इच्छाविरहे स्वेष्टसाधनत्वाभावात् अतएव निदाघदूनदेहोऽपि वारिदे तोयदास्तोयलाभसम्भावनायां वा सरोवगाहने न प्रवर्त्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनस्य तोयसम्बन्धस्य स्वकृतिं विनाऽपि सिद्धिप्रतिसन्धाने लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च मत्कृतिं विना स न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते, तदा प्रवर्त्तते । यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोवगाहनस्येष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते । उपस्थितदृष्टेष्टतोऽपि तत्सम्भवादिति कश्चित् । तन्न तोयसम्बन्धस्य [illegible]न्तापशान्तिसाधनत्वं तस्य सरोऽवगाहने [illegible] इष्टेरपि तत्साधनं न स्यात् [illegible] वेः किन्तु कार्य्यभेदसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वेन लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि प्रवृत्तेः पूर्व्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् । नन्वेवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च । न च लाघवात् कृतिसाध्यताज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धाच्चेति चेत् न लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यताप्रकारे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् । अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम् । ननु पाकादिः कृतः क्रियमाणो वा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात् नाप्यनागतः भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः । पाकत्वं भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववदिति मानमिति चेत् ?

ततः कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोजनादिचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तन्न गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये श्रमात् प्रवृत्तस्य निगडनिश्चलबद्धदेहस्य वा कृतौ सत्यामुद्देलनचलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः, सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे, द्वेषयोनियत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे तन्न शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात् द्वेषसिद्धिस्तु शत्रुं द्वेष्मीत्यबाधितानुभवबलात्। यत्तु, श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्वा साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात् श्रमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिश्च चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात् सहि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवयोनिकृतेस्तदनुत्पादात्। यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तदितरजीवनयोनियत्नादेवेति तन्न नहि कृतित्वेन श्रमजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्तिः जीवनयोनियत्नेन चापि भारोद्वहनादि कर्म कुर्वतस्तादृशश्रमानुभवेन तस्य श्रमाजनकत्वात्। तस्माद्भोजनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः श्रमस्तज्जन्य इति चेत् न स्वेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति नैवं स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। श्रमश्च नियमतोऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः श्रमे दुःखत्वेन इच्छाविरहात्। अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमोनान्तरीयक इत्युच्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात्। अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्वं तद्विशिष्टकृतिसाध्यश्च न श्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्रसाध्यः अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवो लोकानाम्। एवं चिकीर्षायां ममैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतुष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति द्वयं इष्टसाध्ये सुखे हीच्छा इष्टमपि विषयीकरोति। नत्विष्टसाधनत्वेन तत्रेच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तव तु त्वयम् विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित् तन्तुच्छं विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वमेव न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशेषणम्। स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्विषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने नतु कृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनतास्मरणे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत। नचेष्टसाधनताज्ञानं वेदोवानुभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवासम्भवात् लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाग्रहवादिनस्तत्र तव तदनुभवाभावात् नैवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना, ततः काम्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ कार्यताज्ञान नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादिमत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति, कार्य्यताज्ञानं शौचादिस्वविशेषणज्ञानजन्यम्। तदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुषविशेषभावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति"। संजातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत। तृप्तस्य च तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावान्न तथा बोधः। अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसन्धानजन्यं श्रमे कृतिसाध्यताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे विशेषणमिति. तन्न श्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेन साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनतालिङ्गं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यपरे तन्न नित्ये तदभावात्। ननु विषभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छावत् इष्टेच्छावत्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तत्प्रयोजकं न भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षात एव कृतिसम्भवादिति चेत् तुल्यमिति नैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्धतादशायां तदभावात् सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वम्

न मानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्ष इति चेन्न मन्त्रार्थो यदि पाकत्वं तदा बाधो लङ्घासिद्धिश्च । सर्व्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं बाधितमित्यनेन सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेश्च सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे चासिद्धविषयेच्छाप्रत्यनुत्पादकत्वात् । कर्तिक्रयमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारणत्वस्यावश्यकल्पनादिति चेत् तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने भासतामन्यप्रकारक ज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् । यत्तु कृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिः, सत्त्वासंसर्गाग्रह इष्टसाधनताज्ञानादिति, तन्न कृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहानुमानबाधात् । कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत् तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे चोदनार्थी पाकेन प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके त्वप्रोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत । ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात् तदसंसर्गाग्रह इति चेत् तुल्यम् । अपि च कृतपाके कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहादिदमानासंसर्गाग्रहादिसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाक इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादनागतं पाकमादाय सिध्यति । पक्षतावच्छेदकधर्म्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धे न सिध्यतीत्यनुमाने कृप्तत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धाविशेषात् तस्मात् "असिद्धस्य क्वचित् सिद्धेः सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धिस्तेनानुमा त्रिधा" । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते ? किञ्च तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं दृष्टादाविच्छा ? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वादनागतस्य चाप्रसक्तत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धविषयनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न वृष्ट्यादाविष्टसाधनतापि । न च वृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानाद्वृष्ट्यादाविच्छा इच्छायाः सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयकत्व विकल्पग्रासात् । अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या वृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयकज्ञानस्य पक्षे तेन सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वाऽसिद्धविषयेच्छोत्पद्यते । यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्टसाधनताग्रहस्तेन रूपेण न तेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधारणात् । सुखेच्छायामप्येवमिति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निकृष्टपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य त्वाद्यप्रवृत्तौ प्रायो जन्मान्तरीयानुभवोद्बोधितजन्मान्तरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य्यमिति स्मरणात् तत्रापीष्टसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोगः, जन्मधाराया अनादित्वात् । प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्धपरम्परा । वस्तुतस्तु क्षुत्कण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति ततः सुखवृत्ति कार्य्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् मातुःस्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं सुखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् । सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्य्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् । एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्य्यताज्ञानं प्रयोजकं कृप्तमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्त्तकं कृप्तत्वात् " ।

अत्र दिङ्मात्रं मथुरानाथव्याख्या प्रदर्श्यते ।

"कार्य्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्त्तृत्वाद् पाचकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धविषयकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता द्वयी एका साध्यत्वाख्यविषयता सा च यत्किञ्चित्कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घटयागपाकादौ न तु तज्जनकीभूतकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धनिष्ठा अतएव घटं करोमि यागं करोमीत्याद्येवानुव्यवसायो । न तु कपालहविरादेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि हविः करोमीत्याद्यनुव्यवसायः व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयायाः साध्यताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च साध्यताख्याया एव विषयतायाः कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयार्थत्वनियमे कपालतन्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहाराभाववत् कपालं घटवत् करोति, तन्तुं पटवत्त्वं करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्य साध्यवैशिष्ट्यबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयाया एव तथानियमात् तत्र कपालादि-

पटोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः घटादिपदस्य घटत्वादिपरं धात्वर्थव्यापारप्रयत्नौ यथायोग्यमर्थः तथा च कपालनिष्ठघटत्वाश्रयानुकूलव्यापारजनकयत्नवानित्यन्वयबोधः। कपाले घटं करोमीत्यादौ तु कपाले घटं करोमीत्यादिप्रयोगोऽपि व्युत्पत्त्यनुसारेणोपपद्यते।

अपरा च उपादानतापरनाम्नी सिद्धत्वाख्यविषयता सा च सिद्धकारकनिष्ठतण्डुलाद्युपाय तथा। कपालेन घटं करोमि हविषा यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायात् तत्र उपादानत्वाख्यविषयतायाः एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थे कृतावन्वयात्। न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं वा तृतीयार्थस्तस्य च घटयागादावन्वय इति वाच्यम् सर्वत्र तृतीयार्थस्य धात्वर्थ एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् अन्यथा तण्डुलादिना तण्डुलं पचतीत्यपि व्यवहारापत्तेः।

अन्या च उद्देश्यताख्यविषयता सा च यत्नसाधनताज्ञानाधीना चिकीर्षा तद्विषया तत्र जलाहरणस्वर्गादिफलादिरूपं जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करोमीत्यनुव्यवसायात्। जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं करोमीत्यनुव्यवसायाच्च एवञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्तत्साधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साधारणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकतत्साधारणविशेष्यककृतिसाधारणतासाधारणं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं तेन तस्या अपि कपालहविस्तण्डुलादौ न व्यभिचारः। अन्यथा नैयायिकमतेऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाधारणताज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वोपगमादिति भावः। यत्नु प्रवृत्तेर्विषयतात्रैविध्ये मानाभावः किन्तु कपालहविस्तण्डुलाद्युपाय एव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेवोपादानत्वम्। नचैवं घटं करोमि यागं करोमीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृतिवाचिधात्वोर्योगे द्वितीयाया विशेष्यतार्थत्वादन्यथा कपालं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटयागपाकादिपदस्य कपालहविस्तण्डुलादौ लाक्षणिकत्वात् कृतिवाचिधात्वोर्योगे द्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थकत्वनियमेनानुकूलत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वितीयार्थः इति प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति। तदसत् लक्षणया शक्यप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानाया घटं करोमीत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतेरनुपपादनात् लक्षणायां मानाभावाच्च। किञ्च जलाहरणस्वर्गादिरूपफलस्य उद्देश्यताख्यविषयताया घटयागपाकादेश्च साधारणताख्यविषयतायाः अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञानकृतिसाधारणताचिकीर्षाणां कार्यकारणभावोऽपि दुर्वचः इत्युक्तप्रायम् वक्ष्यमाणरीत्योपपादितत्वात् इत्यादिक्। अत्र च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकतत्साधनताज्ञानत्वं तत्साधारणतावच्छेदककृतिसाधारणकत्वप्रकारकत्वावच्छेदकं न वा ज्ञानतद्विषयवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्तित्वं नवेत्यादिविप्रतिपत्तयः तेन नैयायिकैरपि कृतिसाधारणताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। तदीयत्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं न तु इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदीयप्रवृत्तिकारणं नवेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि हविरादिप्रदाननिष्ठयागादिरूपचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वस्याभ्युपगमात् इष्टसाधनताकृतिसाध्यत्वाभयविषयकसमूहालम्बनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्युपगमाच्चेति ध्येयम्। चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्तीति कर्त्तव्यं द्वारं चिकीर्षा अस्य इत्यस्मिन् मतेऽदिनार्थः तथैव प्रकृतोपयोगात्। नचैवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकं चिकीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तन्नायुक्तं उपादानप्रत्यक्षे व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपादानेच्छयोस्तस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति वाच्यं ज्ञानत्वेत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतस्य ज्ञानस्येत्यर्थात् उपादानप्रत्यक्षञ्च न साक्षात् साधनं उपादानप्रत्यक्षविरहे प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छाया तद्द्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात्। न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलचिकीर्षायाः प्रवृत्त्यहेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छामात्रसम्पादकत्वेनाप्यसिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तत्रासिद्धेः। यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन चिकीर्षाव्यापारकत्वलक्षणाव्याप्त्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च न हि स्वसमानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साधारणमनुपयोगादिति ध्येयम्। ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कर्त्ता न कश्चित् कयुत्पादयत्याह तत्त्वस्य इति। हेत्वन्तरेति हेत्वन्तरं दण्डकपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं, प्रतिबन्धकाभावश्चेति भावः। ननु तत्तदुपादानतावच्छेदककतत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारकतत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य हेतुहेतुमद्भावात् दण्डकपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिमास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्य्राः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्य्रपेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिं प्रति कपालोपादानकप्रवृत्तेः प्रयोजकता घटसाध्यकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्री घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्य्रैवान्यथा न स्यात् सामान्यविशेषाश्रुति चेन्न साकल्यात् सामान्यविशेषभावानापत्तेऽपि दण्डचक्राद्युपादानकप्रवृत्तिविरहाया घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसत्त्वाया तत्र तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमस्येव दण्डप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुपपत्तावपि विशेषसामग्र्यधीनताया एव तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्याः तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् एतेन च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते। एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नस्य सत्त्वादित्यपि निरस्तं संयोगध्वंसाद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात्। नव्यास्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता, किन्तु घटादिनिष्ठचिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकलौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति न्यायनये परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरुपेयते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्। न च घटसाध्यककपालोपादानकप्रवृत्तेर्घटसाध्यकदण्डोपादानकसमूहालम्बनप्रवृत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वेनैव कार्यतावच्छेदकत्वं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात्तथापि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मतत्वात्। इयांस्तु विशेषः समवायोविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसम्पत्तेः दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्वितीयातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिनिष्ठचिकीर्षाजन्यघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवासम्भवादिति प्राहुः। अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यसंसर्गाग्रहसत्त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदककतत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः। न च कपालत्वप्रकारेण तद्ग्रहो दृष्टविरहपतित इति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्म्मितावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्येदं घटसाधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदककतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्द्धर्म्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात्। नन्वेवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणैतद्व्यक्त्युपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदककत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्थले निर्द्धर्म्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्गाग्रहासम्भवेन तत्रापि प्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः। चिकीर्षा चेति व्यापारीभूतचिकीर्षा चेत्यर्थः। अन्यथा—चिकीर्षासामान्यस्य लक्षणत्वे। लक्षणे फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वं विशेषणं व्यर्थं स्यादित्यत उपदर्शितमेव स्फुटीभविष्यति। कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति। अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेन लक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्येत्येति क्रियापदं धर्म्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलीभूतविषयताशालिनिष्ठत्वं तथा च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्म्मिविषयकत्वार्थः फलस्य न तादृशविषयताशालीति भावः। केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च संयोगादिना चिकीर्षैव, विषं-

वादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्या-
त्यापत्तेः । तथा च रजतादिविसंवादिचिकीर्षायामति-
व्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः । पाक-
मिति पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनु-
भवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।
कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुव्यवसायस्य.दिति
भावः । इच्छाया इत्यादि । इच्छायाः स्वप्रकारकसंवा-
दीच्छायाः तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकधीसाध्य-
त्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये रजतादिप्रका-
रकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां
व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं कूटलिङ्गस्थले-
ऽप्यनायत्या तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन वि-
संवादः कल्प्यते । न चैवं संवादिचिकीर्षायां तज्जन्य
प्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चि-
कीर्षासामान्ये च कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धि-
रिति वाच्यं संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यताप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति (यद्विशेषयोः कार्य्य-
कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादि-
मात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धेरिति
भावः एवमग्रेऽपि । केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा
तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्य्यन्त
प्रवेशः मूलेऽपि स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च
रजतादिविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः तत्र तन्नये इच्छा-
विशेष्यविशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण
रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तन्नये विसंवादी-
च्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रज-
तज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति
व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदक-
साधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात् ।
नन्वेवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैककालावच्छिन्नैकात्म-
वृत्तित्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्व-
मेवायातु कुतः कारणत्वम्? इति वाच्यं वक्ष्यमाणक्रमेण
तन्नये इष्टसाधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधितया इष्टसाधनता-
ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यतारूप-
स्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः ।
नचेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि. बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-
ज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेवायात्विति वाच्यं बलवद्द्वेष-
स्यैवेच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावादुपस्थितेष्ट-
तावच्छेदकासंसर्गाग्रहादुपस्थितासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोप-
स्थितेरपि विसंवादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव
नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इति प्राहुः । अत
एवेति चिकीर्षायाः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः ।
स्वकृतिसाध्य-स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते । इदञ्चापाततः
वस्तुतो लाघवात्पाकं मत्कृतिमान् भवत्वित्याकारिका सा-
ध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारिका इच्छैव व्यापारो न तु कृति-
साध्यत्वप्रकारिका गौरवादत एव ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गेण
कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वम् । यद्यप्युक्तनियमबलेन
कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि युक्त्यन्तर-
दानाय पुनरनुवदति न हीष्टेति इष्टसाधनताज्ञानसाध्या-
कृतिसाध्यताज्ञानं किमपि इष्टसाधनताज्ञानसाध्या यथा-
श्रुतेऽग्रिमहेत्वसङ्गतेः । स्वकृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्यत्वेन नि-
श्चिते स्वकृत्यसाध्यताज्ञानमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चय
इत्यर्थः कृतिसाध्यतासंशयेऽपि प्रवृत्तेरनुभवाद्यथाश्रुता-
सङ्गतेः । न च कृतिसाध्यतासंशये एव कृष्यकारे बहु-
वित्तव्ययाय ससाधेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं बलव-
दनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य विरोधित्वादेव तत्रेच्छाप्रवृत्त्योर-
भावादिति ध्येयम् । तदभावकारणत्व इति कृतिसाध्यता-
ज्ञानत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वेन-
कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः । नचाप्रामाण्यनिश्चयानास्क-
न्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-
कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वमेव लघ्विति वाच्यं कृति-
साध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धिता-
ज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भवात्तत्र तदनास्कन्दितत्व-
स्याप्रवेशात् स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयवत्तदभावव्याप्यादिनि-
श्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बहुतरकार्य्यकारण-
भावकल्पनागौरवाच्चेति भावः । किन्तु नन्वुक्तनि-
यमबलादस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुस्तथापि कृतिसाध्यता-
ज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता अपि तु इष्टसाधनताज्ञानत्वेन
सर्व्वत्रेष्टसाधनताकृतिसाध्यतोभयविषयकसमूहालम्बना-
देव चिकीर्षोत्पत्त आह न हीष्टसाधनताज्ञानसाध्येति
न हीष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञानकारण-
तारकेत्यर्थः । स्वकृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते । चि-
कीर्षापत्तेः—केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेः कार-
णतावच्छेदकस्यादिष्टापत्तौ चोक्तनियमभङ्गादिति भावः ।
तदभावकारणत्वे गौरवादिति । इदमुपलक्षणं कृत्य-

कृतिसाध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तराभावादिष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र कृतेरिष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इत्यपि बोध्यम् । उक्तनियमसमस्तत्वेन तटस्थः शङ्कते अथेत्यादि । अभाव--कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावः । उभयसिद्धः-चिकीर्षापूर्वस्योभयसिद्धः, अर्थसिद्धा-चिकीर्षापूर्वत्वमुभयसिद्धम् । न लाघवावसरः इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य सदपि लाघवं न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्यर्थः लघु गुरुधर्मद्वयावच्छिन्नं यदि फलपूर्ववृत्त्युभयसिद्धं तदैव लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वादिति भावः । दैवात्प्रतिबन्धकविरहात् । सा—चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्यताधीः । लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः । इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः । आवश्यकत्वात्-चिकीर्षाहेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुतासिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति । तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः । तथा च यत् यत्प्रतिबन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामान्यतोव्याप्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्मताबलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न च जनकज्ञानविघटकत्वेनाऽन्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यापृत्तान्यथासिद्धिचतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधारणम् । हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचारः । साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम् । विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव नत्वेककालावच्छेदेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधित्वं गुरुनयेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । नचासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञानाजन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम् निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुनये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया वा हेतौ निवेशात् । अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धकसिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया एव हेतौ निवेशात् असिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा । अथ तथापि बाधसत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः । न च तद्व्यावृत्ताऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम् कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धिदृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः । न च साक्षादविरोधित्वं सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यम् साक्षादविरोधित्वं हि न ग्राह्याभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्यत्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षितं बाधसत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वग्राह्यविरोध्यवगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् । स्वपदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव संग्रहः स्वग्राह्यविरोध्यवगाहित्वन्तु स्वं यत्र यदभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकाद्यन्यतमदवगाहते तत्र तदवगाहित्वं संवादित्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन इष्टभेदग्रहे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तत्रये न व्यभिचारः । संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यसत्त्वादेव न तदादाय व्यभिचारः । न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शलिङ्गस्थले लिङ्गासंसर्गाग्रहेण लैङ्गिकासंसर्गाग्रहाधीनसंवादीच्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्टभेदग्रहे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य संवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभावात् तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति दिक् । अन्यथा—एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे । उपेक्षणीयत्वम्-

इष्टसाधनतावच्छेदकत्वाभ्युपगमम् । निष्फलत्वम् इष्टफलोपधानाभ्युपगमम्, प्रतिबन्धकं—चिकीर्षाप्रतिबन्धकम् । क्रियाज्ञानमेवेत्यादिना इष्टसाधनत्वादिज्ञानत्वावच्छेदः । सोऽन्तर्भूतः गृह्यते नान्यदिति । मन इति । यच्चियात बोधकत्वान्न तत्र चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे चिकीर्षापदस्याखण्डरूढत्वपक्षे चाह मञ्चादिनेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः । चिकीर्षा चिकीर्षापदप्रतिपाद्या । वृष्टिर्भवत्विति वृष्टिर्भवत्वितीच्छेवेत्यर्थः । इष्टसाधनताज्ञानात्—इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत् । तत्र कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति भावः । अत्र वृष्टिर्भवत्वितीच्छेति पूर्वपक्षसाधकदृष्टान्तः सुखनये वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखत्वमिव वृष्टिमपि विषयं करोति न तु वृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकत्वञ्च तयोस्तुल्येन कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपायेच्छाया अलौकिकत्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यम् । यज्ञेन साधयामीत्यादिति साध्यत्वप्रकारिकायां इति शेषः । अनुभूयमानायाः—नियमतोऽनुभूयमानायाः । सन्नताद्यव्ययेन सन्नतप्रतिपाद्यत्वेन । गौरवेण—प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण । प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् इति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः तथाच चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः । प्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र हितत्वार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । न तु कृतेरिति अतो न कृत्यादिचिकीर्षापदप्रतिपाद्यमिति भावः । ननु चिकीर्षितोऽयं पाकस्य विशेष्यतया इच्छाविषयत्वमनुभूयते इत्युक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरर्थे विशेषणतान्वितया धात्वर्थस्य विशेष्यत्वात् इत्यत आह धातोरर्थेति । इच्छाप्रकारतावत्त्वमिति न तु विशेष्यतावत्त्वमिति शेषः । प्रकारश्च कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा । आद्ये तु लक्षणादिकं शरणमित्यन्यदेतत् । भोजनविशेष्यकेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यकेत्यर्थः । ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधादिति भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्व्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तेर्हेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनता

ज्ञानेन, तस्या अपि पक्षे सम्भवात् । मन्नैवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेऽपि कृतेरसत्त्वेऽपि यस्या इच्छाया अभावात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् । अन्यथा तत्रापि कृतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियायां इष्टजनकत्वादिज्ञानदशायां प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह इष्टसाधनतेति इष्टसाधनताज्ञानेनेत्यर्थः । वृत्तादिवेति प्रवृत्तिपूर्व्वमिति शेषः । करोतीति तादृशान्वयासत्त्वेनेत्यर्थः । न चिकीर्षाप्रवृत्तीन मिति प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणतानां चिकीर्षायाः समानविशेष्यकत्वस्य विषयीकरणादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यकत्वौ तदनुकूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकृतीच्छात्वस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समशरीरत्वेन लाघवगौरवमपि नास्तीत्यवधेयम् । कृत्या साधयत्विति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः । सा—चिकीर्षा चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अन्यतः सिद्धौ अन्यतःसिद्धत्वपक्षे, सा पाकत्वप्रकारिका तापगच्छेन न जायेत जायेतेति यावत् । उपायविशेषसाध्येनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः । उपायान्तराधीनेति उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः । पुत्रेति पुत्रो धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः । प्रतिपक्षेणेति प्रतिपक्षसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः । अनिष्टेत्येवापत्त्यनिष्टत्वापत्तेरिति यावत् । तथा च तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः । स्वविषयसिद्धत्वस्येति स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः यथा श्रुते पाकं कृत्या साधयामीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निवृत्तेरनुपपादनात् । न च तस्या अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्तेः तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापाताच्च । सिद्धत्वञ्च क्वचिदुत्पन्नत्वं, क्वचिद्विद्यमानत्वं, क्वचिच्च कृतिसाध्यताविरोधित्वरूपं, यथा दुःखप्रागभावादौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नाननुगमदोषाय, नचैवं सिद्धे ग्रामादौ कथमिच्छेति वाच्यं तत्र ग्रामादिलाभस्यासिद्धस्यैव इच्छाविषयत्वात् न तु ग्रामादेरिति भावः । उपायेच्छाविरोधित्वात् उपायेच्छाहेतुपा

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा श्रुतसङ्गतेः। तत्र-चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञान स्थले। मद्व्रत-सिद्धत्वग्रहः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वविषय सद्व्रतज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भावः। ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्वत्वान्तर्भावात् अननुगमः, न च तद्धर्माश्रयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं विसंवादीच्छाया असंग्रहात्। अथ तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेण” ब्राह्मणस्य चिकीर्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपालद्वितीरादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालद्वितीरादुपादानेच्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वादतएव तद्धर्मप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि अतो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रलपितमपास्तं, कपालद्वितीरादुपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाको भवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादात् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नीलोघटोभवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत् ? मैवं तद्धर्मोद्देश्यतावच्छेदककेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। उद्देश्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलप्यज्ञानीयविषयताविशेषः ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादौ ग्रामादिर्नोद्देश्यः किन्तु स्वत्वमेव एवं कपालाद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः। उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां नीलोघटोभवत्वितीच्छोत्पत्तिः। अतएव यत्रां पाकादिविशेष्यकचिकीर्षायां, पाकत्वादिमात्रेणोद्देश्यता पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सा प्रतीति, यत्रान्तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति इति विभागः। तादृशविलक्षणविषयतानङ्गीकारे तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबध्यता, प्रतिबन्धकता तु सामान्यतस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वैयर्थ्यादेतत्। केचित्तु यद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानयो विरोधः। इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण गृहीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियः सापगच्छति यत्र भक्तकृतिसाध्यपाकत्वादिना तदवगतं तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति विभागः। तेन प्रतिग्रहसाध्यधनत्वभृत्वस्येष्टसाधनत्वावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तल्लाभेऽपि न तदपगमः। न च सिद्धत्वज्ञानदशायां घटग्रामादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपालहस्तिरादुपादानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुनये उपादानविषयकचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य सत्त्वादेः प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात्। तच्चाग्रे स्फुटं भविष्यति एवं न्यायनयेऽपि। न च तथापि यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसहकारात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धग्रामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वप्रकारकज्ञानसहकारात् ग्रामो मे स्वत्ववान् भवतु इति सिद्धग्रामविशेष्यकेच्छायाश्चोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् स्वकृतिसाध्यतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलार्थीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया ग्रामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरित्याहुः, तदसत् गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असंग्रहात्। घटादिसम्बन्धकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत्कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छाया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकान्यत्वस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः। न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति संक्षेपः”। अधिकं तद्ग्रन्थे दृश्यम्।

न्यायमते तु कार्य्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवर्त्तकमिति भेदः विस्तरस्तु आकरे दृश्यः।

कार्य्यपुट पु॰ कार्य्ये कर्त्तव्ये कर्म्मणि न पुटति पुट-संश्लेषे क ७त॰। १क्षपणके २उन्मत्ते ३अनर्थकरे त्रि॰ मेदि॰।

कार्य्यप्रद्वेष पु॰ कार्य्ये प्रद्विषत्यनेन प्र+द्विष-करणे घञ् ६त॰। आलस्ये राजनि॰ आलस्येन हि कार्य्यद्वेषात्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यशब्दिक त्रि० कार्य्यः शब्दः इत्याह ठक्। कार्य्यः शब्द इति कथके नैयायिके तेन शब्दस्यानित्यत्वस्य स्वीकारात्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यसिद्धि स्त्री कार्य्यस्य कर्म्मण इव सिद्धिः। १अभीष्टसिद्धौ "चित्तं प्रज्ञायां कार्य्यसिद्धिस्तुला शके हुताशे भयम्" ति० त० खननप्रश्ने। २कर्त्तव्यकर्म्मनिष्पत्तौ नील० ताजकोक्ते ३सहमभेदे च तत्र हि "पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्रम्" इत्युपक्रमे "स्यादन्यकर्म्मवणिक् त्वथ कार्य्यसिद्धिः" इत्यादिना पञ्चाशत् सहमानि विभज्य "स्यात् कार्य्यसिद्धिः सततं (दिवनिशो) विशोध्य मन्दं सितात् स्यात् पित्रादिकं तु" इत्यनेन तदानयनप्रकारो दर्शितः तथा च यदि लग्नकालिकस्फुटं शनिं शुक्रस्फुटात् त्यक्त्वा लग्नयोगे तत्सहमस्फुटं भवति इयांस्तु भेदः शोध्यमन्तःशुद्धं च यच्छुभयोर्मध्ये यदि लग्नस्फुटं न भवेत्तदा राशौ एकाङ्कयोगः कार्य्य इति। तत्फलं च तत्रैवोक्तं यथा "कार्य्यसिद्धिसहमं युतं शुभैर्दृष्टमीशमलगम् जयप्रदम्। सङ्गरेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्लेशतो जय उदीरितो बुधैः"

कार्य्या स्त्री कृ-ण्यत्। कारोहृक्षे राजनि०।

कार्य्याधिप पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते १व्यापाररूपकार्य्यस्थानाधिपे लग्नावधिकदशमस्थानाधीश्वरे। २कार्य्याध्यक्षे च। कार्य्याधीशादयोऽप्यत्र।

कार्य्यान्वित त्रि० कार्य्येण कर्त्तव्येनान्वितः। १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यताबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्विते च। मीमांसकनये कार्य्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्व्वपक्षविधया शब्दशि० निर्णीतं यथा

"नन्वभिधानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्य्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शक्तिव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि प्रयोजकवृद्धोच्चारणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति नच किञ्चित् कुर्वन्तस्तादर्थ्यं सम्भवतीति च तत्कार्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् नान्यतः प्रवृत्तेः कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वात्, नचैवं शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम्। स्वप्रवृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनानवधारणात्। ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्य्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात्। पश्चादावापोद्वापाभ्यां तत्तत्कारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं कल्पयति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। अथ यद्यपि वृद्धव्यवहारादौ कार्य्यान्वितार्थं अनुमिता तथाप्यन्वितमात्रशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादाकाङ्क्षादिमहिम्ना कार्य्यत्वधीसम्भवान्न कार्य्यांशेऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्य्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादन्यथानुपपत्तेरपि। अन्वयस्याकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्य्यांशमात्रत्वेऽपि। तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् सति च काङ्क्षादौ कार्य्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न क्वापीति। अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्। संस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनात् तथैव यदि, तदा कार्य्यवाचकपदादेव कार्य्यान्वितलाभ इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्य्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्छाब्दसन्निधेरप्यन्वये तुल्यकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत। क्वचिदसंपूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तेः शब्दसन्निधिं व्यभिचरतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थेऽप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्य्यत्वमपि व्यभिचारि। न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात्। शक्तिकल्पनभियान्यत्र लक्षणा मता। इह तु लघीयसा उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या कृत्यस्योपचितत्वात्। किञ्च कार्य्यवाचिलिङादीनामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति? मैवं, व्यवहारहेतुतयानुमिते हि कार्य्येऽन्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वे तयोरनुपस्थापनात्। न चान्वितज्ञानशक्त्यापि परम्परया कार्य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां, लाघवात् न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वादिति वाच्यम् अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेन न्यूनाधिकाविषयकत्वात्। साक्षादुपपादककार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प्या लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वाभावात् आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्य्यत्वात्। किञ्च प्रवर्त्तकत्वेनोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायानुपस्थितान्वितज्ञानमा

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् । अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावश्यमन्वितज्ञानमप्युपस्थित-मिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिर्ज्ञातामिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थे । अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-भेदात् । तदुक्तमभाववादे, "अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति-ग्रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्ये गुरु न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात् । न च तत्राप्यनुपस्थितिः गुरुपविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यत्वाचलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधी-जनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित स्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम् । तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन सिध्य-न्तावपि कार्य्याध्याहारः । क्वचिल्लक्षणा क्वचिदसंसर्गाग्रह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यतामि-त्यप्यत एव निरस्तं पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च । उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन-न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजी-व्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ता-हारेण चैत्रसमीपं गतः-चैत्र ! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ता-हारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् श्रोतुर्हर्ष-मनुमिनोति । हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-ज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परि-शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्ध-श्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यता-परमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो गृह्यते तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः कार्य्यं जहाति । यत्रापीह सहकारतरौ पिकोरौ-तीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्ति-स्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव दृष्टा पिकपदशक्तिः । पूर्व्वं नावधृतेति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्तेः उपजीव्यजातीयतया च तस्या बलवत्त्वम् । किञ्चेदमपि पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः विशेषः स्वार्थः परं नाधिगतः स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरव-गम्यते । अतः सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञान-जनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्य्या-न्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराण-भारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधि-शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्य्या-न्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणाम् काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रह इति" ।

तदेतन्मतं पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा– "अत्रोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन, न तु कार्य्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषया-दिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-मानयेति वाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमव-धार्य्य घटपदद्वितीयाधातुविधिप्रत्ययानां प्रत्येकावापोद्धा-रेण घटकर्म्मत्वानयनकार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमव-गम्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमित कार्य्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यानन्यलभ्यत्वेन कार्य्यांशमप-हायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति न तु प्रथमं वाक्य-मात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति-मात्रानुमानं न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-त्तरं विशेषयोः कार्य्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात्, न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात् सामान्ययोः कार्य्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वग्रहे हेतुरिति चेत् न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयोः कार्य्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिः

स्यात् तथात्वापि । विशेषयोः कार्यकारणभावग्रहस्य विशेषेषु एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न प्रत्यक्षेण विशेषग्रहे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न युगपदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्यकारणभावात् सामान्ययोरपि तथात्वमवधारयतीति चेत् तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभावावगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं कार्यान्वितपदविशेषशक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्रयोजनकल्पनान्तरानुमितौ मानाभावात् । यत्तूक्तं प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तन्न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्बाधकत्वाच्च तस्य । अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्यत्वांशेऽपि । अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्भिन्नं तज्ज्ञानमभाव-व्यवहारकारणं त्वया स्वीकृतम् । अस्त्वेवं किन्तु तदुपस्थिता-वप्यन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरं कल्प्य-मिति चेत् न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्र्यातो विशेष्यज्ञानावश्यम्भावात् । अथ शब्दाज्जातिज्ञानमन्यच्च जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं कापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् । जातेः केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यत्वम् । अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौरवात् व्यक्तेरनन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्यतावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघवादिति चेत् तर्हि तुल्यम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारः । नचात्र युगपदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्वनियमात् । किञ्च ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या स्वकारणत्वं नानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् । साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः, ममेदं कार्यमिति ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति ज्ञानशक्त्यैव परम्परयानुमानद्वारा ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्ह्यितरान्वितज्ञानशक्त्यैव कार्यवाचकपदसमभिव्याहारेण कार्यान्वितज्ञानसम्भवादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यम् । अन्यच्च इदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्त्तकं कर्त्तव्यतोपयोजकतया इष्टविशेषस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः न च सहकारित्वेन

कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तत इति चेत् न लाघवेन ममेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । यथा च भविष्यद्विषया कार्येणानुमितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च यादृशस्य पुरुषस्य विशेषणविशिष्टसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कार्यक्रियमाणविषयकृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छानुत्पादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या साध्यतामात्रेच्छायाः स्वकृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपकृतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारणताबोधात् तत्र शक्तिग्रहः तथापि पश्चादावापोद्वापेण पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात् न तु कार्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । नचैवं प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलककार्यान्वितशक्तिग्रहस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् अन्यथा सिद्धिमपहरतो हि बालस्य स (बाधः) भूत इति तस्याबलवत्त्वात् गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बलवत्त्वात् नचोपजीव्यबाधान्न तथा प्रत्येतीति वाच्यम् उपजीव्यत्वे मानाभावात् दैवाद्धि प्रथमं तद्वृत्तं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तत्सम्भवात् । न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । नापि सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम् । सर्वेषां शरीराहंप्रत्यये, चन्द्रतारकादिपरिमाणस्य सर्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभिचारात् । अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति निरस्तम् । यत्रानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किन्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परौदासीन्यं कारणत्वमात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वयव्यतिरेकाद्युभयविशेषसाधारणत्वेन तत्सांशयिकत्वात् । उत्सर्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः । नचाऽन्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावसमापातः स्वतो दर्शनमात्रेण बालो निश्चेतुमर्हति अतएव प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि बाधकाभावनिश्चयादेव निश्चयः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं वेति संशयः क्वापि न स्यात् । यत्तु हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवादित्यादि तन्न स्वतो गृहीतहर्षहेतुस्तनपानादेर्बाधावतारादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहात् । उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात् । अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कथमेवमिति चेत् एवन्तर्हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि

शक्तिर्न गृह्येत प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वात्। अनन्यथासिद्धशब्दाभिधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यथिवज्ञानस्याज्ञान स्य ज्ञानेऽपि वा तदुपदर्शितनियमे मानाभावात् सन्देहाभावोपपत्ते लिङ्गाभासजन्यकाकतालीयसम्बाद-वादानुमितिवत्‌ वेधा लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानानामानसम्वाधाञ्च। न चाभासत्वेनानुमितिर्भ्रमत्वे तद्वेतुशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् स्तनन्धयादिचिंतिं दारूपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादिवत् तद्दर्शी बाल व्युत्पद्यते—इयं क्रिया, कृतिजन्या, सा ज्ञानजन्या, ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायाः भ्रमत्वेऽपि तद्वेतु शक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धः सिद्धार्थे शक्तिग्रह इति। अतएव "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः"।

कार्यिन् त्रि० कार्यमस्त्यस्य इनि १कार्ययुक्ते २कार्यार्थिनि (उमेदार) व्याकरणोक्ते ३आदेशस्थानिनि च "कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते" परिभा०। अत्र कार्यीति निर्देशात् "एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याञ्च न तौ (इनिठनौ) स्मृतौ" इत्युक्तिरप्यनित्या। ततः मतुप् मस्य वः। कार्यवत्। ठन् कार्यिकतत्रार्थे त्रि०। तत्र इनौ मतुपि च स्त्रियां ङीप्।

कार्शकेय पुंस्त्री कृशकस्यापत्यं बा० ढञ्। कृशकर्षेरपत्ये ऋषिभेदे स्त्रियां ङीप् "कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेयीपुत्रः" शत० ब्रा० १४,९,४,३२, वेदवंशवर्णने।

कार्शाश्वीय त्रि० कृशाश्वेन निर्वृत्तादि कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण्। कृशाश्वनिर्वृत्तादौ।

कार्श्मरी स्त्री कृश-स्वार्थे णिच्-भावे मनिन् कार्श्म तत् राति रा-क गौरा ङीष्। श्रीपर्णीवृक्षे शब्दच० गाम्भारीवृक्षे भरतः।

कार्श्य न० कृशस्य भावः ष्यञ्। १कृशत्वे "निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्" रघुः। स्वार्थे ष्यञ्। २कृशे ३शालवृक्षे, ४शटीवृक्षे (टेओ) शब्दच० ५कचूरे च पु० राजनि०।

कार्ष त्रि० कृषिः शीलमस्य छत्रा० ण। कृषिशीले कृषीवले भरतः।

कार्षापण पुंन० कर्षस्येदम् स्वार्थे वा अण्। तेन आपण्यते आ+पण—कर्मणि घ। १अशीतिरत्तिके ताम्रिके कर्षे "कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" मनुः। २षोडशपणात्मके पुराणे (काहन) इति ख्याते मानभेदे। "माषः षोडशभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु। काकिनी (कड़ि) तु चतुर्भागा माषस्य परिकीर्त्तिता। पञ्चनद्याः प्रदेशे तु सञ्ज्ञेयं व्यावहारिकी। कार्षापणप्रमाणान्तु तन्निबद्धम् (परिभाषितम्) इहैव तत्"कात्या०स्मृ०षोडशगंडक हेमाद्रौ विंशतीति पाठः। अतएव "द्वात्रिंशत्पणिकागाथो वत्सः पौराणिकोभवेत्" कात्या० स्मृतौ पुराणद्वयवाच्यद्वात्रिंशत्पणानां गमूल्यत्वेनाभिधानम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडशः पुराणं स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः" भविष्यपु०। "कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" मा०त०। "कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतोजनः। तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा।" "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्"मनुः। "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते। पणैर्निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम्। इति नारदोक्ते ३दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्व्वदेशप्रसिद्धपण परिमाणे च। कार्षापणेन क्रीतः टिठन् वा प्रतिरादेशश्च इदुच्चारणार्थः कार्षापणिक पक्षे प्रतिक तत्क्रीते त्रि० स्त्रियांङीप्। कार्षापणिको प्रतिको अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्च तस्य वा लुक्। अध्यर्द्धकार्षापण अध्यर्द्धकार्षापणिकं सार्द्धकार्षापणक्रीते एवं द्विकार्षापण द्विकार्षापणिकं कार्षापणद्वयक्रीते त्रि०। पर्श्वादिपाठात् स्वार्थेऽण्। कार्षापण कार्षापणसंघजीविषु त्रि० ब०व०।

कार्षि त्रि० कर्षतीति कृष्‌: ततः स्वार्थे बा० इञ्। १कर्षणशीले २अन्तर्गतमलापनेतरि। "कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि" यजु०६,२८। कर्षति लेखशीलः कार्षिः अन्तर्गतमलापनेतासि" वेददी० "कार्षिरसीत्याह शमलमेवासायप्लावयति" तैत्ति०।

कार्षिक त्रि० कर्षं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। १नित्यकर्षणार्हे कर्षेण क्रीतः ठञ्। १कर्षेण क्रीते। तत्परिमाणमस्य ठक्। ३कर्षपरिमाणयुक्ते। कर्षः कर्षणं शीलमस्य ठक्। ४कृषके हेमच०। स्वार्थे ठक्। ५कर्षपरिमाणे। "ताम्रिकः कार्षिकः पणः" मनुः।

कार्ष्ट्य न० कृष्टस्य भावः दृढा०ष्यञ्। कृष्टत्वपक्षे इमनिच् कर्ष्टिमन् तत्रार्थे पु०। षित्त्वात् स्त्रियां ङीप्यलोपौ।

कार्ष्ण त्रि०कृष्णस्येदम् अण्। १कृष्णमृगसम्बन्धिनि। "कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः" मनुः। २कृष्णद्वैपायनसम्बन्धिनि च। "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा०आ०प०१अ०। कृष्णोदेवतास्य अण्। ३कृष्णाख्य-

विष्णु देवताके हविरादौ त्रि० । "कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन्" रघुः । ४शतावर्य्यां स्त्री राजनि०

कार्ष्णाजिनि पु० कृष्णाजिनस्यर्षेरपत्यम् इञ् । कृष्णाजिनर्षेरपत्ये "फलभक्तिमिति कार्ष्णाजिनिः" कात्या० श्री० ४,१,२२

कार्ष्णायन पु० कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नड़ा० ब्राह्मणे वासिष्ठे च भिन्ने फक् । कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये १ब्राह्मणे २वसिष्ठे च ।

कार्ष्णायस न० कृष्णस्यायसो विकारः अण् । कृष्णायसस्य विकारे "कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः" मनुः । स्त्रियां ङीप् । "अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्" मनुः ।

कार्ष्णि पुंस्त्री कृष्णस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । कृष्णस्य व्यासस्यापत्ये शुकदेवे । "युगपत्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिघोषरथस्तथा" भा० आ० १२२ अ० पर्व्वपिर्कासने । २रौक्मिणेये कामदेवे च । "सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम्" हरि० १६२ अ० । अस्योत्पत्तिकथा कामशब्दे उक्ता ।

कार्ष्ण्य न० कृष्णस्य भावः दृढा० ष्यञ् वा । १कृष्णत्वे कृष्णस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । ब्राह्मणवासिष्ठे कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् तस्य छात्रः कण्वा० अण् । कार्ष्णः कृष्णगोत्रापत्यच्छात्रे स्त्रियां ङीप् ।

कार्ष्मन् न० कर्षत्यत्र कृष-स्वार्थे णिच्—आधारे मनिन् । १युद्धे तत्र हीतरेतरं योधाः कर्षन्तीति तस्य तथात्वम् । "कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ० ९।३६।१ "कार्ष्मन् कार्ष्मे युद्धम्" भा० । ततः भावे मनिन् । २कर्षणे च ।

कार्ष्मरी स्त्री कृष-णिच्—मनिन् कार्ष्म कर्षणं राति ददाति रा-क गौरा० ङीष् । श्रीपर्णीवृक्षे तस्याः विकारः यत् । कार्ष्मर्य्य श्रीपर्णीवृक्षावयवे । "पालाशवैकङ्कतकार्ष्मर्य्यवैल्वान्" कात्या० श्रौ० २,८,१ । कर्कभाष्ये कार्श्मर्य्येति पाठस्यापि दृष्टत्वात् तालव्यमध्योऽपि तत्रार्थे ।

कार्ष्य पु० कृष्यतेऽसौ कृष—घञ् स्वार्थे ष्यञ् । शालवृक्षे अमरः ।

काल कालोपदेशे (इयत्तया कालनिश्चयार्थोपदेशे) अद० चु० उभ० सक० सेट् । कालयति ते अचकालत्-त, कालयाम्—बभूव—आस-चकार—चक्रे । कालयिष्यति-ते

काल पु० ईषदलति अल-अच् कोः का । १कृष्णवर्णे तस्य वर्णेषु ईषद्भूषकत्वात् तथात्वम् । अस्त्यर्थे अर्श आद्यच् । २तद्वर्णयुक्ते त्रि० । ३लौहे न० वाचस्पतिः । धातुषु तस्य कृष्णत्वात् तथात्वम् । ४कक्कोले न० राजनि० ५कालायके गन्धद्रव्यभेदे न० शब्दच० । तयोर्गन्धद्रव्येषु कृष्णत्वात्तथात्वम् । ६कोकिले पुंस्त्री० राजनि० तस्य पक्षिषु कृष्णत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष् । ७शाके ८रक्तचित्रके ९कसमर्द्दे (कालकसेन्दा) वृक्षे च पु० राजनि० । १०शनिग्रहे मेदि० कृष्णत्वात्तस्य तथात्वम् । कलयति सर्व्वं चु० कल—अच "कालसमयवेलासुवित" पा० निर्द्देशात् नि० उपधार्दिर्घः । ११यमराजे १२महाकाले शिवे मेदि० । १३परमेश्वरे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः" "कालः कलयतामहम्" इति च गीता "ऋतः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" विष्णुस० । "त्वयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः" सू० सि० । स्वनामख्याते परत्वापरत्वधीहेतौ न्यायादिमतसिद्धे १४द्रव्यभेदे । तन्निरूपणं कणादसूत्रे उपस्कारवृत्तौ च यथा

"अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि" क० सू० ।

"इतिशब्दो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचापरमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थः—बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वाऽपरत्वमुत्पद्यते तच्चापरत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् त्रयाणां गन्धादीनां धायौ परत्वाद्यनुत्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्पन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेर्य्यभिघातात् सर्व्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः । तथाच कालस्यैव मार्त्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमवायिकारणं काल एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनस्तु द्रव्यान्तरधर्म्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजनारुणिम्ना पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुण्यप्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कालेनापि रागसंक्रमः कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि परतोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्व्वन्ति इत्यादि—प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्य्यगतौ एकस्मिन् सूर्य्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चायमात्मा एव

सर्व्वगतयो विशेषणतामनुभवन्ति । न च स्वरूपप्रत्ययासत्ता एव ताः, तस्मादेतावद्विशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणमापकं यद् द्रव्यं स कालः" उपस्कारवृत्तिः ।

"ननु भिद्यतां कालः, स तु नित्यो द्रव्यं चेति न प्रमाणमत आह" ।

"द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते" क०सू० ।

"यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः" उप० ।

"तथापि सन्तु बहवः कालाः इत्यत आह" ।

"तत्त्वम्भावेन" क०सू० ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां काललिङ्गानां सर्व्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः । नन्वेवं क्षणलवमुहूर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालाः कथमेक इति चेन्न भेदभानस्य उपाधिनिबन्धनत्वात्, यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापिञ्छाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्य्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्य्यावच्छेदकभेदेन च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाधिव्यापकः कालोपाधिः, स च पक्वादाविततकाभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतदध्यवसेयम् । क्षणश्च स्व इत्यागमप्रसिद्धम् । ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रैविध्यम्, उच्यते हि "त्रैकाल्यमनुपावर्त्तते" "त्रैकाल्यसिद्धिः" इत्यादौ इति चेन्नैकव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहारः" उपस्कारवृत्तिः ।

"इदानीं सर्व्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह" ।

"नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति" क०सू० ।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतोः कारणे—सर्व्वोत्पत्तिमत्कारणे कालः इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरजातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः । न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रावृषेण्यादिसंज्ञाबलादेव तदध्यवसेयम् उप० ।

भाषापरिच्छेदयोश्च सङ्क्षेपेण तन्निरूपणं यथा

"जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ।"

"परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा ।

"कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्थञ्च तस्याश्रयत्वमपि सम्यक् । प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणादिव्यवहारो न स्यादत आह क्षणादिरिति कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः । उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा । न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्म्मान्तरसत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यपि, तदा ध्वंसेनोपपादनीयः । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति" मुक्तावली ।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थनिरूपणप्रकरणे "तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते" इति वदता विभुरूपस्यैकस्य कालस्य खण्डनं कृतम् । रघुदेवरामभद्राभ्यां तद्दूषितं ततः संक्षिप्य पदार्थतत्त्वसारे च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शितं यथा

"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घटः इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, न च तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालादियोरपि बहुत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्तिस्तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्व्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

सूर्य्यक्रियादौ स्वसंयुक्तेश्वरसंयोगितपनाश्रितत्वादिसम्बन्धेन घटादेः सम्बन्धसम्भवेन तत्सम्बन्धघटकतयाऽप्यतिरिक्तकाला-द्यसिद्धेः। अथवा क्षणा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादि-व्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म्मणः क्षण-त्वासम्भवात् भाविकर्म्मान्तरजन्यविभागान्तरप्रागभावावच्छि-न्नस्य कर्म्मणः क्षणचतुष्टयादिस्थायित्वेन तादृशस्योपा-धित्वासम्भवात् न च विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्, स्वत्वाननुगमादननुगमापत्तेः, विभागजनकादृष्टाद्युपा-ध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताप्यननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीना-मतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणानामवश्याभ्युपेय-तया तैरेव तादृशाः सर्व्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किम-तिरिक्तेन कालेनेति”।

सांख्यमते तस्याकाशान्तर्भावः न पृथक्तत्त्वान्तरत्वं तदे-तत्सांख्यसूत्रभाष्ययोर्दर्शितम्

“खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह” भा०।

“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सां०सू०।

“नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशे-षावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य” इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादु-त्पद्येते इत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशि-ष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनये श्रोत्रस्य कार्य्य-तावत् तत्कार्यत्वमत्रोक्तम्” प्र०भा०।

“अनुपदं दर्शयिष्यमाणमाधवग्रन्थे च वाचस्पतिमतेन कालखण्डनं तु नित्यविभुकालखण्डनपरं तथाहि “उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति” सा०सू० उपाधिभेदेन धर्म्मिभेदासम्भवस्य व्यवस्थापनात् धर्म्मिणः कालस्य एक-त्वेन उपाधिना भेदासम्भवात् उपाधिना नाऽनागतादि-भेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्या-नागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम्। अत-एव क्रियैव काल इत्यभियुक्तोक्तिः।

कालमाधवीये च माधवेन शङ्कापूर्व्वकं कालतत्त्वं न्यरूपि

“ननु नायमुद्यमः सफलः कालस्य गगनकुसुमायमान-त्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहामुनि-स्तत्त्वानि निर्विवेक्तुकामः कालमुपेक्ष्याव्यक्तादीन्येव पञ्चविं-शतितत्त्वानि विवेच “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृ-तिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति। न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिना विवक्षित इति शङ्कनीयम्, त्वदभिमतस्य कालस्य पञ्च-विंशतितत्त्वानां चान्यादृशानि लक्षणानि। सत्त्वरजस्त-मोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रा-ख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्म-हत्तत्त्वम् अभिमानहेतुरहङ्कारः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्म-कानि पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानामेकादशे-न्द्रियाणाञ्च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि। अप्र-कृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः। न ह्येवंलक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः सम्भाव्यते नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं मुनि-रनुमन्यते। कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्याभिः संगृह्णन् ईश्वरकृष्णो बहिःकरणान्तःकरणे विविञ्चन् कालं व्याजहार? “सांप्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति”। परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायेनायं व्यवहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति वदामः। अत एवैतद्वचो व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेव-माहुः “कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादि भेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति। तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरतीताना-गतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयो व्यवहार-हेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्याः”। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति। अथोच्येत-भूतकालो वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एवं त्रिष्वपि भूतादि-ष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालत्वमन्तरेणानुप-पन्न इति तन्न पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवन्मते द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु चतुर्षु भावेष्वनु-गतः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थशब्दवाच्यं तत्त्वा-न्तरमन्तरेणाप्युपपन्नः। तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो नोपपद्येत!। तस्माद्विस्तरं कालं निर्णेतुं महानयमु-द्यमः प्रेक्षावच्छिरोमणेर्भवाचार्यस्य न कथञ्चिदप्युपपन्न इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आयुष्मतस्तस्यैवं निरूढकालतत्त्वे यः प्रद्वेषः स कस्य हेतोः? इति वक्तव्यम्। किं कपिलमहामुनि-ना निराकृतत्वात्?१ किंवा सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेषु असं-गृहीतत्वात्?२ उत लक्षणाभावात्?३ आहोस्वित्प्रमाणा-भावात्?४ अथवा प्रयोजनाभावात्?५, अथवा तत्त्वगतपञ्च-विंशतिसंख्याभ्यासपाटवेनाध्यवसितात् व्याघातात्?६, न प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुप-लम्भात्। न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् ऋग्वेदप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदप्रोक्तानामौषध-

षड्जखरादीनां चासंस्पृष्टत्वेन तेष्वपि भवतः प्रद्वेषः केन वार्य्येत ? । अथ तेषां विशिष्य संग्रहेऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयान्तर्गतत्वादर्थादर्थात् संग्रह इष्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति बुद्धिं समाधत्स्व । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वमनित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ? नित्यनिरवयवकालतत्त्वाभिनिवेशवतो वैशेषिकादेः पतत्वयं वज्रप्रहारः शिरसि । वेदवादिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यमानत्वात् । तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कलामुहूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्तामिति" तस्यामेव शाखायामारुणकेतुकचयनब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते "उक्तोवेषो वासांसि च कालावयवानामितः प्रतीच्येषिति" । इतोऽस्मादनुवाकात् प्रतीच्येषु अधस्तनेषु अनुवाकेषु कालावयवानामृतूनां ध्यातव्यो वेष उक्तः वस्त्राणि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य "अमृता देवता" इति वदापेक्षिकनित्यतायामन्तर्लीनयत्वपेतयक्षराक्षसादिवत् संश्लेषयोग्यावयवशून्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

"अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसादलब्धसर्वज्ञत्वपदः कणादमुनिर्वेदतात्पर्यं सम्यग् वेत्तीति वेदस्यैव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथानयनमत्यन्तमुचितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । निखिलशैवागमसारमार्याभिः संगृह्णानो भोजराजः शुद्धानि पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्मायाकार्यत्वोक्तिपूर्वकमेव कालं निरदिशत् "पुंसो जगतः कृतये मायातत्त्वपञ्चकं भवति । कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च" इति तानि मायासहितान्येकादश तत्त्वानि सांख्यप्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विष्टरविदमाह "नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ । भावि भवद्भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽतः" इति । तट्टीकाकारस्त्वं व्याचख्यौ । "नन्वेष कालो नैयायिकादिभिर्नित्योऽभ्युपगतः अत आह भाविभवद्भूतमयमिति । भूतादिरूपेण त्रिविधत्वात् अचेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः । केन कार्येणास्य सिद्धिरित्याह "कलयति जगदेव कालोऽतः" इति । चिरक्षिप्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयत्याक्षिपतीत्यर्थ" इति । इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसहकृतशैवागमैः कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागतद्वितीयाध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुसन्धीयते तस्य च न्यायस्य संग्राहकौ श्लोकौ "सांख्यस्मृत्यास्ति सङ्कोचो न वा वेदसमन्वये । धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोच्योऽनवकाशया । प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः । अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः" इति । अयमर्थः । ऋग्वेदादिभिरग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणो जगत्कर्त्तृत्वं च प्रतिपाद्यते । सांख्यस्मृत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति तत्र तया स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणत्वमन्तरेणानवकाशत्वात् प्राबल्यं वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभिर्बह्वीभिरनुगृहीताबह्व्यो मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणतामाचक्षते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त इति । अथ तार्किकत्वाभिमानप्रगृहीतः सन् परवश एवं ब्रूषे भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामेवोत्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि कपर्दिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिमलभतेत्येवंशालिवरायण प्रोक्तस्याभाणकस्य त्वमेव विषयोऽभूः । यतः साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाय द्रव्यादीन्यन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वमवागमः । व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वयं व्यवहारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्योयः कालः स परमात्मैव । तथा च श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "यः कालकालो गुणी सर्वविद्य" इति । आस्तां नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्वचिन्ता । सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु आर्थिकः कालसंग्रहः साक्षात्संग्रहाभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुषविवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वैशेषिकपरिचयगन्धोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिकग्रन्थेषु सर्वेष्वपि कालप्रकरणेषु तल्लक्षणस्य तत्साधकानुमानस्य च पर्याप्तत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि श्रुत्यैवोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके मन्त्रमामनन्ति "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् । एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते" इति । तत्र स्मृति

अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं, प्रत्यक्षं श्रौतशास्त्रो ऽखिलो वेदाख्योऽपरराशिः, योगशास्त्रं तैर्जिनपदाभिमतं शास्त्रमन्यच्च वा । ऐतिह्यमितिहासपुराणादिके ज्योतिःशास्त्रस्याप्यवान्तर्भावो द्रष्टव्यः । अनुमीयते समूलभूतं कर्त्तव्यवाक्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारस्तस्य च कर्त्तव्यानुमापकत्वं भट्टाचार्य्यैरस्मदभिहितम् । "आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमिति, तदेवं ऋत्वादीनां चतुष्टयं सफलम्, एतैश्चतुर्भिः सर्वैरर्थादिष्वमस्तत्त्वं प्रमीयत इति समुदायार्थः । ननु ऋत्वादीनि नक्षत्रसाधकत्वेनाप्युपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वेनेति चेत् नैवं, नक्षत्रस्य सार्वजनीनप्रत्यक्षविषयत्वेन तत्र ऋत्वाद्यनुपयोगात्, कालविवक्षयैवात्र कालनिर्णायकमध्ये तान्युपन्यस्तानि, तथा च नक्षत्रद्वारा कालः प्रमीयते । कालविवक्षा चोत्तरमन्त्रे स्फुटा तथा ऽनन्तरो मन्त्र एवमाम्नायते, "सूर्य्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधि, तस्याः पाकविशेषेण स्मृतं कालविशेषणमिति" तस्यायमर्थः । भुवनगतं सर्व्वभूतजातमधिकृत्य रसवीर्य्यपाकादिभिस्तत्तदनुग्रहसमर्थं मरीचिं सूर्य्यः स्वीकरोति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निमेषादिः परार्द्धपर्य्यन्तः कालविभेदो व्याभिरवगतो भवतीति । कालप्रतिपादकान् च ऋत्वादीनुदाहरामः । तत्र मनुः "कालं कालविभक्तिश्चेति" सृष्टिप्रकरणे कालं व्यवजहार । याज्ञवल्क्योऽपि, "श्राद्धकालः प्रकीर्त्तितः" इति । एवमन्यास्वपि स्मृतिषूदाहार्य्यम् । श्रुतिष्वपि "तत् सप्त विचिनोति कालः" इति बह्वृचाः । "अहमेव कालो नाहं कालस्येति" तैत्तिरीयाः । "का च सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः" इति सामगाः । योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्धारणाध्यानसमाधित्रयरूपाद्योगिनोऽतीतादिकालं प्रत्यक्षतः पश्यन्तीति अभिहितम् तथा च पातञ्जलसूत्रम् "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति" । साक्षिप्रत्यक्षमपि, अहमस्मिन् काले निवसामि, इत्यनुभवस्तावत् सार्व्वजनीनः । न चासौ वाह्येन्द्रियकृतः कालस्य रूपादिहीनत्वात् । नापि मानसस्तार्किकैस्तदनङ्गीकारात् । नाप्यनुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्ययत्वात् । अतः शास्त्राभावेऽप्यपरोक्षदर्शनात्साक्षिप्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदा मन्यन्ते । इतिहासेऽपि महाभारते "प्रहरौ घटिकान्यूनौ प्रहरौ घटिकाधिकौ । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति" । पुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान्कालोऽनन्तोऽजरः परः" इति

पिष्टाश्च पौर्णमास्याश्वकाले स्वस्वनीचितान् देवीर्गुणेभ्यः, क्षीरदध्यादिमधुपर्कादिकान् स्वस्वविशेषान् मानुषादिकालविशेषे च समाचरन्ति । तदेवमनेकप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणाभावरूपश्चतुर्थः पक्षः कथमाशङ्क्येत ? । नापि प्रयोजनाभावादिति पञ्चमः पक्षो युज्यते । तार्किकैस्तावत् सर्व्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमङ्गीकृतम् । लोके कृष्यादावुपयोगः कालविशेषस्य सर्व्वैर्वालादिभिर्व्यवह्रियते । अष्टप्रवेशप्रयाणाद्युपयोगो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । श्रौतस्मार्त्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते । तत्र न सांख्यवेदाङ्गजातक-तन्त्रव्य पक्षेण इत्ययं षष्ठः पक्षः परिशिष्यते । तथाच पापात्मनः स्वस्य बुद्ध्यपराधं पुण्यात्मनि माधवाचार्य्ये समारोपयन् कथा वा शिक्षया न दग्धोऽसि । तदेवं कालस्य प्रमाण्यात्प्रयोजकत्वान्निर्णयोद्यमः सफल इति स्थितम् । ननु कतरः कालोऽत्र निर्णीयते । किं केवलः कालः किं वा कालकालः । ननु किमिदमप्रसिद्धभाषया भीषयसि, न भीषयाम्यहं किन्त्वाम्नायसिद्धं कलयितव्यभेदात्कालद्वैविध्यम् । येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादिरूपेण कलयितव्याः स केवलः कालः । स च तत्प्रकाशवचनेन पूर्व्वम् उदाहृतः "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । तादृशोऽपि कार्य्योत्पत्तिस्थितिविनाशकारित्वात् येन कलयितव्यः स कालकाल इति । स च श्वेताश्वतरायणे दर्शितः "कालोऽपि कल्यते येनेति स्मृतिश्च भवति "स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्व्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञः इति । "गुणी संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति" च कूर्म्मपुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः । सर्व्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्व्वात्मत्वान्महेश्वरः । ब्रह्माणो बहवो रुद्रा अन्ये नारायणादयः । एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः । ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो लयः । प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः । परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः । कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः । तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः" इति । विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि । "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः । कलनात्सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः । कर्षणात् सर्व्वभूतानां स तु सङ्कर्षणः स्मृतः । सर्व्वभूतशमित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्त्तितः । अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वर" इति ज्योतिःशास्त्रेऽपि "भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" इति । तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये कालकालोऽत्र न निर्णेतव्यः

तस्य धर्मानुष्ठानेषु हेतुत्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च । यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति चाभ्रे ब्रूमः उभयमप्यत्र निरूपतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्म्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति । "सर्व्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्य्येषु तथेश्वरेश्वरः । सर्व्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान् ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति" । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्म्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निरूपतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अयं ग्रन्थ आरभ्यते" । "नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्व्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्व्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे काचित् विद्याख्यायिकायामाम्नायते तस्यां ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सर्व्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां चक्षुर्गम्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं धारयित्वा प्रादुर्बभूव । तया सह वादं कृत्वापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तोऽबुबुधे इति । वाशिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं शप्तुमुद्यतः तदानीं कालोऽनुग्रहीतुमीदृशेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते "अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः । आधिभौतिकमास्थाय वपुस्तं निमुपाययौ । खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः । ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः । मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोद्भटः । स्वाकारसमया बद्ध्या वृतः किङ्करसेनया । स उपेत्य प्रशस्यादौ कुपितं तं महामुनिम् । कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्व्वमुवाच ह । त्वमत्यन्ततपा विप्र ! वयं नियतिपालकाः ! तेन संपूज्यसे पूज्य ! साधो ! नेतरवाञ्छया । मा तपः क्षपयाऽबुद्धे ! कल्पकालमहानलैः । यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ? । संसारावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः । भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन शक्ता वयं मुने ! । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि आवयोरेतदाश्रितमिति" । न च भक्तानुजिघृक्षया स्वकृता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्व्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियायाः सर्व्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति" । विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतद्वह्वृचे समाम्नायते । "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्य्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्व्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्य्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविदः, ऊर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा, गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति" । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेमम् इति प्राणापानयोरित्यादि" । परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेणाप्युपासनया परमेश्वरो रूपवान्भवतीतिहिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोकेऽप्याविद्वद्गोपालाङ्गनं सर्व्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्मादारभ्यमाणकर्म्मफलप्रदो निजेष्टदेवतारूपो नित्यः कालः कर्म्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रलयत्वस्य जन्यानधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति कालनित्यत्ववादिनस्तत्रापि समो दोषः । नित्यस्य कालस्य

तपनपरिस्पन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सङ्केतावान् काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या । न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति । अतस्तत्र कथं प्रलयकाले इयत्तानिर्णयः । अथ सत्कार्य्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासनारूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्समानं, न चैतावता नित्यताप्राप्तिः उपाधिष्वपि तदनङ्गीकरात् । अथ मन्यसे इयत्तारहितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकालेयत्तावासनावशादियत्ता व्यवह्रियते । तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः । यथा कश्चिन्माणवकः त्रिंशद्वर्षवयस्कादधीतसुपक्रम्य संवत्सरमधीत्याध्यदुपाध्याय एकत्रिंशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतीते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति । तद्वदियत्ताव्यवहारः । एवं तर्हि नेन न्यायेन कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात् ? । कालरहितं च प्रलयादिकं यस्त्वस्तीति मायाद्युक्त्यादिस्तयोऽभ्युपगच्छन्ति । तथा च श्रूयते, "यस्मान्यर्वाक्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवेति" । प्राभाकरास्तु पूर्वस्य कालत्रयासंस्पृष्टाङ्गाञ्चिदवस्थामाहुः । तस्मात्कालः सुखेन जन्यतां स च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः । तस्य चोभयविधस्येश्वरादुत्पत्तिं मनुराह "कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा । सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः" इति । तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वात्तदपेक्षया नित्यो ग्रहगत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्तिनिमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे । तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः "प्रभवविरतिमध्यज्ञानवन्ध्या नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भग्रहैः कालमीशम् । युगवर्षमासदिवसाः सम प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः । कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहभैरनुमीयते क्षेत्रे" इति कालविशेषेषु च संवत्सरः प्राधान्यभूतः । अन्ये सर्व्वे गुणभूताः । तथा चारुणकेतुके समाम्नायते "नदीव प्रभवा काचिदक्षय्या स्यन्दते यथा । तां नद्योऽभिसमायन्ति सरः, सा न निवर्त्तते । एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरंश्रिताः । अणुशश्च महान्तश्च सर्व्वे समवयन्ति तम् । स तैः सर्व्वैः समाविष्ट ऊहः सन्न निवर्त्तते' इति । अयमर्थः । भागीरथीगोदावर्य्यादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यते । तच्चोत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिः शिवागमोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदिता नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति । यथा तां गङ्गादिकां महानदीमन्यां स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नद्यन्तरैः सह विस्तीर्णा प्रवहत्प्रवाहा सती न कदाचित् शुष्यति । एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः । तत्र निमेषाद्या अयनपर्य्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादवयवो, युगाद्याः परार्द्धपर्य्यन्ताः संवत्सरान्महान्तस्ते सर्व्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति । अणूनामवयवत्वेन प्रवेशः । महतान्तु संवत्सरावृत्तिनिष्पाद्यानामभ्यस्तः संवत्सर इति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तथा च वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पठ्यते "पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनर्त्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा स्थित इति । स च संवत्सरस्तैरणुभिर्महद्भिश्च सर्व्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सन्नपि जगति न च्छिद्यत इति । अन्यत्वणुत्वं निमेषे पर्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धे तथा च तयोरन्यतरस्य प्राधान्यमुचितम् । तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम् इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति "सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचा मिथुनं समभवद्यत्तद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवदिति" । तस्मात्संवत्सरः प्रधानम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निर्णयामः । तत्र संवत्सरोऽयनस्तुमासः पक्षः तिथिनक्षत्रं योग इत्येवं विधाः कर्म्मकालाः । यद्यपि पुराणेषु स्कन्दमार्कण्डेयादीनां युगादिकल्पादिपरिमितं तपः श्रूयते तथापि शतसंवत्सरायुषो मनुष्यानधिकृत्य धर्म्मशास्त्रप्रवृत्तेः युगादिनिर्णयोनोपयुक्तः । शास्त्राणां मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पाराशरसूत्रव्याख्याने "मनुष्याणां हितं धर्म्मम्" इत्यत्रव्याख्यानवचने प्रपञ्चितम् । ये तु "कल्पा पञ्च विवर्जयेत्" इत्यादयोऽमनुष्यधर्म्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं संदेहाभावात् । न च शतायुषामधिकारे कथं सहस्रसंवत्सरसत्रश्रुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दो दिवसपर इति षष्ठाध्याये सप्तमपादे निर्णीतत्वात् । येऽपि चतुर्दशसंवत्सरावृत्तिसाध्या अनन्तव्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति । अतः संवत्सरमारभ्यार्वाञ्च एव निर्णेतव्याः कर्म्माङ्गकालाः । न च कालस्य कर्म्माङ्गत्वे विवदितव्यम् "सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः तत्तत्कर्म्मणस्तावदपूर्व्वविषयत्वात् (अपूर्व्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युपगम्य तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अतएव गर्गः "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति । तस्मादङ्गभूतेषु निर्णयेषु

कालेपूर्वर्विशेषेण संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वादल्पाच्तरतया सूचीकटाहन्यायानुसारेण च सएव आदौ निर्णीयत इति स्थितम्” ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चेत्थं प्रदर्शित:

“लोकानामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्त उच्यते” सू० सि० । “कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः शास्त्रान्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवानां सुखान्तकरणाच्चेतनानामपि । अन्तकृद्विनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि विनाशस्यानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम् । अन्तकृदित्यनेनोत्पत्तिस्थितिकृदित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्युक्तं ग्रन्थान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्त्तस्तद्भिन्नः कालतत्त्वविद्भिः कथ्यते । चकारो हेतुक्रमेण मूर्त्तामूर्त्तक्रमार्थकः । तेन महान् मूर्त्तकालोऽणुरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अथोक्तं भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तद्वान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह” रङ्गनाथः ।

“प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसञ्ज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती कालो दशगुर्वक्षरोच्चार्य्यमाण आदिर्यस्यैतादृशः प्राणान्तर्गतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्यैतादृशः काल एव प्राणान्तर्गतस्त्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसञ्ज्ञः । अथामूर्त्तस्य त्रुट्यादिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलघट्यावाह । षड्भिरिति । षड्भिःप्राणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः । अथ दिनमासादिकमाह” रङ्ग० ।

“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा” ।

“ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्द्वादश सहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् । सूर्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० ” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

“युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः” ।

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्या १७२८००० तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” ।

“ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” ।

“इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः” सू० सि० । अहरादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० तु निमेषतत्परत्रुटिरूपाः सूक्ष्माः कालावयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७८८पृ० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः वर्त्तमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत्कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्भेदेनैव लकारविशेषं पाणिनिरनुशशास ।

सोऽयं कालः षडिन्द्रियवेद्यः इति मीमांसका मन्यन्ते “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते” इति तेषामुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमा० अनुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देशवृत्तरव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तन्निर्वाहकश्च कालो देशश्च । क्वचिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभावस्तिष्ठति यथा ज्ञानाश्रये आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामले अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य पाकोत्तरं जायमानत्वात् । कालवच्च च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरीरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यवच्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले तदभावः । कालेन कतसम्बन्धश्च कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वेषु जन्यभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

नित्येषु तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि सत्त्वम् नित्यानु-
योगिककालिकसम्बन्धानुपगमात् इति नैयायिकाः । तस्य
च "पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! । त्रय-
मेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्" इत्युक्तेः कार्य्य-
मात्रे निमित्तकारणता । यद्यपि "कृषेर्वृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते
फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति"
शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालानामेव तत्तत्कार्य्योत्पत्तौ हेतुता
ऽधिगता तथापि "यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामा-
न्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्य्यमात्रं प्रति
कालसामान्यस्य हेतुत्वम् । "कालः क्रीडति गच्छत्या-
युस्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः" मोहमु० । काले भवः
ठञ् । कालिक कालभवे त्रि० "समासप्रत्यय-
विधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः" वा० उक्तेः तदन्तविधिपरिभा-
षायाः अप्रवृत्तेः कालान्तशब्दान्नास्य प्रवृत्तिः तेन तदन्त
शब्दात् अणेव साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि
भूरिप्रयोगात् । सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीन-
शब्दयोरप्रामाणिकतोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्त्तिकस्य
जागरूकत्वात् इति गौडाश्चाहुः । प्रतीच्यास्तु कौमुदी-
कारस्वरसात् ठञ्विधायकसूत्रे कालसामान्यतद्विशे-
षपर्य्यायाणां ग्रहणात् समानकालप्राक्कालयोरपि काल-
विशेषत्वेन ततः ठञेव प्रवृत्तिर्न तस्येति भाष्यादिप्रयोगस्तु
आर्षत्वात् समाधेयः इति मन्यन्ते । कालेन निर्वृत्तः ठञ्
कालिक कालसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कर्त्तु-
स्तात्कालिकी शुद्धिरिति" स्मृतिः तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञः
प्रकृतित्वात् तेन न पूर्व्वोक्तवार्त्तिकसङ्कोचः अतएव तत्र
तच्छब्दस्यैवाद्यचोवृद्धिः तेन निर्वृत्तमित्यधिकारात् प्रकृति-
मात्रस्यैव ग्रहणात् न कालत्वेन तत्र प्रकृतिता । काले साधुः
पुष्यन् पच्यमानो वा अण् । काल–काले साधौ काले विकस्य
माने काले पच्यमाने च त्रि० । अत्र सूत्रे कालविशेष-
स्यैव ग्रहणं न स्वरूपस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये ।
कालः प्राप्तोऽस्य यत् । काल्य प्राप्तकाले शीतादौ त्रि०
कालोदेवताऽस्य "कालेभ्योभववत्" पा०ठञ् । कालिक काल
देवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । १५ तत्तत्कर्म्मोचितकाले
"वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः" ति० त० ।
"अकालेऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" प्रा०त० ।
"काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या०
स्मृ० । अर्द्धयामशब्दे २७६ पृ० दर्शिते रव्यादिवारेषु
कालवेलाख्ये १६ दिवानिशोरर्द्धयामभेदे "यात्रायां मरणं
काले वैधव्यं पाणिपीड़ने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्व्वं
कर्म्म तत्त्यजेत्" ज्यो० त० तस्य सर्व्वकर्म्मसु वर्ज्यता-
माह १७ सांख्योक्ते मेघाख्ये विवेकसाक्षात्कारान्तराये
तुष्टिभेदे "यथा आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकाल-
भाग्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयो-
भवन्ति" सा० का०

"या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनिर्व्वाणदेति सैव काल-
परिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवे-
त्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ (१) उच्यते"
कौ० । विवृतञ्चैतदस्माभिः । "प्रव्रज्यामात्रस्य विवेक-
ख्यातिहेतुत्वे प्रव्रज्याग्रहणमात्रेण विवेकख्यात्यापत्ति-
रूपम् उपदेशे असत्त्वप्रयोजकं दूषणम् सहकार्य्य-
न्तरापेक्षाकल्पनात् परिहरन्नुपदेशान्तरं दर्शयति न
सद्यो निर्वाणदेति । सद्यः, ग्रहणमात्रात् न तु काल-
रूपसहकार्य्यन्तरापेक्षणात न निर्व्वाणदा विवेकख्या-
तिजननद्वारा न मुक्तिदेत्यर्थः । तथा च "कृषेर्वृष्टि-
समायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते
नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्य्यमात्रं प्रति
कालस्य सहकारितायाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात्
कालस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यसादिनेति समुदि-
तार्थः । कालस्यसाधनतासाधकशास्त्रेण कृष्यादेः प्रधान
फलहेतुत्वं तत्र कालस्य सहकारितामात्रं प्रतिपादितं न
तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम्
असाधारणकारणत्वन्तु कृष्यादेरेव एवञ्च प्रकृतेऽपि विवेक-
ख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुपकारकत्वात् असा-
धारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्यासदुपदेशत्व
मिति बोध्यम् इति ।

वर्णवाचिकालशब्दस्य स्त्रियां जनपदा० नि० ङीष् ।
काली "काकाली कामधुरा काशीतलवाहिनी गङ्गा ।"
विदग्धमु० समानप्रश्नोत्तरम् ।

१८ हिंसके त्रि० ततः स्त्रियां न ङीष् । कालात् वर्णस्चेत्"
वार्त्तिकोक्तेः । "कालान्या" सि० कौ० । कालस्येयम् अण् ङीप्
कालस्य पत्नी ङीष् वा । काली कालशक्तौ शिवकान्ता-
यां स्त्री । अधिकं कालीशब्दे वक्ष्यते । १९ मृत्यौ मेदि०
सर्व्वस्यापहरणात्तस्य तथात्वम् । "अंशुमांश्च तपस्तेपे
गङ्गानयनकाम्यया । कालं महान्तं नाशक्नोत् ततः कालेन
संस्थितः । दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान्"
भाग० ९ ९ २ २ १ "कालं मृत्युम्" श्रीधरः ।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु० तल् कालता स्त्री, त्व कालत्व न० । कृष्णवर्णे ।
तत्र "यमे उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम्" रघुः । यमपरत्वे २० द्वित्वसंख्यायां २१तत्संख्यान्विते च भरण्यायमदैवतत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्वितीयत्वात् लक्षितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२षट्संख्यायां २३तदन्विते च शिवदैवताद्रीया अश्विन्यादिषु षष्ठत्वादुक्तरीत्या तथात्वम् । कल्पिधमिनक्रमस्त्रे १४२८पृ० दर्शितं षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० "कालस्य वेला रवितः परालिकालानलागाम्बुधयो गजेन्दू" ज्यो०त० ।
चन्द्रादिग्रहाणां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४ अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा
"इनेन्दवः १२ भौमभवस्य १७ शक्रा १४ रुद्राः ११ खचन्द्रा १० स्तिथयः १५ क्रमेण । चन्द्रादितः काललवा निरुक्ताः ज्ञशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः" सि०शि० ।
चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ १० । १५ । कालांशा ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना १२।८ द्विवर्जिता ज्ञेयाः ।
अत्रोपपत्तिः । कालांशा इति कालात्मका अंशाः षड्भिरंशैरेका घटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयपलानि । अत्रैतदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किल द्वादश १२ कालांशाः । अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वयाधिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तत्प्रभाच्छादितत्वाददृश्यः । अतस्तस्य द्वादश कालांशाः । एवं भौमस्य सप्तदश १७ तदंशैर्नाडिस्तो घटिकाः २ । ५० इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठितानेषां बिम्बस्य स्थूलसूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयोर्बिम्बस्य स्थूलत्वाद्द्विहीनाः । अत्रोपलब्धिरेव वासना" प्रमि०
"यत्रोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्खचरो रविश्च । अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात् तरणिः सषड्भः" सि०शि० ।
"इह केन्द्रभागैर्यं ग्रहस्योदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिन आयातस्तस्यासन्ने कस्मिंश्चिद्दिने तं ग्रहं रविं च स्फुटं कृत्वा यस्यां दिशि ग्रहोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्ग्रहः कार्यः । यदि प्राच्यां तदौदयिकं ग्रहं कृत्वोदयलग्नं साध्यम् । यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं ग्रहं कृत्वास्तलग्नं साध्यमित्यर्थः । यदा प्रतीच्यां, तदारविः सषड्भ कार्यः । इदानीमिष्टकालांशानयनमाह" प्रमि० ।
"दृक्खेचरार्कान्तरजातनाड्यो रसाहताः कालवलाः स्युरिष्टाः" सि०शि० ।
"दृग्ग्रहार्कयोरन्तरघटिकाः साध्यास्ता रस ६ हता इष्टाः कालांशा भवन्ति । अथ तैरुदयास्तयोर्गतैष्याः नाड्यः" प्रमि० ।
"उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा याऽस्तमयोऽवगम्यः प्रोक्तेष्टकालांशवियोगलिप्ताः । खाभ्राष्टभू १८०० घ्नाद्युचरोदयाप्ताः खेटार्कभुक्त्यन्तरभाजिताश्च । वक्रे तु भुक्त्यैक्यहृता अवाप्तास्तदन्तराले दिवसा गतैष्याः । तात्कालिकाभ्यां रविदृग्ग्रहाभ्यां मुहुः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति" सि०शि० ।
"एवं य इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्वल्पा भवन्ति तदा ग्रहस्योदयो गम्यः । यद्यधिकास्तदा गत इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्ताउक्तेभ्योयदीष्टाः स्वल्पास्तदा ग्रहस्यास्तमयोगतोयद्यधिकास्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे कलास्ता अष्टादशशतै १८००र्गुण्या दृग्ग्रहाक्रान्तस्य राशेः स्वदेशोदयासुभिर्भाज्याः । फलकलानां ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण वक्रगे ग्रहे भुक्तियोगेन भागे हृतेयल्लब्धं ते गता एष्या वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ दृग्ग्रहार्कौ कृत्वैवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति ।
अत्रोपपत्तिः । इष्टकालांशसाधने लग्नवासनैव । प्रोक्तानां कालांशानामभ्यन्तर्वर्ती ग्रहो दृश्यो भवति । अतो यावदिष्टा न्यूनास्तावददृश्यः । उदये विलोक्यमाने उदेष्यति । अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते । इष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तंगते बहिर्भूतादग्रहोऽदृश्य उदये विलोक्यमान उदितः अस्तं यास्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां च या अन्तरे कलास्तासां चेत्कलिप्तीनां करणायानुपातः । यावत्यः कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति । अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि १८०० चेत्कलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति । फलं चेत्कलिप्ताः । ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्याः । भुक्त्यन्तरं हि चेत्कलिप्तात्मकमतः सजातीयकरणाय चेत्कलिप्तीकरणम् । भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । वक्रे तु भुक्तियोग एव भुक्त्यन्तरम् । दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकृत्कर्म सूक्ष्मार्थम् । अत्र विशेषमाह" । प्रमि०

"प्राग्दृग्ज्यकश्चेदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्ज्यकश्च। प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिः साध्यस्तदानीं दिवसागतैष्याः। तथा यदीष्टकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकास्तदा। व्यत्ययश्च गतैष्यत्वे ज्ञेयोऽङ्कां सुधिया खलु" सि॰ शि॰

"यदि प्राग्दृग्ज्यको रवेरधिको भवति। अथ वा पश्चिमदृग्ज्यको न्यूनो भवति तदा ये इष्टकालांशा आनीतास्तेषां प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः। नान्तरकलाभिः तथा प्राग्दृग्ज्येऽर्कादधिके सति पश्चाद्दृग्ज्ये वा न्यूने ये इष्टकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः तदा प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिर्ये दिवसाः साधितास्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययो ज्ञेयः।

अत्रोपपत्तिः। यो ग्रहः प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति वा असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम् अधिकः सन् प्राच्यां दिशि प्रोक्तकालांशैरूनः सन् दृश्यतामेति। तावद्भिरेव पश्चिमायामधिकः सन्। अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः प्रतीच्यामग्रतः। प्राच्यामूने ग्रहे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः। अतः पृष्ठगतैरेव प्रोक्तकालांशैस्तेषामन्तरं कर्तुं युज्यते। अथ प्राच्यां रवेरधिके ग्रहे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरग्रतो भवन्ति। अतोऽग्रगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांशानां योगे कृतेऽप्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टा इति यद्गतगम्यलक्षणमुक्तं तत् सजातीयानामेव। यदा पुनरेके पृष्ठगता एकेऽग्रगतास्तदा तद्गतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन भवति। अत उक्तं व्यत्ययश्च गतैष्यत्व इत्यादि। अत्र सुधियेति विशेषणाद्बुद्धिमतैतदनुक्तमपि ज्ञायते" प्रमि॰। व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राजादेये २५ अवसररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो यथा "प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च। अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते"। प्रत्यर्थिनोऽपि कस्मिंश्चिद्विषये न कालो देयः क्वचिच्चार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो देयः यथाह याज्ञ॰ "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्। विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः"।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः। भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपः। कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्डशब्दे उदा॰। वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे। स च योगः मु॰ चि॰ उक्तः। "कौबेरीतो वैपरीत्येन कालोऽर्काद्ये वारे सम्मुखे तस्य पाशः। रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रायुद्धे सम्मुखौ वर्जनीयौ"। अयमर्थः। रवावुत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे नैर्ऋत्याम्, गुरौ दक्षिणस्याम्, शुक्रे आग्नेय्यां, शनौ पूर्वस्याम्। "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतभागके। जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। स्वरोदये "यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः। दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः। रात्रौ च वैपरीत्येन यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्यादिक्रमेणोत्यूह्यम्। २८कलाये (मटर) शिम्बीभेदे, वैज॰। "विकसत्कलायकुसुमम्" माघव्या॰ कालकुसुममिति मल्लि॰ ध्रुवनामकवसोः २९ पुत्रभेदे पु॰। "ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः" हरिवं॰ ३अ॰।

कालक न॰ काल-स्वार्थे क कलयति रक्ततां कल-णोदने ण्वुल् वा। १कालशाके भावप्र॰ तस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। २यकृति हेमच॰। निखिलदेहरक्तप्रेरकत्वात् तस्य तथात्वम्। यथोक्तं भावप्र॰। "यदा रसो यकृत् याति तत्र रञ्जकपित्ततः। रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः"। "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम्। अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्" इति च। देहस्थे कृष्णवर्णे (जड़ुल) ३तिलकभेदे जतुके पु॰ अमरः ४अलगर्दे जलव्याले (कालढोंड़ा) सर्पे पु॰ स्त्री शब्दर॰। अनित्ये वर्णे तेन रक्ते चार्थे "कालाच्च" प॰ कन्। कालक कालवर्णेन रक्ते ५पटादौ त्रि॰ तस्य वर्णस्यानित्यत्वात् रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम्। स्त्रियां टाप्। "कालिका शाटी" सि॰कौ॰। बीजगणितोक्ते ६ अव्यक्तराशिसंज्ञाभेदे पु॰ अव्यक्तशब्दे ४६७पृ॰ विवृतिः।

कालकच स्त्री नि॰ वर्म॰। कृष्णवर्णे कचभेदे शब्दचि॰।

कालकञ्ज न॰ नि॰ कर्म॰। १नीलपद्मे। २दानवभेदे पु॰। "पौलोमैः कालकञ्जैश्च हृष्टपुष्टैरधिष्ठितम्" भा॰व॰१७३अ॰

कालकटङ्कट पु॰ कालरूपः कटङ्कटः। शिवे। "वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कटः" भा॰ आनु॰१७अ॰ शिवस्तवे।

कालकण्टक पु॰ स्त्री कालः कृष्णः कण्टकोऽस्य। २कृष्णकण्टकयुक्ते त्रि॰ दात्यूहे (डाक) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पीनसारे वृक्षे मेदि॰।

कालकण्ठ पु॰ कालः कण्ठोऽस्य विषपानात्। १शिवे च शि

सुखरात्रौ मया दत्तां त्वञ्च पूजाञ्च शाश्वतीम्। दारिद्र्य कलहप्रिये देवि! त्वं धननाशिनी। याहि यत्नोऽहं नित्यं स्थिरा तव भविष्यसि। यदि त्वं मे महाभागे! प्रीता भवसि सर्व्वदा। पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिन्ना गमिष्यसि। गच्छ त्वं मन्दिरं यत्नोगृहीत्वा चाशुभं मम। मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तत्र भविष्यसि"। किञ्च। "एवं गते निशीथे तु नारीभिः स्वगृहाङ्गनात्। अलक्ष्मीस्त वहिष्कार्य्या अमन्त्रञ्च यथाविधि" इति कृत्यतत्त्वार्णवधृत ब्रह्मपुराणम्। "एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने। तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः। निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गनात्" इति मदनरत्नधृतञ्च। "यच्छकुण्डाड्डखेटाद्याः कालकर्णीशिशुग्रहाः" काशी०

कालकवृक्षीय पु० कालकोवृक्षो यत्र देशे तत्र भवः "वृद्धाच्छः" पा०छ। वायसविद्याभिज्ञे ऋषिभेदे। तत्कथा च भा०शा० ८२अ० "कोशलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम्। मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्। स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः। सर्वं पर्य्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनःपुनः। अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः। अनागतमतीतञ्च यच्च सम्प्रति वर्त्तते" इत्युपक्रम्य दर्शिता। "क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा। मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति नः श्रुतम्" तत्रैव १०४अ०। "मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्मय" भा०स०७अ०

कालकस्तूरी स्त्री नि०स०। कस्तूरीभेदे शब्दचि०।

कालका स्त्री कालेन कबा० नेत्त्वम्। दक्षकन्याभेदे जटा०। तस्या अपत्यं ढक्। कालकेय असुरभेदे कालकेयशब्दे उदा०।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्म्मणि कल—नोदने अण्। परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकालमाधवीयपद्ये उदा०।

कालकीट पु० कालः कीटोऽत्र। १देशभेदे तत्र भवः पलद्या० अण्। कालकीट २तद्देशभवे त्रि०।

कालकीर्त्ति पु० चन्द्रहन्त्रसुरांशसम्भूते भारतप्रसिद्धे नृपभेदे। "कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः। चन्द्रहन्तेति यस्त्वेष कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः" भा०आ०६७अ०

कालकील पु० कालं तज्ज्ञानं कीलयति कील—अण् उप०स०। कोलाहले शब्दरत्ना० कोलाहलस्य कालरूपपरमेश्वरज्ञानविरोधित्वात्तथात्वम्।

कालकुण्ठ पु० कालेन कुण्ठते कुण्ठ—कर्म्मणि घञ्। यमराजे शब्दमा०। "भीषास्माद्वातः पवते-मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति श्रुत्युक्तेः ईश्वरभियैव यमादिभिः स्वस्वकार्य्याणां करणात्तस्य तत्कुण्ठितत्वात् तस्य तथात्वम्।

कालकुष्ठ न०नि०कर्म०। कङ्कुष्ठे पर्व्वतीयमृत्तिकाभेदे राजनि०

कालकूट न०। कालं शिवमपि कूटयति कूट—उपतापे अण् उप०स०, कालस्य यमस्य कूट इव वा कालवर्णस्य कूट इव वा। १विषभेदे पु०न०। विषभेदकालकूटलक्षणगुणाद्युक्तं भावप्रकाशे यथा "विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे। वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः। सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव" इति विभज्य "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः। दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः। निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः। सहि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" इति लक्षितम्।

विषशोधनस्य विधानादिकं तत्रैवोक्तं यथा— "गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति। रक्तसर्षपतैलाक्ते तथा धार्य्यञ्च वाससि। ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीनविशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्"। शोधितविषगुणाः तत्रैव।

"विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम्। व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वकपाकस्यागमनशीलम्। विकाशि ओजःशोषणपूर्व्वकसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आग्नेयम् अधिकाग्निगुणम्। योगवाहि सक्तिगुणप्रकाशकम्। तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि परं वातश्लेष्मसन्निपातनुत्"। २काके पु०स्त्री राज०। अतिकृष्णत्वात्कालकूटरूपत्वाद्वा तस्य तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

३विषमात्रे च। "कालिमा कालकूटस्य नापैति हरसङ्गात्"। "ततोदुर्य्योधनः पापः तद्भक्ष्ये कालकूटकम्। क्षिप्रं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" भा० आ० ५००८ श्लोकः।

कालकूटि त्रि० कालकूटे भवः इञ्। कालकूटभवे।

कालकृत् पु० कालं कालमानं करोति स्वगत्या कृ—क्विप् ६त०। १सूर्य्ये तद्गत्या हि क्षणदण्डादिव्यवहारस्य कृतत्वात्तस्य तथात्वम् २परमेश्वरे च "कालात्मा कालकृद्विभुः" ह०वि०

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जातः तत्कथा भाग०८।७अ० यथा । "ततः स कवलीकृत्य व्याप्य हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः । यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ।" २मयूरे ३दात्यूहे ४खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तेषां कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दात्यूहे पुंस्त्री

कालकन्टक पुंस्त्री कालः कन्द इव कायति कै—क । काल-ढोड़ा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा० । स्वार्थे क ह्रस्वः । कालकर्णिका तत्रार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽनुक्ता तदुत्पत्त्यादिरत्नाभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरसमावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्वे देवगणास्तदा । येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ! । यस्य गेहं कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं असत्यमनृतवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः । अकृत्वा पादयोःशौचं यस्त्वाचामति दुर्मतिः । तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृता भ्रमम् । तुषाङ्गारकपालास्थिवालुकायसचर्म्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गंशिग्रुटङ्कनम् । कतांकं शिंड्राहञ्च बिल्वकोषातकीफलम् । अलाबू (वर्त्तुलास्) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्य सुराः सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्" । तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे १६१अ० ।

"समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः । श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते । तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! । विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्मः सनातनः । तस्मात् धर्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन ! । इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल । स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् । स्वव-दारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् । स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् । होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् । ज्येष्ठोवाच । न हि वासोनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम । नागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् । उद्दालक उवाच । कथं नायासि किञ्चात्र? वर्त्तते स्वमतं तव । तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच । वेदध्वनिर्भवेद् यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदानादिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते । पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् । दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह । उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि ! स्थीयतां क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः । सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा । तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता । तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् । तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् ! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः । आश्वासयंश्च लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदाऽलक्ष्मि ! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति । अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ।

दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात् यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि ! ।

कालकृत पु० काल कृतोऽनेन । १ सूर्य्ये शब्दरत्ना० कालो-ऽवधित्वेन कृतो यत्र । कृतावधिके २ आधिभेदे । "काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यान नश्यति" याज्ञ० । ३त० । ३कालेन कृते "सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" पुरा० ।

कालकेय पु० कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा "पुरा कृतयुगे वीरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः" इति भा० व० १०१ अ० इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्रस्य बधे तेषां समुद्रदुर्गाश्रयणं रात्रौ च नानामुन्याश्रमहिंसा दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णितः पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्ररूपस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च "कालेकेयाये केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्ज्जुनेन निहताः इत्युक्तम् हरिवं० १०३ अ० यथा "चतुर्द्दश शतान्यन्यान् हिरण्यपुरवासिनः" इत्युपक्रम्य १०१ अ० तत्रैव "मरीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेयांश्च दानवास्ते महाबलाः । अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः । कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना" । कालाया अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र उदा० तत्रैव ।

कालकेशी स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा० ङीष् । नीलयाभोषधौ शब्दचि० २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु० कालस्य क्षेपः क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्म्मकाललङ्घने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु० दानवभेदे "संह्रादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः" भा० स० ९ अ० वरुणसभ्यकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न० कालेन खञ्जति खजि-ल्यु । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न० कालं कृष्णं खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांसखण्डे अमरः । हेमाद्रिष्टते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री कालो गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि० तस्या नदीषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु० कालः कृष्णोगन्धो गन्धवद्द्रव्यम् । १कालागुरुणि शब्दचि० । कालस्य गन्धोलेशः । २काललेशे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्त्विज्यकारके ब्राह्मणविशेषे "आत्रेयः कुण्डजठरोद्विजः कालघटस्तथा" भा० आ० ५३ अ० । [भेदे रत्नमा० ।

कालङ्कृत पु० ईषदलङ्कृतः कोः का । (कालकासुँदा) वृक्ष-

कालचक्र न० कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच० उक्ते द्वादशारे १कालचक्रभेदे । (उत्सर्पिन्) शब्दे ११४पृ० विवृतिः । कालश्चक्र मिवानिशं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणोक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेऽप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च दक्षिणत परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्" । भाग० ५ २२ ९ श्लो० । भा० व० १६३ अ० कलाकाष्ठादिविभागमुक्त्वा "एवमेष चरन् पार्थ ! कालचक्रमतन्द्रितः । वर्द्धयन् सुमहातेजाः सविता परिवर्त्तते" प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । ईशादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चान्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ! । अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धञ्च ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मानसाचले । हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्येताश्छन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरशैले तु पूर्व्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वौकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी स्मृता । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः । देवयानपरः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्व्वकालं व्यवस्थितः । सर्व्वद्वीपेषु मैत्रेय ! निशार्द्धस्य च सम्मुखः । उदयास्तमनञ्चैव सर्व्वकालञ्च सम्मुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय ! विदिशासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावश्च वर्त्तते यत्र चास्तमनं रवेः। नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः। उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः। शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम्। विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा। उदितोवर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन्रविः। ततःपरं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति। उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे दिशौ। यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः। ऋतेऽमराद्रेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभा। ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम्। ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै। तस्मात् दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि। सर्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः। प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तङ्गच्छति भास्करे। विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात् प्रकाशते। वह्निपादस्तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज!। अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्य्यः प्रकाशते। तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी। परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम्। दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे। व्याताम्भ हि भवन्त्यापोनक्तमह्नः प्रवेशनात्। दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपागते। तस्माच्छुक्लीभवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात्। एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः। त्रिंशद्भागास्तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः। कुलालचक्रपर्य्यन्तो भ्रमन्नेव दिवाकरः। करोत्यहस्तदा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विज!। अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः। ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशे राश्यन्तरं द्विज!। त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम्। प्रयाति सविता कुर्व्वन्नहोरात्रं ततः समम्। ततोरात्रिक्षयं याति वर्द्धते च दिने दिनम्। ततश्च मिथुनस्यान्ते परं काष्ठामुपागतः। राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्। कुलालचक्रपर्य्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते। दक्षिणे प्रक्रमे सूर्य्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते। अतिवेगितया कालं वायुवेगबलाच्चलन्। तस्मात् प्रकृष्टां भूमिञ्च कालेनाल्पेन गच्छति। सूर्य्यो द्वादशभिःशैघ्र्यान्मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने। त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना-चरति वै द्विज!। मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन्। कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति। तथोदगयने सूर्य्यः सर्पते मन्दविक्रमः। तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पान्तु गच्छति। अष्टादशमुहूर्त्तं यदुत्तरायणपश्चिमम्। अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः। त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः। मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन्। अधोमन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा, मृत्पिण्डवच्चक्रमध्ये ध्रुवो भ्रमति वै तथा। कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते। ध्रुवस्तथाहि मैत्रेय! तत्रैव परिवर्त्तते। उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतोर्मण्डलानि तु। दिवा नक्तञ्च सूर्य्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः। मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः। शीघ्रा निशि यदा सा च तदा मन्दा दिवा गतिः। एवं प्रमाणेनैवैष मार्गं याति दिवाकरः। अहोरात्रेण योभुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज। षडेव राशीन्यो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षड्दिवा। राशिप्रमाणजनिता ह्रस्वदीर्घान्विता द्विज!। तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता। दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते। उत्तमे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा। दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः।"
नरपतिजयचर्य्योक्ते चतुरशीतिचक्रमध्ये ३चक्रभेदे तत्स्वरूपं चक्रशब्दे वक्ष्यते। दानार्थकल्पिते हेमा॰दा॰ उक्ते रजतमये ४चक्रभेदे यथा
"चक्रं रौप्यमयं कृत्वा सुक्षारश्मिमयात्मकम्। कृत्वा मूर्द्ध्नि शरच्चन्द्ररश्मिमध्यान्तरस्थितम्। त्वङ्मांसानि तु रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः। एवं ध्यानवतस्तस्य स चन्द्रः कृष्णतां व्रजेत्। ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रप्रदक्षिणम्। तं गृहीत्वा व्रजेद्दूरमदृष्टत्वमपि व्रजेत्। स्वयञ्चामृतसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः। कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्युविनाशनम्। ददन्ते राजतं चक्रं रश्मिजालसमावृतम्। अपमृत्युविनाशाय ददामीति समुच्चरन्। सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। एवं कृते विनश्येत अपमृत्युर्न संशयः। ततस्तस्मात्सदा देयमपमृत्युभयान्वितैः। ज्वरादिरोगग्रस्तैर्वा महापत्पतितैरपि। ततो गृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम्। जुहुयात् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरन्तिलैः। ततस्तु भोजयेद्भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यया। स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत तद्दिनेऽव हि। एवं कृते नरो नूनं चिरं जीवेन्न संशयः"
रव्यादिवारे नक्षत्रयोगभेदात् ५दण्डभेदे कालदण्डशब्दे विवृतिः। [ज्योतिर्विदि दैवज्ञे।

कालचिन्तक पु॰ कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति–ण्वुल्।

कालचिह्न न॰ कालस्य मृत्योर्ज्ञापकं चिह्नम्। मृत्युज्ञापके लक्षणभेदे। तल्लक्षणमुक्तं काशीख॰ ४१अ॰ यथा
"वदामि कालचिह्नानि जायन्ते यानि देहिनाम्। मृत्यौ निकटमापन्ने मुने! तानि निशामय। दक्षनासा

पुटे यस्य वायुर्वाति दिवानिशम्। अखण्डमेकं तस्यायुः क्षयत्यब्दत्रयेण हि। द्व्यहोरात्रं त्र्यहोरात्रं रविर्वहति सन्ततम्। सार्द्धैकवर्षमस्येह जीवितावधिरुच्यते। वहेच्चासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम्। वातश्चेत् सहसंक्रान्तिस्तथा जीवेद्दिनत्रयम्। नासारन्ध्रद्वयं हित्वा मातरिश्वा मुखाद्वहेत्। संशेद्दिनत्रयादर्व्वाक् प्रयाणं तस्य चाध्व न। स्वर्थे सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाचरे। पौष्णः स कालो द्रष्टव्यो यदा याम्ये रविर्वहेत्। अकस्मादेव तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत्। वह्निनायः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा। अकस्मादीक्षते यस्तु पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। तस्मिन्नेव क्षणे शुभ्रं सजीवेद्वत्सरद्वयम्। यस्य शीतं मलं मूत्रं, क्षुतं मूत्रं मलन्तथा। इहैकदा पतेत्तस्य अब्दन्तस्यायुरिष्यते। इन्द्रनीलनिभं व्योम्नि नागवृन्दं यदीक्षते। इतस्ततः प्रसृमरं षण्मासं न स जीवति। व्यभ्रेऽह्नि वारिपूर्णास्यः स्पर्शीकृत्य दिवाकरम्। फूत्कृत्यापि स्वेन्द्रचापञ्च पश्येत् षण्मासजीवनः। अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्। अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्मातृमण्डलम्। वेत्ति नीलादिवर्णस्य कट्वम्लादिरसस्य हि। अकस्माद्व्यत्ययाभावं षण्मासेन स मृत्युभाक्। षण्मासमृत्योर्व्यस्य कण्ठोष्ठरसनारदाः। शुष्यन्ति सततं तद्वद्धि च्छायाम्लानप्रभाः। दन्तःकरजनेत्रान्ता नीलिमानं भजन्ति चेत्। स हि कीनाशनगरीं षष्ठे मासि व्रजेन्नरः। संप्रदत्ते निधुवने मध्यान्ते क्षौति चेन्नरः। निश्चितं पञ्चमे मासि धर्म्मराजातिथिर्भवेत्। द्रुतमारुह्य सरटस्त्रिवर्णो यस्य मस्तकम्। प्रयाति, याति तस्यायुः षण्मासे सम्परिक्षयम्। सुस्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति। चरणौ च करौ वापि त्रिमासन्तस्य जीवितम्। प्रतिबिम्बे भवेद्यस्य पदङ्खण्डपदाकृति। पांशौ वा कर्द्दमे वापि पञ्चमासान् स जीवति। छाया प्रकम्पते यस्य देहवत्स्वापि निश्चले। कृतान्तदूता बध्नन्ति चतुर्थे मासि तन्नरम्। निजस्य प्रतिबिम्बस्य नीराजमुकुटादिषु। उत्तमाङ्गञ्च यः पश्येत् स मासेन विनश्यति। मतिभ्रंस्येत् स्खलेद्वाणी धनुरैन्द्रं निशीक्षते। रात्रौ, चन्द्रद्वयं वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ। दिवा च तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितारकम्। युगपच्च चतुर्द्दिक्षु शाकं कोदण्डमण्डलम्। भूरुहे भूधराग्रे वा गन्धर्व्वनगरोदयम्। दिवा पिशाचनृत्यञ्च एते पञ्चत्वहेतवः। सर्व्वेषु तेषु चिह्नेषु यद्येकमपि वीक्षते। तदा मासावधिर्मृत्युः प्रत्यावेत नचाधिकम्। करावरुद्धश्रवणः शृणोति न यदा ध्वनिम्। स्थूलः कृशः कृशः स्थूलस्तदा मासान्निवर्त्तते। यः पश्येदात्मनश्छायां दक्षिणाशासमाश्रिताम्। दिनानि पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वमुपयाति सः। प्रोह्यते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः। भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गृध्रैर्गोमायुखरसूकरैः। सरभैः करभैः कोशैः श्येनैरश्वतरैर्वृकैः। स्वप्ने स जीवितं त्यक्त्वा वर्षान्ते यमभीक्षते। गन्धपुष्पांशुकैः शोणैः स्वान्तनुं भूषिताधरः। यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽष्टौ मासानतिक्रमेत्। पांशुराशिञ्च वल्मीकं यूपं दण्डमथापि वा। योऽधिरोहति वै स्वप्ने षष्ठ मासि स नश्यति। रासभारूढमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च मुण्डितम्। नीयमानं यमाशां यः स्वप्ने पश्येत् स्वपूर्व्वजान्। स्वभौलौ स्वतनौ वापि यः पश्येत् स्वप्नतोनरः। तृणानि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति। लोहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम्। स्वयं योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान्न लङ्घयेत्। काली कुमारी यं स्वप्ने बध्नीयाद्बाहुपाशकैः। स मासेन समीक्षेत नगरीं शमनोपिताम्। नरो यो वानरारूढः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन्। दिनैः स पञ्चभिरेव पश्येत् संयमनीं पुरीम्। कृपणोऽपि वदान्यः स्यात् वदान्यः कृपणोऽथ च। प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्स्यात्तदा पञ्चत्वमृच्छति। एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहून्यपि। ज्ञात्वाभ्यस्येन्नरो योगमथवा काशिकां श्रयेत्। न कालवञ्चनोपायं श्रुतेऽन्यमवयाम्यहम्”।

कालजोषक त्रि० काले यथायोग्यकाले जुषते भोजनादि जुष–ण्वुल्। यथायोग्यकालेऽल्पाहारादिना तुष्टे गोपभेदे “बाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः” भा०भी०९अ०।

कालज्ञ त्रि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालावयवं वा जानाति–ज्ञा–क। उचितसमयाभिज्ञे “अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः” रघुः। “तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः” माघः। २कालकलाज्ञानयुक्ते ज्योतिषिके च।

कालज्ञान न०। कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा–करणे ल्युट् ६त०। १सौरागमादि ज्योतिःशास्त्रे “विदितस्ते कथा भास्वतोचितस्तपसा ह्यहम्। दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं ग्रहाणां चरितं तथा” इत्युपक्रम्य सू०सि०मयनामासुराय सूर्यांशपुरुषद्वारा कालज्ञानमुक्तम्। भावे ल्युट्। २योग्यसमयज्ञाने च।

कालो मृत्युर्ज्ञायतेऽनेन करणे ल्युट् । ३मृत्युज्ञापके चिह्न-भेदे कालचिह्नशब्दे तद्दोक्तम् । "कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिष्टदासस्य वर्णनम्" काशी०ख० अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालञ्जर पु० कालं जरयति जृ-णिच्-अच् वा० मुम् । पर्वत-भेदे "सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ" भा० पित्र्यकल्पगाथा । तन्माहात्म्यं भा०व०८५अ० "तत्र कालञ्जरो नाम पर्व्वतो लोकविश्रुतः । तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । यः स्नातस्तापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप । स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते !" । तेनास्य चित्रकूटपर्व्वतसान्निध्यं गम्यते । तत्र मासं कृतस्नाने दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा०अनु० २५अ० "गङ्गा-यमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ । दशाश्वमेधाना-प्नोति तत्र मासं कृतोदकः" ।

अयञ्च भूमिमध्यस्थरेखातः प्राच्यां दिशि वर्त्तते यथा भा०व०८७अ० । "पूर्व्वं प्राचीं दिशं राजन् ! राजर्षिगण-सेविताम्" इत्युपक्रम्य पूर्व्वदिक्स्थतीर्थकथने "प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ! । अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र ! तत्राश्रमवरो नृप । तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभि-तम् । हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान्" । इत्युक्तेः । तीर्थपर्व्वे अस्य क्षेत्रत्वमपि । "कालञ्जरं प्रभासञ्च तथा बदरिकाश्रमः" इति का० खी० कौमर्तीर्थकथने ६अ० तथा प्रयोगात् । २योगिचक्रमेलके । ३भैरवभेदे मेदि० । ४ देशभेदे धर० । स च कालञ्जरगिरिरूपजनपदा-वधिभूतः । ततो भवादौ रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाच्च वुञ् । कालञ्जरक तद्भवे त्रि० । कालं मृत्युं जरयति जृ—वा० खच् । ५कालस्य मृत्योर्जारके त्रि० । "इन्द्रि-याणां हि सर्व्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः । आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्त्यो मृत्युमुपाश्नुते । आहत्य सर्वसङ्कल्पान् सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालञ्जरो भवेत्" भा०शा०२४अ० । कालं मृत्युं जरयति । मृत्युञ्जये ६शिवे तस्य पत्नी ङीप् कालञ्जरी ७चण्डिकायां स्त्री धर० । स्वयं तज्जारकत्वे तु टाबेवेति भेदः ।

कालतम(र) त्रि० अतिशयेन कालः कृष्णः तमप् (तरप्) वा । अतिशयकृष्णे । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन काली इतिविग्रहे पुंवत् कालतमा(रा) इति भेदः । [तमालवृक्षे राजनि० ।

कालताल पु० कालतायै अलति पर्य्याप्नोति अल—अच् ५त० ।

कालतिन्दुक पु० नि० कर्म्म० । कुपीलौ राजनि० ।

कालतीर्थ न० कोशलास्थे तीर्थभेदे । "कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् । वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः" भा०व०८५अ० ।

कालदण्ड पु० कालप्रापको दण्डः । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे स च वारविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन "आनन्दः कालदण्डोऽथ धूम्रो धाता शुभावहः । ध्वाङ्क्षो ध्वजाख्यः श्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः । मित्र-मानसपद्माख्यलुम्बकोत्पातमृत्यवः । काणः सिद्धिः शुभा-मृतमुसलान्तकुञ्जराः राक्षसाख्यचरस्थैर्य्यवर्द्धमानाः क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदाः स्युरष्टाविंशतिसंख्य-काः । रविवारे क्रमादेते दास्रभादिन्दुभाद्विधौ । सार्पा-द्भौमे, बुधे हस्तान्मैत्रभाद्देवमन्त्रिणि । वैश्वदेवाद्भृगु-सुते वारुणाद्भास्करात्मजे" । अयमर्थः आनन्दादयः अष्टाविंशतिर्योगा अतः साभिजित्कानामश्विन्यादीनाम-ष्टाविंशतेरिह ग्रहणम् । तथा च रविवारे अश्विनी-नक्षत्रात् यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे मृगात् ५ यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः । तथा भौमे अश्लेषातः ९ इत्यादि । बुधे हस्तात् १३, गुरौ अनु-राधातः १७, शुक्रे उत्तराषाढ़ातः २१, शनौ शतभिषातः २४ । एषु वर्ज्यदण्डादिकमुक्तं मुहूर्त्तचि० "ध्वाङ्क्षे वज्रे मुद्गरे चेषु ५ नाड्यो वर्ज्या वेदाः ४ पद्मलुम्बे गदेऽश्वाः ७ । धूम्रे १ काणे मौसले २ भूर्द्वयं २ द्वे रक्षोमृत्यूत्पातकालाश्च सर्वे" । तच्चा-पवादो वसिष्ठेनोक्तः "सूर्य्याच्चतुर्थे दशमे च षष्ठे त्रिषष्टिगे विंशतिगे च चन्द्रे । भवन्ति षड्भानुगतश्च योगाः कुयोग-विध्वंसकराः शुभेषु" ।

कालदन्तक पु० कालो दन्तोऽस्य कप् । वासुकिकुलजे सर्प-सत्रनष्टे १नागभेदे । "हिरण्यबाहुः शरणः तक्षकः कालदन्तकः । एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाह-नम्" भा०आ०५७अ० । २कृष्णदन्तयुक्ते त्रि० ।

कालधर्म्म पु० ६त० । मृत्यौ अमरः । "अप्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे । स राजा शान्तनुर्धीमान् कालधर्म्ममुपेयि-वान्" भा०आ०१०२अ० । कालस्य ऋतुविशेषस्य धर्म्मः ६त० । २समयस्य स्वभावे ऋत्वादिकालस्य ३ धर्म्मे च ।

कालधर्म्मन् पु० कालस्येव हिंसाशीलतया धर्म्मोऽस्य अनिच् समा० । मृत्यौ । "स पाण्डुः कालधर्म्मणा" भा०आ० १२४अ० । एतास्तास्तु प्रजाः सर्व्वाः दक्षकन्यासु जज्ञिरे । कश्यपेनाव्ययेनेह, संयुक्ताः कालधर्म्मणा" हरि०२१२अ० ।

कालनर पु० अनुवंश्ये नृपभेदे । १ "अनोः सभानरश्चक्षुः परेष्णुश्च त्रयः सुताः" सभानरात् कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतः शुभः" भाग० ९,२३,२श्लो० । कालः कालचक्रं राशिचक्रं नरइव । मेषादिद्वादशराशिरूपमस्तकादाङ्गयुक्ते २ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । "इति कालनरस्याङ्गे सदसद्ग्रहयोगतः" वृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे "कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च" भा०शा० २८६अ० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्त्तने ।

कालनाभ पु० कालःकृष्णः नाभिरस्य संज्ञायाम् अच्समा० । हिरण्याक्षासुरपुत्रभेदे "हिरण्याक्षसुताःपञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च" हरि०३अ० । १ दानवभेदे "महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च" हरि० ३अ० । अयञ्च सैंहिकेयः यथोक्तं तत्रैव "सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः। व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः आज्ञा नि+युज--घञ् । १ दैवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्यास पु० नि०क० । गुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्यासेषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्योर्नेमिः स्तम्भ इव । दानवभेदे तद्वृत्तप्रख्यादिकथा हरि० ४७अ० यथा— "पूर्व्वं देवभयं श्रुत्वा मारुतोऽग्निकृतं महत् । कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत । भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महाराजतसंवृतः । शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः । शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावकः । धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्द्दंष्ट्रालौष्ठपुटाननः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नामयन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् मुखनिःश्वासैर्वृष्टिमाजोबलाहकाम् । तिर्य्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम् । दिधक्षन्तमिवायान्तं सर्व्वान् देवगणान्मृधे । तर्जयन्तं सुरगणान् छादयन्तं दिशोदश । संवर्त्तकाले तृषितं दृप्तं मृत्युमिवोत्थितम् । सुतलेनोच्छ्रायवता विपुलाङ्गुलिपर्व्वणा । माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्म्मणा । उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानवान् देवनिहतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन् । समरे कालनेमिं तं द्विषतां कालनेमिनम् । वीक्षन्ते स्म सुराः सर्व्वे भयविक्लवलोचनाः । तं वीक्षन्ति स्म भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम् । त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् । सोच्छ्रयन् प्रथमं पादं मारुताघूर्णिताम्बरः । प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन् सर्व्वदेवताः । स मयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे । कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विव्यथिरे देवाः सर्व्वे सेन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम् ।"
ततस्तत्पराक्रममुक्त्वा ४९ अ० "तमप्रतिमकर्म्माणं समानं सूर्य्यवर्चसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः । स मुष्णन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः । तच्च वक्त्रशतं घोरं साग्निचूर्णाट्टहासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः" इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता । "कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्" रघुः कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने" दुर्गार्चापद्धतिः ।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्यस्य व्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हतवान् हन--भूते क्विप् ६त० । विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा कालनेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । "मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्य्यवान् । अजीकश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा" भा० आनु० ४अ० विश्वामित्रपुत्रकीर्त्तने ।

कालपर्ण पु० कालं कृष्णं पर्णमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपर्य्यय पु० कालस्य पर्य्ययः वैपरीत्येन गमनम् ६त० । १ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभदायकस्य २शुभदायकत्वे च । "स(कर्णः) हि तेषां महावीर्य्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृताः । भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविकाः कालपर्य्यये । तथा कर्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्" भा० वि० ७७अ० । २कालक्रमे च ।

कालपर्व्वत पु० नि० क० । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्व्वतभेदे "स(रावणः) निक्षिप्य ततः कन्यं खसारम् (शूर्पनखाम्) उपशान्त्वा च । अर्द्धमासक्रमे राजन्! विधाय नगरे

(लङ्कायाम्) विधिम्। त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च। ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम्" भा०व० २७६ अ०।

कालपालक न० कालं कृष्णवर्णं समयं वा पालयति पाल-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम् राजनि०तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्; २समयप्रतीक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्।

कालपीलु पु० नि० कर्म०। पीलुभेदे कुपीलौ भावप्र०।

कालपुच्छ पुंस्त्री० कालः पुच्छोऽस्य। "गुणैरेषसमयः कालपुच्छोमुनिभिरीरितः" कात्या० स्मृत्युक्ते मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च कूलचरत्वेन सुश्रुते उक्तः कूलचरशब्दे विवृतिः।

कालपुरुष पु० कालः कालचक्रं पुरुष इव। मेषादिद्वादश राशिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे १वायुचक्रभेदे। तस्य च जन्मादौ शुभाशुभज्ञानाय यथाङ्गादिविभागः, तथा बृहज्जातके उक्तं यथा "शीर्षं मुखबाहू हृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि। जानू जङ्घे च उरू चरणाविति राशयोऽजाद्याः" तस्यार्थः। "मेषः शिरोवृषोवक्त्रं मिथुनं बाहुयुग्मकम्। कर्कटो हृदयञ्चैव सिंहस्तूदरमेव च। कन्या कटिस्तुला वस्तिर्वृश्चिको गुह्यमेव च। धनुरूरू मृगो जानु कुम्भोजङ्घे प्रकीर्त्तिते। मीनः पादद्वयञ्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु"। ततश्च यदङ्गराशिराशीशौ दीर्घौ तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुत्वे लघु, राशिराशीशयोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्पद्रुम्। लग्नद्रेक्काणभेदेनाङ्गविशेषः तत्तद्द्रेक्काणे सदसद्ग्रहयोगेन फलविशेषश्च बृहज्जा० उक्तः यथा। "कं दृक्श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः। वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी जङ्घाङ्घ्री इत्युभयत्र वामसुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" वचनस्यायमर्थः त्रिभिर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः। तत्र प्रथमेन द्रेक्काणेन मूर्द्धाद्यङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन वस्त्यादि। तत्रापि उदितैः दृश्यभागस्थैर्वामभङ्गमनुदितैरदृश्यभागस्थैर्दक्षिणाङ्गमित्यर्थः। तथाच लग्नात् द्वादशैकादशदशमनवमाष्टमसप्तमाः उदितभागस्था दृश्याः। अनुदितभागस्थोऽदृश्यः स च लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमांशभेदभागस्थः। तथाचायमर्थः प्रथमे द्रेक्काणे लग्नं शिरः, द्वितीये द्वादशे च क्रमेण दक्षवामे दृशौ, तृतीयैकादशयो दक्षवामश्रोत्रे, चतुर्थपञ्चमयोः, दक्षवामे नासे, पञ्चमनवमयो, दक्षवामकपोलौ, षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे हनू, सप्तमं मुखम्। लग्नगे द्वितीये द्रेक्काणे लग्नं कण्ठः, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामस्कन्धौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ बाहू, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ हृद्भागौ, षष्ठाष्टमयोः दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः। लग्नस्थ तृतीये द्रेक्काणे लग्नं वस्तिः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामौ शिश्नगुह्यभागौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ ऊरू। पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जानुनी। षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति। इति महीधरकृतव्याख्यानुसारि। तत्फलमाह तत्रैव "तस्मिन् पापयुते व्रणं, शुभयुते सौम्यं, हि लक्ष्मादिशेत्। स्वर्क्षांशे स्थिर २,५,८,११, संयुते च सहजः, स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः। मन्दे खानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे, बुधे (पापयुते) भूभवः, सूर्य्ये काष्ठचतुष्पदाच्च, हिमगौ (क्षीणचन्द्रे) शृङ्ग्यब्जजोऽन्ये शुभाः"। कालपुरुषः प्रतिपाद्यतयास्त्यस्य अच्। २ज्योतिःशास्त्रे "किन्त्वस्य कालपुरुषस्य महात्मनस्य गच्छेत् कदाचिदनवद्यमतिर्विपारम्" भट्टोत्पलः। कर्म्म०। ३कृष्णवर्णे पुरुषे। कालः पुरुष इव। दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे ४कालरूपेश्वरमूर्त्तिभेदे पु० तत्प्रकारो हेमा० दा० ख० उक्तो भविष्यो० पु० यथा

"काम्योदानविधिः पार्थ! क्रियमाणो यथातथम्; फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च। ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेनाधमः स्मृतः। मेष्याश्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु च। एवं वृत्ते रथेऽश्वे च धेनोः [illegible]जिनस्य च। अल्पकस्यापि क्लिष्टोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः। अतोऽल्पधनेन योदद्यात् महादानं नराधिप!। प्रतिग्रहकर्त्तृ या तस्य दुःखशोकावहं भवेत्। पुण्यऽह्निनमथासाद्य भूमिभागे समे शुभे। चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा विष्ट्यां वा पाण्डुनन्दन!। पुमान् कृष्णतिलैः कार्य्योरौप्यदन्तः सुवर्णदृक्"। सुवर्णादिपरीमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम्। खड्गोद्यतकरोदीर्घोजवाकुसुमकुण्डलः। रक्ताम्बरधरः स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः। तीक्ष्णासिपुत्रीबन्धेन विद्धगदारिकटीतटः। उपानद्युगयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बलपार्श्वगः। गृहीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा। एवंविधं नरं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः। यजमानः

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च । सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत ! । पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवस्य तथासुखम् । यदुच्यते तव विभो! तत्कुरुष्व नमोनमः । एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्" । दक्षिणां पूर्व्वोक्तां निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भयेत् । भयत्यव्याहतैश्वर्य्यः सर्वबाधाविवर्ज्जितः । देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम् । पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः । सत्रयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम् । रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्" ।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य; १कर्णधनुषि २ धनुर्मात्रे हेमच० । [गौरा० ङीष् । श्यामालतायां रत्नमा० ।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष—कर्म्मणि वञ् कर्म्म०

कालप्रभात न०कालं कृष्णं प्रभातं यत्र । शरदृतौ त्रिका० ।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त० । खण्डकालस्य व्यवहारारम्भे ।

तत्प्रवृत्तिकालश्च सि०शि० उक्तोयथा

"लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव । मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः" "कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव । एतदुक्तं भवति; चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोस्तत्काल्य शुक्लपक्षादिः प्रतिपत् । अतो मधोः सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः । अथोदयाच्च भानोः; स चोदयः कस्मिन् देशे । लङ्कानगर्य्याम् । तथा तस्यैव वारे चादित्यवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभाय कृष्णप्रभायै अण्डति अडिउद्यमे ण्वुल् । मञ्जिष्ठायां राजनि० तस्या रक्तनिर्यासवत्त्वेऽपि क्वाथनात् पूर्व्वं कृष्णकाण्डत्वात्तथात्वम् ।

कालभैरव पु० भीरोभीरः अस्य भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात् । काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे सच शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मणःपञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावितः । तत्कथादि काशीख० ३२अ० । तन्नामव्युत्पत्तिश्च कपालमोचनशब्दे १६५५पृ०दर्शितम् । तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्त्वं कालभैरवः" । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । तस्य च काश्यामाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति ॥ एतान् वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरोविधेः"

कालमयूख पु०कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूखइव । कालस्वरूपकर्म्माङ्गभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमसी स्त्री काली मसीव पुंवत् । नदीभेदे । "मही कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि० २३६अ० ।

कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं छ कालप्रतिपादकोमाधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः । माधवाचार्य्यप्रणीते कालभेदकर्म्माङ्गभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन—कर्म्मणि घञ् सुप्०स० । कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला । ६त० । २कालपरिमाणे न० । मल—भावे घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मालः सम्बन्धोऽस्य । कालमालोऽपि कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

कालमुख पुंस्त्री० कालं मुखं यस्य । १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीष् । "यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा" भा०व०२८१अ० । "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा०स०३०अ० ।

कालमुष्कक पु० कालोमुष्क इव कायति कै—क । घण्टापारुलिवृक्षे रत्नमा० ।

कालमूल पु० कालं मूलमस्य । रक्तचित्रकवृक्षे राजनि० ।

कालमेषी स्त्री कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते काण्डेन मिष-अण् उ०स० । १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराजग्राम्, त्रिवृति (तेओड़ि) च अमरः । स्वार्थे क । कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु वालव्यमध्यं पठित्वा तदर्थतामाह ।

कालयवन पु० कर्म्म० । यवनाधिपे नृपभेदे ।

"मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः । गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे; गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी । धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत! । मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः । स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

महाबलः । वृषपृष्ठार्द्धकायास्तमवध्नन् यांज्ञिनो रणे । अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः । यवनस्य महाराज ! स कालयवनोऽभवत् । स योद्धुकामो नृपतिः पर्य्यपृच्छद्द्विजोत्तमम् । वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः । अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा । दूतं सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् । ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् । समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा । कृत्वा च निश्चयं सर्व्वे पलायनमरोचयन् । विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः" हरि० ३६अ० । "अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृपः । स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह । तथा सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम् । रुद्रमाराधयामास द्वादशाब्दान् यशोधनः । फलकामेन मुनिना तोष्य रुद्रं सुतो वृतः । माथुराणामवध्योऽसौ भवेदिति च शङ्करात् । एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ मुनये सुतम् । एवं गार्ग्यस्य तनयः श्रीमान् रुद्रवरोद्भवः । माथुराणामवध्योऽसौ मथुरायां विशेषतः । कृष्णोऽपि बलवानेष माथुरो जातवानयम्" हरिवं १११अ० । "वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा निहतं योगमात्मनः । उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान् ! वैरस्यान्तं विधित्संस्तु वासुदेवो महायशाः । निवेश्य द्वारकां राजन् ! वृष्णीनाश्वास्य चैव ह । पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा । आजगाम महायोगी मथुरां मधुसूदनः । तं दृष्ट्वा निर्ययौ हृष्टः स कालयवनो रुषा । प्रेक्षापूर्व्वञ्च कृष्णोऽपि निश्चक्राम महाबलः । अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिघृक्षुर्यवनेश्वरः । न चैनमशकद्राजा ग्रहीतुं योगधर्म्मिणम् । मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशाः । पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्म्मा महाबलः । वरेण च्छन्दितो देवैर्निद्रामेव गृहीतवान् । श्रान्तस्य तस्य वागेवं तदा प्रादुरभूत् किल । प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ! । चक्षुषा क्रोधदीप्तेनेत्येवमाह पुनः पुनः । एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह । स सुरैरभ्यनुज्ञातस्त्वद्रिराजमुपागमत् । स पर्व्वतगुहां काञ्चित् प्रविश्य श्रमकर्षितः । सुष्वाप कालमेतं वै यावत् कृष्णस्य दर्शनम् । तत् सर्व्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् । वरदानञ्च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च भूपतेः । कृष्णोऽनुगम्यमानस्तु तेन म्लेच्छेन शत्रुणा । तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत् । शिरःस्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य केशवः । सन्दर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः । अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् । स तं सुप्तं कृतान्ताभमाससाद सुदुर्म्मतिः । वासुदेवन्तु तं मत्वा घट्टयामास पार्थिवम् । पादेन पादमाक्रम्य पादस्पर्शप्रबोधितः । चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन तेन च । स संस्मृत्य वरं शक्रादवैक्षत तमग्रतः । स दृष्टमात्रः क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्व्वतः । ददाह पावकस्तन्तु शुष्कं वृक्षमिवाशनिः । क्षणेन कालयवनं नेत्रतेजोविनिर्गतः" हरि० ११५ अ० । तद्वधकथा

कालयापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम् । कालक्षेपणे

कालयुक्त पु० प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गते द्विपञ्चाशत्तमे वत्सरभेदे प्रभवादिवर्षानयनं ज्यो० त० उक्तं यथा "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ घ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः । शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हृतः स लब्धः षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः । वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं सूर्य्यैः १२ संपूर्य्य खोर्म्मिभिः ६० । हृतो व्युत्क्रमतः खाग्नि ३० हृतेऽंशे मासकादयः" अस्यार्थः । शाकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः पृथक् आकृतिघ्नः द्वाविंशत्या पूरितः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःसहस्रैः समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्विन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्त्तुं शक्यते तावता हृतः कर्त्तव्यः स लब्धः पूर्व्वशकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युतः कार्य्यः षष्ट्याप्तावशेषे पूर्व्ववत् षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः एकावशेषे प्रभवः द्व्याद्यवशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्विन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्य्यैः द्वादशभिः संपूर्य्य खोर्म्मिभिः षष्ट्या हृते व्युत्क्रमत इत्यनेन षष्टिहृतावशिष्टः अङ्कादण्डाः षष्टिहृत लब्धांशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतावशिष्टा अंशकालब्धा मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य "आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता । तृतीया रुद्रदैवत्या दृष्टा मध्याधमा भवेत्' इत्युक्त्वा तत्फलमुक्तं भविष्य पु० यथा "गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तकाः । वासवो वर्षते देवि ! शस्यञ्च न हि जायते । तिलसर्षपमाषादिकार्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राण्यशेषतः । तत् सर्व्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवा सोप-

का दीनाः कालयुक्ते प्रपीड़िताः ५२ वर्षफलकथने। १ त०। २कालेन कालधर्म्मेण मृत्युना युक्ते च त्रि०

कालयोग पु० ६५०। कालसम्बन्धे। "महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽसुर्वः" भा० व० १०अ०। कर्म्म० ज्यो०उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः।

कालयोगिन् पु० त्रि० कालएव योगोऽस्त्यस्य इनि ११ शिवे। "कालयोगी महानादः सर्व्वकामश्चतुष्पथः" भा०आनु० १७अ०। शिवसहस्रनामोक्तौ। २ कालसम्बद्धे त्रि०।

कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात्। १ प्रलयरात्रौ २प्रलयकाले तत्र सर्व्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम्। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इति मनुना प्रलयकाले सर्व्वचेष्टाराहित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम्। ३दुर्गामूर्त्तिभेदे सा च "कालरात्रिमथोवक्ष्ये सपत्नगणसूदनीम्" इत्युपक्रम्य मन्त्रमहोदधौ१८तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं दृश्यम्। "शक्तिभिःसहिता दुर्गा काशीं रक्षति सर्व्वतः। ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" काशीख० "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा" देवीमा० व्याकृतश्चैतद् गुप्तवत्यां यथा "कालरात्रिः सर्व्वजन्तुमरणोपलक्षिता कल्परात्रिः। महारात्रिः ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्तपातिनी महामायाख्या संहृतिकर्त्री, यद्वा दैनन्दिनप्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पदत्रयस्यार्थः। ४तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात् स च मन्त्रः बह्वृचपन्थे रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः। सामभेदे च "रात्रिं प्रपद्ये" इत्यादिः।
५ भीमरथ्याम् (अतिवृद्धवयस्के) हारा०। सर्वप्राणिनाशिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र०। ७ दीपान्विताभावस्यायाम् "दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" इत्यागमोक्तेः।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः। कालरूपप्रलयाग्निरूपे रुद्रभेदे "याः पुरः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुलाः। विचित्रहर्म्यविन्यासाः कृतास्ता मेरुपृष्ठतः। ताएव कालरुद्रस्य ततुरूपेण संस्थिताः। या परा शिवरूपेण परमा पददायिका। तस्या यद्दुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां भयङ्करम्। तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम्। कालाग्निव्यसनं (व्यासः) लक्षं योजनानां प्रमाणतः। अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादः पादेन भासते। सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहाबलाः। कालाग्निरुद्ररूपो योबकुरूपसमावृतः। अनन्तपद्मरूपस्य धातुश्च कारणेश्वरः। दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता भयान्तकः" देवीपु०। कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्त्यस्य सिध्मा० लच्। कालकचिह्नयुक्ते त्रिका०।

काललवण न० नि० कर्म्म०। विड्लवणे रत्नमा०। "रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। "विडं पाकञ्च कतकं तथा द्राविड़माधुरम्। विड़ं सक्षारमुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्"। ऊर्द्ध्वं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः। "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च। विबन्धानाहविष्टम्भहृद्गुगौरवशूलनुत्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाः

काललोचन पु० १ दानवभेदे। "प्रलम्बो नरको वाली रुरुमः काललोचनः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कर्म्म०। २ कृष्णे लोचने न० ब० व०। ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० नि० कर्म्म०। कृष्णायसे रत्नमा० लोहस्योत्पत्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा "पुरा लोमिनदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि। उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च। लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता। अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्तु वै। लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहौ कृमीन् कुष्ठं, तत्किट्टं तद्वदेव हि। पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्। जीवहारि मदकारि चायसं देहशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम्। पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति। कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः"।

कालवृन्त पु० कालं कृष्णं वृन्तमस्य। कुलत्थवृक्षे रत्नमा०गौरा० ङीप्। कालवृन्ती पाटलावृक्षे स्त्री राजनि०।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदः। रव्यादिवारेषु दिवानिशोरर्द्धयामभेदे सच अर्द्धयामशब्दे ३७६पृ० उक्तः तत्फलमाह वशिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धे तु

निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्व्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः"। ततश्चार्द्धयामरूपकालवेलायाः रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वारविशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येन्द्रदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्व्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः"। तस्याः सर्व्वदेशे वर्जनीयतामाह गर्गः "विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदाहिमाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते। मत्स्याङ्गमागधान्ध्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्व्वतः"। विन्ध्योत्तरकूलादान्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां पृथगुक्तिः।

कालशाक न० नि० कर्म०। स्वनामख्याते (मरिचा) हिन्दी भाषाप्रसिद्धे श्राद्धशाके भावप्र०। "नाडिकं कालशाकञ्च श्राद्धशाकञ्च कालकमिति" तत्पर्य्यायमुक्त्वा "कालशाकं सरं रूक्षं वातकृत् कफशोथहृत्। बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्" तत्गुणा उक्ताम्। रुच्यं रुचये दीप्तये हितमित्यर्थः। मेध्यं श्राद्धदेयत्वेन पवित्रम् यथाह हारीतः "कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णमालिकाम्। वेत्राङ्कुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सर्षपं तथा। सूर्य्यावर्त्तं सुनिषण्णं शाकान्याहुर्मनीषिणः"।

कालशालि पु० नि० कर्म०। कृष्णव्रीहौ धान्यभेदे राजनि० कृष्णव्रीहि-शालामुख-जतुमुख-नन्दीमुख-लावाक्षक-त्वरितक-कुक्कुटाण्डक-पारावतकपोटप्रभृतयो व्रीहयः। कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनमल्पाः (?) पष्टिकैश्च समवर्चसः। कृष्णव्रीहिवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः। तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे। दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः। कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः" सुश्रुतः। तल्लक्षणमुक्तं भावप्र० कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः"।

कालशे(से)य न० कलश्याम्(स्याम्) भवः ढक्। तक्रे अम०

कालशैल पु० नि० कर्म०। पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा० व०१३६अ० उक्तं यथा "उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत!। समतीतोऽसि कौन्तेय। कालशैलञ्च पार्थिव!। एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ!। स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते। एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम्। समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ। एतद्द्रश्यति देवानामाक्रीडञ्चरणाङ्कितम्। अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय! कालशैलञ्च पर्वतम्"।

कालसंरोध पु० ६ त०। १चिरकालावस्थाने। "नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" मनुः। "कालसंरोधः चिरावस्थानम्" कुल्लू०। ३त०। २ कालेन रोधे च

कालसङ्कर्षा न० कालेन सङ्कृष्यतेऽसौ सम्-कृष-कर्मणि-वञ्; नववर्षीयां कुमार्य्याम्। "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा तु त्रिमूर्त्तिश्च चतुर्वर्षा तु कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत् पुष्पं न जायते। पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" अन्नदाकल्पः।

कालसर्प पुंस्त्री नि० क०। कृष्णसर्पे त्रिका० स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्। पुंयोगे तु ङीप्।

कालसार पुंस्त्री० कालः कृष्णवर्णः सारः प्रधानमस्य। कृष्णसारे मृगे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। तल्लक्षणं कृष्णसारशब्दे दृश्यम् २पीतचन्दने कालानुसार्य्ये न० भावप्र०। तस्य गुणादि कालानुसार्य्यशब्दे दृश्यम्। "कालसाराजकर्ण्णखदिरकदरकालस्कन्धेत्यादि" सुश्रु०।

कालसाह्वय न० कालेन समानः आह्वयो यस्य। कालसूत्राख्ये नरकभेदे "यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति। कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति। सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये। स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः समश्नुते" भा० आनु० ४५ अ०।

कालसूत्र न० कालस्य यमस्य सूत्रमिव बन्धनहेतुत्वात्। १ नरकभेदे भाग० ५, २६अ० "तामिस्रोऽन्धतामिस्रः" इत्यादिनरकभेदोक्तौ "रौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रम्" इत्यादिना तद्भेदानुक्त्वा "यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्य्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानोऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते चेष्टते अवतिष्ठते परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि" इति लक्षितम्। "कालसाह्वयशब्ददर्शितभारतवाक्ये ऽन्योऽपि तद्धेतुरुक्तो मनुना तु "श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः" इत्यन्योऽपि तद्धेतुर्विशिष्योक्तः सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकहेतु-

रन्यायवर्त्तिराजप्रतिग्रह एव मनुना “यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः। स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्” इत्युपक्रम्य “नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च” इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः। कालस्य मृत्योः सूत्रमिव। २मृत्युहेतुसूत्रे “वड़िशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः” भा० व० ११४८० श्लो०।

कालस्कन्ध पु० कालः कृष्णः स्कन्धोऽस्य; १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तें द) ३जीवकवृक्षे (जिओल) मेदि०। ४दुग्धखदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि०। ६त०। ६कालावयवभेदे

कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ—टच्; १शिवे २कामरूपान्तर्गते तल्लिङ्गभेदे च। “तस्मात् पूर्व्वं भद्रकामः पश्चात्तस्तु त्रिकोणकः। यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्” कालि० पु० ७८अ०; ३समयहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालहानि स्त्री ६ त०। विलम्बे शब्दचि०

कालहीन पु० कालेन कृष्णवर्णेन हीनः। लोध्रे शब्दचि०।

कालहोरा स्त्री काले कालभेदे होरा। १अहोरात्रोदितद्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तद्दोषितुरानयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

“वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः। सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात् क्रमात्” इ० चि०;

“वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणाः कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्त्याज्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विधावशिष्टाः सैका एकयुक्ताः कार्य्यास्ततोनगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ता अवशिष्टाः कालहोराः स्युस्तादिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीयाः। यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथगक्षाप्तशेष २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टाः शेषं ३ सैकं ४ रविवार क्रमगणनया चतुर्थो बुधस्तस्य होरा यथाह वशिष्ठः “वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेशात्कालाख्यहोरापतयः क्रमेण। सार्द्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः षष्ठस्य षष्ठस्य पुनःपुनः स्यात्” तथा ह्यतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अत्रानुपातः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिर्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः षष्टिर्जातः उभयोर्द्वादशापवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्युरिति। तथाचोक्तं रत्नमालायाम् “वारप्रवृत्तेर्घटिकाद्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः। दिनाधिपाद्या रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण” अथ ग्रन्थकृतोक्तौ वासना सार्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्धद्विघ्न्यः पञ्च भवन्ति। अतएवोक्तं “वारादेर्घटिका द्विघ्ना” इति एकयोगे षट् जाता एवं रविवारक्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतउक्तं सैका इति। भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्यन्तं लभते इष्टघटिकाः ४द्विगुणाः ८अत्र पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोनाः पञ्च जाताः अत उक्तं स्वाक्षहृच्छेषवर्ज्जिता इति। एकयोगे षट् एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽगमयनं सुगमम्। वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम्। क्रमगणनायान्त्वियं युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति; एकयोगस्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्विर्व्विता सैव होरा भवति। विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा “तत्कालार्कोन्यूनलग्नांशपिण्डोभक्ताः पञ्चत्रिंशाभिर्भुक्तहोराः। भास्वच्छुक्रेन्दुसौरेज्यभौमा संख्यायैरन्वारतास्ते तदीशाः” अनयोर्विषयविभागो वशिष्ठसंहितायाम् “वारप्रवृत्तेर्विहितं क्षणवारार्थमेव हि। अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भवेत्”। क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः, अन्यकार्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्याः” पी० धा०। “वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य विष्णोर्ग्र प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य” मु०;

“अथ कालहोराप्रयोजनमन्यच्च शालिन्याह। वारे प्रोक्तमिति; यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वेऽत्यावश्यककृत्ये तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते। ग्रहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा”; अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यश्चन्द्रोवा चेत्तिष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधीयत” इति। केचित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि “भानुहोरा मृतिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। कारावासं भौमहोरा बुधहोरा च पुत्रदा। वस्त्रालङ्कारदा जीवहोरा

शोक्तो विवाहदा। अङ्गल्यं शनिहोरायां सप्तहोराफलन्त्विदम्” उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्य होरागणनप्रयोजनन्तु “पादः स्ववर्षे चदलं स्वमासे दिने स्वकीये चरणोनरूपम्। रूपं स्वहोरास्विति कालवीर्यमुक्तं हि होरानिपुणैः पुराणैरिति”। युक्तं चैतत् वर्षेशादीनामुदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्याद्धोरेशा अप्युदयादेव गणनीयाः” पी०धा०।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्त्यस्य-अर्श०अच्। “कालात् वर्णस्येत्” वार्त्ति० कालशब्दस्यैव वर्णवाचित्वे ङीप् इह तु अर्श आद्यजन्तत्वात् न ङीप्। १नीलिन्याम् २ कृष्णत्रिवृतायां (कालतेओड़ी) ३कृष्णजीरके च अमरः रूप परत्वेऽपि हरी० स्त्री। कल—विक्षेपे णिच्—पचाद्यच्। ४मञ्जिष्ठायां मेदि० कुलिकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) रत्नमा०। ६अश्वगन्धावृक्षे राजनि०७पाटलावृक्षे भावप्र०। ८ दक्षप्रजापतिकन्यारूपे कश्यपपत्नीभेदे। “प्रजज्ञिरे महाभाग! दक्षकन्यास्त्रयोदश॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा” इत्यादिना भा० आ० ६५अ० ता उक्ताः “कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः। प्रथिसप्राता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च। क्रोधशत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुताः” कालाया अपत्यम् ढक्। कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः

कालांश पु० कालरूपोऽंशः। पञ्चाशां दृश्यतायोग्ये काल-

कालाक्षरिक स्त्री काले यथायोग्यकाले अक्षरं वेत्ति ठक्। शिक्षिताक्षरे त्रिका०।

कालागुरु न० कर्म०। कृष्णागुरुणि अमरः तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा “अगुरु प्रवरं लौहं राजार्हं योगजं तथा। वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्थकम्। अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम्। लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत्। कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति। अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः”। तदुत्पत्तिदेशश्च प्रागज्योतिषदेशः यथाह रघौ “चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः। तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः”।

कालाग्नि पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः। १ प्रलयाग्नौ। कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र २तदधिष्ठातरि रुद्रे ३ तत्प्रिये पञ्चमुखे रुद्राक्षे। “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः। अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ति०त० स्कन्दपु० रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० दृश्यम्।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरिव रुद्रः। सर्वहारके प्रलयाग्नितुल्ये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत् प्रवृत्ता। अभेदोपचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे वैदिकमन्त्राणां बहूनां तद्दृष्टत्वात् तदार्षत्वम् कात्या० सर्वानुक्रमिकायामुक्तम्।

कालाङ्ग न० ६त०। १कालपुरुषस्याङ्गे। कालपुरुषशब्दे प्रमाणादि। कर्म०। २कृष्णवर्णदेहे न० कालमङ्गं यस्य। ३कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० “असिञ्च कालाङ्गमकोषमव्रणम्” भा० वि०७अ०।

कालाजिन न० कालस्य कृष्णमृगस्याजिनम्। १कृष्णसारमृगचर्मणि “कालमजिनं यत्र। २कालाजिनप्रधाने देशभेदे स च देशो वृह०सं०कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः यथा “अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः”।

कालाञ्जन न० कालमञ्जनम्। कृष्णवर्णाधिक्ययुक्ते अञ्जनभेदे (काजल) “न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम्” कुमा०।

कालाञ्जनी स्त्री अज्यते अनया अन्ज-करणे ल्युट् ङीप् काली अञ्जनी पुंवद्भावः। रेचन्यां क्षुपभेदे राजनि०

कालाण्डज पुं स्त्री० ६त० कर्म०। कोकिले तस्याण्डजेषु (पक्षिषु) अतिकृष्णत्वात् तथात्वम्। “कालाण्डजकराटरागरक्तरक्ताधरार्तिरणाग्यमन्दाहशालिनि” दश०कु०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कालातिरेक पु० ६त०। उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरेके च। “कालातिरेके द्विगुणम् प्रायश्चित्तं समाचरेत्” प्रा०त० देवलः। कालातिरेके संवत्सरातिक्रमे “संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति न्यायाच्च कालातिक्रमकालात्ययादिकमप्यत्र “कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते” उद्वा० त० भुजबलः।

कालातीत न० कालस्यातीतमत्ययः अति+इण—भावे क्त ६त०। १ कालातिक्रमे। “कालातीते वृथा सन्ध्या बन्ध्यस्त्रीमैथुनं यथा” म०त० काशी०। अतीतः कालोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः २अतिक्रान्तकाले त्रि०। गौतमोक्ते कालात्ययापदिष्टाख्ये बाधरूपे ३हेत्वाभासभेदे कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः।

कालात्मन् पु० कालआत्मास्य । कालस्वरूपे परमेश्वरे । “कालात्मा कालकृद्विभुः” ॥ सू० सि० ॥ वा कप् । कालात्मकोऽप्यत्र । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् । २ कालकृतस्वभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० “सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावा कालात्मकाः सर्व्वे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । सर्व्वे कालात्मकाः सर्प ! कालात्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः । तासां विकृततयाश्च सर्व्वं कालात्मकं स्मृतम् । भा० आनु० १ अ०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः ३ त० गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिकं गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा “कालात्ययापदिष्टः कालातीतः” सू० “कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानः स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्यःशब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्द्ध्वञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दःश्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिर्मिता भवति । कस्मात् ? कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति” । भा० । उक्तसूत्रं वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा । “क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमालक्षणार्थ इति सूचितं साध्याभावनिर्णये साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे आवश्यकस्य व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तद्प्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात् उपाध्येयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्, स्थितिकालावच्छिन्नः पर्वतोवह्निमानित्यादावसङ्कराच्च साध्याभाववत्प्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । परे तु घटः सकर्तृकः कार्य्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोदाहरणमिति वदन्ति” ।

मणिकृता तु बाधत्वेनायं व्यवहृतः तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा “बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च । किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च” ।

“कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा” भाषा० ।

कालादर्श पु० कालः कालस्वरूपकर्म्माङ्गत्वादि आदर्श्यतेऽत्र आ+दृश–णिच्–आधारे अच् । स्मृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु० कालानां खण्डकालानामध्यक्षः स्वगत्या प्रवर्त्तनात् । १ सूर्य्ये “कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः” भा० व० ३० । सूर्य्यस्याष्टाधिकशतनामकथने । सर्व्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु० कालःसर्व्वसंहारकः अनलः । १ प्रलयाग्नौ “दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि” गीता । २ नृपभेदे “सभानरस्यानुपस्य परमेषुस्तथैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः । कालानलस्य धर्म्मज्ञः सृञ्जयोनाम विश्रुतः । सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरोराजा पुरञ्जयः” । हरिवं० ३१ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् । नरपतिजयचर्य्योक्तेऽनिष्टादिज्ञापके चक्रभेदे तद्भेदादिकञ्च चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् म० कलएव कालः तं, काले वर्षाकाले वा अनुनदति अनु+नद–णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४ चातके पक्षिणि च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कालानुशारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुकृता शारिवा अनुशारिवा । १ तगरमूले २ शीतलीजटायाञ्च (शिउलीझोप) रत्नमा० तयोः कालवर्णतया शारिवातुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कालानुसारक न० कालं कृष्णवर्णं मृगमदमनुसरति गन्धेन अनु+सृ—ण्वुल्। २ पीतचन्दने कालानुसार्य्यके कालीयके(कलम्बक) भावप्र० २ समयानुसारिणि त्रि०

कालानुसारिन् न० कालः मृगमदद्रव्यानुसरति गन्धेन दूरतो गच्छति अनु+सृ—णिनि। १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे शब्दरत्ना० २ समयानुसारके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालानुसार्य्य न० कालोमृगमदोगन्धेनानुसार्य्यो यस्य। तगरभेदे भावप्र० (कलम्बक)“कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नपुषं तथा। अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बार्हिणम्। तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम्। विषाप-स्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम्” तत्रैव तद्गुणादिकमु-क्तम्। स्वार्थे वा कप्। कालानुसार्य्यक १ कालीयके शैलजे राजनि० २ शिंशपावृक्षे (शिशु) मेदि०।

कालान्तर न० अन्यः कालः मयू० नि०स०। १अन्यस्मिन् काले २उत्पत्त्युत्तरकाले “कालान्तरक्षमा” शकु०। ३सम-यान्तरस्थायिनि च।

कालान्तरविष पुंस्त्री० कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले विषं विकारकारि यस्य। मूषिके हेम० तस्य दंशनाद्दीर्घ-काले विषस्य विकारकारित्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप्।

कालाप पुं०कालो मृत्युराप्यते यस्मात् आप—अपादाने घञ् हृत०। १ सर्पभोगे २ राक्षसे पुंस्त्री० भरणिः स्त्रियां ङीप्। कलापं व्याकरणभेदं वेत्त्यधीते वा अण्। ३ कलापव्याकरणाभिज्ञे ४तदध्येतरि च त्रि०। कलापिना वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते “कलापिनोऽण्” पा० अण् इनोलोपः। ५ कलापिना प्रोक्ताध्येतृषु भूम्नि “उदगुः कठकालापाः” सि०कौ०।६ तत्प्रोक्तवेदशाखाभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शाखाभेदस्य धर्म्म आम्नायो वा “चरणाद्धर्म्माम्नाययोः” पा० वुञ्। १कलापिप्रोक्तशाखाभेदस्य २ धर्म्मे आम्नाये च

कालाभ्र पु० कर्म्म०। सजले कृष्णवर्णे मेघे सजलस्यैव मेघस्य कालत्वात् तथात्वम् “कालाभ्राभैः कटाक्षैररिकुलभय-दाम्” तन्त्रसा०। कालमेघादयोऽप्यत्र। ते नर्द्दमाना इवकालमेघाः” भा०आ०१८२अ०।

कालाम्र पुं०काल आम्रोयत्र। द्वीपभेदे “कृष्णन् यात्युत्तरान् वीर! कालाम्रद्वीपमेव च” हरि० १५१अ०।

कालायन त्रि० कालेन निर्वृत्तादि पक्षा०चतुरर्थ्यां फक्। कालनिर्वृत्तादौ।

कालायस न० कर्म्म० अच् समा०। कृष्णवर्णे लोहभेदे। काललौहशब्दे दृश्यम्। २लौहमात्रे हेम०। “वह्नि-ना द्राव्यमाणं कालायसं निषिञ्चन्ति” भाग० ५,२६,२७,

कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्म्मयोग्यसमयस्याशुद्धिः। समयाशुद्धौ कालस्य कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजके धर्म्म-भेदे सा च गुरुशुक्रास्तत्वादिकृता भवति। “पक्षातिचार वृद्धास्तबालत्वे गुरुशुक्रयोः। गुरौ मकरसंस्थे च मासिद्वमासयोः। त्रयोदशदिने पक्षे गुर्व्वादित्ये तथैव च। शुभाब्दे त्रिविधोत्पाते कालाशुद्धिरुदाहृता”। ज्यो०प्र०। एतदुपलक्षणम् अन्यान्यपि तन्निमित्तानि तत्तद्ग्रन्थे उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म्म-साधनत्वेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्य्युदस्तत्वाद-शुद्धत्वम्। “द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयि-ष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्म्मता। श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रमीयते” भट्टवार्त्ति-कोक्तेः तस्य पुण्यत्वं तच्चारित्रादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रा-दिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां पर्य्युदासात् कर्म्मविशेषे कालाशुद्धिः। तन्निमित्तज्ञापकञ्च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् म०तत्त्वे यथा “तत्र मलिम्लुच—गुरुशुक्रबाल्यवृद्धास्तमय—सिंहमकरान्य-तरगुरुस्थिति—पूर्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सर—पूर्व-राशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रय—वक्रिगुरुकाष्टावि-शतिवासर—कम्पाद्यद्भुतोत्तरसप्ताह—सिंहादित्य—गुर्व्वा-दित्य—पौषादिमासचतुष्टयान्यतमैकाद्वित्रितदधिकान्यतम-दिनवृष्ट्याकालिकवृष्ट्युत्तरैकाहत्रिसप्ताहान्यतमदिन—मि-षिद्धरूपसमयान्यतमिति”। म०त० “एषु प्रमाणं वक्ष्यामः। अत्र नव्यवर्द्धमानः “एकद्वित्रितदधिकान्दतमदिनवृष्ट्या-कालिकवृष्ट्युत्तरैकत्रिसप्ताहेत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य पूर्व-दिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात्। अतोऽग्रिमदिनादित्वप्राप्तिरिति” जीवमिश्रेणाभिहि-तम्। नचैकमेकदिनं वृष्ट्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं विशेष्यीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अग्रावच्छिन्नवृक्षान्मूलाव-च्छिन्नवृक्षस्याभेदेनान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गादि-त्याहुः” तत्र वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टि-दिनस्य कर्म्मार्हता स्यात्। तस्मात् विशेष्याया वृष्टेरेवो-त्तरत्वम्, न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति। तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु अन्तिम दिनमारभ्य त्र्यहसप्ताहयोस्त्यागः। तथा च व्यासः

'नो सन्ध्यागर्जिते प्राज्ञव्रतोपनयनं बुधाः । न च वृष्टावघाकाले वृष्टावाऽऽसप्तवासरान्" । आसप्तवासरानित्यत्र उपस्थितत्वात् दृष्टकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन विध्यनुवादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्युत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीयाकालवृष्ट्यभिप्रायेण । "अतोदिनेनैकदिनं त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकालवर्षणे' न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्नेऽपि वृष्ट्युत्तरत्वमुक्तं नतु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एकादिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनाल्पत्वबहुत्वज्ञापनार्थमिति । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये 'आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न गच्छेच्छुभमात्मनीच्छन् । क्षौरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्य्यात्" । अत्र नोसन्ध्या गर्जित इति आकालिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि श्रवणात् । "व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदोयदि गर्ज्जति । व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः" इति वचने पूर्वपदमपि कारणताग्राहकत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्गर्जनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिन्त्यमिति । सप्तम्यर्थानुपपत्तेः गीतायां "मयैवैते निहताःपूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् !" इतिवत् स्वरूपाख्यानपरं वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः "चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालवृष्टिं जानीयात् यावन्न सुप्यते हरिः" । अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चयेषु "पौषादि चतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्जयेत् सप्त वासरान् । मार्गान्मासात् प्रभृति मुनयोव्यासवाल्मीकिगर्गाश्चैवं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं वदन्ति । नाड़ीजङ्घः सुरगुरुसुनिर्वर्ण्य वृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः । मार्गादित्ववधौ पञ्चमी नाभिविधौ । व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहनः पठति । प्रवर्षणेत्यत्र छन्दोभङ्ग आर्षत्वात् सोढव्यः । एवं पक्षत्रये व्यवस्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयस्यापटुत्वात् पक्षद्वयमेवमन्यत्रापि । अतएव राजमार्त्तण्डे "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः" । इति शेषचरणे मीमांस्यानीह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । यद्वा "स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते" इति न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः। तत्रापि विशेषउक्तो वृहस्पतिना "वृष्टिः करोति दोषं तावत्ताकालसम्भवा राज्ञः । यावच्च भवति याने नरपशुचरणाङ्किता वसुधा" । काश्यपः "कर्कैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्म्म गमनागमनञ्च धीरैः" । कर्कैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् तथा च "एकराशिगतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः' । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते 'चातुर्मास्यव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ भृगौ । खण्डेऽपि तिथौ कुर्य्यात् एवमेव समापनम्" ।

गार्ग्यः "जीवादित्ये बाले शुक्रे वृद्धे दाहान्माङ्गल्यं प्रतिष्ठां खातञ्च कुर्य्यात्' । माङ्गल्यं विवाहादि । खातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारीतः 'यात्रां चूड़ां विवाहं श्रुतिपदरविधिं ग्रामसद्मप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्म्याणि सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते ये मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च" । सिंहे गुरुदिनकरयोः—सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव "तेषाञ्च सिंहे" इत्यत्र "तेषां हरीज्ये" इति पाठान्तरम् । हरीज्ये—सिंहे वृहस्पतौ । सोमशेखराख्यनिबन्धे "वापीकूपतड़ागयागगमनक्षौरप्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनस्नानादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे" । दीपिकायाम् 'गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्' । सर्वकर्म्माणीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्धकर्मपरं लाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्राजमार्त्तण्डः 'यात्राविवाहव्रतबन्धवेधप्रासादचूड़ाकरणं हितैषी । नष्टे भृगौ

गोपदिगीश्वराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् । हित्वाद्यं शुभकर्माणि कुर्यादस्तमिते सिते । विवाहं मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । अत्र यात्राञ्चेति चकारः पूर्ववचनोपात्तमुन्यन्तरोक्तप्रतिष्ठादिकर्म्मनिषिद्धकर्म्माणि स समुच्चिनोति । “बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नष्टे शुक्रे, जीवे नष्टे । बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादित्ये जीवादित्ये । तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत्’ । एवञ्च कालाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्य्यात् तद्विधानञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे । ‘संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने । षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् । रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनन्तथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भः प्रशस्यते” देवलः “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” । अत्रक इति शेषः । राजमार्त्तण्डे “सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्विषु पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः” । पित्रादिषु—सिंहघटकमघा पूर्व्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादेषु । प्रतिप्रसवमाह शातातपः “माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृतमाण्डव्यवचनम् “श्रुतिवेधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्व्वः । रविभवनस्थे जीवे कार्य्योवर्ज्यो विवाहस्तु’ । माघ्यां मघायोगे तु चक्रेकमन्दिरगताविव्यादिना सर्व्वकर्म्मनिषेधात् । अथैवं विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजमार्त्तण्डे दत्तः “गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति” । इत्यञ्च माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवेधादि, मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघापरित्यागादेव तथाच माण्डव्यः “मघाक्रान्तं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तत्राब्दे कन्यका वोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” । वात्स्यायनः “यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादिगृहचूडाव्रतादिकम् । यत्नतो वर्जयेच्चैव जीवे वक्रातिचारगे । कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठायां, भयं चौरात्तथाऽध्वनि । चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्व्रते हानिर्भयं गृहे । अतिचारे त्रिपक्षः स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न कुर्य्यात्तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः” गर्गः “गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् । यज्ञव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्” । माण्डव्यः “यदा वक्रातिचाराभ्यां राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि सप्तविंशानि त्यक्त्वा कर्म्म समाचरेत्” । अत्रापि पूर्व्वः पूर्व्वः पक्षः श्रेयान् । राशिं—राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् । अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्व्वराशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकेत्युक्तम् । वृहद्राजमार्त्तण्डे “वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यन्यराशौ,परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्याः स्वगृहस्थिता वा न वर्जनीया यवना वदन्ति” । व्यवहारसमुच्चये कृत्यचिन्तामणौ च हारीतः “कृत्वाऽतिचारं यदि पूर्व्वराशिं नायाति मन्त्री विबुधाधिपानाम् । यानं विवाहं व्रतबन्धगेहं सर्व्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् । अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहादिकं कुर्य्यात्तत्र कालो न लुप्यते” । कृत्यकल्पलतायां वाचस्पतिमिश्रैः ‘पूर्व्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्व्वे वत्सरे गुरुः । लुप्तःकालः स विज्ञेयः परगेहं गतो यदा । मीने मेषे वृषे चैव तथा मिथुनकर्कयोः । अतिचाराच्च दोषः स्यान्नियतं काललोपजः” । द्वैतनिर्णये ‘कन्यावृश्चिकमेषेषु मन्मथे च झषे वृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा”इति अमृतकमित्युक्तम् । वराहसंहितायाम “अतिचारं गतोजीवस्तत्रैव कुरुते स्थितम् । तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः । अतिचारेण योराशिर्लङ्घितोदेवमन्त्रिणा । तदाद्यो वत्सरोलुप्तोयोऽनर्हः सर्व्वकर्मसु” । तत्र वर्षे कर्म्मणोलुप्तत्वात् वत्सरोलुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति । भुजबलभीमादिनिबन्धेषु ‘शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः । अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्त्तुः प्रमोदते” दीपिकायाम् ‘त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति । यदा,तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” । त्रिकोणं नवपञ्चमम् । जाया-सप्तमं, धनं-द्वितीयं, लाभ-एकादशगृहम् । रत्नकोषे “पञ्चोदशाहानि तथा त्रिपक्षौ मासत्रिभागः खलु षट् च मासाः । एषोऽतिचारः कथितोग्रहाणां भौमादिकानां परतस्तु चारः” । प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरौ देवीपुराणम् “यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवारामतडागादिपुरोद्यानगृहाणि च । विवाहादि महाभाग! भयदानि विनिर्द्दिशेत् । यदा द्वादशगे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता” । कृत्यचिन्तामणौ देवीपुराणम् “सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं सर्व्वारम्भेषु वर्ज्जयेत् । आरब्धञ्च न सिद्ध्येत महा-

भयकरं भवेत् । कूपारामतड़ागेषु पुरोद्यानगृहेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारकोपगते मार्गे सनानः शीघ्रतेऽचिरात्” । गुर्व्वस्तं मकरस्थगुरौ प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् “विवाहोनैव कर्त्तव्यः सिंहसंस्थे गुरौ सदा । मकरस्थे च तत्कार्य्यं कल्याणं सर्व्वतोबुधैः । तथा देवीपुराणम् “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिगृहीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् ‘नीचस्थः सिंहगोवा यदि भवति गुरुः सूर्य्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो वा यदि स्यात् दशमतनुगेना क्षीणरूपोऽथ बालः । आत्मागेहं विवाहोव्रतममरगृहं यज्ञचूड़ादि सर्वं वापी चोद्यानकूपम् न भवति शुभदं यद्यदिष्टञ्च लोके” । श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्तामणौ च वाह्यः “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वाशिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्म्महीनः” । अत्र शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् “सामवेदाधिपो भौमः” इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् ‘मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कार्य्याणि मानवः” । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् यत्तु ‘मकरस्थं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतड़ागेषु कूपोद्यानगृहेषु च” इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तमाघ्यां सत्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् ‘यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि “गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे ‘वापीकूपतड़ागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्कार्य्यं न दोषः काललोपजः । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्याद्विप्रः कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विरचितं श्रीपतिनात्मनुवृत्त्येति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्थबृहस्पतिदोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्थबृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन हैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपबृंहितमेव वचनं मच्च व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुर्वादौ विवाहादिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् मकरस्थगुरौ प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि ततु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्तेस्तौल्यात् भुजबलभीमे ‘जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बालांशुकोभार्गविः नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पादस्थितो देवलः । प्रायोगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तंगते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्’ श्रीपतिरत्नमालायाम् ‘प्रागुद्गतः शिशुरहस्त्रितयम् सितः स्यात् पश्चादुदाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पक्षमेव कथितोऽस्तविधिगजोर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । वृद्धशिशुस्त्वगमेति क्वचित्पाठः । सितः शुक्रः । अह—पश्चाहिनि । राजमार्त्तण्डे ‘भवेत् सन्ध्यागतः पश्चात् अस्तमेष्यन् दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यांशे चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चासती बन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेवं गुरावपि” । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमप्यापरिहार्य्यं ज्योतिःपराशरेण भृगोः पादास्तेऽपि दशाहविधानात् । एवं गुरावपि । रत्नमालायां पक्षविधानात् तयोर्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् “गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्म्माणि वर्जयेत् ।

तत्रैव "नो शुक्रास्ते ऽष्टमेऽर्के गुरुदशकितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ, विष्टौ, मासेमलाख्ये, कुजशनिदिवसे, जन्मतारासु चाथ। नाडीनक्षत्रहीने, गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ, प्रातः कार्य्या परीक्षा स्थितनुचरगेष्टांशोदये शस्तलग्ने"। ज्योतिषे 'सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा। सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः'। गर्गः 'दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे वा। धूमे, तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम्। उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे। छिद्रे सूर्य्ये विनिर्द्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। धूमकेतौ समुत्पन्ने, ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। द्विसूर्य्यं वा त्रिसूर्य्यं वा दृष्ट्वा गगनमण्डलम्। रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत्। दिग्दाहे दिनमेकञ्च ग्रहे सप्त दिनानि च। भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत्। उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च। वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्म्मसु"। भोजराजः "ग्रहे रवीन्दोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे। व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्"। ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुद्धम् किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम्। ग्रहणाद्येकैकदोषे त्र्यहमिति वाचस्पतिमिश्राः। अत्र स्मृतिसागरधृतसारसंग्रहे "राज्यादिकमहासिद्धौ सत्रदानतपःसु च। होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम्। लक्षहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे। तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश" इति व्यवस्था अन्यत्र "उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते। वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। प्रयाणन्तु त्यजेत् क्षत्त्रः सप्तरात्रमतः परम्। ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म्म त्रिरात्रकम्। शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वकर्म्म समाचरेत्'। पराशरः 'प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने। एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं ग्रहे"। भृगुः 'कम्पे राजनि सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा। शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्य्येषु वै भृगुः'। शूद्रस्यापद्विषयम्। कम्पइत्युपलक्षणम्। ग्रहणादायव्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात्। भोजदेवव्यवहारसमुच्चये "सर्वं कार्य्यं न कुर्व्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तगेऽपि च। व्रतदीक्षे न कुर्व्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ"। तमोयुक्ते राहुयुक्ते। व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्म्मोपलक्षणम्। तथाच स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् 'एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती। विवाहव्रतयज्ञादि सर्वन्तत्र विवर्जयेत्'। मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये 'कन्याभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि वाऽनयोः। गुरोराहोरपि तथा त्यजेद्द्विजाश्च संशयः'। अत्र गुरोर्ल्लङ्घनत्वं हेतुः। तद्यथा "यत्र तत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लङ्घ्यते। उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनीषिणाम्" इति। "अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने। सप्तरात्रं न कुर्व्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्"। इति दीपिकायामनिष्टइत्यभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्वकर्म्मानधिकारः। पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि "केतूल्कापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव तथोपरागे मण्डलतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंहिकाहुत इति पृथगुपादनम्। अत्र विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध आपद्विषयः। तेनानिष्टाजनके भूमिकम्पादौ न दोषः। अतएव बृहत्संहितायां वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभिहितम् तथा च" यः प्रकृतिविपर्य्यासः प्रायः संक्षेपतः स उत्पातः। क्षितिव्योमदिव्यजातोयथोत्तरं गुरुतरो भवति" प्रायइति स्वल्पादिमयुक्तविपर्य्यासव्यावृत्त्यर्थं यदाह तत्रैव "ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान्। ऋषिपुत्त्रैः कृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः" मनुनापि "निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे। एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि"। अत्रानध्ययनार्थमृतावपीत्युक्तम्। उत्पाते दोषभङ्गमाह श्रीपतिव्यवहारनिबन्धे "अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात्। तदोत्पातदोषं शमयेदित्याहुराचार्य्याः" गार्ग्योऽपि "शमयन्त्याशु माहात् कम्पादिकृतं निमित्तमाश्वेव। अतिवर्षणोपसाकृततदोषाजयस्तवमानि"। विष्णुधर्मोत्तरे 'सुप्तेऽत्र चतुरोमासान् यावज्जपति कार्त्तिकः। विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिकाः क्रियाः। नाभिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे कदाचन। न सुभे च तथा कार्य्यो विशेषात् प्रावृषि द्विज!"। भविष्योत्तरे "सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे। निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत!। विवाहव्रतबन्धादिचूडासंस्कारदीक्षणम्। यज्ञगृहप्रवेशादिदानाश्रमप्रतिष्ठनम्। पुण्यानि यानि कर्म्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने"। सर्वोऽस्महाकाग्रणिताः

पूर्वप्रातिस्विकोक्ताः एवं पुण्यामीति अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति। भोजराजः 'वापीतडागगृहगोपुरदेवसद्मप्रासादशारिमठकूपविवाहचैत्यान्। कर्तुं यथागमविधानविधिं विधाता मोक्षसाधैव कथयामि समासतोऽहम्। इमे हरौ प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मीकराब्जपरिमार्जितपादपद्मे। मीने रवौ भकुषि चास्तमिते तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ सुनिभिर्निषिद्धः"। इज्योगुरुः। नारदः 'वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठायज्ञकर्म च। न कुर्य्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च"। दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति। तथाच स्मृतिः 'अस्ते सव्यागते बाले भृगौ मासि मलिम्लुचे। देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्'। वृद्धहारीतः "भगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलिम्लुचे। त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम्"। एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि। अत्र दानमहादानयोरुपादानात्" म० त०। मुहूर्त्तचिन्तामणिपीयूषधारादौ विशेष उक्तो विस्तरभयान्नोक्त स्ततएवावसेयः।

कालिक पुंस्त्री काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अलति अल—बा० इकन् ७त० वा। १ क्रौञ्चे वके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन् कालात् वर्णवाचित्वे जानपदा० नि० ङीष् ततः स्वार्थे क ह्रस्वः इति वा। कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे "तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्व्वती" देवीमा० तस्याः कृष्णवर्णवत्वादिभागात्तथात्वम् विवृतिः कालिकापुराणे ६०अ०यथा "एवं सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्। गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः। अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः। मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत। युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी। किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति। एवं ब्रुवत्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः। समुद्भूताऽब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति। शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्। तस्मात्तयोर्बधार्थं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः। विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत् गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया"। ३ वृश्चिकपत्रवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५ कृष्णजीरे ६ जटामांस्यां ७ काक्यां ८ पटोलशाखायां ९ रोमावल्यां १० शिवायाम् ११ सेवालयां स्त्री मेदि०। १२क्षीरकीटे हारा० १३ मस्यां शब्दरत्ना० १४ काकोल्यां १५ श्यामापक्षिणि स्त्री राजनि०। १६ हिमाचलभवायां शिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री मेदि०। १७चतुर्वर्षकुमारीभेदे अप्तदाकल्पः कालसङ्कर्षणीशब्दे विवृतिः। कालस्य भावः वा० वा वुण्। १८ कृष्णवर्णे स्त्री। १९ स्वर्णदोषे जटाधरः वह्निना दाहे यद्दोषात् स्वर्णस्य कृष्णता भवति सा च ताम्रादिधातुयोगैः। "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघौ अग्नावेव कालिकाज्ञानस्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम्। काय जलाय अलति पर्य्याप्नोति अल—पर्य्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। २०कुज्झटिकायां भरतः २१ नवमेघे स्त्री मेदि०। काले दीयते ठक्। २२ प्रतिमासदेयवृद्धौ (सुद)"प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता" नारदः। कं जलमलति भूषयति अल—भूषणे ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। २३ सुरायां स्त्री हेमच०। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन्। २४कालीयके कृष्णचन्दने न०शब्दच०। प्रकृष्टः दीर्घःकालोऽस्य प्रकृष्टे ठञ्। २५ वैरे न० तस्य दीर्घकालस्थायित्वात्तथात्वम्। "वर्णे चानित्ये" इत्यधिकारे "कालाच्च" पा० कन्। कालक स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्णयुक्तशाट्यादौ स्त्री "कालिका शाटी" सि० कौ०। कालेन निर्वृत्तः ठञ्। कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते त्रि०। "विशेषः कालिकोऽवस्था" अमरः। काले भवः ठञ्। २८ कालभवे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं पुराणम्। उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृ० तस्य तथात्वमुक्तं तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च

१अ० ब्रह्मणोनारदादिक्रमेण तत्पुराणसंप्रवर्त्तनम्। ऋषिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः। प्रजासृष्टिः—ब्रह्ममनसः सन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः। तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरुषयोर्मोहनाय निदेशः। २अ०तस्य मन्मथनामादिनिरुक्तिः। तस्य हर्षणरोचनद्रावणशोषणमारणाख्यपञ्चवाणोक्तिः। सन्ध्यां दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातसात्त्विकधर्म्मात् अग्निष्वात्तादीनामुत्पत्तिः। तां दृष्ट्वा विकारान्वितदक्षघर्म्मतः रतिनामककन्योत्पत्तिः।

३अ० ब्रह्मणः कामदेवशापः। रत्याः कामेन विवाहः। ४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः। शिवमोहनाय ब्रह्मणा विष्णुमायायाः स्तुतिः। दक्षकन्यासतीत्वेन तस्याः प्रादुर्भावप्रार्थनः दक्षेण महामायायाः स्तुतिः। ५अ०

विष्णुमायाया दक्षाय वरदानम्। ६अ० मन्मथोद्दीपन-ार्थाय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम्। तेन सह मारादिगण-स्य प्रेरणम्। ७अ० कामेन हरमोहनप्रकारोक्तिः। ८अ० दक्षकृतमहामायास्तुतिः। सतीजन्मतत्पालनप्रकारः तन्नामनिरुक्तिः। नारदेन सत्या हररूपवर-प्राप्त्युक्तिः। ९अ० सतीकृतशिवव्रतम्। ब्रह्मणः शिवसमीपे दारपरिग्रहप्रार्थनम्। तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया दक्षकन्यायाः कथनम्। १०अ० सत्या नन्दाव्रतसमाप्तौ शिवेन तस्यै स्वस्य भार्य्याभवनरूपवरदानम्। दक्षसमीपे स्वेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम्। ब्रह्मणो-दक्षं प्रति तत्प्रार्थने तेन तदङ्गीकारः। सती-विवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षपुरगतिः। ११अ० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः। ततः संवर्त्तादिमेघादीनामुत्पत्तिः। ततो दक्षवाक्येन ब्र-ह्माणं प्रति शिवस्य कोपः। विष्णुना सान्त्वनम्। १२अ० तत्प्रसङ्गे ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदोक्तिः। १३अ० शिवाय विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम्। तथा रूपदर्श-नेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्माणं प्रति तस्य कोपनिवृत्तिः। १४अ० शिवसतीविहारवर्णनम्। १६अ० दक्षयज्ञारम्भः। तत्र शिवसतीनिमन्त्रणाभावे सत्याः पितरं प्रति कोपः। तत दक्षकोपेन सत्या देहत्यागः। १७ तेन क्रुद्धशिवेन वीर-भद्रं सृष्ट्वा तं प्रति दक्षयज्ञनाशनाज्ञादेशः। तेन तद्यज्ञ-नाशनम्। सतीविरहे शिवविलापः। १८अ० शिवस्य सती-विरहवर्णनम्। शिवरोदनाम्बुनो भूमौ पतने तन्नाश-शङ्कया देवानां शनिं प्रति तद्धारणप्रार्थने तेन तत्स्वी-कारः। तद्बाष्पेण वैतरणीनदीप्रादुर्भावः। सतीमृत-देहस्कन्धारूढं शिवस्य भ्रमणम्। शनिना सतीशवदेहा-वयवानां क्रमशः खण्डने कृते तत्तत्स्थानानां पीठत्व-प्राप्तिः। क्रमशः सर्व्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः। ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम्। १९ चन्द्रभागान्तिके शिप्रसरः शिप्रानदीसमुत्पत्तिः। चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः। चन्द्रभागा नामनिरुक्तिः। सप्तविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहि-ण्यामिन्दोरत्यनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः। तत्र १ २ ९ १० १२ १६ २१ २६ भरण्यादिभिर्नवभिश्चन्द्रस्य भर्त्सने कृते चन्द्रस्य ताः प्रति यात्रायां वर्ज्जनीयता-रूपशापदानम्। सर्व्वासां दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रदौ-रात्म्यस्य कथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्व्वासु तुल्यवर्त्तनोपदेशे-ऽपि चन्द्रेण तथानाचरणे दक्षेण राजयक्ष्माख्यं गदमुत्-पाद्य चन्द्राभिभवाय तस्य नियोगः। तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य क्षयः। चन्द्रक्षये ओषधीनामसृष्टौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन प्रजाक्षयोक्तिः। २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानां गमने तदुपदेशेन राजयक्ष्मणा शीर्णकलानां ज्योत्-स्नादीनाञ्च निष्कासनम्। बृहल्लोहितानदीस्नानात् चन्द्र-यक्ष्ममोक्षः। राजयक्ष्मस्थितिस्थानकथनम्। तत्पत्नी-कथनम्। दक्षवाक्यानुसारेण चन्द्रमसो मासार्द्ध-ह्रासवृद्धिप्रकारकथनम्। सूर्य्यबिम्बेन चन्द्रवृद्धिकथनम्। शिवेन चन्द्रस्यैककलाधारणं तत एव ज्योत्स्नायाः सोम-चन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम्। शीतानदीप्रादुर्भावः। चन्द्रभागानामप्राप्तिसमर्थनम्। निर्विसर्गां सन्ध्यां प्रति विष्णू-पासनार्थं वशिष्ठोपदेशः। सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया तस्य स्तुतिः। तस्यै तेन वरस्य दानम्। विष्णोरुपदेशा-न्मेधातिथियज्ञाग्नौ तस्या देहत्यागः। तच्छरीरस्य विष्णोरा-ज्ञया सूर्य्यमण्डले नयनम्। सूर्य्येण तस्य द्विधाकरणेन सन्ध्याद्वयकल्पनम्। मेधातिथियज्ञाग्नेः अरुन्धतीसञ्ज्ञायां तन्नामनिरुक्तिः। २३अ० चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम्। अरु-न्धत्या वशिष्ठेन सह विवाहः। २४अ० ब्रह्मादिभिः शिव-वैकल्यवारणार्थं योगनिद्रायाः स्तुतिः। विष्णुना शिवस्य सान्त्वनम्। निमेषादिपरार्द्धपर्य्यन्तकालमानोक्तिः। मन्वन्त-रोक्तिः। प्रलयप्रकारः। सृष्टिप्रकारः। २५अ० हरेर्विवृतिः। ब्रह्माण्डादिसंस्थानम्। २६अ० वराहकल्पे प्रतिसर्गः। २७अ० यज्ञवराहेण पृथ्वीधारणप्रकारः। २८अ० जगतोऽनिः-सारत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः। २९ शिवगणाना-मुत्पत्त्यादि। ३० यज्ञवराहस्य धरारूपया वाराह्या सह क्रीडनेन तदनुरागात् तद्देहत्यागेऽनिच्छा। तद्देह-त्यागार्थं देवैर्विष्णोः स्तवः। वराहदेहनाशार्थं शिवस्य शरभमूर्त्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथिव्याः नष्टप्रायताशङ्कया रोहितमत्स्यरूपेण विष्णोराविर्भावः। तेन पृथिवीवेद-मन्वादीनां धारणम्। शिवेन नानाविधगणानां सृष्टिः। वराहमूर्त्तेः शरभेण सह युद्धे तस्यांशतो नरनारायणयोरुत्-पत्तिः। शिवेन वराहस्य वधः। शिवगणानां स्वरूपगुणादि। ३१अ० मृतवराहदेहावयवेभ्यो ज्योतिष्टोमादियज्ञकल्प-नम्। वराहपुत्रत्रयस्य त्रेताग्निरूपेणोत्पत्तिः। ३२अ० स्वायम्भुवमनुं प्रति कपिलशापः। मनोर्विष्णूपासनम्। तत्समीपे विष्णोर्मत्स्यरूपेणागत्य वासस्थानप्रार्थनं. क्षुद्रपात्रादिवृहत्सरोवरपर्य्यन्ते क्रमशो वर्द्धमानस्य मत्स्यदेहस्याधारत्वाभावोक्तिः। ३३अ० मनुनाऽद्भुतदर्शनेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलव्याख्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलयात् पद्मारणार्थं मत्स्येन वृहन्नौकानिर्म्माणस्य तत्रबीजसञ्चयस्थापनस्योपदेशः। स्वशृङ्गेण च तन्नौकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः। प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः। ३४अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाभूमेः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थितिकरणम् । पूर्व्वसञ्चितवीजैः मनुना पुनः शस्यप्रवर्द्धनम् । ३५अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकारः । ३६अ० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः। ३७अ० जनकन्यपात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि; २८अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राज्यकरणम् तद्देशश्रीमादि । ३९अ० द्वापरयुगे उत्पन्नबाणासुरसंसर्गात् नरकस्यात्याचारः । नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थमागतवशिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण तद्देवीद्वाराच्छादाने कृते तं प्रति "येन जनितस्त्वं मानुषरूपेण तेनैव तव बधो भविष्यतीति, वशिष्ठस्य शापदानम् । ४०अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रोत्पत्तिः। वशिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य बधः। ४१अ० मेनकायाः मैनकादिपुत्रशतस्य कालीनामककन्यायाश्चोत्पत्तिः। नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहार्द्धहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४२अ० शिप्रसरस्त्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम्। देवानां तारकासुरपीडनकथा । तद्वधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व्वतीसङ्गमाज्जात तेजोजात् कुमारात् तस्य बधो भविष्यतीत्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः तद्भस्मधारणञ्च । हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाड़वाग्निरूपेण सिन्धुप्रवेशः।४३त० नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे वनगमनप्रार्थना । तस्याउमानामप्राप्तिकारणोक्तिः। तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणीयतोपदेशः। तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् वरदानञ्च।४४अ० काल्या शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः। काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगतिः । शिवेन सारुन्धतीकसप्तर्षीणां तत्कृत्ये नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थप्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिन्नाञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा ।४५अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम् । अ०४६ कालीशिवयोर्महामैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण अनले तेजसउत्सर्गः । तदुत्सर्गकालेऽणुद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोभृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्महामैथुनविघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यासु अपत्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीज्येष्ठाभगिन्यां गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गया स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोःप्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जातमात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः। कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम्। ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निवृत्तया गलितवस्त्रया पूर्व्वं द्वारिनियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयोः स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मानुष्यप्राप्तिशापस्य दानम्। पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म। ४८अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्यादौ जन्म तस्यास्तारावतीति नाम । पौष्यतारावत्योर्विवाहः । ४९अ० तारावत्यां कामुकस्य कापोतमुनेर्वञ्चनार्थं चित्राङ्गदानामस्वभगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पादनम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५०अ० पश्चात् तस्याः स्ववञ्चनं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते पुत्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखरनृपेण तयोः ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम् । तयोःपूर्व्वतः उपरिचरः दमनः अलर्क इति त्रयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य बभूवुः । ५१अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रेष्विव शिवपुत्रयोर्वेतालभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय प्रवृत्तयोस्तदाराधनस्थानप्रश्ने कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम् । तत्रादौ तारायास्तस्याः मुख्यत्वसञ्ज्ञा अन्यानि कामरूपादीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां स्वजनकस्य शिवस्याराधनम् । ताभ्यां तथाचरणे शिवेन तदुद्देशेन गाणपत्यपदलाभवरदानम् । ५२अ० कालीपूजनार्थं शिवेन तयोर्नियोगः । ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,अ० कालीपूजा तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः।५८अ०कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः। ५९अ०तस्यास्त्र्यङ्गमन्त्रादि । महिषमर्द्दिनीध्यानपूजादि । तस्याः पूजाविधिः । महिषासुरवृत्तान्तकथनम् ।६०अ०देव्याः समीपे हननकाले महिषासुरवरप्रार्थना । महिषस्य पूर्व्वसृष्टौ उग्रचण्डामूर्त्त्या, पश्चात् कालीमूर्त्त्या, एतत्कल्पे दुर्गामूर्त्त्या च विनाशनोक्तिः । शिववरात् रम्भासुरात् महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः। पित्राराधितशिववरेण तस्यैश्वर्य्यप्राप्तिः। ६१अ० अष्टादशभुजोग्रचण्डायाः प्रादुर्भावः । तस्या एव उग्रतारारूपत्वम्। तस्याध्यानपूजापीठशक्त्यादि। कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि । शिवदूतीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रपूजादि । ६२अ०कामाख्यानामनिरुक्तिः । मधुकैटभोत्पत्तितन्नामनिरुक्ती । विष्णुना तयोर्वधप्रकारः । तन्मेदसोलेपनेन पृथिव्याः दृढताकरणात् मेदिनीति नाम प्राप्तिः । कामाख्यातीर्थोत्पत्तिः । नीलादिपर्व्वतोत्पत्तिः । शिलारूपेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः । तत्रत्यकालकुण्डादिनानातीर्थकथनम् । ६३अ० कामाख्यामन्त्रपूजाविधिः । तत्र जयन्त्याद्येकादशमूर्त्तिपूजा-उग्रचण्डादिनवशक्तिपूजाविधा । त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः । ६४अ० कामेश्वरीमूर्त्तिध्यानपूजाविधा।६५अ०शारदीयापूजाविशेषविधिः।६६अ०कामाख्याङ्गन्यासादिविधा।६७अ०वलिच्छेदनप्रकारनिरूपणम् । देव्यै दत्तवलेस्तद्गणत्वप्राप्तिः। काणव्यङ्गादीनां वलिदाने निषेधः। ६८अ० षोडशोपचाराः । तत्रासनादिषु पञ्चाशद्द्रव्यं गन्धपुष्पादौ विशेषः। ७०अ०नैवेद्यद्रव्यादि । ७१अ०प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः । ७२अ०कामाख्याकवचम् । ७३अ०मातृकान्यासविधा।७४अ०अष्टधा योनिमुद्रास्वरूपाणि तद्दर्शनफलञ्च। मन्त्ररहस्यम्। तद्यन्त्रधारणविधा। बालात्रिपुरामन्त्ररूपपूजाविधा। त्रिपुरभैरव्याः पूजादि । ७५अ० त्रिपुरभैरव्याः पुरश्चरणहोमादिविधा । ७६अ० मन्त्रशोधनप्रकारः । तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रवर्णचक्रादिकथनम् । एवं शिवोपदेशं प्राप्तयोर्वेतालभैरवयोर्वशिष्ठोपदेशेन कामाख्यातीर्थगमनम् तत्र पुरश्चरणादिसमाप्तौ देव्याः प्रसादे तयोर्मानुषत्वत्यागेन दैवत्वप्राप्तिः । शिवाशिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च।७७अ०कामरूपस्थनन्दिकुण्डादिनानातीर्थमाहात्म्यम् । तत्रत्यजटोदकानदीनामनिरुक्तिः। नवतोयानदीनामनिरुक्तिः" अगदनदमाहात्म्यादि। जल्पीशनामनिरुक्तिमाहात्म्यादि । ७८अ० तत्रत्यमञ्जुरोकानदीमाहात्म्यादि । क्षत्त्रियागिरिचन्द्रिकानदीफेनिलास्वमदनानदीमाहात्म्यादि । भद्रानदीसुभद्रानदीमानसवैरटगिरिभैरवीनदी वर्णुलानदीमाहात्म्यादि । त्रिस्रोतःकपोतकुण्डवाराणकुण्डतस्वाचलमाहात्म्यादि। सुरनदीक्षीरोदानीलानदीचण्डिकाचन्द्रिकानदीमाहात्म्यादि । अन्तरालककुण्डमङ्गुशकुब्जपीठमणिकूटगिरिलौहित्यब्रह्मपुत्रादिमाहात्म्यादि । भद्रकामाचलकालहरलिङ्गपुनर्भवकुण्डहयग्रीवशिलागोकर्णशिवलिङ्गकेदारलिङ्गकमलालिङ्गमाहात्म्यादि । हयग्रीवमन्त्रादि । ७९अ० तत्रत्यदर्पणरोहणदर्पटनदाग्निमानगिरिवरुणकुण्डकंसकरवासुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलभस्मकूटाचलोर्व्वशीकुण्डसदामृतकुण्डमणिकूटमणिकर्णलिङ्गसुमङ्गलानदीमत्स्यध्वजकलाचलस्वश्वेतानदीकामधरसरःसुकान्ताचलरत्नकूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलब्रह्मकुण्डनीलकूटाचलोग्रतारास्थानमाहात्म्यपूजादि । कर्पटाचलचित्राचलकज्जलाचलशक्राचलकपिलभङ्गिकानदीदमनानदीदृढ़ाचलाकाशगङ्गास्थावरसरोदुर्ज्जयाचलव्योमकाचलकान्तानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीहेरुकलिङ्गसन्ध्याचलललितानदीमाहात्म्यादि ८० अ० दीपवतीनदीश्रृङ्गाटगिरिसिद्धत्रिस्रोतोनदीरत्नवेदिकाभट्टारिकानदीनाटकाचलस्थसरःसरित्त्रयादिकुकारिकानदीदृढगङ्गास्वर्णनदीश्रीनदीविश्वनाथलिङ्गविश्वदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यादि । सोमाशनानदी सितगङ्गाललितकान्तलिङ्गतीक्ष्णकान्ताख्योग्रतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि । ललितकान्तलिङ्गमङ्गलचण्डिकापूजाविधा तत्र स्वविष्णुमूर्त्तिभेदतत्पूजाप्रकारादि । ८१अ० कामरूपस्थतत्तीर्थसेवनेन सर्व्वेषां निर्वाणादिप्राप्तौ यमेन स्वकार्य्याभावाकलने ब्रह्मादिसमीपगमनेन तन्निवारणोपायचिन्तनम् । ब्रह्मप्रार्थितेन शिवेन कामरूपस्थतीर्थेभ्यः सर्व्वलोकोत्सारणार्थं गणैः सह उग्रतारायानियोजनम् । उग्रतारया च तत्रस्थवशिष्ठोत्सारणे कृते वशिष्ठेन तां प्रति म्लेच्छाद्युपास्यतावाममार्गोपास्यतादिरूपशापदानम्। कामरूपस्य म्लेच्छाक्रान्तत्वशापदानम् कामाख्यातारागमयोश्च विरलत्वादिशापदानम् । तेन शापेन उग्रतारा वशिष्ठागतागणाश्च

म्लेच्छतां प्राप्ता उग्रताराऽपि तदवधि वाममार्गरता शिवस्य म्लेच्छरतिस्तदवधि जाता वशिष्ठशापाच्च तत्प्रत्यस्त तीर्थगुप्तिः लौहित्यमात्रस्य तन्माहात्म्यस्थितिः । ८२अ० लौहित्योत्पत्तितन्माहात्म्यादि । जामदग्न्योपाख्यानम् । ८३अ० तत्कृतमातृवधपापनिर्मोचनेन लौहित्यप्रशंसा । पूर्व्वकल्पेऽनुजकयाम्बासुरयोर्भृङ्गिमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा । ८४अ० राजनीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकारः८५अ० । प्रसङ्गात् राजावृत्तिप्रकारः । नृपकर्त्तव्यदुर्गापूजाविशेषकालाः । तत्पूजाप्रकारः नीराजनप्रकारः ।८६ अ०पुष्याभिषेकप्रकारः ८७अ०शक्रध्वजोत्थानविधिः । ८८ दशहरायां विष्णोरिष्टिप्रकारः । श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः वृद्ध्यर्थकाचारविशेषाः । द्वादशविधपुत्रविधिः । दत्तकादीनां पञ्चवर्षेण संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः । पितृगोत्रेण संस्कारे ग्रहीतुः पुत्रत्वाभावः । ग्रहीतृगोत्रेण चूड़ादिसंस्काराभावे दासत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्द्ध्वग्रहणे न पुत्रत्वसिद्धिः । पञ्चमवर्षीयग्रहणे तत्र पुत्रेष्टिविधानम् । दासीपुत्रविशेषः । शूद्राणां पुराणादिवाचनेऽनधिकारः । वर्ज्यपुरोहितलक्षणम् । विशिष्य नृपकर्त्तव्याचारभेदः । आयुष्कामस्य कर्त्तव्याचारः ८९अ० । अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति नन्दिन उपदेशात् वेतालभैरवयोः पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते-भैरवस्य उर्व्वश्याः सङ्गमे सुवेशनामपुत्रोत्पत्तिः । तपसा तस्य विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः । तस्य धृतराष्ट्रकन्यायां देवसेननामपुत्रोत्पत्तिः । ततः देवसेनादिवंशवर्णनम् । तद्वंश्यविजयेन खाण्डवनस्य निर्म्माणम् । अर्ज्जुनेन वह्निप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम् । ९०अ० वेतालस्य कामधेनौ वृषभरूपपुत्रोत्पादनम् । तस्य भृङ्गनाम्ना भृङ्गित्वेन शिववाहनताप्राप्तिः । तस्य वंशवर्णनम् । वेतालवंशोद्भवा एव सर्वे गावइत्युक्तिः ततउपसंहारः” । इत्येते प्रधानभूताः पदार्थास्तदन्याः प्रसङ्गागतास्तान्येऽपि पदार्था अभिधेयाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः

अत्रेदं चिन्त्यते ८९, ९०अ० वेतालभैरवयोर्विभिन्नवंशकथने स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ह्यामुष्यायणपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीत्यवगम्यते । पितृगोत्रेणेत्यादिवचनानां तत्र या निर्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणदर्शनमूलिकैव ८९अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपलभ्यमानत्वात् इति । कालीपुराणमधत न० ।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम् । पुराणोक्ते व्रतभेदे

“शच्युवाच । “विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च । ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम् । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाथ सा तदा । शुद्धकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् । संकल्प्य विधिना पूर्व्वं ममावास्यां व्रतं चरेत् । समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं परिशोधयेत् । न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजिक्रिया । सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा । वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम् । द्विषट्कां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः । एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम् । ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाह्ने मन्दवासरे । यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः । तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा । रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्गणे । तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा । पाद्यार्घाचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा । धूपदिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा । पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् । निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च । तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादि बलिं तथा । मध्याह्ने प्रदातव्यं कृत्वैतत् व्रतमुत्तमम् । वैष्णवे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् । कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा” ।

कालिकाश्रम न० ६त० । भारतप्रसिद्धे विपाशानदीतीरस्थे तीर्थभेदे “कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः । ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्” भा०आनु० २५अ० ।

कालिङ्ग न० केन जलेनालिङ्ग्यते आ+लिगि—कर्म्मणि घञ् ३त० । (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे । “कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्त्तुलम् । कालिङ्गं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु । पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्” भावप्र० तत्पर्य्यायस्वरूपगुणादिकमुक्तम् । “कलिङ्गे भवः अण् । २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । तद्देशानां राजा अण् । ३कलिङ्गदेशनृपे । “प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः” रघुः । “वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति” वृहत्सं० । “निर्वृत्तयत्नं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा” हरि०

१११७अ०। बहुषु तु अणोलुक् । कलिङ्गा इत्येव तद्राजेषु तद्वासिषु च भूम्नि । क्वचिन्न लुक् । “कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा” भा० क० ४४अ० । “कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मगधास्तथा” ४५अ० । “कालिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाशद्योजनं शिवे ! । दक्षिणस्यां महेशानि ! । कालिङ्गः परिकीर्त्तितः” इतिशक्तिदेशभेदे एतत्परतयैव प्रागुक्तभारतवाक्ये लुगभावो न कल्पनीयः । ३ जलमालिङ्गति आ+लिगि—अण् उप०स० । ४हस्तिनि ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ६भूमिककारी पु०मेदि० । “कालिङ्गीलिङ्गवान् यः स्याद्घनः सूक्ष्माङ्गकोमतः” इति सुखबोधोक्ते ७लौहभेदे पु० । ८ राजकर्कट्यां स्त्री गौरा०ङीष् मेदि० । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कालिङ्गिका त्रिवृति(तेओडी) राजनि० ।

कालिदास पु० ६त० संज्ञायां ह्रस्वः । रघुवंशादिकाव्यकारके महाकविभेदे तद्वृत्तान्तकालादिकमुच्यते “इतः पूर्वं संवत्सरनामकशाकाब्दप्रवर्त्तको भारतवर्षे मालवदेशे उज्जयिनीनामराजधान्याममीमगुणधाम विक्रमादित्यनामा नृपतिरासीत् । तस्य धन्वन्तरिप्रभृतयो नव कविवराः सभासदो बभूवुः । तेषु कालिदास एव प्रथितयशा महाकविरासीत् । तेन च रघुवंश-कुमार-सम्भव-मेघदूताभिधं काव्यत्रयं, स्मृतिचन्द्रिकाभिध उत्कलदेशप्रचलितो वेदोक्तकर्म्मप्रतिपादकप्रबन्धो ज्योतिर्विदाभरणनामकं कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निरमायि । अनन्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शाकुन्तलाभिधानि दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि । एतच्च तत्कृतज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे शेषाध्याये स्पष्टमुपलभ्यते यथा—

“मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत्” इति । “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” । “यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी” ।

“शङ्क्वादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः । श्रीविक्रमस्य बुधसंसदि माश्यबुद्धेस्तैरप्यहं नयसखः किल कालिदासः” । “काव्यत्रयं सुमतिकृद्रघुवंशपूर्वं जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्म्मवादः । ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव” इति “वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ।” इति च अनेन ३०६८ अष्टषष्ट्युत्तरत्रिसहस्रसंख्यके कलेरब्दवृन्दे याते तद्ग्रन्थकरणं व्युत्क्रम् । इदानीन्तु कलेर्गताब्दाः ४९७५ तेषु निर्दिष्ट ३०६८ संख्ययोनितेषु १९०७ वर्षाः समायान्ति । तेन इतः १९०७ वर्षगणात् पूर्वं कालिदासकवितो ज्योतिर्विदाभरणं जातं ततः पूर्वं रघुवंशादिकमभूदिति प्रतिभाति । एतत् सन्दर्भैर्यद्यपि दृश्यकाव्यत्रयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां प्रागुक्तानां ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थात् पश्चात् काले कालिदासकृतत्वेन न तेषां तत्र समुल्लेखः किन्तु तत्तद्ग्रन्थेष्वेव तत्कृतत्वं व्युत्क्रमेव । ऋतुसंहारनलोदययोर्यदि तत्कालिदासकृतत्वं तदा ततः पराचीनतया न तत्रोल्लेखः ।

कालिदासस्य कतममन्वयं कतमञ्च जनपदमलञ्चकार तन्नाकलयामः । किन्तु तस्य चरितविषयेऽस्मद्देशे भूयिष्ठप्रचार एवमैतिह्यमस्ति । तदत्र सर्वत्र विज्ञापनाय प्रदर्श्यते । काचित् विदुषी कन्या विवाहार्थं पित्रानीतान् बहून् पात्रभूतान् द्विजान् वादविचारेण पराजिग्ये । एवम् आगत्यागत्य तस्याः सकाशात् विचारे पराजयमाप्त्वा प्रतिनिवृत्तेषु वरेषु तदुत्तरं पराजयभयेनेतरे वरा यदा नैवागन्तुमैच्छन् तदा तत्पित्रा विचाराभावेनैव आगतमात्राय पात्राय कन्या देयेति प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्ववरानयने निष्फलप्रयत्नतया बद्धवा खिन्ना जातेर्ष्या दूताः पुनर्वरानयनार्थं तत्पित्रा नोदिताः स्वावलम्बितशाखाच्छेदितया कालिदासमल्पबुद्धिमवेत्य तत्कन्याया वरत्वेनावधार्य्य निन्युः । आनीताय च तस्मै अविचार्य्य तद्दोषगुणौ तत्पिता तां कन्यां प्रायच्छत् । एवं तस्य विवाहे संवृत्ते दम्पत्योः परस्परालापकाले कालिदासेनापभ्रंशशब्दमालाभिरेवापभ्रंशशब्दः प्रायोजि । तत् श्रुत्वा च तद्भार्य्या तमज्ञं तिरस्कृत्य गृहात् निष्कासयामास । एवं पत्न्या निष्कासितः कालिदासोऽतीव निर्वेदमापद्यारण्यं गत्वा सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् लब्धविद्यः गृहं प्रति निववृते । आगत्य च रात्रौ गृहद्वारं रुद्धं विलोक्य तेन स्वपत्नीं प्रति (अनाहतकपाटं द्वारं देहि) इत्यभिहितम् तत् श्रुत्वा च स्वरविशेषेण तं स्वपतिमवगत्य कालिदासपत्न्याऽनुयुक्तम् (अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः)इति इत्येवं पत्न्या कृते वाग्विशेषाल्लिखितप्रश्ने तद्वाक्यं पदत्रयघटितमिति कृत्वा तत्प्रत्येकं पदमधिकृत्य तेन एकैकं काव्यं विरचितम् । तत्र तद्वाक्यस्य अस्तीति प्रथमं

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वाग्विशेषः" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदासः सर्व्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् आससादेति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः; कालिदासाह्वयास्त्रयः कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्रः अभिनवकालिदासाख्यः। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कृतिः शाकुन्तलस्येव तत्र ...वागर्थवैदर्भीविरहादित्यन्यस्यैवैषा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवपितृव्यसभासद्भूनिकेन दण्डककथनरीं मालवाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते। भोजदेवात्तस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादत्त्वैव मालविकाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धाराच्च तद्ग्रन्थस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नान्यकृतितेति निश्चेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवनृपतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्येव ततः प्राचीननाटककर्त्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोल्लेखात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं व्यक्तम्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे ततः प्राचीनाभिज्ञानशकुन्तलादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवौचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निग्रन्थकर्तृपेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोल्लेखस्यैवौचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य भोजदेवकालिकः तदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवन्नाम्ना कान्ताकराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देशस्य भवद्विरहः सुजनान् बाधत इति। ततः कविर्लिखति राज्ञीहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तत्रासीनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सख्या"। "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकरः कालिदासोविलासः" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भटः। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु० कालः कालरूपः खड्गोऽस्त्यस्य इनि। १परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्! कलिमलध्वंसिन्! ध्वंसयाशु मदापदः" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल—नोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री कालः शिवः अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्थः लुब्धकः अस्त्यस्याः सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्याः तद्दैवतत्वं च अश्लेषाशब्दे ४९८पृ० दर्शितम् इल्वलरूपस्य मृगशिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा—क पृषो० मुम्। (तरमुज) ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र०कालिङ्गशब्दे विवृतिः। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न०राजनि०। कलिन्दे भवः अण्। कलिन्दपर्व्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्व्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भवः अण् ङीप्। यमुनानद्याम् अमरः। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्व्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघः। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष—ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि०११२अ० यथा "स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। शैशिरीषु त्रियामासु यथा श्वेतालयः शशी। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!। एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्प्रोक्तां भारतीं परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततस्तु क्रोधहलभृद्रामो मदसमीरितः। चकार स हलं हस्ते कर्षणावोन्मुखं बली। तस्याश्चुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः। मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुवरुणं जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलताङ्गता। पुलिनश्रोणिविम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च च्छिन्नैस्तीरान्तगामिनी। तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी।

वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा । सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा । तीरजोद्धृतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी । लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागराङ्गना । मत्तेव कुटिलापाङ्गी राजमार्गेण गच्छति । कृष्यते सा स्म वेगेन स्रोतस्खलितगामिनी । उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् । वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी । रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः । सा यदा समनुक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् । तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् । प्रसीद नाथ ! भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा । विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते । असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता । कर्षणेन महाबाहो ! स्वमार्गव्यभिचारिणी । प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्व्विताः । फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याहत्तगामिनीम् । प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपूर्व्वज ! । सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम ! । कर्षणायुधकृष्टाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम् । गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवाहं लाङ्गलायुध ! । मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज !" । "प्रणामायनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः । प्रत्युवाचार्णववधूं मदक्लान्तमिदं वचः । लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वमिमं मे प्रियदर्शने ! । देशमम्बुप्रदानेन प्लावयस्वाखिलं शुभे ! । एष ते सुभ्रु ! सन्देशः कथितः सागराङ्गने ! । शान्तिं व्रज महाभागे ! गम्यताञ्च यथासुखम् । लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठतु मे यशः । यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्व्वे ते व्रजवासिनः" । कालिन्दीं भिनत्ति भिद--ल्यु ६त० । कालिन्दीभेदनोऽप्यत्र अमरः । [सूर्य्यपत्न्यां संज्ञायाम् ।

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दीं यमुनां सूते सू--क्विप् ६त० ।

कालिन्दीसोदर ६त० । यमे हेमच० तत्कथा अरुणात्मजशब्दे ३५८पृ० दृश्या

कालिमन् पु० कालस्य भावः इमनिच् । कृष्णवर्णे "स्नानमानमतिकालिमालया" माघः ।

कालिम्मन्या स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते मन--खश्--मुम् ह्रस्वः । आत्मानं कृष्णतया मन्यमानायाम् स्त्रियाम् ।

कालिय पु० के जले आलीयते आ+ली--मूलविभुजा० क । नागभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः । "त्रस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः" रघुः । "बोधाथि कालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम्" माघः "कालियं तक्षकञ्चैव पिङ्गलं मणिभद्रकम्" ति० त०गरु० पु० । गरुड़भिया यमुनाह्रदजले निलीनत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कालियदमन पु० कालियं दमयति दम--णिच्--ल्यु । वासुदेवे कृष्णे तत्कथा भाग० १०,१६अ० यथा "कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना । श्रप्यमाणपया, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः । विप्रुष्मता विषोदोर्म्मिमारुतेनाभिमर्शिताः । म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः । तं चण्डवेगविषवीर्य्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीञ्च खलसंयमनावतारः । कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गादास्फोट्य गाढरसनो न्यपतद्विषोदे ! सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः । पर्य्यक् प्लुतो विषकषायितभीषणोर्म्मिर्भीमन् ! धनुःशतमनन्तबलस्य किन्नु । तस्मिन् ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमङ्ग ! वरवारणविक्रमस्य । आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवा समसरत्तदमृष्यमाणः । तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम् । क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं संदश्य मर्म्मसु रुषा भुजगश्चखाद । तं नागभोगपरिपीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्त्ताः । कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः । गावो वृषा वत्सतर्य्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः । कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदन्त्य इव तस्थिरे" इत्यं गोपादीनामाकुलतामुपवर्ण्य

"इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः । आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः स्थित्वा मुहूर्त्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् । तं प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजङ्गः । तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः । तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्कणी ह्यतिविषालकरालदृष्टिम् । क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः । एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः । तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त्त । तन्नर्त्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्व्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः । प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः । यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग ! शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द खरदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः ।

श्रीधायुधोऽभ्रमत उल्वणमास्यतोऽस्य ह्रस्तोयमन् परमक- श्मलमाप नागः। तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत् समुन्नमति निश्वसतो रुषोच्चैः। नृत्यन् पदा त नम- यन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः" कालियमथनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त०। कालियस्य २मर्द्दने न०

कालियह्रद पु० ६त०। कालियनागाधिष्ठिते वृन्दावनस्य यमुनान्तर्गते ह्रदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः। तस्य कालियस्य तत्प्रदाश्रयणकथाभाग० १०, १७ अ० यथा "नागालयं रमणकं कथं तत्याज कालियः। कृतं वा किं सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम्। बादरायणिरुव च। उप- हार्य्यैः सर्पजनैर्मासिमासीह यो बलिः। वानस्पत्यो म- हाबाहो। नागानां प्राङ्निरूपितः। स्वं स्वं भागं प्रय- च्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि। गोपीथायात्मनः सर्व्वे सुपर्णाय महात्मने। विषवीर्य्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु का- लियः। कदर्थीकृत्य गरुड़ं स्वयं तं बुभुजे बलिम्। तत् श्रुत्वा कुपितो राजन्! भगवान् भगवत्प्रियः। विजिघांसु- र्महावेगः कालियं समुपाद्रवत्। तमापतन्तं तरसा विषा- युधः प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तकः। दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्दद्- शायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः। तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनम्। पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुः सुतमुग्रविक्रमः। सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः। ह्रदं विवेश का- लिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम्। तत्रैकदा जलचरं गरुडो भ- क्ष्यमीप्सितम्। निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽ- हरत्। मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते। कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन्। अत्र प्रविश्य गरुड़ो यदि मत्स्यान् स खादति। सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम्। तत् कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः। अवात्सीद्गरुड़ाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः"।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीप्। १ शिवपत्न्याम्। "ऊर्द्धरेता भगःकालः इति" भाग० ३,६,२ शिवस्य कालनामतोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्। कालवर्णा स्त्री "काला- द्वर्णश्चेत्"वार्त्ति०ङीप्। २कृष्णवर्णायां स्त्रियाम्"का काली का मधुरा"विदग्धमु०३हिमाचलदुहितरि उमायां तस्याश्च जन्मतः नीलाञ्जननिभवर्ण तया तथात्वम्। "हुताशनुज- गामाशु गतां कालीं हराश्रमम्"। "तां तत्र कालीं तनयाम् भयशोकाकुलासुमाम्" कालि० पु० ४० अ०। "कालि! भिन्नाञ्जनश्यामे! उर्वश्यादप्सरोगणैः"। "गौरत्वाशादनस्त्वेव कालिकायास्तथा श्रुतम्" इति च तत्र तस्यागौरत्वप्राप्तिकथनम्। ४दुर्गामूर्त्तिभेदे "काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी। विचित्र खट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा। द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा" इत्यादि देवीमा०तदाविर्भावोक्तः। सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली तिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्भेदा भैरवत० दर्शिता यथा "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी। वि- प्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा नीलघनात्विषः। नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता तथा। एताः सर्व्वा अ- सिधरा मुण्डमालाविभूषिताः"। "कालि! कालि महाकालि! शीधुमांसपशुप्रिये"भा० वि० ४,अ०। ५ मातृभेदे "काली कपालाभरणा चकाशे" कुमा० ६ भीमसेनस्य पत्नीभेदे। "युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवको- ऽथ घटोत्कचः। भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः भाग० ९,२२,२४। भा०आ०९५अ० तु "भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां, तस्यां पुत्रं सर्व्वगमुत्पादयामास"इत्युक्तं तदैकवाक्यात् काश्यामित्येव पाठः समुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व्व- पदलोपः। काली७ दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यवत्याम् शान्तनुपत्न्याम्। "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्य- वतीं मातरमुदयाहयत् गन्धकालीमितियामाहुः"भा०आ० ९५ अ०। ८कल-नोदने अच् गौरा०ङीष्। ९तुवर्य्याम् १०विवृत्ति १०रात्रौ ११कालाञ्जन्याम् राजनि०१२नयोः कृष्णत्वात्तथा- त्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः। अग्निजिह्वाशब्दे दर्शित- शारदातिलकवाक्ये एतस्याः तज्जिह्वासु मान्तर्भाव इति चिन्त्यम्। १३इष्टिकाली (त्रिवृति) रत्नमाला। १४काल- रात्रौ यमभगिन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां १५ महाविद्यायाम् ताश्च "काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी, भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" तन्त्रसा० "कालीपूजा श्रुता नाथ! भावाश्च विविधाः प्रभो!" भैरवत० "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषतः। जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चने" तन्त्र०

कालीक पुंस्त्री० के जलेऽलीकइव मत्स्यघाताय निश्चे-

त्वात्। क्रौञ्चे बके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप्।

कालोची स्त्री काल्या यमभगिन्या चीयते ऽत्र—चो–बा० आधारे ड गौरा० ङीप्। यमविचारभूमौ त्रिका०।

कालीतनय पुंस्त्री० कालीमितः प्राप्तोनयः प्रापणं यस्य। महिषे हेमच०। स्त्रियां ङीप्। महिषस्य काल्यै बलिदानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम्। [चन्दने शब्दच०।

कालीय न० कालस्थाने भवम् "वृद्धाच्छः" पा० छ। कृष्ण-

कालीयक न० कालीयमिव कायति—कै–क। कालानुसार्य्ये सुगन्धिकाष्ठे (कलम्बक) अमरः।

कालेय पु०कालयाअपत्यम् ढक्। १दैत्यभेदे. कालकेये, कलायै १७८९पृ०दर्शितरक्तधारिण्यै हितं ढक्। २यकृति क्लं सुखमालेयमादेयं यस्मात्। ३कालचन्दने न०"आग्या-नकालेयकृताङ्गरागाम्" कुमा०। कलिना दृष्टं साम ढक्।४कलिदृष्टे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसवने सप्तमं सक्तर्मभिकत्वे गेयम्। तत्प्रकार ऊहगाने दृश्यः

कालेयक पुंस्त्री० कलये विरोधाय साधु कलि+ढक् संज्ञायां क। १कुकुरे तस्यान्योन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीप्। कालेय+स्वार्थे संज्ञायां वा क। २कालीयचन्दने "मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुट्मलेषु" काद०। ३हरिद्रायां पु० ४दारुहरिद्रायां न०राजनि०। तदर्थे पु० शब्दर०।

कालेश पु० ६त०। १सूर्य्ये तस्य स्वगत्या कालप्रवर्त्तकत्वात् तथात्वम्। २शिवे च। ३मकारवर्णे। "विष्णुरीशस्ततोहान्तः कालेशः पृथिवी ततः" शैविद्यामन्त्रोद्धारे "कालेशोमकारः" तन्त्रसा०। कालेश्वरादयोऽप्यत्र।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे। "कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम्" भा० आनु०२५अ०।

काल्प पु० कल्पे विधौ भवः अण्। (काँचाहलुद्) कर्चुरे शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

काल्पनिक त्रि०कल्पनायाः आगतः ठञ्। कल्पनाभवे १कल्पिते, २ आरोपिते. च। स्त्रियां ङीप्। "इति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी" त्रि०त०।

काल्पसूत्र त्रि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते वा सूत्रान्तत्वात् ठकि प्राप्ते "अकल्पादेः" इत्युक्तेः अण्। १कल्पसूत्राभिज्ञे २तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप्। [विधानादौ।

काल्पिक त्रि० कल्पग्रन्थे उक्तः ठञ्। वेदाङ्गकल्पग्रन्थोक्ते

काल्य न० कल्यमेव स्वार्थे अण्। १प्रत्यूषे हेमच०। कालःप्राप्तोऽस्य यत्। २प्राप्तकाले शीतादौ त्रि०। काले भवः दिगा० यत्। ३कालभवे त्रि० तदन्तसमासे अकर्मधारये उत्तरपदस्य आद्युदात्तता। ततोनडा० पाठान्तरे गोत्रे फक्। काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री। [शब्दर०।

काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क। कर्चुरे (काँचाहलुद्)

काल्या स्त्री कालः गर्भग्रहणकालः प्राप्तोऽस्याः यत्। प्राप्तगर्भग्रहणयोग्यकालायाम् ऋतुमत्याम् अमरः "उपसर्य्या काल्याप्रजने" पा०। [भावे।

काल्याणक न० कल्याणस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। कल्याण-

काव न० कविर्देवताऽस्य अण्। कविदेवताके सामभेदे। तच्च तृतीयसवने गेयार्भवपवमानान्तर्गतम्। "आभीप्रियाणीति" सूक्ते गेयम्। तत्प्रकारश्च ऊहगाने दर्शितः।

कावचिक न० कवचिनां समूहः "ठञ् कवचिनश्च" पा० ठञ् 'इनोलोपः। वर्मधारिणां समूहे।

कावट पु० कर्वट+पृषो०। कर्वटे हला०।

कावषेय पु० यजुर्वेदशाखान्तर्गते तुराख्ये ऋषिभेदे। "कावषेयात्तु कावषेयः" शत० १०,६,५,९, तुरोह कावषेयः कारोत्यां देवेभ्योऽग्निं चिकीर्षे" तत्रैव ९,५,२,१५,

कावाद पु० कुत्सितईषद्वा वादः कोः का। वाक्कलहे शब्दचि०। [शैवाले हस्त्यादिच्छले त्रिका०।

कावार न० कं जलमावृणोति आ+वृ अण् उप०स०।

कावी स्त्री कवेरियं यञ् ततः शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीन् यलोपः। कविसम्बन्धिन्याम् स्त्रियाम्।

कावृक पुंस्त्री कुत्सितः ईषद्वा वृक इव। १ कुक्कुटे २चक्रवाके ३पीतरक्तमस्तकपक्षिभेदे च मेदि०तेषां वृकतुल्योपचिञ्चुयुक्तत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कावेर न० कस्य सूर्य्यस्येव ईषत्वेरमङ्गमस्य। १ कुङ्कुमे जटा०। तस्य शिखाभिः सूर्य्यतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम्।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यण् ङीप्। १सरिद्भेदे। कुत्सितमपवित्रं वेरं यस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीप्। २वेश्यायाम् ५त्र०। ३ हरिद्रायाम्। "दृषद्वती च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा" भा०आनु०१६५अ०। "भारतीगुप्ततोया च कावेरी कुर्म्मुरा तथा" भा०व०२२१। "चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमालावेहा मसी कावेरी वेत्रेत्यादि भाग० ५,१९,१८, भारतवर्षनदीकथने। सा च सह्याद्रेः मलयाद्रेश्च सानुसन्निकृष्टस्था तदेतत् रघौ वर्णितम् यथा "गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्म्मविजयी नृपः। श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम्। ततो वेलातटेनैव फल-

षट्पदमालिना । अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्य-जयो ययौ । स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना । कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् । बलै-रध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः । मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेरुपत्यकाः" । "कावेरीतीर-भूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५ । गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्म्मदे ! सिन्धु ! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थावाहन मन्त्र

काव्य पु० कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ् । शुक्रे अमरः"भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतग्रहः" भा०आ०६० । "जिगीषया ततोदेवावव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा०आ०७५अ० । कवे-रिदम् यञ् । २कविसम्बन्धिनि । कव—वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत् । ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप्"दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम"भा०स० ६०अ० । "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते ! । नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा०स०११अ० । शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञ न्तस्यैव पठनात् ततः स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म्म ष्यञ् । कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न । काव्यप्र०तत् कारणप्रयोजनमुक्तं यथा—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू०

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्म्मयू-रादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम-नन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमा-नन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मि-तार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुण-भावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापा-दनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिव-दित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम् । अस्य कारणमाह" वृत्तिः

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्य-ज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः,यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकर-णाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्र-न्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रह-णादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्ता-स्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्नतु हेतवः" वृत्तिः

सा०द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं यथा

"चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" स्रू० ।

" चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं क-लासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवण-मिति" । किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणा-रविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति"इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्ष-प्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगि-वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशा-स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोप-शमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधी-यसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणे-ऽप्युक्तम् । "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति""त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च । विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः । तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्ष-हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" स्रू० ।

अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

व्यमिति वदन्ति । आनन्दविशेषजनकवाक्यं काव्यमिति रसगङ्गाधरः ।
तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् ।
यथाह काव्यप्र०
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यं तु मध्यमम् ।
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यन्त्ववरं स्मृतम्" ।
रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्रापेक्षया शब्दचित्रस्याल्पचमत्कारकारित्वात्तस्याधमाधमत्वोक्त्या काव्यभेदचातुर्विध्यमुक्तम् । सा० द० मते अव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाभावात् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेन द्वैविध्यमिति भेदः ।
तद्भेदाः सोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा ।
"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम्" । मू०
तत्र । "वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्" मू०
"वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्" वृत्तिः
"भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च" । मू०
"तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह" वृत्तिः
"अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति" मू० ।
"अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् यथा । "कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितयेऽपि बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" । अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादि गुणविशिष्टस्वार्थपरा" जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्वार्थं सर्व्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।
यथा "निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते" ।
अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।
यथा "भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेन । गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिना दरीअसीहेन" । अत्र भ्रम धार्म्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्य्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्य्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्य्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्
"क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम् ।
पूर्व्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु" । अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं (प्रवेशः) न तु तिरोभावः अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था" वृत्तिः ॥
"विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं ततः । असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा" मू०
"विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः" वृत्तिः ।
"तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते । एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत्" मू०
"उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्व्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का गणनात्र सर्व्वेषाम्" वृत्तिः ॥
"शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे । ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः" मू०
"क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम्" वृत्तिः । तत्र

"वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा" मू० ।

"अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो" वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा । "पन्थिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे । उण्णअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु" । अत्र स्रस्तरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते । अलङ्काररूपो यथा "दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं संमीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः" अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । यथा वा "अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद: प्रभो ! । अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि" । अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते" इत्युक्तिः ।

"वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः । कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः । अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्" मू० ॥

"स्वतः सम्भवी औचित्याद्बहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा । "दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति । एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः" । अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते । "दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे" । अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । "आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः । बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी" । अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यङ्ग्यार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते । "गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः । ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्" । अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः । "सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुवइजणलक्खसहे । अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे" । अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति ।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! । धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः "दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः । मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते । "धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताम्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः । एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः" । अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते । "सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः । वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्" । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते "मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः । प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव" । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं 'मानिनि ! मानं न मुञ्चसीति' वस्तु व्यज्यते । "महिलासहस्सभरिए तुह हिअ-

सुहृय! सा अमायन्ती। अणुदिणमणणम्मा अङ्गं तणुअं पि तणु एइ"। (अत्रामायन्तीति) कविनिबद्धवक्तृप्रौढो-क्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते। न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता। अतः कविनिब-द्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणी-ति पृथक्प्रतिपादिता। एषु च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थलेषु रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृद-यसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम्"। वृत्तिः "एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे" मू० उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये ए-कोध्वनेर्भेदः। यथा "हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः। अभवत् प्रसादित-सुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः"॥ अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः"। वृत्तिः "तदष्टादशधा ध्वनिः" मू०। अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवा-च्येति द्विविधः। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्य-ङ्ग्यत्वेनैकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभ-यशक्तिमूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः" वृत्तिः एषु च।

"वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः" मू०।

"तत्र अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा। धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च। युवजन-मोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी"। अत्र द्वि-तीयनयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टनयनपरः। वाक्य-गतो यथा। "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति। आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे 'त्वा-मिति' पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति। एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे 'अस्मीति' पुनर्व्वचन-मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति। तथा 'विदुषां समुदाय' इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः 'वच्मीति' वचनं 'उपदिशामि' इति वचनविशेषरू-पमर्थं लक्षयति। एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति। एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमे-तत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरस-ङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः। अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा 'निश्वासान्ध इवेत्यादि'। वाक्यगतो यथा। "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्। विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्" अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम्। पदगतत्वे यथा। "लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः। तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्" अत्र लाव-ण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दा-नामेव प्राधान्यम्। अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः। तदुक्तं ध्वनिकृता "एकावयवसं-स्थेन भूषणेनेव कामिनी। पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती"। एवं भावादिष्वप्यूह्यम्। "भुक्तिमुक्तिकृ-देकान्तसमादेशनतत्परः। कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः"। अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय 'सतः पुरुषस्यागमः' इति वस्तु व्यनक्ति। ननु 'सदागमः सदागम इवेति' न कथमुप-माध्वनिः, सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षा-णाद्रहस्यसंगोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणा-दिपर्य्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्यासम्बद्धत्वात्। "अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः। राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः"। अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरु-षोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः। अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संल-क्ष्यक्रमभेदौ। "सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रा-गतिः। आश्चर्य्यं तव सौकुमार्य्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्"। अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ता-ऽसीति वस्तु व्यज्यते। तथाधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽ-धुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापे-क्षया वैशिष्ट्यम्। "तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपा-तका। तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा। चिन्त-यन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम्। निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका"। अत्राशेषचयपदप्रभावा-दनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्य-वसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्य-तिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या। अत्र च व्यञ्ज-कस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सम्भवात् स्वतःसम्भविता। "पञ्चान्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम्। देव! त्रि-

पयगात्मानं गोपयन्त्युपमूर्द्धनि"। अत्र 'पश्यन्तीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न कोऽप्यन्यो दातारस्तत्र सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः। एवमन्येष्वर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्व्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवत्येकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः" इत्तिः।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" मू०।

"प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले। कङ्कालबहुले घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे। न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्म्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी"। इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम्। "आदित्योऽयं स्थितो मूढाः! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्। बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन। अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्। गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः"। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिमत इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व"। अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्" इत्तिः।

"पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशगः" मू०।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः। यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती"। अत्र 'हताः' इति न पुनर्दुःखं प्राप्नवन् इति हन्प्रकृतेः। "ढुण्ढुल्लिसंवृताधरौष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्। मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु"। अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः। धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः" 'अरयः' इति बहुवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति कप्रत्ययतद्धितस्य, 'विलुण्ठनेति'व्युपसर्गस्य,'भुजैरिति'बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम्।"आहारे विरतिः'समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि! योगिनी किमसि भोः! किं वा वियोगिन्यसि"। अत्र तु 'आहार इति' विषयसप्तम्याः, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भोः' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबन्धे महाभारते शान्तः। रामायणे करुणः मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः। एवमन्यत्र"। इत्तिः।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्म्मताः। सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशराः ५३०४ शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः" ५३५५ मू०

"शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः। दिङ्मात्रन्तूदाह्रियते। "अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते"। अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः। "धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि"। अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः। अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्"। इत्तिः

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" मू०।

"अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति" इति वृत्तिः ।

"तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् । व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ" मू० ।

"इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा "अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः" । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । "मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः । हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी–प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः" । अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंसृष्टस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः । "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् । कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम् तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन" । अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम् । "दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः" । अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः । उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि" ।

अत्र विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः । "ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते" । अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । "सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः । अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः" । अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम् । "अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना । अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्"

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् । "वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए । घरकम्मवावडाए बहूए सीअन्ति अङ्गाइं" । अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् "सीदन्त्यङ्गानि" इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् । किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता "अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः" । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः यथा "दृष्ट्या केशव! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्" । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनरिति" । यत्र च "यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त" इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः "काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति" । केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः "शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" इति तन्न यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत् किं नाम ईषद्व्यङ्ग्यत्वम् आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् अना-

स्वादत्वमङ्गत्वं वा। आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः। द्वितीये त्वङ्गत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्वं तदा तुच्छत्वमेव। तुच्छतायामनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता "प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थितेः। उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते इति" इत्तिः।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यखण्डकाव्यभेदात्। तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु। अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञकाः। प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञकाः। छन्दसा स्कन्दकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि। अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कुडवकाभिधाः। तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि। भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम्। खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च"।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तत् रूपारोपात्तु रूपकम्" इति सा० द० उक्तेः

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव। अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र। काव्यस्वरूपादिज्ञापके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव। गोविन्दठक्कुरनिर्मिते भङ्ग्या काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [प्रख्यापके चन्द्रेणौ चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौर इव। परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक्। काव्यप्रतिपादरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे३८८पृ०विवृतिः

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात्। काव्यरूपे शास्त्रे "कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः हितशासकशास्त्रतुल्यत्वम्। "काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्"

काव्या स्त्री कव–वर्णने करणे बा० ण्यत्। बुद्धौ तया हि नानाविधवर्णनात् तथात्वम्। २पूतनादौ च मेदि०।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० विवृतिः।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट्। काशते अकाशिष्ट,काशाम्बभूव काशाञ्चक्रे चकाशे। णिच् अचकाशत् त। ऋदित्त्वात् चङि नोपधाह्रस्वः। "काली कपालाभरणा चकाशे" "तया द्विगुणा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे" कुमा० "नंनम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः" भट्टिः। काशी काशकः काशितः काशमानः काशः काशनं काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य। यङ् लुक् चाकाशीति। वेदे ह्रस्वः चाकशीति

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+ सर्व्वतः प्रकाशे अभिकाशते "अन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति" शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक०। "एतस्य धारा अभिचाकशीमि" ऋ०४,५८,५,८, "व्यञ्जमानाभिचाकशीमि"८,"अभिचाकशीमि अभिपश्यामि" भा०

अव+अवकाशे स्वव्यासयोग्यताप्राप्तौ "उभयतो मांसैः संवृत्तं नावकाशते" शत०८,७,४,२०, यदसत्त्वा अधिश्रयति पत्नीं अवकाशयिष्यन् भवति" "अथ यत्पत्नीं नावकाशयेत्" शत०१,३,१,२०, अवकाशः "कल्याणकाशे क्वचिसंप्रकृप्तम्" भट्टिः अवकाश सक०। "ज्ञातप्रियानुचानानवकाशयेत्" का० श्रौ० ६,७,१६, "अवकाशयेत् अवेक्षयेत्" कर्कः।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाशः। अभिज्ञापने सक०। "संप्रस्फुरः पुरुषमाकाश्य" शत०ब्रा० ७,४,१,४३, "आकाश्य अभिज्ञाप्य" भा०।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ ऊर्द्ध्वप्रकाशे च। उत्काशते उत्काशः।
नि+तुल्यत्वे नीकाशः भञ्जि पर्व्वस्वरदीर्घः। [४६अ०।
सम्+नि+निष्काशने। "न सन्निकाशयेद्धर्म्मम्" भा०आश्व०
निर्+निःसारणे। "माता निष्काशयेद्देशात् पुनः सन्धान-काङ्क्षया" मा०ट०। अत्र निःकसोरूपत्वेन निष्कासयेदित्येव पाठोयुक्तः
प्र०+ प्रकृष्टदीप्तौ "एषु सर्व्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" कठो०। "उभावपि प्रकाशेते प्रहृष्टौ वृषभाविव" भा०वि० ७५५श्लो०।
प्रति+प्रतिरूपप्रकाशे सारूप्ये च प्रतीकाशः। "यमस्य त्वा गृहेऽरसं प्रतिचाकशान" अथ० ६,२८,३,
वि+ मुकुलीभावापनोदनेन प्रकाशे। पुष्पं विकाशते। प्रकाशे च। "आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्" भा० आ० ७४५६श्लो० वीकाशः।
सम्+ सम्यक्प्रकाशे सादृश्येन प्रकाशे च सङ्काशः "प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं सङ्काशिरे" रामा०

काश दीप्तौ दिवा०आ०अक०सेट्। काश्यते अकाशिष्ट काशाम्बभूव आस चक्रे चकाशे चरित् णिच् अचकाशत् त

काश पु० केन जलेन कफात्मकेन अश्यते व्याप्यतेऽत्र अश—व्याप्तौ आधारे घञ्। १काशरोगे, भरतः। कासशब्दे विवृतिः "काशाम्बुलालाविलः" शान्तिश०२कुते (केँाचि) शब्दर०। तयोः जलेनार्कीसु त्वात्तथात्वम्। काश दीप्तौ अच्। (केँशिया) ३तृणभेदे "केशः काशस्तवकविकाशः" सा०द० "आकर्ण सुल्लसितमम्बु विकाशिकाशनीकाशमाप समतां सितचामरस्य" माघः "कैलासकाशनीकाशमूर्त्त्यां" दशकु० "काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकोहिमः सरः। मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगहृत्" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न०। ईषदश्नाति अश—अच् कोः का। ४मूषिकभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्। "भूम्या आखूनालभेत" इत्युपक्रमे "काशान् दिग्भ्यः" यजु०२४,२५, "काशान् मूषिकभेदान्" वेददी०। ५ऋषिभेदे पु० काशस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

काशक पु० काश—ण्वुल्। १काशतृणे शब्दरत्ना०२सुहोत्रस्य पुत्रभेदे "सुहोत्रस्य सुतद्वयम्। काशकश्च महासत्त्वस्तथा-गृत्समतिर्नृपः" हरिवं०३२अ०। अस्यैव काशिरित्यपि नाम तत्रैव "काशेस्तु काशयोराजन्!" इति तदनन्तरोक्तेः काशेन निर्वृत्तादि काशा० चतुरर्थ्याम् इल। काशिल काशनिर्वृत्तादौ त्रि० काशे भवः उत्करा० छ। काशीय काशभवादौ त्रि०। २प्रकाशान्विते त्रि०

काशकृत्स्न पु० आदिशाब्दिके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशलिशाकटायनाः पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" वोपदेवः। "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" शा०सू०। काशकृत्स्नेन निर्वृत्तादि अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०

काशज त्रि० काशे जायते जन०ड ७त०। काशजाते "दीर्घं काशतुषभ्राष्टवटं जे" पा०तस्य आद्युदात्तता

काशपरी स्त्री काशः परोयस्याःगौरा०ङीष्। काशाष्टतनद्याम् तत्र भवः नद्या० ढक्। काशपरेय तन्नदीभवे त्रि० पृषो० पस्य फः। काशफरीत्यपि तत्रैव नद्यादिगणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक्। काशफरेय तद्भवे त्रि०

काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः। देशभेदे "कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" भा० क० ४५अ०

काशमय त्रि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्य्ये तद्विकारे वा मयट्। १काशप्रचुरे २तन्निर्मिते च "कृशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य्य भगवान्मनुः" भाग०३,२,२, श्लो०। स्त्रियां ङीप्।

काशमर्द्द पु० काशं मृद्नाति मृद—अण् उप०स०। (कालकासेन्दा) वृक्षे रायमुकुटः [२२अ०।

काशय पु० काशिन्टपपुत्रे "काशेस्तु काशयोराजन्" हरिवं०

काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यामिलप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "काश पाश, अश्वत्थ पलाश, पीयूक्षा चरण वास नड़, वन, कर्द्दम, कच्छूल, कङ्कटगुहा, विस, तृण, कर्पूर, वर्व्वर, मधुर, ग्रह, कपित्थ. जतु, सीपाल" [न्नसिद्धचे जटाधरः

काशाल्मलि स्त्री कुत्सिता शाल्मलिः कोः का। कूटशा-

काशि स्त्री काश—इन्। १काशग्राम् वा ङीप् काशीत्यपि-तत्र काशीशब्दे विवृतिः "आःकाशिवासिजनता ननु वञ्चिताऽभूत्" काशीख०। २काशीनगरोपलक्षिते देशभेदे पु० भूम्नि। "अतः काशयोऽग्नीनादत्त" "यत्र काशीनां भरतः सात्वतामिव" शत०ब्रा० १३,५,४,१८, २१। "काशिष्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः" हर्य्यश्व इति विख्यातः" भा० आनु० ३०अ० "सौभा मद्रभुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः" भा०स० ९अ०। ३सूर्य्ये पु० उज्ज्वल०। ४मुष्टौ निरु०६।"१आपइव काशिना संगृभीताः" ऋ० ७,१०४,८,"काशिना मुष्टिना" भा०। भावे इन् ५प्रकाशे च "अपारे यत् संगृभ्णा मघवन्! काशिरित्ते" ऋ० ३,३०,५ "काशिरित् लोके प्रसिद्ध एव यद्वा काशिर्मुष्टिः" भा०

२प्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्यां भवं वा काश्या० ठञ् ञिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्भवे च त्रि० ञिठन् उच्चारणार्थः स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् । सा च या मनन्ततायां पाणिनिकृतौ स्वार्थे क । काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री ।

काशिन् त्रि० काशते काश+णिनि । १प्रकाशशीले । जयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि ।२काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र । "सुवर्णवर्म्माणमुपेत्य काशिपं वपुष्टमार्थं वरयांचकार"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म्म० वा । काश्याम् स्वनामख्यातपुरीभेदे । "सहितं पार्थिवं चात्र काशिपुर्य्यां स्वयंवरे" भा०आनु० १६८अ० । काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा० । काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपस्य कालभेदेन यद्यपि नानात्वस्तथापि काशिनामकनृपेण तदन्वये तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्वं प्रथितं तत्तत् हरिवं २९अ० वर्णितं यथा

"काशेस्तु काशयो राजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः । धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः । अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथः स्मृतः । दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षः प्रणाशनः। एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृपः । शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः । शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप! । तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः । विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दनः । प्रतर्द्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च। अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः । आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्दमेन महात्मना । दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जितः। अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत । वैरस्यान्तं महाराज! क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । तस्यासीत् सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः । युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वहः । लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृपः"।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं सोहि देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति काशीख०४२अ० वर्णितं यथा "गतेषु देवसंघेषु पृथिव्याः पृथिवीपतिः । चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रतापवान् । विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्"। इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् "दिवोदासस्य तस्यैवं काश्यां राज्यं प्रशासतः। यातमेकदिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराजं दिवोदासम्" सुश्रु० । "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांश नृपभेद स्तन्नाम्ना प्रसिद्धः "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य! य उक्तो दानवर्षभः । काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः" भा०आ०६७अ० । तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णुं प्रति द्वेषो यथा हरिवं०९१अ० । "कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्द्दनम्" इत्युक्तम् । स च अम्बिकादीनां पिता । "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् । स्वयंवरादुपानीते ह्यम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९.२२, १८ । स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत् । "अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः । शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयंवरम्" भा० आ० १०२अ० । "एवमुक्ता महीपालान् काशिराजश्च वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्तेः "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्रि० काश—बा० इष्णुच् । प्रकाशशीले । "काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन" भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीप् । काश—णिच्—अच् गौरा० ङीष् । असिवरणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम् । तन्निरुक्त्यादि काशीख० । "निर्व्वाणकाशनाद्यत्र काशीति प्रथिता पुरी । अविमुक्ते महाक्षेत्रे न मुक्तो शम्भुना क्वचित् । प्रागेव हि सुमेरोऽनर्घ्यं जातं जाम्बूनदं स्वयम् । पुनः स्वर्णनितोयेन हीरेण यदि सङ्गतम् । चक्रपुष्करिणीतीर्थं प्रागेव श्रेयसां पदम् । ततः श्रेष्ठतरं शम्भोर्मणिश्रवणभूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवा-

त्रवे । प्रागेव मुक्तिः संसिद्धा गङ्गा—सङ्गात्ततोऽधिका । यदाप्रभृति सा गङ्गा मणिकर्णीं समागता । तदाप्रभृति तत् क्षेत्रं दुष्प्रापं त्रिदशैरपि । कृत्वा कर्माण्यनेकानि कल्याणानीतराणि च । तानि क्षणात् समुत्क्षिप्य काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । तस्य वेदान्तवेदस्य निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ख्येन योगेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् । कर्म्मनिर्मूलनकृता विना ज्ञानेन कुम्भज ! । शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतोभवेत् । यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्यक्त्वा कलेवरम् । तारकस्योपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । अनेकजन्मसंसिद्धैर्बद्धोऽपि प्राकृतैर्गुणैः । असिसंभेदयोगेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागोऽत्र वै तपः । देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्यां निर्व्वाणसौख्यकृत् । प्राप्योत्तरवहां काश्यामपि दुष्कृतवानपि । यायात् स्वं हेलया त्यक्त्वा तद्विष्णोः परमं पदम् । महेन्द्राग्निमुखा देवा दृष्ट्वा मुक्तिपथोन्मुखान् । सर्व्वान् भृशमालोक्य रक्षाकृतः पुरा पुरः । असिमम्भहासिरूपाञ्च पापिसङ्गतिखण्डिनीम् । दुष्टप्रवेशं धन्यानां पुनर्देवा विनिर्म्ममुः । वरणाञ्च व्यधुस्तत्र क्षेत्रविघ्ननिवारिणीम् । दृष्ट्वा तस्य प्रवृत्तेश्च निवृत्तिकरणीं सुराः । दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः । क्षेत्रस्य मोक्षनिःक्षेपरक्षां निर्वृतिमाययुः ; क्षेत्रस्य पश्चाद्दिग्भागे तं देहलिविनायकम् । स्वयं व्यापारयामास रक्षार्थं शशिशेखरः । अनुज्ञातप्रवेशानां विश्वेशेन कृपावताम् । ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्येषां हि कदाचन" । अत्रार्थे प्राचीनेतिहासमुक्त्वा माहात्म्यादिकमुक्तं यथा— "एवं काश्यां प्रविश्यापि पापी धर्म्मानुपङ्गतः । न क्षेत्रफलमाप्नोति बहिर्भवति तत्क्षणात् । तस्माद्विश्वेश्वरानुज्ञैव काशीवासेऽत्र कारणम् । असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते । वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ! । असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका । वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्तिरुत्सृज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन । विश्वेशहृङ्महसि यत् सहसा प्रविश्य रूपेण तां वितनुतापदवीन्दधाति ! जातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु रे त्वं जन्तो! न जातु तव शान्तिरभून्निमज्ज्य । वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनः स्याः । अन्यत्र तीर्थसलिले पतितो द्विजन्मा देवादिभावमयते न तथा तु काश्याम् । चित्रं यदत्र पतितःपुनरुत्थितं न प्राप्नोति पुक्कशजनोऽपि किमग्रजन्मा । सैषा पुरी संसृतिरूपपारावारस्य पारं पुरुषः पुरारिः । यस्यां परं पौरुषमर्थमिच्छन् सिद्धिं भजेत् पौरपरम्परासः । तीर्थान्तराणि मनुजः परितोऽवगाह्य हित्वा तनुं कलुषितां, दिवि दैवतं स्यात् । वाराणसीपरिसरे तु विसृज्य देहं सन्देहभाग्भवति देहलवाप्नयेऽपि । वाराणसी शमवशीकरणादृतेऽपि योगादयोगिजनताञ्जनतापहन्त्री । तत्तारकं श्रवणगोचरतां नयन्ती तद्ब्रह्म दर्शयति येन पुनर्भवो न । वाराणसीपरिसरे तनुमिष्टदात्रीं धर्म्मार्थसौख्यमिलयामहहा विसृजत्र । इष्टं पदं किमपि हृष्टतरोऽभिलाष्यलाभोऽस्तु मूलमपि नो यदवाप शून्यम् । आः काशिवासिजनता ननु वञ्चिताभूद्भालेविलोचनवता वनितार्द्धभाजा । आदाय यत् सुकृतभाजनमिष्टदेहं निर्वाणमात्मपवर्जयताऽपुनर्भु । वाराणसी स्फुरदसीमगुणैकभूमिर्यत्र स्थितास्तनुभृतः शशिभृत्प्रभावात् सर्वे गलेगरलिणोऽक्षियुजो ललाटे, वामार्द्धवामतनवोऽतनवस्ततोऽन्ते । आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाऽथ । स्वःसिन्धुरुङ्गतिरथोपरमास्पदञ्च विश्वेशितुः किमिह तन्न विमुक्तये यत् । वाराणसीह वरणासिसरिद्वरिष्ठासंभेदखेदशमनी द्युनदीलसच्छ्रीः । विश्रामभूमिरचलामलमोक्षलक्ष्म्या हा नैनां विहाय किमु सीदति मूढजन्तुः । किं विस्मृतं त्वहह गर्भजमामनस्यं कारान्तिदूतकृतबन्धनताडनं वा । शम्भोरनुग्रहपरिग्रहलभ्यकाशीं मूढो विहाय किमु याति करस्थमुक्तिम् । तीर्थान्तराणि कलुषाणि यहन्ति सद्यः श्रेयोदवन्त्यपि बहु त्रिदिवं नयन्ति । पानावगाहनविधानतनुग्रहाणैर्वाराणसी तु कुरुते व्रतं मूलनाशम् । काशीपुरीपरिसरे मणिकर्णिकायां त्यक्त्वा तनुं तनुभृतस्तनुमाप्नुवन्ति । भालेविलोचनवतीं गलनीललक्ष्मीं वामार्द्धबन्धुरवधूं विबुधैकराध्याम् । ज्ञात्वा प्रभावमतुलं मणिकर्णिकाया यत् पुद्गलन्त्यजति चाशुचि पूयगन्धि । स्वात्मावबोधमहसा सहसा मिलित्वा कल्पान्तरेष्वपि स नैव पृथक्त्वमेति । रागादिदोषपरिभूतमनोहृषीकाः काशीपुरीमतुलदिव्यमहाप्रभावाम् । ये कल्पयन्ति परतीर्थसमां समन्तात्ते पापिनो न सह तैः परिभाषणीयम् । वाराणसीं स्मरहरप्रियराजधानीं त्यक्त्वा कुतो व्रजसि मूढ ! दिगन्तरेषु । प्राप्याप्यजाद्यसु-

त्मभां स्थिरमोक्षलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किमु कामयेथाः?। विद्याधनानि सदनानि गजाश्वभृत्या स्रक्चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरम्याः। स्वर्गेऽप्यगम्यइह नोदयमभाजि पुंसि वाराणसी त्वसुलभाऽसुलभा विमुक्तिः। धात्रा धृतानि तुलया तुलनामवैतुं वैकुण्ठसुखत्रिभुवनानि च काशिका च। तान्युद्ययुर्लघुतया न्यगियं गुरुत्वात् तस्थौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्टयस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽनरोऽपि ह्यारोप्यमाण इह मानवदेहकरुद्रः। नानोपसर्गजनिसर्गजदुःखभारैः कर्म्माण्यनुत्य स विशेत् परमेशधाम्नि। स्थिरापायं कायं जननमरणक्लेशनिलयं विहायास्यां काश्यामहह परिगृह्णीत न कुतः। वपुस्तेजोरूपं स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव काश्यां विनिमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सहते हन्त हतधीर्विपद्भारैः सारैर्नियतनिधनैर्ध्वंसितधनैः। क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निधने श्रुतौ किञ्चिद्भूयः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काशिवासिनि जने वनेचरे द्विविभुज्यपि समीरभोजने। स्वैरचारिणि जितेन्द्रियेऽप्यहो काशिवासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह दुष्कृतकृतां सुकृतात्मनां वा काचिद्विशेषगतिरन्तकृता। किं काशयाम्। बीजानि कर्म्मजनितानि यदङ्कुराढ्यं नाङ्कुरयन्ति हरदृग्ज्वलितानि तेषाम्। शशका मशका वकाः शुकाः कलविङ्काश्च वृकाः सजम्बुकाः। तुरगोरगवानरा नरा गिरिजे! काशिमृताः गताम्बराः। अरुद्ररुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुण्ड्रचन्द्रार्द्धधराधराङ्किताः। निरन्तरं काशिनिवासिनो जना गिरीन्द्रजे! पारिषदा मता मम। यावन्त एव निवसन्ति च जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराश्चपजम्बुकाद्याः। तावन्त एव मदनुग्रहरुद्रदेहादेहावसानमधिगम्य मयि प्रविष्टाः। ये तु वर्षपवो रुद्रा दिवि! देवि! प्रकीर्त्तिताः। वातेपयोऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्तेषवः प्रिये!। रुद्रा दश दश प्राच्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिताः। ऊर्द्धदिक्स्थाश्च ये रुद्राः पठ्यन्ते वेदशादिभिः। असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले। तत्सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्रावासस्ततः प्रोक्तमविमुक्तं घटोद्भव!। तस्मादभ्यर्च्चयेत् काशीस्थान् वर्णान् वर्णेतराश्रमान्। श्रद्धयेश्वरबुद्ध्या च रुद्रार्च्चाफलभाक् नरः। श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने! शब्दार्थकोविदाः। महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततो महत्। अप्सु भूरिह लये लयं व्रजेदापश्चौर्व्ववदनोग्रकन्दरे। मातरिश्वनि महातनूनपाद्व्योम्नि संक्षयति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि षोड़शविकारसंयुता। लीयते महति बुद्धिसंज्ञके हा महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा गुणत्रयमयी च निर्गुणं तं पुमांसमवगुह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितमः परः पुमान् देहगेहपतिरेष जीवकः। प्राकृतः प्रलय एष उच्यते हंसयानहरिरुद्रवर्जितः। कालमूर्त्तिरथ तञ्च पुरुषं हेलया कलयतीश्वरः परः। स वै महाविष्णुरितीर्यते बुधैस्तं वै महादेवमुदाहरन्ति। सोऽन्तादिमध्यैः परिवर्जितः शिवः स श्रीपतिः सोऽपि हि पार्वतीपतिः। दैनन्दिनेऽथ प्रलये त्रिशूलकोटौ समुत्क्षिप्य पुरीं हरः स्वाम्। बिभर्त्ति संवर्त्तमहास्थिभूषणस्ततो हि काशी कलिकालवर्जिता। स्कन्द उवाच। वाराणसीति काशीति रुद्रावास इति द्विज!। महाश्मशानमित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम्। इति देवीपुरः प्रोक्तं देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णौ पुराख्यातं तथैवच मया स्तुतम्"।

सा च सप्तमोक्षपुर्य्यन्तर्गता। "अयोध्या मथुरामाया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः। काशी०। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च। काशीं प्राप्यैव मोक्षन्तो नान्यथा कल्पकोटिभिः" भा०टी०नीलकण्ठधृतम्"तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षीभवति" श्रुतिः। तेन काशीमृतानां जन्तूनां शिवसकाशात्तत्त्वज्ञानलाभेन तदुच्चरणात् मुक्तिः तत्त्वज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्व्वकर्म्मनाशकत्वात् तेनैव सर्व्वकर्म्मनाशः। सञ्चितकर्म्मणां कायव्यूहेन भोगात् परिक्षयणमित्यन्ये। इतरतीर्थमृतानां तु ब्रह्मादिलोकप्राप्तौ तत्र श्रवणमननाद्यपेक्षेति भेदः।

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्"। काशी० "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्। २ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च "विश्वेशं माधवं दुण्ढिं दण्डपाणिञ्च भैरवम्। वन्दे काशीं गुहां गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम्। स्वल्पार्थे ङीप्। ३ स्वल्पकाशतृणे भरतः

काशीखण्डः, पुं, काशीमाहात्म्यप्रतिपादकं खण्डम् । स्कन्दपुराणान्तर्गते काशीमाहात्म्यादिप्रतिपादके व्यासप्रणीते खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्रानुक्रमणिकाध्याये दर्शिता यथा

“विन्ध्यनारदसंवादः प्रथमं परिकीर्त्तितः । सत्यलोकप्रभावश्च द्वितीयः समुदाहृतः । अगस्त्याश्रमपदे देवानामागमस्ततः । पतिव्रताचरित्रं च प्रस्थानं कल्मसम्भवः । तीर्थप्रशंसा च ततः सप्तपुर्य्यस्ततः स्मृताः । संयमिन्याः स्वरूपञ्च ब्रह्मलोकस्ततः परम् । इन्द्राग्न्योर्लोकसंप्राप्तिस्ततश्च शिवशर्म्मणः । अग्नेः समुद्भवस्तस्मात् क्रव्यादवरुणसम्भवः । गन्धवत्यलकापुर्य्योरीशपुर्य्योस्तु सम्भवः । चन्द्रलोकपरिप्राप्तिः शिवशर्म्मद्विजन्मनः । उडुलोककथा तस्मात्ततः शुक्रसमुद्भवः । महेशमङ्गलीर्गार्गीणां लोकानां वर्णनं ततः । सप्तर्षीणां ततो लोका ध्रुवस्य च तपस्ततः । ततो ध्रुवपदप्राप्तिर्महर्लोकादिवर्णनम् । दर्शनं सत्यलोकस्य तथा वै शिवशर्म्मणः । चतुर्भुजाभिषेकश्च निर्वाणं शिवशर्म्मणः । स्कन्दागस्त्योः संवादो मणिकर्ण्याः समुद्भवः । ततस्तु गङ्गामाहात्म्यं ततो दशहरास्तवः । प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् । वाराणस्याः प्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः । दण्डपाणेः समुद्भूतिर्ज्ञानवाप्युद्भवस्ततः । आख्यानं तु कलावत्याः सदाचारस्ततः परम् । ब्रह्मचारिप्रकरणं ततः स्त्रीलक्षणानि च । कृत्याकृत्यप्रकरणमविमुक्तेशवर्णनम् । ततो गृहस्थधर्म्माश्च ततो योगनिरूपणम् । कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम् । काशाख्यानं वर्णनं तथा योगिनीवर्णनं ततः । लोलार्कस्य समाख्यानमुत्तरार्ककथा ततः । शाम्बादित्यस्य महिमा द्रुपदादित्यवर्णनम् । ततस्तु गरुडाख्यानमरुणार्कोदयास्ततः । दशाश्वमेधिकं तीर्थं मन्दराच्च गणागमः । पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणं ततः । मायागणपतेश्चाथ दुण्ढिप्रादुर्भवस्ततः । विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविसर्ज्जनम् । ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दुमाधवसम्भवः । ततो वैष्णवतीर्थानां माहात्म्यपरिवर्णनम् । प्रयाणं मन्दरात्काश्यां वृषभध्वजशूलिनः । जैगीषव्येण संवादो ज्येष्ठस्थाने महेशितुः । ततः क्षेत्ररहस्यस्य कथनं पापनाशनम् । अथातः कन्दुकेशस्य व्याघ्रेशस्य समुद्भवः । ततः शैलेश्वरकथा रत्नेशस्य च दर्शनम् । कृत्तिवासःसमुत्पत्तिस्ततश्चायतनागमः । देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः । दुर्गाया विजयश्चाथ तत ओङ्कारवर्णनम् । पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः । त्रिलोचनप्रभावोऽथ केदाराख्यानमेव च । ततो धर्म्मेशमहिमा ततः पक्षिकथा शुभाः । ततो विश्वभुजाख्यानं दुर्द्दमस्य कथा ततः । ततो वीरेश्वराख्यानं वीरेशमहिमा पुनः । गङ्गातीर्थैश्च संयुक्ता कामेशमहिमा ततः । विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञसमुद्भवः । सत्या देहविसर्गश्च ततो दक्षेश्वरोद्भवः । ततो वै पार्व्वतीशस्य महिम्नः परिकीर्त्तनम् । गङ्गेशस्याथ महिमा नर्मदेशसमुद्भवः । सतीश्वरसमुत्पत्तिरमृतेशादिवर्णनम् । व्यासस्य हि भुजस्तम्भो व्यासशापविमोक्षणम् । क्षेत्रतीर्थकदम्बं च मुक्तिमण्डपसङ्कथा । विश्वेशाविर्भवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः । एतदाख्यानशतकं क्रमेण परिकीर्त्तितम्” ।

काशीनाथः, पुं, शिवः । महादेवे काशीपत्यादयोऽप्यत्र “कालं निकटतो ज्ञात्वा काशीनाथं समाश्रयेत्” । काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्” काशीख० ।

काशीयात्रा, स्त्री, ६तत्, काशीस्थतीर्थेषु यात्रायाम् तत्प्रकारः काशीख० दर्शितो यथा ।

“श्रीवेदव्यास उवाच । निशामय महाभाग ! लोमहर्षण ! वच्मि ते । यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा । सचेलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले । संतर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः । आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । नमस्कृत्य ततो गच्छेद्द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् । ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् । तारकेशं ततोऽभ्यर्च्च्य महाकालेश्वरं ततः । ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका । दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः । ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धिदा । द्विसप्तायतनानाञ्च काश्यां यात्रा प्रयत्नतः । कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि । अथ वा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः । तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः । मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः । ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः । त्रिविष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् । रत्नेशं चाथ चन्द्रेशं केदारं च ततो व्रजेत् । धर्म्मेश्वरं च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः । विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः । अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् । एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिना । यस्तु क्षेत्रमुपित्वा तु नैतां यात्रां समाचरेत् । विघ्नास्तस्योपतिष्ठन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः । अष्टायतनया-

शान्त्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तौ । दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः । गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः । अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः । दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये । अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा । सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः । शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् । स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः । स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् । स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः । पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थे कृतोदकः । मणिकर्णीं ततः स्नात्वा पश्येदीशानमीश्वरम् । उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् । चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं समर्च्चयेत् । देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते । शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । दण्डखाते ततः स्नात्वा व्याघ्रेशमथ पूजयेत्ततः । शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् । जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः । कदापि न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे । महारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्द्दशीम् । एतत् क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै । इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते । अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा । आग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् । उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् । आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः । लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् । ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् । मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः । तत्रैकादशलिङ्गानामर्पणा कार्य्या प्रयत्नतः । इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् । शुक्लपक्षे तृतीयायां सा यात्रा विश्ववृद्धिदा । गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत् । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् । सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः । ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः । स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् । सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्च्चयेत्ततः । स्नात्वा भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः । ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये । इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् । कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह यात्रां विघ्नेशितुः सदा । ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे । भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी । रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये । नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा । अन्तर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् । नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे । अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽघौघशान्तये । गृहीत्वा नियमं चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् । स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् । कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशमथाश्य च । पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ । ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः । ततो वै सोमनाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्त्येश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च । गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् । अस्थिक्षेपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम् । भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः । चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् । चन्द्रेशश्चाथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च । पितामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलशेश्वरम् । नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः । सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् । वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ । द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशकौ । सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो व्रजेत् । त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका । आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः । चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशश्च ततः परम् । ततो मनःप्रकामेशं ईशानेशस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः । ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् । लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः । परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः । प्रतिग्रहेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य तत आप्सरसेश्वरम् । गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत् ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः । विना-

थकांस्ततः पश्च विश्वनाथं ततोव्रजेत्। ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत्। अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्या कृता मया। न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे। विश्रम्य यायाद्भवनं निष्पापः पुण्यवान्नरः। संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः। कार्य्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये। नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्च्चयेत्। दुःखरुद्रपिशाचत्वे न लभेद्यस्य पूजनात्। श्रद्धापूर्व्वमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थवासिभिः। सर्व्वस्यापि विशेषेण कार्य्या यात्रास्य सर्व्वतः। न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्विना यात्रां क्वचित् कृती। यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम्। स्नात्वा स्वर्गतरङ्गिण्यामतो विश्वेशितुःस्तवम्। यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः। निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन्। स दष्टः कालकोणेन स दृष्टो स्खलन्नास्फुटम्। स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः। सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रां व्यधात् स च। मणिकर्ण्यां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत। सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं पुनः पुनः। द्रष्टव्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका"।

काशीरहस्य नं० काश्यारहस्यम्। १काशीस्थैः कर्त्तव्याचारभेदे २तन्माहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीखण्डोक्तं यथा "येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाङ्गदः (शिवः) संसाराशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् क्वचित्। गर्भे रक्षामणिर्मन्त्रः काशीवर्णद्वयात्मकः। यस्य कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलभीः कुतः। सुधां पिबन्ति यो नित्यं काशीवर्णद्वयात्मिकाम्। स नैर्ज्जरीं दशां हित्वा सुधैव परिजायते। श्रुतं कर्णामृतं येन काशीत्यक्षरयुग्मकम्। न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भजां कथाम्। काशीरजोऽपि यन्मूर्द्ध्नि पतेदनिलाहृतम्। चन्द्रशेखरतन्मूर्द्धा भवेच्चन्द्रकलाङ्कितः। प्रसङ्गतोऽपि यत्रैतपश्चमानन्दकाननम्। यातं, तेऽत्र न जायन्ते नेक्षेरन् पितृकाननम्। गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाग्रताथ वा। काशीत्येष महामन्त्रो येन जप्तः स निर्भयः। येन वीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम्। अवीजानि भवन्त्येव कर्म्मवीजानि तस्य वै। काशी काशीति काशीति जपतो यस्य संस्थितिः। अन्यत्रापि सतस्तस्य पुरो मुक्तिः प्रकाशते। क्षेममूर्त्तिरियं काशी क्षेममूर्त्तिमयो भवः। क्षेममूर्त्तिस्त्रिपथगा नान्यत् क्षेमत्रयं क्वचित्। ब्राह्मणानामिति वचः क्षेत्रभक्तिविजृम्भितम्। निशम्य गिरिजाकान्तस्तुतोष नितरां हरः। प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या यूयं द्विजर्षभाः!। येषामिहेदृशी भक्तिर्मम क्षेत्रेऽतिपावने। जाने सत्त्वमया जाताः क्षेत्रस्यास्य निषेवणात्। नीरजस्का वितमसः संसारार्णवपारगाः। वाराणस्यास्तु ये भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम्। जीवन्मुक्ता हि ते नूनं मोक्षलक्ष्म्या कटाक्षिताः। यैश्च काशीस्थितो जन्तुरल्पकोऽपि विरोधितः। तैश्च विश्वम्भरा सर्व्वा मया सह विरोधिता। वाराणस्यास्तु नामापि यो निशम्यानुमोदते। तेनापि ब्रह्माण्डमखिलं ध्रुवन्नानुमोदितम्। निवसन्ति हि ये मर्त्त्या अविमुक्तानन्दकानने। ममान्तःकरणे ते वै निवसेयुरकल्मषाः। निवसन्ति मम क्षेत्रे मम भक्तिं न कुर्वते। मम लिङ्गधरा ये नो न तानुपदिशाम्यहम्। काशी सिद्धिकननगरी येषां चित्ते प्रकाशते। ते मत्पुरः प्रकाशन्ते नान्ये यस्या पिता कृताः। मोक्षलक्ष्मीरियं काशी न येभ्यः परिरोचते। सर्व्वलक्ष्मीकाङ्क्षभागिभ्यः पतितास्ते न संशयः। काशी संकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम्। पुरः किङ्करवत्तिष्ठेत् समानुग्रहतो द्विजाः!। आनन्दकानने ह्यत्र त्वनन्दाविनतोऽस्म्यहम्। कर्म्मवीजानि जन्तूनां ज्वालये, न प्ररोहन्ति, स्थातव्यं सततं काश्यां यद्व्योऽहं प्रयत्नतः। जेतव्यो कलिकालौ च लब्धव्या मुक्तिरङ्गना। प्राप्यापि काशीं दुर्बुद्धिर्यो न मां परिषेवते। तस्य हस्तगताप्याशु क्वैव लक्ष्मीः प्रणश्यति। धन्या मद्भक्तिलक्षाणो ब्राह्मणाः काशिवासिनः। यूयं, यच्छे तस्मै द्रुतौ न दूरेऽहं न काशिकाः। दातव्यो वो वरः कोऽत्र व्रियतां स यथारुचि। श्रेयांसो मे यतो यूयं क्षेत्रसन्न्यासकारिणः। इति पीत्वा महेशानमुखक्षीराब्धिजां सुधाम्। परितृप्ता द्विजाः सर्व्वे वव्रुर्वरमनुत्तमम्। ब्राह्मणा ऊचुः। उमापते महेशान! सर्व्वज्ञ! वर एष नः। काशी कदापि न त्याज्या भवता भवतापहृत्!। वचनाद्ब्राह्मणानान्तु शापो मा प्रभवत्विह। कदाचिदपि केषांचित् काश्यां मोक्षेऽन्तरायकः। तव पादाम्बुजद्वन्द्वे निर्द्वन्द्वा भक्तिरस्तु नः। आकल्पेवरपातश्च काशीवासोऽस्तु नोऽनिशम्। किमन्येन वरेणेश देय एष वरो हि नः। अपथेदान्धकध्वंसिन्! वरमन्यं वृणीमहे। तव प्रतिनिधीकृत्यास्माभिस्त्वद्भक्तिभावितैः। प्रतिष्ठितेषु लिङ्गेषु सान्निध्यं भवतोऽस्त्विह। श्रुत्वेति तेषां वाक्यानि तथास्त्विति पिनाकिना। प्रोचेऽन्योऽपि-

मृतो दत्तो ज्ञानं यस्य भविष्यति । पुनः प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजाः ! । हितं वः कथयाम्यत्र तदनुष्ठीयतां ध्रुवम् । सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमर्च्च्यं प्रयत्नतः । दमो दानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः । इदमेव रहस्यञ्च कथितं, क्षेत्रवासिना । मतिः परहिते कार्य्या वाच्यं नोद्वेगकृद्वचः । मनसाऽपि न कर्त्तव्यमेनोऽत्र विजिगीषुणा । अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृतं सुकृतेतरत् । अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परिनश्यति । वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति । अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहम् । पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि । न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म्म प्रभुज्यते । किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्रायुतत्रयम् । वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वारतः सदा । योनिं प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् । पुनरत्रैव निवसन् ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन संप्राप्य मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधायेह बहिः पञ्चत्वमागताः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ! । याम्याख्या मे गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्त्तयः । मूषायां ते धमन्त्यादौ क्षेत्रदुष्कृतकारिणः । नयन्त्यनूपप्रायाञ्च ततः प्राचीं दुरासदाम् । वर्षाकाले दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभिः सपङ्काभिर्दन्दशूकैर्जलोद्भवैः । दुर्निवारैश्च मशकैर्दश्यन्ते ते दिवानिशम् । ततो याम्यैर्हिमर्त्तौ ते नीयन्तेऽद्रौ हिमालये । अशनावरणैर्हीनाः क्लेश्यन्ते ते दिवानिशम् । मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिवृक्षविवर्जिते । दिवाकरकरैस्तीव्रैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः । क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभिः समन्ततः । इत्थं कालमसङ्ख्यातमानीयन्ते ततस्त्विह । निवेदयन्ति ते याम्याः कालराजान्तिकं ततः । कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म्म संस्मार्य्य दुष्कृतम् । विवस्त्रान् क्षुत्तृषार्त्तांश्च लग्नपृष्ठोदरत्वचः । अन्यै रुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि । ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा । सहन्ते क्लममत्यर्थं क्षुत्तृड्जन्यसम्भवम् । आहारं रुधिरोन्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन । एवं त्र्ययुतसंख्यातं कालं तत्रापि दुःखिताः । श्मशानस्तम्भमभितो नीयन्ते कण्ठपाशिताः । पिपासिता अपि न तेऽम्बुस्पर्शमपि चाप्नुयुः । अथ संक्षीणपापास्ते कालभैरवदर्शनात् । इहैव देहिनो भूत्वा मुच्यन्ते ते ममाज्ञया । तस्मान्न कामयेदत्र वाङ्मनःकर्म्मणाप्यघम् । शुचौ पथि सदा स्थेयं मल्लाभमभीप्सुभिः । नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी । ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम् । अनशनं यः कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतः । न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम् । अविमुक्तं सदा सेव्यं संसारभयमोचकम् । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां हित्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे । जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम् । अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् । जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधिगम्यते । तिर्य्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः । कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम् । अविमुक्तं न सेवन्ते ये मूढास्तमसा हताः । विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः । अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत् सुधीः । कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः । ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनं ध्रुवम् । अविमुक्तकृतानान्तु पतनं नैव विद्यते । ब्रह्महत्यां नरः कृत्वा पश्चात् संयतमानसः । प्राणांस्त्यजति यः काश्यां स मुक्तो नात्र संशयः । स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्तिसमाहिताः । अविमुक्ते मृता विप्रा ! यान्ति ताः परमां गतिम् । प्राणोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमाः ! । दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्यात्तेन तन्मयः । मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्व्वार्पितक्रियः । यथा मोक्षमिहाप्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् । मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गतिञ्चासुखदायिनीम् । चलमागन्तुकं सर्वं, ततः काशीं समाश्रयेत् । काशी समाश्रिता यैस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभिः । तानत्र निर्म्मलधियो निर्वाणश्रीः समाश्रयेत् । काशीस्थितकमपि यः प्रीणयेन्न्यायजैर्धनैः । तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं तु मया सह । यः प्रीणयति पुण्यात्मा निर्वाणनगरीश्वरम् । प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः ! प्रीणयामि तम् । दिवोदासोऽपि राजर्षिः काशीं धर्म्मेण पालयन् । सदेहो मत्पदं प्राप्तो यतो न पुनरागतिः । अत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना । अतो विमुक्तमासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् । मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारञ्चातिभीषणम् । अश्मना चरणौ हत्वा कालमत्र प्रतीक्षयेत् । अविमुक्तं परित्यज्य यदा यास्यन्ति दुर्धियः । हसिष्यन्ति तदा भूतान्यन्योन्यकरता-

मुनेः। प्राप्य वाराणसीं पुण्यां सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम्। परिनिष्क्रान्तुमन्यत्र कस्य जन्तोर्मतिर्भवेत्। महादानेन चान्यत्र यत् फलं लभते नरः। अविमुक्ते तु काकिन्यां दत्तायां तदवाप्नुते। एकः समर्च्चयेल्लिङ्गं तपस्तप्येत चापरः। तयोर्मध्ये तु स श्रेष्ठो यो लिङ्गं पूजयेदिह। तीर्थान्तरे गवां कोटिं विधिवद्यः प्रयच्छति। एकाहं यो वसेत् काश्यां काशीवासी तयोर्वरः। अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोटिं संभोज्य यत् फलम्। वाराणस्यां तदेकेन भोजितेन तदाप्यते। सन्निहित्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे। तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा कृता भवेत्। मनेह परमं ज्योतिरापातालाद्व्यवस्थितम्। अतीय सत्यलोकादीननन्तलिङ्गरूपधृक्। पृथिव्यन्तःस्थितं लिङ्गमविमुक्तं स्मरन्ति ये। कल्पैस्ते विमुच्यन्ते महद्भिरिति निश्चितम्। अस्मिन् क्षेत्रे तु येनाहं दृष्टः स्पृष्टः समर्च्चितः। समाप्य तारकं ज्ञानं न स भूयोऽभिजायते। यो मामिह समभ्यर्च्य त्रियते न्यत्र कुत्रचित्। जन्मान्तरेऽपि मां प्राप्य स विमुक्तो भविष्यति। इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामग्रतो हरः। पश्यतामेव तेषान्तु तत्रैवान्तर्हितोऽभवत्"।

काशीसत् पु॰ त्रिस्थलीसेतुनामके काशीमाहात्म्यादिविधायके ग्रन्थभेदे।

काशेय पु॰ काश्यां भवः ढक् काशेर्नृपस्यापत्यं वा ढक्। काश्यां भवे स्त्रियां ङीप्। "भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्व्वसेनीं सुनन्दां नाम तस्यां जज्ञे भुमन्युर्नाम"। भा॰ आ॰ ९५।

काशीश(स) न॰ काशिं प्रकाशमीष्टे ईश–क। (हीराकस) ख्याते उपधातुभेदे "काशीशं(सं) धातुकाशीशं (सं) पांशुकाशीश(स)मित्यपि। तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीश(स)मुच्यते। काशीश(स)मम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" भावप्र॰ काशीं दीप्तिं स्यति सो–क। दन्त्यान्तोऽप्यत्र भावप्र॰।

काशू(सू) स्त्री कश(स) ऊ णिच्च उज्ज्वलदत्तोक्ते तालव्यमध्यपाठः पा॰ सूत्रे दन्त्यमध्यपाठः १शक्तिरूपास्त्रे २विकलवाचि च मेदि॰ ३बुद्धौ रोगे शब्दचि॰।

काशू(सू)कार पु॰ काशूं(सूं) विकलवाचं करोति कृ–अण् उप–स॰। गुवाकेश शब्दचि॰ तत्फलसेवने हि जिह्वाजाड्यात् वाचो वैकल्यं जायते इति तस्य तथात्वम्।

काशू(सू)तरी स्त्री॰ ह्रस्वा काशूः (सूः) ह्रस्वार्थे ष्टरच् ङीप्। ह्रस्वे काशूनामास्त्रभेदे।

काश्म(श्व)री स्त्री काश–वनिप् वनोरच नश्चान्तादेशः पृषो॰ श्वस्य मः। गाम्भार्य्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत॰ अणोलुपि स्त्री। "विल्वात् कपित्थात् जम्बूश्च काश्मर्य्या बदरीस्तथा" भा॰व॰ १५८अ॰।

काश्मर्य्य पु॰ काश्मरी+स्वार्थे ष्यञ्। गाम्भार्य्याम् अमरः "बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकपालानि च" भा॰आनु॰ ५२०। अयञ्च मधुरवर्गे पियालबीजकाश्मर्य्येत्याद्युपक्रमे "क्रमासेन मधुरोवर्गः" सुश्रुते उक्तः।

काश्मीर न॰ काश्मीरे भवः कच्छा॰ अण्। १पुष्करमूले अम॰। २टङ्के ३कुङ्कुमभेदे मेदि॰ "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यत् भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्" भावप्र॰ सत्म्यकृपादुकम्। काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः" भर्त्तृ॰। "काश्मीरागुरुकस्तूरीविलहरीकाशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त॰। ४काश्मीरदेशभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् "तेन तेनपमापन्ना काश्मीरीव तुङ्गसी" भा॰वि॰९अ॰। सा च ५गाम्भार्य्यां भावप्र॰। काश्मीरदेशानां राजा अण्। ६तद्देशराजे "काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरका हंसकायनाः। शिविशिगर्त्तयौधेयाः राजन्या मद्रकैकयाः" भा॰ स॰ ५२। काश्मीरोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण्। पित्रादिक्रमेण ७तद्देशवासिनि त्रि॰ "काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारादर्शकास्तथा" भा॰ भी॰९अ॰। "शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह" तत्रैव। "शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः। तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" इत्युक्ते ८देशभेदे च। "काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना लुद्रकमानसम्" सुश्रु॰। काश्मीरमण्डलतीर्थादिकथा भा॰व॰१३०अ॰ यथा "एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी। अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः। बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः। काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्व्वपुण्यमरिन्दम!। महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह। यत्रोत्तराणां सर्व्वेषामृषीणां नाहुषस्य च। अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत!। एतद्द्वारं महाराज!। मानसस्य प्रकाशते। वर्षमस्य गिरेर्म्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम्। एष वातिकखण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रम!। नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः। इदमाश्चर्य्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ!। क्षीणे युगे तु कौन्तेय! शर्व्वस्य

स्वैः पार्षदैः। सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः। अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम्। यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः। अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः"।

"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम्। ताः नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० आनु०२५ अ०। काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् टाप्। ८कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि०। ९ अतिविकायां स्त्री मेदि०।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थोवा वुञ्। काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च। "ततः काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः" भा०स० २६अ०।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन–ड ७त०। १कुष्ठे (कुड़)२कुङ्कुमभेदे च मेदि०। ३पुष्करमूले विश्वः।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म यस्य। कुङ्कुमभेदे अमरः।

काश्मीर्य्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा०चतुरर्थ्यां ण्य। १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जलमाश्यं यत्र कुत्सितं वा आश्यं अश–ण्यत् कश्य+स्वार्थेऽण् वा। १मद्ये हेमच०। काश्यां भवःयत्। २काशिराजे पु०। स्वार्थे क। तत्रैव। "शत्वात्मजस्त्वार्ष्टिषेण स्तनयस्तस्य काश्यकः। काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९अ०।

काश्यप न०काश्यं मद्यं पिबत्यत्र पा–बज्यर्थे क।१मांसे हेमच०। मांसस्य मद्यपानाव्यभिचारात्तथात्वम्। काश्यं राजभेदं पाति नरकात् पा–क। काश्यस्य नृपस्य २पुत्रभेदे काश्यशब्दे उदा०। कश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री। ४कणादे मुनौ पु० त्रिका०। ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कश्यपस्येदम् अण्। ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५, ११श्लो०। स्त्रियां ङीप्। सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्याः तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु०१५४अ०उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा। अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ। धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः। कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम्। साऽहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम्। अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत्। ततस्तां काश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तथा। प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः। ऋद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता। धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप!। एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप!। त्रिंशतः काश्यपो राजन्! भूमिरासीदतन्द्रिता। अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च कश्यपम्। पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः"। एतद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीष् "काश्यपीबालाक्यमाठरी पुत्रात् काश्यपी बालाक्यमाठरीपुत्रः" शत०ब्रा०१४,९,४,३१० ९कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः। काश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम्। श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम्। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम्। तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन्। तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि। गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः। तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम्। क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्यं चिकीर्षति। काश्यप उवाच। नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा। पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम्। गच्छामि त्वरितं सौम्य! सद्यः कर्तुमपज्वरम्। तक्षक

निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्। काश्यप-

करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः।

तक्षक उवाच। यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम्। ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप!। परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च। न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम!। काश्यप उवाच। दश नागेन्द्र! वृक्षं त्वं यमेतदभिमन्यसे। अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम!। सौतिरुवाच। एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना। अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः। स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना। आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः। तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत्। कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ!

जोवयेमं वनस्पतिम्। सौतिरुवाच। भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा। सर्वं भस्म समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत्। विद्याबलं पन्नगेन्द्र! पश्य मेऽस्य वनस्पतौ। अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम!। ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः। भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत्। अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम्। पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः। तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना। उवाच तक्षको ब्रह्मन्नैतदत्यद्भुतं त्वयि। द्विजेन्द्र! यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा। कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन!। यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात्। अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम्। विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे। घटमानस्य ते विप्र! सिद्धिः संशयिता भवेत्। ततो यशः प्रदीप्तन्ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। निरंशुरिव घर्म्मांशुरन्तर्द्धानमितो व्रजेत्। काश्यप उवाच। धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे देहि भुजङ्गम!। ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रगृह्य वै। तक्षक उवाच। यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम्। अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम!। सौतिरुवाच। तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः। प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान्। दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा। क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्त्तत काश्यपः"।

काश्यपनन्दन पु० कश्यपस्यायम् अण् कर्म्म०। १गरुडे २अरुणे ३देवमात्रे च। "ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः!। यस्मिन् देशे करिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपनन्दनाः" भा०आनु०६६अ०। "मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश" इत्युपक्रम्य "अदित्या द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः" इत्युक्त्वा सर्व्वेषां सुरासुरादीनां ततउत्पत्त्युक्तेः ४असुरादिषु च। कश्यपशब्दे१८२९पृ० विवृतिः [कश्यपगोत्रापत्ये

काश्यपायन पुंस्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्।

काश्यपि पु०कश्यपे भवः इञ्। १अरुणे २गरुडे च। तयोः कश्यपेन विनतायामुत्पत्तिकथा च भा० आ० ३१अ० यथा "एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी। तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं, तामुवाच काश्यपः। आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ। उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः। एतौ सर्व्वपतत्त्रिणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपविहङ्गमौ। शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः। नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर!। व्येतु ते शक्र! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि। न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः। एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्व्विशङ्कस्त्रिपिष्टपम्। विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्त्रिणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत"।

काश्यपिन् पु० भूम्नि। काश्यपेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काश्यपप्रोक्तशाखाध्येतृषु।

काश्यपेय पु० कश्यपस्येयम् अण् काश्यपी कश्यपभार्य्या तत्र भवः ढक्। १कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ। "इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः" भा०आनु० १५०अ०। गरुडे च "नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः" भा०आ०२३अ०। "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्वजपूजामन्त्रः।

काश्यादि पु० ञ्यञिठोः प्रत्यययोः प्रकृतिभूते पाणिन्युक्ते शब्दगणे स च गणः काशि वेदि (चेदि इति वा) संयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्द्ध्व तत्"। तात्कालिकः।

काश्यायन पुंस्त्री काश्यस्य काशिराजस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। काशिराजगोत्रापत्ये

काष पु० कष्यतेऽनेन कष—करणे घञ्। १कषणपाषाणे (कष्टीपाथर) ख्याते प्रस्तरभेदे शब्दचि०। २ऋषिभेदे च

काषाय त्रि० कषायेण रक्तः अण्। कषायेण रक्ते १वस्त्रादौ "यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्म-

र्णो, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः” आश्व०श्रौ० १,१९,९। “कात्यायन्यर्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा” अमरः। स्त्रियां ङीप्। तदन्तस्य रक्तार्थाणन्तत्वात् एकार्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत्। काषा यी कन्या यस्य काषायकन्यः

काषायण पु० अश्वा० गणे काश्यत्यत्र काषेति पाठे गोत्रापत्ये फञ्। १काषगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे। “काषायणात् काषायणः” शत ब्रा०१३,७,३,२७।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्त्यस्य ठन्। कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। “सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः” सुश्रु०। कीटशब्दे विवृतिः।

काषायिन् पु० भूम्नि। कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि। कषायर्षिप्रोक्तशाखाध्यायिषु।

काष्ठ न० काशत्यनेन काश–क्थन् नेट् शस्य ष १अनलादेरिन्धनार्थे दारुणि “ससारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति। तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्” इत्युक्तलक्षणयुक्ते २दारुभेदे च। “काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत” शत०ब्रा०,३,२,१, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ। समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः” भा०,शा०,८६४ श्लो० “तथाश्मानस्तृणकाष्ठञ्च सर्व्वं दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ति” भा०,आ०,८९ अ०।

काष्ठक त्रि० काष्ठं विद्यतेऽस्य नड़ादि० छ कुक् च बिल्वकादि० छमात्रस्य लुक्। काष्ठयुक्ते। २अगुरुचन्दने न शब्दमा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम्।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली। (काठकला कदलीभेदे राजनि०। [ङीप्।

काष्ठकीट पुंस्त्री काष्ठे कीटः। घुणाख्ये कीटे हेम०स्त्रियां

काष्ठकुट्ट पुंस्त्री० काष्ठं कुट्टति कुट्ट–अण् उप० स०। (काठठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। [काष्ठमये कुद्दाले अब्भौ अमरः।

काष्ठकुद्दाल पु० काष्ठमयः कुद्दालः। नौकास्थमलघर्षणार्थे

काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

काष्ठतक्ष् पु० काष्ठं तक्षति तक्ष–क्विप्। (छुतार)इतिप्रसिद्धे जातिभेदे। ण्वुल्। काष्ठतक्षकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। काष्ठतक्षणकर्त्तृमात्रे त्रि०। स्त्रियां टाप् इति भेदः। [कृमिभेदे हारा०।

काष्ठतन्तु पु० काष्ठे तन्तुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात्। काष्ठस्थे

काष्ठदारु पु० काष्ठप्रधानो दारुः। देवदारुवृक्षे राजनि०। तस्य शाखाबाहुल्ययोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्।

काष्ठद्रु पु० काष्ठप्रधानो द्रुर्वृक्षः। पलाशवृक्षे राजनि० तस्य काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम्।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्। आमलके राजनि० तत्फलाभ्यन्तरे अष्टेः काष्ठस्येव शुष्कत्वात्तस्य तथात्वम्। [लायाम् राजनि०।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला। सितपाट-

काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रोमठः मठी काष्ठेन निर्म्मिता मठीव। चितायाम् त्रिका०। तस्याः काष्ठनिर्म्मितक्षुद्रमठाकारत्वात् तथात्वम्।

काष्ठमय त्रि० काष्ठात्मकं मयट्। १काष्ठात्मके २काष्ठतुल्यकठिन हृदये निर्दये च। “दुर्दृशाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव”। भा०,रा०,२४४,। [हारा०

काष्ठमल्ल पुं काष्ठं मल्ल इव यत्र। शवनिर्हारणे यानभेदे

काष्ठमौन न० काष्ठमिव मौनम्। इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनरूपे मौने शब्दचि०

काष्ठलेखक पु० काष्ठं लिखति ण्वुल्। घुणाख्ये कीटे।

काष्ठलौहिन् पु० काष्ठञ्च लौहञ्च स्तोऽस्य। लौहयुक्ते काष्ठमये मुद्गरे त्रिका०

काष्ठवल्लिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लिका। कटुकायां (कट्की) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शारिवाभेदे राजनि०

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा। (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश क्थन् नेट् शस्य षः। १दिशि। “स राजपत्नीवदध आशु शुक्ल इवोडुपः। आपूर्य्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्”। २अष्टादशनिमेषात्मके २काले “त्वं मुहूर्त्तस्थितिस्त्वं च लवस्त्वं पुनः क्षणः “शुक्लस्त्वं बहुलस्त्वं च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा” भा० आ०२५ अ०। “कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि!” देवीमा०। ३सीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः” कुमा०। ४स्थितौ “काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः” भाग० १,१,२२, श्लो०। ५उत्कर्षे च अमरः “काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धम्” कुमारः। काष्ठं प्राधान्येनास्त्यस्याम् अच्। ६दारुहरिद्रायां मेदि०। ७कश्यपपत्नीभेदे। “अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा आरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः” इत्युपक्रम्य “अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः” भाग० ६,६.२२, उक्तम्

काष्ठागार न० काष्ठनिर्म्मितमागारम्। (काटेरघर) काष्ठनिर्म्मिते गृहे त्रिका०।

काष्ठाम्बुवाहिनी स्त्री काष्ठनिर्म्मिताऽम्बुवाहिनी। (सेञ्चोति) ख्याते द्रोणीरूपे नौकाजलसेचनपात्रभेदे अमरः

काष्ठालुक न० काष्ठमिव कठिनमालुकम्। कन्दभेदे। "कन्दानत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः विदारिकन्द-शता-वरी-विस-मृणाल-शृङ्गाटक-कशेरुक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्त्यालुक काष्ठालुक-शङ्खालुक-रक्तालुकेन्दीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि। रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च। गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च" सुश्रुतः।

काष्ठिक त्रि० काष्ठमस्त्यस्य ठन्। बहुकाष्ठयुक्ते अनले देशादौ 'क्षुद्रं काष्ठं ङीप् काष्ठी स्वार्थे क ह्रस्वः टाप्। काष्ठिका क्षुद्रकाष्ठखण्डे स्त्री। "विंशति काष्ठिकाः" भवदेवः

काष्ठिन् त्रि० काष्ठमस्त्यस्य इनि। बहुकाष्ठयुक्ते स्त्रियां ङीप्

काष्ठील पु० काष्ठिना इल्यते इल–क्षेपणे कर्म्मणि घञ्। १राजार्के राजनि० ईषदष्ठीलेव। २कदलीभेदे (काटकला) शब्दचि०

काष्ठेक्षु पु० काष्ठमिव कठिनकाण्ड इक्षुः। इक्षुभेदे सुश्रु० इक्षुशब्दे ६०६पृ०विवृतिः। भावप्र० काण्डेक्षुरिति पाठः।

काष्ठोडुम्बरिका स्त्री काष्ठप्रधाना उडुम्बरिका। काकोदुम्बरिकायाम् शब्दचि०।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भ्वा० आत्म० अक० सेट्। कासते अकासिष्ट कासाम्-बभूव-आस-चक्रे चकासे "असीतोरावणः कासाञ्चक्रे शब्दं निराकुलः" भट्टिः। "कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमभिहितवान्" जयम०। "अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम्। मुहुर्मुहुः क्षौति चात्यर्थमत्याधमति कासते" "स पूर्व्वं कासते शुष्कम्" सुश्रु०। "कासमानश्च तृष्णाभिभूतः" सुश्रु०। अस्य क्वचित् परस्मैपदित्वमिच्छन्ति। "प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत् शुष्कं स्वरभेदयुक्तः" शब्द०कासशब्दे उदा०। क्विप् काः। "यच्च शीतोऽथोरूरुः सह कासा वेपथुः" अथ० ५,२२,१०, भावे घञ्। कासः कुत्सितशब्दः "मुञ्च शीर्षक्त्या उत कासएनम्" अथ० १,१२,२।

कास त्रि० कस हिंसने कर्त्तरि ण। १हिंसके। कासतेऽनेन कास–करणे घञ्। २रोगभेदे पु० "कुष्ठया बलासं कासमुद्युगम्" अथ० ५,२२,११। तल्लक्षणनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः। कासस्यापि च ते ज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः। धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च। विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव। प्राणोह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः। निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषः कासः स विद्वद्भिरुदाहृतस्तु। स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च। पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात्। भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः। स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि। हृत्पार्श्वमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत् शुष्कं स्वरभेदयुक्तः। उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत् स पाण्डुः परिदह्यमानः। विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। उरःक्षतोऽतिमात्रं विरूक्षस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघा[illegible]। [illegible] स कासः सरक्तं ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः। [illegible]ध्वशूलाङ्गजविग्रहैः। [illegible] [illegible] कासमारभेत्। स कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजता[illegible] विच्छिन्नेन चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन [illegible]। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्थं वृद्धा? त्वमासाद्य मनुष्यो वै यापनमाज्ञभिषग्जस्तु कासम्"। भावप्र० तन्निदानं यथा

"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः। क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्। क्षयाय राजयक्ष्मणे। अथ पूर्व्वरूपमाह। पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता। कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते। भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा। कथ

वातिकस्य रूपमाह हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामानमः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव। शङ्खो ललाटैकदेशः, शुष्कं श्लेष्मादिरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह तनोर्विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः। सपाण्डुः, पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुङ्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्तं रुक् रुचिर्यस्य सः कण्डुः कण्ठ एव। क्षतकासस्य निदानपूर्ब्बिकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह स पूर्ब्बं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति। क्षयकासस्य निदानपूर्ब्बिकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्राणक्षयश्चोपलभेत् स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति निर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। असाध्यसाध्ययाप्यानाह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः। एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात्। न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सद्वैद्यः सद्भेषजः सत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ। स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः। स्थविराणां जराकासः वृद्धानां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्वएव वातजादिरपि याप्यः। त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्। स्वल्पोऽपि कास उपेक्षणीयो न भवति। किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचकहृल्लासस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्त्वरया जयेत्"।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्म्मविपाकशब्दे १७६४, पृ॰उक्तम् कं जलमस्यतेऽनेन अस—क्षेपणे करणे घञ् ६त॰। २शोभाञ्जनवृक्षे पु॰ शब्दच॰। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिस्सारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु॰ कासहेतुः कन्दः। कासालौ राजनि॰

कासघ्न त्रि॰ कासं हन्ति हन—हेत्वादौ टक। कासहरे सुश्रुतोक्ते १विधानभेदे। "प्रायोगिकः स्नेहनोवैरेचनः कासघ्नः वामनीयश्च" इत्युपक्रमे"हरीतकीकण्टकारिकातिक्तकुकासमर्द्दनेङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्नं" (धूमे)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच॰। "हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं चौद्रसंयुतम्। कासघ्नोमोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः" भावप्र॰उक्ते ३मोदकभेदे पु॰। कासनाशककासहरादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि॰ "येन तेन प्रकारेण वामकः कासनाशकः" वैद्यकम् कासहरश्चेति सुश्रुतः

कासजित् स्त्री कासं जयति जि—क्विप्। १भार्ग्याम् (वामनहाटी) राजनि॰। २कासनाशके त्रि॰।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश णिच् णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्गीवृक्षे रत्नमा॰।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु॰ कासं मृद्नाति मृद—अण् उप॰स॰। (कालकासिन्दा) वृक्षे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र॰ यथा "कासमर्द्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा। कासमर्द्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत्। मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम्। विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु"। सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवृतिः। कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद—कर्म्मणि घञ्। वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिश्रितवस्त्रगालितवेशवारः इति पाकराजेश्वरः।

कासमर्द्दन पु॰कासं मृद्नाति मृद ल्यु ६त॰। पटोले हारा॰

कासर पुंस्त्री॰ के जले आसरति आ+सृ—अच् ७त॰। महिषे अमरः तस्य कले सर्वदासरणात्तथात्वं स्त्रियां ङीष्।

कासहन् पु॰कासं हन्ति हन—क्विप्। "कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा" इत्युक्ते कासनाशके १क्वाथभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथात्वम् २कासनाशकमात्रे त्रि०

कासार पु० कस्य जलस्यासारोऽत्र । १सरोवरे विश्वप्रा रगणरचिते २दण्डकच्छन्दोभेदे च हत्त० टी० । ३पक्वान्नभेदे न० भावप्र०

"घृते तप्ते विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेन्मनाक् । ततस्तत्र विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततस्तावत् पात्रे क्षिप्त्वा सम्यक् सुचिक्कणे । चतुरस्रीकृतं ह्येतत् भवेत् कासारसंज्ञकम् । कासारं रुचिदं ग्रुवं नातिकट्वं नपिच्छिलम् । हृल्लासकफपित्तघ्नं त्रिरुचौ रुचिकारकम् । प्रक्षिप्य मापाश्रङ्गाटकशेरूणां पृथक् पृथक् । शालूकस्य च कर्त्तव्यं कासारं खण्डसर्पिषा" । [विवृतिः ।

कासारि पु० ६त० । कासमर्द्दवृक्षे भावप्र० कासमर्द्दशब्दे

कासालु पु० कासकारी आलुः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे व्यालुकभेदे राजनि०

कासीस न० कासीं कुत्सितकासं स्यति सो–क । (हिराकस) उपधातुभेदे तन्त्वद्वयरागमर्थमित्ये के काशीसशब्दे विवृतिः । "कासीसं रोचना दन्ती हरितालं सुराह्वजा" सुश्रु० ।

कास्तति स्त्री० कुत्सिता कृतिः सरणम् । कुत्सितगतौ "न कास्त्या ग्रामं प्रविशेत्" गोभि०

कास्तीर न० ईषत्तीरमस्यास्ति कोःका नि० सुट् । ईषत्तीरयुक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

कास्मर्य्य पु० कास्मर्य्य+पृषो० शस्य सः । गाम्भार्य्याम्

काहका स्त्री काहला+पृषो० लस्य कः । काहलावाद्ये द्विरूपकोषः ।

काहल पुंस्त्री कुत्सितं हलति लिखति हल–अच्, कोः का । १विड़ाले २कुक्कुटे, स्त्रियां ङीप् ३शब्दमात्रे पु०४महाढक्कायाम्, स्त्री टाप् मेदि० ५धुस्तूराकारे वाद्यशब्दभेदे ६कपसरोभेदे स्त्री शब्दच० ७अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० । दग्धुष्के ८भृशे, १०खले च त्रि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । धुस्तूरे शब्दमा०

काहलि पु० कं सुखमाहलति ददाति आ+हल+इन् ६त० । १शिवे "मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः भा० आनु०१७अ० २तरुण्यां युवत्यां स्त्री ङीप् मेदि० ।

काही स्त्री ईषदाहन्ति आ+हन–ड गौरा० ङीप् । कुटजवृक्षे राजनि०

कि ज्ञाने जुहो० पर० सक० अनिट् । चिकेति अकैषीत् । चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः

किंयु त्रि० किमिच्छति मान्तत्वेन निषेधेऽपि भेदे क्यच् ततः छन्दसि उ । किमिच्छौ "किंयुर्विप्रोनद्योजोहवीति" ऋ० १.२१.४, "किंयुः किमिच्छुः" भा०

किंराजन् पु० कःकुत्सितो राजा क्षेपार्थत्वात् न टच्समा० । कुत्सिते राजनि । किमः प्रश्नार्थकत्वे तु टच् । किं राजइत्येव बन्य० । किंराजन् निन्दितनृपयुक्ते देशादौ त्रि०

किंवत् त्रि० किं विद्यतेऽस्य मतुप् मान्तत्वात् मस्य वः । किंविशिष्टे स्त्रियां ङीप् । कस्येव कश्चिच्चित्र वा यति । किंतुल्यार्थे षष्ठ्यन्तार्थे सप्तम्यन्तार्थे च अव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद–झिच् या ङीप् । जनश्रुतौ सत्ये असत्ये वा लोकप्रवादे अमरः । "इति व्याधानां मुखात् किंवदन्ती श्रूयते" हितो० । "अस्ति किलैषा किंवदन्ती–अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते" प्रबोधच०

किंवा अव्य० किञ्च वा च द्वन्द्वः । १वितर्के २सम्भावनायां ३पक्षान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्ये

किंशारु पु० कुत्सितं शृणाति किम्+शॄ–ञुण् । १धान्याद्यग्रभागे, अम० "शूर्पशोधितकणांकिंशारुवांस्तण्डुलानसकट्टेः प्रचाल्य" दशकु०२वाणे, ३कङ्कपक्षिणि च मेदि० "किञ्जरयोः श्रितः" उणा० सू० "शृ हिंसायाम् ञुण् जज्वलदन्तोक्तेः शान्तमध्योऽयं शब्द० दन्त्यमध्यपाठः प्रामादिकएव । गतिकारकोपदत्वे न तत्पु० प्रकृतिस्वरः ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् । १पलाशे अमरः "फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम्" नैष० "किंशुकाम्भोजबकुलचूताशोकादिपुष्पितैः" सुश्रुतः "ते (दैत्या) हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः" भा०व०१७५अ० । अस्य च निर्गन्धत्वम् "विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धाइव किंशुकाः" चाणक्यः । फलहीनत्वञ्च "अविज्ञाय फलं योहि कर्म्मत्वेवानुधावति । स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः" रामा० २नन्दिवृक्षे राजनि०

किंशुलक पु० किंशुक+किंशुलकादीनाम्" पा०नि०लुमध्यता । पलाशवृक्षे शब्दर० । अस्य गिरिशब्दे परे दीर्घः । किंशुलकागिरिः (पलाशप्रधानपर्व्वतः)

किंशुलकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा०उक्ते शब्दगणे स च गणः किंशुलक शाव नड् अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट ।

किंस त्रि० किं स्यति सो–क शयनादि० पूर्वपदस्यनिमित्तात्

न यत्वम्। कृत्सितच्छदने तद्भये किरीति पाठान्तरम्। पृषो० अनुस्वारलोपः। तदर्थे

किंसखि पु० कुत्सितः सखा किमःक्षेपार्थत्वात् न टच्समा०। कुत्सिते सख्यौ "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा०प्रश्नार्थे किमः टच्समा०। किंसखइत्येव।

किंस्वित् अव्य० द्वन्द्वः। वितर्के गणर० स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः। स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते।

किकि पु० कक इन् पृषो० इत्वम्। १नारिकेले राजनि०। किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (स्वर्ग चातक) शब्दमा०।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव—क। चाषपक्षिणि। इन्। किकिदिविरप्यत्र शब्दमा०।

किकिन् पु०किकीतिशब्दोऽस्त्यस्य योन्दा० इनि। चाषपक्षिणि किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने चीरस्वामी।

किकिर त्रि० कृ—घञर्थे कर्म्मणि क वेदे पृषो० आदौ कागमः। कीर्णे "आविश्य किकिरा कृणु पलीनाम्" ऋ०६'५३'७' "किकिरा कीर्णानि"भा०सुपां सुलुगित्यादिना आच्। एतेन किकिराशब्दकल्पनं चिन्त्यम्।

किकीदि(दी)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव-इन् उणा०सू०किकीदिवीति निर्देशात् नि०दीर्घः। चाषे सि० कौ० अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरित्यपि तत्रैव सि० कौ०। "शाके यत्स्म प्रपत चापेण किकिदीविना" ऋ०१०,९७,१३।

किक्किटा अव्य० कृत्सिते। "किक्किटाकारेण ग्राम्याः पशवो भवन्ति" तैत्ति० सं०

किक्किश पु०सुश्रुतोक्ते दैहिके क्रमिभेदे।"केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा" क्रमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु० "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमकः किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे। सर्पशब्दे विवृतिः

किखि पु०स्त्री० (ख्याँक शेयालि) शृगालभेदे त्रिका०

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण—शब्दे इन् ङीप्। क्षुद्रघण्टिकायां हेमच०

किङ्कर त्रि० किञ्चित् करोति अच्। १दासे सेवके स्त्रियान्तु टाप्। किङ्करस्य पत्नी ङीप्। २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघुः। "विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप!। सर्वेषां किङ्करः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा०। किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

किङ्कल पु०वात्सतवंश्ये नृपभेदे।"भज्यमानस्य निस्त्रोभिः किङ्कलो सुष्टिरेव च"भाग०९,२४,५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठः तनो गोत्रार्थे फक्। काङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्कणी+पृषो०इत्वम्। १क्षुद्रघण्टिकायाम् अम०। तदाकारफले २विकङ्कतवृक्षे राजनि०"रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि। मैघ्योघोषयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना:" भा०आ०२२०अ०"सौभाग्यं मद्दायोति किङ्किणीं मददङ्करेः" दिव्या०पु०"भग्नं भीमेन मरुता भवतोरथकेतनम्। पातितं किङ्किणीजालम्" वेणी०। ३अम्लरसायां द्राक्षायां "रुद्रसरः जलजम्बूश्च हलायुधः "कटफलं किङ्किणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च" हारीत०। कंशब्दः किण इव यस्यां स्तुतौ गौरा०ङीप्। तन्त्रसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च "किं किं दुःखं सकलजननि! क्षीयते न स्मृतायाम्" इत्यादिस्तुतिः।

किङ्किणीका स्त्री कण—शब्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्किणादेशः। क्षुद्रघण्टिकायाम्। "तमुवाह वाहः सशब्दचामीर किङ्किणीकः" कुमा०। अभूमिपालान् भोजान् स्वागातिवत् किङ्किणीकिनः हरिवं० ३८। अस्य पुंस्त्वमपि "किङ्किणीकविभूषितान्"

किङ्किणीकाश्रम पुंन० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे। "वैमानिक उस्नस्त्र किङ्किणीकाश्रमे तथा निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते" भा०अनु०२५अ०।

किङ्किर पुंस्त्री किञ्चित् किरति वियोगिनं रागाय वा क—क। १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च सारस्वतः स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ३कामे पु०४गजकुम्भे न०५रक्तवर्णे पु०६तद्वति त्रि०

किङ्किरात पु० किङ्किरं रक्तवर्णमतति अत—अण्। अशोकवृक्षे जटा०भरनमितशिरः"शेखरैः किङ्किरातैः" रत्ना०।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्तताये अलति कार्य्यालोति अल—अच् ३त०। वर्वूरे वैद्य० तस्य निर्यासयोगेन रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम्।

किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि। (वइँचि)विकङ्कतवृक्षे जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+द्वन्द्वः। "किङ्किलेति कोपाश्रद्धयोः"गणरत्नोक्ते १कोपे २अश्रद्धायाञ्च। "न मर्षये न श्रद्दधे किङ्किल भवान् वृषलं याजयेत्" भवत्कर्त्तृकं शूद्रयाजनं कोपविषयः अश्रद्धाविषयश्च। तदर्थक किङ्किलशब्दयोगे लिङ्।

किञ्च अव्य० किञ्च च द्व०। १आरम्भे,२समुच्चये,३साकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि० ५अवान्तरे जटा०

किञ्चन अव्य० किम्+चन द्वन्द्व० पदद्वयमित्यन्ये। १अवाकल्ये,

२अल्पे च किम्+चन–अच्। १हस्तिकर्णपलाशे पु० शब्दरत्ना० "असाकल्ये तु चिञ्चन" इत्यमरोक्तेः चनेति भिन्नं पदम् अतएव मयू० अकिञ्चनशब्दो निपातितः।

किञ्चित् अव्य० किम्+चित् किञ्च चिञ्च समा० वा। १असाकल्ये, २अल्पे च राजनि०। अस्य पदद्वयत्वमते १अकिञ्चित्कर इत्यादौ सुप्सुपेति समास इति बोध्यम्। इदन्तया निर्दिष्टमशक्यत्वमेव किञ्चित्त्वम्। "कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः" रघुः "किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः"। "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्" कुमा०।

किञ्चुलुक पु० किञ्चित् चुलुम्पति शीतः चुलुम्प-डु संज्ञायां कन्। (केँचो) महीलताख्ये कीटभेदे अम० पृषो० किञ्चिलिकोऽप्यत्र अमरटी०। [किन्दानशब्दे दृश्यम्।

किञ्ज्य न० किञ्चिज्ज्यं यत्र। भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे

किञ्जल न० किञ्चित् जलमत्र। पद्मादेः केशरे शब्दर० पृषो० "जलोपे" किञ्जलमप्यत्र राजनि०।

किञ्जल्क पु० किञ्चित् जलति जल-अपवारणे क तस्य नेत्त्वम्। पुष्पादेः १केशरे, २पुष्परेणौ, ३नागकेशरे च मेदि० पद्ममध्यस्थे केशाकारे पदार्थे। "केचित् किञ्जल्कसङ्काशाः केचित् पीताः पयोधराः" भा०व० १८८अ०। "पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणतां गतैः" भा०व० १५८अ० "किञ्जल्किनीं ददौ चाब्धिर्मालामम्लानपङ्कजाम्" देवीमा० अमरे पुंस्त्व जटाधरे क्लीवतेत्युभयलिङ्गता। तद्गुणादिकं भावप्र० उक्तं "किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायो ग्राहकोऽपि सः। कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्" तत्र पुष्पकेशरे "हिरण्ययस्रजोयाजयेयुः पर्ण्किञ्जल्काः शतपुष्करा होतुः" आ०श्रौ० ६,४,५ "पर्णैः शतकिञ्जल्काः शतकेशरा" होतुः स्रजःकार्य्याः नारा०

किट गतौ सक० भये अक० भ्वा०पर० सेट्। केटति अकेटीत् चिकेट प्रनिकटति।

किटकिटाय किटकिटेत्यव्यक्तशब्दकरणे डाच्-क्यच्-नामधातुः किटकिटायते अकिटकिटायीत् "दन्तान् किटकिटायते उद्वृत्ताक्षोजिह्वां खादति" सुश्रुतः

किटि पु० किट–गतौ इन् किच्च। शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् वा ङीष्

किटिभ पु० किटिरिव भाति कृष्णत्वात् भा–क। १केशकीटे (उकुण) हेम०। २सर्पदंशनोपद्रवभेदे न० सुश्रु०। "दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः"। "पिडकोपचयशोथाः विसर्पाः किटिभानि च। पर्वभेदोरुजस्तीव्रोज्वरोमूर्च्छा च दारुणाः। दौर्बल्यमरुचिश्वासोवमथुर्लोमहर्षणम्। "दृष्टरूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु" सुश्रु०। तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा। "यत् स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु तत् स्निग्धकृष्णं किटिभं वदन्ति"

किट्ट न० किट-क्त नि० इडभावः। १धातूनां मले, २तैलादाधोभागस्थे मले च "पृथक् किट्टं पृथङ्मलम्" योगार्णवः। "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। सिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते" भावप्र०।

किट्टवर्ज्जित न० ३त०। शुक्रे चरमधातौ यथा च तस्य पाके किञ्चित् मलशून्यत्वं तथोक्तं भावप्र० तच्च अङ्कुरकरशब्दे ५६०पृ०उक्तम्।

किट्टाल पु० किट्टमालाति आ+ला–क। १ताम्रकलसे किट्टरूपेण अलति पर्य्याप्नोति अल–अच्। २लौहमले मेदि०

किण पु० कण गतौ अच् पृषो० अत इत्त्वम्। (घेँटा)। (कड़ा) १शुष्कव्रणे, २मांसग्रन्थौ, ३घर्षणजे चिह्ने च। "ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन" रघुः "कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संस्पृशन्नतुः" भा०व० १४४अ०। [शब्दर०

किणि स्त्री किणाय तच्चिह्नकरणाय प्रभवति का० इन्। अपामार्गे

किणिही स्त्री किण–अस्त्यर्थे इनि किणिनो व्रणान् हन्ति हन–ड गौ० ङीष्। अपामार्गे अमरः। "इङ्गुदी–किणिही–दन्ती–सरला–देवदारुभिः" सुश्रु०

किण्व न० उल्वादि० नि०। १सुराबीजे २पापे च मेदि० सुराबीजद्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते. भावप्र० "सुराबीजन्तु किण्वकम्" इति परिभाष्य "सुराबीजं यवगोधूमतण्डुलादि" इति व्याख्यातं सुश्रुते तु कल्कस्य तण्डुलादितो भिन्नत्वेन निर्देशः कृतः यथा "वैरेचनिकमूलानां क्वाथे माषान् सुभावितान्। सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान्। अवस्रुत्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान्। शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्मसाधितम्। तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान्। मण्डोदकार्थे क्वाथञ्च दद्यात्सर्वमेकतः। निदध्यात्कलसे तान्तु सुरां जातरसां पिवेत्" "किण्वादिभ्योमदशक्तिवत्" सां०सू०। अयं शब्द पु० न० इति भरतः। तस्मै हितम् अपूपा० यत् छ वा किण्व्य किण्वीय तत्साधने द्रव्ये त्रि०

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर० सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन्। चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितुम् चिकित्सितः। वासे अक० न सन् इच्छायां सक० न सन्। केतति अकेतीत्। केतनं केतुः

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम्। चिकेत्ति अकेतीत्। "यं नोअचिकेत चित्रभानो" ऋ०१०,५१.२,

कित पु० कित–क। १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि–भावे–क्त कितेन वाति वा–क। १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमरः ३वञ्चके, ४खले, च त्रि० मेदि० ५चोरनामकगन्धद्रव्ये, पु० शब्दरत्ना०। "यन्मा पितेव कितवं शशास" ऋ० २,२९,५। द्यूतकारके "कितवासन्नदिध्याममपति" अथ० ७,५०,१, "स्तेनाः साहसिकाधूर्त्ताः कितवा योधकाश्च ये। व्यभिचारिणश्च ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते" नारदः। "कितवाद्यूतकराः" रघु०। द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितोयथा
"द्रष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एवहि" या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्याः न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति। क्वचित् द्यूतविशेषे दण्डमाह" मि० "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति। यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि० किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या०। "यत्पूर्वोक्तं द्यूतन्तदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम्। राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनाय प्रायशः चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम्" मिता०। "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या०। "यदाऽश्रौषं वाससां तत्र राशिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" भा० आ०१अ०। कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ्। कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। कितवीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ्। कैतवायनि तदपत्ये पुंस्त्री० तैकायनिशब्देन द्वन्द्वे फिञो लुक्, बहुत्वे। तैकायनयः कैतवायनयश्च तिककितवाः। अस्य व्याघ्रादि०उपमितसमासः। कितवधूर्त्तः। शौण्डा०७त०। अक्षकितवः। वञ्चके "तव कितव! किमाहितैर्वृथा नः" माघः ६रोचननामगन्धद्रव्ये राजनि०। [चोरभेदे त्रिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तनुरस्य। (माकडसा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु। बहुषु मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु। द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व०। १पूर्व्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने, २प्राग्वक्तविरुद्धार्थे, ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि०।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दतं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च। गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह!" भा०व०८३०अ०।

किन्दम पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हतः। तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते। चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयुग्मकम्। ततस्तांञ्च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः सपत्रिभिः। निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः। स च राजन्! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः। भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः" इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तत्कृतविद्धस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा
"मृग उवाच। नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन्! विगर्हे चात्मकारणात्। मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंस्यतः। सर्व्वभूतहिते काले सर्व्वभूतेप्सिते तथा। को हि विद्वान् मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने। अस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र! हर्षान्मैथुनमाचरम्। पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम्। पौरवाणां महाराज! तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम्। वंशे जातस्य कौरव्य! नानुरूपमिदन्तव। नृशंसं कर्म्म सुमहत् सर्व्वलोकविगर्हितम्। अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्म्मिष्ठञ्च

भारत ! । स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्म्मार्थतत्त्ववित् । नार्हस्त्वं सुरसङ्काश ! कर्त्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् । त्वया नृशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः । निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ ! त्रिवर्गपरिवर्ज्जिताः । किं कृतं ते नरश्रेष्ठ ! मामिहानागसं घ्नता । मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप ! । वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् । त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे । द्वयोर्नृशंसकर्त्तारमवशं काममोहितम् । जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति । अहं किमिन्दमो नाम तपसा भावितो मुनिः । व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् । मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने । न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः । मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् । अस्य तु त्वं फलं मूढ ! प्राप्स्यसीदृशमेव हि । प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि । अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्व्वभूतदुरत्ययम् । भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ ! सैव त्वामनुगमिष्यति । वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति" । [तदपत्ये पुंस्त्री०

किन्दर्भ पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अञ् । कैन्दर्भ

किन्दान न० किमिदं दीप दानमावश्यकं यत्र । भारतप्रसिद्धे सरकतीर्थस्थे तीर्थभेदे सरकरूपकस्य "किन्दाने च नरः स्नात्वा किञ्जप्ये च महीपते ! । अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत !" भा०,व०,८३अ० ।

किन्दास पुं कः कुत्सितो दासः । निन्दिते दासे ततः अनार्षत्वात् अपत्ये विदा० अञ् । कैन्दास तदपत्ये पुंस्त्री० ।

किन्धिन् पुं कुत्सिता धीरस्यास्य व्रीह्या० इनि । अश्वे त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

किन्नर पुंस्त्री कः कुत्सितो नरः तुरङ्गवदनत्वात् । देवयोनिभेदे स च पुलस्त्यर्षिपुत्रभेदः । "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजव्याघ्र ! पुत्रास्तस्य च धीमतः" भा० आ० ६६अ० । "किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्" मनुः स्त्रियां ङीप् । "ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च" रामा० । "किञ्चित्क्वणत्किन्नरमध्युवास" "उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्" कुमा० । "किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते" रघुः । २वर्षभेदे च किम्पुरुषशब्दे विवृतिः ३अर्हदुपासकभेदे हेम० ।

किन्नरेश पुं ६त० । कुबेरे तस्य तदधिपत्यकथा काशी० ख० १३अ० यथा "वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः । निधीनामधिनायस्त्वं गुह्यकानामधीश्वरः । यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत ! । पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदो भव" किन्नरेश्वरादयोऽप्यत्र

किन्नु अव्य० किञ्च नु च द्व० । १प्रश्ने, २वितर्के ३सादृश्ये ४स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्येके ।

किप्य पु० सुश्रुतोक्ते पुरीषजे कृमिभेदे । "अजवा विजवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा । चुरवो द्विमुखाश्चैव सप्त वैते पुरीषजाः" सुश्रु० ।

किम् किम्-शब्दे वा० डिमु । १कुत्सिते २जिज्ञासिते ३वितर्कविषये । ४कुत्सायां ५गर्हायां ६निषेधे ७अल्पे ८सादृश्ये (प्रकारे) ९कारणे च अव्य० जटा० १०निर्दर्शने ११अतिशये गणरत्नम् । तत्र लिङ्गविशिष्टस्य [illegible] कर्म इत्यादि "के वयं स्थल [illegible]" माघः । "कस्मै [illegible] समं [illegible] नामालम्बसे" उद्भटः । "कौ [illegible] कौतुकाय" प्रसन्नरा० । "कस्मिन् [illegible] सिंहः प्रतिवसति" पञ्चतन्त्रम् । "कस्मिन्नु [illegible] विज्ञातं भवति" कुसुमाञ्जलिः । निन्दितार्थे किंराजा किङ्गौः इत्यादि । "किंराजा यो न रक्षति" "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा० इत्यादि तत्र ईदृशे न किमप्यस्यास्ति । किंस्विदाप [illegible] अतिशये किमप्येष प्रगल्भसे अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः अव्ययस्य प्रश्ने "किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते" रघुः तत्र किंशब्दशक्तिबोधादिप्रकारो गदाधरेण शक्तिवादे दर्शितो यथा ।

"किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एतदेव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते ; तत्रोद्देश्यवाचककिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वात्मसुपलक्षणतयानुगमकं शाब्दबोधे तदभानात् । यथा कः पचतीत्यतः पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्म्मस्तद्वान्पचतीत्याकारोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपाककृतित्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं भवत्वित्याकारिकाया जिज्ञासायास्ताद्दशबोधविषयकतया

ताद्दशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद् ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तन्निवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते। न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यार्थविधेयत्वनिष्ठत्वधर्मावच्छिन्नएव तादृशकिंपदस्य शक्त्यभ्युपगमात्। अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मान्यनिष्ठत्वमपि धर्मांशे विशेषणं देयमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरं नैवः पचतीत्यादिकमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते नतु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यनिष्ठत्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यत्वेन ज्ञानविषयेच्छायास्तत्राप्रतीतेः एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकारकज्ञानगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ डतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्यात्वन्यत्व तदन्यत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधजनको दशसंख्यकाः घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते। यत्रोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्त्यर्थे भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्य पुत्रः सुन्दर इत्यादौ तत्र तादृशसम्बन्धेन तदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत्र तादृशसम्बन्धेन विशेष्यधर्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्ननिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकारविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदन्त्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मवानित्याकारकोऽन्वयबोधः। तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते। एवं यत्र वेधेये विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वान्वयः इदं किम् इदं किंधनं भवतः कति पुत्राः भवान् कस्य पुत्र इत्यादौ रीतिः पूर्ववदूहनीया "किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ। कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला" इत्यादावव्ययकिमो वाशब्दस्येव वितर्कोऽर्थः। वितर्कश्च प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात्। यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यत्र किंपदासत्त्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीयते किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाह्लादकत्वादिप्रतीतिस्त्वार्थो। कुत्सार्थकमपि क्वचित्किं यथा किन्नौरित्यादौ।"

किमिच्छक त्रि० किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृषो०। किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनाद्यर्थमाह्वानाय नियुक्ते १स्त्र्यादौ। "सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा। गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र! विविधैश्च किमिच्छकैः" भा० शा० २८ "किमिच्छसि किमिच्छसीतिप्रश्नकारकैर्भृत्यैः विविधैर्गोवस्त्रादिभिर्निमन्त्रयद्भिः" नीलकण्ठ। किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कार्यते प्रख्यायतेऽत्र पृषो०। २मार्कण्डेयपुराणोक्ते व्रतभेदे पु० तच्च तत्रोक्तं यथा "पुरोहितस्य वीराया-(तन्नामराजमहिष्याः) वदतोऽर्थिजनं प्रति। कः किमिच्छति दुःसाध्यम् कार्यं किंसाध्यतामिति। करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता। राजपुत्रोऽर्थ्ययाचितु श्रुत्वा पौरोहितं वचः। प्रत्युवाचार्थिनः सर्वान् राजद्वारमुपागतान्। मया साध्यं शरीरेण कार्यं किञ्चित् ब्रवीतु मे। मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता। शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयात्र वै। किमिच्छक दद्याम्येवं क्रियमाणे किमिच्छके" अर्थिनोऽभिलाषानुरूपदानार्थं बोच्छाप्रश्नपूर्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम्। ३इच्छाविषयप्रश्नपूर्वकोद्देशेच्छानुरूपदेयमात्रेऽपि • "प्रतिश्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा। नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च" भा०आ०६६८५ श्लो०

किमीदिन् त्रि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

म्+इनि पृषो०। किमिदानीमित्येवं चरणशीले पिशुने-रक्षसि "द्वेषे धत्तमनवायं किमीदिने" ऋ०७,१०४,२, "किमीदिने किमिदानीमितिचरते पिशुनाय" भा० "वि-लुपन्तु यातुधाना अत्त्रिणो ये किमीदिनः" अथ०१,७,३,

किम् अव्य० कै-डिमु। १प्रश्ने, २निषेधे, ३वितर्के, ४निन्दा-याञ्च मेदि० "किमु भीरुररायसे" भट्टिः

किमुत अव्य० किञ्च उत च द्व०। १प्रश्ने, २वितर्के३विकल्पे, ४अतिशये च। कैमुतिकन्यायः तस्य गड त्वं तच्च स्यादिति बोध्यम् "आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमुत च" हेम० किम्-उत इति छेदः तेन किमु-तेत्येकशब्दकल्पनं चिन्त्यम्

किम्पच त्रि० किं पचति पच-अच्। क्षपणे रायमु०। सहि आत्मोदरपूर्त्तिसमर्थमात्रं पचति नागन्तुकातिथ्याद्युदा-मपर्य्याप्तम्। इति तस्य तथात्वम्।

किम्पचान त्रि० किम्+पच-आनच्। आत्मोदरपूर्त्तिमात्रप-र्य्याप्तपाककर्त्तरि क्षपणे अमरः। [लतायां रत्नमा०

किम्पाक पु० कुत्सितः पाकोऽस्य। (माखाल) महाकाल

किम्पुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे "किम्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी" भा०स०६ वरुणसभावर्णने। "वित-स्ताञ्च महाभाग ! कावेरीञ्च महानदीम्। शोणञ्च पुरुष-व्याघ्र ! विशल्यां किम्पुनामपि" भा०व०१८८अ०

किम्पु(म्पू)रुष पु० कुत्सितः पु(पू)रुषः। देवयोनिभेदे देवगायके अमरः। स च अश्वाकारजघनः नराकारमुखः। किन्नरस्तु अश्वाकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः। अतएव "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा" इति पुलस्त्यस्य वंशमुक्त्वा "पुलहस्य सुताः राजन्! शलभाश्च प्रकीर्त्तिताः। सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षा-ईहामृगास्तथा" भा० आ०६६अ० पुलहवंशे किम्पुरुषस्य कीर्त्तनम्। अतएव भाग० ८,२०,१२, "नेदुर्मुकुन्दभयः सहस्रशोगन्धर्व्वकिम्पूरुषकिन्नराजगुः"। तयोर्भेदेन निर्द्देशः। "स यं पुरुषमालभत स किम्पुरुषोऽभवत्" शत०ब्रा० १,२,३,६, किंपुरुषावासे २वर्षभेदे। कुत्सितपुरुषत्वसाम्यात् परस्परमभेदाभिप्रायेण उभयोरप्यभयपरता तेन क्वचित् किन्नरवर्षमित्युच्यते कैश्चित्त किम्पुरुषवर्षम् इति। तदधिष्ठानदेशभेदश्च वर्षभेदः स च "किंनरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभज्य" "माल्य-वज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं (मुखेन तुरगत-त्वम्) जगुर्बुधाः" सि०शि०उक्तः भाग०५,१६, "किम्पुरुषे वर्षे इत्युक्तम्। "देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षि-तम्" भा०स०२७अ०। "द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्" भा० स०१०अ०। "काश्मीरराजो गोनर्द्दः कल्हाधिपतिस्तथा। द्रुमः किम्पुरुषश्चैव पर्व्वतीयोद्य-नामयः" हरिवं०६२अ०।

"प्रियासुखं किम्पुरुषश्चचुम्बे" "यदृच्छया" किम्पुरुषा-ङ्गनानाम्"कुमा०। [राजनि

किम्पुरुषेश्वर पु० ६त० १कुवेरे किम्पुरुषवर्षेश्वरे २द्रुमाभिधे-

किम्भरा स्त्री किञ्चित् बिभर्त्ति भृ-अच्। नलीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

कियत् त्रि० किम्+परिमाणे,वतुप् किमः क्यादेशः वस्य यः। किंपरिमाणे"गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा,, मा०, ट०, "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियःकियद्दूरमिति त्वयोदिते" "भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्" नैष०. स्त्रियां ङीप्"निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्"नैष०।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरभ्यमाणं करोति णिच् डिट्त्वे टिलोपे ण्वुल्। उद्योगे उत्साहे हेम०। त्रिका० कियेतदकीति पाठः प्रामादिकः।

कियाम्बु त्रि० कियदम्बु यत्र वेदे पृषो० तलोपः। किंप्रमाणा-म्बुयुक्ते "कियाम्बत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा,, ऋ० १०,१६,१३,।

कियाह पु० रक्तवर्णे अश्वे हेमच०।

कियेधाम् अव्य०कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरु६ ०"इन्द्राय व-ज्रमीशानः कियेधाः,,ऋ०,१,६१,१२,"कियेधाः कियद्धा-इति" भा०।

किर पुंस्त्री कृ-क। १शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २विक्षेपकमात्रे त्रि०। कीर्य्यतेऽत्र आधारे कृ-घञर्थे क। ३अवस्करविक्षेपदेशे पर्य्यन्तभूमौ। किरातः

किरक पु० स्वल्पः किरः अल्पे कन्।१शालग्रूकरे२लेखके च त्रिका०

किरण पु० कीर्य्यते परितः कृ-कर्म्मणि क्यु। सूर्य्यादेः रश्मौ "स्वकिरणपरिवेशोद्भेदशून्यः प्रदीपः" रघुः "एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणे-ष्विवाङ्कः" कुमा०। ततः अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। कैरणक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० [त्रिका०।

किरणमालिन् पु० किरणानां मालाऽस्त्यस्य इनि। सूर्य्ये

किराटिका स्त्री० किरे पर्य्यन्त भूमौ अटति अट-ण्वुल्। पर्य्यन्त भूमिचारिण्यां शारिकायां पक्षिण्याम् शब्दचि०

किरात पुंस्त्री किरमवकाशादेर्निःक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप०स०। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिःक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रयः यथाधादिः। जातिशब्दे विवृतिः। "तपःकुशल्कं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते" इति शक्तिसंगमोक्ते २देशभेदे पु० भूम्नि। वृहत् सं०कूर्म्मविभागे ३ऐशान्यकुक्तो ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दाः इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशनृपे बहुषु अणोलुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमाप्ता यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीना किराताःदरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मनुष्यभेदे पुंस्त्री० "किरातस्तथा स्त्रियां चामरग्राहिन्यां मनुष्यजात्यन्तरे द्वयोः" कोशोक्तेः ५चामरग्राहिन्यां स्त्री। "नोसंश्रयां पार्श्वगतां किरातीम्" रघुः "किरातीं-चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि०। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीप् "किराती चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्। आत्म्यां सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं०१७७अ०दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः" "यद्वायुरन्विष्टमृगैःकिरातैः,कुमा०। ८भूमिनिम्बे पु० राजनि० ९घोटकरक्षके सारस्वतः। १०अल्पतनौ त्रि० मेदि०। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाद्युक्तं भाव०प्र० यथा "किरातः सारको रूक्षः-शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठ ज्वरव्रणकृमिप्रणुत्। स्वार्थे क। किरातक भूमिनिम्बे राजनि०। किरातं शिवमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तर पर्व्वभेदे तत्रत्यकथा भा०व०३८अ० यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽस्मि यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशसंछन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति । अर्ज्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रित्य कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः । एष चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः । किरात उवाच । ममैष धनुर्निर्मुक्तैस्ताडितः पूर्व्वमेव हि । बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् । ममैव लक्ष्यभूतो हि मम पूर्व्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः । दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः । अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् ! न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्ज्जुनस्तदा । रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः । ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह । प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्म्मभेदिनः । इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसाऽर्ज्जुनः । ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः । शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् । ततोऽर्ज्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् । तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः । मुहूर्त्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः । स दृष्ट्वा बाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः । परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् । अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः । कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः । नहि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् । देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् । ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्म्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन् ! मयूखानिव भास्करः । तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः । क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् । चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे । किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः । अयञ्च पुरुषः कोऽपि बाणान् ग्रसति सर्व्वशः । हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति । प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च । मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः । संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः । ततोऽर्ज्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत । युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् । तस्य मूर्द्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्व्वतेष्वपि । मुमोच भुजवीर्य्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः । तस्य मूर्द्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः । ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः । तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः । मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन् मुखे । प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि । ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवम् । ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः । सुमुहूर्त्तन्तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव । जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बली । तयोर्भुजविनिष्पेषात् सङ्घर्षेणोरसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् । तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् । तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् । ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ! । निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् । स मुहूर्त्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः । रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः । शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । मृण्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् । तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः । पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः । जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंहतिम् । भव उवाच । भो भो फाल्गुन ! तुष्टोऽस्मि कर्म्मणाऽप्रतिमेन ते । शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्त्रियो नास्ति ते समः । समं तेजसि वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महाबाहो ! पश्य मां भरतर्षभ ! । ददामि ते विशालाक्ष !

चक्षुः पूर्व्वमपि भयान् । विजेष्य स रणे शत्रूनपि सर्व्वान् दिवौकसः । प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् । वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् । स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः" ।

किराततिक्त पु० किरातो भूनिम्बइव तिक्तः (चिराता) इत्ये अमरः "किराततिक्तस्तु हिमस्तिक्तः पित्तकफापहः" भावप्र०

किरातार्ज्जुनीय न० किरातश्चार्ज्जुनश्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "द्वन्द्वाच्छः" पा०छ । भारविकृतविमर्शीते अष्टादशसर्गात्मके महाकाव्यभेदे

किराताशिन् पु किरातानश्नाति अश–णिनि ६त० । गरुडे शब्दर० तस्य किराताशनकथा भा०आ०२८अ० यथा "इत्युक्तो गरुड़ः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् । निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन । अवध्यः सर्व्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः । अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः । गुरुर्हि सर्व्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः । एवमादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात ! न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः कथञ्चन । न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ । । यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः । तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् । भूतानामग्रभूर्व्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः । गरुड़ उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः । किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौम्यप्रदर्शनः । यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः । तन्मे कारणतो मातः ! पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं वडिशं यथा । दहेदङ्गारवत् पुत्र ! तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् । विप्रस्त्वया न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जठरे न च जीर्य्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् । पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जानात्यप्यतुलं वीर्य्यमाशीर्व्वादपरायणा । प्रीता परमदुःखार्त्ता नागैर्व्विप्रकृता सती" । "सौतिरुवाच । ततः स मातुर्व्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात । ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्तकोऽपरः । स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्धूय नभःस्पृशन्महत् । समुद्रकुक्षौ च विशोषयन् पयः समीपजान् भूधरजान् विचालयन् । ततः स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् । ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः । तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुर्गगनमिवार्द्दिताः खगाः । सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथाऽनिलः प्रचलितपादपे वने । ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत् परिचपलो महाबलः । निसूदयन् बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा" ।

किराति स्त्री किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छति अत इन् ३त० । १गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्य्यन्तजलक्षेपेण हिमाचलात् समुद्रपर्य्यन्तगमनात्तथात्वम् । वा ङीप् । तत्रैव । २किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाञ्च तस्याः किरात वेशधारणं यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इनि ङीप् । जटामांस्यां शब्दर० ।

किरि पुंस्त्री किरति भूमिम् कॄ–कृप्रादि० इक् । भूविदारे १शूकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां ङीप् । २मेघे च तस्य जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिकः

किरिक पु० किरिर्मेघ इव कायति कै–क । सजलमेघ तुल्ये रुद्रभेदे । "नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः" यजु०१६,४६ । [ति । हिन्ताले अमरः २फले त्रिका० ।

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते टल विक्लवे

किरीट पुंन०कॄ–ईटन् किच्च । १मुकुटे २शिरोवेष्टने (पागड़ि) च शब्दचि० दशाननकिरीटेभ्यः मा०द० । किरीटबद्धाञ्जलयोनिपेतुः" रघुः [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पु० मल–सम्बन्धे णिनि ६त० । अर्ज्जुने

किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्यस्य इनि । अर्ज्जुने भा०वि० ४४अ० । "पुरा शक्रेण मे बद्धं युध्यतो दानवर्षभैः । किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्" उत्तरसमीपेऽर्ज्जुनेन स्वनामभेदनिरुक्तिकथनात्तस्य तथात्वम् । शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च "ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः । हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् । बबन्ध चैव मे मूर्द्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ।

अभेद्यं कवचं चेद' ध्यगिह्यवरत्नमम् । नागराजमिवा
सिं च गाण्डीवे सव्यजयन्" इति भा० व०१६१अ० ।
२किरीटयुक्तमात्रे त्रि० । "किरीटिनं गदिनं चक्र-
हस्तम्" गीता स्त्रियां ङीप्

किरीडाट धौर्त्ये आत्मं तगण वान् कण्ड्वा० यक् प० सेट्
अक० । किरीडाय्यति अकिरीडाटीत् ।

किर्मि स्त्री कृ—कि नि०मुट् । १पलाले (पोयाल) २स्तम्भे ३स्वर्ण
पुत्तलिकायाञ्च मेदि० । वा ङीप् किर्म्मी त्यपि तत्रार्थे

किर्म्मिर त्रि० किर्म्मीर+पृषो० वेदे ह्रस्वः । चित्रवर्णयुक्ते ।
"नक्तवेभ्यः किर्म्मिरं चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,
२१ । पुरुषमेधे

किर्म्मीर पु० कृ—गम्भीरा० ईरन् नि० । नागरङ्गे
(नारेङ्गी) १जम्बीरभेदे । २राक्षसभेदे । ३चित्रवर्णे च
मेदि० ४तद्वति त्रि० ।

किर्म्मीरजित् पु० किर्म्मीरं राक्षसभेदं जितवान् जि—भूते-
क्विप् । भीमसेने तद्वधकथा भा०व०११अ० यथा
"प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् । अहं
बकस्य भ्राता वै किर्म्मीर इति विश्रुतः" इत्युपक्रम्य "ततो
भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् । दशव्याममथो-
द्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा । चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनि-
ष्पेषगौरवम् । निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्ज्जुनः ।
निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम् । अभि-
द्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ! । इत्युक्त्वैनमभिक्रु-
द्धः कक्षामुत्पीड्य पाण्डवः । निष्पिष्य पाणिना पाणिं सं
दष्टौष्ठपुटो बली । तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा।
यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि । पातयामास
वेगेन कुलिशं मघवानिव । असंभ्रान्तन्तु तद्रक्षः समरे
प्रत्यदृश्यत । चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव।
तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन
चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् । किर्म्मीरश्चापि सहसा
वृक्षमुत्पाद्य पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे
प्रत्यधावत" । इत्युपक्रम्य तयोर्युद्धमुपवर्ण्य
"अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः । भ्रामयामास
वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् । स भीमेन परामृष्टो दुर्ब-
लो बलिना रणे । व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च
पाण्डवम् । तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । यो-
क्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा । विनदन्तं
महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली । भ्रामयामास सुचिरं

विस्फुरन्तमचेतनम् । तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पा-
ण्डुनन्दनः । प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् । पीडया-
मास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः । अथ जर्ज्जर-
सर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् । भूतले भ्रामयामास वा-
क्यञ्चेदमुवाच ह । हिडिम्बबकयोः पाप ! न त्वमश्रुप्रमा-
र्ज्जनम् । करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति । इत्ये-
वमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । विस्र-
स्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज्ज" ।
किर्म्मीरहादयोऽप्यत्र । [कृ जम्बीरभेदे त्रिका०

किर्म्मीरत्वच् पु० किर्म्मीरा चित्रा त्वगस्य । नागर-

किल गौक्ल्ये क्रीडायाञ्च तुदा०पर०अक०सेट् । किलति अके-
लीत् चिकेल प्रनिकिलति [याम् बभूव आस चकार चक्रे केलिः

किल प्रेरणे चुरा०सक सेट् । केलयति ते अचीकिलत्" केल-

किल अव्य० किल—क । १वार्त्तायाम् २अनुनयार्थे, ३निश्चये,
४संभाव्ये ५प्रसिद्धार्थद्योतने ६हेतौ ७अरुचौ ८अलीके
८तिरस्कारे च । "दमयन्ती किलकिञ्चित किल" नैष० ।
"अमूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः" माघः । "तद्गर्भं तद-
वयतौ" किलात्मनोऽपि "तदपि न किल बाल पल्लवाग्रेति"
माघः, "ध्रुवं किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु० ।
१किलेत्यागमारुचिन्त्यकरणसंभाव्यहेत्वलीकेषु" गणरत्ने
उक्ता तत्तद्विषये उदाहृतं यथा आगमे, "कंसं जघान किल
वासुदेवः" अत्यार्थकं कंसहननमागमसिद्धमित्यर्थः ।
अरुचौ "एवं किल केचिद्वदन्ति" केषाञ्चिदेवं कथनं
वक्तुररुचिविषय इत्यर्थः त्यक्कारे "स किल योत्स्यते"
तस्य योधनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारो गम्यते
सम्भावनायाम् "पार्थः किल विजेष्यते कुरून्" पार्थ
कर्त्तृककुरुविजयः सम्भावनाविषय इत्यर्थः । हेतौ "स
किलैवमुक्तवान्" तत्कथनस्यान्यत्र हेतुता द्योत्यते । अ-
लीके "प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष" रघुः । सिंहकर्त्तृकं
नन्दिनीकर्षणं वस्तुतोऽलीकं काल्पनिकत्वात् । अव्ययविशे-
षस्य अस्य शब्दान्तरसहकारेण प्रयोगविशेषो निरु-
क्तकारेण निरणायि यथा "किलेतिविद्याप्रकर्षे एवं
किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न किलै-
वम् । ननु किलैवम्" । इति प्रश्नानन्तरं तस्यानभ्युपगमे
न किलैवमिति, अभ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोज्य-
मित्यर्थः तथाच तस्य एवंशब्दोत्तरता न—ननु इ-
त्येतत्पूर्व्वकता च ।

किलकिञ्चित न० किल अलीकेन ईषत् चितं रचितम् । "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः । कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघः "त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष० ।

किलकिला स्त्री किल-क प्रकारे द्वित्वम् टाप् । १हर्षध्वनौ त्रिका० । "ततः किलकिलाशब्दस्तस्मिन् वदति पार्थिवे" भा०आ०३१अ । "जितशात्रवदर्पस्य प्रतिज्ञापरणीकृतः । वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा" इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च विश्वः

किलाट पु० "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डं प्रोक्तः किलाटकः" इति भावप्र० परिभाषिते विस्यन्दितदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे । तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा "पेयूषञ्च किलाटश्च क्षीरशा[illegible]कं तथैव च। तक्रपिण्ड इत्येषपा बृंहणा बलवर्द्धनाः [illegible]गुरुवा हृद्या वातपित्तविनाशनाः । दीप्ताग्नौ च विनिद्राणां विदग्धौ चातिवर्जिताम् । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः" । ततः स्वार्थे क । किलाटक तत्रार्थे । कूर्चिकायां क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीष् । किलाटी राज०।

किलाटिन् पुं किलाटि [illegible] । वंश

किलात पुं किल-गौरवे [illegible] किलमतति अत-अण् । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । कैलात तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० "किलाताकुली इति हाऽसुरब्रह्मावासतुः" । शत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल श्वैत्ये किलमस्त्यस्य अस्-अण् । १सिध्मरोगे (छुली) तद्वत्यस्ति अर्श० अच् । २तद्युक्ते त्रि० "चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,२१, । "किलासं सिध्मरोगवन्तम्" वेददी० । सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेदः यथाह सुश्रुतः "क्षुद्रकुष्ठमत ऊर्द्धं वक्ष्याम इत्युपक्रमे "कण्डूमच्छ्वेतमपायि सिध्मं विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्धकाये" इति तस्य लक्षणादिकमुक्त्वा "किलासमपि कुष्ठविकल्पएव । तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरं त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च । तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च; पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहुलं कण्डूमच्च । तेषु सम्बद्धमण्डलमन्तेजातं रक्तरोम चासाध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु रुक्त्वक्सङ्कोचस्वापस्वेदशोफभेदकौण्यस्वरोपघाता वातेन । पाकावदरणाङ्गुलिपतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरोगसत्वोत्पत्तयः पित्तेन । कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्लेष्मणा" ।

किलासघ्न पु० किलासं हन्ति हन्-टक् । (काँकरोल) ख्याते वृक्षे हेमच० ।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । सिध्मरोगनाशके औषधादौ "आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२ ।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि (छुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

किलिञ्ज न० किल्यतेऽनेन किलि-इन् ततोजायते जन-ड पृषो०मुम् । १वीरणादिजाते कटे २सूक्ष्मदारुणि च जटा० त्रिका० पु० । तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क । कटे काष्ठादिरज्जौ च अमरः । "कुल्माषान् यवान् निष्पूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्य्युषितान्" "सर्हति किलिञ्जे शोषयेत् । आस्तीर्य्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्रावृत्य स्वेदयेत्" सुश्रुतः

किलिम न० किल-इमन् । देवदारुवृक्षे राजनि० ।

किल्विन् पु० स्त्री किल-शौक्ल्ये भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे वा० विनि । घोटके त्रिका० स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।

किल्विष न० किल-टिषच्-वुक् च । १पापे २अपराधे च अमरः ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम् । "न किल्विषादीषते वस्व आकरः" ऋ०५,३५,४, "चौरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्विषम्, अथ०५,१६५ । "अपराधे। "कोमे लुब्धक ! दोषोऽत्र विद्यते यदि वाल्मिश ! । अस्वतन्त्रं च मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत्। तस्यैव वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया । तस्य तत् किल्विषं लुब्ध ! विद्यते यदि किल्विषम्" इति लुब्धकं प्रति सर्पोक्तिः। पापे "यद्यन्यवशगेनेदं कृतं तु पन्नगाशुभम्। कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्विषी" सर्पं प्रति लुब्धकोक्तिः भा० आनु०१अ० । तत्र पूर्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम् । उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम् । "एवं सति न दोषो मे नास्ति वध्यो न किल्विषी । किल्विषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्विषम्" तत्रैव । वीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च । "अवाद्मप किल्विषम्" यजु० ३५,११, "किल्विषं वीर्त्तिभेदकं कायिकं पापम्" वेददी० । ततः अस्त्यर्थे इनि । किल्विषिन् तद्युक्ते त्रि० ।

किश(म)र पुंन० किम्+स्टृ-(शॄ) अच् पृषो० । सुगन्धद्रव्यभेदे ।

तत् प्रथमस्य किश(स)रा० छन् । किश(स)रिक किश-(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां षित्वात् ङीप् । शब्देन्दुशेखरे तालव्यमध्यतया पठितः अन्यत्र दन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता

किशरा स्त्री० किञ्चित् शृणाति शॄ—अच् । शर्करासु । ततो-मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । किशरावत् तद्वति देशे

किश(स)रादि पुं पाणिन्युक्ते छन्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे सच गणः "किश(स)र नरद नलद स्थासक तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रुपर्णी" ।

किशल पुं न० किञ्चित्शलति शल—गतौ अच् पृषो० मलोपः। नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशलय पुं न०किञ्चित्शलति शल—चलने वा कयन् पृषो०। नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशोर पुं कश—शब्दे किशोरा० निपा० । १अश्वशिशौ २तैलपर्ण्यौषधौ ३सूर्य्ये च मेदि०"किञ्चिच्छूरः किशोरः स्यात् यतो कि दशकात् परम् । सूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुदृष्टं दिने दिने" ४अल्पकायस्यापत्ये त्रि० । स्त्रियां वयो-वाचित्वात् ङीप् किशोरी । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" भाग०टीकाकृच्छ्रीधरधृतवचनात् दशवर्षोत्तरं पञ्चदशाब्दपर्य्यन्तवयस्कःकिशोर इति बोध्यम् ।

किष्क वधे चुरा० आत्म० सक० सेट् । किष्कयते अचिकिष्कत

किष्किन्ध पु० किं किं दधाति धा—क पारस्करा० सुट् षत्वं मलोपः । तत्र०म० कूर्मविभागे आग्नेय्यामुक्ते १देशभेदे "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः" इत्युपक्रमे "किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिक-दाशार्णाः" इति । तत्रत्ये २पर्व्वतभेदे च । ३तत्रत्यवालि-राजधान्यां ४तत्रत्यगुहायाञ्च स्त्री शब्दर० । "त्वया सह महाबाहो ! किष्किन्धोपवने तदा" । "गच्छ लक्ष्मण ! जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम्" । "किष्किन्धाद्वा-रमासाद्य प्रविवेशानिवारितः" भा०व०२८१अ० । "गुहामासादयामास किष्किन्धां लोकविश्रुताम् । तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च । युयुधे दिवसान् सप्त" भा०स०३०अ० । दक्षिणदिग्विजये । किष्किन्धा अभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण् । कैष्किन्ध पित्रादिक्रमेण किष्किन्धागु-हातत्पुरीवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

किष्किन्धा(न्ध्या)काण्ड न० वाल्मीकिरामायणान्तर्गते किष्किन्धाधिकारेण वालिसुग्रीवादीनामितिवृत्तप्रतिपादके काण्डभेदे ।

किष्किन्धी स्त्री किष्किन्ध+गौरा० ङीष् । किष्किन्धपर्व्वत-गुहायाम् "अभ्येत्य सर्व्वे किष्किन्ध्याम्" भा०व०२७६अ० ।

किष्किन्ध्य पु० किष्किन्ध+स्वार्थे यत् । १किष्किन्धशब्दार्थे २तत्रत्यपर्वतगुहायां ३वालिराजधान्यां च स्त्री ।

किष्किन्धया(न्ध्या)धिप पु० ६त० । वालिनामके वानरराजे जटा० शब्दर०

किष्कु पु०स्त्री० किष्क—उन्,किम्+कै—कु पृषो० मलोपः पार-स्क० सुट्षत्वम् वा । १वितस्तौ द्वादशाङ्गुलपरिमाणे चतुर्विंश-त्यङ्गुलपरिमाणे२हस्तमाने मेदि०२प्रकोष्ठे ३कफोणेरधो-मणिबन्धपर्य्यन्ते च४कुत्सिते त्रि० विश्वः"दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः" भा०स०१३०अ० "दशकिष्कुसह-स्राणि समन्तादायताऽभवत्" भा० स० ३अ० । "अवरुद्ध त महातेजाः किष्कुनूराज स्त्रयोदश" भा०व० १२६अ० ।

किष्कुपर्व्वन् न० किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्वास्य । १वंशे (बाँश) २इक्षौ ३पोटगले(नडा)च मेदि०

किसल पुंन० किञ्चित् सलति सल—गतौ अच् पृषो० मलोपः । नवपल्लवे त्रिका० ।

किसलय पुंन० किम् ईषत् सलति—सल गतौ बा० कयन् पृषो० । नवपल्लवे अमरः।"किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" रघुः । तारका०जातार्थे इतच् । किसलयित नवपल्लविते । किसलयस्य नवपत्रादियुक्तशाखाग्रस्थितः पल्लवः ।

की अव्य० कुत्सायाम् ।

कीकट पु० की+कट—अच् । "चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटा-न्तकं शिवे ! । तावत् कीकटदेशःस्यात् तदन्तर्मगधोभवेत्" शक्तिसङ्गमोक्ते १देशभेदे । तद्देशवासिजनवाचित्वे ऽस्य भूम्नि "साधवः समुदाचारास्ते पूयन्तेऽपि कीकटाः" भाग० ७,१०,२० । उपचारात् देशेऽपि भूम्नि"ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धोनाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग० १,३,२५ । ४निर्द्धने ५कृपणे च त्रि० मेदि० । ६घोटके पुं स्त्री विश्वः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [शब्दचि० ।

कीकश पु० कीति कशति कश—शब्दे अच् । चण्डाले ।

कीकस पु० कीति कसति कस—गतौ अच् । १कृमिजन्तुभेदे २अस्थ्नि न० अमरः ३कठिने त्रि० मेदि० । "यदन्तर्य-स्तकीकसम्" अमरः । शब्दरत्ना०स्त्रीत्वमपि "तस्मादिमा उभयत्र पर्शवोबद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च" शत०ब्रा० ८,६,२,१० । कीकसेश्वरः काशीखण्डशब्दे उदा०

कीकसास्य पुंस्त्री० कीकसमास्ये ऽस्य । पक्षिणि हारा०

स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । तस्य च मुखस्यास्थ्नो दृश्यगोचरत्वात् तथात्वम् । कीकसमुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप् ।

कीकि पुंस्त्री० कीतिशब्दं कायति कै वा०डि । चाषपक्षिणि

कीचक पुंस्त्री० अव्यक्तं चकति चक—पृषो० अच् । १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यनिलाहताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (नलतार्बांश)अमरः । "यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा० "सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकबालेत्यादि" माघः विराटराजश्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्यामनुरागादिकथा भा०वि०अ० यथा—
"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् । तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीड़ितः" । इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—
"सैरिन्ध्र्युवाच । मा सूतपुत्र ! मुह्यस्व माऽद्यात्याक्षीः स्वजीवितम् । जानीहि पञ्चभिर्देवैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् । न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः । अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि । यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् । तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्त्तुमिच्छसि । अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथाऽपि तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः । त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ! । किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम्" १२अ० । तथैवं निरस्तेन तेन स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तस्यावश्यतासम्पादनप्रार्थने तया तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—
"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् । अमर्य्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः । कीचकउवाच । यथा कैकेयि ! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् । येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी । तं सुदेष्णे ! परीप्सस्व मो चेत् प्राणान् प्रहासिषम् । वैशम्पायनउवाच । तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा । विराटमहिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी । स्वामर्थमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् । सुदेष्णोवाच । पर्व्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय । तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् । तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे । सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि । वैशम्पायनउवाच । इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा । सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिस्रुताम् । मद्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा । कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् । तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम्" । तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच । संप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् । पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत् । कीचकउवाच । अन्या भद्रे ! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाद्वै मनसाऽपि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम् । वैशम्पायन उवाच । स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् । जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्तीम् । प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री । चिक्षेप तं गात्रमवाप्यमाना प्रवेपमानाऽतिरुषा शुभाङ्गी । तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः । सा गृह्यमाणा विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् । सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः । तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत् । अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत् । तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः । स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ! । स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः । विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः" । भा० वि० १५अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि—भूते क्विप् । भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा० वि०२२अ० । तत्रायं संक्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ आगतेन सह समेलनं भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाग्रे प्रवेशे तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य वध क्रोड़ेदि करपाद-प्रवेशनम् । तत्कृतं यथा "भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् । मृगं हरिरिवादृश्यः समाकाङ्क्षत कीचकम् । कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत् । तां वेलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया । मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः । प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् । पूर्व्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् । एकान्तावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्म्मतिः । शयानं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृशत् । पतङ्गः पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा । जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह । उपसंगम्य चैवेनं कीचकः काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत । प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् । यत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् । रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम् । गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु ! क्रीडारतिविराजितम् । तत् सर्व्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः । अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः । सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् । भीम उवाच । दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि । ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्व्वो न कर्हिचित् । स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्म्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह । वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह । अद्य त्वां भगिनी पाप ! कृष्यमाणं मया भुवि । द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् । निराबाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयस्तथा । ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः । स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः । आक्षिप्य केशान् वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् । बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः । वसन्ते वासिताहेतोर्ब्बलवद्गजयोरिव । कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च । वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः" ।

ततस्तयोर्युद्धमुपवर्ण्योक्तम् "सहतेन्तु स तं वेगं सहित्वा भूरिदुःसहम् । बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्द्दितः । तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः । वक्षस्यानीय वेगेन ममर्द्दैनं विचेतसम् । क्रोधाविष्टो विनिश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् । गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः । शार्द्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् । तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा । नदन्तञ्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् । भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् । प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः । अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये । अथ तं भग्नसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् । आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् । अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत् । तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः । भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह । अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्य्यापहारिणम् । शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्ध्रिकण्टकम् । इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः । आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज्ज । निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटो बली । समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः । तस्य पाणी च पादौ च शिरो ग्रीवाञ्च सर्व्वशः । काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् । तं सम्मथितसर्व्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् । कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः" ।

कीज त्रि० किलस्य कर्षं ज्ञान इति वा पृषो० । अद्भुते "यः शक्रो मृक्षो अश्व्यो यो वा कीजो हिरण्मयः" ऋ० ८ । ६६ । ३० । "कीज इत्यद्भुतनाम" भा० ।

कीट बन्धे वर्णे च चुरा० उभ० सक० सेट् । कीटयति ते अचीकिटत्-त । कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीटः ।

कीट पु० कीट-अच् । कृमिः । स्थूले क्षुद्रजन्तुभेदे । स्वार्थे क । तदर्थे २ मागधजातौ च धरणिः । ३ कठिने त्रि० मेदिनिः । कीटभेदलक्षणादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा— "अथातः कीटकल्पं व्याख्यास्यामः । सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः । वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः । सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्त्वपरिणामतः । कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः । कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः । उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका । आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकामुखवैदलौ । शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः । अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः । कौण्डिल्यकः कणभको वरटी

पत्रवृश्चिकः। विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा। बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः। पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी। क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशः प्रकीर्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः। विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः। सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिभस्तथा। सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः। कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च। त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा। कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः। तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः। क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः। ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः। छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहो विजृम्भिका। वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम्। पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च। दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तांस्तेषां समादिशेत्। दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात्। लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः। प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिःशिरोगौरवशीतता। पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैश्चानाविधैरेषां चूर्णानि गुरुमादिशेत्। दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात्। एकजातीनितस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः। सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः। चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशःकृष्णश्च भवति। प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः। तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः। गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति। सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च। शतपद्यस्तु

परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भृकुटीकोटिकाभ्यामेतेरदाहश्छर्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम्। विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति। अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः। मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः। नखावकृष्टे त्वत्र पिडकाः सदाहपाकाभवन्ति। जलौकसां दष्टलक्षणञ्च चिकित्सितञ्च भवति चात्र। गोधेरकास्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे। भृकुटीकोटिकाश्चैव न सिध्यन्तीह जातितः। श्रयमन्त्रपरीतैस्तु सर्पैर्वत्सलमोषणात्। स्युः कण्टदाहकोठाः पिडकातोदवेदनाः। ततो दष्टं तथाकायो भृशं सन्तापचेष्टनम्। विषवित्क्रियास्तत्र यथावत्सम्प्रचारयेत्। नात्युष्णं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम्। दंशात्रौ विपरीतानि कीटदष्टं सुखावहम्। कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्। विविधानाञ्च सर्पाणां वैविध्येन क्रिया हिता। स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत्। अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाकतोऽथ प्रपीडितात्। विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात् संशोधनानि च"। २कीटाख्येषु राशिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः।

कीटघ्न पु० कीटं हन्ति हन–टक्। गन्धके राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन ड। ३जतुनि लाक्षायाम् रत्नमाला० २कीटजातमात्रे त्रि०।|हंसपदीवृक्षे राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटापादे मूलेऽस्याः कप् अतइत्त्वम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।

कीटमाता स्त्री कीटस्य मातेव मूले बहुलकीटप्रसवात् । हंसपदीवृक्षे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन मृ–णिच्–अण् उप०स०गौरा०ङीष् सुग्ध०मते षण् ईप् । हंसपदीवृक्षे राजनि०। [(उर्द्धचिञ्ड़ा) इतिख्याते कीटभेदे शब्दचि०।

कीटमेष पु० कोटोमेष इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि

कीटसंज्ञ पु० कीटः संज्ञा यस्य । "कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्युः" ज्यो० उक्तेषु कर्कटादिषु राशिषु कीटाख्यादयोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां कीटसंज्ञा तथापि क्वचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशिमात्रपरता यथा "हरिः कीटघटेन च" पताकीवेधे वृश्चिकस्यैव सिंहकुम्भाभ्यां वेधात्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीडेर पु० कील–एरच् लस्य डः । तण्डुलीयशाके–भावप्र०।

कीदृक्ष त्रि०कस्येव दर्शनमस्य किम्+दृश–क्स क्यादेशे दीर्घः । किम्प्रकारे । क्विन् । कीदृश् । कञ् । कीदृश तत्रार्थे त्रि० तत्र कञि स्त्रियां ङीप्,क्से टाप् इति भेदः । "प्रिये ! स कीदृक् भविता तव क्षणः" नैष० । "यद्येतानि जयन्ति हन्त परितः शस्त्राण्यमोघानि मे तद्बोः कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक् प्रबोधोदयः" प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कुत्सितं नाशयति, कीचनाशि अच् क्लिश्नाति नि०वा । १यमे "विभेदि कीनाशनिकेतनातिथिम्" माघः।२वानरे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३पशुघ्ने ४क्षुद्रे ५कर्षके च त्रि० मेदि० । "कीनाशो गोवधो यानमलङ्कारश्च वेश्म च। विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः"मनुः "कीनाशः कर्षकः"कुल्लू० । "शुनं न फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः"ऋ०४,५७,८. "कीनाशाः बलीवर्द्दरक्षकाः" भा०।"नाद्रियन्ते यथापूर्व्वं कीनाशादय गोजरम्"भाग०३, ३०,११ । क्षुद्रे "य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते । क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः"भाग०१२२,१२

कीर पुंस्त्री कीति ईरयति ईर–णिच्–अच् । १शुके पक्षिभेदे अमरः । "खगवागियमित्यतोऽपि किं न सुदं भास्यति ? कीरगीरिव " नैष० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । २काश्मीरदेशे पु० भूम्नि मेदि० अल्पार्थे कन् । कीरक शुकशावे संज्ञायां कन् । हक्षभेदे चपणके च धरणिः

कीरवर्णक न० कीरस्येव वर्णोऽस्य कप् । (स्थौणेयक) नाम सुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।

कीरि पु० कीर्य्यते विक्षिप्यते कृ–बा०कि । १स्तोत्रे "कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन्" ऋ०५,४०,८, "कीरिणा स्तोत्रेण" भा० २स्तुत्यादिषु विक्षिप्ते त्रि० । "यस्या हृदा कीरिणा मन्यमानः" ऋ०५,४,१०,"कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन हृदा"भा० ३स्तोतरि त्रि० निरु० "वसु स्तुवते कीरये" ऋ० ६,२३,३, "कीरिरितिस्तोतृनाम" भा० "सखाय कीरिचोदनम्" ऋ० ६,४५,१६, "कीरीणां स्तोतॄणां चोदनं प्रेरयितारम्" भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । १आम्रवृक्षे २आखोटवृक्षे (आखरोट) ३जलमधूकवृक्षे च राजनि० ।

कीर्ण त्रि० कॄ–क्त । १आच्छन्ने २निक्षिप्ते ३विक्षिप्ते ४हिंसिते च मेदि० । "श्रमविततमुखभङ्गिभिः कीर्णवर्त्मा" शकु० । "कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानाम्" माघः ।

कीर्णि स्त्री० कॄ–भावे क्तिन् नि० निभावः । १विक्षेपे २हिंसने ३आच्छादने च । [कथने ।

कीर्त्तन न० चु०उभ०–कीर्त्तादेशः मौत्र–कीर्त्त–वा भावे ल्युट् ।

कीर्त्तना स्त्री चु० उभ० कीर्त्तादेशे भावे युच् । १कथने । कर्म्मणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री सौ०कीर्त्त –क्तिन् । १प्रसादे मेदि०२शब्दे ३दीप्तौ ४मातृकाविशेषे च शब्दरत्ना०५विस्तरे ६कर्द्दमे च विश्वः । ७ख्यातिभेदे अमरः । ख्यातिभेदश्च धार्म्मिकत्वादि प्रशस्तधर्म्मवत्त्वेन नानादेशीय कथन ज्ञानविषयता । कीर्त्तिश्च जीवतोऽस्तृतस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति ।"यस्य कीर्त्तिः श्रुता लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्" नीतिसारे "सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते"गीतायाञ्च जीवतोऽपि कीर्त्तिसत्त्वस्योक्तेः। तत्र दानादिप्रभावा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचिद्यशःकीर्त्त्योर्भेदमाहुः "कीर्त्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं नृणां किल" इत्यनेन कीर्त्तेः स्वर्गफलतोक्तेः । जीवतःख्यातिर्यशः स्मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सम्यक् "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्" इति मनुना इहलोकेऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्तेः । एतेन

"प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च" मनुवाक्यस्य "जीवन् यशः मृतस्य कीर्त्तिमिति" कुल्लू०व्याख्या चिन्त्या प्रागदर्शितमनुवाक्यान्तरविरोधात् किन्तु स्वर्गादिफलकदानादिधर्म्मेणैव कीर्त्तिः, शौर्य्यादिना यश इत्युभयाभेदस्याभावेन मनुवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवोचितम "स्वकान्तिकीर्त्तिव्रजमौक्तिकस्रजम्" नैष० ।

कीर्त्तित त्रि० चु० क्त—कीर्त्तादेशेक्त । १कथिते—२ख्याते च ।

कीर्त्तिभाज पु० कीर्त्तिं भजते भज—ण्वि १द्रोणाचार्य्ये शब्दरत्ना० । २कीर्त्तियुक्ते त्रि०

कीर्त्तिमत् त्रि० कीर्त्तिरस्त्यस्य मतुप् । १कीर्त्तियुक्ते स्त्रियां ङीप् । विश्वदेवान्तर्गते श्राद्धदेवभेदे पु० २विश्वे देवाश्च भा० आनु० १५२ अ० दर्शिता यथा

"विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्ख्याताः पूर्व्वमेव ते । तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् । बलं धृतिर्विधाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा । पार्ष्णिक्षेमी समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च । विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् कृत एव च । जितात्मा मुनिवर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः । अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽथांशुमांस्तथा । शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा । स्रजो वज्री वरी चैव विश्वे देवाः सनातनाः । विद्युद्वर्च्चाः सोमवर्च्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः । सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च । चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भवः । ईशः कर्त्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्म्मकृत् । गणितः पञ्चवीर्य्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा । सप्तकृत् सोमवर्च्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च । अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च । कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः" ।

३वसुदेवज्ये ष्ठपुत्रे "वसुदेवस्तु देवक्यामष्टौ पुत्रानजीजनत् । कीर्त्तिमन्तमित्यादि" भाग० ९,२१,२५ ।

कीर्त्तिशेष त्रि० कीर्त्तिःशेषोयस्य । नामशेषे मृते शब्दचि०

कील बन्धे भ्वादि०पर० सक० सेट् । कीलति अकीलीत् । चिकील कीलः । कीलितः कीलनम् । प्रनिकीलति

कील पु० कील—बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ् । १वह्निशिखायां २शङ्कौ (गोँज) अमरः । ३स्तम्भे (खोँटा) ३लेशे ४कफोणौ मेदि० ५कफोणिनिम्नदेशे विश्वः ।"परिखाश्चापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः"भा० ३, ६५०श्लो० ६रतिप्रहारभेदे स्त्री "कीला उरसि, कर्त्तरी शिरसि, विद्धा कपोलयोः" वात्स्या० भावे अ,७बन्धे स्त्री

कीलक पु० कीलति बध्नात्यनेन करणे घञ् स्वार्थे क । १स्तम्भभेदे (खोँटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनार्थे २काष्ठमयस्तम्भे मुभूर्तिः । तन्त्रोक्ते देवताभेदे३मन्त्रविशेषे न० । प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च "जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् । सौस्थ्यदृष्टि र्भवेद्राजन् ! कीलके च शुभं भवेत्" ज्यो० त० सप्तशतीजपाङ्गतया पाठ्ये ५स्तवभेदे न० स च "सर्वमेतद्विना यस्तु मन्त्राणामपि कीलकम्" इत्यादि । तस्य च कीलकत्वम् तज्ज्ञानं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव"कृष्णायां च चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति" इत्थं रूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम् । यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति सम्पुटाम्" । तत्रैव तज्ज्ञानस्या भावे निष्कलत्वोक्तेश्च तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुप्तवत्यां विवृतिः" । तेन कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योः नूतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादिभ्यो यथोचितांशदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यकं तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचम् पठेत्" तत्रैव

कीलसम्पर्श पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश—अण् उप०स० । (गाय)वृक्षभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोति अल—अच् ४त० । १पशौ२बन्धनयोग्ये त्रि० मेदि० । "कीलां वह्निशिखां कीलं स्त्यबन्धं वाऽलति वारयति अल—अण् उप०स० । ३जले कीलां तद्दहर्णमलति याति । ४रुधिरे न० अमरः ५अमृते ६मधुनि च शब्दर० । मधुनः शीघ्रसंग्राहकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम् । "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्"यजु० २,४,७ । ७रसे पु० । "अथोऽन्नाय कीलालः उपहूतो गृहेषु" यजु० ३,१३, तत्र रुधिरे "सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैः"; जले"कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम्"।भा०व०अ०"कीलालजं जलजम्"।

कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा—आधारे कि ६त० । समुद्रे शब्दच०

कीलालप पुंस्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा—क । रुधिरपे राक्षसे रत्नमा० स्त्रियां ङीप् "स च कीलालोपयस्तु पराक्वं भोक्तुमिच्छति" भा०व०१३२४१ । [३बन्धे न० ।

कीलित त्रि० कील—क्त । १बद्धे २जातकीले च भावे—क्त ।

कीयत् त्रि० कियत् +पृषो० वेदे नि० दीर्घः । कियदित्यर्थे "श्राः कीयतः ललूकं चकर्थ" ऋ० ३,३०,१७,

कीश पुंस्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत—इञ् किः हनुमान् ईशो यस्य कुत्सितं शेते शी—ड वा । वानरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २सूर्य्ये कपिकपोलतुल्यवर्णत्वात् तस्य ३पक्षिणि च शब्दर०कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम् । ४नग्ने मेदि० । कीशवद्दुयस्तराहित्यात्तस्य तथात्वम् ।

कोशपर्णी पु० कोशः तद्ग्रोमेव पर्णमस्य । अपामार्गे शब्दर० । जातित्वेन ङीप् । कोशपर्णीत्यप्यत्र अमरः

कु शब्दे वर्णे च भ्वा० आत्म० अक० अनिट् कवते अकोष्ट चुकुवे प्रतिकवते [अकोष्ट चुकाव

कु आर्त्तस्वरे तुदा० आत्म० अ० क० अनिट् । कुटादि । कुवते

कु शब्दे अदा०पर०अक०अनिट् । कौति अकौषीत् चुकाव

कु अव्य० कु+डु । १पापे, २निन्दायाम्, ३ईषदर्थे, ४निवारणे च ; ५भूमिभागे ६धरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे ईषदर्थत्वे चास्य “कुगतिप्रादयः” “पा० समर्थेन नित्यसमासः कुरूपम् कुदेशः तत्रायं भेदः तत्पुरुषे अजादौ शब्दे परे कोः कत् । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः कदन्नम् कदध्वः कदग्निः । “रथवदयोश्च” पा०कद्रथः कद्वदः “तृणे च जातौ” पा० कत्तृणम् पथिशब्दे कृतसमासान्ताक्षशब्दे परे च कादेशः कापथः काक्षः । ईषदर्थस्य कोः का, ईषज्जलं काजलम् पुरुषे परे का वा ईषत् पुरुषः कुपुरुष कापुरुषः । उष्णे उक्तवयादेशः कोष्णं कवोष्णं कदुष्णम्” गतिप्रादिसाहचर्यात् अव्ययस्यैवेह ग्रहणात् न भूमिवाचस्य नित्यसमासः नवा कदादेशः अव्ययपूर्व्वकत्वात् प्रकृतिस्वरः । “राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं ग्रस्ते” “ज्यो०ब्राह्मण इव कुशासनसंस्कृतः” काद० । कुदिनम् कुजः अव्ययत्वे दीर्घः “कूष्ठेदेवाय्श्विनाद्यादिवोमनायस्” ऋ०५,७३,१ ।

कुंसा स्त्री कुसि—भावे अ । १भाषणे २ज्ञापने च

कुक आदाने भ्वा० आत्म०सक० सेट् । कोकते । अकोकिष्ट । चुकुके कोकः' प्रतिकोकते

कुक्क त्रि० कुक—क । १समर्थे २आदायिनि च ;

कुकाभ न० ककस्य भा यत्र । मद्ये शब्दच० । तत्पानस्य सामर्थ्याधायकत्वात् तथात्वम्

कुकर पु० कुत्सितःआदानादिसामर्थ्ययुक्तः करोयस्मात् । करस्य क्रियामान्द्यसम्पादके कुणिरोगे अमरः । ब०त्र० २तद्रोगयुक्ते त्रि० । कु+कृ—ट । ३कुकर्म्मकारके त्रि० ।

कुकर्म्मन् न० कुत्सितं कर्म्म नित्यस० । १लोकशास्त्रनिन्दिते कर्म्मणि ब०व० । २तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप्

कुकील पु० कोः पृथिव्या । कीलइव । पर्व्वते त्रिका० तस्य भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुकुट पु०कौ कुटति कुट—क, कोः कुटइव वा । (सुषुणि) इतिख्याते शाकभेदे राजनि० तस्य पृथिव्याः कुटतुल्यत्वात् तथात्वम्

कुकु(कू)र पु० कोः पृथिव्याः कुर ईषद्दः । सत्कृतालङ्कृतायाः कन्याया दाता र पृषो० दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य ईषद्धिरानसमत्वात्तस्य तथात्वम् । सत्कृतालङ्कृतां कन्यां ददानः ककुदः स्मृतः” अमरे पाठान्तरम् अत्र प्रसिद्धपदसान्निध्यात् कुकुदपदस्य उक्तार्थे शक्तिग्रह इति शब्द० प्र० । प्रसिद्धपदसान्निध्यञ्च प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदेनान्वयबोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमान्तार्थे अन्वयासम्भवेन “यो ददाति स कुकु(कू)दः” इत्यमरपाठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः । व्याकरणमते तु तिङन्तार्थस्य प्रथमान्तार्थेऽभेदेनान्वयस्वीकारान्न यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने तत एव तदवसेयम् ।

कुकुन्दर पु० कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ—अण् नि० कुत्सितं कुन्दरमत्र, कुत्सिते कामिनाऽत्र स्कन्द् नि० वा । स्त्रीणां ऽनितम्बस्थे आवर्त्ताकारे पृष्ठवंशादधोवर्त्तिगर्त्तद्वये । अमरः । (कुकरमोङ्गा) २वृक्षे भावप्र० ।

कुकुभा स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः ।

कुकुर पु० कुं पृथिवीं० कुरति त्यजति स्वामित्वेन कुर—क, यदुभिर्यदुवंश्यभेदे तेषां ययातिशापात् राज्यं नास्तीति पुराणकथा यदुभ्रंशे कथा । “विधुरिता धरिताः” कुकुरविभुः” माघः । २तदाश्रिते देशभेदे पु० ब०व० । कककुरञ्च किञ्च । ३कुकुरे इति शब्दचन्द्रः । ४अग्निपर्णीपर्णी त्रिका० । ५कुकुरवसाख्यकुलभेदः । “कुकुरः भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषस्तथान्धकस्य सुताः” इति विष्णु० “कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः । “अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोलभतात्मजान् कुकुरं भजमानं च शमं कम्बलबर्हिषम्” हरिवं० ३८अ० तदभिधानदेशभेदेषु दशार्हैः ।

कुकूटी स्त्री कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीप् । शाल्मलीवृक्षे राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिकूटतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कुकूल पु० कोः भूमेः कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु—जलच धातोः कुगागमश्च वा । १तुषानले २शङ्कुभिः सङ्कीर्णे ३गर्त्ते ३वर्म्मणि च अमरः । “शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क्व च कुकूलाग्निः कर्कशो मदनाऽनलः” ।

कुकोल न० कुत्सितं कोलति कुल—अच् ; कोलिवृक्षे । शब्दच० ।

कुक्कुट पु०स्त्री०कुक—सम्प०क्विप् कुका आदानेन कुटति कुट—

क। पक्षिभेदे चरणायुधे १ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्य शुभाशुभलक्षणक्रमम् वृ॰सं॰ यथा—
"कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः। रौति सुस्वरमुषात्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम्। यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो बृहन्मूर्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः। स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृन्न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः। कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्तिरुचिराननेक्षणा। सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः"।
तन्मांसगुणा भावप्र॰ उक्ता यथा"कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः। चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो वृष्यः कषायकः। वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः"। अभक्ष्यप्रकरणे ग्राम्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्" २वर्णालिकायां (उकौ) ३कुक्कुभखगे च ४वह्निकणे स्फुलिङ्गे हेम॰। स्वार्थे क तत्रार्थे३ मेदि॰। "शूद्रजातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः"मनूक्ते निषादीजाते शूद्रपुत्रे च

कुक्कुट(टी)व्रत न॰ भाद्रशुक्लसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे "भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या। स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्। पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप्यं नैव विद्यते" ति॰त॰ भवि॰पु॰। इदं कुक्कुटीव्रतमिति ति॰ त॰ रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे मुक्तिमण्डपे स्थाने। तस्य तन्नाम कारणकथा च काशी॰ ६८ अ॰ दर्शिता यथा—
"कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्द्वापरे हरे!। लोके ख्यातिर्भवित्रीयमेष कुक्कुटमण्डपः" इति शिवेनोक्ते तद्विषये हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेतिहासो वर्णितः। तत्र चण्डालतः प्रतिग्राहकविप्रस्य सुहृद्यपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनित्वप्राप्तिमुपवर्ण्य च तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिगतावपि काशीप्राप्त्या मुक्तिरित्युक्तम् यथा "न काश्यां मरणं प्राप्तं तस्माद् दुष्प्रतिग्रहात्। प्रान्ते कुटुम्बस्मरणात्तथा काशीस्मृतेरपि। चौरैर्हतोऽपि स तदा कीकटे कुक्कुटोऽभवत्। सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमागतः। प्रान्ते काशीस्मरणतोजाता जातिस्मृतिः पुरा। इत्थं बहुतिथे काले गते कार्पटिकोत्तमाः। तस्मिन्देवाध्वनि ग्रामाश्चत्वारो यत्र कुक्कुटाः। वाराणस्याः कथां मोक्षैः कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि। काशीकथां समाकर्ण्य तदा ते चरणायुधाः। जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु निर्गताः। तैश्च कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः कृपालुभिः। तण्डुलादिपरिक्षेपैः प्रापिताः क्षेत्रमुत्तमम्। ते तु क्षेत्रं समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः। चरिष्यन्तोऽत्र परितो मुक्तिमण्डपमुत्तमम्। जिताहारान् सनियमान् कामक्रोधपराङ्मुखान्। शृण्वतः सत्कथालापान् लोभमोहविवर्ज्जितान्। स्वर्धुनीस्नानसंक्लिन्नसुनिर्मलशिरोरुहान्। मन्नामोच्चारणपरान् मत्कथार्पितसुश्रुतीन्। मद्गतचित्तसद्वृत्तीन् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः। मानयामासुरथ तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः। प्राक्तनाद्वासनायोगात् संप्रधार्य्य परस्परम्। क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति चात्र ते। पश्यतां सर्व्वलोकानां विष्णो! ते मदनुग्रहात्। विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदम्। निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान्। ततोऽत्र ज्ञानिनो भूत्वा मुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम्। ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः। मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः"। [(चट)। राजनि॰

कुक्कुटमस्तक पु॰ कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य। चव्ये

कुक्कुटशिख पु॰ कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य। कुसुम्भवृक्षे शब्दच॰ तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु॰ कुक्कुटप्रधानोगिरिः किंशुलुका॰ दीर्घः। कुक्कुटप्रधाने पर्वते।

कुक्कुटाण्ड पु॰ कुक्कुट्या अण्डः पुंवद्भावः। कुक्कुट्याअण्डे

कुक्कुटाभ पुंस्त्री कुक्कुट इवाभाति आ+भा—क। कुक्कुटचरणतुल्ये सर्पभेदे हेमच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुक्कुटासन न॰ "कुक्कुटासनमाचक्षे नाड़ीनिर्म्मलहेतुना। सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिरोधनम्। निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः। पद्मस्थं बद्धं यत् करोति कर्परद्वयमध्यगम्। सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कुटासनमुच्यते" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच॰।

कुक्कुटाहि पु॰ कुक्कुट इव तच्चरणद्वयाहिः। सर्पभेदे

कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचारार्थे क्विप् ततः इन्। दम्भचर्य्यायाम् हेमच॰। वा ङीप्। तत्रैव। सा च २कुक्कुटजातिस्त्रियाम् ३श्वेघ्याम् (टिक्टिकी) कीटभेदे शब्दरत्ना॰। ४शाल्मलीवृक्षे जटा॰

कुक्कुभ पु॰ कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु—भक्। यम

कुक्कुटे । कुक्कुशब्दं भापते भाप—बा० ड । २कुक्कुटे पक्षिणि । (पातकुका) इति ख्याते ३पक्षिभेदे अमरः ।

कुक्कुर पुंस्त्री कोकते क्विप् कुरति शब्दायते कुर—शब्दे क कर्म० । १स्वनामख्याते पशौ । तच्छुभाशुभलक्षणमुक्तं वृ०स० यथा "पादाः पञ्चनखास्तथाग्रचरणः: षड्भिर्नखैर्दक्षिण-स्ताम्रोष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च । लाङ्गूलं ससटं दृढक्षसदृशौ कर्णौ च लम्बौ मृदू यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा ग्रहे । पादेपादे पञ्च पञ्चाग्रपादे वामे यस्याः षण्नखा मल्लिकाक्षाः । वक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पोष्टुः" । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुकुरगुणाश्चायुर्वेदोक्ताः यथा "बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो-गुणाः" । २ग्रन्थिपर्णीवृक्षे न० शब्दचि० ।

कुक्कुरद्रु पु० कुक्कुरस्तद्गन्धयुक्तोद्रुर्वृक्षः । (कुकरसोङ्गा) क्षुपभेदे "कुक्कुरद्रुः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः । तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" भावप्र० ।

कुक्कुरवाच् पु०कुक्कुरस्येव वागस्य । सारङ्गमृगे राजनि०

कुक्ष पु० कुष—क्स । जठरे उज्ज्वलदत्तः ।

कुक्षि पु० कुष—क्सि । १उदरे "विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा" माघः "कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः" रघुः । "तव कुक्षौ म-हाभागे ! । अचिरात् संजनिष्यते" रामा० २उदरस्य वामदक्षिणपार्श्वयोश्च(कोँक) अमरः । ३मध्यभागे "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः" भा०व०७८अ० । कुक्षौ भवः अण् । कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च त्रि०स्त्रियां ङीप् । कुक्षौ बद्धोऽसिः ठकञ् । कौक्षेयकोऽसिः । कुक्षिदेशे भवः धूमा० वुञ् । कौक्षक मध्यदेशभवे त्रि० ।

कुक्षिम्भरि त्रि० कुक्षिं बिभर्त्ति भृ—खि—मुम् च । देवातिथि-वञ्चनेनात्मोदरमात्रपरके कृपणे ।

कुक्षिरन्ध्र पु० कुक्षौ मध्यमागे रन्ध्रं छिद्रं यस्य नले रावमु० ।

कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूलः । सुश्रुतोक्ते शूलरोगभेदे "प्रकु-प्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः । तदास्य भोजनं भुक्तं सोपष्टम्भं न पच्यते । उच्छ्वसित्याभक्तता शूले-नाहन्यते मुहुः । नैवासने न शयने तिष्ठन् लभते सुखम् । कुक्षिशूल इति ख्यातोयातादामसमुद्भवः" सुश्रु० । तस्य क्लीवत्वमपि "हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषः" सुश्रुतः

कुङ्कुम न० कुक्यते आदीयते कुक—आदाने—उमक् नि० मुम् । काश्मीरादिदेशजे स्वनामख्याते १गन्धद्रव्यभेदे । देशभेद-विशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा—

"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । वाह्लीकदे-शसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम् । केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं यदधमं स्थूलकेशरम् । कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् । तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्" [तद्भेदे

कुङ्कुमाद्रि पु० कुङ्कुमस्याकरोऽद्रिः । काश्मीरदेशस्थे पर्व्व-

कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् । महाज्योति-ष्मतीलतायाम् राजनि० । पृषो०कुङ्कुनीति पाठान्तरम् तत्रार्थे

कुच रोधे, सम्पर्के लेखने च सक० कौटिल्ये अक० तु०पर०सेट् कुटादि । कुचति अकुचीत् सुकोच कुचः । प्रनिकुचति

कुच पु० कुच—कर्त्तरि क । स्तने । स्त्रीणां कुचवृद्धिर्यौवने यथाह सुश्रुतः "स्त्रीणां तु विंशतिरधिका दश तासां स्त-नयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः" इति विष्टतञ्चैतत् भावप्र० यथा—

"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च । व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनार्त्तवप्रभृतयः" ।

"यावन्नोतद्भिद्येते स्तनौ तावद्देया" इति स्मृतौ कुचोद्भे-दकालात् पूर्व्वं दानं विहितम् । स च कालः द्वादशव-र्षादिः, "स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रममातनो-ति यत्" नैष० "सकठिनकुचचूचुकप्रणोदम्" "नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन" "कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भ-सङ्गिवासः" माघः "तन्वि ! तव कुचावेतौ नियतं चक्र-वर्त्तिनौ" उद्भटः "पितुर्गृहे चेत् कुचपुष्पसम्भवः" ज्यो० २सङ्कुचिते त्रि०

कुचण्डी स्त्री कुत्सिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपनेव । मू-र्वालतायाम् शब्दचि० । स्वार्थे क । कुचण्डिका तत्रैव ।

कुचतट त्रि० कुचस्तटमिव विशालत्वात् । विशाले१कुचे हेत०। २कुचैकदेशे च ।

कुचन्दन न० कुत्सितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम् । (वकमकाठ) १काष्ठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमरः । इदं सुश्रुते पटो-लादिगणे सालसारादिगणे चोक्तम् तत्सन्दर्भे विवृतिः

३कुङ्कुमे शब्दचिन्ता० । रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्

कुचफल पु० कुचइव फलमस्य । दाडिम्बवृक्षे राजनि० ।

कुचर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच् । १परदोषकथनशीले । हेमच० कुत्सिते स्थाने चरति चर–अच् । २दुर्गमदेशगन्तरि“न भीम: कुचरोगिरिष्ठा:”ऋ १. १५४.२, “कुचर: कुत्सितहिंसाकर्त्ता दुर्गमदेशगन्ता वा” भा० कौ चरति चर–ट । ३भूमिचरे त्रि० । स्त्रियां ङीप्

कुचाग्र पु० ६त० । चूचुके कुचयोरग्रभागे अमर: ।

कुचाङ्गेरी स्त्री–कुत्सिता चाङ्गेरी । (चुकपालङ्) चुक्र शाकभेदे रत्नमा० चुक्रशब्दे गुणादि

कुचिक पुंस्त्री० कुच–वा० इकन् । (कुँचिया)मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । वृह०स०कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्ते देशभेदे “भल्लापलोलजटासुरकुनठखसघोषकुचिकाख्या:” ।

कुचित त्रि० कुच–क्तिच् । परिमिते उज्ज्वलदत्तः ।

कुचेल त्रि० कुत्सितं चेलं वस्त्रमस्य । कुत्सितवस्त्रधरे । कुचा सङ्कुचा इला यस्या:५त०। २विद्धकर्णाम् ३पाठायाम् स्त्री मेदि० गौरा० ङीप् । (आकनादी) ४वृक्षे स्त्री रत्नमा० ।

कुच्छ न कु–क्विप् क । कुमुदे शब्दच० ।

कूज स्तोये भ्वा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज उदित् कोजित्वा कुकुक्वा । प्रनिकुजति

कुज पु० को: पृथिव्या जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे यथा च तस्य तज्जातत्वं तथा आवनेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपाया: पृथिव्याउत्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६अ० यथा “यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुर: । रजस्वलाया गोत्रायागर्भे वीर्य्येण पोत्रिण: (वराहस्य) । यतोजातस्ततोभूतो देवघ्नोऽपि सोऽसुर:” इत्युपक्रम्य “गर्भसंस्थं महावीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादय: सुरा: । गर्भएव तदा देवशक्त्या दध्रुश्चिरं दृढम् । यथाकालेऽपि संप्राप्ते नो गर्भाज्जायते स च । ततस्त्यक्तशरीरस्तु वराहस्तनयै: सह । अतीव शोकसन्तप्ता जगद्धात्र्यभवत् क्षिति: । शोकाकुला सा व्यलपच्चिरकालं मुहुर्मुहु: । प्रकृतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता । तत: कालेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा धृत:। न गर्भ: प्रसवं याति तदाऽभूत् पीड़िता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं न चाशकत्। यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता । शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम् । प्रणम्य शिरसा देवी वाक्यमेतदुवाच ह” । स्तवप्रसन्नमाधवोक्तिधराप्रत्युक्तिभ्यां त्रेतायुगार्द्धे तदुत्पत्तिकथा–

“इति स्तुतो हृषीकेशोजगद्धात्र्या तदा हरि: । प्रादुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीभगवानुवाच । कथं दीनमना देवि! धरित्रि! परिदेवसे। तव या किङ्कृता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । मुखन्ते परिशुष्कन्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रूविभ्रमविवर्जितम् । ईदृशन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्व्वं कदा च न । रूपस्य तु विपर्य्यासे दु:खे वीजञ्च भाषय। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य माधवस्य जगत्पते:। विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह सगद्गदम्। पृथिव्युवाच । गर्भभारं न संवोढुं माधवाहं क्षमाऽधुना । भृशं नित्यं विषीदामि तस्मात्त्वं त्रातुमर्हसि । त्वया वराहरूपेण मलिनी (ऋतुमती)कामिता पुरा । तेन कामेन कुक्षौ मे स्थयं गर्भोऽयमास्थित: । काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव! । कठोरगर्भा तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्रासि मां देव ! गर्भदु:खाज्जगतपते ! । न चिरादेव यास्यामि मृत्योर्वशमसंशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो धृतोमाधव ! वै पुरा । योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जर:। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या: पृथिव्या: पृथिवीपति: । आह्लादयन् प्रत्युवाच हरिस्तप्तां लतामिव । श्रीभगवानुवाच । न धरे ते महादु:खं चिरस्थायि भविष्यति। शृणु येन प्रकारेण चानुभूतमिदं त्वया। मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भ: संहृतस्त्वया । सोऽभूदसुरसत्वस्तु दृष्टे:(वराहस्य) पुत्रस्तु दारुण: । ज्ञात्वा तस्य च वृत्तान्तं गर्भस्य द्रुहिणादय: । देवीभि: शक्तिभि: सुभ्रूस्तव कुक्षौ सुतं खरम् । सर्गादौ यदि जायेत भवत्यास्तादृश: सुत: । भ्रंशयेत् सकलाल्लोकांस्त्रीनिमान् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादय: सुरा: । प्राक्सृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्जगतां कृते । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गाच्चतुर्युगे । त्रेतायुगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं याति त्रेतार्द्धञ्च वरानने ! । तावद्वह महागर्भं दत्त: कालोमया तव । न यावज्जायते धात्रि ! गर्भस्ते स्रातिदारुण: । तावद्गर्भवती दु:खं न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि !” “ये च प्रलम्बखरदर्दुररिष्टमुष्टिमल्लेभकंसयवना: कुजपौण्ड्रकाद्या:” भाग० २,७,३६ । “तत्राहृतास्ता नरदेवकन्या: कुजेन दृष्टा हरिमार्त्तबन्धुम्” भाग०३,३,८श्लो० । “कुजशुक्रबुधेन्दर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् “ज्यो०” मङ्गलग्रहस्य वारादिकमङ्गारकशब्दे ७८पृ० उक्तम् । कल्पे

तदीयभगणादिकमुच्यते “युग्मयुग्मशरनागलोचनव्यालपक्षयमाश्विनोऽसृजः” ६६८२८५२२ सि॰शि॰। कल्पे एतावन्तः कुजस्य भगणाः अस्योपपत्त्यादिकं ग्रहभगणशब्दे दर्शयिष्यते। तस्य चलोच्चभगणमानञ्च तत्रैवोक्तम् “अर्कशुक्रबुधपर्य्यया विधेरङ्घ्रि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००० एतएव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च गणकैश्चलोच्चकाः” तत्पातस्य भगणास्तत्रैवोक्ताः “कुचन्द्रसाश्विनः” २६७, तस्य मन्दकेन्द्रभगणमानं नियम्बे “खरामाम्बरच्छिद्राष्टषड्गोद्विदस्राः” २२९६८२८२३० । “शीघ्रकेन्द्रभगणाः” गजाद्रिमनुसप्तेन्दुत्र्यश्विखाश्विमिताः” २०२३१७१४७८, । तस्य कक्षामानम् श्रीपतिनोक्तं यथा “अष्टाङ्कपक्षमनुगजाः क्षितिनन्दनस्य” ८१४६९१५ योजनानि-मध्यमकुजस्फुटीकरणम् सि॰शि॰प्रमि॰दर्शितं यथा “दिनगणार्द्धमथो गुणसंगुणं नगकसप्तदशांशविवर्जितम्। लवकलादिफलद्वयसंयुतः क्षितिसुतध्रुवकः क्षितिजो भवेत्” सि॰शि॰। “अत्रोपपत्तिः। दिनगणार्द्धं भागा इति प्रत्यहं त्रिंशत् कला गृहीताः। तत् पृथक् त्रिगुणं जातम् एताः कलाः पूर्वकलामिश्रीकृता जाताः। एतत् कुजगतेरधिकमतोऽतः कुजगतिं विशोध्य शेषम्। अनेन सप्तदशगुणेनैका कला भवति। अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितमिति। पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना भौमध्रुवक२३७०युक्तः कुजो भवति। यतोऽयमहर्गणोऽर्कोदयादूर्ध्वमतस्तदूर्ध्वं फलं रविमण्डलान्तिके योज्यमित्युपपन्नम्” प्रमि॰

कुजस्य ध्रुवकमानं “तत्रैवखाद्रिरामाग्नय”:३३७०। तथाच कलेरारम्भे राशिचक्रस्थविकलाभ्यो ध्रुवकेण हीनतायां तत्काले ११। २९।२ ।५०। राश्यादि कुजध्रुवकः तस्य मन्दशीघ्रपरिधी तत्रैव उक्तौ यथा

“मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलवोनशक्र १४भागा रवेर्जिन २४कलोनरदा३२ हिमांशोः। खाश्वा७० भुजङ्गदहना ३८ऽमरा३३श्वयाश्च११ पूर्णं पवो५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम् सि॰शि॰”इह ग्रहफलोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणान्येतावन्तो भागाः। अत्रोपपत्तिः ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमा फलज्या परमफलज्याऽन्त्यफलज्या चोच्यते। अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्द्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे भांशाः परिधिस्तदान्त्यफलव्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां त्रिलवोनशक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह” प्रमि॰। “एषां चलाः कृतजिना२४४स्त्रिलवेन हीना दन्तेषवो५३२वसुरसा६८वसुधाणदस्राः २५८। पूर्णाब्धयो ४०ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्र-दोःशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधीरहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ वाणनिघ्नी। त्रिज्योद्धृताग्नुपरिधिः फलयुक् स्फुटः स्याद्भौमाशुकेन्द्रपदगस्यगताल्पजीवा। त्र्यंशोनशैल ७गुणितार्व ७युतस्य राशेर्भौ ज्योद्धृताप्तलवहीनयुतं स्वदूच्चम्। भौमस्य कर्किमकरादिगते स्वकेन्द्रे लब्धांशकैर्विरहितः परिधिस्तु शेष्यः” ।

भौमस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि सि॰शि॰“गोकरसञ्चरावस्त्रर्थ संख्याः”१२९९६१९। तस्य कालांशाः शैलभुवः १७। अस्य क्षेत्रं मेषवृश्चिकौ, उच्चं मकरः परमोच्चं मकरस्याष्टाविंशोऽंशः। नीचः कर्कटः तदीयाष्टाविंशोऽंशः सुनीचः। मूलत्रिकोणं मेषस्य दशमोंऽशः। रविचन्द्रजीवामित्राणि बुधोरिपुः, शुक्रशनी समौ। चतुर्थे अष्टमे चास्य पूर्णदृष्टिः। विषमराशिषु मेषमिथुनादिषु प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः समराशिषु वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः। अष्टोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य अष्टौ वर्षा दशाभोगकालः। विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तु सप्त वर्षाः। नक्षत्रकक्षायाम् अयं शनेरधस्तृतीयकक्षायां वर्त्तते, अयं रवितस्तृतीयवारेशः। अयं दक्षिणाशाधिपतिः अतस्तद्वारे दक्षिणादिग्गतिः प्रशस्ता। अयं पापग्रहः क्षत्रियवर्णः भारद्वाजगोत्रः अवन्तिदेशभवः मेषवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्णः। तस्य स्कन्दोऽधिदेवता पृथिवी प्रत्यधिदेवता। पूजने रक्तचन्दनं रक्तवस्त्रम् जवादिरक्तपुष्पं सर्ज्जरसयुक्तसिह्लकं धूपः, यावकं नैवेद्यं पूगं फलम् प्रवालं रत्नं रक्तवृषभो दक्षिणा। तस्य दौःस्थ्योपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात् स्वयं वा प्रवालं धारयेत्। अनन्तमूलं वा धारयेत्। होमे धूमकेतुरग्निः खादिरी समित्। कुजवारे दिवा२यामार्द्धे वारवेला६षष्ठे कालवेला रात्रौ ३तृतीये कालवेला। अयं पुंग्रहः दक्षिणादिग्बली। अयं रजोगुणप्रकृतिः, तिक्तरसप्रधानः सामवेदाधिपः तरुणमूर्त्तिः पैत्तिकः कृशमध्यः। अस्य राशिभोगकालः ४५ दिनानिऽजन्मराशितः षष्ठे तृतीये

एकादशे चापि शुभः, "विक्रमायारिगः कुजः शुभः स्यात्तदान्यसुतधर्म्मगैः खगैः। चेन्न विद्ध इनसूनुरप्यसौ" ज्यो॰त॰ उक्तस्थानेषु अन्यग्रहासत्त्वे शुभदः अन्त्यसुतधर्म्मस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहैः स्थितैर्वामवेधेन शुद्धः "रक्तस्वर्णविषास्त्रकर्म्म कुहुतकुकार्य्यं विवादं रणं कर्य्याद्वन्द्वविधिं सुदुष्टदमनम् सेतुप्रभेदं तथा। वृक्षच्छेदनभेदनानि मृगयां चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म्म धातुकरणं भौमस्य लग्ने ऽह्नि वा" ज्यो॰त॰। उक्तकर्म्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे ऽप्ययं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् षष्ठस्थानमस्य हर्षपदम् मूलं नी॰ता॰ दृश्यम्। अन्यद्ग्रहशब्दे वक्ष्यते

कुजप पुं॰त्रि॰ कुत्सितं जपति—जप—अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ कार्त्तेन सह द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा॰

कुजम्भ त्रि॰ कुत्सितो जम्भो दन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु॰"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः" हरिव॰ २२६अ॰ "विरोचनानुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्य्यवान्" हरिव॰ २४२अ॰।

कुजम्भन पु॰ कोः पृथिव्या जम्भनमिवात्र। सन्धिचौरे हारा॰ तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽप्यस्य इलच्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना॰।

कुजा स्त्री॰ कोः पृथिव्याः जायते जन—ड। सीतादेव्यां तस्याः पृथिवीतोजन्मकथा कालि॰ २७अ॰
"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भार्य्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीप्रमुखैः स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्य्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। ततः पुरोधसं राजा गौतमं मुनिसत्तमम्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ सुतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः। हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभां कन्यां समुत्थिताम्। लेभे राजा मुदा युक्तः सर्वलक्षणसंयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा। एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया। अयं यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महावीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्द्धर्षाः कृतेऽस्या राक्षसाः परे। त्वञ्च मोदं दुराधर्षं यद्दृष्टिकृतं नृप!। अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितृणामृणशोधनम्"। कुजाः वृक्षा आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्यायनीदेव्यां मेदि॰ "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिदं मतं" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु॰ कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोयत्र। ज्यो॰ उक्ते जन्मलग्नादष्टमस्थानस्थितमङ्गलग्रहरूपयोगभेदे "सर्व्वगुणान्विहन्त्याशु विलग्नादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते" ज्यो॰।

कुञ्जिश पुंस्त्री॰ मत्स्यभेदे "कुञ्जिशोमधुरोष्णः कषायो दीपनस्तथा। "बल्यः स्निग्धोगुरुर्ग्राही वातकृत् रोचनो मतः" राजनि॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कुज्या स्त्री॰ सि॰शि॰उक्ते वृत्ताकाराक्षक्षेत्रावयवधनुः साधनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह। "युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या१३६७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो३४३८द्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१८४४ प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अक्षप्रभासंगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति क्षितिज्या। सा त्रिज्यकाघ्नी विहृता द्युमौर्व्या चरज्यकास्याश्च धनुश्चरं स्यात्" सि॰शि॰। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम्। यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोर्हि संपाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यभागाः। अतस्तत्-

संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या। उदयास्तौ तत एव। स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे। अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम्। यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति। फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्य्यग्रूपा भवति। क्रान्तिज्या भुजस्तज्ज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्धम्। सैव द्युज्या। अथ कुज्योच्यते। यदि द्वादशकोटेः पलभा भुजस्तदा क्रान्तिज्याकोटेः किमिति। फलं क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते ज्यारूपं स्यात्। सैव कुज्या। सा धनुःकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि द्युज्याव्यासार्धे एतावती तदा त्रिज्याव्यासार्धे किमिति। फलं चरज्या। तद्धनुश्चरमित्युपपन्नम्।" प्रमि० अक्षज्योतिःशब्दे ४२पृ० दर्शिते सि० शि० वाक्ये दृश्यम्

कुज्झटि स्त्री कु—क्विप् झट—इन् कर्म०। नीहारे(कोयासा) त्रिका० वा ङीप् कुज्झटीत्यप्यत्र। स्वार्थे क। कुज्झटिकापि तत्रार्थे शब्दरत्ना०। "ज्ञेया कुज्झटिका रूक्षा तमःप्राया च सा तथा। कफपित्तकरी लोके भिषग्भिः परिकीर्तिता" वैद्यके तद्गुणा उक्ताः।

कुञ्चन न०कुन्च—करणे ल्युट्। "वाताद्या वर्त्म सङ्कोच्य जनयन्ति यदा मलम्। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" इति निदानोक्ते १नेत्ररोगभेदे। भावे ल्युट्। २सङ्कोचे। "कुर्य्यात् सिरागतं मूलसिराकुञ्चनपूरणम्" सुश्रुतः। [फलान्तत्वात् टाप्। कुष्माण्ड्याम् राजनि०।

कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सङ्कुचितं फलमस्याः जातित्वेऽपि

कुञ्चि पु० कुन्च—इन्। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" इत्युक्ते अष्टमुष्टिमाने स्मृतिः

कुञ्चिका स्त्री० कुन्च ण्वुल्—टाप्। १गुञ्जायाम्(कुँच)शब्दर० (कन्चो)२वंशशाखायाम् जटा० ३कूर्च्चिकायां(चाविकाटि) हेमच०। "उद्घाटिनी कुञ्चिका" प्रसन्नरा०४मत्स्योलतायाम् (कैंचो) "कुञ्चिकयैनं भाययति विस्माययति वा" मुग्ध०

कुञ्चित त्रि० कुन्च—क्त। १वक्रे २तगरपुष्पे न० राजनि०

कुञ्ज पु० न० अर्द्धर्चा० कौ—जायते जन—ड पृषो० मुम्। पर्वतादौ लतादिभिराच्छादिते मध्यशून्ये १स्थाने निकुञ्जे अमरः। "लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" सा०द० "चल सखि! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्" "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे० "त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम" पदा० २हस्तिदन्ते ३हस्तिहनौ ४मेदि० ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये कुञ्जा० च्फञ्। कौञ्जायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

कुञ्जर पुंस्त्री०कुञ्जः दन्तो हनुर्वा प्राशस्त्येनास्त्यस्य। १हस्तिनि स्त्रियां जातित्वात् ङीष् "कुञ्जरस्येव संग्रामे परिघट्टनाङ्कुशग्रहम्" भा०व०२६अ० "अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाष—संक्रान्तदानपयसोवनपादपस्य" माघः। अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर इव राजकुञ्जरः। "एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम्" भा० व० २५१अ०। अत्र कुञ्जरशब्दस्योपादानेन राज्ञः श्रेष्ठत्वम् गम्यते। तदभिप्रायेणैव "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरोक्तिः। ५देशभेदे च मेदि०। मात्राप्रस्तारे पञ्चमात्रस्य प्रथमे ६प्रस्तारे ऽऽ। छन्दोग्रन्थः। "क्षितेर्दक्षिणदिग्गस्थिते गजाकृतौ ७पर्वतभेदे। "कृत्वा प्राचीविभागन्तु दक्षिणायामथोदिशि" इत्युपक्रमे "चकार कुञ्जरञ्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतिम्। पर्वतं काञ्चनाङ्कं बहुयोजनविस्तृतम्" हरिवं० २२५अ०। "ऋषभः पर्वतश्चैव श्रीमदृषभसंस्थितः। कुञ्जरः पर्वतश्चैव यत्रागस्त्यगृहं शुभम्" हरिवं० २२६ अ०। ८हस्तनक्षत्रे च तस्य हस्तिकराकारत्वात्तथात्वम्। कुञ्जरपिप्पली शब्दस्यान्त्यलोपे ९पिप्पल्याञ्च शब्दचि०। [मूलमस्य। मूलके राजनि०।

कुञ्जरक्षारमूल पु० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव क्षारमुग्रं

कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्यच्छायायत्र। "योगोमघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः। भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते" इत्युक्ते योगभेदे। विवृतमेतत् ति०त० यथा "करे हस्तायां तत्स्थे सूर्य्ये। मघासंस्थे चन्द्रे चेति मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति। हस्तावस्थानञ्च सूर्य्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकसपादत्रयोदशांशं १३.२० यावत्। नचानेन कुञ्जरच्छाययोगः सङ्केतितो न तु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका संज्ञा जाता अस्येतीतच्प्रत्ययेन गजच्छायायामपि सङ्केतितत्वात् (तुस्तूरः कनकाह्वयः) इतिवत्। व्यक्तं कृत्यचिन्तामणौ। "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते।" "एवञ्च श्राद्धे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गौडीयमैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम्। ततश्च मघात्रयोदशीश्राद्धं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे श्राद्धं कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम्।" मनुव्या० कुल्लूकभट्टेन एतस्य तिथ्यन्तरेऽपि सम्भव उक्तः

यथा "अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" मनुव्याख्यायाम् "प्रक्रतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। नतु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः यथाह विष्णुः "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च"। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। अन्ये तु "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णातीति" श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायत्र इति व्युत्पत्त्याग्रहणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री० कूर्म्मविभागे बृहत्सं० दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे "अथ दक्षिणे नलङ्केत्युपक्रमे "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः"।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री कुञ्जरोपपदा पिप्पली शा० त०। गजपिप्पल्याम् राजनि०। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्या अच्। १धातकीद्रुमे (धाइफुल) तस्या हस्तिदन्तशुभ्रपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि०। अजादि० टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि०। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव त्रिका०

कुञ्जराराति पु० ६त०। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच०। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न० हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच०। [अमरः

कुञ्जराशन पु० कुञ्जरैरश्यते अश–भक्षे कर्म्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न० कुञ्जरस्येवासनमत्र। "अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् शिरःकरः" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न० कुत्सितं जलं यत्र पृषो०। काञ्जिके। (आमानि) अमरः [राजनि०।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाम्लावृक्षे

कुञ्जादि पु० गोत्रे चफञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभंविपाश स्कन्द स्कम्भ"।

कुट कौटिल्ये तुदा० पर० सक० सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटितुं कुटितव्यम्। कुटिलः प्रनिकुटति उद्+दलितौ अक० वि+कुत्सने सक०। विकुटितः कुत्सितः।

कुट प्रतापने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुण्ट वैकल्ये भ्वा० इदित् प० अक० सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा० अक० सेट्। कुट्यति अकोटीत् "जीवनं कुट्यतीव"। "भक्षयन्ति स्वमांसानि प्रकुथ्य विधिवत्तथा" भा० आ० २६४२ श्लो०

कुट पु० कुट–क। १कोटे (गड) मेदि० २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गा हातुडी) ३वृक्षे च हेम० ४पर्व्वते हारा० ५कलशे पु० न० अम० ६ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। कौटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्व्वा० ण्य। कौट्य तदपत्ये पुंस्त्री० "हविषा जारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः" ऋ० १,४६,४

कुटक पु० दक्षिणस्थदेशभेदे, "चङ्क्रममाणः कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने" भाग० ५,६,८, "यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति" तत्रैव १०श्लो०। तद्देशाधिपतिर्जिनाचार्य्यः। कुटकदेशस्थोऽचलः कुटकाचलः तत्रत्यपर्व्वतभेदः। २फाले न० शब्दचि०

कुटङ्ग पु० कुर्गृहभूमिः टङ्क्यतेऽनेन आच्छाद्यतेऽनेन टकि आच्छादने करणे घञ् ६त०। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा०

कुटङ्गक पु० कुटस्याङ्गमिव शक० इवार्थे क। १छदिषि पटले (चाल) हेमच० पत्रादिच्छादिते २गृहभेदे (कुँडे) राय०

कुटच पु० कुटइव ठीयते चि–ड। कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्र०

कुटज पु० कुटे पर्व्वते जायते जन–ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमरः। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्" भावप्र० तद्गुणा उक्तम्। "कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः" इति भावप्र० तद्पर्य्याये इन्द्रयवफलत्वोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता "कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्" माघः "अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते" कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च मेदि० तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

कुटजगति स्त्री "कुटजगतिर्नजौ स्ततस्तौ गुरुः" वृ०र०टी० उक्ते छन्दोभेदे

कुटजपुटपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे यथा "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय तत्क्षणमतीव च पाचयित्वा । जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम् । सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् । कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेष्वयमेव राजा"।

कुटजरस पु० चक्र० उक्ते अर्शोनाशके रसभेदे यथा— "कुटजत्वचो विपाच्य शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन । यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः । मोचरसः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च । वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् । पूतोत्क्वथितः सान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः । मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम् । छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथवा यथाग्निबलम् । जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत । रक्तं गुदजातीसारं शूलं सासृग्रुजो निहन्त्याशु । बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा त्वसृग्दरं"।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा "शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणैः पचेत् । क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत् । सौवर्चलयवक्षारविडसैन्धवपिप्पलीम् । धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्वा पलद्वयम् । लिह्यादृदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम् । पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् । दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्" ।

अर्शोरोगनाशके तत्रोक्ते लेहभेदे च यथा— "कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम् । भल्लातकविडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलान्तथा । रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च । वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् । त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत् । मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवन्तथा । एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम् । वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् । ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि । अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् । ग्रहणीमार्द्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि । अनुपानं घृतं दद्यात् मधु तक्रं जलं पयः । रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते"।

कुटजबीज न० इत० । इन्द्रयवे भावप्र० ।

कुटजा स्त्री "मजसा भवेदिह सगौ कुटजाख्यम् वृ०र०उक्तलक्षणे छन्दोभेदे

कुटजाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते शूलादिरोगनाशके घृतभेदे यथा "कुटजफलवल्कलकेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः । सिद्धं घृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा" ।

कुटजाष्टक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषधभेदे यथा "तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रसमाददीत । तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन । पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनाम् । प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् तु तावत् दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् । पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वा छागपयसाऽथवाऽपि । निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रम् कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा । दोषं ग्रहण्या विविधं च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशोणितानि । असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ।

कुटन्नट पु० कुटन् सन् नटति नट—अच् । १श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः २कैवर्त्तीमुस्तके (केशुर) न०अमरः अत्र कुटन्नक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट—कपन् । १मुनौ २गृहसमीपस्थोपवने, ३कुडवरूपमानभेदे च । ४पद्मे न०हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट—करन् । मन्थानदण्डस्य रज्जुबन्धनस्तम्भे

कुटरु पु० कुट—अरु । वस्त्रगृहे (कानात्) उज्ज्वल० तस्य कौटिल्यकरणयोगत्वात्तथात्वम् । [(तेओडि) रत्नमा०

कुटरुणा स्त्री कुटे गृहे रुणा वरुणा शक० । त्रिवृतायाम्

कुटल न० कुट—कलच् । (चाल) छदिषि पटले हारा० ।

कुटहारिका स्त्री कुटं घटं हरति हृ—ण्वुल् अत इत्त्वम् । दास्यां हेम० । १घटस्य हारकमात्रे त्रि० । कुटहारकः

कुटि स्त्री कुट—इन् । गृहे "अष्टौ हा द्वादश समाः कुटिं कृत्वा वने वसेत्" मनुः वा ङीप् । "वट्टकुट्यां प्रभातवृत्तान्तमनुहरति" खण्ड० कुटीचकः कुटीचरः । भावे इन् । २कौटिल्ये स्त्री वा ङीप् "भ्रुकुटीकुटिलात्तस्याः" देवीमा० । ३वृक्षे पु०शब्दरत्ना०४देहे पु०सि०कौ० । अल्पार्थे क कुटिका क्षुद्रगृहे(कुँडे) स्त्री "शिरसोकुण्डनाद्वापि न स्यात्कुटिकासनात् । भा०, व०,१३४५४, ५कर्त्तरि इन् । ५कौटिल्यान्विते त्रि० ।

कुटिचर पुंस्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर–अच्। जलशूकरे (शुशुक)शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुटित त्रि० कुट–इतच्। कुटिले उज्ज्वलदत्तः।

कुटिर न० कुट–इरन् किच्च। (कुँडे) खल्पगृहे भरतः

कुटिल त्रि० कुट–इलच्। १वक्रे अमरः "भ्रूकुटीकुटिलात्तस्याः" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "युगदिगृभिः कुटिलमिति मतं स्नौ न्यौ गौ" इ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६स्पृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट–इन् ङीप्। १गृहे २कुटिन्यां ३सुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० ह०। कुटीकुटयोः समाहारे।

कुटीकृत न० कुटि+च्वि–कृ–क्त। म्लानीकृते वस्त्रे "और्णञ्च राङ्कवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः" भा०स० १८४७श्लो०।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक–तृप्तौ अच्। संन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" भा० आनु० १४अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ०दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट्। १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषद्भेदे। "शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे शैवाः पारिषदास्तथा। काणः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०,।

कुटीय कुट्यामिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट् कुटीयति प्रासादे भि० कौ०।

कुटीर पु० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे रः स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्तेः पुंस्त्वम्। १ह्रस्वायां कुट्याम् "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे०। तस्यावयवः बिल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर–ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग–पृषो०। १पटले छदिषि भरतः २गृहभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्म्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट–उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब ष्टतौ चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्बः प्रनिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब–अच्। १पोष्यवर्गे अमरः २बान्धवे ३सन्ततौ ४नाम्नि शब्दरत्ना०। "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागोयवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृतिः "तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा कुटुम्बांश्च महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ" मनुः स्वार्थे क। तत्रैव पुंन० "अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [व्यासक्ते।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृतः। कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि०कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्। कुटुम्बिकोधर्म्मकामः सदाऽस्वप्नश्च मानवः" भा० आनु० ६२अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता" "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। २कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्याश्रयत्वेनास्याः इनि ङीप्। १भार्य्यायां पतिपुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु कुटुम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां क्षुपभेदे राजनि०।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा०उभ०सक०सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त। प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट–ण्वुल्। छेदके "दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वाश्मकुट्टकः। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां संक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा "भाज्योहारः क्षेपकश्चापवर्त्यः केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद् दुष्टमुद्दिष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं सः। तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथोभजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्यधोऽधस्तदधोनिवेश्यः क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन। स्वो-

द्वे हृतेऽन्येन युते तदन्यं त्यजन्नेमुक्तः स्यादिति रा-
शियुग्मम् । ऊर्द्धोविभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः
स्यादपरो हरेण । एवं तदैवात्र यदा समस्ताः स्युर्लब्ध-
यश्चेद्विषमास्तदेनीम् । यदागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ
स्वतक्षणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः । भवन्ति कुट्टविधेर्युति
भाज्ययोर्क्षमपवर्त्तितयोरथ वा गुणः । भवति यो युति-
भाजकयोः पुनः स च भवेदपवर्त्तनसङ्गुणः । गुणलब्ध्योः
समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलम् । हरतष्टे धनक्षेपे
गुणलब्धी तु पूर्ववत् । योगजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती
स्तोवियोगजे । धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेतामृणभाजजे ।
क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्ज्जिता । अथ
वा भागहारेण तष्टयोः क्षेपभाज्ययोः । गुणः प्राग्व-
त्ततोलब्धिर्भाज्याद्धतयुतोद्धृतात् । क्षेपाभावोऽथ वा यत्र
क्षेपः शुध्येद्धरोद्धृतः । ज्ञेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपो-
हारहृतः फलम् । इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते ते वा भवे
तां बहुधा गुणाप्ती । उदाहरणम् । एकविंशतियुतं
शतद्वयं यद्गुणं गणक ! पञ्चषष्टियुक् । पञ्चवर्ज्जितशतद्व-
योद्धृतं शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम् । न्यासः भा२२१
हा १९५ क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाज्यभा-
जकयोःशेषम् १३ अनेन भाज्यहारक्षेपाअपवर्त्तिता-
जाता दृढाः भा१७हा१५ क्षेपः ५ अनयोर्दृढभाज्य-
हारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धमधोधस्तदधः क्षेपस्तदधः
शून्यं निवेश्यमिति न्यस्ते जाता वल्ली १ । ७ । ५ । ०
उपान्तिमेन स्वोर्द्धे हतइत्यादिकरणेन जातं राशिद्वयम् ।
४० ; ३५ एतौ दृढभाज्यहाराभ्यामाभ्यां १७ । १५ तष्टौ
शेषमितौ लब्धिगुणौ अनयोःस्वतक्षणमिष्टगुणं क्षेप-
दिति । अथ वा लब्धिगुणौ २३ । २० वा४० । ३५ इत्यादीनि
उदाहरणम् । शतं हृतं येन युतं नवत्या विवर्ज्जितं वा
विहृतं त्रिषष्ट्या । निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं तं स्पष्टं
पटीयान्यदि कुट्टकेऽसि । न्यासः भा १००हा ६३क्षेपः
९० अत्र वल्ली १ । १ । १ । २ । २ । १ । ९० । ० उपा-
न्तिमेनेत्यादिना जातं राशिद्वयं २४३० । १५३० पूर्ववल्ल-
ब्धिगुणौ ३० । १८ अथ वा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्तितौ
भा१० हा६३ क्षेपः ९ एभ्योऽपि पूर्ववद्वल्ली ० । ६ । २
९ । ० उपान्तिमेनेत्यादिना राशिद्वयम् २७ । १७१ पूर्व-
वज्जातौ लब्धिगुणौ ७ । ४५ । अत्र सङ्ख्ययोर्विषमा इति
स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १० । ६३ शोधितौ जातौ लब्धिगुणौ
३ । १८ अत्र लब्धिर्न ग्राह्या गुणघ्नभाज्ये क्षेपयुते हर

भक्ते लब्धिस्तु ३० । अथ वा भाज्यक्षेपापवर्त्तनेन १०
पूर्व्वानीता लब्धि ३र्गुणिता जाता सैव लब्धिः३० । अथ वा
हारक्षेपौ नवभिरपवर्त्तितौ भा१०० हा७ क्षे १० पूर्व्व-
वद्वल्ली १४ । ३ । १० । ० जातं राशिद्वयम् ४३० । ३०
तक्षणे जातं ३० । २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ९ गुणं सङ्गुणय
जातौ लब्धि गुणौ तावेव ३० । १८ । अथ वा भाज्यक्षेपौ
हारक्षेपौ चापवर्त्त्य न्यासः भा१० हा७ क्षे १ अत्र
जाता वल्ली १ । २ । १ । ० पूर्व्ववज्जातं राशिद्वयम्
३, २ तक्षणाज्जातं तदेव ३ । २ भाज्यक्षेपहारक्षेपापव-
र्त्तनेन क्रमेण लब्धिगुणौ गुणितौ जातौ तावेव३० । १८
गुणलब्ध्योः स्वहारौ क्षेपाविति अथ वा लब्धिगुणौ १३०
८८ वा २३०१४४ इत्यादि । योगजे गुणाप्ती १८ । ३०
स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ६३ । १०० शुद्धे जाते नवतियुद्धौ
गुणाप्ती ४५ । ७० वा १०८ । १७० वा । १७१ । २७० ।
इत्यादि । उदाहरणम् । यद्गुणा क्षयगषष्टिरन्विता वर्जि-
ता च यदि वा त्रिभिस्ततः । स्यात्त्रयोदशहृता निरग्रका
तं गुणं गणक ! मे पृथग्वद । न्यासः भा ६० हा१३
क्षे ३ । प्राग्वज्जाते धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाप्ती११।५१
एते स्वस्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३ । ६० शुद्धे जाते ऋण-
भाज्ये धनक्षेपे २ । ९ । अत्र भाज्यभाजकयोर्विजाती-
ययो र्भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमित्युक्तत्वाल्लब्धेः ऋणत्वं
ज्ञेयम् २ ९ पुनरेते स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३ । ६०
शुद्धे जाते ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे गुणाप्ती ११ । ५१ ।
ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे धनभाज्यविधिर्भवेत् । तद्वत्क्षेपे
ऋणगते व्यस्तं स्यादृणभाज्यके । धनभाज्योद्भवे तद्-
द्भवेतामृणभाज्जे । मन्दावबोधार्थं मयोक्तम् ।
अन्यथा योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिनैव सिद्धं यतः ऋ-
णधनयोगो वियोगएव । अतएव भाज्यभाजकक्षेपाणां
धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाप्ती साध्ये । ये योगजे भवतः ते
स्वतक्षणाभ्यां शुद्धे वियोगजे कार्ये । भाज्ये भाजके
वा ऋणगते परस्परभजनाल्लब्धयः ऋणगताः स्युरित्यादि
किं तेन प्रयासेन तथाकृते सति भाज्यभाजकयोरेकस्मिन्
ऋणगते गुणाप्ती द्वौ राशी त्रिभेत्तत्वेत्यादिना परोक्तसू-
त्रेण लब्धौ व्यभिचारः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टादश
हताः केन दशाद्या वा दशोनिताः । शुद्धं भागं
प्रयच्छन्ति क्षयगैकादशोद्धृताः । न्यासः भा१८हा११क्षे
१० अत्र भाजकस्य धनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धिगुणौ
१४ । ८ एतावेव ऋणभाजके । किं तु लब्धेः पूर्व्व

धनदृणत्वं ज्ञेयं तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४ । ८ ऋणक्षेपे तु योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४ । ३ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव । परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धेः ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम् । उदाहरणम् । येन सङ्गुणिताः पञ्च त्रयोविंशतिसंयुताः । वर्जिता वा त्रिभिर्भक्ता निरग्राः स्युः स को गुणः । न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १ । १ । २३ । ० । पूर्व्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नच न ग्राह्याः'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यतःसप्तैव ग्राह्याइति जातौ लब्धिगुणौ ११ २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपे६ । १इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तावि ति द्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४ । ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अथ वा हरतष्टे धनक्षेपइति न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्व्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १ । १ जातौ वियोगजौ । क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धिः शुद्धौ तु वर्ज्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं १ वर्ज्जिता ६ धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४ । ७ । अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यासः भा२ हा ३ क्षे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २ । २ तक्षणाज्जातं २ । २ । अत्रापि जातः पूर्व्व एव गुणः २ लब्धिस्तु भाज्याहतयुतोद्धृतादिति गुण २ गुणितोभाज्यः १० क्षेप २३ युतो ३३ हरभक्तोलब्धिःसैव ११ । उदाहरणम् येन पञ्चगुणिताः खसंयुताः पञ्चषष्टिसहिता श्च तेऽथ वा । स्युस्त्रयोदशहृता निरग्रकास्तं गुणं गणक ! कीर्त्तयाशु मे । न्यासः भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।०। एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ० । ५ वा ३ । १०इत्यादि । अथ स्थिरकुट्टके सूत्रं वृत्तम् । क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्ये गुणकारलब्धी । अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते । प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा १५ क्षे १ अत्रोक्तवद्गुणाप्ती ७ । ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८ । ९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १० । ११ ते एव एवं सर्वत्र । अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कल्प्याविशुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम् । एवं तदूर्द्धं च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः । ग्रहस्य विकलावशेषाद्ग्रहाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती । तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं शुद्धिः । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः फलं कलाः गुणोऽंशशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं भागाः गुणोराशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं गतराशयोगुणोभगणशेषम् । एवं कल्पभगणाभाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं शुद्धिः फलं गतभगणाः गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासाभाज्यो, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धिः । फलं गताधिमासाः, गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसाः हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि । गुणोगतचन्द्रदिवसाइति ।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एकोहरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अग्रैक्यमग्रं कृतउक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ । उदाहरणम् । कः पञ्चनिघ्नोविहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ स एव राशिः । दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्द्दशाग्रोवद राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अयमेव राशिः अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा१५ हा६३ क्षेपः २१ पूर्व्ववज्जातोगुणः १ लब्धिः३" ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट—ल्युट् ङीप् । (कुटनी) परपुरुषेण सह परस्त्रियाः समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम् । "तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादियमेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो० । ङीनि कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् । प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा०द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे । उदा० यथा

"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।

पर्य्यङ्कुलि सकृदेव तरुण्यानाराम्नोलयतयेन करेण" ।

कुट्टाक त्रि० कुट्ट—षाकन् । छेदके स्त्रियां ङीप् ।

कुट्टापरान्त पु० भूम्नि । जनपदभेदे "अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "कुट्टापरान्ता माहेया कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः" भा०भी० ६ अ० ।

कुट्टार पु० कुट्ट—कर्म्मभावादौ बा० आरन् । १पर्व्वते २केवले ३रमणे न० मेदि० ४कम्बले न० विश्वः ।

कुट्टित त्रि० कुट्ट—क्त । १छेदिते खण्डीकृते । तादृशे २पक्वमांसभेदे न० । "मांसमस्थायु संगृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सुकुट्टितम् । वेशवारसुगन्धाढ्यम् स्वेदितं पाचितं भवेत् । कुट्टितं पाचितं मांसं सुस्वादु लघु दीपनम् । तत्रापि जाङ्गलं श्रेष्ठं जाङ्गलेष्वपि पक्षिणाम्" भावप्र० ।

कुट्टिम पुंन० अर्द्धर्चादि कुट्ट—भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप् । १रत्नमयभूमौ भरतः २सुधालिप्तभूतले सुभूतिः ३कुटीरे स्वल्पगृहे मथुरानाथः । ४दाडिम्बवृक्षे राजनि० (छात) इति ख्याते गृहभूमिभागे ५सौधप्रदेशभेदे हला० । "कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षणं हर्म्यतलेषु यत्र" माघः "शाद्वलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम्" भा०आनु० ५४ अ० । "प्रासादजातसम्बाधं मणिप्रवरकुट्टिमम्" भा०आश्व० ८५ अ० ।

कुट्टिमित न० कुट्ट—भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप् ततः तार० इतच् । कुट्टमितशब्दार्थे शब्दचि० तत्रैव सा०द० कुट्टिमितमिति पाठः "केशाधरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुप्येद्यत्र कुट्टिमितं मतम् । तत्र स्त्रीणामेष स्वभावः यदिष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुञ्जते इति तेन गाढपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च कुर्वीत सुखेऽपि दुःखाविष्करणं दुःखेऽपि सुखाविष्करणम्" इति

कुट्टिहारिका स्त्री० कुट्ट—इन् कुट्टिं कुट्टितद्रव्यं मांसादि हरति हृ—ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम् । दास्यां हलायुधः ।

कुट्टीर पु० कुट्ट—ईरन् । १क्षुद्रपर्व्वते हारा० । २छेदके त्रि० ।

कुट्टीरक त्रि० कुट्टीरः क्षुद्रपर्व्वत इव कायति कै—क । क्षुद्रपर्व्वतवत्स्तूपीकृते "द्वितीयेन तस्यास्थीनि तद्भस्म च श्मशाने कुट्टीरकं कृत्वा रक्षितानि" वेतालः ।

कुट्मल पुंन० कुट—क्मलच् । १मुकुले विकाशोन्मुखपुष्पकलिकायाम् । "द्योतितान्तःसभैः कुन्द—कुड्मलाग्रदतः स्मितैः" माघः । अघान्तत्वात् दन्त्यस्य वा टत्वादेशः । २नरकभेदे न० यत्र रज्जुभिर्यन्त्रणा नारकिभ्यो दीयते तत्र । "तामिस्रमन्धतामिस्रमित्येकविंशतिनरककथने "संघातं सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्" मनुः "कुट्मलं यत्र बहुभिः पीडनम्" प्रा०वि० । मुद्रितपुस्तके कुड्मलमिति पाठः । कुड्मलमपि नरकभेदे । ३कुड्मलाकारे बाणाग्रभागे फलके च "विष्णुं सोमं हुताशं च तस्येषुं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमो विशाम्पते ! । कुड्मलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा" भा० क० ३६ अ०,

कुठ छेदने सौत्रः पर० सक० सेट् । कोठति अकोठीत् । प्रतिकोठति ।

कुण्ठ वैकल्ये (गतिप्रतिघाते) आलस्ये अक० मोचने सक० इदित् भ्वा० प० सेट् । कुण्ठति अकुण्ठीत् । प्रतिकुण्ठति कुण्ठनम् कुण्ठा ।

कुठ पु० कुठ—छेदने वज्रार्थे कर्म्मणि क । वृक्षे अमरः ।

कुठर पु० कुठ—बा० करन् । मन्थानदण्डाकर्षणरज्जुयुक्तस्तम्भे अमरः । [उज्ज्वलदत्तः

कुठाकु पु० कुठ—आकुन् किच्च । (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे

कुठाटङ्क पुंस्त्री कुठारकृपः टङ्कः पृषो० । कुठारे अस्त्रे जटा०

कुठार पुंस्त्री० कुठ—करणे आरन् । स्वनामख्याते काष्ठच्छेदनसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । "राजन्योच्चांसकूटक्रथनपटुरटद्धोरधारः कुठारः" प्रबोध० । "मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम्" भर्त्तृ० । "तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं सम्भ्रमसंसारतरोः कुठारम्" भाग० ३,२५,१२, तल्लक्षणं हेमा० परि० ख० लक्षणसमुच्चये यथा—

"जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच यथोपदेशं शुश्रूषो ! निबोध परशोरुत्पत्तिं द्रव्यक्रमयोगं प्रमाणं चोत्तममध्यमाधमानां नराणां सपाणिः पाणिभुक्तइति द्विकर्म्मा परशुर्भवति । तत्र पञ्चाशत्पलिकः श्रेष्ठश्चत्वारिंशत्पलिको मध्यमस्त्रिंशत्पलिकः कनिष्ठ इति । जातप्राणस्य पुरुषस्य सर्वाग्रसमर्यस्त्रिविधः परशुर्भवति सार्द्धपञ्चाङ्गुलं श्रेष्ठस्य, सार्द्धचतुरङ्गुलं मध्यमस्य, सार्द्धत्र्यङ्गुलं निकृष्टस्य, मूलं विस्तृतम्भवति । तथा मध्ये सार्द्धपञ्चाङ्गुलं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथाङ्गमपि पञ्चदशाङ्गुलमुत्तमस्य, सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गुलं निकृष्टस्येति परशोःफलम् । तथोत्तमं द्वादशाङ्गुलायामं, मध्यमं दशाङ्गुलायाममधमम् (?)ष्टाङ्गुलायाममित्येवमपि त्रिविधं भवति । कुण्डेष्विव दण्डप्रमाणमुत्तममध्यमकनिष्ठभेदात्त्रिविधं शालकभवधन्वनशाका-

जुं गिरीश अंशधामनराजद्रुमेन्द्रद्रुमनिन्दकधोमवल्कशे-तकार्जुनप्रभृतीनां खलप्रमाणो दण्डप्रन्थिर्भवेत्। यस्तु सर्पाणिः परशुः स यथाकामं प्रयोज्यः।

कुणपलक्षणं तु कुणपशब्दे दृश्यं। २वक्रे पु० शब्द-रत्ना०। तस्येदम् शिवा० अण्। कौठार तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। अल्पार्थे क। कुठारक क्षुद्रकुठारे पुंस्त्री० स्त्रियां कुठारिका। [कारे पु० शब्दरत्ना०।

कुठारु पु० कुठ-आरु। १वृक्षे २वानरे पुंस्त्री०मेदि०। ३शस्त्र-

कुठि पु०कुठि-इन् किच्च। १पर्व्वते २वृक्षे च उणा० कौ०।

कुठिञ्ज पु० कुठ-इञ्जन् किच्च। (कुड़) कुष्ठे हारा०।

कुठेर पु०कुठि-एरन् बा०नुमभावः। १पर्णासे उज्ज्व०। २वह्नौ शब्दमा०। ३श्वेततुलस्याम् (वाबुइतुलसी) राजनि०।

कुठेरक पु०कुठेर इव कायति कै-क। नान्दीवृक्षे राजनि०। स्वार्थे क। २श्वेततुलस्यां (बाबुइतुलसी) शब्दच०।

कुठेरज पु० कुठेरइव जायते जन-ड "वह मुखा" पा०स०। श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना०।

कुठेरु पु० कुठ-एरुक्। चामरवाते त्रिका०।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्डः। [प्रनिकुण्डते। कुण्डम्।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट्। कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट्। कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त। प्रनिकुण्डयति ते।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि। कुडति अकुडीत् चुकोड़। प्रनिकुडति कुडपः कुडवः

कुडप (व) पु० कुड-कपन् (कवन्)गा। प्रस्थचतुर्थांशरूपे प-रिमाणभेदे अमरः अर्द्धचोटि। कर्षशब्दे विवृतिः क्षीर-स्वामिमते पल्लः। "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोडशोऽंशः स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभागः। प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः" "लीला० तेन षोडशक-र्षमितः कुडवः आर्द्रद्रव्याणां तु द्वात्रिंशत्कर्षमित इत्याह सुश्रुतः

"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः। तत्र द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः। ते षोडश सुवर्णम्। अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्ध-रणम्। तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षः। ततश्चोर्द्ध्वं चतु-र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनि-ष्पद्यन्ते तुला पलशतं तानि विंशतिर्भारः शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रव्याणाञ्च द्विगुणमिति"।

"अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्ज्जयत्। यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विनः। कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि। कुडवं कुडवं सर्व्वे (चत्वारः) व्यभजन्त तपस्विनः" "इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः" भा० आश्व० ९०,।

कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि-दाहे इन् नलोपश्च। देहे सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यातम् कौमुदीकृता तु कुडि दाहे इति व्याख्यातम्। अतः मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम्।

कुडिश पुंस्त्री० कुड्यते कुड-अदने बा० श इट्। (कुड्शी) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि०। "कुडिशो मधुरोबल्यः कषायो वह्निदीपनः। लघुः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा। बलकारी कोष्ठशुद्धकारी च भिषजां मतः" राजनि०।

कुडिहुञ्ची स्त्री० क्षुद्रकाण्डवेल्लवृक्षे(छोट उच्छिया) राजनि०।

कुड्मल कुड-बाल्ये बा० कलच्। १मुकुले विकाशोन्मुखे कु-सुमे त्रि०कौ०। २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठः "दलितकोमलपाटल कुड्मले" माघः तारका०इतच्। कुड्मलित जातमुकु-कुले त्रि०।

कुड्य न० कुट्ट कार्कश्ये यत् कोतेरप्रत्य० यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तः। १भित्तौ (भित) अमरः २विलेपने मेदि० ३कौतूहले शब्दरत्ना०। "वैद्यं समाश्चमाणोऽङ्गं कुड्य-मास्तरणानि वा। "चन्दनरसैकपलितकुड्ये" सुश्रु०। "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिष्वः" माघः। स्वार्थे क। भित्तौ शब्दर०।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद-णिनि ६त०। चौरभेदे येन गृह-भित्तिं विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्न०।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्यं च्छेद्यं यस्य। १खनके। कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थे च्छेद्याम् चतुर्थ्यर्थे ६त०। भित्ति-निर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका०।

कुड्यमत्स्य पुंस्त्री०कुड्ये मत्स्य इव। स्वृहगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोपः। कुड्यमत्सी तत्रैव शब्दर०। [कुणयति ते अचुकुणत् त। प्रनिकुणयति

कुण आभाषणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट्।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट्। कुणति अको-णीत्। प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम्।

कुणक पु० कुणयते उपक्रियते कुण-कर्म्मणि घञर्थे क तत

अनुकम्पायां कन् । बालके शिशौ । "तं त्वर्भकं कुणपकं कृपणं स्रोतसानुपाह्यमानमभीक्ष्य" "तस्य तथा एव कुणके उच्छ्वसितामितश्चिन् कृतनिजाभिमानस्याहरह स्तत्पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्यानेन" "अहो बताय हरिणकुणकः कृपणः" इति च भाग० ५,८, ७,८,६, "एणकुणकं हरिणबालकम्" श्रीधरः ।

कुणाञ्ज पुंस्त्री० कणं शब्दकारकं स्वरभेदं जरयति अन्तर्भूतण्यर्थे जॄ बा०ड पृषो०सम् । वनवास्तूके शाकभेदे (वनवेथुया) "कुणाञ्जी मधुरोष्णघ्नी दीपनः पाचनोहितः । तच्छाकं तु त्रिदोषघ्नं मधुरं रुचिकारकम् । ईषत्कषायं संग्राहि पित्तश्लेष्महरं लघु" राजनि० । स्त्रीत्वमप्यत्र ।

कुणाञ्जर पु० कणं जरयति जॄ—बा०खच् । वनवास्तूके राजनि०

कुणप पु० क्वण—कपन् सं प्र० । व्यक्तप्राणे मृतदेहे शवे अमरः "वाराणस्यां महाराज । दर्शनेषु हुर्महेश्वरम् । तस्या द्वारं समासाद्य न्यस्तिथाः कुणपं क्वचित् । तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स संवर्त्तो महीपते !" । नारदोक्तौ "कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् । यौगगत्येन विप्रस्य पुरीद्वारमथायिशत्" "ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत" भा० आश्व०६अ० । "शोणितगन्धि येदनं कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन" सुश्रु० अर्द्ध्यु०गा० । २पूतिगन्धे पु० ३तद्वति त्रि०मेदि० । "कुणपं मस्तुलाङ्गाभं सुगन्धं कथितं बहु" माधवनि० "तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुस्तं पशुष्वदधुः स एष पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात् कुणपगन्धाद्दपिगृह्णीत" शत० ब्रा० ४, १, ३, ८, । (वड्शा) ४अस्त्रभेदे । "शक्तिभिः कवचैर्विलैः कुणपै रङ्गुशरपि" भा० भी० ५७अ० । कुणपलक्षणन्तु हेमा० प० ख० लक्षणसमुच्चये दर्शितं यथा

"जमदग्निं मति उशनाः मोवाच साधु पृष्टं कुणपानां विधानं यथापृष्टं कथयामि शृणु विंशत्यङ्गुलोऽष्टादशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्याधमत्वेन कुणपोऽङ्गुलमाने त्रिविधोभवेदेषां पलप्रमाणे विंशतिपलः षोडशपलोद्वादशपलश्चेति । बालयोग्यानामेतत् प्रमाणमुक्तमबालानां तु कुणपस्त्रिंशत्पलः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिपलोमध्यमः विंशतिपलस्तु निकृष्टः, श्रेष्ठस्त्रिंशत्यङ्गुलो द्वाविंशत्यङ्गुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो भवेत्" कथमेति पाठान्तरम् । ५शवतुल्ये निःश्वैतन्ये जड़े देहादौ "आश्चर्यमेतत् यदसत्सु सर्व्वदा महद्विनिन्दा कुणपात्मवादिषु" भाग० ४, ४, १४, "कुणपं जडं श-

रीरं तदेवात्मेति वदन्ति ये तेषु" श्रीधरः । गौरा० ङीष् । ६विट्शारिकायां (गुइयाशालिक) स्त्री०मेदि०

कुणारु त्रि० क्वण—शब्दे बा० आरु सं०प्र० । क्वणनशीले "सत्रदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र ! संपिनक्ककुणारुम्" ऋ० ३,३०, ८, "कुणारुं क्वणनशीलम्" भा० ।

कुणाल पु० क्वण—कालन् सं०प्र० । देशभेदे सि० कौ० ।

कुणि पु० कुण—इन् । १तुन्दवृक्षे मेदि० । २आदानादिक्रियामन्दकरान्विते त्रि० अम० । "दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति, सुश्रु० "गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते । भवेत्कुब्जः कुणिः पङ्गुः मूको मिन्मिण एव च" सुश्रु० कर्मभिः पदञ्च । कौण्य हस्तस्यादानादिविघातरूपे दोषे "एकादशेन्द्रियवधाः" सां०का० व्याख्यायां कौमुद्यां "बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वम् जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः" इन्द्रियभेदेन क्रियाविघातभेदो दर्शितः ।

कुणिन्द पु० क्वण—भावे किन्दच् सं०प्र० । शब्दे उज्ज्वलद०

कुणिपदी स्त्री कुणिरिव कुण्ठितशक्तिः पादोऽस्याः कुम्भपद्या० ङीष् पद्भावश्च । क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम् ।

कुण्टक त्रि० कुटि- ण्वुल् । स्थूले शब्दरत्ना० ।

कुण्ठ त्रि० कुठि—वैकल्ये अच् ।१क्रियासु मन्दे अकर्मण्ये अमरः "पूर्वं तपोवीर्य्यमहत्सु कुण्ठम्" कुमा० "विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलम्" (सुदर्शनम्) भा०आ०१९अ० । २मूर्खे मेदि० । कर्त्तरि क्त कुण्ठित तदर्थे । "हलस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीय लक्ष्यते" कुमा० ।

कुण्ठक त्रि० कुठि—ण्वुल् । १सङ्कुचिते क्रियामन्दे । २मूर्खे पु० शब्दमा० ३तत्प्रधानदेशभेदे पु० भूम्नि । "मालवा वल्लवा स्वैव तथैवापरवल्लवाः । कुलिन्दाः कालकाश्चैव कुण्ठकाः करटास्तथा" भा०भी० ९ जनपदकथने ।

कुण्ड न० कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं वह्निर्वाऽत्र कुडि—रक्षणे आधारे—अच् णिलोपः । जलाधारे वृत्ताकारे १पात्रभेदे(कुण्डा) "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी" रघुः "अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः" कात्या० श्रौ०२४,४,४, "अत्सरुकाः अदण्डकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः" कर्कः । २देवादिखातजलाशये अगस्त्यकुण्डं सप्तर्षिकुण्डं सोमकुण्डम् ३कमण्डलौ स्त्री गौरा० ङीष् मेदि० । होमार्थमग्न्याधारे ४स्थानभेदे । तल्लक्षणादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा ।

"भविष्यत्पुराणे "वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च

वा । वेदास्राण्येव तानि स्युर्व्वर्त्तुलान्यथ वा क्वचित् । वेदास्राणि, चतुरस्राणि । आम्नायरहस्ये "कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तनालाकृतीनि वा । नव पञ्चाथ वा चैकं कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् । नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते । नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्व्वेशानदिगन्तरे । विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्" । ज्ञानरत्नावल्याम् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे" । नारदीयेऽपि "यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कान्तत्र कर्म्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा । कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । कुण्डयोर्द्व्यन्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम् । पीठवत्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम्" । बह्वृचपरिशिष्टे "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे विशेषतः । सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणादिग्गतम्" । कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा "ऐन्द्र्यां-स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये नैरृते हि त्रिकोणकम् । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षड़स्रमुच्चाटनेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमाकृदम्" । सर्व्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमानं क्षेत्रफलमुपकल्पनीयम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे "मुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्य्यात्कुण्डं करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" । मुष्टिमानमिति, बद्धमुष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः । इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामुद्धारक्रमोऽभिधीयते । चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धाङ्कं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः । न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्" । पूर्व्वाङ्केनाप्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायतां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं कुर्य्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैवं कार्य्या । पूर्व्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्या एव रेखाया मूले निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तं कुर्य्यात् एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्व्वोक्तरेखालाञ्छने चैकं सूत्रं निपात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत् । एवं दिक्षु साधितासु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत् । तत्रायं प्रकारः—पूर्व्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्य्यात् ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्व्वदिश्युदङ्मुखयोनिकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्य्यात् । योन्याकारादीनामुद्धारश्चतुरस्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् "पञ्चमांशं पुरोन्यस्य मध्ये वेदांशमानतः । भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमुच्यते" । क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः । वेदांशः, तुरीयांशः । भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्नेय्यांदिशि कुर्य्यादिति । तत्रायं निर्म्माणप्रकारः पूर्व्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात् पूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमांशाधिकां गर्भरेखामालिख्य नैरृत्यदेशे कोणसूत्रस्तुरीयांशे लाञ्छयित्वा तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्व्वोक्तगर्भरेखामूलविन्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य बहिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यकोणेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकारमाग्नेयदिश्युदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात् । "चतुरस्रे यवैर्भक्ते त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंशकौ । मध्यसप्तांशमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्" । चतुरस्रे क्षेत्रे यवैर्नवभिर्विभक्ते आद्यन्तौ त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तमांशमानेन सूत्रभ्रमणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रैवं कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्तिमश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखामध्यांशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखागर्भदेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखातुल्यं विश्रान्तप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वयमपि वृत्तार्द्धे संयोज्य दक्षिणादिगवस्थितमुत्तराशाभिमुखयोनिकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । "त्रिभागवर्द्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्" । स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं वृद्ध्या मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैरृत्यदिक्सम्बन्धि कुण्डं कुर्य्यात् । इहायं सम्प्रदायः । पूर्व्ववत्समचतुरस्रं क्षेत्रं निर्म्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्य्यगवस्थितपूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात् ।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्पर्शिसूत्रद्वयं निपात्य नैर्ऋत्यदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं त्रिकोणं कुण्डमुत्पादयेत्। एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयांशत्रयहीनत्वात्तत्रैव मत्स्यत्रयमपि निष्पद्यत इति। "कर्ण्णाद्दृष्टांशसंन्यासाद्वृत्तं कुण्डमिहोदितम्। कर्णसूत्रार्द्धस्य योऽष्टमांशस्तस्य संन्यासात् सम्यक् न्यासात् वृत्तं कुण्डं स्यादिति। अत्रैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे क्षेत्रे कोणात् कोणान्तरगामिनः सूत्रस्यार्द्धं कोणार्द्धशब्दवाच्यमष्टधा विभज्य यावानष्टमो भागस्तावन्तं भागं चतुर्दिक्षु बहिर्विन्यसेत्। ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रादिं निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तस्यैव सूत्रस्य प्रान्तं सर्व्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं वृत्तकुण्डं कुर्य्यात्।" "षड्भागहीनतो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकम्" क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षष्ठभागद्वयं कृत्वा अवशिष्टदिशोर्मत्स्यचतुष्टयमुत्पाद्य सूत्रषट्कपातात् षडस्रकुण्डनिष्पत्तिरिति। अत्रैवं सम्प्रदायः—समचतुरस्रं क्षेत्रं षोढा विभज्य यावान् षष्ठो भागस्तावता मानेन क्षेत्रस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वे समन्ताद्वर्द्धयित्वा तदेव क्षेत्रमायतचतुरस्रं सम्पादयेत्। अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्पर्शिनीं दक्षिणोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत्। ततः क्षेत्रमध्यादुत्तरपार्श्वरेखामध्याच्च पूर्व्वोक्तगर्भरेखार्द्धपरिमितमेकैकं सूत्रं निपात्य पूर्व्वेशानदिशोरन्तराले मत्स्यमुत्पाद्य तेनैव प्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले मत्स्यं कुर्य्यात्। अथ भूयोऽपि क्षेत्रमध्याद्दक्षिणपार्श्वरेखामध्याच्च प्रागुक्तगर्भरेखाप्रान्तद्वयात् लाञ्छनचतुष्टयस्पर्शिसूत्रचतुष्टयं निपातयेत्। एवं लाञ्छनानन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्रषट्कयोगाद्वायव्यदिशि प्राङ्मुखयोनिकं षट्कोणकुण्डं कुर्य्यात्। "चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागशः। तद्बहिस्थैकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत्। तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः। भ्रामणात् पद्मदलं स्याद्दलाग्रं दर्शयेद्बहिः"। चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका स्यात् कर्णिकाया बहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागे विन्यासे केसराणि स्युः। केसराद्बहिः परिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्राद्बहिर्दलाग्राणि दर्शयेत्। अत्राप्यष्टमभागेनेति सम्बध्यते। विभागशः विभागे विभागे सर्व्वदिग्भागेष्वित्यर्थः। भ्रामणात्, सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्व्वत्र योजनीयम्।

अयमर्थः—चतुरस्रं क्षेत्रं प्रागग्राभिरुदगग्राभिश्च रेखाभिरष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा क्षेत्रार्द्धस्य चतुर्दिक्षु समन्तादष्टमभागं विन्यसेत् तस्यैव लाञ्छनात् परितः प्रतिदिशं पञ्चपञ्चाष्टमभागावधिरेखा भवन्ति। ततः पूर्व्वोक्तलाञ्छनोपरि विन्यस्तादेस्तत्तद्रेखावस्थितप्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामणात् पञ्च वृत्तानि सम्पाद्य वृत्तातिरिक्तरेखाः परिमार्ज्जयेत्। ततः प्रथमे वृत्ते कर्णिका द्वितीये केसराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलकोटयः पञ्चमे दलाग्राणीति कृत्वा अष्टदलं पूर्व्वाभिमुखयोनिकं पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्य्यात्। इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते "वृत्तकुण्डं समं चाब्दमथवान्यप्रकारतः। वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्द्धाऽऽमेखलं भजेत्। उत्सेधञ्च तथा कृत्वा कर्णिका सार्द्धका भवेत्। अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलन्तु वा" यथा प्रतीच्यां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्य्यादिति। अथवेत्यादिना तृतीयः प्रकार उच्यते पूर्व्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलमवधीकृत्य अन्तश्चतुर्द्धा भजेत्। वृत्तकुण्डमध्ये अन्यस्यापि समभागस्य वृत्तत्रयस्य करणाच्चतुर्थक्षेत्रविभागः कार्य्य इत्यर्थः। ततः क्षेत्रमध्ये सार्द्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया। उत्सेधञ्च तथा कृत्वेति, कर्णिकाया उच्छ्रयमपि सार्द्धभागेन कृत्वेत्यर्थः। अवशिष्टेन सार्द्धभागद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्य्यात्। एवञ्चतुर्द्दलमष्टदलं वा पद्मकुण्डं कुर्य्यात्। "क्षेत्रात् द्वादशमं भागं चतुर्द्दिक्षु तदन्तरे। विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्य्यांशमपरं नयेत्। तस्य कर्णप्रमाणेन तद्बाह्येऽपि लाञ्छयेत्। तत्राष्टसूत्रसंयोगादष्टास्रं कुण्डमुच्यते"। द्वादशधा विभक्तस्य क्षेत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति" ज्ञापकादन्तरशब्दोऽत्र बहिर्वचनः। तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्यस्तद्वादशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तुर्य्यांशं चतुरस्रं नयेत् प्रणयेत् कुर्य्यात् इति यावत्। तुर्य्यांशमिति, स्वार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः। तस्य कर्णप्रमाणेनेति। कोणात् कोणान्तरस्पर्शिसूत्रं शिल्पशास्त्रेषु कर्ण इति प्रसिद्धम्। इह तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणगामिनः पृथगेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णार्द्धमपि कर्णशब्देनोक्तम्। तेनायमर्थः। बाह्यस्थितचतुर-

स्य गर्भदेशावधिदर्शनात् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजासु तस्य कर्णस्य भुजासु लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र-सूत्राण्येव कर्णोभयपार्श्ववर्त्तीनि निजभुजाकारतया भुजाशब्देनोच्यन्ते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रसम्बन्धि-न्येकस्मिन् कोणे कर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्यादिं विधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्र-प्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिशं लाञ्छनद्वय-करणाद्दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातनादष्टास्र-कुण्डं कुर्य्यादिति । अयमिह निर्म्माणप्रकारः—पूर्व्व-वच्चतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य बहिश्चतुर्द्दिक्षु द्वादशमं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्य्यात् । अथ तदीयकर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं विधाय चतुरस्ररेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाष्टकं कृत्वा तल्लाञ्छनोपरि सूत्रा-ष्टकनिपातनादैशानदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकमष्टास्रकुण्डं कुर्य्यात् । इदानीं दिग्नियममन्तरेणैव तत्तत्कर्म्मोपयोगि-तया विज्ञानललितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । "सप्तमांशं वहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । चतुर्थभागाद्यूनेन पूर्व्वक्षेत्रेण सम्मितैः । धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चा-स्रकुण्डकम् । होमे प्रशस्तं भूतग्राहिनीग्रहनिग्रहे" । चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्द्दिक्षु क्षेत्रसप्तमांशं वि न्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यस्तादेः वाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्व्वतः परिभ्रामणात् वृत्तं निष्पा-दयेत् । पूर्व्वक्षेत्रेणेति, वहिःस्थितवृत्तापेक्षया, पूर्व्वक्षेत्रश-ब्देन आन्तरश्चतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः आन्त-रचतुरस्रस्य यद्दैर्घ्यं ततः स्वकीयचतुर्थभागाद्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि वाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सूत्र-सन्धौ कोणं कुर्य्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं प्रान्तद्वयसंस्पृष्टवृत्तत्वात् धनुर्ज्याकृतीनि धनुराकृष्टमौ-र्व्वीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्व्वं परित्यज्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत् । तच्च ग्रहनिग्रहादिहोमे प्रयो-ज्यम् । "दशमांशं वहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । भक्ता क्षेत्रं चतुःषष्ट्या तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः । समा-नसूत्रं तादृशात् सप्तास्रं सूत्रसप्तकात् । अभिचारोपशा-न्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्" । इहापि चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्द्दिक्षु वहिर्विन्यस्य पूर्व्ववत् वृत्तं कुर्य्यात् । अथ पूर्व्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतुः-षष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशता त्रिभिर्भागैः परि-मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्ते वि-न्यस्य सप्तास्रं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनु-र्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिर्म्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तप-रिमार्ज्जनं चेति पूर्व्ववदेव वेदितव्यम् । एतच्च कुण्डमभि-चारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्म्मा "यावन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृग्रूपं मे-खलाया विदध्यात् । स्थापने सर्व्वकुण्डानां ध्वजायः सर्व्व-सिद्धिदः" । सर्व्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्यवाङ्गुलयवादि न्यू-नमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकः परिशिष्यते तदा ध्व-जाय इति । "खातेऽधिके भवेद्रोगो हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं भिन्नमेखले । मेखलार-हिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्य्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्ज्जितम्" । खातहीने भवेद्रोगः इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादि-दानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते । तद्यथा मोह-चूडोत्तरशास्त्रे "चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु । चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् । हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" । मुष्टिमानं शतार्द्धे त्वित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इयन्तु खातादिमान-कथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतु-र्व्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्-परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्व्वकुण्डानां तिर्य्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्द्ध्वमानं विदध्यात् । प्रथमे उक्तम् "कु-ण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि "पञ्च—त्रि-मेखलोच्छ्रायां ज्ञात्वा शेषमधः खनेत्" । विश्वकर्म्मणाप्यु-क्तम् "व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नस्त्र्यङ्गुलेन तु" । त्र्यङ्गुलानि—पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निम्न-त्वम् । "उच्चता मानवाङ्गुलैरिति, मध्यमागस्थान्मेखलाल-यपक्षे नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सेध इत्युभयोश्चतुर्विं-

शत्यङ्गुलत्वम्। कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे “खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः”। खातमेखलयोरन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठभागापरपर्य्यायं कुर्य्यात्। सारसमुच्चये “खाताद्बाह्याङ्गुलः कण्ठस्तद्बाह्ये मेखला क्रमात्। मेखलालक्षणमुक्तं कामिके” “कोणार्कांशेन तस्यौष्ठः स्यात्तद्वेदर्भागतः। मेखलापृथुतोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखला। सर्वेषान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकात्र लाघवात्”। कोणस्य अर्कांशेन—द्वादशांशेन कुण्डस्यौष्ठः कण्ठशब्दवाच्यः स्यात् तद्वेदभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलायाः पृथुता विस्तारः। तथा ऋतुभागतः षष्ठभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्य्यः। पिङ्गलामतेऽपि “खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत्। मेखलैकाथवा तिस्रो भूतसंख्याथवा प्रिये”; भूतसंख्याः—पञ्चसंख्याः। उक्तञ्च ग्रन्थे “कण्ठाङ्गुलाद्बहिः कार्य्या मेखलैका षडङ्गुला। चतुस्त्रिद्व्यङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्वत्र शोभनाः”। यदा एका मेखला तदा सा विस्तारोत्सेधाभ्यां षडङ्गुला विधेया “एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मतेति “पिङ्गलोक्तेः। यदा तु मेखलात्रयपक्षस्तदा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलमानाः कर्त्तव्याः। मोहचूडोत्तरे “मेखलात्रितयं कार्य्यं कोणरामयमाङ्गुलैः; कोणाः—चत्वारः। रामाः—त्रयः। यमौ—द्वौ। तत्र सर्वान्तिमा, द्व्यङ्गुला। मध्यस्था त्र्यङ्गुला। कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति। सत्येवं प्रथममेखलायाः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेधः स्यात्। लक्षणसंग्रहेऽपि “प्रथमाष्टाङ्गुला ख्याताद्गुन्नता सा नवाङ्गुलैः। मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुला। मेखलाः पञ्च वा कार्य्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः” प्रथमा कुण्डसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्ये तु चतुरङ्गुलैव। अब्ध्यङ्गुला—चतुरङ्गुला। अब्धयः—चत्वारः। पक्षौ—द्वौ। योनिलक्षणमुक्तं स्वायम्भुवे “मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धत्र्यंशविस्तृता। अङ्गुष्ठमानोष्ठकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृतिः। प्रागग्निशास्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखा; पूर्वमुखाः स्मृताः-शेषा यथाशोभं समन्विताः। मेखलाया गर्भदेशे कुण्डार्द्धदीर्घा कुण्डतृतीयांशविस्तृता योनिःकार्य्या। अत्रौष्ठशब्देन योन्यग्रमुच्यते। कण्ठशब्देन च योनिमेखला अङ्गुष्ठशब्दः, अङ्गुलपर्य्यायः। एकाङ्गुलपरिमाणेन योनेरग्रं मेखलायां कार्य्यादित्यर्थः “विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरग्रमङ्गुलसंमितमिति” पिङ्गलोक्तेः। नारदीये कुण्डत्र्यंशप्रविस्तारा योनिरुच्छ्रयताङ्गुलम्। कुण्डार्द्धेन तु दीर्घा स्यात् कुण्डोष्ठी बोधिपत्रवत्”। कुण्डोष्ठीति यथा कुण्डे द्वादशांशेन ओष्ठो विहित एवं योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य्य इत्यर्थः; तथा कुण्डे प्रविष्टओष्ठो यस्या इति। बोधिपत्रम्, अश्वत्थपत्रम्। त्रैलोक्यसारे “दीर्घा सूर्य्याङ्गुला नाभिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्मता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्याज्यर्द्धतस्तथा। दक्षस्था पूर्वयाम्ये तु वामस्था पश्चिमोत्तरे। नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदलस्थिता”। सूर्य्याङ्गुला—द्वादशाङ्गुला। त्र्यंशोनेति—दैर्घ्यतृतीयांशन्यूनविस्तारा। एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन कुण्डमध्ये प्रविष्टा। कुम्भद्वयसमायुक्तेति पश्चाद्भागे यत्कुण्डस्य तुल्याकारौ द्वौ निम्नप्रदेशास्थितं वृत्तद्वयमेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भशब्देनोक्तम्। तेनात्र कुण्डस्थलाकृतिपीठद्वयं स्तूपिकाद्वयं वा स्यादिति तद्व्यानम्। अङ्गुष्ठमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलया परिवेष्टितेत्यर्थः। मध्ये त्यजेति, यथा स्रुचि घृतधारणाय छिद्रं क्रियते तथा योनिमध्येऽपि छिद्रं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। दक्षस्थेति, पूर्व्वाग्नेयदक्षिणकुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभिमुखा योनिः कार्य्या नैऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्मुखा विधेया। नवमस्येति, अष्टदिक्षु कुण्डाष्टकं विधाय पूर्वेशानदिशोरन्तराले यन्नवमं कुण्डं चतुर्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं कृत्वा ईशानदिशि यत् पञ्चमं कुण्डं तस्योरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्य्येत्यर्थः”।

तत्र विशेषपक्षे त्वष्टकुण्डोद्योते उक्तं यथा “शारदातिलके “अष्टास्वाशासु रम्याणि कुण्डान्येतान्यनुक्रमात्। चतुरस्रं योनिरर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रञ्च वर्त्तुलम्। षडस्रं पङ्कजाकारमष्टास्रं तानि नामतः। आचार्य्यकुण्डं मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोरिति” सिद्धान्तशेखरे “पुरन्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्। तदाचार्य्यं विनिर्द्दिष्टमिति” अयमुत्तमः पक्षः। अथ पञ्चकुण्डैककुण्डनिवेशनं यथा “आशेशकुण्डैरिह पञ्चकुण्डी चैकं यदा पश्चिमसोमयोर्वै। वेद्याः सपादेन करेण यद्वा पादान्तरेणाखिलकुण्डसंस्था” आशा—दिक् तत्र कुण्डानि चतुरस्रवृत्तार्द्धवृत्तपद्मानि ऐशदिशि कुण्डं चतुरस्रं वृत्तं वा तैः पञ्चकुण्डीनिवेशनं स्यात् यदा चैकमेव कुण्डं

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् परन्तु चतुरस्रं, वेद्याः सकाशात्तानि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन करेण त्रिंशदङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेद्याश्चतुर्थांशेन वा मण्डपे नवकोष्ठकेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवन्तीति व्याख्या" नारदीये "यत्रोपदिश्यते कुण्डवर्त्तुकं तत्र कर्म्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा" । चतुःकुण्डपक्षे खातोनास्तीत्युक्तं नारदीये "शौरग्नुत्तेयेत्कुण्डं सुप्रमाणमगर्त्तकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजेति" अयं मध्यमः पक्षः। कैश्चित्तु ब्रह्मशक्रयोरिति लिखितन्तदसत् सोमशम्भौ "एवं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्याङ्कारयेद्ध्रुवः "आचार्य्या अपि "अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव" इयं कनिष्ठः पक्षः। नवग्रहाधिकारे वशिष्ठसंहितायाम् "कुण्डन्तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । वितस्तिद्वयखातं तत् कुण्डं तु चतुरङ्गुलमिति । वेदीपादान्तरन्त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च वेति" । नारदीये "कुण्डे वेद्यन्तरञ्चैव सपादकरसंमितमिति" कैश्चित्त्रयोदशाङ्गुलमप्यन्तरमुक्तं तत्र मण्डपानुसारेण व्यवस्था। अथ वर्णविशेषस्य स्त्रीणाञ्च कुण्डविशेषमाह "विप्राच्चतुरस्रं च वृत्तं च वृत्तार्द्धं त्र्यस्रं स्यादष्टकोणानि वापि। सर्व्वस्याष्टदलरूपाणि चान्ये योन्याकाराण्यङ्गनानां मतानि "विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुःकोणवृत्तवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति। अथवा विप्रादिवर्णेषु चतुःकोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या। शारदायाम् "विप्राणां चतुरस्रं स्याद्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्रमीरितम् चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः" । पञ्चरात्रे "सर्व्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारः "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र ! योन्याकाराणि कारयेदिति" । अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धिः पुत्राः शुभं शत्रुनाशः शान्तिर्मृतिच्छिदे वृष्टिमारोग्यमुक्तं हि फलं प्राच्यादिकुण्डके" प्राच्यादिकुण्डेष्वष्टस्वष्टौ फलानि स्युः । शारदायाम् "सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम् । शत्रुक्षयकरं त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि छेदमारणयोः षडस्रं पद्मसन्निभम् । वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम्" । कामिके तु फलान्तरम् "ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुःकोणमग्नौ भोगे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, द्वेषे त्र्यस्रन्तु नैरृते । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रञ्चोच्चाटनेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि भुक्तिदमिति" अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । "शतार्द्धे रत्निः स्याच्छतपरिमितेऽरत्निविततः सहस्रे हस्तःस्यादयुतहवने हस्तयुगलम् । चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमितैः ८ ककुब्भिर्वा १० कोटौ नृपकरमपि प्राहुरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाशन्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्षहोमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्ढस्तमितं, कोटिहोमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडशकरमपि प्राहुरितिव्याख्या भविष्यपुराणे "मुष्टिमात्रं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये कुण्डङ्कुर्य्यात्करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च लक्षमाने चतुःकरम् । दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" शारदायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते" स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समन्ततः । योनिवक्त्रद्वयोपेतन्तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति" इदं प्रायःस्थूलद्रव्यविषयम् "अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानम् "लक्षैकवृद्ध्यादशलक्षकान्तञ्चैकवृद्ध्या दशहस्तकञ्च । कोट्यर्द्धविंशतिलक्षलक्षदले मुनीष्वर्तुक्रमानुहस्तम्" । लक्षस्यैकवृद्ध्या दशलक्षकाणामन्तं समाप्तीकृत्यादशलक्षान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्य्यन्तमित्यर्थः करस्य एकवृद्ध्यादशहस्तकम्पर्य्यन्तीकृत्य दशहस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं यावत्कुण्डं प्राहुरिति पूर्व्वेणान्वयः कोट्यर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्तपञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्याः शारदायाम् "एकहस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुःकरम् । कुण्डं पञ्चकरम्प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमात् । षड्ढस्तं लक्षविंशत्यां, कोट्यर्द्धे सप्तहस्तकमिति" । इदमेव कुण्डमानङ्कामिकादिमतं सिद्धान्तशेखरशारदाहेमाद्रिप्रमुखैः प्राचीनैः राघवभट्टरामवाजपेयिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं कुत्रचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरण-

यथास्तत्कर्म्मविशेषे द्रष्टव्यानि । अथैकहस्तादृशहस्तान्तं यावत्कुण्डेषु भुजकोटिमानम् "वेदाश्वीणि युगाग्नयःशशियुगान्यष्टाश्वशस्त्राग्निगोऽष्टाश्वाग्निरसारसाङ्ककमिता नेत्रपर्व्वोऽङ्कसङ्ख्याः। अङ्गुल्यो, ऽथ यवाः खमभ्रमिषवः खं पञ्चषट्सागराः सप्ताभ्रं मुनयस्तमी निगदिता वेदास्तके बाहवः"। एकहस्ते कुण्डे चतुर्विंशत्यङ्गुलान्यायामविस्तारौ, द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि । इमानि पादोनलिक्षाचतुष्टयन्यूनानि अल्पान्तरत्वात् पूर्णान्येव धृतानि; त्रिहस्ते एकचत्वारिंशदङ्गुलानि । चतुर्हस्ते अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्ते पञ्चयवाधिकानि त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि । षड्ढस्ते त्रिपदोनैकोनषष्टिः, सप्तहस्ते सार्द्धत्रिषष्टिः। अष्टहस्ते यवोना सप्तषष्टिः । नवहस्ते द्विसप्ततिः दशहस्ते यवोना १षट्सप्ततिरिति षोडशहस्ते पञ्चनवतिः चतुर्भुजे कुण्डे भुजा उक्ता इति व्याख्या । अत्रोपपत्तिः एकहस्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकस्य भुजकोटिघातः क्षेत्रफलं तच्च षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती५७६ । एतत्पदमेकहस्तक्षेत्राङ्गुलानि चतुर्विंशतिः। एवं क्षेत्रफलस्य द्व्यादिगुणस्य मूलं चतुस्त्रिंशदाद्यङ्गुलानि भवन्ति । अथ योनिनिवेशनम् "कुण्डत्रयी दक्षिणयोनिरैन्द्र्याः सौम्याग्रका स्यादितराणि पञ्च । पश्चाद्गुणानीन्द्रदिगग्रकाणि योनिर्न कोणे न च योनिकुण्डे" ऐन्द्र्याः प्राच्या आरभ्य कुण्डत्रयी चतुरस्रयोनिवृत्तार्द्धरूपा दक्षिणयोनिः स्यात् उत्तराग्रा अर्थाद्धोता उदङ्मुखः। इतराणि पञ्च कुण्डानि त्र्यस्रवृत्तषडस्रपद्माष्टास्राणि प्रत्यग्योनीनि प्रागग्राणि अर्थाद्धोता प्राङ्मुखः । नवममपि कुण्डं दक्षिणयोन्युदगग्रम् । योनिः कोणे योनिकुण्डे च न कार्य्येति व्याख्या। स्वायम्भुवे "प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी । पूर्व्वमुखाः स्थिताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिताः" इति । त्रैलोक्यसागरे "नवस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदले स्थितेति" अन्यत्र "नार्पयेत् कुण्डकोणेषु योनिं तान्त्रिकसत्तमः" इति "योनिकुण्डे तथा योनिं, पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति"। अथ सर्व्वेषां कुण्डानां प्रकृतिभूतं चतुरस्रमाह "द्विघ्नव्यासतूर्य्यचिह्नं सपाशं सूत्रं शङ्कौ पश्चिमे पूर्व्वगेऽपि; दत्त्वाकर्षेत् कोणयोः पाशतुर्य्यं स्यादेवं वा वेदकोणे समानम्"। इष्टव्यासाद्द्विगुणितं व्यासं चतुर्थांशकृतचिह्नं सपाशं सूत्रं पूर्व्वपश्चिमस्थयोः शङ्क्वोर्दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रमध्ये यथामध्यचिह्नं भवति तथा कोणयोः पाशाच्चतुर्थांशे आकर्षेत् एवमन्यतोऽपि। एवं कृते समचतुरस्रं स्यात् इदमेव सर्व्वेषां कुण्डानां मूलमिति व्याख्या। उक्तं च "चतुरस्रमिदं प्रोक्तं सर्व्वकुण्डेषु कारणमिति" अत्र "समश्रुतौ तुल्य चतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः" क्षेत्रफलं षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ एतावदेव योन्यादिकुण्डेषु एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं सम्पद्यते तथा यतितव्यमिति। अथ योनिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे तु पुरःशरांशान् संवर्ध्य च स्वीयरदांश३२ युक्तान्। कर्णार्द्धमानेन लिखेन्दुखण्डे प्रत्यक्पुरोऽङ्काद्गुणतो भगाभम्"। चतुरस्रक्षेत्रे चतुर्विंशतिधा भक्ते सति पञ्चांशान् स्वीयद्वात्रिंशदंशयुक्तान् अग्रे संवर्द्ध्य ततश्चतुर्धा विभक्तस्य क्षेत्रस्य पश्चिमचतुरस्रद्वयमध्याङ्कात् कर्णसूत्रस्य चतुर्थांशेन प्रत्यक्पश्चिमभागे इन्दुखण्डे वृत्तार्द्धद्वयं विदन् । लिख । ततः पूर्व्वाङ्काद्दक्षिणोत्तरसंलग्नं वृत्तार्द्धं यावद्दीयमानगुणद्वयं तो भगाकारं योनिकुण्डं स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र क्षेत्रत्रयं पूर्व्वाङ्काद्दक्षिणोत्तरसूत्राग्रं यावद्दीयमानसूत्रद्वयं त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिणोत्तरसूत्राग्रात्पूर्व्वापरसूत्रान्तं यावद्दीयमानसूत्रद्वयादपरं त्रिकोणम् उभयवृत्तार्द्धे मिलित्वा एकं वृत्तमिति तृतीयं, क्षेत्रत्रयफलयोगे पूर्णफलम् तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं यथा अत्र लम्बः अङ्गुलानि १७ यवः१ यूका२ । भूः२४ "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति"। अत्र मुखाभावाद्भूमध्यमेव लम्बेन गुणितं सञ्जातं प्रथमं क्षेत्रफलम् अङ्गुलानि२०५ यवाः ७ । अथापरस्य लम्बः १२ भूः २४ अत्रापि तथैव रीत्या क्षेत्रफलं १४४। अथ वृत्तार्द्धयोरेकं वृत्तं तत्फलं यथा तत्र वृत्तव्यासः१६,७,४,१ "व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते" इति व्यासवर्गः २८८।०।०।२ । अयम्भनवाग्नि ३९२७ निघ्नः पञ्चसहस्र५०००भक्तोजातं क्षेत्रफलं वृत्तस्य ११६।१ । ४ । ५। त्रयाणां योगे क्षेत्रफलं पूर्णं ५७६।० । ४ । ५ । अत्र लिक्षापञ्चकं यूकाचतुष्टयञ्चाधिकम् अल्पान्तरत्वाददोषः। ध्वजाद्यसिद्धिश्चान्यत्रोक्ता। "स्थापने सर्व्वकुण्डानां ध्वजायः सर्व्वसिद्धिदः। शतांशोवाधिकं हीनं ह्रासवृद्धी न दूषयेत् । आयदोषविशुद्ध्यर्थं क्रियते शास्त्रकोविदैरिति"। एतत्क्षेत्रस्योत्तराग्रत्वात् उदीचीप्राचीवद्व्यवहर्त्तव्या एवमन्ययोरपि । पदार्थादर्शे "चतुर्विंशतिधा मध्यसूत्रं भक्त्वा पुरो न्यसेत्। पञ्चांशान् वैककस्य त्रीन्विंशांशान् कोणपादतः। वृत्तार्द्धे स्तो मध्यतिर्य्यक्सूत्रान्तस्थ ततोऽर्पयेत् । पुरो वर्द्धितसूत्रान्तं, सूत्रे द्वे स्याद्भगाकृतिरिति"

''इमानि कुण्डानि कादिपद्यविहितानीयमादरणीयानि । तानि यथनानि तु तदाकारत्वमात्रसम्पादकानि न क्षेत्रफलातिकराणि तत्र गियक्षेगोमाभूदिति स्थूलमार्गेण योन्याद्याकारमात्रं प्रतन्यते । योगिणामानभिज्ञस्तेन चतुरस्रकुण्डं तण्डुलादिना पूरयित्वा तानेव तण्डुलान् योन्यादिकुण्डे धृत्वा तत्पूर्त्तौ तोष्टव्यमिति । अङ्गुलयवयूकालिक्षाः कृत्वा गोमूत्रिकारीत्या गणयित्वा अष्टभिर्भागे हृते लब्धे फले उपर्य्युपरि च योज्यमाने फलानुत्पद्यते ध्रुवंसवर्णनादि कुण्डमात्रेष्विति ज्ञेयम् । वृत्तार्द्धकुण्डमाह ''क्षयततागयुतेषुभागहीन स्ववरितीमितकर्कटेन मध्यात् । कृतवृत्तदलेऽपतत्र जीवां विदधातीन्दुदलस्य साधु सिद्धौ'' । स्वीयशतांशेन युतोय इषुभागः पञ्चमांशः त्र्यर्थात् क्षेत्रस्यैव, तेन हीना यासौ स्वभूमिः क्षेत्रतन्मितेन कर्कटेन सूत्रेण वा मध्याङ्कात् कृतं यद्वृत्तार्द्धं तस्मिन् पूर्व्वापरा रेखा जीवारूपां वृत्तार्द्धस्य सिद्धौ साधु स्याद्यथा, तथा करोतु विद्वानिति व्याख्या । अत्र क्षेत्रफलम् क्षेत्रस्य पञ्चांशोऽङ्गुलाद्यः ३ । ६ । २ । १ । ५ । तस्य शतांशोऽङ्गुलाद्यः ०।०। २ । ० । ४ । अनेनान्वितः पञ्चांशः ४ । ६ । ६ । २ । १ अनेनोना क्षेत्रभूमिः १९ । १ । १ । ५ । ७ एतद्व्यासार्द्धं द्विगुणं व्यासः ३८ । २।२।३।६। अत्रापि व्यासस्य वर्गः १४४४ । ५ । २ । ५ । ४ । भनगाग्निमिते २९२७ । पञ्चसप्तभक्ते इत्यादि रीत्या क्षेत्रफलम् ११५२ । २ । २ । ६ । २ । एतद्वृत्तस्य फलम् अस्यार्द्धं वृत्तार्द्धक्षेत्रफलम् ५७६ । १।२ । १ अत्रापि ध्वजायसिद्धिः । अथ त्र्यस्रकुण्डमाह ''यक्त्र्यंशं पुरतोनिधाय च पुनः श्रोणत्रोश्चतुर्थांशकश्चिह्नेषु त्रिषु सूत्रटानतइदं स्यात्त्र्यस्रं कर्णोज्झितम् । विश्वांशैः स्वजिनांशकेन सहितैः क्षेत्रे जिनांशे कृते व्यासार्द्धेन मितेन मण्डलमिदं स्याद्वृत्तसंज्ञं शुभम्'' अत्र पूर्व्वोक्तं कुण्डं व्याख्यायते क्षेत्रस्य तृतीयांशमग्रतोनिधाय ततउभयश्रोणत्रोश्चतुर्थांशं निधाय दक्षिणत उत्तरतश्च दत्त्वा त्रिचिह्नेषु सूत्रदानात् कर्णोज्झितं त्र्यस्रं जायते इति तृतीयांशोऽष्टाङ्गुलानि मध्यसूत्रे योजितानि जातोलम्बः पश्चिमभुज उभतश्चतुर्थांशः षडङ्गुलानि योजितानि जातानि भूः ३६ अत्र मुखाभावात् भूमेरर्द्धं कृतम् १८ इदं लम्बेनानेन निघ्नं जातं अत्र क्षेत्रफलम् ५७६ समभुजे क्षेत्रफलं सिद्ध्यतीति कर्णोज्झितमित्युक्तम् किञ्चिद्भुजवैषम्यं न दोषाय तत्रापि ध्वजाय एवेति । अथोत्तरार्द्धेन वृत्तमाह क्षेत्रे चतुर्विंशतिभक्ते सति त्रयोदशांशैः सह चतुर्विंशत्यंशयुतैः मितेन व्यासार्द्धेन मण्डलं यद्वृत्तं तत् वृत्तसंज्ञं कुण्डं सुन्दरं स्यात् । अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र त्रयोदशानाञ्चतुर्विंशांशोऽङ्गुलाद्यः०४ । २ । ५ । २ । अनेन युतास्त्रयोदश १२ । ४।२ । ५ । २ । इदं व्यासार्द्धमेतद्द्विगुणं व्यासः २७ । ० । ५ । २ । ४ अत्र व्यासस्य वर्गोऽस्मिन् ७२९ । ० ।२। १। २ भनगाग्निनिघ्ने० पञ्चसप्तभक्ते इत्यादिना क्षेत्रफलम् ५७६ ।०।६।०। अत्रापि ध्वजाय एवेति । अथ षडस्रमाह ''भक्ते क्षेत्रे जिनांशैर्धृतिमितलवकैः स्वाश्विभैर्लांशयुक्तैर्व्यासार्द्धं मण्डले तन्मितधृतगुणके कर्कटे सेन्दुदिक्कैः । षट्चिह्नेषु प्रदद्यादसमितगुणकानेकमेकन्तु हित्वा नाभे सम्यग्यदोषामपि च धृतिकृते नेत्ररम्यं षडस्रम्'' । क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा विभक्ते सति अष्टादशांशैः स्वद्वासप्ततिभांशयुक्तैस्तावता व्यासार्द्धेन वृत्ते कृते सति तनैव व्यासार्द्धेन मिते गुणके सूत्रे सति कर्कटे वा उत्तरदिक्कौ धृते सति परावर्त्तनेन षट्चिह्नानि भवन्ति तेषु षट्सु चिह्नेषु षट्सूत्राणि एकान्तरेण परस्परलग्नानि दद्यात् ततः सन्धौ ये अङ्कदोषाः षड्भुजास्तेषां नाशेधृतिकृते मण्डलस्य विनाशे षडस्रं रमणीयञ्जायत इति व्याख्या अस्मिन् षडस्रे व्यासः २६ । ४ । ० अतोत्तराय त्रिकोणमेकं महत् तद्भुजमानं त्रिदत्रक्षाग्नि नभश्चन्द्रैर्हतव्यासे समाकृते । खखखाभ्राङ्के१२००००संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः'' इति त्रयाणां भुजानां मानं २१ । ४।३।० उत्तरापात् पूर्व्वापरभुजमध्यं यावन्नीयमानं सूत्रं, लम्बश्चतुर्थांशोव्यासस्य २७।६।० भुजाः, एवं भूः मुखाभावद्भूम्यर्द्धं १५।६।३।४ लम्बेन निघ्नमित्यादिना जातं क्षेत्रफलं ४३२।५।२ अथास्य महतस्त्रिभुजस्य त्रिष्वपि भुजेषु त्रीणि त्र्यस्राणि समान्येव लघूनि भवन्ति तत्रैकस्य फलमानीय त्रिगुणं कृत्वा पूर्व्वफले योजितं सत् षडस्र क्षेत्रफलं स्यात् । तत्र दक्षिणकोणापात् पूर्व्वापरभुजमध्यं नीयमानं सूत्रं लम्बः ८।१।० अयं व्यासचतुर्थांशः भुजत्र्यंशोभूमिः १०।४।२।३ सर्वत्र त्र्यस्र एव भुजसम्पातात् अत्र मुखाभावाद्भूमेरर्द्धं ५।२।१।१। इदं लम्बेन गुणितं क्षेत्रफलं ४८।०।४।२।१। जातं इदं त्रिगुणं त्र्यस्राणामपि फलं १४४।१।४।६।३। इदं पूर्व्वक्षेत्रफलेऽस्मिन् ४३२।५।२ योजितं ५७६।७।१।४।६। इदमकिञ्चिदधिकैकयुक्ताषड-

समशराधिकं अल्पान्तरत्वाददोषः । अथ वा व्यासोयूनकया न्यूनः कार्य्यः । ध्वजायसिद्धिश्च । अथ या किमितायता पयासेन लघुत्रिकोणं कुण्डं क्षेत्रं द्वादशांशः तत्क्षेत्रफलं स्यात् द्वादशगुणितं पर्य्यन्तत्फलम् । अथेदं कुण्डं स्वबुद्धिविलासमात्ररचितमिति नोपेक्षणीयं यतः षट्कोणता समभुजतापलं च सम्पद्यते एवं "मानाधिक्ये भवेद्रोगोमानहीने दरिद्रता" इत्यादिदोषापत्तिरपि नास्ति । अथ वक्तव्यं प्राचीनकृतकुण्डविरुद्धत्वं हि दृश्यते च प्राचीनकृतकुण्डेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कुण्डं रामवाजपेयिभिर्विषमभुजं स्वरूपाकारं कृतं राघवभट्टादिभिः समभुजमेव कारितं लक्ष्मणाचार्यादिभिरप्यन्यथैवोक्तः तस्मादस्मदुक्ते नेत्ररसमिते समभुजे क्षेत्रफलसंशयो न षट्-कोणसिद्धत्वादरे भाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतास्तेवाग्रहिणस्तेषामप्युपायोऽपि समभुजमाह "अथ या जिनभक्तकुण्डमानात्त्रिंशभागैः स्वखभूपभागहीनैः । सितकर्कटकोद्भवे तु वृत्ते विधुदिक्कैः समषड्भुजैः षडस्रम्" अथवा चतुर्विंशतिभक्ते कुण्डमाने सति स्वीयषष्ठ्यधिकशतभागेन हीनैः पञ्चदशभागैर्मितोयः कर्कटस्तदुद्भवे वृत्ते उत्तरदिक्तः स्वभागात् समैः षड्भिर्भुजैः तैः परस्परलग्नैः षडस्रं वृत्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनं तत्र 'वृत्तव्यासे द्विसंभागे षडस्रे स्युर्भुजाः स्फुटा' इति भुजमानम् १४ । ७ । २ । २ क्षेत्रमध्ये दक्षिणोत्तरां रेखां दत्त्वा ऊर्ध्वं भुजसंपाततः पूर्व्वापरं रेखाद्वयम् अधोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रद्वयं परस्परलग्नं भवति पूर्व्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखया सह सम्पातश्चतुर्थांशे एव भवति सैवाबाधा तन्मानं ७।२।५ भुजः १४।७।२ "स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः" इति साधितोलम्बः १२।७।१। अयमेव मध्यलम्बः "लम्बेन निघ्नं कु २८।६।४ मुखैक्य १४।७।५।२ कय ४४।५।६ खण्डम्" २२।२।७। इति जातं क्षेत्रफलं २८८।१।१।६ एवमपरस्यापि खण्डस्य । उभययोगे ध्वजायसिद्धिश्चेति । अथ पद्मकुण्डमाह "अष्टांशाढ्य युतस्य वृत्तशरके तत्रादिमे कर्णिकायुग्मे षोडश केशराणि चरमे स्वाष्टतिभागोन्मिते । भक्ते षोडश केशराणि च धृते स्युः कर्कटेऽष्टौ च्छदाः सर्वांस्तान् खन कर्णिकां त्यज निजायामौच्च्यकं स्यात् कजम्" । क्षेत्रस्याष्टमांशादष्टांशद्वयाच वृत्तपञ्चके कृते सति तत्र पञ्चकमध्ये प्रथमं तत्कर्णिका, द्वितीये षोडश केशराणि, द्वितीयं केशरस्थानमित्यर्थः । अन्तिमे पञ्चमे वृत्ते स्वस्य चतुर्थांशरूपस्याष्टमांशहीनेऽष्टमितनितस्य षोडशसु स्थानेषु दिक्षु विदिक्षु तदन्तराले च समतया भाजिते तस्मिन् वृत्ते पञ्चचिह्नान्तरे दिशि विदिशि च कर्कटके धृते सति परावर्त्तनेनाष्टौ पत्राणि जायन्ते सर्वांस्तान् केशरादीन् केशरवृत्ततृतीयचतुर्थवृत्तानि पत्राणि च हे विद्वन् ! खन कर्णिकां त्यज मा खन । कीदृशीं निजः स्वकीयश्चायामो विस्तारस्तत्तुल्यमौच्च्यं यस्यास्तां, कजं पद्मकुण्डम् बहिर्वृत्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्रोपान्तिमस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य पूर्व्ववत् क्षेत्रं ४५।२।१।१ अन्तिमवृत्तस्यास्य २८।२।४। क्षेत्रफलं ६८८।४।५।०। अनयोरन्तरार्द्धम् १२३।४।६।० इदं पूर्व्वक्षेत्रफले योजितं या अन्तिमवृत्तक्षेत्रफलम् । प्रवर्त्तितं सञ्जातं पूर्णं फलं ५७६।०।१ यूकोनं फलमायात्यतोऽदोषः । अन्तिमवृत्ते शिखामात्रवर्द्धनेन ध्वजायसिद्धिश्चेति । अत्रान्तिमवृत्ते पत्रान्तरार्द्धभूसंपत्त्योर्द्धभूत्यागश्च बुद्धिमता प्रत्यक्षत एवोपलब्धव्यः । अथाष्टास्रिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे गजचन्द्रभागैः स्वाष्टाश्वि–२८ भागेन युतैस्तु वृत्ते । विदिग्दशोरन्तरतोऽष्टसूत्रैस्तृतीयसूत्रैरिदमष्टकोणम्" । क्षेत्रचतुर्विंशतिभागे कृते सत्यष्टादशभागैः स्वीयाष्टाविंशेन युतैः कर्कटकेन वृत्ते कृते सति विदिग्दशोर्मध्ये कृताष्टचिह्नेभ्यः अष्टभुजेभ्यस्तृतीयांशमितैः चिह्नद्वयं विधाय तृतीयचिह्नेन योजितैरष्टकोणं वृत्तमार्जनान्मध्यस्याष्टदोःखण्डमार्जनाच्च भवतीति व्याख्या । अथ "क्षेत्रफलानयनं व्यासार्द्धं १८।५।१।० । व्यासः ३७।२।२। अथ "द्विद्विनन्देषुसागरैर्वृत्तव्यासे समाहते । खखखाभ्रार्कसंभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः" इति १४।२ एतद्दृढभुजमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटिः आयते क्षेत्रे भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् । भुजकोटिमानं तु दृढभुजतुल्यं मध्येऽन्तरम् १४।२।२ याम्योत्तररेखोभयप्रान्तवर्त्तिरेखा खण्डमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् यथा दक्षिणोत्तरपूर्व्वापररेखा खण्डयोगादूर्ध्वरेखातिर्यक्कोणे भुजकोटिरूपे तदपास्तीयमानो महाभुजएव कर्णः १४।२।२।५।०। अस्य वर्गार्द्धमूलं तिर्यग्रूपभुजकोटिमानं लघुः १०।०।६।२। यतोऽत्र भुजकोटिवर्गयोगः कर्णवर्गो भवति इदं कोटिमानं द्विघ्नं सत् पूर्व्वभुजे योजितं जाता कोटिः दक्षिणोत्तररेखारूपा ३४।२।५।४। एतद्दृढभुजघातफले ४८२ १।१।२। अथ कोणक्षेत्रयोः फलं लघुभुज–वर्गेण तुल्यमेतत् १०१।७।६। पूर्व्वफलादस्मा ४८२।

१।१।२। च्छोधितं सजातं फलम् २६०।१।३।२। अस्मिन् पूर्व्वापरकोणानां चतुर्णां फलं योजितं सत्पूर्णं फलं स्यात्। तत्र पूर्व्वकोणयोः फलं यथा इहड्डजोभुजः १४।२२। पूर्व्वापररेखाखण्डं कोटिः१०।०।३।२। अनयोर्घातः १४४।१।५।६२ अस्मात्कोणक्षेत्रफलमेतत्१०।७।७ शोधितं सजातं पूर्व्वकोणयोः फलम्१३।१।६। एतदेवापरकोणयोः, अतोद्विघ्नमेतत् १८६।३।४। पूर्व्वक्षेत्रफलेऽस्मिन्२६०।१।३।२। योजितं सञ्जातं क्षेत्रफलं ५७६।५।०।०। अल्पान्तरत्वाद्दोषः ध्वजायसिद्धिश्च। इदं सर्व्वथा नेतरमणीयमित्यङ्गीकर्त्तव्यम्। अथ प्रकारान्तरेण समाष्टभुजाष्टास्रकुण्डमाह "साध्ये गुणे वेदशरैर्विभक्ते शक्रैर्निजाद्व्यम्बिलवेन युक्तैः। हस्ते कृते दिग्विदिशोऽन्तराले गजैर्भुजैः स्यादथवाष्टकोणम्"। साध्ये गुण-सूत्रे चतुर्विंशतिभक्ते स्वस्वचत्वारिंशदंशसहितैश्चतुर्दशभिर्व्यासार्द्धेन मण्डले कृते तत्र दिग्विदिशोर्मध्ये कृताष्टसूत्रैः परस्परसंलग्नैरष्टकोणम् प्रकारान्तरेण प्राचीनकृतरसिकाभिमतं कुण्डं हस्तमार्जनाद्भवतीति व्याख्या। अथ क्षेत्रफलानयनम् "चन्द्रर्त्तुनन्दाक्षिभि २२९६१ र्व्यासार्द्धे तु समाहते। खखखाब्धाग्निसंभक्ते २०००० लभ्यते क्रमशोभुजाः" इति भुजमानं १०। ७।४।२।४। "ततःज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तद्नो दलितः शरः स्यादिति"। जातः शरः १।०।७।२।६। अथ याम्यभुजस्योभयान्तात् समुखापरभुजप्रान्तद्वयं यावत् सूत्रद्वयं कुर्य्यात्। एवङ्कृते तिर्यग्दीर्घचतुरस्रं पार्श्वयोर्विषमभुजचतुरस्रद्वयञ्च स्यात् तत्र व्यासाद्व्यास्तात्२८।४।६। सकाशाद्द्विगुणं शरं विहाय शेषोदीर्घचतुरस्रस्य भुजः। अथ वा ज्याव्यासवर्गान्तरमूलं भुजः किं शरकरणप्रयासेन२६।३।०। अष्टास्रिभुजएव कोटिः आयते भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् २८८।४।४। अथ विषमभुजचतुर्भुजक्षेत्रफलम् जीवार्द्धं शरोनव्यासार्द्धं विषमचतुर्भुजे लम्बः ७।५।५।०। ज्यैव मुखं दीर्घचतुरस्रभुज एव भूः लम्बेन निघ्नं कु२६।३।०मुखे ११.७।४।३। कय२७खण्डम् १८।५।२।१ क्षेत्रफलम् १४४।२।६।४ एवमपरस्यापि त्रयाणां योगः ५७६।१।४ ध्वजायसिद्धिश्च। अथवाष्टधनुषां फलमानीय वृत्तफलात् संशोध्यापि क्षेत्रफलं स्यादिति अस्मिन्समाष्टभुजे राघवभट्टादिभिरुक्ते शारदातिलकादिवाक्यैः सह सङ्गान्विरोधस्तस्मादसदुक्तमप्येतच्च नेतरस्यं क्षेत्रफलसंवादिसमभुजमेवादरणीयमिति"। अथखातलक्षणं कण्ठलक्षणञ्चाह। "खातं क्षेत्रसमं प्राक्र्न्ये तु मेखलां विना। कण्ठोजिनांशमानः स्यादर्कोऽश इति चापरे"। कुण्डखननं क्षेत्रसमं कुण्डस्य यावान्विस्तार आयामश्च तावत्खननमादौ मेखलया संहतं कुण्डे कार्यम् योन्यादिकुण्डेषु विस्तारायामयोर्नानात्वाच्चतुरस्रस्यैवायामविस्तारौ ग्राह्यौ। अन्ये तु मेखलां वर्जयित्वा भूमावेव तावत् खननं कार्य्यमित्याहुः। कण्ठोऽपि क्षेत्रचतुर्विंशत्यंशमानः खाताद्बहिः कार्य्यः समन्तादेकाङ्गुलमितः। अन्ये क्षेत्रद्वादशांशपरिमित इति माहुरिति व्याख्या। सिद्धान्तशेखरे "खातं कुण्डप्रमाणं स्यादूर्द्ध्वं मेखलया सह" प्रतिष्ठासारसंग्रहे "पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वाऽधोऽधः खनेत्" मोहमूलोत्तरे "हस्तमात्रं खनेत्तिर्यगूर्द्ध्वं मेखलया सहेति"। अथ पक्षान्तरे शारदातिलके "यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति"। प्रयोगसारे "चतुरस्रस्थतःकोष्ठे सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा। हस्तमात्रेण तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत्"। गणेशविमर्शिन्याम् "चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत्खातसमन्वितमिति" पक्षद्वैधे वयन्तु "स्रुत तद्द्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथगिति" वचनात् होमाल्पत्वबहुत्वयोरन्यतरपक्ष वाश्रयणीयाविति युक्तमुत्पश्यामः। "औचित्यादर्थात् परिमाणमिति" कात्यायनोक्तिः। लोकान्तरे "खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः। चतुर्विंशतमोभागः कुण्डानामङ्गुलं स्मृतमिति"। एतत्पारिभाषिकमङ्गुलं सर्व्वत्र बोद्धव्यम्। सोमशम्भौ "बहिरेकाङ्गुलः कण्ठोद्व्यङ्गुलः क्वचिदागमः" इति तेनाद्यः पक्षएव श्रेयान् बहुसंमतत्वात्। अथ मेखलानामधमतादिपक्षमाह "अधमा मेखलैका स्यान्मध्यमं मेखलाद्वयम्। श्रेष्ठास्तिस्रोऽथवा द्वित्रिपञ्चस्वधमतादिकम्"। एकमेखलापक्षोऽधमो द्विमेखलो मध्यः, त्रिमेखलः श्रेष्ठः। अथ पक्षान्तरे द्विमेखलोऽधमः त्रिमेखलोमध्यः पञ्चमेखलः श्रेयान् एकमेखलोऽधमाधम इति व्याख्या। क्रियासारे "नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम्। कुण्डं द्विमेखलं मध्यञ्चैवं स्यादेकमेखलमिति" लक्षणसंग्रहे "मुख्यास्तु पञ्च ताः प्रोक्तामध्यमास्तिस्र एव च। द्वे स्यातामधमे पक्षे एका सा त्वधमाधमेति" सोमशम्भुना तु विशेष उक्तः "त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम्। मेखलैका तु वैश्यस्येति" अथ खातं समेखलं क्षेत्रसममिति वदन्मेखलालक्षणमाह "अष्टधा विहितकुण्डशरांशैःसङ्कमेट्भुवमुपर्यन्तांशैः। मेखलाविरचयेदपि तिस्रःषट्-

नन्दार्कांशविस्तृतिपिण्डाः "अष्टधा भक्तस्य कोष्ठस्य यः स्यादङ्गुलात्मकोभागस्तादृशैः पञ्चभिर्भागैर्भुवं खनेत् उपरिस्थितमिलाद्दशभागे सप्तमोमेखला रचयेत् कीदृशीः पञ्चदशद्वादशांशाः चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलमितास्तैस्तुल्यविस्तारौच्चाः यासान्ता इति व्याख्या । विश्वकर्म्मा "व्यासात् खातः करः प्रोक्तोनिम्नन्निर्व्यङ्गुलेन तु । कण्ठात् परं मेखला तु उन्नता सा नवाङ्गुलैरिति" । क्रियासारे "प्रधानमेखलोत्सेधउक्तमत्र नवाङ्गुलम्। तद्वाह्यमेखलोत्सेधमङ्गुलद्वितयंक्रमात् । चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलव्यासोमेखलात्रितयस्य तु" योगिनीहृदयेऽपि "मेखलाः शृणु मे देवि ! हस्तादिषु विशेषतः । पञ्चाग्न्यर्कांशसम्भागैर्मिताः स्युर्गोपिताः शुभाः" इति । अथ प्रकारान्तरेण मेखलालक्षणं नाभिलक्षणं चाह "रसांशकादुन्नतविस्तृताश्च तिस्रोऽथवैका युगभागतुल्या । पञ्चाथवा षट्शरवेदरामद्व्यंशैस्तताः स्युर्नवभागपिण्डाः। आद्यापरास्तच्छरभागहीना त्रिमांशकण्ठाद्बहिरेव सर्वाः । कुण्डानुसारा अपि मेखलाः स्युरर्काङ्गभागोच्चततास्तु नाभिः । कुण्डाकारोनाभिरम्भोजसाम्योवाब्जेऽयं नेत्रांशश्चान्निर्दलाग्रे । षोडशाप्ते वह्निवृत्तैः समे ते स्युर्वै कर्ण्यः केशराः पत्रकाणि" अथवा कोष्ठषडंशादुन्नताः षडंशेनैव विस्तृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति अथैकमेखलापक्षमाह एकैवमेखला कोष्ठचतुर्थांशोच्चा तत्तृतीयांशविस्तृता च स्यात् । पञ्चमेखलापक्षमाह । अथ पञ्च मेखलाः कार्य्याः षट्पञ्चचतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पारिभाषिकैर्विस्तृताः । अथपञ्चमेखलानामुच्चता माह तत्रादिमा नवभागः पिण्डःऔच्चं यस्याः सा पारिभाषिकनवाङ्गुलोच्चा स्यात् अपरा मेखलास्तस्या आद्याया यः शरांशः पञ्चांशस्तेन हीना भवन्ति यथा एकहस्ते कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलोच्चा अस्याः पञ्चमांशः १।६।२।१।५ एष एकद्वित्रिचतुर्गुणः प्रथममेखलामाने न्यूनः कृतः सन् तदधःस्थानां मेखलानामौच्चं स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलौच्चम् ७।१।४ ६।२ एवमपरासामपि द्रष्टव्यम् । ताः मेखलाः सर्वाःक्षेत्र चतुर्विंशतिभागमितात् कण्ठाद्बहिरेव भवन्ति कीदृश्यः कुण्डानुकाराः योन्यादिकुण्डेषु योन्याद्याकारा एव स्युः अपिरेवार्थे । अथ नाभिलक्षणमाह नाभिर्द्वादशांशेनोच्चः षडंशेन विस्तृतः कुण्डानुकारः चतुरस्राद्याकारं कुण्डं तादृशोनाभिः । अथवा नाभिरम्भोजसमः कमलाकारः कार्य्यः अयं नाभिरब्जे पद्मकुण्डे सम्भवति तत् नाभिरूपायाः कर्णिकायाः समत्वात् । अथ पद्माकारकरणं नाभेरुच्यते दलाग्रे दलाग्रैर्मितं द्व्यङ्गुलोच्चे चतुरङ्गुलविस्तारायामे नाभौ इनांशकाक्षिद्वादशांशन्यासः कार्य्यः षोडशांशं चेत् तस्मिन् वृत्तत्रयं समभागेन कार्य्यम् । तत्र मध्यचिह्नात् प्रथमं वृत्तं कर्णिका द्वितीयं वृत्तं केशरस्थानं तृतीयं पत्राणि तद्बहिरवशिष्ट द्वादशांशेन दलाग्राणि रचयेदिति व्याख्या । वाशिष्ठ्याम् "प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृतिः । चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याश्चोच्चत्वञ्च समन्ततः । ततश्चोपरिवप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः । अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णश्चोद्गतस्तथा"। पिङ्गलामते "एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मतेति" लक्षणसंग्रहे तु विशेष उक्तः । "चतुरङ्गुलविस्तारोत्सेधा चैकैव मेखलेति" तन्त्रान्तरे "षष्ठांशेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरिति" अयं पक्षोऽबहुसंमतत्वादुपेक्षित एव । सिद्धान्तशेखरे "पञ्चवाणाब्धिवह्निनेत्रमिताः स्युः पञ्च मेखलाः" इति लक्षणसंग्रहे "पञ्च वा मेखलाः कार्य्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः । प्रथमा कुण्डसंहितोन्नतोत्सेधनवाङ्गुलेति" पिङ्गलामते "खातादेकाङ्गुलन्त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेदिति" शारदायाम् "कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम्" इति तत्रैव "कुण्डानां कल्पयेन्नाभिमम्बुजसन्निभम् । तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते" मुष्टिरत्निररत्निहस्ता नाभेरुत्सेधता मता । नेत्रवेदाङ्गुलापेतेति" पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति प्रागेव लिखनम् । अम्बुजाकारकरणं तत्रैव "पद्मकुण्डेतु क्षेत्रस्य द्वादशांशं बहिः सुधीः। तन्मध्ये विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः । आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् । तृतीयन्तत्र पत्राणां मुक्तांशेन दलाग्रकमिति" अथ योनिलक्षणमाह "योनिव्यासार्द्धदीर्घा विततगुणलवादायताब्धिद्विभागात्युद्गतायत् समन्तात् परिधिरुपरिगस्तावदप्येकरन्ध्रम् । निम्नं कुण्डं विशन्ती वलयदलयुगेनान्विताधो विशाला, मूलात् सङ्कीर्णनालान्तरघटदलचिराश्रय पत्राकृतिः स्यात्" योनिव्यासार्द्धेन दीर्घा विस्तारतृतीयांशेन विस्तीर्णा चतुर्विंशांशेनोच्चा चतुर्विंशांशेन परिधि मेखला यस्याः सा तावन्मात्रेण चतुर्विंशांशेन निम्नं यथा तथा कुण्डं प्रति विशन्ती वलयदल युगेन वप्रार्द्धद्वयेन युता अधो विशाला अश्वत्थपत्रवत्सङ्कोचनवतीमूलात् ... मध्ये सङ्कुच्य कार्य्यं

यस्याः सा पद्मनालाकारत्वान्नालोक्तिः। अन्तर्मध्ये अश्वत्थगर्त्तः स्रुचि घृतधारणार्थं यद्गर्त्तेन रुचिरा सुन्दरा सा अश्वत्थपत्राकृतिः स्यादिति व्याख्या। वायवीये "मेखलां मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा। शोभनां मध्यतः किञ्चिच्चिन्नामुन्मीलितां शनैरिति" योनिर्मित शेषः। त्रैलोक्यसारे "दीर्घा सूर्याङ्गुला योनिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता साश्वत्थदलवन्मता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये वाज्यधृतिस्तथेति" पञ्चरात्रे "अर्काङ्गुलोच्छ्रितां योनिं विदध्यात्तावदायताम्" तावद्दीर्घाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठमेखलायुक्ते त्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्रायः क्वचिदुक्तः अङ्गुलं परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोवक्तृसम्मतपक्षः अतोऽस्मदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षो बहुसम्मतः कार्यः। शारदायाम्" "मूलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रक मिति" द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिलक्षणमाह "अथार्काङ्गुलपक्षे तु मेखलानान्दशाङ्गुलैः। विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्योनिरिष्यते" मेखलानां दशाङ्गुलैर्विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्यादिति व्याख्या। प्रयोगसारे "स्थितां प्रतीच्यामायामे सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम्। द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट् चतुर्द्व्यङ्गुलाः क्रमात्। त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्"। केचित् योनिक्षेत्रस्य दीर्घचतुरस्रक्षेत्रस्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं संशोध्य योनिकुण्डवद्योनिं साधयेदित्याहुः"। अधिकं कुण्डाकादौ दृश्यम्।

"रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबलः; बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम्। यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्"। "एकोच्छ्वासात्तत कुण्डं पिबति स्म महाबलः। एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः" भा॰आ॰ १२८अ॰। "शाम्भुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते। तस्मात् गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चति" भा॰ आनु॰ १०१अ॰। कुण्ड्यते कुलमनेन कुडि–दाहे करणे घञ्। अक्षते भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप्। "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डःस्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः। तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च; दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-यिनाम्" मनुः। "ब्राह्मणा एव संपूज्या पुण्यस्वर्गमभीप्सता। श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्याहाजुगुप्सता। दुर्बचाः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ। वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः" भा॰ अ॰ १६८अ॰। "द्विजात् द्विजातिभार्य्यायां सवर्णायामुत्पन्नकुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह "प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः। तस्मात् षण्डबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु। जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु। मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये। ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम्। मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित् प्रचक्षते। कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः। तदपत्यञ्च संस्कार्य्यमपरे त्वाहुरन्यथा। संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु। उपनेयांश्च विधिवदाचार्य्यस्य समीपतः। आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृष्ट्वा वाचयेत्। कन्यास्वीकरणादन्यत् सर्वं विप्रेण कारयेत्। एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ" अतस्तस्य ब्राह्मणत्वेऽपि श्राद्धेऽन्नदाननिषेध इति विशेषः। अलेटं बोध्यम्। "अशुल्कोपहृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते" स्मृत्युक्तेः शुल्कदानं विना उपगतपरस्त्रियां जातस्य वोढुरेव पुत्रत्वं शुल्कदाने तु उत्पादयितुरेवेति। अतएव "यन्मे माता प्रलुलोभ रेतः" इत्यादि श्रुत्या क्षेत्रिण एव पिण्डदत्वं भङ्ग्योक्तम्। अस्य प्रश्नेन सह समासे आद्युदात्तता। तेन निर्वृत्ताद्यर्थे चतुरर्थ्यां अश्मा॰ र। कुण्डर तन्निर्वृत्तादौ त्रि॰ कुडि–दाहे भावे अ। ६दाहे स्त्री।

कुण्डक पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्म्मा कनकध्वजः" भा॰आ॰१८६अ॰, कुण्ड+स्वार्थे क। २कुण्डार्थे,

कुण्डकीट पु॰कुण्डे योनिकुण्डे कीटइव विचारशून्यत्वात्। १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्व्वाकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि॰।

कुण्डगोलक न॰ कुण्डे गोलं गोलाकारं कं जलमत्र। १काञ्जिके हेमच॰। स॰द्वन्द्वः। २कुण्डगोलकयोः समाहारे च।

कुण्डङ्ग पु॰ कुण्डं तटाकारं गच्छति गम–बा॰ख डिच्च। निकुञ्जिकाख्ये हेम॰ तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डाकारत्वात्तथात्वम् [च शताधिका" भा॰ आ॰ ६७अ॰।

कुण्डज पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव दुःशला

कुण्डजठर पु॰कुण्डइव जठरमस्य। १कुण्डाकारोदरे २ऋ-

षिभेदे पु० "श्रात्रेयः कुण्डजठरोद्विजः कालघटस्तथा" भा०आ० ५३अ०,

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि–अण् उप० स०। नागभेदे, "मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० स० ६अ०,

कुण्डपायिन् पु० भूम्नि कुण्डेन कुण्डाकारचमसेन पिबन्ति सोमम् पा–णिनि। कुण्डेन सोमपायिषु सयजमान षोडशर्त्विक्साध्यसत्त्रभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयन न० ६त०अलुक् स०। सत्त्रभेदे तदिति-कर्त्तव्यतादिकम् आश्व०श्रौ०१२।०।२–सूत्रादौ उक्तं यथा "कुण्डपायिनामयनम्"सू०। "एतन्नामकमिदं सत्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्"वृ०। "मासन्दीक्षिता भवन्ति" सू०। "अयं मासशब्द एकान्नविंशतिरात्रे उपचरितः, एकान्नविंशतिरात्रादिकं सावनवद्भवतीत्यर्थः" वृ०। "ते मासि सोमं क्रीणन्ति" सू०। "अयमप्युपचार एव दीक्षाकाले। मास्यतीते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः" वृ०। "तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति"सू०। "सात्त्रिकाणान्दीक्षाणामपवादो दीक्षाविधिः, तथा सात्त्रिकाणामुपसदामपवादोऽयमुपसद्विधिः"वृ०। "सोममुपनह्य प्रवर्ग्यपात्राण्युत्साद्योपनह्य वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति"सू०। "उपत्सस्वतीतासु प्रवर्ग्यपात्राण्युत्साद्योपनह्य वा तानि तानि, ते एकं मासम् अग्निहोत्रं जुह्वति सायं प्रातः"वृ०। "प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः"सू० "प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तत्वात् उपसत्काले द्वादशाहेऽतीतेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भात् नैमित्तिकादग्निहोत्रात् कर्म्मान्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम्"वृ०। "मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते" सू०। "अग्निहोत्रमासेऽतीते ततः अनन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते"वृ०। "कृष्णपक्षेऽहरहः पौर्णमास्या, शुक्लपक्षेऽहरहरमावास्यया, मित्रावरुणयोरयने तथा दृष्टत्वात्" सू०। "एवमत्र सम्पादनीयम्––यथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमास्याऽहः सम्भवति, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य इति" वृ०। "मासं वैश्वदेवेन" सू०। "अहरहरनेन यष्टव्यम्। वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति आरम्भार्थत्वात्तस्याः, स चारम्भःसत्त्रे न प्रसक्त इति"वृ०। "मासं वरुणप्रघासैः मासं शाकमेधैः एतैरहरहर्यजेरन्"सू० "एकाहेनापवृज्य प्रकृतेर्द्व्यहसमापनीयत्वाद्द्व्यहेन वा कुर्य्यात्। अध्वर्युप्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः"वृ०। "मासं शुनासीरीयेण" सू०। "अनेनाप्यहरहरेव" वृ०। "यदहर्मासः पूर्य्यते तदहरिष्टिं समाप्याग्निप्रणयनादिधर्मौत्सादनादि चौपवसथिकं कर्म०कृत्वा श्वोभूते प्रसुनुयुः"सू०। "यस्मिन्नहनि मासः पूर्य्यते तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेष्टिं समाप्य तदनन्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्ग्यपात्राण्युत्सादितानि तदाग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः"वृ०। "तत्रैक उपसद्भ्य एवानन्तरं कुर्वन्ति तथादृष्टत्वात् सौत्यान्मासानग्निहोत्रादीन् वदन्तः"सू०। "तदिदमग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक आहुः तत्कर्माग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्योऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति। तत्र हेतुमाहुः प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति। न त्वग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टात्, क्रियमाणे वा औपवसथिके सुत्यानन्तरस्य विद्यमानत्वादिति। तथादृष्टत्वात्साधारणमिति, तत्परिहारार्थमग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति। कथम्? अस्य सत्रस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्तस्य सांवत्सरिकत्वात् कुण्डपायिनामयने त्रिवृदादयः षण्मासा एकः पक्षः, अग्निहोत्रादयः षण्मासा अपरः पक्ष इति मन्यमानाः। एवं च उपसदाञ्च सुत्यानाञ्च सुत्ये औपवसथिकस्य कृतत्वान्न कश्चिद्विदोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्यः ऊर्ध्वमौपवसथिकं कुर्वन्ति। एतदुक्तम् भवति। अग्निहोत्रादिमासान् सुत्यानिति मन्यमानाः तेभ्यः पुरस्तादुपसद्भ्य ऊर्ध्वं औपवसथिकं कर्म केचित् कुर्वन्ति प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति। यदेतदग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति वदन्ति तदनुपपन्नम्। कुतः? सोमयागस्वरूपत्वात् सुत्यानाम् अग्निहोत्रादीनां तु हविर्यज्ञस्वरूपत्वादसुत्यत्वमिति। यत्पुनरिदमुक्तं गवामयनप्रकृतिकत्वादग्निहोत्रादिमासैः पूर्वपक्षसिद्धिरिति। तदयुक्तम् सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतिकत्वं पूर्वपक्षस्वमुत्तरपक्षस्वञ्चेति। अग्निहोत्रादयोऽस्मिन् सत्रे अप्राकृता आगन्तवः कर्मविशेषाः अतस्तेषान्तत्स्थानापन्नत्वमपि न सम्भवति। अतस्तेषां सुत्यत्वन्न सम्भवति। सुत्यत्वासम्भवे तथादृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्येण'तदनुपपन्नम् इति" वृ० "पश्वर्थं ह्यग्निप्रणयनन्तस्य च श्वःसुत्यानिमित्तम्"सू०। "परोक्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति। औपवसथ्येषु कर्मसु यः पशुभागः सः श्वःसुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रूयते 'अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो वृत्रमहन्नस्तावेनमभूताम्' इत्यादिना। अतो वचनात् पश्वोः सुत्यानन्तर्यमेव स-

स्यादनीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पशोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पश्वर्थमित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रणयनस्य पशोः श्वःसुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्" इ० । "अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथाग्निहोत्रस्य" सू० "एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुतः ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्यागादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनन्तावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्" इ० । "सदो हविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्नीषोमप्रणयनवसतीवरीग्रहणानि पश्वर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके" सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु यः, सः श्वःसुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम् । अग्निप्रणयनन्तु सुत्यार्थत्वात् पशोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम् । इदानीं येषां श्वःसुत्यावचनं नास्ति सुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽस्त्येव अङ्गभावश्च संनिपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणो हेमादिसाधन इन्धकल्परूपाणां सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करणे किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुतः ?" इ०। "तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः" सू० । "यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः। तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव । तत्कालास्त्वेव तद्गुणा इति चशब्दोऽत्र पठितः प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदआदीनामपश्वर्थतावचनम् अभ्युपगम्य सदआदीनि पश्वर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा 'अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति" इति तेषां पश्वर्थता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजसदृशानि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते" वृ०।"सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोः" सू० । "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वेनाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्रामाणानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तदनपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत । यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः । यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य वा सङ्घाते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति । यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थः" वृ०।"सगुणानां ह्येव कर्मणामुद्धार उपजनो वा" सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वत्रोद्धारादिर्दृष्टः यथा स्नानभोजनविहाराणामहरहः कार्याणाङ्कस्यचिदुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अन्यन्नैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि वैशेषिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते । हिशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः" वृ० । "सुब्रह्मण्या त्वत्यन्तम्" सू० । "प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचारः प्रकृतावुपसत्सुत्याकालत्वात् । सुब्रह्मण्यायाः अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपसदभावात् सुब्रह्मण्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते । सुब्रह्मण्याया अयं विशेषः । अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽप्यङ्गात् इति नोत्स्रष्टव्या । अनवधृतेहकालसंयमत्वात् । प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सुब्रह्मण्या

न कालविशेषविशिष्टाऽऽहूयते । इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य तेनोपलक्षणं प्रकृत्या सुब्रह्मण्याया अयुक्तमिति मन्यमानेनानश्नुता कालसङ्ख्याविशेषणाऽऽह्वातव्या । सुत्यामागच्छेति कालसंशयत्वादित्यस्यायमर्थः । प्रकृतौ द्वादशाहे सुत्यानीत्यादयः सङ्ख्याविशेषाः किमुपसदहःसङ्ख्याविशेषप्रयुक्ताः आहोस्वित्प्राक्सुत्यामन्त्यहानि । तत्र तदहःसङ्ख्याप्रयुक्ता इत्येवङ्कालसंशयत्वादित्यर्थः” सू० । “उत्सर्गमेके सुत्योपसङ्ख्यानत्वात्” सू० । “सुब्रह्मण्याया उत्सर्गमेके इच्छन्ति सुत्योपसङ्ख्यानत्वात् । किमिदं सुत्योपसङ्ख्यानत्वमिति ? सुत्यानामेवायङ्गुणो नोपसदां क्रमात्लिङ्गं बलीय इति । अतोऽयमुपसदाङ्गुण उपसत्कालवर्त्तित्वात् उपसङ्ख्यानत्वोपचारः अग्निहोत्रादिमासानामसुत्यत्वात् उपसत्कालत्वात् सुब्रह्मण्योत्सर्गमेक आहुरित्यर्थः” सू० । “क्रियया त्वेव प्रवृत्ते ह्यन्तमगत्वाऽवस्थाने दोषः” सू० । “अस्याः क्रियैव निश्चीयते सोमयागसाधनसंस्कारत्वात् मन्त्रस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सुत्याकालस्तावदाहूयते । तद्वदत्राप्याह्वातव्या । तावतःकालस्योपसत्स्वेवतत्सम्बन्धादस्या उपसत्सम्बन्धः तदभावात्तस्यास्त्यागो युक्तः । अत्रायमपि विशेषोऽस्ति । औचित्यादपि न त्याज्या । आदितआरभ्य सर्वेष्वेवाहःस्वाह्वयन्ति कथमिदानीं नाह्वयन्ति । नूनमयं सोमोऽस्मभ्यम्न दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमाह्वातव्या । प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभावात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परवदर्थविचारोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव । अतिप्रैषः श्वःसुत्यामुपोस्यत इति” सू० । “त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासम् सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिणवेन मासम् अष्टादशत्रयस्त्रिंशानि द्वादशाहस्य दशाहानि । महाव्रतमतिरात्रश्च” सू० । “अत्र पृष्ठ्यस्य पञ्चभिरहोभिः पञ्च मासाः कर्त्तव्याः । षष्ठेनाष्टादशाहानि दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयः । क्रतुक्तोक्तत्वात्प्रायणीयः” सू० । “सर्वेण यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति” सू० । “स्तुतिवादोऽयं बहूनामत्र सम्भवादार्त्विक्समासोऽनेन सूत्रकारेण न सूत्रितः । स कर्त्तव्यश्चेत् परप्रत्ययादेव कर्त्तव्यः” नारायणवृत्तिः कात्या०श्रौ० २४,४,२, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा “कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम्” सू० । कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा भवति” कर्कः । “चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य” सू० । इति विकल्पः फाल्गुनापरपक्षस्य वा चैत्र्यां पौर्णमास्यामिति” कर्कः “मासं दीक्षाः” सू० । “तस्य भवन्ति” कर्कः । “सोमक्रयणप्रभृति सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुह्वति” सू० । सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तैर्ष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् तत्र द्वावपि होमौ कालैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेदः चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं सायमाहुतिं हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्त्रेणोत्तरां जुहोति । गार्हपत्यकार्य्यं तत्र प्रागभिहितेएव न शालाद्वार्य्ये. ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमः न च तदङ्गत्वमिति आहवनीयस्त्वतिप्रणीत एव” कर्कः “सोमग्रन्थनपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्य्यन्तं प्रत्यहं भवति” संव्या० । “दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्” सू० । “नयेयुः” कर्कः । “पक्षादौ यद्यद्धविस्तत्सर्वस्मिन्” सू० । “पक्षस्यादौ प्रतिपदि यद्यद्धविस्तदेव सर्वस्मिन् पक्षे भवति सकले शुक्ले दर्शेष्टिः, सकले कृष्णे पौर्णमासेष्टिः” संव्या० । “सारस्वते च प्रथमे” सू० । “एवमेव” कर्कः “तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात्” सू० । “वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ समस्तयोर्हि चोदना “दर्शपौर्णमासाभ्यां मासमिति” नह्यत्र कालभेदकः तस्मादग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रमेव” कर्कः “न दर्शपौर्णमासस्य पक्षभेदेनानुष्ठानम् किं तर्हि तन्त्रेण कर्तव्यौ” कुतः ? समस्तचोदितत्वात् समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मासपर्यन्तं विहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव विधानात्” संव्या० । “अग्निहोत्रं च” सू० । “अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः” कर्कः तन्त्रेण न तु नित्याग्निहोत्रवत्सायम्प्रातः पृथक्पृथगिति अतो दिवसे एव सायम्प्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव होतव्यम् एककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण प्रधानाहुतयस्तु भिन्नाः” संव्या० । “पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः” सू० “नीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्” “वरुणप्रघासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीयेण मासमिति ताण्ड्य० श्रुतेः” कर्कः । “पृथक् पृथक्-चत्वारो मासा नेयाः” संव्या० । “साकमेधा दर्शपूर्णमासवत्” सू० । “तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः” कर्कः । “सोमा वा सामान्यात्” सू० । “एते अग्निहोत्रादयः सोमा वा भवन्ति कुतः सामान्यात् सत्रं हि सोमयागैः पूरणीयम्” संव्या० । “न जुहोतिशब्दात्” सू० । “नैतदेवम् सोमा इति कुतः?

एतत्? जुहोतिशब्दात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्मान्न सोमा इति" संव्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमान् प्रत्याययन्ति सोमोपपदाः निरुपपदाश्चैते मासं दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" संव्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं षण्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावनस्त्रिंशदहात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्कः। "इतिशतवतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान्" सू०। "इतिशतवतोरयनस्य पूर्वपूर्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्कः "उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति" संव्या०। "उपरिष्टादतिरात्रं भवति" सू०। "अनुपहश्रुतेः यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति" देव० "अन्ते एव उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्कः। "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् अनुपहश्रुतिस्तु अहीनत्वेन कस्तौति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्" देव० "अथ वोभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः" संव्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्यः एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवतिए के तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः" कर्कः उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः "हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एके एतन्न वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति। अन्येभ्यः सत्रेभ्योऽत्र विशेषमाह" संव्या०। "अतृसरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः" सू०। अतृसरुकाः अदन्तकाः कुण्डप्रतिरूपाः वृत्ताकाराः कर्कः। "अत्र अतृसरुका अदन्ता मूलशापकाचक्रदण्डरहिताः कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा वृत्ताश्च भवन्ति" संव्या०। "पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणाः पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैकः करोति" संव्या० "होताध्वर्युपोत्रीये च" सू०। "चशब्दादौत्रं च" कर्कः। "उद्गाता नेष्ट्राच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये" सू०। "सर्वत्र प्रथमान्तः कर्त्ता" संव्या० "प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे" सू०। "चकारः सर्वत्रानुवर्त्तते" कर्कः। "मुख्यासनेभ्योऽनुसंसर्पमितराणि" सू०। "आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनु सृप्त्वा-सृप्त्वा परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्त्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्कः।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्रे ऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितो यथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०। "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्दिह्यते, किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति। किं तावत् प्राप्तं?—नियतेषु कालविधिः इति कुतः? कालविधिरूप एष शब्दो मासमिति। कथं कालविधिसरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदितं, मासमित्यविदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्ती भविष्यतः तस्मात् कालविधिः। ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न,—इत्युच्यते। कथम्?। उपसद्भिश्चरित्वा विहृत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः। 'अथ उच्येत,—उपसदोऽपि विधीयन्ते'—इति। तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भिद्येत! अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्दो न

कर्म्म विशेक्ष्यति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात्
कर्म्मान्तरम् इति सिद्धम्" भाष्यम् ।
तत्त्वबोधिन्यां विवृतमेतत् यथा
"उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमा-
साभ्यां मासं यजेतेति" श्रूयते । उपसदश्च ज्योतिष्टोमयागे
दीक्षादिवसादूर्द्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्व्वं कर्त्तव्या होम-
विशेषा इति माधवाचार्य्यप्रभृतियाज्ञिकमीमांसकाः तत्-
परिपाटी च (डावका) इत्याख्ये शब्दसिद्धजलपात्रसदृशाका-
रकम्बुग्रीवादियदनेकरेखाविशिष्टाग्रभागमहावीराख्यपा-
त्रविशेषः तत्संस्थानं यथा तस्मिन् पात्रे ययागूस-
हितं दधि कृत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य ग्रीवां धृत्वा
दक्षिणावर्त्तेन परावृत्य एकवारं तत्र स्थितं प्रतप्तं यवा-
गूदधि जुहोति वामावर्त्तेनापरवारमिति वारद्वयहो-
मेनैकोपसत्पद्यतीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । उपसद्भिरि-
त्यभेदे तृतीयाश्वमेधेनेत्यादिवत् तथाच उपसद्यागा-
चरणं कृत्वेत्यर्थः एतेन "उपसत्कथ्यते त्वत्र सतिलैर्व्री-
हिभिश्चरुरिति मीमांसानभिज्ञस्य कल्पनं निरस्तं मी-
मांसाशास्त्रग्रन्थे केनापि तथानभिधानात् । अत्र "याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य
उपसदानन्तर्य्यं माससाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं
वा विशिष्टकर्म्मान्तरमिति संशये नायं कर्म्मान्तरविधि
गौरवात् किन्तु क्रमाग्निहोत्रे गुणद्वयविधिर्लाघवा-
त् नच प्रकरणान्तरपठितत्वेनाग्निहोत्रपदानुक्रमस्योप-
स्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव शक्तेर्नाना-
र्थत्वाभावाच्च प्रकरणान्तरेऽप्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं
तर्ह्येवाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनामयनेऽपि तच्छक्ति
सम्भवादिति वाच्यं "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य "यदग्नये च प्रजापतये च सायं
प्रातर्जुहोतीति" श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य
यागनामपरत्वेन तत्र रूढत्वात् इह तु देवताकाङ्क्षानि-
रासार्थम् अग्ने र्होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवता
कत्वरूपोपाधिहोत्रगुणयोगाद्गौणत्वस्यापि स्थापितत्वात्
नानाशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते क-
र्म्मणि गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मा-
स एव विधीयते उत उपसद्भिश्चरित्वेति उपसदपि, नाद्यः
नित्याग्निहोत्रे उपसदोऽसत्त्वेन तस्यापि विधातव्यत्वा-
दित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुण-
द्वयविधाने प्रधानापूर्व्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलो-
पकारकाङ्क्षतया एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ
विधेयान्तरं प्रति आकाङ्क्षानुत्थाप्य वाक्यान्तरकल्पनेना-
ग्निहोत्रं मासं कुर्य्यात् अग्निहोत्रमुपसदनन्तरं कुर्य्या-
दिति विधिद्वये पर्य्यवसानात् अपूर्व्वद्वयं विधेयं स्यात् तत्र
प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रत्येकमपूर्व्वमित्यपूर्व्वद्वयं मिलितानुष्ठा-
ने च प्रत्येकजन्यापूर्व्वद्वयम् उभाभ्यां विलक्षणमपूर्व्वं
वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्म्मविधाने गुणानां
प्रधानस्वरूपनिर्व्वाहकाङ्क्षतया साङ्गप्रधानजन्यमेकमेवा-
पूर्व्वं विधेयं स्यादित्यपूर्व्वैक्यादेकोविधिः । अतएवोक्तं
"प्राप्ते कर्म्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः । अप्रा-
प्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः" । विध्यन्तरप्राप्ते
प्रधाने अनेकगुणोविधातुं न शक्यते वाक्यभेदापत्ते-
रिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहवोऽपि गुणा एक-
यत्नत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधा-
नविधिसम्भवेनापूर्व्वैक्यादित्यर्थः । नचैकगुणविशिष्टापर-
गुणोविधेयः यथाग्निहोत्रमुपसदनन्तरं मासं कुर्य्यादिति
न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषण-
विशेष्यभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनि-
सूत्रं "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्" । गुणा-
नां विशेषणानां अङ्गानाञ्च परस्परमसम्बन्धः विशेष्यवि-
शेषणभावेन नान्वयः परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेष्यान्वयि-
त्वात् तथासत्येव कथं नान्वयस्तत्राह समत्वात् द्वयोरे-
व परसाकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधा-
नभावः । यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन गुणद्वयैकविधित्वे वि-
निगमकाभावादुभयोरपि विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च
विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तन्न विनिगमकाभावेन वाक्य-
स्य द्वैविध्येऽपि नापूर्व्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छे-
दकभेदेन कारणभेदमात्रम् अन्यथा दृष्टशावाक्यभेदस्य वि-
शिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात् । किञ्चोपसदानन्त-
र्य्यविशिष्टे माससाध्यत्ववैशिष्ट्यं माससाध्यत्वविशिष्टे वा
उपसदानन्तर्य्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात् । नचैकत्र द्व-
यमिति न्यायेन विशेष्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं वेदे
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यौत्सर्गिकत्वात् । किञ्च विशेष्यविशेषण
भावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कारणैक्यात्
कार्य्यैक्याच्च न कार्य्यकारणभावभेदोऽपि एकाङ्गापूर्व्वं प्र-
त्येव परस्परसापेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थैक्या-
द्योक्तिभेदरूपवाक्यभेदोदोषाय कारणतावच्छेदकगौर-
वञ्च । विशिष्टविधिपक्षेऽपि तुल्यमित्यास्तां विस्तरः" ।

तथाचैतादृशलाघवदृष्टिना कौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ एव कर्म्मान्तरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् "प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वमिति" अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् यत्क्रिया नित्याग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणविधिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराहतत्वात्। एवञ्च गौण्याग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्धर्म्मातिदेशार्थः अतएव "देवश्राद्धादौ श्राद्धशब्दोगौणस्तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थः कौण्डपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्द इति" श्राद्धविवेकः।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सोमोऽत्र आधारे यत्—पा० युगागमश्च। कुण्डपायिनामयननामके सत्रभेदे "यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्यः" ऋ० ८,१७,१२

कुण्डभेदिन् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, "अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः" भा०आ० ६७अ०

कुण्डल पुंन० अर्द्धर्चा०। कुण्डते कुण्ड्यते कुडि—दाहे कुडि-रक्षायां वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा वृषा०कलच्, कुण्डं कुण्डाकारं लाति ला—क कुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य सिध्मादित्वाल्लच् वा। १कर्णभूषणभेदे "कनककुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्या० २वलये ३वेष्टने मेदि० "मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च" सुश्रु० "अथैताम्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगमित्यादि" आश्व० गृ० कुण्डले आबध्नीत" तत्रैव" ते च सौवर्णे एव यथाह मनुः "यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" "ताडकाचलकपालकुण्डला" रघुः

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेष्टनं करोति कुण्डल+णिच्—भावे युच्। वेष्टनकरणे (वेडा देओया) "फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता" नैष०।

कुण्डलिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र। रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विमलं तत्र। प्रभवति विमलं तत्र पदमतिसुललितयमकम्। अष्टपदी सा भवति त्रिभजकविकौशलगमकम्। अष्टपदी सा भवति सुखितफणितमण्डलिका कुण्डलिनायकभणिता विबुधकर्णे कुण्डलिकेति"

कुण्डलिन् पुंस्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेष्टनं वा अस्यस्य इनि। १सर्पे स्त्रियां ङीप् २वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथात्वम्। ३मयूरे पुंस्त्री मेदि० ४चित्रमृगे ५वेष्टनयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्वान्नभेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा "नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलोजनः। प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्नाऽम्लेन प्रलेपयेत्। द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्। घृतमर्द्धं शरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्। ततस्तत् क्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत् सन्तप्ते घृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादिसुगन्धेन स्रापयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा। धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी"।

तन्त्रसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तिन्यां देवीभेदे यथा "ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्। तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्। कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्। तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः। उद्यद्धिमकरोद्द्योतां यावच्छ्वासं दृढासनः। अघोमाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्। तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" इति

कुण्डशायिन् पु० धृतराष्ट्रस्यपुत्रभेदे "अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दृढाधरः" भा० आ०१७अ०

कुण्डाशिन् पु० धृतराष्ट्रस्यपुत्रभेदे। "कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" भा० आ० ११७अ०। "अमृते जारजः कुण्डोमृते भर्त्तरि गोलकः। यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते" देवलोक्ते २कुण्डगोलकयोरन्नभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् "अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" मनुः "अव्रती वृषलीभर्त्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी" भा० आनु०१४२अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे। "धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः" भा० आ० ९४" अयञ्च धृतराष्ट्रः दुर्योधनपितुर्भिन्नः कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तरः।

कुण्डिका स्त्री कुडि—ण्वुल्। १कमण्डलौ हेमच०। २ पिठरे (कुँडि) शब्दच०।

कुण्डिन् त्रि० कुडि—णिनि—कुण्ड+अस्त्यर्थे इनिर्वा। १कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् "रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक्" भा० व० २७७अ० "दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां धारणस्तथा" भा०व०१४अ० इत्युक्ते २शिवे पु० "रत्नभाण्डभेदे स्त्री "सन्ति निष्कसह-

शाणि कुण्डिन्यो भरिताः शुभाः” भा०स०५८अ०”कुण्डि-
न्यः पाठभेदाः “भाण्डिन्य इति वा पाठः” नीलक० ।
कुण्डिन इति पाठस्तु प्रामादिकः

कुण्डिन पु० कुरुवंश्ये नृपभेदे । १कुण्डिकशब्दे उदा० २भो-
जदेशस्थे पुरभेदे न०“कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्रस्य
शासनात्” हरिवं० १०४ अ० तच्च दक्षिणदेशस्थम् ।
“राजर्षेर्यदुवंशस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः । विन्ध्यस्य
दक्षिणे पार्श्वे विदर्भां यो न्यवेशयत् । क्रथकौशिकस्तु-
स्यास्य पुत्रास्तस्य महात्मनः । बभूवुर्वीर्यसम्पन्नाः
पृथग्वंशकरा नृपाः । तस्यान्ववाये भीमस्य जज्ञिरे
वृष्णयो नृप ! । क्रथस्य त्वंशुमान् वंशे कैशिकस्य तु
भीष्मकः । हिरण्यरोमेत्याहुर्यं दाक्षिणात्येश्वरं जनाः ।
अगस्त्यगुप्तामाशां यः कुण्डिनस्थोऽन्वशान्नृपः” ।
“विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्” नैष० । “तस्मात्
पावर्तत कुण्डिनेश्वरः” रघुः ३ऋषिभेदे पु०। तस्य गोत्रा-
पत्यम् गर्गा० यञ् । कौण्डिन्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् । बहुषु
तस्य लुक् । कुण्डिनास्तद्गोत्रापत्येषु भूम्नि । “कुण्डि-
नानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” आश्व० श्रौ०१२,
१५.१२,

कुण्डीर पुं कुडि-ईरन् । १मनुष्ये २बलवति त्रि० धरणी ।

कुण्डृणाची स्त्री कुटिलगतौ । “पताति कुण्डृणाच्या”
ऋ०१।२९।६० “कुण्डृणाच्या—वक्रया गत्या” भा०।

कुण्डोद पु० भारतप्रसिद्धे पर्व्वतभेदे “कुण्डोदःपर्व्वतोरम्यो
बहुमूलफलोदकः नैषधस्तृषितोयत्र जलं शर्म्म च लब्ध-
वान्” भा०व० ८७अ० ।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इव उदरमस्य । १नागभेदे । कर्करा-
कर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ” भा०आ० ३५अ० ।
२अयशस्तोदरयुक्ते त्रि० । ततःक्षेपे “उदराश्वेषु” पा०
परेषु पूर्व्वमन्तोदात्तम् ।

कुत आस्तरणे सौ०प०सक०सेट् । कोतति अकोतीत् । चुकोत ।

कुतनु पुं कुत्सिता तनुरस्य । १कुवेरे त्रिका० कुवेरशब्दे
विवृतिः २कुत्सितदेहान्विते त्रि० । कर्म्मस० । ३कुत्सि-
तदेहे स्त्री ।

कुतन्त्री स्त्री कर्मस० । कुत्सितायां वीणायाम् । वेव ।
२क्षुद्रदण्डे स्त्री । “स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्रीं विततां
मुनिः” (विश्वामित्रः) भा०शा०१४अ०“कुतन्त्रीं दण्डिकाम्”
नीलकण्ठः ।

कुतप पु०कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति—तप—अच् कुत-
कपत् वा । १सूर्य्ये २वह्नौ ३अतिथौ ४गवि ५भागिनेये
६द्विजातौ च ७दौहित्रे ८वाद्यभेदे ९नेपालकम्बले १०कुश-
तृणे च न०मेदि० । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११भागे
अमरः अर्द्ध चादि “मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपाल-
कम्बलम् । रौप्यं दर्भास्तिलाः गावः दौहित्रश्चाष्टमः
स्मृतः” इति स्मृत्युक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु । “कुत्सितं पाप-
मित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः । अष्टावेतेयतस्तस्मात् कुतपा
इति विश्रुताः” इति स्मृत्युक्तेस्तेषां तथात्वम् । अह्नो-
मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा । तत्राष्टमो
मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपःस्मृतः” स्मृतिः । स च
एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः “कुतपप्रथमे भागे एको-
द्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्म-
वान्” कालमा० व्यासोक्तेः । “आवर्त्तनं पश्चिमदिगव-
स्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्गतिकालः कुतपशेषपदण्ड
इत्यर्थः” रघु० । “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं
बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घ-
येत्” गौतमः । “दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति
भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्”
मत्०पु०“त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः”
मनूक्तौ दौहित्रतिलानां पृथक्कीर्त्तनात्दण्डकाल-
परता । तथाच तत्रैव मुख्यत्वम् दौहित्रादौ परिभाषि-
कत्वमिति विवेकः । ज्योत्स्नादि० चतुरर्थ्याम् अण् ।
कौतप तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुतस् अव्य० कस्मात् किम्+तसिल् किमः कुः । १कस्मादि-
तिहेतुविषये १प्रश्ने २निह्नवे च विश्वः। ३आक्षेपविषये हेतौ
“मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ?” माघः “कुतस्त्वा कश्म-
लमिदं विषमे समुपस्थितम्” गीता । “कुतस्तु खलु
सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेत” श्रुतिः । ततः आक्षे-
पातिशयार्थे तरप् तमप् वा आम्०च० कुतस्तराम् कुतस्त-
माम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अव्य० ततोभवार्थे त्यप् ।
कुतस्त्य कुतोभवे त्रि०। “कुतस्त्यं भीरु ! यत्तेऽथो दुःख-
ङ्गतोऽपि क्षमामहे” भट्टिः ।

कुतुक न० कुत बा० उकञ् । १कौतूहले फलनिरपेक्षतया
कर्त्तुमौत्सुक्ये अमरः । “क्रमयिगलितयुक्तैरभिमन-
मास्तां वचेन किं शिखिनः। कुतुकिनि ! पुनर्न सा भो वि-
षधरविषमं वनं भविता” उद्भटः । ततो युवा० स्वार्थे
अण् । कौतुक कौतूहले न० ।

कुतुप पुं न० कुतप+पृषो०। पञ्चदशधा विभक्तदिवसस्याष्टमांशे शब्दरत्ना०। ह्रस्वा कुतूः डुपच्; (कोटकुपा) चर्म्ममये ह्रस्वे स्नेहपात्रे पु० अमरः।

कुतुम्बुक न० कुत्सितम्०। कुत्सितस्तिन्दुकीफले शब्दचि०

कुतू स्त्री कुत–बा०कू। चर्म्ममये स्नेहपात्रे (कुपो) अमरः

कुतू(कू)णक पु० "कुतू(कू)णकः क्षीरदोषाक्षिवर्त्मनामिव वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डुरं च स्रवेत्ततः। शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" इति माधवनिदानोक्ते बालानां नेत्रवर्त्मरोगभेदे (कुतया)

कुतूहल न०कुतूं चर्म्ममयं स्नेहपात्रमिव हृदयं हलति हल–अच्। अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षातिशयजन्ये चेष्टाभेदे फलानिरपेक्षतया चिकीर्षिते १कौतुके अमरः "प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैष०। "कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशम्" भट्टिः। "अथवास्ति मे शकुन्तलादर्शनं प्रति कुतूहलम्" शकु०२प्रशस्ते ३अद्भुते च त्रि०हेमच०। "रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम्" सा० द० उक्ते ४नायकयोर्भावभेदे न०। तारका० इतच्। कुतूहलित जातकौतुके त्रि०। स्वार्थे युवा० अण्। कौतूहल कौतुके न० अमरः।

कुतृण न०। कुत्सितम्०। (पाना) कुम्भद्राम् शब्दर०।

कुतोनिमित्त त्रि० कुतः किं निमित्तं यस्य किम्+प्रथमार्थे तसिल् ब०स०। किन्निमित्ते किंहेतुके। "कुतोनिमित्तः शोकस्ते" रामा०।

कुत्र अव्य०किम्+सप्तम्याः त्रल् किमः कुः। कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये आक्षेपविषये च अधिकरणे "क्व सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" महानाट० "कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः" भाग०७।९।२५। ततो भवार्थे त्यप्। कुत्रत्य कस्मिन्भवे त्रि०"कस्यापि कुत्रत्य इहापि कस्मात्" भाग० ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य० कुत्र+चित् समु०। क्वचिदित्यर्थे असाकल्येन कस्मिन् देशे काले वेत्यर्थे। "असुरेभ्योभयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्" भा० व०१४२अ०। कुत्रचित् देशे क्वचित् काले इत्यर्थः। पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः। "विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्रचित्" मनुः। चन। कुत्रचन तत्रार्थे अव्य०।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुत्सयते अचुकुत्सत कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा सं कुत्स्य। कुत्स्यः कुत्सितः कुत्सनं कुत्सा कुत्सः। कुत्सना। कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-अकुत्सयिषाताम् "वहत्कुत्समार्ज्जुनेन शतक्रतुः" ऋ० १।६३।३। कुत्सायशुष्णमशूषम्" ऋ० ४।१६।१२ "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। कुत्सकः। "परिवित्तिः परीवेत्ता यत्नयोश्च कुत्सकः" भा०शा०३४०अ०। "यदाऽश्रौषं कर्म्म मासाद्य युक्तं नावधीत्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः" भा० आ० अ० "नास्तिक्यम् वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। "नेतच्छतच्छक्यं त्वया वेत्तुं नार्थ्यनित्यं न कुत्सयन्" भा०आ० ५२८६श्लो०। अत्र परस्मैपदमार्षम्

कुत्स पु० कुत्सयते संसारं कुत्स–अच्। १ऋषिभेदे तस्यापत्यम् ऋष्यण्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री "कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः" रघुः। बहुषु तस्य "अत्रिभृगु कुत्सेति" पा० लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। क्त–बा० स पृषो०। २कुर्वति त्रि०। "कुत्साएते हर्य्यश्वाय" ऋ० ७।२५।५। "कुत्साः कुर्व्वाणाः। करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः" भा०। ततः गर्गा०चतुरर्थ्यां फक्। कौत्सायन तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम् "द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनयोः" पा० मैथुने वुन्। कुत्सगोत्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसां मैथुने।

कुत्सन न० कुत्स–भावे ल्युट्। १निन्दने "देवतानाञ्च कुत्सनम्"मनुः। कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट्। २निन्दासाधनधर्म्मे उपचारात् ३तद्युक्ते त्रि०। "कुत्सितानि कुत्सनैः"पा०। वैयाकरणखसूचिः। प्रश्नविस्मरणार्थ खसूचित्वेन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् तादृशधर्म्मस्य कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाच्च खसूचकस्य तथात्वम्।

कुत्सला स्त्री कुत्स–कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां लाति ला–क वा। नीलीवृक्षे शब्दच०। तस्य क्रयविक्रययोः निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृतिः।

कुत्सा स्त्री कुत्स–भावे अ। निन्दायाम् अमरः। "गुरुकुत्सामर्षितश्च या" भा०अनु०६५८६ श्लोकः।

कुत्सित न० कुत्स–कर्म्मणि क्त। १कुष्ठनामौषधौ (कुड़) राजनि० २निन्दिते त्रि०"कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। भावे क्त ३निन्दायाम् न०। [अकुन्थीत् कुकुन्थ कुन्थ्यात्

कुथ क्लेशे (कोँ यपाडा)इदित् भ्वादि०अक०सेट्। कुन्थति

कुथ पूतिगन्धे दिवा० पर० अक०प०सेट्। कुथ्यति अकोथीत्। प्रतिकुथ्यति णिचि कोथयति (पाँ या) निखनने। तस्य

दतिभाग्यसाधनत्वात्तथात्वम् । "अप्रकाशे देशे कोथयेत्" सुश्रुतः ।

कुथ पुंस्त्री० कुथ पूतीभावे क कुन्थ निष्कर्षे—क नलोपोवा । "कुथा कन्था समाख्याता कुथः स्यात् श्कारिकम्बलम् । कुथः १ कुथाः २ कथः ३ कोटः ४ प्रातःस्नायी द्विजः कुथः, इत्युक्तो पर्यायभेदेषु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुद्भवेः । "कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्" । "आक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन" माघः । "गजराज कुथाकार्र सिंहलाः सरुपाकरम्" भा० स० ५१अ० । हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः । "महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया" रामा० । "तत्र कुशे "शाद्वलेषु यथाशिष्ये यनान्ते वनगोचरा । कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखमरं ततः" रामा० ।

कुथुम पु० सामवेदशाखाभेदे । तं वेत्ति इनि । कुथुमिन् अण् वा । कौथुम तच्छाखाध्यायिनि । सामवेदशब्दे विवृतिः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते अण् नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठस र्पि समापिकुथुमीत्यादि" वा० टिलोपः । कौथुम तत्प्रोक्ताध्यायिषु भूम्नि लि० ।

कुथोदरी स्त्री कुम्भकर्णपौत्र्यां निकुम्भदुहितरि । सा च कल्किना हता यथाह कल्किपु० १६अ०

"सूतउवाच । शृणु विप्र यशःपुत्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा । कथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमस्थिता ॥ कौलकञ्जस्य महिषी निकञ्जजननी च सा । हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥ शेते स्तनं पाययन्ती निकञ्जं प्रस्नुतस्तनी । तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥ दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् । समयो रक्षणीयास्ते रक्षासु च विपत्सु च ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः । सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्" । इत्युपक्रम्य तया सह युद्धे ससैन्यकल्किस्तदुदरप्रवेशरूपवार्त्त्य "कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः । वाणाग्निचेलचर्म्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः । प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे ॥ तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य वञ्जु । बलिभिर्भ्रातृभिर्व्वीरैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः । वहिर्बभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः । सङ्काशो यथा इन्द्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥ योनिरन्ध्रात् गजरथास्तुरगाश्चाभवन् बहिः । नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः । ते निर्गता स्ततस्तस्याः सैनिका रुधिरोक्षिताः । तां विव्यथुर्निः-क्षिपन्तीं तस्या चरणौ करौ ॥ ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकर्णशिरोधरा" । [कुटत् । धातुपाठः ।

कुद्र मिथ्योक्तौ चु० सक० उभ० सेट् । कोदयति ते । अचूकुदत् ।

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—भेदने अण् उप० स० । कुद्दाले (कोदाल) रमानाथः ।

कुदिन न० कोः पृथिव्याः भ्रमणेन दिनम् । सावनदिने । तदुक्तं सू० सि० । "औदयादौदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" "सूर्य्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्य्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानं स्यात् । एतेनोदयद्वयान्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि वसुद्व्यष्टाद्रीत्यादिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह । यज्ञकालविधिरिति यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" रङ्गना० । निरुपपदसावनदिनस्य सूर्य्यसंबन्धिसावनदिनपरत्वं युगे तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

"औदयादौदयं भानोर्भूमिसावनवासराः" ॥

"ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत्र कस्य ग्राह्या इत्यतः सूर्य्यसावनस्वरूपकथनच्छलेनोत्तरमाह । औदयादिति । सूर्य्यस्योदयकालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्य्यन्तं यः कालः स एको दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः । भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात् सावनदिवसा इत्यर्थः । तथा च निरुपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्य्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः" रङ्गना० । ते कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणमाह "वसुद्व्यष्टाद्रिरूपाङ्क सप्ताद्रितिथयोयुगे" सू० सि० । "अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७९१७८२८ युगे सूर्य्यसावनदिवसाः" रङ्गना० । सि० शि० अन्यथोक्तं यथा "भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५०००० । भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" सि० शि० ।

"एतासुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविवर्षे यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्यायं गतः । अतो भगणसंख्ययोना भभ्रमाः कुहा भवन्ति । एवमन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" प्रमि० ।

"इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम् । तदेव मेदिनी-

दिनं भवासरस्तु भभ्रमः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः। “इनोदयद्वयान्तरमिति। अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम्। तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम्। अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना। अत्रार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति” प्रमि०।

तद्दिवसस्य कार्य्यविशेषे व्यादर्त्तव्यतामाह सू०सि०— “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते”।

“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि। आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः। दिनादिपमासेश्वरवर्षेश्वराः। तथा—समुच्चये। ग्रहाणां गतिर्मध्यमा। तुकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात्। एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन। एवकारादन्यमाननिरासः” प्रमि०।

“प्रायश्चित्तं व्रतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येवं कर्म वारादिकं च। शास्त्रे त्वस्मिन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्याः सावनात् भास्करीयात्” श्रीपतिः॥

कुवासरभूमिदिनमादयोऽप्यत्र। २ज्योतिषनिषिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः ज्ञानम्। वेदबाह्यतार्किककल्पनायाम्। “या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः” मनुः।

कुदेह पु० कुत्सितो देहोऽस्य। १कुबेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि०। कर्मधा० ३कुत्सिते देहे पु०। कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः” भाग०५।१२।३।

कुद्दार पु० कुं पृथ्वीं दारयति दॄ—विदारे अण् पृषो०। १कुद्दाले भूमिविदारणाज्जाते २कोविदारवृक्षे अमरटीका।

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो०। १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि०। “समासाद्य बिलं तत्र ह्यखनन् सागरात्मजाः। कुद्दालैर्ह्रेषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” भा०व० १०७अ०। “कुद्दालं दात्रपिटकं प्रकोशं कांस्यभाजनम्” भा०शा० २२८अ०। हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वस्य पादस्य नान्त्यलोपः कुद्दालपादः। स्वार्थे क। कुद्दालक तत्रार्थे।

कुद्मल न० कुड्मल+पृषो०। विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०

कुद्य न कुद—क्यप्। भित्तौ अमरटीका।

कुद्र मिथ्योक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट्। कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत्। प्रनिकुन्द्रयति नोपधकरणेनैव पसिद्धौ इदित्करणं णत्वार्थम्।

कुद्रङ्क पु० कुत्सितः रङ्कश्चिङ्कमस्य पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका०।

कुद्रङ्ग पु० कुत्सितो रङ्गोयत्र पृषो०। मञ्चकोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु० कुं भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच्। कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः। [पुंस्त्री०।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गृष्ट्या० ढञ्। कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य स० कुत्सितं धान्यं कर्मधा०। कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितोदर्शितो यथा

“कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरुकतोनपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः॥ उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः। श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः। कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः। कोद्रवश्च सनीवारःश्यामाकश्च सशान्तनुः। कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः। यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः। मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा। विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरकः समुकुन्दकः। रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः”

कुध्र पु० कुं पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क ६त०। महीध्रे पर्वते हला०।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र। सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा। “अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्”। कुनखे बिधिरप्येष” सुश्रु०। ६ब०। कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्त्यस्य इनि। कुनखरोगयुक्ते स च रोगो भुक्तावशिष्टसुवर्णस्तेयरूपजन्मान्तरीय महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः

“अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगोदुश्चर्म्मा”। “कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्धृतनखावुद्धरेयाताम्” विष्णुः। स्त्रियां ङीप्। स च रोगः गर्भावस्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते “दिवास्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टिः स्नानानुलेपनात् दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

वर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च श्राद्धकाले वर्ज्जनीयः यथाह मनुः "वर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः। प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः"। "दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ, वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन" भा०व० १९९। श्राद्धे वर्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्सितं नटति—नट—अच्। १श्योनाकभेदे राजनि० गौरा० ङीप्। कुनटी २मनःशिलायाम् अमरः ३धन्याके राजनि०। कुत्सितोनटः कुग०स०। ४कुत्सिते नटे पु०।

कुनलिन् पु० ईषत् नलोऽस्त्यस्य इनि। वकवृक्षे त्रिका०। तस्य फलेषु ईषन्नलाकारत्वात्तथात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्म्मविभागे वृह०सं० ऐशान्यामुक्ते १देशभेदे "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्ये"त्युपक्रमे "भल्लोपनीलजटासुरकुनह(ट)खसकुचिकाख्याः" इति तत्रोक्तत्वात्। कु+नह—अच्। २कुत्सितबन्धके त्रि०।

कुनाथ पु० कुत्सितोनाथः। १कुत्सितपालके। "कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य" भाग०५।१४।४। "हृतास्त्रहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना" भाग० ६। १४। ४। कुपालककुपत्यादयोऽप्यत्र। कोर्नाथः। २महीनाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० ईषत् नाभिरिव आवर्त्तयत्वात्। १वातमण्डल्याम् (घूर्णीवातास) त्रिका०। २निधिभेदे हेमच०।

कुनामन् त्रि० कुत्सितं प्रातरस्मरणीयं नामास्य। अतिरूपणे स्त्रियां वा डाप् ङीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। कौनामि तदपत्ये पुंस्त्री०। तस्येदम् काश्या० ठञ्ञिठौ। कौनामिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठि टाप् इदुच्चारणार्थः इति भेदः।

कुनाशक पु० ईषत् नाशयति स्पर्शनात् नश—णिच्—ण्वुल्। दुरालभायाम् यवासे (आलकुसी) अमरः।

कुनिषञ्ज पु० दशममनोः पुत्रभेदे। "दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः" इत्युपक्रमे "मनोः सुतोत्तमाजाश्च कुनिषञ्जश्च वीर्य्यवान्" हरिवं० ७अ०।

कुन्च वक्रणे अनादरे च भ्वा० पर० सक० सेट्। कुञ्चति अकुञ्चीत् चुकुञ्च चुकुच(ञ्च)तुः। कुञ्चनम् आ+सङ्कोचने आकुञ्चति संकोचयति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसारयति सङ्कुचितः णिच् आकुञ्चितः "आकुञ्चितसव्यपादम्" भट्टिः।

कुन्त पु० कुं भूमिमत्तिसुमत्ति उन्द—बा० त शकन्ध्वा०। गवेधुकायां (गड़गड़े) १धान्यभेदे। २प्रासास्त्रे च मेदि०। ३क्षुद्रकीटभेदे (उकुन्) कुन्तलः। ४चण्डभावे विश्वः। कुन्तास्त्रलक्षणं हेमा० परिख० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा "उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते वेणुर्वंत्रं विल्वश्चन्दनो वर्द्धनं शिंशपा खदिरोदेवदारुर्घण्टारोहश्चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तहस्तप्रमाणः श्रेष्ठः। षड्भिर्हस्तैर्मध्यमः। पञ्चहस्तश्च निकृष्टो भवति लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्कलावर्त्तकं द्वितीयं चीनोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलावर्तकं तल्लोहं मृदु। तयोश्चेयं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं यच्चिःशब्दं तन्मृदु, निपाते यच्छिद्यते तत्तीक्ष्णं, यन्नमति तत्पुष्कलावर्त्तं मृदु। तत्र चीनोद्भवं भवत्यप्रशस्तं पुष्कलावर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च मृदुना लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या तयोरलाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः कारयेत्। तत्र सप्तपर्णशाकखर्जूरीविल्वकरवीरवेणूनां तालफलकयोः केतक्याः कुद्दाला वा पत्राकारः कुशाग्रस्य सन्निभश्च। तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तच्च निर्व्रणं मनोदृष्टिहरन्तीक्ष्णं शुभञ्च श्रेष्ठं षोड़शाङ्गुलायामं, मध्यमं चतुर्द्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति। अङ्गुलविस्तारं सार्द्धाङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलविस्तारञ्च क्रमाद्भवति। द्वियववैपुल्यं सार्द्धैकयववैपुल्यमेकयववैपुल्यञ्च। तत्र श्लोकाः। वेणवादिद्रुमजातीनां कार्यो दण्डः स च त्रिधा। सप्तषट्पञ्चहस्तश्च उत्तमो मध्यमोऽधमः। तस्याकारौ च द्वौ स्यातां चीनं पुष्कलं तथा। तत्रैकं तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं मृदुनस्तथा। तत् फलं मृदुलोहेन धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तपर्णादिपत्राणां समाकारं फलं भवेत्। षोड़शाङ्गुलमायामोद्व्यङ्गुलञ्चापि विस्तृतम्। यवद्वितयवैपुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयोर्हीनिर्द्व्यङ्गुलार्द्धाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विस्तृते चतस्र। वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुशब्दत्वं मृदुगन्धत्वं सुपीनत्वं दर्शपूजितत्वञ्चेति फलगुणाः। चम्पकोत्पलचन्दनागुरुपद्मोशीरपत्ररसानां सुगन्धिदानाम् भवति फलस्य गन्धसंपत्। तया युक्तं फलमतिकष्टस्यापि रूपं पूजितं भवति वसागन्धि मत्स्यगन्धि गोमूत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं भवति। मधुरं यदायसाम्लं यत्कषायं भवति तल्लक्ष्मीप्रवर्द्धनं, यल्लवणं कटुकं तिक्तं वापि रूक्षं तथायहं तन्निर्द्दिशेत्। शब्दस्तु हिरण्यस्थालीशब्दवत् घण्टाशब्दवच्च प्रशस्तो, झर्झरीभिन्नपात्रशब्दवद्रौ

शङ्खवच्च शङ्खो निन्दितो भवति। वैदूर्य्यनिभं चन्द्रसमानवर्णं कलम्बितोत्फलसदृशवर्णं निर्म्मलाकाशसवर्णमतसीपुष्पनिभं वा कुन्तफलं श्रियं भर्त्तुर्ददाति, मधुक्षौद्रसमानवर्णं श्यामलोहवर्णं मक्षिकासवर्णं निन्दितं भवति। हंसशुकमयूरताम्रचूडघटनन्द्यावर्त्तकूर्म्ममत्स्यसरित्प्रभा अन्ये च मङ्गलशंसिनः पदार्थाः कुन्तव्रणेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्म्मकामार्थसाधका विनिर्द्दिष्टाः। पादुकोलूकपादपवायसश्वगृध्रजम्बूकनिगलक्रकलासाश्चेत्येवं निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः श्रियमपहरन्ति भर्त्तुरिति व्रणलक्षणम्। छाया वक्ष्यते ध्वजपताकाचामरच्छत्रतोरणशिविकावेश्माङ्कुशवर्द्धमानभृङ्गारगजतुरङ्गच्छाया यस्मिन् कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छायान्तरगतास्तं कुन्तमपुण्यकृतो न लभन्ते नकुलच्छुच्छुकसूकरमहिषवायसोलूकवल्मीकादयो ये निन्दितायदि कुन्ते स्युर्धौतव्यक्ते तदा स कुन्तः श्रियं भुज्यमानामपि विनाशयेद्यस्तादृशं कुन्तं बिभृयात्। स वधं बन्धं सद्योलभेत तस्य महिषी वा। चूलिकयोर्व्याघ्रनखस्य शुक्लानि चूर्णानि समभागानि कारयेत्। तत् चूर्णितं कृत्वा तेन चूर्णेन फले घर्षोपघर्षितं कुन्तफलं निर्म्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते। तच्च चर्म्मकोषसमन्वितं समाहितं कारयेन्नालिकायष्टिर्वा सुदृढा यामिन अनुबन्धेन सुश्लिष्टैः स्थाने यन्त्रकैः सुवर्णमये रजतमये वा तन्मयि रत्नालङ्कृतैर्नलिका श्लिष्टा कर्त्तव्या। स्कन्धे दृढनारिर्व्यञ्जनं तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं नलिकाकृजं वा। नलिका चाल प्रमाणतः श्लिष्टा कार्या हरीतकीसदृशन्नालफलसमानं बिल्वफलाकारं ककुभकपित्थफलसदृशं वा हस्तमष्टाङ्गं वा कलशामलकाकारं वा भवति सर्व्वोपस्कारान्वितं कुन्तायुधं षष्टिपलं श्रेष्ठं पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निकृष्टमिति प्रबलरिपुविनाशकं क्रियान्वितञ्च कुन्तं कारयेत्तत् स्वप्रमाणाद्धिगौरवं, यो हि कायसारस्य बलमविदित्वा कुन्तमायुधमावहेत् शाद्दिकस्तस्याजीर्णमजानतः पुरुषस्येवाति भुक्तमशनं कुन्तायुधं विषीभवति। इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्” कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिणि लक्षणेत्यालङ्कारिकाः। “शक्तिकुन्तध्वजरथावाजिवारणगोद्भवाः” सुश्रु०। “शक्तिकुन्ताद्यायुधाभीति” सुश्रुतः।

कुन्तल पु० कुन्तं चुद्रकीटं (उकुण) लाति ला—क। १केशे “कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः। बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” सा० द०। तदाकारत्वात् २ह्रीवेरे च अमरः। कुन्तलाकारं केशाग्राकारं लाति ला—क। ३यवे ४चषके पानपात्रे ५लाङ्गले च विश्वः। ६ध्रुवकभेदे “वर्णैः षोड़शभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरैः। शृङ्गारे च रसे प्रोक्त आनन्दफलदायकः” इति संगीतदामो०। “कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि!। श्रीकुन्तलाभिधो देशः कथितः पूर्व्वसूरिभिः” शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ७देशभेदे पु० भूम्नि “स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः” सा०द०। “अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ” इत्युपक्रमे “जिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः” भा०भी०९अ० दक्षिणात्यजनपदोक्तौ। तेषां राजा अण्। कौन्तल तद्देशनृपे। बहुषु तस्य लुक्। क्वचित् एकत्वेऽपि लुक्। “आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा। द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा” भा०स०१अ०। ते अभिजनोऽस्य अण्। कौन्तल पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि। बहुषु तस्य लुक्।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध—णिच्—ल्यु। भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि०। तत्प्रसेवनेन हि केशवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलस्याकारो विद्यतेऽस्याः ठन् अत इत्त्वम्। टप्यादित्वात् ङीष्। १क्षुरिकाभेदे पालिकायाम् हारा०। २बालामामौषधौ (बाला) स्त्री सुश्रुतः। यथा “कुन्तलिकाकुरण्टकाप्रभृतानीत्युपक्रमे “स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्नाश्चातिपिच्छलाः। लवणानुरसाश्चाराः वातलाः सराः। स्वादुतिक्ता कुन्तलिका” [राजनि०।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम्। (बाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु०। १वैदिके ऋचां पाठप्रकारभेदे तत्प्रकारः आश्व० श्रौ० ८।३।७।८।९। सू० दर्शितोयथा

“तस्मादूर्द्ध्वं कुन्तापम्” सू०

“तस्माद्याकपेरूर्द्ध्वं कुन्तापं शंसेत्। तस्मादूर्द्ध्वमिति वचनात् माध्यन्दिने वृषाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्तापः स्यादसति प्रवेशे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति गम्यते” नारा०वृ०। “तस्यादितश्चतुर्दशविश्राडं निनर्द्यं शंसेत” सू०। “तस्य कुन्तापस्यादितश्चतुर्दश ऋचो विग्रह्य निनर्दोऽयमपूर्व इति तस्याः स्वरूपनिदर्शनमाह” वृ०। “तृतीयेषु पादेषूदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनर्देत्” सू०

"तृतीयेषु पादेष्वादितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्व्वमनुदात्तं, तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निनर्देत्, नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निनर्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः" नारायणवृत्तिः ।
उदराभ्यन्तरस्थिते २अन्त्रभेदे न० "उदरमेकविंशं विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः" शत०ब्रा० १२।२।४।१२। "अथ यत्कुन्तापमासीत् यो मज्जा स साङ्गं समभवत्" तत्रैव १२।४।४।८।

कुन्ति पु० भूम्नि कम–भिच् पृषो० । १देशभेदे "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः" भा० भी० ९अ० जनपदोक्तौ तेषां राजा अण्। कौन्त तद्देशनृपे पु० बहुषु तस्य लुक् । कुन्तयः तन्नृपेषु भूम्नि । "सुस्थलाश्च सकुट्टाश्च कुन्तिभिः सह । साल्वायनाश्च राजानः" भा०स०१३अ० । विदर्भवंशजे क्रथस्य पुत्रे २नृपभेदे "तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ" इत्युपक्रमे "क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद्वृष्णिस्तस्याथ निर्वृतिः" भाग०९।२४।२ । "कुन्तेः सख्युः पिता शूरोह्यपुत्रस्य पृथामदात्" तत्रैव २४अ० १८श्लो० । कार्त्तको० सुराष्ट्रेण सह द्व० प्रकृतिस्वरः

कुन्तिभोज पु० कुन्तिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः । पृथापितरि कुन्तिसंज्ञके भोजराजे नृपभेदे "पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरःपूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ" हरिवं०३५अ० ।

कुन्तिसुता स्त्री ६त० । वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पित्रा शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम् । कुन्तीशब्दे विवृतिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री ।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम् युधिष्ठिरादिमातरि तत्कथा यथा "महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश" इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा "पञ्च चास्य वराङ्गनाः । पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव श्रुतदेवी श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः । पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" हरिवं०३५ । इत्युक्त्वा "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत्" हरिवं० ३५अ० उक्तम् ।

कुन्तीतनय पु० ६त० । कुन्त्यां धर्म्मादितो जातेषु १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु मूर्द्धा जाते ४कर्णे च । तत्कथा यथा "यस्यां (कुन्त्याम्) स धर्म्मविद्राजा धर्म्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः । भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चापि धनञ्जयः" हरिवं० ३५अ० । कर्णोत्पत्तिकथा भा०आ० १११अ० यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि । पितृस्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत ! । अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् । अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षिणे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने । नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यं तं दुर्व्वाससं विदुः । तमुग्रं शंसितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयत् । तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्म्मान्ववेक्षया । अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादेन तव पुत्रो भविष्यति । तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् । विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् । तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् । अयमस्म्यसितापाङ्गि ! ब्रूहि किं करवाणि ते । कुन्त्युवाच । कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्याञ्च शत्रुहन् ! । तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ! । एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाहं प्रसादये । योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराधेऽपि नित्यशः । सूर्य्य उवाच । वेदाहं सर्वमेवैतत् यद्दुर्व्वासा वरं ददौ । संत्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम । अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ! । वृथाह्वानेऽपि ते भीरु ! दोषः स्यान्नात्र संशयः । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ! । बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । मत्प्रसादान्न ते राज्ञि ! भविता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा । प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह । तत्र वीरः समभवत् सर्वशस्त्रभृतांवरः ! आमुक्तकवचः श्रीमान् देवगर्भः श्रियान्वितः । सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः । प्रादाच्च तस्य कन्यात्वं

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमा-
चक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीन-
मानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज-
कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम्" ।
युधिष्ठिरादुत्पत्तिस्तत्रैव १२२।१२३ अ० यथा
"एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच
वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता । पितृवेश्मन्यहं
बाला नियुक्तातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरन्तत्र ब्राह्म-
णं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्वा-
ससं विदुः । तमहं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयम् ।
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रन्त्वि-
मञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमे-
तेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा सकामो वा
वशं ते समुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि ! पुत्रो
भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ! ।
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता
त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा
स्यान्नौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि
सत्यवतांवर ! । त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन्
कर्म्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरा-
रोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्म्ममावाहय शुभे ! स हि
देवेषु पुण्यभाक् । अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत
कथञ्चन । लोकश्चायं वरारोहे ! धर्म्मोऽयमिति मन्यते ।
धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः । धर्म्मेण
चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंस्यते मनः । तस्माद्धर्म्मं
पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां
धर्म्ममावाहयस्व वै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता
तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता
प्रदक्षिणमवर्त्तत" । "संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्यां
जनमेजय । आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्म-
मच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपज-
हाव ह । जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्व्वाससा
पुरा । आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः ।
विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता । विहस्य
तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददाम्यहम् । सा तं वि-
हस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि
धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व्व-
प्राणभृतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठाभे) चन्द्रसमायुक्ते मु-
हूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णे-
ऽतिपूजिते । समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी । एष धर्म्म-
भृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक्
चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः
पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु
लोकेषु विश्रुतः । यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ।
धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता
भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मृ-
गारूढो महाबलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते
हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सु-
रोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् । त-
स्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं
जातं वागुवाचाशरीरिणी । सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो
जातोऽयमिति भारत । इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे
वृकोदरे । यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्ण-
यत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् । ततः स व-
ज्रसङ्घातः कुमारो न्यपतद्गिरौ । पतता तेन शतधा
शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा
पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे
भरतसत्तम ! । दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! ।
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु
मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुरुषकारे च
लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयु-
क्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति
नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः ।
सन्तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् । यं दास्यति
स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मानु-
षांश्च संग्रामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा
तस्मात्तप्स्ये महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्र-
यित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं
संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महाबाहुरेकपाद-
स्थितोऽभवत् । उग्रं स तप आस्थाय परमेण समा-
धिना । आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
भार्य्यया सह धर्म्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

महता वासवः प्रत्यपद्यत । शक्र उवाच । पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदाञ्चार्थसाधकम् । दुर्हृदां शोकजननं सर्व्वबान्धवनन्दनम् । सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम् । इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना । उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवचः स्मरन् । उदर्कस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम् । नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् । दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् । पुत्रं जनय सुश्रोणि ! धाम क्षत्रियतेजसाम् । लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाह्वय शुचिस्मिते ! । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्" । कुन्त्या अपत्यं ढक् । कौन्तेय तदपत्ये "कौन्तेय प्रतिजानीहि" गीता ।

कुन्थ क्लेशे श्लेषे च क्र्यादि० प०सक०सेट् । कुथ्नाति अकुन्थीत् चुकुन्थ प्रमिकुथ्यात् । [न्तरम् ।

कुन्थु पु० कुन्थ–उन् । बौद्धभेदे हेमच० कुन्थुरवेति पाठा-

कुन्द पु० कुन्द इव श्वेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति दा–क वा । १विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फ-कवन्निर्मलत्वात् "श्वेतो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" इत्युक्तेः युगावतारे सत्ययुगे श्वेतत्वाद्वा, परशुरामावतारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे "सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् । तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः । मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्" । कुं भूमिमुनत्ति उन्द–अण् शक०, कौतेः अव्ययदा० दन् सुमच् वा । २कुन्दरुनामगन्धद्रव्ये ३भ्रमियन्त्रभेदे (कुँद) ४कुवेरस्य निधिभेदे च पु० मेदि० ५करवीरवृक्षे पु० राजनि० स्वनामख्याते ख्याते ६पुष्पप्रधानवृक्षे पुंन० पुष्पे न०अमरः । "कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्वातपित्तहृत्" भावप्र० । "कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः" माघः । "कुन्देन्दुसुन्दररुचिः" सा० द० । "शङ्कराय न दातव्याः कुन्दशेफालिकाजवाः" पुरा० । ७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका० । शाल्मलद्वीपस्थे वर्षपर्व्वतभेदे । शाल्मलद्वीपवर्णने भाग० ५,२०अ० । "तेषु वर्षेष्वद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुकुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति" । विष्णुपु० तु एषां नामान्तराणि दृश्यन्ते "कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च वलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कुन्दस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्व्वतवरः" अनयोः कल्पभेदादविरोधः ।

कुन्दक पु० कुन्द+संज्ञायां कन् । १कुन्दरुवृक्षे राजनि० स्वार्थे क । २कुन्दशब्दार्थे

कुन्दम पुंस्त्री० कुन्देन मीयते शुभ्रवर्णत्वात् मा–घञर्थे क । विडाले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य च प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् परस्य चूर्णा०तत्पुरुषे आद्युदात्तता- तत्र गणे सकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सह श्रेण्यादित्वात् तत्पुरुषः ।

कुन्दमाला स्त्री ग्रन्थभेदे सा०द० ।

कुन्दर पु० कुन्दवत् शुद्धानि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति रा–क, कुं धरां दारयति हिरण्याक्षजिघांसया वराहरूपावतारे दृ–अच् पृषो० मुम् । १विष्णौ । "कुमुदः कुन्दरः कुन्दः" विष्णुस० । कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ–अच् पृषो० । कलिङ्गेषु (कुन्दरा) विख्याते २तृणभेदे पु०राजनि०; तस्य पर्य्यायोक्तिद्वारा लक्षणं राजनि० दर्शितम् । "कण्डुरो दीर्घपत्रः खरच्छदः रसालक्षेत्रसंभूतः मृगवल्लभः" । "ज्ञेयं कुन्दरमूलन्तु स्थौल्यशैत्योपकारकम् । पित्तातिसारनाशि स्यात् गोधनानां प्रशस्यते । बलपुष्टिकरञ्चैव" राजनि० तद्गुणा उक्ताः । [समूहे त्रिका० ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला० इनि । पद्म-

कुन्दु पु० कुं भूमिं द्रणाति दृ बा० डु । १मूषिके शब्दरत्ना० । २कुन्दुरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दुर पु० कुं भूमिं दारयति दृ–विदारे उरन् पृषो० । कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये भरतः ।

कुन्दुरु पुंस्त्री कुं भूमिमुनत्ति उन्द– जत्वा० नि० । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमरः । "कुन्दुरुर्मधुरस्तीक्ष्णस्तिक्तस्त्वच्यः कटुर्हरेत् । ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्" भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि० । स च सुश्रुते एलादिगणे पठितः । स च गणो यथा

"एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकबालुकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति । एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च । वर्णप्रसादनः कण्डूपिटकाकोठनाशनः", ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार—चक्रे। चुकुम्प। प्रनि कुम्पयति

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपितः कोपः कोपनम् कुपित्वा प्रकुप्य। "प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः कुपितत्विषः" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् कृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्"सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णं कृतात्मरं वचः। चुकोप बलिनां श्रेष्ठः" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भटः "दृष्ट्वा कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" अस्य आर्षे पदव्यत्ययोऽपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा हुङ्कारयत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महासर्प! न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७८अ०। उपसर्गपूर्व्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोपः संकोपः अतिकोपः इत्यादि। "क्रुद्धह्वेर्प्याह्नयार्थानां यं प्रति कोपः" पा०कर्म्मणः सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सितः पन्थाः कुगतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं संप्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। स सेव्यत्वे नास्त्यस्य अर्श०अच्। २असुरभेदे "प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ०। "तथा निकुम्भः कुपथस्य दानवः" हरि०२४१अ०। सएव सुपार्श्वनृपरूपेण द्वापरे आविर्भूतः "कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप—क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप—क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ साव्यं कुपयं वर्द्धनं पितुः" ऋ०१,१४०,३, "कुपयं गोपनीयम्" भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सितः पाणिरस्य। वक्रहस्ते वाङ्कुराठे (कोंपा)। जटा०

कुपिञ्जल पुंस्त्री कुत्सितः पिञ्जल इव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप् ततः शिवा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप—बा० इनि किच्च ङीप् पृषो०। (माछेरखालुइ)मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पुंस्त्री कुप—किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस०। (माकड़ातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः कालस्तिन्दुकः कालपीलुकः। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। पादव्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे १ "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः"मनुः। ब०व्री०। २कुत्सितपुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। कोः पृथिव्याः पुत्रः। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [द्विर्निन्दिते अमरः

कुपूय त्रि०कुत्सितं पयते पूय—विसरणे अच्। जात्याचारा-

कुप्य न० गुप—क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् तेजसादौ धातौ, अमरः (टस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (कांसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री क। अवन्ये हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम्—बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्बा

कुबल त्रि० कुत्सितं बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुबलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्यधुन्धुमारसंज्ञाप्राप्तिः भा० व० २०२अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्! शशादः पृथिवीमिमाम्। प्राप्तः परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथ्वश्चानेनसः सुतः। विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्माद्द्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोज्ञेयः श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः। बृहदश्वस्य दायादः कुबलाश्व इति

स्मृतः । कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः । सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुवलाश्वश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समये तं पिता राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् । कुवलाश्वं महाराज । शूरमुत्तमधार्म्मिकम् । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः । जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा" । इत्युपक्रम्य मधुकैटभयोःसमुत्पत्तिवधकथान्ते २०३अ०

"मार्कण्डेयउवाच । धुन्धुर्नाम महाराज ! तयोः पुत्रोःमहाद्युतिः । स तपोऽतप्यत महत् महावीर्य्यपराक्रमः । अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुम् । देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया । एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः। स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्द्धाऽऽस्पृश्य जगाम ह । स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्य्यपराक्रमः । अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् । स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुरमर्षणः। बबाधे सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् । समुद्रे बालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ! । बाधते स्म परं शक्त्या समुतङ्काश्रमं विभो ! । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तथा । मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः । शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः । उतङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन् पावकार्च्चिषः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः । उतङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ! । सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उतङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति । दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्यवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः । शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः । विपांशुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः । अन्तरीक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ! । तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः । कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः । देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः। नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् । अर्णवं खानयामास कुवलाश्वोमहीपतिः। कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै बालुकार्णवे । सप्तभिर्द्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः । आसीद्घोरं वपुस्तस्य बालुकान्तर्हितं महत् । दीप्यमानो यथा सूर्य्यस्तेजसा भरतर्षभ ! । ततो धुन्धुर्महाराज ! दिशमावृत्य पश्चिमाम् । सुप्तोऽभूद्राजशार्द्दूल ! कालानलसमद्युतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः । अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्म्मुसलैरपि । पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः । स बध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च । आस्याद्वमन् पावकं स संवर्त्तकसमं तदा । तान् सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा । मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्त्तयन्निव । क्षणेन राजशार्द्दूल ! पुरेव कपिलः प्रभुः । सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ! । तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः । तस्य वारि महाराज ! सुस्राव बहु देहतः । तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ! । योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र ! दैत्यं क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतश्रेष्ठ ! सर्वलोकाभयाय वै । सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् । सुरशत्रुममित्रघ्नं त्रैलोक्येशइवापरः । धुन्धोर्बधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः । धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत्" ।

कुवे(बे)र पु० कुम्बति धनम् कुबि—एरक् नि० नलोपश्च कुत्सितं वेरमस्य इति वा । १धनदे यक्षराजे अमरः "कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" वायुपु० । "कुवेरोभव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत !" काशीख० देवीशापोक्तेस्तस्य तथात्वम् । "कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम्"कुमा०। तस्येदमण् । तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् "कौवेरदिगभगमपास्य मार्गम्" माघः । क्षुभ्ना० पाठात् कुवेरवनमित्यादौ न णत्वम् वाकप् । कुवेरकोऽप्यत्रार्थे कुग० तस०। २निन्दितदेहे न० ।

कुवेराक्षी स्त्री कुवेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः षच् समा० ङीष् । १पाटलावृक्षे २लताकरञ्जे च राजनि० ।

कुवे(वे)राचल पु० ६त० । कैलासपर्वते जटा० तस्य कुवे-

रावासत्वात्तथात्वम्। कुवे (वे) रादिप्रभृतयोऽप्यत्र।

कुब्ज पु० ईषत् उब्जमार्ज्जवं यत्र शक०। १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा०। (कुज) ३हृदयपृष्ठरोगे पु० "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्ते तल्लक्षणम्। ४तद्युक्ते (कुजो) त्रि०। "कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः" रत्ना०। स च राज्ञामन्तः पुरसहायभेदो यथाह सा०द० तद्वद्वरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं बृह०सं० ६९ अ० "पश्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी। पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्" । "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्व्वकाये नतश्च। हंसासेवी नास्तिको ऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः। कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च। सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुब्जो ऽयमुक्तः सततोद्यतश्च"।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज–ण्वुल् शक०। अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे 'चम्पकात् पुष्पशतकाद्‌शोकं पुष्पमुत्तमम्। अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्। सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दचि०। नरसिं० पुरा० "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः। त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः" इति भावप्र०।

कुब्जकण्टक पु० कुब्जः कण्टकोऽस्य। श्वेतखदिरे राजनि०

कुब्जा स्त्री कंसभवनस्थे सैरिन्ध्रीभेदे यां पद्मनाभाकृष्य कृष्णः सुरूपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम्। विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्रसप्रदः। का त्वं वरोर्वे! तदुहानुलेपनं कस्याङ्गने! वा कथयस्व साधु नः। देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेय स्ततस्ते नचिराद्भविष्यति। सैरिन्ध्र्युवाच। दास्यस्म्यहं सुन्दर! कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्म्मणि। मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोन्यतमस्तदर्हति। रूपपेशलमाधुर्य्यहसितालापवीक्षिता। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। ततस्तावङ्गरागेण सुवर्णेतरशोभिना। संप्राप्तपरभागेण शुशुभाते ऽनुरञ्जितैः। प्रसन्नोभगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम्। ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम्। पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना। प्रगृह्य चिवुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः। सा तदर्ज्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा। मुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रमदोत्तमा"।

कुब्जाम्रक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप!। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा० व० ८४ अ०। तच्च तीर्थं ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षायां कन्यायाम्। "अष्टवर्षा च कुब्जिका" अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षाशब्दे २००४पृ०विवृतिः। २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिका तन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम्।

कुब्र न० कुबि–आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि०। अरण्ये उज्ज्वलदत्तः। २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्तौ ५शरणे ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः।

कुब्र(ब्रा)ह्म पु० कुत्सितो ब्र(ब्रा)ह्मा वा टच्। कुत्सिते ब्र(ब्रा)ह्मणि टजभावपक्षे कुब्र(ब्रा)ह्मन्शब्दोऽप्यत्र।

कुभ उन्दने भ्वा०पर०सक०सेट्। कोभति अकोभीत् चुकोभ। कु०भा०माधवसंमतोऽयम्। [विवृतिः।

कुभ न० कुभ–क। उदके कु०भा० माधवः। कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ–कर्म्मणि घञर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् बा० अनङ् छन्दसि उ। आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्तुभः कुभन्यवः ऋ० ५, ५२, १२, कुभन्यवः कुभिरुन्दनकर्म्मा" भा०।

कुभा स्त्री कोः पृथिव्याः भा। पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति०। उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः। कुत्सितप्र०। २कुत्सितदीप्तौ। "मा वोरसानितभा कुभा" ऋ० ५,५३,९, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुभृत् पु० कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ–क्विप्। १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम्। एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुम्भेरेखिकं सप्तशलाकचक्रम् ज्योति०।

कुमार केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कुमारयति ते अचुकुमारत् त। कुमरयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति दुष्टान् मृ–णिच्–अच् वा। १कार्त्तिकेये, नाथोक्तौ २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६पञ्चवर्षीये, बालके च मेदि०। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग० १०श्रीधर-

ष्टतयचनम् । स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीप् । "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती" मनुः । ७सिन्धुनदे शब्दर०। ८अर्हदुपासकभेदे हेमच०। ९शाकद्वीपेश्वरपुत्रभेदे १०तदीयवर्षभेदे च विष्णुपु० "शाकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च। जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीवकः । कुसुदोदः, समोदार्किः सप्तमश्च महाद्रुमः । तत्संज्ञान्यपि तान्येव सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्"। ११शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भवे नदीभेदे "ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" विष्णुपु०। १२सुन्दरे त्रि०। १३अविवाहितावस्थायामुपचारात्। "कौमारापूर्व्ववचने,, पा० । "अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" मनुः । अतएव असदाकल्पे "एकवर्षा भवेत्सन्ध्या इत्यादिना षोड़शवर्षान्ताया अपि कुमारीत्वमुक्तम् । तत्र बालके "कुमारं माता बिभर्त्ति" ऋ० ५.२.१. कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति" "शत०ब्रा० १.४,५,७, "कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्" मनुः नाट्योक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः प्रयुज्यते । "आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः" । "कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्"रघुः "तदानुजग्मतुः स्थाणुं कुमाराविव पावकी" रामा० । विश्वसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पु० १६विद्यायां स्त्री ङीप् । मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाश्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा

विश्वसारे निबन्धे च । "छिन्नोरुद्धः शक्तिहीनः पराङ्मुख उदीरितः । बधिरोनेत्रहीनश्च कीलितः स्तम्भितस्तथा। दग्धःत्रस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः । भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः । हृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तोबालकः पुनः। कुमारश्च युवा प्रौढोवृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा । निर्व्वीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः । निरंशकः सत्वहीनः केकरोजीवहीनकः । धूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधार्त्तकः। अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिक्रुद्धः समीरितः । अतिक्रूरश्च सव्रीडः शान्तमानस एव च । स्थानभ्रष्टश्च विकलोऽतिःस्नेहः परिकीर्त्तितः । अतिवृद्धः पीडितश्च वक्ष्याम्येषान्तु लक्षणम् । मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं वीजमुच्यते । संयुक्तं वा वियुक्तं वा पुराक्रान्तस्त्रिधा पुनः। चतुर्द्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः। आदिमध्यावसानेषु भूवीजद्वयलाञ्छितः । रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयोभुक्तिमुक्तिविवर्जितः । मायात्रितयश्रीवीजराकाकौनमनुर्योमनुः । शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते। कामवीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च । असौ पराङ्मुखः प्रोक्तोहकारो विन्दुलाञ्छितः । आद्यन्तमध्ये विन्दुर्वा न भवेद्बधिरः स्मृतः। पञ्चवर्णोमनुर्यःस्याद्रेफार्केन्दुविवर्ज्जितः । नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखशोकामयप्रदः । आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ । हकारोविन्दुमान् जीवो वावश्चापि चतुःकलः । माया नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कीलितः । एकं मध्ये द्वयं मूर्ध्नि यस्मिन्नस्त्रपुरन्दरौ । न विद्येते स मन्त्रस्तु स्तम्भितः सिद्धिवर्ज्जितः । वह्निर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते। अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्दृश्यतेऽक्षरैः । त्रस्तः सोऽभिहितो यस्य मुखे न प्रणव स्मृतः । शिवो वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः । आदौ मध्ये तथा चान्ते यस्य मार्णं चतुष्टयम् । सएव मलिनो मन्त्रः सर्वविघ्नसमन्वितः । यस्य मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदाहृतः । द्वोद्वयं हृदये शीर्षे वषट्वौषट् तु मध्यमे । सएव भेदितोमन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। त्रिवर्णो हंसहीनोयः स सुषुप्तउदाहृतः । मन्त्रोवाप्यथ वा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरा । फट्कारपञ्चकादिर्योमदोन्मत्त उदाहृतः । तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः स मूर्च्छितः । विरामेऽङ्कस्य यो मन्त्रो हृतवीर्य्यः स उच्यते । आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्त्रयुतोमनुः। ज्ञातव्योभीम इत्येष यःस्यादष्टादशाक्षरः । एकोनविंशत्यर्णो वा योमन्त्रस्तारसंयुतः । हृल्लेखाङ्कुशवीजाढ्यं प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते । सप्तवर्णो भवेद्बालः कुमारोऽष्टाक्षरःस्मृतः। षोडशार्णो युवा प्रौढ़श्चत्वारिंशल्लिपिर्म्मनुः। त्रिंशदर्णश्चतुःषष्टिवर्णोमन्त्रः शताक्षरः । चतुःशताक्षरश्चापि वृद्धः स परिकीर्त्तितः । नवाक्षरो ध्रुवयुतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः । यस्यावसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च मध्यतः । शिखा वर्म्म च न स्यातां वौषट् फट्कार एव वा । शिवशक्त्यर्णहीनो वा स निर्वीजः उदाहृतः । षट्सु स्थानेषु फट्कारः षोढा यस्मिन् प्रदृश्यते । स मन्त्रः सिद्धिहीनःस्यान्मन्दःपङ्क्त्यक्षरोमनुः । कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तोनिरंशकः । द्विवर्णःसत्वहीनः स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः । षडक्षरोजीवहीनः सार्द्धसप्ता-

क्षरोमनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो या भूमितः स तु निन्दितः। सार्द्धबीजत्रयस्तद्वदेकविंशतिवर्णकः। विंशदर्णस्त्रिंशदर्णोऽयःस्पादालिङ्गितः स्मृतः। द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मोहितः परिकीर्त्तितः। द्वात्रिंशदर्णो मन्त्रोयः सप्तविंशतिवर्णकः। क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयस्त्वत्रविंशतिवर्णकः। एकादशाक्षरोवाऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः। त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीप्तईरितः। षड्विंशत्यक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशदर्णकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्णो वा त्वङ्गहीनः स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदथापि वा। अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। त्रिंदशदक्षरकोमन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा। अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। चत्वारिंशत्तमा विद्या त्रिषष्टियौगता भवेत्। तावत्संख्या निगदता मन्त्राः स ीडसंज्ञकाः। पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्तमानसाः। एकोनशतपर्यन्तं पञ्चषष्ट्यक्षरादिति। ते सर्वे कथितामन्त्राः स्थामभ्रष्टा न शोभनाः। त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्राः पञ्चदशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतं सार्द्धशतं तथा। शतद्वयंद्विनवतिरेकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निःस्नेहास्ते प्रकीर्त्तिताः। चतुःशतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। अतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिताह्वयाः। द्विसहस्राक्षरामन्त्राः खण्डशःसम्प्रधा क्षताः। ज्ञातव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्राएते यथास्थिताः। तथा विद्यास्व बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु। दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बुधः। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि" अथ मन्त्राणां दोषशान्तिः, तदुक्तं तत्रैव "छिन्नादिदुष्टाये मन्त्रास्तन्त्रे-तन्त्रे निरूपिताः। ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभावतः। मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्यां विशेषतः। शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तदा मन्त्रोमहाविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधाय च। मन्त्रवर्णास्ततः कुर्यात्क्षोभनन्तत्र सम्मतम्। बद्ध्वा तु योनिमुद्रां तां संङ्कोचाद्राधारपङ्कजम्। तदुत्पन्नान् मन्त्रवर्णान् कुर्यात्तस्य गतागतान्। ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत्। सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये"। तथा। "एषु दोषेषु प्राप्तेषु मायां काममथापि वा। त्रिपुरा चादौ श्रियं चैव तद्दूषणविमुक्तये"। तथा। "तारसंपुटितोवापि दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" तथा। "प्रणवोमातृका देवी तृतीयं स्वेत्यक्षरत्रयम्। अक्षरत्रयसंयोगाद् दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति" तत्र विद्यायां "कुमारी या च विद्येयं त्वया शम्भ पतिव्रते!। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्" मुण्डमा०। १७स्वरोदयोक्ते बालादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु०चक्रशब्दस्थबालादिचक्रे विवृतिः। तत्र स्कन्दे "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः" भा० आ० ६६अ०। "कुमारमभिगम्याय वीराश्रमनिवासिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र न संशयः" भा० व० ८४अ०। तस्य कन्दर्पापेक्षयाधिकसौकुमार्य्यात्तथात्वम्। १८वालोपद्रावकग्रहभेदे "स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमारः इति स ग्रहः" सुश्रुतः। १९शुद्धसुवर्णे न०मेदि०। संज्ञायां कन्। वरुणाख्ये तिक्तशाके। स्वार्थे क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवन जरा" गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा "शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला। शठी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा। मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली। एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे। एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्णकरं धन्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम्। छायासर्व्वग्रहालक्ष्मीक्रिमिदन्तगदापहम्। सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदं विशेषतः"।

कुमारघातिन् त्रि०कुमारं हन्ति हन–णिनि। शिशुमारके।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव–णिच् अण् उप० स०। (जियापोता) जीवपुत्रवृक्षे रत्नमा०।

कुमारदेष्ण पु०कुमाराणां दाता दा–बा० देष्णच्। कुमारदातरि "कुमारदेष्णाः जयतः पुनर्हणः" ऋ० १०,३४, ७,कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे। "पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्वाणोह्यग्निष्टोममवाप्नुयात्। पितामहस्य सरसः प्रसुता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालो-

पापेन मुच्यते भ्रूणहत्यया" भा०व०८१अध्याये स्थितम्

कुमारपालन पु० कुमारेण पाल्यते कर्म्मणि पालि+ल्युट्। शालिवाहने १नृपे हेमच०। कुमारं पालयति पालि+ल्यु उपप० स०। २बालकपालके त्रि०।

कुमारभृत्या स्त्री भृ–क्यप् भृत्या भरणम् ६त०। कुमाररक्षणोपायभूते सुश्रुतोक्ते कौमारभृत्याख्ये कौमारतन्त्रे। कुमारभृत्या अधिकृत्य प्रवृत्तं तन्त्रम् अण्। कौमारभृत्य कुमाररक्षणोपायज्ञापके तन्त्रशास्त्रांशे। "शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्य"मित्यादिना अष्टधा शास्त्रं विभज्य तल्लक्षणमुक्तं तत्रैव यथा
"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम्।
विवृतमुत्तरत्र तत्रैव यथा
"नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम्। अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक्। पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना; नैगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः क्रयोनिजा। कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्त्तितम्"।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा
"अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम्। उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु। १स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः २स्कन्दापस्मार एव च। ३शकुनी ४रेवती चैव ५पूतना चाप्यपूतना ६। पूतना ७शीतनामा च तथैव ८मुखमण्डिका। नवमो ९नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः। धात्रीमात्रोः प्राक् प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान्। त्रस्तान् हृष्टांस्तर्ज्जितान् क्रन्दितान्वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्। ऐश्वर्य्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः। आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति। शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विड्वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः। उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्च्चाः १। निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेद्धिसंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव। विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः २। त्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्राविव्रणपरिपीडितः समन्तात्। स्फोटैश्च प्रततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ३। रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वररुजपाकवेदनार्त्तः। रेवत्या ४ व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः ४। स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः। छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ५। यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः। दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ६। उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः। विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्तं जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ७। म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषसिरावृतोदरो यः। सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरिह वक्त्रमण्डिकार्त्तः ८। यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्धमीक्षमाणः। ज्वर्य्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेयजुष्टः ९। प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मुहुः। तं बालं न चिराद्धन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः। विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम्। गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः। सर्षपान् प्रकिरेत्तेषां तैलदीपञ्च कारयेत्। सदा सन्निहितञ्चापि जुहुयाद्धव्यवाहनम्। सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम्। अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्मरन्। नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः। शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम्। नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां द्रुतम्।
अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणाञ्च शस्यते। वातघ्नद्रुमपत्राणां निःक्वाथः परिषेचने। तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम्। सर्वगन्धसुरामण्डकैटर्य्योशापमिष्यते। देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च। सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत्। सर्षपाः सर्पनिर्म्मोको वचा काकादनी घृतम्। उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्धूपनं शिशोः। सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विल्वस्य कण्टकान्। मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत्। रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः। घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दगृहे हिताय। स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्य्यात्पुनः शालियवैर्नवैस्तु। अद्भिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रज्वालनं चाहुतिभिश्च वह्नेः। रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पाप-

नाशिनीम्। व्यहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा। निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु। ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः। देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्वव्यं घृते वापि पानीयं पयसान्वितम्। उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम्। गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम्। वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अनन्तां कुक्कुटीं विम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः। घृतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुःपथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरह्रीवेरशारिवोत्पलपद्मकैः। रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम्। व्रणोक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च। स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्। शतावरीमृगैर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः। लक्ष्मणां सहदेवीञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना। निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि। स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितम्। कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः। अन्तरिक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता। अयोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु। दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना। लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु" ३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवा सपुनर्न्नवा। सहे विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः। तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते। कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्व्वगन्धिकाः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफलो घृतम्। सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। वरुणारिष्टकमयं रुचकं सैन्दुकं तथा। सततं धारयेच्चापि कृतं वा पौत्रजीविकम्। शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्न्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्काऽरलुकौ वरुणः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योज्याः स्युर्व्वालानां परिषेचने। वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते। हितं घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च। कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा। देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः। एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकामञ्जानो वदरस्य। कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह। काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत कृशरं पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते। पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका। भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने। सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला। तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते। पिप्पलः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी वृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते। सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः। पूरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पत्वचन्तथा। जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत्। कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत्। मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुःपथे। निवेद्यमन्तश्च गृहे

शिशोरक्षानिमित्ततः । शिशोश्च स्नपनं कुर्य्यात् सर्व्वगन्धादिकैः शुभैः । कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी । देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना" ६ ।

"अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सुवहां बिम्बीन्तथा विल्वं प्रचीबलम् । नन्दीं भल्लातकीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् । वस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्च सुरदारु च । कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धञ्च तैलार्थमवचारयेत् । रोहिणीसर्ज्जखदिरपलाशककुभत्वचः । निःक्वाथ्य तस्मिन्निःक्वाथे सक्षीरं विपचेत्ततः । गृध्रोलूकपुरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः । निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थे प्रयोजयेत् । धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीं तथा । नद्यां मुद्गकृतैश्चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देयश्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते । मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी । जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना" ७ ।

"अथातोमुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थविल्वतर्क्कारीमांसीगन्धर्व्वहस्तकाः । कुबेराक्षी च योज्याः स्युर्बीजानां परिषेचने । सरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजर्हरिगन्धयोः । तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः । मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्य्याङ्गणे तथा । मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् । वचासर्ज्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् । धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिसर्प्पजाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा । मनःशिलाञ्चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा । पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् । मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका" ८ ।

"अथातो नैगमेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वाग्निमन्थपूतीकाः कार्य्याः स्युः परिषेचने । सुरासौवीरधान्याम्लैः परिषेकश्च शस्यते । प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः । पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः । पञ्चमूलद्वयक्वाथे क्षीरे मधुरकेषु च । पचेद्घृतञ्च मेधावी खर्ज्जूरीमस्तकेऽपि च । वचां वयस्थां गोलोमीं जटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकुष्ठञ्चैवाक्षतैः सह । भल्लातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं शिशोः । मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नवग्रहे । धूपः सुप्ते जने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता । तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि । कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् । अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते । बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् । अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु" ९ ।

"अथातोग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः । सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः । गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च ते भागा राजसा मताः । नैगमेयस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः । बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते । कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः । गृह्णन्तीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्थुर्ग्रहाः सर्व्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् । ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् । ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् । तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् । परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च । वर्त्तमानैर्य्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतैः । इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः । नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते । तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा । निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु । उत्सन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति । एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः । ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः । वैकल्यं मरणं चापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् । स्कन्द-

यक्षोत्सु पतन्तः स्वर्गेव यतःस्मृतः। अन्योवा सर्वरूपस्तु न भारतो यत्र भण्यते"। "कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघुः।

कुमारयु पु० कुमारं कौमारं याति या—कु मितद्र्वादि० नि०। युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सगाः" वृत्त०र० उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे। कुमारं सुन्दरं ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य। २सुकुमारचेष्टायां न०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुमारवाहिन् पु० कुमारं स्कन्दं वहति वह—णिनि। मयूरे शब्दरत्ना०। कुमारवाहनत्वात्तस्य तथात्वम्। वह—स्वार्थे णिच् ल्युट् ६त०। कुमारवाहनमप्यत्र न०।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदासप्रणीते महाकाव्यभेदे।

कुमारसू स्त्री कुमारं स्कन्दं सूते सू—क्विप् ६त०। १गङ्गायाम् २हैमवत्याञ्च हेमच०। तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमारहारितात् कुमारहारितः" शत०ब्रा० १४.५.५,२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी—स्वार्थे क संज्ञायां कन्, कुमार—ण्वुल् वा। १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्थूलैलायां रत्नमा०। ४घृतकुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे। भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि०। "ऐन्द्रं कशेरुशकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम्। नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये। वर्ण्यव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजनाः निवसन्ति सर्वे" कशेरुशब्दे १८२५पृ० विवृतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारोविद्यतेऽस्य इनि। कुमारयुक्ते "पुत्रिणा ता कुमारिणाः" ऋ०८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थः सुपां सुलुगित्यादिना पा० औस्थाने आच्।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन्! साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप्। १अनूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदाः कालसङ्कर्षणीशब्दे उक्ताः तदनुसारे तत्पूजाफलमधिकं तन्नामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना। परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तद्भवेद्ध्रुवम्। कुमारीपूजया देवि! फलं कोटिगुणं भवेत्। पुष्पं कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत्। कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्"। तत्र कुमारीनिर्णयः यामले "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्तिश्चतुर्वर्षा च कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा तु। षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीः द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका स्मृता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत्पुष्पं न दृश्यते। प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत्। महापर्व्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके। महानवम्यां देवेशि! कुमारीश्च प्रपूजयेत्। "कुमारिका त्वहं नाथ! सदा त्वं हि कुमारिका। अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत्। पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानिताः। कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता। असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि। भूतवेतालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः। याश्चान्याः देवताः सर्वा भूर्भुवःस्वःस्वभैरवाः। पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। ते तुष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत्। विधियुक्तं कुमारीश्च भोजयेच्चैव भैरवीम्। पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमञ्चन्दनं शुभम्। भक्तिभावेन संपूज्य कुमारीभ्यो निवेदयेत्। प्रदक्षिणत्रयं कुर्य्यादादौ मध्ये तथान्ततः। पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकैः। दक्षिणाश्च कुमारीभ्यो दद्यात् प्रक्रमतस्ततः। विवाहयेद्यस्तु कन्यां ब्रह्महत्यां विनश्यति। गोहत्या च स्त्रीहत्या च सर्वपापं प्रणश्यति। यो यश्च पुण्यकाले च कन्यादानं प्रकल्पयेत्। वालुकासागरं ज्ञेयं तावद्वर्षसहस्रकम्। एकैकं कुलमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते" कन्यादानन्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः। वस्तुतस्तु तत्तद्वर्षायाः कन्यायास्तत्तद्देवतारूपात् शिवरूपत्वं सम्प्रदानीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्दः। "संप्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६घृतकुमार्य्याम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका

कुमारी मेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी । मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् । गुल्मप्लीहयकृद्-वृद्धिकफज्वरहरी, हरेत् । यन्त्यग्निदग्धविस्फोट-पलितत्वग्गामयान्" ।

७अपराजितायां ८जम्बुद्वीपांशभेदे कुमारिकाखण्डे ९सहायां मेदि० । १०शीतायां हेमच०११बन्ध्याकर्कोट्याम् १२स्थूलैलायां १३मोदिनीपुष्पे । १४तरुणीपुष्पे १५श्यामा-पक्षिणि राजनि० ।

कुमारीक्रीडनक न० कुमारीभिः क्रीड्यतेऽनेन क्रीड--करणे ल्युट् ततः यावादि०स्वार्थे क । कुमारीक्रीडासाधने द्रव्ये

कुमारीपुत्र पु० । १कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । ततः प्रकारवचने स्थूलादि० कन् । कुमारीपुत्रक तत्सदृशे त्रि०

कुमारीश्वशुर पु० ६त० । विवाहात् पूर्व्वं धर्षितकन्यायाः भर्त्तुः पितरि । ततः प्रकारे स्थूला० कन् । तत्-सदृशे त्रि०

कुमाल केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमालयति ते अचुकुमालत् त । कुमालयां बभूव आस चकार चक्रे

कुमालक पु० कुमाल--ण्वुल् । सौवीरदेशे हेमच० ।

कुमुद् न० कौ मोदते मुद--क्विप् ७त० । १कैरवे मेदि०२रक्तोत्पले त्रिका० । कुत्सिता मुदस्य । ३कृपणे त्रि० मेदि० । ४अप्रीते च त्रि०शब्दर० । कुगतिस० । ५कुत्सितमोदे स्त्री

कुमुद न०कौ मोदते मुद--क ७त० । (सुँदि) कैरवे अमरः । "कुमुदानीव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव" पञ्चत० । "कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीत-लम्" भाव० प्र० तद्गुणा उक्ताः । २रक्तपद्मे मेदि० ३रूप्ये हेमच० । ४कर्पूरे पु० राजनि० अयमर्द्धर्चादि ५शाल्मलिद्वीपस्थे वर्षपर्वतभेदे । कुन्दशब्दे उदा० । ६दक्षिणदिग्गजे अमरः तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वा-त्तथात्वम् । कुं भूमिं मोदयति मुद--अन्तर्भूतण्यर्थे-- क । ७विष्णौ "कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावकोऽनिलः" विष्णुस० । ८पद्मे न० त्रिका० । "यस्य बाला बहुश्यामा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः । ताम्राः पीताः शीताश्चैव प्रकीर्णा घोरकर्म्मणः" रामा० उक्त लक्षणे ९वानरभेदे । "सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च" भा०व०२८८अ० । १०विष्णुपारिषदभेदे । "प्रहस्था-नुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः" इत्युपक्रमे कुमुदः कु-मुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्त्रिराट्" भाग० ८,२१,१० । ११मेरोरुपष्टम्भगिरिभेदे पु० । "मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नता मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भ--गिरय उपक्लृप्ताः" भा० ५,१६,१ "एवं कुमुदनिरूढोयः शतवल्शोनाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्योनीचानाः पयोदधिमधु-गुडान्नाद्यम्बरमशय्यासनाभरणादयः सर्व्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तदुत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति" तत्रैव १२सर्पभेदे कुमुद्वतीशब्दे रघुवाक्यम् । "कुमुदः कुमुदा-क्षश्च तित्तिरः हलिकस्तथा"भा०आ०३५अ०१३दैत्यभेदे च । ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ष्ठक् । कौमुदिक तत्सन्नि-कृष्टादौ त्रि० । तत्रार्थे छच् । कुमुदिक तत्रार्थे त्रि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कमला० खण्डच् । १कैरवसमूहे । ६त० । २कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदस्येव गन्धमर्हति यत् । कुमुदगन्ध-युक्तायां स्त्रियां ततः करीषगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्य्यम् ।

कुमुदघ्नी स्त्री सुश्रुतोक्ते चीरविषवृक्षभेदे । यथा "कुमु-दघ्नी स्नुही जालक्षीर्य्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि" ।

कुमुदनाथ पु० ६त० । चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्वम् । कुमुदपत्यादयोऽप्यत्र

कुमुदबन्धु पु० ६त० । चन्द्रे तत्प्रकाशकत्वात्तस्य तथात्वम् कुमुदसुहृत्कुमुदबान्धवादयोऽप्यत्र । [न्ताम् भरतः ।

कुमुद्वती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मतुप् मस्य वः । कुमुदि-

कुमुदा स्त्री कुत्सितं मोदते मुद--क टाप् । १कुम्भिकायां (पाना) २गाम्भारीवृक्षे मेदि० । ३शालपर्णीवृक्षे ४कट्-फले राजनि० । संज्ञायां कन् । कट्फले अमरः । गौरा० ङीप् । कुमुदी कट्फले स्त्री शब्दरत्ना० ।

कुमुदाकर पु० ६त० । कुमुदस्थाने ह्रदादौ "कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव" माघः

कुमुदाक्ष पु० १नागभेदे२विष्णुपारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०

कुमुदादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां ष्ठच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुमुद शर्करा न्यग्रोध इत्कट सङ्कट कङ्कट गर्त्त वीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम" । कुमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । तत्रैवोक्ते तदर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणभेदे स च गणः । "कुमुद गोमय रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घास कुन्द शुचिकर्ण" । कौमुदिक तत्सन्नि-कृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् ।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते शब्दचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावासः। १कुमुदप्राये देशे हेमच०

कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद–हर्षे क ७त०। कट्फले अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि। १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरतः। "कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः" भ्रमराष्टकम्। "पद्मिन्यां ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः। सा तु मूलादिसर्वाङ्गैः रक्ता समुदिता बुधैः" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः। कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। "वीक्षन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः" पञ्चत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदसंघप्रकाशात्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् मस्य वः। १कुमुदयुक्तदेशादौ "हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु" रघुः स्त्रियां ङीप्। साच २कुमुदलतायाम्। "ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वतीं दिवसः" शकु० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघुः "वाप्यो वैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुद्वतीः" भा० ४।८।६४ कुमुदस्यास्ति मतुप्। २कुप्रीतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीसंसहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टिः मानिनीपक्षे कुमुदुक्तस्त्रीपरत्वम्। ३कुमुदनागस्य भगिन्यां "इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्। इत्युपक्रमे "संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"। "अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती" रघुः

कुमुद्वतीश पु०६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु

कुमुद्वतीवीज न० ६त०। (वेरा) इतिख्याते कुमुदिनीवीजे "भवेत् कुमुद्वतीवीजं स्वादु रुक्षं हिमं गुरु"भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद–णिच्–ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० सहि त्राणेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि–अच्। बाहुकुण्ठे (कोपा) जटा० "करीरस्य शीर्षाणि कुम्बं चाधिनिदध्मसि" अथ० ६।१३८।२

कुम्बा स्त्री कुबि–भावे अङ्। १सुगहनायामावृतौ इद वेष्टने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शम्यां निदधाति" लौ० चि०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री त्रिका०

कुम्ब्या स्त्री कुबि–यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधवः। "तस्मादृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वाऽभिव्याहारेद् व्रतस्वाध्यायाव्यवच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति उन्भ–पूरणे अच् शक०। १घटे, २हृद्रोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, "तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः" प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, "दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः" मनुः। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके ८एकादशराशौ च। ९गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च न०।

तत्र घटार्थककुम्भलक्षणमुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र० "विष्णुधर्मोत्तरे "हैमराजतताम्रा वा कृष्णमया लक्षणान्विताः। यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने। पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्सेधषोडशाङ्गुलाः। द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्"। "पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः। मध्यप्रदेशे तिर्य्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः। अथवा बाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण मीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति छान्दसः प्रयोगः" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये "हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिकं वा स्वशक्तितः। वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारो ह्यतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततोन्यूनं न कारयेत्"।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विष्णु० पा० उक्तो यथा "कुम्भकः पूरकोरेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्थापनं क्वचित्। बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः। दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरः। कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः। अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः। कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संग्रहे। अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु याकृत्रं सर्व्वैरथर्व्वभिः" याज्ञ० "दक्षिणे रेचकं कुर्य्याद् वामेनापूर्य्य चोदरम्। कुम्भकेन जपं कुर्य्यात् प्राणायामस्य लक्षणम्" यज्ञः। विवृतमेतत् पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू० "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कोष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भाष्यम्

"आसनानन्तरं तत्पूर्व्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन् तल्लक्षणमाह रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति तथाहि यत्र बाह्यवायुराचम्यान्तर्धार्य्यते पूरके। तत्रापि श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कौष्ठोवायुर्विरेच्य बहिर्धार्य्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्येणोच्यते। सत्यासनेति" वाचस्पतिविवरणम्।

"बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः" सू०

"यत्र प्रश्वासपूर्व्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत् प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्व्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभावइति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः, इयानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। संख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घात स्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः" एवं तृतीय एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भाष्यम्

"प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति यत्रेति। इतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्व्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्व्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषयः प्रदेशः। वितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे इषीकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एव मान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः स्पर्शननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा। ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः। स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रः तमिमं संख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह संख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिकाकालसमानः प्रथमोद्घातकर्म्मतां नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वास प्रश्वासेयत्तासंख्येति कथञ्चिद्भेदः। स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्य समधिगमनीयः तया च सूक्ष्मो नतु मन्दतया" विव०

"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सूत्रम्

"देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्व्वको भूमिजयात्। क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्धएव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्व्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेषइति" भाष्यम्

"एवं त्रयोविशेषा लक्षिताः चतुर्थं लक्षयति बाह्येति व्याचष्टे देशकालसंख्याभिरिति आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृतादूपादवरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एव तत्पूर्व्वको बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शनपूर्व्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयवत् सकृत्प्रयत्नादङ्गाय जायते किन्त्वभ्यासमासक्तां तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्था

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति"।
"नन्वयं शैघ्र्यभावश्चाभ्यासेनाप्यस्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह। तुरीय इति अनालोचनपूर्व्वं सकृत्प्रयत्नादिर्निर्वर्त्तनशीलस्तुरीयस्तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचनपूर्वीबहुप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेषः। तयोः पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयत देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः" विवरणम्
"ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०
"प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म्म यत्तदाचक्षते। महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथाचोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भाष्यम्
"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह ततइति। आच्छाद्यतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाशइत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च। व्याचष्टे प्राणायाममिति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः। कर्म्मशब्देन तज्जनकत्वात् तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्रैवागमिनामनुमतिमाह यत्तदाचक्षत इति। महामोहोरागः तदविनाभावित्वादविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते। अकार्य्यमधर्म्मः। ननु प्राणायामश्चेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यतआह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अतस्तत्प्रलयाय तपोऽपेक्ष्यत इति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति। मनुरप्याह "प्राणायामैर्द्दहेद्दोषानिति" प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः। प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीजएव च। परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ। कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोः" इति किञ्च व्यासः "प्राणायामोहि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति" विवरणम्" प्राणायामशब्दे विवृतिः
कुम्भमानञ्च हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे भविष्यपुराणे "पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवो मतः। चतुर्भिःकुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोबुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोड़श"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढ़को द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोड़शभिः खारी विंशत्या कुम्भउच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः"।
वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शितं "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसोनल्वणोऽर्म्मणः। उन्मानश्च घटोराशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः। द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः" भाव० प्र० वाक्यम्। कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्ध शतभिषापूर्व्वभाद्रपदात्रिपादात्मकः स च ३६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३००त्रिशतोत्तरत्रिंशदंशात्मकः। तस्य स्वरूपादिकं नीलकण्ठता० "कुम्भोऽपदो ना दिनमध्यसङ्गमः स्थिरः कर्बुरवर्णवायुः। सिम्बोष्णस्वरूपखरतुल्यधातुः शूद्रः प्रतीची विषमोदयश्च"। तस्य स्वामी शनिः। स च स्थिरराशिः "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा" इत्युक्तेः। स च पुरुषराश्यः "पुमांश्च पुष्करार्शैव आपानाख्यस्तथैव च। स्त्र्याद्याश्च भवन्तीति नित्यं द्वादश राशयः" ज्यो०त०। स च द्विपदराशिः। "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तल्लोक्तेः "द्विपदपशवः सर्वे सिंहं विना चतुष्पदाः, सलिलनिलयाश्च मत्स्याः सरीसृपजातयः" तल्लोक्तेः तदाशेः सिंहं विना सर्वे राशयोवश्या जलजराः भक्ष्याः। स च शनेर्मूलत्रिकोणम्। "उच्चं न्यवुम्मं घटभं त्रिकोणम्" इत्युक्तेः। तत्र तुलादितो नवांशा ग्राह्याः "चराणां सत्रिकोणानां तच्चराद्या नवांशका" इत्युक्तेः कुम्भापेक्षया तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्वाच्च तथात्वम् तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११३०पृ० दर्शितम्। देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः।
११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत!। विशेषतश्च कुम्भश्च निकुम्भइति नामतः" भा० आ० ६५अ० "प्रह्लादोऽथगिराः कुम्भः संह्लादोग गनप्रियः" हरिवं० ४२अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क, कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् कै—क वा। प्राणायामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कम्भशब्दे विवृतिः। "कुम्भकोनिश्चल श्वासः" या०स्मृ०।

कुम्भकर्ण पु० कुम्भ इव कर्णावस्य । रावणानुजे राक्षसभेदे स च विश्रवसः कैकस्यां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्त०का० सुमालिकन्यया कैकस्या अग्निहोत्रकाले सन्ध्यासमये पुत्रमभिलषन्त्या प्रार्थितेन विश्रवसा राक्षसयोनिपुत्रप्राप्तिरूपो वरोदत्तः । यथा "दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ! यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मणः" इत्युपक्रमे "एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रम् नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्" इति रावणोत्पत्तिमुक्त्वा "तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना । विभीषणस्तु धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः" इति । भा०व०१७४ अ० तु पुष्पोत्कटातस्तस्योत्पत्तिरुक्ता" यथा

"पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत । बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ! । स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः । राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः । ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्यगीतविशारदाः । पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ! । अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः । तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् । पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा । विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः । दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महासत्वपराक्रमः । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः" ।

तस्य ब्रह्मतोवरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का०१० सर्गे यथा "इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् । प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मनाः । नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा । अलब्धवरपूर्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु । यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ ! । लोकानां स्वस्ति चैवं स्यादभवेदस्य च संमतिः । एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्पद्मसम्भवः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव ! किं कार्यं करवाण्यहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव वाग्देवतेप्सिता । तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण ! महाबाहो ! वरं वरय योमतः । कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ! ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभस्तलम् । विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततोगतः । कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः"

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लक्ष्मणेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८६अ० "कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् । तस्यापि पततस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः । तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् । स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् । स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव । तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात्" । उत्पत्तौ बधे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च विष्णुपारिषदविजयावतारः सनत्कुमारादिमुनिशापात् आसुरभावमापेदे तत्कथा भाग० अनुसन्धेया ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते कामलारोगभेदे । "कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखा

श्रया मता" तत्र कोष्ठाश्रयां कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिकं कामलाशब्दे १८९६पृ०उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "रुका-मलापानकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदांस्तु तस्याः शृणु कुम्भसाह्वं शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदः" तेन कुम्भ इत्येव तस्या नामान्तरम्।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति कृ—अण् उप० स०। (कुमार) १जातिभेदे अमरः। सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारोव्यजायत" इति "पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्ण्णसङ्करत्वात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते षण्प्रत्ययविधानात्। "यत् कुम्भकारपयनोपरिपङ्कलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भटः ३कुक्कुभविहगे पुंस्त्री०हेम० स्त्रियां ङीष्।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोयस्याः कप् अत इत्वम्। १कुलत्थायाम् (कुरथि कलाइ) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम्। कुम्भं करोति कृ—ण्वुल्। कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्वम्।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य। शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च केशिरित्येवमादयः" हरि० १६२अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे। चक्रशब्दे विवृतिः।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन—ड ५त०। १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः। २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी। अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता। रुच्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफास्रनुत्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भइव नाभिरस्य अच्समा०। बलिदैत्यपुत्रभेदे "बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप!। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिव० २अ०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीप्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुम्भपदी एकपदी जलपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुनिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी"।

कुम्भपाद् त्रि०कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्त्यलोपः। घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीष् च। कुम्भपदी इतिभेदः।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव। कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये। पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता। युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री "दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु। सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १अगस्त्ये मुनौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघुः। २वशिष्ठे मुनौ। तयोः यथा च तदुत्पत्तिस्तथाह रामा०उ०का० ६२अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महामुनिः। वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्। सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूतइदं वचः। भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेव! महादेव! वायुभूतोऽहमण्डज!। सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो!। देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि। तमुवाच ततोब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः। मित्रावरुणजन्तेज आविश त्वं महायशः!। अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम!। धर्म्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम्। एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम्। कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम्। तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत्। क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः। एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः। यदृ-

च्छया तमुद्देशमागता सखीभिर्वृता। तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये। तदाऽऽविशत्परो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते। स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। वरुणोवरयामास मैथुनायाप्सरोवराम्। प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता। मित्रेणाहं वृता साक्षात् पूर्वमेव सुरेश्वर!॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः। इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते। एवमुत्सृज्य सुश्रोणि! त्वय्यहं वरवर्णिनि!। कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम्। तस्य तल्लोकनाथस्य वरुणस्य सुभाषितम्। उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह। काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम्। भावश्चाप्यधिकं तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो!। उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम्। ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे न्यपातयत्। उर्वशी त्वगमत् तत्र मित्रो वै यत्र देवता। तान्तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत्। मयाऽभिमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता। पतिमन्यं वृतवती किमर्थं दुष्टचारिणि!। अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता। मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्कालं निवत्स्यसि" इति तस्य तस्यां शापमुक्त्वा

"यः स कुम्भो रघुश्रेष्ठ! तेजःपूर्णो महात्मनोः। तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ सम्भूतावृषिसत्तमौ। पूर्वं समभवत्तत्र अगस्त्यो भगवानृषिः। नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत्। तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम्। तस्मिन् समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम्। कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः। वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम्"।

अत्रैवमाख्यायिका प्रथममुर्वशीं मित्रो दृष्ट्वा तामामन्त्रितवान् तया च त्वन्निवाससमागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्य एव मित्रस्तद्दर्शनाद्धटस्खलितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्वनिवासं जगाम पश्चाद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्खलितं तेजः कुम्भे व्यसृजत् ततो मित्रनिवासं गता मित्रेण शप्ता चेति। रामा॰ श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्तवेति यद्यपि मित्रेणापि कुम्भे रेत उत्सृष्टं तथापि तवैकस्य पुत्रो न भवामीत्युक्त्वाऽपाक्रामत्। एवमुक्तौ बीजमाह तद्धि तेजइति अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मित्रस्य तेजः पूर्वमुर्वशीनिमित्तवरुणवीर्यविसर्गात्पूर्वं माहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणं तेजः समभवत् संगतमभवत् यत्र कुम्भे मित्रस्य तेज आसीत् अतस्तेजोन्तरसंगमात् अ-

र्वाकस्य तत्र सुत इत्युक्तमगस्त्येन मित्रं प्रति।
"अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी। रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ तथा" भाग॰ ६।१८।५। ३अप्सरोभेदे स्त्री "गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा" भा॰व॰४३अ॰। ४द्रोणाचार्य्ये पु॰ तदुत्पत्तिकथा द्रोणशब्दे वक्ष्यते ५द्रोणपुष्पीवृक्षे पु॰राजनि॰

कुम्भरेतस् पु॰ अग्निभेदे। "हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते। रथप्रभूरथाध्वा च कुम्भरेताः स उच्यते" भा॰ व॰ २१८अ॰ अग्निवंशवर्णने। कुम्भस्थितं रेतः कारणमस्य। २अगस्त्ये ३वसिष्ठे मुनौ तयोर्यथा तथात्वं तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला-क। (मुण्डिरी) मुण्डीरिकालतायाम् रत्नमा॰

कुम्भवि(व)ल न॰ ६त॰। कुम्भस्थे गर्त्ते अन्तोदात्तोऽयम्

कुम्भबीज पु॰कुम्भ इव बीजमस्य (राठा) करञ्जभेदे राजनि॰

कुम्भशाला स्त्री कुम्भपाकार्थं शाला। (पोयान)(कुमारशाला) कलसपाकार्थे गृहे हेमच॰

कुम्भसन्धि पु॰ कुम्भयोर्हस्तिशीर्षस्थमांसपिण्डयोः सन्धिः। आरक्ताख्ये हस्तिकुम्भमध्यस्थाने त्रिका॰

कुम्भसम्भव पु॰ संभवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् कुम्भः सम्भवोऽस्य। १अगस्त्ये २वसिष्ठे ३द्रोणाचार्य्ये च तत्रागस्त्यवशिष्ठयोस्तत्तदुत्पत्तिकथा कुम्भयोनिशब्दे उक्ता

कुम्भसर्पिस् न॰ सुश्रुतोक्ते कलसे एकादशशतवर्षस्थिते घृतभेदे "पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत्। मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्। एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम्। रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम्"। ०[शब्दमा॰

कुम्भा स्त्री कुत्सित उम्भा उम्भा पूरणमस्याः शक॰। वेश्यायां

कुम्भाण्ड पु॰ कुम्भ इवाण्डोऽस्य। बाणासुरस्य मन्त्रिभेदे "इत्येवमुक्तः प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्" हरिव॰ १७५अ॰ "एतस्मिन्नन्तरे तत्र कुम्भाण्डाय महात्मने कुम्भाण्ड! मन्त्रिणां श्रेष्ठ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत!। एवमुक्त्वाऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने। विवाहमकरोत् तत्र सोऽनिरुद्धस्य वीर्यवान्" हरिव॰ १८८अ॰। स्वार्थे क। तत्रैव। स च कुष्माण्डे न॰ गौरकुष्माण्ड्याम् स्त्री राजनि॰

कुम्भाधिप पु॰ ६त॰। शनिग्रहे तस्य तदधिपत्वात् कुम्भाधीशादयोऽप्यत्र पु॰

कुम्भिका स्त्री कुम्भस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। (पाना)जलो

परिजाते तृणभेदे अमरः। तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा "वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलञ्च तत्। वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटुः। दोषत्रयहरी रूक्षा शोणितं ज्वरशोषहृत्"। २पाटलावृक्षे ३द्रोणपुष्पवृक्षे च राजनि०। "वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च। कुम्भिकावीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः" माधवोक्ते ४नेत्रवर्त्मस्थरोगभेदे सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठितः यथा "पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा" इत्युपक्रम्य कुम्भीकवीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः। आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः"। तेन माधवग्रन्थे दीर्घमध्यपाठः समुचितः। कुम्भीकपिडकेत्यत्र पुंवद्भावश्चार्षः। कुम्भा—स्वार्थे क। ५वेश्यायाम् शब्दमाला ६कट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पुंस्त्री० कुम्भोऽस्त्यस्य इनि। १हस्तिनि २कुम्भीरे हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३गुग्गुलौ जटा०। ४कलसधारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "उदकं कुम्भिनीरिव" ऋ० १। १६१। १४। ङीबन्तः। ५जयपालवृक्षे राजनि० कुम्भिबीजं जयपालबीजमित्युक्तेः ६पृथिव्यां "गौरिला कुम्भिनी क्षमेति" मा० २०,५४ श्लो० व्या० मल्लिनाथधृतकोषात्।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोयस्याः गौरा०ङीप्। कट्फले भावप्र०, शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कट्फलपर्य्याये कट्फलशब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठः क्वचित् कुम्भिपाक्यपीति पाठः तन्मूलं मृग्यम्। [राजनि०

कुम्भिमद कुम्भिनः गजस्य मदः। हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे

कुम्भिल पु० कु—उम्भ—इलच् शक०। १चौरे २श्लोकार्थचौरे ३शालमत्स्ये ५श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे ङीप्। १क्षुद्रे कुम्भे तदाकृतित्वात् २उखायां ३पाटलावृक्षे ४कुम्भिकायां वारिपर्ण्याम् (पाना) ५कट्फले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे ६पर्पटवृक्षे। अस्य गुणाः "कुम्भी वातकफहरी" राजनि० ७दन्तीवृक्षे राजनि०। तत्र जातादि कत्त्र्या०ढकञ्। कौम्भेयक तत्र जातादौ त्रि०। कर्णा०दि० चतुरर्थ्यां फिञ्। ५कौम्भायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कै—क। १पुन्नागवृक्षे। रत्नमा० २कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकबीजप्रतिमाः" सुश्रुतः सुश्रुते अयं प्रियङ्ग्वादिगणे उक्तः यथा "प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति"। तत्र पुन्नागस्य पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भिकापरत्वम्। सुश्रुते नेत्रवर्त्मस्थे ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्यमुदाहृतम् तत्रोक्ते ४शूकरोगोपद्रवभेदे च यथा "अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः। लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते। तद्यथा सर्षपिका, अष्ठीलिका, ग्रथितम्, कुम्भीका, अलजी, मृदितम्, सम्मूढपिडका, अवमन्थः, पुष्करीका, स्पर्शहानिः, उत्तमा, शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्, मांसपाकः, विद्रधिः, तिलकालकश्चेति,, इति विभज्य तल्लक्षणमुक्तं यथा "कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा"

"कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० ह्रस्वमध्यपाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। ततः समूहे खलादि० इनि। तद्रोगसमूहे स्त्री "कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि" "कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या" सुश्रुतः सुश्रुतोक्ते क्लीवभेदे पु० "स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते कुम्भीकः स च विज्ञेयः। इत्युक्त्वा" "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकः सेर्ष्यकस्तथा। अरेतसः पञ्च ज्ञेया अशुक्रः पण्डसंज्ञितः" तल्लक्षणं तत्रोक्तम्।

कुम्भीधान्य(क) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप्। वर्षभोग्यसञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे "कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।" मनुः "वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः" "प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति" याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा शालप्रस्थस्यैव "समानिचयएव वा" इत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः" कुल्लू०। मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतः त्रिसंवत्सरं स्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका पाण्मासिकधान्याद्यनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक

इत्येतद्व्याचक्षाणः "धान्यकोष्ठसञ्चयो या स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधनः इति कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षड्हमात्रपर्य्याप्तधनः इति" । तेन २ तदर्थयोरपि

कुम्भीनसः, पुं, कुम्भीव नसा नासा यस्य । १ क्रूरसर्पे । मेदि० । २ रावणमातृष्वस्रेयां लवणासुरजनन्यां स्त्री ङीप् । तदुत्पत्तिः तस्या मधुदैत्येन हरणस्य च कथा रामा० उत्तर० का० २५ अ० "विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य पापस्य कर्म्मणः फलमागतम् । मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः । पितृज्येष्ठो जनन्या नोऽस्माकं चार्य्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् । मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माकमेषैषा भ्रातॄणां धर्म्मतः स्वसा । सा हृता मधुना राजन् राक्षसेण बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते । कुम्भकर्णे महाराज ! निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् । धर्षयित्वा हृता राजन् ! गुप्ताप्यन्तःपुरे तव । श्रुत्वापि तन्महाराज ! क्षान्तमेव हतो न सः । यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः । तदेतत्कर्म्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्म्मतेः । अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः । दौरात्म्येनात्मनोद्भूतस्तप्ताम्भा इव सागरः । ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः । भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः । वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः । अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः । अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्य्यग्र्याणि रक्षसाम् । नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् । इन्द्रजित्त्वग्रतः सैन्यात् सैनिकान् परिगृह्य च । जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः । विभीषणश्च धर्म्मात्मा लङ्कायां धर्म्ममाचरत् । शेषाः सर्व्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति । खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिशुमारैर्महोरगैः । राक्षसाः प्रययुः सर्व्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् । दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः । स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् । सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता । तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा । तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् । रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते । साऽब्रवीद्यदि मे राजन् ! प्रसन्नस्त्वं महाभुज ! । भर्त्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ! । न हीदृशं भयं किञ्चित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्व्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् । सत्यवाग्भव राजेन्द्र ! मामवेक्षस्व याचतीम् । त्वयाप्युक्तं महाराज ! न भेतव्यमिति स्वयम् । रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क्व चासौ तव भर्त्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् । सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि । तव कारुण्यसौहार्द्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्व्वधात्"

तस्याः पतिपुत्त्रयोश्चरितवर्णनं रामा० उत्त० ६१ अ० यथा "पूर्व्वं कृतयुगे राजन् दैतेयः सुमहामतिः । लोलापुत्त्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः । ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्याऽतुलाऽभवत् । स मधुर्व्वीर्य्यसंपन्नो धर्म्मे च सुसमाहितः । बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः । शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्य्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह । त्वयाऽयमतुलो धर्म्मो मत्प्रसादकरः शुभः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् । यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर ! । तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति । यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् । एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः । प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह । भगवन् ! मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव ! सुराणामीश्वरो ह्यसि । तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्व्वभूतपतिः शिवः । प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति । मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा । भवतः पुत्त्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यति । यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । अवध्यः सर्व्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति । एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम् । भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् । तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा । तस्याः पुत्त्रो महावीर्य्यो लवणो नाम दारुणः । बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् । तं पुत्त्रं दुर्व्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः । मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् । स विहाय इमं लोकं प्रवि-

प्टोगरुणालयम्। शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत्। स प्रभावेण शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा। सन्तापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्"। सचासुरः शत्रुघ्नेन हतः तत्कथा रामा०उत्त०। ६३अ०। स (शत्रुघ्नः) सुमो-च महाबाणं लवणस्य महोरसि। उरस्तस्य विदार्य्याशु प्रविवेश रसातलम्"।

कुम्भीनसि पु० बलिदानवे "शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि। बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्व्वास्ता-योधितोविदुः" भा० आ० २२३८श्लो०

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारणसहितं तत्स्वरूपमुक्तं भाग० ५ २६ १६ "महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्र इत्यादिना नरकान् विभज्य "यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणे उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि गर्हितमत्र यमानुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति" "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः। "स्तुतिवादमपि मत्वा कुम्भीपाके महीयते" प्रा०त०।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुम्भिनं हस्तिनमपीरयति ईर–अण्। जलजन्तुभेदे नक्रे अमरः स्त्रियां ङीष्। "संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततोजायेत मानवः"भा०अनु० १११अ०। कर्म्मविपाकशब्दे विवृतिः। [(कुमीरे पोका) कीटभेदे हारा०।

कुम्भीरमक्षिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मक्षिका शाक० त०।

कुम्भीरासन न० "अथ वक्ष्ये महादेव! कुम्भीरासनमुत्तमम्। पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम्। तिष्ठेद्दण्डाकृतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते" रुद्रया० उक्ते आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री कुम्भीर+रस्य लः। कुम्भीरे अमरमाला स्त्रियां ङीष्। संज्ञायां क। चौरभेदे कुम्भिलशब्दार्थे

कुम्भीबीज न० ६त०। जयपालवृक्षबीजे राजनि०।

कुम्भोदर पु० शिवपारिषदभेदे। "कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघुः। कुम्भतुल्यमुदरमस्य। तथोदरे त्रि०स्त्रियां ङीष्

कुयव पु० कुत्सितेन यौति यु–अच्।" असुरभेदे "कुत्साय शुष्णं नि बर्हीः प्रपित्वे अह्नः कुयवं सहस्रा" ऋ०४।१६।१२। "कुयवं कुयवना[illegible]सुरम्" भा०"शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्तमिन्द्र। यदावधीः" ऋ० १,१०३,८। कुगतिस०। २ कुत्सिते धान्ये "क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे"ऋ० १। १०४।३। "पूर्षतरश्च मे कुयवश्च मे" "यजु० १८। ११ "कुयवं कुधान्यम्" वेददी प०

कुयवाच् पु० असुरभेदे "नि दुर्योणे कुयवाचम्मृधि श्रेत्" ऋ० १। १७४।७। "कुयवागित्येतन्नामानमसुरम्" भा०

कुर शब्दे तुदा०पर०अक०सेट्। कुरति अकोरीत्। चुकोर

कुरटः। [राजनि०।

कुरका स्त्री कुर–क सद्रव कायति कै–क। सल्लकीवृक्षे

कुरङ्कर पुंस्त्री कुरं शब्दं करोति कृ–अच् पृ०मुम्। सारसपक्षिणि हेमच० स्त्रियां ङीष्

कुरङ्कुर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर–क। सारसखगे हारा० स्त्रियां ङीष्।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गति–अच्। "कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान्" इत्युक्तचिह्ने १मृगभेदे २मृगमात्रे अमरः स्त्रियां ङीष्। "कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च। एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च" भाग० व्या० श्रीधरः तन्मांसगुणा भावप्र० यथा "कुरङ्गो बृंहणोबल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः। मधुरोवातहृत् ग्राही किञ्चित् कफकरोमतः। हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोबुधैः" २ताम्रलोहे ३तीर्थभेदे न० "करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितोनरः। अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः" भा० आनु० २५अ०। स्वार्थे क। कुरङ्गक तत्रार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः। सुन्दरनेत्रायां स्त्रियां "किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" उद्भटः। कुरङ्गाक्ष्यादयोऽप्यत्र "कुरङ्गाक्षीवृन्दं नमनुसरति प्रेम तरलम्" कर्पूरस्तवः।

कुरङ्गनाभि पु०६त०। मृगमदे गन्धद्रव्ये राजनि०तस्य तन्नाभेर्जातत्वादभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्तम्।

कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिमीते मा–ड। हरिणभेदे कुरङ्गे मृगे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ–रङ्गोऽस्त्यस्य ठन्। मुद्गपर्ण्याम्

कुरचिल्ल पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिल्लति चिल्ल–शैथिल्ये अच्। कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप्। [जातित्वात् ङीष्

कुरट पुंस्त्री०कुर–अटन् किच्च। चर्म्मकारे त्रिका० स्त्रियां

कुरण्ट(क) पु० कुर्य्यते शब्द्यते कुर–कर्म्मणि अण्टक्। पीतझिण्टाम् स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

कुरण्ड पु० कुर–अण्डक्। १शाकरुण्डवृक्षे राजनि०। २अण्डवृद्धिरोगे हेमच० तन्निदानादि माधवनिदानोक्तं यथा–

"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन्। मुष्कौ

यत्नुणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः। प्रपीड्य धमनी वृद्धिं करोति फलकोषयोः। दोषास्त्रमेदोमूत्रान्त्रैर्वृद्धिः सप्तधा गदः। मूत्रान्त्रजातावनिलाद्धेतुभेदस्य केवलम्। वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षोवातादहेतुरुक्। पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्। कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्। कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः। कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः। मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः। अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः। मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः। वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः। धारणेरण भाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः। क्षोभणैः क्षुभितश्चान्यैः क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा। उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः। प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः। अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः"

कुरण्डक पु० कुरण्टक+पृषो०। कुरण्टकवृक्षे रायमुकुटः

कुरर पुंस्त्री० कुङ् शब्दे क्ररन्। (कुराल) विहगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। "तत्र मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव" भा०व० अ०६१०८ "देवीं रोरूयमाणां कुररीमिवार्त्तान्" भा० स०२३५। ङीपन्तः २मेष्यां हेमच०।

कुराङ्घ्रि पु० कुररस्याङ्घ्रिरिव। देवसर्षपे राजनि०

कुररीरुता स्त्री० "कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्" इत्युक्तलक्षणे चतुर्द्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्" माघः।

कुरल पुंस्त्री० कुर+रस्य लः। स्वनामख्याते पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २चूर्णकुन्तले पु० धरणिः।

कुरव पु० अल्पमकरन्दवत्त्वादलीनामीषद् रवो यत्र। १रक्तम्लाटाम्, २ कुरवके, शब्दर० ३सितमन्दारे च। कुगतिस०। ४कुत्सितशब्दे। बहु०। ५तथाशब्दयुक्ते त्रि०। ततः स्वार्थे क। तेष्वेवार्थेषु(कुडचि) इति ख्याते ६पुष्पवृक्षे। "कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणीति" माघः।

कुरस पु०कुत्सितोरसोऽत्र। १मद्यभेदे बहु०। २कुत्सितरसयुक्ते त्रि०। ३गोजिह्वालतायां स्त्री टाप्। कुगतिस०। ४कुत्सिते रसे पु०।

कुराह पुंस्त्री० कुलाह+लस्य रः। ईषत्पाण्डुवर्णे कृष्णजङ्घे अश्वभेदे हेमच०।

कुरी स्त्री कुं भूमिं राति रा—क गौरा० ङीप्। तृणधान्यभेदे राजनि०।

कुरीर न० "कृञ उच्च" उणा० कीरन् उच्च। १मैथुने उज्ज्वलदत्तः। २स्त्रीशिरोभूषणभेदे च। "कुरीरमस्य शीर्षणि" अथ० ६।१३८।३, "स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः" ऋ० १०,८५,८,

कुरु पु०कृ—कु उच्च। १चन्द्रवंशे आजमीढनृपप्रपौत्रे राजभेदे "योऽजमीढसुतस्त्वन्य ऋक्षः संवरणस्ततः। तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः। परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधश्च कुरोः सुताः" भाग० ९,२२,३, यथा च तस्य तपत्यामुद्भवः तथोक्तं भा० आ० १३४अ०
"एवमासीत् महाभागा तपती नाम पौर्व्विकी। तव वैवस्वती पार्थ! तापत्यस्त्वं यया मतः। तस्यां सञ्जनयामास कुरुं संवरणो नृपः। तपत्यां तपतां श्रेष्ठ! तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन!"। कुरोर्निवासः जनपदे घञोलुप् लुपि व्यक्तिवद्वचनता। २तदीयनिवासदेशभेदे पु० भूम्नि। "कुरून् स्वपिति" सि० कौ०। स च देशः वृ०सं० १४ अ० कूर्मविभागे "साकेतकुरुकालकोटिकुकुराश्च पारिपात्रनगः। औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च "हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे। पञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः" इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे उक्तम्। "आ मत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेशग्राः" भा०क०२०८श्लोकः। तेषां राजनि अञ् बहुषु तस्य लुक्। ३तद्देशराजे पु० भूम्नि "कुरूणां ऋक्षयानाञ्च पुरोहित आस" शत०ब्रा० २,५, "उवाच पार्थ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" गीता। "श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीम्" किरा० तस्येदम् अण्। कौरव तदपत्ये पुंस्त्री "ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा। यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रञ्चकार ह। पुण्यञ्च रमणीयञ्च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम्। तस्यान्ववायः सुमहान् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः" हरिवं०३२अ०कुर्वो०अपत्ये ण्य। कौरव्य तदपत्ये पुंस्त्री बहुषु तस्य लुक्। क्वचिन्न "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीसं०। कौरव्ये साधवः अण्। कौरव्या इति तु माधवः। "स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यः" इति स्त्रियां लुकि स्त्रीजातित्वादूङ् कुरूः। ४ओदने मेदि०। ५कण्ठकारिकायां शब्दच० प्रियव्रतराजपौत्रे ६आग्नीध्रराजसुतभेदे "तस्यसुह वा आक-

कान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नव पुत्रानजनयत” भाग० ५स्क० २८अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्य-त्वेन उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च । तत्प्रमाणञ्च उत्तर-कुरुशब्दे १०८४पृ० दर्शितम् । पुराणसर्व्वस्वे विष्णुपु० “नाभिश्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्थितम् । हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम् । रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तमः” इति । अतस्तत्पुत्र-नवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति । तत्सन्नि-वेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

“भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् । अतीत्योत्तर-मम्भोधिं समभ्येति महामुने ! । वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीन-तीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सागरम् । तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने । आनील-निषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाश्चैव बाह्यतः । जठरोदेवकूटश्च मर्य्यादापर्व्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरा-यामावानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा-पूर्व्वौ तथा स्थितौ । त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्ष-पर्व्वतौ । पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ । इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्व्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् । मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः । शीतान्ताद्या मुने ! तेषामतीव हि मनोरमाः । शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः । सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम ! । तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः । गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् । भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने ! । नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि । भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ! । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्व्वत्र सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः । सर्व्वस्याधार-भूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषा-द्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने ! । न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् । सुस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरा-युषः । न तेषु वर्षयत्येष भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम !” । विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः” किरा० इत्यत्रादिकर्त्तरि त्रि० कुरुप्रवणशब्दे उदा० । [मूलको (मूलो) शब्दमाला ।

कुरुकान्दक पुंन० कुरव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप् ।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे “काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी” श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा चन्द्रवंश्यनृपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरु-देशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः । तीर्थभेदे तद्वृत्तिः भा० शल्य० ५३अ०

“ऋषय ऊचुः । प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम ! समन्तपञ्चकम् । समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः । पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे । राम उवाच । किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ! । ऋषय ऊचुः । पुरा किल कुरुं नाम कर्षन्तं सततोत्थितम् । अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम् । इन्द्र उवाच । किमिदं वर्त्तसे राजन् ! प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे ! किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः । कुरुरुवाच । इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ! । ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पाप-विवर्ज्जितान् । अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः । राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम् । आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह । यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् । एत-च्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छन्द्यतां शक्र ! राजर्षिर्यदि शक्यते । यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः । अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति । आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिम-ब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम । मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः । युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप ! । ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र! भविष्यन्ति महामते!। तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह। ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना। जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिसूदनः। एवमेतद्यदुश्रेष्ठ! कृष्टं राजर्षिणा पुरा। शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा। नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति। इह तपस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः। देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम्। ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः। तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै। ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः। यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन। यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः। तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति। अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः। कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध!। पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम्। सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः। इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह! संन्यस्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः। तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य। एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते। शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितम्। अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा। इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा। तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः।

"कुरुक्षेत्रे परीणाहे स्थलेऽग्न्याधेयमन्वारम्भणीयान्तं भवति" कात्या० २४।६।३४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेशः।"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः। एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" मनूक्तेः। इदं संवरणसुतकुरुनृपराज्यान्तर्गतमत एतन्नाम्ना प्रथितम् अतएव कुरुशब्ददर्शिते भाग०वाक्ये "कुरुक्षेत्रपतिं कुरुमित्युताम्।" भा० आ०९४अ०। "ततः संवरणाद्देवी तपती सुषुवे कुरुम्। राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति मेनिरे। तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम्। कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" इति।

कुरुक्षेत्रस्थतीर्थमहात्म्यं भा०व०८३अ० उक्तं यथा "ततो गच्छेत राजेन्द्र! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम्। पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः। कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम्। य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते। पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम्। दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे। तत्र मासं वसेद्वीर! सरस्वत्यां युधिष्ठिर!। यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः। गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते!। ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत!। मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर!। पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति। गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह!। फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः। ततो मचक्रुकं नाम द्वारपालं महाबलम्। यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत्। ततो गच्छेत धर्मज्ञो विष्णोः स्थानमनुत्तमम्। सततं नाम राजेन्द्र! यत्र सन्निहितो हरिः। तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम्। अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति। ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत!। पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत्। ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप!। दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात्। सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम्। अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति। ततो गच्छेत धर्मज्ञो द्वारपालं तरन्तुकम्। तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्। ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः। कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्। अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते। ततो गच्छेत धर्मज्ञो वाराहं तीर्थमुत्तमम्। विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत्। तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ! अग्निष्टोमफलं लभेत्। ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत्। स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः। एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप। पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः। ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः। उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात्। तत्रैव च महाराज! यक्षिणीं लोकविश्रुताम्। स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र! सर्वान् कामानवाप्नुयात्। कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ!। प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः। सम्मितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वाभ्यर्च्य पितृदेवताः। जामदग्न्येन रा-

येण कृतवान् सुमहात्मना। कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति। ततो रामह्रदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः। तत्र रामेण राजेन्द्र! तरसा दीप्ततेजसा। चात्त्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः। पूरयित्वा नरव्याघ्र! रुधिरेणेति विश्रुतम्। पितरस्तर्पितास्तेन तथैव प्रपितामहाः। ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप!। पितर ऊचुः राम! राम! महाभाग! प्रीताः स्म तव भार्गव!। अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो!। वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते। एवमुक्तः स राजेन्द्र! रामः प्रहरतां वरः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान्। भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि। पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः। यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्त्रमुत्सादितं मया। ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम्। ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः। एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा। प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः। तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः। यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्त्रमुत्सादितं त्वया। ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं निहतास्ते स्वकर्मभिः। ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः। ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति। पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम्। ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम्। एवं दत्त्वा वरान् राजन्! रामस्य पितरस्तदा। आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः। एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः। स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः। राममभ्यर्च्य राजेन्द्र! लभेद्बहु सुवर्णकम्। वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह!। स्ववंशमुद्धरेद्राजन्! स्नात्वा वै वंशमूलके। कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम!। शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः। शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान्। ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना। लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। स्नात्वा तीर्थवरे राजन्! लोकानुद्धरते स्वकान्। श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्। कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि। कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः। सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः। अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति। गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम्। तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्। शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह!। देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम्। ततो गच्छेत राजेन्द्र! द्वारपालं करन्तुकम्। तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्॥" "धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" स्मारा॰ २देवयजनस्थाने "कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते" शत॰ब्रा॰ ४।१।५।१२। "तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनं यस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यत इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्" शत॰ ब्रा॰ १४।१।१।२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं क्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कुप्रत्यय इति मन्तव्यम्। ३अविमुक्तक्षेत्रे च। देवयजनपरताऽविमुक्तपरता चास्य "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इति गीताव्या॰ नीलकण्ठेन समर्थिता यथा "तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासीत्" कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् "अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदनम्" इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति" वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एतद्द्वयव्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात्"

कुरुक्षेत्रीयोग पु॰ एकस्मिन् सावने तिथिनक्षत्रयोगाणां क्षयरूपे ज्यो॰ उक्ते १योगभेदे। २कुरुक्षेत्रे मृत्युसूचके ग्रहयोगभेदे च। "पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे बृहस्पतौ। सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" जातकाम्नते योगाध्यायः।

कुरुजाङ्गल न॰ जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुषु जाङ्गलम्। १कुरुक्षेत्रे "तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम्। कुरुक्षेत्रं स(कुरुः) तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" भा॰आ॰९४ अ॰ "यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले वसन्"भाग॰१,१६,११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च द्व॰। "कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च पुं भूम्नि "कथ्यमानाः ससितः पौरैः

संप्राप्तः कुरुजाङ्गलान्" भाग० १,४,७, कुरवो जाङ्गलाश्च देशभेदाः "श्रीधरः" । कुरवश्च जाङ्गलश्च "विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः" पा०समा० एकवद्भावे कुरुजाङ्गलम् । ३तत्समाहारे न० [चरकशाके राजनि० ।

कुरुट पु० कुत्सितं रोटति रुट—दीप्तिप्रतिघाते क । सिता-

कुरुण्ट पु० कुत्सितं रुण्टति रुटि—स्तेये अच् । पीतझि-ण्ट्याम् पीताम्लाने मेदि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः

कुरुण्टी स्त्री कु+रुटि—स्तेये अच् गौरा० ङीष् । १दारु पुत्तलिकायां मेदि० । २ब्राह्मण्यां जटा०

कुरुत पु० कुर—बा० उतक् । वंशनिर्मिते वृहदाकारे पात्रभेदे तद्व पादोऽस्य हस्त्या० नान्त्यलोपः । कुरुतपादइत्येव ।

कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तच्च तीर्थं "यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः । सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा । तैजसस्य च पूर्व्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ! कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" भा० व०८३अ० उक्तम् । [क्षायामल्पायां नद्याम् ।

कुरुनदिका स्त्री यथाल्पिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-

कुरुपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणशब्दकरणेन मूलायवयभक्षिकायां गोधायाम् "कईमरे पिशङ्गिला कई कुरुपिशङ्गिला" इति प्रश्ने "अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला" यजु० २३।५५।५६। उत्तरम् "श्वावित् गोधा कुरुपिशङ्गिला । कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश—अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्व्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति । पिशङ्गिला मूलानि शतं कृत्वा स्थापयति शतञ्च भक्षयतीति गोधायाः स्वभावः" वेददीपः ।

कुरुम्ब न० कुर—बा० उम्बच् । (कमलालेबु) १कुलपालके जम्बीरभेदे शब्दच० । २द्रोणपुष्प्यां स्त्री० टाप् राजनि० गौरा० ङीष् । सैंहलीदले राजनि० । स्वार्थे क तत्रार्थे

कुरुराज् पु० कुरुषु राजते राज—क्विप् । दुर्य्योधने त्रिका० कुरूणां राजा टच्समा० । कुरुराजोऽप्यत्र

कुरुल पु० कुर+उलक् । ललाटस्थे चूर्णकुन्तले हेमच०

कुरुवक पु० कु+रु—क—कुत्सितं रुवोभ्रमरो यत्र कप् । १रक्तझिण्ट्याम् अमरः २पीतझिण्ट्यां हेम०

कुरुवर्ष न० कुरुसंज्ञकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्थे उत्तरकुरुसंज्ञके वर्षभेदे उत्तरकुरुशब्दे १०८४पृ० विवृतिः

कुरुविन्द पु० कुरून् मूलकारणत्वेन विन्दति विद—श मुचा० म्सम् । १मुस्तायाम् अमरः २माषे राजनि० ३ काचलवणे ४माणिक्यरत्ने न० राजनि० । ५कुरुविन्दरत्ने ६कुल्माषे व्रीहिभेदे मेदि० ७दर्पणे दहिङ्गुले च न० शब्दचि०

कुरुबिल्व पु० कुरुषु बिल्व इव । १पद्मरागमणौ त्रिका० संज्ञायां क । कुरुबिल्वक कुल्माषे (वनकुरथि) रत्नमा०

कुरुविस्त पु० कुरुषु विख्यातः विस्तः । स्वर्णपले अमरः

कुरुवृद्ध पु० कुरूणां जनपदानां राजानः तद्राजस्य तद्धितस्य बहुषु लुक् तेषु कुरुषु वृद्धः । भीष्मे । "तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः" गीता ।

कुरुश्रवण त्रि० कुरवः यज्ञकर्त्तारः तेषां श्रवणः स्तोत्राणां श्रोता श्रु—नन्द्या ल्यु । ऋत्विजां स्तुतिश्रोतरि "कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम्" ऋ०१०,३३अ० "कुरुश्रवण ! ददतोमवानि" ऋ० १०।३२।९ । हे कुरुश्रवण ! कुरवः ऋत्विजः तेषां स्तुतीनां श्रोतः !" भा०

कुरूटिनी स्त्री किरीटिनी+वेदे पृषो० । किरीटयुक्तायां सेनायाम् "वाहिनी विश्वरूपा कुरूटिनी" अथ० १०,१,१५

कुरूप्य न० ईषत् रूप्यं शुभ्रत्वेन सादृश्यात् । १रङ्गनामके धातौ राजनि० कोः पृथिव्याः कुस्थानात् वा आगत रूप्यप् । पृथिव्याः कुस्थानाद्वा २आगते त्रि०

कुर्कुट पुंस्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कुटति कुट—क । कुक्कुटे हारा० "श्वानः कुर्कुटचण्डालाः समस्याः प्रकीर्त्तिताः । रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात्तान्नैव संस्पृशेत्" पञ्चत० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [भे खगे स्त्रियां ङीष्

कुर्कुटाहि पु० कुर्कुटतुल्यमहति अह—इन् । कुर्कुटा

कुर्कुर पुंस्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कोरति कुर—क । कुक्कुरे रायमुकुटः "कुर्कुराविव कूजन्तौ" अथ०७,९५,२, "उपकर्त्तुमपि प्राप्तं निःस्वं मन्यन्ति कुर्कुरम्" पञ्चत० ।

कुर्चिका स्त्री कूर्चिका पृषो० । कूर्चिकाशब्दार्थे अमरटीका

कुर्णज पु० कुलञ्जनवृक्षे गन्धमूले राजनि० ।

कु(कू)र्द क्रीडायां भ्वा० आत्म० अक० सेट् । कु(कू)र्दते अकु(कू)र्दिष्ट चुकु(कू)र्दे । उर्पधत्परिभाषया नकारजुरामिति निषेधाप्रवृत्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठसामर्थ्यात् रेफे परे न दीर्घः इति सूचितम् । तेन कर्द्दमित्यादौ न दीर्घः । [अमरः ।

कु(कू)र्दन न० कु(कू)र्द—भावे ल्युट् । क्रीडायां (कोदा)

कु(कू)र्पर पु०कुर—क्विप् कुः पिपर्त्ति अच् परः कर्म्म० । १जानुनि, २कफोणौ च । मेदि० दीर्घमध्यपाठान्तरे नि०दीर्घः

कु(कू)र्पास पुंन० कूर्परे अस्यते आस्ते वा अस् घञ्० । स्त्रीणां

कञ्चुलिकायां (कांचुली) स्वार्थे क । तत्रैवार्थे । "प्रस्वेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गे कु(कू)र्पासकं स्तनतटस्थतनुत्क्षिपन्ती" माघः । "मनोज्ञकु(कू)र्पासकपीडितस्तना" रत्ना० [२कञ्चुरि स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्व्वत् पुंस्त्री कृ–शतृ । १चर्म्मकारे २भृत्ये त्रि० हेम० ।

कुर्व्वद्रूप पु० कुर्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा "अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्युभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यस्यातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति" सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण त्रि० कृ–शानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वादि पु० अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे "स च गणः कुरु गर्ग र मङ्गुष वअजमार रथकार वावदूक (सम्राजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रलाजी एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे संहतौ च भ्वा० पर० अक० सेट् । कोलति अकोलीत् चकोल । कुलम् । वंश एवास्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादासः आकुलःसङ्कुल इत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः । आ + व्यग्रतायाम् चञ्चलतायाम् । आकोलति "किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः" माघः "उदपतद्दिरमाकुलं लोचनैः" भट्टिः ।

सम् + सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुलं युद्धम् भा० द्रो० प० । "अलिकुलसंकुलकुसुमनिराकुलेत्यादि" जयदेवः । "शङ्खकुलाकुलेन" माघः ।

कुल न० कुल–क, कुङ् शब्दे कर्म्मणि बा० लक्, कुं भूमिं लाति ला–क, कौ भूमौ लीयते "अन्येष्वपि" पा० ड० यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावत्यां २भूमौ "दशी कुलन्तु भुञ्जीत" मनुः । "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" हारीतस्मरणात् "षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावद्भूमिः कुलमित्युच्यते कुल्लू०। ३गोत्रे ४वंशे । ५सजातीयगणे विप्रकुलम् पक्षिकुलम् । खगकुलाय कुलायनिलायिताम् माघः तत्र सत्कुलधर्म्माश्च "आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा-तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिस्तपोदानं नवधा कुललक्षणम्" । अभियुक्तोक्ताः तस्य नाशकधर्म्माश्च कूर्म्म पु० १५ अ० उक्ता यथा "गोभिश्च घोटकैर्विप्र ! कृष्या राजोपसेवया । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि छन्दतः । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै । अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यन्ति वै कुलम्" ।

मनुना तु कुलनाशवृद्ध्योः कारणमुक्तं यथा "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद् यशः" ।

कुलस्वार्थविवाह विषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा "महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रि कुष्ठिकुलानि च" । ६गृहे ७देहे च स्मृते० त्रि० मेदि० । "जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजो वायवश्च कुलमित्यभिधीयते" तन्त्रोक्ते ८जीवादिषु १०क-

शिल्पे शिल्पिकुलप्रधाने पु० भरतः। कुले भवः यत् कुल्य च। कुलीन, ढकञ्। कौलेयक कुलोद्भवे त्रि० अश्वादि० चतुरर्थ्यां यः। कुल्य कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० बलादि० देशे मतुप् मस्य यः। कुलवत् कुलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् कुलवती तत्र सजातीयसंघे "यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन" माघः अलिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेवः पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते-ली+ड। ११कुलकुण्डल्यां स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्त्रोक्ते १२आचारविशेषयुक्ते कुलाचाराधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलक्रमदीपिका कुलचूडामणिकुलार्णवादयस्तन्त्रग्रन्थाः १३भूमिलग्ने च त्रि०। १४तन्त्रोक्ते तिथिनक्षत्रवारभेदे त्रि० कुलतिथिकुलनक्षत्रकुलवारशब्दे कुलाचारशब्दे च विवृतिः।

कुलक न० कुल+क कौ लीयते ली+ड वा ततः संज्ञायां कन्। १पटोललतायां २परस्परसंबद्धश्लोकपञ्चके च मेदि० "कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा०द०। ३काकेन्दौ पु० अमरः ४वल्मीके पु०। कुलश्रेष्ठे त्रि० मेदि० ६मरुवकवृक्षे पु० रत्नमा०। ७हरितसर्पे पुंस्त्री० राजनि०। ८कुपीलौ पु० भावप्र०। ९शिल्पिकुलप्रधाने त्रि० भरतः।

कुलकर्कटी स्त्री नित्यकर्म०। चीनकर्कट्यां राजनि०।

कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते ली+ड कर्म०। तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पीवदवस्थिते शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्यप्यत्र स्त्री। तत्स्वरूपादिकं शारदायामुक्तम् यथा "ततश्चैतन्यरूपा सा सर्व्वगा विश्वरूपिणी। शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया। दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्व्ववेदार्थगा शुभा। परापरविभागेन परशक्तिरियं स्मृता। योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमञ्जसा। आधारे सर्व्वभूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः। शङ्खावर्त्तक्रमाद्देवी सर्व्वमावृत्य तिष्ठति। कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियमुपेयुषी। गुणिता सर्व्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता। विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत्। सर्व्वदेवमयी देवी सर्व्वमन्त्रमयी शिवा। सर्व्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुः। त्रिधामजननी देवी सोमसूर्य्याग्निरूपिणी। त्रिभेदतेजसां कर्त्री शब्दब्रह्मस्वरूपिणी। द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी"। विवृतमेतत् पदार्थादर्शे राघवभट्टेन यथा "कुण्डलिनीतदुत्पत्तिमाह ततश्चैतन्येति। तदुक्तं "मूलाधारात् प्रथममुदितोयस्तु शब्दः पराख्यः पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगोबुद्धियुङ् मध्यमाख्यः। वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्णाबद्धस्तस्मादुद्भवति पवनप्रेरितोवर्णसंघः"। ततः शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगात्रेषु गुणिता अतएव विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं जगत् सूते इति दूरेण सम्बन्धः। तत्र मूलाधारे कुण्डलीभूतसर्पवन्नाडीवर्त्तते तन्मध्ये वायुवशादस्याः सञ्चरणमेव गुणनम्। चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा प्रसिद्धा सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यनेन कर्त्तृव्याप्तिर्दर्शिता विश्वरूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः। शिवसन्निधिमासाद्य स्थितेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमित्युक्तं सन्निधिशब्दोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्त्योरभेदात् तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्य्यैः "शक्तेश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति। तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव"। यद्वा सम्पत्सन्निधिस्वरूपं शिवस्वरूपं प्राप्येत्यर्थः वक्ष्यति च "पिण्डमांवत् कुण्डलिनी शिवात्मेति" गुणानां सत्वरजस्तमसामुदयोयस्याः सा नित्यानन्दा चासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं गुणोदयेत्यनेन साङ्ख्यमते प्रकृतिवाच्येयमित्युक्तं यदाहुः "प्रधानमिति यामाहुर्या शक्तिरिति कथ्यते" इति इदानीमध्यात्माधिभूताधिदैवादि विषयादिज्योतिषक्रमेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति सर्व्वदेहानुगेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनापीयं परशक्तिरेव यदाहुः "भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरेव च। अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा। अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो। ययेदं धार्य्यते जगत्" (गीता)। यद्वा परः स्थूलः अपरः महास्थूलः महदादिः तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः स्थूलात्स्थूलेत्युक्तेः। अनेन महदादिव्याप्तिः यद्वा सर्व्वदेहानुगेत्यनेन प्राकृतशब्दतोर्थतश्च पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्दर्शिता शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनीत्युच्यते प्रधानमिति एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्द्दिश्यत इत्याह परापरेति परा पुंप्रकृतिः अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इयं परशक्तिःस्मृता अयमर्थः यद्यपि लिङ्गत्रयवाच्या तथापि तूर्णमेवाचलभक्तिभारपरिश्रान्तभक्तजनसमस्ताकाङ्क्षाकल्पवल्ली परशक्तिपदवाच्येति। अत एव शुभा रमणीया यदाहुराचार्य्याः" पुंनपुंसकयोस्तुल्याप्यङ्गनायां वि-

शिष्यन” इति नित्यक्लिन्नाम्नायेऽपि “सर्वत्रार्पच्छिता-प्येषा कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते ततस्तासामतिहृत्तिं न कारयेदिति” अञ्जसा तत्त्वेन योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्तीत्यस्य तैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । “इत्यत्रा तैरेव सा देवी सदा देशकदेशितैरित्युक्तेः सर्वभूतानाम् आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदाकृतिरित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाहुः “तडित्कोटिप्रख्यां स्वरुचिजितकालानलरुचिमिति” अथ वानेन अनेकशब्दोत्पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य आवर्त्तः स यथा शङ्खमध्यमावृत्य तिष्ठति तद्धृदयमपि देवीत्यर्थः । इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्हि तद्धेतुमद्भावेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । केचन कुण्डलीति भिन्नं पदं वर्णयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदियमपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः । सर्व्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः त्यनेन तेजोव्याप्तिः । सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्वतत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुरिति विरोधः परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपतः सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना यद्वा सूक्ष्मात् त्रसरेणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेना त्वादिव्याप्तिर्द्दर्शिता तदुक्तं “बालाग्रस्य सहस्रधा विदलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननीति” विभुः इयत्तया ज्ञातुमशक्या । त्रिधामेति सूर्यसोमाग्निरूपा । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूस्वर्गरूपा अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा भूतलिपिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी” ।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

“मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेन्नरः । ध्यानं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुजगाकारां स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां देवीं विचित्रवसनान्विताम् । शृङ्गारादिरसोल्लासां सर्व्वदा कारणप्रियाम् । एवं ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयजेत् समाहितः । मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्य वाग्भवं जपेत् । ततोवै तोषयेत्तान्तु स्तवेनानेन साधकः । “रुद्रजामले” अथ प्रातः समुत्थाय पशुरुत्तमपण्डितः । गुरूणां चरणाम्भोजं मङ्गलं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं भावयेद्धृदि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः । त्रैलोक्यं तेजसा व्याप्तां मण्डलस्थां महोत्सवाम् । तडित्कोटिप्रभादीप्तिं चन्द्रकोटिसुशीतलाम् । सार्द्धत्रिवलयाकारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं महायक्तां मनोन्मनीम् । श्वासोच्छ्वासादुद्गच्छन्तीं द्वादशाङ्गुलरूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्बुजस्थिताम् । चतुर्व्वर्णस्वरूपां तां यकारादिकसान्तकाम् । कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महासूक्ष्मपथप्रान्तरन्तरान्तरगामिनीम् । त्रैलोक्यरचितां वाक्यदेवतां शब्दरूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदलगामिनीम् । महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं मृत्युस्वरूपिणीम् । कालरूपां ब्रह्मरूपां सर्वत्र सर्वचिन्मयीम् । ध्यात्वा पुनःपुनः शीर्षे सुधाब्धौ विनिवेशिताम् । सुधापानं कारयित्वा पुनःस्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुषुम्णामध्यमध्यके । अमृताभिप्लुतां कृत्वा पुनःस्थानेषु पूजयेत् । ऊर्द्ध्वोद्गमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् । प्रतिप्रयाणकाले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीममृतानन्दविग्रहाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्वसिद्धीश्वरोभवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा शुभां मुदा । मानसोच्चारवीजेन मायां वा कामवीजकम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्जप्त्वानुलोमतस्तथा । विलोमेन पुनर्जप्त्वेति”

कुलक्क पुं० कु+लक्क—आप्तौ भावे घञ् । करताल्याम् हारा० ।

कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोयस्याः । १स्पृक्काशिम्ब्यां शब्दचि० इत० । २कुलनाशे पुं० । “कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्” । “कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः” गीता ।

कुलघ्न त्रि० कुलं हन्ति हन—टक् । वंशघातके । “सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्कर कारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! । नरके नियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुम:” गीता । तत्र यथोत्तरं कार्य्यमुक्तं तत्रैव “कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः । धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभिभवात् कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च” एतदुत्तरं कुलघ्नशब्दे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सत्कुले जायते जन–ड । १सत्कुलोद्भवे । २कुलपालिकायां स्त्री टाप् शब्दरत्ना०

कुलञ्ज पु० कं पृथिवीं रञ्जयति रञ्ज–णिच् अण् रस्य लः । कुलञ्जनशब्दे राजनि०नन्द्या०ल्यु । कुलञ्जनोऽप्यत्र“कुलञ्जनः कटुस्तिक्तः उष्णश्च दीपनस्तथा । भूतदोषविनाशी च” राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कुलात् कुलान्तरं व्यभिचारार्थमटति अट–अच् शक० । व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् । या तु भिक्षार्थं कुलमटति सा कुलाटा इति तत्र न शक० । इति भेदः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रट्यते रट–भाषणे घञर्थे क गौरा० ङीप् रस्य लः । मनःशिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिव । कुलावलम्बने“मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना । समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु” भा०आ० ११०अ०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयाषष्ठीदशमीभिन्नासु समतिथिषु चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्द्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० “द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलसदाहृताम् । विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः”

कुलत्थ पु०कुलं भूलग्नं सत् तिष्ठति स्था–क पृषो० । १कलायभेदे (कुलत्थकलाइ) २वनकुलत्थे स्त्री टाप् रत्नमा० । तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं

“कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कुलत्थः कटुकः पाके कषायः रक्तपित्तकृत् । लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् । हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः । ” भावप्र० कुलत्थिकेति निर्द्देशात् स्त्रीत्वमपि सा च उपचारात् ३तद्रुत्याञ्जने ४वनकुलत्थायां च स्त्री राजनि० “कुलाली लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भकारिका कुलत्थिकेति” राजनि० वनकुलत्थापर्य्याये उक्तेः । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे राजनि० कुलत्थे भावप्र० संज्ञायां कन् । कुलत्थाञ्जनाकारप्रस्तरभेदे अमरः ।

कुलत्थाञ्जन न० कुलत्थया कृतमञ्जनम् । अञ्जनभेदे “मलापहारि चक्षुष्यं कषायं कटुकं हिमम् । विषविस्फोटकगड्रूनां नाशकं व्रणदोषहृत्” राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलदीप पु० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते कुलाचाराङ्गे १दीपभेदे “अर्केन्दुसितवाटप्राख्तहल निर्म्मितवर्त्तिकम् । प्रदीपं तत्र संस्थाप्य अस्त्रैस्तत्र प्रपूजयेत् । हृते तस्मिन् कुलदीपे विघ्नैश्च परिभूयते । तदवश्यास्त्रमन्त्रेण निखनेत् कुलदीपकम्” कुलं दीपयति अण् उप०स० । २कुलप्रकाशके कुलश्रेष्ठे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलक्रमेणोपास्य देवतायाम् गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये २मातृभेदे च । ताश्च स्मृत्यपरिशिष्टे उक्ताःयथा “गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता”

कुलदेवी स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी । १तन्त्रोक्ते देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्ररा० उक्तायथा

“त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरसुन्दरी । प्रकटाख्या तथा गुप्ता तथा गुप्ततरा परा । सम्प्रदायाकुला कोला रहस्यातिरहस्यगा । परम्पररहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा । भगमाली नित्यक्लिन्ना भैरवी वह्निसुन्दरी । महाविद्येश्वरी दूती त्वरिता कुलसुन्दरी । नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला । ज्वालांशुमालिनी चित्रा वशिनी शुभगाकुला । पूर्णाख्या च तथा पत्नवा कामेशी मोहिनी तथा । विमला वरुणा देवी जयिनी कुलभैरवी । सर्वेश्वरी तथा कौली वागीशी सर्वकामिनी । सिद्धेश्वरी तथा चोग्रा दुर्गा महिषमर्द्दिनी । स्वप्नावती शूलिनी च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकाली महोग्राच चित्ररूपा महोदरी । प्राणविद्या तथैकाक्षी चैकपादा महाकृशा । वामा शिवा तथा ज्येष्ठा सुरूपा चारुहासिनी । त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनिवासिनी । क्षोभिणी मोदिनी भद्रा ललिता बहुरूपिका । सर्व्वसम्पत्करी तारा भवानी विश्वकारिणी । कुलेश्वरी महाविद्या कथिता तव भैरव !” । कुलैः कुलजैरुपास्या देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० “श्लेष्मातकः करञ्जश्च बिल्वाश्वत्थकदम्बकाः । निम्बो वटोडुम्बरौ च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः” इत्युक्तेषु श्लेष्मातकादिषु दशसु [वंशरक्षके पुत्रे त्रिका०

कुलधारक पु०कुलं धारयति स्थिरीकरोति धृ–णिच्–ण्वुल् ।

कुलधुर्य्य त्रि० कुलेषु धुर्य्यः अग्र्यः । कुलश्रेष्ठे

कुलनक्षत्र न० “वारुणाद्रीभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि वै” तन्त्रसा० उक्तेषु साभिजित्काष्टाविंशतिनक्षत्रमध्ये आर्द्राभिन्नसमसंख्यकेषु नक्षत्रेषु तत्फलमुक्तं तत्रैव “तिथिवारे च

नचात्र अकुले ध्यायिनोभयम्। कुलाख्ये जयिनो नित्यम् सायुज्यञ्च कुलाकुले"

कुलनायिका स्त्री॰ तन्त्रोक्ते कुलैः सेव्ये नायिकाभेदे। शक्तिसाधनतन्त्रे १पटले तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना। ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका। मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः। विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वा एव कुलाङ्गनाः। रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी। पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवा"। अत्र विशेषयति निरुत्तरतन्त्रे १४पटले। "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना। योगिनी श्वपची शुण्डी भूमीन्द्रतनया तथा। गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः। चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य वेशाचरणमिच्छति। चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा वेश्या परिकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां प्रकाशयेत्। सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत्। संत्यज्य पशुभर्त्तारं कर्म्म चाण्डालिनी स्मृता। विपरीतरता पत्यौ पात्रं या परिपृच्छति। सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी परिकीर्त्तिता। सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते। भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये!। आत्मानं गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्कटे। सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य या मालां परिकीर्त्तयेत्। सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्त्तिता"। वेश्याया विशेषस्तु तत्रैवोक्तः। "गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवेश्या महोदया। राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्तधा। कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा। पशुभर्त्राश्रिता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्त्तिता। कुलजा कुलवेश्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्त्तिता। भगलिङ्गकलाभिश्च चुम्बयेच्च पुनः पुनः। एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्मवेश्या प्रकीर्त्तिता। दिव्यशक्तिर्वीरशक्तिस्तासां सङ्गे प्रकीर्त्तिता। चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिताः परिभाषिताः। वेशाद्यद्भ्रमते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्त्तिता। वर्णसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्त्तिता"। कुलकामिन्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पु॰ ६त॰। १कुलध्वंसे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम् तदभावकारणञ्च "यावच्च वेदधर्म्माः स्युर्यावत् स्याच्छङ्कराचर्नम्। यावत् स्याच्छुचि तथ्यञ्च तावन्न कुलनाशनम्। कुलं भूलग्नं नाशयति न+अश+अच् सुप् सुपेति समासः। २उष्ट्रे पुंस्त्री॰ हेमच॰ तस्योन्नतकन्धरतया उन्नतप्रदेशस्थकण्टकादेर्भक्षणात् भूलग्नादेरभक्षणेन तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुलनाशन न॰ कुलं नाशयत्यनेन नश–णिच्–करणे ल्युट्। वंशध्वंससाधने। "मुसलं कुलनाशनम्। यथा च मुसलेन वृष्णिप्रभृतिकुलनाशनं तथा भा॰मौ॰१अ॰उक्तं यथा "विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम्। सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान्। ते तान् शाम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा। अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदण्डनिपीडिताः। इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः। ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति। इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः। प्रत्यब्रुवंस्तान् मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप!। वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम्। वासुदेवस्य दायादः शाम्बोऽयं जनयिष्यति। येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः। उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ। समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः। जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति। इत्यब्रुवंस्ततो राजन्! प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः। मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम्। तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः। अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः। अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान्। एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरं तदा। कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः। श्वोभूतेऽथ ततः शाम्बो मुसलं तदसूत वै। येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः। वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत्। असूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन्। विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत्। तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप!"

चूर्णीकृतस्य तस्य समुद्रे एरकाभावमुक्त्वा एरकाभूतेन मुसलेन ३अ॰ परस्परनाशोवर्णितः यथा "ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्म्मणा। युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा। हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः। तदनन्तरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् शिनेः सुतम्। स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह। व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ। बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः। हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः। एरकाणान्तदा मुष्टि

कोपाज्जग्राह केशवः । तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् । जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् । ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा । जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः । यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप ! । वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो । तृणञ्च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ! । आविध्यन् विध्यते राजन्! प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् । अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत ! । मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् । पतङ्गा इव चाग्नौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः । नासीत् पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् । तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन् कालस्य पर्य्ययम् । मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः । शाम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णञ्च सान्वयम् । प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः । गदं वीक्ष्य शयानञ्च भृशं कोपसमन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः । तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः । दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् । भगवन्निहताः सर्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः । रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ।" भावे ल्युट् । २वंशनाशने च ।

कुलन्धर पु० कुलं वंशं धारयति धृ–बा० खच् मुम् च । वंशधरे "युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम्" भा० १.१२.१४.

कुलपति पु० "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः" पुराणोक्तलक्षणे १मुनिभेदे । "लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये । शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे" भा०आ०१अ०१श्लो० । "ततोऽब्रवीत् कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत !"भा०आनु०६अ०२२०। २वंशश्रेष्ठे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अश्वपत्या० अपत्यादिषु प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु अण् । कौलपत तदपत्यादार्थेषु ।

कुलपत्र(क) पु० कुलं भूमिलग्नं पत्रमस्य । दमनकवृक्षे राजनि० । वा कप् । तत्रार्थे । भावप्र० कुलपुत्रक इति क्वचित्पाठे दृष्टो० ।

कुलपर्व्वत "पु० माहेन्द्रोमलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः" विष्णुपु० उक्तेषु जम्बुद्वीपस्थवर्षसीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु वर्षाचलेषु पर्वतेषु । एतेषां यथा वर्षमर्य्यादाकारित्वं तथा इलावृतशब्दे ९८४पृ० शा० सि० वाक्ये नोक्तम् । प्लक्षादिद्वीपेषु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र २प्लक्षद्वीपे "मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः" शाल्मले । ३"वर्षाचलेषु रम्येषु सर्व्वेष्वेतेषु चानघ ! । तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रत्नाभिव्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्वतवरः" । ४कुशद्वीपे "विद्रुमा हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने" । ५क्रौञ्चद्वीपे "तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महाबुद्धे ! तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो हरशैलश्च स्वभाभिर्भासयन्नभः । देवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकभाक् । ६शाकद्वीपे । "तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारकाः । पूर्व्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथाऽपरः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ! । आम्बिकेयस्तथा रम्यः केशरी पर्वतोत्तमः" । तत्तद्द्वीपस्थेषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षाचलेषु ७पुष्करद्वीपे तु एकएव मानसोत्तरशैलस्तादृक् यथोक्तं भा० ५.२०.२१. तद्द्वीपमध्ये एक एवार्वाचीनवर्षयोर्मर्य्यादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामः" । विष्णु पु० भागवतयोस्तेषां नामभेदः कल्पभेदादविरुद्धः । कुलगिरिकुलाचलवर्षाचलादयोऽप्यत्र । "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः । सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" शि०सि० इह जम्बुद्वीपे ।

कुलपालक त्रि० कुलं पालयति पालि–ण्वुल् (कमलानेबु) १करुम्बे पु०शब्दच० २वंशपालके त्रि०स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् । सा च कुलस्त्रियाञ्च [स्त्रियां वा ङीप् ।

कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि–इन् । कुलवत्याम्-

कुलपुत्र पु० कुलरक्षकः पुत्रः । वंशधरे पुत्रे ततः भावे कर्म्मणि च मनोज्ञा० वुञ् । कौलपुत्रक तद्भावे तत्-कर्म्मणि च न० ।

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले प्रसूतः । सत्कुलजाते

कुलवधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता वधूः । गृहमात्रस्थितायां योषिति । "श्रुते श्रुतां व्रजकुलवधूः कापि साध्वी

ममाये" उद्वटः कुलयोषिदादयोऽप्यत्र" अस्वंस्कृतप्रमी-
तानां त्यागिनां कुलयोषिताम्" मनुः

कुलम्भृत्या स्त्री कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् भृ—भावे क्यप्
तुक्० । गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्य्यायाम्
जटा० । कुलस्य भृत्या । २वंशभरणे च ।

कुलम्पुन न०कुलं पुनाति पू—बा०खश् मुम् च । भारतोक्ते
तीर्थभेदे "कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि
च भा०व० ८३ अ०

कुलम्बर(ल) पु० कौ भूमौ रन्ध्रे वल्मिकरणादिव्यापारे लीयते
आसक्तः ली—बा० ड लस्य रः अन्तस्थस्य तु वा रः ।
चौरे हारा० । [देशादौ ।

कुलर त्रि० कुल+अश्मादि० चतुरर्थ्यां र । कुलसन्निकृष्टे

कुलवत् त्रि० कुलं प्रशस्तकुलमस्त्यस्य बला० वा मतुप् मस्य
वः । प्रशस्तकुलजे स्त्रियां ङीप् । सा च कुलस्त्रियां
गृहमात्रावस्थितायां स्त्रियाम् ।

कुलवर्णा स्त्री० कुलैः वैद्यकुलैः वर्ण्यो गुणोत्कीर्त्तनं यस्याः
वर्ण—भावे घञ् ३त०। रक्तत्रिवृति (लालतेओडि) राजनि०।

कुलवार पु० "रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे।
"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" त-
न्त्रसा० उक्तयोः कुजशुक्रवारयोः ।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या । १वंशक्रमागतविद्या-
याम् । कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या । "२आन्वीक्षि-
कीत्रयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थ-
विदां वरः" रघुः [क्षीरस्वामी कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागतः विप्रः । वंशक्रमागते पुरोहिते

कुलव्रत न० कुले चर्य्यं व्रतम् । कुलक्रमेण कर्त्तव्ये व्रते
"गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः ।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी । शिल्पकुलप्रधाने अमरः

कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्त्तिः । वंशमध्ये गणना-
याम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्प-
धनानि च । कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्
यशः" मनुः

कुलसत्त न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम् । पित्रादिक्रमेणा-
नुष्ठये सहस्रवर्षसाध्ये कार्ष्णाजिनिमतसिद्धे सत्रभेदे तच्च
कात्या०श्रौ० १,६,२३, दर्शितं यथा
"कुलसत्रमिति कार्ष्णाजिनिः"सू०। "कार्ष्णाजिनि र्मुनि-
रित्याह एवं कथयति यत् कुलसत्रमेतत् सहस्रसंवत्-
सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य
वंशस्यैतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात् । मनु-
ष्याधिकारं चैतत् प्रारब्धं चावश्यं समापनीयं नचैकः
शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीय
मिति गम्यमाने ये बहवस्तो शक्नुवन्ति तेन तत्कुलीनाः
क्रमेण कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठितं कैश्चित् समा-
पयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्रं कार्ष्णाजिनिर्मन्यते" कर्कः वर्ष
शब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम् ।

कुलसम्भव: कुलं सम्भवोऽस्य । बीज्ये कुलजाते अमरः ।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः । तन्त्रोक्ते
कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिताः यथा
"उपासकान्महादेव ! शृणु चैकमनाः स्वयम् । मनुश्चन्द्रः
कुवेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम् । लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः
स्कन्दः शिवस्तथा । क्रोधभट्टो रुरुश्चैव पञ्चमश्च प्रकी-
र्त्तितः । दुर्वासा व्यासमूर्त्यौ च वशिष्ठश्च पराशरः ।
कौत्सौर्विङ्घ्रियमश्चैव निर्ऋतीर्वरुणस्तथा । वायुर्विष्णुः
स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा । अनिरुद्धो भरद्वाजो
दक्षिणामूर्त्तिरेव च । गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा
सरस्वती । रावोदेयः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः ।
क्षेत्रपालो हनूमांश्च दक्षो गरुड़ एव च । काश्यपः
कौशकुन्तौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा । वृहस्पतिर्यद-
श्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः । अर्जुनो भीमसेनश्च द्रो-
णाचार्यौ कृपाकपिः । दुर्योधनस्तथा कुन्ती सीता च
रुक्मिणी तथा । सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलो-
त्तमा । पुष्पदन्तो महाबुद्धो वाणः कालश्च मन्दरः ।
कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा । नारदश्च
महावीराः कामतो वीरसाधकाः । महाविद्याप्रसादेन
स्वस्वकर्म्मसमन्विताः । एतेषां वत्स ! नामानि विद्या
विद्योपसेविनाम् । प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रय-
तात्मवान् । पूजायां वा शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वयं ।
अशुचिर्वानिरालम्बग्रमात्मन्व च कुलान्तिके । नित्य
पूजाफलं तस्य ददामि वरमीप्सितम् ।"
कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न०कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य । मरुवकवृक्षे शब्दमा०

कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री । कुलपालिकायाम् अमरः

कुलहुण्डक पु० कुलाय संघाय हुण्डते हुडि—संघे ण्वुल् ।
आवर्त्ते हारा० कुलहुण्डकोऽप्यत्र त्रि० द्विरो० ।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु तत्संज्ञकतिथिवारनक्षत्रेषु ।
कुलाचारशब्दे विवृतिः

कुलाकुलचक्र न॰ कुलञ्च अकुलं कुलाकुलम् तयोर्विचारार्थं चक्रम्। तन्त्रोक्ते ग्राह्यमन्त्रस्य शुभाशुभताज्ञानार्थं चक्रभेदे तद्विवृतिः तन्त्रसारे "कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह"। इत्युक्रम्य निबन्धे "वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः (यादयाः)। कादयः पञ्चशः पञ्चलक्षकान्ताः समीरिताः"। अ आ एऐकचटतपयषा मारुताः। इ ई ऐ ख छ ठ थ फ रक्षा आग्नेयाः। उ ऊ ओ ग ज ड द बललाः पार्थिवाः। ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ वसा वारुणाः। ऌ ॡ अं ङ ञ ण नमशहा नाभसाः। "साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्। यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् स्वकुलं हि तत्। भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्। मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्"। चकारादाग्नेयं पार्थिवानां शत्रुः। तथाच रुद्रयामले "पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितः। ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्मारुतं स प्रकीर्त्तितः। नाभसं सर्वमित्रं स्यात् विरुद्धं नैव शीलयेत्। मित्रे सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन। इत्युच्याधिरमित्रे च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा"।

कुलाङ्गार न॰ कुलस्याङ्गारमिव उपमितस॰। कुलाधमे वंशदूषके "धक्ष्यति मा कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्रुकम्" भाग॰ १। १४। २७।

कुलाचार पु॰ ६त॰। कुलोचिते धर्म्मे 'जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च। क्षित्यप्तेजोवायवश्च कुलमित्यभिधीयते। ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वाचरणञ्च यत्। कुलाचारः स एवोक्तो धर्म्मकामार्थमोक्षदः" इत्युक्तरूपे सर्व्वत्र ब्रह्मदृष्टिसाधके २स्नानभेदे तन्त्रोक्ते ३आचारभेदे च तन्त्रसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा "कालीतन्त्रे "अथाचारं प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽमृतमश्नुते। सर्व्वभूतहिते युक्तः समयाचारपालकः। अनित्यकर्म्मसंत्यागी नित्यानुष्ठानतत्परः। मन्त्राराधनमात्रेण शिवभावेन तत्परः। परस्यान्देवतायान्तु सर्वकर्म्मनिवेदकः। अन्यमन्त्रार्च्चनभ्रष्टा अन्यमन्त्रप्रपूजनम्। कुलस्त्रीवीरनिन्दाञ्च तद्द्रव्यस्यापहारणम्। स्त्रीषु रोषं प्रहारञ्च वर्ज्जयेन्मतिमान् सदा। स्त्रीमयञ्च जगत् सर्वं स्वयंभूयत् तथा भवेत्। पेयञ्चर्व्यं तथा चोष्यं भक्ष्यं लेह्यं गृहं सुखम्। सर्व्वञ्च युवतीरूपं भावयेन्मतिमान् सदा। कुलजां युवतीं वीक्ष्य नमस्कुर्य्यात् समाहितः। यदि भाग्यवशाद्देवि! कुलदृष्टिः प्रजायते। तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्"। तासां भगादिदेवीनाम्। तास्तु "भगिनीं भगचिन्ताञ्च भगाख्यां भगमालिनीम्। भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगकर्म्मां भगत्वचाम्। भगनासां भगस्तनीं भगस्थां भगसर्पिणीम्। संपूज्य ताभ्योगन्धाद्यैर्मानसैर्गुरुमेव च। नमस्कृत्य पुमानेवं जपमखेति ततः सुधीः। बालां वा यौवनोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा। कुत्सितां वा महादुष्टां नमस्कृत्य विभावयेत्। तासां प्रहारं निन्दाञ्च कौटिल्यमप्रियन्तथा। सर्व्वथा न च कुर्य्यात्तु चान्यथा सिद्धिरोधकृत्। स्त्रियो देवाः स्त्रियः प्राणास्त्रियश्चैव विभूषणम्। स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्वस्त्रियामपि। विपरीतरता सा तु भविता हृदयोपरि। तत्सारचितं पुष्पं तद्वत्सारचितं जलम्। तद्वत्सारचितं द्रव्यं देवताभ्यो निवेदयेत्। स्त्रीद्वेषो नैव कर्त्तव्यो विशेषात् पूजनं महत्। जपस्थाने महाशङ्खं निवेश्योर्द्ध्वं जपञ्चरेत्। स्त्रियं गच्छन् स्पृशन् पश्यन् विशेषात् कुलजां शुभाम्। भक्ष्यं ताम्बूलमन्यच्च भक्ष्यद्रव्यं यथारुचि। भक्त्वाप्यशेषभक्ष्याणि भुक्त्वा शेषं जपञ्चरेत्"। कालीतन्त्रे "दिक्कालनियमो नात्र स्थित्यादिनियमो न च। जपे न कालनियमो नार्च्चादिषु बलिष्वपि। स्वेच्छानियम उक्तश्च महामन्त्रस्य साधने। वस्त्रासनस्थानदेहागारपुष्पादिवारिणः। शुद्धिं नचाचरेत्तत्र निर्व्विकल्पं मनश्चरेत्"। कुलार्णवे "कुलाचारगृहङ्गत्वा भक्त्या पापविशुद्धये। याचयेदमृतं कौलं तदभावे जलं पिबेत्। कुलाचारेण यद्दत्तं दत्वा पात्रेण भक्तितः। नमस्कृत्य च गृह्णीयादन्यथा नरकं व्रजेत्"। अन्यत्रापि "न वृथा गमयेत् कालं द्यूतक्रीड़ादिना सुधीः। गमयेद्देवतापूजाजपयागस्तवादिना। वीराणां जपयज्ञस्तु सर्वकाले प्रशस्यते। सर्वदेशे सर्वपीठे कर्त्तव्यो नात्र संशयः"। शिवागमे "शक्तिः शिवः शिवः शक्तिः शक्तिर्ब्रह्मा जनार्द्दनः। शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्तिश्चन्द्रो ग्रहा ध्रुवम्। शक्तिरूपं जगत् सर्वं योन जानाति नारकी"। वीरतन्त्रे "स्नानादि मानसं शौचं मानसं प्रवरो जपः। मानसं पूजनं दिव्यं मानसन्तर्पणादिकम्। सर्व्व एव शुभः कालो नाशुभोविद्यते क्वचित्। न विशेषो दिवा रात्रौ न सन्ध्यायान्तथा निशि। सर्वदा पूज-

षेड्‌ शोभस्नातः क्षतभोजनः । महानिश्यप्युचौ देशे बलिं मन्त्रेण दापयेत्” । यत्तु “रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरनन्द्यते ! । न दिने सर्व्वथा कार्य्या शास्त्रनात्मम सुव्रते” ! तत् पुनः कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव “अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च । सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयन्तु वै” शास्त्रव्वे । “पृथ्वीमृतुमतीं वीक्ष्य सहस्रं यदि नित्यशः । तदा वादी स्वसिद्धान्तहतः क्षितितलं विशेत्” । “पर्व्वते हस्तमारोप्य निर्भयोयतमानसः । कवितां लभते सोऽपि अमरत्वञ्च गच्छति” । अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्धः । पृथ्वीं स्त्रियं, नित्यश इति षोड़शदिनं यावत् । पर्व्वतं स्तनम् । अन्यच्च नीलतन्त्रे “पद्मं दृष्ट्वा तथा विम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा । चामरं रविविम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं वीक्ष्य जप्त्वा च शतशः शुद्धभावनः । सुमुखं प्रसादं सुखं सुलोचनं सुहास्यकम् । सुवेशं सुगतिं गन्धं सुगन्धं सुखमेव च । लभते च यथासंख्यं शृणु पार्व्वति ! सादरम्” । पद्मं मुखं, विम्बमधरं, खञ्जनश्चक्षुः, शिखरं मस्तकं, चामरं केशं, रविविम्बं सिन्दूरं, तिलपुष्पं नासिकां, सरोरुहं नाभिं, त्रिशूलं त्रिवलीम्, सादृश्यत्वात् । भावचूड़ामणौ “एकाकी निर्ज्जने देशे श्मशाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे निःशङ्कोविहरेत् सदा । महाचीनद्रुमे देवीं ध्यात्वा तत्र प्रपूजयेत् । तद्द्रुमोद्भवपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः । स भवेत् कुलदेवस्य कुलद्रुमगतः शुचिः । ब्रह्मतरोर्म्महापीठे देवीं ध्यात्वा यथाविधि । तत्सुधारसधारेण तर्पयेन्मातृकाननम् । महाचीनद्रुमलतावेष्टितः साधकोत्तमः । रात्रौ यदि जपेन्मन्त्रं सवै कल्पद्रुमोभवेत् । तिथिक्रमेण संख्याभिर्लताभिर्वेष्टितो यदि । तदा मासेन सिद्धिः स्यात् सहस्रजपमानतः । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां द्विगुणं यदि दृश्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्देवतानां सुदुर्लभा” । कुलचूड़ामणौ “शृणु पुत्र ! रहस्यं मे समयाचारसम्भवम् । येन हीना न सिध्यन्ति जन्मकोटिसहस्रतः । मानवः कुलशास्त्राणां कुलचर्य्यानुचारिणाम् । उदारचित्तः सर्व्वत्र वैष्णवाचारतत्परः । परनिन्दासहिष्णुः स्यादुपकाररतः सदा । पर्व्वते विपिने वापि निर्ज्जने शून्यमण्डपे । चतुष्पथे कला(स्त्री)मध्ये यदि दैवाद्गतिर्भवेत् । तत्रां स्थित्वा मनुं जप्त्वा नत्वा गच्छेद्यथासुखम् । शवं वीक्ष्य महाकालीं नमस्कुर्य्यादलक्षितम् । क्षेमङ्करीं तथा वीक्ष्य जम्बुकीं दमनूतिकाम् । कुक्कुरश्येनभूकाकौ

कृष्णमार्ज्जारमेव च” । दृष्ट्वा नमस्कुर्य्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु “कृशोदरि ! महाचण्डे ! मुक्तकेशि ! बलिप्रिये ! । कुलाचारप्रसन्नास्ये ! नमस्ते शङ्करप्रिये ! । श्मशानञ्च शवं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्री सुखमवाप्नुयात् । घोरदंष्ट्रे ! करालास्ये ! किटिशब्दनिनादिनि ! । घोरघोररवास्फाले ! नमस्ते ! चितिवासिनि ! । रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा । प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ इमं मन्त्रं पठेन्नरः । बन्धूकपुष्पसङ्काशे त्रिपुरे ! भयनाशिनि ! । भाग्योदयसमुत्पन्ने ! नमस्ते वरवर्णिनि ! । कृष्णवस्त्रं तथा पुष्पं राजानं राजपूरुषम् । हस्त्यश्वरथशस्त्राणि फलकान् वीरपूरुषान् । महिषं कुलदेवञ्च दृष्ट्वा महिषमर्द्दिनीम् । प्रणम्य जयदुर्गां या स च विघ्नैर्न्न लिप्यते । जय ! देवि ! जगद्धात्रि ! त्रिपुराद्ये ! त्रिदैवते ! भक्तेभ्योवरदे ! देवि ! महिषघ्नि ! नमोऽस्तु ते । मद्यभाण्डं समालोक्य मत्स्यं मांसं वरस्त्रियम् । दृष्ट्वा च भैरवीं देवीं प्रणम्य विजपेन्मनुम् । घोरविघ्नविनाशाय कुलाचारसमृद्धये ! । नमामि ! वरदे ! देवि ! कुण्डलाभ्यां विभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णवदने ! त्वां नमाम्यहम् । सर्व्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवल्लभे ! । एतेषां दर्शने चैव यदि नैवं प्रकुर्व्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य सिद्धिर्न्न जायते” तथा कुलचूड़ामणौ “कुलवारे कुलाष्टम्यां चतुर्द्दश्यां विशेषतः । योगिनीपूजनन्तत्र प्रधानं कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वाञ्छितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी । कुलवारादिनियमो जामले “रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुलाइमे । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमा स्वाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः” विषमाः प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एकादशी त्रयोदशी पञ्चदशी चकुलाख्या तद्भिन्नाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः । “वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि च कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव “तिथिवारे च नक्षत्रे चाकुले स्थायिनो भयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यं साम्यञ्चैव कुलाकुले” । एवं कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधकः कर्म्मकुर्य्यात्” । विवृतिश्च आगमे दृष्टा ।

कुलाचार्य्य पुं॰ कुलक्रमागतः आचार्य्यः । कुलगुरौ कुलक्र

वंशस्य व्याख्यायामाचार्य्यः। आधुनिककुलव्यापके विप्रभेदे। (घटक) [भेदे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कुलाट पुंस्त्री कुलेन संघेनाटति अट—अच् शत०। क्षुद्रमत्स्ये

कुलाय पु० कुलं पक्षिसंघातोऽयतेऽत्र अय—घञ्। १पक्षिनिलये नोडे, अमरः "खगकुलाय कुलायनिलायिताम्" माघः वेदे तस्य क्लीवत्वमपि कुलायिनीशब्दे ता—ब्रा० वाक्ये उदा० दृश्यम्। २स्थानमात्रे मेदि० कौ लायो-गतिरस्मात्। ३ देहे न०।

कुलायस्थ पुंस्त्री कुलाये नीड़े तिष्ठति स्था—क ७त०। नीड़स्थे पक्षिमात्रे शब्दच०स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कुलायवासीत्यादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्

कुलायिका स्त्री कुलायः पक्षियासस्थानं विद्यतेऽस्याम् ठन्। पक्षिशालायां (चिड़ियाखाना)। त्रिका०।

कुलायिनी स्त्री व्युत्पत्तिः मा०भाष्योक्ता। त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ताण्ड्य०ब्रा०३अ० दर्शितं यथा।
"अथ कुलायिनीं विष्टुतिन्दर्शयति" माधवभाष्यम्
"तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिङ्करोति या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिङ्करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः" ब्रा०
"परिवर्त्तिन्याइव प्रथमः पर्य्यायः पराचीभिः। द्वितीये पर्य्याये तृचस्य या मध्यमा ऋक् सा प्रथमा कार्य्या। योत्तमा सा मध्यमा कार्य्या। या प्रथमा सोत्तमा कार्य्या। तृतीयः पर्य्यायः निगदसिद्धः। कुलायिनी कुलायो नीडं पक्षिणां नियासस्थानं तद्वाया व्यस्ततृणादिनिर्म्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः कुलायास्तैस्तद्वती कुलायिनी एतत्संज्ञा त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिरियम्"
"अस्यां विष्टुतौ कोऽधिकारीत्यत आह" भा०
"प्रजाकामो वा पशुकामो या स्तुवीत प्रजा वै कुलायम्पशवः कुलायङ्कुलायमेव भवति" ब्रा०
"प्रजानाम्पशूनाञ्च कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात् कुलायत्वेन स्तुतिः। कुलायिन्या स्तुवानोऽपि प्रजानां पशूनाञ्च कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव"।
"पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति" भा०
"एतामेवानुजावराय कुर्य्यादेव तासामेवाग्रं परियतीनां प्रजानामग्रम्पर्य्येति" ब्रा०
"अनु पश्चाज्जायत इत्यनुजः कनीयान् सहि निकृष्टः तस्मादप्यवरो निकृष्टः अनुजावरस्तादृशाय यजमानायेति। अग्रं परियतीनां लोके याः प्रजाः अग्रं वयोगुणादिभिः श्रेष्ठपदं परियन्ति परितो गच्छन्ति एतासामेव श्रैष्ठ्रं परिगच्छन्तीनां प्रजानाम्मध्ये स यजमानः अग्रं श्रेष्ठं पदं पर्य्येति परिगच्छति सर्व्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः"
"सत्रेष्वहीनेषु च बहूनां यजमानानां फलसाम्यात् कुलायिनीं विधत्ते" भा०
"एतामेव बहुभ्यो यजमानेभ्यः कुर्य्यात् यत्सर्वा अग्रिया भवन्ति सर्वा मध्या सर्वा उत्तमाः। सर्वानेवैनान् समावद्भाजः करोति नान्योन्यमपव्रते सर्वे समावदिन्द्रिया भवन्ति" ब्रा०
"एतामेव कुलायिनीन्त्रिवृतो विष्टुतिं बहुभ्यो यजमानेभ्यः उद्गाता कुर्य्यात् यत् यस्माद्धेतोः तृचगताः सर्वा ऋचः अग्रिया मुख्याः प्रथमा भवन्ति सर्वास्तु मध्ये वर्त्तमाना भवन्ति सर्वाश्चोत्तमा भवन्ति तद्यथा प्रथमे पर्य्याये प्रथमैव प्रथमा भवति। मध्यमे तु मध्यमा प्रथमा भवति। उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति। एवं सर्वासां प्राथम्यं जातम्। तथा प्रथमपर्य्याये मध्यमैव मध्यमा द्वितीये पर्य्याये उत्तमैव मध्यमा तृतीये पर्य्याये प्रथमैव मध्यमा। एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः सम्पन्नाः। तथा प्रथमे पर्य्याये उत्तमोत्तमा भवति। द्वितीये पर्य्याये प्रथमैवोत्तमा भवति। तृतीये पर्य्याये मध्यमैवोत्तमा भवति। एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः। यस्मादेताः सर्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरनया विष्टुत्या सर्वानेवैनान् यजमानानुद्गाता, समावद्भाजः समावच्छन्दः समपर्य्यायः समं फलं भजन्त इति समावद्भाजः साम्येन फलभाजः करोति। अतएव नान्योन्यमपव्रते परस्परञ्च हिंसन्ति। तथा सर्वे यजमानाः समावदिन्द्रियाः समावद्वीर्य्याः समानसामर्थ्या भवन्ति"।
"फलान्तरमाह" भा०
"वर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीमे हि लोकास्तृचस्तान् हिङ्कारेण व्यतिषजति" ब्रा०
"लोकस्थानीयानां तिसृणामृचामादौ प्रयुक्तमेकेनैव हिङ्कारेण व्यतिषञ्जनात् संयोजनात् तेषाणां लोकानां परस्परमुपकार्य्योपकारकभावो न बाधित इति पर्ज्जन्यो वर्षणशीलो भवतीत्यर्थः"।

"अस्यामपि विष्टुतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह" भा० "पापवसीयसन्तु भवति" ब्रा०
"तुशब्दः फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः। पापं प्रसिद्धं वसीयः पुण्यं तदुभयमेकाश्रयं भवति। इतरत् उद्यतीवाक्यशेषवत् व्याख्येयम्। नञः भावेन विशेषः। इत्थं विष्टुतयस्तिस्रो विहिताः, तिसृष्वपि तासु फलविशेषश्रवणान्निन्दादर्शनाच्च समानफलत्वात्सर्वा नित्याः, यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कामो वा श्रूयते ततोऽन्यः नित्यः। प्रयोगे आद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभिः स्तोमसम्पादनं कार्य्यं, तदाह सूत्रकृत्। "प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेशे ताः पञ्चाः सर्वाभिप्रायाश्चेति"। पुनरपि यथाशिषं वा विद्ध्यादित्यादिना सप्तदशेषेषु बहवः पक्षाः सूत्रकृतोपन्यस्ताः ते तत्रैव बोद्धव्याः। नन्वेतास्वपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात् कथमासां नित्यत्वम्। नैष दोषः, उद्यत्याम्नायात् यो दोष उक्तः अवर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिग्रहे परिह्रियते। यत्र हि वर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीत्याम्नातम्। यत् कुलायिन्यां दोषदर्शनं पापवसीयसन्तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेण विहृतं तत्र हि पापवसीयसो विष्टुतिरिति वा श्रूयते स्वस्त्येव तु पापवसीयसन्तु भवति"।
"अधरोत्तरमपावगतो रुध्यतेवगच्छत्यपचद्भः पापीयाञ्छ्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य प्रजा आददते न यथा चेतं कल्पन्ते" ब्रा०
"प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदेतदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ईश्वरा पशुर्य्यसृज इति परिवर्त्तिन्यां यदपशुलक्षणं दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहृतं भवति। एषा वै प्रतिष्ठिता विष्टुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशुमत्त्वस्य हि प्रतिष्ठितो भवतीति"।
एतत्सामयोनिः सूक्तविशेषः। तत्पाठप्रकारः साम संहिताभाष्ये उक्तोयथा "सामगानामुत्तरापन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि यथा "उपास्मै गायता नर" इत्याद्यं सूक्तं "दविद्युतत्या रुचा" इति द्वितीयं "पवमानस्य ते कय" इति तृतीयम्" तत्र उद्यतीशब्दे ११८३पृ० दर्शितम्। एवमुद्यती विष्टुतिमुक्त्वा "एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती भवतः "इति इत्युक्त्वा परिवर्त्तिन्या विष्टुतेः प्रकारमुक्त्वा कुलायिन्याः प्रकारकथनाय प्रागुक्तं ता० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्यातम्। अत्र प्रथमसूक्ते "पराचीभिः अनुक्रमेणाम्नाताभिः। तेन पाठक्रमएव। द्वितीये पर्य्यासे मध्यमोत्तमप्रथमाः। तृतीयेतूत्तमाद्यप्रथमामध्यमा इत्येवं व्यत्यासेन" सन्ना: (पूर्वोक्ताः) बोध्याः
२कुलाययुक्ते त्रि० "जयाविन्नं प्रथमः सीद योनिम्। कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे" यजु० १६।१५।१६। "कुलायिनं गुग्गुल्वादिसंभरणोपेतम् तथा च श्रूयते "कुलायमिव वा एतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकासुगन्धितेजनानि" शत०ब्रा०" भा०।

कुलाल पुंस्त्री कुल–कालन्, कुलमलति अल–अण्,कुलमालाति आ+ला–क–वा। १कुम्भकारे, (कुमार) अमरः "कुलालजनकोऽपरः भाग० "नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च" यजु० १६।२७। २कुक्कुभपक्षिणि मेदि० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलाला० वुञ्। कौलालक तत्कृते घटादौ त्रि०

कुलालादि पु० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्म्मार सेना सिरिन्ध्र सैरिन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक" कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलाली स्त्री कुलमलति अल–अण् ङीप्। १नीलोपलभेदे, कर्पित्याञ्जनप्रस्तरभेदे, अमरः २आरण्यकुलत्थिकायाम्, राजनि० ३कुम्भकारभार्य्यायाञ्च। स्वार्थे क ह्रस्वः। कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह पुंस्त्री० कुलमाहन्ति आ+हन–ड। ईषत्पीतवर्णे कृष्णजानौ अश्वे हेमच० ततः संज्ञायां कन्। २कृकलासे, (राङ्गाकुलेखाड़ा) इति ख्याते शाकभेदे शब्दमाला। "आमवातरक्तवातरोगनाशी कुलाहकः" राजवल्लभः [इत्यभेदे रत्नमाला

कुलाहल पु० कुलमाहलति स्पर्द्धते अच्। (कुकुरशोङ्गा)

कुलि पु० कुल–इन् किच्च। १हस्ते त्रिका०। २कण्टकारिकायां स्त्री शब्दरत्ना० कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।

कुलिक त्रि०कुलमवीमत्वेन प्रागल्भ्येन वाजस्य ठन्। १कुलश्रेष्ठे मेदि०२शिल्पिकुल,प्रधाने अमरः। (कुलेखाड़ा)इति प्रसिद्धे ३शाकभेदे पु० मेदि० अष्टानागान्तर्गते ४नागभेदे पु०"शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः। वासुकिस्तक्षकश्चैव वालियोमणिभद्रकः। ऐरावतो धृतराष्ट्र:

कर्कोटकधनञ्जयौ” तिथित० पु० “ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति” भाग० ५।२४।२। “कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः” हेमा० तद्रूपमुक्तम्। तन्त्रे तु तस्य पाटलतोक्ता। उग्रताराशब्दे १०५६पृ० तद्वाक्यमुक्तम्:

“भुजेषु नागः कुलिकोऽङ्गदोमतः”। तस्य उग्रताराङ्गदभूषणत्वमुक्तम्। रव्यादिवारेषु दिवारात्र्योः ५दुष्टमुहूर्त्तभेदे यथाह मुहू० चि०

“शक्रार्कदिग्वसुरसाब्धयुग्मिन्यः कुलिका रवेः। रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चान्त्योऽपि निन्दितः”। रविमारभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्यास्तिथ्यंशामुहूर्त्ताः कुलिकाः स्युः। यथा रवौ दिने १४,मुहूर्त्तः चन्द्रे १२, मङ्गले १०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २कुलिकः रात्रावेते निरेकाः कार्य्याः। यथा रवौ १३, चन्द्रे ११, भौमे ९,बुधे ७,गुरौ ५,शुक्रे ३,शनौ १,शनौ तु अन्त्यः पञ्चदशदशमुहूर्त्तोऽपि कुलिकः। एते निन्दिताः। अस्यापवादमाह गुरुः “वारेशे सबले चापि बलाढ्ये लग्नगे शुभे। कुलिकोद्भवदोषस्तु विनश्यति न संशयः। शुभे केन्द्रगते चन्द्रे शुभांशे वा शुभेक्षिते। लग्नगे सबले वापि कलिकस्तु विलीयते” अन्यत्र दोषमाह वशिष्ठः “निधनं प्रहरार्द्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः” रात्रावेते न दोषदा इत्यस्यापवादो रत्नकोषे “तमस्विनीगन्धमुपेत्य वारदोषास्तथा शक्तिमनाप्नुवन्तः। अल्पं समासाद्य विलासिनीनां कटाक्षवाणा इव निष्फलाः स्युः”न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्व्वत्र निन्द्यो बुध० वारदोषः”। शुभकृत्यानामावश्यकत्वे देशभेदेनापवादमाह गर्गः। “विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदाहिमाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते। मतस्याङ्गमगधान्ध्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्व्वतः”। कुलिकस्य विशेषप्रयोजनन्तु “जपित्वा सितगुञ्जानां कुडकं कुलिकोदये” शारदायाम् नवदुर्गाभिचारकर्माङ्गतयोक्तम्। तट्टीकायां राघवभट्टेन च “मन्वर्कदिग्वसुऋतुवेदपक्षैरर्कान्मुहूर्त्तैः कुलिका भवन्ति। दिवा निरेकैरथ शार्वरीषु ते गर्हिताः कर्म्मसु शोभनेषु” इत्युक्तम् निरेकैः पूर्व्वोक्तमन्वादिदण्डैरेकोनैरित्यर्थः” “न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्द्धपातविष्टिश्चजघटिकात्रयमेव वर्ज्यम्” मुहू० चि० तस्य सर्वकर्म्मणि वर्ज्जनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ पृथिव्यां लिङ्गति चरणार्थं गच्छति अच्। १चटके, शब्दचि० २धूम्याटे, (फिङ्गा) अमरः भूमिप्रत्यासन्नतया धान्यादिस्थलचारिणि ३खगमात्रे च। ४कुत्सितलिङ्गे न०। ब०। ५तद्वति त्रि०। ६कर्कटशृङ्गाम् स्त्री गौरा० ङीप्। स्वार्थे क। कुलिङ्गक चटके हेमच०।

कुलिङ्गाक्षी स्त्री० कुलिङ्गं कुत्सितलिङ्गमक्षी वफलमस्याः षच् समा० ङीष्। (पेटारी) पटिकावृक्षे रत्नमाला

कुलिज त्रि० कुलौ हस्ते कण्टकारिकायां वा जायते जन- ड ७त०। १हस्तजाते नखादौ “कुलिजकष्टे दक्षिणतोऽग्ने सम्भारमाहरति” गृह्यम् २कण्टकारीजाते च ततः “कुलजात् लुक्खौ च” पा० तदन्तात् द्विगोः सम्भवति अवहरति पचति वेत्यर्थेषु ठञ् तस्य लुक् वा खञ् ख वा। द्विकुलज द्वैकुलजिक द्विकुलजिक द्विकुलजीन। तत्र सम्भवति, (कुलिजं स्वस्मिन् समावेशयति) तदपहारके तत्पाचके च त्रि०। ठञि स्त्रियां ङीप् अन्यतः टाप्।

कुलिन् पु० कुल+अस्त्यर्थे बला० पक्षे इनि। १पर्व्वते शब्दचि०। २सत्कुलवति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कुलिन्द पु० भूम्नि १देशभेदे “कुलिन्दाः कालयाश्चैव कुण्ठकाः करटास्तथा” भा०भी० ९अ० जनपदकथने। २तद्राजेषु च “शूरसेनाः भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः। सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह” भा०स० १३अ०। “पूर्व्वं कुलिन्दविषये वशेचक्रे महीपतीन्। धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्म्मणा”। “आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः” भा०स० १३।२५अ० अयञ्च देशः बृहत्सं० कूर्म्मविभागे १४अ० ऐशान्यामुक्तः “वनराजकिरातचीनकौलिन्दाः” कुलिन्द+स्वार्थे अण् कौलिन्दाः। [मेषादिषु २चतुर्थे राशौ च

कुलिर पु० कुल—बा० इरन्+किच्च। १कर्कटे शब्दरत्ना०।

कुलिश पुंन० कुलौ हस्ते शेते शी—ड, कुलिनः पर्वतान् श्यति शो—ड वा ईषत् लिशति कु+लिश—क—कौ लिशति लिश—क वा यथायथं व्युत्पत्तिः। १इन्द्रायुधे वज्रे अशनिशब्दे ५७४पृ० तदुत्पत्त्यादिकमुक्तं तत्स्वरूपादिकं हेमा० परि० ख० खड्गलक्षणे औशनसधनुर्वेदोक्तमुक्तं तस्य तत्रैव दृश्यम् विस्तरभयान्नोक्तम् “अशयः शक्तिकलिशपाशर्ष्टिकणपाः शराः” भा०व०२०अ०।

"अवेदनाद् कुलिशक्षतानाम्" कुमा० २मत्स्यभेदे पु० त्रिका०। ३अस्थिसंहारवृक्षे रत्नमा०।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः। स्नुहीवृक्षे शब्दचि०

कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ—अच्। वज्रधरे इन्द्रे कुलिशभृदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० "स्त्रीपादद्वयमाक्रम्य विमर्दन्निजलिङ्गकः योनिञ्च पीड़येत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" रतिमञ्जर्युक्ते शृङ्गारबन्धभेदे। कुलिशनामक इति पाठः साधुः

कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्य। इन्द्रे देवराजे

कुलिशाङ्कुशा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढ़मासनमस्य। शाक्यमुनौ त्रिका०

कुली स्त्री कुल—क गौरा० ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमरः २वृहत्यां राजनि०। ३पत्नीज्येष्ठभगिन्याम् (बड़शाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल—बा० ईकन् किच्च। पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि टाप्। "सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः" यजु०२४ २४ कुलीक+स्वार्थेऽण् कौलीकान् पक्षिणः" मिश्रः कुलीकाः पक्षिणोर्देवजामिभ्य देवबन्धुभ्यः" वेद दी०।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः ख। १सत्कुलजे हये स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारयुक्ते ३उत्तमकुलजाते त्रि०। कौ पृथिव्यां लीनः। ४भूमिलग्ने त्रि०। संज्ञायां कन्। कुलीनक वनमुद्गे पु० हेमच० [क। जले हेम०।

कुलीनस न० कुलिलीनं भूलग्नं स्यति सो—अन्तकर्मणि

कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे "मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नक्रान्" यजु० २४,२१। "कुलीपयान् जलजान् मित्राय" वेददी०। नाक्रोमकरः कुलीपयस्ते ऽकूपारस्य" यजु० २४।३५ "नाक्रः मकरः कुलीपयस्ते त्रयः जलचर विशेषाः" वेददी०

कुलीर पुंस्त्री० कुल—संस्त्याने ईरन् किच्च। १कर्कटे(कैंकड़ा) जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २कर्कटराशौ च। कर्कटशब्दे विवृतिः।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीरः कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः गौरा० ङीष्। (काँकड़ा शिङ्गा) वृक्षे रत्नमा० कुलीरविषाणीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीराद् पु० कुलीरमत्ति अद्—क्विप्। कर्कटशिशौ तस्योत्पन्नस्यैव स्वप्रसूतिगर्भविनाशनेन तद्भक्षकत्वात्तथात्वम्

कुलीश पुंन० कुलिश+पृषो०। वज्रे—शारसुन्दरी

कुलुक न० कुल—बा० उलच् किच्च। जिह्वामले हेमच०

कुलुक्कगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुक्का गुप्ता गुञ्जेव। उल्काग्नौ हारा०।

कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+पृषो०। हरिणभेदे स्त्रियां टाप्। "सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका:" यजु० २४ ३२। "कुलुङ्गः कुरङ्गः हरिणः" वेददी० "साध्येभ्यः कुलुङ्गान्" यजु० २४।२७

कुलुञ्च त्रि० कुं भूमिं क्षेत्रघटादिरूपां लुञ्चति हरति,कुत्सितं लुञ्चति वा लुन्च—अच्। चौरभेदे "उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः" यजु० १६।२२।

कुलूत पु० भूम्नि देशभेदे स च देशः वृ०सं० कूर्मविभागे वायव्यामैशान्याञ्च उक्तः यथा "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "अश्मककुलूतलहड़स्त्रीराज्यनृसिंहवनस्याश्च" "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यमित्युपक्रमे "अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः"। तेन कुलूतदेशोद्विधा। तत्र भवः अण्। कौलूत तत्र भवे त्रि० बहुषु तस्य लुक् कुलूताः। तेषां राजा अण्। कौलूत तद्राजे बहुषु तस्य लुक्। कुलूता तद्राजाः।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर—अच् अलुक्स०। उद्भिदे शाकभेदे "अवककुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफकराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि" सुश्रुतः।

कुलेश्वर पु० ६त०। १शिवे २वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय त्रि० कुले भवः वा० ढ। कुलजाते "बभूव तत् कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम्" भा० आ० १७८अ०

कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः। १कुलीनाश्वे शब्दच० २उत्कृष्टकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणादिकसहत्वात् उद्+वह—अच्। कुलपालके कुलश्रेष्ठे "पुत्रोऽस्मानुरूपश्च भूरस्वेति कुलोद्वहः" भा०वि०१५अ०

कुल्फ पुंन०। कल—संस्त्याने फक् अत उत्। १रोगभेदे २गुल्फे च उज्ज्वलद०। "अष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत्" अ०७,५०,२, "अयमेव दक्षिण आवर्त्तश्चयमावाव"इत्युपक्रमे "कुल्फावैवेन्द्राग्न्यं हविः" शत०ब्रा० ११।५।२।३। "अयमेवोत्तरआवर्त्तइत्युपक्रमे "कुल्फावेवेन्द्राग्नं हविः तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविति च" ११।५।२।५। "आवृदन्नौ द्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयः" शत०ब्रा० १२।२।१।२०।

कुल्मल न० कुष—कलच् लत्वान्नादेशः। १पापे उज्ज्वलद०। "तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा" अथ० ...

२०,३०।२तद्वति त्रि० "अपाष्ठाच्छृङ्गात् कुल्मलाच्चिरयोषमकं विषम्" अ०४,६,५,जिह्वा ज्या भवति कुल्मलम्५,१८,८,

कुल्माष पु० कोलति कुल—क्विप् कुल् माषोऽस्मिन् ७ब०। "अर्द्धस्विन्नाश्च गोधूमा अन्ये च चणकादयः। कुल्माषा इति कथ्यन्ते" इत्युक्तेषु १अर्द्धस्विन्नगोधूमादिषु वैद्यकम् "कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्च्चसः" भावप्र० "सक्तून् विलेपीं कुल्माषं जलञ्चापि शुभं पिबेत्" सुश्रु०। "शलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम्" (नाश्नीयात्)। सुश्रु०। "कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यमृतवदभ्यवहरति" भाग० ५,९,१०,। कुत्सिता माषाः पृषो०। २निन्दितमाषे च "स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे" छान्दो०उ० "कुल्माषान् कुत्सितान् माषान्" भा० भाष्यम्। ३सूर्य्यस्य पारिपार्श्विकभेदे ४शूकधान्ये यवादौ च शब्दचि०। ५काञ्जिके ६मसीपरिणामे च न० शब्दचि०। "कुल्माषाः कुलेषु सीदन्तीति" निरुक्तोक्ते ७कुत्सितार्थे त्रि० "कुल्माषांश्चिद्राहवेत्यपकुत्सिते" निरुक्तकारः। कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्याः अञ् स्त्रियां ङीप्। कौल्माषी पूर्णिमा। ८माषादिमिश्राई भ्रष्टभक्ते (खेचडी) भरतः। ९रोगभेदे शब्दरत्ना० १०वनकुलत्थे रत्नमा०।

कुल्माषाभिषुत न० ३त०। काञ्जिके क्षीरस्वामी।

कुल्मास न० कुल्माष+पृषो०। कुल्माषशब्दार्थे भरतः।

कुल्य न० कुल—क्यप्। १अस्थ्नि अमरः। २अष्टद्रोणपरिमाणे शूर्पे ३आमिषे च मेदि०। कुले भवः यत्। ४कुलजाते ५मान्ये च त्रि० मेदि०। कुल+चतुरर्थ्यां बला०य। ५कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। कुलाय हितं यत्। ६कुलहिते त्रि० "हन्तीव कुल्याः पशुभूतवर्गान्" भाग० ७।६।१२। कुल्यायां भवः यत् यलोपः। ८कुल्याभवे त्रि० "नमः कुल्याय च सरस्याय च" यजु०१६,३७ क्वचिन्मेऽस्ये १०सरिद्भेदे स्त्री अमरः ११पयःप्रणाल्याम् १२जीवन्त्यामौषधौ १३नदीमात्रे च स्त्री०मेदि०"सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" भा०व०१०४०८श्लो०। "घृतकुल्याश्च दृश्यन्ते नद्यो बहुयतास्तथा" भा०व०८५,२०श्लो०। क्षीरकुल्या घृतकुल्या दधिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि।

कुल्यासन न०कुलाय कुलाचारायहितं यत् कुल्यमासनम्। "अथकुल्यासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा कुलिको भवेत्। एकहस्तो मास्तकस्योऽधःशीर्षो नाभिगे करे" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुल्लूक पु०मन्वर्थमुक्तावलीनामटीकाकारकविद्वद्भेदे "श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्" तट्टीकोपक्रमः।

कुल्व कुल—उल्वा० नि० १लोमराहित्यरूपे। (टाक) रोगभेदे २तद्युक्ते त्रि०"अथैतानष्टौ विरूपानालभते अतिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः" यजु०३०।२२। "अतिकुल्वं रोमरहितम्" वेददी०

कुव न० कुं भूमिं याति गच्छति या—क, कुङ् शब्दे कूरवच् वा। १जलजे, पुष्पमाले, २उत्पले च हेमच०।

कुवकालुका स्त्री कुवमिव कायति कै—क आलुका। घोलीशाके। राजनि०

कुवङ्ग न० ईषद् वङ्गं गुणेन। सीसके राजनि०।

कुवचस् त्रि० कुत्सितं वचोऽस्य। १कुत्सितवादकथके अमरः कुगतिस०। २परीवादकथने न०। कुवाक्यादयोऽप्यत्र न०।

कुवज्र न० कुत्सितं वज्रं हीरकमिव कायति कै—क। वैक्रान्तमणौ राजनि०।

कुवम पु०कौ पृथिव्यां वमति वर्षति जलं वम—अच्। १सूर्य्ये "कुलं कुलश्च कुवमः कुशमः कश्यपोद्विजः" भा०आनु० ९३अ० "कुः पृथिवी तस्यां वमति वर्षतीति कुवमआदित्यः "आदित्याद् जायते वृष्टिरिति" श्रुतेः सर्वोऽप्यादित्योऽहमेव मत्तएव सर्व्वेषामादित्यानामुत्पत्तेः" नीलकण्ठः। कुपपोः इति पाठान्तरे सूर्य्य एवार्थः। कुत्सितं वमति। २निन्दितवमनकारके त्रि० [रायमुकुटः

कुवर पु०कुत्सितं व्रियते वृ-अप्। १तुवरे २कषाये ३तद्वति त्रि०

कुवल न० कौ वलति वल—अच्। १उत्पले २मुक्ताफले च मेदि०३वदर्य्यां स्त्री० गौरा० ङीष्। तस्याः फलम् अण् लुक्।४वदरीफले न०। कौ वलनात्। ५जले। ६सर्पोदरे च न०कुवलेशयः। प्रस्ये परे समासे कर्क्यादि०अस्य माद्युदात्तता। तस्य पाकः पील्वादि० कुणच्। कुवलकुण तत्पाके पु०।

कुवलय न० कोर्वलयमिव शोभाहेतुत्वात्। १उत्पले, अमरः २श्वेतोत्पलेनीलोत्पले राजनि० "कच्चं साधो! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे! इत्युद्धवदूतम्। ततः तारका० इतच्। कुवलयित जातकुवलये त्रि०। "कुवलयितगवाक्षांलोचनैरङ्गनानाम्" रघुः। कोर्वलयम् ६त०। ४भूमण्डले न० "यतो भूवलयं सर्व्वं श्रान्तोऽयं विचरिष्यति। अतः कुवलयो नाम्ना ख्यातिं लोके प्रयास्यति" इत्युक्तनिरुक्तियुते ५असुरभेदे पु०।

कुवलयानन्द पु०कुवलयं भूमण्डलमानन्दयति आ+नन्द-अण्

उप०स० । चन्द्रालोकस्यालङ्कारमयूखव्याख्याने अप्पयदीक्षितकृते ग्रन्थभेदे ६त० । २कुमुदस्यानन्दे च । "अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः । नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः । चन्द्रालोकोविजयतां शरदागमसम्भवः । हृद्यः कुवलयानन्दोयत्प्रसादादभूदयम्" । तद्ग्रन्थसमाप्तौ "तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वग्रन्थोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानन्दइति च स्रोषइति" चन्द्रिका

कुवलयापीड त्रि०कुवलयमापीडः भूषणं यस्य । नीलोत्पलभूषणवति १जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्यभेदे पु० । "नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा । कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः । न्यहनत् गोपवेशेन क्रीड़ासक्तोहि केशवः" हरिवं० १०६अ० "राजा कुवलयापीडः समाजद्वारि कुञ्जरः । तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमुपाययौ" हरि० ८६अ०

कुवलयाश्व पु० कुव(व)लाश्वनामके धुन्धुमारे नृपभेदे । स्वार्थे क तत्रार्थे "दृढ़दश्वस्तु श्रावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः । यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः । धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः । धुन्धोर्मुखाग्निना सर्व्वे त्रय एवावशेषिताः" भाग० ९।६।१८।१९ । कुवलाश्वशब्दे तच्चरितादि । [पद्मिन्याम् राजनि० ।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां संघः खलादि० इनि । उत्-

कुवलाश्व पु० कौ पृथिव्यां वलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्य । कुवलयाश्वे धुन्धुमारे नृपभेदे ।

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी—अच् ७त० अलुक्स० । विष्णौ "कुमुदः कुवलेशयः" विष्णुस० । "क्षितौ वलनात् सञ्चलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशयः, कुवलं बदरीफलं तन्मध्ये शेते कुवलेशयः तक्षकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः । कौ भूमौ वलति संश्रीयते सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय इति" भाष्यम् ।

कुवाद त्रि० कुत्सितं वदति अण् । अपरदोषकथनशीले । अमरः । भावे घञ् कुगतिस० । २कुत्सितवादे ।

कुवाहुल पुंस्त्री वहति कु+वह—वा० ऊलच् । उष्ट्रे शब्दचन्द्र० स्त्रियां ङीष् ।

कुवि(चि)क पु० भूम्नि देशभेदे अयञ्च देशः बृह०सं० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । "ऐशान्यामित्युपक्रमे कुनटखशघोषकुचि(वि) काख्याः" इति

कुविद् अव्य० कुः भूमिरिव विद्यते ज्ञायते बाहुल्यात् विद—भावे क्विप् ६त० । १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च । चादिगण व्याख्याने मनोरमा । उभयत्र ३तद्वति च "कुवित्सस्य प्रहि व्रजम्" ऋ० ६।४५।२४। "कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदिति" भा० "कुवित्सो अस्य वचसः" ऋ०२।१६।७ कुविदङ्ग" भा० । "स त्वष्टा चुक्रोश कुवित्सो पुत्र मवधीत्" शत० ब्रा० १।६ ३।६ ।"कुविदङ्ग नमसा इत्यासः" ऋ० ७।९१।१। कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम कुविद्बहुशोऽङ्ग क्षिप्रं कृतेन नमसा" भा० । "कुविद् अङ्ग" इति पदग्रन्थे पदद्वयतया विभागः। एतेन कुविदङ्गेति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम् । कुत्सितं वेत्ति विद—ज्ञाने कर्त्तरि क्विप् । ४कुज्ञानवति त्रि० ।

कुविद्या स्त्री कुगतिस०। १निन्द्यविद्यायाम् । ब०। २तद्वति त्रि०

कुविद्यास त्रि० कुविद्यां स्यति छिनत्ति सो—क । कुविद्यानिरासके । ततः कृशाश्वादिषु विकुद्यासेत्यत्र पाठान्तरेऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां छण् । कौविद्यासीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुविन्द पुंस्त्री कुं भूं कुत्सितं वा विन्दति विद—श । तन्तुवाये शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मणो जाते जातिसङ्करभेदे अमरः [२निन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविम्ब पु०न० । कोर्विम्बं कुत्सितं विम्बं वा । १भूमण्डले

कुविवाह पु० । कुगतिस० वर्णभेदेन निन्दनीयविवाहे मनुना वर्णभेदेन ब्राह्माद्यष्टविवाहेषु निन्द्यानिन्द्यत्वमुक्तं यथा

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनु०

"चतुर्णामिति । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भार्य्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत" कुल्लूकभट्टटीका

"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मनु०

"त एते नामतो निर्द्दिश्यन्ते ब्राह्म इति । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ संव्यवहारार्थी स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः रक्षस इवायं राक्षसः नतु ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्" टी०

"यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्” मू०
“य इति। धर्म्मादनोपेतो धर्म्म्यः यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्म्यो यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ इष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत् सर्व्वं युष्माकं प्रकर्षेणाभिधास्यामि। यच्चमावाणानुकीर्त्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम्” टी०
“षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यान्न राक्षसान्” मू०
“षडिति। ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट्। क्षत्त्रियस्य, अवरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः, विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्व्वपैशाचान् धर्म्मादनपेतान् जानीयात्” टी०

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः। राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः” मू०
“चतुर इति। ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः, क्षत्त्रियस्य राक्षसमेकमेव, वैश्यशूद्रयोरासुरमेतान् श्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति। अतएव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्व्वविहितानामप्यत्रानुपादानं जघन्यत्वख्यापनार्थं तेन प्रशस्तविवाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम्। एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः” टी०

“पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह। पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन” मू०
“पञ्चानामिति। इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम्। तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्व्वराक्षसास्त्रयो धर्म्मादनपेताः। तत्र प्राजापत्यः क्षत्त्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते। गान्धर्व्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्व्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्त्रियवृत्त्यवस्थितस्यापि, आसुरपैशाचौ न कर्त्तव्यौ। कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते। अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासम्भवे बोद्धव्यः” टी०

“पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्त्रस्य तौ स्मृतौ” मू०
“पृथगिति। पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते। मिश्राविति विधीयते। पृथक्पृथक् मिश्रौ वा पूर्व्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्त्रस्य धर्म्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ। यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्व्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत्तदा गन्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः” टी०
“कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च” मनुः दुर्विवाहादयोऽप्यत्र “जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा” मनुः।

कुवृत्ति स्त्री० कुगतिसमा०। १निन्दिताचरणे २दैवस्मरणे च ब०व्री०। ३तद्युक्ते त्रि०

कुवृत्तिकृत् पु०कुवृत्तिमीषदाचरणरूपं चरणं करोति कृ—क्विप् (काँटाकरमचा) १ करञ्जभेदे शब्दचि०। २निन्दितचेष्टाकारके त्रि० शब्दचि०

कुवेणि(णी) स्त्री ईषत् वेणान्ते मत्स्या अस्याम् वेण—इन्, वा ङीप्) मत्स्यधान्याम् (खालुइ) अमरः

कुवेर न० कुत्सितं वेरमस्य। धनदे उत्तरदिक्पाले देवभेदे कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिकं रामा० उ० का० ३ स० वर्णितं यथा
“श्रुत्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः। ददौ विश्रवसे भार्य्यां स्वसुतां देववर्णिनीम्। प्रतिगृह्य तु धर्म्मेण भरद्वाजसुतान्तदा। प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयोह्यस्य विचिन्तयन्। मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः। स तस्यां वीर्य्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम्। जनयामास धर्म्मज्ञः सर्व्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम्। तस्मिन् जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः। दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति। नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा। यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव। तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः। स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा। अवर्द्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः। तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः। चरिष्ये परमं धर्मं धर्म्मो हि परमा गतिः। स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने। यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः। पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत्। जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च। एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत्। अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत्। परितुष्टोऽस्मि ते वत्स! कर्म्मणाऽनेन सुव्रत!। वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते!। अथाब्रवीद्वैश्रवणः पि-

तामहमुपस्थितम् । भगवन्! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्द्धं बाढमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स! धर्मज्ञ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन्! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन्! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो! । न च पीड़ा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्य चित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम! । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः । हेमप्राकारपरिखा यन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा । राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्द्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वैः रसातलतलङ्गतैः । शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र! यथासुखम् । निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्य चित् । एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्द्धनि । नैरृतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा । अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् । स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैरृतर्षभः । समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह ।”

कुवेरक पु० कुवेर इव कायति कै—क । १नन्दीवृक्षे अमरः स्वार्थे क । २धनदे ३नन्दीवृक्षे मेदि० ४अर्हदुपासकभेदे हेम०

कुवेराक्षी स्त्री० कुवेरस्याक्षीव पिङ्गपुष्पत्वात् षच् समा० ङीष् । १पाटलावृक्षे अमरः २लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० ६त० । कैलासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वतादयोऽप्यत्र पु०

[ला—क । उत्पले हेमच०

कुवेल न० कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये ई शोभां लाति

कुवैद्य पु० कुगतिस० । सुश्रुताद्युक्तक्रियोल्लङ्घनेन स्वेच्छया विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा “यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् । यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि । अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ । ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः । भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् । छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्म्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः । यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा” “कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्” स्मृतिः

कुश द्युतौ इदित् वा चुरा० पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट् । कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्—त अकुंशीत् । कुंशयां बभूव आस चकार चक्रे चकुंश । प्रनिकुंशति

कुश श्लेषे दि० पर० सक० सेट् । कुश्यति । अकुशत्—अकोशीत् । चुकोश । कुशितः कोशः

कुश पु०न० कौ शेते शी—क, कुं पापं श्यति शो—ड वा । १स्वनामख्याते तृणे अमरः । “कुशोन्मृष्टगर्भक्लेदयति” २रामसुते “रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति” रघुः । ३योक्त्रे, च पु० मेदि० घृतसमुद्रेणावृते ४द्वीपभेदे पु० । ५जले न० मेदि० । कुशेशयः । ६सर्पोदरे शङ्कराचार्य्यः “कौशं बर्हिः” कात्या० १।२।१२ तस्यासंस्कृतकुशार्थतामाह “बर्हिःकौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्कारः, कुतः? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते र्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जातिवाची बर्हिःशब्दः । असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यत इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिषि प्राग्ग्रदृष्टि च प्रास्तीर्

त्वादौ संस्कारा न कर्त्तव्याः। स्मृतौ कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः। काशाभावे गृहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः। दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्म्मक्रियाः सदा। कुशकाशशरा दूर्वायवगोधूमवाल्वजाः। सुवर्णं रजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्त्तिताः। स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे। सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्व्वीत नान्यथा। सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा। सपवित्रः सदर्भो वा कर्म्माङ्गाचमनं चरेत्। नोच्छिष्टं तत् सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति" कर्म्म; कर्म्माङ्गकुशलक्षणादिकं श्रा० त० आह यथा

"ब्रह्मपुराणे 'सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः। गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः। पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्व्वा श्यामाक एव च। काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः। मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः"। तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणं तेन तेषामलाभे 'शूकतृणशरशीर्यदुलबल्वजोलपसुवर्ज्जं सर्व्वतृणानीति" गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तबल्वजानां निषेधोवोद्धव्यः। सपिञ्जलाः साग्राः स्निग्धा अशर्कराः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता निर्दोषाः शाद्वला इति मौञ्जस्य विशेषणम्। शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तायेषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानीति भट्टनारायणचरणाः। गोकर्णमात्रा विस्तृताङ्गुष्ठानामिकापरिमिताः। विष्णुः 'कुशस्थाने काशं दूर्व्वां वा दद्यादिति" हस्तमुष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः प्रस्तरणार्थाः तथाच वायुपुराणम् 'रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः'। उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तराः"। वर्ज्यकुशानाह हारीतः "चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत्। पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्। मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते"। छन्दोगपरिशिष्टम् 'धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते। नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः। पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः। आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः। नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्जयेत्'।

अत्र विशेषः निर्णयसिन्धौ

पृथ्वीचन्द्रोदये तदुपग्रहणकालमाह दक्षः "समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्त्तितः। अष्टधा विभक्तदिनस्य द्वितीयोभाग इत्यर्थः। तत्रैव यमः "समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि। मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः" व्यासः "तर्पणादीनि कार्य्याणि पितॄणां यानि कानि चित्। तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सपवित्रैर्विशेषतः" शालङ्कायनः "सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया। सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" शङ्खः "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" हारीतः "पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैः। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम्"। स्मृत्यर्थसारे "सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवम्" रत्नावल्याम् "द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः" हेमाद्रौ स्कान्दे "अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा। द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके" पवित्राभावे तु तत्रैव सुमन्तुः "समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे। सव्ये चैव तथा त्रीन् वै बिभृयात् सर्वकर्मसु"। बौधायनः "हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च" दर्भग्रहणे मन्त्रमाह शङ्खः "विरिञ्चिना सहोत्पन्न! परमेष्ठिनिसर्गज!। नुद सर्वाणि पापानि दर्भ! स्वस्तिकरो भव"। स्मृत्यर्थसारे "हुम्फट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्" भरद्वाजः "प्रेतक्रियार्थं पित्रर्थमभिचारार्थमेव च। दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात् प्राचीनावीतिको द्विजः"। कुशाभावे अपरार्के सुमन्तुः "कुशाः काशाः शरो गुन्द्रो यवा दूर्वाऽथ बल्वजाः। गोकेशमुञ्जकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः"। काशादौ विशेषमाह शङ्खः "काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिशङ्कया। प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च" पृथ्वीचन्द्रोदये यमः "मासि मास्युद्धृता दर्भा मासि मास्येव चोदिताः"। षट्त्रिंशन्मते "मासिमासित्वमावास्यां दर्भो ग्राह्योनवः स्मृतः" गृह्यपरिशिष्टे "ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्। अमेध्याऽशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते" लघुहारीतः "पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत्। ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे। हतामूत्रपुरीषाभ्यान्तेषां त्यागो विधीयते"। हेमाद्रौ "अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च। हेमात्मकपवित्रस्य ह्येकां नार्हन्ति वै कलाम्"

भाद्रामावास्याग्रहीतदर्भस्यायातयामतामाह हेमा० श्रा० ख० हारीतः "मासे नभस्यमावास्या तस्यां

दर्भोऽयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः । कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प० “पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः । तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया । कुशकार्य्यकरं यस्मात्तस्मात् कन्याः कुशाः कुशाः । कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” अथवायास्तद्धारणनिषेधमाह आह्निकतत्त्वे स्मृतिः । “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च अथवा तु कथञ्चन” ।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशोदर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रोयज्ञभूषणम् । ततोऽन्योदीर्घपत्रःस्यात् क्षुर पत्रस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्” । “एते लूनशिखास्तस्य दशमैरचिरोद्धृतैः । कुशकाशाविराजन्ते वटवः सामगा इव” । रामपुत्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा०उत्त०का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् । भगवन्! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः! कुरु भूतविनाशिनीम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ । जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् । कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । यस्तयोः पूर्व्वजोजातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्माज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्माजनीयोवृद्धाभिर्लवेति च स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः । ता रक्षाञ्जगृहुस्तां च मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्व्वंश्च ततो रक्षान्तयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ” । “मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता मत्वविगता” सा०द० । कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

“सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्व्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव सुरथोलम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने! । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्म्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने! । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः” ।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवायं वर्ण्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति । तद्द्वीपपतिः प्रियव्रतो राजन्! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत् ! वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रनामदेवनामभद्रः तेषां वर्षेषु सीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव । बभ्रुचतुःशृङ्गकपिलचित्रकूटोदेवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतिविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते” । कल्पभेदान्नामभेदः समाधेयः । कुशद्वीपोऽप्यत्र पु० “कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूर्धितमर्हति” । कुत्सिते आचरणे शेते शी–ड । ७मापिष्ठे दमने च त्रि० मेदि० ।

नृपभेदे पु० "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः। बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्" हरि० २७अ०

कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव। वैदिकाग्निसंस्कारभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारश्च ऋग्विदिनाम् कालेशीकृते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकृते, सामवेदिनां भवदेवभट्टकृते ग्रन्थे उक्तः संक्षेपेण तुलादानादिपद्धतौ तदनुसारिप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः। पृषो० कस्य लोपे कुशण्डिकाऽप्यत्र स्त्री "सर्व्वेषामाहुतियुक्तकर्म्मणाम् कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते" भवदेवः

कुशकाश न० नित्यः समाहारद्व०। कुशकाशानां समाहारे क्वचित् इतरेतरसमास आर्षप्रयोगे दृश्यते यथा "इमे नूनमशिखास्तस्य दर्भैरर्चिरोद्गतैः। कुशकाशा विराजन्ते यटवः सामगा इव" विष्णु पु० इति केचित्। कुशसहिताः काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यन्ये

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे

कुशध्वज पु० जनकस्य नृपस्यानुजे भ्रातरि। "तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्म्मज्ञस्य महात्मनः। ज्येष्ठोऽहमनुजो वीरो मम भ्राता कुशध्वजः" रामा० आ० का० ७१स० "जनकोक्तिः। तस्य राज्यञ्च साङ्काश्यनगरमासीत् यथोक्तं तत्रैव "साङ्काश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम्"। "भ्राता यवीयान् धर्म्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः" सच भरतशत्रुघ्नयोः श्वशुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृश्या "निमिवंशज जनकस्यात्मजे नृपभेदे "स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत। ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम्। सीता सीराग्रतो जाता यस्मात् सीरध्वजः स्मृतः। कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो नृपः" इति भाग० ९।१३।१२। अनयोर्विरोधः कल्पभेदात् समाधेयः "पार्थिवीमुद्वहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम्। यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे" रघुः

कुशनाभ पु० कुश इव नाभिरस्य अच् समा०। बलाकाश्वपौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः। बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्। कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाश्वो मूर्तिमांस्तथा" हरिवं २७अ०। कन्याकुब्जशब्दे तच्चरितानि दर्शितानि तस्य राजधानी महोदयनामपुरं यथा रामा० आदि०३२स० "कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम्"।

कुशनेत्र पु० मारीचिपुत्रभेदे असुरे "शुम्भूपुश्चण्डशक्तिश्च कुशनेत्रः शशिध्वजः। यथामति मया प्रोक्ताः मारीचेः कीर्तिवर्द्धनाः" हरिवं० २४०अ०

कुशप न० कुश—आ० कपन्। पानपात्रे उणादिकोषः

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य। १ग्रन्थिपर्णो वृक्षे रत्नमा०। कुशाश्च पुष्पाणि च समा० द्व०। २कुशपुष्पाणां समाहारे "कुशपुष्पं समिद्वारि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्" स्मृतिः

कुशप्लवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्" भा० व० ८५अ०

कुशर पु० कुत्सितः शरः। शरसदृशे अन्तश्छिद्रे तृणभेदे मह० भा० माधवः "शरास: कुशरास" अ० ६।१९१।२१।

कुशल न० कुश—कलन्। १कल्याणे। २तद्वति त्रि०। कुशान् लाति ला—क। ३कुशग्राहके त्रि०। कौ पृथिव्यां शलति चलयति कार्य्याणि शल—अच्। ४कार्य्यचतुरे त्रि०। अस्य च कुशग्राहकत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाक्षणिकत्वमिति काव्यप्रकाशकार आह तदेतन्मतं सा० द० निराकृत्य दक्षतायां रूढत्वमस्य व्यवस्थापितं यथा

"केचित् तु "कर्म्मणि कुशलः" इति रूढावुदाहरन्ति। तेषामयमभिप्रायः। "कुशं लाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति"। तदन्ये न मन्यन्ते। कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्। अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्। "गमेर्डोः" इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात्"।

अत्रेदमभिदध्महे। "गमेर्डोरिति औणादिकडोप्रत्ययान्तस्य गोशब्दस्य "उणादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकानि" पा० उक्तत्वात् न यौगिकतासम्भवः अवयवलभ्यार्थाभावात् अतस्तस्य गवादौ रूढतैव। "आतोऽनुपसर्गे कः" पा० उक्तकप्रत्ययस्य कृत्त्वेन व्युत्पन्नत्वात् अवयवार्थलभ्यार्थसत्त्वान्न गोशब्दतुल्यता "किञ्च उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि गोशब्दस्यावयवार्थयोगात् पङ्कजादिपदवत् अर्थविशेषे योगरूढत्वं गोशब्दे वक्ष्यते। अतएव गोशब्दस्य रूढत्वकल्पनमव्युत्पन्नत्वपक्षमाश्रित्यैवेति विवेच्यमिति। मण्डपशब्दस्य मण्डपानकर्तृतात्-

पार्य्यकत्वे यौगिकता जनाश्रयपरत्वे रूढत्वमिव कुशल शब्दस्य रूढयौगिकत्वमेव युक्तम् "पप्रच्छ कुशलं राज्ये" रघुः। "भवाप्रं रामत्वं कुशलयसुता न त्वधिगता" सा०द०। "प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव" माघः। "तदनुप्रवेशमथ वा कुशलः" माघः। कुश+अस्त्यर्थे सिध्मा० लच्। ५कुशयुक्ते त्रि०। ततः अस्त्यर्थे इनि। कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "कुशलिनी यत्तस्य वार्त्तापि न" सा० द०। "मान्न कुशलिनीं ब्रूयाः" भा० उ०१३६अ०। शौण्डा० एतस्य ७त०। कर्म्मकुशलः। श्रेण्यादि०अभूततद्भावार्थे समा०। कुशलकृतः कुशलभूतः। अनेन सह कुमारशब्दस्य समासे कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि श्रमणादि० परनिपातः। कुमारकुशलः। ततः ब्राह्मणादि० कर्म्मणि भावे च ष्यञ्। कौशल्य दक्षतायाम् न०। युवा० तदर्थे अण्। कौशल तदर्थे "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता।

कुशलव पुं०द्वि०। पुष्पवतोरिव एकशब्दतया रामसुतयोः हेमच०

कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्त्यर्थे इनि। कल्याणवति। "कुशलिनी यत्तस्य वार्त्तापि न" सा०द०। [न्तकद्रव्ये वैद्य०।

कुशली स्त्री कुशइव लीयते ली—ड गौरा० ङीप्। अश्म-

कुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे। "वातायना दशार्णाश्च रोमकाः कुशविन्दवः" भा० भी० ६अ० जनपदकथने।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच०। "कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम्। देहिमे चतुर्यामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" वेणीसं० २पुरीभेदे स्त्री ङीप् जटाधरः सा च प्राक् रैवतन्नृपेण निर्म्मिता पश्चात यदुभिः संस्कृता यथा हरिवं० १२२ अ०

"इति सञ्चिन्त्य सर्वे च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः। कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् "विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम्। कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः" हरिवं० २६अ०।

"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी तस्य कुशस्थली" हरिवं०१०अ०।

कुशा स्त्री कुश—क। १रज्ज्वां मेदि० २मधुकर्कट्याम् शब्दच० ३वल्गायां हेमच०। कुशाशब्दे परे अयसः सत्वम् अयस्थ्विता कुशा अयस्कुशा सि० कौ०। सामगानां स्तोत्रीयगणनार्थे औदुम्बरे ४शङ्कौ च शब्दचि०।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्य्यते समन्तादग्रेण कूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र आ+कृ—आधारे अप्। यज्ञाग्नौ। स हि कुशकण्डिकायां कुशैराच्छियते। [वानरे शब्दमाला

कुशाक्ष पुंस्त्री कुशइव सूक्ष्माण्यक्षीणि अस्य षच समा०

कुशाग्र न० ६त०। कुशस्याग्रे। "कुशाग्रेणापि कौन्तेय! न स्प्रष्टव्यो महोदधिः" भा० व० ११०२३श्लो०। कुशस्याग्रमिव सूक्ष्मत्वात्। २कुशाग्रतुल्यसूक्ष्मे ३अतिदुर्बोधग्राहके "कुशाग्रबुद्धे। कुशली गुरुस्ते" रघुः। कुशाग्रमिव इवार्थे छ। कुशाग्रीय कुशाग्रतुल्ये त्रि० "कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज" भट्टिः।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाग्निमन्थशैरीयनलदर्भक्षुगोक्षुराः। कपोतवङ्काबस्तुकवासिरेन्द्रीवरीशराः। धातक्यरलुशन्द्राकाः कर्णपूराश्मभेदकाः। एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत्। पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना। शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे। प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च। वन्ध्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम्"।

कुशाम्ब पु० निमिवंश्ये नृपभेदे कुशनृपसुते। "कुशनाभशब्दे हरिवं० वाक्यम्" रामा० उ०३२स० "ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशोनाम महातपाः" इत्युपक्रमे "स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहारथान्। वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान्। कुशाम्बं कुशनाभञ्च असूर्तरजसं वसुम्" नामभेदः कल्पभेदात् अविरुद्धः। "प्रत्यग्रथः कुशाम्बश्च यमाङ्गर्भिणवाहनम्" भा०आ०६३अ० कुशाम्बेन निर्वृत्ता अण् ङीप्। तत्कृतपुरीभेदे "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा० उ०३२स० निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः सि०कौ०। कुशाम्बस्यापत्यं शुभ्रा०ढक्। कौशाम्बेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुशारणि पु० कुशं जलं शापार्थमुदकमरणिरिवास्य। दुर्वासमि मुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात् तथात्वम्। [राजनि०

कुशाल्मलि पु० कुत्सितः शाल्मलिः। रोहितकवृक्षे

कुशावती स्त्री कुश—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुर्य्याम्। "स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्"। "कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा" रघुः। रामा०उ०का० तु कोशलेष्वेतदभिषेकोपवर्णितः। "कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ"। अतोरघुवाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम्।

कुशावर्त पु०कुशस्य जलस्यावर्त्तोऽयत्र। गङ्गावतारतीर्थे "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते। तथा कनखले स्नात्वा

धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्" भा० आनु० १७००श्लो०। "उपगम्य कुशावर्त्तं आसीनं तत्त्ववित्तमम्" भाग० ३।२०।५। "कुशावर्त्ते गङ्गाद्वारे" श्रीधरः। २भरतनृप-पुत्रभेदे। "तमनु कुशावर्त्त इलावर्त्तो ब्रह्मावर्त्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः" भाग० ५।४।१०। तद्राज्यत्वात् कुशावर्त्तस्य तत्संज्ञत्वम्।

कुशाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान्। कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्म्मिकः" रामा० आ०

कुशासन न० कुशैर्निर्म्मितमासनम्। कुशनिर्म्मिते आसने "कुशासनमनन्तरम्" आह्नक्रमः। तत्स्वरूपादि आ०त० "अथ कुशासनम् तत्र गोभिलः 'पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र मन्त्रेषु पर्व्वक्रमश्च-व्यं पृच्छति सर्वान् वा सर्वत्रासनेषु दर्भानास्तीर्येति" पित्र्ये पितृघर्दाने तत्रादौ जलगण्डूषप्रक्षेपः। ततोहि गुणभुग्नकुशपत्रत्रयं पितृणामासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वदेवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः 'पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपस्पृश्योपविश्य वा पितॄन्"। प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपकलिका। कुशान् ऋजून् दद्यात्। व्यक्तमाहाश्वलायनः "अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय" इति आसनमित्यनेनोपवेशनीयत्वप्रतीते हस्ते तद्दानं प्रतीयते। तथाच कार्ष्णाजिनिः 'दर्भांश्चैवासने दद्यान्न तु पाणौ कदा चन। पितृदेवमनुष्याणामेवं तृप्तिर्हि शाश्वती"। अत्र पितृदेवमनुष्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्रतीयते। अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः। देवपितृविप्रयोर्दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह स्मा ब्रह्मभाष्यधृतवचनम्। "पितॄणामासनं दद्याद्वाम-पार्श्वे कुशान् सुधीः। दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र श्राद्ध-कर्म्मसु"। कोः पृथिव्याः२ आसने च। यत्राप्युपयोऽपि कुशासनसहितः"

कुशिंशपा स्त्री० कुत्सिता शिंशपा। कपिलशिंशपायां राजनि०

कुशिक पु० कुशः कुशनामा नृपः जनकत्वेनास्त्यस्य ठन्। गाधिनृपजनके विश्वामित्रपितामहे नृपभेदे तत्र कथा यथा "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः। तस्य धर्म्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः। विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्द्दनः। भा०आ०१७४अ०

"कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!" रामा० आ०

"कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः। भा०आ०४अ०

"कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाश्वो मूर्त्तिमांस्तथा" कुशिकस्तु तपस्तेपे" इत्युपक्रमे "स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७।अ० कुशिकचरितं च भा०आनु०५२अध्यायावधि ५६अ० पर्य्यन्ते

"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत!। एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा। आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः। निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलम्। दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः। च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत्। वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह समानघ!।

कुशिक उवाच। भगवन् सह धर्म्मोऽयं पण्डितैरिह धार्य्यते। प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः। यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्म्मद्वारं तपोधनम्। तत् कार्य्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि। भीष्म उवाच। अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुने!। कुशिको भार्य्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः। प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत्। कारयामास सर्व्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः। ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि। ग्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः। सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत्। भगवन्! परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहै। यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत!। यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्व्वं ददामि ते। इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्म्मासनञ्च ते। राजा त्वमसि शाध्युर्वीं योऽहं स परवांस्त्वयि। एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा। कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः। न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः। न च गा न च वै देशान् यज्ञं श्रूयतामिदम्। नियमं कञ्चिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते। परिचर्य्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया। एवमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतुः। प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत!।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम्। गृहोद्देशं

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत्। इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम्। प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्त्तुं ते तपोधन!। अथ सूर्य्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा। अथर्षिर्नोदयामास पानमन्नं तथैव च। तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा। किमन्नजातमिष्टन्ते किमुपस्थापयाम्यहम्। ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम्। औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत!। तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः। यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप!। ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती प्राह धर्म्मवित्। स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो!। ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः। संविवेश नरेशस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत्। न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः। संवाहितव्यौ मे पादौ जागर्त्तव्यञ्च तेऽनिशम्। अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्म्मवित्। न प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीक्षये। यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा। बभूवतुर्म्महाराज! प्रयतावथ दम्पती। ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम्। सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्। स तु राजा निराहारः सभार्य्यः कुरुनन्दन!। पर्य्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः। भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः। अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः। तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। भार्य्यापती मुनिश्रेष्ठस्तावेतौ नावलोकयत्। तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः। अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र! ततो राजाऽपतत् क्षितौ। स मुहूर्त्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः। पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा" ५२ अ० युधिष्ठिर उवाच। तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा। भार्य्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह!। भीष्म उवाच। अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्य्यया। परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः। स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन। तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम्। अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः। ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम्। विस्मितौ तावृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्य्यं विचिन्त्य च। दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्बभूवतुः। यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः। अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः। तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत स वीर्य्यवान्। न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्किता। प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशांपते!। तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत!। तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः। ततः सुखासीनमृषिं दम्पती संववाहतुः। न च पर्य्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः। यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः। तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह। क्लृप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम्। असत्कृत्य च तत् सर्वं तत्रैवान्तरधीयत। स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा। नासूयाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ!। अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः। दर्शयामास कुशिकं सभार्य्यं कुरुनन्दन!। स हृष्टवदनो राजा सभार्य्यः कुशिको मुनिम्। सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्विकारो न्यवेदयत्। आनीयतामिति मुनिस्तञ्चोवाच नराधिपम्। स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्य्यया। मांसप्रकारान् विविधाञ्छाकानि विविधानि च। रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षाण्डवान्। रसान् नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम्। फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः। वदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च। गृहस्थानाञ्च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम्। सर्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः। अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत्। ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः। वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह। सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः। न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती। तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत्। तथैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा। सभार्य्यो वाग्यतः श्रीमान्न कोपं स समाविशत्। नित्यं संस्कृतमन्नन्तु विविधं राजवेश्मनि। शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः। वस्त्रञ्च विविधाकारमभवत् समुपार्ज्जितम्। न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा। पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम्। सभार्य्या मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम्। तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम्। क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः। इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः। च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जय!। सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते

सांग्रामिको रथः । सायुधः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टिमान् । किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः । जाम्बूनदनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः । ततः स तत्तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् । भार्य्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा । त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् । सर्व्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् । भगवन् ! क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन ! । यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे ! तत्र यास्यति ते रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाचाथ तं नृपम् । इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः । श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणौ । सुसुखञ्चैव वोढव्यो जनः सर्व्वश्च पश्यतु । नोत्सार्य्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहम् । ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि । सर्व्वान्दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि । क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ! । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् । यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत् सर्व्वं देयमशङ्कितैः । ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् । कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः । अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्व्वशः । हाहाकृतञ्च तत् सर्व्वमासीन्नगरमार्त्तवत् । तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्व्विकारौ तमूहतुः । वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रकर्षितौ । कथञ्चिदूहतुर्व्वीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् । बहुशो भृशविद्धौ च वहन्तौ च क्षतोद्भवम् । ददृशाते महाराज ! पुष्पिताविव किंशुकौ । तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः । अभिशापभयत्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह । द्वन्द्वशश्चाब्रुवन् सर्व्वे पश्यध्वं तपसो बलम् । क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्नुमः । अहो भगवतो वीर्य्यं महर्षेर्भावितात्मनः । राज्ञश्चापि सभार्य्यस्य धैर्य्यं पश्यत यादृशम् । श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः । न चैतयोर्व्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ।

"भीष्म उवाच । ततः स निर्व्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः । वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा । तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः । अवतीर्य्य रथश्रेष्ठाद् दम्पती तौ मुमोच ह । विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह । स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया । ददामि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भारत ! । सुकुमारौ च तौ विद्धौ कराभ्यां मुनिसत्तमः । पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ! । अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह । विश्रान्तौ स्व प्रभावात्ते ऊचतुस्तौ च भार्गवम् । अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा । न वृथा व्याहृतं पूर्व्वं यन्मया तद्भविष्यति । रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् । किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ! । गम्यतां स्वपुरं पुत्त्र ! विश्रान्तः पुनरेष्यसि । इहस्थं मा सभार्य्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ! । न च मन्युस्त्वया कार्य्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् । यत् काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत् सर्व्वं हि भविष्यति । इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रोवाच मुनिशार्द्दूलमिदं वचनमर्थवत् । न मे मन्युर्महाभाग ! पूतौ स्वो भगवंस्त्वया । संवृत्तौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ । प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्य्यस्य त्वया कृताः । तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्य्यया । इमां च देवीं पश्यामि वपुषाऽप्सरसोपमाम् । श्रिया परमया युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया । तव प्रसादात्संवृत्तमिदं सर्व्वं महामुने ! । नैतच्चित्रन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ! । इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा । आगच्छेथाः सभार्य्यश्च त्वमिहेति नराधिप । इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् । प्रययौ वपुषा युक्तो नगरीं देवराजवत् । तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः । बलस्था गणिकायुक्ताः सर्व्वाः प्रकृतयस्तथा । तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् । प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ वन्दिभिः । ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्व्वाह्णिकीः क्रियाः । भुक्त्वा सभार्य्यो रजनीमुवास स महाद्युतिः । ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं परस्परं विगतरुजाविवामरौ । ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ।
अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्त्तिवर्द्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् । मनीषया बहुविधरत्नभूषितं ससर्ज यन्नो नगरे शतक्रतोः ॥" इति ५२ अ० ।

"भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः । कृतपूर्व्वाह्णिकः प्रायात् सभार्य्यस्तद्वनं प्रति । ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्व्वकाञ्चनम् । मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्व्वनगरोपमम् । तत्र दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुशिकस्तदा । पर्व्वतान् रूप्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः । तत्र शालाश्च विविधास्तोरणानि च भार-

म !। शाद्वलोपचितां भूमिं यथा काञ्चनकुट्टिमाम्। मन्दारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान्। अशोकान् मुचकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान्। चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि। पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह। श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपादिका लताः। तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः। वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा। विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान्। शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत!। आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च। पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणावृतान्। भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम्। वाणीवादांश्छुकांश्चैव सारिकान् भृङ्गराजकान्। कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान्। मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवञ्जीवकान्। चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान्। समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान्। क्वचिदप्सरसां संघान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव!। कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह। न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः। गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम्। हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः। तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा। स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु। अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमाङ्गतिम्। उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाऽप्यमरावतीम्। किन्त्विदं महदाश्चर्य्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत्। एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम्। तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले। महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम्। तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया। अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत्। ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम्। कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्। एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम्। क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः। गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत। निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप!। कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा। ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्मणा। विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम्। ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः। पश्य भद्रे! यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः। प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात्। तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः। त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते। तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात्। अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः। इच्छयैष तपोवीर्य्यादन्यान् लोकान् सृजेदपि। ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः। उत्सहेदिह कर्त्तुं वै कोऽन्यो वै च्यवनादृते। ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः। ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत्। इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै। सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति। इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम्। शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिवः। तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम्। निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ!। ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप!। उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत!। राजन्! सम्यग् जितानीह पञ्च पञ्चस्वयं त्वया। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै। सम्यगाराधितः पुत्र! त्वया प्रवदतां वर!। न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते। अनुजानीहि मां राजन्! गमिष्यामि यथागतम्। प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र! वरश्च प्रतिगृह्यताम्।

कुशिक उवाच। अग्निमध्यगतेनेव भगवन्! सन्निधौ मया। वर्त्तितं भृगुशार्दूल! यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु। एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन!। यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन्! कुलं त्रातञ्च मेऽनघ!। एष मेऽनुग्रहो विप्र! जीविते च प्रयोजनम्। एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम। यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र! मयि वै भृगुनन्दन!। अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि। ५४ अ०

"च्यवन उवाच। वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि। तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ!। सर्व्वं सम्पादयामि ते। कुशिक उवाच। यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव!। कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम्। शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्। अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव!। अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम्। पुनश्च शयनं विप्र! दिवसानेकविंशतिम्। तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम। समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा। निर्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया। धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम्। प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महामुने!। मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम्। पुनश्चादर्शनं तस्य

श्रोतुमिच्छामि कारणम्। अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो भृगूद्वह!॥ न चैवास्याधिगच्छामि सर्व्वस्यास्य विनिश्चयम्। एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन! च्यवन उवाच। शृणु सर्व्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना। न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव!॥ पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे। श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु। ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः। पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्य्यसमन्वितः। ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः। चिकीर्षन् कुशिकोच्छेदं सन्दिधक्षुः कुलं तव। ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते!॥ नियमं कञ्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति। न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे। तेन जीवसि राजर्षे! न भवेथास्त्वमन्यथा। एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम्। सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव!॥ यदा त्वया सभार्य्येण संसुप्तो न प्रबोधितः। अहन्तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम!॥ उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते!॥ पृच्छेः क यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो!॥ अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे। योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम्। क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप!॥ एवं बुद्धिं समास्थाय कर्षितौ वां क्षुधा मया। न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्म्मनसि पार्थिव!॥ सभार्य्यस्य नरश्रेष्ठ! तेन ते प्रीतिमानहम्। भोजनञ्च समानाय्य यत्तदा दीपितं मया। क्रुध्येथा यदि मात्सर्य्यादिति तन्मर्षितञ्च मे। ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप!॥ सभार्य्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा। अविशङ्को नरपते! प्रीतोऽहञ्चापि तेन ह। धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत्। ततः प्रीतेन ते राजन्! पुनरेतत् कृतं तव। सभार्य्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप!। प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं कृतम्। यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते! दृष्टं दिव्यं निदर्शनम्। स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्! सशरीरेण पार्थिव!॥ मुहूर्त्तमनुभूतोऽसौ सभार्य्येण नृपोत्तम!॥ निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप!। तत्र यासीत् स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मया। ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते!॥ अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप!। एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात! दुर्लभम्। ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वं ऋषित्वे च तपस्विता। भविष्यत्येष ते कामः कौशिकात् कौशिको द्विजः। तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति। वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ! भृगूणामेव तेजसा। पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः। यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति। त्रयाणामेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। वरं गृहाण राजर्षे! यस्ते मनसि वर्त्तते। तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽभिवर्त्तते।

कुशिक उवाच। एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने!॥ भवत्वेतत् यथात्थ त्वं भवेत् पौत्रो ममानघ!॥ ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः। पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्! विस्तरेण वै। कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन!। कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि सम्मतः। ५५ अ॰

च्यवन उवाच। अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव!। यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप!॥ भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप!। ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना। क्षत्रियाश्च भृगून् सर्वान् वधिष्यन्ति नराधिप!॥ आगर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः। तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुलगोत्रविवर्द्धनः। ऊर्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः। स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति। महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात्। कञ्चित् कालन्तु वह्निञ्च स एव शमयिष्यति। समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः। पुत्त्रं तस्य महाराज! ऋचीकं भृगुनन्दनम्। साक्षात् कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ!॥ क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना। स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्त्रे संक्रामयिष्यति। जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि। स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति। कुलात्तु तव धर्म्मात्मन् कन्यां सोऽधिगमिष्यति। उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ!॥ गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः। ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्माणं पुत्त्रमुत्पादयिष्यति। क्षत्रियं विप्रकर्म्माणं बृहस्पतिमिवौजसा। विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्त्रं सुधार्म्मिकम्। तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते!॥ स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः। पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति। तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति"।

"भीष्म उवाच॥ कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः। श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यञ्चेदमुवाच ह।

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ! । च्यवनस्तु म-
हातेजाः पुनरेव नराधिपम् । वरार्थं नोदयामास तच्छु-
श्राव स पार्थिवः । बाढमेवं करिष्यामि काम्यं त्वत्तो
महामुने ! । ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो
भवेत् । एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ।
अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतत्ते क-
थितं सर्वमशेषेण मया नृप ! । भृगूणां कुशिकानाञ्च
अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तद्भव-
न्नृप । ५६अ० । कुशिकस्यापत्यम् अण् । कौशिक तद-
पत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० मुनिभेदार्थकता-
मालोक्य जमदग्निपितृत्वकतोक्तिः कल्पद्रुमे तन्मूला-
न्यतोक्तिश्च चिन्त्या । २सर्ज्जवृक्षे हेमच०। ३विभीतकवृक्षे
पु० शब्दर० ४केकरे त्रि० ५अश्वकर्णवृक्षे राजनि० ६तैलपर्णे
पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क । कुशिका ७फाले स्त्री

कुशित त्रि० कुश–इतच् । जलमिश्रिते उणा०

कुशिन् त्रि० कुशोऽस्त्यस्य इनि । कुशयुक्ते "दिनेऽष्टमे तु
विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि । दण्डी मुण्डी कुशी
चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः" भा०आनु०१४अ० २वाल्मीकौ
मुनौ हेमच० ।

कुशिंशि(म्बी) स्त्री कुत्सिता शिम्बी पृषो० वा ह्रस्वः ।
शिम्बीभेदे सुश्रु० । "सहाह्वयं मूलकजाश्च शिम्बाः कुशि-
म्ब्यवल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च
बलप्रदाः पित्तनिबर्हणाश्च सुश्रु० । [फाले मेदि० ।

कुशी स्त्री कुश–अयोविकारेऽर्थे ङीप् नि० । लौहविकारे

कुशो(सो)द न० कु+सद–अ पृषो० वा सस्य शः । वृद्ध्यर्थ
धनप्रयोगे अमरः "कुशी(सी)दवृद्धिर्द्विगुणं नात्येति
सकृदाहृता" या० स्मृतिः । २रक्तचन्दने तन्त्रसा० ।
"लाक्षा कुशी(सी)दसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
विलोड्य गुटिकां कृत्वा जपसंख्याञ्च कारयेत्"

कुशी(सी)रक पु० कुत्सितः शी(सी)रोयस्य कर्षणे वा कप् ।
कर्षणेन कुत्सितफलके क्षेत्रादौ । ततः चतुरर्थ्यां सख्या०
ढञ् । कौशी(सी)रकेय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुशीलव पु० कुत्सितं शीलं कुगति०समासे व, कुशीलं वाति
वा–क–वा । १कीर्त्तिसञ्चारके नटे,२चारणे,३गायके च ।
कुशीलववत्स्वयं नाट्यप्रचारकत्वात् ४वाल्मीकौ मुनौ ।
शब्दचि० ५नटमात्रे अमरः । "यज्ञाच्चवस्तु नः पूर्व्वं
रङ्गविघ्नोपशान्तये" कुशीलवाः प्रकुर्व्वन्ति सा०द० ।
कुशश्च लवश्च पृषो०। ६कुशलवयोः द्वि० हेमच० । "अभि-
जिद्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ" रामा० उ०
१०७स० । लिकाण्डशेषे कुशीलवः इति वाल्मीकिपर्य्यायपाठः लिपिकरप्रमादकृतः ।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ अच् । कुसुम्भशब्दार्थे द्वारा०

कुशूल पु० कुष–ऊलच् । १तुषाग्नौ, जटाधरः २अन्नकोष्ठके,
इष्टकादिनिर्म्मिते धान्यादिस्थापनार्थे ३स्थाने च ।
हेमच० "कुशूलपूरचाडकैः" स्मृतिः

कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य । यावता-
धान्येन वर्षत्रयं स्वस्य सकुटुम्बस्य कलत्रस्य निर्वाहो
भवति तावन्मात्रसञ्चितधान्ये १विप्रे । कुम्भीधान्यशब्दे
विवृतिः ।

कुशेशय न० कुशे जले शेते शी–अच् अलुक् स० । १पद्मे,
"कुशेशयैरत्र जलाशयोषिताम्" माघः । २सारसपक्षि-
णि, अमरः । ३कर्णिकारवृक्षे शब्दचिन्ता० । कुशद्वीपस्थे
४पर्व्वतभेदे पु० कुशशब्दे विवृतिः [जले

कुशोदक न० कुशसंसृष्टमुदकम् शाकत०। दानार्थे कुशसहिते

कुष निष्कर्षे क्र्यादि० पर० सक० सेट् । कुष्णाति अकोषीत् ।
निरस्तु वेट् निरकोषीत् निरकुक्षत् । चुकोष । निष्कर्षश्चेह
इयत्तापरिच्छेदः, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो वहिर्निःसार-
णञ्च । "शिवाः कुष्णन्ति मांसानि" "ततोऽकुष्णात् दश-
ग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" भट्टिः । क्त्वा सेट्
कित् । "कुषित्वा जगतां सारम्" भट्टिः कर्म्मकर्त्तरि
सार्वधातुके श्यन् वा प० । कुष्यति ते वा पादः । आ-
र्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् श्यन्सन्नियोगशिष्टत्वात्
कोषिषीष्ट पादः ।

अनु+सादृश्येन वहिर्निःसारणे तुलेनानुकुष्णाति

अभि+आभिमुख्येन निःसारणे "न वाचकर्म्मणा चोतो
दशनविवरादप्यभिकुष्णीयात्" सुश्रुतः

अव+अधोनिःसारणे तुलैरवकुष्णाति सि०कौ० ।

निर्+निष्कासने । निरकुक्षत् निरकोषीत् "निष्कोष्टा नि-
ष्कोषिता । "निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमु-
खात्मजात् । आदाय परिघं तस्थौ बलान्निष्कुषित-
द्रुमः" भट्टिः "कीटनिष्कुषितं मधुः" भट्टिः "उपान्तयो
र्निष्कुषितं विहङ्गैः" रघुः । आर्षे तु नपुंसकोऽपि
क्वचित् दृश्यते "यमपुरुषा अयस्मयैरग्नितप्तैः संदंशैस्त्वचि
निष्कुषन्ति" भाग० ५।२६।१८।

कुषल त्रि० कुष–बा० कलच् । दक्षे पटौ भरतः [कोष

कुषाकु ६० कुष–आकु । १कपौ २वह्नौ ३सूर्य्ये च उणा०

कुषित् अव्य०कुविद्+पृषो०। १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च मनोरमा

कुषित त्रि० कुष–क्त। जलमिश्रिते उणादि०।

कुषोद न० कु+सद्–अ पृषो० षत्वम्। वृद्ध्यर्थधनप्रयोगे भरतः

कुषीतक पु० ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् काश्यपः ठञ्। कौषीतकेय तदपत्ये काश्यपे। अन्यत्रार्थे अत इञ्। कौषीतकि तदपत्येऽकाश्यपे। ततः उपकादि० द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्।

कुषुभ क्षेपे कण्ड्वा०प०सक०सेट्। कुषुभ्यति अकुषु(भी)भ्यीत्। "भिनद्मि ते कुषुम्भं यस्ते विषधानः" अथ० २।३२।६।

कुषुम्भक पुं स्त्री कुषुभ–ण्वुल् वेदे पृषो० मुम् यलोपश्च। नकुले "कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्त्तमानकः" ऋ० १।१९१।१६। "कुषुम्भकोनकुलः" भा०

कुष्ठ पुंन०कुष्णाति रोगम् कुष–क्थन्। (कुड) प्रसिद्धे वृक्षभेदे "कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु। हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" भावप्र०। तद्भेदास्तत्रैवोक्ता यथा "उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत्। पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः"। अयञ्च सुश्रुते एलादिकगणे एलातगरकुष्ठेत्यादिना, मुस्तकादिकगणे च मुस्ताहरिद्रेत्युपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तः। २रोगभेदे तत्स्वरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा "विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च। भजतामागतान्छर्दिवेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम्। व्यायाममग्निता-पञ्चाप्यतिभुक्त्वानिषेविणाम्। शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम्। घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्यशिनां चापि पञ्च कर्मापचारिणाम्। नवान्नदधिमत्स्यादिलवणाम्लनिषेविणाम्। माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुड़ाशिनाम्। व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने दिवा निद्रानिषेविणाम्। विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्वताम्। वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च। दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः। अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तचैकादशैव च"। विरोधीन्यन्नपानानि क्षीरमत्स्यादीनि व्यायाममित्यादि। अतिभुक्त्वा व्यायामम्, अग्निसन्तापम् अग्निरूपलक्षणं सूर्य्यादिसन्तापञ्च निषेविणामिति। कृदन्तस्य योगे षष्ठी प्राप्ता द्वितीया तु मुनिवचनात्। एवमग्रेऽपि "शीतोष्णं लङ्घनाहारानित्यादिष्वपि द्वितीया। क्रमं–विधिं, वर्मेत्यादि। घर्म्मान्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य पाने स्नाने शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्यशिनां भुक्तेऽजीर्णे भुक्तवताम्। पञ्चकर्म्मापचारिणां पञ्चकर्म्माणि वमनविरेकशल्यनिरूहानुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम्। नवान्नदधि मत्स्यादि आहारादि सेविनाम्। व्यवायमित्यादि। अन्ने अजीर्णे विदग्धादिरूपे सति। व्यवायं मैथुनं निषेविणाम्। दिवानिद्रानिषेविणामिति भिन्नो हेतुः। धर्षयताम् अभिभवताम्। दोषदूष्यसंग्रहार्थमाह। वातादय इत्यादि। शब्देन त्रिष्वपि प्रतीतेषु त्रय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु त्रयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम्। त्वक्, रक्त, अम्बु, लसीका। अथ संख्यामाह। अतः कुष्ठानामित्यादि। अतः पूर्व्वोक्तादोषदूष्यसमुदायात्। सप्तचैकादशचेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति। तत्र महाकुष्ठान्याह "पूर्वं त्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा। पुण्डरीकर्क्षजिह्वाके महाकुष्ठानि सप्त च"। पूर्वत्रिकं कपालोदुम्बरमण्डलाख्यम्। सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकः। ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषु उक्तत्वात् धातुप्रविष्टं सिध्मं तु स्यान्महाकुष्ठमेव च। एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। एषां महाकुष्ठत्वञ्च शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनात् उल्वणदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च। अथ क्षुद्रकुष्ठान्याह "एककुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम्। ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका। विपादिकाभिधा सैव पामाकच्छू ततः परम्। दद्रूविस्फोटकिटिभालसकानि च वेष्टितम्। क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः"। ननु दद्रूः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गण्यता? सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते असितावगाढमूला दद्रूः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता। असितेतराऽनवगाढमूला दद्रूः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवंविधाया दद्र्वाश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वेऽपि दोषाणामुल्वणतया सप्तधात्वमाह। "कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः। सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः"। सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशः कपालादिसंज्ञाखोपामष्टादशरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः कथंभूतैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः सङ्गतैः संमिलितैरिति यावत्। अस्यायमर्थः। किमपि कुष्ठं वातोल्वणं, किमपि पित्तोल्वणं, किमपि कफोल्वणं, किमपि वातश्लेष्मोल्वणं, किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं, किमपि वातपित्तोल्वणं, किमपि

त्रिदोषोल्वणमिति । पूर्ब्बरूपमाह "अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः । व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" । अतिश्लक्ष्णः अतिमसृणः । अथवा घर्म्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम् । "दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्त्यादितस्ततः । त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तम्" । येनोल्वणेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । "वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋष्याख्यं वातपित्ततः । चर्म्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रूशतारुषी । पुण्डरीकविस्फोटपामाचर्म्मदलं तथा । सर्व्वैरेवोल्वणैर्दोषैराहुः काकणकं बुधाः" । विचर्ची च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः । अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्" । किञ्चित्कृष्णाः किञ्चिदरुणाः ये कपालाः स्फुटितघटपात्रखण्डाः 'खपरा' इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपालस्य कपालसंज्ञं, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदुम्बरमाह "उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् । रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्" । औदुम्बरफलाकारम् । मण्डलमाह "श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् । कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते । श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्त्यानम् आर्द्रं, स्निग्धं सक्लेदम् । उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम् । कृच्छ्रं कष्टसाध्यम् । अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम् । अथ सिध्माह "श्वेतताम्रं तनु यत् रजोघृष्टं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबूकुसुमोपमम्" । श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम् । तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् काकणमाह "यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकणन्तिका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् । अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम् । अपाकं स्वभावात् । त्रिदोषलिङ्गम्—सर्व्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषत्रयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह "तत् श्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्वणम्" पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तद्दलोपमम् सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् । सरागमिति अन्ते लौहित्याधिक्यबोधनार्थम् । सोत्सेधम् उन्नतम् । ऋष्यजिह्वकमाह "कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् । यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते" । रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् अन्तःश्यावं मध्ये धूम्रवर्णम् । ऋष्यजिह्वासंस्थानम् ऋष्यो भल्लूकस्तस्य जिह्वाकृति । अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्म्मणोर्लक्षणमाह "अस्वेदनं महावासं यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलङ्गजचर्म्मवत्" । महावासं महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते । तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्म्माख्यं गजचर्म्माख्यम् बहुलं स्थूलम् गजचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च । अथ चर्म्मदलमाह "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शासहनञ्च यत्" । दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः । विचर्च्चिकामाह "सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" । पिडका क्षुद्रपिडका । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन संख्यानतिरेकः । अतएव भोजः "दाल्यते रुक्वरा हस्तपाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" । दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिकामाह "वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" । पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् । पामामाह "सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः" । पिडकाः पीडयन्तीति पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते । कच्छुमाह "सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्फिचौ-प्रोथौ । दद्रूमाह "सकण्डुरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" । दद्रूमण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उद्गतम् उच्छूनम् । विस्फोटमाह "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः" । किटिभमाह "श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।

किणखरस्पर्शम् किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम्। परुषं रूक्षम्। अलसकमाह "कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्" गण्डैः महापिडकाभिः चितं वेष्टितम्। शतारुमाह "रक्तश्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्यात् बहुव्रणम्"। अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणान्याह तत्र रसगतस्य लक्षणमाह "त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते। त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्"। त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते धातुप्रस्तावात्। त्वक्स्थत्वाच्च त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते। रुधिरगतमाह "कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रये"। विपूयकः विशेषेण पूयः। अथ मांसगतमाह "बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः। तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते"। बाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः स्फोटः बृहत्पिडका। स्थिरत्वम् असञ्चारित्वम्। मेदोगतमाह "कौण्यङ्गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्। क्षतप्रसारो लिङ्गानि पूर्वमुक्तानि यानि च। मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च"। कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पूर्वोक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि। अस्थिमज्जागतमाह "नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः। स्वरोपघातः पीड़ा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे"। शुक्रगतमाह "दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्"। ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवः दुष्टशोणितशुक्रयोः कथम् अपत्योत्पत्तिः? यत आह सुश्रुतः "कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते"। अथान्यच्च "वातादिदुष्टरेतसोऽपत्योत्पादनेऽसमर्थाः" इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः। अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति गतकर्णान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम्। कुष्ठेषु उल्बणवातादिदोषलिङ्गमाह "खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात् कुष्ठं सवेदनम्। पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्। कफात् क्लेदं घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम्। द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्"। खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं वा अरुणं वा। प्रकुपितं प्रतिक्लेदबहुलम्। क्लेदम् आर्द्रतायुक्तम् घनं पुष्टम्। साध्यत्वादिकमाह "साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्। मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्। क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्"। वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम्। क्रमिवीह्रोऽपि वर्ज्य इत्यन्वयः। अथारिष्टमाह "प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्"। प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतम् असञ्जातवमनादिपञ्चकर्म्मगुणम्। अथ त्वग्दुष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमाह "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सहैकः समानः सम्भवो निदानं यस्य तत्। अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः। ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति। त्रयोधातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत् श्वित्रम्। अथ वा त्रयोधातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतं भवतीति भेदः। दोषभेदेन लक्षणभेदानाह "वाताद्रूक्षारुणं, पित्तात् ताम्रं कमलपत्त्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् श्वेतं घनं गुरु। सकण्डुकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्"। अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्त्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः "अरुणं रक्तमेवान्ते ताम्रं पित्ते पलङ्गते। श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परापरमिति" उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव। अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात्। द्विविधं दोषजं व्रणजं च। तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथेति"। श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह "अशुक्लरोमबहुलमसंयुक्तमथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"। अबहुलं तनु। अन्यच्च "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्त-

नम्। वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता"। गुह्यं मेहनम् भगश्च तत्रमलपदत्वं, तत्र जातं सुश्रुतेनान्नजातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात्। अर्य्याचरन्तनम् नवमपि। कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात्"। प्रसङ्गोमैथुनम्। "एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्। कण्डूकुष्ठोपदंशश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः। औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्। म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्। अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्"। एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतीकरणीयं न तु उपेक्षणीयम्"।

एतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चिदतिपातकचिह्नत्वं केषांचिच्चोपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ प्रसिद्धम्। अष्टादशानां मध्ये अष्टानामेव पापरोगतया स्मृतौ तद्युक्तस्यादाह्यत्वादिकमुक्तं तच्च शु०त०निर्णीतं यथा भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये "शृणु कुष्ठगणं विप्र! उत्तरोत्तरतोगुरुम्। विचर्च्चिका तु दुश्चर्म्मा चर्म्मरीयस्तृतीयकः। विकर्चुर्भ्रंशताश्चौ च कल्पश्वेते तथाष्टकम्। एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्वकर्म्मसु। व्रणवत् सर्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि"। तथा 'मृते च प्रोषप्रेत्तीर्थे अथवा तन्मूलके। न पिण्डं नोदकं कुर्यान्न च दाहक्रियाञ्चरेत्। षण्मासीयस्त्रिमासीयोमृतः कुष्ठी कदाचन। यदि स्नेहाच्चरेद्दाहं यतिचान्द्रायणं चरेत्"। यतिचान्द्रायणाशक्तौ पादोनधेनुचतुष्टयं देयम्। अतिपातकफलत्वादप्येवं युक्तं यथाह विष्णुः "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुषेषु लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी, गुरुतल्पगोदुश्चर्म्मी, इत्यादि। श्यावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तकः प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्तिचुद्रदन्तः। प्रधानदन्तोपरि [illegible]त केचित्। कुनखी सङ्कुचितनखः, दुश्चर्मी स्वभा[illegible] घनात्तमेदः,। अत एव महारोगिणोयावज्जीवमशौचमाह कूर्म्मपुराणम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्"। क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः। मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य। सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः। महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः। ते च उन्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मा श्वासोमधुमेहोभगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगानारदोक्ताः। यथेष्टाचरणस्य दूरतवेशयाद्यासक्तस्य। एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तमकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे बोद्धव्यम् अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशोविफलःस्यात्। यथाह विष्णुः 'कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातां तद्दन्तनखौ' इति अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्च धेनवः नतु प्राजापत्यं तद्दाहकर्त्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् अत्र बहूनामेकधर्माणामिति वचनादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम्। अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेतं दुश्चर्म्मादिष्वपूह्यमिति। महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम्। कर्मविपाके शातातपः "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते। बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः। कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहोग्रहणी तथा"। अत्र कुष्ठपदमल्पकुष्ठपरमिति पूर्वेणाविरोधः"।

कुष्ठकेतु पु० कुष्ठं तन्नाशनः केतुश्चिह्नं यस्य। मार्कण्डिकायां (भूँइखखसा) वृक्षे राजनि०

कुष्ठगण पु० ६त०। शु०त०उक्ते कुष्ठशब्दे दर्शिते अदाह्यत्वादिप्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अष्टादशविधो वर्णितः स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि०

कुष्ठगन्धि न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इच् समा०। एलवालुके

कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इनि ङीप्। अश्वगन्धायां शब्दचि०

कुष्ठघ्न त्रि० कुष्ठं हन्ति हन–टक्। कुष्ठनाशके औषधे "मसूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता" सुश्रु०। २हितावल्यां पु० राजनि०३काकोदुम्बरिकायां ४वाकुच्यां च स्त्री ङीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पु० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। १वाराही कन्दे २ श्वेतसर्षपे च राजनि० ३क्षीरीशवृक्षे रत्नमा० ४कुष्ठनाशके औषधादौ त्रि०

कुष्ठनाशिन् त्रि० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–णिनि। कुष्ठनाशके स्त्रियां ङीप्। सा च २सोमराज्यां रत्नमा०

कुष्ठल न०कुत्सितं स्थलम् अम्बष्ठादित्वात् षत्वम्। कुत्सितस्थले

कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विद् विद्या विद–सम्प०भावे क्विप्। कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधुः कथादि० ठक्। कौष्ठविदिक तत्र साधौ त्रि०कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्विप्। २कुष्ठस्वरूपवेत्तरि त्रि०। [राजनि०। २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठसूदन पु०कुष्ठं सूदयति सूदि–ल्यु। १आरग्वधे(सोन्दाल)

र्त् पु० कुष्ठं हन्ति हन–टच् । १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि० २कृष्णनामके त्रि० ३बाकुच्यां स्त्री०ङीप् राजनि० [त्रिका० २कृष्णनामके त्रि०

कुष्ठहृत् पु० कुष्ठं हरति हृ–क्विप् तुक् च । १विट्खदिरे

कुष्ठारि पु० ६त० । १विट्खदिरे शब्दच० । २पटोले ३आदित्यपत्रे ४खदिरमात्रे ५गन्धके च राजनि० ६कुष्ठनाशके

कुष्ठिका स्त्री कुष्ठेव कायति कै–क । पादावयवभेदे "यास्ते अङ्गुाः याः कुष्ठिकाः ऋक्षराः ये च ते शफाः" अथ०१०८२१

कुष्ठिन् त्रि० कुष्ठ+अस्त्यर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । कुष्ठशब्दे उदा० स्त्रियां ङीप्

कुष्ठित त्रि० कुष्ठं जातमस्य तार० इतच् । जातकुष्ठे "स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः । यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" सुश्रुतः [उणा०

कुष्मल न० कुष–क्मलन् । १छेदने २छादने ३विकसिते च

कुष्माण्ड पु० ईषत् उष्मा पित्तहेतुत्वात् अण्डेषु बीजेषु यस्य शक०। (कुमड़ा) ख्याते १वृक्षे, २शिवस्य पारिषदभेदे च तस्य कुष्माण्डाकृतित्वात्तथात्वम् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् कुष्माण्डोत्यप्यत्र ३लताभेदे स्त्री भावप्र० ऋग्वेदादिप्रसिद्धेषु ४ऋग्विशेषेषु स्त्री ५यद्देवा देवहेडनमित्यादिमन्त्रपञ्चकात्मकेऽनुवाके पु० "सूतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् । साधितां रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमघमर्षणम्" भा० आनु० १२६अ० व्याख्याने नीलकण्ठः । यद्देवा इत्यादानुवाकश्च यजु० २०।१४।१७॥ यथा "यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" यजु० २०।१४। यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः"१५ । यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" १६ । यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयम् । यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजनमसि" १७ । "यदापो अघ्न्या इति वरुणेति नो मुञ्चत्वंहसः" १७॥ "इति सार्द्धचतुष्टयमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्राद्यास्त्रिकः कुष्माण्डीसंज्ञा यथाह वेददी० "इत उत्तरमपञ्चय: माणवकं भावयति यद्देवा इति" का० ११५।१३। अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुणो को इत्यन्तेन सार्द्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण माणवकं जले तारयति । अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्त्रयोऽनुवाः कुष्माण्डीसंज्ञाः" इति । तेनार्षशिष्टसार्द्धमन्त्रसहितोऽनुवाकः कुष्माण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् भारतभारतव्याख्याने नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथात्वोक्तिः अर्द्धमन्त्रस्य मन्त्रत्वकल्पनयेति बोध्यम् । स्वार्थे क कुष्माण्डकोऽपि (कुमड़ा) इत्थे ओषधिभेदे, उमायां, (नसिना) कर्कारौ च । कुष्माण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं "कुष्माण्डं बृंहणं वृष्यं गुरु पित्तास्रवातनुत् । बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु । वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित् । अस्य पाककप्रकाराः यथा "घृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् । वार्त्ताकुविधिना कुर्यात् प्रलेहतलनादिकम् । वेसवाराद्धतक्रेण घृते तलनपूर्वकम् । कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुखादु सुन्दरम्" । "घृतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डकान् । रञ्जितान् जीरमरिचैरिमान् सुमुखिकां विदुः" "चतुरस्त्रायतान् स्थूलान् खिन्नान् चीरेण चोदितान् । सुपाच्यान् खण्डसर्पिर्भ्यां मरिचैलादिवासितान्" । "कुष्माण्डखण्डानि सशैब्याणि तनूनि सर्ल्पिर्द्दतपिण्डितानि । जम्बीरनीराञ्चितशुङ्करैर्भवन्ति वक्त्रेरपि पोषणाय" । "कुष्माण्डसम्भवाः खण्डाः सुखिन्नाश्चणकान्विताः । वेसवारयुते तैले तलयेद्वा प्रलेहयेत् । खण्डं कनिष्ठिकाकारं कौष्माण्डं स्वेदपिण्डितम् । राजिकादधिसिन्धूत्थैर्भिश्रितं कात्तूरीयकम् । एवं वहुविधाः कार्याः कौष्माण्डा हि विचक्षणैः । प्रलेहतलनस्तादुत्तारसन्धानराजिकाः" । "अमृतं पक्वकुष्माण्डं कुष्माण्डं तरुणं विषम्"... "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात्" तिथितत्व० । अलाबूं चैव कुष्माण्डं कार्त्तिके परिवर्ज्जयेत्, कार्त्तिकव्रते पुरा०। ६ यागक्रियाविशेषे शब्दरत्ना० तत्रार्थं कन्यस्

[illegible] **कुष्माण्डरसायन** न० चक्रदत्तोक्ते कुष्माण्डस्य द्रव्यान्तर[illegible]स्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा [illegible]माण्डकात् पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् । पचेत् तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे । यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पलीशृङ्गबेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च । त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम् । न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेन्मुहुः । तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा चौद्रं घृतार्द्धकम् । तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी । कासश्वासतमश्छर्दि तृष्णाज्वरनिपीड़ितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम् ।